Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden. Deel 114

bron

Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden. Deel 114. Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap, Den Haag 1999

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_bij005199901_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap

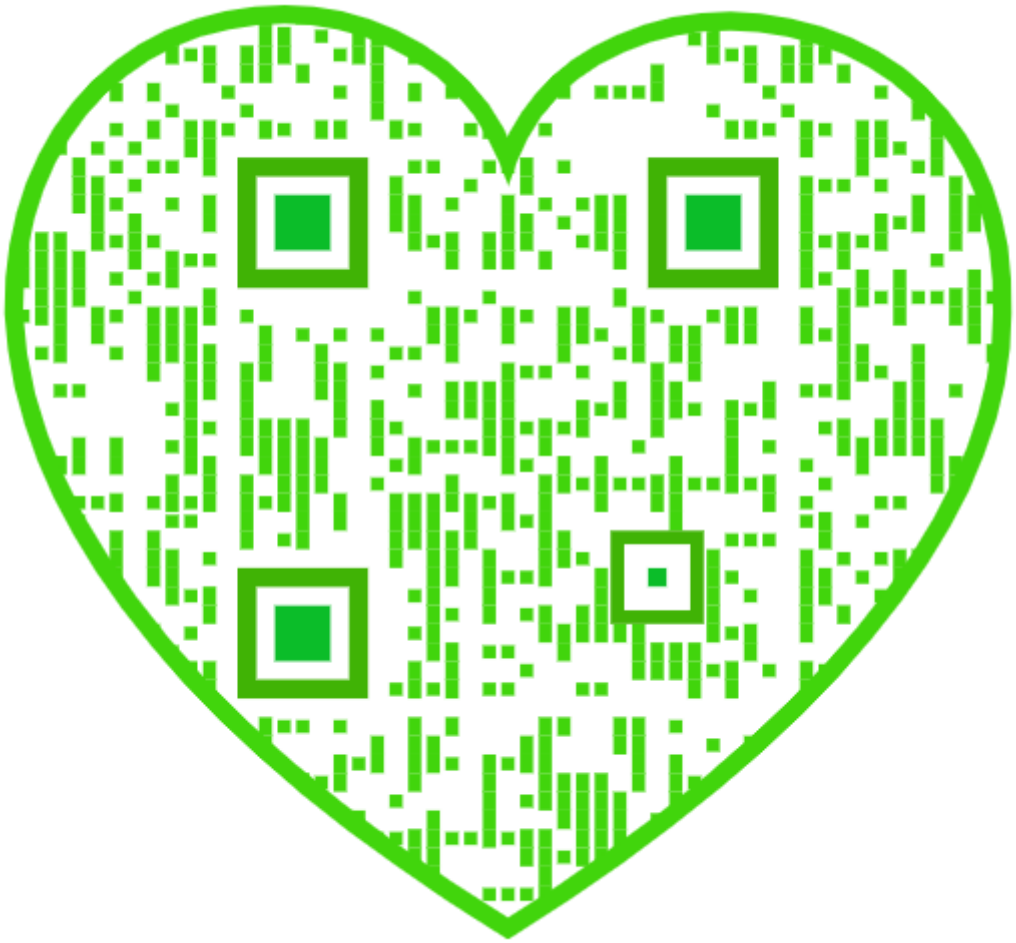

[Nummer 1]

Looking a medieval gift horse in the mouth. The role of the giving of gift objects in the definition and maintenance of the power networks of Philip the Bold[1]

Carol M. Chattaway

A horse's age is commonly gauged by the state of its teeth. An old proverb, according to St. Jerome common even in the fifth century, warns against looking a gift horse in the mouth[2]. That is, one should not question the quality or implications of a gift. I propose in this article, however, to ignore the proverb and explore what lay behind the extensive giving of gift objects by Philip, nick-named the Bold, Duke of Burgundy from 1363 to his death in 1404[3]. To do this, I shall focus in particular on the insignia of the Order of the Golden Tree[4], which Philip gave as New Year presents in 1403[5].

In this context, I have taken 'gift' to mean something freely given, or given without any precisely defined return (whether of cash, goods or service) being specified in advance, and which does not appear to be part of a contract or of a household or family responsibility[6]. Gifts were, however, traditionally reciprocal, and while reciprocity in kind (that is, by means of an item of broadly comparable value) might be expected from a peer, it could not be from someone of a lesser rank. Gift-giving was thus used both as an act of power in itself, and to create obligations of service and dependency among recipients[7]. The arrangements for such reciprocity might, however, be secret, informal or unspecific, and a gift, particularly of a manufactured object, the only evidence of it to survive. Analysing Philip's gifts of objects therefore offers a possible means of identifying otherwise invisible networks of his clients.

1 This is an extended version of a paper given at the European social science history conference in Amsterdam, in March 1998, in a session entitled 'Powerbrokers, informal relations, collective identities', which explored aspects of the economical and political roles of networks in the Burgundian Netherlands in the later Middle Ages. I have taken network to mean people bound together, formally or informally, by some form of reciprocal obligation, either to each other or to a common patron. Almost everyone at this period belonged to a number of these networks, each with its own collective identity, which provided contexts for their beliefs and actions.

2 'Noli... ut vulgare proverhium eat, equi dentes inspicere donati' from Jerome's commentary on the Epistle to the Ephesians, quoted in *The Oxford library of words and phrases*, II, *Proverbs* (London, 1989) 91.

3 The first Duke of Burgundy from the French royal house of Valois.

4 The ducal accounts term it 'l'ordre de monseigneur', Dijon, Departmental Archives of the Côte d'Or (hereafter ADCO) B1538 f. 161r. Later historians named it to reflect its design. See J. Richard, 'La Toison d'Or compariée aux autres ordres cheveralesques du Moyen Age', in: C. van der Bergen-Pantens, ed., *L'ordre de la Toison d'Or* (Brussels, 1996) 20.

5 New year gifts at this period in France were exchanged on January 1.

6 Such as a gown for the year for functionaries like the Chancellor; clothes for special occasions, such as weddings and funerals, for members of the household; or clothes, furnishings and plate for wife and children.

7 See M. Mauss, *The gift* (London, 1993) 65.

Guenée dubbed the late fourteenth century le temps des alliances', pointing to the effect on politics and administration in France of visible, recognised networks. These might be based on kinship, marriage and godparenting, where the obligations were well understood, but not necessarily written down; on confraternities and chivalric orders, where obligations were generally spelt out; and on formal contracts of alliance, where specific obligations were entered into on oath[8]. Such networks linked kings, princes and nobles with each other, and with the leaders of civil and military administration, both centrally and locally, in the exercise of power in the state. (See Plate 1.)

In the last twenty years, in highly urbanised areas such as Flanders, where the towns played an important role, both politically and economically, attention has turned to different, but no less interesting, networks linking the Court and the towns, and to networks within towns. The former have been explored as examples of developing relationships between governors and governed; of imposing control over newly acquired areas; and as a symptom of the genesis of the modern state in the Low Countries, with the substitution of such direct relationships for those with intermediary authorities: the latter as a means of developing and maintaining social and political cohesion within a town[9].

These networks are usually less formal, with no written contracts; are less specific about the obligations involved; and are, initially, all but invisible. Their nature and extent can, however, be made visible just because they are based on reciprocal obligations, where services are performed for, or rewarded by, a gift of some kind, which is recorded[10]. Often the recipients, and sometimes the services rendered or expected, are also recorded, though the latter may be only in broad terms.

Exploring Philip's gift of the insignia of the Order of the Golden Tree offers an opportunity to marry these two approaches. Although termed an Order, it had none of the conventional trappings of the recognised, Court-based networks which affected the exercise of power, and consequently has not been studied from this perspective. Since it was given to a carefully selected group of influential people, at the same time, it might be assumed that a network with a common obligation was being developed. The ducal accounts give no indication of what that obligation might have been. The gift of the insignia not only renders visible a hitherto unrecognised power network, but offers an opportunity to discover the nature and purpose of the obligation it was designed to secure. Gift objects, like the insignia, and ornaments, jewellery,

8 B. Guenée, *Un meutre, une société* (Paris, 1992) 111.

9 M. Boone, ‘Dons et pots-de-vin, aspects de la sociabilité urbaine au bas moyen âge. Le cas Gantois pendant la période bourguignonne’, *Revue du Nord*, LXX (1988) 231-247: A. Derville, ‘Pots-de-vin, cadeaux, racket, patronage’, *Revue du Nord*, LVI (1974) 341-364.

10 Some gifts of coin, plate or consumables were designed to gain general protection for the town and its interests and, if given on a regular basis, served almost as a retainer. Others were offered voluntarily as a specific payment to gain the influence of an intermediary or to conclude a particular business deal, or even extorted by force. See A. Derville, ‘Les pots-de-vin dans le dernier tiers du XVe siècle (d'après les comptes le Lille et de Saint-Omer)’, in: W.P. Blockmans, ed., *Le privilège général et les privileges régionaux de Marie de Bourgogne pour les Pays-Bas en 1477* (Kortrijk, 1985) 449-469.

1 Presentation of the Insignia of the Order of the Golden Fleece, from *Recueil de Traités de la Noblesse*, Brussels, Royal Library Ms. 10977-10979, f. 33.

lengths of precious textiles, furnishings and tapestries have been studied in this period, but not in the context of political networking. This article seeks to remedy that omission.

The reasons for this neglect lie, I suspect, in the nature of the objects themselves, and in the contexts in which their giving has been perceived by historians. As artefacts, they have been studied in the context of the development of artistic styles or techniques, or of commercial and trading practices[11]. Their giving has been viewed as an aspect of the 'largesse' or generosity which was an important and widely recognised aspect of good lordship in the Middle Ages; or as a mark of apparently thoughtless extravagance; or as a general means of impressing recipients with the giver's wealth, and therefore power[12].

Since the objects were often given to family, household, and courtiers, they have been seen primarily as an alternative or addition to the provision of food, clothing, lodging and other provisions in kind which formed the mainstay of such people's support - wages and pensions at Court being meagre, partial and intermittent in this period[13].

Again, since the objects were often given on conventional occasions, such as baptisms, weddings, and New Year, they have been seen as a conventional part of social intercourse and of traditional ceremonial[14]. (See Plate 2.)

In fact, a closer inspection of both the objects and the contexts in which they were given permits not only the identification of networks of recipients and some definition of their size, relative importance and period of existence, but enables some idea to be formed of the purposes for which they were set up or maintained.

No example of the insignia of the Order of the Golden Tree survives, but the accounts detail it as a brooch or clasp with an eagle and a lion, enamelled in white, between which rose a gold tree. Below was a sapphire crescent, and around it curled a scroll on which was spelt out the motto 'in loyalty' in letters of rouge cler enamel. It was finished off with red and blue enamel leaves[15]. Let us see what an examination can tell us.

The *nature* of the gift object can indicate something about the purpose of the giving. Badges, similar to brooches in form, were associated with loyalty and affiliation, and some contemporary princes, like Richard II of England, gave them, usually with a personal device, [t]o retainers to reinforce such bonds[16]. Philip, however, had never followed this practice.

The intrinsic value, rarity or popularity of the *materials* of which the gift was made might indicate the value placed on the recipient's service. Since rouge cler was the most expensive and up-to-date form of enamelling at this period, the Order must

11 See, for instance R. Lightbown, *Goldsmiths' work in medieval France* (London, 1978).
12 See, for instance H. David, *Philippe le Hardi, duc de Bourgogne, protecteur des arts* (Dijon, 1937), and by the same author, *Philippe le Hardi ... le train somptuaire d'un grand Valois* (Dijon, 1947).
13 H. Kruse, *Hof, Amt und Gagen* (Bonn, 1996) explores the change to a predominantly money-based remuneration system at the Burgundian court in the mid fifteenth century.
14 See J. Heers, *Fêtes, jeux et joutes dans les societés d'occident à la fin du Moyen Age* (Paris, 1982).
15 ADCO B1538 f. 161r.
16 R. Lightbown, *Medieval European jewellery* (London, 1992) 196.

2 Fromondin de Bordeaux offering a present to Béatrice de Cologne and Guérin de Metz at their wedding feast, from *Histoire de Charles Martel*, Brussels, Royal Library Ms. 8, f. 326.

have been designed to obtain or reward significant service. Materials could also indicate purpose - sapphires were believed to protect against harm, and to promote loyalty[17]. Colours, too, could be indicative - blue being commonly associated with loyalty, perhaps because it was the colour of sapphire[18].

Specific decorations on gifts, like inscriptions, coats-of arms, other personal devices and mottoes, might indicate the giver, the recipient, the occasion or the purpose of the gift[19]. Philip had never used the design of the Order as a whole before, nor does it ever appear to have been used again. It was not a traditional family devise, nor one closely associated with his territories, and the motto ‘in loyalty’ had been used before by Philip only once, on the collars of his dogs, and therefore gives only a very general, vague clue as to the possible purpose of the gift[20]. This uniqueness, and iconographic complexity in comparison to the devices of his contemporaries, suggests that it was intended to convey a more specific message.

In an age which delighted in visual and literary allegory, more *general decoration*, like that of the Order, could have many, often conflicting connotations, and its use in a particular instance needs therefore to be checked against other examples of its use by the giver, and against the context[21].

The purpose of gifts with such general decoration can be deciphered sometimes also by what is known, or can be deduced, about the giver's general attitudes and beliefs, and about his particular concerns at or around the occasion of gift-giving[22].

As to the *occasions* of gift-giving, the elaborate and formal ceremonial of Court life could be used for more than the obvious display of power and bolstering of the privileges of rank[23]. At a time when rulership was still a very personal affair; when government still lay more in the hands of members of the household and their clients, rather than with a professional, independent civil service; when a small group of nobles controlled most of the country side, but owed increasingly complex, and sometimes contradictory allegiances for scattered lands to different princes, particularly

17 L. Pannier, *Les lapidaires français du Moyen Age* (Geneva, 1973) 85, from a translation of Marbodius, of which the Duke had a copy.

18 J. Cooper, *An illustrated encyclopaedia of traditional symbols* (London, 1978) 40.

19 For example, in 1388 Philip gave his nephew, Charles VI of France, cloth of gold embroidered with the King's devices for that year. B. Prost, *Inventaires et mobiliers et extraits des comptes des ducs de Bourgogne de la maison de Valois* (Paris, 1902) II, item 2501.

20 David, *Le train somptuaire*, 151 note 4.

21 Philip had used eagles positively, in a secular context, as supporters, for his motto on furnishings, and lions were a heraldic device of Flanders, part of his territory, but in neither case were they white, which at the time was a royal colour. Prost, *Inventaires*, II, 3394. They had been used negatively, however, during the entry of Charles VI's Queen to Paris, when they attacked Charles' symbol of a white hart. F. Autrand, *Charles VI* (Paris, 1986) 235.

22 During the Anglo-French peace negotiations in 1393, Philip chose to give as diplomatic sweeteners to the Duke of Lancaster, the chief English negotiator, not tapestries with conventional hunting or religious themes, but ones with an apparently political message, portraying the history of Clovis, used to justify Valois against English claims to France; ADCO 1500, f. 137v, and Pharaoh and the Nation of Moses, recording a people's escape from a non-legitimate ruler.

23 This is clear in surviving descriptions of ceremonial at the court of Philip's grandson, Philip the Good. One such, in *Mémoires d'Olivier de la Marche*, Beaune, J.d'Arbaumont, ed. (Paris, 1883) IV, 1-94, indicates that the practice derived from much earlier.

in border or disputed territories; and when towns in the county of Flanders, one of the most urbanised areas in Europe, were a force with which the Duke had to reckon, especially where their interests conflicted with those of the French crown, on which he relied heavily for funds, ceremonies played an important role in bringing the Duke and his most influential subjects together publicly to reinforce bonds of loyalty and maintain control. The giving of an object, particularly if appropriately decorated, served as a reminder to the giver, the recipient, and to a wider public, of the occasion and of the bonds. Since the objects given were intended to be worn or displayed, the reminder was a public one.

Baptisms are a case in point. The spiritual kinship between godparent and child was seen as a way of extending family relationships and, in theory, almost as good a means of cementing loyalties as the political marriages which were common among the nobility. By the fourteenth century, influential godparents from a higher social rank were sought as life patrons by any with aspirations for their children's careers. These aspirations could be used by the Duke and his family to extend their networks of those who owed them service and loyalty in a conventional, and therefore unobtrusive way. The Duke's present of a silver, silver gilt, or gold cup and ewer, which the recipient would naturally display on the buffet in the room where meals were taken, served as a concrete reminder to the family and its guests both of the relationship with the prince and of its potential future benefits[24].

Wedding gifts of plate or jewellery from the Duke (or exacted by later Dukes from the towns for their staff or clients of powerful courtiers) served a similar function[25].

For those princes who gave badges to reinforce loyalty, New Year was the traditional occasion to present them. Philip had used New Year to reinforce ties with some of his household by a variety of gift objects - a practice which he might have decided to focus to secure more specific loyalty for a particular purpose.

Just because gift-giving on occasions like baptisms and New Year was conventional, an analysis can reveal something about the nature of the relationship. Those at Court might expect to receive gifts at New Year on a fairly regular basis. Fluctuations in the gifts received can therefore indicate the state of the Duke's relationship with them in a given year.

Conventionally, too, the *value* of the gifts reflected the rank and position of the recipient[26]. When analysis suggests a departure from this norm, we can assume that there was something special about the relationship between the giver and the recipient.

It is unlikely that such variations from the hierarchical norm were accidental. The relationships of the different ranks and the privileges associated with each one were widely and clearly understood, and scrupulously observed. The insignia of the Order of the Golden Tree were carefully graded, both in value and in nature. Of the 60

24 A silver gilt goblet and 2 dozen cups were given in 1387 to the son of Jehan Blondel, a squire, who was councillor and chamberlain by 1398. Prost, *Inventaires*, II, 1646.

25 W. Paravicini, 'Invitations au mariage. Pratique sociale, abus de pouvoir, intérêt de l'état à la cour des ducs de Bourgogne au XVe siècle', in: *Académie des inscriptions et belles lettres. Comptes rendus 1995* (Paris, 1995) 687-711.

26 See work in progress at the University of Kiel by Jan Hirschbiegel on New Year gifts.

recipients of the Order, to seven of the most important such as relatives like the Duke of Brittany, Philip's two eldest sons, and a nephew, together with the influential Grand Master of the King's Household, went large gold brooches enhanced with different selections of jewels, varying in value from 600 to 337,5 francs according to rank. Six identical jewelled brooches at 150 francs went to senior nobles, like the Marshal of Burgundy, Jean de Vergy, Jehan de Croy, and Guillaume de la Tremouïlle, some of whom served as chamberlains, as did his close confidant, Regnier Pot; sixteen identical brooches without jewels at 50 francs to more junior nobles, or ones less close to him, like Anthoine de Craon, Jehan de Chalon, and younger members of the de la Tremouïlle family; and finally to twenty-four squires, like Raillart de Chauffour, Guillaume Blondel and yet others of the de la Tremouïlle family, unadorned clasps at 30 francs[27].

The opportunity to analyse gift objects in this way is one of the main reasons for focussing on the reign of Philip the Bold. We have what appear to be complete and fairly detailed accounts of his household expenditure, including that on gifts, as well as wages, pensions and expenses, for all but one of his forty years' rule. This makes it possible to examine the period over which someone received gifts, and any fluctuations in their nature and value, in relation to their service to the Duke and any other emoluments they received from him. It also makes it feasible to answer questions about whether the relationships formed or reinforced in this way were deliberately planned; about whether those so favoured could be said to form networks, rather than a haphazard mass of individual relationships; and about whether any networks were temporary or permanent, in response to the needs of a particular moment or part of a considered, long-term plan.

I would argue that Philip's gift-giving was deliberate. He was certainly a prodigious gift-giver, even by the standards of his contemporaries. In the 1390s, his expenditure on New Year gifts alone accounted for some 15% of his demesne revenues[28]. This might seem the action of a profligate, but Philip is now recognised as having been an astute politician, and financial manager[29]. He planned his expenditure carefully to meet priority needs in the light of expected revenue, staying as far as possible within the limits of his demesne revenues, supplemented by occasional taxes only for unexpected and exceptional expenditure, and then only when he could not cover the costs by extracting gifts of money from the French crown. It is unlikely that such a man would spend wantonly or wastefully on gifts.

It might be argued that his gift-giving, while not wanton, was motivated simply by a desire to obey the conventions of his age. The evidence of his accounts, however, suggests something more than a passive response to convention. The normally regular level of expenditure on New Year gifts, for instance, fell sharply in 1369 to permit him to spend some 7500 francs on diplomatically essential wedding gifts on the

27 ADCO B1532 f. 254r-266r.

28 R. Vaughan, *Philip the Bold. The formation of the Burgundian state* (London, 1962) 228 estimates the demesne revenues as about 183,000 francs; and David, *Le train somptuaire*, 58, New Year gift costs as 20-25,000 francs in this period.

29 See Vaughan, *Philip the Bold*, and A. van Nieuwenhuysen, *Les finances du duc de Bourgogne, Philippe le Hardi* (Brussels, 1984).

occasion of his marriage to the richest heiress in Western Europe, thus securing the promise of substantial future revenues without exceeding his current income or attempting to extract additional income from reluctant burghers[30]. This would suggest that staying within his income counted for more than maintaining the level of largesse at New Year which had come to be expected of him as Duke of Burgundy, and that he shifted the focus of his gift-giving according to his policy priorities.

Nor does it appear that Philip responded passively to the behaviour of others. Although gift-giving was often reciprocal, particularly at New Year, there appears to be no evidence that he gave gifts only to those who had offered a gift to him; or that he always gave a gift to someone who had given to him. Even reciprocal gifts to family members reflected the degree of influence they could be expected to exert on his behalf, rather than their rank[31].

Even presenting a gift personally to the Duke, or asking him for a favour involving a gift object, does not seem to have guaranteed the receipt of a gift object. It would be surprising, for instance, if members of the household had not routinely asked him to favour them by standing godfather to their child, or attending their wedding, but the number of occasions on which he did so was smaller than the number of births and marriages in the household. There is also evidence of the Duke drawing a distinction between those to whom he gave money on the occasion of a marriage or birth, and those to whom he gave an object - the latter implying a closer relationship and more personal input by the Duke[32]. He does, therefore, seem to have exercised some deliberate choice in his gift-giving.

Nor did the same people receive gifts on all occasions. Normal practice today would be for a group meriting wedding or baptismal gifts to be similar to that meriting New Year gifts, or at least for there to be a common core. Apart from a very small core of close family, however, this does not seem to have been the case with the Duke. Even allowing for the different circumstances, this suggests that he deliberately gave a gift to selected people on selected occasions.

But what justification is there for concluding that these recipients formed part of deliberately constructed networks, rather than series of individual, unrelated obligations created on selected occasions? Is there evidence of connection between recipients, rather than simply between the Duke and the recipient, or of the recipents acting together as a group?

Within groups, there are examples of recipients of baptismal gifts being related to each other in some way, or of being clients of others in the royal family or in their households. This might suggest that the Duke was tapping into existing networks or reinforcing them.

30 Prost lists the wedding gifts in *Inventaires et mobiliers et extraits des comptes des ducs de Bourgogne de la maison de Valois* (Paris, 1902) I, items 972-1017. There are virtually no New Year gifts.

31 For example, Prost, *Inventaires*, II, 1052.

32 For example, in the accounts for 1399-1400, the babies of a frequently mentioned squire and a personal secretary received plate, and the Duke's name, while that of a rarely mentioned squire received cash from the Duke as godfather - ADCO B1519 f. 187v, 193v, 194v. This seems to correspond with later practice within the towns, see Boone, ‘Dons et pots-de-vin ... bourguignonne’.

The continuity of the godparenting relationship, in the sense that the Duke appears not only to have given a present at baptism, but to have contributed to educating his godchildren, and to finding places for them either in his own household or those of his blood and spiritual kin, could suggest some long-term network of clientage.

It is difficult to be sure that gifts secured the desired behaviour by a group of recipients, if that behaviour is general in form, and over a long period, unless the group consistently exhibited more loyal behaviour than others of comparable rank and function who were not so favoured, and might be regarded as a control group. Some gift networks seem, however, to have been designed to secure support for shorter term and more specific Ducal policy. Both the existence of such a network and its behaviour as a group is easier to trace where the Duke gave recipients gifts with identical decoration, on the same occasion.

The gift of the Order of the Golden Tree was the only time in the nearly forty years of Philip's rule that he had given the same device on gifts to a large group of people on the same occasion[33]. The fact that others of similar rank and function received either a different New Year gift, or none at all on this occasion, immediately set the recipients of the Order apart as specially selected. The striking nature of the design also set them apart visually.

Despite this visibility, and the fact that the gifts were termed an Order, I would argue that it can nevertheless be categorised as an informal network. There is no evidence of any regulations, ceremonies or livery, of the kind associated with formal princely Orders of Chivalry, such as the Order of the Garter. This may be because Philip died the following year, but his successors made no effort to formalise or retain it.

With no written sources to indicate the objectives of the Order, we have to rely on interpreting its decoration, in the context of events at the time, to identify Philip's purpose in giving it, before trying to establish whether he succeeded in this with the group of recipients.

There have been several interpretations of the Order, none of which I feel can be substantiated. As we have seen, it seems to have been more than a general token of largesse or reinforcement of household loyalty. Nor is it likely to have been a chivalric conceit, designed to match that of the Order of the Rose, which Christine de Pisan recorded her then patron, Philip's rival, the Duke of Orleans, as having established in January 1402 to protect the honour of ladies. Neither the iconography nor the occasion of Philip's Order would support such an interpretation, except perhaps the reference to loyalty, which Christine had portrayed as the most important aspect of courtly love[34]. Philip might be argued, in any case, to have expressed his support for the conceits of chivalry and courtly love in his establishment some three years earlier, in a charter promulgated on St. Valentine's Day 1400, of the Cour Amoureuse[35]. Unlike

33 This is apart from the badges, ensigns, or ‘email’ with his arms which Lightbown, *Medieval European jewellery*, 198, notes that Philip gave to his heralds in 1375.

34 See E. McLeod, *The Order of the Rose. The life and ideas of Christine de Pizan* (London, 1976) 75-76, for this Order.

35 See *La Cour Amoureuse dite de Charles VI*, C. Bozzolo, H. Loya, ed. (Paris, 1982) I, Introduction, 2-4.

these, the recipients of the Golden Tree included no women, clerics, merchants or local officials.

Some historians have interpreted the Order of the Golden Tree as crusade-related, seeing it as an attempt to avenge the humiliating defeat at Nicopolis in 1396 of the crusade nominally led by Philip's eldest son; as part of a continuing crusading policy pursued by the Valois Burgundian Dukes to establish themselves as a major European power; or as an expression of the traditional crusade ideal pursued by the Burgundians since the days of Charlemagne[36]. It is unlikely that the Order was purely retrospective. There were some honorary Orders for those returning from service on crusade, but the membership of Philip's Order does not bear out this interpretation[37].

Although some recipients had been involved in crusades, many had not. Iconographically, the only potential link with crusade in the devise is the crescent, which had other meanings in the period, and was not as strongly linked with Islam as today[38]. Nor does the Order bear any resemblance to the crusading order which Philip de Mézières, the King's tutor, proposed to the Duke[39]. Crusading orders were also traditionally inaugurated on the feast day of a military saint, like St. George, rather than on New Year's day. In 1403, Philip had only just finished meeting the costs of the 1396 crusade, and there is no evidence that he was either honouring those who served on it, or planning another attempt.

What then might have been the purpose of Philip's Order? As we have seen, he had not used the whole devise before, but elements of it had featured on his garments and household decoration[40]. It is dangerous to interpret individual elements of a devise in isolation, as the meaning is affected by their interrelationship, but some pointers can be gleaned by looking at these earlier uses. Individual elements can be tied in to contemporary visual symbols or literary allegories related to his nephew, the French king, Charles VI; to concepts of family solidarity, dynastic continuity and loyalty; and to occasions of marriage celebrations in Philip's or the Royal family[41].

36 David, *Le train somptuaire*, 151; M. Pastoureau, 'La Toison d'Or, sa légende, ses symboles, son influence sur l'histoire litteraire', in: Van den Bergen-Pantens, *L'Ordre de la Toison d'Or*, 101; H. Müller, *Kreuzzugspläne und Kreuzzugspolitik des Herzogs Philipp des Guten von Burgund* (Schriftenreihe des Historische Kommission bei der Bayerischen Akademie, Band 51; Göttingen, 1993) 13; and M. Kintzinger, 'Sigismond, roi de Hongrie, et la croisade', in: *Nicopolis, 1396-1996* (Annales de Bourgogne, Tome 68, fasc. 3; Dijon, 1996) 31.

37 See D'Arcy Jonathan Dacre Boulton, *The Knights of the Crown. The monarchical orders of knighthood in later medieval Europe 1325-1520* (Suffolk, 1987).

38 The Ottoman symbol of the crescent did not become the symbol of Islam until after the fall of Constantinople in 1453. The crescent was a symbol of the Virgin Mary in this period, see J. Speake, *The Dent dictionary of symbols in Christian art*, 33, but there was no crusading Order with this devise until René of Anjou's in 1448.

39 See 'Epistre Lamentable', in: J. Kervyn de Lettenhove, ed., *Chroniques de Froissart*, XVI, 444-523.

40 Philip had used crescents on his garments in 1389 at the jousts held by Charles VI to mark the entry to Paris of his Queen, and the marriage of his brother, and in 1390 on Charles' visit to Burgundy and the marriage of Philip's daughter Bonne. Trees also featured on Philip's and his son's parade clothes at the 1389 jousts. Prost, *Inventaires*, II, 3435, 3506, and 3190, 3441.

41 A tree was used by de Mézières, Charles VI's tutor, as an allegory for Charles in both *Le Songe du vieil pelerin*, and *Letter to Richard II*, G.W. Coopland, ed. (Liverpool, 1975) 80-82. C. Beaune argues in *The birth of an ideology* (Oxford, 1991) 297-298, that it was a popular symbol for the kingdom of France, and was used in a political context reinforcing the contemporary French view of France as the centre of the earth, and as a second Holy Land, both of which were associated in legend with the Tree of Life. The tree also featured in a book dedicated to Charles VI, which Philip acquired from its author, Honoré Bonet in 1390, called the Tree of Battles, where the tree symbolises suffering and discord in France.

If we look at events in late 1402, when the Duke must have ordered the insignia for them all to be ready, we find that in the autumn, and again at the turn of the year, his nephew, Charles VI had lapsed into madness, causing public concern and rumour about attempts by the King's younger, and ambitious brother, the Duke of Orleans, to murder or replace the King, harm the Queen, and wrest control of the King's eldest son and heir, the Dauphin, and of the government and finances of the country, from the King's uncles[42]. Of these uncles, Philip was undoubtedly the most powerful and influential, with a reputation as a sober and concerned protector of French interests.

To conserve his power and especially his access to the French crown revenues on which he depended, Philip needed to preserve his influence over the King and government. It would not be surprising if, knowing the fragility of the arrangements made to secure his majority on the governing Council, Philip chose this time to reassure the Queen, as guardian of the Dauphin during the King's illness and therefore an important ally; the King himself, when lucid; and the Dauphin, of his continuing loyalty and that of a selected group, to the French crown, by distributing gifts whose decorations referred to it and to the King.

The year before, Philip had even had to call up a sizeable armed force from his territories and, ostensibly to protect the city, rushed it to Paris to confront Orleans, who was threatening it with a large mercenary force[43]. The Queen and the King's other uncles had made strenuous attempts to effect a reconciliation between the two, and it could be that the Order represented a show of potential Burgundian strength, designed to retain the upper hand peacefully, without further recourse to armed force. This would have had the added advantage of securing popular support for him in Paris.

It is also significant that Philip was in the process of arranging contracts of marriage between the Dauphin and two of his siblings with three of the Duke's grandchildren. This would have had the effect of prolonging and reinforcing the close contacts and influence of the Burgundian dynasty with the French crown, securing continued French financial support in return for the support of the Duke's subjects for France and French interests. In 1402-1403, deteriorating relations between France and England highlighted again the latent danger for France of the close alignment of the commercial interests of Philip's Flemish subjects and of England.

It was all too easy for different forces to play on the confusion caused by the King's illness to get decisions, particularly about marriages and guardianship arrangements, reversed. The gift of an Order with symbols relating to Charles VI, Burgundy, and marriages might well have been intended to remind the king of the benefits of the proposed Burgundian alliances and of the need to honour the contracts made. The wealthy Jean de Montagu, a close friend and confidant of the King, who had recently

42 See Autrand, *Charles VI*, 394, and Vaughan, *Philip the Bold*, 91.
43 See Autrand, *Charles VI*, 390.

been appointed Grand Master of the King's Household, one of the most influential positions at the French Court, was one of the recipients of the Order. Although he was a godchild of Philip's father, and therefore spritual kin to the Duke, he had fled to Avignon in 1392 to escape arrest when Philip and the King's other uncles took back control of the government of France[44]. This suggests that Philip might have included this former opponent in the Order to enlist the most influential help available to secure these marriages.

The fact that Philip's great-nephew, the young Duke John V of Brittany, was also a recipient of the Order, along with some senior members of his household, reinforces the interpretation of it as intended to maintain the integrity of French territory and loyalty to the French crown. Brittany, like Burgundy, was a large and strategically important fief of France. Duke John's father, who had died in 1399, leaving John to succeed as a minor, had been allied to England, in order to try to secure Breton independence, and John's widowed mother had married the new king of England, Henry IV, in 1402, and was planning to take the young Duke to England. This endangered the delicate diplomatic balance which Philip had helped to achieve by the negotiation of a lengthy truce with Charles VI's son-in-law, Richard II of England, whom Henry had just deposed. Philip had travelled to Brittany in October 1402 to negotiate a treaty of alliance against everyone except France, and to assume guardianship of the young Duke. In December, he had brought him to Paris, and then to Burgundy to maintain French control and to counter the influence of the young Duke's mother. In a further attempt to bring Brittany back into the French royal fold, John was married to a daughter of Charles VI[45].

To what extent was the gift of the Order successful in ensuring that the recipients remained loyal towards these objectives? Judging from what is known of their behaviour, it would appear that it was, at least until Philip's death. This significantly changed the picture. Whether or not Philip's heir, John the Fearless, as a recipient of the Order, wanted to pursue his father's objectives, he was not in a position to do so. He lacked his father's closeness to the throne; his influence as a guardian whom the King admired and trusted; his tactical ability and experience; his reputation for protecting French interests; and his access to French revenues. With all this, he could not counter Orleans' bids for power by peaceful means and resorted to murder. This placed the recipients of the Order in a difficult position, forcing them to choose between loyalty to French interests and to Burgundy.

This choice was most difficult for the 20 or so outside Philip's household. Despite the Burgundian marriages being achieved, and arguably staying neutral after the murder by, for instance, acting in the King's interests to negotiate a peace between the Orleanist and Burgundian factions, Jean de Montagu seems to have excited John's emnity. This was not only as one of the alleged worst abusers of power during the King's illnesses,

44 See L. Merlet, ‘Biographie de Jean de Montagu, grand maître de France (1350-1409)’, in: *Bibliothèque de l'école des chartes* (1852) 261.

45 See G.A. Knowlson, *Jean V, duc de Bretagne et l'Angleterre* (Cambridge, 1964) for the period 1402-1403 and after Philip's death.

and therefore the focus of John's reforming counter-attack and propaganda against the Orleanists, but as the possible initiator of the removal of the King and the legal government from Paris in 1408, before John could seize control[46]. He was executed when John regained control of the king in 1409. The Duke of Brittany supported the French Queen, but the loss of Philip's influence seems to have led to him becoming drawn into the Orleanist camp, through the marriage of his sister to the son of one of its main supporters.

In conclusion, the example of the Order suggests that networks created by objectgiving to promote general support and loyalty for the giver and his family were not sufficient to secure support for more specific policy objectives, and needed to be supplemented by a more focussed and clearly visible network. It also suggests that such focussed networks were necessarily shorter-term, since they were relevant only for so long as the policy was current, and needed to be reinforced by other means if the original circumstances changed significantly.

As a postscript, I would add that some medieval recipients of gift horses, taking perhaps the well-known lesson of the Trojan horse to heart, also ignored the proverb referred to in the title of the article. (See Plate 3.) Pierre de la Trémouïlle, one of Philip's chamberlains, having been given a plain insignia of the Order of the Golden Tree, worth 50 francs, not only looked in the horse's mouth, but complained that it was not up to expectations. At the end of the section of the household account for that year dealing with gold and silver acquisitions by the Duke, in very small script, squeezed in at the bottom of the folio, it is recorded that one worth 225 francs had been substituted, putting Pierre on a par with senior ranking nobles and even above the Marshal of Burgundy[47]. Pierre must have indicated that his rank, family connections and past services to the Duke entitled him to greater public recognition, if his support for the policies represented by the Order was to be secured.

46 See Guenée, *Un meutre, une société*, 209.
47 ADCO B1532 f. 271r.

3 The gift of the Trojan Horse, from *La fleur des histoires*, Brussels, Royal Library Ms. 9231, f. 116.

Het politiek bestel van de Republiek: een anomalie in het vroegmodern Europa?

G. de Bruin

Vanaf de tijdgenoten tot de dag van vandaag is het uitzonderlijk karakter van het politiek bestel in de Republiek in alle toonaarden beklemtoond[1]. Het buitenissige zou primair schuilen in de combinatie van twee factoren. Enerzijds zou de Republiek een opmerkelijk gedecentraliseerde staatsopbouw hebben gekend, met de onwankelbare machtspositie van stemhebbende adelscolleges en stadsbesturen als grondslag. Deze versplintering zou in schril contrast staan tot de centralisatie die in Europa gaande was. En anderzijds zou de Republiek een eigenaardig representatief en veelhoofdig staatsgezag hebben gekend, met de omhooggevallen Statencolleges als vertegenwoordigende lichamen én als soevereine regeringen. Deze regeerwijze zou haaks staan op het absolutisme dat in Europa hoogtij vierde. De combinatie van de twee trekken in een staat die lange tijd een centrale plaats in het Europees machtsevenwicht innam en als middelpunt van de wereldhandel fungeerde zou de Republiek een uniek aanzicht geven.

Vanaf de tijdgenoten tot de jaren 1980 heeft het politiek bestel in de Republiek doorgaans een negatieve pers gehad. Voor de zeventiende-eeuwers vormden de absolute monarchie en de centralisatiepolitiek het referentiekader. Buitenlandse waarnemers beschouwden het politiek bestel in de Republiek meestal met ongelovige en verachtelijke blik. Zo'n eigenaardig gedrocht zou vroeg of laat aan tweedracht en factiestrijd ten onder moeten gaan. Inheemse beschouwers hadden ook de grootste moeite met het centrifugale en veelkoppige bestel, dat elk moment uit elkaar leek te kunnen spatten en een symbool van eendracht ontbeerde. De lappendeken van geografische en maatschappelijke eenheden met hun rechten en belangen vormde echter sinds de Opstand zo'n onaantastbaar gegeven dat de bestaande constellatie gelaten moest worden aanvaard. De vernuftige pogingen het politiek bestel te idealiseren met behulp van de klassieke harmonieleer en te legitimeren met behulp van een gefingeerd verleden konden de wijdverbreide gevoelens van onbehagen niet wegnemen. De lokroep van de ‘Ware Vrijheid’ vond na 1650 weinig weerklank; de lofzangen op ongebreidelde verbrokkeling en republikeinse vrijheid klonken ijl en schril.

Voor de achttiende-eeuwers vormden de voortgaande staatsversterking en centralisatiepolitiek het referentiekader. Het versteende staatsbestel van de Republiek viel steeds meer uit de toon. Uit- en inheemse waarnemers bekeken het bestel vooral na 1740 met meewarige blik; de snelle financiële, economische, militaire en politieke neergang van de Republiek droegen daartoe sterk bij. Dit negatief oordeel werd tegelijk

1 Dit is de gewijzigde versie van een voordracht die op 24 oktober 1997 op het KNHG-congres gewijd aan de ‘Geschiedschrijving over de Nederlandse Republiek’ te Amsterdam is gehouden.

naar het verleden teruggeprojecteerd, ondanks alle nostalgie over vergane grootheid, met negering van de verschillen in functioneren. Voor de negentiende- en de twintigsteeeuwers vormden de nationale eenheidsstaat en de constitutionele monarchie het referentiekader. Het gedecentraliseerd en representatief bestel van de Republiek werd doorgaans als onwerkbaar afgeschilderd. R. Fruin beschouwde het hele tijdperk van de Republiek als een doodlopend pad op weg naar staatseenheid; dat zette de toon in de geschiedschrijving[2]. Deze negatieve kijk werd aangewakkerd door de orangistische en gereformeerde kluisters waarin de geschiedschrijving lange tijd gevangen zat. De formele en legalistische benadering die het gilde van historici in het kielzog van de tijdgenoten voorstond versterkte die tendens.

Pas de laatste decennia is een bleek zonnetje boven het politiek bestel van de Republiek gaan schijnen. De oorzaak is niet ver te zoeken: de nationalistische, religieuze en partijsentimenten in het historisch bedrijf zijn vervaagd en de aandacht van het historisch gilde is verschoven van de formele naar de feitelijke gang van zaken. Het politiek bestel blijkt bij deze invalshoek beter te hebben gefunctioneerd dan men altijd heeft gedacht. Zowel het overwicht van Holland en Oranje als de druk van de constante oorlogvoering en -dreiging zorgden in de zeventiende eeuw voor de broodnodige daadkracht. De proliferatie van het commissiewezen en geheime commissiewezen en de ontwikkeling van het beraad in de wandelgangen droegen vooral in de zeventiende eeuw zowel op centraal als op provinciaal niveau bij tot stroomlijning van de procedure en tot concentratie van de macht. Het besluitvormingsproces verliep traag en moeizaam, maar leidde door de waaier van belangen die zich kon doen gelden tot een evenwichtig en consistent beleid. Door de decentralisatie bleef het besluitvormingsproces nauw met de lokale belangengroepen verbonden, zodat de implementatie van het beleid beter was gewaarborgd. Corruptie kreeg in de bestaande situatie minder gelegenheid zich te doen gelden[3].

Sommige historici hebben zelfs de neiging door te draven en de zonzijden van het staatsbestel al te zeer te bejubelen. Het kan geen toeval zijn dat hun wieg in het buitenland staat. J.L. Price beklemtoont het harmonieuze samenspel van krachten en belangen, waardoor de besluitvorming opmerkelijk soepel zou zijn verlopen[4]. J.I. Israel benadrukt de kracht en doelmatigheid van het staatsbestel als geheel, waardoor het uiterst geschikt zou zijn geweest voor de bevordering en bescherming van de wereldhandel[5]. Grote voorzichtigheid is echter geboden. Als men het besluitvormingsproces van dag tot dag volgt valt niet te loochenen dat de meeste kwesties eindeloos door belangentegenstellingen en meningsverschillen werden opgehouden en in een soort koehandel van geven en nemen met elkaar in verband werden gebracht, dat

2 R. Fruin, 'De drie tijdvakken der Nederlandse geschiedenis', *Verspreide Geschriften*, I (Den Haag, 1900) 22-48.

3 Vgl. G. de Bruin, *Geheimhouding en verraad. De geheimhouding van staatszaken ten tijde van de Republiek (1600-1750)* (Den Haag, 1991), met literatuuropgave. Het politiek bestel van de Republiek in internationaal perspectief wordt daarin uitvoerig geschetst; mijn gedachten hierover zijn echter gedeeltelijk gewijzigd.

4 J.L. Price, *Holland and the Dutch Republic in the seventeenth century* (Oxford, 1994).

5 J.I. Israel, *Dutch primacy in world trade, 1585-1740* (Oxford, 1989) 410-412 en *passim.*

talloze onderwerpen in stilte ten grave werden gedragen en dat de essentiële zaken alleen onder grote druk tot een beslissing konden worden gebracht. De vermeende uniciteit van het politiek bestel in de Republiek is door de positievere kijk erop in de laatste decennia echter niet aan het wankelen gebracht; het tegenovergestelde lijkt eerder het geval te zijn.

Natuurlijk valt niet te ontkennen dat het politiek bestel in de Republiek veel uitzonderlijke en zelfs unieke trekken bezat. Deze kant van het bestel is in de historiografie echter verabsoluteerd, of historici dit nu bekeken als een unieke variant van de laat-middeleeuwse standenstaat of als een eigenaardig fenomeen dat vooruitwees naar het parlementair stelsel van de toekomst. Het politiek bestel van de Republiek is in het verleden teveel geïsoleerd uit de internationale context en teveel geïdentificeerd met de staatsinrichting. Daarom is onvoldoende onderkend hoezeer het zwaartepunt in het vroegmoderne onderzoek de laatste decennia is verschoven van het centrum naar de periferie en van de formele organisatie naar de feitelijke gang van zaken en hoezeer het politiek bestel in de vroegmoderne tijd in een ander licht is komen te staan. Daarom is ook onvoldoende onderkend hoezeer het politiek bestel als studieobject de tovercirkel van het institutioneel bouwwerk overschrijdt en hoezeer soortgelijke problemen met inachtneming van bijzondere omstandigheden tot gelijksoortige oplossingen leiden. Een comparatieve en pluriforme aanpak kan verduidelijken hoezeer het politiek bestel van de Republiek is vastgeketend aan de vroegmoderne tijd en hiermee organisch is verweven. Deze stelling zal worden toegelicht aan de hand van zes vraagstukken: staatsversterking, bureaucratisering, geweldsaanwending, centralisering, gezagsuitoefening en ambtsbekleding.

I: *Oorlogvoering en staatsversterking*

Oorlogvoering en staatsversterking waren in de vroegmoderne tijd onlosmakelijk met elkaar vervlochten. De machtsstrijd in Europa was moordend. Tal van vorsten trachtten uit machts- en dynastieke overwegingen hun territoir en gezag met wapengeweld uit te breiden; economische wedijver ging hiermee vaak hand in hand. De overige staten waren genoodzaakt hieraan mee te doen en hierop in te spelen, als zij niet ten onder wilden gaan. De Republiek vormde geen buitenbeentje op het Europees continent; zij kon zich zowel door haar strategische ligging als door haar wereldwijde handelsbelangen niet aan het oorlogsgeweld onttrekken. Zij was zelfs gedwongen het voortouw te nemen bij de bewapeningswedloop, die op de golven van de oorlogvoering voortgang vond en die allerlei vermoede en onvermoede consequenties had.

De constante drang naar gebiedsuitbreiding en de chronische staat en dreiging van oorlog gingen gepaard met de zogenaamde militaire en maritieme revolutie, die zich in fases over twee eeuwen uitstrekte[6]. Legers en vloten breidden zich uit, verbeterden

6 Vgl. J. Black, *A military revolution? Military change and European society 1550-1800* (Londen, 1991); F. Tallett, *War and society in early modern Europe, 1495-1715* (Londen, 1992); J. Black, *European warfare 1660-1815* (Londen, 1994). Deze boeken bevatten een uitvoerige bibliografie. Uitnemend blijven de beschouwingen van J.W. Wijn, J.P. Cooper, D.G. Chandler, J.W. Stoye, J.S. Bromley, A.N. Ryan en E. Robson in *The new Cambridge modern history*, IV (Cambridge, 1970) 202-238; VI (Cambridge, 1970) 741-833 en VII (Cambridge, 1957) 163-190.

zich en ontwikkelden zich tot semi-staande machtsinstrumenten, waarop de staten primair rustten. Overal nam de greep van het staatsgezag op het militair en maritiem apparaat toe. Overal nam het gevaar van muiterij en desertie door een geregelder bezoldiging af. Overal ging de gevechtskracht vooruit door een geleidelijke uniformering en standaardisering van de bewapening en uitrusting. Overal steeg de efficiency door een trage professionalisering van het officierskader en een moeizame disciplinering en training van de manschappen. Overal groeide de aandacht voor de bevoorrading en de inkwartiering. Overal vond technische vooruitgang op het gebied van de bewapening, de artillerie, de vestingbouw en de vlootbouw snel navolging. Dit betekent niet dat er sprake was van een rechtlijnig proces, van een uniform procédé of van een eenvormig resultaat; de vooruitgang ten opzichte van de voorgaande eeuwen was echter aanzienlijk.

Weinig staten hadden in de zeventiende eeuw aan een zwaardere oorlogsdruk het hoofd te bieden dan de Republiek. Vrijwel doorlopend moest zij op twee fronten slag leveren en zowel te land als ter zee de machtigste staten van Europa weerstaan: tot 1648 Spanje en daarna Engeland en Frankrijk. De Republiek was daarom niet toevallig bij de militaire en maritieme ontwikkeling haantje de voorste, hoewel zij ter zee het Cromwelliaanse Engeland voor liet gaan. De militaire revolutie ten tijde van Maurits en Willem Lodewijk en de maritieme revolutie ten tijde van De Witt fungeerden als Europese proeftuin[7]. Beide gaven blijk van grote inventiviteit en doelmatigheid en strekten allerlei staten tot voorbeeld. Het staatse leger en de staatse vloot dijden op de golven van de oorlogvoering uit, vervolmaakten zich en ontwikkelden zich tot semipermanente gevechtsmachines. De greep van het staatsgezag op het militair en maritiem apparaat nam sterk toe. De bezoldiging van de manschappen kreeg de hoogste prioriteit. De standaardisatie van de bewapening en uitrusting vorderde gestaag. De bevoorrading en inkwartiering van de manschappen werden voorwerp van aanhoudende zorg. De professionalisering van het officierskader schreed langzaam voort. De disciplinering en training van de infanterie, de cavalerie en de zeelui leidden tot minder overlast en meer gevechtskracht. De technische vindingen op militair en maritiem terrein vonden met grote voortvarendheid toepassing. Dit wil niet zeggen dat het staatse leger en de staatse vloot op den duur in voorbeeldige orde verkeerden; niets is minder waar. Er bleef zeer veel te wensen over, zoals in de geschiedschrijving tot vervelens toe is beklemtoond, maar dat was elders ook het geval. Het uitwendig machtsinstrumentarium van de Republiek deed in elk geval lange tijd niet onder voor dat van andere staten. Integendeel; de machtspositie van de Republiek stond in geen verhouding tot haar geringe potentieel.

De metamorfose liet in de achttiende eeuw niet lang op zich wachten. De omvang en de gevechtskracht van het staatse leger en de staatse vloot liepen na de vrede van Utrecht snel terug. De militaire en maritieme evolutie ging verder grotendeels aan de Republiek voorbij; de meeste legers en vloten namen na het midden van de eeuw

7 Het wachten is op een goed overzicht voor het staatse leger; zie voor het zeewezen de uitstekende synthese van J.R. Bruijn, *Varend verleden. De Nederlandse oorlogsvloot in de 17de en 18de eeuw* (Amsterdam, 1998), met uitvoerige bibliografie.

razendsnel in omvang en gevechtskracht toe. De absolute en relatieve neergang van het militair en maritiem apparaat van de Republiek had ondanks de verlammende tweespalt tussen de land- en zeegewesten over legeraugmentatie of vlootherstel echter weinig met de eigenaardigheid van het staatsbestel uit te staan[8]. De oorzaak was primair gelegen in de financiële uitputting van de Republiek. Deze vloeide logisch voort uit de wanverhouding tussen de schaal van oorlogvoering en de omvang van het potentieel na 1672.

De financiële mogelijkheden waren van doorslaggevende betekenis bij de constante oorlogvoering en de militaire en maritieme revolutie; oorlogen waren in de vroegmoderne tijd primair geldslagen. De staande legers en vloten slokten direct en indirect het leeuwendeel van de staatsinkomsten op. De inkomsten en uitgaven van vroegmoderne staten vormden voor tijdgenoten een even ontoegankelijk labyrint als voor historici. Minstens 70% à 90% van de inkomsten was echter normaliter bestemd voor het krijgsbedrijf en voor de rentebetaling op de staatsschuld als gevolg van eerdere oorlogvoering; in oorlogstijd bleven de inkomsten ver achter bij de uitgaven[9]. De directe belastingen hadden uit utilitaire motieven in hoofdzaak betrekking op onroerende goederen, met name grond en huizen. De indirecte belastingen vielen uit mercantilistische motieven primair op de binnenlandse productie en distributie van roerende goederen. De overheden waren echter ondanks alle belastingverzwaringen niet in staat de bevolking effectief te belasten. De belastingheffing werd uitgehold door territoriale en maatschappelijke ongelijkheid. De belastinginning werd ondergraven door frauduleuze praktijken, ondoorzichtige manipulaties en vertragingsacties, zowel van belastingplichtigen als van belastinggaarders; deze problemen deden zich ook aan de uitgavenzijde voelen. Noodverbanden, als de verkoop van ambten en titels, de vervreemding van rechten en kroondomeinen, de manipulatie van munten en de afkondiging van staatsbankroeten, zetten weinig zoden aan de dijk; de kortstondige voordelen wogen niet op tegen de langdurige nadelen. Overheidsingrijpen in de economie bood niet alleen op de korte maar ook op de langere termijn onvoldoende soelaas[10]. Subsidies van andere staten vormden slechts een tijdelijke oplossing en verschoven het probleem naar de toekomst.

Uiteindelijk waren de staten voor alle tekorten op de korte en lange termijn aangewezen op leningen van kapitaalkrachtige organisaties en financiers en leningen van

8 Dit is de these van J.S. Bartstra jr., *Vlootherstel en legeraugmentatie 1770-1780* (Assen, 1952).

9 Vergelijkende overzichten van de financiële problematiek in de Europese staten als gevolg van de oorlogvoering zijn zeer schaars. Een goed startpunt is P.G.M. Dickson, J. Sperling, 'War finance, 1689-1714', *The new Cambridge modern history*, VI (Cambridge, 1970) 284-315. Vgl. ook G. Parker, 'The emergence of modern finance in Europe 1500-1730', in: C.M. Cipolla, ed., *The Fontana economie history of Europe*, II (Londen, 1974) 527-594; J. Brewer, *The sinews of power. War, money and the English state, 1688-1783* (Londen, 1989) 88-134; R. Bonney, *The king's depts. Finance and politics in France 1589-1661* (Oxford, 1981); J. Lynch, *The Hispanic world in crisis and change 1598-1700* (Oxford, 1992) 42-52, 110-130.

10 Brewer, *The sinews of power*, 100 oordeelt zelfs dat de snelle economische ontwikkeling van Engeland in de achttiende eeuw van marginale betekenis was voor de financiële problematiek, hoewel hij vergeet dat het vertrouwen in de Engelse kredietwaardigheid en dus het vermogen staatsleningen te sluiten daardoor sterk zal zijn bevorderd.

veel bredere lagen van de bevolking, met toekomstige belastinginkomsten als onderpand. Het vermogen deze geldbronnen aan te boren was in sterke mate afhankelijk van de economische en politieke situatie waarin staten verkeerden. Welvaart en vertrouwen konden in de meer agrarisch-absolutistische staten echter goeddeels worden gecompenseerd door geldschieters onder druk te zetten, te chanteren, te vervolgen en met hoge rente te paaien[11]. Alle staten, met Brandenburg-Pruisen als voornaamste uitzondering, maakten maximaal gebruik van hun leencapaciteit; de schuldenlast hing als een molensteen om hun nek. Daarom waren zij genoodzaakt van de hand in de tand te leven, het ene gat met het andere te stoppen en de gekste capriolen uit te halen om het militair en maritiem apparaat zolang mogelijk in het veld en op zee te houden.

De Republiek liep niet alleen in militair en maritiem maar ook in financieel opzicht behoorlijk in de Europese pas. Het percentage van de generaliteits- en provinciale inkomsten dat direct en indirect wegvloeide naar de oorlogvoering week niet af van het gangbaar patroon. De inkomsten en uitgaven vormden een kluwen dat ook achteraf moeilijk is te ontwarren. Het lijkt dat minstens 80% à 90% van de inkomsten in de zeventiende eeuw was bestemd voor de militaire en maritieme sector en de rentebetaling op de staatsschuld; dit kon in tijd van oorlog tot ver boven de 100% oplopen. Het staat vast dat alle gewone inkomsten van Holland na 1713 ontoereikend waren om de rentelast te lenigen[12]. De belangrijkste inkomstenbronnen van de gewesten, die ook het leeuwendeel (meer dan 80%) van de generaliteitsuitgaven voor hun rekening namen, waren evenals elders de directe belastingen op onroerende goederen (variaties van de verponding in Holland) en de indirecte belastingen op roerende goederen (variaties van de gemene middelen of imposten in Holland). De oorzaak waarom de gewesten zich in uiteenlopende mate op deze vormen van belastingheffing concentreerden waren evenals elders van utilitaire en mercantilistische aard. De belastingopbrengst bleef ook in de Republiek ver achter bij de mogelijkheden, hoewel het fiscaal systeem alleen in het achttiende-eeuws Engeland efficiënter was. De belastingheffing werd meer door provinciale en lokale dan door maatschappelijke onevenwichtigheid ondergraven. De belastinginning werd minder door fraude, ondoorzichtigheid en getraineer dan elders aangetast, maar kampte met vergelijkbare problemen.

De staatsinkomsten waren echter ook in de Republiek volkomen ontoereikend om de oorlogvoering gaande te houden. Daarom maakte Holland evenals de andere staten maximaal gebruik van de mogelijkheid kort- en langlopende leningen in anticipatie op de belastinginkomsten aan te gaan en de staatsschuld ongemerkt te laten stijgen. De financiële revolutie uit de Habsburgse tijd kwam Holland hierbij wel te stade; de

11 Dit wordt zonder verklaring gesignaleerd door Tallett, *War and society*, 215-216. Natuurlijk konden de Spaanse en Franse monarchie met hun agrarische basis niet eindeloos geld blijven lenen; de Republiek met haar meer ontwikkelde economie kon dat echter evenmin.

12 M.C. 't Hart, *The making of a bourgeois state. War, politics and finance during the Dutch Revolt* (Manchester-New York, 1993) 61-62; J. Aalbers, *De Republiek en de vrede van Europa*, I (Groningen, 1980) 5-8; E.H.M. Dormans, *Het tekort. Staatsschuld in de tijd der Republiek* (Amsterdam, 1991) 101, 205.

staatsschuld liep volkomen uit de hand. Het uitzonderlijke van de Republiek - en van Engeland na 1688 - lag alleen in de relatieve rechtvaardigheid en doelmatigheid van het belastingsysteem, de legitimiteit van de belastingheffing, de omvang van de kapitaalmarkt, de relatieve welvaart van de bevolking en het enorme vertrouwen in de staatsleningen[13]. Het gevolg was een loodzware belastingdruk en een torenhoge staatsschuld, waarbij de inegaliteit van het belastingsysteem, de verstarring van het staatsbestel en de stagnatie van het economisch leven slechts een bescheiden rol speelden[14]. De Republiek zat geleidelijk in hetzelfde schuitje als de andere staten; zij beschikte over even weinig financiële speelruimte en leefde ook van de hand in de tand. Welke staat werd in de achttiende eeuw meer door financiële onmacht in zijn bewegingsvrijheid belemmerd dan de Republiek?

II: *Staatsversterking en bureaucratisering*

Het oplossen van de militaire en financiële problematiek zou volgens het gangbaar oordeel in de meeste staten gepaard zijn gegaan met een proces van centralisering en bureaucratisering. Voor het recruteren, monsteren, uitrusten en controleren van de benodigde manschappen, het zorgen voor de bevoorrading, het geschut, de paarden, de belegeringswerktuigen, de legertros en de inkwartiering, het bouwen, uitrusten en onderhouden van de oorlogsschepen en dergelijke en voor het schatten, heffen en innen van de belastingen zou doorgaans een omvangrijk ambtenarenapparaat onder rechtstreekse supervisie van het centraal gezag in het leven zijn geroepen. Het valt niet te loochenen dat zich in de meeste staten met horten en stoten een proces van centralisering en bureaucratisering voordeed, al gingen deze twee tendensen lang niet altijd hand in hand. Het is echter de vraag in hoeverre dit proces direct verband hield met de oorlogvoering en de transformatie van het militair en maritiem apparaat. Alle tekenen wijzen erop dat andere factoren, zoals machtsbegeerte, ambtenverkoop, patronage en autonome dynamiek, minstens zoveel gewicht in de schaal legden. Het is tevens de vraag in hoeverre dit proces een stimulans betekende voor de efficiency van het staatsapparaat; centralisering en bureaucratisering behoefden de doelmatigheid niet noodzakelijk te bevorderen. Grootschalige oorlogvoering riep bovendien ook tegengestelde krachten op, die niet a priori een aanslag op het staatsgezag betekenden[15].

Uiteindelijk bleek het centraal gezag nergens in staat zorg te dragen voor het uitrusten en onderhouden van legers en vloten en voor het heffen en innen van belastingen; het was hoogstens in staat de hoofdlijnen van het beleid uit te stippelen en het toezicht te

13 Vgl. J.D. Tracy, *A financial revolution in the Habsburg Netherlands. Renten and renteniers in the county of Holland, 1515-1565* (Berkeley, 1985); Dormans, *Het tekort;* Brewer, *The sinews of power*, 88-134; Tallett, *War and society*, 211-214.

14 Tot deze zienswijze neigt ook J.M.F. Fritschy, *De patriotten en de financiën van de Bataafse Republiek. Hollands krediet en de smalle marges voor een nieuw beleid (1796-1801)* (Den Haag, 1988) hoofdstuk 2; W. Fritschy, R. Liesker, 'Overheidsfinanciën, kapitaalmarkt en "institutionele context" in Holland en Overijssel tijdens en na de Spaanse Successieoorlog', in: C.A. Davids, e.a., ed., *Kapitaal, ondernemerschap en beleid* (Amsterdam, 1996) 165-196.

15 Zeer kritisch tegenover het gevestigd oordeel staan de briljante studies van Tallett, *War and society*, 188-205 en J.A. Lynn, *Giant of the Grand Siècle. The French army, 1610-1715* (Cambridge, 1997) 595-609 en *passim.*

coördineren. Het centraal gezag had daarom een beperkte omvang. De provinciale vertegenwoordigers van het centraal gezag konden in de aristocratische en versplinterde samenlevingen ook geen ijzer met handen breken; zij werden in hun ambtsgebied als lastige pottenkijkers beschouwd en gedurig op hun vingers gekeken en waren bij hun toezichthoudende functie afhankelijk van het bestaande krachtenveld. In de praktijk moest het centraal gezag de militaire en financiële zaken voor een aanzienlijk deel overlaten aan de oude instellingen, ambtsdragers en aristocratische families op provinciaal en lokaal niveau, die zich niet veel aan het centraal gezag gelegen lieten liggen en hun eigen gang gingen.

Het krijgsbedrijf had zijn eigen dynamiek. De adellijke bevelhebbers trokken zich tijdens veldtochten weinig aan van het centraal gezag; de meeste beslissingen moesten trouwens ad hoc worden genomen. De legers bleven te velde in sterke mate aangewezen op brandschatten, foerageren en contributie heffen. Veel militaire en financiële zaken moesten zelfs worden overgelaten aan privé-initiatief. De kolonels en kapiteins in het leger en op de vloot - of zij nu in dienst van publieke overheden of van particuliere ondernemers stonden maakte weinig uit - traden op als kleine zelfstandigen, die op eigen houtje een eenheid rekruteerden en onderhielden of een schip bemanden en bevoorraadden en hun eenheid of schip als een investering en een bron van exploitatie bekeken. De machtsdelegatie verruimde het krediet van het staatsgezag. De bevoorrading van legers was doorgaans in handen van privé-leveranciers, die tegelijk als kredietverschaffers en geldschieters fungeerden. De inning van het grootste deel van de belastingen, in elk geval van de indirecte belastingen, werd overgelaten aan particuliere compagnieën en pachters, die hun eigen apparaat bezaten en hun functie als een bron van exploitatie beschouwden; ook zij traden als geldschieters op. Decentralisering en privatisering waren uiteindelijk onder druk van de aanhoudende oorlogvoering - zowel uit vrije keuze als uit noodzaak, met positieve én negatieve effecten - even kenmerkend voor de staten in de zeventiende en achttiende eeuw als centralisering en bureaucratisering.

De situatie in de Republiek was dan ook lang niet zo uitzonderlijk als Marjolein 't Hart onlangs heeft beklemtoond[16]. Het centraal gezag - in de gedaante van de Staten-Generaal, de Raad van State en de admiraliteiten - had in beginsel inderdaad minder greep op het leger en de vloot dan elders. Zowel de provincies die als betaalsheren en als legerplaatsen fungeerden als de steden die een contingent van het leger en de vloot herbergden hielden een dikke vinger in de pap. Het centraal gezag had in beginsel inderdaad veel minder greep op de belastingheffing dan elders; deze bevond zich voor het leeuwendeel in handen van de gewesten. In de praktijk was het verschil met andere staten echter niet zo groot als men zou denken.

Het centraal gezag stippelde in de Republiek evenals elders het militair en maritiem beleid uit en hield de supervisie op het militair en maritiem apparaat. De Staten-Generaal zorgden voor het beleid; de Raad van State en de admiraliteiten waren

16 't Hart, *The making of a bourgeois state.* Zij heeft als enige het staatsvormingsproces in de Republiek in vergelijkend perspectief bestudeerd; dat is lofwaardig, hoewel veel van haar conclusies niet meer door mij worden onderschreven.

verantwoordelijk voor de logistiek. De kapitein-generaal en de gedeputeerden te velde waarborgden een behoorlijk toezicht van het centraal gezag op het staatse leger. De overmacht van Holland garandeerde een redelijke greep van het beleidscentrum in Den Haag op de staatse vloot. De hoogte van de generaliteitsinkomsten en -uitgaven werd bepaald door het centraal gezag; het miste alleen invloed op de wijze waarop deze inkomsten binnenkwamen. Provinciale representanten van het centraal gezag ontbraken; de stadhouders namen echter een deel van hun taak over en droegen door hun cumulatie van ambten bij aan de implementatie van het generaliteitsbeleid. Een deel van het militair en maritiem bedrijf en het leeuwendeel van het financieel beheer bleven in handen van de provinciale en lokale instellingen en ambtsdragers, die niet alleen hun eigen gang gingen maar ook het generaliteitsbeleid vorm hielpen geven. Het geringer overwicht van het centraal gezag werd gecompenseerd door het systeem van ruggespraak en het voordeel van kleinschaligheid, die de legitimiteit, betrokkenheid en doelmatigheid vergrootten. De bovenlaag op provinciaal en lokaal niveau die toezicht en controle op de militaire en financiële activiteiten uitoefende kan dan ook een vergelijking met de bovenlaag die elders deze taken voor haar rekening nam heel goed doorstaan. De bovenlaag had in de Republiek alleen meer speelruimte tegenover het centraal gezag en minder adellijke allure.

Het staatse leger spreidde te velde dezelfde eigengereidheid ten toon als andere legers; de bevelhebbers en manschappen gingen in sterke mate hun eigen gang. Brandschatten, foerageren en contributie heffen vonden op de geijkte wijze plaats. De staatse vloot beschikte ook over een bijna onbeperkte bewegingsvrijheid nadat zij eenmaal het ruime sop had gekozen. De graad van privatisering week in de Republiek evenmin af van het gangbaar patroon. De kapiteins van het staatse leger en de staatse vloot gedroegen zich als kleine militaire en maritieme ondernemers, die op dezelfde wijze met hun compagnie en schip omsprongen als elders. De solliciteurs-militair, die fungeerden als financiële buffer tussen de betaalsheren en de legerofficieren, hadden elders in Europa hun evenknie, waar de adellijke officieren vaak zelf als geldschieters optraden. De bevoorrading van het staatse leger was zoals gewoonlijk in handen van privé-leveranciers. De overheveling van een deel van het takenpakket van de staatse vloot aan particuliere kaapvaartondernemingen was een doodnormaal fenomeen, dat overal plaatsvond. De aanwending van particuliere konvooiers en kruisers in de jaren 1630 en 1640 was een tijdelijk verschijnsel, dat met de opkomst van de staande vloot verdween. De inning van de indirecte belastingen in de gewesten was tot de oproeren van 1748 in handen van particuliere belastingpachters.

De niet aflatende druk van de oorlogvoering bleek in de Republiek door aanpassing en bijstelling van het bestaande systeem ondanks alle jammerklachten tenslotte vrij gemakkelijk en efficiënt te ondervangen. Het overwicht van Holland gaf hierbij de doorslag. De noodzaak van ingrijpende veranderingen was daarom afwezig; deze hadden alleen het wankel evenwicht kunnen verstoren en tot een diepe crisis kunnen leiden. Het systeem liep na 1713 niet stuk op de gedecentraliseerde staatsstructuur maar op de financiële uitputting; het potentieel van de Republiek was ontoereikend om de staatsschuld te reduceren en de bewapeningswedloop vol te houden.
Tijdgenoten

als Van Slingelandt hebben het fundamentele probleem verkeerd ingeschat. De decentralisering en privatisering gingen in de Republiek niet veel verder dan elders; de centralisering en bureaucratisering op centraal niveau kwamen alleen minder van de grond.

III: *Staatsversterking en geweldsaanwending*

Uitwendige staatsversterking zou in de vroegmoderne tijd dikwijls hand in hand zijn gegaan met inwendige staatsversterking. De opkomst van staande legers zou de mogelijkheid hebben gecreëerd opstandige edelen met geweld monddood te maken, de belastingheffing in vredestijd met geweld af te dwingen en oproerigheid van de bevolking met geweld neer te slaan. De meeste vorsten zouden gretig van die mogelijkheid gebruik hebben gemaakt om hun macht te schragen en hun militaire en financiële nood te lenigen; hun machtspositie zou primair op het staand leger zijn gebaseerd. Deze traditionele voorstelling is echter nodig aan revisie toe, zoals verschillende studies uit het laatste decennium uitwijzen[17].

In feite waren de vorsten in de vroegmoderne tijd zeer terughoudend met het inzetten van het leger tegen de bevolking. De samenleving rustte op een wankel machtsevenwicht tussen centrum en periferie en tussen overheid en bevolking, dat door het gebruik van geweld gemakkelijk kon worden verstoord; chaos en anarchie lagen constant op de loer. De samenleving steunde op het drukkend overwicht van de aristocratie, die met haar landbezit, bestuursmacht, cliëntèlesysteem en natuurlijk gezag de centrifugale krachten in bedwang hield; haar loyaliteit mocht niet op het spel worden gezet. De samenleving werd gestut door het onaantastbaar prestige van de kroon; deze kon zich geen gezichtsverlies tegen opstandelingen permitteren. De belastingheffing rustte op de stilzwijgende instemming van de bevolking; teveel gewelddadigheid kon de wankele grondslag van het systeem ondermijnen en de chronische onvrede aanwakkeren. De staatsmacht beschikte slechts over een beperkt militair apparaat; het leger was, zeker in oorlogstijd, niet in staat oproeren op te grote schaal en van te chronische aard te bedwingen. De staatsmacht kon, tenslotte, geen aanspraak maken op onbeperkte loyaliteit van het militair apparaat; huurlingen konden bij het bedwingen van oproeren gemakkelijk uit de band springen of de kant van de bevolking kiezen.

De vorsten hadden in de gegeven situatie geen alternatief dan zich tegemoetkomend op te stellen en verregaande concessies te doen. De aristocratische bovenlaag op provinciaal en lokaal niveau hoefde niet door het leger tot een minder gewelddadige levensstijl gedwongen te worden; zij wende zichzelf aan een ander levensritme. Rebellerende edelen waren eenvoudig in het gareel te houden; het gros van de adel schrok bijna altijd terug voor gewapend verzet. De aristocratie moest echter wel met behulp van ambten, bevoegdheden en andere gunsten tot medewerking aan of althans welwillende neutraliteit tegenover de kroon worden bewogen en tot een *modus vivendi*

17 Vgl. W. Beik, *Absolutism and society in seventeenth-century France* (Cambridge, 1985); Tallett, *War and society*, 188-193; Lynn, *Giant of the Grand Siècle*, 595-609. De vreedzame coëxistentie en zelfs symbiose van staatsgezag en adellijke bovenlaag in Midden-Europa heeft nooit ter discussie gestaan.

met het centraal gezag worden gebracht. Versterking van de staatsmacht ging daarom hand in hand met consolidatie van de aristocratische machtspositie op provinciaal en lokaal niveau. Tegelijk moest de bevolking met zachte hand tot absolute loyaliteit en gehoorzaamheid aan het staatsgezag worden aangezet. Steun van het leger bij de belastinginning was overbodig; de inning kon rustig worden overgelaten aan ambtenaren en pachters met hun apparaat. Hulp van het leger bij het bedwingen van oproeren was meestal evenmin nodig. Vorsten lieten vuurhaarden, zolang zij van beperkte omvang en vluchtige aard waren, bij voorkeur kalm uitbranden en trachtten het kortstondig gevaar ervan met pappen en nathouden en tijdelijk toegeven te bezweren. Aristocratische achterbannen en stedelijke milities konden in geval van nood uitkomst bieden, hoewel het inzetten van deze paramilitaire organisaties niet zonder risico was. Het leger had primair preventieve waarde. Militair ingrijpen diende te allen tijde de laatste optie te blijven; gewelddadig optreden was meer een teken van zwakheid dan van kracht.

De Republiek past daarom beter in het internationaal panorama dan Dekker heeft gesuggereerd[18]. De aristocratische bovenlaag op provinciaal en lokaal niveau hoefde niet met allerlei kunstgrepen in het gareel te worden gehouden; de aanhoudende wisselwerking tussen centrum en periferie garandeerde een redelijke harmonie. De verhouding tussen de overheid en de bevolking lag minder eenvoudig. Verzet tegen de belastingheffing en oproerigheid van de bevolking kwamen, zoals Dekker heeft aangetoond, ook in de Hollandse steden om de haverklap voor. De Republiek was allesbehalve een oase van rust in een pandemonium van geweld. De houding van het staatsgezag tegenover oproerigheid was echter evenmin uitzonderlijk. Het effect van uitwendige staatsversterking op de inwendige constellatie werd alleen na de Opstand met argusogen in de gaten gehouden en tot een minimum beperkt, evenals in het achttiende-eeuws Engeland. Het staatsgezag was daarom nog terughoudender met het inschakelen van het militair apparaat tegen de bevolking dan elders; het verschil was echter gering.

Een vergelijkbare maatschappelijke constellatie leidde tot een vergelijkbare geesteshouding. De samenleving rustte in de Republiek evenals elders op een wankel evenwicht tussen provinciaal en lokaal gezag en tussen overheid en bevolking, dat door het gebruik van geweld gemakkelijk kon worden verstoord; chaos en anarchie lagen ook in de Republiek constant op de loer. De samenleving verkeerde in de Republiek evenals elders in de ban van de aristocratie, die met haar bestuursmacht, patronagesysteem, landbezit en natuurlijk overwicht voor de broodnodige cohesie zorgdroeg; de regenten wensten de onbeperkte lokale autonomie onder geen beding in gevaar te brengen. De maatschappij steunde in de Republiek evenals elders op de onaantastbaarheid van het staatsgezag; het geregeld inzetten van het leger viel met de representatieve aard van het bestel moeilijk in overeenstemming te brengen. De belastingheffing rustte in de Republiek nog meer dan elders op stilzwijgende instemming van de bevolking; gewelddadigheid kon slechts de labiele grondslag van het systeem ondergraven, de belastinginning bemoeilijken en de oproerigheid

18 R.M. Dekker, *Holland in beroering. Oproeren in de 17de en 18de eeuw* (Baarn, 1982).

aanwakkeren. De overheid kon, ten slotte, evenmin als elders bouwen op de loyaliteit van het militair apparaat en op de trouw van de schutterijen en stadssoldaten, die gemakkelijk in tijden van crisis de zijde van de bevolking konden kiezen.

Voorzichtigheid bleef daarom de moeder van de porceleinkast. De overheid poogde oproeren bij voorkeur hun kortademige angel te ontnemen door tijdelijk begrip voor de onvrede te tonen en tegemoetkomendheid tegenover de grieven te betrachten en wenste de loyaliteit, onderdanigheid en passiviteit van de bevolking zo min mogelijk in de waagschaal te stellen. Dat gold bovenal voor de stedelijke overheid, die het dichtst bij het vuur en het wankelst in het zadel zat. De schutterijen konden in geval van nood uitkomst bieden; zij traden met een minimum aan geweld op. De geregelde troepenmacht werd primair een preventieve rol toebedeeld; het inzetten van het militair apparaat bleef ook in de Republiek een laatste uitweg.

IV: *Centralisatie en decentralisatie*

Staatsversterking zou in de vroegmoderne tijd hand in hand zijn gegaan met centralisatie. Tot op zekere hoogte valt tegen dit historiografisch credo weinig in te brengen. De proliferatie van het aantal staatszaken en de groeiende complexiteit ervan leidden, vooral onder druk van de militaire en financiële noden van de oorlogvoering, doorgaans tot uitbreiding en differentiatie van het centraal gezag. Overal loste de vorstelijke raad zich op in meer gespecialiseerde lichamen en commissies voor de voornaamste aspecten van het beleid, zoals de buitenlandse zaken, de militaire zaken, de financiën, de rechtspraak, de handel en de verschillende rijksdelen; het probleem van de inwendige veiligheid viel onder diverse hoofden. Tegelijk verscheen op provinciaal en regionaal niveau een nieuwe generatie vertegenwoordigers van het centraal gezag, die naast en boven de bestaande instellingen en ambtenaren kwamen te staan, zoals de *intendants* in Frankrijk, de *Land- en Steuerräte* in Brandenburg-Pruisen en de *Kreishauptmänner* in het achttiende-eeuwse Oostenrijk. Deze hielden met een gering aantal ondergeschikten toezicht op de schatting en inning van belastingen, de rekrutering en bevoorrading van troepen en de handhaving van rust en orde.

Wat stelde de veelgeroemde centralisatie in de praktijk echter voor? De negentiende- en twintigste-eeuwse historici hebben zich in het kielzog van de tijdgenoten blind gestaard op en laten begoochelen door de schijn van vorstelijke almacht, de schittering van vorstelijke hofcultuur en de lawine van regeringsverordeningen. In de praktijk had het centraal gezag nauwelijks greep op de lappendeken van territoriale en maatschappelijke groepen, die elk in het bezit waren van hun eigen rechten, gebruiken, instituties, symbolen en belangen. Het centraal gezag concentreerde zich op het militair en maritiem bedrijf, het financieel beheer, het buitenlands beleid en het handhaven van de inwendige veiligheid, kortom de existentie van de staat; hiertoe behoorde ook de zorg voor godsdienstvrede en handelsbloei. De samenballing van macht, rijkdom, patronage en prestige in het centrum werkte als een magneet op een deel van de aristocratie. De vertegenwoordigers van het centraal gezag in de verschillende landstreken concentreerden zich op het realiseren van de militaire en financiële doelstellingen. Noch de centrale instellingen, noch de provinciale en regionale

representanten ervan konden echter de gelederen gesloten houden en ijzer met handen breken. De machts- en factiestrijd in eigen kring was moordend. De machtsmiddelen om het beleid handen en voeten te geven ontbraken. Het centraal gezag was daarom volkomen afhankelijk van de actieve medewerking of althans stilzwijgende instemming van de heersende maatschappelijke groepen ter plaatse en van de instituties en ambtsdragers uit de voorgaande fasen van staatsvorming, die zich niet veel aan het centrum gelegen lieten liggen en hun eigen gang gingen[19].

Het centraal gezag had geen alternatief dan zich het machtsbereik, het overwicht, het cliëntèlesysteem, het grondbezit en het prestige van de aristocratie in de verschillende landstreken ten nutte te maken. Deze zag van haar kant ook in toenemende mate de voordelen van een positieve grondhouding ten opzichte van het staatsgezag. Zo'n opstelling kon slechts haar macht schragen, haar maatschappelijke positie versterken, haar patronagemogelijkheden vergroten en haar status verhogen. Er bestond voor het centraal gezag geen betere gedragslijn om de implementatie van zijn directieven te bevorderen dan de diverse streken zoveel mogelijk bewegingsvrijheid te laten, de macht zoveel mogelijk aan de aristocratie ter plaatse over te dragen en de beschikbare bronnen van patronage zo genereus mogelijk te exploiteren. Het effect bleef echter volkomen ongewis. Er was door de heersende ambtsopvatting en -uitoefening, de constante factiestrijd, de aristocratische zelfstandigheidsdrang, de territoriale en maatschappelijke verbrokkeling, de juridische en institutionele fragmentatie en de trage en moeizame communicatiemiddelen geen peil te trekken op de mate waarin het beleid viel te verwezenlijken. De centralisatie bleef in de vroegmoderne tijd meer schijn dan wezen.

De staatsstructuur van de Republiek vormde in het Europees concert dan ook niet zo'n anomalie als altijd is gesuggereerd. Verregaande decentralisatie was in de Republiek alleen een natuurlijk uitgangspunt in plaats van een praktisch gegeven. Dat wil niet zeggen dat centralisering in de Republiek geheel ontbrak. De aanhoudende druk van de oorlogvoering noopte tot meer slagvaardigheid dan de formele procedure toestond. De Staten van Holland en de Staten-Generaal vormden daarom op het Haags Binnenhof een soort Siamese tweeling. Samen droegen zij, met het Hollands overwicht en kapitaal als plechtanker en de raadpensionaris van Holland en/of de prins van Oranje als leidsman, zorg voor de broodnodige cohesie en daadkracht. De Staten-Generaal zijn niet te vergelijken met het centraal gezag in de monarchieën, zoals in de geschiedschrijving is geschied; het beleidscentrum van Holland was onlosmakelijk verstrengeld met het beleidscentrum van de Unie. Holland zorgde in samenwerking met de generaliteitsinstellingen voor het in het veld brengen van het leger. Holland zorgde in samenspraak met de generaliteitsorganen voor het uitrusten van de vloot. Holland onderhield in wisselwerking met de Staten-Generaal het diplomatiek verkeer. Holland stond met zijn wereldhandel, belastingsysteem en kapitaalmarkt garant voor de financiering van de Unie en de terugbetaling van de staatsschuld. De Republiek zou niet levensvatbaar zijn geweest zonder de Hollandse hegemonie en wereldhandel;

19 Vgl. het requisitoir van R. Mettam, *Power and faction in Louis XIV's France* (Oxford, 1988). De provinciale realiteit blijkt uit Beik, *Absolutism and society.*

de centralisatiepolitiek van de vorsten vond in de Republiek lange tijd haar pendant in de centralisatiepolitiek van Holland en Oranje. De financiële uitputting van Holland veroordeelde de Republiek na het wegvallen van de druk van buiten in 1713 op slag tot uit- en inwendige machteloosheid.

Het beleidscentrum functioneerde daarom in de zeventiende-eeuwse Republiek onder druk van de oorlogvoering niet minder efficiënt dan in de monarchieën; de doelmatigheid van het bestuur liet overal veel te wensen over. Ondanks de toename van het aantal staatszaken en de stijgende moeilijkheid ervan kon van uitbreiding en differentiatie van het centraal gezag nauwelijks sprake zijn. De generaliteits- en Hollandse instellingen kregen reeds op het eind van de zestiende eeuw hun definitieve vorm en dijden in de zeventiende eeuw hoogstens uit; ingrijpende veranderingen bleken onmogelijk en onnodig. De Staten-Generaal en de Staten van Holland riepen alleen in toenemende mate adviescommissies voor de voornaamste aspecten van het beleid in het leven; deze bleven echter in een ondergeschikte positie ten opzichte van de voltallige vergadering hangen. De doelmatigheid van het bestuur werd door de chronische tweespalt niet meer dan elders aangetast; overal was een hevige machtsen factiestrijd gaande, die door de vorsten uit lijfsbehoud doelbewust werd gestimuleerd. De tweedracht tussen Holland en Oranje en tussen de Hollandse steden bleek daarbij van groter belang dan die tussen Holland en zijn bondgenoten. De instemming van de kleine gewesten met het generaliteitsbeleid was veelal een wassen neus; als zij niet wilden meewerken en meebetalen konden zij gemakkelijk voor een voldongen feit komen te staan. Meestal vond er slechts een marginale toetsing van het door Holland gedicteerde beleid plaats[20].

Het centraal gezag miste in de Republiek provinciale en regionale vertegenwoordigers om toezicht op het beleid te houden; de stadhouders konden deze functie slechts tot op zekere hoogte overnemen. Zulke pottenkijkers zouden echter ook teveel van het goede zijn geweest: de representatieve inslag zat reeds in het bestel ingebakken. Het stelsel van ruggespraak waarborgde een constante wisselwerking tussen het centraal gezag en de provinciale en lokale instellingen en ambtsdragers en vormde een volwaardig alternatief voor het heersend patroon in Europa; de betrekkingen tussen het centrum en de periferie waren in de Republiek zeker zo harmonieus als in andere staten. Het gebrek aan overwicht en macht van het centrum werd ruimschoots gecompenseerd door het gevoel van betrokkenheid bij en van invloed op het beleid in de periferie.

De Staten-Generaal concentreerden zich, in constante wisselwerking en samenspraak met de Staten van Holland, evenals het centraal gezag elders op het militair en maritiem bedrijf, het financieel beheer en de buitenlandse zaken. Het toezicht op de inwendige veiligheid en de interne problematiek berustte geheel bij de provincies, waarin ook een proces van staatsversterking gaande was. Natuurlijk beschikte het centraal gezag in de Republiek door het stelsel van ruggespraak over minder macht dan in de meeste andere staten; in beginsel kon het niet eigenmachtig het beleid uitstippelen en ten uitvoer leggen. Het had ook weinig aantrekkingskracht voor de toplaag van de aris-

20 Vgl. De Bruin, *Geheimhouding en verraad*, hoofdstukken 8-9.

tocratie. In de praktijk was het verschil met andere staten echter niet zo groot. Het centraal gezag moest, evenals elders, de uitvoering van het beleid grotendeels toevertrouwen aan de provinciale en lokale instellingen en ambtsdragers. Zij oefenden toezicht uit op het militair en maritiem bedrijf en het financieel beheer en zij waakten over de politieke en religieuze rust en de economische bedrijvigheid. Het centraal gezag had in de Republiek alleen niets te kiezen; het had deze verregaande machtsdelegatie slechts gelaten te aanvaarden.

De macht berustte in de gewesten bij de beschreven edelen en de stedelijke regenten. De aristocratie had zich verschanst in de Statencolleges, de andere provinciale instellingen, de ridderschapscolleges, de stadsbesturen en de plattelandsbesturen. Zij had het provinciaal en lokaal schouwtoneel door middel van haar bestuursmacht, patronagesysteem, rijkdom en prestige volledig in de tang, zonder pottenkijkers van het centraal gezag te hoeven dulden. De opstelling van de aristocratie tegenover het centraal gezag getuigde dan ook van een positieve grondhouding, zolang de staatszaken in Den Haag met zachte hand werden bedisseld en de formele procedures van inspraak en medezeggenschap in ere werden gehouden. De invloed van de aristocratie op het centraal gezag kon alleen maar haar macht, overwicht en prestige schragen. De provinciale en lokale aangelegenheden kon zij zelfs geheel eigenmachtig afhandelen. De uitvoering van het beleid bleef echter in de Republiek even ongewis als elders; dat gold ook voor het provinciaal beleid. De oorzaak is niet ver te zoeken. Het politiek bedrijf stuitte in de Republiek op dezelfde barricades als in de rest van Europa: de heersende ambtsopvatting en -uitoefening, de constante factiestrijd, de aristocratische zelfstandigheidsdrang, de territoriale en maatschappelijke fragmentatie, de juridische en institutionele versplintering en de moeizame communicatiemiddelen. Het panorama mocht in Europa nog zo geschakeerd zijn, het kende één grondpatroon.

V: *Bestuursuitoefening en gezagsaanmatiging*

Zowel de tijdgenoten als de geschiedschrijvers zijn te veel blijven aanstaren tegen de façade van de politieke bouwwerken die in de vroegmoderne tijd werden opgetrokken. Er lijkt dan een onoverbrugbare kloof te gapen tussen de absolute monarchieën en de Republiek. De monarchieën werden geïdentificeerd met de persoon van de vorst, die de staat symboliseerde, de spil van het bestuur en militair apparaat vormde en de draden van het patronagesysteem bijeenhield. De vorst en het hof fungeerden als een magneet en trokken alle aandacht tot zich. Dit is niet onbegrijpelijk. De macht van de staat was ten nauwste verbonden met de kracht van de vorst. Zwakkelingen op de troon en problemen met de opvolging vormden een duurzaam gevaar voor de staatsmacht. De Republiek miste een eminent hoofd. De Oranjes waren slechts een surrogaat voor de massa; het stadhouderlijk hof kon weinigen verblinden. Toch wisten de Oranjes het bestuur, het militair apparaat en het patronagesysteem in stadhouderlijke tijden in sterke mate naar hun hand te zetten en een semi-monarchale positie te verwerven. De macht van de Republiek was mede afhankelijk van de kracht van de stadhouder[21].

21 Dit wordt sterk beklemtoond door A.J.C.M. Gabriëls, *De heren als dienaren en de dienaar als heer. Het stadhouderlijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw* (Den Haag, 1990). Het wachten is op een soortgelijke studie over Willem III; deze kan interessante overeenkomsten en verschillen aan het licht brengen.

De absolute monarchieën en de Republiek zijn niet alleen vanwege de vorst als antipoden beschouwd; het verschil in staatsopbouw lijkt even schril. De monarchieën harmonieerden op het oog moeiteloos met de metafysische ordeconceptie. Het staatsbestel draaide om de vorst en het centraal gezag met hun provinciale tentakels; zij vormden de blikvangers. Op provinciaal niveau liepen zij echter dood op de aristocratische krachten van de oude maatschappij, die zich in allerlei instellingen en ambten hadden verschanst; standenvertegenwoordigingen boden in uiteenlopende mate tegenspel. De Republiek had op het oog afstand genomen van de natuurlijke maatschappijordening. De ridderschapscolleges en de stadsbesturen vormden de basis van het staatsbestel; de provinciale en de generaliteitsinstellingen fungeerden als verlengstukken. Behalve als vertegenwoordigingen traden zij echter als zelfstandige bestuurscolleges op, die de hoogheid van het staatsgezag beklemtoonden, hun eigen dynamiek bezaten en hun eigen weg gingen. Het wankel evenwicht in de standenstaat sloeg in de vroegmoderne tijd zelden ondubbelzinnig ten gunste van de monarch door; meestal bleef een labiele toestand bestaan. Het dualisme scheen in de Republiek door de Opstand ten gunste van de standenvertegenwoordigingen te zijn beslecht; deze lichamen ontpopten zich echter als tweekoppige draken.

Het verschil in staatsopbouw had niet zozeer gevolgen voor de verhouding tussen het beleidscentrum en het provinciaal raderwerk - het gebrek aan supervisie van boven werd, zoals gezegd, ruimschoots goedgemaakt door het gevoel van betrokkenheid van onder - als voor de werking van het centraal en provinciaal gezag. Het centraal bestuur opereerde in de monarchieën als verlengstuk van de vorstelijke macht; het beleidscentrum functioneerde in de Republiek in constante wisselwerking met de stemhebbende delen. De centrale instituties hadden in de monarchieën primair tot taak adviezen aan de vorst uit te brengen en besluiten van de vorst uit te voeren en aan de provinciale vertegenwoordigers over te brengen. De generaliteits- en de Hollandse instellingen hadden in de Republiek in beginsel tot taak adviezen voor de stemhebbende delen op te stellen en directieven van de meeste of alle lastgevers ten uitvoer te leggen, hoewel de feitelijke gang van zaken sterk van de formele procedure afweek.

Hieruit vloeide een wezenlijk verschil in werkwijze voort. De centrale instituties in de monarchieën hoefden geen ruggespraak te houden en verantwoordelijkheid te dragen; de vorst stippelde met een paar staatslieden en favorieten de hoofdlijnen van het beleid uit. De provinciale instellingen en ambtsdragers hoefden hun activiteiten niet op elkaar af te stemmen; zij opereerden naar believen met, naast en tegen elkaar, als verlengstuk van de monarch, de aristocratie of de standen en als autonome bron van gezag. De centrale en de provinciale instellingen in de Republiek zaten in een ander schuitje. Zij moesten de divergerende belangen van de achterban bij de besluitvorming verdisconteren, de uiteenlopende standpunten verzoenen, de definitieve beslissingen nemen en de grote lijnen van het beleid bepalen. Dit leidde tot traagheid, besluiteloosheid en openbaarheid maar ook tot evenwichtigheid, zorgvuldigheid en

continuïteit bij de procedure; een andere instelling en vergadercultuur gingen hiermee hand in hand.

Ondanks de onloochenbare verschillen vertoont de institutionele ontwikkeling in de monarchieën en in de Republiek in sommige opzichten opmerkelijke gelijkenis. Overal begon het centraal gezag zich te differentiëren. De vorstelijke raad, zoals de *Conseil du Roi* in Frankrijk, de *Privy Council* in Engeland, de *Consejo Real* in Castilië en de *Geheime Rat* in Oostenrijk, Brandenburg en allerlei andere Duitse staten, viel uiteen in een aantal colleges en commissies voor de voornaamste aspecten van het beleid; deze gingen in toenemende mate een eigen leven leiden. Er werden echter ook onafhankelijk van de vorstelijke raad adviescolleges in het leven geroepen voor essentiële onderdelen van het centraal beleid. De commissies hielden zich vooral bezig met militaire, maritieme, financiële, buitenlandse, commerciële en juridische zaken. Het commissiewezen bood allerlei voordelen. Staatszaken konden zo in kleine kring worden behandeld. Staatszaken konden zo informeler en vrijblijvender worden besproken. Staatszaken konden zo gemakkelijker geheim worden gehouden. En staatszaken konden zo door de belangrijkste staatslieden eenvoudiger naar hun hand worden gezet. De aanhoudende machts- en factiestrijd tussen en binnen colleges en tussen ambtsdragers speelde hierbij een grote rol. Het commissiewezen leidde nauwelijks tot specialisatie en taakafbakening; de voornaamste staatslieden zaten in allerlei commissies tegelijk, die zo in elkaar overliepen[22].

De sterke behoefte aan voortgaande machtsconcentratie leidde doorgaans tot de opkomst van één commissie als het werkelijke beleidscentrum, zoals de *Conseil d'en haut* in Frankrijk, de *Secret Committee* in Engeland en de *Geheime Konferenz* in Oostenrijk. De voornaamste staatslieden konden in zo'n klein gezelschap veel gemakkelijker hun macht doen voelen en hun stempel op de uitkomst drukken, hoewel dat vaak geschiedde onder het mom van bevordering van de besluitvaardigheid en de geheimhouding. Het informeel circuit was echter van soortgelijk belang. De behoefte van de vorst zijn belangrijkste dienaren tegen elkaar uit te spelen en tegen elkaar op te zetten paarde zich aan de wens van de betrokkenen hun macht te schragen en hun invloed te doen gelden; gesprekken onder vier ogen buiten het semi-formeel circuit om over het te voeren beleid waren aan de orde van de dag. De definitieve beslissingsbevoegdheid lag bij de vorst; deze kon zich bij eensgezindheid van zijn belangrijkste raadgevers echter moeilijk aan hun adviezen onttrekken.

Het beleidscentrum ontwikkelde zich in de Republiek ondanks alle verschillen in meerdere opzichten als in de monarchieën. Dezelfde problemen leidden tot dezelfde oplossingen. Dat verklaart de proliferatie van het commissiewezen en de concentratie van de macht. De Staten-Generaal en de Staten van Holland als tweekoppig regeringscentrum gaven de voornaamste aspecten van het beleid mettertijd ook in handen van vaste commissies; deze gingen echter geen eigen leven leiden. De commissies concentreerden zich op dezelfde onderdelen van het beleid als elders. Zelfstandige instellingen als de Raad van State, de admiraliteiten en de rekenkamers verleenden hand- en spandiensten bij het militair en maritiem bedrijf en het financieel beheer. Het commissie-

22 Vgl. De Bruin, *Geheimhouding en verraad*, hoofdstuk 2, met literatuuropgave.

wezen bood de geijkte voordelen. Staatszaken konden aldus in kleiner en informeler gezelschap met grotere geheimhouding worden voorbereid, zodat de leidende staatslieden lichter hun invloed konden doen gelden en hun stempel op het beraad konden drukken. Specialisatie en taakafbakening kwamen evenals elders nauwelijks van de grond. De voornaamste staatslieden, dienende functionarissen als de griffier, de raadpensionaris van Holland en de pensionarissen (of secretarissen) van de voorstemmende steden van Holland, keerden in alle commissies terug. Deze liepen ondanks de uiteenlopende naamsaanduiding moeiteloos in elkaar over[23].

De behoefte aan voortgaande machtsconcentratie deed zich in de Republiek niet minder dan elders voelen; Holland en Oranje fungeerden steeds als drijfkracht. Frederik Hendrik, Johan de Witt en Willem III wisten onder druk van de oorlogvoering met een beroep op de besluitvaardigheid en de geheimhouding het geheime commissiewezen met absolute volmachten in de Staten-Generaal van de grond te krijgen en naar hun hand te zetten. Vroeg of laat wilden Holland en Oranje echter gescheiden wegen gaan; het geheime commissiewezen als effectief regeringscentrum was daarom telkens geen eindeloos leven beschoren. De Witt, Fagel en Heinsius deden nauwelijks moeite het geheime commissiewezen in Holland tot leven te wekken; het informeel beraad in de Hollandse wandelgangen fungeerde als volwaardig alternatief, hoewel de Staten van Holland in de beslissende fase niet konden worden gepasseerd. Na de ontmanteling van het geheime commissiewezen tijdens Willem III kwam ook in de Staten-Generaal het informeel circuit tot volle wasdom. De definitieve beslissingsbevoegdheid bleef in de Republiek echter steeds in handen van een collectivum in plaats van één persoon rusten. Toch kon de machtsconcentratie nog verder gaan. Maurits op zijn oude dag en Willem III in zijn monarchale periode gedroegen zich nauwelijks anders dan de Zonnekoning in zijn hoogtijdagen en bepaalden met enkele favorieten het beleid. De representatieve en gedecentraliseerde staatsstructuur bleek zelfs daarvoor onder druk van de oorlogvoering geen beletsel te vormen.

Er is nog een reden waarom de absolute monarchieën en de Republiek als tegenpolen zijn voorgesteld: de verhouding tussen staatsgezag en bevolking zou radicaal verschillen. De tijdgenoten en de geschiedschrijvers hebben niet nagelaten dat tot vervelens toe te beklemtonen. De ideeënwereld van het absolutisme vierde in de vroegmoderne tijd hoogtij. De vorsten stelden zich voor als Gods plaatsvervangers op aarde en achtten zich alleen gebonden aan de goddelijke, de natuur- en de fundamentele wetten. Dit vage conglomeraat wetten en gebruiken, dat sinds onheuglijke tijden zou bestaan, bond hun niet de handen maar belemmerde ingrijpende veranderingen. De bevolking had zich niet met het politiek bedrijf te bemoeien en had slechts de directieven van het door God gegeven staatsgezag af te wachten. Het verlicht absolutisme fundeerde de vorstelijke macht in de achttiende eeuw op een andere wijze, maar onderschreef de bestaande verhoudingen. De ideeënwereld van het aristocratisch constitutionalisme domineerde in de Republiek. De Statencolleges stelden zich voor als representatie van de stemhebbende leden, die de gehele bevolking zouden vertegenwoordigen. Deze toestand zou sinds onheuglijke tijden bestaan; de revo-

23 Vgl. De Bruin, *Geheimhouding en verraad*, hoofdstukken 8-9.

lutionaire oorsprong van de Statenmacht werd na de Opstand zo snel mogelijk verdoezeld. De medezeggenschap van de bevolking bleef louter theorie; zij had zich niet met het politiek bedrijf in te laten en had alleen de verordeningen van het door God gegeven staatsgezag af te wachten. Ondanks het tegengestelde uitgangspunt eiste het staatsgezag in de Republiek dezelfde onbeperkte macht over de bevolking op als in de absolute monarchieën[24].

De dagelijkse praktijk in het vroegmoderne Europa sloot aan bij de verregaande pretenties. De bevolking was in alle staten, ongeacht de maatschappijstructuur, volkomen machteloos en rechteloos tegenover de overheid. Het leeuwendeel van de onderdanen werd door ambtsdragers als een stel redeloze, licht beïnvloedbare en ontvlambare wezens, bijna als een kudde wilde beesten, beschouwd en bejegend. Zij zouden gemakkelijk het wankel evenwicht in de samenleving in gevaar kunnen brengen en voor chaos en anarchie kunnen zorgen; daarom moesten zij met strakke hand in toom en onder de duim worden gehouden. In alle staten gaapte een bijna onoverbrugbare kloof tussen het staatsgezag, dat zich in een ivoren toren opsloot, en de bevolking, die zoveel mogelijk onmondig werd gehouden[25]. Scherpe waarnemers merkten al in de zeventiende eeuw op dat de overheid in de Republiek even absoluut en willekeurig tegen de bevolking optrad als waar ook. Het staatsgezag rustte in het vroegmoderne Europa overal op dezelfde grondslag.

VI: *Ambtsopvatting en ambtsuitoefening*

Het ambtenarenapparaat verkeerde in de vroegmoderne tijd in de protobureaucratische fase. De functionarissen in overheidsdienst beschouwden hun ambt primair als een vorm van bezit en als een bron van inkomen, macht, status en patronage. De klemtoon verschilde naar gelang de maatschappelijke en financiële positie van de betrokkenen. De wijze van ambtsbegeving werkte deze opvatting in de hand. Het verkrijgen van een functie was eerder afhankelijk van verwantschap, patronage en geld dan van bekwaamheid - die kwam wel met het ambt. Een dergelijke ambtsopvatting werd gestimuleerd door de wijdverspreide ambtenverkoop, die de monarchen in staten als Frankrijk en Spanje uit geldnood sterk bevorderden. Veel ambtenaren slaagden er zelfs in hun ambt met behulp van geld en patronage te doen overerven en in de familie te houden. De ambtenaren behartigden de belangen van de vorst, de eigen territoriale en maatschappelijke entiteit en de eigen instelling in onlosmakelijke samenhang met die van henzelf, hun familie en hun patroon. Hun loyaliteitsgevoelens waren daarom gespleten. Het onderscheid tussen publiek en privaat was daarom ook vaag. Ambtenaren gedroegen zich niet anders dan particulieren; zij verkochten allerlei goederen aan de overheid; zij maakten gebruik van publieke gelden ten eigen bate; zij verrichtten veel werkzaamheden thuis; zij gooiden publieke en particuliere stukken op één hoop

24 Vgl. E.H. Kossmann, *Politieke theorie in het zeventiende-eeuwse Nederland* (Amsterdam, 1960); De Bruin, *Geheimhouding en verraad*, 41.

25 Vgl. E.H. Kossmann, 'The singularity of absolutism', in: R.M. Hatton, ed., *Louis XIV and absolutism* (Londen, 1976) 3-17.

en zij bewaarden een aantal bescheiden thuis om ze eventueel tegen hun vijanden aan te wenden[26].

De vorsten misten door de chronische oorlogvoering en geldnood de armslag en aandrang het ambtenarenapparaat behoorlijk te salariëren; het terugkopen van ambten moest een schone wensdroom blijven. Velen uit de aristocratische bovenlaag verrichtten zonder vergoeding overheidstaken en schoten zelfs geld bij de uitoefening ervan in; zij verwachtten echter compensatie op immaterieel terrein. De meeste ambtenaren ontvingen een schamel tractement en vulden dat aan met emolumenten, fooien, boeten en vergoedingen voor ambtsverrichtingen en op allerlei minder oorbare manieren. Daarvoor bestond ruimschoots gelegenheid, zonder dat de ambtsopvatting een belemmering vormde; de bevolking was het kind van de rekening. De monarchen en hun omgeving hadden nauwelijks greep op de instellingen en ambtenaren, die uit verschillende tijdperken stamden en mede door de vage taakafbakening in een constante machts- en competentiestrijd waren gewikkeld. Toezicht en controle mochten geen naam hebben; ambtenaren beschikten over een vrijwel onbeperkte bewegingsvrijheid. Velen schakelden privé werkkrachten in, die buiten het gezichtsveld van de overheid bleven. Velen lieten ambten door anderen waarnemen. Velen werkten op ongeregelde tijden en slechts een deel van de dag. Politiek en bestuur liepen door elkaar; professionele en amateuristische beroepsuitoefening gingen hand in hand. De besluitvorming vond mondeling plaats; de schriftelijke neerslag bleef doorgaans tot een minimum beperkt. Veel praktijken die sinds de negentiende eeuw als corruptie worden beschouwd en niet zelden in de vroegmoderne tijd als zodanig werden betiteld tierden daarom welig. Dit moet echter niet anachronistisch worden verstaan: het machtsmisbruik van het ambtenarenapparaat lag in het verlengde van de vigerende ambtsopvatting en bezoldiging en van de heersende maatschappelijke verhoudingen. Geleidelijk vonden een formalistischer houding en een onpersoonlijker werkwijze ingang, hoewel tot het einde van de achttiende eeuw niets wezenlijks veranderde.

De bovenlaag van het ambtenarenapparaat had in de Republiek veel minder adellijke allure dan in de monarchieën. Het stedelijk patriciaat voerde in Holland en Zeeland de boventoon; het adellijk en het burgerlijk element hielden elkaar in de andere provincies min of meer in evenwicht. Het negatief oordeel over het patriciaat in de geschiedschrijving wordt veroorzaakt door orangistische en democratische sentimenten; tot voor enkele decennia zijn de regenten zelden beschouwd als onderdeel van een proto-bureaucratisch systeem. Het apparaat bestond in de Republiek primair uit regerende en dienende ambtenaren. Beide categorieën beschouwden hun functie evenals elders als een vorm van bezit en als een bron van inkomen, macht, status en patronage; de klemtoon verschilde naargelang de groep, functie en persoon. Deze ambtsopvatting hing onlosmakelijk samen met de wijze van ambtenbegeving, die plaatsvond op grond van verwantschap en patronage. Ambtenverkoop was in de Republiek een privéaangelegenheid en geen overheidszaak[27].

26 Een goed boek over het ambtenarenapparaat in de vroegmoderne tijd ontbreekt. Vgl. G.E. Aylmer, 'Bureaucracy', in: *The new Cambridge modern history*, XIII (Cambridge, 1979) 164-200, met literatuuropgave.

27 De enige (inleidende) beschouwing over het ambtenarenapparaat in de Republiek is van O. Vries, 'Geschapen tot een ieders nut. Een verkennend onderzoek naar de Noordnederlandse ambtenaar in de tijd van het Ancien Régime', *Tijdschrift voor geschiedenis*, XC (1977) 328-349. Verder bestaat een lokale politicologische studie van J.C. Raadschelders, *Plaatselijke bestuurlijke ontwikkelingen 1600-1980. Een historisch-bestuurskundig onderzoek in vier Noord-Hollandse gemeenten* (Den Haag, 1990).

Het patronagesysteem was in de Republiek door de verbrokkelde staatsstructuur veel diffuser dan elders; talloze regentencoterieën hadden een vinger in de pap. De positie van de aristocratie was volkomen afhankelijk van het bekleden van overheidsambten; dat was elders niet het geval. Dit vormt een gedeeltelijke verklaring voor de vaak heftige factiestrijd in de zeventiende eeuw en de toenemende ambtenbegeving via toerbeurt en contract van correspondentie. De regenten beschouwden hun positie in de samenleving evenals de aristocratie elders als een natuurlijk recht; er ontstonden daarom door overheveling van ambten talloze regentendynastieën. Dienende ambtenaren lieten door middel van transport en adjunctie ook regelmatig hun post aan familieleden na. De ambtenaren behartigden de belangen van hun groep, stand, stad en gewest in nauwe samenhang met die van henzelf, hun familie en hun patroon. Hun loyaliteit was daarom even complex als elders. Het onderscheid tussen publiek en privaat was daarom ook even wazig. Ambtenaren gedroegen zich als elk ander; zij leverden goederen aan de overheid; zij trokken voordeel van publieke middelen; zij deden werkzaamheden thuis af; zij smeten officiële en particuliere bescheiden op een hoop en zij borgen overheidsstukken thuis op.

De bezoldiging van het ambtenarenapparaat vertoonde door de geldnood van de overheid en de macht der gewoonte in de Republiek het geijkte beeld. Het gros van de regenten genoot minder financiële voordelen uit het bekleden van overheidsambten dan vaak wordt gesuggereerd; macht, aanzien, invloed en patronage telden zeker zo zwaar. Het leeuwendeel van de ambtenaren ontving slechts een schamel tractement. Emolumenten, fooien, gratificaties, boeten, vergoedingen voor ambtshandelingen en minder oorbare praktijken verschaften aanvullende inkomsten; de bevolking had geen verweer tegen de financiële aanslagen. De taakafbakening tussen instellingen en ambtenaren was vaag, de machts- en competentiestrijd vaak heftig. Toezicht en controle hadden weinig om het lijf; ambtenaren konden vrijwel ongeremd hun gang gaan. Het inschakelen van privékrachten en vervangers tegen een hongerloon werkte misbruiken in de hand. Machtsmisbruik, fraude en corruptie vonden in de Republiek vermoedelijk op soortgelijke schaal als elders plaats. De vermeende degeneratie van het patriciaat in de achttiende eeuw is een mythe, die tijdgenoten hebben geschapen en geschiedschrijvers hebben gekoesterd. Bureaucratisering en professionalisering kwamen in de Republiek slechts in geringe mate voor. Ambtenarenapparaten in het vroegmoderne Europa mochten unieke trekken vertonen, zij bleven loten van dezelfde stam.

VII: *Slotbeschouwing*

Het eindeloos gelamenteer over de Republiek als afwijking van het algemeen menselijk patroon geeft blijk van een oppervlakkige en parochiële kijk op het verleden[28]. Men

28 Vgl. de oproep van K. Davids, J. Lucassen en J.L. van Zanden, *De Nederlandse geschiedenis als afwijking van het algemeen menselijk patroon. Een aanzet tot een programma van samenwerking* (Amsterdam, 1988).

moet het politiek bestel niet beschouwen in de enge zin van de staatsinrichting maar in de brede zin van de staatsmacht. Men moet het politiek bestel niet benaderen vanuit de formele organisatie maar vanuit de feitelijke werkwijze. Dit geldt voor elke staat in de vroegmoderne tijd; de tijdgenoten en geschiedschrijvers hebben zich veel te veel laten begoochelen door uiterlijke schijn. Men moet het politiek bestel van de Republiek ook niet teveel losmaken uit de internationale constellatie en niet teveel vergelijken met een 'ideaal-typisch' model van de absolute monarchie. Elke staat had zijn eigenaardigheden. Hadden het politiek bestel van Frankrijk, Brandenburg-Pruisen, Oostenrijk en Engeland nu echt zoveel meer met elkaar gemeen dan met het politiek bestel van de Republiek? Grote voorzichtigheid is geboden. Dat geldt ook voor hypotheses over twee of drie typen staten in het vroegmoderne Europa, de absoluutmonarchale en de beperkt-constitutionele of, in Tilly's jargon, de 'coercion-intensive', de 'capitalized coercion' en de 'capital-intensive' variant[29]. Dergelijke schematische constructies doen onvoldoende recht aan de complexe en weerbarstige realiteit. Men moet het politiek bestel van de Republiek ten slotte niet te veel beschouwen als onderdeel van een keten gelijksoortige stadstaten die zich uitstrekte van Noord-Italië tot de Noordzee[30]. De Republiek behoorde lange tijd tot de toonaangevende staten in het vroegmoderne Europa en speelde een essentiële rol bij de bewapeningswedloop, met alle gevolgen die daaruit voortvloeiden, en moet vanuit dat perspectief worden bekeken.

Oppervlakkig gezien leek de Republiek met haar onthoofd, representatief en gedecentraliseerd staatsbestel en haar overwegend burgerlijk patriciaat een anomalie in het vroegmoderne Europa te vormen. Het is inderdaad niet te loochenen dat de Republiek vele uitzonderlijke en zelfs unieke kenmerken bezat; deze worden in het onderhavige niet ontkend. Bij een bredere en een diepgaandere beschouwing zijn echter tevens talloze punten van overeenstemming tussen de Republiek en andere staten te bespeuren; deze verdienen veel meer aandacht dan zij hebben gekregen. De Republiek liep voorop bij het proces van uitwendige versterking van de staatsmacht. De Republiek zat gevangen in dezelfde fiscale en financiële kluisters. De Republiek vertoonde dezelfde Januskop van centralisering en bureaucratisering versus decentralisering en privatisering. De Republiek rustte op dezelfde symbiose tussen de staatsmacht en de aristocratie. De Republiek trad opstandigheid van de bevolking met dezelfde ambivalentie en fluwelen handschoen tegemoet. De Republiek vertoonde dezelfde territoriale, maatschappelijke, juridische en institutionele fragmentatie, die alle activiteiten van hoge bestuurscolleges en gezagsdragers smoorde. De Republiek kende ondanks de uitzonderlijke staatsopbouw dezelfde proliferatie van het commissiewezen en dezelfde concentratie van de macht als dominante bestuursmechanismen. De Republiek stond onder curatele van hetzelfde autocratisch staatsgezag, dat zich in een ivoren toren opsloot en de bevolking buiten de tovercirkel hield. En de Republiek bezat hetzelfde proto-bureaucratisch apparaat, dat in de greep van een aristocratische

29 Ch. Tilly, *Coercion, capital, and European states, AD 990-1992* (Cambridge Mass., 1990) 30.
30 K. Davids, J. Lucassen, ed., *A miracle mirrored. The Dutch Republic in European perspective* (Cambridge, 1995) 1-25, 438-460.

bovenlaag verkeerde. De Republiek zat, kortom, met duizend en een tentakels vast aan het vroegmoderne Europa en maakte daarvan, alle unieke trekken en alle achttiende-eeuwse transformaties ten spijt, integraal deel uit. Het lelijke eendje bleef een jonge zwaan.

‘Op de drempel tussen twee werelden’. A.H.J. Lovink; de laatste landvoogd van Indonesië

Hans Meijer

Op 27 maart 1995 overleed op 92-jarige leeftijd de laatste landvoogd van Nederlands-Indië/Indonesië, A.H.J. Lovink. Hoewel hij maar kort, van 2 juni tot 27 december 1949 de post van Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon (HVK) bezette, is het toch opmerkelijk te noemen dat zijn overlijden zo onopgemerkt is gebleven. Terwijl de dood van landvoogden als jhr. A.W.L. Tjarda van Starkenborgh Stachouwer (1936-1945), H.J. van Mook (1945-1948) en L.J.M. Beel (1948-1949) algemeen voorpaginanieuws was, verscheen over de dood van Lovink in slechts twee kranten op een binnenpagina een uiterst magere, niet meer dan een opsomming van zijn functies bevattende necrologie[1]. Verbazingwekkend is deze stilte overigens niet. Lovinks onbekendheid en (vermeende) onbeduidendheid is in belangrijke mate toe te schrijven aan het feit dat hij aantrad nadat de dekolonisatiestrijd vrijwel beslecht was. Bijna alle studies over de Indonesische revolutie beperken zich tot de periode waarin Van Mook en Beel de scepter voerden (augustus 1945-mei 1949). Dat waren de turbulente jaren waarin Nederland wanhopig vat probeerde te krijgen op de Indonesische vrijheidsstrijd en trachtte de onvermijdelijke dekolonisatie naar eigen inzichten te kanaliseren, met de twee politionele acties als onbetwiste dieptepunten. Van Mook en Beel waren hoofdrolspelers in dit drama en hebben een onmiskenbare stempel op het beleid en daaruit voortvloeiende verloop der gebeurtenissen gedrukt. Terwijl zij zich tot op de huidige dag mogen verheugen in vermaardheid en belangstelling[2] is Lovink daarentegen geheel in de vergetelheid geraakt.

Historici zijn hier dus in belangrijke mate debet aan. Zij zijn het immers die nauwelijks aandacht hebben besteed aan de episode waarin Lovink het bewind voerde. Op het moment dat de Nederlandse regering met het Van Roijen-Roem akkoord begin mei 1949 de Republiek de facto erkende en zich neerlegde bij de spoedige onafhankelijkheid van Indonesië, verdween hun interesse voor wat zich daarna nog in Indonesië afspeelde. Typerend in dit verband is hetgeen L. de Jong heeft geschreven. Hij besteedt slechts een paar regels aan het Indonesische theater na april 1949. Ten aanzien van Lovink vermeldt hij slechts dat deze de opvolger was van Beel[3]. De Jong en met hem

1 *NRC Handelsblad*, 31 maart 1995 en de *Haagsche Courant*, 1 april 1995. Alleen in het personeelsblad van het departement van buitenlandse zaken verscheen een wat uitgebreidere levensbeschrijving. Zie H. Leopold in *BZ. Personeelsblad voor de medewerkers van het ministerie van buitenlandse zaken,* XXII (1995) v (juni) 12-13.

2 Zie L.J. Giebels, *Beel. Van vazal tot onderkoning. Biografie 1902-1977* (Den Haag, 1995). Typerend voor de opvatting van velen is de biografie over Van Mook waarin deze betiteld wordt als de laatste landvoogd. J.C. Bijkerk, *De laatste landvoogd. Van Mook en het einde van de Nederlandse invloed in Indië* (Alphen aan den Rijn, 1982).

3 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, XII (Leiden, 1988) 1004 en 1145. Andere auteurs die geen aandacht hebben besteed aan Lovinks bewind zijn onder meer C. Smit, *De liquidatie van een imperium. Nederland en Indonesië 1945-1962* (Amsterdam, 1967), J. Pluvier, *Indonesië. Kolonialisme, onafhankelijkheid en neo-kolonialisme* (Nijmegen, 1978), J. Bank, *Katholieken en de Indonesische Revolutie* (Baarn, 1983), J. van Goor, *Indië/Indonesië. Van kolonie tot natie* (Utrecht, 1987), H.W. van den Doel, *Het Rijk van Insulinde. Opkomst en ondergang van een Nederlandse kolonie* (S.l., 1996) en V. Houben, *Van kolonie tot eenheidsstaat. Indonesië in de negentiende en de twintigste eeuw* (Leiden, 1996).

vele andere historici hebben hun aandacht nog slechts gericht op het slotstuk van de Indonesische kwestie, de Ronde Tafel Conferentie[4]. Wat zich in de laatste maanden van 1949 nog in Indonesië afspeelde, was ogenschijnlijk niet belangrijk meer. Uitsluitend nog in Den Haag werd het beleid bepaald en Lovink werd verondersteld geen rol van betekenis meer te spelen. Hij zou slechts tot taak hebben de overgangstijd naar de Indonesische onafhankelijkheid zo soepel mogelijk te laten verlopen. In deze optiek maakte het dan ook eigenlijk niet uit wie nog de 'eer' was vergund zijn handtekening te zetten onder de acte van bewindsoverdracht en het strijken van de Nederlandse vlag te aanschouwen.

In dit artikel staan de gebeurtenissen in Indonesië tijdens de eindfase van de Indonesische dekolonisatie centraal. In hoeverre zijn de ontwikkelingen in Indonesië gedurende Lovinks bewindsperiode nog van belang zijn geweest voor het slot van de Indonesische dekolonisatie? Hoe moeilijk was het om de oorlog af te wikkelen en tot een vreedzame nieuwe relatie te komen? In deze overgangsfase nam Lovink een sleutelpositie in. Wie was hij en wat was zijn rol als HVK? Zijn opdracht luidde 'al die maatregelen te nemen die ertoe kunnen bijdragen te voorkomen dat de soevereiniteitsoverdracht op allerlei gebied leidt tot abrupte en radicale wijzigingen'[5]. Heeft hij zich daartoe beperkt of is zijn optreden van meer betekenis geweest?

Benoeming

Na het politieke fiasco van de tweede politionele actie eind 1948 werd op 7 mei 1949 het Van Roijen-Roem-akkoord ondertekend. De Nederlandse regering besefte dat zij niet langer de voorwaarden voor de soevereiniteitsoverdracht kon dicteren en legde zich neer bij de Indonesische onafhankelijkheid inclusief de Republiek. Beel zag in de overeenkomst het failliet van het door hem voorgestane beleid van een onafhankelijk federaal Indonesië zonder Republiek en trad op 11 mei als landvoogd af. Zijn opvolger was de 46-jarige Antonius (Tony) Hermanus Johannes Lovink, op dat moment secretaris-generaal op het ministerie van buitenlandse zaken.

Lovinks benoeming kwam niet geheel onverwacht. Hij was al eerder kandidaat geweest voor de opvolging van Van Mook. Ook was hij een serieuze gegadigde geweest voor de post van zowel minister van overzeese gebiedsdelen als van buitenlandse zaken. Maar een benoeming was in PvdA-kring telkens afgestuit op zijn behoudende

4 Uitzondering zijn J.G. de Beus, *Het laatste jaar van Nederlands-Indië* (Rotterdam, 1987) 134 e.v. en P.M.H. Groen, *Marsroutes en dwaalsporen. Het Nederlands militair-strategisch beleid in Indonesië 1945-1950* (Den Haag, 1991) 223-231.

5 Lovink aan minister van overzeese gebiedsdelen J.H. van Maarseveen, 5 augustus 1949. P.J. Drooglever, M.J.B. Schouten, ed., *Officiële bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen 1945-1950* (20 delen; Den Haag, 1971-1996) XIX, 458.

opvattingen inzake Indonesië[6]. Lovink gold als een conservatieve man met een patriarchale instelling tegenover het Indonesische nationalisme. Voortdurend had hij zich openlijk voorstander getoond van een harde lijn[7]. Als zodanig leek hij niet bepaald de meest geschikte kandidaat het Indonesische vertrouwen in de Nederlandse intenties te winnen en de voorbereidingen te treffen voor de nabije bewindsoverdracht. Het kabinet achtte Lovinks reputatie als havik evenwel geen beletsel hem toch tot landvoogd te benoemen. Tevens werd hem daarbij toegezegd dat hij de eerste Hoge Commissaris zou worden in het onafhankelijke Indonesië.

Het besluit was ingegeven door een aantal overwegingen. In de eerste plaats zat de regering in grote tijdnood. Nu eindelijk een doorbraak was bereikt naar een oplossing, diende zo snel mogelijk een landvoogd te worden benoemd die in staat was de beide partijen zonder verdere averij richting soevereiniteitsoverdracht te loodsen. Afgezien van Lovink waren er op korte termijn ook geen geschikte kandidaten voorhanden[8]. Lovink had als grote voordeel dat hij als secretaris-generaal volledig op de hoogte was van de Indonesische problematiek en dus niet meer hoefde te worden ingewerkt. Voorts beschikte hij over ruime bestuurservaring, had hij leiderskwaliteiten getoond en kon hij als diplomaat op ruime internationale ervaring bogen. Dit laatste was van groot belang. Immers, het gebrek aan inzicht in de wereldpolitiek was Beel - en niet alleen hem - opgebroken en de ministerraad wenste iemand in Batavia te zien die deze kennis wel in huis had. Bovendien - en dat was ook een niet te onderschatten factor - had Lovink in tegenstelling tot zijn voorganger een Indische achtergrond en kende hij het land goed.

Geboren in Den Haag op 12 juli 1902 was hij op zijn zevende naar Nederlands-Indië verhuisd, waar zijn vader tot directeur van het departement van landbouw (sinds 1911 uitgebreid met nijverheid en handel) was benoemd. Tony Lovink keerde met zijn

6 In 1946 had Lovink reeds ingestemd met het door Beel aangeboden ministerschap van buitenlandse zaken, toen de PvdA een benoeming tegenhield. Zie F. van Baardewijk, 'De PvdA en het Koninkrijk 1945-1947', in: J. Bank, M. Ros, B. Tromp, ed., *Het tweede jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, 1984) 164-212, aldaar 194. Zie ook Algemeen Rijksarchief (ARA), Archief Lovink, inv. nr. 10. In februari 1947 sprak de PvdA opnieuw haar veto uit, nu over zijn aanstelling tot landvoogd. S.L. van der Wal, *Officiële bescheiden*, IV, 522, VI, 581-582 en VII, 223-225, 290-291, 310-312 en 349-354. Zie ook C. Smit, *Het dagboek van Schermerhorn*, I (Groningen, 1970) 261 en ARA, Archief Schermerhorn, inv. nr. 35. In 1948 ging een ministerspost weer aan hem voorbij. J.E.C.M. van Oerle, *Kabinetsformatie onder hoogspanning, 1948* (Amsterdam, 1989) 24.

7 Lovink aan minister van buitenlandse zaken (BZ), D.U. Stikker, 24 oktober 1948. *Officiële bescheiden*, XV, 500-502. Zie ook C. Wiebes, B. Zeeman, *Indonesische dagboekaantekeningen van dr. H. Boon 1946-1949* (Houten, 1986) 105. De CPN betitelde hem als 'vertegenwoordiger van het meest reactionaire deel' van het Nederlandse volk. *Handelingen der Eerste Kamer (HEK)/1946-1947*, 20 maart 1947, 550.

8 De kandidaten wier namen naast die van Lovink genoemd werden voor de post van HVK waren die van D. Bolderhey, directeur van de Handelsvereniging Amsterdam, L. Neher, secretaris-generaal van de PTT en oud-gedelegeerde van de Kroon, H.L. s'Jacob, secretaris-generaal van financiën en gedelegeerde van het opperbestuur in Indonesië, Th.Ph. Tromp, directeur Philips, en F.Q. den Hollander, directeur van de Nederlandse Spoorwegen. Notulen ministerraad, 16 mei 1949. *Officiële bescheiden*, XVIII, 656-658. Beel had een voorkeur voor s'Jacob, maar wees Lovink niet af en noemde hem een 'man van gezag'. Beel aan Van Maarseveen, 15 mei 1949. *Ibidem*, 642-643. Zie ook P.F. Maas, J.M.M.J. Clerx, ed., *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*, III, *Het kabinet-Drees-Van Schaik (1948-1951)*, C, *Koude oorlog, dekolonisatie en integratie* (Nijmegen, 1996) 482-483.

ouders in 1918 naar Nederland terug. Na zijn middelbare school ging hij economie studeren in Rotterdam en Heidelberg. Vervolgens trad hij toe tot de buitenlandse dienst, alwaar hij in 1925 in China geposteerd werd bij de Internationale maritieme douane, een onder westers toezicht staand orgaan dat smokkelhandel bestreed. In 1929 werd hij naar Batavia gehaald om bij de Dienst Chinese en Oost-Aziatische zaken - in 1934 herdoopt in Dienst Oost-Aziatische zaken (DOAZ) - te komen werken. Door de Japanse expansie in het Verre Oosten werd het verzamelen van informatie over de Japanse activiteiten al snel de voornaamste taak van dit civiele inlichtingenbureau. Lovink gold als veelbelovend en ambitieus en maakte snel carrière[9]. Op 33-jarige leeftijd werd hij hoofd van de DOAZ en was daarmee de belangrijkste veiligheidsadviseur van de landvoogd geworden. Als een van de weinigen had hij directe toegang tot de gouverneur-generaal[10]. Op deze post toonde Lovink dat hij over leiderskwaliteiten beschikte. Hij was een harde werker, kon goed organiseren en bezat een grote dadendrang.

Vlak voor de val van Nederlands-Indië vertrok Lovink met een kleine groep hoge ambtenaren en militairen per vliegtuig naar Australië. Hij mocht niet in Japanse handen vallen. Vanuit Australië zou deze groep de strijd verder voeren[11]. Lovink liet zijn vrouw en twee kinderen achter. Zij zouden de oorlogstijd in interneringskampen doorbrengen. Hij zou hen pas in oktober 1945 weerzien[12]. Kort na zijn aankomst in Australië haalde premier P.S. Gerbrandy hem naar Londen om als secretaris-generaal op het ministerie algemene oorlogvoering zijn rechterhand te worden. Hij gaf onder andere leiding aan de inlichtingendienst die de contacten met het bezette Nederland moest onderhouden. Dit werd geen onverdeeld succes. Lovink wist weinig van de situatie in Nederland en zijn optreden stuitte op kritiek, onder andere van koningin Wilhelmina[13]. Hij werd bruikbaarder geacht als eerste Nederlandse ambassadeur in Tsjoenking, de hoofdstad van nationalistisch China, alwaar hij in april 1943 zijn opwachting maakte[14]. Namens Nederland werd hij vertegenwoordiger van de Far Eastern and Pacific

9 L.G.M. Jaquet, *Aflossing van de wacht. Bestuurlijke en politieke ervaringen in de nadagen van Nederlandsch Indië* (Rotterdam, 1978) 63-64. Voor een uitgebreide levensloop van Lovink zie zijn biografie in het nog te verschijnen vijfde deel van het *Biografisch woordenboek van Nederland* onder eindredactie van A.J.C.M. Gabriëls. De lemma's zijn reeds te raadplegen op internet.

10 Over de activiteiten van Lovink als hoofd DOAZ zie R. Steenhoek, 'De Dienst der Oost-Aziatische zaken (1935-1942)', in: E. Locher-Scholten, ed., *Beelden van Japan in het vooroorlogse Nederlands-Indië. Resultaten van een werkcollege*, III (Leiden, s.a.) 421-447. Zie ook De Jong, *Koninkrijk*, XIa/eerste helft, 500 en 506 en E. Locher-Scholten, 'Het moreel van de Europese burgerbevolking in Nederlands-Indië 1936-1941', in: P. Groen, E. Touwen-Bouwsma, *Nederlands-Indië 1942. Illusie en ontgoocheling* (Den Haag, 1992) 13-32, aldaar 25. Zie voorts F.A.C. Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten* (Den Haag, 1993) 174 en 374.

11 Het was gouverneur-generaal jhr. A.W.L. Tjarda van Starkenborgh Stachouwer die persoonlijk aandrong op het vertrek van Lovink vanwege zijn grote kennis van Japan. Zie *Verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek [der] Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, 8C-I (Den Haag, 1956) 414-415. Zie ook relaas N.S. Blom over zijn vertrek uit Indië. *Ibidem*, 8C-II, 1478.

12 Informatie afkomstig van Lovinks weduwe, C.R. Lovink-Nagel. Brief, 29 juni 1998.

13 De Jong, *Koninkrijk*, XIc, 74.

14 C.D. Barkman, H. de Vries-van der Hoeven, *Een man van drie levens. Biografie van diplomaat/schrijver/geleerde Robert van Gulik* (Amsterdam, 1994) 116.

subcommission van de United Nations war crimes commission die in november 1944 in Tsjoenking gestationeerd werd. Dit orgaan, waaraan elf landen deelnamen en dat onder Chinese voorzitterschap stond, had tot taak inlichtingen te verzamelen over Japanse oorlogsmisdadigers, hen op te sporen en eventuele berechting te coördineren[15]. Hij bleef daarvan lid tot zijn vertrek uit China begin 1947. In maart van dat jaar bood hij zijn geloofsbrieven aan in Moskou[16]. Lang bleef hij niet in de Sovjetunie. Per 1 januari 1948 werd hij benoemd tot secretaris-generaal op het ministerie van buitenlandse zaken[17].

Het criterium dat voor het kabinet het zwaarst woog om - in weerwil van Lovinks conservatieve denkbeelden - in te stemmen met zijn benoeming tot HVK, was Lovinks verzekering zich loyaal aan de regeringsinstructies te zullen houden. Vicepremier J.H.R. van Schaik had in de ministerraad expliciet gevraagd om een apolitieke figuur die bereid zou zijn de regeringsbesluiten uit te voeren 'zelfs indien hij het persoonlijk hiermede niet volkomen eens is'[18]. Het kabinet had geen enkele behoefte opnieuw geconfronteerd te worden met eigenzinnig of door partijpolitieke belangen geïnspireerd optreden van de landvoogd, zoals met Van Mook en Beel het geval was geweest[19]. Hoewel van christelijk-historische huize, maar geassocieerd met de VVD[20], was Lovink politiek ongebonden. Zijn garantie het regeringsbeleid volstrekt loyaal te zullen steunen, was voor de PvdA-ministers als ook voor VVD-bewindsman op Buitenlandse Zaken, D.U. Stikker - die zelf ook wel voor de post van HVK voelde - voldoende om over hun bedenkingen heen te stappen en in te stemmen met zijn benoeming[21]. Even dreigde er echter nog een kink in de kabel te komen toen Lovink van het kabinetsbesluit vernam hem te laten vergezellen door twee controleurs. Lovink had er zelf op aangedrongen adviseurs mee naar Batavia te nemen[22]. Het kabinet voelde hier niets voor uit angst dat hij in dat geval Den Haag te weinig zou consulteren en in navolging van zijn twee voorgangers te zeer zijn eigen weg zou gaan. De ministerraad besloot Lovink in plaats daarvan te laten bijstaan door twee gedelegeerden van de Kroon die niet alleen tot taak hadden hem te adviseren, maar ook te controleren. Zij hadden de bevoegdheid buiten hem om direct aan de regering te rapporteren. Lovink weigerde hiermee akkoord te gaan. Hij wenste zich niet aan banden te laten leggen. Lovink besefte echter dat hij zich met dit standpunt wel eens

15 De Jong, *Koninkrijk*, XII, 885. Zie ook The United Nations war crimes commission, *History of the United Nations war crimes commission and the development of the laws of war* (Londen, 1948) 129-131.
16 G.T. Witte, *Een verre vijand komt naderbij. De diplomatieke betrekkingen van Nederland met de Sovjetunie, 1942-1953* (Kampen, 1990).
17 *Keesings historisch archief (KHA)/1949*, 8130.
18 Bank, *Katholieken*, 447. Zie ook H. Meijer, *Den Haag-Djakarta. De Nederlands-Indonesische betrekkingen 1950-1962* (Utrecht, 1994) 59-60.
19 Boon aan Van Roijen, 26 mei 1949. *Officiële bescheiden*, XVIII, 718-722.
20 Hoofd afdeling culturele contacten van het ministerie van overzeese gebiedsdelen, A. van Velsen, aan het hoofd van de afdeling politieke voorlichting van de Rijksvoorlichtingsdienst, W.A. van Goudoever, 23 mei 1949. *Ibidem*, 720, noot 3.
21 *Ibidem*, 718-722.
22 Notulen ministerraad, 23 mei 1949. *Ibidem*, 702-704. Zie ook notulen ministerraad 30 mei 1949. *Ibidem*, 746.

buitenspel zou kunnen zetten. Hij was te zeer gebrand op het landvoogdijschap om dit risico te nemen en stemde er alsnog morrend mee in dat twee toezichthouders zouden worden aangesteld[23]. Op 18 mei viel zijn benoemingsbesluit. De volgende dag volgde de officiële bekendmaking.

Gereserveerde ontvangst

Lovinks loyaliteitsverklaring betekende overigens geenszins dat hij ook zover was meegeëvolueerd met de gewijzigde koers van het kabinet dat hij overtuigend instemde met het nieuwe beleid. Hij behield zo zijn reserves. Lovink besefte echter dat na het echec van de tweede politionele actie er voor Nederland geen andere weg meer openlag dan die welke met het Van Roijen-Roem akkoord was ingeslagen en hij had zich bij dit gegeven neergelegd.

In Nederland werd op Lovinks benoeming verdeeld gereageerd. Terwijl enkele conservatieve kranten positief waren over zijn aanstelling[24], klonk in de linkse commentaren daarentegen grote scepsis door[25]. Over het algemeen schortte de pers haar oordeel op en gaf zij Lovink het voordeel van de twijfel[26]. In de Nederlandse politiek waren de reacties conform die van de pers[27]. Ook in Indonesië waren de reacties overwegend terughoudend. De licht progressieve krant de *Nieuwsgier* (Batavia) vroeg zich af of de nieuwe HVK wel degene was die rust en vertrouwen in Indonesië kon brengen. Het meer behoudende *Het Dagblad* (Batavia) betwijfelde echter eveneens of een ‘zo steile en beginselvaste figuur’ wel het vermogen had zich aan te passen aan de nieuwe situatie. Beide kranten wilden hem echter eerst de kans geven zich te bewijzen[28]. Aan republikeinse zijde onthield men zich van commentaar. De Chinese krant *Keng Po* liet evenwel weten dat Lovinks benoeming groot opzien in

23 Uiteindelijk werd van het gehele voornemen twee gedelegeerden te benoemen, afgezien. Het lag politiek te gevoelig. H.L. s'Jacob, op het moment van Lovinks benoeming vooraanstaand lid van de Nederlandse onderhandelingsdelegatie in Indonesië en reeds gedelegeerde van de Kroon, was en bleef de enige met die titel. Wel werd zijn controlerende taak dusdanig uitgehold, dat er feitelijk helemaal geen sprake was van speciale bevoegdheden. Als plaatsvervangend HVK bleef hij ondergeschikt aan Lovink. Zie notulen ministerraad, 23 mei, 30 mei en 13 juni 1949. *Officiële bescheiden*, XVIII, 700-706, aldaar 702-704, 742-747, aldaar 746 en *ibidem* XIX, 55-57, aldaar 56-57. Zie tevens brief Boon aan Van Roijen, 26 mei 1949. *Ibidem*, XVIII, 718-722 en Wiebes, *Dagboekaantekeningen*, 158-161.

24 *Het Binnenhof* en het *Algemeen Handelsblad*, 19 mei 1949. Ook aan de rechterzijde van politiek Den Haag was men tevreden met Lovinks benoeming. De VVD meende dat hij iemand was met voldoende kennis van de ‘Indonesische geestesgesteldheid’. Maas, *Kabinet-Drees-Van Schaik*, 486.

25 *Het Parool*, 19 mei 1949, *De Vlam*, 18 juni 1949.

26 *Trouw*, 19 mei 1949, *NRC*, 19 mei 1949, *De Tijd*, 20 mei 1949 en *De Groene Amsterdammer*, 21 mei 1949. Opvallend is dat zowel *Het Vrije Volk* als *De Volkskrant* geen commentaar gaven op Lovinks benoeming. *De Volkskrant* volstond met een politieke tekening waarin de gladiator Lovink de arena betreedt onder toeziend oog van Drees, Stikker en Van Maarseveen. De Indonesische kwestie in de figuur van een tijger wacht hem op. Beel ligt nog altijd uitgeteld in het zand. *De Volkskrant*, 21 mei 1949. Een cartoon van soortgelijke strekking, waarbij Lovink in gezelschap van legercommandant D.C. Buurman van Vreeden en minister Van Maarseveen als nieuwe spelers het voetbalveld betreden, verscheen in het socialistische weekblad *De Vlam* op 18 juni 1949.

27 *HEK*/1948-1949, 24 mei 1949, 595, 601 en 607.

28 *Nieuwsgier* en *Het Dagblad*, 20 mei 1949.

1e JAARGANG No. 25 PRIJS 20 CENT 18 JUNI 1949

De Vlam

SOCIALISTISCH WEEKBLAD VOOR VRIJHEID EN CULTUUR

Redactie: Henriëtte Roland Holst, Jef Last, P. J. Meertens, Tom Kol, Wil Bakker, Redactie-secretariaat Lies van Wessel, Dhr. D. Schilp.
Redactie en administratie: Singel 131, Amsterdam. Telefoon 37659 Uitgave: Stichting „De Vlam" Giro 126712

Het spel wordt voortgezet...

UIT DE INHOUD

...met de juiste reserves in het veld?

De Vlam, 18 juni 1949 (Foto Koninklijke Bibliotheek, Den Haag).

zowel republikeinse als federale kringen had gebaard en dat men sterk twijfelde of hij wel 'de juiste geestesgesteldheid' bezat[29].

Op 2 juni 1949 arriveerde Lovink in Batavia. Hij spoedde zich direct naar het paleis Koningsplein, waar Beel nog diezelfde ochtend het formele gezag aan hem overdroeg. De ontvangst door zowel Indonesiërs als het progressieve deel van de Europese gemeenschap was gereserveerd. Men hoopte een andere persoon aan te treffen dan de conservatief die men voor de oorlog had gekend. Veel vertrouwen was er niet, te meer toen bekend werd dat Lovink de uiterst conservatieve voormalige bestuursambtenaar en koloniale ideoloog A.D.A. de Kat Angelino als zijn persoonlijke adviseur had willen meenemen[30]. Slechts onder de grootste druk zag Lovink van dit voornemen af. Het zou het beeld van hem als koloniale *diehard* alleen maar hebben versterkt en zou, om met de diplomaat en belangrijkste Nederlandse onderhandelaar in Indonesië, J.H. van Roijen, te spreken, 'fatale gevolgen' hebben gehad voor zijn functioneren als wegbereider c.q. bruggenbouwer[31]. Lovink besloot, zoals reeds gesteld, uiteindelijk geen eigen raadslieden mee te nemen en zich te laten bijstaan door de in Batavia aanwezige ambtenaren.

Lovink wist van de scepsis ten aanzien van zijn persoon en begreep dat hij *goodwill* moest zien te kweken. Al bij zijn vertrek uit Nederland op 30 mei had hij gezegd dat hij zich volledig verenigde met de richtlijnen zoals die door de regering waren uitgestippeld en dat hij zich uitsluitend zag als de uitvoerder van het kabinetsbeleid[32]. In zijn rede bij zijn ambtsaanvaarding in Batavia liet hij doorschemeren geworsteld te hebben met zijn eigen opvattingen en tot nieuwe inzichten te zijn gekomen. Hij vroeg vertrouwen en verzekerde zijn gehoor alles te zullen doen om conform de afspraken de nieuwe rechtsorde tot stand te laten komen[33]. Zijn rede werd goed ontvangen. Zowel in Nederlandse als in Indonesische kringen hoopte men dat hij de gewekte verwachtingen zou gaan waarmaken[34].

29 Weekoverzicht Rijksvoorlichtingsdienst nr. 18 (19-25 mei 1949). ARA, Rapportage Indonesië, inv. nr. 109. Het hoofd politieke zaken op BZ, H.N. Boon, vertaalde het commentaar in de Chinese pers als 'wel hardwerkend, maar niet bijzonder snugger'. Wiebes, *Indonesische dagboekaantekeningen*, 159.

30 Gecommitteerde voor Indonesische zaken bij het ministerie van overzeese gebiedsdelen, J.P. Bannier, aan minister zonder portefeuille belast met de financieel-economische betrekkingen met Indonesië, L. Götzen, 3 juni 1949. *Officiële bescheiden*, XIX, 12. De Kat Angelino genoot zowel in progressieve kring als aan Indonesische zijde een slechte reputatie als ontwerper van de zogenaamde 'breidelordonnantiën'. Deze uit de jaren dertig stammende wetten gaven het bewind vergaande bevoegdheden om elke vorm van nationalistische oppositie de kop in te drukken. Zie P.J. Drooglever, 'A.D.A. de Kat Angelino', in: J. Charité, ed., *Biografisch woordenboek van Nederland*, III (Den Haag, 1989) 318-320. Stikker was overigens wel bereid Lovinks wens om De Kat Angelino als adviseur mee te nemen in te willigen. Stikker aan Van Roijen, 28 mei 1949. *Officiële bescheiden*, XVIII, 737.

31 Van Roijen aan plaatsvervangend secretaris-generaal op BZ, Boon, 1 juni 1949. *Ibidem*, XIX, 7. Zie ook Wiebes, *Indonesische dagboeknotities*, 161.

32 *Het Vrije Volk*, 30 mei 1949.

33 Tekst entree-rede, 2 juni 1949. ARA, Archief Lovink, inv. nr. 11. Foto's van zijn aankomst in Batavia alsmede van zijn entree-rede bevinden zich in het fotoalbum van Beel. ARA, Archief Beel, inv. nr. 218.

34 Weekoverzicht Rijksvoorlichtingsdienst nr. 20 (2-8 juni 1949). ARA, Rapportage Indonesië, inv. nr. 109.

Voortvarende start

Lovink ging energiek aan de slag. Hij arriveerde in een land waar onder de Nederlandse gemeenschap een terneergeslagen, zo niet angstige stemming heerste. Het Van Roijen-Roem akkoord beschouwden velen als het begin van het einde en menig Nederlander voelde zich 'verkocht en verraden' door de Nederlandse politiek. Het herstel van het aangeslagen moreel van de Nederlandse troepen, het geruststellen van het bedrijfsleven en het bemoedigen van de Nederlandse gemeenschap zag de nieuwe landvoogd dan ook als een van zijn hoofdtaken[35]. In de eerste weken van zijn bewind reisde Lovink door de gehele archipel om de Nederlanders een hart onder de riem te steken. Zijn zelfverzekerd, vriendelijk optreden wekte vertrouwen en herstelde enigermate het respect dat menig Nederlander in het gouvernement had verloren. Lovink was een rijzige, atletische man met een natuurlijk leiderschap en als zodanig een opvallende verschijning. Hij bezat de bonhomie van een diplomaat, hield van ceremonieel vertoon en maakte in zekere zin een statige indruk. Hij was letterlijk en figuurlijk de *toean besar*[36] (grote heer). Zijn belangstelling voor het wel en wee van de Nederlandse gemeenschap deed de waardering in Nederlandse kring voor hem snel groeien.

Lovink liet niet blijken dat de Nederlanders in Indonesië alleszins reden hadden ongerust te zijn over hun toekomst. Hij besefte hoe kwetsbaar de Nederlandse positie was omdat men geen werkelijke machtsbasis meer had in de kolonie. Noch militair, noch bestuurlijk was Nederland nog in de positie oplossingen af te dwingen. Lovink voorzag dat wellicht grotere concessies gedaan zouden moeten worden dan hij wenselijk achtte. Door nauwe samenwerking met gematigde Republikeinen hoopte hij de schade voor Nederland echter zoveel mogelijk te beperken[37].

Het begon hoopvol. Hoewel Lovink nooit zelf deelnam aan de onderhandelingen tussen de Nederlandse delegatie in Indonesië en de Republiek, ontving hij op 22 juni de sultan van Djocja in diens functie van republikeins minister van defensie op zijn paleis. Het was een positief signaal. Het was voor het eerst sinds de tweede politionele actie dat een zo hoge republikein met de Nederlandse landvoogd sprak.

Als uitvloeisel van de Van Roijen-Roem overeenkomst kwamen de strijdende partijen op 3 augustus een wapenstilstand overeen. Op 11 augustus ging deze op Java in; voor Sumatra gold de datum van 15 augustus. Op 23 augustus begon vervolgens de Ronde Tafel Conferentie (RTC) in Den Haag onder auspiciën van de United Nations commission for Indonesia (UNCI).

35 Brief mw. Nagel-Lovink, 29 juni 1998.

36 Zijn naaste adviseur en directeur van zijn kabinet, P.J. Koets, beschreef hem als een 'stijlvolle man die voortreffelijk parades kon afnemen'. Interview P.J. Koets te Ellemeet, 16 april 1991. Boon drukte zich nog sterker uit. Volgens hem was Lovink 'volkomen bezeten met het ceremonieel gedeelte van zijn taak'. Wiebes, *Indonesische dagboeknotities*, 158. Zie daartegenover de meer positieve beschrijving van Lovink in J.G. de Beus, *Morgen bij het aanbreken van de dag. Nederland driemaal aan de vooravond van oorlog* (Rotterdam, 1978) 221-223.

37 Lovink aan Götzen, 1 juli 1949. *Officiële bescheiden*, XIX, 223-225.

Beel, Lovink en Van Roijen tijdens de receptie na aankomst van Lovink op 2 juni 1949 op het paleis Koningsplein (Foto uit J.G. de Beus, *Het laatste jaar van Nederlands-Indië. Van de zwaardhouw der tweede politionele actie tot de handtekening onder de souvereiniteitsoverdracht* (Ad. Donker, Rotterdam, 1987) 130).

Zorgelijke situatie

Terwijl de aandacht van de wereld zich vanaf dat moment op de RTC-besprekingen richtte, werd de situatie in Indonesië er ondanks de wapenstilstand niet rustiger op. Lovink moest erop toezien dat het overeengekomen bestand werd nageleefd en diende voorts een atmosfeer te scheppen die het de onderhandelaars in Den Haag zou vergemakkelijken tot overeenstemming te komen. Dit bleek een uiterst lastige opdracht te zijn. De sfeer in Indonesië werd nog steeds gekenmerkt door wederzijds wantrouwen. Het Nederlandse leger, tal van bestuurders, alsmede het overgrote deel van de Nederlandse gemeenschap bleven uiterst sceptisch staan tegenover de door de Nederlandse politici gevolgde nieuwe koers[38]. De ondervoorzitter van de Nederlandse onderhandelingsdelegatie in Indonesië, J.G. de Beus, berichtte de vice-voorzitter van de Nederlandse RTC-delegatie, Van Roijen, dat in het kamp van de Nederlandse 'reactionairen' in Batavia er felle tegenstand bestond tegen de Van Roijen-Roem-overeenkomst en dat men haar niet van harte uitvoerde[39]. Zelf had Van Roijen ook zijn bedenkingen over de coöperatie van de legerleiding. Hij doelde daarmee met name op luitenant-generaal D.C. Buurman van Vreeden die de op 25 mei plotseling overleden bevelhebber van de Nederlandse strijdkrachten, generaal S.H. Spoor, als legercommandant was opgevolgd. Van Roijen voorzag dat de verstandhouding met het leger en het afdwingen van militaire gehoorzaamheid wel eens Lovinks grootste probleem zou kunnen zijn. Hij hoopte dat de HVK bestand zou zijn tegen de militaire druk[40].

Geheel zonder grond was de bezorgdheid van Van Roijen niet. Nu was de stafchef *qualitate qua* automatisch een van de belangrijkste adviseurs van de landvoogd, maar het feit dat Buurman van Vreeden een jeugdvriend van Lovink was - zij hadden bij elkaar in de klas gezeten[41] - maakte dat men aan BZ-zijde vreesde dat de invloed van de legercommandant op de landvoogd wel eens onevenredig groot zou kunnen zijn. Inderdaad bleek de legerleiding zich slechts met moeite bij de feiten neer te kunnen leggen[42].

De bedenkingen van de legerleiding over de bereidheid van de republikeinse regering in Djocja zich aan de afspraken te houden, werd vooral gevoed door de voortdurende schendingen van de wapenstilstand. Deze waren dusdanig frequent dat in militaire kringen schamper gesproken werd van een 'schijnrust'[43]. Buurman van Vreeden beschuldigde Djocja ervan zich via een grootscheepse 'koude infiltratie' van republikeinse troepen in door Nederland gecontroleerd gebied een strategisch-militair en

38 Groen, *Marsroutes*, 226-231.
39 De Beus aan Van Roijen, 5 oktober 1949. *Officiële bescheiden*, XX, 170-172.
40 Van Roijen aan De Beus, 1 juni 1949. *Ibidem*, XIX, 7-8.
41 Informatie afkomstig van S. van Ravesteyn, adjudant van Lovink en eerder van Van Mook en Beel. Volgens Van Ravesteyn waren Lovink en Buurman van Vreeden twee handen op een buik. Interview te Den Haag, 16 oktober 1997. Zie ook het interview met Van Ravesteyn dat berust bij het Koninklijk instituut voor taal-, land- en volkenkunde, collectie Stichting mondelinge geschiedenis Indonesië, codenr. 1.075.2.a.
42 Vice-admiraal A.S. Pinke aan staatssecretaris van marine, H.C.W. Moorman, 8 september 1949. *Officiële bescheiden*, XIX, 722-723. Zie ook het schrijven van Buurman van Vreeden aan Lovink, 2 september 1949. ARA, Archief D.C. Buurman van Vreeden, inv. nr. 97.
43 Verslag van Buurman van Vreeden over de periode 19 t/m 27 september 1949. *Officiële bescheiden*, XX, 78.

politiek zo sterk mogelijke uitgangspositie te verwerven voor het geval de RTC zou mislukken. Machteloos moest hij toezien hoe republikeinse soldaten in Oost- en Midden-Java steeds meer vooruitgeschoven Nederlandse posten insloten. Zij konden dit doen omdat de posities van de Nederlandse en Indonesische troepen dwars door elkaar lagen. Zolang er niet geschoten werd, kon niet worden ingegrepen. Het was bovendien ook onbegonnen werk tegen deze zogeheten 'vreedzame infiltraties' effectief op te treden[44].

De onmacht vergrootte de gefrustreerdheid onder de Nederlandse militairen. De rapporten over de stemming onder de Nederlandse troepen getuigden hiervan; zij waren in uiterst sombere bewoordingen gesteld. Vooral het herstel van de republikeinse regering in Djocja was bij de soldaten hard aangekomen. Velen hadden het idee dat alle krachtsinspanningen en offers van de afgelopen jaren tevergeefs waren geweest. Voor de KNIL-militairen kwamen daar nog eens de onzekere vooruitzichten bij. Wat zou er met hen gebeuren na de overdracht van de soevereiniteit[45]? De stemming onder de troepen werd het best verwoord in de cynische groet die men elkaar bracht met het woord LOVINK, dat stond voor Laat Ons Veilig In Nederland Komen[46]. Dat de soldaten zich zorgen maakten over hun veiligheid was niet onterecht. Bijna dagelijks verloren Nederlandse militairen het leven[47]. De onzekerheid uitte zich in een toenemende geprikkeldheid. Gevallen van dienstweigering en zelfs desertie deden zich nu vaker voor.

Lovink werd door de legerleiding voortdurend op deze zorgwekkende ontwikkeling gewezen. De Nederlandse regering diende Hatta ertoe te bewegen het Indonesische leger (*Tentara nasional Indonesia*/TNI) tot de orde te roepen. Nog voor het begin van de RTC berichtte de landvoogd aan minister van overzeese gebiedsdelen, J.H. van Maarseveen, dat volgens de legerleiding de militaire toestand niet langer kon worden aanvaard. De TNI had zoveel strategische posten in handen gekregen, dat zij in het geval van het opnieuw uitbreken van vijandelijkheden het Nederlandse leger in de tang had. Pogingen de sultan van Djocja te overreden zijn troepen te disciplineren, hadden geen effect gesorteerd. De sultan weigerde volgens Lovink een dergelijk bevel te geven, omdat dit alleen maar averechts zou werken. De sultan bepleitte slechts het accepteren van de voldongen feiten[48]. Aan Nederlandse zijde reageerde men furieus

44 Rapport van de verbindingsofficier en lid van de Nederlandse onderhandelingsdelegatie in Batavia, kolonel jhr. J.H. van der Wijck aan de minister van oorlog, W.F. Schokking, 4 oktober 1949. *Ibidem*, 151-156.

45 *Ibidem.* Zie ook nota chef generale staf, kolonel A.J.A. Pereira, aan Buurman van Vreeden, 22 september 1949. *Ibidem*, 38-41.

46 D.J. van Wijnen, ambtenaar Regeringsvoorlichtingsdienst (RVD), aan de directeur RVD, J.M. Landré, 19 december 1949. *Ibidem*, 817-820.

47 Zie overzicht militaire verliescijfers in Groen, *Marsroutes*, 259-263. Zie ook C.A. Heshusius, 'Bersiap en het militair gebeuren gezien vanuit Nederlands perspectief (1945-1949)', in: J. Zwaan, e.a., *Oorlog en verzet in Nederlands-Indië 1941-1949 en de voorlichting aan de na-oorlogse generaties* (Amsterdam, 1989) 29-53, aldaar 52.

48 Lovink aan Van Maarseveen, 18 augustus 1949. *Officiële bescheiden*, XIX, 557.

op deze passieve republikeinse stellingname. Er gingen zelfs stemmen op de RTC uit te stellen[49].

De verontrustende situatie werd half augustus in de ministerraad besproken. De regering gaf Lovink weliswaar volmacht om in geval van nood alle door hem noodzakelijk geachte voorbereidingen ter bescherming van Nederlandse levens en bezittingen te treffen, maar maande tegelijkertijd tot koelbloedigheid[50]. Drees meende dat Batavia te veel in tegenstellingen dacht en te weinig oog had voor de beperkte omvang van de militaire incidenten[51]. Van Maarseveen drukte Lovink op het hart zich vooral niet te laten provoceren[52].

De landvoogd nam deze woorden ter harte. Hij deelde de opvatting van het kabinet dat wat het belangrijkst was - het welslagen van de RTC - ook het zwaarst moest wegen en verwierp het voorstel van Buurman van Vreeden desnoods met geweld de naleving van de bestanden af te dwingen. Conform het regeringstelegram wees Lovink de legercommandant op de verreikende consequenties van een dergelijke stap. Niet alleen zou Nederland de internationale gemeenschap tegen zich krijgen, maar ook in Nederland zelf zou het tot de allergrootste politieke spanningen leiden. Er zou alleen tot militaire actie worden overgegaan, indien er sprake was van een aanval van de TNI. Voorlopig dienden de 'vreedzame infiltraties' te worden getolereerd terwille van het hogere belang. De RTC-onderhandelingen moesten alle ruimte krijgen, zelfs indien dit enige mensenlevens zou kosten[53].

Hoewel Buurman van Vreeden de veiligheidssituatie wel zeer somber schetste, waren de verontrustende berichten van legerzijde niet zonder grond. De Republiek was er inderdaad op uit haar positie in Indonesië ten koste van de Nederlandse te versterken. De infiltraties waren ingegeven door een uiterst gering geloof in de Nederlandse oprechtheid Indonesië daadwerkelijk haar onafhankelijkheid te geven. Djocja hield dan ook sterk rekening met een mislukking van de RTC. De TNI vatte de interpretatie van het bestand daarom zo ruim op, dat in het geval van een mislukking van de onderhandelingen de Republiek zo sterk mogelijk zou staan[54]. Tegelijk met de militaire positieverbetering versterkten de republikeinen ook hun politieke machtsbasis door in de herwonnen gebieden de gematigde, veelal federale elementen uit te schakelen. Alles was erop gericht de federale structuur zo veel mogelijk te ondermijnen om na de overdracht van de soevereiniteit de van Nederlandse makelij zijnde federale staat te vervangen door een door de Republiek gedomineerde eenheidsstaat[55].

Oplopende spanningen

In Indonesië werd de moeizame voortgang van de Haagse besprekingen ondertussen

49 Verslag telefoongesprek raadadviseur van Van Maarseveen, P.J.A. Idenburg, met Lovink. *Ibidem*, 535-538.
50 Van Maarseveen aan Lovink, 16 augustus 1949. *Ibidem*, 540-541.
51 Notulen ministerraad, 18 augustus 1949. *Ibidem*, 557.
52 Van Maarseveen aan Lovink, 18 augustus 1949. *Ibidem*, 561-562.
53 Groen, *Marsroutes*, 230-231.
54 Lovink aan Van Maarseveen, 4 oktober 1949. *Officiële bescheiden*, XX, 148-151.
55 Zie diverse civiele rapporten. *Ibidem*, 118-119 en 140-146.

nauwlettend gevolgd. Voortdurend was Batavia erop bedacht dat de onderhandelingen stuk zouden kunnen lopen. Veel vertrouwen in een goede afloop van de besprekingen was er niet. De weinig toegeeflijke houding van de Nederlandse onderhandelaars was daar mede debet aan. Vooral de opstelling inzake de schuldenregeling en Nieuw-Guinea baarde grote zorgen. Volgens de directeur van Lovinks kabinet, P.J. Koets, was er niemand - ook Lovink niet (hoewel die geen officieel standpunt innam) - die Nieuw-Guinea van dusdanig belang achtte, om op dat punt het been stijf te houden. Zelfs de legerleiding achtte volgens Koets het gebied van zeer geringe strategische betekenis. Kortom, er bestond geen enkele redelijke aanleiding Nieuw-Guinea voor Nederland te behouden[56]. Van Maarseveen had echter laten weten dat het betrekken van Nieuw-Guinea in de overdracht van de soevereiniteit uitgesloten was. Koets maakte zich grote zorgen over de wat hij als een 'alleen over mijn lijk'-mentaliteit van Van Maarseveen betitelde. Hij vreesde dat in geval van een mislukken van de RTC 'een groot deel van Java en sommige streken van Sumatra dan in vuur en vlam [zullen] staan'[57].

Ook Lovink voorzag een uiterst gevaarlijke, ontvlambare situatie indien de RTC zou mislukken. Een klein incident zou dan kunnen leiden tot 'rampspoedige kettingreacties' met 'verlies aan mensenlevens, ook burgers, en met vernielingen van economische en andere objecten'. 'Ik zou', zo schreef hij Van Maarseveen

> het zo willen stellen; in ons eigen belang mag de RTC niet mislukken omdat de reacties die hier te lande verwachtbaar zijn elke kans op samengaan van ons land en Indonesië kan vernietigen[58].

De druk op de onderhandelaars in Den Haag om tot overeenstemming te komen, werd door de verontrustende berichtgeving uit Indonesië steeds groter. Ondertussen waren de vorderingen echter weinig bemoedigend. De standpunten ten aanzien van Nieuw-Guinea - dat naar het einde van de agenda was geschoven - en de schuldenkwestie lagen ver uiteen. Op 4 oktober kreeg Lovink uit Den Haag te horen dat het beeld van de conferentie weinig hoopgevend was. De zaak leek te zijn vastgelopen[59].

De onderhandelingen raakten inderdaad in een impasse. Lovink drong er opnieuw bij Van Maarseveen op aan de RTC niet te laten stranden. De gevolgen van het mislukken van de besprekingen waren anders niet te overzien. 'Het is', zo schreef hij,

> nu eenmaal niet mogelijk op de weg waarop wij ons bevinden stil te staan. Met onderkenning van alle daaraan verbonden risico's is de enige kans om aan dit land vrijheid te brengen en orde te hergeven, op de ingeslagen weg voort te gaan en na een snelle beëindiging van de RTC zo spoedig mogelijk de souvereiniteit over te dragen[60].

56 Koets aan A.H.C. Gieben, afgevaardigde van de Voorlopige federale regering ter RTC, 4 oktober 1949. *Ibidem*, 157-163.
57 *Ibidem.*
58 Lovink aan Van Maarseveen, 23 september 1949. *Ibidem*, 49-51.
59 Gieben aan Lovink, 4 oktober. *Ibidem*, 170.
60 Lovink aan Van Maarseveen, 7 oktober 1949. *Ibidem*, 191.

De toch al zeer gespannen situatie werd kritiek toen Van Maarseveen Lovink de volgende dag meldde dat de RTC dreigde te stranden op de schuldenkwestie en de situatie 'alarmerend' was geworden[61]. Lovink gaf opdracht de Nederlandse troepen in de hoogste staat van paraatheid te brengen. De mogelijkheid van een militaire confrontatie was reëel geworden. In legerkringen werd zelfs de optie van een derde politionele actie ter tafel gebracht. Zo had de troepencommandant voor Midden-Java, F. Mollinger, aan Buurman van Vreeden als ultieme remedie om een algeheel herstel van rust en orde in Midden-Java te bewerkstelligen 'een blijvende vernietiging van de verzetskern Djocja', in overweging gegeven[62].

Terwijl de onderhandelaars in Den Haag alle moeite deden de RTC weer vlot te trekken en Batavia maximale terughoudendheid betoonde om zich niet door de TNI te laten provoceren, voerde de Republiek de spanning bewust op. Overal waren republikeinse troepen aan de wandel en onder de Nederlandse gemeenschap dreigde paniek. Het aantal schietincidenten nam sterk toe. Binnen een week werden meer dan 300 schermutselingen gerapporteerd. Op 14 oktober overhandigde de sultan van Djocja Lovink een ultimatief voorstel om het Nederlandse leger zich te laten terugtrekken naar de regentschaps- en residentiehoofdplaatsen, waarbij de verbindingswegen met een drie kilometer brede strook onder Nederlandse controle zouden blijven. Daarbuiten zou niet mogen worden gepatrouilleerd. Op deze wijze, zo meende de sultan, zouden de incidenten tussen de Nederlandse en TNI-troepen worden verminderd en de spanningen afnemen. Lovink reageerde ontzet. Het impliceerde immers dat geheel Java, met uitzondering van de steden, aan de Republiek prijs zou worden gegeven. In het geval van het mislukken van de RTC en het uitbreken van nieuwe vijandelijkheden zou de Nederlandse positie uiterst kwetsbaar zijn en de strijd bij voorbaat zijn verloren. Hij wees het voorstel dan ook resoluut af en legde terecht alle verantwoordelijkheid voor de veelvuldige bestandsschendingen bij de Republiek. Getergd beschuldigde Lovink de sultan van 'woordbreuk van de ernstigste soort' door zich bewust aan het wapenstilstandbesluit te onttrekken. Hij verzekerde de Indonesische bewindsman dat zolang de soevereiniteit nog niet was overgedragen hij nog altijd verantwoordelijk was voor de bescherming van de Nederlanders en hun eigendommen. In geval van een Indonesische aanval, zou hij niet schromen bevel te geven terug te schieten[63].

De ferme taal die Lovink tegen de sultan had gesproken, deed menigeen de wenkbrauwen fronsen. Een aantal van Lovinks adviseurs - waaronder Koets - achtte het een ernstige fout dat de HVK de als constructief bekend staande sultan zo tegen zich in het harnas had gejaagd. Het ware beter geweest meer begrip te tonen voor de zwakke positie van de gematigde republikeinse regering en voor haar moeilijke verhouding tot de radicale achterban en met name de TNI[64]. De reden voor de obstinate

61 Van Maarseveen aan Lovink, 8 oktober 1949. *Ibidem*, 204.
62 Mollinger aan Buurman van Vreeden, 1 oktober 1949. *Ibidem*, 121. Zie ook De Beus, *Laatste jaar,* 145.
63 Van Maarseveen aan Lovink, 15 oktober 1949. *Ibidem*, 271-280, aldaar 280.
64 Interview Koets, 16 april 1991. Omdat er steeds meer schietincidenten plaatsvonden en het dodental onder de Nederlandse soldaten steeg, besloot de Nederlandse legerleiding uiteindelijk tal van vooruitgeschoven posten op te heffen en over te gaan tot troepenconcentratie. In feite werd het verworpen plan van de sultan alsnog uitgevoerd.

opstelling van het Indonesische leger was gelegen in de vrees dat, wanneer de soevereiniteit eenmaal zou zijn overgedragen, de invloed van de militairen sterk zou verminderen. Om de eigen machtsbasis binnen de Republiek te versterken, bleef de TNI vasthouden aan haar eis van 'honderd procent *merdeka*' (vrijheid) en ondermijnde zij in weerwil van het bestand bewust de Nederlandse positie, daarbij het beleid van de constructieve republikeinen doorkruisend. De enige manier voor de sultan cum suis het leger in bedwang te houden, was door het de wind uit de zeilen te nemen middels het gepresenteerde voorstel. Lovink had volgens Koets er beter aan gedaan het plan te accepteren teneinde zo een meer werkbare situatie te scheppen ter vervanging van het totaal onoverzichtelijke labyrint aan demarcatielijnen[65].

Inzinking

Lovinks optreden wekte de indruk dat hij zichzelf niet meer geheel in de hand had en ten prooi was gevallen aan een mentale inzinking. De grote werkdruk en de tot het uiterste gespannen atmosfeer leken hun tol te hebben geëist[66]. Lovinks zo gedecideerde houding maakte plaats voor twijfel ten aanzien van een goede afloop. Diende aanvankelijk alles te wijken voor het slagen van de RTC-besprekingen, gaandeweg raakte deze opvatting steeds meer op gespannen voet met zijn verantwoordelijkheid als landvoogd om de Nederlandse gemeenschap en de Indonesische bevolking bescherming te bieden. 'Het is een dagelijkse strijd die men met zichzelf voert om niet alle geloof in de toekomst te verliezen', zo schreef hij half oktober aan Van Maarseveen. Kort daarop verontschuldigde hij zich bij de bewindsman over de pessimistische toon van zijn berichtgeving:

> Ik zou hiertoe niet zijn gekomen, ware het niet dat ik 5 maanden lang blijkbaar tevergeefs met overtuiging en overgave heb getracht alle zich hiertegen verzettende factoren ten spijt een oplossing te vinden om met de Republiek in goede verstandhouding en geloof in de toekomst te geraken tot een ordelijke overdracht van de souvereiniteit.

De landvoogd achtte de bewindsoverdracht op dat moment niet langer verantwoord[67].

Lovink zag de situatie dusdanig somber in dat ook hij de optie van militair optreden niet langer uitsloot. De legerleiding had hem ervan overtuigd dat communistische elementen bezig waren de macht in Indonesië over te nemen. Zo zouden er in diverse deelstaten staatsgrepen dreigen. Een geprikkelde Lovink liet Van Roijen op 25 oktober telefonisch weten geen enkele illusie meer te koesteren over de goede trouw van de republikeinen. Met hen viel zijns inziens geen land te bezeilen en met name met de sultan viel niet meer te praten. De Republiek moest een halt worden toegeroepen voor het te laat was[68].

65 Interview Koets, 16 april 1991.
66 Koets aan Gieben, 4 oktober 1949. *Officiële bescheiden*, XX, 162.
67 Lovink aan Van Maarseveen, 23 oktober 1949. *Ibidem*, 380-383.
68 Verslag Van Roijen van telefoongesprek met Lovink, 25 oktober 1949. *Ibidem*, 420-421.

Op Buitenlandse Zaken bezag men de situatie met grote verontrusting. Hetgeen gevreesd werd, namelijk dat Lovink te veel onder invloed van het leger zou komen, leek te zijn geschied. Steeds had Lovink in nauwe samenspraak met zijn adviseurs elke avond spoedvergadering gehouden op het paleis Koningsplein, waar uitvoerig de situatie werd besproken en getracht werd tot een algemene consensus te komen. Geleidelijk aan was evenwel een situatie gegroeid waarin Lovink minder open stond voor opvattingen die niet met die van hem en de legerleiding strookten. Onder degenen die uiterst kritisch stonden tegenover het optreden van de landvoogd waren Koets en De Beus. Zij meenden dat Lovink zich door het leger had laten inpalmen. Zo schreef De Beus misprijzend dat Buurman van Vreeden 'dag en nacht' bij Lovink 'op schoot' zat en Lovinks alarmistische berichtgeving door zijn stafchef was 'ingefluisterd'[69].

Hoewel hun visie te negatief gekleurd was - persoonlijke tegenstellingen speelden hier een rol[70] - bestond er alle reden voor bezorgdheid. Lovink had zich een zeer harde werker getoond, was dag en nacht in touw en vertoonde tekenen van overwerktheid. Zijn civiele adviseurs vonden bij hem steeds minder gehoor. Het kostte hen steeds meer moeite de landvoogd van niet goed doordachte, impulsieve reacties te weerhouden. Volgens Koets beoordeelde de landvoogd de situatie veel te somber, hetgeen zijn neerslag had op de Nederlandse stellingname in zijn geheel. De telegrammen die Lovink naar Den Haag stuurde, waren zijns inziens veelal in te zwarte bewoordingen gesteld. Het lukte hem evenwel niet altijd de HVK te bewegen zijn woordkeuze af te zwakken en de zaken meer in proportie te zien[71]. Zowel Koets als De Beus meenden dat Lovinks berichtgeving al te sterk gekleurd werd door diens 'tropisch temperament' en de neiging vertoonde in uitersten te vervallen[72]. Slechts ternauwernood was de HVK ervan weerhouden daadwerkelijk maatregelen af te kondigen die de precaire situatie in Indonesië op de spits zouden drijven[73].

Het kabinet maakte zich in toenemende mate zorgen over Lovinks geestesgesteldheid. De regering ontving hierover vanuit Batavia meer verontrustende berichten. De voorzitter van de Nederlandse onderhandelingsdelegatie in Batavia en plaatsvervangend HVK, H.L. s'Jacob, noemde Lovink 'bepaald niet evenwichtig en te gemakkelijk

69 De Beus aan Van Roijen, 22 augustus 1949. *Ibidem*, XIX, 590-591.

70 Koets was een groot bewonderaar van Van Mook en had weinig waardering voor de in zijn ogen conservatieve Lovink. Interview Koets, 16 april 1991. Zie ook J. Talens, *Peter Johan Koets. Een biografische schets* (Doctoraalscriptie Universiteit Utrecht, 1982). De moeizame verstandhouding tussen De Beus en Lovink was voor een belangrijk gelegen in het feit dat De Beus vond dat Lovink hem te weinig consulteerde. Informatie afkomstig van J.R. de Ranitz, tweede man onder De Beus op de directie Verre Oosten. Interview te Wassenaar, 10 december 1997.

71 Interview Koets, 16 april 1991. Hoewel Koets in het interview zijn gelijk wat al te gemakkelijk haalt, valt niet te ontkennen dat hij beter in staat was afstand te nemen van de emoties van de dag dan Lovink. Zie de teneur van zijn correspondentie uit die tijd in *Officiële bescheiden*, XVIII, XIX en XX.

72 Notulen Nederlandse delegatie, 28 oktober 1949. *Ibidem*, XX, 450-452. Zie ook interviewverslagen afgenomen door dr. C. Smit met J.E. van Hoogstraten, directeur Economische Zaken, op 23 april en 2 mei 1969 en P.J.A. Idenburg op 22 april 1969 over Lovink. De verslagen liggen op het Instituut voor Nederlandse geschiedenis in Den Haag.

73 Interview Koets, 16 april 1991. Koets lijkt zijn rol opnieuw te veel op te waarderen. Hij was niet de enige die Lovink wees op de consequenties van militair optreden. Dat zijn versie echter niet geheel onjuist is, getuigt de brief van Koets aan Van Roijen, 28 oktober 1949. *Officiële bescheiden*, XX, 454-457.

in een paniekstemming te brengen'[74]. Ambtenarenorganisaties stuurden telegrammen dat men van Lovink 'onvoldoende kalmerende invloed' vond uitgaan. Koets had al eerder besloten niet naar Den Haag te komen teneinde op Lovink een rustgevende invloed te kunnen blijven uitoefenen[75].

Indicatief voor de - althans volgens De Beus - 'opgewonden stemming' van Lovink[76] was het belang dat de HVK hechtte aan de toekomstige residentie van de Hoge Commissaris. Lovink was gevoelig voor grandeur en hechtte groot belang aan de juiste eerbewijzen jegens hem alsmede aan de entourage die bij zijn positie als landvoogd en aanstaande Hoge Commissaris paste. Hij meende dat men in de oosterse samenleving alleen respect kreeg, als men dat ook afdwong. Hij eiste tot ontsteltenis van de republikeinse regering het paleis Buitenzorg op. Elke mindere huisvesting achtte Lovink onaanvaardbaar[77]. Toen Djocja weigerde de eis in te willigen omdat men het paleis als een koloniaal symbool bij uitstek achtte, reageerde de HVK furieus. Hij beschouwde de Indonesische weigering als een bewuste vernedering. Door Nederland, in persona de Hoge Commissaris, een residentie van allure te onthouden, gaven de republikeinen de Nederlanders in zijn opinie 'nog eens een trap na'[78]. Deze overtrokken reactie was voor het kabinet aanleiding om eind oktober twee adviseurs naar Batavia te sturen teneinde poolshoogte te nemen hoe het met Lovinks psyche gesteld was[79].

De impasse doorbroken

Inmiddels waren de RTC-onderhandelaars tot het inzicht gekomen dat onorthodoxe middelen moesten worden toegepast om uit de schuldenimpasse te komen. Een kleine subcommissie kreeg het mandaat een oplossing te vinden die bindend voor alle partijen zou zijn. Tegen de verwachting in werd vlot overeenstemming bereikt. Het kabinet stemde morrend in met de Indonesische eis dat twee miljard gulden aan externe schuld kwijt zou worden gescholden[80].

Er restte nu nog een obstakel: Nieuw-Guinea. De standpunten stonden ook hier lijnrecht tegenover elkaar. Aan Indonesische zijde werd Nieuw-Guinea opgeëist, conform artikel drie van het akkoord van Linggadjati, dat de Verenigde Staten van Indonesië het gehele grondgebied van Nederlands-Indië zou omvatten. Volgens de republikeinse premier M. Hatta zou uitzondering van Nieuw-Guinea van de soevereiniteitsoverdracht door radicale republikeinen als een knuppel worden gebruikt om niet alleen de relatie met Nederland te verstoren, maar ook om de eigen regering te lijf te gaan[81]. Van

74 s'Jacob aan Van Roijen, 7 september 1949. *Ibidem*, XIX, 714-719.
75 Koets aan Gieben, 4 oktober 1949. *Ibidem*, XX, 162.
76 Verslag telefoongesprek Van Roijen met De Beus, 25 oktober 1949. *Ibidem* 421-422.
77 Lovink aan Van Maarseveen, 26 oktober 1949. *Ibidem*, 428-429.
78 Verslag Van Roijen van een telefoongesprek met Lovink, 25 oktober 1949. *Ibidem*, 420-421. Zie ook Meijer, *Den Haag-Djakarta*, 60-61.
79 De adviseurs waren P.J.A. Idenburg en N.S. Blom, raadadviseurs op de ministeries van overzeese gebiedsdelen en buitenlandse zaken. Interview S. van Ravesteyn, 16 oktober 1997.
80 H. Meijer, *Den Haag-Djakarta. De Nederlands-Indonesische betrekkingen 1950-1962* (Utrecht, 1994) 47-48.
81 Notulen ministerraad 24 oktober 1949. *Officiële bescheiden*, XX, 392.

Maarseveen nam deze uitspraak met een korreltje zout en meende dat de Indonesische delegaties uiteindelijk van Nieuw-Guinea geen struikelblok zouden maken. Hij berichtte Lovink dat het kabinet inzake Nieuw-Guinea 'geen krimp' zou geven[82].

Aan Indonesische zijde hield men echter voet bij stuk, waarop de UNCI opnieuw besloot in te grijpen. Zich realiserend dat de RTC niet mocht mislukken, gingen alle partijen *contre coeur* met het UNCI-voorstel akkoord om gedurende een jaar de status quo van Nieuw-Guinea te handhaven, met de bepaling dat binnen die termijn een oplossing moest zijn gevonden omtrent de definitieve status van het gebied. Met het aanvaarde Nieuw-Guineacompromis waren de RTC-besprekingen afgerond. Op 2 november werd de RTC afgesloten[83].

Ontslagaanvraag

In Batavia slaakte men een zucht van verlichting. Nu de handtekeningen waren gezet, was ook een nieuw militair conflict van de baan. Van Lovinks schouders viel een zware last. Hij herstelde zich opvallend snel van zijn inzinking. De bevindingen van de kabinetsafgezanten over Lovinks psychische gesteldheid waren ook zo geruststellend, dat het kabinet besloot geen actie te ondernemen[84]. De HVK toonde zich zeer ingenomen met het bereikte resultaat. Wel waarschuwde Lovink Van Maarseveen voor al te veel optimisme ten aanzien van de toekomstige samenwerking. Daar diende men zich volgens hem geen al te grote voorstelling van te maken, temeer daar de Indonesiërs volledig met het verleden wilden breken. Wat dat laatste betrof was de landvoogd tot het inzicht gekomen dat het beter was als hij geen Hoge Commissaris werd.

> Het heeft geen zin de ogen te sluiten voor de werkelijkheid en het zou onverantwoord van mij zijn een taak op mij te nemen waarvan ik vooruit gevoel dat ik deze niet zal kunnen uitvoeren zoals het moet door omstandigheden, die ik niet in de hand heb en sentimenten die ik niet kan overbruggen omdat mijn persoon de belichaming blijft van het oude.... De enige juiste weg [is], dat ik de dag waarop de souvereiniteit wordt overgedragen uit Indonesië vertrek en daarmede op waardige wijze voor de ogen van allen het oude afsluit,

zo liet hij Van Maarseveen op 5 november weten[85]. Dit verrassende besluit was genomen na raadpleging van een aantal collega-diplomaten. Zowel Van Roijen, als secretaris-generaal Buitenlandse Zaken, H.N. Boon, hadden hem aangeraden de post van Hoge Commissaris niet te aanvaarden. Boon had Lovink geschreven dat hij zich op de 'drempel tussen twee werelden' bevond en dat het illusionair was te menen van de oude en in de nieuwe wereld over te kunnen stappen[86].

Hoewel de ontslagaanvraag onverwachts kwam, waren er binnen het kabinet al wel twijfels gerezen of Lovink nog wel de aangewezen man was om als Hoge Commissaris de nieuwe relatie met het onafhankelijke Indonesië op te bouwen. Gevoed door de

82 Van Maarseveen aan Lovink, 27 oktober 1949. *Ibidem*, 449-450.
83 Meijer, *Den Haag-Djakarta*, 49-50.
84 Interview Van Ravesteyn, 16 oktober 1997.
85 Lovink aan Van Maarseveen, 5 november 1949. *Officiële bescheiden*, XX, 555-557.
86 Boon aan Lovink, 4 november 1949. *Ibidem*, 550.

vele verontrustende signalen uit Batavia omtrent Lovinks optreden was er in Den Haag steeds meer scepsis gegroeid omtrent zijn persoon. Het conflict met de sultan en het vooruitzicht dat de Hoge Commissaris gebrouilleerd zou zijn met een van de belangrijkste republikeinse leiders, maakte Lovinks aanblijven steeds minder aantrekkelijk. Van Maarseveen wenste desondanks - zij het zo kort mogelijk - aan Lovink vast te houden, te meer daar op zo'n korte termijn geen andere kandidaat beschikbaar was. De ministerraad ging hiermee akkoord. Toen minister van buitenlandse zaken Stikker, die niet bij de kabinetszitting aanwezig was waarop dit besluit viel, evenwel van deze beslissing vernam, sprak hij zijn veto uit. Hij achtte Lovink niet langer geschikt voor de functie van Hoge Commissaris. Drees ten slotte gaf de doorslag. Volgens de premier was Lovink te zeer beschadigd door de moeilijkheden die zich hadden voorgedaan. Het kabinet stemde in met zijn voorstel de landvoogd aan het eind van het jaar te vervangen. Onder de grootst mogelijke dankzegging voor de 'eminente wijze' waarop de HVK zijn functie had vervuld, verleende de ministerraad Lovink eervol ontslag. Op 25 november werd het besluit publiekelijk gemaakt[87]. In de pers werd het bericht voor kennisgeving aangenomen. Alleen de *Java Bode* wijdde kort commentaar aan Lovinks ontslag. De krant billijkte het besluit nu de HVK het paleis Buitenzorg niet had kunnen behouden als residentie[88]. Naarstig ging het kabinet op zoek naar een opvolger, die uiteindelijk met veel moeite werd gevonden in de persoon van de regeringscommissaris voor het Europese herstelprogramma, H.M. Hirschfeld[89].

Bewindsoverdracht

Lovink restte weinig meer dan de lopende zaken af te handelen en de voorbereidingen te treffen voor de gezagsoverdracht. De organisatie van het Hoge Commissariaat werd door hem summier opgezet. In een brief aan Boon noemde de HVK de afbouw van het koloniale tijdperk 'een deprimerende bezigheid'. Lovink gaf toe zich te veel illusies gemaakt te hebben gemaakt omtrent de mogelijkheid het oude en nieuwe bestel in elkaar te laten overvloeien[90].

Nu de RTC was afgelopen, bleek dat de anti-Nederlandse gevoelens aan Indonesische zijde snel verdwenen. Hoewel er nog altijd veiligheidsproblemen waren, moest Buurman van Vreeden toegeven dat de eerdere alarmerende berichten niet meer van toepassing waren. Weliswaar bleef de Nederlandse gemeenschap nerveus ten aanzien van de nabije toekomst, maar voorzichtig begon er ook wat vertrouwen te dagen. Misschien dat het toch nog allemaal wel meeviel. Onder een deel van de Nederlanders, met name onder de Indo-europeanen, handhaafde zich evenwel de paniekstemming. Velen weken nog voor de bewindsoverdracht uit naar Nieuw-Guinea[91].

87 Meijer, *Den Haag-Djakarta*, 58-62. Als dank voor zijn diensten werd Lovink het Grootkruis in de Orde van Oranje-Nassau verleend. Notulen ministerraad, 12 december 1949. *Officiële bescheiden*, XX, 775.
88 *Java Bode*, 28 november 1949.
89 Meijer, *Den Haag-Djakarta*, 62-68.
90 Lovink aan Boon, 21 november 1949. *Officiële bescheiden*, XX, 643-645.
91 H. Meijer, 'Bestemming Nieuw-Guinea. De opvarenden van de Waibalong', in: W. Willems, e.a., ed., *Uit Indië geboren. Vier eeuwen familiegeschiedenis* (Zwolle, 1997) 151-165.

Om de Nederlandse gemeenschap gerust te stellen hield Soekarno een radiorede waarin hij verzekerde dat men welkom bleef en niets te duchten had. Ook Lovink droeg zijn steentje bij aan het verminderen van de spanningen. Hij bracht op 23 december een beleefdheidsbezoek aan Soekarno in Djocja, alwaar hij hem gelukwenste met de op handen zijnde onafhankelijkheid en zijn aanstaande installatie tot president[92]. Het werd algemeen uitgelegd als een gebaar van verzoening en toenadering en door de Indonesiërs op hoge prijs gesteld.

Op 27 december tenslotte zette Lovink zijn handtekening onder de acte van gezagsoverdracht, terwijl de sultan van Djocja dit als vice-president namens Indonesië deed. Nadat buiten het paleis Koningsplein de volksliederen waren gespeeld en de vlagceremonie was afgewerkt ten aanschouwe van duizenden Indonesiërs, spoedde Lovink zich conform de traditie dat een landvoogd na zijn aftreden onmiddellijk het grondgebied van Indonesië diende te verlaten, meteen naar het vliegveld. Uitgeleide gedaan door Nederlandse en Indonesische hoogwaardigheidsbeklederslederen verliet de laatste drager van het Nederlandse gezag om 18.23 uur plaatselijke tijd het voormalige Nederlands-Indië[93].

Commentaar op Lovinks bewindsperiode bleef opvallend genoeg achterwege. Noch in Nederland, noch in Indonesië evalueerde de pers zijn optreden. Alle ogen waren gericht op de beloftevolle, maar ook zo onzekere toekomst; het oude deed niet meer terzake.

Lovink werd in mei 1950 benoemd tot ambassadeur in Canada als opvolger van Van Roijen. Daar kon hij na de zware jaren die achter hem lagen op adem komen en meer aandacht aan zijn gezin schenken. Hoewel enigszins in de luwte, was het een eervolle post. Niet alleen was Canada een belangrijke NAVO-partner, maar het land herbergde ook vele Nederlandse immigranten. Halverwege de jaren vijftig waren het er al meer dan honderdduizend. Lovinks gemakkelijke omgangsvormen kwamen hem goed te pas in zijn contacten met de Nederlandse landverhuizers. In oktober 1957 verruilde hij de post in Ottawa voor die in Canberra alwaar hij nog nauw betrokken raakte bij de Nieuw-Guineakwestie. Lovink had de opdracht de Australische regering ertoe te brengen Australisch Nieuw-Guinea met het Nederlandse deel van het eiland tot een zelfstandige natie te laten samengaan om de Indonesische claim op Nederlands Nieuw-Guinea te ontkrachten[94]. Hoewel de opzet aanvankelijk leek te slagen[95], hadden Lovinks pogingen toch geen succes. Australië achtte een goede verstandhouding met Indonesië uiteindelijk van groter landsbelang dan een onafhankelijk, verenigd Nieuw-Guinea[96]. Afgezien van de Nieuw-Guinea kwestie verschilden Lovinks werkzaamheden niet veel met die in Canada. Ook met Australië waren de betrekkingen uitstekend; zij stonden eveneens voor een groot deel in het teken van de Nederlandse immigranten. In september 1960 keerde hij op eigen verzoek als ambassadeur terug

92 Lovink aan Van Maarseveen, 23 december 1949. *Officiële bescheiden*, XX, 840.
93 De Beus, *Laatste jaar*, 163-168.
94 Informatie afkomstig van mw. Nagel-Lovink, 29 juni 1998.
95 *KHA*/1957, 13627.
96 De Beus, *Morgen*, 244-288. Zie ook H. Adil, *Australia's relations with Indonesia 1945-1962* (Leiden, 1973) 139 e.v.

naar Canada, welk ambt hij tot zijn 65e jaar in 1967 vervulde. Na zijn pensioen is Lovink in Canada blijven wonen.

Conclusie

De overgang van oorlog naar vrede in de Indonesische kwestie in de laatste maanden van 1949 was een uiterst gecompliceerd en moeizaam proces. Het Van Roijen-Roemakkoord betekende geenszins dat de weg naar overeenstemming vrij was van obstakels en dat het slechts nog een kwestie van onderhandelen was alvorens de vrede definitief getekend kon worden. De dreiging van een nieuwe uitbarsting van vijandelijkheden, mogelijk zelfs van een derde politionele actie, was in de laatste maanden van 1949 voortdurend aanwezig. Het optreden van de landvoogd in deze beslissende slotfase was dan ook van cruciaal belang. De opvatting dat Lovinks bewind niet veel voorstelde, is dan ook onhoudbaar.

Hoewel Lovink uitdrukkelijk geen bemoeienis had met het beleid, nam hij als HVK onontkoombaar een cruciale positie in de Nederlands-Indonesische relatie in. Hem was de moeilijke taak toebedeeld de nog zo grote vertrouwenskloof te dichten. Het lukte hem echter niet een dusdanige verstandhouding met leidende republikeinen op te bouwen dat een optimaal gesprekklimaat werd gecreëerd. Het wederzijdse wantrouwen en de belangen die op het spel stonden waren te groot om elkaar de hand te reiken. Aan Indonesische zijde gaf men ook weinig reden tot vertrouwen. Het voortdurend schenden van gemaakte afspraken en met name de militaire infiltraties voedden Lovinks scepsis over de Indonesische bereidheid om tot overeenstemming te komen.

Hoezeer Lovink ook overtuigd was van de noodzaak dat er een RTC-akkoord moest komen, de politieke belangen conflicteerden gaandeweg steeds meer met de veiligheid van de Nederlandse troepen en burgers. Zijn verantwoordelijkheid voor het welzijn van de Nederlandse gemeenschap noopte hem tot een uiterst scherp optreden jegens de Indonesische regering. Was Lovinks optreden volledig legitiem en gerechtvaardigd, zijn handelwijze getuigde echter niet altijd van de benodigde tact, inzicht in en begrip voor de Indonesische gevoelens, denkwijze en problemen. De wijze waarop hij de sultan van Djocja bejegende was hiervoor illustratief. In dit opzicht speelde zijn verleden hem parten. Lovink was niet in staat zijn paternalistische instelling jegens de Indonesiërs volledig te laten varen en de noodzakelijke mentaliteitsomslag te maken. In weerwil van zijn onderkenning dat het Nederlands bewind ten einde was, bleef zijn visie op de toekomstige verhouding met Indonesië in wezen koloniaal. Als zo velen onderkende bovendien ook hij de psychologische dimensie van het dekolonisatievraagstuk te weinig, hetgeen tot uiting kwam in het opeisen van het paleis Buitenzorg. Terwijl een nieuwe, evenwaardige relatie gewenst was, poogde hij nog te zeer de oude gezagsverhouding te continueren.

Het geheel van Lovinks activiteiten als landvoogd overziend, is het eindoordeel niet eenduidig. Mag zijn optreden jegens de Nederlandse gemeenschap geslaagd genoemd worden en toonde hij zich ook als bestuurder deskundig en competent, ten aanzien van de politieke aspecten van zijn functie is zijn missie duidelijk minder succesvol geweest.

Recensies

Algemeen

Bronnen in het buitenland. Literatuurwijzer voor bronnen van de Nederlandse geschiedenis in buitenlandse archieven en bibliotheken (Den Haag: Instituut voor Nederlandse geschiedenis, 1996, 223 blz., ISBN 90 5216 083 X).

Deze literatuurwijzer voorziet in een behoefte. Want rond 1900 waren Nederlandse historici actief om in het buitenland berustend archiefmateriaal met betrekking tot Nederlandse geschiedenis, de zogenaamde Neerlandica (of is Nederlandica beter?) te ontsluiten. En dat was nogal wat, want ongeveer een vijfde van de sinds 1904 in de Rijks geschiedkundige publicatiën gepubliceerde bronnen is buiten de landsgrenzen te vinden. Nederland heeft echter later nooit, zoals België en Duitsland, systematisch dit grote terrein verkend. Maar een onderneming als dit boek kan zelden volledig zijn en zelfbehoud gebiedt zorgvuldig de grenzen van hetgeen opgenomen wordt te bepalen. De 1460 titels zijn onderverdeeld in een algemeen gedeelte, een deel over Europese landen en een deel 'overige werelddelen'. De nummers betreffen boeken, artikelen, en rapporten, die in de voorbereidende fase van een onderzoek nuttig kunnen zijn om de structuur van een archief te leren kennen, Nederlandse bronnen willen ontsluiten of geschriften gericht op het buitenland, die ook zijdelings over Nederlandse zaken berichten. Zij moeten dateren van na 1800 en gaan niet over de periode voor 1250. Het zijn geen ongepubliceerde verslagen, noch boeken, kranten, tijdschriften of pamfletten. Om praktische redenen van lijfsbehoud werden ook historische publicaties als dissertaties, monografieën en artikelen niet opgenomen. Jammer, maar wel begrijpelijk. De stof, die publicaties over Nederland en zijn koloniale heerschappij tot eind 1993 omvat, wordt toegankelijk gemaakt door drie registers, een op auteursnamen, een op personen en geografische namen en een op vindplaatsen. De handleiding voorin betreurt het gemis aan een onderwerpenindex en wij doen dat eveneens, want de tweede index verhelpt deze onvolledigheid maar gedeeltelijk. Desondanks is het een bijzonder overzichtelijk en nuttig naslagwerk geworden dat alle lof verdient.

Toch vallen enkele dingen op. Ten eerste de invloed van de loop van de geschiedenis: ergens staat in de inleiding, dat de vindplaatsen in de opgenomen literatuur niet altijd de huidige vindplaatsen zullen zijn en dat geen systematisch onderzoek naar deze mutaties is gedaan. Voor negentiende-eeuwse publicaties over de archiefreizen van Bakhuizen van den Brink, Van den Bergh en Groen van Prinsterer betekent dat een vraagteken achter de bruikbaarheid. Hun interessante werk kán nut hebben om iets te vinden, maar tegelijk ook weer niet, gezien de vele decennia vol veranderingen die na hun bezoek voorbij zijn gegaan. Ten tweede is er het probleem van de oorlogshandelingen: wat heeft het voor zin een publicatie uit 1858 over het archief in Breslau of een uit 1935 over Polen op te nemen, als we weten hoe groot de verwoestingen daar in de Tweede Wereldoorlog zijn geweest? Alleen bij een bronnenpublicatie is de zingeving dat zo verloren gegane teksten bewaard werden. Verder zijn de makers verrast door de Duitse eenwording: de reorganisatie van overheidsinstellingen gaat er de laatste jaren voort en de vermeldingen van archieven in Merseburg, Potsdam en Berlijn bevatten nog de oude naam, maar dan zonder DDR. We zullen zien hoe het verder gaat nu Oost-Europa open ligt. Een ander, merkwaardig gevolg van de veelbewogen Duitse geschiedenis is het feit dat een boek over het Pruisische staatsarchief in Koningsbergen onder Göttingen is opgenomen (het nummer 528 komt overigens

niet in het register voor). Deze opmerkingen doen evenwel niets af aan de waardering voor, zoals Donald Haks schrijft, het onderzoek ‘door verscheidene medewerkers van het ING en ook anderen daarbuiten’. Hoe aardig zou het zijn geweest hen ook bij hun naam te leren kennen.

E.O.G. Haitsma Mulier

K. Koch, P. Scheffer, ed., *Het nut van Nederland. Opstellen over soevereiniteit en identiteit* (Amsterdam: Bert Bakker, 1996, 290 blz., ISBN 90 351 1657 7).

Het bestaan van Nederland als onafhankelijke natie is zo vanzelfsprekend dat de meesten het bijzondere ervan over het hoofd zien. Met die soevereiniteit hangt het fenomeen 'identiteit' samen. Het is niet eenvoudig om de Nederlandse identiteit te omschrijven. Zodra men dit probeert, verdwijnt de aanvankelijke overeenstemming over wat de Nederlander typeert. E.H. Kossmann waarschuwt: 'Loop er liever met aandacht omheen, bekijk het van alle kanten, maar stap er [het debat over identiteit] niet in, behandel het kortom als een enorme kwal op het strand'. De tevreden Nederlandse natie volgens Huizinga is een heel andere dan de natie van het groot-Nederlandse streven van Geyl. De omschrijving van onze nationale identiteit is een voortdurend debat. Het benadrukken van de historische en omstreden kanten van ons zelfbeeld toont aan dat deze identiteit zich niet onafhankelijk van politieke, economische en ook geografische omstandigheden heeft gevormd.

In zijn *NRC-Handelsblad*-artikel 'Nederland als open deur' stelde Paul Scheffer dat er momenteel een verandering plaatsvindt in de omstandigheden die een gelijkmatige en gelukkige ontwikkeling van Nederland hebben bevorderd. Twee ontwikkelingen liggen aan deze verandering ten grondslag: de ontwikkeling van de multiculturele samenleving en de druk op Nederland als natiestaat als gevolg van het proces van Europese integratie.

Scheffers artikel ontlokte aan Koen Koch in 'De natiestaat als lapmiddel' het verwijt dat hij hopeloos op zoek was naar de 'ware kern' van Nederland. Hierop reageerden op hun beurt een vijftiental sociologen, filosofen, historici en politicologen. Omdat een krantenartikel vaak aan scherpte en diepte moet inboeten, hebben Scheffer en Koch hun gevraagd hun artikel uit te werken. *Het nut van Nederland* is het resultaat: een bundel artikelen, aangevuld met een bibliografische verkenning door Rob van Ginkel van boeken over natie, eenheidstreven, nationalisme en alles wat daarmee samenhangt.

Het is moeilijk om deze bundel als geheel te bespreken; het lijkt mij dan ook meer op zijn plaats een paar citaten uit enkele bijdragen te lichten en het aan de lezer over te laten om de andere tot zich te nemen.

Paul Scheffer spreekt in zijn bijdrage 'Land zonder spiegel' (10-39) van '[een] bewustzijn van natievorming als een altijd onvoltooid proces', dat in Nederland nogal eens lijkt te ontbreken. Hij heeft volledig gelijk als hij zegt dat een natie continu verandert. Volgens Scheffer is identiteit echter iets dat al eeuwen hetzelfde is gebleven. Dit lijkt mij niet geheel juist. Identiteit is een veranderend begrip, ook voortdurend aan verandering onderhevig.

Henk te Velde meent in 'Patriottisme in de politiek' (148-160) dat een debat over de Nederlandse identiteit interessanter zou zijn als dat niet alleen een intellectuele, maar vooral ook een politieke aangelegenheid was. Welke consequenties heeft het afnemend belang van de nationale staat? Hoe stellen we ons het politieke leven voor wanneer de nationale staat daarvoor niet langer het vanzelfsprekende kader biedt? Helaas steken politici hun nek liever niet uit voor zaken die pas overmorgen aan bod komen. Zo is er nog nooit een studie ondernomen naar de positie van ons koningshuis in het geïntegreerde Europa dat wordt gepropageerd. Het debat daarover zou onbeheersbaar kunnen blijken. Volgens Te Velde heeft '[d]e nationale staat ... in Nederland en West-Europa gebloeid, niet omdat iedereen het met elkaar eens was, maar omdat de staat een geregelde vorm van onenigheid bood'.

Meindert Fennema en Jean Tillie hebben in hun artikel ‘Afstamming of contract’ (187-204) gelijk als ze zeggen dat ‘het nationale gevoel vrijwel altijd in concurrentie wordt beleefd’. Een identiteit is alleen maar te omschrijven in contrast met andere identiteiten. Of, zoals Carry van Bruggen ooit stelde: ‘De dingen bestaan door hun verschil met andere dingen’. S.W.

Couwenberg onderschrijft deze gedachte in zijn bijdrage ‘Een omstreden zelfbesef’ (130-147) met een citaat van Dirk-Jan van Baar: ‘Wij zijn Nederlanders omdat wij geen Duitsers zijn’.

Al met al is er met deze bundel een kleurrijk scala aan meningen en interpretaties verzameld met onze nationale identiteit, multiculturele samenleving, natie en nationalisme, soevereiniteit en Europese integratie als onderwerpen. In tegenstelling tot de vaak traditionele Nederlandse hang naar consensus wordt de controverse niet geschuwd. Voor het eerst wordt er vanuit verschillende disciplines over meer dan windmolens, water en wolken als ingrediënten van nationale identiteit gediscussieerd. Dat hierbij boude uitspraken en knuppels in hoenderhokken niet ontbreken, is een klein wonder, vooral bij boeken over identiteit en Europese integratie. Niemand maakt de ander uit voor nationalist, maar velen van de schrijvers hebben hun twijfels, en soms zelfs scepsis, bij de Europese eenwording. Alleen dat al maakt *Het nut van Nederland* tot verplichte kost voor beleidsmakers, journalisten, historici, politici, maar bovenal Nederlanders, in deze tijd van EU en EMU.

M. Cortel

J. Tollebeek, F. Ankersmit, W. Krul, ed., *Romantiek en historische cultuur* (Denken over cultuur III; Groningen: Historische uitgeverij, 1996, 358 blz., ƒ65,-, ISBN 90 6554 053 9).

De opzet van deze bundel opstellen is ambitieus. Het zijn niet de geringste auteurs die in *Romantiek en historische cultuur* op zoek gaan naar achtereenvolgens ‘het mythische’ (Piet Blaas, Frank Ankersmit en Bernhard Scholz), ‘het authentieke’ (Stephen Bann, Ann Rigney, Wessel Krul, Auke van der Woud), ‘het theatrale’ (Wim Denslagen, Bert Overbeek, Eelke Muller) en ‘het nationale’ (Lut Pil, Annemieke Hoogenboom en Tom Verschaffel). Het past bij deze aard van geschiedschrijving - die in zeker opzicht inderdaad kan worden beschouwd als een reprise van de (geschied)benadering der Romantiek - dat verder een even fraaie ‘proloog’ (Jo Tollebeek) als ‘epiloog’ (Lionel Gossman) is opgenomen. Het geheel wordt voorafgegaan door een ‘verantwoording’ van de hand van de gezamenlijke redacteuren.

Het boek is rijk en afwisselend van inhoud, af en toe echter discutabel wat de uitgesproken pretenties of kwalificaties betreft. Bewondering is op haar plaats, bijvoorbeeld voor de inventiviteit die uit diverse bijdragen spreekt en voor de soms fantastische vergezichten die worden geboden op het landschap van het verleden. Het constructief-zelfscheppend vermogen is indrukwekkend, en dit is hier bepaald niet bedoeld als een postmoderne oprisping. En toch wringt het soms.

Vooral in de verantwoording (7-15) staan enige uitspraken en beweringen die ik persoonlijk niet graag voor mijn rekening zou willen nemen. Er wordt ons een nieuwe vorm van geschiedtheorie voorgesteld. Daarbij zou de indruk kunnen worden gewekt dat de traditionele aprioristische en normatieve geschiedtheorie van de jaren zeventig, tachtig en negentig passé is. Dat laatste hoeft niet direct een ramp te zijn, als maar niet het kind (de traditionele historiografie) met het badwater wordt weggegooid. Dat gevaar is niet irreëel. Gesteld wordt namelijk dat de aandacht voor de concrete geschiedschrijving (inclusief het bijzondere karakter van een specifiek historisch werk) van de zijde van die nieuwe geschiedtheorie zelfs leidde tot een ‘renaissance van de historiografie, de geschiedenis van de geschiedschrijving’. Een

dergelijke uitspraak is niet van suggestie ontbloot. Alsof de oudere historiografische auteurs, vanaf de pennenvruchten van Fruin, Kernkamp et cetera, al niet heel lang aandacht hebben geschonken aan de concrete geschiedschrijving. Het tegendeel is het geval.

De verantwoording is dan eerder al geopend met een bekentenis die door deze recensent

eveneens met gemengde gevoelens is ontvangen. Vastgesteld wordt dat de laatste jaren ‘zowel binnen als buiten de geschiedbeoefening’ sprake is van een ‘intensivering van de reflectie op onze omgang met het verleden’. Een ‘belangrijke stimulans’ daarvoor zou ‘het gegeven’ hebben gevormd dat ‘deze reflectie niet langer uitsluitend haar inspiratie zocht in kentheoretische en methodologische problemen rond de geschiedbeoefening’. Ook dit laatste lijkt een aanvechtbare uitspraak. In de eerste plaats omdat *buiten* het terrein van de geschiedbeoefening, bijvoorbeeld op het gebied van de beeldende kunst, de letterkunde, de antropologie en de filosofie (en ook in de historische componenten daarvan, zoals de kunstgeschiedenis) men zich bepaald niet uitsluitend liet inspireren door de bedoelde kentheoretische en methodologische kwesties. In de tweede plaats omdat deze uitspraak ook tekort doet aan de ontwikkelingen *binnen* de geschiedbeoefening, en ik denk daarbij opnieuw doch niet alleen aan de (oudere) historiografie. Er zijn tal van historiografische studies, zelfs van de tijd vóór Jan Romein zijn theoretische geschiedenis introduceerde, waarin de aldaar geboden reflectie op het verleden niet uitsluitend haar inspiratie zocht in kentheoretische en methodologische problemen. Wellicht dat de betreffende uitspraak uiteindelijk toch vooral slaat op de meer traditionele geschiedtheoretische aanpak, maar dan moet het ook zo worden opgeschreven. Dat het gesignaleerde euvel, verder, ‘een werkelijke verdieping van ons inzicht in de aard van het verleden en van de geschiedschrijving’ behoorlijk heeft belemmerd, is een interessante conclusie, die echter - opnieuw - mogelijk veeleer te maken heeft met het aprioristische en presentistische karakter dat de geschiedtheorie in Nederland lange tijd heeft gekenmerkt.

Dat presentisme steekt overigens op andere plaatsen toch nog de kop op. Dat om welke redenen dan ook het werk van (oudere) historici ‘soms tot op de huidige dag nog de moeite van het bestuderen waard is’ (7), mag dan voor de geschiedtheoreticus een relevante constatering zijn, voor een historiograaf is en blijft in beginsel ál dat verleden werk en letterwerk de moeite van het bestuderen waard, ook als de vruchten daarvan niet langer zouden beantwoorden aan hedendaagse maatstaven of smaakvoorkeuren.

Dat de inspanningen van historici in veel opzichten vergelijkbaar heten te zijn met ‘de wijze waarop literatoren als Stendhal, Balzac of Zola de sociale werkelijkheid van hun tijd in hun romans schilderden’, wil ik terstond aannemen; dat de geschiedtheoreticus echter pas *daardoor* belangstelling kreeg voor het literaire karakter van de geschiedschrijving (inclusief haar ‘cognitieve dimensie’) is een uitspraak die een traditioneel historiograaf slechts voor kennisgeving kan aannemen. Is de verwijzing in Fruins oratie (1860) naar Shakespeare als voorbeeld bij uitstek van de onderscheiden historische blik denkbaar, als de kersverse hoogleraar daarbij niet (mede) had gedacht aan diens dramatische kwaliteiten[1]?

Soms wordt ten strijde getrokken tegen karikaturen. Dat de geschiedwetenschap op enig moment in de negentiende eeuw ‘het monopolie’ (8) zou hebben verworven op ‘de omgang met het verleden’, lijkt mij historisch gezien geen houdbaar standpunt. Dat de geschiedbeoefening in die periode een proces van verwetenschappelijking doormaakt, lijkt veeleer een symptoom van historisering die de negentiende-eeuwse wetenschapsbeoefening en samenleving in veel ruimere zin markeert: van de bloei van de historische benadering (ontwikkelingsperspectief) op het terrein van theologie, de bestudering van het (vaderlands) recht en zelfs de natuurwetenschappen (Darwin - aan wie Scholz in zijn stimulerende bijdrage op bladzijde 88 terecht even refereert) tot bijvoorbeeld het nationalisme in allerlei varianten, waarbij de zoektocht naar het nationaal eigene of de volksaard tot uitdrukking kwam in het (veronderstelde) nationale karakter van kunstuitingen, taal en taalvorm, letterkunde, volksmuziek, de

architectuur (inclusief het herleven van de neostijlen), de oprichting van standbeelden en monumenten, de afbeeldingen op schoolplaten tot en met hele debatten over de overtuigingskracht van nationale thematieken op de diverse wereldtentoonstellingen. Daarbij gold in allerlei vormen het (vermeen-

de) nationale verleden veelal als uitgangs- en referentiepunt. Het is mij een raadsel hoe enerzijds kan worden gerefereerd aan het fenomeen van *invented traditions*, terwijl anderzijds (twee zinnen eerder) de uitspraak met betrekking tot het monopolie van de geschiedwetenschap wordt geponeerd.

Dat de redacteuren vooraf terecht aandacht vragen voor de hernieuwde waardering van de Franse romantische geschiedschrijving (8-9), wordt bijvoorbeeld passend geïllustreerd door Kruls mooie beschouwing over het *couleur locale*-begrip. Dat zij in dit verband bovendien wijzen op een minder eenzijdige interpretatie van de vroeg-negentiende-eeuwse Duitse geschiedschrijving van Ranke *cum suis*, kan ik nog helemaal begrijpen. Dat geldt echter minder voor de afsluitende, haast bezwerende constatering: 'De nieuwe geschiedtheorie heeft de lucht van finalisme gezuiverd'. Krijgt de nieuwe geschiedtheorie hier niet wat al te veel krediet?

Het herhaaldelijk beroep op de inzichten en zegeningen van de nieuwe geschiedtheorie doet al met al een beetje denken aan het enigszins geharnaste en apodictische taalgebruik van de reclame waarin een willekeurige wasmiddelenfabrikant zijn product probeert te slijten door dit telkens weer als nieuw, vernieuwd of verbeterd te presenteren. Als verkoopargument zal dit ongetwijfeld wel hout snijden, alleen moeten we niet meteen gaan denken dat al onze noeste voorgangers in vuil goed rondliepen.

Waar de verantwoording eerder, met een verwijzing naar Gadamer, terecht waarschuwt voor het gebruik van het clichébeeld van de Romantiek (als reactie op de Verlichting), prikkelt het boek soms op andere plaatsen toch weer met wellicht al te stellige kwalificaties en karakteristieken. Blaas' behandeling van enkele historische ficties van de Romantiek is beslist een *eye-opener*, maar had qua voorstelling van zaken wel wat minder schematisch gemogen. De uitspraak bijvoorbeeld dat '[d]e Verlichting zoals bekend een lineair geschiedbeeld [had] ontwikkeld aan de hand van de begrippen wild, barbaars en beschaafd, waarmee het verloop van de geschiedenis maatschappij-typologisch werd ingevuld' (54), berust op een bepaalde interpretatie. Aan de uitspraak zelf wil ik hier niets afdoen, maar de lezer moet niet gaan denken dat de Verlichting alleen maar plaats inruimde voor dat ene, specifiek lineaire geschiedbeeld. En in het gedeelte dat volgt op de constatering - '[d]e natuur had in de loop van de achttiende eeuw haar angstaanjagendheid voor een groot deel verloren en wel door twee ontwikkelingen' (58) - had, ter nuancering van het geschetste beeld, gerust mogen worden gewezen op de enorme impact in heel Europa van de verwoestende kracht van de aardbeving van Lissabon (1755).

Met zijn essay over Bilderdijks inzichten aangaande de historische tijd in relatie tot de monadologie van Leibniz biedt Ankersmit vanuit de nieuwe geschiedtheorie (?) een even originele als onnavolgbare interpretatie (65-80). Maar vanuit historiografisch oogpunt had ik gaarne meer aandacht gezien voor de betekenis van Bilderdijks persoonlijke geschiedenis en context. Dat bijvoorbeeld het karakter van zijn *Geschiedenis des Vaderlands* - het werk zag overigens, anders dan wordt gesteld (11), tussen 1832 en 1853 het licht - óók qua ordeningsperspectief in belangrijke mate is bepaald door de postume polemiek met in de eerste plaats Wagenaar, is een vaststelling die node ontbreekt. En voor een goed begrip van Bilderdijks gedicht *De ondergang der eerste waereld* is het wenselijk ook melding te maken van diens schatplichtigheid aan Vondels treurspel *Noah, of ondergang der eerste weerelt* (1667).

Meer dan eens rijst de vraag in hoeverre het behandelde specifiek aan de Romantiek kan of mag worden toegeschreven. Verschaffel constateert in zijn gedegen bijdrage (297-320) dat het aan de historische stoet of optocht ten grondslag

liggende ‘streven (zich) situeerde enerzijds op het vlak van de historische beeldvorming, anderzijds op dat van de publieke voorstelling en het effectbejag ... De romantische geschiedvoorstelling wilde de moderne toeschouwer van de geschiedenis *onder de indruk laten komen*’ (309). Er worden hier enige elementen met elkaar

verbonden, waarvan het maar de vraag is in hoeverre zij specifiek in deze samenhang én gekoppeld aan de romantische geschiedvoorstelling moeten worden gezien. Terecht merkt Verschaffel zelf al op dat het, als het om de beschikbare 'middelen' gaat, de 'karakteristieken van het specifieke medium als zodanig' betreft. Maar in hoeverre kunnen deze (exclusief) met de romantische geschiedvoorstelling worden verbonden? De beoogde werkingskracht, het willen overtuigen en imponeren, werd als expressiemiddel in de beeldtaal al lang, heel lang voor de romantiek doelbewust aangewend, ook waar het ging om (fictieve) historische voorstellingen: van onder meer de beroemde sculptuur van Gianlorenzo Bernini 'De extase van de H. Theresa' (circa 1650) in de Comarokapel te Rome, Rembrandts schilderij 'De samenzwering van Claudius Civilis' (1661-1662), het opvoeren van historische taferelen en spiegelgevechten op het IJ bij gelegenheid van het bezoek aan Amsterdam van bijvoorbeeld Maria de Medici (1638) en tsaar Peter de Grote (1716) tot en met de haast stereotype geworden voorstellingen op schoolplaten (tot diep in de twintigste eeuw). En ook buiten de wereld van de beeldtaal stonden de nodige (retorische) middelen ten dienste. Men denke bijvoorbeeld aan het inlassen van gefingeerde historische redevoeringen als stijlfiguur in menig *exemplum* van humanistische geschiedschrijving. Het beoogde effect was daarbij, zeker ten dele, vergelijkbaar: het imponeren van de lezer door deze direct te betrekken bij het verleden met de retorische middelen en stijlfiguren die de eermalige contemporanist ten dienste stonden. De dialoog tussen heden en verleden werd er in elk geval door bevorderd.

Ofschoon de ruimte ontbreekt om uitvoeriger op de verschillende bijdragen in te gaan, mag worden geconstateerd dat deze doorgaans van hoog niveau zijn. Ondanks bovenstaande enigszins kritische exegese, mag de bundel dan ook eenieder worden aanbevolen. De redactie heeft voor een oorspronkelijke en boeiende aanpak geopteerd en verschillende auteurs slaan paden in die, althans *in historicis*, nog weinig zijn betreden. Het is kortom een leerzaam en uitdagend boek.

L.H.M. Wessels

M. Loonstra, met bijdragen van B. Woederink, e.a., *Uit koninklijk bezit. Honderd jaar Koninklijk Huisarchief. De verzamelingen van de Oranjes* (Zwolle: Waanders, 1996, 231 blz., *ƒ*75,-, ISBN 90 400 9774 7).

Vorstelijke verzamelingen vormen een bijzonder onderdeel van het cultureel erfgoed van een natie. Door de van oudsher bijzondere positie van de vorst (*l'état, c'est moi*) vond een vermenging plaats van overheidsarchief en particulier archief waardoor verzamelingen van vorstenhuizen een speciaal karakter kregen.

Vorsten behoorden tot de vroegste verzamelaars van kunst en rariteiten en behoorden door hun positie ook tot de groep van bevoorrechten die in grote hoeveelheden geschenken ontvingen van gelijkwaardigen en van ondergeschikten. Hierdoor ontstond vaak een merkwaardige mengeling van archivalia, foto's, films, boeken en objecten variërend van kunst tot kitsch.

In tegenstelling tot veel objecten in musea die geïsoleerd zijn geraakt, is in dit soort collecties de achterliggende relatie tussen het object en zijn wederwaardigheden vaak nog goed te leggen dan wel te reconstrueren doordat archivalia en objecten niet per definitie van elkaar gescheiden zijn maar bijeen zijn gebleven. De staat waarin deze verzamelingen de tand des tijds hebben doorstaan

varieert echter in hoge mate. In veel gevallen bestaat er een grote continuïteit en is

de verzameling van generatie op generatie overgedragen. Aan dat laatste heeft het ook vaak geschort ofwel door interne dynastieke problemen ofwel door oorlogen of revoluties. Met name de gevolgen van de Franse Revolutie lieten diepe sporen na. De meeste vorstelijke collecties ontkwamen niet aan gehele of gedeeltelijke confiscatie of vonden voortzetting in nationale collecties. Koninkrijken verdwenen maar er ontstonden er ook, zij het dat vanaf dat moment over het algemeen een duidelijker scheiding tussen staats- en particulier eigendom werd aangebracht met de invoering van het systeem van de constitutionele monarchieën.

Wat er nu nog resteert varieert enorm in omvang en belang. De onwaarschijnlijk rijke Royal Collections van het Huis van Windsor zijn wellicht het mooiste voorbeeld van een *well preserved collection*, de collecties van tot de verbeelding sprekende vorstenhuizen als de Habsburgers en de Romanovs zijn als particuliere collecties verspreid geraakt door nationalisatie, vererving of vernietigd door oorlogsschade.

Ook de verzamelingen van de Oranjes hebben een bewogen geschiedenis achter de rug die met de nodige *ups* en *downs* gepaard ging. Om te beginnen waren niet alle Oranjes even grote verzamelaars en verdwenen door vererving vele belangrijke componenten naar verzamelingen in het buitenland. De grootste ‘aderlating’, zo men wil, had plaats in de Napoleontische periode toen delen van de genationaliseerde stadhouderlijke collecties de grondslag vormden voor nationale instellingen zoals het Rijksmuseum, het Mauritshuis, de Koninklijke Bibliotheek en het Rijksmuseum voor natuurlijke historie. Koning Willem I heeft na 1813 deze ‘natievormende’ ontwikkeling overigens gesteund. Onder het koningschap vond de opbouw van een nieuwe particuliere koninklijke collectie onder een weinig gelukkig gesternte plaats. Koning Willem II wist weliswaar in korte tijd een aanzienlijke collectie zeventiende-eeuwse schilderkunst aan te leggen, maar gedwongen door geldnood werd deze schilderijenverzameling in 1850 al weer onder de hamer gebracht. Zo leidde de koninklijke collectie een marginaal bestaan als gevolg van de financiële malaise van vorstenhuis en land. Het is aan koningin-regentes Emma te danken dat de verzameling aan het eind van de negentiende eeuw weer een gezicht kreeg. Zij nam het initiatief om het over vele locaties verspreide erfgoed van de Oranjes in Den Haag bijeen te brengen en stelde daarmee de continuïteit van hetgeen er restte van de koninklijke collecties veilig. Zij zag hierin ook een instrument om het koningschap van Wilhelmina een stevige dynastieke basis te geven.

In 1896 werd in de paleistuinen van het paleis Noordeinde het Koninklijk Huisarchief gebouwd. De centralisatie maakte een verantwoord beheer mogelijk en opende tevens de weg voor raadpleging van de collecties door derden, iets wat tot dan toe onmogelijk was geweest. Honderd jaar na de oprichting is het Koninklijk Huisarchief uitgegroeid tot een professionele organisatie die zowel op archivistisch als op museaal terrein veel onvermoede mogelijkheden biedt.

Ter gelegenheid van de tentoonstelling *Uit koninklijk bezit. Honderd jaar Koninklijk Huisarchief: de verzamelingen van de Oranjes* verscheen een kloeke en goed verzorgde catalogus die het bovenstaande over onvermoede bronnen en grote variëteit onderstreept. Met name de portretminiaturen waarvan enige tijd geleden een perfecte catalogus van mevrouw Tiethof-Spliethof is verschenen, de bibliotheek met een sterk negentiende-eeuws accent en de documentaire fotoverzamelingen vallen op. Van de 600 catalogusnummers zijn er meer dan 280 in het boek afgebeeld, vrijwel alle in kleur. De ordening van de hoofdstukken is thematisch (‘stadhouders en koningen’, ‘paleizen’, ‘Oranjes en de beeldende kunst’ et cetera) en daarbinnen meest chronologisch. De tekst van Loonstra is vlot geschreven en fungeert als een soort doorlopend bijschrift bij de illustraties. Daarbij maakt hij gepast gebruik van de anekdote, hetgeen een prestatie is omdat in een dergelijke collectie aan vrijwel

elk object wel een vermakelijke of interessante anekdote kleeft. Jammer is dat de tekst nogal aan de oppervlakkige kant

blijft en weinig aandacht besteed wordt aan achterliggende vraagstellingen, waardoor de uitgave aan wetenschappelijke waarde inboet. Zo zou het bijvoorbeeld interessant zijn meer te weten over de motieven van de aanbieders van koninklijke geschenken. Dat het al eeuwen de gewoonte was vorsten bij bijzondere gelegenheden geschenken aan te bieden en dat de gever daarmee genegenheid en eerbied uitdrukte en soms trachtte ermee in de gunst te komen dan wel een tegengebaar verwachtte, zoals Loonstra het desbetreffende hoofdstuk opent, is wel erg algemeen en vraagt om meer.

Maar het aanbieden van dat soort dieper gravende informatie lijkt mij ook niet de pretentie van dit boek. Het ontleent zijn waarde aan het feit dat het aanzet tot het stellen van dergelijke vragen. De gebruiker wordt daarin gestimuleerd door de enorme variatie van het overigens prachtig afgebeelde beeldmateriaal. Bijdragen van Woelderink, Tamse, Eymaal, Robaard en Jansen alsmede een annotatie en lijst van tentoongestelde werken vervolmaken het geheel.

J.P. Sigmond

L. de Vos, *Veldslagen in de Lage Landen* (Leuven: Davidsfonds, 1995, 255 blz., ISBN 90 6152 895 X).

De militaire geschiedenis heeft de laatste jaren aan positie in de geschiedschrijving gewonnen. Lange tijd is het als ouderwets, saai en onbetekenend in de marge gehouden. Maar met de wederopbloei van de politieke geschiedenis is ook het militaire broertje weer meer geaccepteerd als een belangwekkende specialisatie. Het verwondert dan ook niet dat een rijk geïllustreerde publieksuitgave op dit terrein is verschenen. Het Davidsfonds heeft een reputatie wat betreft de verzorging van zulke boeken. Ook deze keer heeft het een heel fraai uitgevoerd en kloek boekwerk geproduceerd.

De algemeen inleidende tekst van De Vos, getiteld ‘De evolutie van het westerse krijgsgebeuren’ is zeker geslaagd. In minder dan 45 (ook nog met illustraties verluchte) bladzijden geeft hij een heldere schets van de ontwikkeling van het georganiseerde vechten van het paleolithicum tot in het nucleaire tijdvak. In het kader van de noodzakelijkerwijze zeer kort gehouden context van de westerse geschiedenis in het algemeen, ligt de nadruk op wat dikwijls het zuiver militaire bedrijf wordt genoemd: typen van legers en hun organisatie, bewapening, strategie en tactiek. Een *tour de force*, die de met de materie niet vertrouwde lezer het nodige houvast geeft.

De rest van het boek geeft een reeks capita selecta uit de krijgsgebeurtenissen in de Nederlanden en een bijlage van driehonderd ‘belangrijke’ veldslagen en belegeringen tot in het begin van de negentiende eeuw. De bijbehorende kaart toont overduidelijk aan hoezeer de betiteling ‘slagveld van Europa’ voor de Zuidelijke Nederlanden gerechtvaardigd is. Zijn de aanduidingen voor wat thans Nederland is beperkt in aantal, in het huidige België is nauwelijks plaats om alle plaatsnamen te vermelden. Toch zijn deze gedeelten van het boek veel minder geslaagd. Wellicht heeft De Vos te sterk gesteund op de verhandelingen van de ‘vele aspiranten van de Koninklijke militaire school’ (te Brussel) en andere medewerkers, die hij in het woord vooraf nadrukkelijk bedankt.

Hoe het ook zij, er zijn nogal wat bedenkingen aan te voeren. De keuze van de behandelde operaties is om te beginnen onevenwichtig. Van de achttien vond er

maar één in Nederland plaats: de slag om Arnhem. Dat wil dus zeggen dat er van de militaire hoogtepunten uit de Nederlandse Opstand, van de befaamde legerhervorming van Maurits (wel in het eerste deel genoemd) of van de krijgsgebeurtenissen in 1672 niets is opgenomen. Uit de hele zestiende en zeventiende eeuw worden trouwens alleen het beleg van Oostende (1601-1604) en het beleg

van Luxemburg (1683-1684) behandeld. De Eerste en Tweede Wereldoorlog zijn daarentegen sterk oververtegenwoordigd. Krijgsoperaties uit die beide oorlogen nemen meer dan de helft van de ongeveer 175 bladzijden in beslag. Daarbinnen is dan weer het relaas van de doorbraak aan de Maas bij Dinant op 13 mei 1940 zeer omvangrijk (26 bladzijden). Overigens maak ik uit een opmerking in de bibliografie op, dat deze laatste tekst in belangrijke mate is ontleend aan een eerdere publicatie van De Vos.

De teksten zelf van de capita zijn wisselend. Soms heel leesbaar en van goede kaarten en illustraties voorzien. Maar af en toe ook door een overmatig technisch taalgebruik voor een niet gespecialiseerde lezer nauwelijks te volgen. Ook niet alle kaartjes zijn even adequaat. Op die bij het stuk over de forten van Luik in augustus 1914 komen bijvoorbeeld enkele in de tekst genoemde plaatsen niet voor. Andere zijn weer zo vol met pijlen dat men door de bomen het bos niet ziet. De heel kort gehouden context is soms weinig trefzeker geformuleerd. De latere koning Willem I wordt bijvoorbeeld in 1794 als kroonprins aangeduid. Maar er zitten ook verrassende opvattingen bij, die zeker de moeite van het overwegen waard zijn, zoals de mening dat het Duitse Ardennenoffensief in 1944 de oorlog ‘veeleer korter dan langer’ heeft gemaakt.

In ieder geval voor het Noorden bevat de lijst van veldslagen en belegeringen eveneens een aantal eigenaardigheden. Zo wordt Brielle 1572 als overwinning prematuur toegeschreven aan Willem van Oranje, ‘stadhouder van de Republiek der Verenigde Provinciën’. Twee belegeringen van Leiden moge technisch juist zijn (al is het overdreven), maar om bij de tweede ‘de bevolking van Leiden met behulp van de Geuzen’ als verliezer aan te wijzen is toch onjuist, zelfs als bij ongeluk de volgorde zou zijn omgekeerd. Waarom bij Sluis alleen een beleg in 1794 wordt vermeld, is al evenmin duidelijk. Het opgenomen beleg van Delfzijl in 1814 (met ‘Willem I, koning der Nederlanden’ als winnaar!) was mij onbekend en heb ik in geen enkel naslagwerk zo gauw kunnen vinden. Ik hoop maar dat de lijst van het Zuiden, met de geschiedenis waarvan ik minder vertrouwd ben, minder missers bevat.

Ondanks deze bedenkingen heb ik juist vanwege allerlei details met veel genoegen in dit prachtwerk zitten lezen. Hoogtepunt: ik weet nu dat Franz-Ferdinand in juni 1914 te Sarajevo werd vermoord met een Belgisch FLN-pistool.

J.C.H. Blom

D. Lamarcq, M. Rogge, ed., *De taalgrens. Van de oude tot de nieuwe Belgen* (Historische reeks Davidsfonds XXIX; Leuven: Davidsfonds, 1996, 254 blz., Bf795,-, ISBN 90 6152 960 3).

Deze bundel is een uitvloeisel van een tentoonstelling in het Provinciaal archeologisch museum van Zuid-Oost-Vlaanderen-site Velzeke rond het werk van de linguïst Luc van Durme over ontstaan en evolutie van de taalgrens in het huidige België. Gekozen is voor een multidisciplinaire aanpak: historicus Danny Lamarcq, archeoloog Marc Rogge en genoemde linguïst nemen elk een aantal hoofdstukken voor hun rekening waarin ze vanuit hun eigen wetenschapsveld de Germaans-Romaanse respectievelijk Vlaams-Waalse taalgrens bestuderen, een toe te juichen keuze.

Bij wijze van inleiding beschrijft Lamarcq in hoofdstuk 1, ‘Een Belgisch Babel. Het taalgrensonderzoek vroeger en nu’ (9-19) de verschillende invalshoeken in de

historiografie: een statische visie op de taalgrens aan het eind van de negentiende eeuw wordt in het interbellum opgevolgd door een visie die meer aandacht heeft voor het dynamische karakter van deze grens. Naast de na de Tweede Wereldoorlog opkomende historische visie komt rond 1960 de nu leidende

linguïstische visie van Maurits Gysseling. De bijdrage van de archeologie aan het taalgrensonderzoek komt pas in hoofdstuk 2 aan bod.

In dit hoofdstuk, 'De taal van de oude Belgen' (21-48) van Luc van Durme en archeoloog Guy de Mulder, wordt aandacht besteed aan het archeologische en het taalkundige onderzoek naar de Romaans-Keltische en Germaanse invloeden in België tot het begin van onze jaartelling. Daarbij worden geschiedkundige bronnen als de antieke literatuur evenwel niet genegeerd. Na een puur linguïstisch relaas in hoofdstuk 3 van Van Durme, getiteld 'De erfenis van Rome (van Caesar tot Antonius Pius, 57 vóór-160 na Chr.)' (49-58) volgt Gallo-Romeins archeoloog Rogge in een viertal hoofdstukken (59-157) het ontstaan van een taalgrenszone in Midden-België tot het jaar 511. Met name diens aantekeningen over het gevaar van overinterpretatie van archeologische gegevens en correctie daarvan met behulp van historische bronnen zijn interessant; Marc Rogge blijkt een kritisch wetenschapper te zijn.

Dat geldt helaas minder voor de inspirator van deze uitgave, Luc van Durme. In voor de leek nauwelijks te begrijpen linguïstisch jargon beschrijft hij de vroegmiddeleeuwse tweetalige zone in België. Daarbij steunt hij zwaar op Maurits Gysseling, wiens leven op bladzijde 175 hagiografisch beschreven wordt. Op welke literatuur Van Durme daarnaast steunt, is moeilijk te achterhalen: als enige kennen zijn hoofdstukken geen eindnoten en in de bibliografie (235-253) ontbreken de literatuurvermeldingen voor de hoofdstukken 8 en 9.

De bedoeling van hoofdstuk 8 blijkt alleen uit de titel, 'Een andere taal, een andere wereld' (164-172). Uit losse aantekeningen over onder andere de Lex Salica en veenlijken (geïnterpreteerd als mensenoffers aan de goden, wat mijns inziens zeer discutabel is) komen de Germanen, de voorvaderen van de Vlamingen, naar voren als koddige (want wetten tegen bijvoorbeeld belediging kennende) en onmenselijke (want mensen offerende) types. En dat kan nauwelijks de bedoeling van Van Durme zijn, want met name zijn hoofdstuk 9, 'Van taalgrenszone naar taalgrens' (173-186), staat bol van diep gekrenkte Vlaams-nationale trots. Zo wordt het 'Vlaams gebiedsverlies' in de tegenwoordig Franse en overwegend Franstalige departementen Pas-de-Calais en Nord beschreven als een groot historisch onrecht, de Vlamingen in de Middeleeuwen aangedaan.

Geheel anders van karakter zijn de laatste twee hoofdstukken, van de hand van de historicus Lamarcq. Hij gebruikt voornamelijk historische bronnen voor een thematische beschrijving van de ontwikkeling van de taalgrens in de hoofdstukken 11, 'Pour les Flamands la même chose. De taalgrens als sociale grens' (196-205) en 12, 'Goudsmeden en loodgieters. De taalgrens als politiek hangijzer' (206-222). Laatstgenoemd hoofdstuk is toegespitst op de negentiende en twintigste eeuw: pas vanaf het einde van de achttiende eeuw wordt de taal gebruikt als politiek bindmiddel in de natiestaat en pas vanaf 1814 wordt een taalpolitiek gevoerd. Lamarcq is erin geslaagd deze sterk gepolitiseerde en van sentimenten doortrokken kwestie op nietnationalistische wijze te beschrijven, een prestatie op zich. Daarbij slaat hij wel de zeer gevoelig liggende taalstrijd tijdens de beide wereldoorlogen over.

De auteurs van het besluit (223-234) worden niet vermeld, maar, gezien het nauwelijks nog ingaan op het linguïstische taalgrensonderzoek, betreft het waarschijnlijk de redacteurs Lamarcq en Rogge. Hier keert het boek terug naar zijn archeologische oorsprong: alleen het ontstaan van de taalgrens in het huidige België vanaf de prehistorie tot de vroege Middeleeuwen wordt samengevat, over de ontwikkelingen tot in onze eeuw wordt nauwelijks nog gerept. Niettemin is het een waardige afsluiting van deze boeiende en, met uitzondering van twee hoofdstukken van Van Durme, zeer lezenswaardige bundel.

Ruud van den Berg

J.R.M. Magdelijns, e.a., ed., *Het kapittel van Lebuinus in Deventer. Nalatenschap van een immuniteit in bodem, bebouwing en beschrijving* (Deventer reeks; Nieuwegein: Arko, 1996, 357 blz., ISBN 90 72047 31 1).

Rond 1130 verrees aan de rand van het Deventer kapittelgebied een poortgebouw dat nu als Sandrasteeg 8 een fraaie reputatie heeft: het oudste stenen huis dat in Nederland nog overeind staat. Het verslaat zijn concurrenten uit Utrecht (een gebouw aan het Wed) en Zutphen (de proosdij) met ongeveer een halve eeuw. De ruim 800 jaar geschiedenis van het huis telt echter slechts vier gelukkige eeuwen. Al in 1284 werd de poort tot een kapel verbouwd[1]. Kapel van een proosdij is een fraaie bestemming, maar vanaf ongeveer 1332 was de proost slechts zelden te Deventer en al werd zijn woning wel eens voor vergaderingen gebruikt, en al resideerde er van 1560 tot 1565 de kortstondig fungerende Deventer bisschop, het grootste deel van de tijd stond het huis leeg. De zestiende en de zeventiende eeuw brachten meer leven in de brouwerij: allerlei hoge militairen verbleven in het proosdijcomplex, en in 1669 kocht een rijke ritmeester, De Sandra, het gebouw van het stadsbestuur. Nette dames en heren bewoonden het complex tot 1930, toen de gemeente het erfde. Het was de bedoeling van de erflater dat er een school of een museum gevestigd zou worden, maar de gemeente koos ervoor het complex te laten verkrotten. Pas in 1979 begon een uitgebreide restauratie, de aanleiding voor het verschijnen van dit boek. Maar tot nieuwe glorie leidde de verbouwing tot kamerbewoning voor voormalige krakers niet - laat staan tot de vestiging van een museum of een andere publieke functie.

Sandrasteeg 8 was een onderdeel van de proosdij, de proosdij een onderdeel van het kapittel en het kapittel hoorde bij Deventer. Over al deze samenhangen verscheen een somtijds tot wanhoop stemmende bundel. De redactie heeft niet kunnen besluiten waar het boek over gaat: een gebied (wat gebeurde er vanaf de prehistorie in het gebied rond de Sandrasteeg?) of een thema (plaats en structuur van het Deventer kapittel). Nu wonen die twee vragen wat ongemakkelijk in één band, en al was volgens de inleiding (8) ‘einddoel ... de historie van de proosdij en het kapittel waarvan de proosdij onderdeel uitmaakt te beschrijven’, een duidelijke vraagstelling ontbreekt. Het boek mag dan ‘een proeve van een ... symbiose’ tussen de bijdragen vanuit vele disciplines zijn, en de hoofdstukken mogen dan ‘alle bij het zelfde verhaal’ behoren, de lectuur bevredigt het meest wanneer men de bundel ziet als een aantal bijdragen over stadskernonderzoek, met diepgravende excursen naar de stadsgeschiedenis.

Aan de bundel werkten veertien auteurs mee, en de redactie heeft ervoor gekozen ‘het eigen karakter van elk deel en elk hoofdstuk’ te handhaven (8) - inderdaad zijn de opstellen zeer verschillend van karakter, waarbij met name een aantal zeer specialistische archeologische bijdragen in het oog springen.

De bundel bestaat uit vijf delen. Deel I is gewijd aan het kapittel in Deventer. In drie artikelen schetst het opkomst, bloei en ondergang van het kapittel dat daarbij in het kader van de Utrechtse geschiedenis geplaatst wordt. Het laatste artikel loopt al vooruit op deel II over het kapittelgebied. Th.A. Spitzers beschrijft de ‘nederzettingsontwikkeling van Deventer tot 1200’ van de bronstijd af, al is er pas aan het eind van de achtste eeuw sprake van een nederzetting (92). Deventer zou een kolonie kunnen zijn van uit Dorestad uitgeweken ‘Friese’ handelaars, zo meent Spitzers op grond van het archeologisch materiaal (94). Maar ook in de tiende en elfde eeuw telde Deventer nog niet meer dan zo'n zestig huizen. Die huizen plus het kloostercomplex zouden binnen de door de auteur hypothetisch opgeworpen omwalling gepast hebben. De twaalfde eeuw bracht verstedelijking, en de auteur

doet een fraaie poging de twaalfde- en dertiende-eeuwse stadsplattegrond te reconstrueren (99 en verder). Waar de kanunniken en hun gebouwen zich in de stad bevonden beschrijft K. van Vliet in ‘De plaats van het kapittel in de stad’. Intrigerend is dat in de tweede helft van de veertiende eeuw de kanunniken huizen buiten het claustrum

betrokken (114) - welke conclusie zou hieruit te trekken zijn over de 'gesloten wereld' die een immuniteit heette te zijn? Verviel de noodzaak bijeen te blijven door grotere veiligheid in de groeiende stad? Of werden de kapittelheren gaandeweg minder monnik en meer notabele, zodat zij zich meer naar de stad toe keerden?

Deel III beschrijft het technisch onderzoek naar het gebouw van de proosdij, deel IV heeft een overzicht van de geschiedenis van de kapittelhuizen. Deel V, dat wellicht meer tot de ambtenaren van de gemeente Deventer dan tot historici gericht is, pleit in feite voor goed onderzoek, bouwhistorisch zowel als archeologisch. De slotbeschouwing is misschien meer een samenvatting dan een beschouwing, maar ze is een onmisbare leidraad in de bundel, die zich even moeilijk laat lezen als een sinds 1130 eindeloos verbouwde poort, maar die de geduldige lezer regelmatig evenveel genoegen verschaft als de onderzoekers beleefd zullen hebben aan hún speurtocht waarbij, zoals de restauratie-architect zich herinnert, speculaties over poorten, proosdijen en kapellen elkaar in hoog tempo afwisselden (202).

F.J. Kossmann

A. Morelli, ed., *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië* (Berchem: EPO, 1996, 328 blz., ISBN 90 6445 978 9).

De oorspronkelijke Franstalige publicatie (*Les grandes mythes de l'histoire de Belgique, de Flandre et de Wallonie*) uit 1995 kende een groot succes en de Nederlandstalige editie beleefde in het jaar van uitgave 1996 al vier drukken. Een bestseller dus die veel blijken van instemming opriep, maar ook van heftige verontwaardiging en boosheid. Deze laatste emoties waren het gevolg van de kritische wijze waarop de auteurs het nationale verleden hadden benaderd. Er waren nogal wat grote nationale momenten en personen uit het Belgische en gewestelijke verleden ontmythologiseerd.

In tweeëntwintig bijdragen wordt ons een keuze uit de mythen van het nationale en regionale verleden én heden gepresenteerd door vierentwintig specialisten. De overgrote meerderheid van de auteurs heeft een historische opleiding genoten. Enkelen zijn afkomstig uit de sociale of taalwetenschappen. Het merendeel is verbonden aan de Université Libre te Brussel, maar medewerkers uit Leuven, Gent en Antwerpen ontbreken niet.

Het negentiende-eeuwse België zocht als iedere andere staat in de negentiende eeuw zijn bestaan een extra legitimiteit te geven door te wijzen op een groots en ver verleden. Voor de Belgen begon de zoektocht naar de wortels van het bestaan bij Caesar, bij de Karolingers, bij Godfried van Bouillon, bij de Spaanse Habsburgers, bij Maria Theresia en meer recent bij Koning Albert I en zijn rol in de Eerste Wereldoorlog. Daarnaast zochten zij die gemeenschappelijke identiteit in gebeurtenissen als de hulp van de 600 Franchimontezen bij het verzet van de stad Luik tegen Karel de Stoute (1468) en de Gulden Sporenslag van 1302 of bij de constructie van het industriële België als het symbool van vooruitgang en moderniteit. Al deze dierbare herinneringen en beelden worden ontmaskerd als falsificaties, als onjuiste interpretaties van het verleden of op zijn minst als voor meer dan één uitleg vatbare gebeurtenissen.

Kritische kanttekeningen worden ook geplaatst bij figuren als Jules Destrée, boegbeeld van het Waalse nationalisme, maar ook iemand die zijn socialisme en Waals nationalisme paarde aan een scherp antisemitisme. Ook van Hergé, de striptekenaar van Kuifje, een nationale Belgische figuur, wordt zijn collaboratie uit de Tweede Wereldoorlog niet vergeten.

Interessant is verder dat de bundel zich niet beperkt tot het nationale Belgische verleden, maar ook de mythevorming in de huidige federale staat aan de orde stelt en wel in het bijzonder bij de twee deelgewesten Vlaanderen en Wallonië. Ook de gewesten zijn weer ijverig op zoek naar een legitimering vanuit het verleden. Zij lichten bij voorkeur momenten uit de aanvankelijk gezamenlijk beleden Belgische geschiedenis en eisen die nu exclusief voor zichzelf op. De Franchimontezen passen nu bij de Waalse identiteit en de Guldensporenslag is exclusief Vlaams en de fraaie synthese van H. Pirenne in zijn *Histoire de Belgique* is in duigen gevallen.

Het is overigens merkwaardig dat er geen opstellen gewijd zijn aan het verzet tegen Jozef II (de Brabantse Omwenteling, 1789-1790) en de Boerenkrijg van 1798-1799. Beide gebeurtenissen spelen toch zeker een rol in de nationale Belgische geschiedenis en in de gewestelijke historie.

Op leesbare en qua onderzoek zeer verantwoorde wijze hebben de diverse auteurs de mythen ontmaskerd. De bundel doet wat dat betreft denken aan de tentoonstelling *Het vaderlandsch gevoel* in het Rijksmuseum te Amsterdam in 1978. Daar werd de visualisering van het Nederlandse nationale verleden kritisch bezien en bleek menige fraaie voorstelling historisch gezien onjuist.

Waar echter bij die tentoonstelling en ook in deze bundel geen antwoord op is gegeven - het was ook al de kritiek op de Franstalige uitgave - is in meer algemene zin de behoefte aan mythen, getuige de mythevorming rond de gewesten Vlaanderen, Wallonië en zelfs Brussel dat een eigen vlag et cetera zocht en vond. Waarom zoeken overheden én onderdanen naar symbolen en historische legitimiteit, waarom aanvaardt men bijvoorbeeld de democratische waarden niet als primair uitgangspunt voor een samenleving? Is dat toch - met verwijzing naar Anthony D. Smiths *Nations and nationalism in a global era* (1995) - omdat er een vrij algemene behoefte is aan een soort pseudo-religie voor de in een staat noodzakelijke groepscohesie?

Een antwoord op deze vragen vinden we niet, maar er staat een hoeveelheid interessante en kritisch geformuleerde informatie over de vormgeving van het Belgische, Vlaamse en Waalse nationalisme tegenover.

P. van Hees

A.J. Hendrikman, P. Bange, e.a., ed., *Windesheim 1395-1995. Kloosters, teksten, invloeden. Voordrachten gehouden tijdens het internationale congres '600 jaar Kapittel van Windesheim', 27 mei 1995 te Zwolle* (Middeleeuwse studies XII; Nijmegen: Centrum voor middeleeuwse studies, Katholieke universiteit Nijmegen, 1996, viii + 224 blz., ISBN 90 73419 03 4).

Deze bundel bevat de teksten van (alle) lezingen die in mei 1995 werden uitgesproken tijdens een door zo'n 130 deelnemers bezocht congres over Windesheim en de moderne devotie. In een inleidend artikel schetst R.Th.M. van Dijk kort de wijze waarop de historiografie de moderne devotie bedeeld heeft - waarbij hij vreemd genoeg constateert dat juist *doordat* 'de studie en het onderzoek

naar de moderne devotie vanaf het begin vrijwel uitsluitend in handen is geweest van theologen ... de eigenlijke spiritualiteit ervan onderbelicht is gebleven'. Maar nu eindelijk ook neerlandici en latinisten zich ermee bemoeien, gaat het beter. Wat Van Dijk

nastreeft is een ‘spirituele hermeneutiek’, een begrip dat op het Nijmeegse Titus Brandsmainstituut wordt toegepast. Wat de precieze inhoud en de praktische betekenis van het concept is, blijft in deze bijdrage vaag.

De bundel is losweg gegroepeerd rond drie thema's. Onder ‘kloosters’ vindt de lezer twee vooral bouwhistorische artikelen. Eén over Frenswegen, waarvan H. Voort zeventiende-eeuwse rekeningboeken van de procurator van het klooster bestudeerde en architect Lübbert Hagen een grote rol bij verbouwingen en nieuwbouw toeschrijft. En één (van de hand van M. Balzer) over Dalheim, dat door prior Schonlau in de eerste helft van de achttiende eeuw tot een fraai barokensemble werd verbouwd. De derde bijdrage in deze afdeling gaat over een kroniek: U.K.J. de Kruijff vertelt over de pas in vertaling uitgegeven kroniek van Johannes van Lochem, prior van het Antoniusklooster in Albergen van 1520 tot 1525[1]. De auteur zegt bescheiden geen kenner van de moderne devotie te zijn, maar als classicus naar de (mede door hem) vertaalde tekst te kijken. Hij constateert dat de schrijfstijl die Van Lochem in zijn kroniekje hanteert, wisselt, en brengt de gebruikte stijl in verband met het onderwerp dat op dat moment aan de orde is.

De tweede afdeling van het boek heet ‘teksten’. Th.F.C. Mertens beschrijft de wijze waarop de ‘collaties’ (vermanende toespraken tot zusters van het gemene leven) die door Johannes Brinckerick werden uitgesproken tot gepubliceerde teksten werden. Hij concludeert dat er niet één definitieve versie is. Over de boekproductie op de Agnietenberg, in het fraterhuis te Zwolle en in het daar vlakbij gelegen *domus parva* schrijft L.S. Wierda, voor lezers van haar fraaie dissertatie[2] een aangename hernieuwde kennismaking met oude bekenden.

De categorie ‘invloeden’ brengt vooral twee artikelen over Johannes Busch. N. Staubach onderzoekt de opzet van diens oeuvre en legt verband met de kloosterhistoricus Cassianus. Net zoals deze vijfde-eeuwse auteur over de oudste kloosters schreef in twee boeken, koos ook Busch voor een boek over de oorsprong van Windesheim en een deel over de belangrijke mannen die de moderne devotie vormgaven. Staubach ziet Busch als een man die schreef om vast te leggen, maar ook om de door hem zo belangrijk geachte hervormingen te doen beklijven. Buschs derde boek, over zijn eigen bijdrage aan de hervormingen, vergelijkt Staubach met Augustinus' *Confessiones.* Zo ver gaat P. Bange in haar bijdrage over dit werk niet, maar ook zij heeft duidelijk waardering voor Buschs beschrijving van zijn bijdrage aan het hervormen van een fors aantal Saksische vrouwenkloosters. Waar Staubach echter ‘handfeste Wunder’ ziet, ‘die geeignet sind Busch als begnadeten Heiligen und Gottesmann zu erweisen’ (177) ziet zij eerder bescheidenheid en ‘voldoening over het feit dat hij deze werkzaamheden tot meerdere eer en glorie van God tot een goed einde heeft gebracht’ (151). Het verschil in optiek bij deze auteurs is meer een gevolg van de methode die zij gebruikten dan van een wezenlijk andere opvatting. Bange bestudeerde de structuur van één boek, terwijl Staubach naar de positie van dat boek keek, en naar de (belangrijke) plaats die Busch de moderne devotie in de geschiedenis van het christendom toekende.

Hoe het generaal kapittel en de kloosters van de congregatie reageerden op de opkomst van vooral het lutheranisme is het onderwerp van A.J. Jelsma. Het generaal kapittel was al snel uiterst gespitst op het onderdrukken en uitroeien van lutherse neigingen binnen de congregatie - maar juist die felheid geeft al aan dat er ook leden van de gemeenschap waren die milder tegenover de Reformatie stonden. Dat er van de congregatie in de loop van de zestiende eeuw weinig overbleef lag echter meer aan externe politieke omstandigheden dan aan interne problemen.

F.W.J. Koom behandelt ten slotte het kapittel van Utrecht, een groep West-Nederlandse conventen die rond 1400 ontstond. Het waren huizen voor

devoten die de regel van de derde orde van Sint Franciscus volgden, en opvallend is het grote aantal vrouwenconventen. In de

beginjaren speelden vrouwen er een belangrijke rol - de Kamper weduwe Aleid Cluten was één van de leidende personen. Later ‘verkloosterde’ het kapittel: de geloftes gingen meer op kloostergeloftes lijken, en steeds meer huizen voerden de clausuur in. Koorn plaatst het kapittel duidelijk binnen de moderne devotie, en zij ziet het als een vorm van samenleven naast de kloosters en de frater- en zusterhuizen.

Onder de bijlagen die deze nuttige en soms tot nadenken stemmende bundel afsluiten verdient een ‘Tabellarium chronologicum Windeshemense’ vermelding: een overzicht van de aangesloten kloosters plus enige beknopte gegevens. Het behoort bij een tabellarisch overzicht van de congregatie, dat helaas niet ter recensie voorlag.

F.J. Kossmann

J. Drewes, *Glans en glorie van de Grote Kerk. Het interieur van de Alkmaarse Sint-Laurens* (Alkmaarse historische reeks X; Hilversum: Verloren, 1996, 274 blz., *ƒ*49,50, ISBN 90 6550 148 7).

De ‘zojuist grotendeels voltooide restauratie van de kerk’ (7) was de aanleiding voor het verschijnen van deze bundel artikelen. Het is de bedoeling dat ook een deel over de bouwgeschiedenis van de kerk verschijnt ‘waarin de resultaten van het recente bouwhistorisch en archeologisch onderzoek zullen worden gepresenteerd’. Wie niet met de kerk vertrouwd is en wie er niet regelmatig binnen kan lopen, zal dat tweede deel het kader moeten bieden om het onderhavige deel met nog meer vrucht te lezen.

Want over het interieur van de Grote Kerk, in de zin van de ruimte, het concept, de beleving van het gebouw gaat dit boek niet. Afgezien van het essay van C.A. van Swighem dat terecht de bundel opent, gaat het in deze bundel om de beschrijving van allerlei objecten die korte of langere tijd een plaats in het kerkgebouw vonden. Het zijn fraaie en bijzondere objecten, maar ook de redactie erkent een zekere willekeur in de selectie - zo bleef de graftombe van Floris V onbehandeld.

Van Swighem bespreekt de ruimte van de kerk, en geeft ‘een beeld van de historie van gebruik en inrichting’ (9). Hij wijst erop dat de kerk, hoewel vóór de Reformatie gebouwd, slechts in de eerste helft van de zestiende eeuw gebruikt is zoals de bouwmeesters bedoeld zullen hebben. Tussen 1470 en 1521 was de kerk nog niet voltooid, en na 1572 kregen de hervormers de macht en het gebouw in handen. Dat betekende dat de ruimtes anders dan voorheen gebruikt werden, al benadrukt Van Swighem eerder de continuïteit dan de breuk. Ook elders in de bundel blijkt dat de zuivering van de kerk niet zo dramatisch verliep als het begrip ‘beeldenstorm’ suggereert (zie bijvoorbeeld 242). Misschien is er eerder een breuk te construeren wanneer rond 1800 de kerken hun publieke functie als promenade verliezen en gesloten, slechts aan de eredienst gewijde gebouwen worden. In het laatste kwart van de eeuw kreeg de kerk ook als monument een bijzondere status, al leidde dat niet direct tot een vorm van monumentenzorg waar wij nu om staan te juichen.

Van de 274 bladzijden van het boek zijn er zo'n honderd gewijd aan de orgels in de Grote Kerk. Schilderijen en gebrandschilderde ramen krijgen in totaal ongeveer zeventig bladzijden toebedeeld, en de laatste zeventig bladzijden beschrijven een tweetal schilderijen, een scheepsmodel en een bibliotheek. Een breed assortiment.

De Alkmaarse gewelfschilderingen (behandeld door W.Th. Kloek) kennen één trieste periode in hun bestaan: eind negentiende eeuw zijn ze aan het Rijksmuseum verkocht. In 1925 werden ze herplaatst in de kerk, maar met dat al is er heel wat verloren gegaan. Kloek reconstrueert hun ontstaan in 1518 en schrijft ze voorzichtig toe aan Cornelis Buys de Eerste, een mooie redenering zonder echt bewijs. Op basis van wat beschrijvingen en allerlei rekeningen beschrijft L. Noordegraaf de geschiedenis van de glazen. Hij weet veel wol te spinnen met weinig materiaal, maar daardoor wordt zijn artikel erg algemeen. In 1693 vervaardigde Romeyn de Hooghe een paneelschildering boven het grote orgel - in de duisternis nu bijna niet meer te zien. Het is een gecompliceerde allegorische voorstelling, die de auteur van de bijdrage over dit onderwerp, J. Otten, met veel geduld ontrafelt.

Veel aandacht krijgen Alkmaars beroemde orgels. H. van Nieuwkoop wijst erop dat orgels te duur waren om steeds te vervangen wanneer de muzikale smaak veranderde. Ze moesten dus worden aangepast aan nieuwe modes, zodat orgels eeuwen muziekgeschiedenis in zich hebben opgenomen. Alkmaars grote orgel werd in de zeventiende eeuw door beroemdheden gebouwd, en eind achttiende eeuw door een volgende beroemdheid geheel vernieuwd. In een wel erg technisch betoog bespreekt Van Nieuwkoop de waardering die de opeenvolgende versies van het orgel van organisten kregen - de reacties van de kerkelijke gemeente, toch de belangrijkste toehoorders, blijven buiten beschouwing. S. de Vries beschrijft vervolgens de decoratie op kast en luiken van het grote orgel, een ontwerp van Jacob van Campen. Wederom Van Nieuwkoop, nu samen met G.N.M. Vis, behandelt het zogenaamde koororgel, een door allerlei verwikkelingen ongeschonden gebleven orgel uit 1511 dat na restauratie bovendien het oudste bespeelbare in Nederland zal zijn. Haakma Wagenaar bespreekt de kast, met het oog op de restauratie ervan.

Twee schilderstukken krijgen aandacht: I.M. Veldman wekt sympathie voor het vaak als gewrongen maniëristisch beschouwde Laurentius-drieluik uit 1543 van Maarten van Heemskerck, dat sedert 1581 in Zweden verblijft omdat het na de Reformatie niet meer in de kerk paste. P. Knevel behandelt de *Zeven werken van barmhartigheid* van de Meester van Alkmaar, dat sinds 1918 in het Rijksmuseum hangt. Het is ook niet voor de kerk waar het lange tijd gehangen heeft gemaakt: de opdrachtgever was waarschijnlijk het Heilige Geest-gasthuis; na de opheffing ervan rond 1575 zouden de *Zeven werken* naar de kerk gekomen zijn. J.M.G. van der Poel bespreekt het zeventiende-eeuwse scheepsmodel dat als decoratie in de kerk hangt, en meent er een moralistische boodschap op te ontdekken; G.I. Plenckers-Keyser en C. Streefkerk sluiten de bundel af met een wel zeer schematisch overzicht van de geschiedenis van de librije die eertijds in de kerk gevestigd was. Een slotwoord of een register is niet voorhanden.

Wanneer de lezer het boek uit heeft en terugkeert naar het essay van Van Swighem voelt hij zich melancholiek. Zoals vroeger musea losse voorwerpen uit prehistorische tijden tentoonstelden om hun schoonheid en hun zeldzaamheid, zonder zich al te veel over de onderlinge samenhang te bekommeren, zo zijn in deze bundel fascinerende voorwerpen degelijk en soms beeldend beschreven. Maar in de meeste artikelen worden ze niet echt in de ruimte geplaatst; het blijven losse objecten, en de band met de kerkelijke praktijk wordt eigenlijk niet gelegd. Een uitzondering is het artikel van Noordegraaf over de gebrandschilderde glazen. Maar uitgerekend de glazen bestaan niet meer.

F.J. Kossmann

E. Stols, *Brazilië. Vijf eeuwen geschiedenis in dribbelpas* (Leuven, Amersfoort: Acco, 1996, 478 blz., *ƒ*73,25, ISBN 90 334 3182 3).

Op het eerste gezicht is dit boek geschreven naar een gedateerd rampenscenario uit de jaren '60. De auteur heeft een ver en exotisch land bereisd, kiekjes gemaakt en zich verbaasd en dat alles wil hij de lezer laten weten terwijl hij alweer op weg is naar een andere bestemming. Hoeveel van die oppervlakkige boeken zijn er toen niet verschenen! Bij nadere kennismaking blijkt gelukkig dat dit boek een heel andere opzet heeft. Eddy Stols - hoogleraar aan de Katholieke universiteit Leuven - biedt de lezer veel meer dan alleen een eerste kennismaking met Brazilië. De eerste tien hoofdstukken van het boek geven een chronologisch overzicht van de geschiedenis van dit in grootte vijfde land der aarde, waar per inwoner meer land beschikbaar is dan waar ook. Dan volgen nog zeven thematische hoofdstukken over de export, de industrie, de sociale structuur, de slavernij, de sociale relaties en de religie.

Elk historisch overzicht draagt het gevaar in zich een opsomming te worden van ‘one damned thing after another’. Daar ontkomt ook deze auteur niet helemaal aan, maar hij weet toch steeds de lezer bij de les te houden door zijn verhaal een ironische toonzetting te geven, waardoor de beschrijving van personen juweeltjes worden van *tongue in cheek-humor.* Als voorbeeld een citaat van Stols' beschrijving van de Braziliaanse ‘Mussolini’ Getulio Vargas (158-178). Deze ‘verscheen ... meestal als een moderne huisvader, die zich bekommerde om de studies van zijn vijf kinderen. Hij wekte de indruk van huwelijkstrouw en apprecieerde geen tweede huwelijken bij zijn ministers en medewerkers. Toch had hij zelf in alle discretie een *bemamada* gevonden in de vrouw van zijn kabinetschef’.

De laatste zeven hoofdstukken vormen een waagstuk: kan een beschrijving van de Braziliaanse industrie of exporteconomie in 30 pagina's een goed beeld geven? Het antwoord is een volmondig ja. Door zijn grote kennis van zaken weet Stols meestal snel ter zake te komen en door zijn grondige kennis van zowel de historische literatuur als van de virtuele werkelijkheid kunnen ook deze hoofdstukken de toets der kritiek ruimschoots doorstaan. Steeds slaagt de auteur erin om in deze thematische hoofdstukken heden en verleden met elkaar te verbinden. Dat is geschiedenis op z'n best.

Bij elk overzicht is wel een aantal kanttekeningen te plaatsen. Ik geef hier twee voorbeelden. In het hoofdstuk ‘Van slavernij tot marginaliteit’ construeert Stols een doorgaande lijn tussen slaven enerzijds en randgroepen van zwervers anderzijds. De zwarten zouden na hun emancipatie van de ene soort armoede in de andere zijn beland. Voor een deel van de slaven in Brazilië is daar niets tegen in te brengen, maar veel slaven werden toch tewerkgesteld in de expansieve exportlandbouw? Net als in het Caribische gebied en Noord-Amerika zullen die slaven toch wel van de goede plantage-inkomsten hebben geprofiteerd? Elders in de Nieuwe Wereld werden de suiker- en katoenslaven in natura althans vaak veel beter beloond dan het proletariaat in Europa uit die tijd. Overigens haast ik mij het met de schrijver eens te zijn in zijn analyse van de verhouding tussen meester en slaaf. Dat die in Brazilië milder en gelijker zou zijn dan in andere slavenmaatschappijen - zoals de klassieke boeken van Gilberto Freyre en Frank Tannenbaum beweren - weet de auteur met tal van voorbeelden te weerleggen.

Een tweede kanttekening plaats ik bij het hoofdstuk ‘Industriële aspiraties en realisaties’. Daarin bewondert de schrijver de snelle groeipolitiek van de jaren '70 om daarna teleurgesteld te moeten constateren dat de groei niet doorzette en dat Brazilië zelfs bijna failliet is gegaan. Hoe komt dat toch? De auteur houdt van Brazilië en vangt verontwaardigd aan een opsomming te geven van de technologische hoogstandjes, waartoe het land in staat is. Helaas, die vormen een onvoldoende basis voor permanente groei. De reden voor de terugval moet naar mijn mening gezocht worden in de grote inkomensongelijkheid, die maar niet afneemt. Op

bladzijde 314 staat het onthutsende cijfer: meer dan de helft van het Braziliaanse BNP is in handen van slechts 10% van de bevolking. Zo'n cijfer hebben Europa en Noord-Amerika nooit gekend en de meeste economen zijn er thans van overtuigd dat constante economische groei alleen mogelijk

is als de verschillen in bezit en inkomen beperkt zijn. Overigens ter voorkoming van misverstanden: de foto's van de auteur zien er heel professioneel uit.

P.C. Emmer

Middeleeuwen

K.A.H.W. Leenders, *Van Turnhoutervoorde tot Strienermonde. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas-Schelde-Demergebied 400-1350. Een poging tot synthese* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1996; Zutphen: Walburg pers, 1996, xiii + 662 blz., ƒ69,50, ISBN 90 6011 970 3).

Zo'n prachtige titel als zijn vorige boek *Verdwenen venen* kon Leenders dit keer niet verzinnen. Een directe link tussen dat boek en de onderhavige studie is er wel, want deze in Amsterdam verdedigde dissertatie kan beschouwd worden als een beschrijving van de periode voorafgaande aan de in dat boek behandelde fase van de grootschalige turfwinning in het westelijke gedeelte van het tegenwoordige Noord-Brabant. Het is het gebied waar Leenders alles van weet en al sinds de jaren zestig intensief bronnenonderzoek verricht. Eerst decennia lang als rechtgeaarde amateur - liefhebber - en nu als voorlopig hoogtepunt met een welverdiende doctorstitel als historisch-geograaf. Iemand die al zo lang met zo'n *drive* in een regio onderzoek heeft gedaan, heeft in de eerste plaats een gigantische bronnenkennis opgedaan, maar daarnaast inzicht in zijn onderzoeksgebied verworven die uitstijgt boven die ‘simpele’ bronnenkennis en die hem in staat stelt allerlei ontwikkelingen en fenomenen in samenhang te bezien. Het bescheiden ‘poging’ uit de ondertitel van dit boek kan dan ook rustig geschrapt worden, want een synthese is het. Of deze op alle onderdelen klopt, kan ik niet beoordelen. Vast staat wel dat iedere onderzoeker in de West-Brabantse geschiedenis als eerste naar dit boek zal grijpen. Heel veel plaatselijke onderzoekers in het gebied beschikken nu over een prachtig referentiekader waaraan zij hun eigen bevindingen kunnen toetsen.

Naast schriftelijke bronnen, die voor de oudste perioden natuurlijk ontbreken, maakt Leenders veelvuldig gebruik van archeologische en naamkundige gegevens alsmede van pollenanalyse en reconstructie van nederzettingsvormen. Voor de latere perioden gebruikt de auteur het voorkomen van *allodia* (vrije goederen) en daarna het ontstaan van parochies en grote bezitscomplexen om zijn bewoningsgeschiedenis te reconstrueren. Op grond hiervan onderscheidt hij vijf occupatiefasen tussen 400 en 1350. De eerste fase wordt geplaatst tussen 400 en 550 en heet de post-Romeinse periode. Het is een tijd waarin ieder spoor van bewoning ontbrak en de natuur de kans kreeg te regenereren. De eerste sporen van een hernieuwde occupatie dateren van halverwege de zesde eeuw, en daar laat Leenders dan ook zijn tweede, de pioniersfase beginnen. Deze zou duren tot het jaar 1000. Er was in die periode geen sprake van een georganiseerde kolonisatie maar van incidentele pioniers. Grote gedeelten van het onder andere met veen overdekte gebied bleven onbewoond. Na 1000 werd West-Brabant overloopgebied van Vlaanderen. Nieuwe nederzettingen werden gesticht en andere werden uitgebreid. Er ontwikkelde zich een netwerk van parochies, maar veel macht kon er door regionale heersers als bisschoppen en graven in het gebied niet worden uitgeoefend. Pas in de tweede uitbouwfase van 1150-1245 konden twee landsheren hun gezag in het gebied vestigen, de hertog van Brabant en de graaf van Holland.

Veel grondgebied dat eerder vrij geweest was en in handen van lokale machthebbers werd nu feodaal bezit. Onder invloed van de groei van de bevolking werd de

nederzettingsstructuur gecompliceerder en werden er gehuchten gesticht. Een en ander leidde tot ontginning van de hoger gelegen gedeelten van het gebied, maar de lagere veengebieden werden nog steeds gemeden. Na 1245 begon een fase van explosieve groei waarin ook de veengebieden *en masse* ontgonnen werden. Deze ontginning was enerzijds het gevolg van de grote bevolkingstoename en de daarmee samenhangende behoefte aan leefruimte, maar ook van de steeds groeiende energiebehoefte die deze groei met zich bracht. West-Brabantse turf kon hierin voorzien. Daarnaast werd in het studiegebied ook de winning van zout steeds belangrijker. Deze werd op zijn beurt mede gestimuleerd door de bodemdaling en vernatting/verzilting als gevolg van de verveningen. Turf- en zoutwinning leidden uiteindelijk tot grote overstromingen, maar die vallen buiten de periode van dit boek.

De grote expansie en daarmee de in dit boek behandelde periode eindigde rond 1350. Na de beschrijving van de vier onderscheiden fasen, die de romp van het boek vormen, gaat Leenders in hoofdstuk negen in op de discussies rond de ontginningen en de occupaties in zijn onderzoeksgebied en op de plaats van zijn onderzoek in een groter verband. De meeste aandacht daarbij gaat uit naar de nederzettingsstructuren op regionaal, lokaal en individueel niveau. Gradiënten spelen daarbij een belangrijke rol. Waar het gaat om het nederzettingsmodel op lokaal niveau toont de auteur zich een aanhanger van het ‘Kempenmodel’, waarbij in het zuiden van de Meierij van 's-Hertogenbosch op grond van opgravingen nieuw licht op de ontwikkelingen van de nederzettingen aldaar werd geworpen. Hoewel nog onvoldoende gebaseerd op archeologische opgravingen in zijn eigen studiegebied meent de auteur toch dit dynamische model met zijn bevindingen te kunnen uitbouwen, met name op het punt van de gehuchten en de losse hoeven. Waar het gaat om de Grote Ontginningen past zijn onderzoeksgebied daar goed in, alleen in de timing wijkt het wat af. Westelijk Noord-Brabant liep vijftig tot honderd jaar achter Vlaanderen aan. Het was vooral een overloopgebied. Van een semi-natuurlandschap transformeerde het gebied in circa achthonderd jaar in een relatief behoorlijk bevolkt gebied met nauwelijks nog natuur.

Zoals Leenders met *Verdwenen venen* westelijk Noord-Brabant zijn veen heeft teruggegeven, zo heeft hij het met dit boek ook de vroege Middeleeuwen terugbezorgd. Niemand zal meer durven beweren dat daar niets te beleven was, zo kan de schrijver na ruim vijfhonderd pagina's aan het slot van zijn betoog vergenoegd vaststellen. Ik zou niet durven hem daarin ongelijk te geven.

M.A.W. Gerding

A.-M. Helvétius, *Abbayes, évêques et laïques. Une politique du pouvoir en Hainaut au moyen âge (VIIe-XIe siècle)* (Dissertatie Vrije universiteit Brussel 1991, Collection histoire in-8° XCII; Brussel: Crédit communal, 1994, 367 blz., ISBN 2 87193 206 9).

Dezer dagen is de institutionele druk op jonge academici om te publiceren én om zichzelf te affirmeren groot, erg groot. Na Helvétius' publicatie van haar proefschrift (verdedigd februari 1991 aan de Vrije universiteit Brussel) te hebben doorgenomen, blijft mij een wrang gevoelen bij. Vooreerst, omdat dit mijns inziens een boek te vroeg is, en verder omdat dit boek kenmerken vertoont van een zeker jonge-Turkensyndroom.

Een boek te vroeg: het werk handelt over Henegouwse abdijen en kapittels in de vroege Middeleeuwen. Successievelijk behandelt Helvétius in drie delen de Merovingische stichtingen van abdijen, de Karolingische secularisaties en de evolutie, in de tiende en elfde eeuw, van graafschap naar territoriaal vorstendom. Binnen elk deel besteedt Helvétius een afzonderlijk

hoofdstuk aan telkens één abdij, waarna een afsluitend hoofdstuk ('Eléments de synthèse') het hoofdbetoog voortzet. In die synthesehoofdstukken slaagt Helvétius erin om het strikte kader van telkens één abdij per hoofdstuk te overstijgen. Maar net in die syntheses wordt de aanzet tot het 'volgende' boek geleverd: hier komen aan bod wat Georges Despy in het *préface* 'des réflexions originales' noemt 'sur l'évolution interne des abbayes doubles, sur les comtes de Hainaut d'avant l'an mil, sur l'apparition et le rôle de la familie des Rénier dans cette région, sur le problème des marches germaniques le long de l'Escaut, sur l'histoire ancienne des villes en Hainaut'. In dit 'volgende' boek zouden al deze themata langs een voldragen, rijper betoog én langs een verschillend schema (niet meer telkens één abdij per hoofdstuk) aan bod kunnen komen in een groots omvattend fresco, in een onderbouwde frisse visie. Nu is de lectuur van *dit* boek ronduit stroef doordat argumentaties rond de datering van met sigels aangeduide bronnen het betoog doorspekken. Deze zijn uiteraard bijzonder belangrijk in Helvétius' betoog, maar de lezer ziet soms door de bomen het bos niet meer. Zoals Helvétius aan het einde van de inleiding aangeeft, is er een schrijnend bronnentekort voor Henegouwen. Vooralsnog ontbreken de archeologische opgravingen voor Henegouwse abdijen en het oorkondenmateriaal van voor het jaar 1100 is uiterst schaars bewaard. Hierdoor vormen de hagiografische bronnen 'l'essentiel de ma documentation', volgens Helvétius zelf. Daarom betreur ik dat Helvétius ervoor koos om haar zienswijze op de chronologie, onderlinge afhankelijkheid en/of oorspronkelijkheid van de verschillende *vitae* van Aldegonde, Adeltrude, Waltrudis, Madelberta, Gislenus, Humbert, Autbertus en Vincent uiteen te zetten in een bijlage, achterin het boek. Was dit kluwen van de *vitae* reeds ontward in de aanvang van het boek, dan kon heel wat detailargumentering over de bronnen en hun datering uit het eigenlijke exposé gewipt worden. Dit zou in aanzienlijke mate het betoog kracht en vaart hebben bijgebracht.

Kenmerken van het jonge-Turkensyndroom: het is *de bon ton*, alvast onder Belgische historici, om zich een naam te maken door anderen te kraken en af te breken eerder dan door op rustige wijze blijk te geven van een grondige beheersing van het *métier* en van de feiten die men in zijn/haar relaas naar voren brengt. Hoewel Helvétius er, gezien de uiterst precaire aard van haar bronnenmateriaal, regelmatig toe moet overgaan te erkennen dat bijvoorbeeld (54) 'jammer genoeg de bronnen geen enkel nauwkeurig uitsluitsel geven. Men kan slechts de hypothese formuleren dat de oorspronkelijke inrichting van het klooster van Mons niet erg zal verschild hebben van deze van het klooster van Maubeuge. De leefgroep van monialen, misschien minder talrijk dan in Maubeuge, werd dus wellicht bijgestaan door een kleine groep monniken en de regel vertoont misschien eveneens de versoepelingen zoals die in Maubeuge in voege waren'. Erg veel *peut-être* dus, of *vraisemblablement*. Dit aftastende, benaderende, veronderstellende, deze wereld van hypothesen vormt noodgedwongen - ik herhaal het, gezien de schaarste aan bronnen - een leidmotief doorheen dit boek. Ik bepleit geenszins een valse, ongegronde eerbied voor de gevestigde waarden, voor de gekende paden, zeker niet waar deze gevestigde waarden, *in casu* de historici van de vroege Middeleeuwen, evenzeer geconfronteerd waren met schaarse bronnen. Wél zie ik het niet zo goed zitten dat de promotor van de dissertatie (5-6) onverbloemd en ongenuanceerd als een verdienste *an sich* verklaart dat Helvétius 'Georges Tessier en personne' durft aan te pakken, een interpretatie van Robert-Henri Bautier (eerder dan van R.-H. B*e*autier) herziet en zelfs de euvele moed opbrengt Paul Bonenfant onder de loep te nemen. Tevens voelt Georges Despy blijkbaar toch de nood om 'cette mise en oeuvre conduite *alla militare*' te vergoelijken. Waarom aldus een cultuur van iconoclasme aanmoedigen, van kritiek omwille van de kritiek?

De stelling van mevrouw Helvétius was: de symbiose aan te wijzen tussen enkele adellijke families van Henegouwen, die macht verwerven langs het stichten van abdijen en door zich te moeien met het beheer van die abdijen. Aldus hoopten die families conflicten op te lossen over

welke dynastie zou heersen over het territoriaal vorstendom Henegouwen. De geschiedenis van de Henegouwse abdijen van de zevende tot de twaalfde eeuw staat of valt met de kritische analyse van vooral heiligenlevens en enkele schaarse originele oorkonden. Dit heeft mevrouw Helvétius meesterlijk aangetoond. De stelling is onderbouwd: zoals Helvétius in haar besluit stelt, 'on ne saurait dissocier les fondations de communautés religieuses du contexte politique général dans lequel elles s'insèrent. Du reste, *au-delà de l'aspect spirituel évidemment capital* [cursief van mij], la vie de ces communautés demeurera étroitement liée à ce contexte durant tout le haut Moyen Age'.

Ergens kan ik mij niet van de indruk ontdoen dat het proefschrift van mevrouw Helvétius een blinde vlek vertoont tegenover het basisfeit dat het onderwerp ten gronde betrekking heeft op de stichting van abdijen, op een fundamenteel religieuze ervaring. Over wat deze stichtingen betekenen op het vlak van de spiritualiteit verneemt de lezer haast niets (behalve wat ik daarnet binnen het besluit cursiveerde). Op bladzijde 35 rept de inleiding even over de strijd die de regel van Benedictus voorziet voor elke monnik: behalve het weerstand bieden aan de bekoringen van de *pompa saecularis* ziet Helvétius enkel strijd om te overleven, strijd om te evangeliseren, om zichzelf op te leggen. Dan is er de strijd tegen overheden, zowel leken als kerkelijken, die de stichting in beslag willen nemen. Onmiddellijk gaat het over 'rapports de force'. Met geen woord rept Helvétius over de inwendige strijd die iedere religieuze roeping inhoudt, over de strijd met zichzelf, over de strijd om zich te onderwerpen aan de abt in wie de monnik Christus moet leren herkennen. Heb ik gelijk de reductie van de leefwereld van het spirituele tot een strijdtoneel waar louter technieken van machtsverwerving gelden als een anachronisme te ervaren, als een loutere projectie vanuit onze hedendaagse wereld? Ik hoop in een volgend boek van mevrouw Helvétius die vraag beantwoord te vinden.

Monique Vleeschouwers-Van Melkebeek

D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke, H. Sarfatij, ed., *Holland en het water in de Middeleeuwen. Strijd tegen het water en beheersing en gebruik van het water* (Publicatie van de stichting 'Comité Oud Muiderberg' LXXI, Muiderberg symposia VI; Hilversum: Verloren, Muiderberg: 'Comité Oud Muiderberg', 1997, 147 blz., ISBN 90 6550 259 9).

Dit mooi verzorgde boekje verschijnt als publicatie 71 van de stichting 'Comité Oud Muiderberg'. Het is een bundel artikelen gebaseerd op de voordrachten uitgesproken tijdens het zesde Muiderbergsymposium op 24 en 25 september 1993. Het thema 'Holland en het water' is op het symposium, zoals gebruikelijk in deze kring, breed en interdisciplinair aangepakt. Behalve de traditionele geschiedenis van de ontginning van West-Nederland en de daarmee nauw verbonden waterstaatsgeschiedenis, wordt ook aandacht besteed aan scheepsbouw, tollen en visserij, en dit alles tussen circa 1000 en 1500.

Schoorl vat op erudiete wijze de ontwikkeling van het kustgebied tussen de Maas en het Vlie samen vanuit historisch-geografisch perpectief. Besteman geeft een overzicht van de occupatie en ontginning van de Noord-Hollandse veengebieden, waarbij hij de resultaten van grote opgravingsprojecten bij Assendelft, Medemblik en in Waterland op heldere wijze integreert, gesteund door uitstekende kaarten. In het artikel van Beenakker komt het ontstaan van de Westfriese Omringdijk en de

opbouw van het beheer aan de orde. Henderikx behandelt het thema van de integratie van de dijkszorg en het binnenlandse waterbeheer. Hij trekt vergelijkingen tussen de ontwikkelingen in, enerzijds, het gebied van de Hollandse IJssel, Lek, Merwede en Oude Maas en, anderzijds, het Rijnland. Vlierman zet de opkomst van de kogge

aan het einde van de twaalfde eeuw af tegen de traditionele, tamelijk primitieve scheepsbouw in Noord-Europa. Belangrijk is het nieuwe materiaal geleverd door de scheepsarcheologische vondsten in de Zuiderzee. De bijdrage van Verkerk geeft aan hoe uit de eerste Karolingische tollen op de handel het laatmiddeleeuwse systeem van tollen is ontstaan. Hierbij wordt zowel aandacht besteed aan de natuurlijke verandering van waterwegen, als aan politieke en economische factoren, zoals de grafelijke handelspolitiek en concurrentie van kleine heren. De Boer geeft een inleiding op de visserijgeschiedenis, met de nadruk op de grote diversiteit van bronnen die beschikbaar zijn. Hij geeft aan dat de binnenvisserij voor de Middeleeuwen veel belangrijker is dan de (diep)zeevisserij, die immers pas vanaf 1400 met de haringvisserij opkomt. Hij gebruikt onder andere domeinrekeningen, waarin de inkomsten uit de zogenaamde sluisvisserijen op aal 20% tot 40% van de totale inkomsten van de betreffende rentmeester uitmaken. Borger rondt het geheel af met een beschouwing over de overgang van natuurlijke op kunstmatige waterkering. Hij wijst op het uitzonderlijk karakter van de Hollandse kustgeschiedenis in internationaal perspectief (Vlaanderen, Zeeland, Wadden), met name het ontstaan van een gesloten kust, zodat er noodzakelijkerwijs problemen met de uitwatering kwamen. Bovendien benadrukt hij het grote verschil in bestuurlijke ontwikkeling. In Holland benoorden het IJ werd de waterstaatszorg pas in de negentiende eeuw zover gecentraliseerd als bezuiden het IJ al in de hoge Middeleeuwen het geval was.

De auteurs zijn allemaal autoriteiten op hun gebied. Toch zijn ze beknopt en in de noten is doorgaans alleen de belangrijkste literatuur verwerkt. De redacteurs hebben hier ongetwijfeld veel toe bijgedragen. Het resultaat is dat deze zesde Muiderbergbundel op een zeer toegankelijke manier de laatste stand van kennis presenteert betreffende de relatie tussen Holland en het water. Het is een belangrijke bijdrage tot de uitwisseling van kennis tussen de diverse historische, maar in de praktijk toch moeilijk communicerende disciplines. Bovendien wordt met deze bundel een breder publiek dan alleen vakhistorici bereikt en dat is misschien nog wel een groter compliment.

P. van Dam

R. Opsommer, *‘Omme dat leengoed es thoochste dinc van der weerelt’. Het leenrecht in Vlaanderen in de 14de en 15de eeuw* (Bewerkte dissertatie Katholieke universiteit Leuven 1993, Algemeen rijksarchief en Rijksarchief in de provinciën. Studia LX; Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1995, 895 blz., Bf1400,-).

Ce livre, issu d'une thèse de doctorat soutenue en octobre 1993 à la Katholieke universiteit Leuven, emprunte son titre au traité ‘Leenrechten van Vlaanderen’ (le moitié du quatorzième siècle), dont il reproduit ainsi la première phrase. Le ton est d'emblée donné: celui de la continuité entre la doctrine féodale flamande du bas Moyen Age et l'érudition en la matière d'un jeune historien flamand d'aujourd'hui. Toutefois, loin de fournir un décalque savant mais sec de ce vaste domaine, l'auteur interroge aussi et avant tout les réalités vécues, déployant ainsi sous les yeux du lecteur un véritable ‘festival’ de sources de terrain et d'écrits de praticiens.

Saisir ‘het *vigerende* materiële leenrecht’ (I, 170: c'est nous qui soulignons). Tel est l'objectif avoué, avéré et atteint d'un travail rigoureusement bâti. Le noyau (‘de

kern') en est formé de cinq chapitres (3 à 7) exposant les voies par lesquelles on devient détenteur d'un fief: héritage, transport (à titre onéreux ou non), autres actes juridiques, sans oublier l'important volet des obligations contractées envers le seigneur. Le tout est encadré de pages non moins importantes où l'on nous dit ce que sont les fiefs, les liens vassaliques (fidélité et services) qui en fondent

la concession, les cours féodales qui en gèrent la matière et en tranchent les litiges. Une ‘inleiding’ (de près de 60 pages!) porte mal son nom, titre sommaire qui ne met pas en valeur le contenu réel de cette longue section, que nous baptiserions plutôt, par exemple, ‘Fondements et cadres’.

Comment fixer *termini a quo* et *ad quem* d'un travail dont l'objet prend place dans une très longue durée, le droit féodal flamand, profondément coutumier, n'ayant pour ainsi dire jamais subi avant le seizième siècle l'empreinte du droit savant? Pour le départ, l'historien était évidemment tributaire de l'état de sa documentation relative aux fiefs (registres en rouleaux, dénombrements). Pour l'arrivée, son choix était plus libre, donc moins commode: c'est d'un important traité-synthèse de Filips Wielant (1492) qu'il a opportunément fait son butoir. Est-il toutefois heureux de qualifier de ‘descriptifs’ semblables traités (I, 147 note 184)? Nous préférons les dénommer ‘doctrinaux’, tant ils sont le fruit d'une véritable démarche de réflexion doctrinale coutumière, fût-elle axée avant tout sur une pratique quotidienne.

Entre traités et pratique, les discordances demeurent d'ailleurs possibles, et R. Opsommer en développe notamment un bon exemple, solidement documenté, à propos de la pluralité d'usufruits sur un même fief (I, 383-384). Les coutumes manifestent parmi leurs objectifs majeurs la sauvegarde de l'intégrité du patrimoine féodal, que peuvent menacer les successions ou les partages de droits. La fréquentation d'une masse de sources amène à confronter sur leur base des théories aussi fragiles que peuvent l'être entre autres celles qui touchent au couple *sisine-possessio* et à l'existence d'une sorte d'investiture ‘double’ (I, 268-272).

Globalement, l'étude de la pratique féodale ne remet pas en cause la pertinence de la vision fournie par les grands traités ‘classiques’ du droit des fiefs. Mais elle procure évidemment matière à de fécondes nuances thématiques et géographiques. Car la Flandre est vaste. ‘Le’ droit féodal flamand est pluriel. Totalement immergé dans un bain coutumier, ou le droit savant n'a pas sa place avant l'époque dite moderne, l'univers flamand n'a pas ‘bénéficié’, à l'instar du Hainaut en l'an 1200 déjà, d'une ‘charte féodale’ unificatrice. Le réseau territorial pyramidal, stable mais complexe des cours féodales tranche avec la simplicité hainuyère et sa cour féodale comtale unique. Une forme d'unification pourtant fera son chemin puisqu'au quinzième siècle, toutes ces cours flamandes reconnaîtront pour seul chef de sens le Conseil de Flandre.

Le statut féodal est omniprésent en Flandre, tant il concerne de grands ensembles territoriaux, de plus modestes dépendances, des immeubles en milieu urbain, des fonctions traditionnelles. Et l'auteur suggère bien aussi (II, 789) ce qu'il faut entendre, jusqu'en 1300, par ‘état féodal’, ou si l'on veut ‘féodalité politique’: les cours féodales débordent de leurs compétences naturelles, les prestations militaires pèsent d'un grand poids. Mais le comté cher à R. Opsommer n'à rien d'un isolat. En dépit de leurs spécificités, les règles et usages féodaux y maintiennent des liens réels avec le droit urbain ou le droit rural dans leur ensemble. Et dans une perspective plus large, la Flandre serait partie prenante d'une vaste zone féodale de type ‘français du nord’, à laquelle appartient aussi cette terre d'élection du fief qu'est le Hainaut voisin.

Le livre de R. Opsommer est non seulement un aboutissement mais également une invitation. Invitation à multiplier les études régionales autant que locales, cas par cas, pour contribuer à la reconstruction sur des bases ‘vécues’ de tout le système coutumier relatif aux fiefs. A cet égard, la bibliographie rassemblée et utilisée à travers des références d'une précision exemplaire est impressionnante et rendra de grands services pour toute recherche sur l'histoire seigneuriale et locale de Flandre au moyen âge. L'auteur l'exploite avec minutie, nuances, respect des efforts

d'autrui, y compris de jeunes historiens dont il répertorie nombre de mémoires de licence inédits. Un de ses grands mérites est d'éviter dans ses démonstrations des travers auxquels n'ont pas échappé plus d'un de ses prédécesseurs: projeter anachroniquement des situations dans le temps, comparer coûte que coûte des choses incomparables en raison de leur écart chronologique, se fier à des vues théoriques tardives portées sur des réalités plus anciennes.

La technique de composition employée à travers les deux forts volumes ne manque pas d'attrait: chaque paragraphe de l'exposé est sommé (‘pittoresk ingeleid’) d'une courte formule, extraite le plus souvent du travail de Wielant, parfois d'une autre source. Opsommer ‘nouveau’ Wielant? L'auteur du *Tractaet van den leenrechten na den hove van Vlaenderen* eût certes été honoré de l'avoir pour disciple!

Jean-Marie Cauchies

Nieuwe geschiedenis

N.M. Orenstein, *Hendrick Hondius and the business of prints in seventeenth-century Holland* (Studies in print en printmaking I; Rotterdam: Sound and vision interactive, 1996, 246 blz., ISBN 90 75607 04 0).

Deze studie is het eerste deel van een nieuwe serie ‘Studies in print and printmaking’ en bevat pionierswerk. Er is immers pas de laatste jaren meer aandacht gewijd aan prentenmakers en -uitgevers. Daarvoor was de interesse in de eerste plaats gericht op het talent van een specifieke *peintre-graveur* of op de vraag wie er nu wel allemaal aan een bepaalde prent hadden meegewerkt. Ook publicaties over cartografie of de boekhandel in de zeventiende eeuw betroffen wel eens prenten, maar daarin werden dan de kunsthistorische aspecten niet besproken. Hoe iemand als Hendrick Hondius (1573-1650), een van de grootste prentenproducenten in de Republiek, zijn bedrijf opzette en gravures of etsen door kunstenaars zelf gemaakt of naar specifieke ontwerpen geproduceerd tot stand bracht, wisten we nog niet. Deze ondernemer bracht de diverse daarvoor benodigde lieden bijeen en regelde het vereiste geld en de verkoop. Orenstein bekijkt zijn activiteiten vanuit historisch én kunsthistorisch perspectief. Voor zij echter daaraan kon beginnen moest zij eerst ‘haar’ Hondius, die gedurende 45 jaar in Den Haag werkzaam was, scheiden van zijn naamgenoot Henricus Hondius (1597-1651), zoon van Jodocus Hondius I, als kaartenmaker in Amsterdam actief, en van Hendrick Hondius II (circa 1615-1676), zoon van de hoofdpersoon en uitgever in Den Haag. De verwarring tussen deze drie kunstenaars zal nu door haar boek wel definitief tot het verleden behoren. En dat ook al omdat zij alle eigenhandige prenten van Hondius heeft gecatalogiseerd in het aan hem gewijde deel van *The new Hollstein* (Roosendaal, 1994). Bovendien wordt in haar boek nog een catalogus opgenomen van de prenten die Hondius uitgaf: onderverdeeld in 284 nummers die uit Hondius' winkel kwamen, 343 bestaande prenten die door hem werden heruitgegeven en de 11 met platen geïllustreerde boeken die hij publiceerde. Bij elk nummer volgt een kritische uiteenzetting met literatuur.

Een respectabel oeuvre is het resultaat en de omstandigheden van het ontstaan vullen de rest van het boek. De (schaarse) archieven maken het de onderzoeker jammer genoeg lastig omdat de benaming voor prentenuitgever daarin nogal eens wisselt. De meesten beoefenden een ander beroep als goudsmid of gewoon boekenuitgever en identificatie is dikwijls alleen mogelijk door gegevens op de prenten zelf. Er bestond dus geen scherpe afgrenzing van het beroep en bij de prentenproducent vond eigenlijk een specialisatie plaats van één van de aspecten van zijn activiteit. Orenstein bespreekt eerst de aanpak van Hondius' voorgangers als Goltzius en laat zien hoe Zuid-Nederlandse voorbeelden van zaken doen en productie langzamerhand werden losgelaten. Aan Hondius' leven valt op dat hij

eerst rondreisde (al kwam hij niet in Italië) alvorens zich te vestigen in Den Haag, waar hij heel slim op de markt wist in te spelen. Hij

begreep dat in die stad zijn clientèle bij het publiek dat contact met de regering had moest worden gezocht en handelde qua keuze van onderwerpen daarnaar. Vroeg al zocht hij daarom officiële patronage en maakte prenten van de Oranjes. Zijn bedrijf ontwikkelde zich zeer voorspoedig. Hij had vier graveurs in dienst, waaronder Andries Stock en Simon Frisius, maar legde hun geen eenheidsstijl op. Zelf graveerde hij ook, al was hij tussen 1620 en 1640 daarvoor kennelijk te druk bezig met andere zaken. Pas na 1640 werd hij zelf weer actief, nu met het lichtere etswerk. De vier periodes waarin zijn carrière is in te delen, corresponderen ruwweg met stilistische veranderingen in zijn werk. Maar Hondius was niet alleen prentenuitgever. Als fel contraremonstrant trad hij vooral in 1617 in de Haagse Bestandstwisten actief op. In dat jaar gaf hij dan ook bijzonder weinig uit.

De vraag rijst of er een verband te leggen is tussen zijn geloofsovertuiging en voorstellingen in zijn werk. Orenstein stelt zichzelf inderdaad het probleem of in Hondius' geloof misschien de oorzaak gevonden kan worden waarom hij niet zoals zijn voorgangers aan de katholieke keizer Rudolf II om privileges voor zijn uitgaven verzocht. Zat het er ook in dat de keizer die wegens het geloofsverschil zou hebben geweigerd? Hoe dit ook zij, Hondius streefde, in Orensteins anachronistische formulering, naar ‘nationale’ patronage en was van ‘nationale’ trots vervuld. Ook publiceerde hij antipapistische prenten. Maar tegelijkertijd gaf hij wel in 1637 de reeks van A. Sadeler *Het leven van de maagd Maria* uit, na al in 1600 een grote prent van Rome met lof voor paus Clemens VIII ter gelegenheid van het heilig jaar te hebben geproduceerd. Ook Coornherts vrijzinnige prenten herdrukte hij. Voor wijzingen in bestaande afbeeldingen schrok hij niet terug: waar Titiaan de Heilige Drieëenheid in het gelijknamige schilderij verbeeldde als drie personen, een voor de Hervorming onaanvaardbaar beeld, liet Hondius ze in zijn versie weg en vulde het woord Jahweh in het Hebreeuws in. Zo paste hij ook telkens de beroemde prent naar Hans Jordaens *Het welvaren der Verenigde Provinciën* aan, die in 1619 met de dood van Oldenbarnevelt zelfs galgen ging vertonen. Met andere woorden, deze studie maakt weer eens duidelijk hoe zeventiende-eeuwse tegenstellingen in religieus opzicht fel en principieel konden zijn. In de zakelijke en vriendschappelijke omgang echter was die kloof vaak aanmerkelijk minder diep. Ondanks enkele kleine oneffenheden vormt het boek van Orenstein een welkome bijdrage aan onze kennis van een nog vrijwel onontgonnen deel van het culturele leven van die eeuw.

E.O.G. Haitsma Mulier

M. de Vroede, *Religieuses et béguines enseignantes dans le Pays-Bas méridionaux et la principauté de Liège aux XVIIe-XVIIIe siècles* (Studia paedagogica. New series XX; Leuven: Leuven university press, 1996, 236 blz., ISBN 90 6168 765 7).

Dit boek beoogt de studie van het onderwijs gegeven door religieuzen en begijnen. Voor het goed begrip daarvan werd uiteraard ook aandacht besteed aan de onderwijzende instanties. De eerste twee delen van het boek handelen over de religieuzen en hun onderwijs, het derde deel over de begijnen, hun bestaansmiddelen en hun onderwijs. Het onderzoek naar de begijnen betreft de zeventiende en achttiende eeuw; dat naar de religieuze communiteiten enkel de achttiende eeuw, opgesplitst in een periode voor en een periode na 1782, het jaar waarin de dreigende opheffing van de kloosters een aantal nieuwe onderwijsinitiatieven tot gevolg had.

Om dit overzicht dat een echte lacune opvult te realiseren, heeft de auteur alle betrokken literatuur en talrijke bronnen, vooral normatieve, geconsulteerd. Hij raadpleegde ook een reeks onuitgegeven licentiaatsverhandelingen. In het eerste deel van zijn studie gaat hij na welke

orden en congregaties onderwijs hebben verstrekt. Het zijn er zestien. Daartoe behoren oude contemplatieve orden als benedictinessen, cisterciënzerinnen, norbertinessen en reguliere kanunnikessen van Sint Augustinus, naast jongere congregaties: achtereenvolgens hospitaalzusters, zwartzusters, grijze zusters, clarissen, conceptionistinen, franciscanessen, dominicanessen, annonciaden, reguliere kanunikessen van het Heilig Graf, karmelietessen, ursulinen en visitandinnen. De ursulinen spanden de kroon met scholen in 13 steden verspreid over de Zuidelijke Nederlanden.

De vrouwelijke religieuzen hebben in alle gewesten meisjesonderricht georganiseerd. De regio's Luxemburg en Namen waren het minst goed voorzien. Dat de meeste scholen in Vlaanderen, Brabant en Henegouwen opgericht werden is overigens niet verwonderlijk gezien de grotere bevolkingsdichtheid in deze regio's. Het kaartje op bladzijde 52 geeft een mooi overzicht van alle stichtingen voor 1782. Bij de leerlingen wordt een onderscheid gemaakt tussen internen (pensionaires) en externen. De auteur slaagde erin een tabel op te maken van het benaderend aantal pensionaires in de jaren 1780. Het aantal externen is over het algemeen het moeilijkst te achterhalen. De auteur besteedt ook passende aandacht aan de kostprijs van het onderwijs, de sociale klasse van de leerlingen, het gesloten of publiek karakter van het onderwijs, de onderwijskrachten en de onderwezen materies.

De studie van het meisjesonderricht verstrekt door religieuzen is geen gemakkelijk onderwerp. Voorafgaandelijk diende al onderzocht te worden welke orden en congregaties onderwijs gegeven hebben en welke niet. En vanaf wanneer kan er van school houden gesproken worden? Het antwoord op die vragen is veel moeilijker dan het lijkt. Ook heeft de auteur het vaak erg lastig om te achterhalen of het onderwijs zonder onderbreking werd gegeven en of het ging om pensionaten of externaten.

De Vroede stelt alle vragen die kunnen en moeten worden gesteld, maar hij blijft het precieze antwoord vaak schuldig wegens ontoereikende informatie. Die fragmentaire gegevens hebben onvermijdelijk tot gevolg dat het boek een overwegend opsommend karakter vertoont. Het is geen vlot leesbaar verhaal maar een zeer informatief leerboek. Aan kritische zin bij het gebruik van zijn materiaal ontbreekt het de auteur niet. Hij toont bijvoorbeeld uitvoerig aan waarom de bekende studie van Ploegaerts over de cisterciënzerinnen inzake onderwijs wegens foutieve interpretatie van de gegevens onbetrouwbaar is.

Ook inzake de studie van het onderwijs verstrekt door de begijnen heeft de auteur een lacune opgevuld. In de voorhanden zijnde studies over begijnhoven was dit aspect wat verwaarloosd geworden. In de zeventiende en vooral achttiende eeuw was het begijnwezen een typisch Vlaams en vooral Brabants fenomeen. Vooral in de eerste helft van de zeventiende eeuw kende het een opmerkelijke heropbloei. Te Brussel, Gent, Leuven en Mechelen was er zelfs een groot en een klein begijnhof. De begijnhoven in Namen, Henegouwen, Waals Brabant en het Land van Luik daarentegen hadden de Middeleeuwen niet overleefd. Begijnen waren geen religieuzen; ze legden slechts tijdelijke geloften af van kuisheid en gehoorzaamheid. De gelofte van armoede legden ze niet af, ze konden hun bezittingen behouden maar dienden wel een sober leven te leiden en zelf in te staan voor hun onderhoud. Daarom verrichtten ze handenarbeid (kantklossen bijvoorbeeld) of gaven onderwijs.

In de begijnhoven waren, op een uitzondering na, geen grote pensionaten en geen schoolgebouwen. Vele begijnen lieten enkele leerlingen logeren in hun eigen huisjes. Samen ging het vaak om relatief grote aantallen, bijvoorbeeld meer dan 100 in het groot begijnhof te Diest tijdens de tweede helft van de zeventiende eeuw. Er waren ook externen. Over hun sociale afkomst is nauwelijks iets bekend, maar

die lijkt zeer ongelijk geweest te zijn zoals die van de begijnen zelf. Naast lezen en schrijven werd vooral handwerk aangeleerd. De hoofdbedoeling van dit onderwijs bleef de religieuze en morele vorming. De Vroede heeft alle gegevens

vakkundig bijeengebracht en geordend, maar vele vragen blijven ook hier onbeantwoord bij gebrek aan informatie. Met de auteur hopen we dat deze lacunes door later detailonderzoek nog kunnen worden aangevuld. We vrezen echter dat dit goeddeels een vrome wens zal blijven bij gebrek aan bronnen.

De Vroedes boek is zeer belangwekkend voor de geschiedenis van het meisjesonderricht maar het is ook nuttig voor die van de vrouwelijke religieuzen en de begijnen en hun bijdrage tot het grondig en langdurig contrareformatorisch kersteningsoffensief. Het zal, samen met zijn twee jaar eerder verschenen *'Kwezels' en 'zusters'. De geestelijke dochters in de Zuidelijke Nederlanden, 17de en 18de eeuw* zeer lang dienst bewijzen. Kerkhistorici kunnen onderwijsspecialist De Vroede dus extra dankbaar zijn. Het werk is ook voorzien van indices en van enkele boeiende bijlagen.

M. Cloet

H.P. Chapman, e.a., *Jan Steen. Schilder en verteller*, G.M.C. Jansen, ed. (Amsterdam: Rijksmuseum, Washington: National gallery of art, Zwolle: Waanders, 1996, 272 blz., *f*69,50, ISBN 90 400 9832 8 (gebonden), ISBN 90 400 9801 8 (paperback)).

Iedereen kent de uitdrukking 'een huishouden van Jan Steen' voor een chaotisch tafereel in huis. En lange tijd - zeker sinds de vroeg-achttiende-eeuwse levensbeschrijvingen van Houbraken en Weyerman - is het leven van de schilder vereenzelvigd met zijn vrolijke en aanstekelijk manende schilderijen. Deze catalogus van een tentoonstelling, gehouden in de National gallery of art te Washington en het Rijksmuseum, laat negenenveertig daarvan (waarschijnlijk de mooiste) in kleur zien. Daarbij zijn echter ook enkele portretten, historiestukken en religieuze voorstellingen. Dat zegt zeker al iets over Steens oeuvre. Want in de laatste van de zes inleidende essays deelt M. Bijl ons terloops mee, dat Steen tussen de 250 en 700 schilderijen heeft vervaardigd. Slechts ongeveer veertig daarvan werden door hem gedateerd. Gezien de discrepantie met de grote getallen bestaat er kennelijk nog geen compleet overzicht van zijn werk. Zeker weten we in ieder geval, dat Steen voor de markt produceerde. Zo zijn er van zijn bekende schilderijen als de Pinksteroptocht en het Sint-Nicolaasfeest meerdere exemplaren bekend en hebben we de beschikking over achttien versies van zijn Minnepijn. Belangrijk is in dit verband het geheel op archiefbescheiden gebaseerde artikel van de historicus M.J. Bok over het leven van Steen. Daarin blijkt dat de schilder uit een gecultiveerd burgerlijk milieu afkomstig was en eigenlijk door omstandigheden tot zijn beroep gekomen is. Inderdaad leidde hij een brouwerij en later een herberg, zoals de verhalen al wilden, maar de slechte conjunctuur, onder meer door oorlogshandelingen, zat hem dikwijls dwars. Dat was de reden waarom hij naast de kunst ook op andere terreinen actief was. Men waardeerde Steen uiteindelijk als een gerespecteerd kunstenaar, die zelfs deken van het Leidse Sint-Lucasgilde werd. Merkwaardig is, dat de schrijver na deze onderkoelde uiteenzetting desondanks meent dat Steen ook een fliere fluiter en een verkwister was. Want het is een stap te ver om op basis van het feit dat Houbrakens mededelingen zo goed overeenstemmen met die van archivalia, eveneens gegevens waar geen bronnen voor zijn niet alleen op voorhand niet te negeren (zoals Bok terecht wil), maar zelfs tot een conclusie te laten worden.

H. Perry Chapman, E. de Jongh en Lyckle de Vries houden zich bezig met Steens kunst, die zo rijk aan betekenissen is. Uit hun beschouwingen blijkt al snel dat de schilder goed op de hoogte was van de (onder andere Italiaanse) traditie waarin hij stond en daar ook regelmatig zinspelingen op maakte in zijn werken. Tevens is het opvallend hoe vaak hij zich beriep op

motieven uit het theater, zodat zijn oeuvre een toneelmatig karakter kreeg. Ook M. Westerman bevestigt in haar stuk dat Steen deel uitmaakte van wat zij een ‘literaire lachcultuur’ wil noemen. Met De Vries beklemtoont zij de verscheidenheid van de beeldende middelen, die hij - dikwijls tegelijkertijd - gebruikte. Niet alleen rekte hij de grenzen tussen genre- en historieschilderkunst op. Maar hij streefde er ook naar door opzettelijk ouderwets aandoende schilderijen en een strategie van komische omkering de kijker een boodschap over te brengen. Zo wilde hij het heersende ideaal van de ‘geleerde’ schilder naar beneden halen. Komische zelfportrettering en het afbeelden van eigen vrouw en kinderen op schilderijen waren daarvan een onderdeel. De Jongh meent dat hierbij geen spoor te vinden is van een poging zich als berouwvolle zondaar voor te doen. Voor Chapman is die constatering echter niet voldoende. Zij ontwerpt een buitengewoon ingewikkelde tweedeling van Steens artistieke bedoelingen, die met zijn hoogst persoonlijke suggestionabele impressies, want echte gegevens behalve de voorstellingen op de schilderijen zijn er niet, uitmondt in de vaststelling dat bij de schilder ‘uiteindelijk de invitatie in een vermaning verkeert en medeplichtigheid uit[loopt] op kritiek. Door zelf niet buiten schot te blijven, verinnerlijkt Steen het morele conflict en maakt hij het zichtbaar als een subjectieve ervaring. Hij claimt het inzicht van een nar’ (22). Wie nog meer van deze indicaties hoe Steens schilderijen te bekijken wil hebben, leze haar hooggestemde zinnen over het beroemde oestereetstertje als ‘iets onweerstaanbaar begeerlijks, dat tussen personage en beschouwer een web van medeplichtigheid weeft. Afhankelijk van die beschouwer, die niet meer beschermd wordt door de afstand die een moreel oordeel mogelijk maakt, versterkt dit assertieve schilderij ofwel het genot ofwel het onbehagen’ (128). Ook A. Wheelock weet - naast het altijd weer opgevoerde, onjuiste, beeld van de Republiek als geheel calvinistische gemeenschap (208) - soms heel wat lyrische om niet te zeggen opgewonden beschouwingen vol persoonlijke impressies neer te schrijven (zie bijvoorbeeld zijn karakteristiek van Steens Emmausgangers als ‘een van de stoutmoedigste en uitdagendste religieuze schilderijen uit de Hollandse kunst’ (202)). De kijker wordt zo eigenlijk nauwelijks ruimte gelaten zelf nog eens nuchter de schilderijen op hun merites te beoordelen. En dat moet toch uiteindelijk de bedoeling van deze wetenschappelijke catalogus zijn. Zo vallen er in dit onmisbare boek diverse tradities van het kunsthistorische bedrijf waar te nemen en dat maakt het voor de liefhebber extra interessant.

E.O.G. Haitsma Mulier

H.M. Nellen, C.M. Ridderikhoff, ed., *Briefwisseling van Hugo Grotius*, XV, *januari-september 1644* (Rijks geschiedkundige publicatiën. Grote serie CCXXXVIII; Den Haag: Instituut voor Nederlandse geschiedenis, 1996, xliv + 852 blz., *ƒ*135,-, ISBN 90 5216 089 9).

Het grote werk nadert zijn voltooiing. De delen XV en XVI vormen het sluitstuk van Grotius' correspondentie, de brieven geschreven en ontvangen in de laatste twintig maanden van zijn leven, nu niet uitgegeven per kalenderjaar, maar in twee ongeveer even grote delen samengebracht. Deel XV geeft een algemene inleiding op de delen XV en XVI, gevolgd door enkele illustraties en een uitgebreide inleiding op de brieven van dit deel. Dan komt de tekst van 445 brieven, degelijk geannoteerd, waarbij gelukkig weer geprobeerd is zo weinig mogelijk naar aantekeningen in andere delen te verwijzen. Zoals gebruikelijk wordt het boek afgesloten met lijsten van afkortingen

en geraadpleegde literatuur, van brieven, van geciteerde bijbelplaatsen en citaten van Griekse en Latijnse auteurs, en van namen en boektitels.

Als ambassadeur van Zweden aan het Franse hof blijft Grotius ook in 1644 zijn opdrachtgevers

wekelijks voorzien van allerlei politiek en diplomatiek nieuws. Veel aandacht krijgt de pas uitgebroken oorlog tussen Zweden en Denemarken, maar Grotius' werk daarbij wordt gehinderd door speciale afgezanten die hem nergens bij betrekken. Ook de traag op gang komende vredesbesprekingen in Münster en Osnabrück komen uitgebreid aan de orde. De krijgsverrichtingen in Duitsland raken Grotius nu persoonlijk, omdat zijn zoon Dirk, in Franse militaire dienst, daar tweemaal krijgsgevangen wordt gemaakt. De nieuwsbrieven van de ambassadeur geven ook allerlei berichten uit Engeland, Frankrijk, de Republiek en andere landen.

Vormen de ambtelijke brieven de hoofdmoot van deze correspondentie, er zitten ook interessante particuliere brieven tussen, zoals de briefwisseling met broer Willem en zwager Nicolaes van Reigersberch. De tijd van het felle polemiseren is voorbij, maar er wordt nog wel gewerkt aan de uitgave van enkele van Grotius' boeken. We lezen over het wetenschappelijk werk en het wel en wee van vrienden en bekenden, over Grotius' zonen Pieter, Cornelis en Dirk, die zo weinig naar hun vader aarden, maar ook over het zoeken naar de befaamde zoekgeraakte boekenkist van de vlucht van 1621.

Vanaf deel XIII worden de nieuwsbrieven die Grotius wekelijks verzond, bij elkaar geplaatst, en wordt alleen de eerste daarvan uitvoerig geannoteerd, omdat deze brieven vaak dezelfde feiten vermelden. Daardoor is er ruimte gewonnen voor een meer uitvoerig commentaar en een betere verwijzing naar de gebruikte literatuur. Dat is ongetwijfeld winst. Het is echter jammer dat de vaak onmisbare uitleg van de doorgaans in telegramstijl gestelde berichten nu moeizaam in en bij een andere brief moet worden gezocht, een brief die dan dikwijls ook nog in een andere taal is geschreven. Het nieuws in de Latijnse brieven aan rijkskanselier Axel Oxenstiema moet vaak worden thuisgebracht met behulp van de Nederlandse nieuwsbrieven aan Van Reigersberch. Het had misschien toch de voorkeur verdiend bij zo'n tweede brief korte verwijzingen naar de eerder gegeven aantekeningen op te nemen.

En nu we het toch over verwijzingen hebben: het register van persoons- en geografische namen en boektitels stelt teleur. Bij een aantal steekproeven ontdekte ik dat achter een naam wel eens bladzijden worden opgegeven waar de betreffende persoon of plaats niet is te vinden. Buiten de publicaties van Grotius zelf bevat het register bijna geen boektitels meer. Jammer, want in de vroegere registers kon men zo gemakkelijk even een titel opzoeken. Dat geldt ook voor de pagina's met biografische gegevens, die in het register een asterisk moeten hebben. Helaas ontbreekt in veel gevallen nu dat sterretje, zodat veel handzame informatie wel aanwezig is, maar niet direct kan worden teruggevonden. Het eerste doel van deze uitgave, het geven van duidelijk verklaarde briefteksten, lijdt daar niet onder, maar een uitgave als deze heeft toch ook de bijkomende functie van naslagwerk, en van die prettige bijkomstigheid kan nu minder genoten worden.

Men kan het nog steeds betreuren dat de Grotiusbrieven in het Nederlands zijn ingeleid en becommentarieerd, maar dat is treurnis achteraf. Wel wil ik nog even wat zout op enkele Nederlandse slakjes leggen. Welke spelling wordt nu gevolgd, de nieuwe of de oude? Ik lees nog steeds ‘publikatie’, wat nu weer ‘publicatie’ moet zijn. In een brieveninventaris wordt naar een tekst ‘verwezen’, maar wordt een brief zelden of nooit ‘geciteerd’. Is het goed Nederlands om leden van het Engelse parlement ‘parlamentarissen’ te noemen? Wie graag kardinaal der Roomse Kerk wordt, verlangt naar het ‘kardinaalspurper’, maar kan hij in dat geval ook het ‘scharlaken’ ambiëren?

Genoeg hierover. Waar het hier en nu vooral om gaat is de constatering dat er weer een degelijk stuk werk is afgeleverd en dat het grote project van de Grotiuscorrespondentie nu, na vele, vele jaren, binnenkort volledig zal zijn

gerealiseerd. Bij het scheiden van de markt is het nu niet meer het Grotius-instituut, maar de Werkgroep Renaissance van het Constantijn Huygensinstituut dat de zorg voor deze uitgave draagt. Misschien zou Grotius dat zelf niet zo sympathiek

hebben gevonden, want hij mocht de grote Constantijn niet, die ‘Santra Salebrosus’, die ruige grammaticus, zoals hij de dichter spottend noemde. Daar staat dan voor ons wel weer tegenover, dat de bewerkers van dit deel van Grotius' brieven dankbaar kunnen verwijzen naar de hulp die ze hebben gehad van de andere medewerkers van genoemd instituut, waar diverse kundigheden en specialismen gebundeld zijn, zeker ook ten voordele van dit project.

C.S.M. Rademaker

M.J. van der Wal, *De moedertaal centraal. Standaardisatie-aspecten in de Nederlanden omstreeks 1650* (Nederlandse cultuur in Europese context. Monografieën en studies III; Den Haag: Sdu uitgevers, 1995, ix + 161 blz., *ƒ* 39,90, ISBN 90 12 08298 6).

De ontwikkeling van de taal vormt blijkbaar ook een aspect van het megaproject ‘Nederlandse cultuur in Europese context’, met 1650 als een van de ijkpunten. De wording van een eenheidstaal in de jonge Republiek stond niet op zichzelf: een soortgelijk proces vond overal in het vroegmoderne Europa plaats. Standaardisatie van de taal eiste om te beginnen een positieve taalattitude. Deze ontwikkelde zich inderdaad in het vijftiende-eeuwse Italië en het zestiende-eeuwse Frankrijk, Engeland en Duitse Rijk. De waardering voor de volkstaal nam vooral door het humanisme, het protestantisme en het proces van staatsversterking toe. Deze positieve taalattitude was een onmisbare voorwaarde voor selectie. Meestal trad op den duur een bepaald dialect als standaardtaal naar voren en begonnen bepaalde taalvormen als norm te fungeren. Door de bestaande machtsverhoudingen ontwikkelde het Hollands zich in de Republiek vanzelf tot standaardtaal, gelardeerd met Vlaamse en Brabantse elementen, terwijl het Oost-Nederlands naar de achtergrond verdween. De taalvormen van Hooft en Vondel kregen daarbij geleidelijk enige normatieve waarde, hoewel op microniveau tot 1800 nauwelijks sprake was van standaardisatie. Het selectieproces kwam tot uiting in pogingen tot codificatie; grammatica's en woordenboeken hadden ten doel de regelgeving te bevorderen. Dat was ook in de Republiek het geval; omstreeks 1650 zou enige stabilisatie zijn bereikt, al hadden dergelijke pogingen tot standaardisatie geen dwingende kracht. Tegelijk vond er functieuitbreiding plaats: de volkstaal manifesteerde zich overal op nieuwe terreinen, zoals de wetenschap. Zulke initiatieven hadden in de Republiek, althans op wetenschapsgebied, niet al te veel succes; het Latijn bleef de voertaal op de universiteiten en van de vooraanstaande geleerden. Er verschenen in de volkstaal vooral praktische verhandelingen voor wijdere vakkringen. Het grootste probleem was de acceptatie van de standaardtaal en standaardvormen door bredere lagen van de taalgemeenschap. Er werd daarbij in Nederland tot 1650 en zelfs tot 1800 niet veel vooruitgang geboekt. Men heeft het dan nog alleen over de geschreven taal; de gesproken taal verkeerde zelfs in 1900 qua standaardisatie nog in een staat van wording.

Men kan niet bepaald zeggen dat de thematiek van dit boek mij op het lijf is geschreven; dat noopt tot enige voorzichtigheid. Het kan echter ook verfrissend zijn als een buitenstaander eens door het taalkundig doolhof dartelt. De opzet van het boek verdient niets dan lof. De auteur, universitair docent historische taalkunde te Leiden, gaat uit van een duidelijke vraagstelling en definiëring en werkt de aangesneden problematiek deskundig en systematisch uit; de internationale context

krijgt hierbij ruimschoots aandacht. Na twee hoofdstukken over het standaardisatieproces in Europa en in de Republiek tot 1650 concentreren de laatste twee hoofdstukken zich telkens op één aspect van dat proces in de Republiek: het ontstaan van een positieve taalattitude en het gevecht van de volkstaal met het Latijn op wetenschappelijk terrein; de persoonlijke bijdrage van de auteur bestaat uit het bestuderen van de muziekterminologie.

Het werk maakt vooral duidelijk hoeveel onderzoek nog moet worden verricht, onder meer bij het kwantificeren van de boekproductie; bij gebrek aan voorstudies blijft het werk naar mijn smaak rijkelijk schematisch. De auteur gaat daarbij erg lichtvaardig om met termen als ‘nationaal bewustzijn’ en ‘nationale eenheidstaal’ en met het begrip ‘de Nederlanden’, terwijl zij in feite de Republiek bedoelt. Was het codificatieproces werkelijk gestabiliseerd omstreeks 1650? Waren Hooft en Vondel werkelijk normatieve autoriteiten na 1650, behalve voor enkele taalkundigen? De stellige uitspraken van de auteur kunnen mij niet erg overtuigen. Het voornaamste bezwaar van de studie acht ik echter de formele benadering. De conclusies berusten in hoofdzaak op de inhoud van grammatica's en woordenboeken en de voorwoorden van vertalingen. De schrijfster doet geen enkele poging de invloed van ideeën en voorschriften op het concrete taalgebruik van allerlei geografische en maatschappelijke groeperingen aan te geven of althans door de analyse van enkele typerende steekproeven daarop enig licht te laten schijnen; hoeveel voetangels en klemmen hieraan ook mogen kleven, dat had de studie levendiger, stimulerender en prikkelender kunnen maken. Natuurlijk zal de acceptatie van de standaardschrijftaal bijna geheel na 1650 hebben plaatsgevonden, maar het zou interessant zijn geweest te onderzoeken of en in hoeverre de aanzet ertoe al vóór 1650 werd gegeven. Bij een cultuurgeschiedenis nieuwe stijl kan en mag in mijn ogen zo'n sociale dimensie niet ontbreken.

G. de Bruin

W.N.A. Klever, *Mannen rond Spinoza (1650-1700). Presentatie van een emanciperende generatie* (Hilversum: Verloren, 1997, 249 blz., ISBN 90 6550 563 6).

De zeventiende-eeuwse filosoof Spinoza heeft door zijn originele werk al heel wat pennen in beweging gezet. Zijn visie op het bestaan, die God identificeerde met de natuur en een duidelijk determinisme als de het leven beheersende kracht aanwees, bracht een door hem al van te voren gevreesde reactie van orthodox-kerkelijke zijde teweeg. Dat was de reden waarom hij zijn filosofische werk liever in het Latijn publiceerde. Ook de politiek-theoretische geschriften, gebaseerd op zijn wijsgerige uitgangspunten, hebben door hun rigoureus historische benadering van het bijbelse verleden en het erin verwoorde principieel democratisch republikanisme ophef veroorzaakt. Toch had Spinoza veel contacten en er ontstond rond hem een groep die, ondanks de slechte naam die de betiteling ‘spinozist’ met zich mee bracht, zijn seculiere manier van denken voortzette. Of ontwikkelden zij misschien zelfs al dergelijke gedachten vóórdat Spinoza zo ver was? De Rotterdamse filosoof Klever heeft in elf essays het werk van deze mensen willen onderzoeken, en dat met nadruk niet vanuit historisch perspectief zoals K. Meinsma in 1896 had gedaan. Hij heeft zich vooral op hun geschriften en niet op hun leven geconcentreerd, al komt dat laatste toch naar voren als we het tragische einde van Franciscus van den Ende of Adriaan Koerbagh beleven. Anderen kregen soms grote moeilijkheden, zoals Bredenburg, of traden bijzonder voorzichtig op. Het gezelschap omvatte kooplieden als Balling, een grutter als Jelles, maar ook J. Hudde, een Amsterdamse burgemeester, Tschirnhaus, een Duitse graaf, en een Leids hoogleraar als B. de Volder. Interessant genoeg voor boeiende uiteenzettingen, ware het niet dat de

interpretatie van Klever de groep in een filosofisch keurslijf stopt en alle plooien gladstrijkt.

Spinoza is voor hem nu eenmaal ‘een van de allergrootste denkers en wetenschapsbeoefenaars uit onze Westerse culturele geschiedenis’. Om dat tot de hedendaagse lezer te laten doordringen moet deze in zijn lectuur worden begeleid. Vorige bundels van de auteur hadden naar zijn zeggen niet de goede uitwerking, want men was bevooroordeeld, of recensenten

konden ‘de inspanning [niet] opbrengen, die een historische toegang nu eenmaal vereist’, ‘aan dergelijke “professionals” waren ze dus niet besteed’ en dat terwijl Klever weet ‘dat velen reikhalzend uitzien naar hulp en bijstand in hun poging om Spinoza's woorden, waarin zij niet ten onrechte kristallijne schatten vermoeden, te begrijpen’ (10). Kortom: Klever is een gelovige die elke relativerende benadering van de joodse filosoof verwerpt en zich telkens weer verbaast, dat men iets niet heeft gelezen of de door hem verdedigde interpretatie niet kán of zelfs wíl delen, wat hem soms tot geringschattende opmerkingen voert, zoals ‘dat deze zogenaamde deskundigen te weinig zelf de bronnen raadplegen’ (84). In het laatste geval gaat het om het onderscheid in hermeneutiek tussen Spinoza en Lodewijk Meyer, iets wat Klever niet kan accepteren. Zijn boek (vaak op eerder gepubliceerd werk gebaseerd) is gericht op de grootheid van Spinoza, waar de besproken tijdgenoten dus bij aansluiten. Er is volgens de auteur geen twijfel mogelijk, alle anderen hebben Spinoza gevolgd, waren het met hem eens of zetten zijn werk voort. Of Balling nu echt de auteur van het *Licht op den kandelaar* was, of Van den Enden (net als Spinoza) niet toch veel uit de voordien verschenen *Politieke weegschaal* van De la Court had overgenomen, of Hudde nu werkelijk Spinoza op religieus gebied volgde, of Bredenburg niet veel aarzelingen over Spinoza's theorieën beving - zie het proefschrift van L. van Bunge (*BMGN*, CVIII (1993) 273-274) -, of Tschirnhaus enigszins verhuld (168) of publiekelijk (204) op Spinoza reageerde, deze en andere vragen worden niet nader bekeken. Klever heeft een vaste overtuiging, die wij zonder meer moeten delen, al verschaffen de noten weinig indicaties waar hij alles vandaan heeft. Bovendien vormde de groep met Spinoza als *Urheber* naar zijn mening de Hollandse Verlichting van de zeventiende eeuw. Deze ondergrondse beweging droeg waar begrip voor de werkelijkheid in haar vaandel en schoof occultisme en quasi-wetenschap-pelijkheid ter zijde. Achttiende-eeuwse verlichters als Voltaire, Rousseau of Kant waren die naam eigenlijk niet waardig, omdat zij in verschillende opzichten ‘schipperden’ met de dictaten van het verstand. Echte verlichters als Hume, Montesquieu en Diderot hadden dan tenminste nog kennis gemaakt met het werk van Spinoza (186). Het rationalisme was toen echter ‘besmet met romantiek’ en het naturalisme ‘verzacht tot deïsme’. De Verlichting van Spinoza en de mannen om hem heen was ‘radicaler en consequenter’ (230). Ook in politiek opzicht stond Spinoza met zijn consequent betoog zelfs ver boven Machiavelli, Hobbes en De la Court (34). Zijn denken, dat zo zeer op het boek van Van den Ende was geënt, heeft in Klevers opinie heden ten dage nog waarde bij een beschouwing over de werking van onze democratie. In de gecompliceerde welvaartsstaat waarin we leven? Was het maar waar. Hier zwijgt de lezer stil, verbluft door dit wonderlijke betoog. En hij vraagt zich af, waarom de auteur, die toch scherpzinnig zeventiende-eeuwse teksten weet te analyseren (al is het Nederlands soms wat krom), bij het geven van de context met een karikaturaal beeld zo hopeloos ontspoort.

E.O.G. Haitsma Mulier

J.W. Drijvers, J. de Hond, H. Sancisi-Weerdenburg, ed., *‘Ik hadde de nieusgierigheid’. De reizen door het Nabije Oosten van Cornelis de Bruijn (ca. 1652-1727)* (Mededelingen en verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch genootschap ‘Ex Oriente Lux’ XXXI; Leiden: Ex Oriente Lux, Leuven: Peeters, 1997, 201 blz., Bf950,-, ISBN 90 72690 11 7 (Leiden), ISBN 90 6831 927 2 (Leuven)).

De faam van de tekenaar en schrijver Cornelis de Bruijn berust op zijn twee rijkelijk geïllustreerde boeken over zijn verre avontuurlijke reizen. De eerste uitgave dateert uit 1698

en behandelt zijn tocht (1674-1693) langs verschillende landen rond de Middellandse Zee, met name in Italië, delen van Klein-Azië, Egypte, Syrië en Palestina; de tweede uitgave uit 1711 beschrijft de tweede reis (1701-1708) die hem naar Moskou, Perzië en Indonesië voerde. Er is zeer terecht dikwijls opgemerkt dat deze twee werken een lezer groot genoegen kunnen verschaffen. De levendige beschrijvingen gaan deels terug op persoonlijke ervaringen van de schrijver, deels op die van eerdere reizigers. Toch heeft men de tekst nooit als de hoofdzaak beschouwd: vooral de vele honderden om hun nauwkeurigheid geprezen tekeningen hebben de boeken wijde bekendheid gegeven. Om die te maken moest de auteur zich soms letterlijk in grote bochten wringen, zoals tijdens zijn bezoek aan het inwendige van een Egyptische piramide.

Na eeuwen van vergetelheid ontstaat er sinds kort meer aandacht voor De Bruijns werk. De bibliografie van het hier besproken werk geeft daarvan een goed beeld. Hoezeer de waardering voor De Bruijns werk thans gestegen is, blijkt uit het feit dat de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam onlangs voor 300.000 gulden een unieke kopie van een kleurendruk van de Franstalige versie van *Reizen door Klein-Azië* (*Voyage au Levant)* heeft aangekocht (*NRC-Handelsblad*, 10 december 1997, 11; zie ook bladzijde 26 van het hier besproken boek).

'Ik hadde de nieusgierigheid'. De reizen door het Nabije Oosten van Cornelis de Bruijn biedt de lezer veel meer dan de titel doet vermoeden. Ik acht dit gelukkig, want de bestudering van De Bruijns werk vraagt om een brede aanpak. Om een indruk te geven: het verzorgd uitgegeven boek bevat behalve een biografische schets (J. de Hond) en een hoofdstuk over de boekuitgaven van De Bruijn (K. Hannema) een artikel waarin zijn twee grote reizen worden vergeleken (J. van der Torn), en een ander waar dieper wordt ingegaan op de vraag hoe De Bruijn zijn reizen financierde (J. de Hond). Pas hierna volgen hoofdstukken waar dieper wordt ingegaan op De Bruijns verslag over Turkije (A. Versteeg), Palmyra (J. de Hond), Egypte en Palestina (J.W. Drijvers), en over Persepolis (H. Sancisi-Weerdenburg). Een derde groep artikelen handelt over drie latere auteurs die gebruik hebben gemaakt van De Bruijn, of zijn werk hebben bekritiseerd of geprezen (Sancisi-Weerdenburg over De Comte de Caylus; W. Henkelman over Caster Niebuhr; J. de Hond over Maurits Wagenvoort). Twee appendices met een chronologisch overzicht van De Bruijns reizen en met een lijst van de uitgaven, vertalingen en herdrukken van zijn werken, en ten slotte overzichten van de gebruikte archivalia, literatuur, en van de 54 afgedrukte illustraties besluiten deze studie. Regelmatig verwijzen de auteurs van de bundel naar elkaar. Slechts een enkele maal zijn de artikelen minder goed op elkaar afgestemd. De lezer zou bijvoorbeeld in verwarring kunnen geraken waar gesproken wordt over de vraag naar de hoogte van de oplage van de eerste editie (23 en 66).

Men dient enige voorzichtigheid te betrachten bij het raadplegen van de index. Deze is op personen- en plaatsnamen. De namen van modernere auteurs zijn helaas niet opgenomen. Dit geldt ook voor zaken (met uitzondering van het begrip 'Bentvogels'). Ook blijkt bij enige steekproeven dat niet alle verwijzingen worden gegeven (bijvoorbeeld niet naar Broekhuizen 90; Praetorius 29; Halifax 29 et cetera).

In het algemeen maken de artikelen in de bundel de lezer buitengewoon nieuwsgierig naar de inhoud van het werk van De Bruijn. Het onderwerp wordt in kaart gebracht en antwoorden worden geformuleerd op belangrijke vragen, zoals: welk gebruik maakte De Bruijn van zijn bronnen (bijvoorbeeld 71 en verder)? Was hijzelf de auteur van de teksten? Hoe groot was zijn eigen eruditie, en in hoeverre waren *ghostwriters* verantwoordelijk voor de wetenschappelijke toevoegingen (bijvoorbeeld 29 en verder)? Wat is de verklaring voor de toenemende

wetenschappelijke houding van de auteur (43)? En ten slotte: wat was de betekenis van zijn verzameling van planten, dieren, antiquiteiten en curiosa die hij aanlegde tijdens zijn reizen?

Het laatste woord is echter zeker nog niet gezegd over de betekenis van het werk van De Bruijn: een gedetailleerde vergelijking van zijn werk met dat van voorgangers, tijdgenoten en

lateren moet nog volgen en zal in bepaalde gevallen ongetwijfeld tot een genuanceerder beeld leiden. Daarmee is niets gezegd ten nadele van deze verdienstelijke bundel. Hij is juist de smaakmaker die uitnodigt tot zulk onderzoek naar de onvermoeibare nieuwsgierigheid van deze kunstenaar en schrijver.

Z.R.W.M. von Martels

S. Stegeman, *Patronage en dienstverlening. Het netwerk van Theodorus Janssonius van Almeloveen (1657-1712) in de Republiek der Letteren* (Dissertatie Nijmegen: [s.n.], 1996, xi + 412 blz., ISBN 90 9010025 3).

Op 23 juli 1692 had de geleerde medicus Theodorus van Almeloveen in Gouda een diner georganiseerd voor een groot aantal beoefenaars van de wetenschap. Belangrijke uitgenodigde leden van de Republiek der Letteren als Gronovius, Francius en Perizonius waren niet gekomen, maar Pierre Bayle, Jacques Basnage en Johan de Witt (zoon van de raadpensionaris) zaten aan. Deze en andere bijzonderheden treffen we aan in de dissertatie van Saskia Stegeman over Van Almeloveen. Zij weet die te halen uit de ongeveer 3000 bewaarde brieven van en aan deze nogal traditioneel georiënteerde *polyhistor*, sinds 1697 hoogleraar te Harderwijk. Aanvankelijk in de letteren en na 1701 ook in de medicijnen. Het onderwerp van haar boek is echter niet in de eerste plaats diens leven maar betreft de normen en gewoonten die een doorsneegeleerde in de gemeenschap van gelijkgestemden, die de Republiek der Letteren was, moest aanhouden om er te slagen. Het beeld als zouden zij, bepruikt en wel, in stoffige studeerkamers hun tijd doorgebracht hebben om gortdroge verhandelingen te schrijven is door buitenlandse studies als onjuist ter zijde geschoven. Een geleerdenleven werd in Van Almeloveens tijd juist gekenmerkt door de plicht tot contact, *communicatio*, en die werd uitgeoefend door brieven te schrijven over belangrijke onderwerpen, bij hem op (oud)historisch, filologisch en medisch terrein. Zijn grote bibliotheek en verzameling antiquiteiten waren daarbij belangrijke hulpmiddelen. Wilde men omhoog komen in de geleerdengemeenschap dan diende dat streven door patronage en dienstverlening te worden verwezenlijkt. Van Almeloveens carrière op dit gebied wordt door Stegeman zorgvuldig geanalyseerd. Hij wist alle middelen in het veld te benutten en dat zonder eigenlijk op enig terrein voor iets nieuws stelling te nemen, laat staan op dat van de politiek. Aanvankelijk trad hij ook persoonlijk op, zoals bij het diner of ging zich presenteren om zijn doelen, voornamelijk een professoraat, te bereiken. Schriftelijk contact zoeken en recommandatie met binnen- en buitenlandse hoogleraren en predikanten waren zijn belangrijkste activiteiten en goede relaties met uitgevers en journalisten hielden hem van alle verschijningen op de hoogte.

De auteur laat uitgebreid zien hoe dit verkeer geheel beheerst werd door conventies. Wie de kunst van het schrijven van een Latijnse brief met zijn geformaliseerde tekst, dus met juiste bewoordingen als *captatio benevolentiae*, een bescheidenheidsformule, betuigingen van vriendschap en dergelijke beheerste, had zijn bakens uitgezet en vond een gewaardeerde plaats. Maar al deze fraaie zinnen met hun plichtplegingen in brieven, opdrachten en andere schriftelijke neerslag van het onderlinge verkeer waren gericht op het verwerven van gunsten en - oneerbiedig gezegd - het laten fungeren van de aangeschrevene als kruiwagen. Het ging derhalve meer om de vorm dan om de inhoud van de boodschap. Van Almeloveen - zo blijkt uit Stegemans boek - was een meester in deze vriendschapsretoriek en verdediging

van fatsoensregels, die tegelijk met buitengewone berekening de versterking van zijn eigen plaats tussen de geleerden beoogde. Zo mocht alleen wie ooit concrete hulp had geboden in

voorkomende gevallen rekenen op vermelding in Van Almeloveens publicaties. Wie niet meer nuttig was, liet de Harderwijkse professor als een baksteen vallen om, wanneer hij dat noodzakelijk achtte, soms na jaren de correspondentie weer op te vatten. En wel met het excuus het, nu onjuist gebleken, vermoeden te hebben gehad dat de correspondent was gestorven. Dat doet niet altijd aangenaam, ja zelfs opportunistisch aan. In tegenstelling tot zijn fungeren als zaakwaarnemer was Van Almeloveens latere optreden als patroon niet erg geslaagd, zoals uit diverse gevallen bleek. Hij zat te ver weg en kende te weinig hoogleraren van aanzien waar het studenten betrof. Ook door hem benaderde uitgevers dachten meer aan de harde commerciële realiteit van de boekenmarkt dan de door de idealen van de Republiek der Letteren bezielde hooggeleerde. Deze schatte herhaaldelijk zijn eigen invloed te hoog in en er bestond frictie tussen wat hij als vriendendienst aanbood en wat anderen van hem vroegen, zo kenschetst de auteur zijn optreden. Bij de lectuur van dit interessante en goed opgezette boek vragen sommige onderdelen wel wat veel van de lezer. Was het nu nodig de ontwikkeling van de briefschrijfkunst nog eens vrijwel in haar geheel te behandelen? Ook de verhandelingen over het postwezen doen wel erg uitgebreid aan en bovendien vervalt de auteur nogal eens in herhaling. Dat neemt echter niet weg dat hier een waardevolle studie ligt over een onderwerp dat in Nederland nog nauwelijks ontsloten was. Het boek zal zijn eigen plaats krijgen naast het recente werk van Luuc Kooijmans over vriendschap en overleven in ongeveer dezelfde periode.

E.O.G. Haitsma Mulier

R. de Schryver, *Max II. Emanuel von Bayern und das Spanische Erbe. Die europäischen Ambitionen des Hauses Wittelsbach, 1665-1715* (Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte Mainz. Abteilung Universalgeschichte CLVI; Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 1996, xiii + 286 blz., ISBN 3 8053 1621 6).

Flapteksten zijn meestal niet de aangewezen weg om een indruk te krijgen van de kern van een boek maar er zijn uitzonderingen zoals in dit geval. Hier wordt van keurvorst Max II Emanuel gezegd dat hij zich voortdurend heeft ingespannen voor zijn eigen roem en de grootheid van zijn huis, maar niet voor Beieren. Na lezing van zijn boek kan men zeggen dat dit een juiste conclusie is. Er had nog aan toegevoegd kunnen worden dat dit niet alleen voor Beieren gold maar ook voor de Zuidelijke Nederlanden waarover hij jarenlang als gouverneur ten minste in naam het bestuur heeft gevoerd. Die vormen het uitgangspunt van deze studie van de Leuvense hoogleraar. Het boek sluit daarmee aan bij de traditie in de Belgische geschiedschrijving die zich richt op de betekenis voor de Zuidelijke Nederlanden van de bestuursperiodes van de Spaanse en Oostenrijkse gouverneurs, een traditie waaraan de auteur al in de jaren zestig bijdragen heeft geleverd. Uit die tijd stamt wellicht ook het idee voor dit boek, want hij vermeldt in zijn voorwoord dat het onderzoek ervoor zich over vele jaren in spaarzame vrije tijd heeft uitgestrekt.

Het kan worden beschouwd als een tegenhanger van die eerdere studies. Kregen daarin vooral de binnenlandse effecten van dat bestuur in de tijd van de Spaanse Successieoorlog de aandacht, nu staan de Beiers-dynastieke en internationale context centraal: de relaties van Max Emanuel met de Spaanse Habsburgers, zijn ambities en het internationale gemanoeuvreer voor de Spaanse erfenis. Zo wordt

als het ware tegenover de graaf van Bergeyk die in de vroegere studies naar voren komt als een soort almachtige eerste minister, de figuur van Max Emanuel geplaatst als een tweede bron van politieke impulsen die bepalend waren voor het lot van de Zuidelijke Nederlanden. Alleen, de beide kaders dekken elkaar niet helemaal. Max Emanuels ambities

waren na zijn gouverneurschap geenszins uitgeput. Hij richtte zich alleen naar elders en dat geeft zijn gouverneurschap het karakter van een voorbijgaande episode zowel in de Beierse dynastieke planning als in het bestuur over de Zuidelijke Nederlanden. Als hij ergens anders iets meer of iets beters kon krijgen, bijvoorbeeld een koningskroon in Italië, waren die Nederlanden voor hem niet zo belangrijk. De auteur erkent dat ook.

Het boek is verdeeld in twee delen met de dood van de Spaanse koning Karel II in 1700 als keerpunt. Zolang die leefde stond Max Emanuel, die zich in de veldtocht tegen de Turken een bekwaam legeraanvoerder had getoond, aan de Habsburgse kant om de eenvoudige reden dat zijn echtgenote Maria Antonia, dochter van keizer Leopold I, volgens het Spaanse erfrecht bij het kinderloos overlijden van Karel II opvolgingsrechten had. Na haar vroege dood bij de geboorte van hun zoontje Joseph Ferdinand in 1692 gingen die op het kind over en in Karels testament van 1698 werd de kleine Beierse prins inderdaad als opvolger van de hele Spaanse monarchie aangewezen. Zijn vader had zich intussen een voorschot op de erfenis laten verzekeren door koning Karel te bewegen hem tot gouverneur van de Zuidelijke Nederlanden aan te stellen. Dat was overigens alleen gelukt op voorspraak van koning-stadhouder Willem III en keizer Leopold; eerstgenoemde had in de Negenjarige Oorlog dringend behoefte aan Beierse troepen in de Zuidelijke Nederlanden. Max Emanuels schitterende dynastieke vooruitzichten vielen in scherven door de plotselinge dood van zijn zoontje in 1699. Het Spaanse erfrecht, strikt gevolgd in Karels laatste testament, wees daarna Philips van Anjou als opvolger aan. Omdat hij de Zuidelijke Nederlanden als soeverein gebied hoopte te krijgen erkende Max Emanuel hem als koning en dat bracht hem in de successieoorlog in het kamp van de Bourbons. Het eindigde in een catastrofe: de Zuidelijke Nederlanden vielen grotendeels in handen van de zeemogendheden, zijn stamland Beieren ging verloren aan de keizer en hij werd volkomen afhankelijk van het geld en de goede wil van Lodewijk XIV. Het was alleen aan de laatste te danken dat hij bij de vrede zijn keurvorstendom terugkreeg. Het dynastiek-opportunistische karakter van Max Emanuels politiek kwam vooral tijdens de vredesbesprekingen van Utrecht en Rastatt sterk naar voren.

De onderhandelingen die met dit hele complex van thema's verbonden waren, worden door de auteur duidelijk belicht in helder gestructureerde hoofdstukken die steeds de zaken centraal stellen waar het om draaide. Dat is een prestatie op zichzelf, gezien alleen al het uitgebreide onderzoek dat ervoor is verricht in Spaanse, Beierse, Franse, Engelse, Belgische, Nederlandse en Vaticaanse archieven. Het boek biedt dan ook politiek-diplomatieke geschiedenis van hoog gehalte waarbij het milde oordeel van de schrijver over zijn hoofdfiguur opvalt. Hij noemt Max Emanuel niet onbetrouwbaar maar een bouwer van luchtkastelen die in alles gedreven werd door zijn zorg voor de belangen van zijn huis. Men kan daar ook iets anders tegen aankijken en hem een gokker noemen, want na zijn terugkeer in Beieren zette hij het spel onverdroten voort, nu met het oog op de Oostenrijkse successie.

N. Bootsma

A.C.N. Roothaan, *Vroomheid, vrede, vrijheid. Een interpretatie van Spinoza's Tractatus theologico-politicus* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1996; Assen: Van Gorcum, 1996, viii + 186 blz., *ƒ*55,-, ISBN 90 232 3109 0).

Deze studie, oorspronkelijk als dissertatie verdedigd aan de Universiteit van Amsterdam, lanceert een interpretatie van de *Tractatus theologico-politicus* van Spinoza waarin het accent nu eens niet op de relatie met de *Ethica* ligt, maar waarin de *Tractatus theologico-politicus* gezien

wordt als een zelfstandige argumentatieve eenheid. De schrijfster legt de volle nadruk op de betekenis die Spinoza aan de religie in de samenleving hecht. Beide uitgangspunten zijn betrekkelijk nieuw en goed te verdedigen. Na een bespreking van de historische context en van de bestaande studies over de *Tractatus theologico-politicus* in hoofdstuk 1 en 2 komt zij tot haar eigen visie, die in de inleiding al was geschetst en in hoofdstuk 3 breed wordt uitgewerkt. Deze komt erop neer dat Spinoza in dit boek een 'theologisch-politieke filosofie' ontwerpt (19, 35 en *passim*), waarin een op de bijbelse openbaring gebaseerde godsvoorstelling de garantie inhoudt voor een moraal die voor het leven van de individuele mens het heil mogelijk maakt. Voor het ontwikkelen van deze moraal en de eruit voortvloeiende vroomheid heeft het individu de staatsgemeenschap absoluut nodig, want alleen daarin kan zich respect voor de ander ontwikkelen. Naastenliefde en gerechtigheid vormen de kern van de bijbelse boodschap, en aangezien niet alle mensen via dezelfde religieuze voorstellingen tot hun vroomheid geraken, dient de samenleving de vrijheid van meningsuiting als fundament te hanteren. De macht van de staat is als plaatsvervanger van God (153) - de God van de gelovige wel te verstaan (171) en dat is de voorstelling van absolute goedheid en almacht (172) - de absolute morele norm, die ook de bescherming symboliseert van het natuurlijk recht om zichzelf te zijn, en daarmee van de gegeven pluriformiteit van de menselijke samenleving (172). Zo wordt vrijheid van meningsuiting de voorwaarde voor vrede in de staat en vroomheid van het individu: de woorden van de titelpagina van de *Tractatus theologico-politicus* zijn de parolen van Roothaans boek. Er is in dit alles veel dat waar en verhelderend is.

Roothaan noemt deze 'theologisch-politieke filosofie' ook een 'praktische redelijkheid', die zij terugvoert op de praktische filosofie van Aristoteles. Zij ziet deze 'praktische rede' in de *Tractatus theologico-politicus* wel niet als tegenstelling tot Spinoza's dusgenaamde 'speculatieve rede', die in de *Ethica* gestalte krijgt, maar toch wel als een zelfstandige denkrichting of filosofie.

Op dit punt blijf ik zeer sceptisch. In feite wordt bij Roothaan deze 'speculatieve rede' verbannen naar een reservaat voor de *happy few.* Naar mijn inzicht is het juist de rationele filosofie van de *Ethica* die, zij het niet systematisch afgeleid, maar eerder retorisch geformuleerd - dat wil zeggen met het oog op een praktische toepassing anders geformuleerd - de gehele *Tractatus theologico-politicus* stuurt. Spinoza's ene filosofie blaast als het ware alle verstopte poriën van de religie en de politiek van zijn dagen door. Theologie is voor Spinoza niet een 'andere', 'praktische' waarheid, zij is helemaal geen waarheid en heeft geen andere waarde en waardigheid dan die welke de *ratio* haar toewijst.

Tot zover is er een verschil van mening, dat de gewenste pluriformiteit alleen maar kan bevorderen. Er valt echter ook een aantal fouten te signaleren, waarvan ik er enkele aanstip.

Roothaan brengt *Adnotatio* 3, die niet op Christus betrekking heeft doch op de profeten van het Oude Testament, in verband met de passage G III 20.30-21.12, die wel over Christus handelt: ze concludeert (impliciet) dat Christus 'de grenzen van de menselijke natuur overstijgt' (91). Maar dat is niet Spinoza's bedoeling. Wat hij mijns inziens in beide passages wil zeggen is dat, zoals de profeten over een krachtiger verbeelding beschikten dan wij, zodat zij met 'lichamelijke middelen' (beelden en woorden) de wijsheid Gods gewaar werden, Christus met een krachtiger geest begiftigd was dan de profeten én dan wij, zodat hij zonder die lichamelijke middelen (*immediate*) én zonder filosofische deductie, die wij nodig hebben om zonder lichamelijke middelen wijsheid te verkrijgen, Gods wijsheid deelachtig werd. Maar zowel de profeten als Christus waren mensen. In *Adnotatio* 3 wordt gesproken

over iemand die, als hij bestond, ‘een ander middel’ ter beschikking zou hebben dan lichamelijke (en geestelijke) middelen voor het verkrijgen van kennis, en zo iemand *zou* de grenzen van de menselijke natuur overstijgen en kan dus niet bestaan.

Op bladzijde 83 en in noot 278 worden *percipere* en *perceptio* met ‘waarnemen’ en ‘waar-

neming' vertaald en gezegd dat die 'mathematische zekerheid' geven, maar die zekerheid kan alleen uit het 'begrijpen' en het 'begrip' volgen.

Wanneer Spinoza aan het slot van hoofdstuk 14 (G III 180.8) spreekt van *haec duo capita*, veronderstelt Roothaan dat daarmee de hoofdstukken 14 en 15 worden bedoeld (77), maar dat laat het Latijn niet toe; Spinoza had trouwens al eerder (G III 177. 15-16) dezelfde uitdrukking gebruikt en daar ondubbelzinnig de hoofdstukken 13 en 14 bedoeld. Roothaan begrijpt de samenhang tussen deze twee hoofdstukken niet: daarin wordt de scheiding tussen filosofie en theologie beredeneerd, in hoofdstuk 13 vanuit de bijbel, in hoofdstuk 14 vanuit de rede.

De twee noten 234 en 429 betrekken de interpunctie en accenten van de editie van Gebhardt in de redenering, maar die zijn niet van Spinoza. Roothaan begrijpt de functie van de leestekens niet en haar redeneringen ontsporen daardoor in beide gevallen geheel.

Tot slot is op bladzijde 132 een citaat (G III 202. 10-14) verkeerd vertaald, want Roothaan ziet over het hoofd dat in de aangeboden alternatieven (*vel... vel*) de eerste werkwoordsvorm inderdaad een irrealis is (*esset*), maar de tweede juist niet (*se extendit*); dit tweede alternatief stemt dan ook wél met de werkelijkheid overeen. Daardoor ontspoort ook hier de redenering van Roothaan.

Ik zie af van een handvol kleine fouten (zoals op bladzijde 1 *Renati Descartes principiorum philosophia* (titel van Spinoza's boek; gaat dat over de filosofie van de beginselen?)) die het betoog niet bedreigen. Wel storend is het voortdurend gebruik van moderne 'ideologische' terminologie zonder dat de relatie met Spinoza's taalgebruik en teksten steeds direct duidelijk wordt: praxis, pluriformiteit, speculatieve rede, ommekeer van gemoedstoestand, dé geschiedenis (waarvoor Spinoza helemaal geen term heeft), praktische identiteit, persoonlijke identiteit, ongemodificeerde intermenselijke natuur, psychische integratie. Ook zou men graag zien dat een centrale term als 'vroomheid' (*pietas*) bij Spinoza (en in Roothaans boek) nu eens op zijn inhoud precies zou worden onderzocht; er is tenslotte een *Lexicon Spinozanum* (dat ook in de literatuurlijst vermeld wordt) en een concordantie van de *Tractatus theologico-politicus.*

Samenvattend: deze studie heeft een originele aanpak en biedt ook een originele visie, die als geheel betwistbaar is, maar toch ook goed interpreterende samenvattingen van gedeelten van Spinoza's boek te zien geeft. Uit een oogpunt van zorgvuldige analyse van de tekst vertoont zij echter tekortkomingen.

F. Akkerman

J. Gawronski, *De equipagie van de Hollandia en de Amsterdam. VOC-bedrijvigheid in 18de-eeuws Amsterdam* (Amsterdam: De Bataafsche leeuw, 1996, 317 blz., ISBN 90 6707 331 9).

Uitgangspunt voor het boek zijn archeologische onderzoeken naar de scheepswrakken van de 'Hollandia', vergaan bij de Engelse Scilly-eilanden in 1743, en de 'Amsterdam', die in 1749 bij Hastings op het strand werd gezet. Beide schepen waren toen gloednieuw en afkomstig van de Amsterdamse VOC-werf. De schepen zelf en de vele vondsten riepen enerzijds vragen op over de organisatie en het personeelsbestand van de VOC en anderzijds over de benodigde materialen en koopwaren, het netwerk van leveranciers en het economisch belang van de VOC voor Amsterdam in de jaren '40 van de achttiende eeuw. Deze studie levert dus een

interessante confrontatie op tussen de gevonden materiële overblijfselen en het historische bronnenmateriaal in de vorm van onder andere de boekhouding van de kamer Amsterdam van de VOC.

Naast het Oostindisch huis aan de Oude Hoogstraat, waar zich vooral het bestuurlijk en administratief centrum bevond en enige pakhuizen aan het Rapenburg, beschikte de VOC na

1660 over een zeer groot bedrijfsterrein op Oostenburg voor de equipage, de bouw en uitrusting van met name de schepen voor de drie retourvloten die jaarlijks naar de Oost voeren en beladen met handelswaar weer terugkeerden. Het terrein werd gedomineerd door het imposante Compagnies Zeemagazijn, waarin zich ook het slachthuis bevond.

In het eerste deel van het boek laat de auteur systematisch alle onderdelen van de organisatie de revue passeren, de twintig bewindhebbers, de uit hun gelederen samengestelde commissies van de rekenkamer, de ontvang, het pakhuis en de equipage, de daaronder vallende administratieve, ambachtelijke en logistieke afdelingen, de te verrichten taken, de aanwezige functies, de personeelsleden met naam en toenaam (voor zover bekend), hun carrière, verdiensten en woonadres. In totaal werkten zo'n 1300 personen bij de VOC, waarvan 1100 arbeiders op basis van dagloon en een staf van ongeveer 180 werknemers in vaste dienst. Om dit grote en complexe bedrijf naar behoren te laten functioneren, bestond het naast een gecentraliseerd bestuur uit een verzameling autonoom opererende afdelingen, die vanuit hun eigen regels en taakstelling hiërarchisch werden geleid. Zo was de leiding van de belangrijkste ambachtelijke afdeling, de scheepstimmerwerf, waar zo'n drie tot vijf spiegelschepen per jaar werden gebouwd, toevertrouwd aan de meesterscheepstimmerman, die daarbij geassisteerd werd door twee meesterknechten en 18 voormannen, van wie 13 voor de scheepstimmerlieden en telkens een voor de houtwerkers, scheepsbeschieters, scheepsboorders, schilders en spaanderrapers. Zij hielden in totaal toezicht op ongeveer 500 arbeiders.

In het tweede deel van het boek komen met een ijzeren regelmaat aan bod de talloze ingekochte materialen en goederen bestemd voor de bouw en uitrusting van de schepen, hun aantal, prijs, herkomst, de leverancier(s), diens inkomen en woonadres. De goederen werden over het algemeen van vaste leveranciers uit Amsterdam betrokken (meer dan 76%), die in bepaalde producten gespecialiseerd waren. Het inkoopbeleid van de VOC was kwaliteitsgericht en prijsbewust. Toen er bijvoorbeeld in de periode 1742-1749 goedkopere Ierse boter op de markt kwam, werd daarvan meer ingekocht. De totale uitgaven stegen echter van ƒ1.700.000 in 1742 tot ƒ2.525.000 in 1749, die voor een deel bepaald werden door fluctuerende marktprijzen en voor een ander deel door de omvang van de leveranties. Van de totale uitgaven was tussen de ƒ600.000 en ƒ750.000 bestemd voor de scheepsbouw met als grootste kostenpost eikenhout voor de scheepsromp. Het Hamburgse, overzeese en bovenlandse hout werd aangeleverd als rechthout en krommers (speciaal kromgegroeide bomen), die vervolgens in de houtzaagmolens bij de scheepswerf tot balken en planken verzaagd werden. Overigens, het grote aantal specifieke scheepsbouwtermen in dit deel had wat mij betreft wel een verklarende woordenlijst verdiend.

De conclusie lijkt gerechtvaardigd dat de VOC met zijn in totaal 170 verschillende functies, verdeeld over vele afdelingen, al in het begin van de achttiende eeuw een ‘modern’ bedrijf was in de pre-industriële samenleving. De productie, inkoop en logistiek waren behoorlijk gestandaardiseerd, personeel, materieel en materialen werden zo efficiënt mogelijk ingezet, innovaties werden niet geschuwd en bij de inkopen werd op prijs en kwaliteit gelet. Dit werpt een nieuw licht op de nog altijd actuele discussie over het complex van factoren dat tot de ondergang van de VOC heeft geleid.

Toch hebben veel getrokken conclusies iets onbevredigends, omdat ze relatief zijn. De auteur maakt bijvoorbeeld wel aannemelijk dat de VOC efficiënt werkte, maar de vraag hoe efficiënt wordt niet beantwoord. Hiertoe zouden de prestaties van de kamer Amsterdam vergeleken moeten worden met die van bijvoorbeeld de

kamer Zeeland of een ander groot bedrijf, misschien zelfs met die van de East India Company. Dat zou teveel gevraagd zijn in het kader van deze toch al uitgebreide studie, maar prikkelt wellicht anderen tot nader onderzoek. Het mooie boek van Gawronski biedt daarvoor heel wat mogelijkheden.

J.Th. Rijper

A. Lemmers, *Techniek op schaal. Modellen en technologiebeleid van de Marine 1725-1885* (Dissertatie Leiden 1996; Amsterdam: De Bataafsche leeuw, 1996, 391 blz., ƒ56,-, ISBN 90 6707 423 3).

In de tweede helft van de jaren 1970 was ik betrokken bij de transformatie tot museumschip van de Buffel, het in 1974 door de Nederlandse marineleiding van de sterkte afgevoerde kustverdedigings- en later logementsschip uit 1868, dat door het Rotterdamse Maritiem Museum Prins Hendrik in eigendom was verworven. Bij de voorbereiding van een expositie aan boord van het schip over de negentiende-eeuwse ontwikkelingen in bewapening, voortstuwing, uitrusting en versiering van Nederlandse oorlogsschepen mocht ik, op zoek naar geschikt bruikleenmateriaal voor die expositie, ook grasduinen in de collectie van de Marinemodellenkamer.

Die collectie stond midden jaren zeventig opgeslagen (herinner ik me nog goed) op wankele stellingen op een tochtige zolder van het Rijksmuseum. Niemand wist precies wat daar stond. Er was slechts moeizaam een relatie te leggen tussen de nummers in de midden negentiende eeuw door J.M. Obreen samengestelde catalogus van de verzameling en de nogal eens van hun labels losgeraakte objecten. Sommige daarvan waren nog steeds goed bruikbaar voor expositiedoeleinden. Vele andere waren, dicht naast elkaar en soms op elkaar gezet op de schappen, incompleet en hard toe aan een ingrijpende opknapbeurt.

Nu, twintig jaren later, is de collectie geordend, geïnventariseerd, te zien op een cd-rom en ten dele gerestaureerd. (Nog maar kort geleden oogstten een paar van die in oude glorie herstelde modellen veel bewondering op de expositie *Schiffahrt und Kunst aus den Niederlanden*, die bij gelegenheid van de Bootmesse 1997 in Hamburg werd gehouden.) De aanzet tot het opnieuw tot leven wekken van de Marinemodellenverzameling werd in de jaren 1980 gegeven door Rijksmuseum-conservator Bas Kist. Oud-marineofficier Willem Canisius verrichtte tijdens zijn zoektocht naar modellen die licht konden werpen op de evolutie van het scheepsgeschut het eerste spit- en graafwerk rond de deerlijk in de versukkeling geraakte collectie. De historicus Alan Lemmers ten slotte nam het niet te onderschatten karwei ter hand om alle modellen weer hun identiteit te bezorgen, en om de afzonderlijke voorwerpen en de collectie als geheel van een historische en technische context te voorzien.

In het onderhavige boek, zijn proefschrift, legt Lemmers over zijn ordenende werk en over zijn object-gerichte onderzoek verantwoording af. Daarbij weeft hij twee vertellijnen ineen, een chronologische en een thematische. Zijn chronologische verhaal begint even na 1725, omdat uit die periode de vroegste modellen in de collectie dateren. Zij werden bijeengebracht door Jochem Asmus, van 1798-1807 equipagemeester bij de Amsterdamse admiraliteit en een gedreven verzamelaar van historische én eigentijdse modellen, die samen een beeld moesten geven van de scheepsbouwtechnische ontwikkeling bij (vooral maar niet uitsluitend) de Nederlandse oorlogsvloot. Asmus werd daarmee de grondlegger van de Marinemodellenkamer. Deze zou in de loop van de negentiende eeuw uitdijen tot ongeveer 1600 stuks; de verzameling ging materiaal bevatten over bewapening, voortstuwing en navigatie, maar ook bijvoorbeeld - en dat ligt minder voor de hand - over waterstaatswerken en Aziatische scheepvaart. Asmus' collectie werd al gauw een studieverzameling voor het departement van marine; hij werd in 1817 door minister Van der Hoop naar Den Haag gehaald om te dienen ‘tot betere kennis en behandeling der dagelijks bij het ministerie voorkomende onderwerpen’. Tegen het einde van de negentiende eeuw verminderde het praktische nut van de collectie

voor de politiekmilitaire besluitvorming: men besliste steeds meer op grond van tekeningen en niet aan de hand van (dure) modellen. Technische objecten veranderden daardoor in cultuurhistorische voorwerpen. In de jaren 1885-1887 verhuisde de collectie naar het jonge Rijksmuseum.

Binnen de chronologische vertellijn vallen ook Lemmers' uiteenzettingen over de historie en de functies van (scheeps)(half)modellen, plus zijn vier inleidende hoofdstukken over de organisatorische en technische aspecten van het Nederlandse beleid inzake de oorlogsvloot: in de achttiende eeuw, in de Bataafs-Franse tijd, tijdens de eerste decennia van het Koninkrijk, en in de periode 1830-1880, waarin de marine te maken kreeg met revolutionaire ontwikkelingen als die van zeil- naar stoommachine/schroef-voortstuwing en van voorlaadgeschut in de brede zijde naar achterlaadgeschut met getrokken lopen en granaten in centraal aan boord geplaatste, draaibare torens.

Binnen de chronologie hanteert Lemmers een thematische verhaallijn. Die bestaat uit een twaalftal voorbeeldstudies. Zij stellen de auteur in staat om vele objecten uit de collectie en de daarachter schuilgaande historische en technische verhalen voor het voetlicht te halen. De studies handelen bijvoorbeeld over Asmus' kunstklip, een verankerd, drijvend verdedigingsmiddel voor zeegaten, over Soetermeers succesvolle verbetering van een Engels systeem ter vergroting van de stijfheid in de romp van een houten schip, en over de invoering van een effectieve combinatie van stoommachine en schroef. Lemmers' studie krijgt een mij aansprekende meerwaarde, omdat hij iedere keer weer in zijn verhalen de mensen betrekt, die al die technische nieuwigheden bedachten of verbeterden. Hij zet ze neer met al hun naijver en andere (on)hebbelijkheden.

En wat is nu het resultaat van Lemmers' gedetailleerde onderzoek naar de historie van de Marinemodellenkamer en zijn inhoud? Allereerst (dat moet mij als medewerker van een maritiem museum van het hart) is deze waardevolle collectie nu weer op de museale kaart gezet. Bezoekers van het Rijksmuseum zullen weer kunnen luisteren naar hetgeen de vaak intrigerende modellen te vertellen hebben. (En misschien bestaat er een kans, dat de nu over meerdere musea en archieven verspreide technische tekeningen in het Rijksmuseum zullen worden samengevoegd met de modellen, waarmee ze ooit een eenheid vormden.) Daarnaast, en eigenlijk natuurlijk in de eerste plaats, biedt Lemmers' boek een overweldigende hoeveelheid feiten en verbanden over de negentiende-eeuwse, in Nederland bedachte of aan kennis in het buitenland ontleende technische vernieuwingen die bij de oorlogsvloot werden ingevoerd.

Al die door Lemmers toegevoegde kennis is, dunkt mij, vooral bestemd voor lezers die zich in de materie al thuis voelen. Er wordt heel wat bekend verondersteld. Maar ook voor hen was het niet ondienstig geweest, wanneer een redacteur zich had geworpen op het fors uitdunnen van het breedsprakige, in algemene beschouwingen soms zelfs wat wollige taalgebruik van de auteur.

Leo M. Akveld

J.J. Huizinga, ed., *Van Leeuwarden naar Den Haag. Rond de verplaatsing van het stadhouderlijk hof in 1747* (Franeker: Van Wijnen, 1997, 141 blz., *ƒ*24,50, ISBN 90 5194 163 3).

Brede belangstelling voor een bepaalde periode is aan mode onderhevig. Na de nostalgische belangstelling voor de Republiek in de zeventiende eeuw en de stroming die zich concentreerde op de negentiende eeuw, omdat daarin het Koninkrijk der Nederlanden vorm kreeg, groeit nu de interesse voor de achttiende eeuw. Deze eeuw biedt zowel ruimte aan nostalgie - zie de tegenwoordig zeer populaire ‘oude

muziek', die ook in deze bundel ruime aandacht krijgt - als aan het trekken van tot het heden doorlopende lijnen. Het jaar 1747 is met de komst van een eenhoofdig stadhouderschap in alle gewesten net zo goed een mijlpaal op de weg naar de twintigste-eeuwse eenheidsstaat als de Unie van Utrecht van 1579 en de zeven grondwetten

tussen 1795 en 1815. Misschien heeft ook de keuze voor de patriottentijd als eindexamenonderwerp bijgedragen tot een toenemend aantal bundels gericht op een breed publiek, waarvan deze er een is.

Omdat het woord vooraf het boek aanbeveelt aan ‘wie belangstelling heeft voor Friese geschiedenis’, was ik bang dat het een uiting zou zijn van Friese profileringsneigingen, maar de bundel maakt zijn titel volledig waar: de Friese geschiedenis wordt in het kader van de hele Republiek geplaatst. Alle bijdragen zijn vlot geschreven en de illustraties zijn relevant. Het openingsartikel van J.J. Huizinga, ‘Van Leeuwarden naar Den Haag’ (9-25), geeft in vogelvlucht de voorgeschiedenis van Oranje en de Republiek in de zeventiende eeuw en een aanduiding van de thema's die ook in de andere bijdragen aan de orde komen: de verschillen in de positie van de stadhouder in de verschillende gewesten, de lobby om het opperbevelhebberschap van het Staatse leger en de vloot, de Oostenrijkse successieoorlog en zijn binnenlandse gevolgen.

Dan meen ik een nadeel van gelegenheidsbundels te bespeuren: de opstellen missen een duidelijke onderzoeksvraag en lijken soms een opsomming van losse gegevens, waarvan mij niet steeds duidelijk is of ze karakteristiek zijn voor een bepaalde ontwikkeling of juist afwijken van een algemeen patroon. De bijdragen van Y. Kuiper, ‘Onder hovelingen. Hofadel in Leeuwarden, Friese cabale in Den Haag’ (37-58), H. Algra, ‘Muziek aan het hof van Anna van Hannover en Willem Carel Hendrik Friso’ (73-84) en J. van Dam, ‘Stadhouderlijke verblijven buiten Friesland’ (85-95) lijken sporen hiervan te dragen. Ook is het in een bundel waarin auteurs naar elkaar verwijzen wat vreemd als vlak nadat Kuiper uitvoerig heeft uitgelegd waarom het vertrek van het hof nauwelijks economische consequenties had, Mulder zonder nadere toelichting het traditionele standpunt inneemt dat het de nekslag voor Leeuwarden betekende.

Onder de bijdragen die mij het meest aanspraken, bevindt zich toch die van R. Mulder, ‘Het hof van Willem en Anna in Leeuwarden’ (59-72), waarin relaties worden gelegd tussen de organisatie van het hof en zijn plattegrond en interieur. Verder boeiden mij ook H. Spanninga, ‘Willem IV en de Doelistenbeweging in Friesland’ (97-122), met een breed overzicht van opkomst en verloop van deze oproerige beweging, die vervolgens door bestaande structuren werd ingekapseld; en B. Bilker, ‘Het erfstadhouderschap’ (123-134), een zorgvuldige rechtshistorische studie van de uitbreiding van deze instelling met de vrouwelijke lijn en de sporen daarvan in latere grondwetten.

In een boek zonder voetnoten is niet te bepalen of een literatuurlijst verwijzingen of achtergrondliteratuur bevat. In beide gevallen mis ik echter het boek van J.W.A. Naber, *Vorstinnen van het huis Oranje-Nassau*, uit 1898. In diverse artikelen viel mij op hoezeer dit honderd jaar oude werk nog steeds de stand der wetenschap weergeeft. Dit alles neemt niet weg dat het eindoordeel over deze bundel naar mijn mening zeer positief moet luiden.

W. Pelt

M.M. Lamens-van Malensteijn, *Oefening en bespiegeling. Het verloskundige onderwijs van M.S. du Pui (1754-1834) te Leiden* (Pantaleon reeks XXVI; Rotterdam: Erasmus publishing, 1997, 477 blz., *ƒ*97,50, ISBN 90 5235 108 2).

Het praktisch onderwijs in de verloskunde vond tot het einde van de achttiende eeuw volledig plaats buiten het academisch circuit. Vroedmeesters en vroedvrouwen ontvingen hun opleiding bij het plaatselijk *collegium medicum.*

M.S. du Pui (1754-1834) was de eerste hoogleraar in Nederland die dit vak op academisch niveau doceerde en de studenten praktische ervaring bijbracht. Daarom verdient deze figuur

zeker een grondige studie, niet alleen wat zijn onderwijs betreft, maar ook naar de stand van de wetenschap in de periode en het functioneren van de hoogleraar als organisator voor betere omstandigheden voor zwangeren en kraamvrouwen.

De auteur geeft allereerst aandacht aan de vroedkundige voorzieningen in de stad Leiden, waarbij zij het functioneren van het *collegium medicum* toelicht. Vervolgens bespreekt zij het praktisch onderwijs van Du Pui, het zogenaamde *collegium casuale chirurgicum.* Verlos- en heelkunde waren in die tijd nog nauw met elkaar verbonden.

Daarna komt het theoretisch onderwijs aan de orde. Hierbij valt vooral de nadruk op de bekkenleer en de instumentele verloskunde. De heelkundige kant, met name de keizer- en schaambeensnede, wordt eveneens besproken. Ook de theorie over en de praktijk van de nageboorte, vaak een bron van complicaties voor de vroedvrouw en de obstetricus, krijgen ruim aandacht. Gebrekkige leefomstandigheden waren verantwoordelijk voor de nog niet bekende deficiënties in de voeding, die weer aanleiding gaven tot Engelse ziekte en andere aandoeningen, die een verhoogd risico voor de zwangeren en barenden met zich meebrachten.

Ook de sociale taak van de verloskundige, in deze tijd nog als ‘staatkundig’ beschreven, behoorde tot het terrein van de hoogleraar, evenals de gerechtelijke geneeskunde. Hierin besteedt Du Pui vooral aandacht aan de kindermoord, een tragische consequentie van de armoede waarin veel vrouwen, vooral in de steden, verkeerden. Du Pui pleit voor gezondheidswetten voor de onvermogende zwangeren, waardoor deze in staat gesteld worden veilig hun kind te baren in beschermde hospitia, van waaruit zij naar de maatschappij kunnen terugkeren.

De auteur heeft een aantal documenten als bijlagen opgenomen, waaronder een reisverslag Londen/Parijs in 1778, Du Puis intreerede als bevorderaar van de anatomie, chirurgie en verloskunst te Alkmaar in 1788 en zijn inaugurele rede uit 1791 te Leiden. Voorts nog een volledige vertaling van de *Dictata in artem obstreticam*, gegeven tussen 1802 en 1805. Zij is bij de transcripties en de vertalingen bijgestaan door drs. W.M. Rijkmans-Cordia. De Latijnse teksten zijn naast de vertalingen geplaatst.

Zorgvuldigheid is een belangrijk kenmerk van deze studie, die in eerste instantie gediend heeft als proefschrift aan de Leidse universiteit. De auteur is huisarts, en de systematische wijze van behandeling van het onderwerp doet denken aan het nauwkeurige onderzoek van patiënten. Zij heeft het onderwerp logisch ingedeeld en waar nodig toegelicht met de stand van wetenschap en verloskundig onderwijs elders in Europa, mede vanwege Du Puis buitenlandse ervaringen. Hierdoor krijgt de lezer ongetwijfeld een beeld van *the state of the art.*

De figuur van M.S. du Pui is karakteristiek voor de eerste decennia van de negentiende eeuw. Zijn functie was veelomvattend. Hij moest zowel heel- als verloskunde uitoefenen, onderwijs geven en een forensische taak vervullen. Bovendien moest hij ijveren voor een goed *tocodochium* of kraamkliniek. Deze combinatie van werkzaamheden verschafte hem een vooraanstaande positie, zowel in de stad als aan de universiteit. Zijn uitspraken en adviezen kenmerken hem als een verlicht medicus, gericht op verbetering van de leefomstandigheden en de noden waarin veel burgers omtrent de eeuwwisseling verkeerden. Hij pleitte reeds in 1788 voor variolatie, en uitte zijn verontwaardiging jegens de autoriteiten die de pokkeninenting verboden. Hij riep op tot mildheid jegens de jonge, ongehuwde moeders die hun kind na de geboorte ombrachten. ‘Ik zou tenslotte willen dat de burgers in de beschaafde burgermaatschappij over de onvermogende zwangeren nadenken en aan hen rechten en privileges toekennen opdat ze veilig kunnen baren

en hun (ongeboren) kinderen geen schade toebrengen', zo stelt Du Pui in zijn *Dictata* over de zorg voor zwangeren.

De bijlagen in dit werk zijn slechts ten dele geanalyseerd en in de tekst vermeld. De intreerede te Alkmaar bijvoorbeeld komt inhoudelijk slechts terloops aan de orde. De auteur heeft zich, zoals de titel van het werk aangeeft, beperkt tot analyse van die documenten die betrekking

hebben op de verloskunde. Hierdoor mist de lezer iets van het algemene gedachtepatroon in de geneeskunde, dat vooral in de rede van 1788 naar voren werd gebracht. Dit klemt des te meer omdat de rede alleen in handschrift in het archief van de familie Du Pui aanwezig is. Het gaat hier dus om de publicatie van een niet onbelangrijke bron.

Het is duidelijk dat Du Pui al in 1788 betrokken was bij de discussies over het werk van Johan Peter Frank (1745-1821), de pionier van de *medizinische Polizey*, de voorloper van de sociale geneeskunde. Dit facet van zijn inzichten verdient meer aandacht, mogelijk in een aanvullende studie over de ontvangst van de 'medische politie' in de Bataafse Republiek. Du Pui was erdoor bevangen, en niet alleen in de verloskundige praktijk!

Gelukkig is er in Nederland momenteel meer belangstelling voor biografieën. In belangrijke mate kan deze studie over het functioneren van de hoogleraar Du Pui in Leiden tot deze categorie gerekend worden. Ook voor de geschiedenis van de Leidse universiteit gedurende de negentiende eeuw is dit boek een welkome aanvulling.

A.M. Luyendijk-Elshout

G.J. Knaap, *Shallow waters, rising tide. Shipping and trade in Java around 1775* (Verhandelingen van het Koninklijk instituut voor taal-, land- en volkenkunde CLXXII; Leiden: KITLV press, 1996, x + 255 blz., ISBN 90 6718 102 1).

Tot de werkzaamheden van de havenmeesters in dienst van de VOC behoorde het houden van aantekening van de scheepsbewegingen. Van ieder aankomend of uitzeilend schip moesten worden opgetekend het type schip, het aantal bemanningsleden, de lading, de bewapening en de haven van herkomst of bestemming. Ook werden de naam van de schipper, zijn landaard en zijn woonplaats vastgelegd. Deze lijsten, die in grote aantallen moeten zijn opgesteld, zijn grotendeels verloren gegaan. Alleen voor de havens van Java en Madoera in de periode 1767-1778 zijn zij bewaard gebleven. Voor zijn onderzoek heeft G. Knaap de gegevens van ruim 20.000 scheepsbewegingen in elektronische gegevensbestanden opgeslagen en statistisch verwerkt in combinatie met gegevens over handel en over de uitgifte van zeepassen. Te vaak nog wordt door historici het gebruik van kwantitatieve methoden geschuwd, omdat de kwaliteit van de bronnen te kort zou schieten. Deze studie laat andermaal zien, dat juist met weldoordacht gegevensbeheer en kwantitatieve analyses kan worden vastgesteld wat precies de leemten en tekortkomingen van de bronnen zijn en hoe de vertekeningen op verantwoorde wijze kunnen worden bijgesteld.

De auteur geeft in een aantal aanhangsels een inzichtelijke beschrijving van zijn werkwijze van bron via gegevensopslag, tellingen en beredeneerde schattingen tot en met de conclusies en interpretaties. De gevolgtrekkingen worden geboden op drie niveaus: de feitelijke situatie omstreeks 1775, de langetermijnontwikkeling en een toetsing van bestaande opvattingen daaromtrent. Het 'feitelijke' onderzoek bestrijkt een groot aantal onderwerpen: scheepstypen en laadvermogen, bewapening en handelsgoederen, seizoenen en omlooptijden, schippers en bemanningsleden, bedrijfseconomische en volkenkundige aspecten. Daarbij worden voortdurend uitsplitsingen gemaakt naar VOC en particuliere handelsvaart, naar bepaalde

vaarroutes en afzonderlijke producten. Dankzij een tweetal inleidende hoofdstukken over de VOC en de Javaanse havens zijn deze tamelijk specialistische beschrijvingen en detailanalyses ook voor niet-specialisten goed te volgen. Daarbij is overigens een stevige dosis volharding vereist, want beschrijving van de statistische gegevens en alle bijbehorende mitsen en maren, manco's en marges levert nu eenmaal niet bepaald meeslepende leesstof op. Wellicht zou de lezer met

aanvullende gevisualiseerde presentatie meer gediend zijn. Hierbij valt te denken aan een fotografische afbeelding van de bronnen, een duidelijkere tabelpresentatie (met name de percentering van de netwerkgegevens in hoofdstuk 5 is niet duidelijk) en een grafische weergave van de geconcludeerde patronen van handel en vervoer.

Doordat de bronnen alleen voor zeer weinig opeenvolgende jaren beschikbaar zijn draagt de studie meer het karakter van een toestandsbeschrijving dan van analyse van langetermijnontwikkelingen. De auteur tracht deze opgelegde beperking te ondervangen door toevoeging van twee hoofdstukken, die de scheepsbouw en de handelspatronen plaatsen in een langetermijnperspectief. Op die manier slaagt de auteur in het aantonen van zowel doorgaande ontwikkelingen als sterke golfbewegingen.

Een van de kenmerken van de achttiende-eeuwse zeilvaart die de twintigste-eeuwse mens het meest in het oog springt is de geringe productiviteit. Zo was de verhouding van het aantal bemanningsleden tot de lading zeer hoog: voor de private sector weinig beter dan een kop op een last; voor de grotere VOC-schepen was deze verhouding ongeveer een kop op drie lasten (37). Het aantal vaardagen ten opzichte van het aantal ligdagen was zeer gering, variërend van 1:4 tot 1:6 (60). Interessant is de beschrijving van de gelaagde opbouw van het netwerk van de handel over zee en de wijze waarop het wereldwijde en inter-Aziatische netwerk van de VOC aansloot op de interinsulaire en lokale netwerken van Aziatische schippers met hun kleinere vaartuigen.

Met dergelijke bevindingen kan de auteur in het slothoofdstuk de ruimere problematiek aansnijden van de langetermijnontwikkeling van de verhouding oost-west op de gebieden van technologie, marktverhouding en machtsvorming. Mede op basis van de kwantitatieve analyses werden de opvattingen daaromtrent van C.M. Cipolla, P.J. Marshall, J.C. van Leur en M.A.P. Meilink Roelofsz getoetst.

Koloniale heffingen op de in- en uitvoer, het gemiddeld gewicht van een kanonskogel, de prijs van fijnkorrelige suiker, de omvang van de handel in katoentjes, het zijn niet meer de onderwerpen die het actuele historisch discours doen zinderen en studenten uit hun dak doen gaan. Hoewel pas tien jaar geleden aangevangen lijkt de studie in opzet en uitwerking een nakomer van een alweer voorbije historiografische interesse. Als een kwantitatieve analyse van het alledaagse economische leven staat dit werk misschien haaks op de thans heersende mode. Maar wat het tekort mocht komen aan belangstelling op korte termijn zal op lange termijn ongetwijfeld ruimschoots worden ingehaald, want de inhoud is van blijvend belang voor vele kernthema's van de economische en maritieme geschiedenis van Indonesië.

J.N.F.M. à Campo

Nieuwste geschiedenis

H.M. Beliën, D. van der Horst, G.J. van Setten, ed., *Nederlanders van het eerste uur. Het ontstaan van het moderne Nederland 1780-1830* (Amsterdam: Bert Bakker, 1996, 260 blz., *ƒ* 29,90, ISBN 90 351 1776 X).

In de jaren 1780-1830 maakte in ons land de oude Republiek plaats voor de eenheidsstaat. Tweeëntwintig mensen die in deze ontwikkeling een belangrijke rol spelen, zijn in deze bundel geportretteerd.

Na de algemene inleiding is het boek verdeeld in zes perioden. Over de eerste periode, ‘De

Patriottentijd 1780-1787' (19-48), zijn drie artikelen geschreven. Het eerste behandelt uiteraard het pamflet van Van der Capelle, *Aan het volk van Nederland*, en gaat in op diens leven. De andere twee artikelen gaan over mensen met een uitgesproken anti-patriotse houding. Een van hen is Kaat Mossel, een volksvrouw en een echte Oranjeklant. Ze belandt voor haar opruiend gedrag in de gevangenis.

Ook aan de tweede periode, 'De Restauratie 1787-1795' (49-84), zijn drie artikelen gewijd. Het eerste gaat over Laurens van der Spiegel, raadpensionaris ten tijde van de Restauratie. Pieter Vreede probeert op nationaal niveau de positie van Brabant te verbeteren en is een van de belangrijkste complotteurs die met instemming van de Franse overheid een staatsgreep beramen in januari 1798. In juni van dat jaar reeds vindt de tweede staatsgreep plaats en vlucht hij.

De portretten uit 'Bataafse Republiek 1795-1806' (85-150) zijn het talrijkst. In zes artikelen wordt onder meer de opperbevelhebber van het Nederlandse leger beschreven, die eveneens deelneemt aan de staatsgreep van januari 1798. Freule Judith van Dorth moet als enige Nederlander in die tijd haar contrarevolutionaire gezindheid met de kogel bekopen.

Het vierde deel van het boek gaat over 'Het Koninkrijk Holland 1806-1810' (151-182). Onder meer Lodewijk Napoleon en Bilderdijk worden geportretteerd. Er wordt gesuggereerd dat de koning verwantschap voelde met de dichter, met wie hij contact had.

Aan 'De Inlijving 1810-1813' (183-202) worden twee artikelen gewijd, een over de jurist Van Maanen en een over de dichter Helmers. Deze dichter is in zijn tijd bijzonder populair en groeit uit tot een symbool van het Nederlandse onafhankelijkheidsstreven. Al snel na zijn dood echter wordt zijn werk niet meer gewaardeerd.

Het laatste deel ten slotte, 'Het Koninkrijk 1813-1830' (203-244), bestaat uit vier artikelen. De eenwording en de Belgische opstand worden onder meer beschreven vanuit het perspectief van een politicus en een filoloog die zich inzetten voor de eenheid.

Daarna volgt een epiloog waarin de reis van Willem I door Zuid-Nederland in 1829 wordt beschreven. Het doel van de reis was onder meer toenadering tot de katholieke kerk. De koning bezocht in deze maand alle zuidelijke provincies. Het boek wordt afgesloten met een trefwoordenregister. De literatuur wordt bij de artikelen opgegeven met daarbij een kort commentaar van de auteur.

De bundel is geschikt voor een groot publiek mede dankzij de inleiding, die de hele geschiedenis in vogelvlucht beschrijft. De auteurs, bijna allemaal verbonden aan een universiteit, schrijven helder en onderhoudend. Het is echter niet aan te raden om alle artikelen achter elkaar te lezen, omdat alle verhalen volgens eenzelfde stramien zijn opgebouwd. Eerst wordt zo pakkend mogelijk een bijzondere gebeurtenis uit het leven van de geportretteerde beschreven. Dan volgt vaak in de tweede alinea de vraag: 'Wie was de man/vrouw die...'? Zelfs het vraagteken komt in de meeste artikelen terug. De jeugd van de hoofdpersoon wordt dan besproken en uiteindelijk waaiert het betoog uit naar een algemener verhaal. Ondanks dit strakke stramien is het een aantrekkelijk boek, omdat er veel informatie over heel verschillende mensen in verzameld is.

Ernestine Smit

G. Mak, *Mannelijke vrouwen. Over grenzen van sekse in de negentiende eeuw* (Dissertatie Utrecht 1997; Meppel: Boom, 1997, 399 blz., ƒ57,50, ISBN 90 5352 293 X).

In dit proefschrift staat de vraag naar de wording van de moderne sekse-identiteit van de vrouw centraal. Het gaat over de verschuiving van sekse als van bovenaf voorgeschreven positie naar

sekse als ingewortelde identiteit. Geertje Mak doet dit aan de hand van de geschiedenis van de 'mannelijke vrouw'. Als methode gebruikt ze de analyse van verhalen als middel om de gespannen relatie tussen de 'mannelijke' vrouw als object en haar (on)mogelijke positie als subject centraal te stellen. Ze heeft daarmee voor een deconstruerende, postmoderne en narrativistische interpretatie gekozen. Daarmee verlaat ze bewust zowel de bij historici meer gebruikelijke vraag naar 'wat werkelijk gebeurd is' als de historische context zelf (wat zij zelf de 'oude, realistische sociaal historische leeswijze' noemt). Haar periode is de 'lange negentiende eeuw' (1790-1914). De studie is gebaseerd op een grote hoeveelheid bronnenmateriaal afkomstig uit Frankrijk, Nederland en Duitsland. Zonder af te doen aan de hoeveelheid speurwerk die Mak verricht heeft voor dit boek is het bevreemdend dat Engeland ontbreekt. In dit land is er toch een lange traditie van 'mannelijke vrouwen', zoals onlangs nog bleek uit de studie van Emma Donoghue, *Passions between women. British lesbian culture 1668-1801* (Londen, 1993). Aangezien dit laatste boek aan alle kanten rammelt zou het interessant geweest zijn wanneer Mak haar zorgvuldige analyses eens op dit materiaal had losgelaten.

Een centrale vraagstelling in de studie van Mak wordt gevormd door de mogelijkheid of onmogelijkheid voor vrouwen om werkelijk subject te worden. In veel feministische literatuur en in de thans modieuze neofreudiaanse benaderingen wordt steeds gesteld dat de vrouw/het vrouwelijke als object gezien wordt en dat zij onmogelijk als zelfstandig subject kan handelen. Toch heeft historisch onderzoek uitgewezen dat het onderscheid tussen mannen en vrouwen van recente aard is. Terecht verwijst Mak in haar studie regelmatig naar de uitkomsten van het onderzoek van Thomas Laqueur (*Making sex* (Cambridge, Mass., 1990)). Laqueur weet overtuigend te demonstreren dat pas in de loop van de achttiende eeuw conceptueel overgestapt werd van wat hij het *one sex system* noemt naar het *two sex system.* In het eerste geval zag men de mens als behorende tot één sekse, waarbij de man de standaard was en de vrouw de enigszins mislukte afgeleide. Men zag geen wezenlijk verschil tussen de geslachtsdelen van beiden, zij het dat - daar men aannam dat mannen warmer waren dan vrouwen - bij mannen alles buiten hing wat bij de koudere vrouwen binnen was opgeborgen. Pas in de loop van de achttiende eeuw veranderde dit, maar het proces was, zoals Mak overtuigend aantoont, van lange duur en eigenlijk pas in het begin van de twintigste eeuw voltooid. De negentiende eeuw is gezien in deze optiek de periode waarin de grenzen van sekse in een moeizaam proces van conceptualisering opnieuw werden vastgesteld.

Aan de hand van een negental verschillende boeken, genres en verhaalsoorten worden diverse aspecten van deze problematiek uit de doeken gedaan. In de roman *Fragoletta* (1799) wordt de belichaming van androgynie en sekse-ambiguïteit behandeld. De analyse van een zestal verschillende negentiende-eeuwse romans over mannelijke vrouwen maakt duidelijk dat dit soort vrouwen zich in het begin van de negentiende eeuw nog buiten de conventionele orde van het discours bevindt: vrouwen blijven object doordat zij door de ogen van een mannelijke verteller worden beschouwd en niet zelf kunnen spreken.

Met haar studie plaatst Mak tevens de geschiedschrijving van de lesbische vrouw in een nieuw licht. Veel van de 'mannelijke vrouwen' zijn namelijk tot iconen en voorlopers van de 'moderne' lesbische vrouw geworden. Pas met het ontstaan van sekse als identiteit is het mogelijk om van lesbische vrouwen te spreken - voor die tijd bevonden sekse en seksualiteit zich simpelweg in een ander conceptueel systeem. Zo blijkt het centrale probleem in de geschiedenissen van de vrouwen die opgepakt en voor het gerecht gedaagd werden omdat zij als man leefden (*passing women*) bedrog en ontmaskering te zijn. Daarom gaan die verhalen nu juist niet

over wat wij tegenwoordig juist zo graag willen weten: deden ze Het wel of deden ze Het niet? De achttiende-eeuwer was er in tegenstelling tot de Victoriaan wel van overtuigd dat er lust tussen vrouwen kon bestaan, maar daar ging het niet om: belangrijk was dat vrouwen zich

een status toeëigenden die ze niet hadden. Deze vrouwen hadden er alle baat bij om hun geschiedenis geheim te houden en we kennen slechts de verhalen van degenen die daarin faalden. Zo kunnen wij 'de waarheid' over deze vrouwen per definitie niet achterhalen.

In tegenstelling tot de *passing women* was het geslacht van de vrouwen-soldaten juist wel bekend. Deze vrouwen keerden echter na de oorlog zonder nader commentaar tot hun vrouwelijke rol terug. Ze waren dus als man en vrouw geslaagd, maar de goede orde werd steeds weer hersteld.

In het midden van de negentiende eeuw begint het *two sex system* meer algemeen door te dringen. Dit heeft een groot aantal gevolgen. De negentiende-eeuwse medici zijn er van overtuigd dat iedereen een 'ware' sekse heeft (ook al is die soms verborgen zoals in het geval van de hermafrodiet Herculine Barbin) en vrouwen die zich als man verkleden worden niet langer wegens bedrog ontmaskerd maar worden onder invloed van de opkomende seksuologie als ziek en pervers gezien. In Foucaultiaanse zin dienen zij zelf hun 'ware geschiedenis' te vertellen. Hun psychische mannelijkheid wordt door de medici gekoppeld aan een lichamelijke mannelijkheid, waar men speurt naar de kenmerken van een mannelijk lichaam, en een mannelijke geest. Het laatnegentiende-eeuwse/vroegtwintigste-eeuwse begrip voor homoseksualiteit, 'inversie', staat voor een letterlijke omkering van de geslachtsrol. Sarolta Vay, die de twijfelachtige eer geniet de eerste lesbische vrouw uit de (case-)geschiedenis te zijn, beroept zich erop dat ze 'zo' door God geschapen was en de medici waren dat wel met haar eens. Mak suggereert dat de casuïstiek die door deze seksuologen wordt ontwikkeld en die altijd een persoonlijke geschiedenis inhoudt, het prototype is van wat wij nu een 'identiteit' noemen. Dat laatste valt overigens te nuanceren: de ontwikkeling van het autobiografische genre in de achttiende eeuw zou evenzeer als begindatum van een identiteitsbegrip kunnen functioneren. Veeleer gaat het hier om het ontstaan van de narratieve patronen waarin wij geleerd hebben onze identiteit vorm te geven.

Met de conceptualisering van de mannelijke vrouw als lesbisch is tevens een problematische relatie ontstaan tussen enkele psychische en lichamelijke kenmerken van mannelijkheid die gebruikelijk waren bij onafhankelijke vrouwen binnen de vrouwenbeweging ('het dragen van de broek'/zelfstandigheid en onafhankelijkheid) en lesbische vrouwen. De twee groepen raken steeds verder uiteen, waarbij de nadruk op vrouwelijkheid wordt gelegd. De ontwikkeling van het *two sex system* heeft dus met name voor een verder uitkristalliseren van de verschillen tussen mannen en vrouwen en polarisatie van verschillende groepen binnen de vrouwenbeweging gezorgd. Daarmee blijven toch nog wel wat zaken onverklaard, zoals de positie van de niet-geïnverteerde partner in dit soort relaties.

Belangrijker is echter de vraag naar de voordelen van de onder historici ongebruikelijke aanpak van Mak. Door niet naar de historische context te kijken mist ze een aantal ontwikkelingen die zeker een bijdrage hebben geleverd aan het toenemende vastleggen van de sociale verschillen tussen de seksen, bijvoorbeeld de invloed die imperialisme en kolonialisme hebben gehad. Aan de andere kant heeft ze een aantal problemen opgelost die de discussie met name over de geschiedenis van de lesbische identiteit compleet dreigden vast te zetten.

Judith Schuyf

K.J. Schoeman, *J.J. Kicherer en die vroeë sending, 1799-1806* (Kaapstad: Suid-Afrikaanse Biblioteek, 1996, 295 blz., Rand 95,-, ISBN 0 86968 114 1, ook te bestellen via SAI, tel. 020 6249318).

Volgens een vroeg en ongetwijfeld hagiografisch negentiende-eeuws bericht koesterde Johan Jacob Kicherer (tweede generatie immigrantenzoon in het Haagse) vanaf zijn vroegste jeugdjaren het edelmoedige denkbeeld de blinde heidenen in verre afgelegen landen te gaan verlichten. Kennelijk vertraagden ons onbekende omstandigheden de realisering ervan aanvankelijk. Pas als 21-jarige immers schreef hij zich in september 1776 te Leiden in als student in de theologie, om die studie het jaar erop te Utrecht voort te zetten. Via het pas opgerichte Nederlandsch zendelinggenootschap belandde hij in 1798 bij de London missionary society, die hem uiteindelijk uitzond als zendeling naar Zuid-Afrika. Daar zette hij op 31 maart 1799 voet aan land, in het gezelschap van een veel meer bekend geworden collega dr. J.Th.van der Kemp en nog twee Britse ambachtslieden-zendelingen.

Hun aankomst was voor een aantal Kaapse gelovigen aanleiding tot de oprichting van een Zuid-Afrikaansche genootschap ter bevordering van de uitbreiding van Christus' koninkrijk; dat voorzag de zendelingen van allerlei zaken benodigd om het binnenland in te trekken, zoals een ossenwagen, proviand, een kudde schapen en gidsen. Kicherer en Van der Kemp sloegen overigens verschillende richtingen in. Van der Kemp ging naar wat toen Kafferland genoemd werd, Kicherer koos zich een arbeidsveld onder de Hottentotten (Khoi) en Bosjesmannen (San). Begin augustus 1799 vestigde laatstgenoemde zich vijf weken reizen ver ten noorden van Kaapstad in het binnenland, vier dagreizen over de koloniale grens. Hij bouwde er een hut voor hemzelf, de Britse ambachtsman-zendeling William Edwards en de dertienjarige tolk en Boerenzoon Gert Visser. Een niet onbelangrijke schakel met de omgeving waren overigens de wagenleider Willem Fortuin, een Basterd, en zijn vrouw die een/Xam was.

Blijde Vooruitzicht noemde Kicherer zijn zendingsstation. Over belangstelling had hij aanvankelijk niet te klagen. Regelmatig kwamen leden van de omwonende stammen Koranna en/Xam eens kijken en werden beloond met een handvol tabak, wat kraaltjes en toespraakjes. Binnen vijf maanden moest ‘de leraar der heidenen’ dan ook terug naar de Kaap om te fourageren. Om te bewijzen dat steunverlening zinvol was, liet hij 's zondagmorgens de gereformeerde gemeente in de Grote Kerk te Kaapstad negen meegenomen heilbegerige/Xam zien! Op nog veel groter vlak herhaalde hij die pr-stunt in 1803. Toen nam hij drie bekeerlingen helemaal mee naar Europa. Zij trokken vooral in Engeland geweldige belangstelling. Ook in Nederland verbleven zij lange tijd gedurende deze *fundraising tour.*

De drie kinderen van Afrika (twee vrouwen en een man) waren overigens geen ware Khoisan (hun belangstelling voor de zendingsactiviteiten was kortstondig), maar ‘tamme Hottentotten’ of eigenlijk Basterds, mensen van gemengde afkomst en van jongsaf aan bekend met de Europees-christelijke koloniale cultuur - zij spraken bijvoorbeeld Afrikaans. De Basterds (of Griqua) vervulden in de negentiende eeuw een belangrijke rol in het Zuid-Afrikaanse binnenland (recent heeft Schoeman een uitgave verzorgd van de *Griqua records. The Philippolis captaincy, 1825-1861* (Kaapstad, 1996). Kicherer evangeliseerde met name onder hen in 1801 en 1802, tot in Transoranje toe.

Kort na terugkeer van de Europese reis verruilde Kicherer de zending voor een gevestigde gemeente en werd predikant van Graaff-Reinet (1805), tien jaren later van Tulbagh, waar hij ook in 1825 overleed. Blijde Vooruitzicht ging kwijnend ten onder, zijn activiteiten onder de Griqua misten structuur en gevolg. Kicherer werd dus niet de apostel van de Koranna, de/Xam of de Griqua. Hij is niet meer dan een voetnoot in het boek der wereldzendingsgeschiedenis en ook zijn bijdrage tot de geschiedenis van Zuid-Afrika was gering. Zijn zendingsactiviteiten waren weinig deskundig, kortstondig en oppervlakkig. Kicherers plaats in de historie is dat hij als

een der eersten de zending onder de inheemse bevolking van Zuid-Afrika ter hand nam en er overzee aandacht voor vroeg. Kicherers optreden was exemplarisch voor de tijd en de kring rondom hem van piëtistische zendingsvrienden, in Nederland, Engeland en niet het minst aan

de Kaap zelf. Kicherer weerspiegelde hun wereld in zijn combinatie van naïveteit en vanzelfsprekende zelfoverschatting als Europeaan en christen, maar ook in zijn trouw aan een zelfgekozen opdracht en de vindingrijkheid in de uitvoering daarvan.

Schoemans boek over Kicherer en de vroege Zuid-Afrikaanse zending bezit bredere betekenis dan de titel lijkt aan te geven. Het boek beperkt zich niet tot Kicherer en diens zendingsactiviteiten, maar beschrijft die in hun context, de Europese en de Zuid-Afrikaanse, onderhoudend en deskundig. Schoeman beschrijft in Kicherers Zuid-Afrika omstreeks 1800 een land in wording, raciaal en cultureel pluriform, vloeiend en open. Een ander land dus dan diverse studies, geobsedeerd door de meer recente periode, ons willen doen geloven.

G.J. Schutte

H.M.C.M. van Maarschalkerwaard, J. Oosterhoff, G.J. Arends, *Bruggen in Nederland, 1800-1940. Vaste bruggen van ijzer en staal* (Utrecht: Matrijs, [S.l.]: Nederlandse Bruggenstichting, 1997, 400 blz., ISBN 90 5345 100 5).

De titel van dit boek laat geen misverstanden bestaan over wat we zullen aantreffen: een zakelijke inventarisatie van de kennis over Nederlandse bruggen van een welomschreven materiaal. De ambities zijn even begrensd als sympathiek, namelijk feitenmateriaal uit boeken en tijdschriften verzamelen waarmee anderen verder onderzoek kunnen verrichten. Uit de inleiding blijkt bovendien nog eens met welk achterliggend doel deze inventarisatie is gemaakt: het waarderen van de bruggen met het oog op het vaststellen welke daarvan de status van monument zouden kunnen verwerven. De auteurs zijn ingenieurs, gerekruteerd uit de Nederlandse Bruggenstichting die ‘de ontwikkeling van de techniek en constructie in de loop van de tijd’ wil vastleggen.

Wat treffen we zoal in het boek aan? Als kader voor het eigenlijke onderwerp beschrijven de auteurs het netwerk van verkeers-, tram-, vaar- en spoorwegen. Vervolgens gaan zij nader in op de vaste bruggen van ijzer en staal: de fabrikanten, het materiaal, de constructie, de verbindingsmethoden, de typologie.

Het boek heeft waarde als naslagwerk en bevat enkele bouwstenen voor een geschiedenis van de Nederlandse verkeersinfrastructuur in de laatste twee eeuwen. Als inhoudelijke grondslag voor een selectie van bruggen die tot monument zouden moeten worden uitgeroepen vind ik deze studie bepaald te eenzijdig: naast het ‘ingenieursdenken’ dat zich ‘bij voorkeur in maat en getal’ uitdrukt zoals de auteurs bekennen, kan een brug nog talrijke andere betekenissen worden toegekend. Met andere woorden: een cultuurhistorische context is onmisbaar voor beslissingen over behoud en vernieuwing.

De consequentie van de gekozen aanpak, die geen aanspraak op volledigheid maakt maar wel tot een grote breedvoerigheid leidt, blijkt wel uit de drie vervolgstudies die in het vooruitzicht worden gesteld over bruggen van beton, beweegbare bruggen en de vormgeving van bruggen. Het is jammer dat al die aspecten van dezelfde objecten en typen zo los van elkaar worden behandeld. Elke gelegenheid om relaties te leggen tussen al die opgestapelde feiten wordt de lezer eigenlijk onthouden. Het gaat blijkbaar met de bruggen zoals met de molens en kastelen. IJverige vriendenclubs schrijven de biografieën van deze objecten, die ontheemd in tijd en ruimte zweven.

Koos Bosma

K. Mandemakers, *HBS en gymnasium. Ontwikkeling, structuur, sociale achtergrond en schoolprestaties, Nederland, circa 1800-1968* (Dissertatie Rotterdam 1996; IISG Studies + essays XXIV; Amsterdam: Stichting beheer IISG, 1996, 383 blz., ƒ58,-, ISBN 90 6861 1143).

De leukste illustratie in *HBS en gymnasium* is een serie klassenfoto's van het Amersfoortse gemeentelijk gymnasium, gemaakt in het schooljaar 1889-1890. Op de eerste foto kijken vijftien beginnende pubers verlegen in de lens, de laatste foto toont drie zorgvuldig geklede jongvolwassenen die vol zelfvertrouwen het examen tegemoet zien. Sprekender nog dan Mandemakers' tabellen en grafieken dat doen, verbeeldt deze serie kiekjes een lastig probleem dat in deze periode speelde: het lage rendement van de scholen.

De kwestie van de rendementen is maar één van de vele onderwerpen die Kees Mandemakers in zijn Rotterdamse proefschrift over het voorbereidend hoger en middelbaar onderwijs (VHMO) tussen 1800 en 1967 uitwerkt. Zo heeft hij het over selectie en doorstroming, over schoolgelden en onderwijskosten, en over de relatie tussen sociaal-culturele achtergrond en schoolprestaties. Het boek biedt, althans voor de periode vanaf 1880, een kwantitatief totaalbeeld van het VHMO, met aandacht voor zowel de groei van dit onderwijstype als de positie van de leerlingen erbinnen. Voor het eerste gebruikte hij onderwijsverslagen en CBS-statistieken, voor het laatste cohortanalyses aan de hand van landelijke steekproeven uit de schooljaren 1880, 1920, en 1964. Alleen voor het laatste peiljaar waren CBS-gegevens beschikbaar, de gegevens voor de andere twee cohorten moesten via eigen bronnenonderzoek verzameld worden.

Zijn resultaten verkreeg hij met behulp van geavanceerde statistische programmatuur, LISREL bijvoorbeeld. Dat leidde tot interessante uitkomsten. Zo blijkt het negentiende-eeuwse gymnasium veel minder een school voor de 'geleerde stand' te zijn geweest dan altijd is aangenomen. Slechts dertig procent van de gymnasiasten was afkomstig uit een intellectueel milieu. Bovendien bezocht veertig procent van de kinderen uit deze stand niet het gymnasium, maar de HBS. Een tweede verrassende uitkomst betreft de invloed van de sociale achtergrond op de schoolloopbaan. Terwijl de schoolkeuze van de leerlingen sterk bepaald werd door het ouderlijk milieu, was dat voor hun prestaties veel minder het geval. Die werden in 1880 slechts beperkt en in 1920 nog maar nauwelijks beïnvloed door sociale afkomst. Waren de leerlingen dus eenmaal binnen, aldus Mandemakers, dan kregen ze te maken met een 'eerlijke' meritocratische cultuur.

Mandemakers heeft de onderwijsgeschiedenis verrijkt met een prachtig, helder geschreven boek, dat door zijn kwantitatief karakter een meer dan welkome aanvulling vormt op de bestaande literatuur die - met uitzondering van A. Bartels' uit 1963 stammende en tamelijk verouderde *Een eeuw middelbaar onderwijs* - veeleer kwalitatief van aard is. Extra waardevol wordt het boek doordat het de Nederlandse situatie in een comparatief perspectief plaatst. Mandemakers maakte gebruik van in andere landen ontwikkelde theorieën over het secundair onderwijs, zoals de fasentheorieën van Kaeble en Ringer. Daardoor kon hij overeenkomsten en verschillen aangeven tussen de ontwikkeling van het Nederlandse onderwijssysteem en dat van andere West-Europese landen, met name Duitsland, Frankrijk en Engeland. Ook vergeleek hij onderwijsdeelnamecijfers, uiteraard na correctie voor de regionale verscheidenheid. Hieruit blijkt bijvoorbeeld dat Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw aan een inhaalmanoeuvre begon die ertoe leidde dat ons land in 1920 qua deelnamecijfers van het VHMO tot de Europese top behoorde. Alle lof verdient Mandemakers ten slotte vanwege zijn aandacht voor

ontwikkeling en groei van een van de stiefkindjes van de Nederlandse onderwijsgeschiedenis, het (meer) uitgebreid lager onderwijs ((M)ULO), een vorm van voortgezet onderwijs dat het VHMO in populariteit verre overtrof.

In de hier besproken handelseditie van het proefschrift heeft Mandemakers de kwantitatieve gegevens sterk beperkt. Geïnteresseerde cijfer*freaks* verwijst hij naar het originele werk. Toch

voert hij ook in deze bekorte versie zijn enthousiasme voor tabellen en grafieken soms wel heel ver door. Zo krijgt de lezer bijvoorbeeld gedetailleerde informatie over de aantallen kilometers die kostleerlingen van hun ouderlijk huis woonden. Tegelijkertijd biedt het boek op een essentieel punt ook te weinig informatie. Met uitzondering van een klein aantal grafieken over leerlingenaantallen en enkele al in 1923 gepubliceerde gegevens over doubleren, laat Mandemakers namelijk de vrouwelijke helft van de Nederlandse schooljeugd volledig buiten beschouwing. Zonder dat hij er nadrukkelijk de aandacht op vestigt - de kwestie wordt in één alinea halverwege het boek afgedaan - hebben vrijwel al zijn uitkomsten dus uitsluitend betrekking op jongensleerlingen. Dat hij in een noot beterschap belooft, is vooralsnog niet meer dan een doekje voor het bloeden.

Begrijpelijk wordt het seksespecifieke karakter van de studie alleen als we de looptijd en de ontwikkeling van zijn onderzoek in aanmerking nemen. Aansluitend bij een belangrijk onderwijssociologisch perspectief uit de late jaren zeventig, onderwijs en maatschappelijke ongelijkheid, begon hij zijn project in 1981 als een studie naar de relatie tussen onderwijs en sociale mobiliteit. Omdat men toen - deels ten onrechte - meende dat de sociale mobiliteit van meisjesleerlingen niet zozeer via onderwijs alswel via huwelijk verloopt, liet hij hen buiten zijn steekproef. Gezien de bewerkelijke dataverzameling een onomkeerbaar besluit, dat hem parten ging spelen toen zijn onderwerp gaandeweg verschoof naar wat er binnen de schoolmuren gebeurde - zoals de kwestie van de rendementen. De verbeelding daarvan via de Amersfoortse klassenfoto's uit 1890 maakt, onbedoeld wellicht, de lacune duidelijk zichtbaar. Hoewel meisjes toen al zo'n jaar of tien naar het gymnasium mochten, is er in de serie die Mandemakers selecteerde geen vrouwelijke leerling te bekennen.

Waarom die vijftien Amersfoortse eersteklassers naar verwachting lang niet allemaal de eindstreep gehaald zullen hebben, is een vraag die met de kwantitatieve benadering van Mandemakers niet beantwoord kan worden. Zijn uitkomsten bewegen zich op een hoog aggregatieniveau en beperken zich tot algemene landelijke tendenzen. Zo laat hij bijvoorbeeld zien dat katholieke gymnasia in het zuiden verreweg de laagste rendementen hadden, of dat kinderen uit rijke gezinnen vaker het einddiploma haalden dan hun iets minder welgestelde klasgenoten en even vaak als de - weinige - arbeiderskinderen. Maar voor het verklaren van de unieke situatie in Amersfoort of elders volstaan dergelijke uitkomsten niet. Daarvoor is gelukkig nog steeds het beproefde kwalitatieve historische handwerk nodig.

Mineke van Essen

R.G. Fuks-Mansfeld, A. Sunier, ed., *Wie in tranen zaait... Geschiedenis van de Joodse geestelijke gezondheidszorg in Nederland* (Assen: Van Gorcum, 1997, vi + 201 blz., ƒ49,50, ISBN 90 232 2994 0).

Op 22 januari 1943 vond er een catastrofe plaats in het joods psychiatrische ziekenhuis ‘De Apeldoornsche Bosch’. Alle patiënten, bijgestaan door enkelen van hun verzorgers, werden weggevoerd door SS'ers onder leiding van Aus der Fünten. Zo werd een van de laatste vrijplaatsen voor joden buiten Amsterdam leeggehaald. Alle patiënten kwamen om het leven, slechts 14 personeelsleden keerden uit de kampen terug.

Met deze ramp in het achterhoofd besloot de hoogleraar medische geschiedenis M.J. van Lieburg na de oorlog een uitgebreide geschiedenis te schrijven van deze

specifieke voorziening voor joodse geestelijke gezondheidszorg. De archieven van de vereniging Centraal israëlietisch krankzinnigengesticht in Nederland (CIK) hadden de Tweede Wereldoorlog overleefd. Door

de overvloed aan materiaal, de complexiteit van het te behandelen onderwerp en andere werkzaamheden slaagde Van Lieburg er niet in deze onderneming af te ronden. Met de hulp van historica Francine Püttmann, die de bronnenstudie en het eerste samenstellen verzorgde, sloot de eindredactie bestaande uit hoogleraar joodse geschiedenis Fuks-Mansveld en oudgeneesheer-directeur van het Sinaï-centrum A. Sunier deze taak alsnog succesvol af.

Het boek begint met een duidelijke schets van de joodse zorg in het licht van de ontwikkelingen binnen de Nederlandse psychiatrie in de negentiende eeuw. Instellingen zoals het Nederlandsch israëlietisch armbestuur en het Nederlandsch israëlietisch krankzinnigengesticht passeren daarbij de revue. Zij waren alle in Amsterdam gevestigd, waar het merendeel van de joodse populatie woonde. Er bestond duidelijk een behoefte aan hulpverlening voor de eigen joodse zuil. Het idee om zo veel mogelijk joodse psychiatrische patiënten uit niet-joodse instellingen naar een joods instituut over te plaatsen, won steeds meer terrein.

Door ruimtegebrek en de slechte staat van de gebouwen in Amsterdam werd op initiatief van de Vereniging CIK in Apeldoorn het joods psychiatrisch ziekenhuis ‘De Apeldoornsche Bosch’ geopend. De auteurs geven een goed beeld van de ontstaansgeschiedenis, de dagelijkse praktijk en de godsdienstige verzorging in het instituut.

Het samenbrengen van de joodse psychiatrische patiënten in één instelling bleek een groot succes. De capaciteit van het ziekenhuis werd uitgebreid en zijn takenpakket bleef groeien. Organisaties als Paedagogium Achisomog voor zwakzinnige kinderen, het A.C. Wertheimhuis als doorgangshuis terug naar de samenleving, het Consultatiebureau voor de nazorg en voorzorg aan volwassen patiënten en het Medisch opvoedkundig bureau voor dezelfde zorg aan kinderen zagen het licht. Vlak voor de oorlog leek verdere uitbreiding noodzakelijk.

Na de oorlog begint op initiatief van de Vereniging CIK de wederopbouw van de joodse zorg voor psychiatrische patiënten. Het Paedagogium Achisomog is de eerste instelling die weer geopend wordt. Het terrein van ‘De Apeldoornsche Bosch’ krijgt echter een andere bestemming. Er wordt een terrein in Amersfoort aangekocht, waar een psychiatrische kliniek wordt geopend: de Sinaï-kliniek. Haar naam wordt later in Sinaï-centrum veranderd als ook zwakzinnigenzorg, dagbehandeling en verpleging van psychisch gestoorde bejaarden haar taak worden.

Ook het consultatiebureau en het Medisch opvoedkundig bureau worden weer opgezet. Ze worden aangevuld met een Bureau voor levens- en gezinsvragen. Deze vormen gezamenlijk de drie pijlers van de voor- en nazorg. Door de oprichting van de instelling Joods maatschappelijk werk (JMW) is het succes van deze bureaus beperkt. Het Sinaï-centrum slaagt er niet in zijn vooroorlogse positie te heroveren. Het JMW neemt de sociale taken van het centrum over.

In 1957 wordt in de statuten de Vereniging CIK veranderd in Centrale vereniging voor de joodse geestelijke gezondheidszorg (JGG). In de jaren zeventig komt de geestelijke gezondheidszorg echter in een stroomversnelling terecht. Sinds 1982 vallen alle bestaande vormen van ambulante geestelijke volksgezondheid onder Regionale instellingen voor ambulante geestelijke gezondheidszorg (RIAGG). Ook de joodse zorg moet daaronder gaan vallen: de Joodse ambulante geestelijke gezondheidszorg wordt de opvolger van de JGG.

Deze ontwikkelingen zijn door de auteurs zeer zakelijk beschreven. In het licht van de tragedie van de Tweede Wereldoorlog werkt dit een beetje bevreemdend. Ook de titel van het boek doet een meer bewogen inhoud verwachten. In een vergelijkbaar boek over de geschiedenis van het JMW door Isaac Lipschits met de titel *Tsedaka. Een halve eeuw Joods maatschappelijk werk in Nederland* is er meer

ruimte gegeven aan emoties, interne conflicten en betrokkenheid. Hieruit komt het JMW naar voren als de grootste belangenbehartiger van de joodse samenleving. *Wie in tranen zaait* lijkt daarentegen alleen geschreven te zijn als ondersteuning van het toekomstig beleid van het centrum. In een nabeschouwing benadrukken de auteurs het eigen karakter van de instelling. Vooral het beeld van één instituut, dat de gehele joodse geestelijke

gezondheidszorg bundelt, wordt naar voren gebracht. Deze identiteit moet volgens de redactie ook in de toekomst behouden blijven.

Marc van Kuik

A. Bijl, *Het Gelderse water. Waterstaatkundige en sociaal-economische ontwikkelingen in de polders van de westelijke Tielerwaard (1809-1940)* (Dissertatie Leiden 1997; [Vuren: A. Bijl], 1997, 319 blz., *ƒ* 59,95, ISBN 90 800831 2 7).

Een meer dan oppervlakkige belangstelling voor de geschiedenis van de eigen streek ligt ten grondslag aan deze dissertatie. Aanleiding tot het onderzoek vormde een passage uit een brief uit 1884 waarin fijntjes werd opgemerkt dat het provinciale beleid eerder gericht zou moeten zijn op het voorkomen van overstromingen door dijkverzwaring dan op het bouwen van sluizen om het overstromingswater sneller af te kunnen voeren. Daarmee was de aandacht gevestigd op de bijzondere waterstaatkundige situatie van dit gedeelte van het Rivierengebied en op de gevolgen daarvan voor de bevolking.

Het boek begint met een beschrijving van het ontstaan van het gebied om een beeld te geven van de geologische en geografische achtergronden van de waterstaatkundige problematiek. Het onderzoek richt zich vooral op de situatie in een zestal polders in het Hollands-Gelderse grensgebied ten oosten van Gorinchem. In het eerste hoofdstuk wordt de situatie van het gebied in het jaar 1809 geschetst. Bijzondere aandacht wordt daarin besteed aan de ongunstige waterstaatkundige situatie waarin het gebied in het begin van de negentiende eeuw verkeerde en aan de oorzaken en de gevolgen van de watersnoden van 1809. Daarna volgen drie hoofdstukken waarin de tijdvakken 1809-1850, 1851-1898 en 1899-1940 worden behandeld. Voor elk van deze perioden wordt achtereenvolgens ingegaan op de sociaal-economische achtergrond van de waterstaatkundige problematiek, op de ontwikkelingen op het bestuurlijke vlak, op de veranderingen in het beheer van de waterkering en op de moeilijkheden rond de waterlossing. Elk van deze vier thema's wordt steeds behandeld op vier niveaus: nationaal, provinciaal, regionaal en lokaal.

Deze op zichzelf heldere structuur heeft als nadeel dat de verschillende aspecten van de streekgeschiedenis vrij los van elkaar komen te staan. Ook in de samenvatting van het boek komen de dwarsverbanden tussen de verschillende thema's en niveaus niet sterk naar voren. Desondanks gaat het hier om een goed geschreven verhaal dat inzicht geeft in de geschiedenis van een zeer kwetsbaar gebied en veel relevante feiten met betrekking tot de geschiedenis van de streek in een helder verband plaatst. Op veel plaatsen wordt dat verhaal ondersteund door schetskaartjes. De rode draad in het betoog is de vaststelling dat de waterstaatkundige situatie van het gebied uiteindelijk is verbeterd door de toenemende bemoeienis van de overheid met het functioneren van het waterstaatswezen op nationaal, provinciaal en lokaal niveau. Een *masterplan* werd daarbij niet gehanteerd: tastenderwijs hebben de verschillende bestuurslagen zich een weg gezocht naar een veiliger toekomst voor het Rivierengebied. De specifieke problemen van de westelijke Tielerwaard speelden in al die plannen slechts een ondergeschikte rol. Die werden alleen op lokaal niveau serieus genomen.

Een groot aantal waterstaatkundige en landbouwkundige termen wordt omschreven en toegelicht in een aparte bijlage. Een zakenregister zorgt voor een goede ontsluiting van de inhoud van het boek.

G.J. Borger

H.J. Smid, *Een onbekookte nieuwigheid? Invoering, omvang, inhoud en betekenis van het wiskundeonderwijs op de Franse en Latijnse scholen 1815-1863* (Dissertatie Delft 1997; Delft: Delft university press, 1997, 295 blz., *f*50,-, ISBN 90 407 1442 8).

Een onbekookte nieuwigheid? behandelt het wiskundeonderwijs op het middelbaar onderwijs in de periode voor de invoering van de HBS. De auteur toont overtuigend aan dat op dit speciale gebied de invoering van de HBS in 1863 niet de principiële breuk is geweest waarvoor men die wel heeft gehouden. Het wiskundeonderwijs zoals dat op de HBS werd gegeven was vooral de voortzetting van een op dat moment reeds ingeburgerde praktijk. Al vanaf 1816 drong de wiskunde het programma van de voorheen geheel aan klassieke talen gewijde Latijnse scholen binnen. Vanaf 1826 werd dit wiskundeonderwijs onderwerp van regelgeving door de overheid, waardoor het steeds steviger voet aan de grond kreeg. Daarnaast werden alternatieve vormen van middelbaar onderwijs steeds belangrijker. Vanaf 1838 ontstonden, overigens zonder overheidsbemoeienis, aan veel Latijnse scholen 'tweede afdelingen', waar de nadruk lag op exacte vakken en moderne talen. Inhoudelijk sloot de HBS-wiskunde nauw aan bij het programma zoals dat in de decennia voor 1863 was ontwikkeld en onderwezen, wat natuurlijk onverlet laat dat de nieuwe inrichting van het onderwijs op andere punten grote betekenis had.

Smid heeft zijn onderwerp grondig aangepakt. Voor de verschillende perioden waarin hij zijn tijdvak heeft onderverdeeld, bespreekt hij steeds uitvoerig de regelgeving en de institutionele context, alsook de omvang van het betreffende onderwijs en de vraag wie dit onderwijs verzorgde. Op veel scholen werden noodgedwongen aparte wiskundeleraren van buiten aangetrokken. De herkomst van de leraren wordt zorgvuldig nagegaan. De inhoud van het wiskundeonderwijs wordt behandeld aan de hand van de belangrijkste leerboeken, maar daarnaast probeert Smid ook zicht te krijgen op de praktijk van het lesgeven. Hierbij beroept hij zich niet enkel op gedrukte publicaties, maar ook op onderzoek in allerlei lokale en overheidsarchieven. Voor de eerste helft van de eeuw in het bijzonder op de rapporten van de onderwijsinspecteur Wijnbeek, die voor het wiskundeonderwijs een levendige belangstelling had.

De grondige en gedegen aanpak van het onderzoek zelf wordt echter deels bedorven door een nogal slordige presentatie. Het boek wemelt van taal- en tikfouten. De Reitsma waarnaar in de lijst van geraadpleegde archieven wordt verwezen, vinden wij in de literatuurlijst terug als Reinsma. Voor het jaar van het ontslag van onderwijsinspecteur Wijnbeek vinden wij zowel 1850 (36) als 1848 (149). Bijzonder treurig is wel dat men voor een boek waar men met zo veel vlijt zoveel gegevens voor heeft bijeengebracht vervolgens niet de moeite heeft genomen een register toe te voegen.

De studie is als proefschrift verdedigd aan de wiskundige faculteit van de Delftse universiteit. De auteur zelf is vakdidacticus. Dat heeft zijn goede kanten. Zijn achtergrond geeft de auteur ongetwijfeld een scherper oog voor de praktische kanten van het onderwijs dan de toch vooral op teksten gerichte behandeling van de historicus. Zo beoordeelt hij van de behandelde leerboeken ook de typografische vormgeving. Tegelijkertijd moet worden opgemerkt dat de auteur wel erg in zijn vakdidactische benadering gevangen blijft. Het is een boek van een wiskundeleraar en, als ik mij niet vergis, ook vooral voor wiskundeleraren. Er wordt niet zozeer kennis van wiskundige begrippen vooropgesteld, als wel kennis van een bepaald soort schoolwiskunde. Het bekend veronderstelde referentiekader is vooral het wiskundeonderwijs aan de Nederlandse scholen van enige jaren geleden. Iets als

‘de later traditioneel geworden definities van sinus en cosinus’ (161) wordt eenvoudig bekend verondersteld. Gezien de manier waarop het onderwijs verandert valt te vrezen dat dit kader voor steeds minder mensen, ook wiskundig gevormde, vanzelfsprekend zal zijn. De lezer komt niet alleen gangbare wiskundige begrippen tegen, als ‘binomium van Newton’, maar zonder nadere uitleg ook verouderde termen als de

'leer der vier speciën', 'zamenhangende breuken' of 'beginselen der vormleer'. Op bladzijde 47 introduceert Smid onverhoeds het begrip 'beschrijvende meetkunde', om pas op bladzijde 150 te verklaren dat het hier 'uiteraard' om de *Géométrie descriptive* van Monge gaat.

Kortom, een boek dat een overvloed aan stof biedt, maar een zeer bepaald lezerstype op het oog lijkt te hebben. Dit doet vrezen dat slechts weinig Nederlandse historici naar dit boek zullen grijpen. Toch werpt het vragen op die ook voor de algemene historicus van belang zijn. Ik wil hier tot slot twee punten noemen. In de eerste plaats: de negentiende-eeuwse opkomst van het wiskundeonderwijs was uiteraard een onderdeel van de transformatie van het onderwijs in het algemeen. Aanvankelijk was het doel van het onderwijs vorming door middel van de klassieken. Later werd vorming algemener opgevat. In het bijzonder de 'vormende waarde' van wiskunde werd een soort geloofsartikel. De discussie dienaangaande wordt door de auteur helder uit de doeken gedaan. In de praktijk evenwel was pure vorming niet langer het enige doel van het onderwijs. Selectie werd evenzo belangrijk. Dat element lijkt in de discussies niet terug te komen en men kan zich afvragen in hoeverre de tijdgenoten zich hiervan bewust waren. Het is interessant dat de discussie zo op vorming bleef toegespitst. In hoeverre de modernisering van het onderwijs van belang is voor een algemene maatschappelijke modernisering is overigens de vraag. Smid wijst er terecht op dat in Engeland, dat cultureel en economisch in Europa voorop liep, het onderwijs de hele negentiende eeuw door juist uiterst conservatief bleef. De Engelse elite moest de vormende waarde van de wiskunde ontberen en werd grootgebracht met de klassieken.

Een tweede kwestie betreft de maatschappelijke status van de wiskunde. Aan de Nederlandse gymnasia bleef wiskunde lange tijd een vak dat niet geheel serieus werd genomen. Wiskundeleraren stonden onderin de pikorde van het onderwijspersoneel. Ook buiten de onderwijswereld stonden classici hoger in aanzien dan wiskundigen, maar hier dacht men toch wat genuanceerder. Vandaar dat de invoering van wiskunde in het onderwijs, ondanks gemor, traagheid en soms ook onwil onder de classici, toch vrij gladjes en zonder grote strijd in zijn werk ging. In het bijzonder bij de bestuurders was men op alle niveaus van het belang van wiskunde doordrongen, ook al hadden deze bestuurders zelf vrijwel allemaal een klassieke opleiding gehad. Men kan zich afvragen in hoeverre het Nederlandse klassieke onderwijs succesvol is geweest in de verbreiding van zijn cultuurideaal in bredere kring.

Rienk Vermij

C. Fasseur, *Indischgasten* (Amsterdam: Bert Bakker, 1997, 313 blz., *f* 39, 90, ISBN 90 351 1813 8).

Wat hadden de tien hier besproken, in hoofdzaak negentiende-eeuwse 'Indischgasten' met elkaar gemeen, behalve het verre land van hun beoogde carrières, om een bundel monografieën over hun loopbanen tot een samenhangend boek te maken? Twee andere Indiëgangers mochten dan wel buiten zo'n collectiviteitscriterium vallen: prins Hendrik van Oranje, de derde en jongste zoon van de latere koning Willem II (1821-1879), in 1836/1837 en koningin Beatrix in augustus 1995. Maar met een beetje goede wil kunnen beider, anderhalve eeuw uiteenliggende bezoeken aan Indië beschouwd worden (ofschoon niet door beider

gezamenlijke plaatsing achter in de bundel) als twee mijlpalen: de ene nagenoeg aan het begin, de andere aan het einde van een onmiskenbaar samenhangend tijdvak. Mijlpalen markeren en die functie is per definitie niet van inhoudelijke aard, zoals de bemoeienis van de Oranjes met Indië ook nauwelijks ooit een inhoudelijk karakter heeft gedragen.

Terug naar de vraag waarmee ik begon. Hadden de overigen - het tiental ambtenaren (in welke variant van de Nederlandsch-Indische gouvernementsdienst dan ook) dat in *Indischgasten* ten tonele wordt gevoerd, dan wél veel met elkaar gemeen, of minstens iets wezenlijks in weerwil van toch volstrekte verschillen in de meest verscheiden opzichten?

Dat in elk geval is tot op zekere hoogte wat Fasseur als zijn verbindend gezichtspunt te kennen geeft aan het slot van zijn beschouwingen over Multatuli, waarmee hij *Indischgasten* opent. ‘Laat het hem [Multatuli] en ons een troost zijn, dat hij niet de enige is geweest die zijn Indische loopbaan voortijdig beëindigd zag doordat hij noodgedwongen zelf ontslag nam, in ambtelijke ongenade viel of om andere redenen niet langer te handhaven was. De Indische geschiedenissen die in deze bundel zijn bijeengebracht, mogen dat duidelijk maken’. Dat is in elk geval mooi gezegd, al mag worden opgemerkt dat troost misschien toch niet zo'n hanteerbaar historisch begrip is; en verder dat dus eens te meer koningin Beatrix en haar verre, verre achterneef binnen dit speciale kader van de Indischgasten niet substantieel thuis horen.

Troost of althans duidelijke blijken van medeleven zouden overigens aan meer dan een van Fasseurs Indischgasten welbesteed hebben kunnen zijn. Verongelijktheid, gevoel van miskenning, rivaliteit en regelrechte tegenwerking, openlijk of niet, behoorden nu eenmaal tot de vaste thema's binnen de ambtelijke Indische samenleving, die van rangen en competenties aan elkaar hing. Daarnaast kon dan, zoals wij dat weten van Multatuli en de zaak van Lebak, ook op bevolkingsniveau de nodige conflictstof voorhanden en virulent blijken.

Zo is in Fasseurs vierde studie in deze bundel de assistent-resident Eduard van Teylingen aan de orde als ‘een voorloper van Multatuli’. Van Teylingen wilde in Probolingo knevelingen en belendende misdaden vervolgd en bestraft zien maar uiteindelijk ging hij zelf aan die ijver ten onder. Hij werd uit zijn functie ontheven, op wachtgeld gesteld en verwijderd uit het BB. Fasseur sluit hier met instemming aan bij een essentiële constatering van Merle Ricklefs in diens *Jogjakarta under sultan Mangkubuni 1749-1792* (1974): ‘In de perceptie van de achttiende-eeuwse Javaanse elite [werden] de VOC-dienaren, de Nederlanders, gezien als de invloedrijke clowns uit de wajang, door de elite bejegend met een mengeling van lachlust en respect’. In wezen was die houding een eeuw later niet anders. Achter de wereld van het Europees bestuur lag nog een andere wereld, waarvan de Nederlandse bestuursambtenaren, en Multatuli is onder hen geen uitzondering, zich nauwelijks bewust waren. Een wereld die werd bepaald door etnische en sociale tegenstellingen; een wereld waarover een geheimzinnig net lag van activiteiten, geweven rond klagers en bestolenen, daders en politiespionnen. Een wereld, waarin elke partij steun zocht bij het op dat ogenschijnlijk zo almachtige maar vaak ook onwetende en daarom makkelijk te manipuleren Europese bestuur.

Ongenade - Fasseurs *Indischgasten* bevat er meer sprekende voorbeelden van - was in het BB een duidelijk en redelijk frequent thema. Maar toch ook weer niet zozeer dat de titel van zijn bundel studies daarop had kunnen zijn afgestemd. Daarvoor is ook, ondanks de betrekkelijke eenheid van tijd en plaats, de verscheidenheid van mensen en handelingen te groot. ‘Gelukkig maar’, vindt Fasseur daar terecht zelf van, ‘want een onberispelijke loopbaan vormt nu eenmaal minder onderhoudende lectuur dan een carrière met ontevredenheidsbetuigingen en evidente ambtelijke tekortkomingen’.

Zo, enkele hoogtepunten uit *Indischgasten* in vogelvlucht, bijvoorbeeld Guillaume de Serrière, die het van hervormd predikant wel bracht tot gouverneur van de Molukken maar niet tot de door hem bovenal begeerde Nederlandsche Leeuw, al

werd hij dan wel op grond van oude Franse familiepapieren kort voor zijn dood op 80-jarige leeftijd in 1868 nog verheven tot jonkheer. Of vrijwel zijn tegenvoeter, de ambtelijk verdienstelijke maar godsdienstig bevlogen Izaac Esser die het, na een stevige bekeringscrisis, van resident op Timor juist tot straatpredikant in Haagse achterbuurten schopte. ‘Onze-Lieve-Heer heeft rare kostgangers’, vindt Fas-

seur ervan. Hoe dat ook zij, de casus en de lectuur erover zijn wel buitengewoon onderhoudend.

Dan bijvoorbeeld Otto van Rees, die een uitzonderlijk fraaie carrière zag eindigen in een totale anticlimax, waardoor hij als Gouverneur-Generaal in 1888 de Buitenzorgse troon moest opgeven - in meer dan een opzicht een van de meest substantiële hoofdstukken overigens van de bundel, nochtans vol relativerende humor, waarin Fasseur een meester is.

Laat mij hier ook nog even de voorbeeldige ambtenaar Frederik Nicolaas Nieuwenhuijzen noemen: een model-ambtenaar, volgens Multatuli die hem in 1847 nog te Poerworedjo had meegemaakt - maar die een kwart eeuw later, op grond van zijn reputatie als diplomaat en voorzichtig onderhandelaar, als regeringscommissaris naar Atjeh uitgezonden, toch de daar tegenover de gegeven precaire omstandigheden vereiste capaciteiten bleek te missen en daaraan ten onder ging.

James Loudon ten slotte, om het bij deze enkele voorbeelden te laten, die geboren léék met een zilveren lepel in de mond en dat eigenlijk ook wás als lid van 'een wijdvertakte, vaak wel erg van zichzelf overtuigde Indische familie', maar wiens landvoogdij na een hoopgevend begin al na amper twee jaar in 1874 uitliep op weinig minder dan een ramp.

H. Baudet

R. Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw. Het tijdschrift De Gids* (Dissertatie Groningen 1997; Amsterdam: Meulenhoff, 1997, 698 blz., *f*75,-, ISBN 90 290 5188 4).

Lang heeft de Nederlandse negentiende eeuw de faam gehad een slaperige en wat achterlijke tijd te zijn geweest. Historici maakten er antichambre, ongeduldig wachtend op het moment waarop zij de twintigste-eeuwse salons van de moderne cultuur, de ware partijpolitiek en de verzorgingsstaat konden betreden. De voorbije vijftien jaar is daar verandering in gekomen. De reconstructie van de culturele infrastructuur in de kunst- en de literatuurgeschiedenis, de opkomst van de geschiedenis van de politieke cultuur en de verruiming van het sociaal-historisch onderzoek, waar nu niet langer alleen sociale structuren maar ook sociale relaties werden bestudeerd, toonden - vanuit verschillende perspectieven - het eigen gelaat van de negentiende eeuw.

In *De letterheren*, het fors uitgevallen Groningse proefschrift van Remieg Aerts, worden deze nieuwe invalshoeken geïntegreerd tot een alomvattende studie van de (negentiende-eeuwse) geschiedenis van *De Gids.* Aerts, die eerder al de voornaamste auteur was van het schrijversprentenboek dat in 1987 aan het tijdschrift werd gewijd, benadrukt dat *De Gids* van bij de oprichting in 1837 meer was dan een literair tijdschrift. Maar het was ook meer dan een politiekliberaal orgaan: *De Gids* was 'liberalisme als cultuur'. Het was de plaats waar de negentiende-eeuwse liberaal-burgerlijke cultuur werd gecreëerd. Het 'programma van goed burgerschap' dat daaraan ten grondslag lag, verleende, aldus Aerts, de zeer uiteenlopende thematieken die in het tijdschrift aan bod kwamen, eenheid en samenhang. Of het nu om nieuw proza of om de sociale kwestie ging, om de moderne theologie, het koloniaal beheer of het vaderlands verleden, steeds waren dezelfde opvattingen over geschiedenis, natuur en mens in het geding. Het waren opvattingen die niet

voorhanden waren, maar in *De Gids*, zo luidt het in *De letterheren*, ‘tot onderwerp van gesprek en beïnvloeding’ konden worden, en dat voor een publiek dat door het tijdschrift zelf werd gevormd.

Aerts onderscheidt in dit proces drie periodes. Het tijdschrift dat in 1837 ontstond, wilde Nederland ‘in beweging’ brengen. Met Bakhuizen van den Brink verafschuwde het de ‘dodelijke

stilstand' waartoe het land veroordeeld leek. Het instrument van de vooruitgang werd de vrijmoedige kritiek, de ideologie de geschiedenis, waarbij de zeventiende eeuw als een dure verplichting verscheen. Zo groeide een vernieuwingspartij, die de nationale regeneratie aanvankelijk vooral als een culturele opdracht begreep. Maar intussen raakte het tijdschrift gepolitiseerd. Vanaf 1848 werd *De Gids* - op aandringen van redacteur Gerrit de Clercq, maar nog steeds met Potgieter aan het roer - een opinieblad waarin een 'parade van oppassende en verstandige heren' een strijdbaar liberalisme vorm gaf. Dat liberalisme uitte zich bij voorkeur in een juridistische en historische stijl en manifesteerde zich onder meer in een doctrinaire maatschappijbeschouwing, een progressieve geschiedvisie en een optimistisch protestantisme. 'Eenheid van geest en streven' bezielde de hechte kring van medewerkers.

In 1865 was *De Gids* het forum van het grootburgerlijk-liberale establishment geworden. Maar dat establishment wist zich de volgende jaren steeds meer in het defensief gedrongen door nieuwlichters als de jong-liberalen en de Tachtigers. Het voelde zich onbehaaglijk, reageerde nu op een meer emotioneel gekleurde manier op de problemen die zich voordeden, riep onder meer op tot 'karaktervorming'. Aerts toont hoe de ontwikkeling die eerder door Henk te Velde in *Gemeenschapszin en plichtsbesef* (1992) is beschreven, zich ook in *De Gids* openbaarde. Redacteur Fruin constateerde in 1893 somber dat 'het rijk der bezadigden voorbij [was]'.

De auteur houdt er het hoofd koel bij. De afstand tot de negentiende eeuw, zo merkt hij op, is intussen groot genoeg geworden om haar in haar eigenheid te beschrijven. *De letterheren* staat dan ook ver van het finalistische en vaak denigrerende beeld van de negentiende eeuw dat onder meer door de revolutionaire esthetica van Tachtig is ontstaan. Maar Aerts voelt evenmin de behoefte de liberaal-burgerlijke cultuur van *De Gids* te herwaarderen, ook niet waar het de literatuur of de kunst betreft. Zijn perspectief is niet het esthetische, maar het historische. Hij overziet de jaargangen van het tijdschrift met de blik van de beschouwer die weet dat de cultuur van Potgieter, Vissering, Buys en al die andere deftige heren nog slechts verwondering kan wekken. Veel heet in dit boek 'curieus' of 'merkwaardig'.

Toch is dit geen studie zonder persoonlijkheid. De drie in de *Gids*-cultuur onderscheiden tijdvakken krijgen in *De letterheren* immers elk een andere toonzetting. De als een 'neopatriottisme' betitelde cultuur van de jaren 1837-1847 wordt inderdaad op afstandelijke wijze gereconstrueerd. Maar dat geldt minder voor de andere periodes. Vooral in het deel over de 'bezadigde' cultuur van de jaren 1865-1895, het derde tijdvak, wordt vaak en scherp geoordeeld, bijvoorbeeld daar waar het de zelfgenoegzaamheid van het grootburgerlijke establishment in de sociale kwestie betreft. Aerts' *bête noire* in dit deel is Charles Boissevain. 'De meester van de geestdriftige gemeenplaats' wordt - onder meer - 'gratuite retoriek', 'sociaal cynisme' en 'overspannen nationalisme' verweten (en dat hij 'een van de eerste Nederlanders met belangstelling van sport' wordt genoemd, betekent ook al niet veel goeds). Dergelijke oordelen komen veel minder frequent voor in het deel over de (echt?) liberale *Gids* van de jaren 1848-1865. Integendeel, de cultuur van dit tweede tijdvak wordt expliciet in bescherming genomen tegen de onbillijke kritiek die zij in latere jaren ook in de eigen liberale kring moest ondervinden.

Maar het historisch begrip hindert dit alles niet. Aerts weet verhaal en betoog in zijn boek uitstekend met elkaar te verweven (de bladzijden die aan het fameuze conflict rond Busken Huet in 1865 worden gewijd, zijn daar een treffende illustratie van). Hij schrijft vanuit het materiaal, maar stijgt er ook moeiteloos bovenuit. Dat heeft niet alleen geleid tot een hechte compositie, maar ook tot een grote

trefzekerheid bij het typeren van situaties en standpunten (om slechts één voorbeeld te noemen, uit het kapittel over de literaire kritiek van de ‘lelijke tijd’: ‘Het ging nu minder om de eer van de Nederlandse letteren dan om hun eerbaarheid.’) Diezelfde trefzekerheid kenmerkt de portretten van protagonisten als Bakhuizen (de zeldzame

'flamboyante' in het *Gids*-gezelschap) of J.N. van Hall (de 'aangekleede gemeenplaats' van Van Deyssel). De stijl waarin deze portretten zijn geschreven, geldt het hele boek: elegant en rustig, uiterst verzorgd, een enkele passage wat bedaagd, als ging het er dan om de vorm met de inhoud te laten sporen.

Dat alles maakte van *De letterheren* een studie van uitzonderlijke kwaliteit. Door haar geïntegreerde benadering van cultuur en politiek is zij het intellectueel-historische sluitstuk van de nieuwe visies op de negentiende eeuw die zich de voorbije jaren hebben aangediend. Door het lucide en indringende begrip dat zij van diezelfde eeuw biedt, opent zij weer andere onderzoekswegen. Eén ervan dient van een paradox te vertrekken: hoe kon het dat juist de 'verburgerlijking' van de samenleving het einde inluidde van de burgerlijke cultuur, zoals die zestig jaar lang in *De Gids* was geschapen en herschapen?

Jo Tollebeek

J. Vijselaar, ed., *Gesticht in de duinen. De geschiedenis van de provinciale psychiatrische ziekenhuizen van Noord-Holland van 1849 tot 1994* (Hilversum: Verloren, 1997, 317 blz., *f* 39,-, ISBN 90 6550 541 5).

Gesticht in de duinen is een in opdracht van het provinciaal bestuur van Noord-Holland geschreven gedenkboek over de drie provinciale psychiatrische ziekenhuizen, te weten het Provinciaal ziekenhuis Santpoort (voorheen Meerenberg), het Provinciaal ziekenhuis Duin en Bosch te Castricum, en het Provinciaal ziekenhuis te Medemblik. Er was alle reden deze opdracht te verlenen: alleen de provincie Noord-Holland heeft tot voor kort, toen de verzelfstandiging toesloeg, haar eigen psychiatrische ziekenhuizen gehad. Bovendien was het in 1849 opgerichte Meerenberg in Nederland het eerste en lange tijd het enige krankzinnigengesticht met een primair therapeutische functie. Daar komt bij dat Meerenberg en later, vanaf 1918, het Provinciaal ziekenhuis Santpoort keer op keer het voortouw heeft genomen bij de introductie van nieuwe, doorgaans door buitenlandse psychiaters gepropageerde ideeën en therapieën.

De opdracht is verleend aan het Trimbos-instituut, dat niet alleen over hedendaagse problemen op het gebied van de geestelijke volksgezondheid rapporteert en adviseert, maar ook een zeer productief team historische onderzoekers in dienst heeft. Joost Vijselaar heeft behalve de redactie van *Gesticht in de duinen* ook drie van de negen hoofdstukken plus inleiding en epiloog voor zijn rekening genomen, terwijl Gemma Blok vier hoofdstukken heeft geschreven. Twee hoofdstukken zijn van de hand van 'buitenstaanders', te weten Helga Danner die de bemoeienissen van het provinciaal bestuur met de krankzinnigenzorg in kaart heeft gebracht, en Geertje Boschma die de professionalisering van de psychiatrie en de opkomst van het 'ziekenhuismodel' in de periode 1884-1918 heeft behandeld.

De geschiedenis van de provinciale psychiatrische ziekenhuizen bestrijkt een anderhalve eeuw, vanaf de oprichting van Meerenberg tot aan de privatisering van het Provinciaal ziekenhuis Santpoort op 1 april 1991 en van het Provinciaal ziekenhuis Duin en Bosch (in 1909 opgericht) op 1 januari 1994. Het is de periode van opkomst en, gedurende de laatste vijftien jaar, geleidelijke verdwijning van het klassieke psychiatrische ziekenhuis. Tegenwoordig wordt de voorkeur gegeven aan

kleine, verspreide voorzieningen met een scheiding tussen wonen en behandelen, en probeert men minder vlug tot ziekenhuisopname over te gaan.

In het boek wordt veruit de meeste aandacht besteed aan Meerenberg/Santpoort. Dat heeft niet alleen te maken met de langere geschiedenis van deze inrichting, maar ook met de therapeutische voorlijkheid waarvan herhaaldelijk blijk werd gegeven. Het Provinciaal

ziekenhuis Medemblik krijgt de minste aandacht, hetgeen niet alleen ligt aan de kortere geschiedenis ervan (1923-1967), maar ook aan de in therapeutisch opzicht minder belangwekkende ontwikkelingen in dit van het rijk gehuurde, bouwkundig verouderde ziekenhuis waarin overwegend chronische, mannelijke patiënten werden opgenomen. De chronologische opzet van het boek brengt met zich mee dat aan Medemblik en Duin en Bosch geen aparte hoofdstukken zijn gewijd. Informatie over deze beide inrichtingen dient dan ook uit diverse, overwegend over Santpoort handelende hoofdstukken bij elkaar gesprokkeld te worden.

Het onmiskenbare voordeel van deze primair chronologische, niet-gescheiden behandeling van de drie ziekenhuizen is dat het centrale thema van het boek, namelijk de opvattingen over en de praktijk van de behandeling en de zorg binnen deze inrichtingen, door de tijd heen beter tot zijn recht komt. De keus voor juist dit thema verdient alle lof, aangezien het tot de onderbelichte thema's behoort in het toch al niet overvloedige historische onderzoek naar de Nederlandse psychiatrie en geestelijke gezondheidszorg. Van een ander, zo mogelijk nog sterker verwaarloosd thema, namelijk wat de patiënten zelf hebben doorgemaakt en ervaren (en ook hun familie, zou ik hieraan willen toevoegen), heeft de redactie uit tijdsoverwegingen afgezien. Om diezelfde reden is ook weinig aandacht besteed aan de samenhang tussen ontwikkelingen in de ziekenhuizen en de buitenwereld in ruime zin.

De hoofdstukindeling weerspiegelt de opeenvolgende psychiatrische inzichten en behandelpraktijken, te weten de zedenkundige behandeling (1849-1884), de opkomst van het ziekenhuismodel (1884-1918), de actievere therapie en somatische kuren (1918-1940) - een therapeutische fase die trouwens ook na de Tweede Wereldoorlog nog geruime tijd aanhoudt - en ten slotte, de democratisering en de therapeutische gemeenschap (1965-1985).

Met een zekere regelmaat blijken nieuwlichters onder de psychiaters en dan vooral onder de geneesheer-directeuren van Meerenberg/Santpoort de aanzet te hebben gegeven tot een nieuwe koers. Daarbij lag Santpoort dikwijls voor op andere inrichtingen in Nederland. Reden voor Vijselaar om van de voorhoederol van Santpoort en zelfs van ‘de geest van Santpoort’ te spreken. Tegelijk geeft hij aan dat de geschiedenis van de Noord-Hollandse ziekenhuizen tot op grote hoogte als representatief kan worden gezien voor de ontwikkeling van de psychiatrische inrichting in Nederland (10). Tussen beide constateringen bestaat naar mijn mening enige spanning, ook al betreft de eerste constatering alleen Santpoort en de tweede de drie provinciale ziekenhuizen tezamen. Bovendien behoeven beide constateringen een nadere empirische onderbouwing, namelijk door vergelijking met therapeutische ontwikkelingen in andere psychiatrische inrichtingen. Dat gebeurt in dit boek wat weinig, althans minder dan mogelijk zou zijn geweest op grond van het beschikbare - toegegeven: beperkte - onderzoek. De voorhoederol van Santpoort wordt trouwens in de loop van het boek gerelativeerd door enkele voorbeelden van het tegendeel, bijvoorbeeld ten aanzien van de invoering van groepstherapie in de naoorlogse periode.

Gesticht in de duinen is niet zomaar een gedenkboek. Het is een belangrijk en boeiend cultuurhistorisch relaas van wisselende psychiatrische inzichten en behandelwijzen - van de zedenkundige, op het aanleren van zelfbeheersing gerichte behandeling tot bed- en badbehandelingen en daarna de ‘actievere therapie’ die veel overeenkomsten vertoonde met de eerdere zedenkundige behandeling, en van de naoorlogse psychofarmaca tot en met de therapeutische gemeenschap die de ondergang van het klassieke psychiatrische ziekenhuis inluidde. Kortom, een boek om aan te raden.

Marijke Gijswijt-Hofstra

M. Simon Thomas, *De leer van het ornament. Versieren volgens voorschrift 1850-1930* (Dissertatie Vrije universiteit Amsterdam 1996; Amsterdam: De Bataafsche leeuw, 1996, 304 blz., ƒ69, 50, ISBN 90 6707 425 X).

Het moet een genoegen zijn om te promoveren op een proefschrift dat zo fraai is uitgegeven en geïllustreerd als het hier te bespreken boekwerk: gebonden, in royaal kwarto-formaat (bijna A4) en met 218 illustraties, waarvan een groot deel in kleur. Aangezien het boek op kunstdrukpapier is gedrukt, konden de illustraties ook evenredig over het hele werk verdeeld worden en meestal in de buurt van de bijbehorende tekst worden geplaatst. Het onderwerp vraagt daar ook om, want alleen met woorden zou de schrijfster haar bedoelingen nauwelijks duidelijk kunnen maken. Toch is het niet een plaatjesboek geworden, maar een degelijke wetenschappelijke verhandeling over een theoretisch onderwerp: de leer van het ornament.

Schrijfster motiveert de keuze van haar onderwerp met de ervaring die zij jaren geleden opdeed als leerling in het vak ‘dessin-ontwerpen’ aan de Akademie voor industriële vormgeving in Eindhoven, waar geen enkel boek werd bestudeerd en de studenten maar moesten aanvoelen wat wel en wat niet kon. Zij begon zich af te vragen of er dan geen wetmatigheden ten grondslag lagen aan de modes en trends die ze zag opkomen en ondergaan, en ontdekte dat er in de vorige en het begin van deze eeuw een omvangrijke literatuur over ornamentiek was geproduceerd, overwegend in het Frans, Duits of Engels, die ten dele in het Nederlands was vertaald of bewerkt ten gebruike bij het kunstnijverheidsonderwijs. Het verzamelen van deze boeken en artikelen, die meestal niet in universiteitsbibliotheken te vinden waren, leverde het uitgangspunt voor deze dissertatie.

De stof is niet chronologisch maar thematisch verdeeld in vijf hoofdstukken, betreffende 1 het belang en de functie van versiering; 2 het vlakornament; 3 het florale ornament; 4 het exotische ornament; en 5 overdaad tegenover soberheid. Er heerste bij architecten en vormgevers in het midden van de vorige eeuw een algemeen onbehagen over het lage peil van de toegepaste versieringen, die steeds aan oudere stijlperioden waren ontleend maar de vakbekwaamheid daarvan misten. Het was niet zo dat zij de neo-stijlen afwezen, maar wel zochten ze naar de wortels van onze beschaving en meenden zij vaste beginselen te kunnen ontdekken in de ontwikkeling van de vormenspraak. Ornamenten vormden een soort van taal met beelden als woorden, die een verborgen betekenis in zich droegen en als zodanig gelezen moesten worden. Sommigen zochten die oorspronkelijke vormentaal bij de Grieken, anderen bij de Egyptenaren of de Perzen, terwijl later in de eeuw ook de ‘primitieve’ volkeren van andere werelddelen goede kanshebbers waren. Uitgangspunt bij dit alles was de visie dat er een ‘leer van het ornament’ moest zijn, die eerst geformuleerd en vervolgens min of meer dwingend toegepast moest worden, wilde men een smaakvol en verantwoord product krijgen. Pas na de eeuwwisseling werd dit dwingende idee van een leer geleidelijk losgelaten en kregen (leerling-) ontwerpers de vrijheid om met verschillende stijlen te experimenteren.

Deze ideeën waren niet uit Nederland afkomstig, maar werden hier wel overgenomen en toegepast, zij het op een eigen wijze. Opvallend daarbij is de stijfheid van onze ornamentiek in vergelijking met onze buren: er werd tegen de klippen op gestileerd met driehoekslineaal en passer, zodat van de leliën des velds, als zij het uitgangspunt vormden, nauwelijks iets herkenbaars overbleef. De losse ranken van de *Jugendstil* uit Oostenrijk en België komt men in dit boek niet tegen - ook niet als vergelijkingsmateriaal. Is dit nu te wijten aan het soort van bronnen dat

de schrijfster heeft verzameld, en dat vooral bestond uit handleidingen voor schoolgebruik? Kennelijk vond de ‘vermicelli-stijl’ van iemand als Toorop in de bekende slaoliereclame uit 1895/1896 geen genade in de ogen van deze opleiders. Ook grafiek en juwelen waarbij niet alleen planten en dieren, maar ook mensen, vooral vrouwen, zijn verwerkt tot

decoratieve maar goed herkenbare elementen in het platte vlak (zoals de litho's van Mucha en de sieraden van Lalique) zijn afwezig. Daarover had ik graag de mening van de schrijfster gehoord, met een verklaring van die afwezigheid.

Van een andere afwezigheid of late receptie legt zij wel verantwoording af: hoewel de Nederlanders tot 1854 de enige westerlingen waren die toegang hadden tot Japan, bestond er hier lange tijd geen enkele waardering voor de Japanse sierkunst; en ondanks het koloniaal bewind over Nederlands-Indië gingen Nederlandse ontwerpers pas tegen 1900 positief oordelen over Javaanse batiks en bamboekokers uit Timor. In de moderne buitenlandse literatuur heerst daarover een andere mening, die echter in het licht van de geraadpleegde bronnen geen stand kan houden. Een andere buitenlandse mening die aan herziening toe is, betreft de soberheid van de Nederlandse ornamentiek in het begin van de twintigste eeuw. Daarbij heeft men dan de bouwwerken van Berlage op het oog, waarbij sierelementen geheel dienstbaar zijn gemaakt aan de architectuur. Maar, zoals de schrijfster terecht opmerkt, daarbij nemen die versieringen niettemin een prominente plaats in, aangezien Berlage zelf van mening was dat de drang tot versiering de mens is aangeboren. Afgezien daarvan kan worden vastgesteld dat het gemiddelde ontwerp in Nederland tot circa 1930 eerder druk dan sober was en dat de richting van De Stijl toen nog maar weinig aanhang vond.

Alles bij elkaar rijst een beeld op van grote theoretische en praktische bedrijvigheid, die tot levendige discussies kon leiden, maar toch een sterk Nederlands stempel drukte op generaties van ontwerpers. Het is goed dat dit onderbelichte facet van de kunstzinnige vorming in ons land, waarvan een halve eeuw later nauwelijks nog een spoor was te vinden, door dit proefschrift aan de vergetelheid is ontrukt. Het werk is ontsloten door een algemeen register en bevat verder een uitgebreide literatuurlijst en een notenapparaat aan het eind met doorgenummerde noten.

Johanna Maria van Winter

A. van Veen, ed., *G.H. Breitner. Fotograaf en schilder van het Amsterdamse stadsgezicht* (Bussum: Uitgeverij Thoth, Amsterdam: Gemeentearchief, 1997, 183 blz., ƒ49, 50, ISBN 90 6868 172 9).

Toen in 1995 in het Gemeentearchief Amsterdam 263 anonieme glasplaatnegatieven werden geïdentificeerd als werk van de schilder George Hendrik Breitner (1857-1923), haalde dat de landelijke pers. *Het Parool* schreef van een ‘belangwekkende collectie’ en drukte twee foto's af op de voorpagina. Eén hiervan toont de Oudezijds Achterburgwal aan het einde van de negentiende eeuw. De achterzijden van de huizen op de Zeedijk weerspiegelen zich in het water. Luiken staan open, wasgoed hangt te drogen, en langs het water staan handkarren. Het geheel maakt een levendige maar vervallen indruk. Een vrouw met een hoofddoek en zware rokken loopt langs de kade, een man met een pet kijkt naar het water. Niemand slaat acht op de fotograaf die dit toevallige moment vastlegt. De foto is van een ontroerende schoonheid.

De catalogus bij de tentoonstelling laat een nieuwe kant zien van de kunstenaar Breitner. De kunsthistoricae Rieta Bergsma en Tineke de Ruiter, en samensteller Anneke van Veen hebben ieder in de vorm van onafhankelijke artikelen een bijdrage geleverd aan het boek. Alle teksten zijn goed gedocumenteerd en van voetnoten voorzien. Een aantal beschrijvende noten is echter zo uitgebreid dat de lezer het

gevoel krijgt twee teksten naast elkaar te lezen. De schrijfsters hadden deze informatie beter in hun verhaal kunnen opnemen.

Toen in 1962 voor de eerste keer duizenden foto's en negatieven van Breitner werden gevonden,

hadden sommigen nog het gevoel dat de opgedoken foto's afbreuk deden aan Breitners vakmanschap als schilder, en dat zijn werken nageschilderde foto's zouden zijn. In het hoofdstuk ‘De schilder, zijn camera en zijn stad’ laat kunsthistorica Rieta Bergsma echter zien dat Breitner de fotografie niet alleen gebruikte als voorstudie voor zijn schilderijen. Breitner was gefascineerd door het vastleggen van sfeer, licht en beweging, en fotografie was hiervoor het middel bij uitstek. Breitners fotografie was niet alleen een hulpmiddel, maar beïnvloedde hem in zijn manier van schilderen. Breitners ongewone composities lijken aan zijn foto's te zijn ontleend, evenals zijn interesse in licht-donkercontrasten en zijn afbeeldingen van beweging en dynamiek, waarbij hij vluchtige voorbijgangers met enkele verfstreken neerzette.

De drie schrijfsters belichten hiernaast een andere kant van Breitners kunstenaarschap. De gevonden glasplaatnegatieven bestaan uit twee soorten negatieven. Breitner maakte veel *snapshots* van het Amsterdamse straatleven. Deze kiekjes van paardentrams, dienstboden en voorbijgangers die het beeld in- en uitlopen, zoals ook in veel van zijn schilderijen, laten een levendig en dynamisch straatbeeld zien. Hiernaast echter bevonden zich tussen de gevonden opnamen ook een serie grotere negatieven, waarvoor Breitner waarschijnlijk een statief heeft gebruikt. Deze foto's laten een verstild Amsterdam zien van klassieke stadsgezichten, architectuur en bouwputten. Het lijkt erop dat Breitner met deze foto's geen artistiek doel voor ogen had, maar de veranderingen binnen de stad Amsterdam wilde vastleggen. Veel foto's tonen de bedreigde, veranderende en verdwenen lokaties van de stad, zoals de Sint Pieterspoort, het Beurspleintje en de Palmgracht. Deze documentairefotografie laat zien dat Breitners opnamen losstaan van zijn schilderkunst, en dat zijn foto's een eigen plaats hebben binnen zijn oeuvre.

Ondanks de teksten is de catalogus vooral een kijkboek geworden. Naast afbeeldingen van Breitners schilderijen, schetsen en eerder ontdekte foto's geeft het een volledig overzicht van de afdrukken van alle ontdekte glasplaatnegatieven. De foto's zijn zoveel mogelijk chronologisch geordend, waarvoor uitvoerig bronnenonderzoek is verricht. Verbouwingen, bestrating en beplanting leidden naar archiefstukken zoals bouwdossiers en -vergunningen. Ook door affiches of opschriften op huizen, regenpijpen en de masten voor de elektrische tram was het vaak mogelijk om afbeeldingen te lokaliseren en te dateren.

Met zijn foto's wilde Breitner het veranderende Amsterdam vastleggen. Zowel de beweging en levendigheid op straat, als de verstilde bomen aan de gedempte Palmgracht brengen de geschiedenis heel dichtbij.

S. Haasnoot

P. Hendrix, *Henri Deterding, De Koninklijke, de Shell en de Rothschilds* (Den Haag: Sdu uitgevers, 1996, 386 blz., ISBN 90 12 08306 0).

Dit boek gaat over olie, geld, macht en politiek. Hoofdpersoon is Henri Wilhelm August Deterding (1866-1939), de man die op 34-jarige leeftijd aan het hoofd kwam te staan van de kleine Koninklijke Nederlandsche maatschappij tot exploitatie van petroleumbronnen in Nederlandsch-Indië en haar tot de grootste olieproducent ter wereld wist te maken. Daarnaast bleek Deterding in het interbellum contacten te onderhouden met de Britse militaire inlichtingendienst en raakte zo betrokken bij het opsporen van ondergrondse activiteiten van de Komintern. Op haar beurt publiceerde de Komintern artikelen, waarin de oliemagnaat werd afgeschilderd als

financier van Hitler. Sleutelfiguur in deze negatieve berichtgeving over Deterding was de Duits-joodse bankier en Komintern-financier Mannheimer. Door zijn contacten was Deterding evenwel op het spoor gekomen van Mannheimers dubieuze zaken.

Van het negatieve imago is Deterding nooit afgekomen. Ten onrechte, zoals Hendrix tracht aan te tonen.

In de proloog maakt de lezer kennis met de persoon Deterding. Daarna volgen acht hoofdstukken, die elk gewijd zijn aan een bepaalde episode uit diens leven. Deterding begon zijn loopbaan op 1 juli 1882 bij de Twentsche Bankvereeniging, waar hij vertrouwd raakte met de techniek van het bankieren. Na zes jaar maakte hij de overstap naar de Nederlandsche Handelmaatschappij om te worden uitgezonden naar Nederlands-Indië. Daar leerde hij niet alleen zijn eerste vrouw kennen, maar kwam hij ook in contact met J.B.A. Kessler, die bezig was voor de Koninklijke een olieraffinaderij op te zetten. In 1895 maakte Deterding op verzoek van Kessler, die hem had leren kennen als een kundig bankier, de overstap naar de Koninklijke. Als regionaal vertegenwoordiger werd hij belast met de verkoop met als voorlopige standplaats Singapore. Twee jaar later verhuisde hij naar het hoofdkantoor in Den Haag. Eind 1900 overleed onverwacht directeur Kessler en de commissarissen benoemden Deterding tot zijn opvolger. Vanaf dat moment was het bedrijfsbeleid van de Koninklijke gericht op expansie. Deterdings eerste succes was de oprichting van de Asiatic petroleum company, waarin behalve de Koninklijke ook Shell transport & trading en het Franse bankiershuis Rothschild participeerden. De laatste was onder meer actief in het Russische oliebedrijf Bnito. Deterdings tweede grote succes was de fusie in 1906 van de Koninklijke met Shell T&T. De daaropvolgende periode is door Hendrix beschreven als een boeiende mix van bedrijfseconomische belangen van de Koninklijke/Shell en de geopolitiek van de grote mogendheden, met name in het Midden-Oosten. In Nederland werden Deterdings plannen herhaaldelijk gefrustreerd door onder meer het onhandig optreden van de toenmalige directeur van de Koninklijke/Shell in Londen, Colijn. Hendrix schetst een levendig beeld van de eigenzinnige Colijn, die bovendien gebrekkig Engels sprak. Zoals bekend verruilde Colijn naderhand deze betrekking voor de politiek.

Omstreeks 1929 verlegde de inmiddels in de Britse adelstand verheven Sir Henri zijn aandacht naar de economische en monetaire problemen van zijn tijd. Zij werden volgens hem veroorzaakt door het herstel van de gouden standaard, waarvan hij een uitgesproken tegenstander was. Hij meende dat de waarde van het geld niet zozeer bepaald werd door het goud alswel door de geproduceerde goederen en diensten. Hij pleitte voor Europese samenwerking en voor de vorming van een Europese vrijhandelszone met sterling als euromunt. De bereidheid tot economische samenwerking was in Europa echter ver te zoeken, met name door de sterke Engels-Franse tegenstelling. Deterding probeerde in eigen land tevergeefs Colijn voor zijn ideeën te winnen, wat uiteindelijk tot een hoogoplopend conflict leidde. Parallel hiermee liep, aldus Hendrix, het conflict met Hitler-Duitsland waar plannen bestonden voor de vervaardiging van synthetische benzine. Dit geheel tegen de zin van de oliemagnaat. Daarmee zijn we aangeland bij Deterdings duistere jaren in Duitsland. Daar kocht hij van koningin Wilhelmina het landgoed Dobbin waar hij ging wonen met zijn derde (Duitse) echtgenote. Zijn buurman was Göring. Hendrix vermoedt dat Deterding zo in de gelegenheid werd gesteld om de Britse MI5 te informeren over de ontwikkelingen in Duitsland. Op 4 februari 1939 overleed Deterding tijdens een vakantie in Zwitserland. Daarmee is de lezer aangekomen bij de summiere epiloog, waarin wordt stilgestaan bij Deterdings begrafenis in Dobbin, waarbij ook nazivertegenwoordigers aanwezig waren, alsmede bij diens handelen in de laatste jaren. Het geheel wordt gecomplementeerd met een notenapparaat, overzichten van geraadpleegde archieven en literatuur, een register, alsmede enkele biografische gegevens van belangrijke personen en verscheidene portretfoto's.

Er is veel over deze omstreden ondernemer geschreven maar veel ook niet, zo blijkt uit deze publicatie. Hendrix is er in geslaagd een fraai boek te schrijven over de bankier-financier/producent-handelaar Deterding. Zijn taalgebruik is helder en de aanpak van de complexe verhoudingen in de olie-industrie is duidelijk. Het verhaal is fascinerend en nodigt uit tot

verder lezen. Dit werk laat zich niet gemakkelijk karakteriseren. Het is geen klassieke biografie, want daarvoor komt de lezer te weinig te weten over de persoon Deterding en de drijfveren van diens handelen. De publicatie behoort evenmin tot het genre bedrijfsgeschiedenis, omdat niet de bedrijfsontwikkeling en de bedrijfsresultaten centraal staan. Het is een mengvorm met ruime aandacht voor de internationale politiek. Het eindresultaat is geschikt voor een breed publiek en het heeft dan ook veel aandacht gekregen in de dagbladpers.

Voor historici is het een aanrader vanwege de verzamelde kennis over de ontwikkeling van de olie-industrie voor de Tweede Wereldoorlog. Zwak is echter het laatste hoofdstuk ‘Goud, zilver en Hitler-Duitsland’. Daarin heeft de auteur te veel informatie bijeen willen brengen. Dat geldt in het bijzonder voor de geruchtmakende zedenaffaires uit 1936, die in verband worden gebracht met de affaire-Mannheimer. Naderhand bleek Mannheimer zowel de NHM als de Nederlandsche Bank te hebben opgelicht. De mogelijke samenzwering tegen Deterding, die op de hoogte was van de dubieuze handelingen van de frauderende Mannheimer, komt echter onvoldoende uit de verf. Dat geldt eveneens voor Deterdings relaties in Duitsland. Hendrix is er mijns inziens niet in geslaagd onomstotelijk te bewijzen dat Deterdings blazoen geheel zuiver was. Dit neemt niet weg, dat deze publicatie een wezenlijke bijdrage levert aan de geschiedenis van de olie-industrie en volop stof levert voor verder onderzoek naar een van Nederlands kleurrijkste ondernemers.

Joke Mooij

S. Dudink, *Deugdzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland, 1870-1901* (Amsterdam: Stichting beheer IISG, 1997, 304 blz., *ƒ* 58.-, ISBN 90 6861 131 3).

Voor het liberalisme dat in Nederland in 1848 aan de macht kwam, waren ondernemersvrijheid en staatsonthouding onaantastbare dogma's. Rond 1870 verloor dit klassieke liberalisme het overwicht. Terwijl de confessionele stromingen in de aanval gingen, roerde zich binnen het liberale kamp een linkse richting, de sociaal-liberalen. Deze stroming bloeide tussen de oprichting van het Comité ter bespreking der sociale quaestie in 1870 en het aftreden van het kabinet-Pierson in 1901. Zij was de voorloopster van de vrijzinnig-democratie en onderscheidde zich van het klassieke liberalisme door haar pleidooien voor een sociologische beschouwing van de wereld en voor staatsinterventie in de maatschappelijke verhoudingen. Dat laatste impliceerde een wettelijke regeling van de arbeidsduur en het arbeidscontract, een verplichte verzekering tegen ongevallen, ziekte of ouderdom en een progressie in de inkomstenbelastingen.

De dissertatie van de politicoloog Stefan Dudink is gewijd aan dit Nederlandse sociaal-liberalisme. De stroming bewandelde een middenweg tussen het Thorbeckiaanse liberalisme en de sociaal-democratie. Net als de socialisten bepleitten de sociaal-liberalen een gelijkwaardige verdeling van inkomen en bezit. Maar zij baseerden die spreiding op verdienste en *niet* op behoefte. Bovendien gaven zij nooit aan de maatschappij de overhand boven het individu. Zij beschouwden het individu als een realiteit van eenzelfde orde en gewicht als de maatschappij.

Het onderstrepen van deze middenpositie brengt Dudink tot de belangrijkste these van zijn proefschrift. Anders dan gebruikelijk is, mag deze constatering niet leiden tot de gedachte dat het sociaal-liberalisme in chronologisch opzicht een tussenstation vormt op het traject tussen liberalisme en socialisme. Zo'n voorstelling wordt door hem afgedaan als *Whig-history.* Zij ontneemt zicht op het eigen karakter van de stroming, dat volgens Dudink ten enenmale vreemd is aan de hedendaagse realiteit. In het tegenwoordige denken spelen redeneringen in termen van eigenbelang immers een centrale rol. Daartegenover was de opvatting over de plaats van

het individu in de maatschappij *niet* die van een wezen dat zich liet leiden door natuurlijk egoïsme. Eerder ging het om een notie van het individu dat was ingebed in een historisch verhaal over beschaving en zedelijke verbetering.

Morele kwaliteiten als plichtsbesef, zelfbeheersing, naastenliefde en offervaardigheid waren voor het hele negentiende-eeuwse liberalisme, inclusief het sociaal-liberalisme, van het grootste belang. Men hechtte destijds aan *character*: het vermogen om zich aanhoudend in te zetten voor het algemeen belang en het welzijn van anderen. Met deze uitgangspositie sluit Dudink aan bij de *Cambridge school* in de geschiedenis van het politieke denken. Deze school onderstreept in het negentiende-eeuwse denken een constante reflectie op de idealen van politiek burgerschap uit de klassieke oudheid. Het 'sociale' van het sociaal-liberalisme moet grotendeels worden opgevat als een voortzetting en transformatie van de deugdzaamheid uit de republikeinse traditie.

Deugdzaam liberalisme is dan ook de titel geworden van dit deugdelijke proefschrift. De kracht van het boek ligt in de originaliteit van de aanpak: door telkens de preoccupatie van de betrokkenen met het zedelijk peil van de bevolking naar voren te halen, geeft de auteur helder inzicht in de wortels van de behandelde stroming. De verbondenheid met het klassieke Thorbeckianisme was minstens zo belangrijk als haar sociale hervormingsdrang. Via levendige, fraai geschreven en gedegen portretten van de voornaamste leidslieden - met name H. Goeman Borgesius, P.W.A. Cort van der Linden, A. Kerdijk, J.C. van Marken, Hélène Mercier, B.H. Pekelharing, N.G. Pierson, H.P.G. Quack en M.W.F. Treub - wordt deze opzet uitgewerkt.

In plaats van een rechtstreekse verbindingslijn te construeren met de twintigste-eeuwse verzorgingsstaat kiest de auteur voor een benadering die erop gericht is nauwkeurig te achterhalen wat deze leidslieden met hun sociale politiek beoogden. Daarbij biedt hij verrassende doorkijkjes. Algemeen wordt de vestiging van de moderne verzorgingsstaat beschouwd als een triomf op het negentiende-eeuwse moralisme. In die optiek vormt de sociale wetgeving die sinds het kabinet-Pierson is ingevoerd, een breuk met de alom heersende gedachte dat armoede allereerst het gevolg zou zijn van de zedelijke gebreken van de armen. Volgens Dudink is hier sprake van een vertekening van het historische beeld. Hij onderstreept dat het ideaal van de ontplooiing van de kleine, 'karaktervolle', *zelfstandige* werkman de centrale inzet vormde van de sociaal-liberale beweging: 'De talloze initiatieven tot volksontwikkeling, de coöperatiebeweging en de moderne, verheffende liefdadigheid zijn dan niet langer de producten van een sociale naïviteit, maar ondernemingen die aan dezelfde morele verbeelding zijn ontsproten die later de grondvesten van de verzorgingsstaat voortbracht' (80).

Dudinks proefschrift legt de nadruk op het analyseren van politieke opvattingen. Hij doet dat helder en op grond van een indrukwekkende belezenheid. Toch ligt hier niet alleen de kracht maar ook de zwakte van het boek. De auteur heeft aansluiting gezocht bij de *Cambridge school* van historici als J.G.A. Pocock en Q. Skinner. Deze school keert zich tegen de ouderwetse ideeëngeschiedenis: geschiedenis als politiek debat tussen grote geesten over universele problemen die voor alle tijden geldigheid hebben. In plaats daarvan streeft de *Cambridge school* naar een geschiedschrijving van het politieke denken die telkens de historisch-politieke context naar voren haalt. Dat klinkt aantrekkelijk, maar juist hier ligt de teleurstelling op de loer. Want waaruit bestaat die context? Het antwoord luidt: de politieke taal. Dudink volgt deze benadering schools en levert de volgende uitleg: 'Een politieke taal is het geheel aan identieke of soortgelijke conventies dat een aantal politieke teksten met elkaar verbindt' (19). Vanuit deze invalshoek is Dudink er hoofdzakelijk in

geïnteresseerd hoe politieke denkers via hun teksten betekenis gaven aan hun politieke wereld. Hij noemt dat - hier ontspoort zijn fraaie stijl tot modieus geschrijf - ‘praktijken van talige betekenisgeving’ (20). In deze benadering is er géén plaats voor ‘sociale of politieke realiteiten’, voorzover die op een of

andere manier reëler zouden zijn dan de ‘talige’ praktijken. Dudink meent: ‘Sociale belangen bijvoorbeeld gaan niet aan deze (talige) praktijken vooraf, maar worden ook (?) daarin geconstrueerd; er zijn, kortom, geen sociale realiteiten die bestaan onafhankelijk van hun symbolische betekenis’ (21).

De auteur heeft dus uitsluitend belangstelling voor de schriftelijke neerslag van ideeën. Dat is een flinke beperking. In zijn proefschrift treft men hoofdzakelijk ideeëngeschiedenis aan, zij het geschiedenis van tijds- en plaatsgeboden ideeën. Die beperktheid wreekt zich in menig opzicht. Het boek geeft veel analyses van teksten, maar gaat zelden of niet na in hoeverre de beschreven ideeën via beleid of anderszins hebben dóórgewerkt of in hoeverre zij de neerslag vormen van de sociale of politieke realiteit. Wanneer Dudink bijvoorbeeld de Arbeidsenquête van 1887 behandelt, wil hij niet weten waarop die is gebaseerd, maar verdiept hij zich alleen in de vraag ‘welke politiek-theoretische talen en conventies in het verslag van de enquête aanwezig zijn’ (106). Ook het slotwoord vertoont dit euvel. Dudink presenteert daar een vergelijking van het sociaal-liberalisme in Nederland en Engeland, maar hij doet dat uitsluitend op het ideeënhistorische vlak. Hij mag dan wel beweren dat de sociaal-politieke realiteit niet belangrijk is, omdat die immers gecontrueerd zou worden via de taal, maar dat neemt niet weg dat hij de *common sense*-lezer daarmee onbevredigd achterlaat. Beter was het geweest de gekenschetste ideeën daadwerkelijk in hun context te plaatsen. Want alleen op die manier is het mogelijk ze op hun waarde te schatten.

H. de Liagre Böhl

H.F.J.M. van den Eerenbeemt, ed., *Geschiedenis van Noord-Brabant*, II, *Emancipatie en industrialisering, 1890-1945,* III, *Dynamiek en expansie, 1945-1996* (Amsterdam, Meppel: Boom, 1996, 432 blz., *ƒ*70,-, ISBN 90 5352 218 2; 1997, 496 blz., *ƒ*85,-, ISBN 90 5352 2190).

De provincie Noord-Brabant vierde in 1996 haar tweehonderdjarig bestaan, voldoende gelegenheid voor een monumentale geschiedschrijving in drie kloeke delen. Deel I werd eerder besproken door Maarten Prak. De hier beoordeelde delen II en III zijn volgens hetzelfde stramien opgezet, dat wil zeggen: bijdragen van gerenommeerde auteurs en bijzonder fraai geïllustreerd. Zes centrale thema's worden aangesneden en uitgewerkt in een dertigtal hoofdstukken. De stijl is verhalend en zelden complex of kwantitatief en alleen voorbeelden leveren detail. Er is zorg besteed aan het register, de kaartjes, de spaarzame diagrammen en het handjevol simpele tabellen. Een bruikbare annotatie ontbreekt echter. De boeken zijn niet in eerste plaats voor een wetenschappelijk publiek geschreven, maar beogen vooral de bestaande kennis te synthetiseren tot een ‘integrale geschiedenis’ van Noord-Brabant.

De redactie is duidelijk geweest in zijn keuzes zoals uit de verdeling van bladzijden over onderwerpen blijkt. De thema's overheid, ruimtelijke omgeving, materieel bestaan en sociale patronen krijgen in elk deel ongeveer 75 pagina's. Aan het thema geestelijk en cultureel leven worden ruim 100 en aan het thema bevolking 17 bladzijden besteed. De thema's zijn verdeeld in een aantal korte tot zeer korte hoofdstukken en veel (sub)paragrafen. Zo'n vergaande geleding maakt het boek niet direct overzichtelijk. De verkaveling van het geschiedverhaal verspreidt veel informatie over een groot aantal stukken, zonder dat er dwarsverbindingen worden

gelegd. Veel van de 800 pagina's leveren een leesbaar en boeiend overzicht. Hoewel tussen de ‘synthese van bestaande kennis’ regelmatig ook nieuwe informatie verscholen zit, blijkt duidelijk welke onderdelen eerder uitgebreid werden bestudeerd en welke niet. Overigens completeert een ‘leemtenlijst’ de uitgave.

Van den Eerenbeemt leidt elk deel in met een historisch kader. Hierin wordt de - wat voor de hand liggende - periodisering toegelicht en een bondig overzicht gegeven van algemene ontwikkelingen die Noord-Brabant raakten. Dit is verhalend, maar soms ook probleemschetsend. Didactisch wordt de aanwezigheid van elk afzonderlijk thema in een kort stukje tekst verklaard en elk deel met een samenvatting afgesloten.

Het thema bevolking is geheel in dienst gesteld van de andere onderwerpen. De demografische schets demonstreert fraai hoe sterk de omwenteling juist op dit terrein in Noord-Brabant is geweest. De invloed van clerus en religieuzen op huwelijksmoraal en seksualiteit is van het centrum naar de zijlijn verschoven.

Het thema overheid omvat een bespreking van bestuur en regionale politiek, een origineel relaas over belastingheffing, een globale behandeling van criminaliteit (met uitgebreider het justitiële antwoord) en een tamelijk technische beschrijving van de militaire aanwezigheid in de provincie. De krijgshandelingen uit de Tweede Wereldoorlog krijgen relatief veel aandacht.

Bij de ruimtelijke omgeving en infrastructuur worden op fraaie wijze een paar hoofdstukken gebundeld over het ontluikende probleem van ruimtelijke ordening. De stukken illustreren de precaire positie van de (natuurlijke) omgeving tussen particulieren collectief belang. Merkwaardigerwijs blijven de waterschappen buiten beeld.

De hoofdstukken over de landbouw, jacht en visserij, nijverheid, industrie en diensten zijn samengebracht onder het thema materieel bestaan. Recent werd de agrarische sector elders door dezelfde auteurs besproken en deze volstaan hier met een uittreksel van hun eerder werk. Wat ongelukkig is een passage over het Noord-Brabants bedrijfsleven tijdens de Tweede Wereldoorlog. Philips en DAF werden ingeschakeld in de Duitse oorlogsindustrie en dientengevolge bleven ‘de omzetten en winstcijfers op een hoog peil. De meeste Brabantse bedrijven waren minder gelukkig’ (II, 214, vergelijk II, 22 over kamp Vught). Informatie over herkomst van industriearbeiders wordt globaal gegeven, maar een analyse van de arbeidsmarkt ontbreekt en daarmee een verklaring voor de veranderende aantrekkelijkheid van de regio voor bedrijfsvestiging. Trokken de lagere lonen vooral rond 1900 industrie naar de regio, de open grenzen van de Benelux vormden na 1945 een vestigingsargument, zo wordt hier geopperd. Een verklaring die wellicht hout snijdt voor enkele naar het directe zuiden exporterende bedrijven. Overigens, noch de transportactiviteiten als nevenverdiensten in de negentiende eeuw, noch de komst van het moderne internationale transportbedrijf worden besproken, afgezien van een afbeelding van café De vrachtwagen.

Het thema sociale patronen herbergt telkens vier hoofdstukken over vakbonden, verzuiling, zorg voor werklozen en gepensioneerden, gebruiken rond keerpunten in het leven en materiële cultuur, professionalisering en institutionele ontwikkelingen in de gezondheidszorg, vrijetijdsbesteding en sport. Er zitten heel informatieve stukken tussen, maar het cluster als geheel vertoont weinig samenhang.

Het geestelijke en culturele leven vormt in feite het centrale thema van het boek. Het draait hier om twee vragen: hoe ontwikkelde zich het ‘Brabants eigene’ en hoe verliep de relatie hiervan met de katholieke zuil? Er is werk verricht om grotere ontwikkelingen te verbinden met de belevingswereld van de Brabantse bevolking. Zo worden het rijke Roomse leven en de bijbehorende vroomheid in private en publieke sfeer geschetst, evenals de betekenis van de pers, het onderwijs, de muziek, de beeldende en literaire kunsten. Het katholieke karakter van veel activiteiten wordt benadrukt, maar ook de eerste barsten in het front. Katholiek en Brabants werden tussen 1870 en 1940 haast synoniem, het stereotiepe beeld dat nog lange tijd in het ‘nieuwe Brabant’ na 1945 hangen bleef. Dit zijn hoofdstukken

met mooie beschrijvingen, maar met nog weinig overtuigende verklaringen. Ook schuift de regionale differentiatie hier te vaak naar de achtergrond.

Van den Eerenbeemt sluit het werk af. Hij bespreekt een ‘selectie van drijvende krachten’ (III, 379) en eindigt met een pleidooi voor een meer ecocentrische houding ten opzichte van de natuur. Bij verschillende zaken worden interessante causaliteiten aangestipt. Van den Eerenbeemt zoekt bijvoorbeeld de basis van het economisch wel en wee in het karakter van grensprovincie en als ‘draaischijf’ tussen grote bevolkingsconcentraties. Aardig ook is het denkbeeld van secularisatie als een gevolg van de komst van de moderne verzorgingsstaat die de burger onafhankelijk maakte van het godsdienstig instituut. Religie werd een individuele vraag en was niet langer vanzelfsprekend.

Deze uitgave beoogt niet alle vragen over Noord-Brabants verleden te beantwoorden. Wel documenteert de *Geschiedenis van Noord-Brabant* een bijzonder breed scala aan facetten. Deze variatie in onderwerpen maakt het echter nog niet tot ‘integrale geschiedenis’, daarvoor resten te veel lacunes en worden te weinig verbindingen tussen ontwikkelingen en verklaringen gegeven. Maar meer dan bij soortgelijke studies over andere provincies is provinciale geschiedenis hier niet de geschiedschrijving van het regionale bestuur, haar instituties en streven, maar van haar grondgebied en bewoners. Dat maakt het mede tot een waardevol boek.

M.G.J. Duijvendak

M. Bossenbroek, *Holland op z'n breedst. Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900* (Amsterdam: Bert Bakker, 1996, 443 blz., *f* 59, 90, ISBN 90 351 1695 X).

Kernachtiger dan de schrijver dat zelf gedaan heeft, zou men zijn boek niet kunnen samenvatten: ‘Anders dan tot nu toe werd aangenomen, was ook de Nederlandse samenleving omstreeks 1900 ontvankelijk voor de prikkels van nationalisme en imperialisme. Temidden van het opgewonden vlagvertoon van expansieve Europese naties zwaaide Nederland naar vermogen mee met het rood-wit-blauw. Ook hier te lande werd de symbolentaal van volk, vorst(in) en vaderland begrepen en gesproken. Holland op zijn smalst had afgedaan, tegen het einde van de negentiende eeuw maakte Holland zich breed. Het nieuwe nationale zelfbewustzijn werd vooral ontleend aan de eigen verrichtingen in de Indische archipel en aan die van het “stamverwante” Boerenvolk in Zuid-Afrika. In *Holland op zijn breedst* wordt de betekenis van Indië en Zuid-Afrika voor de Nederlandse cultuur rond de eeuwwisseling in al haar facetten in kaart gebracht’.

Natuurlijk waren zelfstandig, stamverwant Zuid-Afrika en gekoloniseerd Indië, vanuit Nederland beschouwd, eigenlijk volstrekt onvergelijkbaar. Met Zuid-Afrika had de Nederlandse krijgsmacht, die in Atjeh en Lombok hoofdrollen vervulde, dan ook in geen enkel opzicht te maken. Dat het de ‘H.M. Gelderland’ was van de Koninklijke Marine die in 1900 Paul Kruger naar Nederland haalde, had dan ook niets van doen met militair machtsvertoon. Het was zelfs nauwelijks een politiek gebaar van betekenis. Maar Zuid-Afrika was voor Nederland in hoofdzaak emotie en het gebaar bevestigde het gevoel van eigenwaarde. ‘De Boeren hebben het overwonnen, hiep hiep hoera, hiep hiep hoera’ bleef hier nog jarenlang een straatdeun, ook nadat de Boeren allang verslagen waren. Zelfs twintig jaar later werd het nog wel gezongen. Bossenbroek maakt daar geen melding van maar duidelijk was Zuid-Afrika als populair thema van de straat een langer leven beschoren dan als thema van de intelligentsia. Die intelligentsia beschikte evenwel over fora

als de academische katheder, verenigingen en een aantal opinievormende tijdschriften als *De Gids, Eigen Haard* en dergelijke, waarin ook tekenaars zich niet onbetuigd lieten. Meer dan machteloze participatie en bekommernis leverde het allemaal niet op, maar in 1914 waren die nog ruimschoots actueel. Juist in 1914.

En Indië? Daar ontwikkelde het na 1870 vrijuit werkzame bedrijfsleven zich alsof het zijn

eigen achtertuin was. Daarmee begon de openlegging van Indië en de transformatie van Java tot een ondememersparadijs, toen expansie buiten het hoofdeiland nog nauwelijks aan de orde was. Maar niet als een geïsoleerde sector terzijde of in de marge van het vaderlandse bedrijfsleven. Het was en bleef volop daarin geïntegreerd - ook naar hedendaagse criteria van netwerken en dubbelfuncties.

'Voor de vijf protégés van de Nederlandse regering - NHM, KNSM, KPM, Deli Mij. en de Koninklijke: de goudhaantjes van het koloniale circuit - gold de wet van de winnende voorsprong'. Men hoort in gedachten Jan Romein postuum brommen, maar de variant is juist. De verschillende koloniale NV's gingen bovendien al spoedig behoren tot de meest centrale bedrijven van het Koninkrijk der Nederlanden: de meeste Amsterdams gestempeld, enkele Rotterdams, de oliewinning Haags door de ruggensteun van de politiek en de ambtenarij. Bossenbroeks constatering dat Java hoe dan ook het kerngebied was en bleef, behield haar geldigheid nog ver voorbij 1900. De initiële structuur bleef, behoudens enkele uitzonderingen, bestaan - al breidde met de jaren het netwerk zich globaal gesproken over de hele archipel uit.

'Hollands regentenkapitalisme, begerig de kolonie uit te baten?' vraagt Bossenbroek zich in wat onvervalst Vlaams lijkt ten slotte af. Zijn antwoord: 'Jazeker, duizend dollars en dukaten. Idem dito met een imperialistisch sterretje? Nee, in zijn algemeenheid niet; ja, in enkele concrete gevallen wel'. Het koloniale circuit was geen geïsoleerde sector in de marge van het vaderlandse bedrijfsleven maar juist volop daarin geïntegreerd.

En haar andere criteria beoordeeld? 'Wegbereiders van het Nederlandse imperialisme, aanjagers van het Nederlandse kapitalisme, de intellectuele bloem der natie rond de eeuwwisseling komt er niet best af. Althans, vanuit hedendaags perspectief, waarin beide historische fenomenen minder gunstig worden belicht. Waardeoordelen willen nogal eens tijdgebonden zijn. Blijvend is de vaststelling dat wetenschappers zelf een onlosmakelijk verband legden tussen hun professionele nieuwsgierigheid, het machtsvertoon van de Nederlandse staat en het bestaansrecht van de Nederlandse natie. Wat dat betreft was het combinerend vermogen van de machtige falanx van Leidse professoren in de juridische en letterenfaculteit kenmerkend' - Van Vollenhove, Fruin, Kern, Snouck Hurgronje, en de collega's in Amsterdam en Utrecht. Aan elk hunner en nog vele anderen wijdt Bossenbroek analyses die tegelijk diepgaand zijn en kernachtig, of het nu ging om Indië of om Zuid-Afrika. Zending en missie, ofschoon hier ook door Bossenbroek niet vergeten - het kruis ging in Indië tenslotte 'vóór de vlag uit maar liefst niet verder dan een dagmars', speelden binnen dit perspectief zeker een rol en geheel onbelangrijk was die zeker niet; wel minder specifiek.

Het is, kan men zeggen, niet allemaal zo nieuw, maar het is zo buitengewoon goed en geïntegreerd opgeschreven. Daarin ligt het opmerkelijke karakter van Bossenbroeks boek. Een heel andere invalshoek: in nauwelijks 25 bladzijden over Indië in de Nederlandse kunst komt, uitgaand van de koloniale wereldtentoonstelling van 1883 in Amsterdam, een representatief beeld tot leven van Indië in de Nederlandse kunst. In vogelvlucht en kaleidoscopische, zeer aansprekende parlandostijl weet Bossenbroek een suggestief beeld te geven van de samenhang van literatuur, picturale kunst, interieur-, beeldhouw- en moderne kunst, waarin de verbondenheid van Nederland met Indië tot uitdrukking kwam, hoe positief danwel negatief beleefd dan ook. Van relevante toneelstukken (néé, Cor van der Lugt Melsert was juist géén *toneeltijger*!) en het ontstaan van de etnomusicologie in Nederland ook. Zuid-Afrikaanse invloeden vielen hierbij in het niet.

‘Kunstzinnig verwierf Indië zich een vaste plaats in de literatuur, de architectuur en (wat later) de schilderkunst ... In de politiek vertegenwoordigde Indië de meerwaarde die Nederland deed uitstijgen boven *de rang van Denemarken*, in machtspolitieke maar ook in ethische zin’: de rang van (een land als) Denemarken - mijn formule van 1970, mondeling in ongeveer die woorden maar in elk geval als gedachte afkomstig van dr. J.W. Meijer Ranneft. Laat mij daar

tot slot dan eindelijk maar eens zelf mee komen, nu de uitdrukking werkelijk Jan en alleman in de pen bestorven lijkt te liggen, maar nooit iemand (behalve éénmaal Heldring in 'Dezer dagen') zich afvraagt, wie haar toch zo spraakmakend gemaakt heeft (H. Baudet, 'Nederland en de rang van Denemarken', *BMGN*, XC (1975) aflevering 3, 430-443).

H. Baudet

W. Lagerwey, *Letters written in good faith. The early years of the Dutch norbertines in Wisconsin* (Green Bay, WI: Alt Publishing Co., 1996, vii + 547 blz.).

Op 1 november 1893 vertrokken drie Nederlandse norbertijners, twee priesters en een broeder, naar de VS om aldaar in het landelijke Wisconsin een missiepost te beginnen. Directe aanleiding was een verzoek van de Amerikaanse bisschop S.C. Messmer van het bisdom Green Bay, om te helpen bij de missie onder de Belgische, veelal Frans sprekende immigranten in zijn bisdom.

Het verhaal van de norbertijner missie is bewaard gebleven in een enorme collectie brieven die gestuurd werden door priesters en broeders naar confrères en familie in Nederland. De brieven werden grotendeels in het Nederlands geschreven, maar zijn voor deze uitgave, die de honderdste geboortedag van de norbertijner missie in Amerika moet gedenken, speciaal vertaald in het Engels. Van de periode 1890 tot en met 1947 zijn bijna 400 brieven bewaard gebleven. Het meest regelmatig verliep de briefwisseling tussen de norbertijner missiepost en de abdij van Berne te Heeswijk echter gedurende de jaren 1893-1902, de periode die in dit boek wordt behandeld.

In zijn inleiding merkt Lagerwey terecht op dat vooral deze eerste brieven interessant zijn, omdat zij een impressie geven van Amerika gezien door 'Nederlandse ogen' en geschreven voor een Nederlands publiek. Met name de eerste indrukken waren onthullend. Zo schreef pater Pennings kort na zijn aankomst in Hoboken, New Jersey: 'Het is hier prachtig, kolossaal, en zo ongelooflijk druk. Niemand trekt zich iets van elkaar aan, iedereen gaat zijn eigen weg, of beter gezegd iedereen neemt de tram. Op straat is het een drukte van wagens en voertuigen, zodat zich constant twee rijen vormen, als in een processie. Je kunt de straat alleen zo nu en dan oversteken wanneer een politieman de processie van wagens tot een halt roept'.

De norbertijners pasten zich overigens na een moeizame start verbazend snel aan de primitieve condities van het landelijke Wisconsin aan. Het gebied was erg heuvelachtig en er waren nauwelijks wegen, waardoor de broeders een geïsoleerd bestaan leidden. Een groot probleem was dat de inwoners van het bisdom ver uit elkaar woonden en dat slechts weinigen, nooit meer dan tien personen, de kerk regelmatig bezochten. Daarbij spraken de broeders in het begin nauwelijks Engels, zodat het contact met de mensen aanvankelijk erg beperkt was.

De brieven van de norbertijners vertellen echter niet alleen het verhaal van opoffering, ontbering en teleurstelling maar ook van successen. Uiteindelijk zouden nog zesentwintig missionarissen van de abdij van Berne zich voegen bij de norbertijner parochie. De missie zou zich zelfs nog uitbreiden naar Canada, maar het hoogtepunt was ongetwijfeld de stichting van een norbertijner klooster in De Pere.

In deze publicatie zijn ruim tweehonderd brieven chronologisch weergegeven in hoofdstukken die elk een jaar bestrijken. Het eerste hoofdstuk bevat de correspondentie tussen Amerika en Nederland die aan de missie voorafging. Elk hoofdstuk heeft een korte inleiding waarin de aard van de brieven en de schrijvers worden vermeld. Bij iedere brief geeft Lagerwey vervolgens een beknopte samenvatting van de inhoud. Dit is overigens geen overbodige luxe, want niet alle brieven zijn even fraai en boeiend geschreven. Zo kreeg ondergetekende al snel de neiging

'zakelijke' brieven waarin bijvoorbeeld herhaaldelijk om personele en financiële steun werd verzocht, over te slaan.

Deze inventarisatie biedt echter wel perspectieven voor een diepgravend onderzoek. Een wat uitvoeriger inleiding van Lagerwey had dan ook niet misstaan. Nu blijven veel vragen onbeantwoord. Zo is het nog steeds onduidelijk waarom een Amerikaanse bisschop juist een betrekkelijk kleine orde in Nederland verzoekt om hulp voor de missie. Hopelijk wordt op deze vragen wel antwoord gegeven in de binnenkort te verschijnen publicatie van de brieven die werden geschreven tussen 1903 en 1947.

Edwin Maes

B. de Graaff, *'Kalm temidden van woedende golven'. Het ministerie van koloniën en zijn taakomgeving 1912-1940* (Den Haag: Sdu uitgevers, 1996, 865 blz., *f*85,-, ISBN 90 12 08435 0).

Herhaaldelijk heb ik op deze pagina's departementsgeschiedenissen gerecenseerd en herhaaldelijk heb ik geconstateerd dat het in deze tak van geschiedschrijving aan methode ontbrak. Dit kwam met name tot uiting in de geringe behoefte aansluiting te zoeken bij bestuurshistorische of bestuurskundige literatuur. Het ordenend principe van de bestaande geschiedenissen van ministeries volgde rechtstreeks uit de institutionele ontwikkeling van de overheidsorganisaties in kwestie. Van methodologische kruisbestuiving kon eigenlijk geen sprake zijn. Het dikke boek van De Graaff over het ministerie van koloniën dwingt mij - gelukkig genoeg - te breken met mijn *ceterum censeo.* Hij laat zijn betoog voortvloeien uit een aantal theoretische noties ontleend aan de organisatiesociologie. Niet dat hiermee voor eens en altijd de methodologie van een geschiedenis van een overheidsinstantie is vastgelegd, maar er is wel alle ruimte geschapen voor systematische vergelijkingen. Kwaadwillige recensenten zouden wellicht zeggen dat omvang en theoriegebruik elkaar noodlottig in de hand werken. Ik zou willen volhouden dat de theoretische begrippen die de auteur hanteert, de presentatie en analyse van de kolossale hoeveelheid feiten en verbanden ten goede komen.

De Graaff heeft in feite de geschiedenis van een mislukking geschreven. De actoren uit het tijdvak dat zijn studie bestrijkt, zullen zich daarvan (nog) niet bewust zijn geweest. De onafhankelijkheid van Indonesië ligt echter als een achterwaartse slagschaduw over het reilen en zeilen van het ministerie van koloniën tussen 1912 en 1940. Het centrale probleem van het boek is, kort gezegd, de relatie tussen het dekolonisatieproces (dat al rond 1910 in gang werd gezet) en de besluitvorming op het ministerie, tussen organisatie en omgeving. Daarmee zet De Graaff hoog in. Hij definieert zijn kernbegrip 'taakomgeving' als de verzameling gebeurtenissen, ontwikkelingen en handelende personen, die direct of indirect in verband staan met de organisatie (27). Daartoe behoren zelfs de onbedoelde (neven)effecten van het beleid, en de historische ontwikkelingen die later op het functioneren van het departement van invloed *kunnen* zijn - hetgeen volgens mij neerkomt op een soort *histoire totale* van Nederlands-Indië. De schrijver dekt zich echter meteen in door te onderstrepen dat *hij* bepaalt wat tot de taakomgeving behoort. Een scala aan veranderingen in de Indische samenleving tussen de wereldoorlogen passeert de revue: de groter wordende kloof tussen inheemse bevolking en Nederlandse bestuurders, de opkomst van het nationalisme, de intermediaire groep der

Indo-europeanen, de economische crisis, om er enkele te noemen. Vervolgens behandelt de auteur als onderdelen van de taakomgeving de ideologische afstandelijkheid van zowel de koloniale elite als het gehele Nederlandse volk, en de groeiende bemoeienis van het buitenland. De in zekere zin

verrassende conclusie is dat de taakomgeving als 'kalm gestructureerd' te kenschetsen valt. Omgekeerd was ook de departementale organisatie 'kalm temidden van woedende golven'.

De min of meer lijdzame wisselwerking tussen ministerie en taakomgeving kwam ook tot uitdrukking in de besluitvormingsstructuur en het besluitvormingsproces. Met een onderzoek naar deze aspecten van het koloniale beleid vervolmaakt De Graaff zijn bestuurssociologisch geïnspireerde studie. Het prettige van de opbouw van zijn boek is dat niet aan het begin alle theoretische noties over de lezer uitgestort worden, maar dat deze aan bod komen waar de empirische analyse dat vereist. De hoofdstukken over besluitvorming, bijvoorbeeld, worden voorafgegaan door een schets van drie besluitvormingsmodellen. De auteur verkent vervolgens vijf deelterreinen van besluitvorming om te concluderen dat de besluitvorming bij Koloniën grote gelijkenis vertoont met het zogenaamde incrementele model, ook wel - iets oneerbiediger - het 'doormoddermodel' genoemd. Men was niet geneigd grote veranderingen te realiseren. Gezien de eerder geschetste stabiele taakomgeving ligt dit ook wel voor de hand. Het is vaker in de literatuur opgemerkt: wat Nederland bood aan zijn kolonie was *too little and too late.* Voor zover het parlement het proces kon beïnvloeden, heerste er onder de grote partijen terughoudendheid. Maar ook de ambtenaren van het ministerie zelf blonken uit in incrementalisme. De schrijver laat haarfijn zien hoe het gecontroleerde personeelsbeleid, ten dele ingegeven door de bezuinigingswoede in de jaren dertig, tot een ambtelijk apparaat leidde dat behoudzucht hoog in het vaandel had. Het overheersende conservatisme kwam naar voren in beleidskwesties maar ook in personeelszaken. De vele gegevens betreffende leeftijdsopbouw van de ambtenaren, hun aanstellingsduur in een bepaalde functie, en disciplinaire maatregelen die jegens hen genomen werden, wijzen alle in dezelfde richting. Tussen de wereldoorlogen had het departement in zekere zin nog alle tijd om op weloverwogen wijze nieuw beleid te formuleren en te implementeren. Met het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog was het al te laat om nog doelmatig in te grijpen. Voor de Indonesische onafhankelijkheids-beweging trad toen de wet van de accelererende achterstand in werking. Bureaucratie en routine worden vaak ten onrechte in één adem genoemd. De Graaff heeft in zijn geval echter pijnlijk nauwkeurig aangetoond hoe een bestuursapparaat aan lijdzaamheid te gronde kon gaan.

Nico Randeraad

J. van Omme, A. Aalders, ed., *Rebels binnen de regels. Het vrouwendispuut Arktos, 1917-1997* (Tipje van de sluier XI; Hilversum: Verloren, 1997, 230 blz., *ƒ*25,-, ISBN 90 6550 554 7).

'Rébels binnen de régels' of 'Rebèls binnen de regèls', zeg ik hardop in gedachten. Het visuele, maar niet auditieve rijm van de titel is typerend voor de paradox die ook de inhoud van dit boek oproept. Maar aangezien 'paradox is the best history has to offer' (Joan Scott, 1993), raad ik een kennismaking met dit boek van harte aan. *Rebels binnen de regels* is een bundel interviews, met als gemeenschappelijke noemer het vrouwendispuut Arktos. De oudste geïnterviewde, To Ledeboer, werd geboren in 1900. Zij kwam in 1917 bij het dispuut, één jaar na de oprichting. Het dispuut Arktos hoorde bij de Amsterdamse vrouwelijke studentenvereniging (AVSV), een onderdeel van het Amsterdams studentencorps (ASC). De jongste geïnterviewde,

geboren in 1974, kwam in 1995 aan bij Arktos en is tot op heden lid. Dankzij de interviews wordt, aldus Vilan van der Loo in de inleiding, ‘een besloten deel van de studentenwereld geopend voor buitenstaanders’.

Arktos profileerde zich vanaf het begin als een ‘opstandige kwajongen’ binnen de AVSV en het ASC. Vilan van der Loo onderscheidt daarnaast nog drie typerende elementen. Ten eerste

zette Arktos zich af tegen ‘echte vrouwelijkheid’ en hadden leden van Arktos een voorkeur voor ‘onvrouwelijk gedrag’. Ten tweede hadden Arktosieten een dubbelzinnige houding ten opzichte van mannen en het huwelijk. Arktos erkende de waarde van een bestaan als zelfstandige ongehuwde vrouw. Enerzijds was de omgang met mannen losjes en niet bekrompen, anderzijds stond niet alles in het teken van mannen. Lesbische vrouwen voelden zich in Arktos thuis en in de dispuutsgeschiedenis speelde ‘het lesbische’ al in de jaren twintig een rol. Ten derde hield het dispuut zich tamelijk afzijdig van grote maatschappelijke ontwikkelingen, met uitzondering van de seksuele revolutie van de jaren zeventig.

Na de inleiding volgen 33 interviews met ex-Arktosieten, door twee vrouwen die ook lid waren van het dispuut: Jeanet van Omme en Annemarie Aalders. De grond waarop zij hun gesprekspartners kozen, wordt pas in het nawoord en dan ook nog zeer beknopt toegelicht. De echt trouwe Arktos-leden moesten in ieder geval in het boek. Dat gold ook voor de bekende namen als Andreas Burnier, Annet Nieuwenhuizen, Rita Kohnstamm, Kiki Amsberg, Judith Belinfante, Heikelien Verrijn Stuart en Xandra Schutte. De samenstelsters hebben er goed op gelet dat de verschillende perioden van het dispuut zijn vertegenwoordigd. De Tweede Wereldoorlog is voor de oudere vrouwen een steeds terugkerend referentiepunt van belang, voor de joodse vrouwen zelfs van levensbelang.

Er komen vrouwen met gevarieerde levenslopen aan het woord: ongehuwd, gehuwd, weduwe en gescheiden, met en zonder kinderen, met en zonder carrière buitenshuis, met loopbanen in de zorgsector, in het bedrijfsleven en als zelfstandig ondernemer. Er zijn opmerkelijk veel kinderen van gescheiden ouders, ook onder de oudere vrouwen. De diepgang van het gesprek hangt sterk af van de persoon die werd geïnterviewd. De vragenstellers hanteren een ‘open’ methode en dat pakt heel goed uit bij sommige levensgeschiedenissen. Dorie Birkenhäger-Frenkel bijvoorbeeld formuleert zo scherp, dat het resultaat een prachtige tekst is met paradoxen als ‘ik was een vroegwijs, achtergebleven kind’ (76). Maar bij sommige anderen blijft het geheel toch wat oppervlakkig.

Ook de mate waarin het verhaal in een historische context wordt geplaatst, hangt eerder af van de geïnterviewde dan van de vragenstellers. Zo is bij Magda te Winkel de context van de Nederlandse geschiedenis meteen aanwezig. Zij vertelt over de opbouw en afbraak van de sociale wetgeving in Nederland, een terrein waar zij als lid van de hoofddirectie van het GAK veel mee te maken had. Ook de woonvorm van Magda te Winkel is interessant: zij woonde met drie vriendinnen en een huishoudster.

De manier waarop sommige vrouwen zich door tegenslagen hebben heengeworsteld dwingt respect af. Judith Belinfante vertelt zeer aangrijpend over haar jeugd: geboren in de onderduik, gescheiden van haar ouders. Na de oorlog, in een tijd dat scheiden een schande was, liep het huwelijk van haar ouders alsnog stuk. Later pleegde haar depressieve moeder zelfmoord. ‘Dat overkomt mij niet’, dacht Belinfante en ging naar Amsterdam om geschiedenis te studeren. Mede door de stimulans van professor Presser rondde zij haar studie goed en snel af. Ze werd directeur van het Joods historisch museum en is nu woordvoerder cultuur van de PvdA-fractie in de Tweede Kamer.

Het meest interessante en inspirerende van dit boek zijn de individuele levensgeschiedenissen, zowel de persoonlijke ervaringen als de carrières. De gemeenschappelijke noemer, het dispuut Arktos zelf, komt niet echt uit de verf. De onderscheidende verschillen tussen Arktos en andere disputen blijven hangen in clichés: het sigarenroken van de Arktos-meisjes, hun vrije omgang met de eigen en andere sekse, de liedjes die door het AVSV-bestuur werden gecensureerd omdat

ze te schunnig waren, het feit dat er veel aan toneel werd gedaan. Maar het belang van een dispuut is ook niet zozeer gelegen in de gebeurtenissen, het toneelstuk dat werd gespeeld, het cabaret dat choqueerde. Veeleer ligt het belang in de vormende invloed van het dispuut op

de levens van de betrokken leden. Juist die latere ontwikkeling van de geïnterviewde ‘verzameling van artistieke en geleerde vrouwen’ maakt dit Tipje van de sluier, elfde in de reeks van de Vereniging voor vrouwengeschiedenis, tot zo'n boeiend boek.

Dineke Stam

C. van der Wal, *In praise of common sense. Planning the ordinary. A physical planning history of the new towns in the IJsselmeerpolders* (Dissertatie Groningen 1997; Rotterdam: 010 Publishers, 1997, 288 blz., ISBN 90 6450 302 8).

In de loop van 1994, na achttien jaar onstuimige groei, bereikte de jonge polderstad Almere het inwonertal van 100.000. Ruim zestig jaar eerder was in de Wieringermeerpolder de eerste paal geslagen voor het oudste dorp in de IJsselmeerpolders, Slootdorp geheten. Slootdorp zou niet verder groeien dan twaalfhonderd inwoners en is, in tegenstelling tot Almere, onder Nederlanders amper bekend.

Wie de meer dan zestig jaar bouwen in de IJsselmeerpolders overziet, mag gerust spreken van een revolutie. Bouwden de overheidsdiensten, verantwoordelijk voor de opbouw en inrichting van de IJsselmeerpolders, eerst bescheiden dorpen voor hoofdzakelijk landarbeiders en neringdoenden als noodzakelijke afgeleide van een agrarische inrichting, later ontwierpen zij complete steden, nu bestemd voor de overloop van de bevolking uit de volle Randstad. Wat in de jaren twintig begon als een cultuurtechnisch experiment groeide uit tot een omvattende stedenbouwkundige onderneming. De geschiedenis van deze onderneming is beschreven door Coen van der Wal in zijn dissertatie over de inrichting en vormgeving van de dorpen en steden in het nieuwe land. In *In praise of common sense* passeren Slootdorp, Wieringerwerf, Kreileroord, Bant, Nagele, Luttelgeest, Zeewolde en al die andere polderdorpen de revue, evenals de steden Lelystad en Almere.

Wat in die parade van stedenbouwkundige plannen opvalt, is juist het ontbreken van het idee als zou de stedenbouw in de polders een revolutionaire ontwikkeling hebben doorgemaakt. Want Van der Wal heeft meer oog voor de continuïteit. Zo beschouwt hij de ontwikkelingsgang in het denken over de nederzettingen in de IJsselmeerpolders primair vanuit de constante van het nuchtere verstand dat zegevierde. De bij de inrichting betrokkenen, schrijft hij, waren ingenieurs die van mening waren dat doelmatigheid en optimaal functioneren belangrijker waren dan visuele luister en vertoon. Er werd gewoekerd met de centen, men stond met de beide benen op de grond. Voor grandeur, heroïek of idealen was geen plaats. Deze nuchtere en praktische houding bepaalde volgens hem de planning van elk van de nieuwe dorpen en nieuwe steden.

Maar vormde het dorp Nagele hierop niet een uitzondering? Nagele werd eind jaren veertig ontworpen door een groep Amsterdamse architecten, verenigd in ‘De 8’. Wat de leden van ‘De 8’ verbond was het idealisme van de modernistische architectuur uit de interbellumperiode: zij wilden een Nieuwe Wereld scheppen voor een Nieuwe Mens. Nagele moest die nieuwe, betere wereld dichterbij brengen en werd zelfs als Nederlandse bijdrage gepresenteerd tijdens twee vroeg-naoorlogse congressen van de CIAM - de Congrès internationaux d'architecture moderne. A.K. Constandse schreef later, in 1963, over Nagele: ‘Het is ontworpen door een groep architecten, aan welke hier een kans gegeven werd om bepaalde door hen

gekoesterde idealen vrijelijk tot werkelijkheid te maken.' Als echter iets uit de nauwgezette beschrijving van het ontwerpproces door Van der Wal duidelijk wordt, dan is het wel dat dat 'vrijelijke' met een korreltje zout moet worden genomen. Zeker, de opdrachtgever wilde de idealistische

architecten wel een kans geven, maar het mocht niet teveel geld kosten. En ook de architecten onderling waren het lang niet altijd met elkaar eens. Na tien jaren moeizaam ontwerpen werd eindelijk met de bouw een begin gemaakt. Op dat moment was duidelijk dat Nagele de zwanenzang zou worden van ‘De 8’.

Van der Wal ziet in Nagele allesbehalve de gerealiseerde utopie. Hij wijst er fijntjes op dat het dorp later dezelfde ontwikkelingsgang doormaakte als alle andere dorpen in de polders. Het plan bleek echter minder flexibel dan de andere dorpsontwerpen. Ook qua vakmanschap waardeert hij het dorp, achteraf beschouwd, niet hoger - eerder lager - dan Marknesse of Ens. De vele aandacht die in de loop der jaren naar Nagele is uitgegaan, vindt hij dan ook niet terecht. Dan is het wel grappig te lezen hoe hij zich op het laatst verontschuldigt voor het feit dat ook hij, opnieuw, beduidend meer tekst wijdt aan het modernistische dorp dan aan de overige tien Noordoostpolderdorpen afzonderlijk.

Op eenzelfde manier benadert Van der Wal het ontwerpproces voor Lelystad. De prestigieuze opdracht om Lelystad te ontwerpen werd in 1959 aan de Amsterdamse stedenbouwkundige Cornelis van Eesteren gegeven. Van Eesteren was lid van ‘De 8’ en van 1933 tot het einde van de Tweede Wereldoorlog voorzitter van de CIAM. Na vijf jaar aan de stad gewerkt te hebben, werd hij door de opdrachtgever aan de kant gezet en vervangen door een team van deskundigen en adviseurs. Deze affaire rond de persoon van Van Eesteren heeft destijds veel stof doen opwaaien, vooral in stedenbouwkundige kring.

Aan de stedenbouwkundige kwaliteiten van het oorspronkelijke Lelystadplan noch aan de ideologische bevlogenheid van Van Eesteren spendeert Van der Wal veel woorden. Diens echec wijt hij in de eerste plaats aan de gehanteerde starre planningsmethode, waarbij werd uitgegaan van een statisch eindbeeld - een visie op een stad van 100.000 inwoners - en een ontwerper die dit beeld vervolgens fasegewijs wil realiseren. Een dergelijke systematische opbouw van een stedelijke samenleving in de polders stond, als idee, ver af van de *common sense*-benadering van de opdrachtgever, aldus Van der Wal. Het is een verklaring die in weinig afwijkt van die van de opdrachtgever ten tijde van de strubbelingen. Volgens Van der Wal bleek het ‘gelijk’ van die opdrachtgever trouwens ook later, toen de drooglegging van de Markerwaard niet doorging en het idee van de ‘compacte stad’ een einde maakte aan de zogenaamde overloop.

In *In praise of common sense* borduurt Van der Wal voort op het werk dat hij als medewerker van de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders in 1985 verrichtte voor de tentoonstelling over het dorp in de IJsselmeerpolders. De catalogus bij die tentoonstelling verscheen juist nadat de regering het principebesluit had genomen de inpoldering van de Markerwaard ter hand te nemen en men zich binnen de Rijksdienst opmaakte voor het ontwerpen van een nieuwe generatie polderdorpen en poldersteden. Van der Wals werk was toen vooral bedoeld als inspiratiebron. Zijn recente publicatie verschijnt onder een geheel ander gesternte. Van een Markerwaard is geen sprake meer en Zeewolde lijkt definitief de laatste nieuwe nederzetting in de polders. *In praise of common sense* biedt in de eerste plaats een historisch overzicht van de talrijke unieke stedenbouwkundige plannen. Zo het meer wil zijn dan een stroom feitelijkheden, rekent het af met het idee dat in de polders de moderne stedenbouw triomfeerde. Volgens de auteur zijn de vroegste dorpen zeker niet van mindere kwaliteit dan de latere steden.

Zef Hemel

D.R. Roëll, *De wereld van instinct. Niko Tinbergen en het ontstaan van de ethologie in Nederland (1920-1950)* (Dissertatie Utrecht 1996, Nieuwe Nederlandse bijdragen tot de geschiedenis der geneeskunde en natuurwetenschappen LII; Rotterdam: Erasmus publishing, 1996, 289 blz., ƒ59, 50, ISBN 90 5235 100 7).

Een van de minst bekende Nederlandse Nobelprijswinnaars is Niko Tinbergen, die in 1969 samen met de Oostenrijker Konrad Lorenz de onderscheiding ontving voor zijn pionierswerk op het gebied van de ethologie. De ethologie is de tak van de biologie die zich bezighoudt met het beschrijven en verklaren van het gedrag van dieren. De *Gründerzeit* van deze discipline ligt in de jaren dertig en veertig van deze eeuw. Nederland is naast Oostenrijk, Duitsland en Engeland, Tinbergens tweede vaderland, één van de eerste landen geweest waar voor dit vak aparte onderzoeksinstellingen werden opgericht. De ontstaansgeschiedenis van de ethologie in Nederland en in het bijzonder de rol van Tinbergen hierbij is het onderwerp van het proefschrift van de bioloog René Roëll, waarop hij in Utrecht promoveerde.

De doelstelling van Roëlls boek is tweeledig. Ten eerste wil hij beschrijven hoe de opkomst van de ethologie in ons land exact is verlopen. Wie waren de hoofdfiguren in deze ontwikkeling en wat was hun bijdrage precies? Welke theorieën, methoden en begrippen hanteerden ze? Aan wie ontleenden ze hun inspiratie? Ten tweede is hij erop uit te verklaren waarom de ethologie uiteindelijk meer 'succes' heeft gehad dan alternatieve benaderingen van diergedrag, zoals de dierpsychologie. Waarom wordt de waarde van ethologische theorieën tegenwoordig in brede kring geaccepteerd, zo vraagt hij zich af, terwijl het werk van dierpsychologen vrijwel is vergeten? De verklaring kan niet zijn dat de ene benadering inherent 'beter' of 'juister' is dan de andere; dit is volgens Roëll nu eenmaal niet objectief vast te stellen. Empirisch onderzoek moet uitwijzen welke factoren in feite voor het succes bepalend zijn geweest. 'Officieus' (de term is van de schrijver zelf) beoogt hij met zijn studie over de opkomst van de ethologie ook meer 'inzicht te geven in het wetenschappelijke proces' in het algemeen. De opmerkingen daaromtrent heeft hij in de eindredactie van het manuscript echter vrijwel allemaal laten vallen, daar 'het beschrijvende karakter [van de studie] zich slecht voor generalisaties [leende]' (3). Dat is jammer, omdat het boek aan waarde had kunnen winnen als de auteur zich meer op een abstract, theoretisch niveau had gewaagd. Het argument waarmee hij zijn keuze rechtvaardigt, lijkt mij niet bijzonder sterk. Een beschrijving van een casus kan immers best als toetsing van een bestaande generalisatie fungeren of als uitgangspunt dienen voor een nieuwe generalisatie, die in verder onderzoek aan een toetsing wordt onderworpen. En had niet een vergelijking kunnen worden gemaakt met overeenkomstige ontwikkelingen in andere disciplines, zoals bijvoorbeeld de psychoanalyse?

De opbouw van het boek weerspiegelt de dubbele doelstelling van de auteur. De eerste hoofdstukken dragen een voornamelijk beschrijvend karakter. Het verhaal opent met een schets van de theorieën over diergedrag die in het buitenland werden ontwikkeld voordat de ethologie opkwam, beginnend met Darwins *On the origin of species* en eindigend met de publicaties van Lorenz in de jaren dertig. Centraal in deze theorieën stond het begrip 'instinct', als aanduiding van de oorzaak van gedrag dat niet door ervaring is aangeleerd. Vervolgens laat Roëll zien hoe in de jaren twintig en dertig onder jongeren in Nederland, geïnspireerd door het werk van E. Heimans en Jac. P. Thijsse, een passie ontstond voor het observeren van dieren in de vrije natuur. Aanvankelijk hadden hun veldbiologische waarnemingen meer een hobbyistisch dan een wetenschappelijk karakter; de band met de buitenlandse theorieën was vooralsnog zwak. De geboorte van de ethologie als wetenschap had plaats toen sommigen van deze jonge onderzoekers, zoals Jan Verwey, Frits Portielje, Frans Makkink, Adriaan Kortlandt en Niko Tinbergen, hun aandacht primair op stereotiep gedrag van dieren gingen richten (in het bijzonder gedrag dat niet doelmatig leek te zijn), het veldonderzoek daarna een vaste plaats kreeg in het curriculum van de biologie-opleiding in Leiden en de empirische waarnemingen ten

slotte, dankzij de kennismaking van Tinbergen en Lorenz in 1936, in toenemende mate van een theoretische grondslag werden voorzien.

De laatste drie hoofdstukken zijn meer analytisch van aard. Hierin draait het in hoofdzaak om

de vraag waardoor het succes van de ethologie vanaf de jaren dertig kan worden verklaard en wat de rol van Tinbergen in deze ontwikkeling precies is geweest. Roëll zoekt het antwoord zowel in inhoudelijke als contextuele factoren. De introductie en verspreiding van theoretische concepten als de 'oversprongbeweging', en de 'hiërarchische opbouw van instinct', waaraan Tinbergen met de publicatie van een reeks artikelen in de jaren 1937-1942 en het handboek voor de ethologie *The study of instinct* in 1951 een belangrijke bijdrage leverde, verschafte een vruchtbaar kader voor de interpretatie van diergedrag. Vergeleken met de dierpsychologen vormden de ethologen bovendien veel meer één front en beschikten ze al snel over een bredere aanhang.

De wereld van instinct is niet alleen goed opgebouwd, maar ook helder, vlot en soms zelfs spannend geschreven. De argumentatie is voor het grootste deel overtuigend. Op een aantal punten vind ik de analyse niettemin wat te oppervlakkig. De persoon van Tinbergen wordt wel als erg ongecompliceerd afgeschilderd. Roëll zet hem neer als een bescheiden, nuchter, sociabel en vrijheidslievend man, die vooral uit liefhebberij onderzoek deed. Toch moet zelfs Tinbergen zo nu en dan ambitieus en berekenend zijn geweest. Hij ontzag zich niet om ter meerdere eer en glorie van de ethologie allerlei retorische middelen in de strijd te werpen en stelde zijn eigen bijdrage wel eens als origineler voor dan ze werkelijk was, zo blijkt uit Roëlls verhaal.

De verklaring voor de neergang van de dierpsychologie en de bloei van de ethologie vanaf de jaren vijftig is naar mijn mening ook niet helemaal volledig. Roëlls betoog komt erop neer dat de vitalistische, teleologische denkwijze van de dierpsychologen minder goed aansloot bij de toen heersende trend in de biologische wetenschap dan de mechanistische, experimentele, meer aan de fysiologie gelieerde benadering van de ethologen en dat de mate van onderlinge samenhang en de omvang van de sociale basis (vooral onder jongere biologen) bij de eerste groep ook veel kleiner was dan bij de laatste. De vraag blijft, waarom de dierpsychologie - die aan het eind van de jaren dertig nota bene in sterkere mate was geïnstitutionaliseerd dan de ethologie - na de Tweede Wereldoorlog binnen de Nederlandse universiteiten niet meer concrete ondersteuning heeft gekregen. Dat Nederland 'te klein' was 'voor het naast elkaar staan van twee tradities die het gedrag van dieren bestudeerden' (243) lijkt mij, in het licht van ontwikkelingen in andere disciplines, niet echt doorslaggevend te zijn geweest. En hoe kon het gebeuren dat de dierpsychologie ook internationaal de concurrentiestrijd met de ethologie verloor, terwijl de belangstelling voor veldbiologie onder jongere generaties, die volgens Roëll zo'n belangrijke factor in het voordeel van de ethologie is geweest, in andere landen toch niet in zo'n sterke mate was ontwikkeld als in Nederland? De contextuele analyse had op sommige punten dus best nog iets verder mogen gaan.

C.A. Davids

P. Hellema, J. Marsman, *De organisatie-adviseur. Opkomst en groei van een nieuw vak in Nederland, 1920-1960. 'Ik zie, ik zie wat gij niet ziet'* (Dissertatie Vrije universiteit Amsterdam 1997; Amsterdam: Boom, 1997, 413 blz., *f*69, 50, ISBN 90 5352 312 X).

Organisatieadviseurs of *management consultants* vallen niet meer weg te denken uit de maatschappij. Overheid en bedrijfsleven zijn in hoge mate afhankelijk geraakt

van externe bureaus voor advies over beleidskeuzes, reorganisaties, personeelswerving en hete hangijzers. De laatste jaren mag de bedrijfstak zich in een toenemende belangstelling van historici verheugen. Zo belichtte bijvoorbeeld E.S.A. Bloemen in zijn dissertatie *Scientific management in Nederland* (1988) de beginjaren van het advieswerk hier te lande. Hellema en Marsman behan-

delen in hun proefschrift de ontwikkeling tot 1960. Op basis van archiefmateriaal en een reeks gesprekken met betrokkenen laten ze zien hoe het vak in die periode tot volwassenheid groeide. Beide auteurs zijn werkzaam als organisatieadviseurs, waardoor zij hun onderwerp met kennis van zaken en verhoudingen kunnen beschrijven. Die vakmatige verbondenheid heeft echter ook geleid tot een blikvernauwing die aan de kwaliteit van het werk nogal afbreuk doet.

Het boek heeft vier delen, achtereenvolgens een korte schets van de sociaal-economische ontwikkelingen, een behandeling van de belangrijkste bureaus, van hun klanten en de onderwerpen waarmee zij zich bezighielden en ten slotte een interpreterend deel dat een specifiek antwoord geeft op de probleemstelling en ingaat op de relevantie van de historische bevindingen voor de hedendaagse praktijk. De auteurs stelden zich tot doel om de groei en inhoudelijke ontwikkeling van het organisatieadvieswerk in kaart te brengen én te verklaren. Een centraal thema vormt daarbij de oorsprong van het vak in drie verschillende disciplines, namelijk de accountancy, het ingenieursberoep en de sociale wetenschappen. De ingenieurs beten het spits af. In 1920 richtten E. Hijmans en V.W. van Gogh het Organisatieadviesbureau op, waarmee zij volgens Hellema en Marsman het beroep organisatieadviseur creëerden. In het voetspoor van F.W. Taylor, de Amerikaanse pionier op dit terrein, hielden zij zich in eerste instantie met de technische kant van productiebedrijven bezig. De accountants bouwden hun controlerende functie bij de boekhouding uit tot advisering over de administratieve organisatie en de bedrijfshuishoudkunde. Aanvankelijk gebeurde dit binnen de normale praktijk, maar al in de jaren twintig ontstonden hiervoor aparte afdelingen binnen accountantsmaatschappen en afzonderlijke bureaus. Vanuit de sociale wetenschappen zochten vooral psychologen het advieswerk op. Hun specialiteit bestond uit beroepskeuze-adviezen, geschiktheidstests en in het verlengde daarvan scholing en opleiding.

Tot aan de Tweede Wereldoorlog bleven de adviesbureaus over het algemeen vrij dicht bij hun oorspronkelijke specialismen, daarna begonnen zij hun werkterrein uit te breiden door het aannemen van personeel vanuit andere disciplines. De auteurs signaleren de eerste advertentie voor een organisatieadviseur zonder uitdrukkelijke vermelding van de gewenste vooropleiding in 1960, teken van een omslag in het vak waarmee de pioniersfase eindigde. In plaats van bedrijfsanalisten werden adviseurs nu meer en meer begeleiders van ontwikkelingsprocessen in organisaties, een stap treffend aangeduid als ‘van stopwatch naar flapover’. Binnen de periode 1920-1960 onderscheiden de auteurs zeven werkterreinen die de activiteiten van de adviesbureaus door de tijd heen bepaalden, namelijk achtereenvolgens rationalisatie en efficiency, arbeidsstudies, beloning, psychotechnische keuring, personeelspolitiek, scholing en invoeringstactiek.

De status van deze kernthema's verschilde. Deels ging het om duidelijke werkzaamheden van een bepaalde aard, zoals de psychotechnische keuring, die zich gedurende een bepaalde soms langere periode voordeden. Deels ging het ook om vlaggen die gedurende een bepaalde periode de werkzaamheden dekten, bijvoorbeeld rationalisatie en efficiency tijdens de vroege jaren twintig. Voor elk van de terreinen gold dat de adviesbureaus de receptuur gewoonlijk uit het buitenland haalden en al dan niet aangepast aan de omstandigheden in praktijk brachten. De auteurs betreuren in hun slothoofdstuk de hedendaagse tendens naar modieuze concepten ontleend aan buitenlandse managementgoeroes, maar laten intussen uitvoerig zien dat dit gebruik al sinds Taylor in het vak zat.

Het boek biedt een schat aan gegevens over deze bedrijfstak tijdens een periode van zeer turbulente economische ontwikkeling. In hun enthousiasme houden Hellema

en Marsman deze overdaad niet altijd even strak in de hand, maar in ruil voor geduld leert de lezer allerlei wetenswaardige feiten, waarvan ik de vervijfvoudiging van de tarieven tijdens de voor anderen schrale jaren dertig wel het opmerkelijkste vond. Mede dankzij de gevoerde interviews ontstaat

een goed beeld van de gang van zaken, notoir moeilijk in de vaak ongrijpbare sector dienstverlening. Ook de Gideonsbende uiterst markante persoonlijkheden die het advieswerk voor de oorlog vormgaf, komt een stuk naderbij.

Des te spijtiger dus dat het boek voor het overige tekortschiet. Ten eerste is het uitermate slordig geschreven. De spelling lijkt bijna per bladzijde te wisselen, vermoedelijk door het ineenschuiven van verschillende stukken zonder controle. Dateringen verschillen eveneens, soms binnen alinea's al. Het wemelt van de eenvoudige stijlfouten. Hellema en Marsman hanteren een moeizaam Nederlands en vallen tot vervelens toe in herhalingen, die het boek naar schatting tien procent dikker maken dan noodzakelijk. Ernstiger vind ik de opsomming van gebeurtenissen, factoren of omstandigheden in korte zinnen achter elkaar die tezamen een causale samenhang moeten suggereren, een hebbelijkheid van het vak. Daardoor schort het dikwijls aan een behoorlijke argumentatie en analytische scherpte. Dit wreekt zich het meeste in de paragrafen over algemene economische en industriële ontwikkelingen, die bestaan uit een samenraapsel van korte beweringen zonder verband.

Ten tweede zijn Hellema en Marsman de wereld vanuit de door hen bekeken bureaus gaan bezien. Om die reden laten zij het Nederlandse organisatieadvieswerk beginnen in 1920, met het eerste bureau, terwijl uit Bloemens werk, maar ook uit door de schrijvers aangedragen gegevens, duidelijk blijkt dat er al tenminste in 1881 Nederlandse ingenieurs binnen bedrijven zich toelegden op technische en organisatorische problemen. In 1908 stichtte de Delftse Polytechnische school een leerstoel voor bedrijfsleer en boekhouden om studenten hiervoor te kunnen opleiden. De kern van het werk was dus geen uitvinding van de onafhankelijke specialisten, maar bestond al veel eerder als onderdeel van het aan ondernemers eigen rusteloze zoeken naar perfectie. Het gebrek aan distantie leidt tot een karikaturaal beeld van de wereld buiten de bureaus. De beschrijving van problemen bij opdrachtgevers, het verloop van projecten en de resultaten worden aan de eigen rapportages van bureaus of aan interviews met betrokkenen ontleend, met als gevolg een overmaat aan consultantslatijn en een fleurig beeld van de eigen kwaliteiten dat afsteekt tegen die modderende buitenstaanders. Iets meer reflectie en kritische analyse was bepaald op zijn plaats geweest. Verder beperkt de blik zich tot de door Hellema en Marsman gevonden bureaus. Deze waren meest actief bij productiebedrijven, zodat in het verhaal over economische achtergronden de dienstensector bijvoorbeeld ten enenmale ontbreekt. Daardoor komen de conclusies over ontwikkeling en werkzaamheid van de adviesbureaus in wisselwerking met de economische ontwikkeling in de lucht te hangen. Ook ontbreekt een analyse van de resultaten van het advieswerk vanuit breder perspectief, bijvoorbeeld vanuit de opdrachtgevende bedrijven, die een noodzakelijke correctie had moeten vormen op het zelfbeeld van de consultants.

Van twee beroepslieden uit een bedrijfstak die zich graag op analytisch vermogen en accuratesse laat voorstaan, had ik bepaald meer verwacht.

Joost Jonker

M.W. Jensen, G.J. Platje, *De MARID. De Marine Inlichtingendienst van binnenuit belicht* (Den Haag: Sdu uitgevers, 1997, 422 blz., *f*59, 90, ISBN 90 12 08375 3).

‘Onbekend maakt onbemind’, wordt in dit boek meermalen opgemerkt. Onbekendheid is dan ook niet alleen een deugd, maar tevens een handicap van geheime diensten. In een poging de in 1987 opgeheven MARID postuum nog bemind te maken hebben twee oud-MARIDmedewerkers meer bekendheid gegeven aan de activiteiten van hun voormalige broodheer.

Oorspronkelijk was het boek bedoeld als een bundel van reünisten voor reünisten van de dienst en daarvan draagt deze publicatie nog de sporen. Het staat vol bijdragen van oud-medewerkers, die elkaar wederzijds complimenteren (‘een baas in de beste zin van het woord’ en medewerkers met ‘een buitengewone inzet’, met wie het natuurlijk een ‘voorrecht’ is geweest te mogen werken) en verhalen van bedaagde bedrijfshumor (confetti in de paraplu, kachel schrijven met twee g's of een vaatje haring als koeriersstuk). De beschrijving van meer technische onderdelen van de dienst, zoals het Wiskundig centrum (later Technisch informatieverwerkingscentrum, bestemd voor communicatie-interceptie) en het Geruis- (later: Marinesignaal-)analysecentrum, is soms moeilijk te volgen voor buitenstaanders, die hier en daar toch al struikelen over het jargon inzake organische, hiërarchische en militair-ambtelijke verhoudingen en over formele taakomschrijvingen. Desalniettemin zou het goed zijn voor de geschiedschrijving indien ook oud-medewerkers van andere geheime diensten hun ervaringen zouden boekstaven. Al was het alleen maar omdat bij dit soort diensten in het verleden merkwaardige opvattingen over archiefvernietiging hebben bestaan. Bij de MARID werd bijvoorbeeld een elektronische vernietigingskalender vervaardigd die maandelijks een lijst genereerde van stukken die ‘rijp voor vernietiging waren. Dit was nuttig om het alsmaar uitdijende archief te beperken en ook nuttig om de archiefbediende ... bezig te houden’ (222).

Niet alleen biedt het boek grote rijen namen van oud-medewerkers, de volhardende lezer krijgt ook een aardig beeld van de ontwikkeling die de MARID en zijn afzonderlijke onderdelen hebben doorgemaakt vanaf de oprichting kort na de Tweede Wereldoorlog. De dienst werd aanvankelijk bemand door mensen die gevormd waren door ervaringen tijdens de oorlog in en vooral buiten Nederland. Het woord ‘bemand’ is op zijn plaats, want vrouwen, onder wie de zangeres Marie Cécile Moerdijk, verrichtten in de beginjaren nog uitsluitend administratieve ondersteuning. De eerste vrouwelijke onderofficier Bijzondere diensten inlichtingendienst werd pas in 1981 geworven. De directe naoorlogse medewerkers waren zich bewust van de noodzaak van strikte geheimhouding. Een sterke afscherming naar buiten werd gecompleteerd door een rigide interne compartimentering. Het beeld van herrijzend Nederland en de marine, dat er ondanks schaarste aan mensen en middelen toch van alles geritseld en geregeld kon worden, lijkt in optima forma te zijn opgegaan voor de MARID. Een duidelijke illustratie daarvan bieden de opzet van een eigen opleiding, het personeelsbeleid en de ontwikkeling van een informantennetwerk in en vanuit de Rotterdamse haven, die in de loop der jaren steeds professioneler zouden worden. De eerste successen boekte de dienst in Indonesië en Nieuw-Guinea, vooral bij de radio-interceptie. Deze ervaringen waren bepalend voor de gedachte dat Nederland, en in het bijzonder de MARID, er in de wereld alleen voor stond. De liaison met buitenlandse zusterdiensten kwam - anders dan bijvoorbeeld bij de BVD en de Inlichtingendienst buitenland - pas rond 1975 echt goed van de grond. Dat is des te merkwaardiger omdat de Nederlandse marine, en dus ook de MARID, een mondiale taakstelling hanteerde. Ten aanzien van bepaalde onderdelen van de MARID-taak was er overigens wél eerder een sterke uitwisseling van gegevens. Dat gold vooral voor de informatieverzameling vanaf de Nederlandse Antillen over Cuba, waarvoor de Verenigde Staten natuurlijk belangstelling koesterden. De geslotenheid van de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten maakte in de jaren tachtig en negentig ook de MARID gevoelig voor bezuinigingsrondes. Velen binnen de marine kenden de dienst slechts als de ‘Sectie Stiekem’ wegens de veiligheidstaak, die er in het boek overigens wat bekaaid van afkomt. Het duurde bovendien vele jaren totdat de dienst duidelijk leerde inspelen

op concrete operationele behoeften. Als geïntegreerd onderdeel van de Militaire inlichtingendienst, tussen 1987 en 1996, beleefde de voormalige MARID eigenlijk zijn hoogtepunt wegens een aantal ‘ernstoperaties’, zoals ze in het boek heten: de Golfoorlog, voormalig Joegoslavië, Haïti, enzovoorts. Tegelijk leden de inlichtingendiensten onder de ‘concurrentie’

van televisiestations als CNN. Operaties en reorganisaties gingen hand in hand en met een voor het boek opmerkelijke openhartigheid wordt de situatie rond het aantreden van het paarse kabinet-Kok bekritiseerd. Door personele wisselingen waren de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten politiek en ambtelijk stuurloos, terwijl kort tevoren de BVD, waarmee toch al een ongezonde concurrentie bestond (187-188, 332), tijdens een hoofdenwisseling bij de MID een poging tot landje-pik op het allerlaatste moment had zien stranden.

Blijkens de hoofdstukken over afzonderlijke onderdelen van de dienst, is de MARID in elk geval aan één revolutie niet ontkomen: de computerisering, aanvankelijk het werk van individuele doorzetters en na een moeizaam begin inmiddels onmisbaar geworden. Ook op andere terreinen deden zich dramatische technische vernieuwingen voor. De bronnen bij de koopvaardij die foto's maakten in 'vijandige' havens zijn vrijwel geheel vervangen door satellieten. Mede daardoor is Nederlands maritiem inlichtingenwerk zonder uitgebreide liaisons met vooral de Verenigde Staten onmogelijk geworden. Intussen dreigt voor de Nederlandse overheid bepaalde apparatuur zo te duur te worden dat een essentieel onderdeel van het inlichtingenwerk als het Technisch informatieverwerkingscentrum bijna ten prooi viel aan bezuinigingen. Ondanks de *hardware* blijft inlichtingenwerk echter steeds mensenwerk. Dat is de duidelijkste les die uit dit boek kan worden getrokken.

Bob de Graaff

G. van den Berghe, *Getuigen. Een case-study over ego-documenten. Bibliografie van ego-documenten over de nationaal-socialistische kampen en gevangenissen, geschreven of getekend door 'Belgische' (ex-)gevangenen. Belgen, personen die in België gedomicilieerd waren of verbleven, en andere uit België gedeporteerde personen,* I, II (Brussel: Navorsings- en studiecentrum voor de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog, 1995, 331 en 439 blz., Bf 1450,-, ISBN 2 9600043 6 1).

Van geen enkele historische episode zijn zoveel persoonlijke getuigenissen opgetekend als van de Tweede Wereldoorlog. Deze stroom kwam al tijdens de oorlog op gang en het aantal gepubliceerde dagboeken, memoires en andere persoonlijke verslagen moet inmiddels in de tienduizenden lopen. Toch worden er nog steeds nieuwe getuigenverklaringen verzameld, door instellingen als het Video archive for Holocaust testimonies van Yale university en de ook in Nederland actieve Survivors of the Shoah visual history foundation, opgericht door Steven Spielberg uit de opbrengsten van zijn film *Schindler's list.*

Volgens de schrijver en Nobelprijswinnaar Elie Wiesel is de getuigenis door de ervaringen in de laatste wereldoorlog zelfs uitgegroeid tot de meest karakteristieke verhaalvorm van de moderne tijd. Dat is voor alles een gevolg geweest van het doelbewuste streven van de nationaalsocialisten alle sporen die naar de vervolging en vernietiging verwezen, uit te wissen. Daarmee is de getuigenis niet alleen onmisbaar voor onze kennis en begrip van wat zich tijdens deze episode van de oorlog heeft afgespeeld - zij is tegelijk te beschouwen als het enige adequate middel tegen het streven van de nazi's de geschiedenis naar hun hand te zetten.

Maar de getuigenis heeft ook andere functies, te beginnen voor de overlevende zelf. In hun bundel *Testimony. Crises of witnessing in literature, psychoanalysis, and history* (New York, 1992) betoogden Shoshana Felman en Dori Laub, verbonden

aan het eerder genoemde Video archive in Yale, dat de traditionele manieren van vertellen tekort schieten om traumatische ervaringen te omvatten en te verwerken, terwijl dit toch een levensvoorwaarde is. Het niet vertellen van het verhaal komt neer op een voortduring van de tirannie, niet alleen voor de

individuele slachtoffers, maar voor de westerse cultuur als geheel, aldus Laub en Felman. Waar traditionele verhaalvormen tekort schieten, dient de getuigenis zich aan als alternatief.

Het staat wel vast dat dergelijke overwegingen ook een rol hebben gespeeld bij de totstandkoming van de omvangrijke bibliografische publicatie *Getuigen. Een case-study over ego-documenten.* Gie van den Berghe, de auteur van het omvangrijke werk, uitgegeven door het Navorsings- en studiecentrum voor de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog in Brussel, heeft zich in zijn vroegere publicaties al intensief met de bijzondere betekenis van de getuigenis beziggehouden. Daarbij is hij ook ingegaan op de problemen die dit soort bronnen aankleven, zoals de vraag naar de authenticiteit en objectiviteit, of het verschil in karakter tussen bijvoorbeeld 'spontaan' geschreven dagboeken en 'uitgelokte' juridische verklaringen. Van den Berghe werd daartoe mede geïnspireerd door de permanente verdachtmakingen en verdraaiingen van de zijde van de negationisten, die daarmee de waarde van de bronnen aangaande de nazistische vernietiging trachten te ondermijnen.

Met deze monumentale tweedelige uitgave heeft Van den Berghe een grote verzameling bronnen geopend voor de studie van de nazistische politiek van onderdrukking, vervolging en verzet. De reikwijdte van de publicatie wordt omstandig maar adequaat aangeduid in de ondertitel: *Bibliografie van ego-documenten over de nationaal-socialistische kampen en gevangenissen, geschreven of getekend door 'Belgische' (ex-)gevangenen. Belgen, personen die in België gedomicilieerd waren of verbleven, en andere uit België gedeporteerde personen.* Het eerste deel bestaat uit een zeer uitvoerige verantwoording en een kwantitatief, chronologisch en geografisch gerubriceerd overzicht, ondersteund door tal van tabellen en grafieken; het tweede deel wordt geheel in beslag genomen door de eigenlijke bibliografie. Het werk wordt afgesloten met een uitvoerig register.

De bibliografie omvat niet alleen memoires, dagboeken en andere schriftelijke verklaringen, maar ook tekeningen, schilderijen en gedichten. Voor het onderzoek werden de belangrijkste collecties in België, Frankrijk, Duitsland, Nederland en Oost-Europa doorgewerkt, alsmede een aantal particuliere archieven. Dat onderzoek resulteerde in ruim 1500 opgenomen titels, waarvan er 507 verschenen in boek- of brochurevorm, 373 in bundels, 141 in tijdschriften en 82 in kranten, tegenover 324 niet-gepubliceerde verklaringen en 108 in de categorie 'overigen'.

De indeling in afdelingen volgt evenwel een ander criterium: 1 anonieme egodocumenten van niet-geïdentificeerde en 2 geïdentificeerde auteurs; 3 egodocumenten; 4 een niet-systematische opsomming van getuigenissen over Belgische gevangenen, met een daarbij behorende lijst van primaire literatuur. Voorzover mogelijk is iedere titel aangevuld met gegevens omtrent de auteur en zijn of haar *curriculum carceris*, de vindplaats, het moment van getuigen, omvang en jaar van publicatie en andere bijzonderheden. Het overzicht is verder voorzien van een uitvoerige opsomming van bibliografieën, naslagwerken, bronnen, studies over kampen en gevangenissen en meer algemene beschouwingen over getuigenissen. Ten aanzien van de laatste lijst is het overigens niet altijd duidelijk welke criteria daaraan ten gronde hebben gelegen. Ogenschijnlijk onbeduidende publicaties hebben er een plaats in gevonden, terwijl enkele belangrijke titels ontbreken.

De eigenlijke bibliografie wordt, zoals hiervoor reeds is opgemerkt, voorafgegaan door een kwantitatieve bewerking van het materiaal. Deze berekeningen hebben geresulteerd in een indrukwekkende hoeveelheid gedetailleerde tabellen en

grafieken, waarin de verzameling telkens opnieuw is uitgesplitst naar criteria als joods/niet-joods, sekse, kamp/gevangenis, decennium van ontstaan.

Hoe het materiaal is verzameld en bewerkt, wordt in een uitvoerige en adequate verantwoording uiteengezet. Pijnlijke en ingewikkelde kwesties worden daarbij door Van den Berghe niet uit de weg gegaan. Zo betoogt hij dat historici, om vat te krijgen op de nazistische vervolging en

vernietiging, toch min of meer gedwongen zijn de racistische classificatie ‘jood’/‘niet-jood’ te volgen, maar dat bij de bestudering van egodocumenten deze indeling juist niet mag worden gehanteerd. Omdat het bij egodocumenten gaat om individuele ervaringen, zou een eventuele indeling in categorieën uitsluitend gebaseerd mogen zijn op de vraag of iemand *zichzelf* als jood beschouwde.

Van den Berghe heeft met *Getuigen* belangrijke bouwstenen aangedragen voor de verdere studie van de duistere wereld van de nazistische kampen en gevangenissen. Blijkens de inleiding kunnen we ook in die richting nog een en ander van deze auteur verwachten.

Frank van Vree

H. Flap, W. Arts, ed., *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam: Amsterdam university press, 1997, 180 blz., *f*29, 50, ISBN 90 5356 255 9).

In de inleiding van deze bundel, resultaat van de Sociaal-wetenschappelijke studiedagen van 1996, wordt de lezer een aantal analytische bijdragen van historici en sociologen beloofd, waarin wordt afgerekend met het morele perspectief van de bezettingshistoriografie. Die belofte wordt vrijwel volledig waargemaakt in deze publicatie, die wordt geopend en gesloten door de peetvaders van deze benadering, de historicus J.C.H. Blom en de socioloog C.J. Lammers. De analyse leidt tot differentiatie. Flap, Geurts en Ultee wijzen op regionale en lokale verschillen in de jodenvervolging. Croes kiest stelling voor de functionalisten tegenover de intentionalisten door het monolithische beeld van de hand te wijzen dat De Jong en In 't Veld hebben geschetst van het Duitse politie- en veiligheidsapparaat en in plaats daarvan de polycratische aard van de Sipo en SD in Nederland te benadrukken. Dat dit geconstateerde gebrek aan historische uniformiteit niet tot vetgruizing van het beeld leidt, komt doordat de auteurs de verschillen trachten te herleiden tot enkele gemeenschappelijke noemers. Een van de verklaringen voor een actievere houding van (potentiële) slachtoffers is de mate van voorkennis die bestond over de toekomstige maatregelen van de bezetters. Dit blijkt uit de bijdrage van Ultee en R. Luykx over joods-gojse huwelijken en joodse zelfdodingen, het artikel van Werkman over de houding van het Rooms-Katholiek Werkliedenverbond en het CNV gedurende het eerste bezettingsjaar en het opstel van Louwers over de nazificering van een vijftal vrouwenorganisaties. De consequentie van die constatering, dat daarmee het reeds in de jaren dertig verworven inzicht in Nederland in de aard van het nationaal-socialisme en in de Duitse omstandigheden van belang is, wordt door de meeste auteurs (nog) niet structureel getrokken. Een uitzondering is Werkman, die het verschil in opstelling tussen het RKWV (meer pro nieuwe verhoudingen) en het CNV (meer nationaal-Nederlands) tijdens het eerste bezettingsjaar verklaart uit hun onderscheiden opstelling tijdens de jaren dertig en de mate waarin de beide organisaties mei 1940 als breuk met het voorafgaande decennium wensten te ervaren. Ook de bijdrage over de economische exploitatie door de bezetter geschreven door Klemann, die in het voetspoor van Trienekens de relatief gunstige voedselsituatie tot 1944 mede verklaart uit de vóór de bezetting door de Nederlandse overheid getroffen maatregelen, accentueert, zonder daarop al te zeer in te gaan, het belang van de jaren dertig ter verklaring van de gebeurtenissen tijdens de bezetting.

Collaboratie en verzet of verzet versus onderdrukking zijn in de bundel als analytische begrippenparen niet losgelaten. Collaboratie en verzet - in dit boek regelmatig tussen aanhalingstekens geplaatst - hebben echter de neutralere betekenis van mede- en tegenwerking gekregen. Het onderdrukkingsapparaat wordt niet langer gezien als een monoliet en het kampte bovendien met personeelsgebrek. Daarom was het aangewezen op medewerking van ‘inheemse’

elites, die zich loyaal opstelden tegenover de bezetter, maar op enig moment hun krachten tegen de bezetter konden keren. Hoewel inhoudelijk enigszins buiten het kader van de bundel vallend, past Lammers' bijdrage over collaboratie en verzet in Duitse en Japanse interneringskampen dan ook uitstekend in dit boek, want hier treft men dit theoretische kader het meest expliciet aan, gekoppeld aan het handelsmerk van deze socioloog, ‘de organisatie-van-onderop’, die ontstaat als reactie op ‘de organisatie-van-bovenaf’.

Het is, gezien de uitgangspunten van de redacteurs, frappant dat in de laatste alinea van het boek Lammers alsnog de wending van wetenschappelijke studie naar het morele oordeel maakt, wanneer hij bewondering vraagt voor de ‘collaborateurs’, die als ‘realo's’ voor hun achterban soms meer bereikten dan de ‘fundi's’. Of dit pleidooi ook voor de situatie buiten de interneringskampen van toepassing is, kan op basis van enkele stukken uit de bundel zelf in twijfel worden getrokken. Een principiële stellingname van vakbeweging en vrouwenorganisaties frustreerde de nazificatiedoelstelling meer dan een gematigd loyale opstelling ten opzichte van de bezetter. Uit deze bijdragen wordt eveneens duidelijk dat in elk geval de joden van de zijde der inheemse elites in Nederland beschamend weinig bescherming hebben genoten tegen ontrechting en deportatie. Ook ten aanzien van de medewerking aan de exploitatiedoelstelling van de bezetter kan worden getwijfeld aan de effectiviteit van de ‘realo's’. Het vanaf eind 1942 massaal op gang gekomen verzet tegen de arbeidsinzet dwong de Duitse instanties tot meer tegemoetkomendheid dan de voorafgaande medewerking. Tevens zou het naoorlogse oordeel over ‘collaborerende elites’ - in de breedste zin - moeten worden gewogen om te bezien of Bloms idee van ‘de oorlog als moreel ijkpunt’ (28) na mei '45 daadwerkelijk consequenties heeft gehad voor de inheemse elites.

Voorzien van een andere lading dan bij De Jong blijft derhalve ook na lezing van dit boek het begrippenpaar collaboratie en verzet wetenschappelijke - en morele - vragen oproepen. Dat deze vragen op een hoger, analytisch, plan liggen dan voorheen, is een verdienste van de redacteurs en auteurs van deze bundel.

Bob de Graaff

R. Boudens, *Kardinaal Van Roey en de Tweede Wereldoorlog* (Averbode: Altiora, 1997, 224 blz., ISBN 90 317 1266 3).

In deze studie, voornamelijk gebaseerd op de archieven van het aartsbisdom Mechelen en Duitse bronnen, begeeft de Vlaamse oblaat en KUL-emeritus zich op voor hem vrij nieuw terrein. Eigenlijk is de titel misleidend, want de tweede helft van het boek is bijna volledig gewijd aan de naoorlogse periode 1945-1960.

In de eerste honderd bladzijden, die de bezettingsjaren zelf betreffen, treedt Boudens goeddeels in de voetsporen van Alain Dantoings knappe studie over *La ‘collaboration’ du cardinal* (1991) in de beginfase van de oorlog. De emeritus bevestigt diens conclusies dat de kardinaal tussen 1940 en 1942 een politiek van het ‘minste kwaad’ voerde, die erop gericht was het onbelemmerd functioneren van de kerk en het voortbestaan van de katholieke zuil zoveel mogelijk te waarborgen. Vooral Boudens' uitvoerige analyses van een aantal documenten van kanunnik Van der Eist, toenmalig vertrouwensman van de kardinaal, bieden een interessante aanvulling in dit opzicht. Van Roey streefde een *modus vivendi* met het Duitse militaire bestuur na, vanuit het besef dat een strijdlustig profiel naar het voorbeeld van kardinaal

Mercier in de Eerste Wereldoorlog nu enkel zou leiden tot een meer ideologische bezettingspolitiek gedicteerd door de SS. Zoals vele anderen geloofde hij bovendien dat Duitsland de oorlog gewonnen had.

Vanuit die optiek was hij bereid de mogelijkheid van een meer autoritair bewind onder leiding van de door hem bewonderde Leopold III onder ogen te zien, op voorwaarde dat aan de verworven rechten van de kerk (vooral op het vlak van onderwijs en jeugdwerking) niet geraakt zou worden.

Zoals Dantoing onderstreept Boudens terecht dat dit conservatief, monarchistisch en belgicistisch pragmatisme niet verward mag worden met enige ideologische collaboratie. De kerk distantieerde zich integendeel in 1941 reeds scherp van de actieve collaboratie van Rex en van Vlaams-nationalistische middens, vooral waar deze militaire vormen aannam. Van Roey evolueerde naar een uitgesproken kritische houding tegenover de Duitse bezettingspolitiek in de loop van 1943 en 1944, naarmate deze meer en meer in nationaal-socialistisch vaarwater verzeilde. De kardinaal protesteerde vooral tegen de deportatie van Belgische burgers naar Duitsland (meestal voor verplichte tewerkstelling), zich niet alleen beroepend op de christelijke leer maar ook op het internationaal recht en algemeen menselijke waarden. In dezelfde periode onderscheidde de Belgische kerk zich, met de toestemming van Mechelen, in de hulpverlening aan ondergedoken joden. Vanuit een zelfde fundamentele bekommernis sprak Van Roey zich overigens eveneens uit tegen geallieerde bombardementen op burgerlijke doelwitten en tegen moordaanslagen door het verzet. Boudens hecht duidelijk meer belang aan deze wending, die Van Roey dichter bij Mercier bracht, dan Dantoing. Hij beperkt zich echter tot een relaas van amper dertig pagina's, toegespitst op een analyse van relatief welbekende documenten zoals herderlijke brieven. De emeritus heeft hier mijns inziens de kans laten liggen om een belangrijke en welkome aanvulling (zo niet correctie) op *La 'collaboration' du cardinal* te bieden.

Het tweede deel van Boudens' boek is eerder fragmentarisch: de nasleep van de oorlog, waarin repressie en koningskwestie centraal stonden, wordt vanuit verschillende deelperspectieven belicht. Het schijnt niet de bedoeling van de auteur geweest te zijn om ons een coherent beeld te geven van Van Roeys naoorlogse strategie, alhoewel hij terecht diens bekommernis voor de eenheid van de christen-democratische partij onderstreept. Vooral de stukjes over Mechelens reactie tegen de uitwassen van de repressie en over het probleem van de 'incivieke jeugd' - de samenhorigheid van kinderen van bestrafte collaborateurs - zijn wegwijzers naar verder onderzoek. Boudens' beschouwingen over culturele collaboratie en over figuren als Ward Hermans of Florimond Grammens lijken daarentegen een beetje verloren in dit boek; Van Roey komt er niet of nauwelijks aan te pas. De Vlaamsvoelendheid van de oblaat drukt overigens een stempel op deze bladzijden (zoals ook op zijn behandeling van de repressie en zijn typering van het verzet).

Tot slot nog een opmerking: het bredere publiek, voor wie dit boek toch op de eerste plaats bestemd lijkt, zou allicht dankbaar geweest zijn voor een inleidende schets van Van Roeys levensloop, karakter en politieke filosofie.

Vincent Viaene

C. Vos, *Televisie en bezetting. Een onderzoek naar de documentaire verbeelding van de Tweede Wereldoorlog in Nederland* (Dissertatie Rotterdam 1995, Rotterdam: Publikaties van de faculteit der historische en kunstwetenschappen XXI, Hilversum: Verloren, 1995, 343 blz., ISBN 90 6550 423 0).

Televisie en de Tweede Wereldoorlog, het is een gouden combinatie. Schokkende en opwindende gebeurtenissen in een recent verleden met een sterke morele lading, veel overgebleven foto's en filmbeelden, bereidheid bij degenen die het zelf meegemaakt hebben om erover te praten:

zijn er betere ingrediënten voor aansprekende televisie? Niet toevallig blijkt bij telling ongeveer een derde van de negenhonderd historische televisiedocumentaires, die in Nederland tussen 1951 en 1990 zijn vertoond, over de bezetting te gaan. Chris Vos heeft deze voor zijn proefschrift aan een onderzoek onderworpen. Het is een informatief, helder opgebouwd, interessant en overtuigend boek geworden.

Vos onderscheidt vijf elkaar (enigszins) overlappende fasen, waarin bepaalde eigenschappen van de gemaakte documentaires overheersen. In de eerste fase, van het begin van de televisie tot het einde van de jaren vijftig, overheersen de *rituele bewegingen.* Het accent ligt op de meer mythische aspecten van de oorlog, er is veel aandacht voor de herdenkingen en er is sprake van een vrijmoedige vermenging van feit en fictie. Rond 1960 krijgt de behoefte aan het verhaal van de oorlog, de *reconstructie*, de overhand. De befaamde serie *De Bezetting* van L. de Jong is er het belangrijkste en richtinggevende voorbeeld van. De toonzetting is nationalistisch, er ligt een nadruk op verzet en goed en fout worden scherp onderscheiden. Dit beeld van de bezettingstijd heeft, onder meer via een aantal ‘iconische cliché's’, een hardnekkig bestaan geleid. In de publieke reacties geven eerst de consensusbevorderende effecten de toon aan. Later worden ook kritische vragen gesteld, die vooral van belang worden als ze zich verbinden met een breder georiënteerde discussie.

Eind jaren zestig wordt deze *kritiek* de grondslag voor een type programma's van een nieuwe generatie programmamakers, waarin juist de gewone Nederlander veel aandacht krijgt en ook aandacht is voor de foute kant. Ook in deze programma's wordt een reconstructie nagestreefd, maar nu vanuit de gezichtshoek van de ‘gewone mens’ (en niet meer van de elite). Bovendien wordt een geheel andere stijl met een nieuwe filmische esthetiek geïntroduceerd. Het beroemdste exempel is *Vastberaden, soepel en met mate* (1974) van Hofland, Keller en Verhagen. Niet lang daarna (na 1972, de discussie rond de Drie van Breda) en parallel daarmee vormde zich ook een andere beweging in de televisiegeschiedschrijving, waarin de slachtoffers, het *lijden*, de hoofdrol krijgen toegewezen: kampdocumentaires, naoorlogse traumata, vaak in hoogstpersoonlijke vertellingen gepresenteerd. Opvallend in deze categorie zijn het docudrama *Holocaust* en de zoektocht van Lanzmann in *Shoah.* De plechtige educatieve boodschap wordt vervangen door de actualisering van de oorlog.

In de tweede helft van de jaren zeventig ten slotte verschuiven de accenten naar *schuld, boete en vergeving.* Slechts in enkele documentaires wordt het perspectief van goed en fout helemaal losgelaten. Maar er trad wel een verschuiving (‘versoepeling’) op in de benadering van fout. De in historische vakkringen in de jaren tachtig nieuw aangesneden vragen zijn echter weer nauwelijks doorgedrongen in de documentaires. De scheidslijnen tussen deze fasen zijn, zoals meestal bij dit type indelingen, eerder vloeiend dan scherp. Bovendien merkt Vos terecht op dat de oude vormen steeds naast de nieuwe blijven bestaan. Zo bezien zou men moeten concluderen, al doet Vos dat niet expliciet, dat al met al sprake is van een steeds breder uitwaaierend scala van beelden van de bezettingstijd en de Tweede Wereldoorlog op de Nederlandse televisie. Wat mij bij deze als geheel zeker overtuigende fasering verder opvalt is dat na begin jaren zeventig kennelijk geen opvallende verandering meer optrad. Dat wil dus zeggen dat de vorm- en inhoudswijzigingen zich vooral in een periode van vijftien à twintig jaren voltrokken. De eerste fase immers eindigt rond 1960 en de laatste begint alweer in de tweede helft jaren zeventig. Een interessante aanwijzing voor de stelling dat het juist de jaren zestig waren gedurende welke Nederland sterk veranderde.

In zijn concluderende nabeschouwing wijst Chris Vos met nadruk op wat hij de ‘traagheid’ van de televisiegeschiedschrijving noemt. Hij constateert dat de

audiovisuele geschiedschrijving in haar omslagpunten een voortdurende achterstand vertoonde op zowel de maatschappelijke discussie als de academische geschiedschrijving. Ik heb daarbij twee, elkaar enigszins tegen-

sprekende, commentaren. Allereerst zijn er enkele opvallende voorbeelden die op het tegendeel wijzen. *De Bezetting* was bepaald een opzienbarende maatschappelijke gebeurtenis, die naar mijn idee wel degelijk een eigen bijdrage leverde aan de herleving en accentverschuiving van de aandacht voor het Nederlandse oorlogsverleden en ook op professionele historici invloed uitoefende. En *Vastberaden, soepel en met mate* was toch heel duidelijk een vernieuwing in het kijken naar de oorlogsjaren, die in ieder geval de academische geschiedschrijving voor was. In het algemeen mag wellicht bovendien gesteld worden, dat in de aandacht voor de persoonlijke verhalen, die zich zo goed lenen voor televisie, de programmamakers zich meer onderscheidden van de vakhistorici.

Ten tweede ligt aan Vos' constatering impliciet de veronderstelling ten grondslag, dat televisie, als indringend medium, vanzelfsprekend een leidende rol in de maatschappelijke ontwikkelingen zou toekomen. Dat is een veelgehoorde stelling, maar ik heb de argumenten ervoor nooit zo sterk gevonden. Mijn indruk is dat televisie, net als de andere massamedia, eerder een volgend, en in dat kader wel versterkend en versnellend, dan een leidend medium is. De massamedia trekken ook bij latere historici natuurlijk sterk de aandacht, maar men dient zich ervoor te hoeden daaruit te snel de conclusie te trekken dat zo ook een direct oorzakelijk verband is gevonden. Deze bedenking vindt een zekere ondersteuning in Vos' oordeel over de kwaliteiten van audiovisuele geschiedschrijving. Hoewel hij bijvoorbeeld ‘vluchtigheid’ wel als een kenmerk aanduidt en in dit licht televisiegeschiedenis enigszins achterblijft bij de academische geschiedschrijving, noemt hij ook enkele duidelijk sterke punten, zoals de archiefbeelden en de interviews. Hij verzet zich dan ook terecht tegen de vaak gehoorde betiteling ‘oppervlakkig’. Zo kan zijn slotzin dan ook positief zijn: ‘In de beste vorm kan televisiegeschiedschrijving binnen haar beperkingen even onthullend en vernieuwend zijn als haar wetenschappelijke variant’.

Kortom: een geslaagd boek, dat aantoont hoe groot de mogelijkheden zijn van de mediageschiedenis, die in Nederland de laatste jaren eindelijk serieus van de grond aan het komen is. Dat geldt niet alleen het specialisme als zodanig, maar ook de betekenis ervan voor vraagstukken van veel bredere strekking. In het bovenstaande kwamen er al enkele aan de orde. Ik eindig met een ander voorbeeld, dat Vos niet in zijn boek aan de orde stelt, maar wel in een stelling poneerde. Of het juist is laat ik in het midden, maar ter overdenking: ‘Het afschaffen van televisiedocumentaires over de bezetting zou de relatie tussen Nederland en Duitsland aanzienlijk kunnen verbeteren’.

J.C.H. Blom

P. Post, E. Touwen-Bouwsma, ed., *Japan, Indonesia and the war. Myths and realities* (tevens verschenen als themanummer *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde*, CLII (1996) iv, Verhandelingen van het Koninklijk instituut voor taal-, land- en volkenkunde CLXXIII; Leiden: KITLV press, 1997, xii + 214 blz., ƒ45,-, ISBN 90 6718 112 9).

In deze bundel zijn de lezingen opgenomen van een conferentie die in november 1994 plaatsvond in Amsterdam en Leiden. Het was voor het eerst dat Japanse en Nederlandse historici bijeen waren om van gedachten te wisselen over de Japanse bezetting van Nederlands-Indië/Indonesië. Dit onder auspiciën van het Rijksinstituut

voor oorlogsdocumentatie staande initiatief kwam voort uit de behoefte om de grote onbekendheid met elkaars werk als gevolg van de taalproblemen te doorbreken.

De bundel bevat negen bijdragen - vier Nederlandse en vijf Japanse - van veelal zeer

vooraanstaande historici die allen een aspect van de Japanse aanwezigheid in Nederlands-Indië in de jaren 1942-1945 tot thema hebben. In een heldere inleiding zetten de eindredacteuren uiteen wat de conferentie beoogde. Zij was bedoeld als eerste aanzet tot een nieuw internationaal debat over de bestaande historiografie. Volgens Post en Touwen dienen de ontwikkelingen in Indonesië in de jaren 1942-1945 en de revolutionaire jaren daarna niet zozeer op zichzelf te worden bekeken, maar veeleer te worden geplaatst in de wijdere context van veranderingsprocessen in Azië als geheel. Niet zozeer de breuk, maar juist doorgaande lijnen zouden kenmerkend zijn voor de Japanse bezettingsjaren en de Indonesische revolutie. De Japanse aanwezigheid zou met andere woorden niet die abrupte cesuur in de Indonesische geschiedenis vormen waarvoor historici haar tot dusver hebben gehouden. De Japanse aanwezigheid zou daarentegen de al in de jaren dertig op gang gekomen veranderingsprocessen in Azië hebben voortgezet in plaats van te hebben geïnitieerd.

Bij alle opvattingen waarover consensus leek te bestaan, worden vraagtekens geplaatst. Zo zou de Indonesische nationalistische elite zich veel minder voor het Japanse karretje hebben laten spannen dan wordt gedacht en zouden lokale omstandigheden in veel grotere mate het Japanse beleid hebben bepaald dan tot dusver is aangenomen. Niet zozeer een nationaal, maar een regionaal c.q. lokaal onderzoek wordt bepleit.

Het zijn prikkelende, uitdagende stellingen die uitnodigen tot het lezen van de bundel. Hoewel het niveau van de artikelen zonder meer hoog valt te noemen, kan een gevoel van teleurstelling niet worden ontkend. Weliswaar werpen de bijdragen door hun ruimere context inderdaad een nieuw licht op de geschiedenis van de Japanse bezetting, maar ze hebben niet kunnen overtuigen dat de bestaande historiografische opvattingen niet langer houdbaar zijn. Voor een deel ligt dit ook aan de leesbaarheid van sommige artikelen. In zowel het artikel van Post over de vorming van de Japanse zakenelite in Indonesië in de jaren '30 en '40 als in dat van de Japanse hoogleraar in de economische geschiedenis Hikita Yasuykio over de wijze waarop Japanse bedrijven toegang kregen tot de Indonesische markt tijdens de Japanse bezetting, wordt afbreuk gedaan aan het eigenlijke betoog door een te grote hoeveelheid aan gegevens en te veel uitweidingen. In de artikelen van Pompe over de Japanse invloed op het rechtsstelsel in Indonesië en van Touwen-Bouwsma over de positie van de Indo-europeanen wordt juist de opvatting bevestigd dat de Japanse tijd een breuk met het koloniale verleden vormde. Ook Goto Ken'ichi onderstreept in zijn bijdrage over het effect van de Japanse oorlogstijd op de Indonesische politieke elite eerder de verandering dan het statische aspect. In de andere bijdragen over respectievelijk de rol van de *pagreh praja* als uitvoerders van het Japanse beleid, het vraagstuk van de rijstdistributie, de economische infiltratie en de monetaire politiek komt het thema breuk-continuïteit eigenlijk helemaal niet zo aan bod. In die zin heeft de bundel niet aan de gewekte verwachtingen kunnen voldoen.

Het is ook maar de vraag of een diepgaande discussie ten aanzien van de bestaande historiografie wel nodig is. De conclusie dat de situatie veel diverser en complexer is dan verondersteld, is niet echt een *eye-opener* en betwijfeld mag worden of een hernieuwd discours ook tot fundamentele nieuwe inzichten zal leiden. In ieder geval heeft deze bundel de verdienste dat zij de veelvormigheid nog eens opnieuw heeft onderstreept en bovendien heeft getoond dat er ook tal van doorgaande patronen te ontdekken vallen. Het wachten is op de volgende conferentie.

H. Meijer

A. Krijger, M. Elands, *Het Korps commandotroepen 1942-1997* (Den Haag: Sdu uitgevers, 1997, 192 blz., *ƒ*39, 90, ISBN 90 12 08439 3).

Commando's spreken tot de verbeelding. Door speelfilms maar ook door televisiebeelden van waargebeurde acties heeft het publiek een heroïsch beeld van hen. Dit boek vertelt de geschiedenis van het jubilerende Korps commandotroepen, de Nederlandse commando's. De auteurs, beiden werkzaam bij de Sectie militaire geschiedenis, besteden eerst aandacht aan de rol van deze elitetroepen in de Tweede Wereldoorlog. Op 22 maart 1942 beginnen enige Nederlandse vrijwilligers in Schotland aan een zware opleiding tot commando. Een deel van de groene baretten wordt onder de naam Korps Insulinde beperkt ingezet in Birma en Sumatra. Een ander deel van de eerste commando's, de No. 2 (Dutch) Troop, krijgt zijn vuurdoop tijdens de operatie Market Garden en op Walcheren. Na het einde van de Tweede Wereldoorlog worden deze twee eenheden opgeheven.

Tijdens de Bersiap (1945-1946) en de twee politionele acties (1947-1949) in voormalig Nederlands-Indië blijkt er weer plaats te zijn voor (para-)commando-troepen. In het begin is hun taak om met hun snelheid en verrassingselement de doorslag in de oorlog te geven. Later krij-gen ze de rol om op die momenten in te springen, waar reguliere troepen de situatie niet meer in de hand hebben. In sommige gebieden, zoals op Zuid-Celebes, gaat men over tot guerillabestrijding. Een grote rol bij dit laatste speelt het Depot speciale troepen, in 1948 opgegaan in het Korps speciale troepen. Na het einde van het conflict met Indonesië wordt deze eenheid opgeheven.

In Nederland staat in deze jaren de Stormschool Bloemendaal aan de wieg van het in 1950 opgerichte Korps commandotroepen. Tijdens de eerste jaren van de Koude Oorlog (1950-1964) behouden de commando's het karakter van echte ‘vechtsoldaten’. Bij een eventuele aanval vanuit het Oosten moeten zij zich in vijandig gebied begeven om daar sabotage-acties te ondernemen. In deze periode worden ze ingezet in Korea en in Nieuw-Guinea. Na een bezuinigingsronde in 1964 krijgen de commando's de taak zich tot superverkenners om te vormen. Hun functie bestaat nu uit het verzamelen van zoveel mogelijk informatie over de vijand door middel van lange-afstandspatrouilles. Na het einde van de Koude Oorlog (1990) hebben de commando's weer een andere invulling van hun taak gekregen. Zij nemen deel aan vredesoperaties onder de mantel van de Verenigde Naties, zoals in Bosnië. Het begeleiden en beschermen van humanitaire hulpverlening is nu hun opdracht.

Op het eerste gezicht lijkt deze publicatie slechts een jubileumboek met mooie foto's dat de nadruk legt op het heldhaftige karakter van de commando's. De auteurs willen schijnbaar zonder enige vorm van kritiek het bestaande beeld van de commando bevestigen. Het boek lijkt geschreven te zijn als wervingsmateriaal voor de nieuwe beroepssoldaat. Bij nader inzien moet dit beeld echter iets bijgesteld worden. Het boek geeft wel een duidelijk relativerend beeld van de betekenis van de commando's in de geschiedenis van de Nederlandse strijdkrachten. Daarnaast worden enkele zwarte bladzijden in haar geschiedenis (zij het summier) beschreven: de acties van Westerling en het Depot speciale troepen op Zuid-Celebes, diverse misdragingen van commando's in 1954, waaronder het aanhouden van een NS-trein tijdens een oefening en het met scherp schieten op straatverlichting, de Kamervragen eind 1980 over de oefening Pantserstorm na het publiceren van een zwartboek door de Vereniging van dienstplichtige militairen en de gebeurtenissen in juli 1995 rond de enclave Srebrenica.

Toch kan hiermee niet de indruk weggenomen worden dat de Sectie militaire geschiedenis zich met dit boek wel op zeer glad ijs heeft begeven. Het ontbreken van een notenapparaat, de zeer onvolledige lijst van archivalia en de beperkte kritische houding ten opzichte van het onderwerp doen zeker afbreuk aan het wetenschappelijke karakter van deze publicatie.

Marc van Kuik

B. Minco, *Koude voeten. Begenadigd tot levenslang. Het relaas van een joodse scholier uit het Geuzenverzet. Oranjehotel. Untermassfeld. Mauthausen. Auschwitz. Dachau* (Nijmegen: SUN, 1997, 203 blz., *f* 29, 50, ISBN 90 6168 607 5).

Sinds de herdenking van de vijftigste mei verschijnen er weer veel boeken met het relaas van mensen die de Tweede Wereldoorlog persoonlijk hebben meegemaakt. De getuigen willen vooral dat hun verhaal opgetekend wordt en stellen dat zoiets niet nogmaals mag gebeuren. Het boek van Bill Minco vormt daarop geen uitzondering. Echter, dit bijzondere boek is meer dan alleen een waar gebeurd verhaal. Het handelt indirect ook over wat oorlogstrauma's kunnen doen met het geheugen van het slachtoffer en hoe moeilijk het is zo'n trauma te verwerken. Kort na de oorlog schreef Minco een verslag van zijn wederwaardigheden tijdens de oorlog. Dit deed hij op aanraden van zijn oude buurjongen, boezemvriend en hoogleraar psychiatrie, prof. dr. Sijds Nijdam. Het document is integraal opgenomen in dit boek. Minco zag dit verslag pas in de jaren tachtig terug. Hij kon zich van de genoemde feiten bijna niets herinneren. Het leek hem alsof het verslag over een vreemde ging. Slechts in later geschreven overdenkingen, die ook in dit boek zijn opgenomen, komen de herinneringen en de gevoelens terug. Prof. dr. E. Mulder, de voorzitter van de Stichting kunstenaarsverzet 1942-1945, de organisatie die deze publicatie mede mogelijk heeft gemaakt, spreekt niet voor niets over dit boek als ‘een zelfverweer tegen de tijd’.

De feiten die in het verslag van Minco staan, zijn dan ook ongelofelijk. Gestaafd met archiefstukken en foto's, maar verder in een vrijwel emotieloze toon doet hij kond van zijn tocht langs enkele van de beruchtste Duitse concentratiekampen. Op 7 februari 1941 wordt hij op school als achttienjarige door de Duitsers opgepakt op verdenking van spionage voor de geallieerden. Als lid van het Geuzenverzet heeft hij aan sabotage deelgenomen en een kaart van de militaire objecten in Rotterdam gemaakt. In een showproces wordt hij veroordeeld tot de doodstraf, die later wegens zijn minderjarigheid omgezet wordt in levenslang en drie jaar tuchthuis. Na de dodencel van het Scheveningse Oranjehotel wordt Minco in mei 1941 naar een tuchthuis in Münster overgebracht. Na grootschalige geallieerde bombardementen wordt hij via Lager 3 Brual Rhede in het Mohr-gebied bij Papenburg naar een nieuw tuchthuis vervoerd. In november 1941 komt hij aan in Untermassfeld bij Meiningen. Daar wacht hem bijna twee jaar eenzame opsluiting. Vervolgens wordt hij naar het concentratiekamp Mauthausen gebracht, waar hij als dwangarbeider tewerk wordt gesteld. Ondanks zijn joodse afkomst zit hij ook hier opgesloten met de status van gewone gevangene. Deze status zal hem in Auschwitz, waar hij in augustus 1943 aankomt, het leven redden. Hoewel hij zwaar ziek is, wordt hij niet geselecteerd voor de gaskamers. Als veroordeelde moet hij zijn straf ‘gewoon’ uitzitten. Wanneer de Russen oprukken, wordt hij via Gross-Rosen in januari 1945 geëvacueerd naar Dachau, waar hij in het bijkamp Mühldorf tewerk wordt gesteld. Na een bombardement keert hij via een fabriek in Tahlheim weer terug naar dit kamp. Tijdens het transport wordt hij echter in de buurt van Tutzing op 30 april 1945 bevrijd door de Amerikanen. In mei keert hij terug naar Nederland. Ter afsluiting van het verslag volgt een document van het Rode Kruis dat de exacte data geeft voor de rondreis van Minco. Het lijkt of hij het zelf allemaal niet kan geloven.

De overdenkingen en fragmenten uit publicaties, toespraken en radio- en televisietoespraken, die Minco in de jaren '90 heeft geschreven zonder kennis te hebben genomen van het reisverslag, zijn echter het meest indringend. Het voert de lezer mee in de gedachtewereld van een overlevende, waarbij de weggestopte

herinneringen en gevoelens langzaam terugkomen. Zo beschrijft hij kort hetgeen hem in Untermassfeld overviel na een periode van eenzame opsluiting. Hij bracht er de nazigroet bij het binnentreden van de administratie. Hij had zich voor even

vereenzelvigd met de vijand. Het is deze kwetsbare houding die Minco in dit speciale boek aanneemt, die de lezer bij zal blijven.

Marc van Kuik

J. Simonse, *De teloorgang van het kerkelijk clubhuiswerk. Het verhaal van een secularisatieproces* (Passage X; Baarn: Ten Have, 1997, 280 blz., ISBN 90 259 4685 2).

Dit is in allerlei opzichten een curieus boek. Is het enerzijds een min of meer historisch overzicht van de dramatische *Werdegang* van het kerkelijk clubhuiswerk in de laatste halve eeuw in Nederland, anderzijds is het een egodocument, dat in zijn eigenzinnigheid vooral als bron interessant is. Laat ik me nader verklaren. De hoofdstukindeling volgt de veranderingen in de loopbaan van de auteur op de voet. Per 1 november 1956 werd hij benoemd tot algemeen jeugdleider bij de Stichting tot geestelijke en maatschappelijke opbouw op de voormalige Fries-Groningse heide, standplaats Harkema-Opeinde. Twee jaar later kwam hij te werken in het zogeheten Gelderse Dorp in Rotterdam. Toen dit noodcomplex gesloopt zou worden, aanvaardde hij in 1963 de functie van directeur van de Stichting Jeugdhaven te Dordrecht; maar ook daar sloeg de woningsanering toe, zodat hij in 1968 in dienst trad van de Stichting clubhuizen de Jeugdhaven in Rotterdam, als wetenschappelijk stafmedewerker voor sociologische en theologische begeleiding en structurele doorlichting. De functieaanduiding is op zich al een aanduiding voor de geweldige veranderingen waarin het clubhuiswerk zich in deze jaren bevindt. Tot dan toe was Simonse werkzaam in gereformeerde kring, maar in 1971 is er geen houden meer aan, dan wordt hij stafmedewerker van de Katholieke stichting voor jeugd en gezin te Rotterdam. De ontzuilers maken in deze jaren overuren. Maar daarmee is ook het hek van de dam. In het daaropvolgende decennium mag Simonse, allengs wanhopiger, constateren hoe het werk van binnenuit wordt uitgehold door de wonderbaarlijke terugkeer van het marxisme en vervolgens van bovenaf wordt platgewalst door de nationale en lokale overheid, die met de vergulde koorden van de subsidiebuidel iedereen aan het vergaderen brengt en bergen onleesbaar papier laat volschrijven.

Simonse heeft een belangrijke rol gespeeld in de ontwikkeling van de hier beschreven werksoort, niet alleen door zijn verschillende functies, maar ook omdat zijn boek *Belemmerde kansen. Sociologie van kansarme buurten* (1971) lange tijd als een standaardwerk gold voor de sociale academies. Maar in zijn poging om de teloorgang van deze werksoort te analyseren is de auteur nauwelijks geslaagd, misschien wel vooral omdat de auteur zozeer met hart en ziel aan het werk verbonden was, dat hij het vermogen tot afstand mist. Voor zover hij het probeert, vervalt hij in de sociaal-wetenschappelijke inzichten van de jaren vijftig en zestig. Ook als historisch overzicht is het maar matig geslaagd, daarvoor is het verhaal te brokkelig. Maar deze tekorten zijn tegelijkertijd winstpunten: het geheel biedt daardoor een prachtig inzicht in een welhaast verdwenen wereld. Alleen de taal al, met dat hoge dominee Gremdaat-gehalte, de onderwerpen waar men zich druk over maakte, die worsteling van de kerken, die inmiddels bijna onbegrijpelijke citaten uit notulen: ‘[E]r is geen vrijmoedigheid meer om het Woord te spreken’; of deze: ‘[I]k zeg niet dat er geen gat is, ik zeg alleen: het gat zit niet waar u denkt dat het zit (een gat dat gevuld wordt door preken), maar ergens anders, we moeten ernaar zoeken waar

(meer een gat dat gevuld wordt met ons aanwezig-zijn)'. Voor onderzoekers van het ontzuilingsproces warm aanbevolen.

Piet de Rooy

C. van Eijl, *Maandag tolereren we niets meer. Vrouwen, arbeid en vakbeweging 1945-1990* (Amsterdam: Stichting beheer IISG, Stichting FNV-pers, 1997, 351 blz., *f*39, 50, ISBN 90 6861 129 1).

Maandag tolereren we niets meer is geschreven in opdracht van de FNV, op initiatief van het Vrouwensecretariaat. Centraal staan de veranderingen in de positie van vrouwen in de vakbeweging, waardoor de vakbeweging is 'veranderd in een instituut dat regelmatig op de bres is gaan staan voor een andere verdeling van werk tussen mannen en vrouwen' (11). De nadruk ligt op de FNV en haar voorlopers, en dan vooral het NVV. Het boek is gebaseerd op een grote hoeveelheid archiefmateriaal, literatuur, en interviews met ongeveer 25 vrouwen die in de betreffende periode betrokken waren bij de vakbeweging.

Het boek opent met een historisch overzicht over vrouwen, arbeid en vakbeweging in Nederland tussen 1898 en 1940. Dit hoofdstuk gaat in op de bekende kwestie van de geringe arbeidsparticipatie van vrouwen - althans volgens de officiële tellingen -, op de tweederangspositie van vrouwen op de arbeidsmarkt, op het lage percentage vrouwelijke vakbondsleden en op de 'geringe aandacht' in de vakbeweging voor de belangen van vrouwelijke werknemers. De feitelijke onderzoeksperiode, 1945-1990, is in tweeën gedeeld: 1945-1970 en 1970-1990. De beide delen beginnen met een overzicht van de sociaal-economische situatie in Nederland, de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt en ontwikkelingen binnen de vakbeweging. Vervolgens komen onderwerpen aan de orde als de Vrouwenbond NVV (opgericht in 1948 voor de echtgenoten van mannelijke leden), vrouwen in de katholieke vakbeweging en de veelal vergeefse inspanningen van vrouwen in de jaren vijftig en zestig om de positie van vrouwen in de bonden en op de arbeidsmarkt te verbeteren. Hiertoe behoorden de mislukte strijd om gelijke beloning en de vruchteloze pogingen om iets te doen aan de zeer slechte positie van oudere ongehuwde vrouwen. Vanaf de jaren zeventig deed de vrouwenbeweging haar invloed gelden. De ommekeer in de vakbeweging kwam, achteraf gezien, met het FNV-fusiecongres in 1981. De positie van vrouwen in de bond werd structureel verbeterd en dit, tezamen met het groeiende aantal vrouwelijke leden, leidde uiteindelijk tot de successen waar in de inleiding aan gerefereerd wordt.

Van Eijl heeft een nuttig boek geschreven, omdat het een belangrijk onderwerp behandelt waarover nog weinig literatuur bestond, en sommige hoofdstukken van het boek zijn ronduit pakkend. Toch is het niet in alle opzichten geslaagd. Het boek wordt (ondanks een met name bedankte eindredacteur) ontsierd door tientallen slordigheden in zinsbouw en spelling en soms in de vermelding van namen of titels (zie 14 en 25 voor de Nationale tentoonstelling van vrouwenarbeid, 35 voor het artikel van Joke Kool-Smit uit 1967). Jammer is dat namen en begrippen te weinig worden toegelicht. Dit geldt zowel voor vooroorlogse feministen als voor regelmatig genoemde organisaties als de IAO, EVV en IVVV. Bovendien heeft het boek geen index - een grote misser in een omvangrijke studie als deze. Jammer is ook dat Van Eijl, net als in haar proefschrift, de term 'algemeen' gebruikt wanneer ze mannen(zaken) bedoelt en dit begrip vervolgens tegenover vrouwen of vrouwenzaken plaatst (onder meer op bladzijde 75, 81, 197 en 279). Zo reproduceert ze zelf de androcentrische denkwijze die ten grondslag ligt aan de problemen die ze in haar boek behandelt.

Het grootste manco van het boek is evenwel dat het geen eenduidige invalshoek of analysekader heeft. In plaats daarvan worden er vele oorzaken van de slechte arbeidsmarktpositie van vrouwen en hun marginale positie in de bonden genoemd, zonder dat duidelijk wordt hoe die oorzaken zich tot elkaar verhouden. Op bladzijde

15 lezen we dat ‘de arbeidsparticipatie van vrouwen uiterst stabiel’ was en dat de ‘deelname van vrouwen aan betaalde arbeid weinig beïnvloed [lijkt] te zijn door de Eerste Wereldoorlog of conjuncturele schommelingen’. Eén bladzijde

verder evenwel wordt de ‘hoogte van de levensstandaard’ genoemd als ‘verklaring voor wisselingen en variaties in de mate waarin vrouwen betaald werk verrichtten’. Welke variaties en wisselingen dan? Daarbij is ‘hoogte van de levensstandaard’ zonder nadere toelichting een loos begrip (de levensstandaard van welke klasse? Gingen vrouwen meer betaald werken om een bepaalde levensstandaard veilig te stellen? Minder omdat hun man genoeg verdiende?), dat bovendien verderop in het boek weer genegeerd wordt als mogelijke verklaring, terwijl er dan wel nadrukkelijk sprake is van een daling van de levensstandaard (33). Op bladzijde 36 was ‘ook in 1970 het al dan niet getrouwd zijn, en vooral het feit of vrouwen kinderen hadden, van doorslaggevende betekenis voor de mate waarin zij beroepsarbeid verrichtten’. Twee zinnen verder echter was er ‘in het begin van de jaren zestig een duidelijk verband tussen betaald werk van vrouwen en het inkomen van de echtgenoot: als mannen minder verdienden was de kans dat vrouwen betaald werk hadden groter’.

Met betrekking tot de marginale positie van vrouwen in de bonden doet zich hetzelfde probleem voor dat er vele oorzaken worden genoemd, zonder dat er op hun relatieve gewicht of eventuele veranderingen in de loop van de tijd wordt ingegaan. Ten slotte valt op dat Van Eijl wel regelmatig in vergoelijkende termen over de rol van de bonden schrijft (gebrek aan aandacht, geringe belangstelling voor de positie van vrouwen) maar niet de verdergaande conclusie trekt die recht zou doen aan haar eigen materiaal (zie onder meer bladzijde 70), namelijk dat de bonden gedurende een groot deel van de eeuw een actieve rol hebben gespeeld in het organiseren en instandhouden van de tweederangspositie van vrouwen op de arbeidsmarkt.

F. de Haan

M. Wagenaar, *De Rijksvoorlichtingsdienst. Geheimhouden, toedekken en openbaren* (Dissertatie Leiden 1997; Den Haag: Sdu uitgevers, 1997, 531 blz., *f* 59, 90, ISBN 90 12 08456 3).

Bij zijn afscheid als hoofd van de Rijksvoorlichtingsdienst (RVD) zei M.J.D. van der Voet dat hij het als zijn belangrijkste taak had beschouwd te zwijgen (*de Volkskrant*, 7 oktober 1995). Een dik proefschrift over deze van *double-talk* getuigende overheidsinstantie mag dan ook op een warm welkom rekenen. Dat na lezing iets van die warmte verloren gaat, komt doordat de auteur, misschien onder de indruk van het studieobject, een aantal essentiële zaken vrijwel onaangeroerd laat.

Wagenaar, die haar stof geordend heeft naar de kabinetten en hun voorafgaande formaties, onderscheidt twee ingrijpende momenten in de geschiedenis van de naoorlogse RVD. Wegens kritiek uit de Tweede Kamer op het politieke karakter van de voorlichting onder premier Schermerhorn kwam de commissie-Van Heuven Goedhart tot stand, die vastlegde dat het karakter van overheidsvoorlichting gekenmerkt dient te worden door toelichting en verduidelijking van het beleid. In de volgende jaren was de overheid tamelijk gesloten en reageerde zij, vooral onder premier Drees, rabiaat op lekken, onder meer met uitsluitingen van journalisten van overheidsinformatie. Zelfs rapporten over openbaarheid en voorlichting werden jarenlang geheimgehouden. In 1970 had de overgang plaats van passieve naar actieve overheidsvoorlichting door toedoen van minister-president De Jong, die overging tot wekelijkse persconferenties en televisiegesprekken na afloop van de ministerraadsvergadering, en de verschijning van het rapport van de

commissie-Biesheuvel, die een voorontwerp van een Wet openbaarheid van bestuur maakte. Door zware weerstand van de secretarissen-generaal, ‘tot wie een groot deel van de maatschappelijke ontwikkelingen van de tweede helft van de jaren zestig niet of onvoldoende [was] doorgedrongen’ (437), werd deze wet pas in 1980 van kracht.

Na de traumatiserende openbaarheid rond de mislukte formatie van een kabinet-Den Uyl II in 1977 raakte de openbaarheid echter weer wat op haar retour. Openbaarheid als rechtsbeginsel maakte meer en meer plaats voor openbaarheid als beleidsinstrument en -legitimering. De neiging tot 'voorlichting' door politiek opportunistisch lekken leidde volgens Wagenaar tot een '*off-the-record*-democratie'. In plaats van persvoorlichting kwam er meer publieksvoorlichting, waarvan de kostenstructuur en de effectiviteit zich moeilijk lieten meten. Bovendien werd de bovengrens van de overheidsvoorlichting opgerekt, zodat gedragsbeïnvloeding van de burgers en coproducties, zelfs met commerciële uitzendingen, een feit werden. Wagenaar schroomt niet te zeggen dat de neutrale Rijksvoorlichtingsdienst in feite weer een regeringsvoorlichtingsdienst is geworden.

Als verklarende factoren voor het voorlichtingsbeleid noemt zij het bestaan van coalitiekabinetten, die, aanvankelijk versterkt door de verzuilingscultuur, via geheim te houden compromissen tot besluitvorming komen; de individuele ministeriële verantwoordelijkheid, waardoor de bewindslieden en hun departementen een stevige positie innemen ten opzichte van de minister-president, onder wie de RVD ressorteert; de monarchie, die als symbool van nationale eenheid en continuïteit belang heeft bij gebrek aan openbaarheid en door het staatsrechtelijke taboe op onenigheid binnen de schoot der regering haar sluier van geheimzinnigheid ook nog eens uitspreidt over het kabinet; en ten slotte het ontbreken van onafhankelijke media ten tijde van de verzuiling. Door toedoen van de opeenvolgende premiers, twee secretarissen-generaal van Algemene Zaken, tevens voorzitters van de Voorlichtingsraad, te weten de conservatieve Fock (1949-1962) en de tot openbaarheid geneigde Van Nispen tot Sevenaer (1962-1972), door de departementale autonomie en vooral door het hof, dat bijvoorbeeld rond de verloving van prinses Irene opereerde zonder goed overleg met de RVD, is de invloed van deze dienst volgens Wagenaar gering geweest.

Wagenaar zou ook nog op de rol van het parlement hebben kunnen wijzen. Tot 1970 was de rijksoverheid mede voorzichtig met de verstrekking van informatie uit consideratie met de volksvertegenwoordiging. In latere jaren hadden de Staten-Generaal voornamelijk aandacht voor voorlichtingsincidenten en droegen zij weinig bij aan een consistent beleid.

Het is verder jammer dat Wagenaar vooral aandacht heeft voor de binnenlandse factoren die verklaren waarom het voorlichtingsbeleid in Nederland lange tijd zo terughoudend is geweest. Indien zij systematisch oog zou hebben gehad voor ontwikkelingen in het buitenland, zou de schrijfster hebben kunnen verklaren hoe van daaruit grotere openbaarheid in Nederland werd bewerkstelligd. Te denken valt bijvoorbeeld aan de invloed van de BBC en de Britse overheidsvoorlichting in Nederland in de eerste naoorlogse jaren; de opstelling van buitenlandse journalisten inzake de Greet Hofmans-affaire, die op termijn wroeging bij de Nederlandse collega's over hun dociliteit teweegbracht; de uittocht van door de Nederlandse overheid gefrustreerde buitenlandse journalisten aan het eind van de jaren vijftig, die leidde tot de oprichting van het perscentrum Nieuwspoort; de communiqués van de familie De Bourbon Parma in de zaak-Irene, die het Nederlandse hof tot grotere mededeelzaamheid dwongen; of de invloed van de in 1966 van kracht geworden Amerikaanse Freedom of information act op de instelling en de besprekingen van de commissie-Biesheuvel. Wanneer wel de invloed van de lang van het Nederlandse erf geweerde commerciële televisiezenders wordt vermeld, maar de invloed van de Europese regelgeving buiten beschouwing blijft of wanneer wel het gevolg van de veranderde wijze van verkiezingscampagne voeren voor de voorlichting wordt

behandeld maar niet de Amerikaanse invloed daarop, dan lijkt het boek te veel onder een Hollandse kaasstolp te zijn geschreven.

Eenzelfde steriliteit wordt veroorzaakt doordat wel allerlei ambtelijke werkgroepen, nota's en ministeriële instructies de revue passeren, maar buiten beeld blijft welk imago de Nederlandse

overheid van zichzelf poogde te creëren. Wat betreft de openbaarheidswetgeving worden slechts het voorgenomen beleid en het verzet daartegen geschetst. De auteur blijft verkeren op de hogere verdiepingen van Haagse flatgebouwen en torentjes. Slechts zelden verplaatst het toneel zich naar de gelijkvloerse interpretatiegevechten aan de Kneuterdijk. Waar het in de diplomatieke geschiedschrijving sedert decennia een axioma is om de wisselwerking tussen actoren te beschrijven op basis van de archieven van alle partijen, volstaat Wagenaar met raadpleging van de archivalia van de overheid en blijven bijvoorbeeld de archiefbestanden van journalistenorganisaties buiten beschouwing. Dat is jammer. De journalistiek van de jaren vijftig wekt de indruk van een sterke zelfcensuur, waardoor de gedachte zich opdringt dat de verantwoordelijkheid voor het volgens Wagenaar gesloten karakter van de overheidsvoorlichting in dat decennium niet zo zwaar bij de regering moet worden gelegd als zij doet. Het is de vraag of de selectieve openbaarheid (politiek opportunistisch lekken, het ‘verkopen’ van beleid en van imago's), die zij constateert voor de jaren tachtig en negentig, niet reeds in de jaren vijftig voorkwam, maar toen minder opviel door de personele unies tussen politiek en journalistiek, die eigen waren aan de verzuilde cultuur. Een kwestie die Wagenaar ook laat liggen is waarom, in weerwil van een groeiende coördinerende rol van de premier, op voorlichtingsgebied de departementale autonomie zo sterk is gebleven. Zou de reden niet kunnen zijn het grotere belang na 1970 van het imago van de mannetjes en vrouwtjes op de diverse ministeries?

Zeer kwalijk is dat de auteur, ondanks een paragraaf over de gebruikte bronnen, de toestand van het RVD-archief verzwijgt, dat ten tijde van haar publicatie nog in grote wanorde verkeerde en waarvan de archiefinspectie kort tevoren had uitgewezen dat het onder verwerpelijke omstandigheden werd ‘bewaard’. De auteur heeft zich dan ook voornamelijk gebaseerd op de notulen van de ministerraad en van de voorlichtingsraad, waarin de perschefs van de ministeries regelmatig overleg voeren. In de noten worden stukken die zijn ontleend aan het RVD-archief genoemd zonder enige vindplaats (‘brief van Lammers aan De Quay, 11 mei 1962’ en dergelijke). Waarschijnlijk is dat pure noodzaak geweest, omdat het archief nog niet geordend is, maar in dat geval zou het al geholpen hebben als de auteur in elk geval de registratuurnummers had vermeld. De huidige annotatie is niet alleen volstrekt onaanvaardbaar in verband met controle op de weergave door de auteur, het belemmert ook vervolgonderzoek door degenen die menen dat met dit boek niet de definitieve geschiedenis van de RVD is geschreven. In elk nadeel schuilt evenwel ook een voordeel. De auteur heeft, kennelijk ter compensatie, op grote schaal gebruik gemaakt van interviews met betrokkenen. Door extensieve weergave daarvan geeft zelfs een zwijgzame voorlichter als Van der Voet zich bloot als iemand die meent dat fouten slechts het werk van ondergeschikten zijn (zie bijvoorbeeld 371 en 387).

Zo heeft de schrijfster beslist meer onthuld dan de RVD zelf, maar wie meent dat een dik boek en definitieve geschiedschrijving identiek zijn, komt bedrogen uit.

Bob de Graaff

M. Dierikx, *De vrijheid in beeld. Nederland en Amerika, 1945-nu* (Den Haag: Sdu uitgevers, 1997, 128 blz., *ƒ*29, 90, ISBN 90 12 08457 1); R.P.B.A. Dingemans, A.A.M.P. Romme, *Nederland en het Marshall-plan. Een bronnenoverzicht en filmografie, 1947-1953* (Onderzoeksgids; Den Haag: Algemeen Rijksarchief, 1997, 209 blz., ISBN 90 74920 09 8); R.T. Griffiths, e.a., ed., *Van strohalm tot strategie. Het Marshall-plan in perspectief* (Assen: Van Gorcum, 1997, 136 blz., *ƒ*29, 50, ISBN 90 232 3275 5); P. van der Hoeven, *Hoed af voor Marshall. De Marshall-hulp aan Nederland 1947-1952* (Amsterdam: Bert Bakker, 1997, 164 blz., *ƒ*34, 90, ISBN 90 351 1847 2); F. Inklaar, *Van Amerika geleerd. Marshall-hulp en kennisimport in Nederland* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1997; Den Haag: Sdu uitgevers, 1997, 432 blz., *ƒ*45,-, ISBN 90 12 08438 5).

In 1997 was het vijftig jaar geleden dat het Europees Herstelprogramma van start ging en dat feit is in Nederland op grote schaal herdacht, onder andere met een officiële herdenkingsbijeenkomst in de Ridderzaal in aanwezigheid van president Clinton. De hier bijeengebrachte publicaties zijn voor het merendeel bestemd voor een breder publiek. Het boek van Inklaar vormt daarop een uitzondering. Alleen al door de omvang, maar meer nog door de aard ervan, valt dit werk buiten de categorie gelegenheidspublicaties. Inklaar richt zich in zijn dissertatie op een tot nu toe onderbelicht aspect van het Marshall-plan, de *technical assistance.* In financieel opzicht slechts een klein onderdeel van het hulpprogramma, maar desondanks interessant omdat, volgens de auteur, de Marshall-hulp vooral psychologisch van belang was. *Technical assistance* beoogde Europeanen bekend te maken met Amerikaanse productietechnieken, bedrijfsorganisatie en arbeidsverhoudingen. De lage arbeidsproductiviteit in Europa werd als een van de voornaamste hindernissen voor een verdere groei van de Europese economieën gezien. Middels studiereizen, het inschakelen van Amerikaanse adviseurs, speciale werkgroepen, subsidieprojecten en de oprichting van productiviteitscentra konden de Europeanen kennis nemen van de Amerikaanse samenleving. In totaal bezochten in deze periode een kleine 1300 Nederlanders de Verenigde Staten in het kader van een studiereis die was georganiseerd door de Contactgroep opvoering productiviteit. Frank Inklaar heeft getracht de effecten van deze studiereizen in kaart te brengen op basis van een analyse van een tiental *cases.* Uitgaande van de aanbevelingen in de na de reizen gepubliceerde rapporten, heeft hij geprobeerd na te gaan hoe de adviezen in praktijk werden gebracht. De selectie van de *cases* is tamelijk arbitrair en is mede ingegeven door de kans dat er directe resultaten aan te wijzen zouden zijn. Deze gang van zaken is methodologisch niet goed te verantwoorden. De auteur merkt daarover zelf op dat zijn studie allerminst een compleet beeld geeft en dat vooral de agrarische sector er bekaaid afkomt. De analyse van de wijze waarop in de onderzochte gevallen de opgedane kennis en ervaring in Nederland doorwerkt is echter zeer zorgvuldig. In sommige gevallen vormde een uit Amerika geïmporteerd begrip niet meer dan een sjabloon, een term zonder inhoud. En wanneer men bijvoorbeeld methoden en technieken wilde overnemen, moesten deze worden aangepast aan de Nederlandse omstandigheden. Op welke wijze de *follow-up* ook plaatsvond, het was uiteindelijk Nederland dat bepaalde welke invulling eraan werd gegeven. De acceptatie van Amerikaanse kennis kostte bovendien veel tijd. Cultuuroverdracht is een complex proces dat via allerlei kanalen verloopt. Tijdens dat proces vinden er voortdurend aanpassingen plaats waardoor het moeilijk is de

oorspronkelijke inbreng als zodanig te herkennen. Een ontwikkeling die tien jaar later kan worden waargenomen is niet terug te voeren op een kort moment als een studiereis. Inklaar heeft gelukkig de neiging weerstaan om zich te laten verleiden tot verstrekkende conclusies en de effecten van de studiereizen uit te vergroten. In de conclusies komt daarom beter naar voren *welke* ondernemingen en belangengroepen van de studiereizen hebben geprofiteerd dan *wat* de reizen aan kennis en inzicht hebben opgeleverd.

Van de overige publicaties is het boek van Pien van der Hoeven, *Hoed af voor Marshall,* een aantrekkelijk boekje voor een groot lezerspubliek. Met veel vaart wordt hier in grote lijnen het bekende verhaal verteld over de Amerikaanse plannen voor een Europees Herstelprogramma en de Europese reactie daarop. Helder wordt uiteengezet hoe het Marshall-plan in de praktijk functioneerde en wat de betekenis ervan voor de economie is geweest. Het boek is goed geschreven met oog voor saillante details die duidelijk een sfeer weergeven, bijvoorbeeld van de verhoudingen tussen Amerikanen en Nederlanders, of een rake typering van een persoon

geven. Daardoor is het aan te bevelen voor al diegenen die wel eens iets meer willen weten over de achtergronden van het Europees Herstelprogramma en de gevolgen daarvan voor Nederland. Inhoudelijk bevat het boek geen nieuwe inzichten en leunt het zwaar op het in 1987 verschenen werk van Pierre van der Eng, *De Marshall-hulp. Een perspectief voor Nederland, 1947-1953* (Houten: De Haan, 1987).

Mark Dierikx brengt in beeld hoe het proces van amerikanisering in ons land heeft plaatsgevonden. Het Marshall-plan werd voor een hele generatie het symbool van de generositeit van de Verenigde Staten en versterkte de voorbeeldfunctie die het land voor Nederland vervulde. Met grote stappen door de laatste vijftig jaar heen springend schetst de auteur op welke terreinen die Amerikaanse invloed valt waar te nemen. Via de muziek, de film, en in latere jaren vooral via de televisie, maakte het Nederlandse publiek kennis met de Amerikaanse cultuur. Ook op materieel terrein fungeerden de Verenigde Staten vaak als voorbeeld vanwege de grotere welvaart en de voorsprong op het terrein van kennis en technologie. De fascinatie voor de Amerikaanse verworvenheden betekende niet dat Nederlanders in alles de Amerikanen volgden. Er was ook kritiek van Nederlandse zijde en zowel economische als maatschappelijke omstandigheden dwongen tot aanpassing van de ideeën die uit de VS kwamen, bijvoorbeeld de supermarkt. De amerikanisering van de Nederlandse samenleving wordt in het rijk geïllustreerde boek van Dierikx veelal treffend weergegeven. Echt diepgaand wordt het proces niet geanalyseerd. Daarvoor bestrijkt *De vrijheid in beeld* een te groot aantal thema's en een te lange periode. De tekst bevat daarnaast verschillende aspecten die slechts worden aangestipt, meerdere verklaringen die niet worden uitgewerkt en termen die niet worden toegelicht. Naar mijn mening schiet het boek daardoor deels zijn doel voorbij. Degenen die verder willen lezen over een onderwerp worden gelukkig via een literatuurlijst achterin verwezen naar andere boeken.

Op initiatief van de Vereniging van universiteiten verscheen in het kader van de viering van vijftig jaar Marshall-plan ook een bundel essays onder redactie van Richard T. Griffiths en anderen. Naast een voorwoord door minister-president Kok en een inleiding bevat de bundel een dertiental korte essays die zeer uiteenlopende aspecten van het plan behandelen. Henk de Haan gaat in een helder geschreven artikel in op de economische betekenis van het Marshall-plan voor Nederland. Daarnaast is er veel aandacht voor de ‘zachte’ kant van de hulp: voorlichting en educatie, productiviteitsverhoging en - opnieuw - de amerikanisering van de samenleving. Het geheel geeft een wat gefragmenteerd, maar desalniettemin aardig overzicht van de minder bekende onderdelen van het Amerikaanse hulpprogramma. Dat geldt in veel mindere mate voor de artikelen over de achtergronden van de Amerikaanse politiek die soms wat plichtmatig aandoen. Het omgekeerde is het geval bij Maarten van Rossem die bijna de helft van zijn bijdrage gebruikt om zijn verbijstering te ventileren over het besluit om de NAVO uit te breiden met enkele Midden-Europese landen. Een vergelijking tussen 1947 en de situatie in 1997 levert op deze wijze niets op. Er zijn meerdere artikelen die zo'n breed perspectief hanteren. De interessantste daarvan vond ik de bijdrage van de hand van Griffiths die tracht na te gaan of de instelling van een hulpplan voor Oost-Europa na 1990 het transformatieproces had kunnen vergemakkelijken. Hier wordt op een intelligente wijze gebruik gemaakt van historisch onderzoek om een bijdrage te leveren aan een actueel - zij het inmiddels reeds gedateerd - debat.

Onder auspiciën van het Algemeen Rijksarchief werd in 1997 ook een bronnenoverzicht en filmografie over Nederland en het Marshall-plan uitgebracht. Daarbij gaat de aandacht vooral uit naar de bestuurlijke kant van het hulpprogramma en de activiteiten op het gebied van voorlichting en propaganda. Na een korte

beschrijving van de verschillende Nederlandse instanties die betrokken waren bij de uitvoering van het Europees Herstelprogramma volgt per archiefbewaarplaats een overzicht van de archieven. De beschrijvingen van de archieven bevatten alle relevante feitelijke gegevens tot en met de titels van de betreffende dossiers. Voor

de filmografie hebben de samenstellers een andere opzet gekozen. De films zijn onderverdeeld in een aantal categorieën afhankelijk van de vraag wie de opdrachtgever was. Naast de feitelijke gegevens bevat het overzicht tevens een korte inhoudsbeschrijving. De overzichtelijke wijze waarop de gids is ingedeeld en de uitvoerige omschrijvingen maken deze uitgave tot een waardevol naslagwerk en een uitstekend startpunt voor historici die nieuw onderzoek op dit terrein willen entameren. Want hoewel de hier besproken boeken anders doen vermoeden, zijn er nog talloze aspecten van het hulpprogramma waar archiefonderzoek een nieuw licht op zou kunnen werpen.

C.M. Megens

M. van den Heuvel, *Uit het leven van een anticommunist. Herinneringen aan Oost-Europa* (Haarlem: Becht, 1997, 176 blz., *f* 42, 50, ISBN 90 230 0934 7).

Martin van den Heuvel heeft het als anticommunist aan de Universiteit van Amsterdam in de jaren zeventig en tachtig niet gemakkelijk gehad. In dit boek geeft hij vanuit een persoonlijk perspectief commentaar op de Nederlandse opstelling tegenover het communisme. In het eerste hoofdstuk geeft de auteur aan hoe hij in de ban van Rusland raakte. Van beslissende invloed daarop was Chroesjtsjovs rede uit 1956 waarin hij forse kritiek uitte op zijn voorganger Stalin. Van den Heuvel besloot zich te verdiepen in de Russische geschiedenis en leerde de Russische taal. Na zijn studie vertrok hij als correspondent van *Het Parool* naar Moskou. In 1964 was vrije nieuwsgaring in de Sovjet-Unie nog niet mogelijk; buitenlandse correspondenten waren derhalve aangewezen op de sovjetpers voor informatie. Behalve over de beperkingen die hij in zijn werk ondervond, schrijft Van den Heuvel over zijn dagelijkse ervaringen met het sovjetsysteem. Ervaringen die zeker zullen hebben bijgedragen aan zijn overtuiging omdat, zoals hij zelf zegt, een tijd in een communistisch land wonen de beste manier is om anticommunist te worden. Na drie jaar keert Van den Heuvel terug naar Nederland, waar hij al snel wordt benoemd aan het Oost-Europa-instituut in Amsterdam. Aan de Universiteit van Amsterdam wordt de docent Russische geschiedenis geconfronteerd met een aantal opvattingen over de Sovjet-Unie die hij typeert als hardnekkige mythen. Behalve aan de ideeën en het gedrag van de studenten besteedt Van den Heuvel aandacht aan de goedgelovigheid van de linkse beweging, het onvermogen van de protestantse kerken om het marxistisch-leninistisch stelsel kritisch te benaderen en de passieve houding van de Nederlandse regering jegens Oost-Europa. Daarbij komt niet alleen de Sovjet-Unie ter sprake. Ook de DDR, het Roemenië van Ceauçescu en de Baltische staten passeren de revue.

Over de politieke en maatschappelijke ontwikkelingen in de verschillende Oost-Europese landen bevat dit boek geen nieuwe interessante analyses. Dat is evenwel niet het grootste manco van dit boek. In zijn inleiding vermeldt de schrijver als zijn hoofdthema de Nederlandse opvattingen tegenover Oost-Europa. Hij blijft daarbij naar mijn mening te veel steken in algemene uitspraken zonder man en paard te noemen. Hij schroomt evenmin om boude beweringen te doen. Zo schrijft hij op bladzijde 98: '... de meeste Nederlanders, onze overheid voorop, hadden geen flauw benul van wat er in Roemenië aan de hand was. Men kan zich afvragen wat onze regering toen bezielde'. Die opmerking volgt op de, letterlijk overgenomen,

Roemeens-Nederlandse verklaring ter gelegenheid van het staatsbezoek van Nicolae en Elena Ceauçescu in april 1973. Dat communiqué is in de gebruikelijke diplomatieke taal geschreven en bevat vooral gemeenplaatsen. Het gaat mij te ver om op basis daarvan te concluderen dat er een nauwe bilaterale samenwerking tussen Nederland en Roemenië bestond, zoals de auteur

doet. Het is ongetwijfeld juist dat bij de Nederlandse regering sympathie bestond voor de onafhankelijke koers die Roemenië in zijn buitenlands beleid voorstond en deze waar mogelijk verbaal trachtte te steunen. Of de nauwe samenwerking ook verder ging dan diplomatiek overleg in het kader van de Conferentie voor veiligheid en samenwerking in Europa en zich uitstrekte tot andere terreinen wordt uit het boek van Van den Heuvel niet duidelijk.

Een andere punt van kritiek betreft de slordige wijze van redeneren, waarbij eigen opvattingen worden gepresenteerd als feiten en gegevens worden vermeld die niet kunnen worden nagetrokken. Talloos zijn dan ook zinswendingen als ‘maar het blijft een feit’ of ‘we kunnen er rustig van uitgaan’. Hiertegen zou kunnen worden ingebracht dat het boek niet wordt aangekondigd als een wetenschappelijk verantwoorde analyse. Zowel in de titel als in het voorwoord maakt de auteur duidelijk dat hij schrijft vanuit zijn eigen belevenissen. Hoewel het boek doorspekt is met persoonlijke ervaringen blijven deze verwijzingen erg algemeen. Op een enkele uitzondering na vermeldt hij bijvoorbeeld niet hoe en met wie hij in de verschillende Oost-Europese landen contacten onderhield en wat deze relaties voor hem persoonlijk betekenden. Nergens ook worden zijn eigen geschriften van de afgelopen dertig jaar kritisch geanalyseerd. Het is, kortom, een in alle opzichten teleurstellend boek.

C.M. Megens

H.A.C.M. Notenboom, *Toen de wereld nog maakbaar leek. De financiële politiek van de Katholieke Volkspartij 1967-1973* (Den Haag: Sdu uitgevers, 1996, 239 blz., *ƒ*39, 90, ISBN 90 12 08351 6).

In de periode 1967-1973, onder de kabinetten-De Jong en Biesheuvel, toen er nog geen CDA bestond en de KVP ter rechterzijde ondanks de fenomenale electorale terugloop nog de eerste viool speelde, legde de welvaartsstaat een steeds grotere claim op de overheidsfinanciën. De samenleving, hier vooral door de vakbeweging vertegenwoordigd, vroeg aan de politiek om steeds meer en steeds meer in een hoger tempo. Oplopende inflatie en het feit dat de hoogte van de lastendruk in niet geringe mate afhankelijk is van wat maatschappelijk wordt aanvaard, brachten de minister van financiën en de financiële woordvoerders van de regeringspartijen onder het kabinet-Biesheuvel tot een ombuigingsbeleid, dat dwong tot duidelijke keuzes en waarvan het uitgangspunt was: ‘minder meer’. Dit leverde allerlei spanningen op - tussen de politiek en de vakbeweging, tussen regering en parlement, tussen politieke partijen onderling - waaraan het kabinet-Biesheuvel weldra bezweek. Het maakte plaats voor het kabinet-Den Uyl, waarvan de aanvoerder als oppositieleider in de voorafgaande jaren niet moe was geworden om te verkondigen dat het in Nederland allemaal heel anders moest worden en dat hij, eenmaal aan de macht, de maatschappij op die andere leest zou gaan schoeien. We weten wat ervan is geworden: uiteindelijk een bezuinigingsbeleid in de jaren tachtig onder de kabinetten-Lubbers, vergeleken waarbij de aanzetten onder Biesheuvel kinderspel blijken te zijn geweest.

Omdat de zorg voor de materiële kant van het menselijk bestaan rond 1970 definitief de hoogste prioriteit op de politieke agenda heeft gekregen, is het natuurlijk hoogst relevant om de politieke ontwikkelingen van toen vanuit een financieel oogpunt te bezien. Daarbij is het gezichtspunt van de KVP, gelet op de centrale rol van die

partij, buitengewoon belangrijk. Daarom grijpt de lezer vol verwachting naar het boek van Notenboom, van 1963 tot 1979 lid van de Tweede Kamer voor de KVP, sinds 1966 financieel woordvoerder van de fractie en gedurende enkele jaren zelfs voorzitter van de vaste kamercommissie voor financiën. De lezer zal het boek echter al snel teleurgesteld uit handen leggen.

In de eerste plaats maakt Notenboom de ondertitel in het geheel niet waar. Hij beperkt zich hoofdzakelijk tot de financiële debatten in de Tweede Kamer en laat dan alle woordvoerders aan het woord komen, waarbij hij die van de regeringspartijen de meeste ruimte geeft. Van een of andere KVP-optiek is absoluut geen sprake. Nu zou men de ondertitel nog wel als een verkooptruc voor lief willen nemen, maar dan blijft een tweede, zwaarder bezwaar overeind. Nergens namelijk doet Notenboom een serieuze poging om te komen tot een analyse van de gepresenteerde gegevens. In feite doet hij niet meer dan de *Handelingen* in de juiste chronologische volgorde parafraseren. Het boek is daardoor een parlementaire geschiedenis geworden van een soort waarvoor de historicus maar weinig waardering kan opbrengen. Af en toe heeft Notenboom in de gaten dat hij zijn stof in een context dient te plaatsen. Zo kondigt hij halverwege het boek aan ‘enkele denkbeelden over belastingpolitiek in het algemeen’ (106) te zullen gaan behandelen. Maar al gauw blijkt die behandeling te bestaan uit een globaal overzicht van een aantal antwoorden, zoals belastingwoordvoerders in de Tweede Kamer die in 1969 aan een fiscalist hebben gegeven, die er vervolgens een boekje van heeft gemaakt. In een noot verwijst Notenboom de lezer voor de precieze antwoorden en een analyse vervolgens naar het boekje zelf!

Ook als egodocument - soms als zodanig bedoeld door de auteur? - is het boek aan de magere kant. Daarvoor baseert Notenboom zich te veel op publieke stukken en overbekende feiten. Slechts zelden wordt de lezer een blik in de achterkamers van de politiek gegund. Een van de schaarse momenten bestaat uit de constatering dat de drie confessionele partijen het te druk hadden met het in de steigers zetten van het CDA om zich te bekommeren om de grote financiële problemen die in aantocht waren. Zou Notenboom een dergelijke constatering hebben uitgewerkt, dan had dat een spannend en zinvol boek kunnen opleveren.

J. Bosmans

L. Schoon, *In de schaduw van de lust. Vijfentwintig jaar Rutgersstichting (1969-1994)* (Amsterdam: Babylon-De Geus, 1996, 207 blz., ISBN 90 6222 326 5).

Al meer dan 25 jaar is de Rutgersstichting het adres voor vragen over seksualiteit en medische hulp bij geboorteregeling. De eerste jaren na haar oprichting in 1969 genoot de stichting vooral bekendheid door de verstrekking van voorbehoedmiddelen. In de loop der jaren werd het takenpakket echter steeds verder uitgebreid en ontwikkelde de Rutgersstichting zich tot de organisatie die voorzag in voorlichting, medische en seksuologische hulp. In *In de schaduw van de lust* van de hand van politicologe en medisch historica Lidy Schoon wordt 25 jaar geschiedenis van de stichting in de periode 1969-1994 beschreven.

Het boekwerk telt vijf hoofdstukken, die qua onderwerp in drie delen uiteenvallen. In het eerste deel gaat de auteur in op de oprichting van de Rutgersstichting en de eerste jaren van haar bestaan. Schoon schetst een globaal beeld van de ontwikkeling van de seksualiteit in Nederland in de afgelopen dertig jaar. Vervolgens gaat zij in op de oprichting van de stichting in 1969 en behandelt zij met behulp van interviews het werk van de consultatiebureaus van deze stichting in de eerste jaren na de oprichting.

Het tweede deel behandelt de verbreding van het takenpakket van de stichting door het afnemend belang van de organisatie als verstrekker van voorbehoedmiddelen. In deze periode gaan de consultatiebureaus zich steeds meer bezighouden met de behandeling van seksuele problemen. Daarnaast gaat men zich, in samenwerking met de overheid, richten op de behandeling van daders van grensoverschrijdend seksueel gedrag, zoals verkrachters en

aanranders. Verder komt in dit deel ook de invloed van de vrouwenbeweging op de verbreding van het takenpakket aan bod. Opvallend daarin is dat Schoon meent dat de vrouwenbeweging naast een positieve invloed, door het onder de aandacht brengen van de achterstandspositie van vrouwen, ook een negatieve invloed heeft gehad op de ontwikkeling van de organisatie, doordat de hulpverlening aan mannen een onderontwikkeld terrein is gebleven. Deel twee van het boek sluit af met de groeiende aandacht van de Rutgersstichting voor preventie als gevolg van de opkomst van aids en de publiciteit rond seksueel geweld.

In het laatste deel beschrijft Schoon hoe de Rutgersstichting begin jaren negentig een drastische koerswijziging moet doorvoeren. De stichting wordt in deze periode getroffen door bezuinigingsmaatregelen, doordat in 1992 de subsidies worden stopgezet. De organisatie moet afslanken en ook het aantal taken wordt ingekrompen. De nadruk komt te liggen op seksuele voorlichting en preventie, en de verzelfstandigde stichting ontwikkelt een klant- en marktgerichte werkwijze. Dit derde deel wordt afgesloten met een epiloog waarin de schrijfster de geschiedenis van de Rutgersstichting in grote lijnen samenvat. Een lijst van geïnterviewden en een overzicht van bureaus van de Rutgersstichting zijn als bijlagen opgenomen.

Schoon schetst in haar boek een beeld van een organisatie die zich bezighoudt met de snel veranderende seksuele moraal in Nederland. Het veranderingsproces in de hulpverleningspraktijk wordt tevens in beeld gebracht door middel van illustraties van affiches en voorlichtingsmateriaal uit de periode 1969-1994. Het is jammer dat de illustraties willekeurig over het boek lijken te zijn verdeeld en dat Schoon zich tot voorlichtingsmateriaal beperkt, waardoor de lezer zich maar moeilijk een beeld kan vormen van de stichting en haar medewerkers. Een ander minpunt is dat de auteur zich niet altijd evenveel moeite getroost om het verhaal in een historisch kader te plaatsen. Als het al gebeurt, is dit meestal zo oppervlakkig dat de lezer toch wel enige kennis moet hebben van de geschiedenis van de seksualiteit in Nederland om het verhaal goed te kunnen volgen. Door het ontbreken van een uitgewerkt historisch kader blijft de plaats van de Rutgersstichting binnen de seksuele ontwikkeling in de Nederlandse samenleving een onderbelicht punt. Desondanks is *In de schaduw van de lust* een vlot geschreven en goed verzorgd boek, dat een gedegen beeld schetst van de ontwikkeling van de hulpverlening van de Rutgersstichting in de afgelopen 25 jaar.

Milo van der Burgt

Ph. Everts, H.B.M. de Lange, R.A. Wessels, ed., *25 Jaar Nederlands onderzoek naar oorlog en vrede* (Themanummer *Transaktie*, XXV (1996) iv; Leiden: Instituut voor internationale studiën, Rijksuniversiteit Leiden, 1996, 461-706 blz.).

In dit dubbele jubileumnummer van wat vroeger wel het ‘polemologenblad’ werd genoemd, wordt op ambitieuze wijze voor een aantal deelgebieden nagegaan of er in de afgelopen 25 jaar in het Nederlandse taalgebied vergeleken met het buitenland wetenschappelijke vooruitgang is geboekt. Terecht wordt daarbij in verscheidene bijdragen op de pioniersrol van B.V.A. Röling gewezen, die in 1962 in Groningen het Polemologisch Instituut heeft opgericht en een sterk stempel op de ontwikkeling van dit vakgebied in Nederland heeft gedrukt. De eerste bijdrage in dit bijzondere nummer van *Transaktie* is van Jaap de Wilde, die naast een systematische index

op de inhoud van *Transaktie* die afzonderlijk kan worden besteld, een overzicht geeft van de publicaties op het gebied van de internationale betrekkingen. Hij komt tot de conclusie dat de debatten over realisme, idealisme, paradigmata en post-structuralisme van perifere betekenis zijn voor dit vakgebied. Verder geeft hij aan dat veel van de vredes-

wetenschap is opgegaan in de traditionele IB-leer. Wel kan de historische benadering van de Engelse school hier nieuw perspectief bieden. In zijn terugblik over bewapening en ontwapening herinnert Herman de Lange aan de grote aandacht, ook in *Transaktie*, voor afschrikking, kruisraketten en kernwapens in de jaren 1977-1988. Het nagenoeg ontbreken van belangrijke bijdragen aan de internationale discussie over bewapeningsconversie wordt door hem betreurd.

De diversiteit aan opvattingen in de debatten over strategieën wordt door J.G. Siccama belicht. Op de NAVO-strategie werd gereageerd met een uitgebreide reeks van kritische geschriften op het gebied van geweldloos verzet, sociale verdediging, defensieve defensie en andere alternatieven. Veel hiervan weerspiegelde de internationale discussie en was door binnenlandse factoren beïnvloed. Het volkenrechtelijk onderzoek op het gebied van oorlog en vrede wordt geëvalueerd door Ige F. Dekker en Nico J. Schrijver. Zij concluderen dat de Nederlandse handen leerboeken nauwelijks door polemologisch onderzoek zijn beïnvloed. Traditioneel is er al veel aandacht voorde rol van internationale organisaties. Wel is er een toenemende belangstelling voor regionale conflicten. Ook zijn er de laatste jaren meer volkenrechtelijke bijdragen in *Transaktie* verschenen.

Duco Hellema geeft een overzicht van het onderzoek over de Nederlandse buitenlandse politiek. Hij constateert dat er bij historici en politicologen een toenemende belangstelling bestaat voor dit onderzoeksgebied. Het richt zich echter te veel op deelstudies en waagt zich te weinig aan fundamenteel onderzoek en overzichten.

In de volgende bijdrage van Philip Everts over de binnenlandse invloeden op de buitenlandse politiek is een van de conclusies dat de vredesbeweging het onderzoek naar de vorming van buitenlands beleid bijzonder heeft gestimuleerd. Over de binnenlandse componenten van dit proces, de invloed van elitegroepen, politieke partijen en de publieke opinie is de afgelopen 25 jaar heel wat empirisch materiaal verzameld, maar het heeft nog onvoldoende tot meer theoretisch inzicht geleid. Het onderzoek naar de relatie tussen ontwikkeling en conflict wordt behandeld door Luc van de Goor. Dit gebied was in Nederland lange tijd nauwelijks een thema. Daarom concentreert zich deze bijdrage op de stand van internationale theorievorming en op de verklaringen op regionaal en lokaal niveau. In dit verband wordt voor een integratie van universele theorieën en lokale variabelen gepleit.

Het onderzoek naar politiek geweld en terrorisme wordt belicht door F.J. Buijs. Hij stelt dat dit onderzoek te veel afhankelijk is van de actualiteit. Wel is over een aantal *cases* heel wat empirisch materiaal verzameld, maar het theoretisch inzicht is te beperkt gebleven. Dat geldt bijvoorbeeld voor de ontwikkeling van politiek geweld en geweldplegers en de vraag waarom politiek geweld een golfbeweging doormaakt. In de laatste bijdrage gaat P.R. Baehr in op de stand van het onderzoek op het gebied van de mensenrechten. Hij beperkt zich daarbij tot de relevantie voor de internationaal-politieke betrekkkingen. Het recht op zelfbeschikking, het belang voor vrede en veiligheid, de problematiek van internationale interventies en de relatie met het humanitair oorlogsrecht komen hier aan de orde.

Het jubileumnummer van *Transaktie* is met zijn vele subthema's en bijbehorende literatuur ook voor historici een bijzonder instructieve uitgave. Er wordt een goed beeld gegeven van de veelheid aan onderwerpen van polemologisch en met de problematiek van oorlog en vrede verband houdend onderzoek. Daarbij blijkt duidelijk dat in de afgelopen 25 jaar de deelgebieden een breder veld zijn gaan bestrijken dan de overkoepelende discipline van de polemologie.

G.van Roon

R. ter Beek, *Manoeuvreren. Herinneringen aan Plein 4* (Amsterdam: Balans, 1996, 271 blz., *ƒ*39,50, ISBN 90 5018 342 5).

In de Nederlandse politieke cultuur is het ongebruikelijk dat bewindslieden kort na hun aftreden hun herinneringen voor een breed publiek toegankelijk maken. Voor het beleidsterrein defensie zijn de venijnige *Dagboeken van Bram Stemerdink* uit 1986 lange tijd de uitzondering op de regel geweest. Deze publicatie heeft de PvdA-politicus geen populariteitsprijs bezorgd. Integendeel, hoe zuur de druiven waren, bleek najaar 1989. Niet hij, erkend fractiespecialist in de 'ijzerwinkel' van Defensie, maar de aimabele Relus ter Beek, die Buitenlandse Zaken beter kende dan Defensie en die over geen enkele leidinggevende of managementervaring beschikte, werd door Wim Kok uitverkoren tot minister. De ongezouten aanval toen van Stemerdink op zijn partijgenoten heeft Ter Beek in zijn pas verschenen *Manoeuvreren* van het predikaat 'karaktermoord' voorzien. Een hard oordeel uit de pen van iemand die - zo blijkt uit deze memoires - liever de degen dan de botte bijl hanteert.

Ter Beek biedt eerst en vooral een boeiende en goed geschreven kijk in de keuken van de krijgsmacht. Zijn functioneren als lid van de ministerraad en de contacten met politieke geestverwanten komen slechts ter sprake wanneer er een duidelijke relatie met de ministeriële portefeuille bestaat. Deze afperking valt weliswaar te billijken, maar blijft jammer. Het ministerschap van Ter Beek, dat van 7 november 1989 tot 22 augustus 1994 duurde, kan immers nu al als trendbreuk in de Nederlandse (militaire) geschiedenis worden gekenschetst. Daarom was meer aandacht voor het eigen functioneren in de formele én informele politieke arena bepaald niet misplaatst geweest. Ter Beek is nauwelijks aangetreden of de Berlijnse muur valt en het einde van de Koude Oorlog wordt bezegeld. Voorde Nederlandse krijgsmacht waren de gevolgen immens. Ter Beek en zijn naaste adviseurs - van wie in ieder geval de bevelhebbers ook nog eens belangenbehartigers van het eigen krijgsmachtdeel waren - moesten een nieuwe koers uitstippelen. Waar de minister als een van de eersten het fundamentele karakter van de wijzigingen in de internationale verhoudingen onderkende, hadden veel adviseurs aanvankelijk hun twijfels. Met de bevelhebber van de Koninklijke Landmacht, luitenant-generaal Rien Wilmink, voorop, hadden zij meer vertrouwen in het veiligheidspolitieke oordeel van de geroutineerde *hard-liner* Hans van den Broek. Werd Ter Beek mede door eigen onervarenheid gedwongen regelmatig over de rechterschouder te kijken richting Buitenlandse Zaken, ook zijn eigen partij liet hem niet met rust. De PvdA-fractie was - zo luidt zijn terechte klacht - meer geïnteresseerd in de hoogte van het 'vredesdividend' dan in de inhoudelijke discussie over de grondslagen van de krijgsmacht.

Het boek bestaat uit negen hoofdstukken. De meeste bladzijden handelen over de rigoureuze verkleining en herstructurering van de krijgsmacht die tijdens Ter Beeks bewind zijn beslag kreeg. De hoofdstukken 1 tot en met 3 laten zien hoe Ter Beek met veel zoeken en tasten uitteindelijk consensus weet te bereiken op twee prangende dossiers: de deelname van de krijgsmacht aan de Golfoorlog én de grondslagen voor de krijgsmacht voor de toekomst. Kernbegrippen bij de laatste, moeizame operatie waarbij vooral de Koninklijke Landmacht op de pijnbank lag, waren: afslanking, herstructurering tot flexibel inzetbare eenheden met de nieuwe luchtmobiele brigade als speerpunt en het tegengaan van renationalisering binnen de NAVO door de vorming van multi-nationale eenheden.

De eerste hoofdstukken laten de worsteling zien van een door de wol geverfd kamerlid dat als minister de eigen wetmatigheden van ambtelijke processen moet

zien te doorgronden én onder de knie te krijgen. Dat laatste lukt Ter Beek geleidelijk aan, al betaalt hij daarvoor een prijs: gedwongen rust, opgelegd door de bedrijfsarts. Na de defensienota van 1991 zien we Ter Beek met meer zelfvertrouwen opereren. Met veel humor beschrijft hij hoe een nieuwe relatie met

de voormalige vijanden van het Warschaupact wordt nagestreefd. Uitvoerig gaat hij in op de inzet van Nederlandse militairen bij VN-missies en humanitaire acties die in aantal en omvang snel toenemen. Opvallend is het gesignaleerde cultuurverschil tussen Defensie en Buitenlandse Zaken: waar Defensie zorgvuldig de risico's voor het eigen personeel wikt en weegt, lijkt de vaderlandse diplomatie zich tot een handelsreiziger in militairen te ontpoppen. *En passant* onthult de auteur hoe de Nederlandse regering in het geheim de democratisering van de Surinaamse krijgsmacht heeft ondersteund. In hoofdstuk 6 wordt de afschaffing van de dienstplicht (formeel: de opkomstplicht) behandeld, waarbij duidelijk wordt dat politieke besluitvorming in de praktijk weerbarstiger is dan velen aan de universiteiten leren. Wat betreft de inzet in voormalig Joegoslavië, het thema van hoofdstuk 7, loopt Ter Beek niet voor zijn verantwoordelijkheden weg. Terwijl de discussie over Srebrenica nog lang niet is verstomd, zet hij nog eens uiteen hoe - onder druk van de Tweede Kamer en de media, tegen aarzelingen en twijfels bij de militaire adviseurs in - uiteindelijk tot inzet van de prille luchtmobiele brigade is overgegaan.

Ter Beek toont zich in zijn afrondende beschouwingen trots op de erfenis die hij heeft achtergelaten, een prioriteitennota uit 1993 die algemeen als baken voor de nieuwe, flexibele beroepskrijgsmacht wordt gezien. Hij betreurt het dat hij zijn werk niet in een tweede termijn heeft kunnen afmaken. Wellicht koestert hij nog hoop. Anders valt zijn opvallend milde oordeel over bepaalde tegenstrevers alsmede het uitsluitend (en dus selectief) noemen van goede, plezierige, integere, loyale et cetera medewerkers moeilijk te verklaren. Hij is - zo lijkt het - bewust niet in de azijnzure voetsporen van Stemerdink getreden.

Het is een boeiend en nuttig boek geworden. Ter Beek heeft zich gehouden aan zijn uitgangspunt dat ‘feiten moeten kloppen’. Slechts op één onzorgvuldigheid heb ik hem kunnen betrappen - de aanduiding *Wehrmacht* voor de huidige *Bundeswehr.* Bij de beeldvorming zijn echter wel kanttekeningen te plaatsen. De betoogtrant vertoont een opvallende overeenkomst met die van een zegevierende voetbaltrainer: het eindresultaat is richtinggevend. De voetbalfanaat Ter Beek schetst zichzelf als een vastberaden roerganger die met vaste hand en een duidelijke koers de krijgsmacht door een onzekere periode heeft geloodst. Zijn gemanoeuvreer moet dan ook gezien worden als tactisch handelen om anderen - binnen en buiten de krijgsmacht - op dezelfde koers te krijgen. Op deze voorstelling van zaken valt het nodige af te dingen. Hoe valt de opvallende waardering binnen het ministerie voor Jan Pronk als minister ad interim te verklaren dan uit de wetenschap dat Pronk beslissingen nam? Ter Beek heeft meer tijd nodig gehad om een duidelijke visie te ontwikkelen en vooral om die in beleid vertaald te krijgen dan hij in *Manoeuvreren* beschrijft. Daarnaast poogt hij zijn eigen ministersperiode wat erg gemakkelijk meer reliëf te geven door een wel heel idyllisch beeld te schetsen van het ministerschap voor 1989. Zo was ook in de overzichtelijke koude-oorlogsperiode de omvang van de krijgsmacht regelmatig een punt van discussie. Wanneer Ter Beek poneert dat ‘de generaals’ zich voor de val van de muur nooit bezorgd maakten over de hoogte van het defensiebudget, dan miskent hij de historische realiteit - en doet hij zijn voorgangers aan Plein 4 tekort.

Deze beperkingen van het genre ten spijt, luidt mijn eindoordeel positief. Relus ter Beek heeft fris van de lever een waardevol boek geschreven.

P.H. Kamphuis

Eindnoten:

1 R. Fruin, ‘De onpartijdigheid van den geschiedschrijver’ (1860), in: *Verspreide geschriften*, IX ('s-Gravenhage, 1904) 274-299.
1 Wie deze bouwkundige verwikkelingen wil volgen kan het best naast dit boek een artikel leggen: D.J. de Vries, J.W. Bloemink, R.H.P. Proos, ‘De proosdij in Deventer’, *KNOB-Bulletin*, XCI (1992) nr. 5/6, 156 en verder. Met name afbeelding 4b op bladzijde 158 is essentieel, maar ontbreekt in de hier besproken bundel.
1 B. Lenferink, e.a., ed., *1520-1525. De kroniek van Johannes van Lochem, prior te Albergen. Vertaling en toelichting* (Albergen/Enschede, 1995).
2 L. Wierda, *De Sarijshandschriften. Laat-middeleeuwse handschriften uit de IJsselstreek* (Zwolle, 1995).

Medewerkster/sters

[Om privacyredenen is dit tekstgedeelte niet zichtbaar.]

De auteurs

Guido de Bruin (1950) is als universitair docent werkzaam bij de afdeling politieke geschiedenis na 1500 van de Universiteit Utrecht

Carol M. Chattaway (1944) has BA Honours, and MA degrees, and is currently studying fulltime for a Ph.D. at the University of London. She is retired, having worked as a senior civil servant for the British Government, mainly for Ministers in the Department of Education

Hans Meijer (1961) is historicus en promoveerde in 1994 in Utrecht op *Den Haag-Djakarta. De Nederlands-Indonesische betrekkingen 1950-1962.* Momenteel verricht hij postdoc. onderzoek naar de geschiedenis van de Indo-europeanen in Indonesië vanaf het begin van de twintigste eeuw. Tevens is hij betrokken bij de Stichting onderzoek terugkeer en opvang (SOTO) alwaar hij verantwoordelijk is voor de Indiëveteranen

[Nummer 2]

Erasmus in de aanval. Aantekeningen bij de *Antibarbari*

Bunna Ebels-Hoving

Inleiding, opzet

Erasmus van Rotterdam (1469-1536) dankt zijn grote faam vooral aan zijn *Lof der Zotheid* (1511, 1514) en zijn *Samenspraken* (1518, 1522-1533)[1]. Het eerste werk stond aan het begin van zijn meest invloedrijke jaren, het tweede, een steeds groeiende verzameling, was de vrucht van zijn 'ouderdom'. Maar Erasmus was al beroemd voordat de eerste versie van de *Lof* verscheen. Al voor zijn twintigste was hij een uitvoerige briefwisseling begonnen, waarmee hij zijn plaats in humanistenkringen bepaalde, en al in 1500 had hij een eerste verzameling *Adagia* (spreekwoordelijke gezegden) uitgegeven, die bepaald niet onopgemerkt was gebleven. Daarvóór, dus tot ongeveer zijn dertigste, was Erasmus in de eerste plaats dichter, en als zodanig alleen in een kring van insiders bekend[2]. Maar vanaf het begin was hij ook méér dan dichter, wilde hij ook meer zijn - die ambitie blijkt al uit zijn vroegste brieven. De richting van dat 'meer' werd duidelijk nadat hij het klooster Stein had verlaten, in 1493, toen hij zelf aan de kost moest komen. In die tijd schreef hij zijn eerste zelfstandige prozawerk, dat meestal met de verkorte titel *Antibarbari* ('Tegenbarbaren') wordt aangeduid. Over dit jeugdwerk zal het hier gaan.

Niet omdat het in enig opzicht over het hoofd is gezien. Geen letter die Erasmus ooit schreef is nu, na vijf eeuwen, over het hoofd gezien; het tegendeel is het geval: al zijn geschriften, ook de *Antibarbari*, hebben hun eigen rijke traditie van interpretatie en commentaar. De enige rechtvaardiging voor een poging daar nog een steentje aan bij te dragen ligt, paradoxaal, juist in de zwaarte van die traditie, waaronder het werk zelf bijna schuil gaat. De eigenlijke bedoeling die Erasmus met zijn 'Tegenbarbaren' kan hebben gehad is niet gemakkelijk meer te vatten. Daarom biedt dit artikel een poging tot 'onbevangen' herlezing aan - in het volle besef, overigens, van het betrekkelijke van die onbevangenheid. De opzet is eenvoudig die van een leesverslag, waarbij eerst enkele vormkenmerken de aandacht krijgen, waarna een zoektocht naar

1 Een Nederlands publiek oriënteert zich momenteel het beste op Erasmus-in-het-algemeen via de fraai afgewogen, bondige biografie van C. Augustijn, *Erasmus* (Baarn, 1986), en via het bewonderenswaardig indringende opstel van G.Th. Jensma, 'Erasmus van Rotterdam (1469-1596)', in: *Erasmus. De actualiteit van zijn denken* (Zutphen, 1986, 1996^2) 9-56. Dit laatste kan op een aantal punten als een wezenlijke moderne reactie op Huizinga's nog altijd schitterende *Erasmus* van 1924 gelden: '...in dit opstel wordt er van uitgegaan dat Erasmus' ambivalentie niet een psychologische maar een tijdgebonden literaire eigenschap was', 11 (Voor Huizinga's *Erasmus* zie *Verzamelde werken*, VI (Haarlem, 1950) 3-194, maar vergelijk ook zijn latere, op veel essentiële punten toegespitste 'Erasmus-Gedenkrede im Basler Münster', 1936, aldaar 204-219). De nieuwste Erasmus-biografie is op dit moment J.D. Tracy, *Erasmus of the Low Countries* (Berkeley, 1996); aan Tracy's eerdere werk over vooral de jonge Erasmus, waaraan verderop wordt gerefereerd, heeft dit opstel veel te danken.

2 Dat Erasmus in zijn jeugd allereerst dichter was, is wel algemeen geaccepteerd: C. Reedijk, ed., *Poems of Desiderius Erasmus* (Leiden, 1956); J. IJsewijn, 'Erasmus ex poeta theologus', in: I.J. Coppens, ed., *Scrinium erasmianum* (Leiden, 1969) 375-389, vooral 384.

de kern van de inhoud volgt. Er is geprobeerd om de reis systematisch op te bouwen, zodat de eindbestemming, een 'modern' begrip van de *Antibarbari* in relatie tot hun beroemde auteur, gaandeweg duidelijk wordt.

Antibarbarorum liber[3]

We hebben hier met een jeugdwerk van doen. Als zodanig deelt het in het lot van alle vroege pennenvruchten van Erasmus: het werd pas gedrukt nadat het lang in handschrift had gecirculeerd. Maar zelfs al vóór de eerste neergeschreven versie heeft dit werk een traceerbare geschiedenis[4]. Uit brieven aan zijn leermeester Aurelius blijkt dat Erasmus al in zijn kloosterjaren bezig was met het afbakenen van een literaire canon voor eigen (maar liefst ook ander) gebruik[5]: welke schrijvers zijn lichtende voorbeelden en welke juist niet? Dat was voor een groot deel de stof die in de *Antibarbari* terecht zou komen. Daarbij legde hij al direct veel nadruk op de 'verkeerden', de versmaders van de goede letteren; het vóórkomen van zulke lieden benauwde Erasmus al in zijn kloostertijd zó dat hij zijn misnoegen vorm gaf in een dichterlijke klacht[6]. Enkele jaren later, vertrokken uit Stein en in dienst van de bisschop van Kamerijk, vond hij gelegenheid om een andere literaire vorm aan zijn vroege obsessie te geven: nu werden de 'barbaren' niet in een gedicht aangevallen, maar in een samenspraak, en wel één tussen vijf vrienden. Erasmus situeerde het gesprek in een landelijke omgeving, niet ver van Bergen op Zoom. In 1495 was het manuscript in zoverre af dat hij het aan een vereerde oudere humanist kon presenteren[7]. Pas in 1520 liet hij het werk drukken, bij welke gelegenheid hij het grondig herzag[8]. Het had succes, want nog tijdens zijn leven verschenen er negen herdrukken. De lezer-van-nu heeft het gemakkelijk: er is een moderne editie, die duidelijk maakt wat Erasmus in 1520 heeft veranderd en toegevoegd, waaraan een apart opgezette Engelse vertaling is gerelateerd[9]. Om een indruk van de lengte te geven: de vertaalde tekst beslaat zo'n honderd bladzij-

3 Voor titel, manuscripten en dateringskwesties: J.D. Tracy, 'Against the "Barbarians". The young Erasmus and his humanist contemporaries', *Sixteenth century journal*, XI (1980) 3-22, en de inleidingen op de editie en vertaling, hierna noot 9.

4 Zie bijvoorbeeld al J. Huizinga, *Erasmus, VW*, VI, 16-17.

5 Voor hun verhouding zie C.P.H.M. Tilmans, 'Cornelius Aurelius (c. 1460-1531), praeceptor Erasmi?', in: F. Akkerman, A.J. Vanderjagt, ed., *Rodolphus Agricola Phrisius 1444-1485* (Leiden, 1988) 200-210. De bewuste brieven over de 'canon-vorming' zijn de nrs. 20, 22 en 23 (*insluiting* van auteurs) en 26, 27, 29 (*uitsluiting*) (P.S. Allen, *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, I (Oxford, 1906) resp. 97-100, 102-103, 103-109, 112-117, 117-118, 119-120).

6 I. Bejczy, 'Overcoming the Middle Ages. Historical Reasoning in Erasmus' Antibarbarian writings', *Erasmus of Rotterdam society yearbook sixteen* (1996) 34-53; hier 36 en noot 8.

7 Het gaat hier om de Parijse geleerde Robert Gaguin, wiens reactie op het geschrift verderop aan de orde komt.

8 Voor Erasmus' besluit tot herziening is het meest uitvoerig: K. Kumaniecki in de inleiding op zijn *Antibarbari*-uitgave, zie volgende noot, aldaar 12-15.

9 De editie: K. Kumaniecki, 'Antibarbarorum liber', in: *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami*, I-1 (Amsterdam, 1969) 7-138 (*ASD*); de vertaling: M. Mann Phillips, 'The Antibarbarians', translated and annotated, *Collected works of Erasmus,* XXIII (Toronto, 1978) 1-122 (*CWE*). (De *CWE*-vertaling verwijst naar de paginering van de *ASD* (en naar de Leidse uitgave van Johannes Clericus, 1703-1706, *LBE).*) In het mooie en handzame *Erasmus von Rotterdam. Ausgewählte Schriften, lateinisch und deutsch*, W. Welzig, ed. (8 dln.; Darmstadt, 1967-1980) ontbreken helaas de *Antibarbari.*

den. Daarmee is het boek een vrij lange samenspraak, maar er was een veel langere voorzien: wat we hebben is een torso bestaande uit één boek, terwijl Erasmus er vier had willen schrijven. Van een tweede en zelfs derde boek circuleerden er in 1520 nog brokstukken[10], maar de auteur vond het toen kennelijk niet nodig die ten bate van de publicatie te verzamelen, aan te vullen, of te vervangen.

Hij was beroemd en had andere besognes ... of vond hij, achteraf gezien, dat hij het onderwerp in dat éne boek eigenlijk wel afdoende had behandeld? Had hij, met andere woorden, daarmee zijn kruit tegen de barbaren niet al verschoten?

Modern commentaar

Met die vraag raken we al aan Erasmus' bedoeling met de *Antibarbari.* Die is, merkwaardig genoeg, zo verschillend geïnterpreteerd dat een historiografisch overzicht bladzijden zou vullen. Samengevat zijn er drie groepen: de bewonderaars, de critici, en zij die met het werk niet goed raad weten. Wat opvalt is dat in alle drie groepen weinig commentaar op de vorm van het werk wordt geleverd. Wat de inhoud betreft, die is voor de bewonderaars duidelijk: hier worden, in een bijzonder erudiet en als zodanig indrukwekkend betoog, de Goede Letteren verdedigd als een beschavingsideaal dat alleen maar voordelen voor een waarachtig, dit is christelijk, menszijn heeft[11]. De critici, in het algemeen kenners van specifiek de jonge Erasmus, opperen als regel het bezwaar dat een werkelijke confrontatie tussen de eisen van een 'klassiek beschaafd' en een christelijk leven in het hele geschrift steeds weer ontweken wordt[12]. Het tussenkamp wordt bevolkt door hen die in de *Antibarbari* niet meer dan een

10 *CWE*, XXIII, 4-5.

11 Voornaamste 'bewonderaars': K.H. Meissinger, *Erasmus von Rotterdam* (tweede druk; Berlijn, 1948) 29: een zeer geslaagd, 'erstaunliches Frühwerk'; R.-L. DeMolen, 'First fruits. The place of *Antibarbarorum liber* and *De contemptu mundi* in the formulation of Erasmus' *Philosophia Christi*', *Colloque Érasmien de Liège* (Luik, 1986) 177-196: 'a defense of the good letters and a pious life', 190; C. Mattheeusen, 'Religio' und 'litterae' im Menschenideal des Erasmus', in: I.J. Coppens, ed., *Scrinium erasmianum* (Leiden, 1969) 351-374: 'bedeutende Ansätze einer *humanitas christiana*', 365; C.R. Thompson, 'Introduction', in 'The Antibarbarians', *Collected works of Erasmus*, XXIII (Toronto, 1978) xxvi: 'a defense of the "humanities" against their professed enemies'; W.P. Eckert, *Erasmus von Rotterdam. Werk und Wirkung* (2 dln.; Keulen, 1967) I, 69: 'Hier fand der Rotterdamer das Erziehungs- und Bildungsideal ... das Programm eines Bündnisses zwischen christlichem Glauben und antiker Bildung ... zu wesentlichen Stücken verwirklicht'. Laatstgenoemde auteur is sterk beïnvloed door de wellicht grootste 'moderne' bewonderaar van de *Antibarbari* E.-W. Kohls, *Die Theologie des Erasmus* (2 dln.; Basel, 1966), die meent dat het werk geslaagd is in een 'grundsätzliche Erörterung und Klärung des Verhältnisses von Christentum und antiken Geisteserbe' (I, 68). Bejczy, 'Overcoming the Middle Ages' (noot 6) kent aan de Erasmus van de *Antibarbari* een 'mature historical consciousness' toe, aldaar 52. Gezamenlijk kenmerk van alle hiergenoemde werken is dat de mogelijkheid van ironie en bewuste onduidelijkheid in de *Antibarbari* niet ter sprake komt. Zie hierna noot 130.

12 Voorbeelden: P. Mestwerdt, *Die Anfänge des Erasmus. Humanismus und 'Devotio moderna'* (Leipzig, 1917) 245-283: '...die positive Bestimmung des Christentums (tritt) in den "Antibarbari" ganz in den Hintergrund', 283; A. Hyma, *The youth of Erasmus* (Ann Arbor, 1930; mèt een editie van de dialoog naar het ms Gouda (ca. 1501)): '...Erasmus usually evades the issue', 202; Tracy, 'Against the Barbarians' (noot 3): *'Antibarbarorum Liber* is something other than a debate in which objections against *bonae literae* are carefully weighed and refuted...', 13. Ook kritisch zijn in het korte bestek dat een algemeen biografisch overzicht hun toestaat de in noot 1 genoemde C. Augustijn: 'Een positieve oplossing geeft Erasmus niet' (*Erasmus*, 26) en G. Jensma: 'nulpunt van het religieus humanisme' ('Erasmus van Rotterdam', 19).

aanzet willen zien, een jeugdwerk dat een veelbelovende vergaarbak van ideeën vormt, en daaraan zijn belang ontleent[13]. Lof en blaam voor het geschrift zijn elkaar tot in de jongste tijd blijven afwisselen; het is dus niet zo dat er een gestage ontwikkeling valt te schetsen van de ene naar de andere pool. *Antibarbari*-geleerden waren en blijven het oneens in hun interpretatie. Zo'n situatie maakt nieuwsgierig.

Orde van het leesverslag

In de *Antibarbari* gaat het om een twistgesprek, om tegenstellingen en afwegingen. We passen ons dus bij de auteur Erasmus aan als we de nu volgende aantekeningen in twee categorieën onderscheiden. In de eerste plaatsen we de punten waarop het vijf eeuwen oude geschrift, naar we denken, 'originaliteit' vertoont, waardoor het de lezers van toen kan hebben getroffen; dit zijn, naar zal blijken, vooral vormkwesties. In de tweede categorie vallen de bezwaren die, naar we menen, de lezer van toen én nu moet overwinnen als hij het geschrift in zijn argumentatie wil volgen en aldus betekenis wil geven; die bezwaren betreffen vooral de inhoud. Maar vorm en inhoud laten zich niet zo rigoreus scheiden, en dus overlappen de categorieën elkaar. En één belangrijk - volgens velen misschien zelfs wezenlijk - kenmerk van het geschrift blijft hier helemaal buiten beschouwing: Erasmus' indrukwekkende uitdrukkingsvaardigheid in het Latijn. Dit stuk richt zich op een onderzoek van het effect dat hij met die vaardigheid kan hebben beoogd.

I *De aantrekkelijke vorm*

Het kan de lezer verrassen als een auteur binnen zijn zelfgestelde kader iets nieuws probeert te doen. Erasmus doet dit in zijn *Antibarbari.* Met meer of minder effect maakt hij gebruik van drie instrumenten ter verhoging van de aantrekkingskracht van zijn werk. Het zijn: de dialoogvorm, de situatieschildering, en de typering van de disputanten.

De dialoogvorm staat voorop. Dat het *Antibarbarorum liber* een *gesprek* behelst wordt door de titel niet aangegeven, maar dat is bij Erasmus geen uitzondering. Zijn titels maskeren wel vaker dat er sprake is van een dialoog (beroemdste voorbeeld: de *Lof der zotheid*)! Goed beschouwd heeft bijna alles wat Erasmus schreef het karakter van een gesprek, ook als hij het zelf niet voorzag van het stempel *dialogus* of *colloquium*.[14] Verbazend is dit niet, want het genre bood hem grote voordelen. Allereerst didactisch-moralistische: samenspraken zijn levendig, ze laten de lezer meedenken met de argumentatie - dat alleen maakte ze al geschikt voor het overbrengen van de pedagogische preoccupaties van de humanisten[15]. Een ander groot voordeel

13 Laatstelijk vooral R.J. Schoeck, *Erasmus grandescens* (Nieuwkoop, 1988) 94-95.

14 J.-C. Margolin, 'L'art du dialogue et la mise en scène dans la *Julius exclusus*', in: M.T. Jones-Davies, ed., *Le dialogue au temps de la Renaissance* (Parijs, 1984) 213-236, hier 213. Voor het gebruik in de *Antibarbari*: *CWE*, XXIII, 7.

15 P. Burke, 'The Renaissance dialogue', *Renaissance Studies*, III (1989) 1-12, hier 7; verder algemeen voor de dialoogvorm: D. Marsh, *The Quattrocento dialogue. Classical tradition and humanist innovation* (Cambridge Mass., 1980) en V. Cox, *The Renaissance dialogue. Literary dialogue in its social and political contexts, Castiglione to Galileo* (Cambridge, 1992).

van de gespreksvorm is de mogelijkheid om een boodschap er omzichtig in te verpakken, via stelling en tegenwerping, dus met een zekere mate van verhulling. De auteur *is* geen van zijn personages, want hij is ze alle, en dus kan hij buiten schot blijven. Deze combinatie van indringendheid en veiligheid maakte het genre bijzonder geschikt voor gebruik in Erasmus' tijd, toen de sterke drang om te beléren samenging met noodzakelijke voorzichtigheid tegenover het heersende gezag[16].

Maar de keuze voor de dialoogvorm had nòg een voordeel voor de humanisten: behalve geschiktheid en veiligheid speelde prestige een rol. De keuze was er een voor de klassieke vorm: men adverteerde zich ermee als discipel van Plato en van Cicero, grote voorbeelden waarnaar Erasmus in de *Antibarbari* met name verwijst[17]. Juist in zijn tijd werd het bovendien nog populair om de serieuze debatten te kruiden met een toneelmatige, komische noot naar voorbeeld van Lucianus[18]. Zo kon er een onderhoudend mengsel van dispuut met 'opvoering' ontstaan. Ook de *Antibarbari* bevatten duidelijke pogingen tot het aanbrengen van die luciaanse luchtige toets[19], maar hun basismodel blijft toch het platoonse leergesprek in combinatie met elementen uit de ciceroniaanse 'vrije discussie'. Naar die laatste lijn is het begin van de dialoog opgebouwd, terwijl het daarop volgende hoofdbetoog meer het kenmerk van het leergesprek draagt. Dat maakt het moeilijk om, al lezende, een duidelijke verwachting omtrent de afloop op te bouwen: waar de 'hoofdleraar' in een leergesprek gewoonlijk ook de winnaar van het betoog is, hoeft de vrije discussie geen winnaar op te leveren. Erasmus' bedoeling is in dit cruciale opzicht dus meteen al niet duidelijk, en vermoedelijk was dat zijn opzet[20]. Maar om voorlopig bij de vaststaande punten te blijven: de keuze voor de dialoogvorm stelde hem in staat om op levendige, veilige én prestigieuze wijze naar voren te brengen wat hij al enige jaren op zijn hart had.

In deze keuze was hij voor een Nederlander in de jaren 1490 bepaald origineel; hij afficheerde zich ermee als humanist[21]. Maar hoe was hij ertoe gekomen? Omdat hijzelf met name naar Plato en Cicero verwijst mogen we aannemen dat die zijn keuze rechtstreeks hebben bepaald. Dat sluit echter de mogelijkheid niet uit dat zijn grote 'ster' Lorenzo Valla nog een extra gewicht in de schaal heeft gelegd - en wel de Valla van de dialoog *De voluptate*, een werk dat Erasmus al vroeg kende en bewonderde[22]. Een andere mogelijkheid is inspiratie door tijdgenoten uit zijn eigen kring van de jaren 1490. Als kandidaat dient zich dan de Groningse humanist Jacobus Canter aan, met zijn dialoog over de Eenzaamheid[23]. Maar omdat Canter en Erasmus

16 Zie Burke, 'Renaissance dialogue', 8.
17 *ASD,* I-1, 64: 22-23 en 121: 7-8; *CWE*, XXIII, 39: 30-31 en 101: 37. In het komende wordt steeds verwezen naar zowel editie (*ASD*) als vertaling (*CWE*), in beide gevallen pagina: regels.
18 Burke, 'Renaissance dialogue', 3, 7; Cox, *Renaissance dialogue*, 10-11.
19 Bijvoorbeeld via 'terzijdes', *ASD*, I-1, 43:12; *CWE*, XXIII, 22: 29, of de schildering van een door Batt aangenomen toneelhouding, *ASD*, I-1, 66: 16-23; *CWE*, XXIII, 41: 5-14.
20 Zie een van de conclusies van dit stuk, hierna blz. 187-188.
21 Schoeck, *Erasmus grandescens* (noot 13), 95: 'In the 1490s to write a dialogue was to take a stand against the barbarians, against scholasticism...'.
22 Tracy, 'Against the barbarians', 16, 20-21.
23 Zie B. Ebels-Hoving, 'Desiderius Erasmus en Jacobus Canter', in: D.E.H. de Boer, J. Marsilje, ed., *De Nederlanden in de late Middeleeuwen* (Utrecht, 1987) 125-141, vooral 136-137.

bijna tegelijkertijd maar op verschillende plaatsen hun werk schreven[24] is directe wederzijdse beïnvloeding niet waarschijnlijk. We kunnen hoogstens stellen dat zowel Erasmus als Canter een nieuwe 'mode' introduceerden toen zij hun boodschap niet in preek- of tractaatvorm, maar in die van een gesprek verpakten.

Nu de tweede aantrekkelijke vormkwestie. Erasmus situeert zijn gesprek in een werkelijk bestaande omgeving, en doet daarmee iets bijzonders[25]. Niet dat we ons een al te realistische voorstelling van zaken moeten maken, want de schildering bestaat hoofdzakelijk uit ciceroniaanse topoi: de gesprekspartners treffen elkaar in de buitenlucht, met goed weer en in fraaie omgeving, in de directe nabijheid van een prettig buitenhuis met een gulle gastheer. Het is deze 'atmosfeer van idyllische rust' die Huizinga als kenmerk van de *Antibarbari* heeft getroffen[26]. Maar deze idylle is een bijzondere, juist omdat zij - zoals al gezegd - realistische trekjes draagt. Erasmus laat zijn gesprekspartners gewoon op Brabantse grond opereren[27]; ze komen er samen 'in een landelijk hoekje' dicht bij Bergen (is Bergen-op-Zoom). Er zijn specifieklokale details: de eerste deelnemers ontmoeten elkaar op een bruggetje over een kanaal, later zet men zich onder een grote perenboom, in een boomgaard die door het sluiten van het hek het karakter van een *hortus conclusus* krijgt[28]. Minder specifiek maar wèl tekenend voor de ontspannen sfeer zijn de kussens die voor extra comfort op de stoelen worden gelegd[29]. En aan het einde is daar moeder-de-vrouw, in de vorm van de burgemeestersvrouw, die laat weten dat het eten koud wordt. Kortom: de klassieke *locus amoenus* wordt hier in het Brabants vertaald[30] wat voor Erasmus' toenmalige vriendenkring zijn charme kon hebben.

En om die vriendenkring ging het. Een derde aantrekkelijkheid ligt in de manier waarop Erasmus een aantal van hen opvoert in zijn dialoog. Het totaal aantal sprekers is vijf; drie worden er met hun echte naam genoemd, de overige twee worden voor-

24 Voor Canter: B. Ebels-Hoving, *Jacobus Canter. Dialogus de solitudine (ca. 1491)* (München, 1981) en K.A.E. Enenkel, *Kulturoptimismus und Kulturpessimismus in der Renaissance. Studie zu Jacobus Canters Dyalogus de solitudine mit kritischer Textausgabe und deutscher Übersetzung* (Frankfurt am Main etc., 1995). Enenkel pleit met goede redenen voor een datering in 1497 of later, 77-87.

25 Recent is belangstelling ontstaan voor de 'geografie van de verbeelding' van Erasmus in zijn dialogen, zie L.L.E. Schlüter, *Niet alleen, Een kunsthistorisch-ethische plaatsbepaling van tuin en huis in het Convivium religiosum van Erasmus* (Amsterdam, 1995) 100-101. De 'setting' van de *Antibarbari* figureert hierin niet.

26 Huizinga, *Erasmus, VW*, VI, 20.

27 *ASD*, I-1, 38: 5 resp. 12; *CWE*, XXIII, 19: 5. 'Brabant' bleef zijn leven lang een emotioneel geladen aanduiding; volgens een brief van Amerbach (1-2-1537) zou hij er aan het einde van zijn leven graag zijn teruggekeerd, niet alleen omdat het 'Brabantse hof' hem riep, maar ook uit vaderlandsliefde: Allen, *Opus epistolarum*, X (Oxford, 1947) 353; ook A. Gerlo, *Erasmus van Rotterdam, zeven studies* (Nieuwkoop, 1988) 36-38.

28 *ASD*, I-1, 66: 11; *CWE*, XXIII, 40: 34.

29 De kussens komen ook bij Cicero voor, de boom is daar een plataan: *De oratore*, I, vii, 29.

30 Voor de lezer die zich hiermee amuseert is het jammer dat Erasmus in 1520 die Brabantse werkelijkheid met een extra klassieke gemeenplaats meende te moeten opsieren: met Muzen die zo dol zijn op heldere bronnen en dichte wouden - zo wordt Brabant weer gewoon Arcadië! (*ASD*, I-1, 38: 18-19; *CWE*, XXIII, 19: 11-12).

namelijk met hun functie, die van ‘dokter’ en ‘burgemeester’ aangeduid[31]. De eerste drie zijn Erasmus zelf, zijn jeugd- en kloostervriend Willem Hermans, en een tweede vriend: de Bergense stadssecretaris Jacob Batt. Dat betekent een keuze voor vijf ‘levende’ personen als disputerende personages. Het is duidelijk dat Erasmus hierin Cicero volgt, en wel speciaal diens *De oratore*, waarin het debat ook door een werkelijk bestaande vriendenkring wordt gevoerd[32]. Maar deze vorm van directe navolging is bijzonder, want Erasmus zelf week er later bijna steeds vanaf, en ook zijn zojuist genoemde land- en tijdgenoot Canter deed het anders[33]. Alternatieven als mythologische of pseudo-klassieke personages lieten de lezer vrij om zich welke voorstelling dan ook te maken - maar in de *Antibarbari* dwingt Erasmus ons precies te zien wie we voor ons hebben. In dit opzicht maakt hij een ongewone, zelfs een wat gewaagde keuze: wat hij deze mensen laat zeggen kunnen ze echt gezegd hebben. Dat geeft aan hun woorden een persoonlijke en directe betekenis - al woog die niet zo zwaar als in Erasmus' voorbeeld-dialogen van Cicero en van Valla. Daar waren de woordvoerders namelijk personen van publieke statuur, van algemene bekendheid - een conditie waarop Erasmus' vrienden van 1495 niet konden bogen. Samen met hun auteur stonden ze immers nog maar aan het begin van hun carrière als humanist. Maar misschien juist daarom is het zo'n verrassende manoeuvre van Erasmus dat hij met zijn eigen Noordelijke en bescheiden versies van Crassus en Antonius, van Bruni en Poggio durft aan te komen.

Van Erasmus' vijf Tegenbarbaren worden er zoals gezegd twee niet met hun naam maar met hun functie aangeduid[34]. Zij, de dokter en de burgemeester, beweren aanvankelijk wel dat ze als persoon en niet als ambtsdrager optreden[35], maar daarin slagen ze niet. Erasmus als auteur blijft de nadruk op hun functie leggen. Ook het beroep van de hoofdpersoon Batt, eens schoolmeester, nu stadssecretaris, wordt met trots vermeld[36]. De overige twee, Erasmus en zijn vriend Willem Hermans, lijken ambteloos in de wereld te verkeren[37]; hun kloosterlijke herkomst speelt geen enkele rol, zij presenteren zich als ‘freischwebende Schöngeister’. De toon van het gesprek wordt geheel bepaald door de drie stedelijke ambtsdragers. Omdat zij midden in het stadsleven staan en daarin hun verantwoordelijkheid dragen voeren zij hun barbarenstrijd *als burgers.* Zij zijn burger-humanisten die hun samenleving moreel willen

31 De twee niet-met-name-genoemden zijn al in 1928 geïdentifceerd door C. Slootmans, ‘Erasmus en zijn vrienden uit Bergen op Zoom’, *Taxandria,* XXXV, 121-123. Het gaat om de dokter Joost van Schoonhoven en de burgemeester Willem Colgheenes.

32 Hoofdpersonen zijn daar L. Licinius Crassus, redenaar en consul, en M. Antonius, praetor en censor, P. Sulpicius Rufus, C. Aurelius Cotta, consul en Q. Mucius Scaevola, augur.

33 Een goed overzicht van alle soorten namen die Erasmus in zijn *Colloquia* gebruikt is te vinden in *ASD*, I-3, 757-765. Canter gebruikt type-aanduidingen met pseudo-klassieke namen, zie literatuur in noot 24. Vergelijk ook V. Cox, *Renaissance dialogue* (hiervoor noot 15) 10, over verschillende typen van personages waartussen men kiest.

34 Helemaal in het begin spreekt Erasmus één keer van ‘Jodocus de dokter’ en ‘Willem Conrad, de burgervader’ (*ASD*, I-1, 41: 1-2; *CWE*, XXIII, 20: 23, 21: 1), waarna die namen niet terugkeren.

35 *ASD*, I-1, 44: 9-10; *CWE*, XXIII, 23: 15-20.

36 *ASD*, I-1, 65: 4; *CWE*, XXIII, 39: 29.

37 *ASD*, I-1, 42: 16; *CWE*, XXIII, 21: 21.

verheffen door gebruik, in hun publieke optreden, van een specifieke, 'zuivere' kennis van de Goede Letteren. De kloosteromgeving die Erasmus en Willem Hermans hebben verlaten ligt letterlijk en figuurlijk vèr van de disputanten in hun idyllische tuin. De enige maatschappelijke nabijheid die wordt genoemd en gevoeld vormt de stad. Batts constatering dat de stadsjeugd slecht onderwijs krijgt, is aanzet en uitgangspunt van het hele dispuut. Met andere woorden: de *Antibarbari*, het eerste werk dat de voormalige kloosterling Erasmus buiten de muren neerschreef, was qua in- en aankleding civiel-humanistisch van aard[38]. Het gesprek dat Erasmus in zijn Brabants Tusculum door - vooral - stads-Brabanders laat 'opvoeren' heeft alle kloosterproblematiek, alle vragen omtrent wereldverzaking achter zich gelaten. De lezer proeft de vreugde en opluchting van een auteur die eindelijk in vrijheid met zijn geestverwanten kan spreken. Jarenlang had hij als roepende in de woestijn zijn privébarbarenstrijd moeten voeren, maar nu was die woestijn een tuin geworden, en klonk zijn stem niet meer alleen.

Een nieuwe toon, dus. Maar waarover gaat het gesprek? Tot nu toe weten we over de inhoud alleen dat die bestaat uit een pleidooi voor de schone letteren, door Erasmus de 'goede' genoemd. En die strijd wordt gevoerd tegen 'barbaren'. Maar wie zijn dat, en waarin steekt hun barbarij? Wie debatteren er nu precies met wie, en hoe verloopt het twistgesprek?

II *De problematische inhoud*

Het lijkt vreemd dat er op deze wezenlijke punten twijfel kan bestaan, maar die is er wel degelijk. Want ondanks de hierboven geschilderde attracties, die alle drie dienen om het werk toegankelijk te maken, laat deze dialoog zich niet gemakkelijk interpreteren. De strijd die de Tegenbarbaren voeren heeft duistere kanten. Pogingen om daar licht op te werpen lopen telkens vast op een aantal eigenaardigheden in opbouw en uitwerking van de tekst. De ironische situatie is dat die eigenaardigheden grotendeels samenhangen met de hierboven genoemde attracties, ja daar zelfs de tegenkant van vormen. Met name geldt dit voor de dialoogvorm, die we als een belangrijke stap in de ontwikkeling van de auteur hebben voorgesteld. Nu komt evenwel de vraag aan de orde of Erasmus ook werkelijk profijt trekt van de mogelijkheid die een gesprek hem biedt voor scherpstelling van de opgeworpen problematiek. Om vat te krijgen op de tegenstellingen die er onder Erasmusgeleerden heersen (zie boven blz. 171-172) stellen we vier deelproblemen aan de orde, en wel: 1 de rolverdeling tussen de disputanten, 2 de aard van de 'barbaren', 3 de aard van de 'barbaarse misdaden', en 4 de gebruikte argumentatie. Nadeel van deze werkwijze is dat er zaken uiteen worden gehaald die nauw samenhangen of zelfs aspecten van één verschijnsel zijn. Hopelijk weegt het voordeel, namelijk de mogelijkheid om het strijdperk der *Antibarbari* wat beter in kaart te brengen, tegen dit nadeel op.

38 Deze toonzetting is al opgemerkt door Mestwerdt, *Anfänge des Erasmus* (noot 12) 251-253, al gebruikt hij de term civiel-humanisme - die immers ook pas door het werk van H. Baron vanaf de jaren '50 ingang vond - nog niet. Tracy, 'Against the "Barbarians"' (noot 3) 21, noteert kort de situering in 'a civic milieu', maar werkt die gedachte niet uit.

1 *Rolverdeling*

De rolverdeling tussen de vijf disputanten heeft als punt van kritiek al een geschiedenis die bijna even oud is als het werk zelf, maar die toch nog aanvulling behoeft. Voor een goed begrip van het belang van de kwestie dienen we ons nog eens goed te realiseren dat de vijf Tegenbarbaren zich met zijn vijven in het goede kamp der 'goede letteren' bevinden: de vijand, de barbaar, staat buiten de tuin. Het vijftal vormt een front. Er is echter geen sprake van een gesloten linie: aanvoerder Batt loopt al snel uit, en sleept zijn medestrijders maar ternauwernood mee. De bevlogen stadssecretaris vult zo'n 83 van de honderd bladzijden en overstemt dus alle anderen. Dus: het werk mag dan als een samenspraak beginnen[39], het (ver)wordt al snel tot een betoog - Batts betoog. Een zo sterk overwicht van één van de sprekers heeft gevolgen voor de lezer. De gekozen vorm kan tot verveling leiden, en - belangrijker - tot het accepteren van Batts betoog als 'de mening van de auteur'. Beide zijn ernstige zaken. Dat verveling kon dreigen is, amusant genoeg, al direct als bezwaar aan Erasmus voorgelegd, en nog wel door de man aan wie hij zijn werk - vol trots, mogen we aannemen - had aangeboden: de Parijse humanist Robert Gaguin. Deze was ruim een generatie ouder en kon bogen op een eervolle carrière als geleerde, diplomaat en bestuurder[40]. Erasmus had hem al eerder in een bijzonder vleiende brief benaderd. Gaguin constateert in zijn dankbrief dat Erasmus een niet zozeer moeilijke als wel hatelijke ('nare') taak op zich heeft genomen met zijn strijdgeschrift, en veroorlooft zich de volgende aanmerking:

> men kan bezwaar maken tegen de leidende rol van Batt omdat zijn monoloog wat te lang duurt; want een speech die te lang doorgaat is vervelend, terwijl de toehoorder juist verfrist en geamuseerd wordt als de discussie wordt verlevendigd door een afwisseling van sprekers ... Zie maar wat dialoog-schrijvers doen: ze maken zelden gebruik van lang-aaneengesloten betogen, maar gebruiken meestal korte clausen en zinnen...[41].

Oók amusant zijn de pogingen van hedendaagse Erasmuskenners om hun held tegen Gaguin in bescherming te nemen; daarbij wordt hem postuum zelfs aangeraden zich te verdedigen door zich te beroepen op zijn illustere voorbeeld Cicero[42]. Die liet zijn sprekers toch soms óók lang aan het woord? (Inderdaad, maar 'om de beurt', en dat is in de *Antibarbari* niet het geval!)

We gaan over naar een tweede onevenwichtigheid in de rolverdeling der Tegenbarbaren - een die nog geen commentaar heeft opgeleverd. Toch gaat er een opvallende werking van uit. Er bestaat een wanverhouding tussen het aantal deelnemers aan het gesprek en de gedachtenlijnen die zij verwoorden. Van de debaters zijn er

39 De werkelijke samenspraak, waaraan door allen wordt deelgenomen, staat aan het begin en beslaat ongeveer eenvijfde van de gehele dialoog.

40 Allen, *Opus epistolarum*, I, 146. Over deze 'primus onder de Parijse humanisten' en zijn contacten met Aurelius, Erasmus' leraar en vriend, zie K. Tilmans, *Aurelius en de Divisiekroniek van 1517. Historiografie en humanisme in Holland in de tijd van Erasmus* (Hilversum, 1988) 30-33.

41 Allen, *Opus epistolarum*, I, 153-154: 32-42.

42 Mestwerdt, *Anfänge des Erasmus*, 250; en K. Kumaniecki in *ASD*, I-1, 20-21: 'It can be stated that although Erasmus did not succeed in equalling Plato ... he most certainly equalled Cicero, whom he took as his model...'.

namelijk tweemaal twee van precies hetzelfde type, waardoor er in feite telkens één overbodig is. Erasmus zelf en zijn vriend Willem Hermans zijn gelijksoortige 'vrijgestelden'; de dokter en de burgemeester zijn evenzeer gelijksoortige dienaren van de publieke zaak. Wat die laatste twee verbindt, is dat zij de echte oppositie tegen leider Batt vormen: maar binnen hun team speelt de burgemeester duidelijk de hoofdrol. Hij is Batts werkelijke uitdager, want hij wordt direct in het begin van het gesprek al door Batt beschuldigd van bestuurlijke nalatigheid ten aanzien van de goede zaak van de letteren[43], híj wordt door Batt aangekeken voordat die met zijn grote betoog begint[44], en hij is de enige die inhoudelijke tegenwerpingen tegen Batts redeneringen maakt én volhoudt[45]. De dokter vormt eigenlijk niet meer dan zijn schaduw, want hij geeft inhoudelijk uiting aan dezelfde twijfel waarmee de burgemeester Batt confronteert: kan de jacht op de schone letteren niet gemakkelijk afbreuk doen aan een vrome levenswijze? - maar hij doet dit in het begin, en komt na een lang weerwoord van Batt niet meer aan de beurt[46]. Al met al had zijn bijdrage heel goed in het pakket van de burgemeester kunnen zitten, waarmee diens inbreng aan zwaarte gewonnen zou hebben. Als dan op dezelfde manier de aardige en speelse, maar inhoudelijk betekenisloze bijdrage van Willem Hermans aan Erasmus zelf was toebedeeld, zou de structuur van het debat veel duidelijker zijn geworden: drie deelnemers, waarvan er een, niet-betrokken en beminnelijk, met zijn stimulerende vragen de twee echte opponenten tot discussie aanzet, namelijk Batt die de strijd voor de schone letteren *tout court* voert, en de burgemeester die de gevaren verwoordt die een absolute overgave aan die strijd kan meebrengen - zowel voor de individuele christen als voor de christelijke samenleving.

Waarom liet Erasmus zijn gesprek dan door zovéél personen voeren? Ongetwijfeld allereerst omdat Cicero dat in *De oratore* ook had gedaan (er treden daar vier tot zes sprekers op, in wisselende samenstelling). Een bijkomende reden lag misschien besloten in de mogelijkheid aan te tonen hoe groot zijn kring van humanistenvrienden (al) was. De ruime rolbezetting van de *Antibarbari* toont zijn jeugdig enthousiasme voor de verbreiding van de goede zaak der letteren. Maar waarschijnlijk had hij de consequenties van die vorm niet uitgedacht. Dat hij met de *Antibarbari* bewust naar een nieuwe dialoogvorm zou streven, zoals Schoeck heeft gesuggereerd[47], lijkt toch niet zo waarschijnlijk. De situatie zal eerder zó zijn geweest dat hij terzake wel veel losse ideeën, maar geen normatieve theorie had[48]. Als we afgaan op de verzameling

43 *ASD*, I-1, 50: 27-33; *CWE*, XXIII, 28: 9-14.
44 *ASD*, I-1, 66: 7; *CWE*, XXIII, 40: 29.
45 De burgemeester is tevens de enige opponent van Batt die enige consistentie toont in zijn eerste redenering ten aanzien van het verval der letteren, *ASD*, I-1, 46-47; *CWE*, XXIII, 24-26, en zijn latere tegenwerpingen tegen Batt, *ASD*, I-1, 130, 134136; *CWE*, XXIII, 112-113, 115-118, 120. Vergelijk hierna in de tekst blz. 181-182.
46 Voorde tegenwerpingen van de dokter zie *ASD*, I-1, 96-97, 98, 101; *CWE,* XXIII, 74-75, 77, 80; ik zie hier geen verband met zijn eerder geuite 'astrologische ondergangsvisie', *ASD*, I-1, 46-47; *CWE*, XXIV, 41.
47 Schoeck, *Erasmus grandescens* (noot 13) 94.
48 Zie Enenkel, *Kulturoptimismus und Kulturpessimismus* (noot 24) 137-142 voor het ontbreken van een algemeen geaccepteerde theorie van de dialoog in Erasmus' tijd.

De copia verborum et rerum, waarvoor hij de grondslagen in de jaren 1490 legde, zien we dat hij daar het begrip 'dialogismos' associeert met redes die in de mond van historische personen worden gelegd. Interessant is dat hij daar waarschuwt tegen te lange betogen, en aanbeveelt ze te onderbreken, te variëren, op te vrolijken[49]. Ongetwijfeld zat zijn geheugen ten tijde van de *Antibarbari* vol met voorschriften ten aanzien van de dialoog, maar stond hij zichzelf toe daar vrij mee om te gaan. Het resultaat: Batts overwicht en de type-verdubbelingen, bevredigde hemzelf in elk geval zo dat hij op die wezenlijke punten in 1520 geen wijzigingen aanbracht. Misschien was hij zich er altijd wel van bewust geweest dat hij meer een 'tissue de discours' dan een echte dialoog had geleverd[50].

2 *Karakter van de 'barbaren'*

Nu de vraag wie het eigenlijk zijn, die barbaren waartegen de vijf vrienden in hun *hortus conclusus* ten strijde trekken. Omdat Erasmusgeleerden hier geen probleem zien lijkt het stellen van de vraag geforceerd, maar de variatie die hun 'barbarenbeeld' toont, rechtvaardigt een heroverweging. Want hoewel het in grote lijnen voor elke lezer duidelijk is tegen welk type barbaar Erasmus en zijn vrienden strijden, toch maakt het uit of die zich hult in de pij van Erasmus' eigen kloosterbroeders[51], in die der bedelmonniken[52], of dat ze eenvoudig gelijkgesteld kunnen worden met alle vijanden van de 'humanities'[53], of zelfs van 'humanism'[54]. Wie heeft Erasmus eigenlijk (vooral) in zijn hoofd gehad? Al die genoemde categorieën? Ik wil hier pleiten voor een vernauwing en een specificering: het ging hem in eerste instantie om de schoolmeesters. Aan die opperbarbaren voegde hij later de orden toe, en eenmaal op dreef zag hij de barbaren overal... maar het waren de meesters van de stads- en kapittelscholen die zijn verontwaardiging hadden aangestoken. Met hùn onkunde en nalatigheid begint en eindigt de dialoog; met een klacht over zijn eigen gebrek aan goede leermeesters opent Erasmus zijn opdrachtsbrief[55]. En het is een (ex-)schoolmeester, Batt, aan wie hij de hoofdrol in het dispuut toekent - een rol die hij oorspronkelijk aan zijn oude kloostervriend Aurelius (Cornelius Gerard) had toebedacht[56]. Waarachtige bezorgdheid om het peil van het onderwijs in de stadsscholen was, zo blijkt uit de opbouw van de *Antibarbari*, zijn belangrijkste drijfveer.

Maar als de zaken zo duidelijk liggen is het toch vreemd dat er in het geleerde com-

49 Zie *CWE*, XXIV, resp. 586, 649, 658.
50 Voor deze gedachte zie J. IJsewijn en C. Matheeussen, 'Erasme et l'historiographie', in: G. Verbeke, J. IJsewijn, ed., *The Late Middle Ages and the dawn of humanism outside Italy* (Leuven, Den Haag, 1972) 31-43, hier 33. Vergelijk ook Eckert, *Erasmus von Rotterdam* (noot 11) I, 65, die het veelbetekenend acht dat Erasmus zelf in 1523 zijn *Antibarbari* tot het 'declamatorium genus' rekende.
51 Zie R. Stupperich, *Erasmus von Rotterdam und seine Welt* (Berlijn, 1977) 39.
52 Meissinger, *Erasmus von Rotterdam* (noot 11) 33, 39; en daarna vooral M. Mann Phillips, *CWE*, XXIII, 11-13, die een strikt verband legt met Erasmus' strijd tegen de Leuvense theologen.
53 C.R. Thompson in *CWE*, XXIII, xxvi, lvii, lviii.
54 M. Mann Phillips in *CWE*, XXIII, 3; ook Schoeck, *Erasmus grandescens*, 93. Voor 'humanism', resp. 'humanities': A. Grafton, L. Jardine. *From humanism to the humanities* (Londen, 1986) xvi.
55 *ASD*, I-1, 35: 4; *CWE*, XXIII, 16: 3-7.
56 K. Kumaniecki in *ASD*, I-1, 9-10.

mentaar op de *Antibarbari* nauwelijks over de schoolmeesters en veel over de geestelijkheid wordt gesproken[57]. Er zijn twee mogelijke verklaringen. De eerste steekt hierin, dat Erasmus' tekstuele toevoegingen aan de drukversie van 1520 vooral bestaan uit aanvallen op monniken en broeders. Dat feit heeft terecht veel geleerde aandacht getrokken[58], omdat het licht werpt op de verslechterende verhouding tussen Erasmus en diverse geledingen binnen de geestelijkheid. Ons interesseert hier echter de Erasmus van 1495 en dus de vraag of de toegevoegde barbaren de oorspronkelijke hebben verdrongen. Die kwestie is een discussiepunt dat samenhangt met de visie die men op het geheel van de gedrukte tekst van 1520 heeft. Sommigen zien nog breuklijnen waarvoor Erasmus zelf door zijn revisie van 1520 verantwoordelijk is[59]. Zelf zie ik ze niet, en zou liever spreken van verfraaiende toevoegingen[60]; er is duidelijk meer vertoon van eruditie, en daarin past een scherpe aanval op de bedelorden heel wel: de notie dat er een speciale connectie tussen de orden en barbarij bestond, was immers gemeengoed in humanistenkringen[61]. Persoonlijke geraaktheid van Erasmus - door ruzie met de Leuvense theologen, bijvoorbeeld - valt natuurlijk niet uit te sluiten, maar die heeft hoogstens versterkend gewerkt.

De tweede reden waarom de schoolmeesters aan de geleerde aandacht plegen te ontsnappen heeft niet met de revisie van de tekst te maken. Al in de versie van 1495 maakt Erasmus het zijn lezer moeilijk om vat te houden op de barbaarse schoolmeesters, doordat hij Batt de vijand in drie vage soorten laat verdelen, die in de plaats komen van concrete categorieën als de schoolmeesters of de orden. Het zal nu gaan, zegt Batt, tegen ‘totaal-onwetenden, halfontwikkelden, en arroganten’. Erasmusgeleerden hebben spitsvondige invullingen van deze drie categorieën voorgesteld[62], maar die helpen, geheel afgezien van de vraag of ze op zichzelf overtuigen, de lezer niet werkelijk verder, want Batt blijkt er van de drie slechts één te behandelen. En die ene is de eerste, die der ‘totaal literatuurlozen’... een minder interessante soort dan die andere twee, de halfgeletterden en de ‘arroganten’. Dàt zijn gevaarlijke vijanden, tegenstanders bovendien waarmee de Tegenbarbaren in de praktijk mee te maken hebben, maar juist zij komen niet aan de beurt...

Naarmate de dialoog verloopt, blijkt het gezicht van de barbaren überhaupt te vervagen. Na de eerste ontmoeting, waarin de vrienden ieder hun reden voor het verval van ‘alle letteren der Ouden’[63] uiteen hebben mogen zetten, blijkt dat alleen Batt die

57 Zij staan alleen nog prominent bij R. Pfeiffer, ‘Die Wandlungen der “Antibarbari”’, in: *Gedenkschrift zum 400. Todestage des Erasmus von Rotterdam* (Basel, 1936) 50-68, hier 62: ‘die Hauptverbrecher bleiben die bildungslosen Lehrer...’.

58 Zie al Hyma, *Youth of Erasmus* (noot 3) 290, en samenvattend M. Mann Phillips, *CWE*, XXIII, 11-13.

59 *CWE*, XXIII, 14.

60 Daarin gesteund door Pfeiffer, ‘Wandlungen’, 67: ‘Trotz allen Wandlungen durch drei Jahrzehnten sind die Antibarbari im Wesen und im Ziel sich gleich geblieben...’.

61 Tracy, ‘Against the “Barbarians”’, 14-15.

62 Bejczy, ‘Overcoming the Middle Ages’, 38 sluit zich aan bij B. Bradshaw, ‘The christian humanism of Erasmus’, *Journal of theological studies*, n.s. XXXIII (1982) 430-431, 447, alwaar ‘groep 2’, de halfontwikkelden, met de scholastici ingevuld worden, en ‘groep 3’, de arroganten, met ‘humanists who neglect Christianity’; voor de wel-bestreden ‘groep 1’ blijft dan over ‘those with a fideist view’ wat mij teveel eer lijkt voor de totaal onwetenden.

63 ‘Omnes litterae veterum’; aldus zowel in de versie van 1495: *ASD*, I-1, 45: 5, als in die van 1520: 45: 20.

ondergang wijt aan *menselijke* fouten, en wel aan de fouten van mensen die nog in leven zijn: de 'arcadische ezels' die hun wijsheid in de scholen staan uit te balken. Treurig is dat zij daar alle kans voor krijgen, want mensen jagen nu eenmaal hun privé-belangen na, zonder oog voor zaken van algemeen nut als goed onderwijs[64]. Ook vorsten en geestelijkheid tonen zich in dit opzicht nalatig[65]. Dus: van hen die de macht hebben om iets aan het onderwijs te doen valt niets te verwachten; de enkelingen die hun stem nog wel eens verheffen zijn 'hypocrieten', die zich geheel onterecht tot censor opwerpen ... eigenlijk 'eerder beesten dan mensen'[66].

Aan dit verderfelijke stel voegt Erasmus dan bij zijn revisie van 1520 de (wel èrg losbandige) bedelorden toe[67], en tegen deze combinatie van 'valse vromen' laat hij zijn Batt dan een sprankelend-erudiete, zeer venijnige scheldrede afsteken. (Over de inhoud straks.) Juist als de rook van het spervuur de barbaren voor de eerste keer aan het oog dreigt te onttrekken, herinnert de burgemeester Batt op speels-civiele toon aan de schoolkwestie. Daarmee zet hij hem aan tot het uiten van een hoogstpersoonlijke grief: twee jaar geleden had hij, Batt, vers uit Parijs, de arme schooljongens van hun barbaarse lespakketten willen bevrijden, maar dat werd onmogelijk gemaakt door geestelijken en burgers die vreesden voor moreel verval van de jeugd. Hoewel die tegenstanders van de goede letteren een willig oor bleken te vinden bij het allerlaagste *vulgus*, was Batt zich als een ware Hercules blijven verzetten[68]. - Op dit punt aangekomen onderbreekt de burgemeester Batt met zijn eerste inhoudelijke argument (hadden die tegenstanders van de onderwijshervorming dan geen goede redenen?), waarmee het eigenlijke debat had kunnen beginnen ... ware het niet dat hoofd-aanvaller Batt bij het omstandig hernemen van zijn betoog die gewraakte antionderwijsvernieuwers uit het oog verliest, ten gunste van de drie bovengenoemde categorieën van 'onwetenden, half-wetenden, arroganten'[69]; waarvan er dan, zoals gezegd, maar één aan de beurt komt. Vanaf dit moment worden de barbaren steeds meer tot 'ze', waarbij ze soms met handwerkslieden, dan weer met bedelmonniken worden vergeleken[70]; nog even krijgen ze contouren onder de aanduidingen 'onze dialectici' of 'onze anti-academici'[71], maar als groep lossen ze op als Batt een anonieme 'doodsvijand van onze studies' opvoert die het ganse barbarendom in zich belichaamt. De man is een burger, een oude schoolvriend, geen geestelijke[72]. Verderop staat deze vijand zijn plaats af aan een ergerlijke losbol, een vrolijke drinkebroer bij wie Batt te

64 *ASD*, I-1, 51: 10-13 en 30-33; *CWE*, XXIII, 29: 6-8.
65 *ASD*, I-1, 55: 10 en 27 voor de *principes*; de geestelijken heten in 1495 *ecclesiastici* (55: 10) en in 1520 *ecclesie proceres* (55: 26); *CWE*, XXIII, 32: 9, 12, 14.
66 *ASD*, I-1, 57: 8-9; *CWE*, XXIII, 33: 4.
67 *ASD*, I-1, 57: 15-19; *CWE*, XXIII, 33: 15.
68 *ASD*, I-1, 62: 4-63: 1; *CWE*, XXIII, 36: 29-37: 4.
69 *ASD*, I-1, 68: 14-24: de eerste categorie is van hen die de *literaturam universam poeseos nomine detestantur*, de tweede is die van de *indocte docti*, die wel íets weten, maar *humanitatis ... literas, sine quibus caeca est omnis doctrina, angue peius oderunt*; en tenslotte is er een laatste van mensen die *quodvis literarum genus ... probant ... at ea lege, ut ipsi pro summis et poetis et rhetoribus habeantur ...* (die laatste hebben we in de tekst vertaald met de 'arroganten').
70 De diverse arbeiders: *ASD*, I-1, 73: 7-11; de bedelorden aldaar resp. 47: 12-14 en 49: 1-34.
71 *Dialectici, ASD*, I-1, 85: 28-29; *antacademici* aldaar 89: 14.
72 *ASD*, I-1, 107: 17-22; *CWE*, XXIII, 86: 36-87: 3.

gast is op een missie naar Vlaanderen[73]. Ook deze tweede vertegenwoordiger van het barbarendom draagt geen pij. Uiteindelijk komt de burgemeester weer aan het woord met zijn kernpunt: is die nieuwe eruditie nu echt nodig voor een christelijke levenswandel? De apostelen beschikten dáár toch ook niet over? Batts antwoord (liever: dooddoener) is dan: wat hebben we eigenlijk met die ongeletterde apostelen te maken, we hebben het toch niet over hen, maar over de schoolmeesters[74]? Waarmee hij terug is bij af.

3 *De aard van de verwijten*

We zagen hiervóór dat de barbaren moeilijk in het oog te krijgen én te houden zijn. Hetzelfde probleem doet zich voor bij pogingen om te definiëren waarvan ze nu precies worden beticht. In welke vorm bieden ze aanstoot: actief, passief? Gaat het om barbaarse intenties of ook om barbaars gedrag?

Eén ding wordt al snel duidelijk: om beide, maar vooral om het laatste, om barbaars optreden. Aan inhoudelijke argumenten komen de barbaren namelijk helemaal niet toe, omdat ze te lui voor denkwerk zijn, en volop bezig met uitspattingen. Bovendien zijn het arrogante leeghoofden. Ze weten niets - ze vormen immers ook de categorie van 'hen die de *republiek der letteren* met wortel en tak uit willen roeien' - maar dat komt doordat ze te lui zijn om iets te leren. Dus weten ze niet waarover ze het hebben, verschuilen ze zich achter vage argumenten van religieuze aard, en hebben ze alle tijd om zich aan ieder soort zingenot over te geven. Ze verachten wat ze niet kennen, en zijn dus 'slaafs vee, waar zelfs ezels nog om zouden lachen'[75].

Het valt niet mee om deze combinatie van verwijten interessant te blijven vinden. Omdat Batts filippica bij iedere herneming al snel een algemeen-moralistische strekking van genoemde aard krijgt[76], begint de lezer zich af te vragen of er een noodzakelijk verband bestaat tussen het versmaden van de goede letteren en overmatig drankgebruik of intellectuele luiheid. Toch blijkt er hier en daar onder de standaardverontwaardiging[77] nog wel een meer specifieke ergernis te schuilen. Soms onderbreekt Batt zijn lawine van invectieven om expliciet te wijzen op een omstandigheid die mede verantwoordelijk is voor de stupide zelfdunk van de vijand: slecht onderwijs. Op het punt van lesmateriaal is ieder onderscheidingsvermogen allang zoek; hier heersten en heersen er 'anti-academici', die meesters zijn in het bedenken van fraaie titels voor nietswaardige teksten[78]. Ook weten ze niet wie wie is: deze ezels rekenen Hieronymus tot de grammatici en niet tot de theologen[79]! Kortom, ze kunnen zich in

73 *ASD*, I-1, 124: 9 vlg.; *CWE*, XXIII, 105: 7 vgl.
74 *Ludimagistri, ASD*, I-1, 130: 18; *ludi literarii et quidem publici*, aldaar 131: 2; *CWE*, XXIII, resp. 113: 28 en 114: 13.
75 *ASD*, I-1, 73: 13-14: 'O contemptores *servum pecus*, quos vel ipsi derideant asini...'; wat milder: 'rusticana cohors', 70: 27.
76 Een algemene indruk het gemakkelijkst uit de *CWE*, XXIII: luiheid vooral op 54-55, 83, 99-100; arrogantie 61-74; losbandigheid 47, 103-106.
77 Vergelijk Tracy, 'Against the "Barbarians"', 13: het 'luiheid'-verwijt is bij humanisten van Erasmus' generatie een topos.
78 Als daar zijn: 'gemmula, margarita, floretus, rosetum, speculum, catholicon, mammetrectus, summa', *ASD*, I-1, 89, 14-90: 4; *CWE*, XXIII, 67: 1-8.
79 *ASD*, I-1, 118:14-18; *CWE*, XXIII, 98: 27-33.

het land der letteren niet oriënteren, maar dwalen er desondanks welgemoed en vol zelfbewustzijn door.

Dit laatste type van verwijt: het gebruik van verkeerde leerstof, dat veel specifieker is dan de eerstgenoemde categorie van de luie bandeloosheid, heeft Erasmus in 1520 nog aanzienlijk aangevuld. Hij noemt meer 'verkeerde' titels, en voegt een flagrant geval van foute klassificering toe: de barbaren, die smakelozen, houden auteurs als Plinius en Livius nota bene voor dichters! Sommigen gaan zelfs zo ver dat ze menen Latijn te kunnen leren uit het Psalter of uit de Spreuken[80]! (Een nogal opvallend verwijt, dat laatste, want de mogelijkheid dat de student inhoudelijke compensatie uit gebrekkige taal zou weten te puren blijft onbesproken.) Betekent dit alles nu dat Erasmus' ergernis over de slechte leerboeken met de jaren was toegenomen? Nee, want hij kende de langere rij slechte titels al in 1489, toen hij die - in iets andere vorm - per brief aan zijn vriend Aurelius presenteerde[81]. Interessant is dat hij juist deze brief in 1519 geschikt achtte voor publicatie, hem toen herzag, en hem dus kort voor het werk aan de *Antibarbari* onder ogen had gehad. Met andere woorden: Erasmus' toevoegingen van 1520 berustten niet op verse ervaringen, integendeel: ze waren dertig jaar oud. Trouwens: al in 1489 was het niet zijn eigen rijtje geweest: hij had het aangetroffen in Valla's voorwoord op zijn tweede boek van de *Elegantiae*[82]. Erasmus vulde in 1520 het 'foute-leerstof-verwijt' aan met stof die hij al als kloosterling kon citeren.

Het zijn dus niet alleen de barbaren zelf die in de loop van de *Antibarbari* vervagen, het zijn ook de verwijten die tot hen gericht worden. Wat er in 1520 werd toegevoegd berust niet op verse ergernis, maar op de wens tot fraaiere stoffering van de tekst. De werkelijke aard van de beschuldiging wordt kernachtig samengevat als Batt betuigt dat 'haten van de letteren' de opperste vorm van barbarij is, en niets heeft te maken met het bewaren van ongerepte vroomheid. Waar het uiteindelijk om gaat, is minachting voor 'retorica, poëzie, en de Oudheid'[83]. Dàt verwijt figureerde al in de eerste titel van de *Antibarbari*, die van 1495: 'Een verdediging waarin de redeneringen worden weerlegd van barbaren die strijden tegen de poëzie en de wereldlijke literatuur[84]. Een interessant verwijt, vooral vanwege dat 'wereldlijke'. Maar juist daarop wordt niet ingegaan.

4 *De gang van de redenering. Retorische trucs*

Hoe wordt dan tenslotte die belofte uit de oorspronkelijke titel, het weerleggen van de 'redeneringen der barbaren', waargemaakt? Hoe verloopt de discussie tussen de

80 Dit zijn *blitei*, 'mensen zonder smaak': *ASD*, I-1, 57: 22-58: 12; *CWE*, XXIII, 33: 21-34: 4.
81 Alien, *Opus epistolarum*, I, nr. 26 (1489) 86-91.
82 J. Chomarat, *Grammaire et rhétorique chez Érasme* (2 dln.; Parijs, 1981) I, 184-185. Er zit een lichte variatie in de rijtjes.
83 'Damnatis rhetoricen, odistis poesim, odistis antiquitatem': *ASD*, I-1, 73: 15-17 (*CWE*, XXIII, 47: 22-24). In nog iets meer 'gepolijste' vorm herhaald *ASD* 76: 31-77: 4: wat de verachters minachten is ciceroniaanse *eloquentia* ... Chrysippi *acumen* ... *poesis*, en de *polities veterum theologorum* (*CWE*, XXIII, 51: 22-27).
84 'Contra poesim et litteraturam secularem', *ASD*, I-1, inleiding 14.

onderling strijdende Tegenbarbaren? Stelt de auteur Erasmus ons een winnaar voor en zo ja: hoe heeft die de opgeworpen bezwaren dan overwonnen?

Dat het niet meevalt om de lijn van het debat vast te houden komt gedeeltelijk door de hiervóór al aangemerkte eigenaardigheid dat zowel de aard van de barbaren als de hun gedane verwijten in de loop van het betoog vervagen. Een veel grotere hindernis echter vormen enkele steeds weerkerende retorische trucs[85]. Het zijn er drie: niet ingaan op de vraag van de tegenstander, omkering van zijn vraag, en tenslotte: moedwillige betekenisverglijding in de gebruikte terminologie. We tonen deze trucs aan door het verloop van de discussie in grote lijnen te volgen.

Na twee inleidingen, één waarin Erasmus' vier gasten elk hun reden voor de ondergang van de letteren geven, en één waarin Batt een eerste aanvalsrede houdt - en wel tegen de schoolmeesters met hun aanhangers - stelt de burgemeester hem de volgende vragen:

- Is het niet waar, Batt, dat je met je nieuwe onderwijsprogramma christelijke schrijvers door heidense vervangt?

- Is het daarmee dan ook niet zo dat je bekende stof door onbekende vervangt, die veel meer inspanning vereist?

- En loop je niet het gevaar dat je kuise, opbouwende stof voor onkuise inruilt[86]?

Het zijn typerende vragen van een burgervader die zich verantwoordelijk voelt voor de inhoud van het openbaar onderwijs. Hij krijgt echter geen antwoord. Op het eerste deel van de vraag, het verlies aan christelijke auteurs ten bate van heidense, gaat Batt niet in, en de impliciete beschuldigingen van de volgende twee - te moeilijk? te losbandig? - keert hij om: de studenten zijn te lui en zèlf onkuis; verder zijn ze ook nog schijnheilig en arrogant. Maar met deze omkering bereikt hij wel uitstel, geen afstel van de vraag waarom het uiteindelijk zal gaan: zijn die ‘letteren’ nu nuttig, nodig of schadelijk voor de christen; anders en scherper gezegd: wat zijn zij waard tegenover de simpele boersheid van de apostelen[87]? Eenmaal loopt Batt zelf tegen die vraag aan, eenmaal werpt de dokter hem op, en eenmaal doet de burgemeester dit. De eerste keer is Batts antwoord een combinatie van omdraaiing en ontwijking: op de vraag of het niet zo is dat de eenvoudigen van geest de hemelen beërven, stelt hij de tegenvraag waarom die hemelen eigenlijk waardering voor ‘boersheid’ (*rusticitas*) op zouden moeten brengen - dat zou toch betekenen dat wij allen die boerse grofheid boven alles zouden stellen[88]? (Kennelijk zijn ‘wij’ zonder meer een afspiegeling van de hemelse preferentie.) Hij vervolgt met een lange uiteenzetting over het

85 ‘Trucs’ in de zin van het gewone spraakgebruik, niet als verwijzing naar technisch-retorische *loci.* Erasmus kende in 1495 zijn Cicero en Quintilianus natuurlijk terdege en dus is het niet onmogelijk dat hij niet alleen in hun argumentatieleer, maar ook in hun leer van de argumentatie*fouten* was geverseerd (zo kan hij, bijvoorbeeld, als ‘truc’ het uitwijken naar een andere zaak dan de behandelde gekend hebben: (Cicero) *Ad Herennium*, II, xxvii, 43, vergelijk Cicero, *De inventione*, I, 94; of ook het bedrieglijk variëren in woordgebruik: Quintilianus, *Institutiones oratoriae*, VI, iv. In het algemeen was hij bekend met *elenchi* (sofismen), zie ook J. Chomarat, *Grammaire et rhétorique chez Érasme*, II, 1060. Maar een onderzoek naar het ontleningsaspect van Erasmus' retorische techniek in de *Antibarbari* zou hier te ver voeren.

86 *ASD*, I-1, 63: 21-28; *CWE*, XXIII, 38: 19-24.

87 *ASD*, I-1, 76: 2-3; *CWE*, XXIII, 50: 17.

88 Vertaling van ‘bruta’ *ASD*, I-1, 76: 7; *CWE*, XXIII, 50: 22: ‘stupidity’.

nut van de ‘heidense eruditie’ waarbij de vraag naar de *noodzaak* wordt vermeden: dat de christelijke leer in door heidense geleerdheid vruchtbaar gemaakte bodem ontkiemde[89] betekent immers niet dat die leer anders niet was ontkiemd. Dat de heidenen alles al hadden uitgevonden dat sindsdien zijn nut bleef houden (zoals weven, verven, medicamenten, schrijven, het Latijn[90]) brengt niet noodzakelijkerwijs mee dat ook hun literatuur nu onmisbaar is. Het is alsof Batt aanvoelt dat zijn bewijsvoering niet sluitend is, en dat brengt hem tot twee overmoedige uitingen: dat hij zich wil noemen naar elke heiden die hem beter onderwijst dan een christen vermag te doen[91]); en dat christelijke eruditie eenvoudig niet bestaat[92]. Om deze toch wel vèrgaande beweringen niet te sterk te doen naklinken vervolgt Batt dan met een lange verhandeling over de vaak voorkomende arrogantie bij onwetenden, die in zo schril contrast staat met de bescheidenheid der echte geleerden[93] - een afleidingsmanoeuvre dus, geen antwoord.

Toch beseft ook Batt wel dat die hooggeprezen heidense eruditie uiteindelijk in verband gebracht moet worden met de eisen van de christelijke charitas, ja zelfs dat Paulus die laatste hoger heeft gesteld[94]. Het is de dokter die hem hier de pin op de neus zet: leidt aandacht voor de heidense eruditie niet af van het pad der christelijke deugdzaamheid? Gaf Christus niet het voorbeeld van gepaste nederigheid toen hij op een ezel Jeruzalem binnenreed, met totale veronachtzaming van retorische vaardigheden? In zijn antwoord maakt Batt opnieuw gebruik van de twee nu welbekende trucs: omkering en ontwijking: hij verwijt hun, die aan Christus' intocht en dus aan de ezel refereren, dat zij in verstandelijke zin zelf ezels zijn: met ‘deze mystieke bewoordingen’ (Christus' ezelrijden etc.) verwijzen zij immers niet naar datgene wat iemand *weet*, maar naar wat hij *voelt*[95]. Als de dokter dan toch wil weten hoe hij de verhouding tussen eruditie en *deugd* moet zien past Batt de omkeringstruc wéér toe: kan men in geval van *on*deugd niet beter mèt dan zonder eruditie zijn[96]? En als hij voelt dat hij nu in de gevarenzone belandt - want ook Batt moet wel inzien dat goedverkochte ondeugd gevaarlijker is dan ‘onnozele’ - wendt hij de steven naar deugdzame geleerden die verzuimen hun deugd uit te dragen. Waarmee hij zichzelf opnieuw tot een drastische uitspraak verleidt: aan de verbreiding van het christendom hebben de geleerden een grotere bijdrage geleverd dan de martelaren; van die laatsten zijn er immers grote aantallen geweest, terwijl kerkgeleerden altijd schaars waren. Bovendien: terwijl de martelaren door hun dood het getal der christenen verminderden, vergrootten de geleerden het juist met hun wervende exegese[97]!

89 *ASD*, I-1, 84: 12-13; *CWE*, XXIII, 61: 17-18.
90 *ASD*, I-1, 79: 18-80: 22; *CWE*, XXIII, 56: 17-60: 26.
91 *ASD*, I-1, 81: 18-22; *CWE*, XXIII, 58: 19-22.
92 *ASD*, I-1, 84: 25-29; *CWE*, XXIII, 61: 34-38.
93 *ASD*, I-1, 83: 34 tot 93: 24; *CWE*, XXIII, 61: 30 tot 71: 6.
94 *ASD*, I-1, 93: 25-96: 5, *CWE*, XXIII, 71: 11-73: 37.
95 ‘Non ad intellectum sed ad affectum’: *ASD*, I-1, 99: 21; *CWE*, XXIII, 78: 2-4.
96 *ASD*, I-1, 102: 17-20; *CWE*, XXIII, 80: 33-35.
97 *ASD*, I-1, 103: 27-104: 5; *CWE*, XXIII, 82: 32-83. Hij komt tenslotte uit bij Augustinus, *De doctrina christiana*, waarin het nut van de dialectiek voor de uitleg van theologische kwesties wordt behandeld: *ASD*, I-1, 115: 5-12; *CWE*, XXIII, 95: 21-31. Het ‘divus Aurelius’ waarmee Erasmus Augustinus aanduidt, vertaalt Mann Phillips droogweg met ‘St Augustine’ (!).

Het is verbazend dat geen van de disputerende vrienden aan Batt verwijt dat hij met deze relativering van het bloed der martelaren wel ver gaat. Zij beiden hun tijd. Batt vult die met een hernieuwde tirade tegen de ongeletterden die aanvallen wat zij niet kennen, waarbij hij uitlegt dat de vrije kunsten voor-christelijk zijn, maar toch Christus betreffen[98]. Vervolgens komt hij bijna ter zake in een betoog over de dienstbare functie die de vrije kunsten zouden kunnen hebben voor 'versiering en gebruik van ons geloof'[99], maar op het moment dat hij raakt aan de (eventuele) onmisbaarheid van die vaardigheden voor het geloof, keert hij terug op de luiheid en onwil van hen die de waarde van die 'wereldlijke letteren' niet hoog genoeg aanslaan. Zodoende stelt hij de brandende kwestie weer uit, maar toch komt hij er zelf op terug met de erkenning van het feit dat het christelijk geloof niet ontstond in kringen van geleerden en dichters, maar in die van van ruwe vissers[100].

Het is op dit punt dat de burgemeester nu inhaakt, met de terechte opmerking dat Batt een lange omweg heeft gemaakt om juist deze kwestie te omzeilen[101]. En ondanks Batts afleidende stelling dat de apostelen zelf dan wel niet geleerd waren, maar zich ook niet tegen 'ontwikkeling' keerden, houdt de burgemeester nu vol: de apostelen begrepen de Schrift niet door eigen menselijke inspanning, maar door hemelse genade[102]. Relativeert dat gegeven de waarde van onze eigen menselijke inspanning niet terdege? Batts omkerend antwoord wordt nu wel bijzonder stoutmoedig: hoeven we soms alleen naar kennis te zoeken die uit de hemel valt? Waar spannen we ons dan eigenlijk voor in? Als de Heilige Geest ons in één keer zou verlichten, hoe zouden we dan alles wat ons tegelijk geopenbaard werd moeten onthouden? Dat zou veel te lastig zijn, dus kan die Heilige Geest beter zo nu en dan eens langskomen[103]. Dit gaat de burgemeester te ver, en hij houdt vol: de apostelen Petrus en Jacobus zijn toch voorbeelden van mensen die zonder enige angst dat zij niet uit hun woorden zouden komen, rechtstreeks en zonder retorische kennis hun wijsheid uitdroegen?

En nu voor het eerst lijkt Batt antwoord te geven: goed, zegt hij, - maar toch mogen we niet werkeloos gaan zitten wachten op inspiratie van de Heilige Geest; het evangelie mag ons dan wel verbieden om ons zorgen te maken voor de dag van morgen, het verbiedt ons geenszins om intussen naar wijsheid te blijven streven[104]. Met deze vorm van inbinding lijkt Batt zijn zaak toch nog veilig te stellen, maar eigenlijk doet hij dit door van de derde hiervoor genoemde kunstgreep gebruik te maken: nu dus niet van ontwijking of van omkering, maar van betekenisverglijding. Dat heeft hij al eerder gedaan door de apostolische eenvoud (*simplicitas*) constant in boersheid (*rusticitas*)

98 *ASD*, I-1, 110: 14-16; *CWE*, XXIII, 90: 10-12. Dit is de cruciale zin die in de *Antibarbari*-literatuur altijd weer wordt aangehaald om aan te tonen hoe Erasmus de connectie klassieke cultuur-christendom ziet.

99 *ASD*, I-1, 117:23 vlg.: de 'buit van Egypte'; *CWE*, XXIII, 98: 5 vlg.

100 De gevoerde discussie over de vraag of bepaalde apostelen (Paulus, Johannes, Jacobus) nu eigenlijk wel of niet 'rusticus' waren, *ASD*, I-1, 122-123, *CWE*, XXIII, 102-103, laten we hier rusten.

101 *ASD*, I-1, 129: 20-22; *CWE*, XXIII, 122: 21-29.

102 *ASD*, I-1, 130: 29-30; *CWE*, XXIII, 114: 1-3.

103 *ASD*, I-1, 130: 36-131: 16; *CWE*, XXIII, 114: 24-35. Deze toch wel opvallende uitspraak heeft nauwelijks commentaar uitgelokt; een uitzondering is Mestwerdt, *Anfänge des Erasmus*, 204.

104 *ASD*, I-1, 133: 11-20; *CWE*, XXIII, 116: 35-117: 16.

te 'vertalen'[105]. Nu gebeurt er iets dergelijks, want terwijl het ging om eruditie, gaat Batt als vanzelfsprekend over op *wijsheid.* Dit ontgaat de burgemeester echter niet, en dus kleedt hij zijn bezwaar nog eens anders in: had de heilige Bernardus zijn kennis niet, naar eigen zeggen, van eiken en beuken gekregen[106]? (Hij bedoelt daarmee: in de eenzaamheid, door gebed, contemplatie, dus door inspiratie.) Na enig misverstand over de beeldspraak zegt Batt dat Bernard de eenzaamheid zocht in navolging van de dichters, die er immers hun inspiratie opdoen. De burgemeester houdt nu echter definitief vol:

> Maar de Heilige Geest inspireerde de apostelen niet met de wereldlijke letteren, en dáár hebben we het over! Als die Letteren ergens goed voor waren geweest had hij dat toch niet nagelaten[107]?

Batt lijkt nu aan het einde van zijn Latijn te komen; hij pleegt nog een laatste omdraaiing door te stellen dat de Heilige Geest inderdaad die schone letteren niet aan de apostelen *schonk*, maar ze ook van niemand *afnam*... waarna hij terugkeert tot zijn oude verwijt: zij die het over de goddelijke wijsheid hebben zijn schijngeleerden, en als zodanig de moeite van verdere bestrijding niet waard.

Twee overwegingen na herlezing: 1 *Aporie*, 2 *Schelden tegen schimmen*

1 *Aporie*

Dit alles houdt in dat de vraag of de 'wereldlijke letteren' méér dan een aangename verrijking van de geest, méér dan een esthetisch genoegen kunnen betekenen, niet is beantwoord. Opvallend is daarbij dat Erasmus de voor de hand liggende en door de kerkvaders uitgewerkte oplossing: dat betere kennis van de klassieke schrijvers een beter christen maakt, aldoor nèt niet geeft[108]. Hij laat het bij de vaststelling dat betere kennis van de klassieken de christen niet per definitie slecht maakt, omdat deze klassieken hun eigen vóór-christelijke waarde hebben. Meer wordt er ten bate van Batts nieuwe curriculum niet aangedragen. Maar dat het 'meer' wel degelijk tot de mogelijkheden zou kunnen behoren wordt in de loop van het gesprek wel steeds gesuggereerd. Al met al lijken de vijf vrienden er via hun twee woordvoerders, Batt en de burgemeester, niet uit te komen. En eindigt het debat - geheel volgens het ciceroniaanse boekje, overigens - door *afbreking*, niet door *afhandeling.* Batt beweert op het laatst weliswaar dat hij de barbaren heeft verslagen ... maar is Erasmus het

105 Zie Tracy, 'Against the "Barbarians"', 12-13.

106 *ASD*, I-1, 134: 34; *CWE*, XXIII, 118: 27. Bernardus van Clairvaux moet in zijn 'ongeleerde geletterdheid' iets gehad hebben dat Erasmus fascineerde, want met hem, in een analoge twijfelpositie, eindigt ook de *Lof der zotheid*, vergelijk M.A. Screech, *Ecstasy and the 'Praise of Folly'* (Londen, 1980) 44-48 ('St Bernard has the last word').

107 *ASD*, I-1, 136: 14-18; *CWE*, XXIII, 120: 20-24.

108 Cruciale plaatsen waar Erasmus deze 'oplossing' (de heidenen gaven ons de instrumenten, nu kunnen we daarmee voor een beter doel aan het werk!) verzaakt: *ASD*, I-1, 80-81; *CWE*, XXIII, 57; ook *ASD*, 93-96, *CWE*, 72-73. De redenering op de laatste plaats leidt tot de - niet expliciet getrokken - conclusie dat charitas nuttig is voor de eruditie, in plaats van het omgekeerde.

met hem eens? Blijft er niet een deel van de auteur als burgemeester achter, dus onbeantwoord en onvoldaan?

Alles lijkt ervoor te pleiten dat Erasmus aan zijn tuingesprek geen conclusie heeft willen verbinden. Daarmee zou hij zich houden aan een gerespecteerde literaire conventie[109] en ruimte laten aan de ironie waarmee hij als auteur ook zijn hoofdpersoon Batt beziet. Probleem is dat deze suggestie lijnrecht ingaat tegen de heersende (en hiervoor al even genoemde) mening dat Erasmus (natuurlijk!) Batt is[110]. De overtuiging dat er in dialogen als de *Antibarbari* een winnaar moet zijn is bijna algemeen en geldt ook voor een vergelijkbaar werk als dat van Canter[111]. Toch waag ik hier een pleidooi voor een 'open einde'. Want het is zo dat de burgemeester - toch ook een stuk van Erasmus - aan het einde nog steeds niet weet of de heilige Bernard nu aan zijn 'kennis' kwam via ingespannen zelfstudie of door inblazing van de Heilige Geest in de rust van de vrije natuur. De dokter, die andere burger-humanist, had ook al geen antwoord gekregen toen hij de morele waarde van de zelf-verworven kennis der letteren aan de orde stelde. Wellicht doen we Erasmus dus pas recht als we zijn kunstgreep van de afbreking als zodanig erkennen, en daarmee aannemen dat hij zelf bleef zien tot welke problemen zijn brandende liefde tot de 'goede' maar wereldlijke letteren kon leiden. Hij kende in 1495 zijn Augustinus en vooral zijn Hieronymus goed genoeg om de mogelijke dienstbaarheid van de heidense letteren aan de christelijke zaak overtuigender uiteen te zetten dan hij het Batt liet doen. Enerzijds liet hij de mogelijkheid open voor een werking van de genade buiten alle eruditie om ... maar aan de andere kant liet hij ook merken dat hij de aldus verworven zaligheid er maar bleekjes uit vond zien. Zonder de make-up van de wereldlijke letteren leek hem zelfs zaligheid onaantrekkelijk; van dat puur esthetisch oordeel kon hij nu eenmaal geen afstand doen. In zijn argumentatie voor een kwestie van smaak en stijl liet hij zichzelf vrolijk vastlopen.

2 *Schelden tegen schimmen*

De bijna niet aflatende scheldkanonnade uit Batts mond, die in de plaats komt van antwoorden op de gestelde kwesties, werkt op den duur verdovend. Grotendeels is dat natuurlijk de opzet van de auteur Erasmus. De humanisten leefden in een scheldklimaat en cultiveerden dit[112]. Een groot deel van de door Erasmus bij monde van Batt geuite verontwaardiging bestaat uit topoi waarmee hij zich onderscheidt, in

109 Burke, 'The Renaissance dialogue', 4: juist de dialoog die afbreekt in plaats van afsluit is van het type ongespannen, geciviliseerd 'tuingesprek'.

110 Vroegere en latere voorbeelden: A. Hyma, *Youth of Erasmus* (S.l., 1930) 199-200; L.-E. Halkin, *Erasmus. A critical biography* (Oxford, 1993; oorspr. Franse uitgave 1987) 15; Bejczy, 'Overcoming the Middle Ages' (1996) 41.

111 Zelf heb ik altijd geloofd in de rol van de ironie bij Canters 'afwikkeling' van zijn tweegesprek: Ebels-Hoving, *Jacobus Canter. Dialogus de solitudine,* 32-37. K. Enenkel, in zijn verbeterde heruitgave (*Kulturoptimismus und Kulturpessimismus*, hierboven noot 24) meent echter - met veel stelligheid - dat de ene partij, Hyppolitus, en mèt hem de preferentie van *solitudo*, het debat wint: 130-136.

112 Jacob Burckhardt sprak al van een 'Lästerschule', waarmee hij het humanistische scheldklimaat aanduidde: *Die Kultur der Renaissance in Italien. Ein Versuch* (1860; Kröners Taschenausgabe, ed. W. Goetz, 'Wiederherstellung der Urausgabe', Stuttgart, 1958) 150.

plaats van ze gevoelswaarde mee te geven[113]. Desondanks valt de scherpte van de leidende Tegenbarbaar Batt wèl op. Ik wil hier een suggestie uitwerken die misschien paradoxaal lijkt: dat die scherpte berust op een discrepantie tussen de vastomlijndheid van Erasmus' literaire voorkeur en de vaagheid van zijn 'vijand'. Aanzetten tot deze suggestie zijn hiervoor al gegeven, toen het ging over het karakter van de 'barbaren'. Er werd daar gesteld dat Erasmus' oerbarbaren de schoolmeesters waren. Maar deze vijand stond hem toch eigenlijk maar vaag voor ogen. Afgezien van zijn eigen jeugdherinneringen kon hij maar over weinig actuele bekendheid met school-meesters beschikken: die met de Leidse Engelbertus Schut[114] en met de Bergense Batt. Maar als augustijner koorheer stond hij toch ook weer buiten de echte onderwijsproblematiek. Het rijtje verouderde leerboeken dat hij zo graag opsomt, was niet meer dan een gemeenplaats. Zo heeft zijn barbarenstrijd al snel iets van een schimmenspel.

Daar komt nog iets bij. Erasmus keert zich in de loop van zijn aanval niet alleen tegen eigentijdse barbaren, maar steeds meer ook tegen barbaren uit het verleden. En ook die vroegere barbaren missen contouren, vooral omdat hij ze geen plaats in de tijd, in de geschiedenis weet te geven. Eens, ooit, is er een glorieuze bloeitijd van de letteren geweest, maar de stadia van hun verval tussen dat roemrijke 'ooit' en het ellendige nu zijn voor Erasmus niet van belang, evenmin als de oorzaken van dat verval[115]. Als hij blijk lijkt te geven van een besef dat ieder tijdperk direct tot God staat, beperkt zich dat besef tot de eeuwen vóór Christus[116], daarna valt er een zwart gat[117]. Lengte en aard van dat barbaarse zwarte gat, dat hemzelf scheidde van de 'oude theologen' (de kerkvaders), waren voor Erasmus oninteressant en bleven hem daardoor onduidelijk. Aan die vaagheid draagt bij dat hij het gat niet kon begrenzen; in wezen zag hij het immers als onafgesloten, omdat de barbarij nog volop heerste. Dit alles maakte het hem onmogelijk om het 'gat' te zien als een tijdsverloop met een eigen, zij het misschien negatieve, waarde; aan de 'barbaren' van het verval kent hij geen eigen plaats toe, een plaats waarop zij bij gelegenheid deden wat er in de omstandigheden mogelijk was. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de wijze waarop hij de twaalfde-eeuwse decretist Gratianus gebruikt: hij ontleent graag een inhoudelijk argument aan hem, maar toont intussen geen enkel begrip voor zijn methode[118], laat staan dat hij hem - al was het maar vaag - in zijn tijd of in een bepaalde ontwikkeling plaatst. Van volgorde in de tijd toont hij überhaupt geen besef. Met een rijtje als: Lactantius,

113 Vergelijk het oordeel van Tracy, 'Against the "Barbarians"', vooral 13.

114 Een man waar Erasmus eerst grote verwachtingen van koesterde: Allen, *Opus epistolarum*, I, nr. 28: 23-27, maar later in werd teleurgesteld: Hyma, *Youth of Erasmus*, 213. Zijn schoolmeesters-handboeken zijn onlangs uitgegeven: A.M. Coebergh van den Braak, *The works of Engelbertus Schut Leydensis (ca. 1420-1503)* (Leuven, 1997).

115 *ASD*, I-1, 68: 4-8; *CWE*, XXIII, 42: 18-24.

116 *ASD*, I-1, 83: 17-84: 18-2; *CWE*, XXIII, 60: 21-61: 25.

117 Gedefinieerd als 'een enorme afstand tussen onszelf en de schrijvers der Oudheid': *ASD*, I-1, 45 (2 versies: 1495 en 1520); *CWE*, XXIII, 23: 30-24: 5.

118 Hij ziet die methode als niet meer dan een lukraak bijeengaren van andermans stof, niet als het tegenover - elkaar - plaatsen van contraire regels met het doel tot een concordans te komen: *ASD*, I-1, 111: 1-4; *CWE*, XXIIII, 90: 26-30.

Ambrosius, Bernardus, Hilarius, Beda, Gregorius verdoezelt hij Bernardus' positie, eeuwen later dan de rest; en met het toekennen van een eigen - slechte - tijd aan Beda wekt hij de indruk dat die van Gregorius, een eeuw vroeger, beter was[119]. Dat er in het diepe verval na Beda nog maar twee lichtpuntjes flikkerden, Thomas van Aquino en Duns Scotus, geeft een wel erg beperkte visie weer. (De eerste wordt geprezen voor zijn gebruik van 'Cicero en de dichters'[120].) De barbaren van Erasmus spelen dus nauwelijks een rol in het eeuwenlang bewaren en bewerken van de traditie, ze zijn tijd en functieloos - en daarmee, als het er op aankomt, ongevaarlijk.

Met deze redenering dreigen we van Erasmus een gemankeerd historicus te maken, en dat is uitdrukkelijk niet de opzet. Het beperkte esthetisch-polemische kader van de *Antibarbari* vroeg trouwens niet om het aangeven van een ontwikkeling, op welke manier dan ook. Bovenstaande opmerkingen hebben dan ook uitsluitend tot doel te benadrukken dat het 'zwarte gat' van Erasmus voor hemzelf een emotioneel, geen tijdgebonden karakter heeft gehad. De suggestie die Istvan Bejczy onlangs heeft gedaan, dat Erasmus in termen van voorbije 'Middeleeuwen' dacht[121], lijkt te ver te gaan: Erasmus kon niet periodiserend denken omdat het vreselijke gat der barbarij niet was afgesloten, al daagde er enige hoop aan de horizon. Maar sterker dan zijn hoop was zijn heimwee: heimwee naar die ene 'Sternstunde' in het verleden, die gezegende tijd waarin de letteren de geesten rijp maakten voor de ontvangst van Christus. Er viel de vage barbaren waartegen hij streed eigenlijk niets anders te verwijten dan dat ze dàt heimwee niet deelden.

Slot. De Antibarbari: 'waterscheiding'?

Al met al mag men zich afvragen of het *Antibarbarorum liber* zich door de 'nogal heftige seculiere toonzetting'[122] onderscheidt van Erasmus' overige werk. Erasmuskenners hebben zich die vraag soms wel gesteld; als antwoord is er een keerpunt in zijn ontwikkeling gesuggereerd, dat dan tussen de voltooiing van de *Antibarbari* en die van het *Handboekje van de christenstrijder* in 1504 gelegen moet hebben. Omstreeks 1500 dus zou hij de verdediging van het esthetische humanisme als doelin-zichzelf achter zich laten, om zich voortaan te concentreren op wat de eigenlijke inhoud van zijn levenswerk zou worden: de zuivere uiteenzetting van de *philosophia Christi*[123]. Zo gezien kan men het 'Boek der Tegenbarbaren' als een soort waterscheiding aanmerken: één tussen de literair-esthetische en de christocentrische stromingen[124]. Deze beeldspraak is echter gevaarlijk. Niet omdat het *Antibarbarorum liber*

119 *ASD*, I-1, 124: 21-125: 7; *CWE*, XXIII, 105: 22-32.
120 *ASD*, I-1, 129: 10-11; CWE, XXIII, 112: 7-8.
121 Bejczy, 'Overcoming the Middle Ages', vooral 50-51, waar zelfs wordt gesteld dat het *Antibarbarorum liber* de aanval van vijf zelfbewuste humanisten-vrienden op de 'middeleeuwse intellectuele traditie' bevat. In die termen heeft hun *auctor* Erasmus niet gedacht.
122 Tracy, 'Against the "Barbarians"', 4.
123 Voor dit gezichtspunt vooral O. Schottenloher, *Erasmus im Ringen um die humanistische Bildungsform. Ein Beitrag zum Verständnis seiner geistigen Entwicklung* (Münster, 1933) 112-114. Hier en elders wordt het contact met Colet in Engeland, vlak na 1500, bepalend voor Erasmus' heroriëntatie geacht.
124 J.D. Tracy, *Erasmus. The growth of a mind* (Genève, 1972) 56. De reden waarom dit belangrijke werk in dit artikel niet eerder werd geciteerd is dat Tracy zelf zich ten aanzien van de *Antibarbari* in zijn hier wèl dankbaar gebruikte artikel van 1980 veel uitvoeriger heeft uitgesproken. (Maar de 'watershed' van het boek ontbreekt in het artikel!)

'eigenlijk' ook christocentrisch van inhoud zou zijn, maar juist integendeel: omdat ook het *Handboekje* er niet steeds in slaagt om klassieke en christelijke ethiek op één lijn te krijgen[125]. Er is tussen de twee werken wel sprake van accentverlegging, maar niet van ommezwaai[126].

Maar om diverse redenen is het ook niet waarschijnlijk dat er zo'n keerpunt is geweest: dat blijkt alleen al uit Erasmus' omgang met zijn eigen *Antibarbari*, die hij immers nog na 25 jaar naar strekking onveranderd in het licht zond. Dat gebeurde, naar we zagen, niet op grond van een impuls, maar na jaren van overleg. De ruime gelegenheid die hij had voor het schrappen van extreme beweringen uit zijn jonge jaren liet hij ongebruikt. Zo getuigt het werk van de eenheid van Erasmus' denken[127], en bevestigt het de gedachte dat zijn ontwikkeling geen echte crises kende. In Huizinga's woorden: 'zijn overgang van een letterkundige naar een godsdienstige levenshouding heeft niets van een bekeeringsproces'[128].

Tenslotte. 'Erasmus' geniet een rotsvaste reputatie van vredelievendheid en verdraagzaamheid. Historici brengen daar al lang, en ook recent weer nadrukkelijk, nuancering in aan. Er is zelf voor gepleit om de termen 'Erasmian' en 'Erasmianism' maar eens een tijd niet te gebruiken[129]. Wat de *Antibarbari* betreft: in dit geschrift is er geen sprake van pogingen om standpunten nader tot elkaar te brengen. Het ging Erasmus, ook nog in 1520, vooral om één ding: om te epateren met zijn Kunst van de Aanval[130].

125 Zie J.D. Tracy, *Erasmus of the Low Countries* (Berkeley, 1997) 37. Is Tracy bezig met een herziening van zijn vroeger standpunt, dat de *Antibarbari* en het *Enchiridion* tegenover elkaar stelde?

126 Schottenloher, *Erasmus im Ringen um die humanistische Bildungsform*, spreekt als van een 'Wendung, keine Bekehrung', 113. Ook C. Augustijn, *Erasmus. Der Humanist als Theologe und Kirchenreformer* (Leiden etc., 1996) 12 spreekt van een 'ontwikkelingsfase, geen breuk' (die dan zou liggen tussen de overwinning van Erasmus' religieuze humanisme op het esthetische van de *Antibarbari*).

127 Voor speciaal de *Antibarbari* als 'document voor de eenheid van Erasmus' denken': Pfeiffer, 'Wandlungen der "Antibarbari"' (hierboven noot 57) 67.

128 Huizinga, *Erasmus, VW*, VI, 33.

129 De context is hier overigens specifieker, nl. die van de vroegmoderne Nederlandse geschiedenis, zie M.E.H.N. Mout, 'Erasmianism in modern Dutch historiography', in: M.E.H.N. Mout, H. Smolinsky, J. Trapman, ed., *Erasmianism: idea and reality* (Amsterdam etc., 1997) 189-198, hier 197-198.

130 In de inleiding op zijn artikel 'Erasmus and the "Julius": A humanist reflects on the Church', in: Ch. Trinkaus, H.A. Oberman, ed., *The Pursuit of Holiness* (Leiden, 1974) waarschuwt K. McConica voor het aanleggen van bepaalde maatstaven van 'striktheid' aan de erasmiaanse geschriften, immers: 'We are dealing with a writer of great magnetism, of complex and sophisticated culture, and it is a danger that our study will fasten on aspects of this culture to seek conceptual explanations, while we forget to listen to the voice of the spirit. If we do this, we are bound to give a misleading impression of conceptual clarity, or completeness, or of the want of these qualities...', 445. Het bovenstaande is een poging om naar de stem van Erasmus in zijn *Antibarbari* te luisteren zonder die genoemde 'conceptual clarity or completeness' als vanzelfsprekend te vooronderstellen.

1 Annelies van der Schaten Olivier met haar nationaal feestschortje en een feesttoeter op 5 mei 1947.

Van Indonesische urn tot Indisch monument: vijftig jaar Nederlandse herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in Azië[1]

Elsbeth Locher-Scholten

Inleiding

Op 5 mei 1946 droeg een elfjarig meisje een klein schortje gemaakt van oude lapjes, een kindervariant van de 'Nationale feestrok'. Het idee van zo'n nationaal kledingstuk voor vrouwen was afkomstig van de Amsterdamse Mies Boissevain-van Lennep, overlevende van het concentratiekamp Ravensbrück. Gemaakt van restanten van de oude kleren van dierbaren en versierd met geborduurde herinneringen zou dat een vrouwelijke manier zijn om de Tweede Wereldoorlog te gedenken en de herinneringen te integreren[2]. Dit meisje had echter haar eigen ervaringen en herinneringen. Zij had de oorlogsjaren doorgebracht in een Japans interneringskamp voor burgers in Nederlands-Indië. Begin 1946 was ze gerepatrieerd naar Nederland. Trots op haar schortje nam ze dat jaar op een zeer Hollandse wijze deel aan de eerste nationale 4 en 5 mei-herdenking van na de oorlog. Niets op dat schort herinnerde haar aan Indië. '... Destijds wilden we er echt bijhoren ... En we zagen Holland als ons vaderland'[3]. Nu, meer dan vijftig jaar later, laat ze 5 mei aan zich voorbijgaan. Wel bezoekt ze op 15 augustus de herdenking van het einde van de oorlog in Indië bij het Indisch monument in Den Haag.

De herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in de Pacific heeft in Nederland een eigen parcours afgelegd: van 'nationaal feest-schortje' tot bronzen beelden, van mei naar augustus, van assimilatie aan de Nederlandse oorlogsherinnering tot de manifestatie van een eigen Indische identiteit. Die veranderingen hebben zich namelijk niet tot dit meisje beperkt. Herinneringen zijn zelden louter individueel bepaald. Beelden van en ideeën over het verleden die in de maatschappij circuleren, inspireren persoonlijke herinneringen en stroomlijnen die tot sociale activiteiten en rituelen, tot monumenten en andere herinneringstekens[4].

1 Dit artikel is een bewerking van een Engelstalige bijdrage die ik in 1995 schreef voor het congres 'Memories of the Second World War in international comparative perspective' (RIOD, Amsterdam). Sindsdien verschenen literatuur is in de annotatie verwerkt. Ik ben de betrokkenen bij de Indische monumenten, die ik indertijd heb mogen interviewen zeer erkentelijk voor hun bereidheid mij in hun kennis over dit onderwerp te laten delen: A.A. (Harry) Verheij (interview 7 februari 1995); mevrouw J. van Kempen (8 februari 1995), D. van Loghem (22 februari 1995), en P.S.J. van de Ven (21 maart 1995). Dr. Jolande Withuis, dr. Petra Groen and dr. Penny Summerfield gaven hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel, waarvoor ik hen hartelijk dank.

2 J. Withuis, *De jurk van de kosmonaute. Over politiek, cultuur en psyche* (Amsterdam, Meppel, 1995) 60-84.

3 J. Withuis, '"In de lappenmanden van de vrouwen leeft het verleden van een volk". Een keuze uit de rokken', 'De Nationale feestrok', *Opzij*, Bijlage catalogus tentoonstelling Rijksmuseum (mei 1995) 15.

4 A. de Swaan, 'De maatschappelijke verwerking van oorlogsverledens', in: J. Dane, ed., *Keerzij van de bevrijding* (Deventer, 1984) 54.

In deze bijdrage verken ik de geschiedenis van de publieke herinnering in Nederland aan de Tweede Wereldoorlog in het voormalig Nederlands-Indië aan de hand van een aantal monumenten. Als sociale en politieke constructies worden monumenten geladen met interpretaties van het verleden, die aan dat verleden op hun beurt samenhang, zin en betekenis geven. Hun ontstaansgeschiedenis maakt dan ook de consensus en strijd over die interpretatie van het verleden zichtbaar[5]. Zij laat eveneens de daarbij horende in- en uitsluitingsmechanismen zien: wie herinnert wie en wat, wie en wat wordt buiten de deur gehouden?

Bovendien dienen monumenten bij herdenkingen als verzamelpunten en als centra voor de zichtbaarheid van betrokken groeperingen. Daardoor versterken zij de groepsidentiteit. Of, zoals Pierre Nora het heeft gesteld, monumenten kunnen dienen als *lieux de mémoire* en zo nationale identiteit definiëren, nu het publiek volgens hem het contact met het verleden zelf verloren lijkt te hebben. Zoals we zullen zien, beantwoorden de Indische oorlogsmonumenten aan deze behoefte aan een zichtbare identiteit, zij het die van een specifieke groep binnen de natie en niet van de natie als geheel.

In 1980 waren er in Nederland rond de 1.500 monumenten opgericht ter herinnering aan de Tweede Wereldoorlog[6]. Sindsdien is er een aanzienlijk aantal bij gekomen. Tot het eind van de jaren tachtig konden Indische herdenkingsplaatsen evenwel op de vingers van één hand geteld worden. Om het herinneringsproces aan de oorlog in Indië aanschouwelijk te maken koos ik daar drie van.

1 het Nationaal monument op de Dam (Amsterdam), dat de Twaalfde of Indonesische urn bevat (1956);
2 het 'Vrouwenmonument', oorspronkelijk in Apeldoorn (1971), nu in het park van het museum en conferentiecentrum 'Bronbeek' (Arnhem);
3 het Indische monument in Den Haag (1988).

Deze staan hier niet alleen centraal omdat zij van nationaal belang zijn, maar ook omdat zij elk een specifieke periode in de Indische oorlogsherinnering vertegenwoordigen. Want de Indische oorlogsherinneringen volgen - zij het met een lichte vertraging - algemene trends in de herinnering aan de oorlog in Nederland: een levendige belangstelling onmiddellijk na de oorlog, die aan het einde van de jaren veertig en in de jaren vijftig afnam, in de jaren zestig herleefde en tot onverwachte hoogte steeg in de jaren tachtig en negentig van de twintigste eeuw.

De Indische oorlogsherinneringen hebben echter ook een eigen dynamiek, omdat zij diepgaand beïnvloed zijn door het dekolonisatieproces van 1945-1949. Deze periode werd aanvankelijk zelfs als onlosmakelijk onderdeel van de oorlog in de Pacific beschouwd[7]. De problemen rond de Indische oorlogsherinneringen in Nederland waren

5 J.E. Young, *The texture of memory. Holocaust memorials and meaning* (New Haven, Londen, 1993) 302. J. Bodnar, *Remaking America. Public memory, commemoration and patriotism in the Twentieth Century* (Princeton, New Jersey, 1992).
6 W. Ramaker, B. van Bohemen, *Sta een ogenblik stil... Monumentenboek 1940/1945* (Kampen, 1980).
7 C. Fasseur, 'Het verleden tot last. Nederland, de Tweede Wereldoorlog en de dekolonisatie van Indonesië', in: D. Barnouw, e.a., *1940-1945: Onverwerkt verleden? Lezingen van het symposium georganiseerd door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 7 en 8 mei 1985* (Utrecht, 1985) 133-155.

enerzijds een direct gevolg van fysieke afstand - een oorlog uitgevochten aan de andere kant van de aardbol -, anderzijds van het moeizame dekolonisatieproces. Die politieke kwestie verhinderde een nationale consensus over in Indië ondergane oorlogservaringen. Dat die Indische oorlogsherinneringen zich in de afgelopen vijftig jaar toch een plaats hebben verworven in de Nederlandse cultuur en politiek, was te danken aan drie sociaal-culturele processen: een 'depolitisering' van de oorlogsherinnering ten gevolge van de scheiding tussen de periode 1941-1945 en de periode 1945-1949; een groeiende erkenning in Nederland van gedeeld slachtofferschap dankzij de 'psychologisering' van de oorlogservaringen; en de emancipatie van de Indische groeperingen zelf.

Tegengestelde interessesferen

Voor de gemiddelde Nederlander was de oorlog in Indië een 'verre oorlog' geweest. Tijdens de bezetting had Indië nauwelijks de aandacht getrokken. Tot maart 1942 had de nationale trots zich nog kunnen verheugen over de laatste onafhankelijke resten van het Nederlandse rijk overzee. Daarna hadden het totale gebrek aan communicatie en de zorg om het dagelijks brood de archipel uit het Nederlandse blikveld doen verdwijnen. De Japanse bezetter wist Indië volledig van de buitenwereld te isoleren. Informatie over internering van krijgsgevangenen en burgers, over dwangarbeid en over honger en ellende van Indonesiërs, Chinezen en Indo-europeanen buiten de kampen drong nauwelijks tot Nederland door[8]. De meeste Nederlanders bood de oorlog tegen Japan dan ook weinig concrete punten van herkenning. Het was hoogstens een Asmogendheid, die evenals Duitsland verslagen diende te worden. Daarvoor gaven zich dan ook duizenden vrijwilligers op in het bevrijde Zuiden.

De aankomst van gerepatrieerden uit Indië na 1945 riep ook geen oude herinneringen aan rijksdelen overzee wakker. Nederland leefde op de bon en zat niet te wachten op hen die terugkeerden, of het nu oorlogsveteranen, joodse landgenoten, dwangarbeiders of mensen uit Indië waren.

Dit totale gebrek aan kennis en belangstelling stond in schril contrast tot de nationale of nationalistische gevoelens van de Europese bevolkingsgroep in Indië. In de jaren dertig had deze zich in toenemende mate met het moederland geïdentificeerd. Tussen mei 1940 en de capitulatie in maart 1942 was de oorlog in Europa in de Indische kranten zelfs geregeld voorpagina-nieuws geweest. Terwijl de Europese bevolkingsgroep in Indië dus goed geïnformeerd was over Nederland in het begin van de oorlog en haar belangstelling ook tijdens de internering had behouden, wist de Nederlandse bevolking weinig tot niets over de oorlog in Indië; een pijnlijk contrast voor hen die terugkeerden.

De capitulatie van Japan en de Indonesische onafhankelijkheidsverklaring stimuleerden de belangstelling voor de oorlog in Indië al evenmin. Zij vormden het begin van een viereneenhalf jaar durende periode van diplomatiek overleg, conferenties en guerrilla-oorlog. Het vertrek van Nederlandse dienstplichtigen - er zouden er

8 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, XIc, *Nederlands-Indië* (Leiden, 1986) 437.

95.000 gaan - verdeelde de publieke opinie: volgens een opiniepeiling van 1946 was 40% van de Nederlandse bevolking voor, 40% tegen uitzending[9]. In de zomer van 1947 verdeelde de eerste Politionele Actie met name de PvdA. Na die actie beschouwde de grote meerderheid van de Nederlandse bevolking de oplossing van de 'Indonesische kwestie' als de belangrijke taak van de regering[10]. Beide aspecten, een Nederlands gebrek aan belangstelling en deze pijnlijke ervaringen, bepaalden het gebrek aan ruimte voor Indische oorlogsherinneringen in Nederland, zoals de geschiedenis van de Twaalfde of Indonesische urn in het Nationaal monument op de Dam aangeeft.

I De Indonesische urn in het Nationaal Monument

Monumenten in het naoorlogse Nederland

(Oorlogs)herinneringen blijken in het algemeen een hoog ik-gehalte te kennen: elke groep herinnert zich in de eerste plaats de eigen lotgevallen, zoals uit Amerikaans onderzoek is gebleken[11]. Het merendeel van de oorlogsmonumenten was dan ook een initiatief van direct betrokkenen. Nederland had evenwel door zijn lange traditie van neutraliteit geen enkele ervaring op dit gebied. Hier - anders dan in Frankrijk en Groot-Brittannië - geen monument voor de onbekende soldaat, geen eeuwige vlam, geen steen met de namen van de voor het vaderland gevallenen in dorp of stad.

Toen na mei 1945 particulieren en gemeenten zich opmaakten om in die lacune te voorzien, greep de Nederlandse regering onmiddellijk in. Vanaf oktober 1945 stelde zij goedkeuring voor plaatselijke monumenten van overheidswege verplicht. Een jaar later werd een Nationale Monumenten Commissie (NMC) geïnstalleerd met de taak om de regering over de oprichting van nationale oorlogsmonumenten te adviseren. De NMC vormde een eerbiedwaardig gezelschap. Zij bestond uit ministers, generaals, commissarissen van de koningin, burgemeesters, vertegenwoordigers van kerken, universiteiten, studentenorganisaties, verzet en illegaliteit, vrouwenorganisaties, kunstenaars, vakbonden, de media, etc. De NMC illustreerde daarmee de door de regering gestimuleerde behoefte in Nederland aan nationale consensus waar het de oorlog betrof; een van de resultaten van diezelfde oorlog[12].

Die drang tot eenheid kende echter territoriale grenzen: zij bleef beperkt tot het Europese deel van het rijk, de elf provincies van Nederland. Een officiële vertegenwoordiging van de West en de Oost ontbrak. Toen in november 1947 de NMC haar plannen voor negen nationale monumenten ontvouwde, was er geen enkele gewijd aan de oorlog in de Pacific[13].

9 *Veteranen. Een nieuwe dialoog met overheid en samenleving. Rapport van de Commissie maatschappelijke erkenning veteranen* (Den Haag, januari 1991) 7.
10 J.C.H. Blom, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (Rotterdam, 1989) 184-217, 187.
11 Young, *Texture*, 49, 67.
12 F. van Vree, *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis* (Groningen, 1995) 30-31, 49, 175.
13 Ramaker, Van Bohemen, *Sta een ogenblik stil*, 23, 69.

Het belangrijkste monument zou het Nationaal monument op de Dam worden. Plannen daarvoor hadden al in de zomer van 1947 de officiële goedkeuring verworven. Omdat het ontwerp en de bouw van een definitief monument de nodige tijd zouden vragen werd in december 1947 een voorlopig monument opgericht. Het bestond uit een halve boog van bakstenen zuilen, waarin elf urnen waren opgeslagen, gevuld met aarde van executieplaatsen in de elf provincies. Ook deze urnen symboliseerden nationale eenheid in een territoriaal beperkte zin[14]. Bij de onthulling werd de strijd in Japan zelfs niet genoemd. De NMC, de plannen voor nationale monumenten en het tijdelijk monument zelf waren alle uitsluitend op Nederland gericht. In 1947 werden de herinneringen aan de oorlog in de Pacific uit het nationale geheugen gefilterd. Dankzij de uit Indië gerepatrieerden zelf kwam hierin verandering.

Het debat over de Twaalfde of Indonesische urn

Reeds in het najaar van 1947, nog vóór de onthulling van het voorlopige monument, was het werkcomité van de NMC onder druk van Indische zijde komen te staan. Dit werkcomité, verantwoordelijk voor de oprichting van het tijdelijk monument op de Dam, bestond uit een aantal leden uit het verzet. Getuige de beknopte notulen van zijn vergaderingen was het unaniem in zijn kritische benadering van het koloniale beleid. In oktober 1947 - de Eerste Politionele Actie was toen enkele maanden achter de rug - had het bewust voor een opzet 'in de meest volstrekt Nederlandsche zin' gekozen[15]. Eind 1947 groeide de Indische ontevredenheid. Het ministerie van Overzeese Gebiedsdelen, hoge militairen zoals admiraal C.E.L. Helfrich en de Nederlands-Indische Bond van Ex-Krijgsgevangenen en Geïnterneerden (NIBEG) vroegen aandacht voor de vergeten groep. De NIBEG was in het najaar van 1945 opgericht en telde eind 1947 al 20.000 leden in Nederland, voornamelijk afkomstig uit de in Nederland geboren koloniale elite (*totok*). Men wenste erkenning van de in Indië geleverde oorlogsinspaningen en een waardige herdenking van de aldaar gevallenen; dit niet door oprichting van een Indisch monument maar door opname van een urn uit Indië in het monument op de Dam. Het werkcomité liet zich niet direct overtuigen[16].

Gezien de eerder gekozen symboliek van nationale eenheid was het inderdaad een netelig politiek probleem. Kon men op dat moment van diplomatiek overleg en militaire strijd wel van eenheid tussen moederland en kolonie spreken? Een urn met aarde van begraafplaatsen in Indië riep vragen op over het gebruik van Indonesische aarde in dit verband. Mocht men daarover wel beschikken of diende men daarbij de Indonesische bevolking in te schakelen? Deze had echter tegen de Japanners gevochten maar daar ook mee samengewerkt. Hoe dus een Indonesisch initiatief te organiseren zonder dat de urn strijdpunt zou worden tussen gematigde federalisten en republikeinen? En

14 D. Carasso, 'Het Nationaal monument op de Dam en zijn beelden', in: M. Jonker, e.a., *In beeld gebracht. Beeldhouwkunst uit de collectie van het Amsterdams Historisch Museum* (Zwolle, 1995) 133-147, 134-135.

15 Notulen werkcomité van de Nationale Monumenten Commissie 25-10-1947, Gemeentearchief Amsterdam (GAA) 396, map 2. Carasso, 'Nationaal monument', 135.

16 Notulen werkcomité 31-1-1948, GAA 396, map 2.

bovendien: welke plaats zouden degenen die op dat moment vielen hierbij moeten innemen? Uit deze vragen blijkt wel, dat het hierbij niet alleen ging om een stijlvolle herdenking van oorlogsslachtoffers.

In november 1947 had het werkcomité in principe al besloten tot 'opname van alle mensen en groepen uit alle phasen van de strijd over de periode van 1940-1945', ook van slachtoffers uit Indië. De categorie van slachtoffers 'die nu dagelijks in Indië vallen' wees het echter beslist af[17]. Begin 1948 - kort nadat beide partijen in Indië via de Renville-overeenkomst tot overeenstemming over een bestand en een interimbewind waren gekomen - stelde de voorzitter van het werkcomité tegenover de minister, dat het monument in geen geval in opspraak mocht raken. Nederlanders in Indië konden zijns inziens niet als enigen over de Indonesische grond beschikken. Daarom moest de medewerking van de inheemse bevolking verkregen worden. Anders zou een Nederlands initiatief tot transport van aarde uit Indië als symbool van kolonialisme en als een 'politieke demonstratie' geïnterpreteerd kunnen worden. Het werkcomité vroeg dan ook om een initiatief ter plekke van alle bevolkingsgroepen, speciaal van Indonesiërs. Nederlanders zouden terughouding dienen te betrachten. Het werkcomité plaatste zijn herdenkingsbeleid dus in een kader van federalisme en samenwerking tussen Nederlanders en Indonesiërs, met een hoofdrol voor de laatsten. Daarmee vertaalde het zijn wensen betreffende de politieke verhoudingen in een passende symboliek van herinneren[18].

Het werkcomité, opgelucht dat het zich 'uit dit wespennest' had weten te bevrijden, wist in januari 1948 de zaak aan het ministerie te delegeren. Een maand later bracht de minister van Overzeese Gebiedsdelen, J.A. Jonkman, het idee van een herdenkingsurn onder de aandacht van de Indische regering en de gouverneurs van Suriname en de Nederlandse Antillen[19]. Allen reageerden positief, maar alleen in Indië kreeg de suggestie dankzij het optreden van generaal S.H. Spoor en de Legergravendienst ook vorm en inhoud[20]. De urn zou gevuld worden met aarde van 22 erebegraafplaatsen uit verschillende delen van de archipel[21]. Het realiseren van dat plan had echter meer voeten in de aarde. Pas in april 1949, lang na de Tweede Politionele Actie van december 1948/januari 1949, kon de Legergravendienst beschikken over een urn die speciaal voor dit doel vervaardigd was. En toen pas consulteerde de dienst de regionale autoriteiten, zowel de Nederlandse als de Indonesische federalisten, over dit project. Enkele kritische opmerkingen vanuit de meest ontwikkelde deelstaat Oost-Indonesië leidden

17 Notulen 15-11-1947, GAA 396, mappen 1 en 2.

18 Van Holthe tot Echten aan A. van Velsen, Culturele Contacten, 31-1-1948; 'Nota betreffende de belangen van het Nederlands Indisch verzet, in verband met de actie der Nationale Monumenten Commissie', 28-2-1948; 'Nota H.M. van de Poll', 9-2-1948, alle in archief ministerie Overzeese Gebiedsdelen (MINOG), dossier, nr. 323, Algemeen Rijksarchief (ARA), Den Haag.

19 Zie verbaal 20-2-1948, no. 23 en no. 24, MINOG dossier 323, ARA.

20 Zie voor een uitgebreider weergave van de gang van zaken rond de urn in Indië E. Locher-Scholten, 'De strijd om de Indonesische urn. De Nederlandse herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in Azië', in: W. Willems, J. de Moor, *Het einde van Indië. Indische Nederlanders tijdens de Japanse bezetting en de dekolonisatie* (Den Haag, 1995) 267-278.

21 Spoor aan luitenant-gouverneur-generaal, 18-5-1948, archief Algemene Secretarie Batavia, inv. nr. 2273, ARA.

tot een naamsverandering. De Twaalfde urn werd omgedoopt in Indonesische urn, dit om associatie met de conservatieve, Nederlands gezinde beweging voor een Twaalfde provincie in de Minahasa (Twapro) te voorkomen[22].

In Nederland had intussen een Voorlopige Urncommissie, bestaande uit ambtenaren en vertegenwoordigers van particuliere organisaties, een positief rapport uitgebracht aan de ministerraad. Daarin waren de politieke connotaties van het plan nog eens volmondig erkend: de urn was 'in het vaarwater van de Regeringspolitiek ten aanzien van de reconstructie van het Rijk' gekomen[23].

Premier Willem Drees had het niet beter kunnen verwoorden. Hij was het er geheel mee eens, zozeer zelfs dat hij in mei 1949 zijn medewerking aan het project weigerde. Voor het eerst sprak hij zich over dit project uit. Hij had daarmee gewacht totdat een oplossing van de Indonesische kwestie in zicht was. Nu de Van Roijen-Roem-overeenkomst met de belofte van een Ronde Tafel Conferentie en spoedige soevereiniteitsoverdracht begin mei was gesloten, leek dat moment aangebroken. Drees was duidelijk: hij wilde het project uitstellen of liever nog stoppen. Het zou immers onmogelijk zijn om in Indonesië zoals het gebied sinds de grondwetswijziging van 1948 heette, een Urncomissie samen te stellen, waarin alle bevolkingsgroepen gelijkelijk vertegenwoordigd zouden zijn. Bovendien zou bijzetting van een urn moeilijkheden geven, omdat het niet alleen ging om een eerbewijs voor een onbekende strijder, maar om Indonesische grond en dat mede als herinnering aan de strijd na de capitulatie[24]. Maar zelfs de minister-president kon deze rijdende trein niet meer stoppen: de druk van het ministerie van Overzeese Gebiedsdelen en de Indische regering was te sterk. Drees slaagde er alleen in het tempo te vertragen. Begin juli 1949 besloot de Nederlandse regering tot overbrenging van de urn, maar pas na afronding van de RTC. Toen dat moment in het najaar van 1949 bereikt was, stelde zij de ceremonie opnieuw uit tot na de soevereiniteitsoverdracht, omdat het kabinet bang was voor politieke demonstraties van rechtse groeperingen. Het wilde graag verschoond blijven van perscommentaren over 'de begrafenis van het Koninkrijk'[25].

Overdracht van de Indonesische urn en bijzetting in het monument op de Dam

Op het laatste nippertje, op 13 december 1949, besloot de regering echter toch tot transport van de urn. De tekst van de oorkonde, die bij de urn behoorde, vermeldde immers dat deze door de Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon aan koningin Juliana werd aangeboden, een formule die na de soevereiniteitsoverdracht minder betekenis zou hebben. Op 21 december 1949, zes dagen voor het vertrek van de Hoge Vertegenwoordiger, A.H.J. Lovink, vond in Batavia een officiële ceremonie plaats, bijgewoond door Nederlandse autoriteiten, vertegenwoordigers van Nederlandse organisaties in

22 Wnd. eerste regeringssecretaris aan adjudant-generaal Legergravendienst, 22-8-1949 met bijlagen, Algemene Secretarie, 2273, ARA.
23 Verslag Voorlopige Commissie Plaatsing Urnen Overzeese Gebiedsdelen (zoals de voorlopige Urncommissie voluit heette, E.L.-S.) 19-2-1949, MINOG dossier 323.
24 Minister-president Drees aan minister Overzeese Gebiedsdelen, 24-5-1949, no. 23652; notulen ministerraad 30-5-1949, beide in MINOG dossier 323.
25 Minuut verbaal 24-11-1949 Q 72, MINOG Kabt. dossier G 323.

Indië, één Chinees en één Indonesiër, een niet geheel representatieve afschaduwing van de verschillende bevolkingsgroepen[26]. De urn, geplaatst in een tabernakel van sonohout, was 'van Amerikaans fabrikaat en afkomstig uit Yokohama (Japan)'[27]. Geheel volgens plan bevatte zij aarde van de 22 erebegraafplaatsen uit de archipel. Daardoor waren ook de gevallenen uit de periode 1945-1949 opgenomen, maar dat was alleen duidelijk voor degenen die het wisten. Dit gevoelige punt werd niet expliciet benoemd[28]. De begeleidende oorkonde vermeldde dat de urn

> symbool [was] van de opofferingsgezindheid van allen ..., zowel burgers als krijgslieden zonder onderscheid van ras of landaard, die vielen in de strijd tegen Japan en voor vrede en recht[29].

Die laatste termen verwezen na de naoorlogse poging tot herstel van de orde in de kolonie; de deksel van de urn vermeldde echter alleen de jaartallen 1941-1945.

Als een vroeg kerstgeschenk arriveerde de urn op 24 december 1949 op Schiphol. Eind april 1950 werd zij bij een officiële plechtigheid in bijzijn van koningin Juliana en prins Bernhard in een half uitgegraven keldertje in het midden van het tijdelijk monument op de Dam geplaatst[30]. De oorspronkelijke eenheidssymboliek had afgedaan, de soevereiniteitsoverdracht had de urn gereduceerd tot symbool van ondergaan oorlogsleed[31]. Tijdens de bijzettingsceremonie werd over de jaren 1945-1949 gezwegen, zo ook over het Indonesische aandeel in de strijd; dit ondanks het eerder vermelde '...zonder onderscheid naar ras of landaard'[32]. Een Indonesische vertegenwoordiging ontbrak. Door een misverstand was de Indonesische Hoge Commissaris niet uitgenodigd, waarvoor de minister later zijn verontschuldigingen aanbood[33].

De onthulling van het officiële monument op de Dam in mei 1956 voltooide de integratie van oorlogsherinneringen uit de Pacific in de Nederlandse herinneringscultuur van de Tweede Wereldoorlog. Dat gebeurde op een moment dat de Nederlands-Indonesische betrekkingen zich na de opzegging van de Unie door Indonesië in januari van dat jaar op een dieptepunt bevonden[34]. Bij de onthulling benoemde premier Drees de teloorgegane hoop op een vrijwillige samenwerking tussen Nederland en Indonesië

26 Minuut verbaal 13-12-1949 Z 76 MINOG Kabt. dossier G323. De tekst van de oorkonde was gaandeweg ontdaan van alle politiek gevoelige retoriek. Zie voor een overzicht van de debatten hierover bijlagen bij eerste regeringssecretaris 27-10-1949, Algemene Secretarie 2273; Locher-Scholten, 'Strijd', 273-274.

27 Deze herkomst werd nergens anders vermeld, wellicht wegens het politiek gevoelige karakter ervan. Zie A. Doup, Legergravendienst II F, aan commandant leger in Indonesië, 11-2-1949, Algemene Secretarie 2273.

28 Nota Van Velsen voor minister OG, 10-6-1949, MINOG dossier 323.

29 Voor de tekst van de oorkonde zie noot 26.

30 *Nibeg-orgaan,* V (13 januari 1950) i, 4-5. Voor een beschrijving van urn, kistje en oorkonde zie ook MINOG dossier 323 en Algemene Secretarie 2273. Het Dam-monument was ontworpen door de beeldhouwer John Raedecker en de architect J.J.P. Oud.

31 Dat stond ook te lezen op de bronzen plaquette: 'Ter nagedachtenis van alle gevallenen in de strijd in Z.O. Azië'. Zie voor het ontwerp MINOG dossier 323.

32 Voor de teksten van de redevoeringen MINOG dossier 323.

33 *Nibeg-orgaan*, V (12 mei 1950) ix, 138.

34 H. Meijer, *Den Haag-Djakarta. De Nederlands-Indonesische betrekkingen 1950-1962* (Utrecht, 1994).

2 Kranslegging door koningin Juliana en prins Bernhard tijdens de bijzetting van de Indonesische urn in het voorlopig Nationaal monument op de Dam (29 april 1950). (Foto: Nationaal Fotopersbureau)

3 Het Nationaal monument op de Dam.

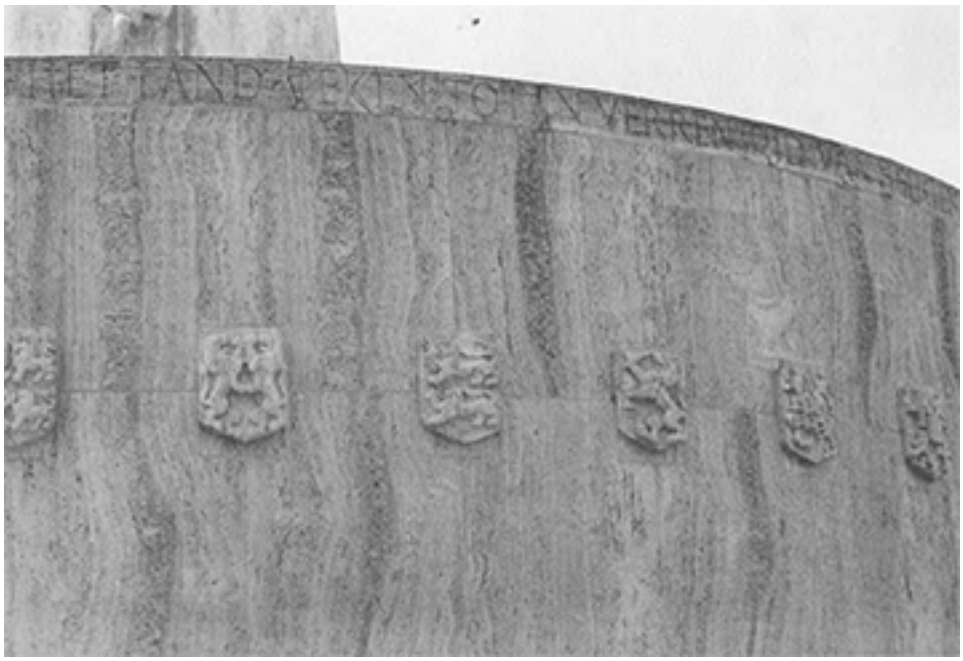

4 De steen met het Nederlandse wapen (derde steen van rechts), waarachter de Indonesische urn werd ingemetseld (1956).

in een gemenebest. Deze verwijzing was de enige toespeling op het pijnlijke proces van dekolonisatie[35].

De Indonesische urn werd met de Nederlandse urnen ingemetseld in de achterwand van het monument, waarin 14 nissen waren uitgespaard. De ruimten voor Suriname en de Antillen bleven leeg; daar waren initiatieven niet van de grond gekomen. Stenen met de provinciale wapens verhulden de inhoud der nissen. Daar Indië als deel van het koninkrijk nooit een eigen wapen had bezeten, werd de Indonesische urn - de tiende van links - verborgen achter het nationale symbool, de Nederlandse leeuw met zwaard en pijlenbundel[36]. Daarmee was de hoogste graad van integratie bereikt. Het grote publiek zou de specifieke inhoud achter de wapens nauwelijks herkennen. Een restant van de beperkte opzet uit 1947 bleef echter behouden: de tekst op de muur. Alsof de Indonesische urn nooit was toegevoegd, stond (en staat) hier nog steeds de tekst van Jan Donkersloot uit 1947: 'Aarde door het offer gewijd, samengebracht uit gans het land, teken tot in verren tijd van heugenis en vaste band'[37]. Wapensteen noch gedicht zijn onderwerp van discussie geweest in het Werkcomité Nationaal Monument of onder de gerepatrieerden[38].

In de jaren vijftig bleef de scheiding in de herinnering aan de jaren 1941-1945 en 1945-1949 gehandhaafd. Medio jaren vijftig deden het Veteranen Legioen Nederland en het ministerie van Defensie pogingen om de twee lege nissen te doen vullen met urnen met aarde uit Korea en van het graf van generaal S.H. Spoor, commandant van het leger in Indië van 1946 tot 1949. Beide liepen dood op de neutrale houding van het verantwoordelijke comité onder leiding van de Amsterdamse burgemeester A.J. d'Ailly. Het monument was uitsluitend bestemd voor slachtoffers uit de periode 1940-1945[39]. Pas vanaf 1961 wordt de nationale herdenkingsplechtigheid op de Dam gehouden ter nagedachtenis van 'allen die sinds mei 1940 voor het vaderland zijn gevallen', inclusief degenen die in Indië het leven lieten[40].

De geschiedenis van de Indonesische urn illustreert de frictie tussen de herinneringen aan de oorlog in Europa en die in Azië, alsmede het conflict tussen het naoorlogse verlangen naar eenheid en consensus enerzijds, de realiteit van de politieke tegenstellingen anderzijds. De dekolonisatie gaf het herinneringsbeleid ten aanzien van de oorlog in Azië mede vorm; politiek bepaalde de *politics of memory.* Oorlogsherinneringen uit de Pacific konden pas een plaats vinden toen rond de soevereiniteits-

35 *Nibeg-orgaan,* XI (11 mei 1956) ix, 69.
36 D. Rühl, *Historisch overzicht van het Nederlandsche wapen en de Nederlandsche vlag* (Bandoeng, 1940) 65.
37 Carasso, 'Nationaal Monument', 148.
38 Dat blijkt uit het archief betreffende het Nationaal monument in het gemeentearchief te Amsterdam en de jaargangen van het *Nibeg-orgaan.*
39 Voorzitter werkcomité aan minister van Defensie, 29-7-1955 en concept antwoord februari 1956, GAA 396, map 16. Spoor was in mei 1949 plotseling gestorven en begraven op de erebegraafplaats Menteng Pulo in Jakarta. Deze verzoeken werden opnieuw ingediend en opnieuw verworpen in de jaren tachtig. Beide urnen zijn nu deel van de collectie van het Bronbeek-museum in Arnhem.
40 *De Nieuwe Dag* 27-12-1955, GAA 396, map 19; J. Vermolen, 'De vierde en vijfde mei: herinnering aan en herdenking van de Tweede Wereldoorlog', in: G. Aalders, e.a., ed., *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Zesde jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen, 1995) 96, 105.

overdracht een neutraal moment was aangebroken. Toen pas kon de urn als enkelvoudig symbool voor oorlogsslachtoffers uit Indië officieel op de Dam worden opgenomen. Over de pijnlijke herinneringen aan de strijd om Indië werd gezwegen[41]. Dit proces van nationaal 'loslaten' loste op in stilte, afgesplitst van de publieke herinnering en vergeten, totdat het aan het eind van de jaren zestig zou terugkeren in het nationaal geheugen[42]. De overdracht van de Indonesische urn en de soevereiniteitsoverdracht luidden een bijna twintig jaar durende stilte over het koloniale verleden in de Nederlandse cultuur, literatuur en wetenschap in, met funeste gevolgen voor de kennis over deze periode bij een breder publiek.

Ondanks de expliciete wens alle bevolkingsgroepen, met name de Indonesische, bij de urn te betrekken, bleef dit een activiteit van Nederlanders uit Indië, ex-krijgsgevangenen, verzetslieden en vrouwelijke burgergeïnterneerden. Zij fungeerden als pressiegroep en als 'herinneraars' aan hun eigen lijden. Zij waren prominent aanwezig bij de officiële ceremonies van overdracht en plaatsing in 1949 en 1950. De uitsluiting van Indonesiërs herhaalde vooroorlogse koloniale patronen van eurocentrisme, die door de isolatie van Europeanen in de Japanse interneringskampen en de revolutie nog eens waren versterkt. Koloniaal eurocentrisme spiegelde overigens het Europacentrisme in Nederland zelf met zijn eenzijdige belangstelling voor het in Europa doorstane oorlogsleed, waarover gerepatrieerden zo geregeld klaagden. Binnen een verschillende geografische context hielden de verschillende segmenten van de bevolking in Nederland zich aan identieke gedragslijnen. Elke groepering wenste aandacht voor het eigen leed[43].

In 1956 was in dit herinneringproces een rituele integratie van Indische oorlogservaringen in de nationale herinneringscultuur bereikt. De Indische groepsherinnering was opgenomen in het ultieme symbool van nationale eenheid, het Nationaal monument op de Dam. Het illustreerde de succesvolle integratie van de eerste golf van repatrianten, de koloniale elite, in de Nederlandse maatschappij. Onder invloed van de verslechterende verhouding met Indonesië immigreerden op dat moment andere groeperingen en klassen uit de Europese bevolkingsgroep in de voormalige kolonie naar Nederland[44].

Alle urnen waren nu zonder onderscheid door inmetseling aan het zicht onttrokken. Dat was symbolisch, niet alleen voor het proces van integratie en assimilatie van de

41 Die vonden een uitlaatklep in een tijdelijk koloniaal activisme langs 'ethische' lijnen in het laatste restant van het voormalige koloniale rijk, Nieuw-Guinea, en in een Nederlandse verontwaardiging over het 'onbetrouwbare' gedrag van Sukarno. A. Lijphart, *The trauma of decolonisation. The Dutch and West New Guinea* (New Haven, Londen, 1966); Meijer, *Den Haag- Djakarta, passim.*

42 Voor een vergelijkbare verdringing van de herinnering aan een verloren koloniale oorlog zie Benjamin Stora, *La gangrène et l'oubli. La mémoire de la guerre d'Algérie* (Parijs, 1992).

43 R. Kousbroek, *Het Oostindisch kampsyndroom* (Amsterdam, 1992). Europeanen in Indië hadden op hun beurt geen enkele belangstelling voor de ervaringen van voormalige verzetslieden in Nederland, die na de oorlog in Indië kwamen (mededeling van een deelneemster aan het verzet in Nederland).

44 W. Willems, L. Lucassen, ed., *Het onbekende vaderland. De repatriëring van Indische Nederlanders (1946-1964)* (Den Haag, 1994). In de jaren was de integratie zo volledig afgerond, dat de NIBEG als belangenorganisatie zijn functie verloor en in 1963 werd opgeheven (*Nibeg-orgaan*, XVIII (13 december 1963) xv, 145).

uit Indië komenden, maar ook voor de dalende belangstelling voor de oorlog in de jaren vijftig, het decennium van wederopbouw, hard werken en zuinigheid.

II Het Vrouwenmonument in Apeldoorn/Bronbeek

Oorlog en Indonesië aan het eind van de jaren zestig in Nederland

In de jaren zestig keerden herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog met nieuwe hevigheid terug in het publieke geheugen. Herinneringen aan de strijd in Zuidoost-Azië volgden in hun kielzog. Stabilisering van de betrekkingen binnen Europa, de beginnende dooi in de Koude Oorlog en de groei van de verzorgingsstaat schiepen ruimte voor erkenning van verschillen in oorlogservaringen. Televisie was een belangrijk vehikel in de popularisering van de Tweede Wereldoorlog. Dr. L. de Jong presenteerde tussen 1960 en 1962 de Nederlandse oorlogservaringen in de huiskamer via zijn serie *De Bezetting*, door de toegankelijkheid ervan wel gekarakteriseerd als een 'waarlijk nationaal monument'[45]. In de tweede helft van de jaren zestig begon de naoorlogse generatie haar ouders kritische vragen te stellen over de mythe van het Nederlands verzet, over hun eigen gedrag in de oorlog en over hun onwrikbaar geloof in de Amerikaanse bondgenoot; dat laatste als gevolg van de gehate Vietnam-oorlog. In een onoverzichtelijker wereld was de oorlog met zijn duidelijke scheidslijnen van 'goed' en 'fout' een betwist moreel voorbeeld geworden[46].

Deze algemene kritiek bood ruimte voor protesten tegen te eenduidige herinneringen en de verwaarlozing van specifieke verhalen, bijvoorbeeld die uit de oorlog in de Pacific. Maar ook andere factoren, zoals de verbeterde relaties met Indonesië en de grotere zichtbaarheid van het economisch snel groeiende Japan, stimuleerden deze oorlogsherinneringen. Na de overdracht van Nieuw-Guinea in 1962 keerde Indonesië terug in de Nederlandse verbeelding. Die ontwikkeling werd nog versterkt door de val van Sukarno in 1965/1966, de magneet van alle Nederlandse nationale frustraties uit de jaren veertig en vijftig. Het toerisme naar Indonesië kwam al snel daarna op gang. Tussen 1967 en 1970 maakten verschillende overeenkomsten over financiën en technische, economische en culturele samenwerking ruim baan voor hartelijker betrekkingen[47]. In 1971 liet de televisie zonnige beelden zien van koningin en prins op de Borobudur. Indonesië was 'in'; de nostalgie naar een Indisch paradijs uit een verloren jeugd begon aan publiciteit te winnen.

Maar het waren niet alleen verbeterde betrekkingen en nostalgie waarin Nederlandse herinneringen aan een koloniaal verleden doorklonken. Herinneringen aan de oorlog in het algemeen en Indië/Indonesië in het bijzonder gingen samen met herinneringen aan de dekolonisatie van 1945-1949. Die laatste maakten aanzienlijk meer emoties

45 Van Vree, *In de schaduw*, 79.
46 H.W. von der Dunk, 'Tussen welvaart en onrust. Nederland van 1955 tot 1973', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CI (1986) 2-20, 13
47 J.J.P. de Jong, 'De Nederlands-Indonesische betrekkingen 1963-1985', *Internationale Spectator*, XL (1986) 129-138.

en daarmee ook politiek debat los. In januari 1969 vestigde dr. J. Hueting, voormalig dienstplichtige in Indië, via de televisie de aandacht op oorlogsmisdaden, gepleegd door militairen in Indië tussen 1945-1949; daden die vergelijkbaar waren met Amerikaanse oorlogsmisdaden in Vietnam. De 'grote stilte' over die periode was daarmee verbroken. Het resulteerde in felle protesten van ex-militairen, een regeringsrapport, een parlementair debat en een wetenschappelijke publicatie. Toen viel de stilte opnieuw, bewijs van het selectieve karakter van de publieke herinnering en verontwaardiging[48].

In dit culturele klimaat lieten zij die bij de oorlog in Zuidoost-Azië betrokken waren geweest, van zich horen. In 1967 werden de eerste grootschalige reünies van voormalige krijgsgevangenen georganiseerd, zoals de jaarlijkse Birma-reünie[49]. Dat waren nog besloten bijeenkomsten voor direct betrokkenen zonder veel uitstraling naar een groot publiek. Een jaar later echter nam een aantal vrouwen uit de Indische kampen het initiatief tot de oprichting van een monument. Dit monument is relevant voor dit betoog, omdat het aan het begin stond van een nieuwe ontwikkeling. Het poneerde een groepsherinnering (*vernacular memory*) van een Indische groepering die georganiseerd de aandacht voor het eigen leed vroeg, maar dat deed via vrij traditionele emblemen van heroïsch moederschap.

Vrouwen in de kampen: een 'stille emancipatie'

De internering van vrouwen en kinderen door Japanners had in Indië al meteen na de oorlog veel aandacht getrokken. In deze kampen had een 'stille emancipatie' plaats gevonden. Sterke persoonlijkheden hadden hier gezag uitgeoefend over kampen met soms duizenden geïnterneerden. Britse en Nederlandse officieren waren in 1945 diep onder de indruk - in gunstige of ongunstige zin - van hun krachtig optreden. Die morele en fysieke kracht werd in het algemeen toegeschreven aan hun moederrol, ook door henzelf[50]. Dit beeld had een vaste plaats gevonden in de (wetenschappelijke) literatuur over de kampen. Incidenteel werden deze sterke vrouwen zelfs geïdentificeerd met het Westen. Japan had weliswaar geprobeerd het Westen te kleineren 'door de vernedering van de Nederlandse vrouw', die deze aanslag met succes had weerstaan, zo schreef een man (oud-minister P.A. Kerstens) trots als inleiding bij de publicatie van een kampdagboek van een vrouw[51]. Het is mogelijk dat deze manlijke ver- en bewondering mede zo groot was omdat deze vrouwelijke kracht schril contrasteerde met de beelden van het dagelijks leven van Europese vrouwen in het

48 *1945 Nederlandsch Indië, 1949 Indonesië, 1969 Achter het nieuws. Drie VARA-produkties* (Hilversum, 1969) 20; J. Bank, ed., *De excessennota* (Den Haag, 1995); J.A.A. van Doorn, W.J. Hendrix, *Ontsporing van geweld. Over het Nederlands/Indisch/Indonesisch conflict* (Rotterdam, 1970). Zie voor de geschiedenis van de bronnenpublicatie over genoemde periode E. Locher-Scholten, 'Een bronnenpublicatie als signaal van koloniaal trauma? Ontstaan en ontvangst van de *Officiële Bescheiden*', *BMGN*, CXI (1996) 473-492.

49 L. van Poelgeest, 'De cabaretier en de keizer. Nederlands onverwerkte oorlogsverleden en het bezoek van de Japanse keizer Hirohito in 1971', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, C (1987) 27-46, 31. Reünies waren slechts incidenteel in tweede helft van de jaren veertig en vroege jaren vijftig georganiseerd.

50 Tekst mevrouw Luijck bij herdenkingsdienst op 10 december 1949, MINOG dossier 323. Zie ook H. Schulte Nordholt, ed., *Het dagelijks leven in Indië 1937-1947. Brieven van O. Schulte Nordholt-Zielhuis* (Zutphen, 1999).

51 De vlag moet blijven staan! M. Idenburg-v.d. Poll', *Nibeg-orgaan*, VI (11 mei 1951) ix, 66.

vooroorlogse Indië, die bepaald leken door sociale contacten, bedienden, tennis en liefdadigheid. Bovendien raakten deze ervaringen van vrouwen de publieke verbeelding, omdat het daarbij ging om internering van onschuldigen en zwakken.

Toen de eerste ideeën over de Indonesische urn in Indië werden gelanceerd, had het hoofdbestuur van de NIBEG in Batavia voorgesteld om de urn te vullen met aarde uit de vrouwenkampen, 'symboliserende de strijd van de vrouw in Indië'. De Indische regering had hiermee aanvankelijk ook ingestemd, maar dat plan was door de Legergravendienst terzijde geschoven[52]. De vrouwenkampen waren ook al snel onderwerp van film, boeken, een munt (1947) en een monument in Indonesië (1954) geworden[53]. Een vrouwelijke ex-geïnterneerde, Dora van Velden, had via haar dissertatie uit 1963 eerder wetenschappelijke aandacht voor de, voor een derde door vrouwen bevolkte, burgerkampen gevraagd dan manlijke ex-krijgsgevangenen voor hun internering[54].

Terwijl vele vrouwen na de oorlog terugkeerden naar gezin en huishouden, bleven enkelen ook daarbuiten actief. Vrouwen uit het kamp Tjideng (Batavia/Jakarta) stichtten de door de overheid gefinancierde instelling voor sociale zorg onder Indische oorlogsslachtoffers in Indië en Nederland, de Stichting Pelita (1947)[55]. Bij herdenkingen en rituelen zoals de grote herdenkingsdienst die in december 1949 in Den Haag was gehouden, de overdracht van de urn in Batavia op 21 december 1949, de plaatsing van de urn in het tijdelijk monument in 1950 en de onthulling van het definitieve in 1956, namen vrouwen een hoor- en zichtbare plaats in.

Stichting Nederlandse Slachtoffers Japanse Vrouwenkampen

In 1968, ruim twee decennia na de oorlog, nam een aantal echtgenotes en dochters van militairen, die geïnterneerd waren geweest in Tjideng, deze draad weer op[56]. Directe inspiratie vormde het gebrek aan belangstelling voor de oorlog in Zuidoost-Azië bij officiële herdenkingen. Om daarvoor aandacht te vragen, stelde de nieuwe *Stichting Nederlandse Slachtoffers Japanse Vrouwenkampen* zich vier doelen: een reünie, een organisatie, een boek en een monument. Binnen een jaar wist men de eerste twee programmapunten te realiseren. De eerste grootschalige reünie van 6.000 tot 7.000 voormalige geïnterneerden werd in april 1969 in Den Haag gehouden. Zij was georganiseerd door de stichting en de nieuw gevormde Bond van ex-Gevangenen

52 Nota 5/3 bij A. Doup aan Legercommandant in Indonesië 11-2-1949, Algemene Secretarie 2273.

53 De film 'Vrouwenkamp Borneo', naar het boek van Agnes Newton Keith, *Three came home*, draaide in 1950. *Nibeg-orgaan*, V (10 november 1950) xxi, 329; VI (9 februari 1951) iii, 21. Het monument was opgericht op de erebegraafplaats Kalibanteng (Semarang). *Nibeg-orgaan*, VI (23 maart 1951) vi, 46; VI (11 mei 1951) ix, 69.

54 Zie voor de dissertatie D. van Velden, *De Japanse interneringskampen voor burgers gedurende de Tweede Wereldoorlog* (Franeker, 1963); E. Locher-Scholten, 'Een onbekende auteur van een beroemd boek. Dora van Velden en De Japanse burgerkampen', in: G. Aalders, e.a., ed., *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Negende jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen, 1998) 242-265. Zie voor de krijgsgevangenenkampen E. van Witsen, *Krijgsgevangenen in de Pacific-oorlog* (Franeker, 1971).

55 W. Tinnemans, F. von Winckelmann, *Indisch licht. Een halve eeuw steun aan oorlogsgetroffenen uit Indië* (Den Haag, 1997) 29; W.C. Lemaire, '1947-1987, veertig jaar Pelita', in: *40 Jaar stichting Pelita. 'Licht op landgenoten uit de archipel'* (S.l., 1987).

56 Mevrouw J. van Kempen, voorzitster van de stichting in 1995, noemde het toeval dat dit gebeurde aan het begin van de tweede feministische golf; interview 8 februari 1995.

van Overzee, een voorloper van de in 1970 opgerichte Bond van ex-Geïntemeerden en Gerepatriëerden van Overzee (BEGO). Het beoogde boek *De lach uit leed geboren* verscheen in 1971, terwijl het monument later in datzelfde jaar werd onthuld[57].

Het monument was een herdenkingsteken voor vrouwelijke oorlogsslachtoffers, en door hen georganiseerd. Overheidssubsidie was er niet aan te pas gekomen; de fondsen waren uitsluitend uit particuliere beurzen geworven. De oorspronkelijk gewenste plek in Den Haag had de stichting opgegeven, omdat het gemeentebestuur inspraak in de keuze van de ontwerper had gewenst. Op aanraden van koningin Juliana, die bij de herdenking in augustus 1970 (zie hieronder) blijk had gegeven van haar warme belangstelling voor het tentoongestelde ontwerp, had men vervolgens de gemeente Apeldoorn benaderd. Hier onthulde de koningin het monument in december 1971. Nadat het in 1984 aan vandalisme ten prooi was gevallen, werd het een jaar later in Arnhem (Bronbeek) opnieuw opgesteld[58].

Het monument stond in de traditie van sterke vrouwen; het verbeeldde veeleer kracht en weerstand dan lijden. De beelden stelden een vrouw voor, de arm in protest geheven, de ander gebogen naar het kind dat tegen haar benen bij haar bescherming zocht: de protesterende en beschermende moeder. Achter haar ging een tweede vrouwenfiguur schuil zonder kind, die in wanhoop naar de lucht keek; de symbolische schaduw van de sterke moeder. Het opschrift op de sokkel 'Onversaagd en ongebroken' formuleerde eenzelfde boodschap van innerlijke kracht.

Daarmee combineerde dit monument opvattingen over verzet van karaktervolle Nederlandse vrouwen met het traditionele beeld van vrouwelijkheid bij uitstek: het moederschap. Vrouwelijke kracht werd hierdoor veeleer functioneel dan dat het traditionele ideeën over de ware vrouwelijkheid aantastte of bedreigde. Bovendien, deze representatie maakte, dat de oorlogsherinnering van vrouwen uit Indië naadloos kon aansluiten bij de nationale symbolentaal. Ook op het monument op de Dam nam immers een vrouw met kind als symbool van overwinning en bevrijding een centrale plaats in[59]. De verwijzing naar het moederschap paste ook in het idioom van Nederlandse vrouwen in het algemeen en de nationale vrouwenbeweging in het bijzonder. Feministen uit de eerste feministische golf hadden hun claims voor een vrouwelijk burgerschap gelegitimeerd met een beroep op de traditionele moederrol, die niet tot het gezin beperkt mocht blijven. Deze opvattingen hadden in de oorlog ook andere vrouwen bereikt[60]. Het beeld van de sterke moeder verwees dus niet alleen naar de

57 De stichting was opgezet door de schrijfster Jo van Dijk-Manders, die ook het boek verzorgde; J. Manders, *De lach uit leed geboren. Herinneringen uit de Japanse concentratiekampen voor vrouwen en kinderen opgespoord en gebundeld door* - (Nijmegen, s.a.) gepubliceerd in januari 1971. Voor de reünie zie de grammofoonplaat 'Twintig jaar later', particulier bezit.

58 Ontwerper was Frans Nix, een voormalig kampkind. Hij zou later ook betrokken raken bij een ander vrouwenmonument, dat van kamp Ravensbrück in Amsterdam. Ramaker, *Sta een ogenblik stil*, 118-119. Interview met mevrouw J. van Kempen, 8 februari 1995. G.S. Vrijburg, e.a., *Een ereschuld ingelost. 25 Jaar na de capitulatie van Japan: het einde van de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag, s.a. [1972]) 91.

59 Carasso, 'Nationaal monument', 22.

60 M. Schwegman, J. Withuis, 'Moederschap van springplank tot obstakel. Vrouwen, natie en burgerschap in twintigste-eeuws Nederland', in: G. Duby, M. Perrot, ed., *Geschiedenis van de vrouw*, V, *De twintigste eeuw*, F. Thébaud, ed. (Amsterdam, 1993) 557-583; M. Grever, 'Feministen en het vaderland. De historische legitimatie van een vrouwelijk "wij-gevoel"', in: M. Bosch, e.a., ed., *Feminisme en verbeelding. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis*, XIV (1994) 162-170.

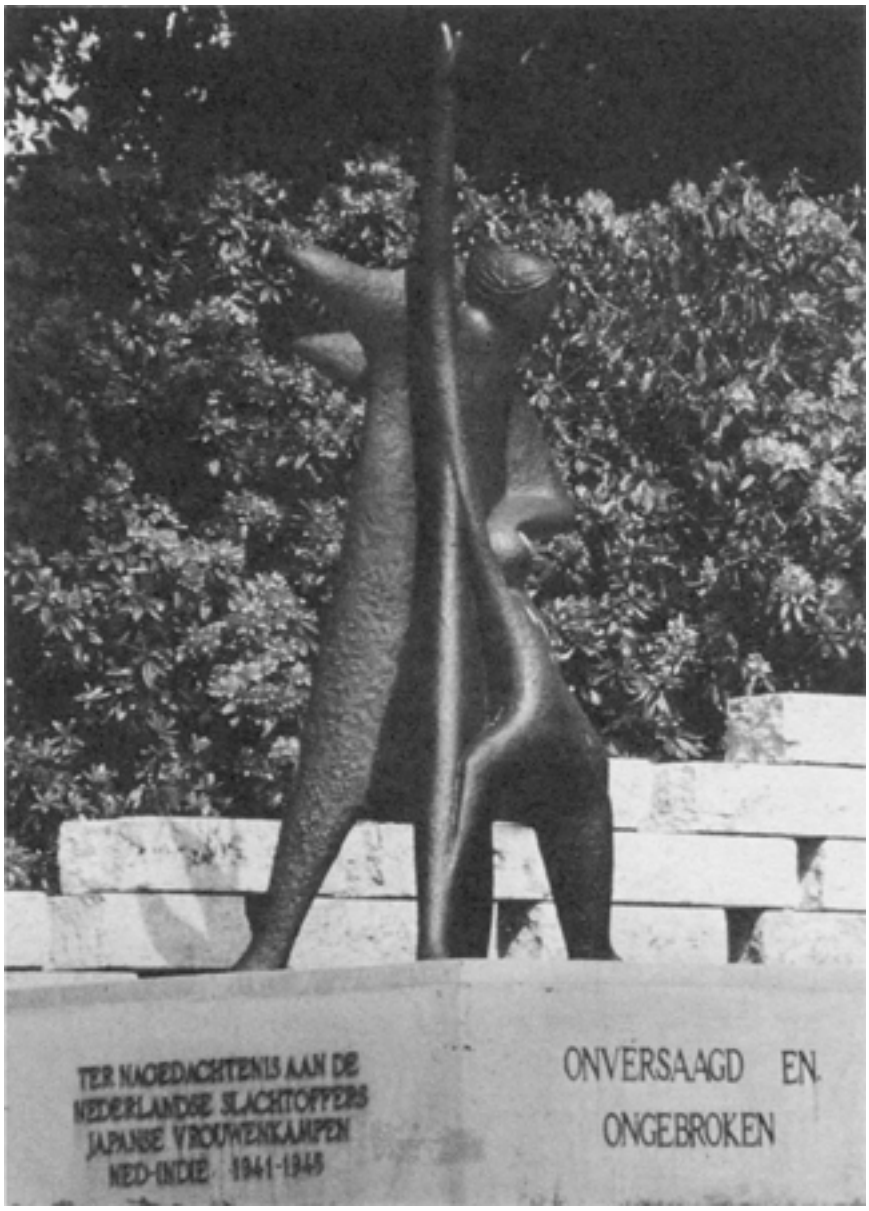

5 Het monument voor de slachtoffers van de Japanse vrouwenkampen, onthuld in 1971 in Apeldoorn, nu in ‘Bronbeek’, Arnhem. (Foto: Museum Bronbeek, Arnhem)

eigen kampervaringen van vrouwen in Indië en naar bestaande naoorlogse beelden over die vrouwen, maar onderstreepte impliciet de eenheid tussen vrouwen in Indië en Nederland.

De stichting was een nieuw initiatief en alleen al daarom een breuk met het verleden. Tot op dat moment waren er geen grote reünies van (vrouwelijke) geïnterneerden gehouden; behalve een in 1960 onthuld KNIL-monument in Enschede bestond er geen ander monument voor een Indische subgroep in Nederland. Maar zowel het monument als het begeleidende boek, dat de intenties van de stichting illustreerde, leunden op traditie. Dat was zichtbaar in de presentatie van sterke vrouwen en moeders, in de heroïek waaraan dit appelleerde en aan de aandacht voor het koningshuis. De onaantastbaarheid van het koninklijk huis was in Indië vóór en in de oorlog een groot goed geweest. Ook in de jaren vijftig was zij in Nederland hoog gehouden, maar in de jaren zestig waren hierin de eerste deuken verschenen. Zo niet binnen de stichting. Het boek opende bijvoorbeeld met een brief van de voormalige koningin Wilhelmina aan ex-geïnterneerde vrouwen uit november 1945. Haar verjaardag, 31 augustus, werd de jaarlijkse herdenkingsdag van de stichting. Haar dochter koningin Juliana onthulde het monument en zou de herdenkingen nadien bijwonen[61]. De Indische groepsherinnering van deze vrouwen hanteerde dus ook in dit verband een nationaal, hoewel snel veranderend idioom.

Het boek, samengesteld uit de herinneringen van een groot aantal vrouwen, leverde evenals het beeld een bewijs van hun kracht in oorlogstijd. Auteur Jo Manders had de bladzijden gevuld met anekdotes over kleine en grotere heldendaden, waarbij humor blijkbaar als belangrijkste overlevingsstrategie had gefungeerd. Hoewel humor en relativeringsvermogen inderdaad een belangrijk instrument zijn in moeilijke tijden, was de kracht hiervan wel erg zwaar aangezet. Een ‘en gelachen dat we hebben’ domineerde soms de tekst en liet weinig ruimte voor verdriet, klachten of andere emoties. Daarmee paste het boek in het culturele klimaat van de eerste herinneringsgolf kort na de oorlog, toen ‘steeds de nadruk [werd] gelegd op het humoristische, terwijl de ondervonden ellende slechts nu en dan met een enkel woord of zwijgend [werd] gememoreerd’[62]. Op het moment dat beeld en boek werden gerealiseerd, moest de autobiografische hausse in de herinneringsliteratuur met al zijn verhalen van pijn en verdriet nog beginnen.

Boek en monument correspondeerden nog op een ander punt. In beide werden verzet van vrouwen en moederschap met elkaar gecombineerd, een samenhang die met de ontwikkeling van de tweede feministische golf snel aan populariteit zou verliezen. In *De lach uit leed geboren* kwam de notie van sterke moeders ook tot uitdrukking in de ontkenning van ‘gedwongen prostitutie’. Hoewel de kwestie van ‘gedwongen prostitutie’ in de jaren zestig al enkele malen in de publiciteit was geweest, werd hier eenvoudig ontkend dat Japanse officieren ooit in staat waren geweest om meisjes mee te

61 Von der Dunk, ‘Tussen welvaart en onrust’, 10; Manders, *De lach,* 7.

62 Herdenkingsdienst 10 december 1949, toespraak van majoor generaal Koninklijke Nederlands-Indische Leger (KNIL) S. de Waal, in: MINOG, dossier 323.

nemen. Dat had vrouwelijke solidariteit weten te voorkomen. Voor Sumatra klopte het, niet voor meisjes uit kampen op Midden-Java. Het boek verborg hun pijnlijke ervaringen achter de mythe van moederlijke kracht. Pas door het optreden van Koreaanse vrouwen, die hetzelfde lot hadden ondergaan, de ervaringen van vrouwen in de oorlog in voormalig Joegoslavië en een nieuwe aandacht voor *sexual politics* binnen het feminisme zou dit onderwerp begin jaren negentig weer in de volle openbaarheid komen[63].

Zowel in het boek als in de herinneringsrituelen concentreerde de stichting zich op de ervaringen van vrouwen binnen de Japanse kampen. Andere bevolkings- of slachtoffergroepen bleven buiten beeld[64]. De reünie van 1969, het boek en het monument volgden de traditie van depolitisering van de herinneringen. De aandacht was uitsluitend gericht op de periode 1941-1945. Daardoor bleven boek, monument en herdenking ver van de politieke debatten van dat moment over het Nederlands (militaire) optreden in Indië na 1945[65]. Zelfs de continuïteit tussen de oorlog en de bloedige en chaotische naoorlogse maanden, de Bersiap-periode van september 1945 tot begin 1946, werd niet genoemd[66].

Samenvattend kunnen we stellen dat het vrouwenmonument een beperkt, duidelijk omschreven doel kende: het gedenken van de slachtoffers van de kampen voor vrouwen en kinderen uit de periode 1941-1945. Deze herinnering van een subgroep uit het voormalige Indië maakte daarbij gebruik van nationaal geaccepteerde symbolen van een sterk moederschap en het door vrouwen geleide koningshuis. Hun monument markeerde het einde van een periode van stilte alsook het begin van een nieuwe fase. Daarin zouden oorlogsgetroffenen uit Indië - in navolging van een psychologisering van de zorg voor oorlogsslachtoffers in het algemeen - veeleer hun slachtofferschap claimen dan hun heldendom. Daarin zouden ook nieuwe groepen van zich laten horen[67].

63 Manders, *De lach*, 144-148; Withuis, *De jurk van de kosmonaute*, 32-59. 'Gedwongen prostitutie' werd wel genoemd in het herdenkingsboek ter gelegenheid van 15 augustus 1970 uit 1972; Vrijburg, *Een ereschuld ingelost*, 16. Over het onderwerp was ook al in 1960 gepubliceerd; I.J. Brugmans, e.a., ed., *Nederlandsch-Indië onder Japanse bezetting. Gegevens en documenten over de jaren 1942-1945* (Franeker, 1960). In aansluiting daarop had de redactie van het *Nibeg-orgaan* zijn bladzijden opengesteld voor anonieme verhalen van deze vrouwen uit de kampen Halmaheira (Semarang) and Ambarawa (Midden-Java). Hierop had echter niemand gereageerd (*Nibeg-orgaan*, XVI (25 augustus 1961) xix, 124). Voor het regeringsrapport zie *Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1993-1994, no. 23607.

64 Bij de reünie van de stichting in 1969 werden alleen KNIL-militairen geprezen als voormalige beschermers. Dat strookte met de herkomst van de organiserende groep: Nederlandse vrouwen uit KNIL-families.

65 Het jaar 1949 werd alleen impliciet genoemd in de titel van de grammofoonplaat van de reünie van 1969: 'Twintig jaar later'. Op de vraag waarom deze reünie nu pas werd georganiseerd, luidde het antwoord: 'Na twintig jaar hebben we overwonnen': Grammofoonplaat van de reünie 'Twintig jaar later', privébezit.

66 *Bersiap* is de kreet, waarmee jonge Indonesische revolutionairen elkaar aanspoorden: wees gereed.

67 I. de Haan, *Na de ondergang. De herinnering aan de jodenvervolging in Nederland 1945-1995* (Den Haag, 1997).

III Het Indische monument in Den Haag

De jaren tachtig: het decennium van de herdenkingen

In de jaren tachtig groeide de belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog. Nieuwe onderwerpen op de politieke agenda zoals mensenrechten deden omzien naar verschijnselen als racisme en discriminatie in het verleden. 'De oorlog' was nu onlosmakelijk deel van de Nederlandse cultuur geworden. Kinderen werden er op al de basisschool mee geconfronteerd en kwamen er door kinderliteratuur of via televisieprogramma's mee in aanraking. In het beginnend ik-tijdperk vonden persoonlijke documenten uit de oorlog, zoals het indrukwekkende dagboek van Etty Hillesum, een snel groeiende lezerskring; zij voorzagen de oorlog van een menselijk gezicht. De wetenschappelijke debatten verschoven van de sterk moralistische beoordeling van 'goed' en 'fout' tijdens de bezetting naar de vele nuances van grijs daartussenin en naar lokale ervaringen tijdens de oorlog[68].

Ook kwam in dit decennium de reeds bestaande trend de oorlog te 'psychologiseren' verder tot ontwikkeling. De culturele revolutie van het einde van de jaren zestig had een 'emancipatie van de emotie' gebracht, de individuele pijn had nieuwswaarde gekregen. In de jaren zeventig was immateriële, psychologische hulp voor oorlogsgetroffenen via wetgeving van de grond gekomen. Vanaf 1973 bouwde de overheid via de Wet Uitkeringen Vervolgden (WUV) haar zorg voor oorlogsgetroffenen uit. In dat jaar werd ook het Centrum '45 voor de psychiatrische behandeling van oorlogstrauma's geopend. De WUV werd gevolgd door de oprichting door een van overheidswege gesubsidieerd Centrum voor Informatie, Coördinatie en Dienstverlening aan Oorlogsgetroffenen in 1980, de Wet Uitkeringen Burgeroorlogsgetroffenen (1984) en de Wet Indisch Verzet (1986). In toenemende mate werden de effecten van oorlog en internering in psychologische termen geduid. Deze psychologisering van de oorlog betrof ook hen die de oorlog in Zuidoost-Azië hadden meegemaakt, van wie verhoudingsgewijs een groot aantal getraumatiseerd was[69]. Een 'gedeeld slachtofferschap' opende nieuwe mogelijkheden voor publieke her- en erkenning.

Herinneringen aan de oorlog in Zuidoost-Azië in de jaren tachtig

Herinneringen aan de oorlog in Zuidoost-Azië volgden de algemene herleving van oorlogsherinneringen[70]. In oktober 1971 had het officieuze bezoek van keizer Hirohito

68 J.C.H. Blom, *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Amsterdam, 1983); Bank, *Oorlogsverleden*, 4.

69 I. Bramsen, *The long-term psychological adjustment of World War II survivors in the Netherlands* (Delft, 1995); G.T.M. Mooren, R.J. Kleber, *Gezondheid en herinneringen aan de oorlogsjaren van Indische jeugdige oorlogsgetroffenen. Een empirisch onderzoek* (Utrecht, 1996) 223. De groei van de Indische cliëntèle is terug te vinden in de jaarverslagen van ICODO 1978-1990, Utrecht.

70 Van Poelgeest, 'De cabaretier en de keizer'. Ook de gijzelingen van twee treinen door Molukse jongeren in 1975 en 1977 brachten het koloniaal verleden slechts tijdelijk terug in de publieke herinnering; zie R. Barker, *Niet hier maar op een andere plaats. De gijzelingen van Wijster, Amsterdam, De Punt en Bovensmilde* (Alphen aan den Rijn, 1988).

aan Nederland dankzij de kritische actie van de populaire cabaretier Wim Kan even de aandacht getrokken, maar daarna was het weer stil geworden op dit front[71]. In Nederlandse ogen was Indonesië nog steeds het meest populaire ontwikkelingsland ter wereld, dat met India wedijverde om een eerste plaats als ontvanger van Nederlandse ontwikkelingsgelden. Als toeristische attractie bood het Nederlanders de mogelijkheid tot bezoek aan het land van herkomst. De Indonesische houding tegenover de mensenrechten wierp in dit decennium nog maar een vage schaduw op de betrekkingen tussen beide landen. De historische banden wogen zwaarder.

De populariteit van Indonesië was ook terug te vinden in de literatuur, zoals in memoires over de oorlog. Tussen 1945 en 1950 waren er 18 herinneringen en dagboeken over de oorlog in Indië gepubliceerd, gevolgd door 15 in de twintig jaren van 'stilte' (1950-1970). In de jaren zeventig vond een lichte versnelling plaats (19 in tien jaar), gevolgd door een hausse in de jaren tachtig (80 publicaties)[72]. Deze publicaties beantwoorden aan de vraag van de Indische groep zelf. De jongere generatie daarbuiten raakte nauwelijks beter geïnformeerd over wat er in Indië was gebeurd. In kinderliteratuur kwam het thema niet voor. Middelbare scholieren moesten tot de jaren negentig wachten voordat populaire schrijvers dit onderwerp op de boeken voor de eindexamenlijsten deden belanden[73].

Historische publicaties over Indië/Indonesië uit de jaren tachtig ondergingen eenzelfde lot. De groeiende kennis over oorlog en revolutie bereikte zelden een breed publiek. Alleen deel XIa van De Jongs *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, dat de geschiedenis van Nederlands-Indië vóór 1942 behandelde, wist in 1984 algemene aandacht te trekken. Zijn kritiek op 'de mythe van het goede bestuur' resulteerde in een rechtszaak, aangespannen door een aantal Indische organisaties[74]. Drie jaar later wist De Jong zich nog eens van hun woede te verzekeren, toen het concept van deel XII over de dekolonisatie aan de pers werd doorgegeven. Zijn uitspraak over oorlogsmisdaden deed het tweede publieke debat over dit onderwerp ontvlammen. Zijn deel XIb over de oorlogservaringen zelf was echter door diezelfde Indische groeperingen met groot enthousiasme ontvangen; dankzij zijn uitgebreide beschrijvingen van het leven en lijden in de kampen werd dit deel als een bijbel voor hen die het Japans bewind hadden doorstaan.

In de jaren tachtig ontstond ook een 'nieuwe' traditie: de jaarlijkse herdenking van het einde van de oorlog in de Pacific op 15 augustus. Die datum was in de jaren veer-

71 Van Poelgeest, 'De cabaretier en de keizer', 27-46.

72 E. Captain, 'Herinneringen uit gescheiden werelden. Kampliteratuur van vrouwen en mannen in Nederlands-Indië' (Niet gepubliceerde doctoraalscriptie, vakgroep vrouwenstudies, Universiteit Utrecht 1992) 65, 67.

73 Voorbeelden hiervan: J. Brouwers, *Bezonken rood* (Amsterdam, 1981); A. van Dis, *Indische duinen* (Amsterdam, 1994); F. Springer, *Bandoeng, Bandung* (Amsterdam, 1993).

74 R. Boekholt, *De staat, dr. L. de Jong en Indië: het proces van het Comité Geschiedkundig Eerherstel Nederlands-Indië tegen de Staat der Nederlanden* (Den Haag, 1992). Het was de enige ernstige kritiek op de 13-delige serie. Zie P. Romijn, 'Myth and understanding. Recent controversy about Dutch historiography on the Netherlands-Indonesian conflict', in: R.S. Kirsner, ed., *The Low Countries and beyond* (New York, Londen, 1993) 219-229.

tig in eigen kring herdacht, maar in de jaren vijftig en zestig vergeten. Het was een lustrum, altijd gunstig voor de 'herinneringsindustrie', dat de datum opnieuw in het collectieve bewustzijn bracht. Na de grote herdenking van de 25-jarige bevrijding in mei 1970, was er op 15 augustus van dat jaar voor het eerst een uitgebreide 'eenmalige' herdenking van het einde van de oorlog in Azië gehouden[75]. Deze beantwoordde onmiskenbaar aan een behoefte, want zij werd bijgewoond door 10.000 mensen, inclusief het koninklijk huis en vertegenwoordigers van de regering[76].

De deelnemers moesten een tiental jaren wachten voordat deze herdenking herhaald werd. In de herinneringscultuur van de jaren tachtig vond institutionalisering van deze gebeurtenis plaats door de oprichting van de Stichting 15 augustus 1945, bestaande uit 24 (later 48) Indische organisaties. Deze stichting organiseerde de herdenking van 1980, bijgewoond door 11.000 personen, het koninklijk paar, leden van de regering en de Indonesische ambassadeur. Want ook Indonesiërs werden herdacht. Toch lag het accent op de oorlogservaringen van Europeanen in de Pacific. In hun toespraken formuleerden sprekers zoals prof. dr. N. Beets, zelf oorlogsgetroffene, en de bekende psychiater prof. dr. J. Bastiaans van Centrum '45 als het ware het programma voor de jaren tachtig. Sprekers erkenden de psychologische beschadiging ten gevolge van de oorlog en riepen op tot het zoeken naar 'zelf-respect en identiteit', een identiteit gebaseerd op oorlogservaringen en verlies van het moederland. De periode 1945-1949 werd dus indirect gepresenteerd, als een periode van verlies zonder dat de politieke implicaties van de dekolonisatie werden benoemd. In hun bijdragen verwezen sprekers naar 'sequentiële traumatisering', de verlengde beschadiging als gevolg van oorlog én migratie[77]. Van de licht overtrokken heroïek van *De lach uit leed geboren* viel weinig meer te bespeuren.

15 Augustus 1980 was het begin van een nieuwe traditie, de jaarlijkse herdenking van de oorlog in Zuidoost-Azië[78]. Naast de in Nederland geboren groep uit Indië, de zogenaamde *totoks*, waren nu twee nieuwe groeperingen als dragers van het herinneringsproces aangetreden: Indo-europeanen of Indische Nederlanders die veelal buiten de kampen waren gebleven en zij die als kind geïnterneerd waren geweest. De laatsten waren in de jaren tachtig in psychologische problemen geraakt en hadden zich georganiseerd in de Vereniging Kinderen uit de Japanse Bezetting en de Bersiap 1941-1949 (KJBB). Indo-europeanen hadden zich verenigd in tal van sociaal-culturele

75 Vrijburg, *Ereschuld*, 33.

76 De publicatie met het verslag over deze dag, die in 1972 verscheen, was een uitzondering op alle hierboven genoemde patronen. Zij rapporteerde over het gehele decennium 1940-1945. Alle betrokken groeperingen werden genoemd, zowel burgers als militairen, Indonesiërs en Chinezen, mannen en vrouwen, Nederlandse militaire slachtoffers uit de periode 1945-1949 als ook hun Indonesische tegenstanders (met uitzondering van 'de extremisten'), zelfs alle 'Groot-Nederland-bouwers', Vrijburg, *Ereschuld*, 31.

77 Anoniem, 15 *augustus 1980. Terugblik op de herdenking van het einde van de oorlog van het Koninkrijk der Nederlanden in Zuid-oost Azië tevens van de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag, 1980) 9. De term sequentiële traumatisering is van de psychiater C. Keilson, *Sequentielle Traumatisierung bei Kindern* (Stuttgart, 1979).

78 In 1982 vond de Japanse capitulatie ook een plaats bij de jaarlijkse herdenking van de capitulatie in Wageningen. In 1985 werd een Indische herdenkingssteen onthuld in het Nederlandse parlement.

belangengroepen. Het snel groeiende aantal daarvan was een teken van de emancipatie van een tot dan toe stilzwijgend geassimileerde groep.

Het Indisch monument in Den Haag, symbool voor een gedeeld slachtofferschap

De plannen voor het Indisch monument in Den Haag, onthuld in 1988, maakten onlosmakelijk deel uit van de hierboven beschreven herinneringscultuur van de jaren tachtig. Anders dan men zou verwachten kwamen deze echter niet uit de koker van de Indische organisaties. Het monument was het resultaat van de samenwerking tussen het ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur (WVC) een een voormalig (communistisch) lid van het verzet, A.A. (Harry) Verheij. Ter gelegenheid van de veertigjarige herdenking van de bevrijding had het ministerie namelijk in 1985 een Adviescomité Oorlogsherdenkingstekens ingesteld voor de toewijzing van beschikbaar gestelde gelden. De commissie bestond uit leden die actief betrokken waren bij de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog (het verzet, het Auschwitz-Comité en de Stichting '40-'45). Verheij was een van hen[79]. Hij valt te karakteriseren als een volbloed bestuurder met grote sociale capaciteiten. Na zijn deelname aan het communistisch verzet had hij carrière gemaakt in de CPN. Hij was twaalf jaar wethouder van Amsterdam geweest (1966-1978), vervolgens was hij opgetreden als voorzitter van het bestuur van het Amsterdams Medisch Centrum (AMC). Omdat er in Nederland geen Indisch monument bestond, had Verheij, in samenspraak met de hiervoor verantwoordelijke afdeling van het ministerie van WVC, al in 1985 zo'n monument in gedachten[80]. Verheij had geen ‘Indische ervaring’. Sinds het einde van de jaren zeventig was hij echter lid van de Uitkeringsraad die moest beslissen over toekenning van uitkeringen aan oorlogsslachtoffers volgens de WUV. Behalve door de verhalen van collegae en vrienden, was hij hierdoor bij uitstek geïnformeerd geraakt over het leed dat in de oorlog in Zuidoost-Azië geleden was en de blijvende invloed ervan op de levens van betrokkenen. Er was dus een direct verband tussen de ‘psychologisering’ van de oorlog via de wetten en het Indisch monument. Solidariteit tussen het Nederlands verzet en de slachtoffers van de oorlog in de Pacific vormde voor Verheij een ander belangrijk motief. Hij had een monument op het oog dat zich tegen oorlog zou uitspreken, voor een groep die terzijde was komen te staan en wier geschiedenis hij had leren kennen. Een nationale herdenking kan alleen tot haar recht komen als alle lijden is herdacht, zo stelde hij in 1986[81].

Verheij werd de drijvende kracht achter het Indisch monument. Een comité onder

79 Concept verslag Adviescomité Oorlogsherdenkingstekens, november 1986. Archief ministerie van VWS, Directie Verzetsdeelnemers en Vervolgden (DVV), map AO vergaderingen, AO-EB-140. De verantwoordelijke directie van het ministerie had vier projecten op het oog, een in Nederland, twee in Europa (vanuit een nationaal en een internationaal perspectief) en een in verband met de Japanse bezetting van Nederlands-Indië. Alle vier werden gerealiseerd. (AO-EB 140, ministerie VWS, DVV; ongepubliceerd rapport ‘Jeugdvoorlichtingsbeleid Tweede Wereldoorlog-heden. Verantwoording en voornemens’, ministerie VWS, april 1991, 2.2.1).

80 Nota Ebben, ongedateerd [1985]. Ministerie van VWS/DVV, map 6.26 Adviescomité Oorlogsmonumenten. Interview A.A. Verheij, 7 februari 1995.

81 *Trouw* 12-8-1986. Interview Verheij, 7 februari 1995.

zijn voorzitterschap raadpleegde de Indische organisaties. Hun positieve reacties alsook het gunstige antwoord van de minister maakten de lancering van een officiële actie door de Stichting Indisch monument mogelijk. Zij beoogde de oprichting van een monument 'in nationale stijl', een subtiele formulering; het Nationaal monument stond immers al op de Dam. De fondsenwerving getuigde van de breed gedragen instemming met dit project. Gelden kwamen van particuliere zijde en de overheid. Via de AVRO en Televizier wist de stichting leden van de Indische gemeenschap te bereiken. In een paar maanden werd hierdoor 125.000 gulden bijeen gebracht. Het verzet reageerde positief op het beroep op solidariteit. Bedrijfsleven en loterijfondsen waren een derde donor, terwijl het ministerie van WVC ten slotte elke verzamelde gulden verhoogde tot een maximum van 150.000, ongeveer een derde van het totaal benodigde bedrag.

De brede sociale en politieke erkenning voor een Indisch monument kwam ook tot uiting in de samenstelling van het comité van aanbeveling. Hierin zaten onder anderen premier Ruud Lubbers, de voorzitters van de Tweede en Eerste Kamer alsook vertegenwoordigers van verzetsorganisaties. Slechts een enkele criticus - opvallend genoeg uit de Indische gemeenschap zelf - verhief zijn stem[82]. De Indische gemeenschap stemde echter in met de plannen.

Het monument diende herkenbaar te zijn voor ten minste vier groepen oorlogsgetroffenen: militairen, vrouwen en kinderen uit de kampen, krijgsgevangenen en Indo-europeanen die in het algemeen buiten de kampen waren gebleven. Het ontwerp mocht dan ook niet abstract zijn maar moest aan zekere traditionele en esthetische eisen voldoen. Het uiteindelijk geselecteerde ontwerp van de Nederlandse beeldhouwster Jaroslawa Dankowa (van Bulgaarse afkomst)[83] toonde zeventien bronzen gestalten van verschillende leeftijden rond een baar, opgesteld voor een doorzichtiggeweven wand. Zij vertegenwoordigden de vele gezichten van het lijden, de pijn en het protest van verschillende generaties. De dood stond in het midden, de figuren aan de uiterste zijden verwezen naar de bevrijding. Hun getal liet ruimte voor persoonlijke identificatie door de bezoekers. Een beperkt aantal Indische kenmerken werden aan het ontwerp toegevoegd: een kaart van Indonesië, de tekst 'De geest overwint' en een kleine driehoekige pilaar waarop de verschillende groepen oorlogsslachtoffers waren vermeld. Hierop stond ook het doel van deze beeldgroep: teken van verdriet en strijd tegen terreur. Het monument werd bij de 15 augustus-herdenking van 1988 door koningin Beatrix onthuld. Opgesteld in de wijde glooiing van de Scheveningse Bosjes zou het een vast bedevaartsoord worden, altijd voorzien van bloemen en boeketten. Het was niet meer uitsluitend bestemd voor Nederlanders uit Indië. Bij de jaarlijkse herdenkingen werd ook de zwaarst getroffen Indonesische groep dwangarbeiders, de *romusha*, herdacht[84].

82 R. Boekholt, 'Een monument voor Indië', *Moesson* (19 augustus 1988) 4-5. De auteur vroeg hierin om een Nederlands-Indisch monument ter ere van de gehele koloniale periode. Want Indië was meer dan de oorlog en erkenning van de Indische groep impliceerde meer dan erkenning van hun lijden gedurende de oorlog.

83 Zij overleed in februari 1999.

84 Volgens de Japanse legerofficier Miyamoto Shizui zou een miljoen Indonesische mannen en een half miljoen Indonesische vrouwen gedurende de oorlog als zodanig zijn ingeschakeld. Miyamoto Shizui, 'Economie and military mobilization in Java 1944-1945', in: R. Anthony, O. Akira, ed., *The Japanese experience in Indonesia. Selected memoirs of 1942-1945* (Athens, Ohio, 1986) 247. Over hun aantallen zijn historici het echter niet eens; wel over het dodental van romusha's buiten Java te werk gesteld. Dit wordt gesteld op 75%. H.L. Zwitzer, *Mannen van 10 jaar en ouder. De jongenskampen Bangkong en Kedoengdjati 1944-1945* (Franeker, 1995) 52-53.

6 Het Indisch monument in de Scheveningse Bosjes, Den Haag, onthuld in 1988.

Het monument sloot aan bij de herinneringstraditie van urn en vrouwenmonument. Vanaf het eerste moment van initiatief was het al duidelijk dat er ook hier een scheiding zou plaatsvinden van de herinneringen aan de jaren 1941-1945 en die aan de periode 1945-1949. Dat was van de initiatiefnemer Verheij te verwachten; het sloot ook aan bij de opvattingen die op het ministerie leefden. Deze scheiding had in dit geval echter nog een andere oorzaak. Ongeveer op hetzelfde moment dat de plannen voor een Indisch monument werden ontwikkeld, namen voormalige dienstplichtigen in Roermond het initiatief voor de oprichting van een Indisch monument 1945-1949. Hun actie viel samen met de pensioengerechtigde leeftijd, die deze militairen nu (bijna) hadden bereikt. Zij paste bovendien in de hernieuwde zelf-organisatie van de veteranen, die erkenning voor hun verzwegen rol in de Nederlandse geschiedenis claimden. Een ontmoeting van beide monumentenbouwers resulteerde in het voorjaar van 1986 in een snel bereikte overeenstemming over de verschillende perioden, waarop de groeperingen zich zouden richten[85]. Na veertig jaar waren de herinneringen aan beide perioden nu ook in verbeelding en vorm uit elkaar gehaald.

De ontstaansgeschiedenis van het Indisch monument was er een van nationale consensus. Zij ging gepaard met een onverwacht incident, dat het Indische oorlogsverleden politieke actualiteit gaf. In december 1986 werden de voorbereidingen voor een staatsiebezoek van koningin Beatrix en prins Claus naar Japan na een kort, maar fel publiek en politiek debat stopgezet. Alle politieke partijen waren unaniem in hun sympathie voor de Indische oorlogsgetroffenen die hun 'nee' goed georganiseerd lieten horen. Het kabinet-Lubbers volgde 'gezien de bestaande gevoeligheden'[86]. Ook in 1989 ontbrak een koninklijke vertegenwoordiging bij de begrafenis van Hirohito, nu 'op grond van de herinneringen die in onze maatschappij leven'[87]. Daarmee bevond Nederland zich in een uitzonderingspositie. In 1986 was de Japanse keizer al door staatshoofden van alle landen waarmee Japan in oorlog was geweest, bezocht, zoals

85 J.W.M. Schulten, 'Het afgeschreven leger. De Indië-veteranen en hun strijd om erkenning', in: G. Teitler, J. Hoffenaar, ed., *De Politionele Acties. Afwikkeling en verwerking* (Amsterdam, 1990) 91-102; Informatie Stichting Nationaal Indië Monument 1945-1962. De eerste berichten over dit monument circuleerden in december 1985; zie *Stabelan*, XII (9 december 1985) ii, 19; *Madjoe*, LXIX (1985) xi, 4.

86 Antwoord minister-president, *Handelingen der Staten-Generaal. Tweede Kamer*, 1986-1987, appendix no. 227, 453. Zie de analyse van de publieke opinie in *Algemeen Dagblad*, 6 december 1986. De drie grootste politieke partijen van dat moment PvdA, CDA en VVD waren tegenstanders van het staatsbezoek. Van de geïnterviewden uit de leeftijdsgroep van 50 jaar en ouder, was 70% die mening toegedaan. Zie ook *Trouw*, 5 december 1986. Deze publieke schermutseling volgde kort op een ander oorlogsdebat, over het pensioen van de weduwe van de voormalige nationaal-socialistische leider Rost van Tonningen. De Japanse reacties bleven vrij koel. De *Asahi Shimbun* van 13 december 1986 schreef dat terwijl Japan de neiging had de oorlog te vergeten, andere landen de wreedheden van de Japanse troepen goed vasthielden: 'Nederland valt op als land waar dit nimmer vergeten wordt'.

87 *Handelingen der Staten-Generaal. Eerste Kamer* 1988-1989, appendix 12.

koningin Elizabeth, president Ronald Reagan, zelfs door de hoogste gezagsdragers van China and Korea. In 1989 was de officiële vertegenwoordiging bij de keizerlijke begrafenis nergens onderwerp van heftiger debat dan in Nederland[88]. De meeste voormalige vijanden stuurden hun staatshoofd, Nederland koos voor een lagere afgezant, de minister van Buitenlandse Zaken[89]. Deze uitzonderingspositie had een eenvoudige verklaring in het uitzonderlijke grote aantal Nederlanders dat tijdens de oorlog door Japan was geïnterneerd. Tachtig procent van alle geïnterneerden gedurende de oorlog in de Pacific was in Indië te vinden geweest. De groep gerepatrieerden was bovendien relatief groter dan elders (300.000 op een totale bevolking van 15 miljoen) en had door organisatie en emancipatie een krachtiger politieke stem gekregen.

Al met al kunnen we concluderen dat het Nederlandse publiek zich in de jaren tachtig in toenemende mate bewust werd van de oorlogservaringen uit de Pacific, al zou de kennis hiervan nooit de bekendheid van de Tweede Wereldoorlog in Europa evenaren[90]. De Indische gemeenschap wist zich in de nationale en de internationale politiek te doen horen en bereikte een hogere graad van zichtbaarheid via het Indisch monument. Dat stond overigens niet alleen maar werd al snel gevolgd door een golf van andere monumenten van Indische groeperingen, door deze zelf opgericht in de Indische omgeving van het buiten Bronbeek (Arnhem)[91]. De Molukse gemeenschap verkoos overigens een Moluks museum boven een monument als herinneringsplek; het opende in 1990 in Utrecht zijn deuren. Toch bleven herdenking en herinnering vooral een activiteit voor direct betrokkenen uit Indië. Hun vele organisaties en monumenten weerspiegelden de institutionalisering van deze groepsherinnering en sloten nauw aan bij het groeiend individualisme, waarin voor het nationale maar een beperkte ruimte beschikbaar was.

Sindsdien is het herinneringsproces niet gestopt. In de jaren negentig richtte de Indische gemeenschap zich bij monde van de Stichting Japanse Ereschulden opnieuw tot Japan, nu met de vraag om erkenning van schuld en financiële genoegdoening. Het drama van de gedwongen prostitutie trok in 1992 aandacht in brede kring, ook die van de overheid die een officieel onderzoek gelastte. Maar al deze aspecten van het oorlogsverleden werden in deze jaren overschaduwd door emotionele debatten in

88 Reportage ‘Met het oog op morgen’, NOS 27 september 1989. Het onderwerp ontlokte ook felle discussies in Australië, de VS, Korea, Canada en Israël (ANP en diplomatieke rapporten in Buitenlandse Zaken/DOA 1988-1994, no. 181 en 182; 911.21, deel IV. Intern memorandum, 28 maart 1989, no. 51-89, *Ibidem*). Ironisch genoeg viel dit debat evenals in 1986 samen met een opleving in de herinneringen aan de oorlog in Europa door de vrijlating van twee Duitse oorlogsmisdadigers in januari 1989.

89 *Trouw*, 1 februari 1989.

90 In 1991 wist 37% van de Nederlandse bevolking van de Tweede Wereldoorlog in Indië, 70% van de meidagen 1940. Commissie Maatschappelijke Erkenning Veteranen/Lagendijk, in *Veteranen*, appendix 3: 35. In 1991 hadden twee incidenten eenzelfde informatieve betekenis. Na een kranslegging door de Japanse premier Kaifu aan het Indisch monument wierp een voormalige krijgsgevangene de krans in het water van de nabijgelegen vijver. Bij de herdenking van de Japanse capitulatie op 15 augustus 1991 raakte een ei premier Ruud Lubbers.

91 Bijvoorbeeld het Sumatra/Pakan Baroe monument (1988), het monument voor de jongenskampen Bangkong-Gedungjati (1988), het monument voor de Burmaspoorweg (1989) en het monument van het voormalige KNIL (1990).

pers en samenleving over de periode 1945-1949. De toelating van voormalig deserteur Jan 'Poncke' Princen en de felle reacties van de veteranenorganisaties maakten dit vergeten deel van de Nederlandse geschiedenis opnieuw actueel. Maar dat proces van herinnering is een ander onderwerp[92].

Conclusie

Naast het schortje van een meisje uit Indië, symbool van de wens tot assimilatie, zijn hier drie artefacten neergezet die de herinneringen aan de oorlog in de Pacific illustreren. Een verborgen en vergeten urn in het monument op de Dam - hoeveel Nederlanders weten van haar bestaan? - vertegenwoordigt de uiteindelijk volledig geslaagde integratie van deze oorlogsherinneringen in de jaren veertig en vijftig. Het beeld van een protesterende en beschermende moeder in Arnhem vormt de trotse expressie van een specifieke Indische subgroep (van geïnterneerde vrouwen) uit het begin van de jaren zeventig. Het indrukwekkende en schitterend gelegen Indisch monument in Den Haag, vrucht van politieke consensus, markeert de groeiende erkenning in de jaren tachtig en negentig voor oorlogsherinneringen uit Indië in Nederland.

In de (ontstaans)geschiedenis van deze monumenten tekent zich een duidelijke lijn af: van assimilatie (het Dam-monument) via inschrijving van de herinneringen van een subgroep in het Nederlands idioom (het vrouwenmonument) naar een nationale acceptatie van specifiek-Indische herinneringen. Terwijl voor Nederlanders in Indië in die jaren de twee perioden van oorlog en dekolonisatie onlosmakelijk verbonden waren, beïnvloedde de laatste de eerste alleen in de periode 1945-1949 zelf. Dat was de belangrijkste reden om deze herinneringen in eerste instantie verre te houden van het symbool van nationale eenheid bij uitstek, het Nationaal monument op de Dam. De splitsing in de herinnering aan beide perioden maakte integratie mogelijk. Met de inmetseling van de Indonesische urn werden herinneringen aan de pijnlijke jaren 1945-1950 het zwijgen opgelegd. Die scheiding zou gangbaar blijven en in de jaren tachtig in twee verschillende monumenten gestalte krijgen. Voor een groot publiek waren oorlogsherinneringen nu eenmaal gemakkelijker te integreren dan die aan de impopulaire periode van dekolonisatie, die eerst was vergeten en toen ter discussie gesteld.

Aan het eind van de jaren zestig had fragmentering van de nationale consensus over de Tweede Wereldoorlog nieuwe ruimte geschapen voor explicitering van herinneringen van verschillende subgroepen. Vrouwelijke geïnterneerden vormden een vroeg voorbeeld van de vele groepen die in de jaren tachtig en negentig zouden volgen en in protest tegen de uniformering van de collectieve herinnering aandacht zouden opeisen voor hun verwaarloosde verhalen.

In de volgende decennia zou de 'psychologisering' van de oorlog, de groeiende formulering van oorlogservaringen in de psychologische termen van trauma en verlies,

92 Zie bijvoorbeeld V. Houben, 'A torn soul: the Dutch public discussion on the colonial past in 1995', *Indonesia* (april 1997) 47-66. Dit debat over het militair optreden van Nederland in Indonesië in genoemde periode, het derde na 1969 (Hueting-affaire) en 1987 (De Jong) had eveneens popularisering van kennis ten gevolge. Wist in 1991 nog maar 31% over de Nederlandse Politionele Acties, in januari 1995 was dit 81%.

oorlogsgetroffenen uit de Pacific het voor iedereen herkenbare gezicht van slachtoffers geven. Onder hen traden nieuwe groepen 'herinneraars' naar voren: Indo-europeanen die buiten de kampen waren gebleven en voormalige 'kampkinderen'. Naast de in Nederland geborenen die in de eerste fases voor erkenning hadden gestreden, werden zij de nieuwe behartigers van hun belangen. Het Indisch monument, het direct resultaat van de herinneringshausse van de jaren tachtig, versterkte het Indische identiteitsbesef, hoorbaar tot in de nationale en de internationale politiek. Hun Indisch monument was een herdenkings- en herinneringsplek, een *lieu de memoire* in de letterlijke betekenis van het woord, niet in de nationale betekenis die Pierre Nora aan het begrip hecht. Het definieerde een Indische identiteit, niet een nationale, de identiteit van een subgroep, niet van een natie. Paradoxaal genoeg was de integratie van herinneringen juist gestimuleerd door de organisatie van de diverse ervaringen uit het verleden via de belangenorganisaties. Sindsdien heeft het proces van de herinnering per groep zich in Bronbeek, maar ook in lokale herdenkingen, voortgezet.

Enkele vragen blijven nog over. Wat zien we van de publieke herinnering wanneer we die bestuderen via monumenten en hun geschiedenis? Wat wordt er vergeten of buitengesloten? Monumenten, letterlijk geplaatst in de publieke ruimte, worden al te gemakkelijk met de openbare herinnering geïdentificeerd. Zoals uit de hier beschreven voorbeelden blijkt, geven zij echter alleen inzicht in de grote lijnen van die herinnering (hier de samenhang met dekolonisatie, zelf-organisatie en 'psychologisering'). Dat is onder meer te wijten aan het feit dat de oprichting ervan een minimum aan consensus vereist, al was het alleen ten behoeve van goedkeuring door de overheid en van financiële ondersteuning. Die minimum-consensus is ook vereist met het oog op de herdenkingsfunctie, die velen dient aan te spreken en ruimte dient te bieden aan meervoudige interpretaties. Daarom ook worden betwiste aspecten van het verleden gemakkelijk buiten beschouwing gelaten. Of zoals Ian Buruma heeft gesteld: 'Bij een gedenkteken kunnen ceremonie en analyse onmogelijk gecombineerd worden'[93]. Door voorbij te gaan aan historische en politieke debatten dreigen monumenten het verleden tot een onschuldig tijdverdrijf te maken. Hier zijn bijvoorbeeld de discussie rond het oorlogsverleden van keizer Hirohito, over de aard van de Japanse interneringskampen, over visies op de nederlaag tegen Japan in 1942 niet of slechts zijdelings genoemd. Monumenten bieden dan ook slechts een enkelvoudige ingang tot de publieke herinnering van het oorlogsverleden, of zich dat nu in Europa of in de Pacific heeft afgespeeld.

93 I. Buruma, *Het loon van de schuld. Herinneringen aan de oorlog in Duitsland en Japan* (Amsterdam, Antwerpen, 1994) 225, 242.

Perspectief in persgeschiedenis

Huub wijfjes

Besprekingsartikel naar aanleiding van:
G. Mulder, P. Koedijk, *Léés die krant! Geschiedenis van het naoorlogse Parool 1945-1970* (Amsterdam: Meulenhoff, 1996, 640 blz., ISBN 90 290 4815 8); F. van Vree, *De metamorfose van een dagblad. Een journalistieke geschiedenis van de Volkskrant* (Amsterdam: Meulenhoff, 1996, 239 blz., ISBN 90 290 5379 8); N. Schrama, *Dagblad De Tijd 1845-1974* (KDC bronnen en studies XXXI; Nijmegen: Valkhof Pers, 1996, 668 blz., ISBN 90 5625 011 6); G. Mulder, *Wim van Norden. Portret van een courantier* (Amsterdam: Meulenhoff, 1997, 135 blz., ISBN 90 290 5563 4); W. Wennekes, e.a., *Het lood voorbij. Sijthoff en de Haagsche Courant. Geschiedenis van een dagbladbedrijf* (Amsterdam: Thomas Rap, 1998, 200 blz., ISBN 90 6005 810 0); M. Nord, *Achterwaarts. Memoires* (Amsterdam: Meulenhoff, 1998, 287 blz., ISBN 90 290 5747 5); S. van der Zee, *De overkant. Mijn jaren bij Het Parool* (Amsterdam: Prometheus, 1998, 266 blz., ISBN 90 5333 648 6); M. Maters, *Van zachte wenk tot harde hand. Persvrijheid en persbreidel in Nederlands-Indië 1906-1942* (Dissertatie Utrecht 1998; Hilversum: Verloren, 1998, 320 blz., ISBN 90 6550 596 2); I. Cornelissen, *Raamgracht 4. Mooie jaren bij het weekblad* (Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1998, 493 blz., ISBN 90 388 1392 9).

Is er revolutie uitgebroken in de persgeschiedenis[1]? Onderzoekers spreken al bijna nooit meer over persgeschiedenis; vaker over mediageschiedenis. En een groeiende vloed van beschouwende artikelen duidt op een sterke behoefte aan uitbreiding van de onderzoeksinspanning in de richting van audiovisuele en nieuwe media[2]. In het levendig debat klinken ook pleidooien voor een fundamentele kentering in het onderzoeksperspectief. Ten voorbeeld stelt men de ontwikkeling in tal van sociaal-wetenschappelijk en historische specialismen. Daar was men in de jaren zeventig op zoek gegaan naar herkenbare en, veelal door kwantificering, onderling vergelijkbare structuren in de geschiedenis. Sinds de jaren tachtig toont men evenwel meer interesse voor de vraag hoe zich binnen die structuren mentaliteit, stijl en inhoud vormen.

Deze tendens is reeds in de beoefening van de persgeschiedenis te zien. Pershistorici keken tot voor enkele jaren terug nog vrijwel exclusief naar de institutionele kant van de pers. Men keek naar kranten als onderneming, naar het persbeleid, naar het doen en laten van grote courantiers en naar beïnvloeding van de pers door de politiek. De laatste jaren begint men ook aandacht te krijgen voor de manier waarop en onder invloed waarvan de pers en haar samenstellers in de openbaarheid vorm en inhoud construeerden. Ook wenst men een antwoord op de vraag hoe publieksgroepen aan de media-inhoud betekenis of identiteit ontleenden. Geheel afgedaan heeft daardoor de toepassing van sociaal-wetenschappelijke methoden en communicatiemodellen. De in die wereld getoonde neiging elke

1 Ik dank Remieg Aerts, Marcel Broersma, Ilja van den Broek en Hans Renders voor hun constructieve en stimulerende commentaar op een eerste versie van dit artikel.

2 Zie onder meer de bundel die onder redactie van H.B.M. Wijfjes en J.C.H. Blom verscheen: *Mediageschiedenis: kansen en perspectieven* (Amsterdam, 1995) alsmede: H. Wijfjes, 'De toekomst van de mediageschiedenis' en R. Aerts, 'Het tijdschrift als culturele factor en als historische bron' in het themanummer over media en geschiedenis in *Groniek*, nr. 135 (december 1996).

gecommuniceerde betekenis op doorgaans kwantitatieve manier gelijk te schakelen, heeft sowieso nooit veel historici kunnen

overtuigen. ‘Sociale wetenschappers leven in een wereld waar wij gewone stervelingen niet bij kunnen’, schreef historicus en oud-journalist Robert Darnton enige jaren geleden in een beschouwing over de journalistieke realiteit. Het is ‘een wereld die keurig gerangschikt is in gedragspatronen, die wordt bevolkt door mensentypen die precies voldoen aan de theorie, en die wordt geregeerd door correlatiecoëfficiënten die alleen standaardafwijkingen toelaten’[3].

Met name in de Verenigde Staten en Engeland is, mede onder invloed van het postmodernisme, nog een aantal stappen verder gezet. Er is interdisciplinair onderzoek ontstaan, waarbij historici gebruik maken van methoden van de film- en televisiewetenschap (semiotiek en narratieve beeldanalyse bijvoorbeeld) en de literatuur- en tekstwetenschap (met name de discourse analyse). Aan deze onderzoeksmethoden ontleent men concepten zoals *intertekstualiteit*, *constructie*, *deconstructie* en *representatie*, waarmee onderzoekers voortvarend proberen de mediageschiedenis opnieuw te beschrijven. Interpretatie vanuit de theorie of het inzicht is kenmerkender voor dit historisch onderzoek dan het verzamelen van empirische gegevens en het toepassen van bronnenkritiek.

In verband met deze veranderingen in het onderzoek is zelfs al gesproken van een paradigmawisseling[4]. Maar het is de vraag of, en zo ja in hoeverre, de nieuwe methoden en concepten in het Nederlandse pershistorisch onderzoek doordringen en een vruchtbare voedingsbodem vinden. Een blik op recente pershistorische literatuur zal kunnen helpen die vraag te beantwoorden.

Traditie

Het is onmiskenbaar dat de institutionele geschiedenis van de Nederlandse pers aan steeds meer kritiek onderhevig is. Voor een deel is dat ongetwijfeld te wijten aan de specifieke invulling die de laatste dertig jaar daaraan is gegeven door de Amsterdamse pershistoricus Joan Hemels. Sinds de publicatie in 1969 van zijn proefschrift over de afschaffing van het Dagbladzegel in 1869 - alom beschouwd als een standaardwerk over dit onderwerp - heeft hij een oeuvre geschapen dat als een gebergte in het pershistorisch landschap ligt. De in een van zijn vele boeken afgedrukte bibliografie besloeg in 1992 al 435 titels. In zijn normale schrijftempo doorwerkend zal Hemels daar inmiddels nog zo'n 100 titels hebben bijgevoegd[5].

Opvallend is dat dit gebergte door historisch geïnteresseerde journalisten en persondernemers om de imponerende hoogte wordt bejubeld, terwijl het door historici niet zelden om zijn onherbergzaamheid en het gebrek aan panoramische uitzichten wordt neergesabeld. De bewondering en waardering die er onmiskenbaar zijn voor het bij tijd en wijle boeiende feitenmateriaal dat stachanov-arbeider Hemels elke keer weer uit archieven weet op te diepen, slaat om in verbazing over het ogenschijnlijk ontbreken van een onderscheidend criterium voor belangrijkheid. Omdat Hemels blijkbaar alle feiten even leuk en interessant vindt, moet de lezer zelf de goudader uitgraven waarnaar hij of zij op zoek is. Hemels levert als het ware het ruwe basismateriaal, waarmee allerhande eindproducten gemaakt kunnen worden; zijn rol is die van leverancier van halffabrikaat. Hierdoor krijgt Hemels niet altijd de waardering die zijn toegewijde en omvangrijke onderzoeksinspanning zeker

3 R. Darnton, *De kus van Lamourette. Bespiegelingen over mentaliteitsgeschiedenis* (Amsterdam, 1990) 66.

4 Zie daarvoor met name F. van Vree, ‘Een discipline in beweging: van persgeschiedenis naar mediageschiedenis’, in: Wijfjes, Blom, *Mediageschiedenis*.

5 Het bibliografisch overzicht werd samengesteld door J.W. Reessink, in: J. Hemels, *De pers onder het juk van een fiscale druk* (Amsterdam, 1992) 182-200.

verdient. Dat is jammer voor hemzelf maar ook voor de persgeschiedenis. De willekeurige overdaad van het over de lezer uitgestorte materiaal suggereert immers dat de pers niet zozeer als serieus object voor historisch

onderzoek interessant is, maar vooral kan fungeren als een *Fundgrube* waaruit elke onderzoeker vrijelijk kan putten als hij of zij op zoek is naar een leuk en treffend citaat.

Hemels' ijver geeft ook iets te gemakkelijk voedsel aan beweringen dat we nu maar eens totaal wat anders moeten gaan doen. Terwijl de institutionele persgeschiedenis buitengewoon nuttig, zelfs onmisbaar, is als een fundament voor studies die vanuit een analytische vraag of binnen een breed maatschappelijk, politiek of cultureel kader worden opgezet. Neem bijvoorbeeld het omvangrijke boek dat oud-directeur Nic. Schrama schreef over de institutionele geschiedenis van het in 1974 opgeheven dagblad *De Tijd*. Met zijn bijna 700 pagina's geeft het boek ons zeer gedetailleerde, op veel nieuw archiefmateriaal gebaseerde, informatie over het dagblad dat de priester Judocus Smits in 1845 in Den Bosch oprichtte. Pas na een moeizame opbouwperiode ontwikkelde *De Tijd* zich, onder het motto *Dieu et mon Droit*, vanuit Amsterdam tot een dagblad voor de katholieke elite. Al naar gelang de stemming van de hoofdredactie stelde de krant zich afwisselend op als een tikje progressief of een tikje conservatief. ‘Een pastoorsblad’ was het stempel dat het in de negentiende eeuw kreeg en dat *De Tijd* nooit meer kwijt zou raken, want de krant bleef de katholieke elite aanspreken, ook na de samensmelting met de Rotterdamse *De Maasbode* in 1959. Dat verklaart wellicht de onverbiddelijke neergang na 1960. De katholieke intelligentsia nam in deze periode immers snel en massaal afscheid van alles wat naar zuilaanhankelijkheid riekte. In 1974 moest *De Tijd* de 55.000 overgebleven abonnees meedelen verder te gaan als weekblad.

Schrama's prachtig uitgegeven boek staat vol illustraties waarvan de wierook afwalmt. Het oogt daardoor als een exponent van het rijke roomse leven. Geheel in stijl beschrijft Schrama de geschiedenis van *De Tijd* ook als zodanig. De tekst bestaat uit uitvoerige portretten van directeuren, hoofdredacteuren en beroemde medewerkers en Schrama besteedt de meeste aandacht aan de debatten die deze hoofdrolspelers voerden om de koers van de krant uit te stippelen, te bewaken en te verdedigen. Omdat *De Tijd* in zijn lange bestaan de ene abonneecrisis na de andere moest overwinnen (en daaraan tenslotte ook ten onder ging), lijkt het alsof nooit over andere zaken gesproken werd in 't Kasteel van Aemstel, zoals het redactiegebouw aan de Amsterdamse *Fleetstreet* (Nieuwezijds Voorburgwal) sinds 1904 heette. De journalistieke geschiedenis komt slechts indirect ter sprake als Schrama onderwerpen beschrijft die reactie uitlokten. Over actuele kwesties die de katholieke wereld diep verdeelden, zoals Franco's fascisme in Spanje bijvoorbeeld, kunnen we lezen dat de bisschop het noodzakelijk achtte de toon van de krant bij te sturen, omdat het Vaticaan had geklaagd: ‘*De Tijd* vergeet wel eens, dat hij een katholiek dagblad is en als zoodanig heeft op te komen voor de katholieke belangen, altijd, overal, voor alles, boven alles’.

Prachtig citaat natuurlijk (en dat is er maar een uit vele), maar *De Tijd* was zeker niet alleen een katholieke krant omdat de bisschop er een censor had aangesteld, het personeel uit katholieke kring werd gerekruteerd en de hoofdredacteur veel dwingende post van katholieke autoriteiten ontving. Vrijwel onbekend bij Schrama blijft wie (en op grond van welke overwegingen) bepaalde hoe het containerbegrip *rooms* (dat je als een *stijl* zou kunnen definiëren) moest worden vertaald in de selectie en beschrijving van dagelijkse nieuwsonderwerpen, maar ook in de keuze en vormgeving van rubrieken, columns, strips, reportages en fotopagina's. En hoe verhield een dergelijke inhoud zich tot het referentiekader van haar lezersgroep, het sterk van karakter en invloed veranderende katholicisme? Het zijn vragen waarvoor men toch wat andere werken op moet slaan.

Geheel anders van aard, maar met dezelfde klassieke toon en opzet is het degelijke proefschrift dat Mirjam Maters schreef over het persbeleid in Nederlands-Indië tot 1942. Een klassieker onderwerp dan beleidshistorie is al nauwelijks denkbaar en in haar opzet zien we een voorkeur om beleid uitsluitend in een eng politiek-juridisch kader te beschouwen. De hantering van

bronnen is feitelijk consciëntieus. Aan theorievorming heeft Maters een broertje dood. In haar inleiding constateert ze dat er historici zijn die 'openbaarheid in relatie tot politieke cultuur' tot onderwerp hebben gekozen en daarbij te hoop lopen tegen Habermas' beruchte boek *Strukturwandel der Öffentlichkeit*. Maar na eenvoudig te hebben vastgesteld dat pers in het openbaar verschijnt en *dus* een relevant onderwerp is, gaat ze blijmoedig over op de politiekjuridische context van de bemoeienis van het Nederlands gezag met de pers in de gordel van smaragd. Geen woord over vormconcepties en stijlveranderingen afgezet tegen de specifieke mentaliteit van de Nederlandse gemeenschappen in Nederlands-Indië. De inhoud van de pers en wie haar met welk motief maakte is zelfs volstrekte bijzaak.

Maar is het daarmee een boek dat maar beter niet had kunnen verschijnen? Mij dunkt zeer zeker niet, want Maters brengt een rijkdom aan kennis samen in een, weliswaar gortdroog opgeschreven, maar kraakhelder en effectief betoog. Zeker nu we sinds kort ook zijn ingelicht, zij het veel minder degelijk, over het radiobeleid in Nederlands-Indië ontstaat zo langzamerhand een redelijk compleet beeld van de manieren waarop de Indische overheid met de openbaarheid is omgegaan[6]. Boeiend is het te lezen hoe het gouvernement op een veel modernere manier dan in Nederland op dat moment gebruikelijk was, begon met een subtiele beïnvloeding van de pers. Het vormde een opvallend contrast met het negentiende-eeuwse persbeleid in Indië, dat in vergelijking met het moederland oerconservatief genoemd kan worden, want preventieve censuur en andere officiële belemmeringen van de persvrijheid waren aan de orde van de dag. Tussen 1900 en 1913 schafte de Indische overheid evenwel niet alleen de censuur af, maar gouverneur-generaal J.B. van Heutsz ontwikkelde ook een voorlichtingsbeleid gericht op de pers. De aloude traditie van 'lekken' en vriendendiensten aan bruikbare journalisten werd uitgebreid met steun aan en controle over een persbureau, een systeem van perskaarten en financiële steun aan betrouwbaar geachte persorganen. De Indische pers probeerde men voor het karretje van de ethische politiek te spannen door bijvoorbeeld steun te geven aan *Bintang Hindia*, een blad dat in 1902 schreef: '...wij willen de nog te veel als plant levende Inlanders helpen opheffen, ontwikkelen en logisch leeren denken'. Dat men in 1914 met de haatzaai-artikelen in het Wetboek van Strafrecht en in 1927 met de invoering van een administratieve perscensuur terugkeerde naar de 'harde hand', doet niets af aan het feit dat het gouvernement blijkbaar veel eerder dan in Nederland de mogelijkheden van voorlichting zag. Ook ten opzichte van het buitenland voerde men beleid om het beeld over Nederlands-Indië zo gunstig mogelijk te laten zijn.

Baant de lezer van Maters' proefschrift zich een weg door een woud van nota's, directieven, ambtsberichten en volksraadsdebatten dan ontstaat een rudimentair beeld van de Indische persmarkt, maar vooral gezien door de bril van de Indische overheid. In veel gevallen duister blijft wat die pers eigenlijk nog anders schreef dan wat de overheid kennelijk schadelijk vond voor orde, rust, ethische politiek en internationale veiligheid. Wat was, om maar eens een 'modern' onderwerp te noemen, de voor de koloniale pers (niet alleen de Nederlandse overigens) karakteristieke 'tropenstijl' en hoe verhield die zich tot de mentaliteit van de Europese bevolking? En welke relatie had die tropenstijl met het politiek debat, dat door het ontbreken van verzuiling ook al fundamenteel afweek van het debat in het moederland? Het niet stellen van dit soort vragen is een bewuste zelfbeperking van de auteur geweest en wie geeft haar ongelijk? Er zijn inmiddels ook enige boeken

6 R. Witte, *De Indische radio-omroep. Overheidsbeleid en ontwikkeling 1923-1942* (Hilversum, 1998).

voorhanden, geschreven door auteurs die beter met dergelijke vragen uit de voeten kunnen[7].

7 Vooral twee goed gedocumenteerde journalisten-biografieën geven een bijzonder rijk beeld van journalistiek en politiek in Indië, met name van het toonaangevende *Bataviaasch Nieuwsblad*: G. Termorshuizen, *P.A. Daum. Journalist en romancier van tempo doeloe* (Amsterdam, 1988); U. Bosma, *Karel Zaalberg. Journalist en strijder voor de Indo* (Leiden, 1997).

Journalistiek en lezer

Door de nadruk die auteurs zoals Maters en Schrama geven aan de politieke context ontstaat onwillekeurig de indruk dat kranten en andere periodieken onder de straffe dan wel inspirerende leiding van een bekende hoofdredacteur niets anders doen dan een consistente politieke mening formuleren. Dat is vanzelfsprekend een zeer beperkte visie op de pers. Gelukkig zijn er ook pershistorici die aandacht vragen voor de sociale en organisatorische verhoudingen op redacties, de relatie van een redactie tot de lezersgroep waarop ze zich richt en de implicatie daarvan op vorm en inhoud. Het zijn historici die hun onderwerp niet als 'pers' zullen definiëren, maar als 'journalistiek'.

Vooral 1996 zal worden geboekstaafd als een rijk oogstjaar voor dergelijk onderzoek. Na meer dan vijf jaar studie publiceerden historicus Paul Koedijk en journalist Gerard Mulder in opdracht van de Stichting Het Parool een diepgravende studie naar de geschiedenis van het Amsterdamse dagblad met landelijke allure *Het Parool* tussen 1945 en 1970. Daarnaast schreef historicus Frank van Vree in opdracht van de 75-jarige *de Volkskrant* een boek over de cruciale periode tussen grofweg 1960 en 1982. Kenmerkend voor de huidige Nederlandse persgeschiedenis is dat Van Vree, die zich getuige vele activiteiten en publicaties toch zeer thuis voelt in het postmoderne debat, zijn boek niet presenteert als een krantengeschiedenis die de pershistorische traditie volledig vervangt. Hij verwerpt niet de institutionele geschiedenis, zoals die door Hemels in 1981 gedetailleerd is opgeschreven[8], maar vult ze aan. Hij voorziet ze in eigen woorden van 'een contrapunt' door de journalistieke discussies te analyseren die hebben geleid tot de 'metamorfose' van inhoud, vorm en stijl van *de Volkskrant*.

De boeken van Mulder/Koedijk en Van Vree zijn op een totaal verschillende manier gecomponeerd. Van Vree schreef een relatief korte, maar buitengemeen scherpe analyse van de dramatische verandering in journalistieke opvattingen, terwijl Mulder en Koedijk een vuistdikke redactiegeschiedenis componeerden boordevol uiterst gedetailleerde uitstapjes naar interessante politieke en maatschappelijke vraagstukken. Maar er zijn ook saillante overeenkomsten. Opvallend is niet alleen de enorme vaart waarmee ze zijn geschreven (dat is te danken aan de gelukkige omstandigheid dat we te doen hebben met getalenteerde auteurs) maar vooral het perspectief van waaruit die vaart erin gehouden wordt. Het zijn portretten van dagbladen geworden, waarin de krant niet functioneert als 'een spiegel van de samenleving', maar als een waarnemer van en deelnemer aan maatschappelijke, culturele en politieke ontwikkelingen. Als een verzamelplaats ook van personen die ieder op hun eigen manier de krant verbonden met de wereld van kunst, wetenschap, politiek, internationale zaken, vakbonden en, met name na de jaren zestig, met actie- en belangengroepen.

Het boek van Mulder en Koedijk had als proefschrift niet misstaan, maar dat was blijkbaar niet de ambitie van de auteurs. Het is een studie die uitblinkt in de grondigheid van de documentatie en een creatief gebruik van archiefmateriaal. Het gemis van het redactiearchief van de krant is, naar het zich laat aanzien, probleemloos opgevangen door een brede verscheidenheid aan archieven en mondelinge getuigenissen te verzamelen. Ze schreven uiteindelijk een studie van 'de *Parool*-cultuur' die onlosmakelijk verbonden is met politiek en maatschappij. *Léés die krant!* waaiert dan ook uit over een veel breder terrein dan alleen de krant zelf. Het levert een panoramisch beeld op van de innige verstrengeling van politiek, media en samenleving in de jaren vijftig en zestig, een verstrengeling die zo fundamenteel en ingrijpend was dat het verleidelijk is om, met een verwijzing naar

8 J. Hemels, *De emancipatie van een dagblad. Geschiedenis van de Volkskrant* (Baarn, 1981).

het enigszins uitgesleten begrip ‘militair-industrieel complex’, de typering ‘politiek-mediaal complex’ te gebruiken.

Mulder en Koedijk, die in 1988 al furore maakten met een net zo breedsprakige, maar met

recht bekroonde biografie van *Vrij Nederland*-journalist Henk van Randwijk[9], borduren in zekere zin voort op de in 1991 verschenen, en eveneens vuistdikke, oorlogsgeschiedschrijving van *Het Parool* door historica Madelon de Keizer[10]. Samen met nog andere werken (waarvan enkele nog ter sprake zullen komen) maken ze *Het Parool* tot het dagblad dat in Nederland veruit het meest uitvoerig historisch in kaart gebracht is. Dat is minder curieus dan het misschien lijkt. *Het Parool* behoorde weliswaar slechts korte tijd tot de kranten met de hoogste oplagen, maar in de journalistieke wereld sprak (en spreekt) *Het Parool* sterk tot de verbeelding. De in juli 1940 opgerichte verzetskrant was in journalistieke ogen niet alleen 'goed' tijdens, maar ook ná de oorlog. *Het Parool* was niet gewoon een krant, maar ze stond voor een visie op politiek en journalistieke stijl die maatgevend is geworden in de Nederlandse journalistiek. Je zou *Het Parool* - net als het opmerkelijke Nederlandse omroepbestel overigens - kunnen zien als de meest ideaaltypisch-Nederlandse oplossing voor een van de centrale problemen van de westerse landen sinds de negentiende eeuw: de verhouding tussen massacultuur, hoge cultuur en openbaarheid. Met de negentiende-eeuwse massapers en de twintigste-eeuwse film, radio en televisie kregen immers uitingen, ideeën en gedragingen toegang tot de openbare sfeer, die de exclusiviteit van hoge cultuur aantastte en die elites doorgaans onwenselijk of schadelijk vonden. Pogingen tot beheersing en beteugeling richtten zich veelal op de indamming van de commerciële invloed op massamedia. De commercie werd gezien als de belangrijkste stimulans voor de onbeheerste emoties van de massa.

Het Parool wees na de bevrijding het commerciële streven in de pers aan als de belangrijkste oorzaak voor collaboratie met een verwerpelijke ideologie. Verwijzend naar *De Telegraaf* wees men de vermenging van commerciële bedrijfsvoering met journalistieke inhoud aan als oorzaak. Het dagblad, meende *Het Parool*, was primair de drager van een idee dat niet beschadigd mocht raken door de luim van de adverteerder, die alleen uit was op de gunst van de massa. Daarom bracht men de kapitalistische bedrijfsvoering onder toezicht van de ideële Stichting Het Parool. De winsten die de krant genereerde, kwamen op deze manier ten goede aan de identiteit van de krant zelf.

De beteugeling van het commerciële streven door bescherming van de redactionele onafhankelijkheid sloot niet uit dat ook *Het Parool* in de jaren veertig en vijftig doorgaans niet kon, maar beter is te zeggen: niet wilde, ontkomen aan 'de vanzelfsprekendheid van een dienstbare, instrumentele pers', zoals Mulder en Koedijk dat fijntjes uitdrukken. *Het Parool* viel weliswaar op door een ogenschijnlijk onafhankelijke koers ten opzichte van de thuisbasis PvdA, maar in de praktijk was van een onafhankelijkheid in de zin die dat begrip na de ontzuiling zou krijgen weinig te merken. *Het Parool* was in tegenstelling tot *Het Vrije Volk* geen partijkrant (volgens hoofdredacteur P.J. Koets was het verschil dat *Het Vrije Volk* 'preekte voor de al bekeerden, en *Het Parool* voor de heidenen'), maar talloos zijn de voorbeelden van zelfgekozen onderschikking van de krant aan de belangen van de PvdA en de rooms-rode coalitie. In de jaren zestig kentert dat beeld. De, naar later bleek doorslaggevende, aanval van *Het Parool* op PvdA-leider Jaap Burger in 1961 was een voorbode van de ontworsteling aan de door de partij gewenste loyaliteit in de jaren zestig. De afstand werd groter, maar de wederzijdse sympathie bleef.

Niet alleen mediahistorici zullen het boek van Mulder en Koedijk als belangwekkend en informatief ervaren, maar ook de historici met belangstelling voor de nationale en internationale politiek tussen 1945 en 1970. Wie geïnteresseerd

9 G.H. Mulder, P. Koedijk, *H.M. van Randwijk, een biografie* (Amsterdam, 1988).
10 M. de Keizer, *Het Parool 1940-1945. Verzetsblad in oorlogstijd* (Amsterdam, 1991).

is in de interne verhoudingen in de PvdA, de kabinetten Drees, de monarchie en de Greet Hofmans-affaire of de Nederlandse relatie met de VS komt evenzeer aan zijn trekken. Uit deze opsomming blijkt overigens dat de auteurs *Het*

Parool vooral in relatie tot de politiek plaatsen. Andere sectoren dan het politiek commentaar en de politieke berichtgeving komen er relatief bekaaid af.

Dat roept de vraag op of deze relatieve eenzijdigheid niet leidt tot een overwaardering van zaken die de topfiguren van de krant blijkbaar belangrijk vonden, maar die voor de *Parool*lezersgroep minder nadrukkelijk speelden. Onderzoek naar leesvoorkeuren wijst uit dat bij de keuze van een krant niet alleen politieke overwegingen meespelen, zelfs niet op de eerste plaats. Vooral de compleetheid en luchtigheid van de krant waren aantrekkelijke punten voor lezers. *Het Parool* bracht veel sport, film, radio- en televisienieuws, experimenteerde met het interview, introduceerde in 1953 het spraakmakende katern P.S., maar bracht ook economie, kinderrubrieken, het *light verse* van Annie M.G. Schmidt en de door Wim Hora Adema samengestelde pagina 'Voor de vrouw, maar voor haar niet alleen', die door Annie M.G. Schmidt 'de eerste volwassen rubriek voor de vrouw in een krant' werd genoemd.

Van de weinig politiek gekleurde publieksvoorkeur waren hoofdredacteuren en directeuren zich terdege bewust. Met de Kronkels van Simon Carmiggelt, Henri Knaps 'Amsterdams Dagboek' en de strip van Kapitein Rob waren, blijkens de advertenties uit die tijd, meer lezers te winnen dan het commentaar van Frans Goedhart. Op diens later door historici en journalisten beroemd verklaarde commentaar 'A queer country' bijvoorbeeld, waarin hij kritiek leverde op de zweverige denkbeelden die koningin Juliana tijdens haar staatsbezoek aan de Verenigde Staten ventileerde, werd na publicatie op 26 april 1952 volstrekt niet gereageerd. Dat laat zich voor wat betreft de politieke elite wel verklaren (hetgeen Mulder en Koedijk dan ook zeer uitvoerig doen), maar het was blijkbaar geen zaak die de publieke gemoederen beroerde.

Succes en falen van landelijke kranten

Het is aannemelijk dat de preoccupatie met de politiek van de krant Koedijk en Mulder heeft belemmerd een overtuigend antwoord te geven op de vraag waarom *Het Parool* na 1970 zo dramatisch de gunst van lezers verloor. Het is evenwel goed daarbij te beseffen dat er geen moeilijker te verklaren proces denkbaar is dan de opkomst en neergang van kranten. Waarom faalde de krant die door intimi en kenners 'de beste krant van Nederland' werd (en nog steeds wordt!) genoemd, op de lezersmarkt? Heeft *Het Parool*, waar in de jaren vijftig en zestig de *fine fleur* van het journalistieke en literaire métier werkte, niet een aantal boten gemist die *de Volkskrant* wel haalde? De oplage van *Het Parool* viel gestaag terug van 237.000 in 1960 tot nog maar 101.000 in 1995, waarbij opgemerkt moet worden dat het laatste een kunstmatig hoog gehouden cijfer was. Uit markttechnische overwegingen verspreidde de krant in de peilmaand september immers een groot aantal gratis tijdelijke proefabonnementen, die meetelden voor de hoogte van oplage en de daarop gebaseerde advertentietarieven. Dergelijke trucs had *de Volkskrant* niet nodig, want die zag de oplagecijfers oplopen van 161.000 in 1960 tot 359.000 in 1995.

Voor wie deze context kent, was het te voorspellen dat de publicatie van *Léés die krant!* zou worden ontvangen als een historische verklaring voor de naderende ondergang van *Het Parool*. Net zoals de vrijwel gelijktijdige verschijning van Van Vrees geschiedschrijving van *de Volkskrant* overigens velen het licht deed schijnen op de oorzaken van het succes van de voormalige katholieke arbeiderskrant. Maar

waarom *de Volkskrant* wel en *Het Parool* niet? *Het Parool* was met zijn progressief-nuchtere imago toch ‘geknipt voor de jaren zestig’, zoals Mulder schrijft. Is het omdat de krant uiteindelijk in het heetst van de provo- en studentenstrijd partij koos vóór het gezag en tégen relschoppende jongeren? Of was het de keuze pro-Israël en pro-VS in een tijd dat zoiets bij jonge en linkse intellectuelen (grotendeels in wording overigens) ‘not done’ was? *De Volkskrant* was voor hen veel aantrekkelijker, want die krant koos overwegend partij tegen de Amerikaanse interventie in Vietnam en stond sympathiek ten opzichte van de

Palestijnen. Zelfs zozeer dat het de krant op een beschuldiging door G.B.J. Hiltermann van ‘antisemitisme althans anti-Israël’ kwam te staan.

Gaf het gebrek aan inspiratie van de hoofdredacteuren Herman Sandberg en Wouter Gortzak wellicht de doorslag? Of was het vertrek, begin jaren zeventig, van het talent dat *Het Parool* groot had gemaakt een factor? Waar bij *de Volkskrant* een hele nieuwe generatie talenten binnenkwam, onder wie de latere hoogleraar vaderlandse geschiedenis Jan Bank en columnist Jan Blokker, bleef *Het Parool* vereenzelvigd worden met de belevingswereld van de verzetsgeneratie. De *parool*-leiding kampte tenslotte met een gebrek aan visie op de sterk veranderende persmarkt, met name de Amsterdamse waar ze steeds meer op teruggeworpen werd. De lezers waren wat betreft hun krantenvoorkeur op drift geraakt. Zij zeiden *Het Parool* vaarwel en sloten niet alleen *de Volkskrant* in de armen, maar ook het *Algemeen Dagblad, De Telegraaf* en, sinds eind jaren zeventig, de liberale fusiekrant *NRC Handelsblad*.

Van Vree slaagt er beter in de achtergronden van dat complexe proces te beschrijven, hetgeen vooral wordt veroorzaakt door betere bronnen en zijn scherpe analysevermogen. De krap 200 pagina's van zijn *Metamorfose* laten zich lezen als een essay, waarin geen woord te veel is geplaatst. Van Vree schetst een boeiend beeld van een krant die zichzelf, je zou haast zeggen: ongemerkt, transformeerde van een podium van en voor de katholieke vakbeweging naar een ochtendblad voor progressief Nederland. Van een katholieke arbeiderskrant geleid door een in nieuws geïnteresseerde, maar door en door katholieke bullebak (J.M. Lücker) groeide de krant onder Jan van der Pluijm naar een bij tijd en wijle overgedemocratiseerd platform voor journalistieke *hotshots*, dat bij lezers zowel weerzin als bewondering oogstte. Criticasters schilderden de krant af als zuur en negatief. Bovendien zou, zeiden weer anderen, *de Volkskrant* geen informatie geven maar propaganda bedrijven en de blinde aanhankelijkheid aan katholieke leiders slechts hebben ingeruild voor blinde aanhankelijkheid aan splintergroeperingen en ‘de ontrechten en verdrukten’ die sinds 1973 in het redactiestatuut werden genoemd. Politici klaagden over de eenzijdigheid van de politieke verslaggeving en het commentaar. Tijdens het kabinet-Den Uyl spraken sommigen zelfs van het ‘meeregeren’ door *de Volkskrant*.

Maar daar stond tegenover dat de krant door het aanvankelijk nog overdadige vakbondsnieuws profiteerde van de lezersgroep die met het verdwijnen van *Het Vrije Volk* begin jaren zeventig op zoek ging naar een dagblad dat haar leefwereld vertolkte. Intellectuelen prezen de krant om de spitsvondige rubrieken, de kwaliteit van het correspondentennetwerk en het gebruik van nieuwe journalistieke vormen die uit Amerika kwamen aangewaaid. *De Volkskrant* experimenteerde bijvoorbeeld met de zgn. *situationer*, waarin het vaak abstracte nieuwsverhaal vanuit een kenmerkend detail of een herkenbare menselijke situatie dicht bij de belevingswereld van de lezer werd geplaatst. Ook liep de krant voorop bij het volgen van een nieuwe politieke agenda, waarop issues prijkten zoals het milieu, geestelijke gezondheidszorg, ontwikkelingssamenwerking, emancipatie, de vrouwenbeweging, het wetenschappelijk onderwijs en de kraakbeweging. In tegenstelling tot *Het Parool* kwam *de Volkskrant* in de gratie van ‘a generation with a whole new explanation’. Het bleek een groep hoogopgeleiden waarmee de advertentieverkopers van de jaren tachtig en negentig wel raad wisten.

Interessant is dat het proces van opkomst van *de Volkskrant* en neergang van *Het Parool* zich voltrok binnen hetzelfde bedrijfsverband. De twee bedreigde dagbladen hadden zich in 1968 gevonden in een fusie die, in aanmerking nemend dat bijna 90% van de aandelen van de nieuwe Perscombinatie in eigendom kwam

van de Stichting Het Parool, werd gezien als een overname van *de Volkskrant*. Maar in de Perscombinatie profiteerde op de lange termijn juist *de Volkskrant* van de voor een onafhankelijke en kritische journalistiek weldadige bedrijfscultuur die bij *Het Parool* was ontwikkeld. Grote man achter de Perscombinatie was de vroegere directeur van *Het Parool*, Wim van Norden. Gerard Mulder roept hem in een biografisch boekje, dat als een

soort nabrander van het *Parool*-boek ter gelegenheid van Van Nordens tachtigste verjaardag in 1997 verscheen, uit tot 'de belangrijkste courantier van deze eeuw' en misschien is dat niet eens ten onrechte. In tegenstelling tot 'persbaron' verwijst het begrip courantier immers niet naar een ondernemer die streeft naar zo hoog mogelijke oplages en winsten - in dat opzicht zou de intrigerende H.C.M. Holdert, die onder andere *De Telegraaf* groot maakte, hoge ogen gooien - maar naar een figuur die oplages vooral ziet in relatie tot het ideële doel dat de pers zich stelt. Zoals we ook al bij Van Vree en anderen konden lezen, beschutte de Perscombinatie de doelen van de bij haar aangesloten kranten door een stichting voor elke krant in het leven te houden. Ook zorgde ze voor een bedrijfsklimaat waarbinnen de bedreigde kranten konden profiteren van de resultaten van het totale bedrijf[11]. De eerste jaren profiteerde *de Volkskrant* daarvan ten koste van *Het Parool*; de laatste 20 jaar lagen die verhoudingen precies andersom.

Tot 1979 was Van Norden directeur van de Perscombinatie, daarna voorzitter van de grootste aandeelhouder, de Stichting Het Parool. Mulder geeft in zijn portret tamelijk veel aandacht aan deze activiteiten en dat is logisch, want Van Nordens gevoel voor strategie op de persmarkt is ongetwijfeld zijn grootste kwaliteit. Dat bleek ook weer toen in 1995 de inmiddels met boekenuitgeverij Meulenhoff uitgebreide PCM de kans schoon zag de Dagbladunie te kopen. Deze uitgever van onder andere *Algemeen Dagblad* en *NRC Handelsblad* was wegens te geringe rentabiliteit (minder dan de verlangde 15%) in de uitverkoop gedaan door het Reed-Elsevierconcern. Hoewel hij formeel geen andere functie meer had dan die van 'erevoorzitter' van de Stichting Het Parool, droeg Van Norden in belangrijke mate bij aan de grootste overname uit de Nederlandse persgeschiedenis. Voor 865 miljoen gulden werd PCM eigenaar van de Dagbladunie en kwam het bedrijf in een klap op gelijke voet met het *Telegraaf*-concern, dat met haar samenvallen van directionele en redactionele verantwoordelijkheid kan worden gezien als de tegenpool van de journalistieke opvatting die door *Het Parool* wordt gesymboliseerd.

De meesterzet van PCM had overigens wel een schaduwzijde. Na jaren achtereen een jaarlijks verlies van *Het Parool* van twaalf miljoen te hebben toegedekt, maakte PCM-directeur Cees Smaling duidelijk dat de financiering van de overname geen verliezen meer toestond. Het gevolg voor de roemruchte krant is te lezen in *De overkant*, een terugblik van de hoofdredacteur die na een strijd die de laatste twee jaar van zijn Parool-tijd ging beheersen, het bijltje erbij neer gooide. Sytze van der Zee, na een lange journalistieke carrière sinds 1988 hoofdredacteur, doet er in zijn boek niet moeilijk over: Smaling is een Machiavelli die zijn plan ter redding van *Het Parool* van meet af aan geen kans heeft gegeven. Van der Zee wilde overstappen op het goedkopere halfformaat (het denigrerende woord *tabloid* vermeed hij zorgvuldig) en de inhoud meer afstemmen op de smaak van, wat de steeds machtiger marketingafdeling 'jonge urbane solisten' noemde. Van der Zee noemt het plan, om redenen die overigens volstrekt duister blijven, de enige kans op overleven van 'journalistiek gezien de beste krant van Nederland' (een oud en bekend geluid). Maar PCM weigerde het geld voor de investeringen ter beschikking te stellen. Bovendien voerden vijandige redacteuren allerlei acties die de hoofdredacteur in de wielen reden. Van der Zee laat dit verhaal ontrollen als een thriller vol met karakters, complotten, stoten onder en boven de gordel en een dramatisch slot waarbij hij als miskende held van de Wibautstraat vertrekt, uitgewuifd door huilende geestverwanten en vrienden en nog een laatste blik werpend op de PCM-burelen aan *de overkant* van de straat. Een terughoudende en afgewogen evaluatie geeft Van der Zee in geen enkel opzicht en als historische bron moet *De overkant* dan

11 Zie de bundel: *Met behoud van identiteit. Perscombinatie 1968-1993* (Amsterdam, 1993).

ook met net zoveel kritische geest bezien worden als elke andere terugblik van een betrokkene.

Regionale pers

De groeiende afhankelijkheid van de markt en de veranderende voorkeur van de lezer heeft overigens niet alleen het aanzicht van de landelijke, maar ook van de regionale pers sterk veranderd. Sinds de jaren zestig is de ene golf van fusies op de andere gevolgd met een vermindering van het aantal zelfstandige titels als resultaat. Nog slechts drie grote concerns geven op grote schaal regionale kranten uit: VNU (die te zien is als de totaal vercommercialiseerde opvolger van de katholieke perszuil), de Noordelijke Dagbladcombinatie en het Wegener-concern. Het *Telegraaf*-concern en PCM beschouwen regionale dagbladen als een relatief bescheiden nevenactiviteit. Toen Wegener in 1994 het laatst overgebleven familiebedrijf Sijthoff Pers overnam, besloot de familie Sijthoff een opdracht voor geschiedschrijving te verstrekken waarin het vlaggenschip van Sijthoff, de uit 1883 daterende *Haagsche Courant*, onderwerp van studie zou moeten zijn. In *Het lood voorbij* laten vier auteurs zien dat juist in snel moderniserende steden begin deze eeuw behoefte ontstond aan een dagblad dat het chaotische nieuws bracht in een overzichtelijk en herkenbaar kader van de stedelijke (in dit geval: Haagse) werkelijkheid van alledag. Met kleinschalig nieuws van dichtbij, gegoten in aantrekkelijke vormen als de reportage, de column en het feuilleton, kon de *Haagsche Courant* uitgroeien tot een ideologie-overstijgend, bindend element. Dat verklaart overigens tevens de neergang sinds de jaren zeventig. De sterk veranderende behoefte aan een stedelijke identiteit - een gevolg van immigratie en de individualisering van de cultuur - dwong de krant tot aanpassing, die ze overigens niet altijd snel kon maken.

Als eerste proeve van een historische schets van een regionaal dagblad kan *Het lood voorbij* worden gewaardeerd, maar als geheel is de bundel niet erg geslaagd. Deels is dat te wijten aan de grote greep die de opdrachtgever heeft gehouden op de vormgeving en het servicedeel. Een summier literatuurlijstje en een nogal overbodige kroniek kunnen bijvoorbeeld het gemis aan een notenapparaat niet goedmaken. Maar ook de inhoud valt niet altijd mee. Een gebrek aan coördinatie van de vier auteurs leidt tot meerdere overlappingen in de teksten. Het onderling kwaliteitsverschil is groot. Een opsommerig hoofdstuk van bedrijfsjournalist Wim Wennekes over de familie Sijthoff en een interessant, maar erg gespecialiseerd hoofdstuk van socioloog Wilbert van Vree over de druktechniek, worden afgewisseld met aardige pogingen van Frank van Vree en Ileen Montijn om respectievelijk de redactie- en publieksgeschiedenis te schrijven. Maar Van Vrees artikel gaat gebukt onder extreme kortheid. In 23 pagina's de geschiedenis van meer dan 100 jaar nieuwsorganisatie persen is een opgave die zelfs Van Vree niet verder brengt dan het aanstippen van enkele hoofdlijnen van de krant, die hij karakteriseert als ‘goedkoop, vrijzinnig, neutraal en gelezen door een burgermassa’. Historica en journaliste Montijn poogt, geconfronteerd met een totaal gebrek aan bronnen over het lezend publiek, aan de hand van steekproeven uit de kopij van de krant alsmede de advertenties de belevingswereld van de lezer te schetsen. Dat is een erg veelbelovende methode, maar op de weinig systematische, wat babbelende manier die Montijn kiest is het resultaat toch wat teleurstellend.

Journalisten schrijven geschiedenis

Eerder typeerden we de terugblik van *Parool*-hoofdredacteur Sytze van der Zee als belangwekkend, maar zeer sterk gekleurd door persoonlijke ervaring en opvatting. Deze constatering verhindert niet *De overkant* te waarderen om de openhartige blik die ze ons gunt in de gang van zaken bij een krant. Als er een aspect is dat in de pershistoriografie onbelicht is gebleven dan is het wel de sociale context van het journalistieke beroep, de redactionele organisatie, de journalistieke werkwijze en de effecten daarvan op de inhoud van de krant. Nu de interesse daarvoor groeit laat het gebrek aan bronnen en goede journalistieke memoires zich pas goed voelen. Er zijn vele tientallen journalistieke memoires geschreven, maar beschrijvingen van de redactionele

praktijk zoals Van der Zee ons geeft zijn eerder uitzondering dan regel. De meeste journalistenmemoires staan vol met sterke verhalen over ontmoetingen met bekende mensen, anekdotes, sterke staaltjes uit het vak en afgunstige dan wel verheerlijkende meninkjes over collega's. Maatvoering is daarbij niet de sterkste kant. Aan het ene uiterste tref je de pompeuze zelfoverschatting van Willem Oltmans aan, die over zijn eerste 38 levensjaren maar liefst zes dikke delen volschreef. Aan de andere kant is er het flinterdunne pamflet van de in september 1997 overleden W.L. (Boebie) Brugsma, die met zijn verleden bij GPD, NTS, VARA en *Haagse Post* toch stellig meer te vertellen had dan Oltmans[12]. Het lijkt wel of journalisten, als ze eenmaal zichzelf tot onderwerp hebben genomen, het journalistieke vermogen verliezen om met afstand en intellect waar te nemen en te beschouwen.

Het boek dat *Parool*-journalist, literator en vertaler Max Nord (1916) onlangs publiceerde geeft hiervan een goede illustratie. Erg veel zin om memoires te schrijven had hij sowieso al niet. Een autobiografie vond hij teveel in zijn privé-leven graven en achterom kijken gevaarlijk in verband met het haperend geheugen. Pas na een steuntje in de rug van het Fonds voor de Letteren besloot Nord dan toch maar een paar keer in zijn leven achteruit te lopen om wat van die gekleurde en gebrekkige waarnemingen op te schrijven. Het resultaat zijn enkele herinneringsfragmenten aangevuld met korte beschouwingen over personen die indruk op hem hebben gemaakt.

Dat deze portretteringen voornamelijk aan schrijvers zijn gewijd wijst ons erop dat Nords hart wellicht meer ligt in de literaire wereld dan in de journalistiek. Zijn terugblikken wijzen er echter tevens op hoe dicht die twee werelden soms bij elkaar liggen. In de passages waarin Nord zich in zijn diepste drijfveren laat zien legt hij weliswaar geloofsbelijdenis af als journalist, maar zijn omschrijving van de journalistieke beroepsethos had ook uitgesproken kunnen zijn door een literator. Nord loopt echt warm voor ‘die onverzadigbare behoefte om achter de coulissen te komen, die tomeloze nieuwsgierigheid om door te dringen tot het wezenlijke, en die onweerstaanbare drang om het te beschrijven, om de werkelijkheid zin, diepte en kleur te geven. Het geheim geheim te laten en ook als geheim aan de wereld te openbaren. De werkelijkheid zoeken, niet de waarheid. De waarheid bestaat niet, is te absoluut, een abstractie; de waarheid is voor gelovigen’. Kijk je vervolgens naar wat Nord over zijn leven heeft te melden, dan komt de nieuwsjournalistiek er echter bekaaid af. Net zo summier als hij is over het begin van zijn journalistieke activiteiten voor de oorlog bij het *Leeuwarder Nieuwsblad, Algemeen Handelsblad* en *Het Vaderland*, net zo weinig meldt hij over zijn journalistieke ervaringen nadat hij in 1953 van een kortdurend correspondentschap in Parijs bij de kunstredactie van *Het Parool* terugkeerde.

Bij dit soort memoires moet men dus tussen de regels door lezen om de dagelijkse gang van zaken in de journalistiek te zien. Dat hoeft veel minder in het onthullende inkijkje dat oudredacteur van het weekblad *Vrij Nederland* Igor Cornelissen ons in zijn universum gunt in het tweede deel van zijn terugblikken[13]. Zonder een blad voor de mond te nemen beschrijft hij de eerste 15 jaar van zijn activiteiten voor het progressieve weekblad dat zich juist in deze jaren (grofweg tussen 1962 en 1976) in een groeiende oplage mocht verheugen. De onderzoeksjournalistiek, die tot de verbeelding van de nieuwe generatie kritisch-progressieve journalisten sprak maar wel degelijk aan de vermaledijde Amerikaanse commerciële pers was ontleend,

12 De eerste vijf delen van Willem Oltmans' *Memoires* verschenen vanaf 1985 bij In den Toren Breda, het zesde deel in 1997 bij Papieren Tijger Breda. W.L. Brugsma, *Beroep: journalist* (S.l., 1997).

13 Het eerste deel, *Van Zwolle tot Brest-Litowsk. Onstuimige herinneringen*, verscheen in 1983 bij Van Gennep.

vond bij *VN* vaste grond onder de voeten. Het weekblad aan de Raamgracht werd dan ook gevreesd door autoriteiten en ondernemers.

Cornelissen doet weinig moeite om de stereotiepe beelden van de journalistiek te ontkrachten. Dus misschien is het wel waar dat journalistiek een machowereld is vol drankmisbruik, seksisme en jazzmuziek in rokerige lokaliteiten te Amsterdam. Aannemelijker is echter te veronderstellen dat deze sfeerbeschrijving vooral de belangstelling van Cornelissen persoonlijk weerspiegelt. Hoe dat zij, *Raamgracht 4* geeft in ieder geval nieuw voedsel aan de bewering dat journalisten van opinieweekbladen het sterkst individueel opereren, omdat ze beschikken over de meeste tijd om stukken voor te bereiden en over de meeste kolomruimte om hun ideeën te formuleren. Bij *VN* had weliswaar de collectieve redactie zeggenschap over alle te plaatsen kopij, maar verregaande specialisatie werd daardoor eerder aangemoedigd dan tegengegaan. De tot 1971 als trotskist actieve Cornelissen kon bijvoorbeeld in relatieve rust een eiland maken, waarop hij zijn voorliefde voor grote verhalen over de geschiedenis van linkse splintergroeperingen kon uitleven. Van hoofdredacteur Rinus Ferdinandusse - sinds 1969 de opvolger van Mathieu Smedts en redactioneel actief als specialist in misdaadliteratuur - had hij ook weinig ingrijpen te duchten, ondanks het feit (waarvan hij in zijn boek bepaald geen geheim maakt) dat hij en Ferdinandusse weerzin en minachting voor elkaar voelden.

Opmerkelijk is dat de redacteuren van het blad dat zichzelf - net als die andere voormalige verzetskrant *Het Parool* - beschouwde als de voorhoede van een nieuwe, tevens de hoogste vorm van journalistiek, elkaar niet zelden naar het leven stonden. Als we Cornelissen mogen geloven spitsten de conflicten zich toe op het schnabbelgedrag van sterredacteur Joop van Tijn, die meer (en vet betaald) optrad als televisiepresentator en forumvoorzitter dan als redacteur van het blad waar hij op de loonlijst stond. Aan het hoogtepunt van de ruzie rond Van Tijn in de jaren tachtig, toen dalende oplages druk op de ketel zetten, moet Cornelissen nog toekomen in het derde deel, maar de nu gegeven opmaat is al ontluisterend voor de overleden Van Tijn. Van de man die door de redactie van *VN* nog tot hoofdredacteur zou worden gekozen en die bij zijn relatief vroege dood in 1997 in alle necrologieën werd bejubeld als een van de grootste journalisten van zijn generatie deugde blijkbaar niet veel. Althans volgens Cornelissen, die zich ook hier ontpopt als iemand met een altijd dwarse mening.

De terugblikken van Nord, Cornelissen en Van der Zee wijzen uit wat Mulder/Koedijk en Van Vree op grond van hun historische onderzoek reeds eerder beschreven. Redacties van dag- en weekbladen waren verzamelplaatsen van individuen die door talenten, pretenties, ambities en soms ook door missiedrang werden voortgedreven. Sinds de jaren zestig moest de hoofdredacteur vechten om deze eigenzinnige meute een beetje te laten doen wat hij (vrouwelijke hoofdredacteuren van dag- en opiniebladen kennen we nog niet in 150 jaar Nederlandse persgeschiedenis) in breder bedrijfsbelang wenselijk achtte. Met moeite kon hij greep krijgen op lastige, rebellerende, nietsnuttende, overambitieuze en openlijk vijandige redacteuren. Daarnaast werd hij sinds de jaren zeventig in het vaarwater gezeten door steeds meer marktgerichte directies. Geplaagd werd hij ook door redactieraden, facties en groepjes die in cafés en andere uitgaansgelegenheden strategieën formuleerden, dwarse voorstellen in elkaar sleutelden en acties voorbereidden. De ook voor hen heilige deadline en de sociale controle op de redactie zorgden voor het beetje dwang dat nodig was om de krant op tijd, en netjes gevuld met gerangschikte en goed geformuleerde kopij, bij de lezer te bezorgen.

Lacunes

Overzien we de oogst van enkele jaren pershistorisch onderzoek dan kan de conclusie niet anders luiden dan dat een revolutie of een paradigmawisseling uitblijft. Er dient zich weliswaar vernieuwing aan, maar niet in een revolutionaire breuk met de traditie. Geleidelijk worden nieuwe onderzoeksthema's geïntroduceerd met behoud van, en zelfs groot respect voor, de

historische feitelijkheid, institutionele geschiedenis en klassieke bronnenhantering. De vernieuwing van het Nederlandse pershistorisch onderzoek schuilt dan ook vooral in de andere onderwerpskeuze en een andere inkadering van de onderzoeksresultaten. De pers wordt steeds meer in cultuurhistorische context geplaatst en nieuwe concepten zoals openbaarheid, vorm en stijl inspireren historici om nieuwe vragen te stellen. Inmiddels zijn ronduit indrukwekkende, maar ook meer bescheiden studies verschenen die licht werpen op de specifieke sferen, gedragingen en opvattingen die bij specifieke media werden gevormd. Ook zijn enkele studies verricht naar de redactionele organisatie en journalistieke opvattingen bij bepaalde kranten. We staan daarentegen nog aan het begin van onderzoek naar de sociale context van het journalistieke beroep of media-overstijgende beroepsopvattingen[14].

Het is overigens opmerkelijk dat nog steeds vooral de politieke manifestatie van de pers de aandacht trekt. Een groot en relevant thema als de verhouding tussen openbaarheid, hoge cultuur en massacultuur sinds de negentiende eeuw wordt dan ook steevast ingevuld met studies naar vormen van politieke beheersing en controle die meestal onder de noemer 'verzuiling' worden samengepakt. Een gevolg is dat de liberaal-neutrale pers sterk onderbelicht is gebleven. Het wachten is bijvoorbeeld nog steeds op de eerste serieuze studie van toch niet onbelangrijke dagbladen zoals het *Algemeen Handelsblad* en *NRC*. De regionale en stedelijke kranten komen er nog bekaaider af, terwijl die voor de vorming van stedelijke en regionale identiteiten van enorme importantie zijn geweest. Maar het meest opmerkelijk gevolg is wel dat de massapers, met als belangrijkste componenten *De Telegraaf* en de geïllustreerde tijdschriften, een onontgonnen terrein in de pershistoriografie vormt. Zelfs op het toppunt van de verzuiling in 1955 nam de richtingpers (inclusief de liberale) niet meer dan 58% van de dagbladoplage in Nederland voor haar rekening. De exclusieve aandacht in de historiografie voor de inhoud van een deel van die 58% zou je daarom een voorbeeld van ernstig gezichtsbedrog kunnen noemen. In vergelijking met vrijwel elk buitenland, waar studie van de massacultuur (inclusief de politieke betekenis daarvan) een grote vlucht heeft genomen, heeft Nederland op dit vlak een enorme achterstand weg te werken.

14 In uitvoering bij de Rijksuniversiteit Groningen is een omvangrijke studie naar de ontwikkeling van journalistieke cultuur in Nederland sinds het midden van de negentiende eeuw. Het onderzoek, uitgevoerd door dr. H. Wijfjes, spitst zich toe op journalistieke beroepsopvattingen, zelfbeelden, werkwijzen en beroepsorganisaties.

Recensies

Algemeen

F.R. Ankersmit, *Macht door representatie. Exploraties*, III, *Politieke filosofie* (Mens en tijd; Kampen: Kok Agora, Kapellen: Pelckmans, 1997, 328 blz., ƒ59,90, ISBN 90 391 0718 1 (Kok Agora), ISBN 90 289 2414 0 (Pelckmans)).

Met het derde deel van zijn 'exploraties' heeft Ankersmit de politieke filosofie verrijkt met een buitengewoon gedurfd en stimulerend boek. Representatie is binnen zijn (geschied-)filosofie in de jaren negentig min of meer een existentiële grondcategorie geworden. Werkelijkheid is voor ons altijd gerepresenteerde werkelijkheid. Haar functie is essentieel: zonder representatie zijn we stuurloos, bezit de werkelijkheid geen contouren, ontberen we een noodzakelijk perspectief op de werkelijkheid. Bij dat begrip denke men niet aan nabootsing, afbeelding of identiteit, maar eerder aan vervanging, verbeelding en substituut: wat gerepresenteerd wordt valt nooit samen met het representerende. Bij representatie is altijd sprake van een kloof en Ankersmit onderstreept keer op keer het belang hiervan: die kloof biedt ruimte aan creativiteit voor de kunstenaar niet alleen, maar ook voor de historicus en de politicus. De idee van representatie wil ons bevrijden en verlossen van dat eeuwige dilemma tussen realisme en idealisme.

Ankersmits politieke filosofie beoogt twee dingen: allereerst een herziening en bijstelling van het gangbare beeld van de ontwikkeling van het westerse politieke denken, maar daaraan koppelt hij tevens een constructieve kritische visie op het functioneren van de huidige representatieve democratie. Over beide zaken wil ik iets zeggen. Deze studie is te beschouwen als een fundamentele kritiek op de richting die de politieke filosofie is uitgegaan sinds Rawls' *A theory of justice* van 1971. Het derde hoofdstuk ('Tegen de ethiek') staat centraal in Ankersmits betoog. De sterk ethische inslag van Rawls' benadering ondermijnde de autonomie van het politieke domein; in zijn op de ethiek gebaseerde politieke filosofie werd de rol van de staat als louter passief voorgesteld. Een dergelijke politieke ethiek is erop uit de contingenties en wisselvalligheden van de geschiedenis zoveel mogelijk uit te bannen. In deze politieke ethiek of ethische politiek staan de plichten maar vooral de rechten van het individu centraal: Rawls staat in de traditie van de 'natuurrechttheoretici'. Door heel Ankersmits studie loopt een soort tweedeling wat de westerse politieke filosofie betreft; hij ziet twee hoofdstromingen, definieert ze min of meer ideaaltypisch, maar analyseert ze ook in hun diverse historische verschijningsvormen.

Allereerst is daar die ethisch gefundeerde politica. Zij heet bij Ankersmit ook stoïsch en zij is naar haar aard 'foundationalistisch', beoordeelt politieke systemen op hun rationaliteit en moraliteit. Zij loopt uit op een moderne maakbaarheidsideologie. Deze traditie heeft een belangrijk vertrekpunt in het 'modern natuurrechtelijk individualisme' (Hobbes) en in de neostoa van de zestiende en zeventiende eeuw. Zij manifesteerde zich ook overduidelijk in de 'moraliserende' politiek van sommige verlichtingsfilosofen tijdens de Franse Revolutie als die van Robespierre. Ankersmit laat niet na telkens op deze ontsporing van de 'ethische' traditie te wijzen. Hij weet zich wat dit betreft gesterkt door Talmons analyse van dit vroege totalitarisme, maar vooral ook door Kosellecks meesterlijke *Kritik und Krise*, dat in meer opzichten Ankersmit tot inspirerend voorbeeld is geweest. Hij had wat dat betreft natuurlijk ook op Groens *Ongeloof en revolutie* kunnen wijzen. Deze ethisch-metafysische traditie wordt soms zo scherp gekritiseerd, dat men bijna zou

vergeten welke grote rol zij gespeeld heeft in de westerse politieke ontwikkeling. Ankersmit beseft dit zo nu en dan. De grootste en meest succesvolle democratie, die van de Verenigde Staten, is in essentie ‘een product van de metafysische traditie van het achttiende-eeuwse natuurrecht’ (177) en dertig bladzijden later schrijft

hij: ‘Ik wil daarbij overigens niet ontkennen dat deze welbekende verlichte foundationalistische redenaties, hetzij bedoeld, hetzij onbedoeld, in de praktijk een uiterst belangrijke bijdrage geleverd hebben aan de goede zaak van de democratie’ (207).

Er is nog een tweede traditie in de westerse politieke filosofie, die de ‘totalitaire verleiding van het foundationalisme’ juist heeft weten te weerstaan. Tegenover de ethische politieke traditie plaatst Ankersmit een esthetische politieke traditie, die meer ‘romantisch’ van aard is maar eigenlijk nog verder teruggaat tot Burke, Machiavelli en Aristoteles. Hoofdpunt in deze traditie is de erkenning van de autonomie van het politieke domein: politiek valt niet te reduceren tot ethiek (102-103). Machiavelli bestreed niet de ethiek, maar gaf aan waar haar grenzen lagen (174). ‘Virtu en prudentia zijn eerder a-moreel, of beter nog ‘supra-moreel’, dan dat zij im-moreel zijn’ (108). Esthetische politica heeft niets van doen met een voorkeur voor een hiërarchisch ingerichte samenleving, noch met een retorische verfraaiing van de politiek (151, noot 37). Zij is anti-foundationalistisch. De esthetische benadering van de politiek is ‘in het bijzonder een uitnodiging om politieke systemen niet op hun intrinsieke rationaliteit of moraliteit te beoordelen (zoals de metafysische traditie zoekt te doen), maar als systemen ter beslechting van politieke conflicten en problemen’ (179-180).

De belangrijkste ‘historische bijdrage’ van de esthetische politiek is in de ogen van Ankersmit zonder meer de schepping van de moderne representatieve democratie in de eerste decennia van de negentiende eeuw. Dat representatieve systeem was een antwoord op de chaos, die ontstaan was door de Franse Revolutie en de Napoleontische oorlogen, zoals eeuwen daarvoor het absolutisme een antwoord was geweest op de chaos van de godsdienstoorlogen (180). Typische ‘esthetische politici’ vinden we dan ook onder de zogeheten doctrinaire liberalen, de *juste milieu*-politici (voor wie het begrip volkssoevereiniteit een metafysisch onding was) als Benjamin Constant, Guizot, Thorbecke, Tocqueville of Macaulay, welke laatste mijns inziens burkeaanser dacht dan Ankersmit lijkt te denken (51). Het politieke systeem dat toen uitgedacht werd, was een merkwaardig mengsel van Griekse directe democratie en middeleeuwse representatie, een gemengd huwelijk van Athene en de Middeleeuwen (18). Lange tijd werd het ook beschouwd (met name vanuit die ‘metafysische’ ethische traditie) als een ‘gemankeerde’ directe democratie, als een systeem waarmee we het moesten doen bij gebrek aan beter (218). Daarmee werden niet slechts de autonome rol en positie van de representant ontkend (de eigen aard van de moderne representatie die ‘organiseert’ en niet louter ‘weerspiegelt’), ook de waarde en functie die het representatieve systeem bezat ter oplossing van het conflict tussen *ancien régime* en revolutie, werden onvoldoende onderkend.

Het onderscheid tussen staat en samenleving deed in dit systeem voor het eerst zijn intrede en het werd als essentieel gezien voor het behoud van de politieke vrijheid. Ankersmits historische beschouwingen lopen als vanzelf uit op een kritische doorlichting van de huidige situatie juist waar het gaat om die onderlinge relatie van staat en maatschappij. Met de veel gehoorde constatering over de wederzijdse doordringing van staat en maatschappij zijn we er niet. Er is in Ankersmits politieke filosofie eerder sprake van een wederzijdse bedreiging van elkaar: hoofdstuk zes gaat over de bedreiging voor de samenleving van de kant van een ‘agressievere’ staat, hoofdstuk zeven over hoe de staat bedreigd wordt door de samenleving (de ‘netwerkencultuur’). Voor het behoud van de representatieve democratie is en blijft een onderscheid tussen staat en samenleving van essentieel belang. Ankersmit spreekt van de noodzaak van een ‘strategie van de vermijding’: staat en samenleving

dienen niet bij elkaar ‘in te trekken’ maar zich tevreden te stellen met een permanente LAT-relatie (230-231). De auteur weet scherp de paradoxen van de welvaartsstaat onder woorden te brengen. Het onvoorziene resultaat van de politieke maakbaarheidsideologie is geweest dat er een samenleving is ontstaan waarin de ‘wet van het onbedoelde en averechtse gevolg’ met steeds grotere regelmaat toeslaat. We

leven in ‘het tijdperk van de onbedoelde gevolgen’ (279 en verder). Het maakt er het voor de kiezer niet gemakkelijker op zijn politieke keuze te bepalen. Hier ligt een belangrijke taak voor de politieke partij, aldus Ankersmit in zijn laatste hoofdstuk. De auteur wijst een politieke filosofie zonder concrete gevolgen als zinloos academisme af (303). Hij doet hier en daar ook concrete voorstellen ter verbetering van het functioneren van de representatieve democratie. Behalve deze concrete suggesties bevat het boek ook ‘hoogst vreemde en gekunstelde redenaties’ juist daar waar Leibniz' monadologie het een en ander moet verduidelijken (211). Ik waag het te betwijfelen of Leibniz' model nu zo veel verduidelijkt. Laat dat geen reden zijn dit boek ongelezen te laten. Geen politiek filosoof of politiek ideeënhistoricus kan om dit boek heen. Het is buitengewoon boeiend en stimulerend. Ik heb er veel van geleerd, ik heb ervan genoten.

P.B.M. Blaas

E. Mackay, *Geschiedenis bij de bron. Een onderzoek naar de verhouding van christelijk geloof en historische werkelijkheid in geschiedwetenschap, wijsbegeerte en theologie* (Dissertatie Utrecht 1997; Sliedrecht: Merweboek, 1997, 503 blz., ƒ49,50, ISBN 90 71864 90 1).

Dit is een gedurfde en pretentieuze geschiedtheoretische dissertatie, geschreven door een gedreven jonge onderzoeker, die over een grote belezenheid blijkt te beschikken. De auteur studeerde geschiedenis te Leiden en theologie te Utrecht. Beide studies worden in het onderwerp van dit boek nader tot elkaar gebracht. Het laatste derde deel bevat een moderne geschiedtheologie, beoogt een herstel van een providentiële geschiedschrijving en spreekt over geschiedenis als ‘een interactieve ruimte’, waarin plaats is voor Gods betrokkenheid met deze wereld. De auteur tracht te bewijzen dat er een samenhang bestaat ‘tussen de conceptuele openheid van de historische werkelijkheid en de betrokkenheid van God op die werkelijkheid’ (385). Over Gods handelen in de geschiedenis kunnen we niet meer denken als eens Augustinus of Bossuet deden (387). Er heeft zich immers tussen 1500 en 1800 een historische revolutie voltrokken, waarin hun providentiële geschiedschrijving plaats moest maken voor een relatief autonome geschiedwetenschap, die meer ‘immanente’ verklaringswijzen voor de historische ontwikkeling prefereert. Ik moet eerlijk bekennen dat dit derde deel betreffende een nieuwe christelijke geschiedtheologie mij niet erg overtuigd of geboeid heeft. Het is voor mij meer geloof dan wetenschap. Ik respecteer Mackays overtuiging maar acht het onjuist eenieder die zijn opvatting niet deelt, een methodisch en ontologisch atheïsme toe te schrijven, wat dat dan ook moge wezen (21). Deze poging de christelijke geschiedfilosofie nieuw leven in te blazen is evenwel toch niet alleen aan het geloof van de auteur toe te schrijven. Zij heeft ongetwijfeld ook met onze tijdgeest te maken. De auteur acht het dualisme tussen speculatieve en kritische geschiedfilosofie aanvechtbaar (143). Het ‘sciëntistische’ tijdvak ligt achter ons en de zogeheten speculatieve geschiedfilosofie raakt weer meer en meer in. Zo schrijft Mackay ook midden in zijn boek: ‘De tragiek van de twintigste eeuw wordt ... geconfronteerd met het moderne wetenschapsbegrip, waarin weinig ruimte is ingeruimd voor de menselijke existentie zelf. Het zoeken naar zin mag weer wetenschappelijk gethematiseerd te [*sic*] worden’ (251).

De eerste twee delen van dit proefschrift kennen een aantal verfrissende invalshoeken die de aandacht verdienen. Wat mij betreft kunnen die delen los van het derde deel gelezen en begrepen worden. Het soms pretentieuze taalgebruik en de vele germanismen neem ik op de koop toe. Mackays geschiedfilosofie toont een aantal positieve aspecten. Ten eerste: deze geschiedfilosofie neemt de historiografie (de geschiedenis der geschiedschrijving) als wetenschaps-

geschiedenis serieus. Een belangrijk stuk van het eerste deel is gewijd aan het ontstaan en de groei van de zogeheten historische revolutie, die zich tussen 1500 en 1800 in Europa voltrekt. De moderne historische denkwijze ontstaat en zij omvat twee dingen: een historisch besef (heden en verleden verschillen, perioden moeten dan ook in hun eigenheid begrepen worden) en een historiciteitsbesef (iedere kijk op het verleden is zelf weer historisch bepaald) (56). De auteur schildert ons een groepsportret van geleerden met als uitblinkers (‘topfiguren’) Mabillon en Gatterer. Men kan van mening verschillen met de auteur over bepaalde accenten die hij legt, over onder- of overwaardering van een aantal figuren, maar dat alles zou te ver voeren in een recensie als deze. Ik heb me er alleen over verbaasd dat in dit hele historiografische verhaal nergens de namen van Koselleck en Pocock voorkomen, die de laatste decennia juist op dit terrein toch hun sporen verdiend hebben. Dit is toch hoogst bevreemdend in een boek dat aan de historische semantiek zo'n grote waarde blijkt te hechten. Van Kosellecks begripsgeschiedenis lijkt de auteur nooit gehoord te hebben.

Een tweede belangrijke thematiek die in dit boek aan de orde komt betreft de vraag, hoe deze historische revolutie nu verwerkt is in de latere geschiedfilosofie. Wat hebben geschiedfilosofen ermee gedaan in de negentiende en twintigste eeuw? Ook hier treffen we een groepsportret aan van ‘topfiguren’ (‘Van Hegel tot Heller’). Het gehele lange derde hoofdstuk is eraan gewijd en bevat onder meer beschouwingen over Hegel, Dilthey en Collingwood. Het bevat tal van waardevolle en kritische opmerkingen over onder meer het volstrekt on- en a-historische logisch positivisme van Ayer en Hempel. Ook het narrativisme van Danto en Ankersmit komt uitvoerig ter sprake. Wat Mackay deze richting in het bijzonder verwijt, is dat ze de kloof tussen geschiedvorsing en geschiedschrijving onnodig vergroot door alle aandacht te richten op de representatie. Ik kom tot mijn derde en laatste positieve aspect van deze dissertatie. In dit boek (met name in het vijfde hoofdstuk) wordt een interessante poging ondernomen om ook de geschiedvorsing een plaats te geven in de geschiedfilosofische reflectie onder het motto: ‘De historische kennisleer dient nauw aan te sluiten bij de praktijk van het historisch ambacht’ (300). Hij steunt daarbij op de *common sense*-filosofie van Thomas Reid en de kennistheorie van de Amerikaan R.M. Chisholm (290 en verder). Zijn epistemologisch betoog wordt mede onderbouwd door een historische semantiek. De historische revolutie bracht zoals gezegd een historische denkwijze, een historisch besef en een historiciteitsbesef; die revolutie bracht om zo te zeggen ook een semantisch besef in die zin, dat over het verleden altijd twee typen uitspraken zullen blijven bestaan namelijk ‘bronuitspraken’ (waarin de toenmalige tijdgenoot aan het woord is) en vanuit het latere gezichtspunt geformuleerde geschiedkundige uitspraken. Het postmodernisme heeft de neiging de distantie tussen beide onoverbrugbaar te maken. Het dicht het verleden een zo radicale vreemdheid toe, dat voor een onmiddellijke bronervaring, die de eigenheid van het verleden kan doen oplichten, geen plaats meer is. Beide typen uitspraken nader tot elkaar te brengen lijkt de taak van iedere historicus. Lukt dit niet dan hebben ‘bronuitspraken’ het laatste woord. Zij beslissen uiteindelijk over ‘geschiedkundige uitspraken’ aldus Mackay. De historische semantiek dient de hermeneutiek in het gareel te houden (336). Bronnen behouden altijd hun vetorecht, zou Koselleck gezegd hebben.

P.B.M. Blaas

T. Holleman, *Een verleden op de schop. Beheer en studie van het Nederlandse archeologische bodemarchief* (Amsterdam: Amsterdam university press, 1996, x + 224 blz., *ƒ* 39,50, ISBN 90 5356 189 7).

Centrale vraag in het boek van Theo Holleman is: ‘Hoe brengen degenen die wij hebben belast met het beheer en de studie van ons archeologische bodemarchief het er af in dit midden van de jaren negentig’? Deze formulering verraadt het uitgangspunt van de auteur al voor een deel: *wij* hebben de archeologen belast en het is *ons* bodemarchief. De archeologen moeten zich volgens hem rekenschap geven van deze situatie en moeten aan de samenleving verantwoording afleggen voor wat ze doen. Holleman is journalist, gespecialiseerd in archeologie. Hij stelt zich echter niet in eerste instantie op als deskundige, maar nadrukkelijk als mede-eigenaar van het Nederlandse culturele erfgoed. Dit blijkt een verhelderende opstelling. Archeologie wordt daarmee ineens niet de vaktaal van enkele ingewijden, het blijkt een maatschappelijk belangrijk vak. Een vak waar de samenleving dus geld voor uit moet trekken. In het boek is een theoretische verhandeling over het belang van het geheugen van de samenleving te vinden. In dit bestek moet de bespreking beperkt blijven tot de grote lijnen.

Het boek bestaat uit drie delen. Deel I (9-69) gaat over het bodemarchief, de onderzoekers en beheerders en vertelt iets over de wetgeving op dit terrein. Veel aandacht is er voor het verdrag van Malta (1992), waarin onder andere is vastgelegd dat archeologen betrokken moeten worden bij alle plannen voor ruimtelijke ordening en dat bij de inzet van archeologen voor onderzoek of opgravingen geldt: ‘de veroorzaker betaalt’. De lezer maakt kennis met de verschillende instanties die betrokken zijn bij de studie en het beheer van het culturele erfgoed. De toestand blijkt zorgwekkend. Er gaan in hoog tempo veel bodemschatten verloren wegens infrastructurele projecten. Opgraven is dan redden wat er te redden valt. De auteur toont zich in deze zaak principieel én pragmatisch. Principieel omdat de opgravingspraktijk zelf een definitieve vernietiging van het bodemarchief betekent. Hij wil dat dit erkend wordt en vindt het een zorgelijke ontwikkeling dat archeologen deze praktijk de laatste tijd lijken te willen verhullen door te spreken van behoud *ex situ*. Volgens Holleman een onzinnige uitdrukking: behoud is alleen mogelijk *in situ*, onaangetast in de bodem. Pragmatisch toont Holleman zich omdat het onmogelijk is te streven naar volledige conservering van het bodemarchief. Er zijn ook andere belangen, waaronder economische, te dienen. Bovendien is hij verschrikkelijk nieuwsgierig naar de bodemschatten en opgraven levert toch iedere keer weer interessante gegevens op. De auteur concludeert in deel I dat geen instantie in staat is om serieus voor beheer te zorgen. Dit deel wordt wel afgesloten met een sprankje hoop; de publieke belangstelling voor het verleden van de mensheid neemt toe en er zijn initiatieven om tot werkelijk beheer te komen. Ook komt er door ontwikkeling van bepaalde technieken meer zicht op mogelijk belangrijke archeologische plekken. Daar kan bij planning van bouwwerkzaamheden rekening mee gehouden worden.

Deel II (73-161) bestaat uit vele korte verslagen van archeologisch onderzoek in Nederland. De nadruk ligt enigszins op Nijmegen; niet alleen een zeer belangrijk archeologisch gebied, maar ook de plaats waar de auteur woont en waar hij als het ware met zijn neus bovenop de gebeurtenissen heeft gestaan en staat. Het zijn korte, interessante stukjes, door de auteur gekozen om de lezer te verrassen.

Deel III (165-216) geeft een overzicht van de techniek van de archeologie. Welke methoden staan de archeoloog ter beschikking om vondsten te dateren en om ze betekenis te geven? De technieken worden niet alleen in eenvoudige termen uitgelegd, ze worden van een persoonlijk tintje voorzien doordat de auteur vele mensen uit de archeologische wereld heeft gesproken. Er blijkt uit wat velen waarschijnlijk zo leuk vinden aan archeologie: het puzzelen, piekeren en af en toe een goede ingeving die tot een sprong voorwaarts leidt.

Een verleden op de schop is een prachtig boek, dat voor vele doeleinden te gebruiken is. Het is een inleiding in de archeologie, een beetje geschiedtheorie, een overzicht van de stand van zaken op technisch gebied en vooral een heldere, kritische beschrijving van wat het belang-

rijkste blijkt te zijn: de omgang met het bodemarchief als ons geheugen. De auteur is zeer kritisch maar schopt niet wild om zich heen en strooit geen verwijten rond. Hij poneert wel de nodige prikkelende stellingen: collectievorming is bijvoorbeeld een gesublimeerd soort hebzucht. Er spreekt uit zijn boek echter waardering voor de noeste arbeid van de wetenschappers en hun soms zeer originele aanpak van problemen. Er worden evenmin individuele schuldigen aangewezen. De schuldigen zijn wij allen, die niet genoeg geld overhebben voor het bewaren van de schatten die zich in onze bodem bevinden. Als dat aan onwetendheid ligt, kan het niet anders zijn dan dat dit boek daar verandering in zal brengen.

Joke Batink

E.S.C. Erkelens-Buttinger, e.a., ed., *De kerk en de Nederlanden. Archieven, instellingen, samenleving. Aangeboden aan prof. dr. C. Dekker bij zijn afscheid als rijksarchivaris en als hoogleraar in de archiefwetenschap alsmede de paleografie van de 14e tot en met de 17e eeuw aan de Universiteit van Amsterdam* (Hilversum: Verloren, 1997, 415 blz., ƒ67,-, ISBN 90 6550 558 X).

De titel van de bundel maakt de voorliefde en de preoccupatie van de scheidende functionaris duidelijk, zoals die ook werd gedemonstreerd door zijn afscheidscollege over ‘Contrareformatie en traditionalisme; tegenstellingen in de hoge geestelijkheid in de zestiende eeuw’, waarvan de tekst na het ten geleide van Peter Henderikx als eerste bijdrage is afgedrukt. Daarop volgen chronologisch gerangschikt twintig van de eenentwintig door drieëntwintig auteurs geschonken opstellen; het eenentwintigste en afsluitende opstel omspant tien eeuwen archiefbestand van de zogenaamde koningsoorkonde van Otto I (950-966) tot en met de huidige elektronisch gevormde documenten. De bundel wordt afgesloten met een overzicht van Dekkers publicaties (verzorgd door Sigrid Krijger-de Grave), gevolgd door een beknopt curriculum en twee afzonderlijke indices op persoons- en plaatsnamen.

De opstellen zijn van de hand van een bont gezelschap auteurs, verenigd door hun verstandhouding met Dekker. Tot de groep behoren twee Belgen, A. Verhulst en R. Baetens, beiden de belichaming van Dekkers Gentse connectie, door Baetens even persoonlijk aangeroerd. De bundel biedt zicht op een rijk gevarieerd palet onderwerpen - waarvan zestien de Middeleeuwen betreffen -, lopende van een beschouwing over de verhouding tussen de beide beroemde kerken (en kapittels) van Maastricht in de vroege Middeleeuwen (P.H.D. Leupen) - met als slotsom dat de Sint-Servaas als bisschoppelijke residentie en grafkerk en de Onze Lieve Vrouwe als kathedraal had gefunctioneerd - tot en met de archieftheoretische kernpunten van wat Dekker zelf bestempelde als de ‘bijbel der archivarissen’, de in 1898 vervaardigde *Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archieven* (F.C.J. Ketelaar).

C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn belichten de betekenis en de aard van het optreden van Bonifatius aangaande de Utrechtse kerk. A. Verhulst geeft een exposé over de oudste geschiedenis van Ieper. C.L. Verkerk behandelt het ontstaan en de implicaties van de Sint Bavoverering in Holland en dan met name in Haarlem. P.A. Henderikx laat eens te meer zijn licht op het Maas-Merwedegebied schijnen, dit keer vanuit het perspectief van de Utrechtse bisschoppen in de elfde en twaalfde eeuw. Ook H. van der Linden bestrijkt vertrouwd terrein: het ontstaan van de

dertiende penning in Abcoude en omgeving, een ‘heikel’ rechtshistorisch onderwerp, actueel ingevolge de afschaffing van het naastingsrecht per 1 januari 1985. Johanna Maria van Winter varieert op een harentwege evenzeer bekend thema: johannieters en hun archieven, een besogne die onlangs resulteerde in een omvangrijke bronnenpublicatie: *Sources*

concerning the hospitallers of St. John in the Netherlands, 14th-18th centuries (Leiden/Boston, 1998). C.A. van Kalveen vestigt de aandacht op de vijf jufferen- of ridderschapsconventen in en rond Utrecht, met inbegrip van hun geprotestantiseerde existentie tot omstreeks 1797. Bram van den Hoven van Genderen treedt op grond van de administratieve bescheiden van het Utrechtse kapittel van Sint-Salvator (Oudmunster) in discussie met de meester. S. Maarschalkerweerd-Dechamps en Ph. Maarschalkerweerd presenteren het obituarium van het Zuid-Bevelandse in 1530 overstroomde en enige jaren later verlaten Monster. Carla de Glopper-Zuijderland bespreekt vervolgens het oudste bewaard gebleven register van de Utrechtse officialiteit waaruit blijkt dat verreweg de meeste zaken *ratione personae* noch *ratione materiae* bij de officialiteit thuis hoorden. Wijlen J.E.A.L. Struick biedt in zijn bijdrage over de Utrechtse volksdevoties een inventarisatie van broederschappen in de stad, gevolgd door de inventarisatie daarvan ten plattelande door L.P.W. de Graaff. Ellen Palmboom werpt licht op de stichting van het kapittel in de parochiekerk van Culemborg in 1421. F. Rikhof pakt in de omvangrijkste bijdrage van de bundel uitgebreid uit over twee geestelijken van het dekenaat Schieland die op 5 november 1563 in de Schiedamse parochiekerk met elkaar slaags waren geraakt. H.L.Ph. Leeuwenberg behandelt de stichting van de parochie Westmaas in de na de Elisabethsvloed van 1421 bedijkte en bewoonbaar gemaakte Hoekse Waard. R. Baetens stipt een paar aspecten aan van de relatie tussen Zeeland en Antwerpen in de reformatieperiode. Taeke Stol beschrijft een paar waterstaatkundige veranderingen in de Gelderse Vallei in de eerste helft van de achttiende eeuw.

Van geheel andere snit is de op een na omvangrijkste bijdrage van de bundel van Kees de Kruijter en Huib Uil over de uit Zierikzee afkomstige jonkheer Johan Louis de Jonge (1826-1887), die zich op allerlei maatschappelijke en kerkelijke terreinen heeft bewogen ‘tussen Afscheiding en Doleantie’, een door Dekker existentieel doorleefd belangstellingsveld.

Zonder meer kan worden geconcludeerd dat Dekkers onmiskenbare kwaliteiten als historicus in enkele bijdragen van deze bundel gelijkwaardig worden geriposteerd.

J. van Herwaarden

G.B. Leppink, met medewerking van R.C.M. Wientjes, *Het Sint-Catharinaegasthuis in Arnhem in de eerste vier eeuwen van zijn bestaan (1246-1636)* (Werken uitgegeven door Gelre XLVIII; Hilversum: Verloren, 1996, xx + 546 blz., ISBN 90 6550 281 5).

Een krappe 550 pagina's (inclusief register en vele bijlagen) telt het werk dat mevrouw Leppink wijdde aan het Sint-Catharinaegasthuis. In het slotwoord meent zij dat haar boek ‘hopelijk voor menigeen enig licht op tot dusverre onbekende feiten heeft geworpen’. Dat is een bescheiden wens, tekenend voor de terughoudendheid en voorzichtigheid waarmee Leppink in het hele boek te werk gaat. Per saldo echter heeft zij over een gasthuis waarvan slechts fragmenten van het in 1795 in alle woelingen grotendeels verdwenen archief beschikbaar zijn een veelomvattend boek geschreven. Het is ook niet haar eerste publicatie over het gasthuis. In 1983 verscheen *Uit de geschiedenis van de drie gasthuizen*. Na haar pensionering begon de auteur een onderzoek naar een zeventiende-eeuws ‘kaartboek’ met plattegronden van de landerijen van het Catharinaegasthuis, dat in 1988 verscheen. Acht jaar

later, ter gelegenheid van het 750-jarig bestaan van de instelling waar het Catharinaegasthuis in opging, ligt er een beschrijving van vier eeuwen gasthuisgeschiedenis.

Het boek is systematisch van opzet. Op een overzicht van de eerste vermeldingen van het gasthuis in het midden van de dertiende eeuw volgt een uitweiding over de patroonheilige.

Dan biedt Leppink een beschrijving van de terreinen waar het gasthuis tot 1636 gevestigd was. Het betoog levert een fraaie plattegrond op (53; de legenda staat helaas pas op bladzijde 492-493). Het vijfde hoofdstuk behandelt de kapel en de priesters van het gasthuis, en vervolgens tracht de auteur vat te krijgen op de organisatie van het Catharinae. Uitgangspunt vormen de vier bewaard gebleven reglementen. Hoofdstuk 9 bevolkt het gasthuis vervolgens met proveniers en passanten, en hoofdstuk 10 toont de mensen die er, uit liefde of om geld, werkten. Na een curieus tussenhoofdstuk 'Varia' volgt een wat opsommerig hoofdstuk over inkomsten en uitgaven - een moedige poging om op basis van in feite niet meer dan wat willekeurige jaarrekeningen en wat rentebrieven vier eeuwen financieel beheer te reconstrueren. Het hoofdstuk over de onroerende goederen van het gasthuis komt waarschijnlijk het beste tot zijn recht wanneer het naast het *Kaartboek* gelezen wordt. Een appendix over het gasthuisarchief en bijlagen waarin alle relevante stukken afgedrukt zijn worden gevolgd door nog enkele toelichtingen, de literatuurverantwoording en het register.

Leppink heeft er, het inhoudsoverzicht toont het al, voor gekozen om al het beschikbare materiaal te presenteren. Daarmee vervangt dit boek als het ware het verdwenen archief, en het zal als uitgangspunt kunnen dienen voor veel verder onderzoek naar de geschiedenis van gasthuizen en armen- en ziekenzorg. Veel blijft echter noodzakelijkerwijs onduidelijk. De eerste vermelding van het gasthuis stamt uit 1246, en het werd toen kennelijk bemand door een broederschap van leken. Het patronaatsrecht berustte bij de abdij van Prüm, maar in de praktijk bepaalde het stadsbestuur van Arnhem al snel wie het priesterschap verwierf - en tot in de zestiende eeuw was het de priester/provisor die de dagelijkse leiding in handen had. Leppink hecht wat de bestuurlijke organisatie betreft groot belang aan het gasthuisreglement van 1516, waar voor het eerst de functies van rentmeesters en huismeesters formeel beschreven staan. Wanneer die functies pas in dat jaar echt ingesteld zouden zijn, was 1516 een keerpunt: de macht van de priester was gebroken. Maar '1516' kan even goed een hernemen van de teugels na een periode van zwak bestuur zijn, waarbij oude afspraken weer eens goed herhaald werden. Gebrek aan bronnen maakt het onmogelijk uitsluitsel te geven.

De doelgroep waarop het gasthuis zich richtte blijft eveneens onduidelijk. De voornaamste categorie zal gevormd zijn door proveniers, lieden die zich tegen betaling van een fors entreebedrag levenslang in het gasthuis lieten verzorgen, en zo kozen voor een efficiënte vorm van oudedagsvoorziening. De oorspronkelijke opzet is dit zeker niet geweest. De enkele bronnen uit de veertiende eeuw noemen slechts de taak van het gasthuis als plaats voor armen en zieken. Pas uit de vijftiende eeuw zijn er vermeldingen van proveniers. In 1516 lijken de proveniers volgens de reglementen te moeten verdwijnen, maar uit het huis vertrokken waren ze zeker niet.

Aan het eind van de zestiende eeuw verdeelde men het gasthuis in vier kwartieren: één voor arme, zieke, oude burgers, één voor geestelijk of lichamelijk gehandicapte burgers, één voor pestlijders en één voor zieke militairen. Leppink worstelt pagina's lang met de vraag of het gasthuis zich nu vooral op arme zieken richtte, of op armen, of op zieken. Om nog maar niet te spreken over de vraag hoe het woord 'burgers' moet worden opgevat. Er valt niet uit te komen. De onduidelijkheid blijkt nogmaals in 1636. Toen verdeelde men, ter gelegenheid van de verhuizing, het gasthuis in zes kwartieren, en daar was geen ziekenhuis bij. Maar de considerans van de oorkonde die dit vastlegt spreekt van 'kranke en arme luijden', en één van de argumenten voor de verhuizing was dat er op de oude locatie te weinig ruimte was voor zieken.

Waarschijnlijk vanaf de stichting, maar ten minste na 1317 was het gasthuis aan de Bakkerstraat gevestigd, en intrigerend is dat de verhuizing in 1636 kennelijk deels door planologische overwegingen was ingegeven: het stadsbestuur zag liever elegante winkels in de dure wijk waar Sint Catharina woonde dan de zieken en armen die het huis bevolkten. Het beschikbaar

komen van kloostergoederen na de hervorming speelde in tegenstelling tot in veel andere plaatsen kennelijk nauwelijks een rol.

Ook in een ander opzicht wijkt de gang van zaken na de Reformatie af van wat gebruikelijk was. Arnhem ging in 1579 over tot de hervorming, in 1581 werd de lekenzusters die in het gasthuis werkzaam waren verboden in habijt te lopen. Maar nieuwe toetreding tot hun gelederen bleef gewoon geoorloofd. Pas in 1590 kwam er een nieuw reglement voor het gasthuis, dat duidelijk hervormd van signatuur was, en dat de zusters eenvoudigweg niet meer vermeldt. Waar zijn ze gebleven? Is hun convent tussen 1581 en 1590 al opgeheven? Zijn ze weggetrokken, en maakte dat het nieuwe reglement van 1590 noodzakelijk? Of zijn ze van hun taken ontheven, en bleven ze als proveniers in het huis wonen? Ze hadden zich tenslotte ingekocht.

Zo zijn er vele raadsels, die het moeilijk maken besliste uitspraken over de aard van de werkzaamheden van het gasthuis te doen. Maar Leppink refereert steeds aan wat in gasthuizen elders gebruikelijk was, en maakt aannemelijk dat de ontwikkeling van het Catharinae daar keurig in past. Verder heeft zij echter uit de gebrekkigheid van haar bronnenmateriaal radicaal de conclusie getrokken dat er geen ruimte was voor speculeren, maar slechts voor presenteren en documenteren. Al lezend wordt men dan ook door haar gedwongen zich vragen te stellen, en het is de auteur niet aan te rekenen dat er zo vaak geen antwoord te geven valt.

F.J. Kossmann

A. van Drenth, M. van Essen, M. Lunenberg, ed., *Sekse als pedagogisch motief. Historische en actuele perspectieven op opvoeding, onderwijs, vorming en hulpverlening* (Baarn: Intro, 1995, 189 blz., ƒ39,90, ISBN 90 5574 059 4).

Dit boek heeft een tweeledige doelstelling. Het wil studenten in het hoger onderwijs kennis laten maken met de ‘uiteenlopende manieren waarop sekse werkt in pedagogische processen’ (10). Voorts beoogt het studenten die zich voorbereiden op een (ped)agogisch beroep bewust te maken van hun culturele bepaaldheid met betrekking tot sekse. Dat gebeurt aan de hand van voorbeelden van onderzoek, die samen het brede terrein van gezinsopvoeding, onderwijs, vorming en hulpverlening omspannen. Opvoeding wordt hier begrepen als een proces van cultuuroverdracht waarin en waardoor sekse c.q. het sekseverschil betekenis krijgt. In een theoretische inleiding geeft de redactie een verantwoording voor deze keuzen, een toelichting op de gehanteerde begrippen en een uiteenzetting over de drie analyseniveaus waarop de werking van sekse wordt nagegaan: de symbolische orde, sociale organisaties of instituties en de individuele identiteit. Ten behoeve van de (onervaren) lezer heeft de redactie bovendien voor elk van de tien hoofdstukken schematisch in kaart gebracht vanuit welk perspectief naar de pedagogische praktijk wordt gekeken: dat van de professionele opvoeder (onderwijsgevende enzovoorts), dat van de praktische opvoeder (ouder) of dat van de opvoedeling zelf. Twee hoofdstukken zijn - heel politiek correct - gewijd aan opvoeding en vorming bij allochtonen, terwijl - in weerwil van de ondertitel - slechts drie bijdragen een historische kwestie aansnijden.

In hoeverre is de redactie in haar missie geslaagd en hoe zijn de drie historische hoofdstukken in dit verband te beoordelen? Het redactionele keurslijf lijkt in het algemeen een positief effect te hebben gehad. Veel meer dan gewoonlijk bij een

bundel is sprake van eenheid van terminologie. Voor een studieboek is dat pure winst. Intussen blijken echter niet alle auteurs erin geslaagd de analyse-op-niveau overtuigend voor het voetlicht te brengen. Bovendien beperken de meeste bijdragen zich tot één van de drie analyseniveaus, met als gevolg dat de interactie

daartussen veel minder uit de verf komt. Een fraaie uitzondering is het artikel van Volman over de vorming van sekse-identiteit in het onderwijs. Aan de hand van de vakken verzorging en informatiekunde in de basisvorming en de inrichting van het schoolplein in het basisonderwijs weet zij het belang van die onderlinge inwerking concreet te maken.

De cultuur-historische inleiding van Rang ontbeert helaas de vereiste inzichtelijkheid. De lezer wordt voortdurend op het verkeerde been gezet. Zo blijkt op de bakermat van het conjugale gezin reeds sprake van een ‘traditionele scheiding’ tussen geslachtsspecifieke sferen en struikelen we van een heterogeen verlichtingsvertoog (waarin vrouw en vrouwelijkheid zowel werden gekoppeld als ontkoppeld) pardoes de moderne dubbelzinnigheid van het begrip ‘sekse’ binnen. Zelfs de ervaren lezer haakt af. De beide andere historische bijdragen zijn heel wat beter afgestemd op het niveau van beginnende studenten. Van Essen belicht de individuele beleving van het schoolklimaat op een meisjeskweekschool in de jaren twintig. Via de biografische methode belicht zij de extreem hoge opleidingseisen. Die omvatten naast intellectuele vorming ook talloze persoonlijkheidskenmerken. De bijdrage van Van Drenth bespreekt de betekenis van vrouwelijkheid in de ontwikkeling van de professionele sociale zorg. Zij betrekt de stelling dat het falen van de vestiging van het beroep van woningopzichteres niet als mislukte professionalisering dient te worden beschouwd, maar als hefboom voor een ‘succesvolle professionalisering van een nieuw vrouwelijk werkveld met een belangrijke sociale impact’ (173). Pioniersters onderstreepten rond 1900 de waarde van moederlijke zorg in het maatschappelijk werk. Daardoor kreeg vrouwelijkheid een ruimere betekenis; geschiktheid voor de publieke zorg werd voortaan geïmpliceerd. Zo onderstreept juist deze historische bijdrage - veel meer dan andere - de culturele bepaaldheid van sekse. Dat zal wel geen toeval zijn.

N. Bakker

A. Knotter, B. Altena, D. Damsma, ed., *Labour, social policy and the welfare state. Papers presented to the ninth British-Dutch conference on labour history, Bergen 1994* (Amsterdam: Stichting beheer IISG, 1997, 198 blz., ƒ39,50, ISBN 90 6861 120 8).

Deze bundel bevat dertien papers, voorgedragen in september 1994 op het allerlaatste Brits-Nederlandse wetenschappelijk congres over de geschiedenis van de arbeidersklasse. In 1997 werd een begin gemaakt met de opbouw van een Europees netwerk dat de plaats zal innemen van het oude samenwerkingsverband: ‘Labnet’ (zie http://iisg.nl/labnet.html).

De vlag van de bundel dekt de lading niet. Alle artikelen bestuderen namelijk een bepaald aspect van de vorming van het sociale *zekerheidsstelsel*, terwijl sociale *politiek* een veel ruimer begrip is. Dat laatste omvat ondermeer ook werkgelegenheidsbeleid, loon- en prijspolitiek, huursubsidies en allerlei fiscale maatregelen. De artikelen zijn enigszins krampachtig gegroepeerd rondom drie thema's: de traditionele wortels van het stelsel in de pre-vakbondsperiode; de rol van de arbeidersbeweging bij de opbouw ervan; sociale zekerheid als overheidstaak. Acht stukken zijn puur Brits en blijven hier buiten beschouwing. Twee auteurs vergelijken de Britse met de Nederlandse situatie. Lex Heerma van Voss stelt in ‘The embarassment of poverty. Why do the proverbial welfare states border on the

North Sea?' (17-33) dat alle schoolvoorbeelden van verzorgingsstaten aan de Noordzeekust liggen. Hij zoekt de verklaring in een aantal gemeenschappelijke trekken in de periode vóór 1880, die de ideale bedding zouden vormen voor de ontwikkeling van de moderne verzorgingsstaat. Aan de hand van een aantal onderzoeksresultaten uit Nederland en Engeland construeert Elles Bulder in 'What is new about the welfare state? Old age, the family and poor relief in Britain and the Netherlands' (45-

56) een traditie van solidariteit van de gemeenschap met het lot van ouden van dagen, die terug lijkt te gaan tot halverwege de negentiende eeuw. Zij rekent voor dat die solidariteit werd uitgedrukt in een aalmoes ver onder het bestaansminimum. Gemeenschapszorg kwam in de plaats van het aloude sociale vangnet dat gebaseerd was op bloedverwantschap. Dat vangnet hield op te functioneren in een samenleving waarvan het ‘moderne’ gezin de hoeksteen werd.

In ‘Collective agreements, unions and welfare in the Netherlands, c. 1910-1960’ (73-82) schetst Marco van Leeuwen de rol van vakverenigingen bij de opbouw van het sociale zekerheidsstelsel. Hij doet dat zeer beknopt en informatief. De vanaf 1914 in cao's neergelegde afspraken (over ziektegeld en kinderbijslag bijvoorbeeld) boden vakbondsleden bestaanszekerheid en preludeerden op wetgeving. Hetzelfde gold voor particuliere verzekeringen die bij de bond zelf konden worden afgesloten (bijvoorbeeld tegen werkloosheid). Wettelijke regeling had het paradoxale effect dat het vakbondslidmaatschap minder aantrekkelijk werd. Van Leeuwen legt uit dat de financiële risico's voor de vakverenigingen op den duur veel te groot werden. Uiteindelijk moest de overheid bijspringen. De auteur wijst er nog op dat cao's vaak extra waarborgen bieden, bovenop het wettelijk minimum. De historicus die het sociale zekerheidsniveau van een bepaalde periode in kaart wil brengen, kan zich dus niet beperken tot bestudering van de bekende, grote wetten.

De geschiedenis van de werkloosheidsverzekering in Nederland wordt verder uitgewerkt door Ivo Kuijpers en Peter Schrage in ‘Squaring the circle. Unemployment insurance in the Netherlands from wage bargaining instrument to compulsory legislation, 1861-1949’ (83-97). In dit stuk draait het om de vraag: waarom duurde het zo lang? In een goed gedocumenteerde beschouwing-in-vogelvlucht wordt de nadruk gelegd op schommelingen van de economische conjunctuur en op de ontwikkeling van de arbeidsverhoudingen, met name de positie van de vakbonden. Vanwege de verzuilde politieke structuur was het bijzonder moeilijk om tot een definitieve landelijke regeling te komen. De trits ‘verplicht’, ‘definitief’ en ‘van staatswege’ wekte veel weerstand op. Er werden brede commissies ingesteld die dikke verslagen publiceerden, waaruit Kuijpers en Schrage treffende passages citeren. Tijdens elke economische inzinking werd er opnieuw gedokterd aan noodverbanden, die tijdelijk soelaas boden en vaak van plaats tot plaats verschilden. Uiteindelijk accepteerde het NVV eind jaren dertig onder druk van de economische crisis de voorwaarden waarop de werkgevers akkoord wilden gaan met een verplichte verzekering. Inmiddels was de sfeer tussen vakverenigingen en werkgeversorganisaties aanmerkelijk verbeterd. De depressie bracht de sociale partners bij elkaar aan tafel.

Ook Piet de Rooy vraagt zich af waarom het allemaal zo lang duurde. Hij kiest voor de grote lijnen en voor de invalshoek van de politiek. In ‘Great men and a single woman. Politics and social security in the Netherlands’ (143-154) probeert hij eveneens een antwoord te vinden op de vraag waarom er zo'n spectaculaire inhaalrace plaatsvond in de jaren zestig. Dat het stelsel uit de klauwen liep en in de jaren tachtig onbetaalbaar werd, wijt hij vooral aan de scoringsdrift van katholieke politici. De Rooy heeft met verve zijn visie neergezet, een (belang)rijke visie die op verschillende onderdelen oproept tot weerwoord en tot nader onderzoek. Je zou bijvoorbeeld kunnen stellen dat de ontwikkeling zich tot 1940 vooral in de privaatrechtelijke sfeer voltrok, dat na 1945 Keynesiaanse economen het voortouw namen en dat de groei van het stelsel in de jaren zestig waarschijnlijk vooral op het conto moet worden geschreven van dynamische ambtenaren op Sociale Zaken en op Maatschappelijk Werk.

Johan van Merriënboer

J.W. Duyvendak, I. de Haan, ed., *Maakbaarheid. Liberale wortels en hedendaagse kritiek van de maakbare samenleving* (Amsterdam: Amsterdam university press, 1997, 213 blz., *ƒ*39,50, ISBN 90 5356 260 5).

'Is de maakbare samenleving een achterhaald idee uit de jaren zeventig, een illusie van verstokte sociaal-democraten waarvan in de liberale jaren negentig afscheid is genomen'? Aldus de vragen gesteld in dit boek over de geschiedenis van het idee van een maakbare samenleving, waarmee de auteurs willen afrekenen. Volgens hen is hier sprake van een dubbele misvatting: 1 het idee van de maakbare samenleving is niet primair een sociaal-democratische maar een liberale uitvinding, en 2 in wezen is er geenszins afscheid genomen van het maakbaarheidsideaal. Iets te gemakkelijk wordt aldus uitgegaan van een tweetal vooronderstellingen die ik althans niet deel. Is niet elk politiek handelen gebaseerd op de intentie de samenleving naar de hand te zetten, in te richten naar zijn idealen? Is neutraliteit in de politiek überhaupt wel mogelijk? En weet niet iedereen met een beetje historische kennis dat zeker in de negentiende eeuw het juist de liberalen waren die de maatschappij wilden hervormen en die er uiteraard ook in geloofden dat dat haalbaar was? Niet voor niets werden zij aangeduid als 'hervormingsgezinden'. Dat de term 'maakbaarheid' van later datum is doet niet ter zake.

De eerste zin: 'Het begrip "de maakbare samenleving" fungeert in het Nederlandse politieke debat de laatste tijd vooral als spook- en spiegelbeeld van de "efficiënte samenleving"' (9) deed mij daarom al de wenkbrauwen fronsen, maar gaandeweg vatte ik meer waardering op voor de invulling. Via de chronologische behandeling van een aantal denkers over mogelijkheden tot inrichting van de maatschappij ontstaat een helder beeld van zin en onzin van ideeën over maakbaarheid. Weliswaar is niet ieder hoofdstuk even leesbaar, maar de redactie is er wel in geslaagd alle bijdragen te 'stroomlijnen'. De titel laat de lezer nog in het ongewisse of de inhoud tot Nederland beperkt blijft of niet. Het voorwoord maakt echter duidelijk dat het boek is voortgekomen uit een project rond 'Nederlandse cultuur in Europese context'. Enerzijds passeren enkele niet-Nederlandse, Europese theoretici vanaf de achttiende eeuw (Locke, Mandeville, Smith, James Mill, Von Stein, Jevons, Keynes en Hayek) de revue, alsmede hun receptie in Nederland (B. Pekelharing, J.T. Buys, Treub, Tinbergen, Banning, Van Doorn, Hoefnagels, Kalma). Anderzijds gaan enkele auteurs expliciet in op de politieke praktijk in Nederland. Naast een artikel over Treub rond de eeuwwisseling geldt dit vooral de hoofdstukken over de naoorlogse politiek tot en met het eerste paarse kabinet.

Blauwdrukken voor de ideale samenleving dateren vooral van na de Franse Revolutie. Voor die ideale samenleving tot stand zou komen, diende de staat als onafhankelijk maker van de samenleving te worden erkend en herkend. Maar terecht wijzen Duyvendak en De Haan op de contradictie dat de staat door in de samenleving in te grijpen onherroepelijk zijn onafhankelijkheid verliest.

In veel beschouwingen ligt het accent op cultuurpolitiek: bevordering van kennis, opvoeding of 'zedelijke verheffing'. Al voor 1800 onderkende Locke de mogelijkheid voor de overheid haar onderdanen door onderwijs geschikter te maken voor hun functioneren op de markt. Tegenover Lockes geloof in hervorming van het menselijk gedrag door opvoeding stelde Mandeville de noodzaak van kanalisering van de menselijke natuur. In morele kwalificaties leidend tot deugdzaamheid geloofde deze van oorsprong Nederlandse arts niet. Positiever ten opzichte van de mogelijkheid van opvoeding tot humaner gedrag stond Adam Smith. Hij achtte het individu wel degelijk in staat zijn passies te 'polijsten' en zijn gedrag bij te stellen.

Anders dan de generatie liberale denkers rond 1800 en hun enthousiasme over de effectiviteit van revoluties voor een ombuigen van de maatschappij in de gewenste richting, hechtte Von Stein na 1848 meer waarde aan geleidelijke, sociale hervormingen. Verhoging van het

beschavingspeil was wel een eerste vereiste. Door sociaal-liberalen werd in dit proces een wezenlijke rol toebedeeld aan de staat als boven de partijen staand. Nadruk op gemeenschapszin moest samengaan met gelijktijdige zelfontplooiing van het individu. Als overtuigd darwinist stond ook de Nederlandse politicus Treub een organische ontwikkeling voor tegenover een destructief forceren met alle risico's van revolutie. Zijn ideaal was een meritocratische samenleving met gelijke kansen voor iedereen op basis van aanleg en inzet. Aan het individu de plicht om naar vermogen zijn taak te vervullen, tegenover een hem door de staat gegarandeerde beloning naar individuele verdienste. Treub verzette zich tegen collectieve regelingen (zoals het in zijn tijd door links zo zeer gewenste staatspensioen) als leidend tot individuele ledigheid.

In de loop van de tijd (en de hoofdstukken) krijgt de economie in het kader van het maakbaarheidsgeloof een steeds grotere rol toebedeeld. Tegenover de eerder genoemde denkers die de mens zelf en zijn mogelijkheden tot aanpassing centraal stellen, geloofde James Mill eerder in een betere wereld door vervolmaking van de instituties, dankzij de toegenomen betrouwbaarheid van de politieke economie. Zijn landgenoot Jevons, bekend als grondlegger van het marginalisme of de grenswaardeleer, haalde Benthams utiliteitsleer erbij om te wijzen op de taak van de staat: ervoor te zorgen dat ondanks de egoïstische berekendheid van het individu toch het grootst mogelijk belang wordt gediend. Staatsingrijpen, met andere woorden, moet! Daarbij is een nuttige rol weggelegd voor sociale wetenschappers.

Modernere onderzoekstechnieken en -resultaten maken echter duidelijk dat de vruchten van sociale hervormingen lang niet altijd geplukt worden door de doelgroep. Met name Jet Bussemakers' helder geschreven hoofdstuk over ‘Het einde van de verzorgingsstaat en de calculerende burger’ toont het dilemma van het maakbaarheidsidealisme aan. Pieter Hilhorst maakt korte metten met de zwart-wit (of moet ik juist zeggen ‘gekleurde’?) uitspraken over de onmogelijkheid van maakbaarheid. Hij betoogt dat de afrekening van liberalen met het maakbaarheidsideaal ‘halfslachtig’ is, zonder redelijk alternatief. Het einde van een maakbaarheidsproject betekent niet per se het einde van alle ‘maakbaarheid’. Zijn analyse herinnert mij aan de negentiende-eeuwse jongliberalen die tegenstanders van door hen gewenste belastinghervormingen haarfijn konden uitleggen dat achterwege laten van hervormingen nog niet betekent dat de staat zich niet met de inrichting van de samenleving bemoeit. Acceptatie van de status quo immers betekent hooguit goedkeuring van de ‘gemaakte’ samenleving van dat moment. De naam van de liberale politicus Kappeyne van de Coppello komt in de bundel niet voor, maar zijn beroemde rede over het einde van de nachtwakersstaat met beklemtoning van de taak van de staat zou hier niet hebben misstaan.

W.P. Secker

Middeleeuwen

R. Künzel, *Beelden en zelfbeelden van middeleeuwse mensen. Historisch-antropologische studies over groepsculturen in de Nederlanden, 7de-13de eeuw* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1996, Memoria. Cultuur- en mentaliteitshistorische studies over de Nederlanden; Nijmegen: SUN, 1997, 318 blz., *ƒ*49,50, ISBN 90 6168 491 9).

Dit is geen samenhangend boek, maar een bont geschakeerde verzameling min of meer met elkaar in verband gebrachte leesvondsten. Het woord vooraf maakt meteen duidelijk welk een

verscheidenheid aan eerder verspreid gepubliceerd materiaal de lezer wacht. De auteur beoogt in zijn inleiding de gepresenteerde schat aan gegevens door theorievorming te ordenen, wat echter in verwardheid blijft steken. Vervolgens is het boek in twee delen opgezet, het eerste gewijd aan groepsculturen, het tweede bestaande uit vier exemplarische studies. Een slotbeschouwing sluit het betogende gedeelte van het boek af. Drie bijlagen, een lijst bronnen en literatuur en een register van zaken maken het boek compleet.

Dit boek is de rijke vrucht van omgang met verhalende bronnen, opgetuigd met ideeën van moderne snit, ontleend aan een brede (mens)wetenschappelijke belezenheid. ‘Luisteren, interpreteren, vertellen’ is het motto dat de auteur in zijn inleiding lanceert voor de hedendaagse historicus teneinde de meerstemmigheid van de middeleeuwse bronnen te kunnen hanteren. In de laatste woorden van zijn slotbeschouwing geeft Künzel een nadere omschrijving: ‘Als we naar de middeleeuwse historici luisteren, proberen we die meerstemmigheid te registreren; als we hen interpreteren proberen we haar te analyseren; wanneer we over het middeleeuwse verleden vertellen, proberen we haar op ons publiek over te dragen’ (31-32, 273).

Ik moet op voorhand erkennen moeite te hebben met breed opgezette interpretatieve redenaties aan de hand van saillant geachte voorbeelden, wanneer ten eerste die redenaties niet in hun ontlening duidelijk zijn afgebakend en ten tweede die voorbeelden als zodanig niet op eigen inhoudelijke merites zijn afgewogen. Dat vereist in mijn ogen een systematiek waarmee telkens de kaders van de beschouwing worden aangegeven. Het ontbreken van zo'n systematische opzet en een daaraan adequate beschouwingswijze verhindert niet dat het boek vol staat met wetenswaardigheden en intrigerend mooie verhalen.

In het eerste gedeelte behandelt de auteur het zelfbeeld en de ideologie van de geestelijken (35-48), het beeld en zelfbeeld van de aristocratie (49-63), de kerkelijke visies op het volk (met als heuristisch thema de wisselwerking tussen kerkelijke cultuur en volkscultuur, 64-78) en de beelden van handel, kooplieden, handelsnederzettingen en steden (79-94). De betreffende stukken geven geen uitsluitsel over wat nu eigenlijk de bedoeling van het betoog is. Ook analytisch ontbreekt het een en ander. Zo wordt het verhaal over boer Eenos nergens in zijn geheel samengevat; bovendien zou ik - na allereerst de naam van de boer nader te hebben bekeken - me eerder hebben afgevraagd waar die boer de munten en zijn munten schijtende merrie vandaan had gehaald dan in het verhaal ‘een eerste symptoom’ te zien ‘van de veranderingen die zich op den duur in de schriftelijke cultuur zullen voltrekken onder invloed van de mondelinge overlevering’, temeer omdat te dienaangaande verder geen exercities worden uitgevoerd (76-77, 90).

Het tweede gedeelte omvat vier ‘exemplarische studies’, namelijk ‘Schaamte en schuldgevoel in enige verhalende bronnen uit de tiende en elfde eeuw’ (97-110); ‘Rituelen van vernedering en triomf: Stavelot 1065-1071’ (111-148); ‘Vroege vormen van stedelijke mentaliteiten: Sint-Truiden, Trier en Kamerijk, ca. 1050-1150’ (149-224) en ‘Een toernooi van doden. Religieuze verscheidenheid in een exempel van Caesarius van Heisterbach’ (225-255). De eerste bijdrage over schuld- en schaamtecultuur - eerder in dit tijdschrift gepubliceerd (jaargang 98 (1983) 358-372) - bevat weliswaar aardige fragmenten, maar is in vergelijking tot de andere drie bijdragen van aanzienlijk mindere allure en zou beter kunnen zijn weggelaten. De overige drie zijn stuk voor stuk inhoudrijke bijdragen, gelardeerd met behartenswaardige opmerkingen, verrassende waarnemingen en intrigerende terzijdes, bij tijd en wijle een lust om te lezen en nader te overdenken.

Herhaaldelijk blijkt dat er wat schort aan de heuristische zuiverheid van het gepresenteerde materiaal. Mij tot slechts één voorbeeld beperkend kies ik het commentaar op passages uit *De diversitate temporum* van Alpertus van Metz over Tielse affaires (91-92; vergelijk 73, 259). Allereerst is het mij een raadsel hoe de benevelde man die volgens Alpertus van Metz in die

toestand godslasterlijke taal uitsloeg en beweerde dat de ziel met de laatste ademtocht in de lucht verzwond bij Künzel in tweede instantie tot Tielenaar werd gebombardeerd, wat alleen zou kunnen zijn gebaseerd op de vooronderstelling dat de werkzaamheden van Alpertus van Metz in Tiel gelokaliseerd waren, *quod non* (92, 73; over de lokalisatie: Alpertus van Metz, *Gebeurtenissen van deze tijd*..., ingeleid, uitgegeven en vertaald door Hans van Rij met medewerking van Anna Sapir Abulafia (Amsterdam, 1980) xv-xx).

De door Alpertus in zijn afkeurende passages over Tielse rechtsgewoonten gehanteerde term *voluntas* verwijst niet naar hoogmoed of tegen God gerichte willekeur, maar op het rechtsgevolg van het keizerlijk privilege waarop de Tielenaren zich beriepen en waardoor zij als groep onttrokken waren aan het gangbare recht: dat is de achtergrond van hun handelwijze *non secundum legem* (namelijk niet volgens de - overigens gangbare, door het koningschap gegarandeerde - wet) *sed secundum voluntatem* (namelijk volgens de eigen willekeur conform het bedoelde privilege, waarbij het de vraag is of het een stedelijke gemeenschap in zijn geheel of een bevoorrechte groep kooplieden betrof). Wat de eed betreft gaat het duidelijk om een onschuldseed, een rechtshandeling die inderdaad tot tal van misstanden heeft geleid en veelvuldig werd veroordeeld, maar die niets te maken heeft met het gerechtelijk duel waarop Künzel zinspeelt (en dat Alpertus in dit verband dan ook nergens noemt), noch kan zo'n eed worden beschouwd als ‘een vroeg voorbeeld van wat later in de elfde eeuw een van de centrale doeleinden zal zijn van de stedelingen die streven naar eigen rechtsvormen’, want, zoals gezegd, het betreft in dit verband de onschuldseed, terwijl die rechtsvormen worden gekenmerkt door de solidariteitseed: de commune of stedelijke gemeenschap als eedgenootschap, waarover Künzel elders in zijn boek zulke aardige opmerkingen maakt (met name 217-220). De door Alpertus gesignaleerde en veroordeelde drinkgelagen ten slotte hebben niets of alles met oorspronkelijk heidens gedrag te maken: broederschappen en hun rituelen zijn nu eenmaal verankerd in een grijs niet-christelijk verleden en hebben in gekerstende vorm heel wat van die oude kenmerken behouden. Het gaat niet aan deze zaken concluderend als ‘frappante blijken van afwijzing van het christelijk geloof in de handelsnederzetting Tiel’ aan te prijzen (259).

Künzels tekst biedt herhaaldelijk aanleiding tot dergelijke exercities. Enerzijds blijkt dientengevolge de basis van het betoog twijfelachtig, anderzijds pleit het voor de tekst die kennelijk zo treft dat hij de lezer tot nadere overwegingen noopt. Het verdient in mijn ogen echter verre de voorkeur om gehanteerde bronfragmenten inhoudelijk zuiver en zo compleet mogelijk te presenteren en op eigen merites te beoordelen (dus eerst het volledige verhaal met uitleg) alvorens verhaalfragmenten als ‘bewijsmiddel’ in een bredere redenatie op te nemen. Wat nu ter tafel ligt is een hoe dan ook uiterst waardevolle bundeling van bijeengegaard materiaal dat voortdurend discussiestof biedt.

J. van Herwaarden

G.N.M. Vis, ed., *In het spoor van Egbert. Aartsbisschop Egbert van Trier, de bibliotheek en geschiedschrijving van het klooster Egmond* (Egmondse studiën III; Hilversum: Verloren, 1997, 191 blz., ISBN 90 6550289 0).

Deze bundel, uitgegeven naar aanleiding van het derde Egmond-symposium, op 30 oktober 1993, beschrijft de invloed van Egbert, aartsbisschop van Trier, op het klooster Egmond en bevat daarnaast bijdragen over de bibliotheek en de historiografie van dit klooster.

De zes auteurs van dit mooi uitgevoerde boekje richten zich vooral op collegae-mediaevisten en behandelen op basis van uitgebreid bronnenonderzoek een weinig bekende periode uit de

vroegmiddeleeuwse geschiedenis van zowel het graafschap Holland als het aartsbisdom Trier. Hoofdpersoon is Egbert (952-993), de tweede zoon van de Westfriese graaf Dirk II, die dankzij zijn invloedrijke vader tot bisschop van een rijk en machtig diocees als Trier kon worden benoemd.

Zoals S. Flesch in zijn artikel 'Egbert, Trier und Egmond' (13-25) stelt, bleef Egbert in 'fortdauemde Verbundenheit mit seiner holländischen Heimat' en vooral met de door zijn ouders gestichte benedictijnse abdij van Egmond. Er ontwikkelden zich op Egberts initiatief nauwe banden tussen het benedictijnse klooster van Mettlach in het aartsbisdom Trier, de Sint-Pietersabdij in Gent en de jonge Egmondse stichting. Zo stuurde Egbert de Mettlacher monnik Ruopert naar Egmond om de *Vita* (levensbeschrijving) van de heilige Adalbert, patroon van dit klooster, te schrijven. Of Ruopert en de Egmondse monniken zich uitsluitend bediend hebben van het Latijn zoals Flesch meent, valt te betwijfelen, daar de taalverschillen in de tiende eeuw nog niet zo groot waren. Voor Nederlandse toeristen loont het de moeite het barokke klooster Mettlach, niet ver van Luxemburg, te bezoeken en de nabij gelegen grafkapel, gesticht door Egbert, te bewonderen. Deze kapel liet Egbert bouwen in navolging van de octogone paltskapel van Aken, waarvan ook de Nijmeegse Nicolaaskapel op het Valkhof een voorbeeld is.

J.P. Gumbert behandelt in zijn artikel 'Egberts geschenken aan Egmond' (25-45) diens donaties aan deze abdij. Egbert schonk ter gelegenheid van de stichting negentien manuscripten, die de grondslag zouden vormen van de latere kloosterbibliotheek. Daarnaast schonk hij het nieuwe klooster een gouden kruis en een stel misgewaden, waarvoor hij waarschijnlijk de inkomsten uit zijn rijke aartsbisdom gebruikte. De auteur plaatst de stichting van de Egmondse abdij rond 980 en verwerpt de opvatting dat Egbert in dit klooster zijn opleiding ontvangen heeft. Hij acht een opleiding in de benedictijnse Sint-Pietersabdij van Gent een veel waarschijnlijker mogelijkheid. De *Vita* van Sint Adalbert vermeldt echter uitdrukkelijk de kloosteropvoeding van de latere aartsbisschop Egbert in Egmond. Dezelfde *Vita* bericht over de stichting van een nonnenklooster door Egberts grootvader Dirk. Werd Egbert dan wellicht opgevoed in dat nonnenklooster? Wij wagen deze suggestie, aangezien dit in die tijd helemaal niet zo ongewoon was. Als we ervan uitgaan dat dit klooster omstreeks 980 plaats maakte voor een prestigieuzer mannenabdij, dan komt het verhaal over Egberts opvoeding en opleiding in een heel ander licht te staan en berust de mededeling van de *Vita* toch op waarheid. Gumberts artikel bevat tot slot een aanhangsel met bronnen over Egberts geschenken en daarmee samenhangende giften van zijn vader, Dirk II.

R.H.F. Hofman bespreekt in zijn bijdrage 'Onderwijs in middeleeuws Egmond' (45-65) het vroegmiddeleeuwse curriculum in deze benedictijnse abdij. In deze periode beperkte het onderwijs zich nog tot oblaten (kinderen die door hun ouders aan het klooster waren geschonken). De belangrijkste bron voor het onderricht te Egmond vormt de beroemde Egmondse boekenlijst van de monnik Boudewijn van 's-Gravenhage (Balduinus de Haga Comitis, †1557), door hem gekopieerd naar oude voorbeelden. Deze boekenlijst, het *Inditum aliquorum librorum monasterij Egmondensis*, vermeldt 110 banden waaronder 33 codices die ten dienste stonden van de kloosterschool. Net zoals nu begon de schooltijd rond zevenjarige leeftijd en begonnen de leerlingen met het alfabet. Met behulp van wasplankjes en bronzen griffels maakten ze zich de letters eigen volgens een methode die tot het begin van deze eeuw nog courant was. Grammatica en Latijnse teksten vormden de hoofdmoot van het Egmondse onderwijs. Afgaande op de boekenlijst lag het accent niet op de bètavakken: slechts twee boeken in de catalogus betreffen aritmetica en astronomie en geen enkele tekst houdt zich bezig met geometrie. Al kon de Egmondse

kloosterschool zich niet meten met beroemde scholen zoals die van Reims en Fleury, toch beschikten haar leerlingen na hun studie over een heel behoorlijke algemene ontwikkeling.

J.P. Gumbert presenteert in ‘De Egmondse boekenlijst’ (151-181) een nieuwe editie met commentaar van de ook internationaal belangrijke boekenlijst van de al eerder genoemde Boudewijn van 's-Gravenhage. Deze artikelen vormen de kern van een belangwekkende bundel over een Hollandse bisschop in Trier.

Hubert M.P. Arts

A.M. van Lith-Droogleever Fortuijn, J.G.M. Sanders, G.A.M. van Synghel, ed., *Kroniek van Peter van Os. Geschiedenis van 's-Hertogenbosch en Brabant van Adam tot 1523* (Rijks geschiedkundige publicatiën. Kleine serie LXXXVII; Den Haag: Instituut voor Nederlandse geschiedenis, 1997, xliv + 451 blz., ƒ80,-, ISBN 90 5216 097 X).

In het eerste decennium van de zestiende eeuw verzamelde de stadssecretaris van 's-Hertogenbosch, Peter van Os, officiële stukken die voor Den Bosch belangrijk waren - privileges, ordonnanties en overeenkomsten tussen de stad en de Meijerij - en schreef deze af in een cartularium. Tegelijkertijd nam hij de taak op zich deze stukken in een historische context te plaatsen en zo ontstond een boek over ‘die gelegentheit slantz van Brabant metter toebehoerten, die afcoempste ... der ... hertogen van Brabant ende daernae voirts van versceyden previlegien ... den lande van Brabant ende oic der stat van sHertogenbosch verleent’. Zowel het cartularium als de ‘kroniek’ zijn in autograaf bewaard en van de laatste is onlangs de tekst in extenso uitgegeven.

Peter van Os werd na een opleiding tot *magister artium* in 1483 klerk op de stedelijke secretarie van Den Bosch. Na het terugtreden van zijn baas, Frank van Langel, in 1497, werd hij adjunctsecretaris en een jaar later een van de vier stadssecretarissen. Zijn lidmaatschap van de Illustre Lieve-Vrouwebroederschap wijst erop dat Van Os een achtenswaardig burger van Den Bosch was. In de jaren 1513-1515 heeft hij zich met het schrijven van zijn kroniek beziggehouden. Hij stopte met schrijven in 1515, op het moment dat Karel V de vrede met de Franse koning afkondigde. Een onbekend gebleven continuator vervolgt met een beeldende beschrijving van de processie die toen in de stad plaatsvond en de huldiging van Karel V in Den Bosch. In 1523 eindigt het handschrift met een bericht over het te hulp schieten van de abdij van Postel door de stedelijke schutterij en het radbraken van de belagers van dit godshuis. Waarom Van Os niet verder is gegaan met de kroniek, is onduidelijk. Zijn werkzaamheden als secretaris heeft hij tot zijn dood in 1542 voortgezet.

Van Os begint zijn geschrift met een geografische beschrijving van Brabant, waarin onder meer de kwartieren en de bijbehorende hoofdsteden, de abdijen en kloosters en de baanderheren worden opgesomd. Vervolgens gaat hij de afstamming van de hertogen van Brabant na en hij doet dat door *Die alderexcellentste cronyke van Brabant...* (1497) ter hand te nemen, en wel, zoals in de inleiding tot de hier besproken uitgave wordt gesteld, in een aangevulde herdruk uit 1512. Slechts enkele passages zijn aan andere, nog niet getraceerde bronnen ontleend.

De samensteller van de kroniek handhaaft de taal van zijn bron, zodat in de overwegend in het Nederlands geschreven tekst regelmatig het Latijn opduikt. Ook bij de indeling in jaren bezigt hij het Latijn: hij gebruikt sedert de stichting van de stad, eind twaalfde eeuw, daarvoor het schepenjaar, dat in Den Bosch vanaf 1336 op 1 oktober aanving. Daaraan voegt hij soms in een enkele zin een bepaalde

gebeurtenis toe in het Latijn. Maar ook uitgebreidere berichten zijn in het Latijn gesteld. Op f. 326v volgt na een mededeling over het aftreden van Frank van Langel een beschrijving van de intrede van Filips de Schone in de stad, op 13 december 1496, met aansluitend het verhaal over de bekering van een jood op dezelfde dag. Van Os moet bij

deze gebeurtenissen aanwezig zijn geweest. Heeft hij daarover bericht uit de tweede hand, was het Latijn meer in overeenstemming met de plechtige gebeurtenis of moest hij daarvan een officieel stuk maken voor het vorstenhuis, waarvoor het Latijn de gangbare taal was? Nadere bestudering van de plaatsen waar Van Os het Latijn bezigt kan een licht werpen op het gebruik van de landstaal en het Latijn bij de stedelijke overheid. Dit ter aanvulling van de wens die in de inleiding tot de uitgave geformuleerd wordt naar de bestudering van de streektaal en de overgang van het Middelnederlands naar het Nieuw-Nederlands (xi-xii).

Niet alleen de taal is een mengeling, ook de vorm en de inhoud zijn dat en zij stellen ons voor de nodige vragen. Allereerst: wat wilde Van Os met zijn kroniek? Schreef hij in opdracht of op eigen initiatief, was de tekst bedoeld om in ruime mate verspreid te worden of werd deze samengesteld voor interne raadpleging op de stedelijke secretarie? De bezorgers van de editie stellen mijns inziens terecht dat, gelet op de inhoud, van een beoogd publiek geen sprake is en dat er eerder van een gebruiksboek in de kringen van het stadsbestuur gesproken moet worden. Het zou volgens hen dienen als instrument om de stedelijke aspiraties te ondersteunen (xxxv) in een tijd waarin Brabant onderhevig was aan het Bourgondiseringsproces. 's-Hertogenbosch en het omliggende platteland kregen de klappen in het conflict met de Geldersen, waarbij het Brabantse belang ondergeschikt werd gemaakt aan het Habsburgse. Door de lokale en gewestelijke privileges bijeen te brengen in een chronologisch geordend verhaal gaf Van Os uiting aan het heersende gevoel van stedelijk particularisme (xxv) en dat in opdracht van de stedelijke magistraat.

Wat vertelt de kroniek over de stad? De officiële stukken die ook in het cartularium zijn afgeschreven, vormen het raamwerk voor de stadsgeschiedenis. Soms worden deze in extenso weergegeven, soms vat Van Os ze in zijn eigen woorden samen. Aan de hand van deze documenten kan bijvoorbeeld de relatie tussen de stad en de Meijerij worden bestudeerd. Ook de ontwikkeling van de stedelijke autonomie kan er uit worden gedestilleerd. Een enkele maal lezen we over wat aan het opstellen van een bepaald document vooraf is gegaan, bijvoorbeeld wanneer in 1505 ‘nae vele communicacie’ opnieuw zes goede mannen gekozen worden om de nog steeds noodlijdende financiën van de stad te saneren en waarvoor in 1499 voor het eerst dit college van wijze mannen was ingesteld. Zijdelings vangt men een glimp op over de rolverdeling en de belangrijkheid van functies binnen het stadsbestuur: zo worden pas vanaf 1452 naast de schepennamen ook de namen van de regerende burgemeesters of rentmeesters, *burgimagistri seu receptores*, genoemd terwijl dit ambt al eerder was ingesteld. In 1499 wordt bij de naamsvermelding van de rentmeesters vermeld dat zij alleen benoemd waren om aan het privilege te voldoen, maar dat zij geen ontvangstbevoegdheid hadden, hetgeen te maken had met de instelling van bovengenoemd college van zes.

De mededelingen die Van Os over zijn stad doet buiten de officiële stukken om zijn zeldzaam en deze betreffen vooral zaken waarmee de secretarie te maken kreeg. Als hij een stadsbrand vermeldt (1418, 1462) dan lijkt dat vooral een opmaat te zijn tot de regels die zijn geformuleerd over hoe te handelen indien eigendomspapieren in vlammen zijn opgegaan. Persoonswisselingen binnen de secretarie worden op de voet gevolgd. Een heel enkele maal komt de topografie aan de orde - de aanleg van een nieuwe haven of de bouw van een stuk stadsmuur - of wordt er iets over het weer gezegd. Interessant is wat wordt weggelaten, een punt van nader onderzoek. Zo vond ik bijvoorbeeld niets terug van het herstel door hertog Jan IV in 1419 van de Bossche gilden in hun recht zelf hun vertegenwoordigers in het stadsbestuur te kiezen. In die jaren ging de aandacht van de schrijver in de eerste plaats uit naar de perikelen rond het huwelijk van Jan

IV en Jacoba van Beieren. Van Os lijkt mij geen vriend van de gilden te zijn geweest - lees het korte relaas over het gildenoproer in 1477: ‘een grote commocie bynnen dese stat, dat die gemeynte opstont tegens die heren’, maar die eindigde in een over-

winning voor de heren, in wiens dienst Van Os was. Voor economische ontwikkelingen lijkt hij geen belangstelling te hebben. Mededelingen daarover, zoals van de Rotterdamse stadssecretarissen Jan Allertsz. en Cornelis Jansz. over de haringvangst, in dezelfde tijd en in een vergelijkbaar geschrift, ontbreken. Ook voor epidemieën en wonderbaarlijke verschijningen is weinig aandacht. Wat gebeurtenissen buiten Den Bosch betreft gaat de aandacht in Van Os' eigen tijd uit naar de internationale politieke ontwikkelingen in vooral Frankrijk en Engeland en uiteraard naar de daden van de Brabantse landsheren. Evenals in de eerder genoemde Rotterdamse kroniek nemen vorstelijke bezoeken een belangrijke plaats in.

De kroniek van Van Os geeft aanleiding ons af te vragen hoe deze en dergelijke geschriften in het brede veld van de middeleeuwse historiografie geplaatst moeten worden. Uit de noordelijke Nederlanden zijn slechts twee vergelijkbare geschriften bekend die hieraan doen denken: de al eerder genoemde Rotterdamse kroniek en die van de stadssecretarissen uit Kampen, Jacob Bijndop en diens opvolgers. Deze geschriften komen voort uit de werkzaamheden van de stedelijke secretarissen, en deze secretarissen gaan net iets verder dan hun collega's elders die in stedelijke registers aantekeningen maken van historische aard. Elke schrijver heeft ook weer zijn eigen karakter; zo vertellen de Rotterdammers iets over hun privé-leven, terwijl Van Os daarover zwijgt. In de inleiding tot de kroniek van Van Os wordt terecht vooral gekeken naar de zuidelijke Nederlanden, waar de verwevenheid met diplomatische bronnen in de kroniek van de Brusselaar Petrus de Thimo te constateren valt. Het zijn, lijkt mij, vooral pragmatische geschriften en heeft het dan zin te spreken van een stedelijke historiografie? Hooguit kunnen we zeggen dat zij ontstaan zijn in een stedelijke context. De Brabantse optiek is echter bij Van Os heel sterk aanwezig. De kronieken van deze stedelijke functionarissen zijn geen uitingen van stedentrots. Daarvoor dient nog het op klassieke leest geschoeide stedendicht dat wel bedoeld is om in ruimere kring gelezen of gehoord te worden. We kennen dergelijke lofdichten uit dezelfde periode bijvoorbeeld voor Haarlem. Van een echte stadsgeschiedenis is pas sprake in het begin van de zeventiende eeuw, wanneer documenten gecombineerd worden met de *laus urbium*. Dan komt ook ruime aandacht voor de ligging van de stad en voor de wijze waarop de burgers gebruik hebben gemaakt van de natuurlijke gesteldheid en voor het uiterlijk van de stad. De Maastrichtenaar Matthieu Herben was, onder invloed van Italië, met zijn *Libellus de Traiecto instaurato* (1485) uit het oogpunt van stadsbeschrijving een voorloper. Het nog niet systematisch ontsloten bronnenmateriaal uit de zestiende eeuw kan wellicht nog iets meer opleveren.

Het is goed dat de kroniek van Van Os in boekvorm voor ons ligt. Vele nooit uitgegeven officiële stukken zijn er door Van Os nauwkeurig in weergegeven. De annotatie is sober, een beetje te sober. Zo zou het bijvoorbeeld een handreiking zijn geweest indien, bijvoorbeeld met een teken, was aangegeven welke passages aan de *Alderexcellenste cronike* zijn ontleend. Een concordantie met het cartularium - helaas alleen vanuit de kroniek opgezet - en een register sluiten de uitgave af.

Marijke Carasso-Kok

Chr. Buiks, *Laatmiddeleeuws landschap en veldnamen in de Baronie van Breda* (Assen: Van Gorcum, 1997, 240 blz., *f* 39,90, ISBN 90 232 3320 4).

Noord-Brabant behoort tot de provincies waar reeds zeer veel veldnamenmateriaal uit schriftelijke bronnen is opgetekend en uitgegeven. Voor wat het westelijk gedeelte van de provincie betreft is dat vooral de verdienste van Chr. Buiks, die in de loop der jaren een indrukwekkende

reeks publicaties heeft verzorgd over de namen in dat gebied. Zijn jongste boek gaat over de Baronie van Breda en houdt zich speciaal bezig met de relatie tussen veldnamen en het laatmiddeleeuwse landschap, de vroegere planten- en dierenwereld en de veranderingen in de topografische en hydrografische structuur in dat gebied.

Het werk bestaat uit een inleiding en zeven hoofdstukken met enigszins ongelijksoortige titels. ‘Hoogteligging en bodem’, ‘Begroeiing en dierenwereld’ wijzen op aspecten van het landschap die in de naamvorming tot uitdrukking kunnen komen. Bij ‘Woeste gronden en ontginningen’, ‘Wegen, paden en straten’ denken we daarentegen eerder aan de naamgeving van landschappelijke elementen als zodanig. ‘De hand van de mens in het landschap’ en ‘Varia’ ten slotte zijn zulke globale titels dat er in ieder geval naamkundig gezien niet zoveel mee valt aan te vangen.

Elk van de hoofdstukken is ingedeeld in een kleiner of groter aantal paragrafen, die ieder een titel van één woord hebben. Vrijwel steeds is dit een woord dat voorkomt in de veldnamenvoorraad van de Baronie, zoals blijkt uit voorbeelden die de auteur geeft. Daarnaast biedt hij een grote hoeveelheid historische informatie, die hij in het kader van zijn veldnamenonderzoek heeft opgetekend. Chr. Buiks is van huis uit tuinbouwkundige en hij heeft dan ook een goed oog voor de landschappelijke en biologische werkelijkheid achter de termen en citaten die hij in de bronnen is tegengekomen.

Aangezien de veldnamen het uitgangspunt voor deze studie vormen, valt het te betreuren dat er juist vanuit naamkundig oogpunt nogal wat kritische opmerkingen zijn te maken. De indeling van het boek is discutabel, waardoor het namenmateriaal minder tot spreken komt dan de bedoeling is. Zoals uit de paragraaftitels blijkt, is de auteur bij de ordening van zijn materiaal vrijwel alleen lexicaal te werk gegaan en heeft hij weinig aandacht besteed aan de semantiek van de namen. Dat heeft bijvoorbeeld tot gevolg dat soms namen bij elkaar worden geplaatst die semantisch weinig met elkaar te maken hebben. Koeput, de naam van een grensput waar ooit een koe is geslacht, is geheel anders te classificeren dan Koeblok, de naam gegeven aan een perceel waar men koeien houdt. Net zo min horen de namen van grensbomen thuis onder de benoemingscategorie ‘begroeiing’, omdat er geen uitspraken aan zijn te ontlenen over de flora van het landschap op het moment van naamgeving.

In zijn ijver om niets onverklaard te willen laten gaat de schrijver bovendien nogal eens verder dan taalkundig verantwoord is. Af en toe stuitte ik op voorstellen van etymologieën die mij toch echt het hoofd deden schudden.

Ten slotte moet mij van het hart dat ik mij als lezer van dit overigens best aardige boek bij de neus genomen voel. Dit werk heeft namelijk een voorloper en wel *Veldnamen in de Baronie van Breda*, verschenen in 1992, waarin de schrijver voor een deel reeds dezelfde materie heeft behandeld. Noch in de tekst, noch in enige van de 1362(!) noten van het hier besproken werk vinden we echter een verwijzing naar dit werk uit 1992 en dat terwijl het naamkundig gezien op een hoger wetenschappelijk niveau staat. Voor het toponymisch onderzoek is het van het grootste belang steeds de oudste vermeldingen van de namen te kennen. Welnu, die treffen we wel aan in Buiks (1992), maar niet in Buiks (1997). Ik weet niet of er een verkooptruc achter dit verzwijgen zit, maar ik wijs er voor de zekerheid op dat de naamkundig geïnteresseerde lezer steeds beide boeken bij de hand moet hebben om zo volledig mogelijk te worden ingelicht.

Rob Rentenaar

J. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen*, II, *1300-1450*, III, *1450-1575*, A.F.W. van Engelen, ed. (Franeker: Van Wijnen, 1996, 690 blz., *ƒ*69,50, ISBN 90 5194 141 2 (II)), (Franeker: Van Wijnen, De Bilt: KNMI, 1998, 808 blz., *ƒ*69,50, ISBN 90 5194 142 0 (III)).

In opdracht van het KNMI maakt de historisch-geograaf Buisman een beschrijving van het weer in de Nederlanden gedurende de periode vanaf 700 tot in onze eeuw. Het is een mammoetarbeid die toch redelijk vlot verloopt. De steun van een interdisciplinair onderzoeksteam van binnen en buiten het KNMI is hierbij ongetwijfeld van strategische betekenis. Het werk presenteert een strikt chronologisch relaas, waarin van jaar tot jaar het weer wordt beschreven aan de hand van uiteenlopende bronfragmenten. In opzet lijkt het op het standaardwerk *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland* van M.K.E. Gottschalk, een auteur die door Buisman ook als voorbeeld wordt geroemd.

Weergeschiedenis wordt pas leuk als die in verband gebracht wordt met de historische gevolgen en dat lukt Buisman goed. Het boek leest als de krant. De aandacht wordt telkens weer gevangen door koppen als ‘Mensen eten honden en kikkers’ (II: 67), ‘Stichtenaars vallen over ijs en water Holland binnen’ (II: 250), ‘Winterweer jaagt riviersteden op kosten’ (II: 532), ‘Vijf maanden lang verbrandt de zon de aarde tot as’ (III: 208), ‘Holland met totale ondergang bedreigd’ (III: 291), ‘Molenpauze leidt tot ernstig tekort aan brood’ (III: 313). Daarenboven wordt de toegankelijkheid voor een groot publiek verhoogd doordat Buisman de weergegevens afwisselt met vele anekdotes zoals dagboekfragmenten van reizigers gestrand in sneeuwstormen en de verschrikkelijke gevolgen van grote overstromingen. Naarmate de serie verder vordert, dijen deze intermezzi merkwaardigerwijze steeds verder uit tot in deel III een reeks vrij willekeurig gedocumenteerde opstellen verschijnt over zeer diverse onderwerpen zoals bosgeschiedenis, voeding, mijnbouw, de kosmos, politieke troebelen, kortom onderwerpen die alle wel iets met het weer te maken hebben, net zoals ons hele leven door het weer wordt beïnvloed. Het weeroverzicht overschrijdt daarmee een precaire grens en dat is jammer want weergeschiedenis wordt in dit boek gepresenteerd als een opmaat naar klimaatgeschiedenis.

Het is Buismans opdracht om uit historische (tekstuele) bronnen gegevens over het weer te verzamelen. Deze worden met een zorgvuldig vastgestelde en geteste procedure omgezet in kwantificeerbare indices, die op hun beurt door klimatologen worden ingevoerd in statistische (computer)modellen. Voor de moderne, zogenaamde instrumentele periode is het nauwelijks nodig om zo omslachtig te werk te gaan, omdat we over directe gegevens beschikken, vervat in meetreeksen van temperatuur, neerslag, luchtdruk, windrichting, en dergelijke. Vóór de zeventiende eeuw is de weerhistoricus echter geheel overgeleverd aan indirecte gegevens zoals oogstdata en weerbeschrijvingen afkomstig uit rekeningen, kronieken en reisbeschrijvingen, de zogenaamde proxy-data. Een belangrijk probleem daarbij is het volgende en ik deel in dezen de zeer kritische houding van J. de Vries (‘Measuring the impact of climate on history: the search for appropiate methodologies’ in *The journal of interdisciplinary history*, XX (1980) IV, 599-631). Bij het gebruik van historische bronnen voor normatieve gegevens over het weer speelt een factor die zeer moeilijk meetbaar is, namelijk de mate waarin een maatschappij zich aanpast aan tijdelijke weersveranderingen of zelfs, door de eeuwen heen, aan klimaatveranderingen. Niet alleen verliezen subjectieve waarnemingen van het weer zoals reisbeschrijvingen hierdoor hun homogeniteit, maar ook indirecte, kwantitatieve bronnen verliezen aan waarde. Bekend is het effect van de introductie van nieuwe plantenvariëteiten, die ondermeer beter bestand waren tegen vorst. Zulke plantenrassen beïnvloedden de

verspreiding, opbrengst en oogstdatum zonder dat hiervoor het klimaat verantwoordelijk kan worden gesteld. Oogstprijzen zijn in dit verband al helemaal dubieus. Aan het eind van de Middeleeuwen trad im-

mers marktintegratie op, waardoor lokale tekorten beter opgevangen werden en schaarste minder belangrijk werd als indicator voor gewasgroei. Ik voeg hieraan toe dat bovendien voor de late Middeleeuwen de factor verschriftelijking moet worden verdisconteerd: er komen steeds meer en immer rijkere tekstuele bronnen tot onze beschikking.

De belangrijkste indicator voor het klimatologisch karakter van een jaar is voor Buisman de datum van de wijnoogst, vooral in Frankrijk. Nu is het Franse klimaat natuurlijk nauw gerelateerd aan het Nederlandse, dus om hier kritiek te leveren op het ruim interpreteren van geografische grenzen is overdreven. Het begin van de wijnoogst is echter niet alleen een feit dat wordt beïnvloed door de droogte en de hoeveelheid zonuren, maar ook door de factor smaak. Dat smaak verandert, en zelfs modegevoelig is, is voor de Middeleeuwen ruimschoots bewezen maar vormt een factor die Buisman in het geheel niet in zijn betoog betrekt, terwijl hij voor de twintigste eeuw wel het voorbeeld aandraagt dat de wijnoogstdatum verschuift omdat men bereid was grotere risico's te nemen (deel I, 150-152). Vervolgens moet het algemene, Europese beeld voor het zeeklimaat van Nederland verder getoetst worden. Een belangrijke bron voor Buisman is het aantal ijsdagen van de Rijn, genoteerd in tolrekeningen bij Arnhem en Lobith. Op basis van dit type bronnen stelt Buisman vast dat vanaf 1430 een val optrad in de gemiddelde wintertemperatuur in de Nederlanden. Hoe kan men echter uitsluiten dat er sprake is van bronvertekening, bijvoorbeeld omdat door verschriftelijking van het Gelderse staatsapparaat, de rekeningen omslachtiger en daardoor voor ons informatiever worden? Het gebruik van dit type bron verdient daarom een bronkritische en methodologische toelichting, wil het weeroverzicht een bijdrage zijn aan een wetenschappelijke klimaatgeschiedenis.

Aan de klimaatgeschiedenis van de premoderne periode op basis van kwalitatieve bronnen zoals Buisman die presenteert, kleven vele haken en ogen en er is een levendige discussie gaande, bijvoorbeeld over het begin van de Kleine IJstijd. De Zwitserse hoogleraar milieugeschiedenis C. Pfister liet in 1996 de Kleine IJstijd op basis van gletsjermetingen beginnen rond 1300 (discussiegroep van de Amerikaanse club voor milieugeschiedenis H-ASEH@H-NET.MSU.EDU, 31 mei 1996), ruim honderd jaar eerder dan Buisman. Slechts gedegen vergelijking van homogene, continue reeksen gegevens kan hier het onderzoek verder brengen en lokale variabelen moeten daarin uiteraard worden verdisconteerd. Ik zie uit naar discussiebijdragen in de daarvoor geëigende fora zoals het *Tijdschrift voor ecologische geschiedenis, Environment and History* en *Climate and Change*. Daartoe is Buismans boek een prachtige stimulans.

Petra van Dam

W. Scheepsma, *Deemoed en devotie. De koorvrouwen van Windesheim en hun geschriften* (Dissertatie Leiden 1997, Amsterdam: Prometheus, 1997, 380 blz., ƒ58,-, ISBN 90 5333 601 X).

In zijn inleiding geeft de auteur allereerst een kort overzicht van de religieuze vrouwenbeweging, waarbij hij een onderscheid maakt tussen die uit de dertiende en die uit de late veertiende/vijftiende eeuw. De vrouwelijke moderne devoten kregen volgens hem tot nu toe weinig aandacht. Wellicht ten overvloede wijst de schrijver er vervolgens in zijn korte *status quaestionis* op, dat in de vorige eeuw de Moderne

Devotie gezien werd als voorloper van de reformatie, maar dat men er in de moderne historiografie toch wel van overtuigd is dat we hier te maken hebben met een bij uitstek katholieke beweging, die zich beriep op apostolische idealen. Onder verwijzing naar het artikel ‘Recent historiography on the Modern Devotion:

some debated questions' van A.G. Weiler (*AGKKN*, XXVI (1984) 161-179) wordt het belang van de zelfkennis als voorwaarde voor het opbouwen van de religieuze persoon benadrukt, wat verderop in het boek telkens terug zal komen.

Het onderzoek naar de rol die het geestelijk proza speelde in het leven van de koorzusters van Windesheim staat centraal in deze dissertatie. De auteur kiest voor een literatuurwetenschappelijke benadering maar met een cultuurhistorische invalshoek omdat hij de betreffende teksten beter denkt te kunnen interpreteren binnen hun context. Daarna komen de schrijfsters en hun teksten ter sprake. Hoofdstuk 2 behandelt zodoende in het kort de voornaamste aspecten van het (vrouwelijk) kloosterleven in de late Middeleeuwen. Hoofdstuk 3 richt zich meer specifiek op de vroomheidsoefeningen van de zusters en de voorwaarden die daarvoor geschapen moesten worden, bijvoorbeeld het verrichten van nederig (c.q. vies) werk en het kopiëren van teksten. Een belangrijke vernieuwing, die geen echte vernieuwing was, was het in ere herstellen van de collaties (vergelijk de *Collationes patrum* van Johannes Cassianus). Het lezen van en luisteren naar geestelijke literatuur is een van de voornaamste bezigheden, zoals in hoofdstuk 4 'Leven met teksten' duidelijk wordt. Hier komen ook - onvermijdelijk - de *rapiaria* ter sprake. Het verzamelen van vrome citaten en dergelijke was voor de zusters overigens niet altijd even gemakkelijk omdat zij zelden veel geestelijke literatuur tot hun beschikking hadden.

In de hoofdstukken 5 en 6 worden verschillende soorten teksten onder de loep genomen: schriftelijke instructies, biografieën en historiografie. In 7 en 8 komen drie schrijfsters afzonderlijk aan het woord. In het slothoofdstuk wordt nog eens benadrukt dat het schrijven van de zusters steeds in dienst stond van de verbetering van het geestelijk leven, waarin deemoed en devotie centraal stonden. Twee bijlagen (een beknopt overzicht van de dertien Windesheimse vrouwenkloosters en een overzicht van de gebruikte bronnen) en een uitvoerige bibliografie sluiten het boek af.

De verdienste van deze dissertatie is dat de geestelijk/literaire producten van de Windesheimse vrouwenkloosters - waarvan een groot deel niet is uitgegeven - nu eens systematisch aan een onderzoek onderworpen zijn en niet alleen tekstueel maar ook en vooral contextueel. Op deze manier kan de auteur duidelijk maken dat het schrijven van de devote vrouwen dikwijls in dienst stond van de gemeenschap en niet alleen een individuele bezigheid was. Dit komt bijvoorbeeld naar voren in hoofdstuk 8, waarvan Alijt Bake (priorin van Galilea in Gent) de hoofdpersoon is. Zij stelt haar geestelijke leer op schrift voor haar medezusters, waarbij de mystieke traditie getoetst wordt aan haar eigen ervaring. Haar regime was echter niet zo geliefd: bij een visitatie in 1454 of 1455 werd zij uit haar ambt gezet en verbannen. Maar ook de levensbeschrijvingen van de zusters van Diepenveen en het visioen van Jacomijne Costers - uit Facons in Antwerpen - zijn bedoeld ter lering en stichting van de gemeenschap en werden wellicht soms hierbuiten ook (voor-)gelezen. Deze teksten hebben alle een voorbeeldfunctie en zijn evenzovele lessen in deugdzaamheid.

Waar een dissertatie toch bij uitstek geschreven wordt voor een publiek van deskundigen vind ik het een beetje jammer dat de auteur, zeker in de eerste hoofdstukken, nogal wat algemene informatie verschaft die bij een dergelijk publiek zeker bekend verondersteld mag worden. In plaats daarvan had ik graag een nog wat diepgaander analyse van het tekstmateriaal gezien: juist deze informatie smaakt naar meer.

Tot slot twee korte punten van detailkritiek. Dat het Latijn voor de zusters soms wat lastig was, blijkt uit een citaat op bladzijde 54. *Haurietis aquas in gaudio de fontibus salvatoris* betekent echter dat men 'met blijdschap zal putten uit de bronnen

van de *verlosser*' en niet uit 'de bronnen der redding' zoals Scheepsma toevoegt. Weliswaar staat het zo in een moderne bijbelvertaling, maar die had zuster Trude van Beveren (over wie het hier gaat) niet bij de

hand! Op bladzijde 164, waar het gaat over de *Bereijdinghe tot het heijlich sacrament* van Jacomijne Costers, staat te lezen: ‘Het is van het grootste belang het symbolische offer van Christus intens mee te beleven...’. Deze uitleg gaat nu juist voorbij aan de wezenlijke betekenis van de eucharistie: het offer van Christus is immers niet symbolisch maar reëel.

P. Bange

R. Bessem, ed., *Oorkondenboek van het karthuizerklooster St.-Andries-ter-Zaliger-Haven bij Amsterdam (1352) 1392-1579 (1583)* (Publicaties van het Gemeentearchief Amsterdam XXV; Amsterdam: Gemeentearchief Amsterdam, 1997, 655 blz., ISBN 90 6550 026 X).

Het omstreeks 1395 gestichte karthuizerklooster lag even buiten Amsterdam (in het tegenwoordige Oud-West) en werd door vele schenkingen het rijkste klooster van de omgeving. De geregelde uitdeling van aalmoezen aan de poort zal tot die populariteit, vooral onder Amsterdammers, hebben bijgedragen. Maar in 1566 kreeg het zwaar te lijden van de Beeldenstorm en veel tijd voor herstel was er niet: in 1579 werd het opgeheven. Beheer en administratie (en inkomsten) van de goederen werden aan het burgerweeshuis overgedragen en het archief van de karthuizers belandde zo in het weeshuis - en uiteindelijk in het Amsterdamse gemeentearchief. Bessem heeft nu de vele oorkonden daaruit, vermeerderd met stukken uit andere archieven welke op Sint-Andries-ter-Zaliger-Haven betrekking hebben, uitgegeven in een fraai en handzaam deel dat 769 nummers bevat. Waar originelen ontbraken (en sommige waren al in de eerste helft van de zestiende eeuw ‘een weynig gecorrodeert ende deurbeten’ (nummer 282) respectievelijk door ‘quade bewaemisse ende vochticheyt ... een weynich vergaan ende innegegeten’, nummer 283) vulden de 408 oorkondenafschriften in het kort na 1400 aangelegde, zorgvuldig bijgehouden cartularium van het klooster doorgaans de lacunes.

De eigenlijke editie wordt voorafgegaan door een bijna 60 bladzijden tellende inleiding van technische aard. Bessem zelf behandelt de selectiecriteria, de vindplaatsen en de gebruikte methode van uitgave, B.R. de Melker het cartularium en zijn plaats binnen de (tot tweemaal toe grondig hervormde) kloosteradministratie, 1401/1402-1537. De uitgave zelf is met grote acribie volbracht - een bewonderenswaardige prestatie. Alle stukken uit het kloosterarchief zijn in extenso uitgegeven, zodat de gebruiker voor deze stukken niet bij eerdere uitgaven hoeft te rade te gaan. Vanzelfsprekend is dit overigens niet. P.H.J. van der Laan maakte in zijn in 1975 verschenen *Oorkondenboek van Amsterdam tot 1400* uiteraard gebruik van het weeshuisarchief en onder de nummers 1 tot en met 125 (van voor 1400) in de hier besproken editie zijn er maar vier die niet ook compleet bij Van der Laan staan. Nergens krijgen we te lezen dat dit voor Bessem toch een probleem moet zijn geweest. Zeker, zijn uitgave is diplomatisch gezien iets nauwkeuriger, in een enkel geval is de datering verbeterd, maar wezenlijk voor de gebruiker is het verschil niet. En hoe staat het met de kopregesten? Een kleine wijziging in de woordkeus levert meestal het verschil met de regesten van Van der Laan. In nummer 18, een erfenisregeling - geen afstand van erfenis! - uit 1370, is zelfs de verkeerde lezing van de inhoud door de laatste in de nieuwe uitgave gehandhaafd. Heeft de vervanging van Van der Laans ‘rente’ in desbetreffende regesten door ‘pacht’ te maken met de behoefte aan variatie? Het woordgebruik wordt tot vrijwel het laatst

toe volgehouden. (De merkwaardigste uitzonderingen vinden we in nummer 463, een handeling die volgens het regest op ‘pacht’ slaat, terwijl het regest van nummer 464 waarin deze handeling wordt bevestigd weer van ‘rente’ spreekt, en al in nummer 68, waar het regest een erfpacht ‘pacht’ noemt die bij de *vidimus* van de oorkonde, nummer 479, weer ‘rente’ heet.) Aangezien men in Amsterdam voor erfrenten de uitdrukking

'rente tot een eeuwige pacht' placht te gebruiken, is de term 'pacht' wel te verantwoorden, maar het bevordert de duidelijkheid niet: men moet nu eerst de oorkonde lezen om te weten wat het regest bedoelt, een erfrente of de (veel minder voorkomende) erfpacht die op een andere eigendomsverhouding berust en in de akten soms als 'huur' wordt aangeduid.

De vestiging en overdracht van erfrenten is een verschijnsel dat vanaf 1380 geregeld in de akten opduikt. Terwijl twee akten uit 1384 (nummers 36 en 37) verhuur ten naasten brande vermelden, bevat de collectie geen voorbeelden van tijdpacht daterend van voor 1532, waarna ze vrij geregeld voorkomen en termijnen van vijf tot negen jaar noemen. Ook de losrente is een laat verschijnsel: de oudste desbetreffende akte is, *salvo errore*, van 1485. De uitgave bevat voorts veel eigendomsoverdrachten en boedelscheidingen en een groot aantal diversen waaronder wat processtukken, dijkzaken, een paar gevallen van zeventuig, één van naastingsrecht (nummer 188), en levert uiteraard een schat aan gegevens over de topografie en de inwoners van Amsterdam in de late Middeleeuwen.

J.A. Kossmann-Putto

M. Smeyers, B. Cardon, ed., *Flanders in a European perspective. Manuscript illumination around 1400 in Flanders and abroad. Proceedings of the international colloquium Leuven, 7-10 September 1993* (Corpus van verluchte handschriften VIII, Low Countries series V; Leuven: Peeters, 1995, xii + 799 blz., ISBN 90 6831 670 2).

Het tienjarig bestaan van het Studiecentrum Vlaamse miniaturisten van de Katholieke universiteit Leuven en de afsluiting van het onderzoeksproject naar het pre-eyckiaanse realisme in de Vlaamse kunst rond 1400 gaven in 1993 aanleiding tot een tentoonstelling, gericht op het bredere publiek, en een wetenschappelijk colloquium. Het centrale thema, handschriftilluminatie in Vlaanderen omstreeks 1400 in Europees perspectief, wordt in deze handelingen door een internationaal forum van wetenschappers - een adreslijst vinden we achter in het boek - behandeld in vijftig bijdragen, gegroepeerd in vijf delen. De individuele bijdragen behandelen ofwel concrete handschriften, ofwel meer algemene aspecten van deze pre-eyckiaanse stijl in diverse landen van Europa en de kunsthistorische discussies daarover. Een alfabetisch register op naam en vindplaats van de geciteerde en afgebeelde handschriften maakt dat het boek ook als naslagwerk gebruikt kan worden. De benaming 'bundel' is hier nauwelijks op haar plaats: het zorgvuldig uitgegeven omvangrijke boek met tientallen afbeeldingen is een kunstwerk op zich en lokt uit tot kijken en lezen.

De bijdragen gaan de discussie met elkaar aan, elkaar bevestigend of juist nuancerend. In zijn *introductory lecture* 'With a view to reality: the rise of bourgeois-ideals in the late Middle Ages' (3-14) snijdt Herman Pleij een voor hem vast thema aan: de techniek in de kunst van de confrontatie tussen de ideale wereld van het paradijs en het werkelijke leven op aarde. Hij illustreert dit aan de hand van een karikaturale afbeelding van een sneeuwpop in de marge van een religieuze tekst en het literaire thema van de blauwe schuit; volgens Pleij twee uitingen van de waarden van de opkomende stedelijke burgerij.

In deel I, 'The international character of pre-eyckian manuscript illumination and painting', behandelt Albert Châtelet in 'Modalités et origines du réalisme dans

l'enluminure parisienne entre 1380 et 1415' (27-39) de kenmerken van het realisme. Een realistische afbeelding van menselijke figuren naast een veelal abstracte weergave van landschap en/of interieur ontwikkelt zich in Parijs omstreeks 1412-1415. Dorine Proske-van Heerdt stelt in haar bijdrage 'Realism at the cradle of illumination in the Northern Netherlands' (111-126) precies deze voor het

realisme als karakteristiek veronderstelde stijlkenmerken ter discussie, door haar uitgewerkt aan de hand van de iconografie van de geboorte van Christus. Zij pleit voor een symbolische interpretatie van de afbeeldingen, hetgeen overigens niet impliceert dat elk detail op die wijze geïnterpreteerd moet worden. Gerardo Boto Varela en Joan Molina Figueras kritiseren in hun bijdrage ‘Satire et comique dans l'illustration marginale. Un manuscrit du gothique international Catalan’ (155-170) juist weer de symbolische interpretatie, in dit geval van kolderieke marginale afbeeldingen, die met name onder historici populair is. Door de afbeeldingen worden niet zozeer twee tegengestelde werelden tegenover elkaar gesteld, zoals Pleij veronderstelt, maar eerder op confronterende wijze bij elkaar gebracht.

Een interessante maar moeilijke bijdrage in deel II, ‘Stylistical and iconographical aspects of pre-eyckian manuscript illumination’ is Barbara Baert, ‘Aspects of the invention of the Cross. Iconography around 1400 and its relationship with the genre of the classes and the Adamite peasant’ (309-325). Hierin wordt de iconografie van de vondst van het Heilig Kruis gekoppeld aan afbeeldingen van de middeleeuwse standenmaatschappij en van de in het zweet zijns aanschijns werkende Adam, een knap staaltje van wat interpretatie van handschriftilluminatie vermag.

Deel III, ‘Relations to other arts and crafts’, geeft uitdrukking aan het niet alleen internationale maar ook multidisciplinaire karakter van het colloquium. Met name het artikel van Ann Bergmans, ‘La peinture murale vers 1400 dans les Pays-Bas Méridionaux. Quelques ensembles dans l'ancien duché de Brabant’ (385-399) is hier van belang. Zij maant tot voorzichtigheid bij de datering van muurschilderingen maar ook van miniaturen aan de hand van stijlkenmerken en pleit voor een minder rigide benadering van de kunstgeschiedenis.

Andere kunstuitingen komen ook aan bod in deel IV, ‘Before and after pre-eyckian realism. Sources and effects’. Yona Pinson vergelijkt op zeer heldere wijze in haar bijdrage ‘Fall of the angels and creation of Eve of Bosch's Eden. Meaning and iconographical sources’ (693-707) enkele linkerpanelen van drieluiken van Hieronymus Bosch uit 1500-1505 met handschriften uit respectievelijk 1250/1270 en 1449/1475, en betrekt daarin ook literaire bronnen; een knap staaltje interdisciplinaire arbeid. Eenzelfde interdisciplinariteit treffen we aan in ‘Jacob van Maerlant's *Spiegel Historiael*. Iconography and workshop’ (445-456) van Martine L. Meuwese, waarin zij bespreekt hoe de illustrator van dit manuscript zich deels baseerde op de tekst, deels op andere literaire of beeldende bronnen.

De sociaal-economische en cultuurhistorische achtergrond van deze periode in de kunstgeschiedenis wordt in deel V behandeld, ‘The social, economie, and intellectual background’. Wim Blockmans, ‘The social and economie context of investment in art in Flanders around 1400’ (711-720) betrekt daarbij ook methodologische problemen: economische historici en kunsthistorici hebben elkaar wederzijds veel te leren.

De *closing lecture* van Gerhard Schmidt, ‘“Pre-eyckian realism”. Versuch einer Abgrenzung’ (747-769) behandelt kort de historiografie over het realisme en de belangrijkste discussies daarin. Volgens hem is het kenmerk van deze stijl niet zozeer zijn realisme, een ‘innere Wahrheit’ bevattend, maar zijn naturalisme, waarbij het gaat om ‘äußere Richtigkeit’ (751). Beide elementen worden in de Vlaamse handschriftilluminatie omstreeks 1400 met elkaar verbonden. Schmidt stelt daarbij de term ‘voreyckisch’ scherp: ‘vor-’ duidt alleen op de chronologie; deze stijl vloeit niet automatisch over in de eyckiaanse stijl. ‘In hohem Maße fraglich aber bleibt es, ob selbst die genaueste Kenntnis aller niederländischen Manifestationen des voreyckischen Realismus die eigentlichen Wurzeln der eyckischen Malerei

bloßzulegen vermag' (760). Een uitdagender aanmoediging om het onderzoek voort te zetten kan men zich nauwelijks wensen.

Ruud van den Berg

F. de Gruben, *Les chapitres de la Toison d'Or à l'époque bouguignonne (1430-1477)* (Mediaevalia Lovaniensia. Series I, Studia XXII; Leuven: Leuven university press, 1997, xlvii + 613 blz., Bf3650,-, ISBN 90 6186 746 0).

Dankzij met name diverse series bewaard gebleven rekeningen kan de auteur een nauwgezet overzicht geven van de activiteiten van de in 1430 door de Bourgondische hertog Filips de Goede gestichte Orde van het Gulden Vlies gedurende de regeringsperiode van haar twee eerste soevereinen, de reeds genoemde Filips en diens zoon Karel de Stoute (januari 1430-januari 1477). Het is en blijft de vraag wat deze orde nu maatschappelijk heeft betekend, *n'en déplaise* de vaststelling dat zij voor de beide eerste soevereinen ‘un instrument de leur pouvoir, une vitrine de leur grandeur et de leurs ambitions’ betekende.

Met de orde beoogde Filips de Goede het geloof en de kerk te behoeden en de samenhang van zijn landen te bevorderen. De Sainte-Chapelle te Dijon werd in januari 1432 de zetel van de orde met als devotioneel concentratiepunt het door paus Eugenius IV aan Filips de Goede als beloning voor diens houding op het Concilie van Basel geschonken wonderbaarlijke Heilig Sacrament. Na de tragische dood van Karel de Stoute werd de zetel van de orde naar Brussel verplaatst, maar bleef de Sainte-Chapelle van Dijon haar devotionele functie ten behoeve van de orde vervullen.

De orde telde onder de soeverein 24 ridders, het kapittel van de Sainte-Chapelle onder de deken 24 kanunniken. Was de orde in eerste instantie exclusief, vanaf 1440 werd het bij uitzondering mogelijk ook tot een andere orde te behoren. De soeverein van de orde stonden als ambtsdragers ten dienste de kanselier - de spil van de organisatie -, de tresorier, de griffier en de ‘wapenkoning’, de bode (heraut) van de orde. De eerste 24 ridders waren door de soeverein zelf gekozen, vervolgens werden hun opvolgers via geheime stemmingen gekozen (zie ook R. de Smedt, ed., *Les chevaliers de l'Ordre de la Toison d'Or au XVe siècle. Notices biobibliographiques* (Kieler Werkstücke, Reihe D. Beiträge zur europäischen Geschichte des späten Mittelalters III; Frankfurt am Main, 1994)).

Men werd ridder voor het leven, maar men kon worden uitgesloten wegens ketterij, verraad en vaandelvlucht, wat in deze periode drie ridders overkwam: twee in 1430 door Filips de Goede uitverkoren ridders wegens vaandelvlucht nog voordat zij hun eed hadden afgelegd en een wegens tovenarij in 1468. Drie ridders werden in 1468 van de feestelijkheden uitgesloten omdat Karel de Stoute hen van samenzwering verdacht.

De ridders kwamen regelmatig in kapittel bijeen, tot 1451 beginnend op de vooravond van 29 november, de feestdag van Andreas, met Maria de patroon van de orde, vanaf 1451 met 2 mei als voornaamste dag; de reden tot die verandering is onbekend gebleven. Het was de bedoeling dat er jaarlijks een kapittel zou worden georganiseerd, maar daarin kwam al de klad in 1434, toen vanwege grensproblemen alleen een feest op 29 november voor de toevallig in Dijon in de omgeving van de hertog aanwezige ridders werd georganiseerd, wat voorts blijkt uit vruchteloze plannen voor de jaren 1437, 1438 en 1439 en de na 1440 gevolgde praktijk met in principe kapittels om de vijf jaar. In de behandelde periode werden twaalf kapittels gehouden in Rijsel (1431, 1436), Brugge (1432, 1468), Dijon (1433), Brussel (1435), Sint-Omaars (1440, 1461), Gent (1445), Mons (1451), Den Haag (1456) en Valenciennes (1473).

Na de inleiding over de stichting en de structuur van de orde en een hoofdstuk over de organisatie volgen de rapportages van de kapittels, afgesloten met een

summier concluderend hoofdstuk, waarin wordt herhaald wat in het begin is gesteld: de instelling van de orde heeft aan haar doel beantwoord. Het boek wordt gecompleteerd met de publicatie van 346 *pièces justificatives*, de namenlijst van de ridders tussen 1430 en 1477, een opgave van de 57 illustra-

ties, een index van eigennamen en een uitgebreide inhoudsopgave die het boek zeer hanteerbaar maakt.

J. van Herwaarden

Nieuwe geschiedenis
G. Jaspers, *De zestiende eeuw in de Stadsbibliotheek Haarlem* (Amsterdam: De Buitenkant, Haarlem: Stadsbibliotheek, 1997, 349 blz., ƒ59,50, ISBN 90 70386 82 8).

Op 22 mei 1596 besloot het stadsbestuur van Haarlem tot de stichting van ‘eene Libry’. Aanzet tot dit besluit was waarschijnlijk het vooruitzicht op de verwerving van het eigendom van de Commanderij van de orde van Sint Jan; zodra de laatste johannieter overleed, zouden de bezittingen - waaronder een flinke bibliotheek - in handen van de stad vallen. Sinds 1580, toen een begin werd gemaakt met de onteigening van geestelijke goederen, waren ook andere kloosterbibliotheken in bezit van de stad gekomen, die vervolgens in de librij belandden. Met de dood van johannieter Andries van Souwen in 1625 zag de jonge instelling haar collectie uitgebreid met meer dan vierhonderd boeken.

We kennen deze librij intussen als de Stadsbibliotheek Haarlem, gevestigd in de voormalige schuttersdoelen in de Gasthuisstraat. In 1996 werd uitvoerig stilgestaan bij het vierhonderdjarig bestaan van de bibliotheek. Een jaar later werd het jubileum luister bijgezet met de uitgave van een prachtig boek: *De zestiende eeuw in de Stadsbibliotheek Haarlem*. In deze inventaris komt de volledige collectie zestiende-eeuwse drukken aan bod, dat wil zeggen: 737 boekwerken en 93 fragmenten. De keuze voor de germanist Gerard Jaspers als auteur en samensteller lag voor de hand. Jaspers is zeer vertrouwd met het bezit van de Stadsbibliotheek, waaraan hij diverse publicaties heeft gewijd. Zo verscheen eerder van zijn hand *De blokboeken en incunabelen in Haarlems Libry* (Haarlem, 1988).

Jaspers' nieuwe werk is veel meer dan de droge opsomming die men zich doorgaans bij een inventaris voorstelt. In de eerste plaats zijn er de vele, bijzondere afbeeldingen: honderdtwintig, waarvan twintig in kleur. Fraai zijn bijvoorbeeld een gewapende kikvorsman (uit Flavius Vegetius Renatus, *De re militari libri IV*, Parijs, 1553)), een blad uit een missaal van het bisdom Breslau (Johann Haller en Sebastian Hyber, Krakau, 1505), een kaart van IJsland (uit de *Atlas* van Gerard Mercator, Duisburg/Düsseldorf, 1595), een keizersnee-bevalling (uit Gaius Suetonius Tranquillus, *Vitae XII Caesarum*, Venetië, 1506)) en een aantal titelranden, verzorgd door Hans Baldung Grien, Lucas Cranach, Ambrosius Holbein en Hans Holbein de Jongere. De variatie in voorstellingen typeert de verscheidenheid van het zestiende-eeuwse bestand, dat voor bijna zeventig procent in het Latijn is gedrukt. Niet alleen de kloosterbibliotheken, ook andere instellingen en particulieren hebben in de loop der tijd bijgedragen aan de totstandkoming van dit bijzondere bestand. Zo vulde Haarlem de collectie in de late zeventiende eeuw aan met juridische, geschiedkundige en klassieke werken uit de belangrijke verzamelingen van Joachim van Wevelinchoven en Caspar Fagel, die na hun dood werden geveild. In 1841 ontving de Haarlemse Stadsbibliotheek een bijzondere collectie Nederlandstalige liedboekjes en religieuze volksboekjes uit de erfenis van de schrijver Adriaan van der Willigen. Nog maar twintig jaar geleden kreeg de Stadsbibliotheek de banden

van de Haarlemse rederijkerskamer De Pelicaen, beter bekend onder het motto ‘Trou moet blycken’, in beheer.

De gevarieerde collectie wordt door Jaspers uitgebreid becommentarieerd, met speciale aan-

dacht voor een aantal drukkers, voor provenances, voor vormgeving van het titelblad, en voor teksten, auteurs en taal. Per genre licht hij de werken toe. Het geheel wordt gecompleteerd met registers van auteursnamen, trefwoorden, drukkers en uitgevers en provenances. Wie belangstelling heeft voor de boekhistorie van de zestiende eeuw of meer in het algemeen in het betreffende tijdvak is geïnteresseerd, hoeft *De zestiende eeuw in de Stadsbibliotheek Haarlem* maar eenmaal ter hand te nemen om het onmiddellijk aan de eigen librij te willen toevoegen. Dit is voor een belangrijk deel te danken aan de bijzonder fraaie uitvoering van dit gebonden boek (vormgeving: Gerrit Noordzij) en niet in het minst aan de prijs, die de beide uitgevers laag hebben weten te houden.

Gabriëlle Dorren

H. Klink, *Opstand, politiek en religie bij Willem van Oranje 1559-1568. Een thematische biografie* (Dissertatie Utrecht 1997; Heerenveen: J.J. Groen en zoon, 1997, 392 blz., ƒ49,50, ISBN 90 5030 870 8).

Huibrecht Klink promoveerde in 1997 aan de Universiteit Utrecht op deze studie over de verzetstheorie bij en rond Willem van Oranje in de jaren voorafgaande aan de Nederlandse Opstand. De auteur heeft zich niet beperkt tot de reeds uitgegeven bronnen over Oranje en de Opstand, maar gebruikt volop vele nog onuitgegeven brieven en een nauwelijks bekend en tot nu toe ongepubliceerd verdedigingsgeschrift van de prins uit 1568 dat, zoals hij zelf in zijn boek stelt, ‘af en toe een erg persoonlijk karakter draagt’ (17).

Om zijn materiaal te interpreteren volgt Klink enigszins het spoor dat reeds door Martin van Gelderen (*The political thought of the Dutch revolt*, 1992) is gevolgd, gebaseerd op de ideeën van Quentin Skinner (*The foundations of modern political thought*, 1978). Tekst en context worden in harmonie met elkaar bestudeerd en zodoende kent het boek een dubbele leidraad: de bronteksten en de precieze chronologische context worden nauwkeurig geanalyseerd en met elkaar in verband gebracht. Maar hier huist wat mij betreft een groot gevaar. Want hoewel de auteur veel aandacht heeft voor de politieke context van de geschriften, gaat zijn voorkeur ontegenzeggelijk uit naar de religieuze context. Zo kan de keuze van de context de betekenis van de tekst gaan beïnvloeden.

Deze interpretatie wordt bevestigd door de opbouw van de studie. De eerste twee hoofdstukken bespreken respectievelijk de verzetsideeën binnen het lutheranisme en het calvinisme. Voordat de jonge Oranje zijn intrede doet zijn we zo reeds op bladzijde 75 aangekomen. Er bestaat dan geen mogelijkheid meer om deze edelman in een meer wereldse context te plaatsen, zoals Koen Swart dit voor ogen had (zie *BMGN*, XCIX (1984) en *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand 1572-1584* (Den Haag, 1994)). Tussen de Oranje van Klink uit de jaren 1559-1568 en die van Swart uit de jaren 1572-1584 bestaan weinig overeenkomsten. Er zal een historische tovenaarsleerling nodig zijn om middels de vier overgebleven jaren een brug te slaan tussen de beide persoonlijkheden van de Zwijger.

De belangrijkste bijdrage van deze studie is de ontrafeling van de contacten van Oranje met het Duitse Rijk en dan vooral met de Lutherse vorsten. Klink toont overtuigend aan dat de vrije structuur van het Duitse Rijk en de daar bereikte godsdienstvrede het denken en de houding van Oranje meer beïnvloed hebben dan

in de Nederlandse literatuur wordt aangenomen. Dit biedt de auteur de mogelijkheid de uitlatingen van Oranje te plaatsen in een lutherse context.

In zijn eerste hoofdstuk heeft hij ons echter duidelijk laten zien dat de lutherse verzetstheorie vooral gebaseerd was op de traditionele constitutionele theorie binnen het Duitse Rijk. Door

alle Duitse invloed luthers in te kleuren wordt een mogelijke ‘indifferentie’ van Oranje ten opzichte van de religie dus reeds bij voorbaat uitgesloten.

Tegenover het Duits-lutherse complex staat het Frans-calvinistische gemeengoed. Daar maakt de auteur een duidelijk onderscheid tussen de beperkte verzetstheorie bij Calvijn zelf en de verdergaande ideeën van de calvinistische auteurs en de door Oranje gevreesde onstuimigheid van hun volgelingen. De langdurige weigering van Oranje om samen te werken met de calvinisten wordt door Klink gespiegeld aan Calvijn, die zelf ook een dergelijke houding gehad zou hebben ten opzichte van roerige calvinisten. Een origineel beeld, maar wat betekent dit en wat moeten we hiermee (208)?

Vooral Pierre Viret lijkt het hart gewonnen te hebben van Klink. In een passionele beschrijving plaatst hij de geloofsmatig tolerante Viret (die een soort verzuilde samenleving kon accepteren) tegenover de slechts uit scepticisme tolerante Castellio (individualistisch). Bij mij rees de vraag of we hier niet tegenover een spiegel staan voor de interpretatie van de prins. Is Oranje in dit boek niet de politieke pendant van Viret?

De mogelijke invloed van Erasmus en het humanisme op Oranje zoals bijvoorbeeld Waterbolk die voor ogen had, vindt Klink niet erg waarschijnlijk. Binnen de ridderlijke en oorlogvoerende adel zou er voor erasmiaanse gedachten weinig ruimte zijn geweest. Hij vergeet echter uit te leggen hoe Luther en de Bourgondische adel bij elkaar pasten (76, 178). Hij citeert verder Lancée (*Erasmus en het Hollands humanisme*, 1979) - naar ik aanneem met instemming - wanneer die zegt dat het tolerantiebegrip bij Oranje wel erasmiaans aandoet, maar dat ‘alles wat Oranje hierover zegt tamelijk courant gedachtengoed was, dat niet speciaal uit Erasmus' koker hoeft te zijn’. Afgezien van het feit dat dit verstopt zit in een noot, zou je toch analoog kunnen redeneren voor Oranje en het lutherse verzetsbegrip (179, 189).

Filips II speelt in dit verhaal natuurlijk de tegenstander. Als het boek eenmaal op gang is, wordt de tegenstander omschreven als het ‘militante Spaanse katholicisme’ en zelfs als het ‘katholiek imperialisme’ (154). Dan duikt ook de ‘Spaanse tirannie’ weer eens op (241). Daar waar er binnen het protestante discours ruimte is voor een indrukwekkende nuancering, biedt de beschrijving van de Spaanse tegenpool slechts aloude schoolboekjesretoriek uit de Hollandse polder.

De mooiste draad die door het boek geweven wordt, is die van het medelijden van de prins met de arme onschuldige bevolking die bedreigd werd door de inquisitie. De prins is de beschermer van het volk (100). De passages waarin Oranje van zijn medelijden getuigt vinden uiteindelijk hun bekroning in het slothoofdstuk waar medelijden uitstekend blijkt te passen binnen het luthers-adellijke karakter van Oranje (314-319). Dat het ook door bijvoorbeeld Thomas van Aquino als een positieve eigenschap wordt gewaardeerd - en het dus wellicht gemeengoed was - wordt door Klink wel gesignaleerd, maar niet meegenomen in zijn conclusie.

De dreigende invoering van de ‘Spaanse’ inquisitie dus als belangrijkste drijfveer van Oranje, waartegen het volk beschermd moet worden. Zijn kritiek op de mogelijke komst van de Spaanse inquisitie past echter uitstekend binnen de ontwikkelingen in de jaren 1559-1568, toen deze voorstelling van zaken deel ging uitmaken van de *Leyenda negra*, de Zwarte legende. Heeft Oranje oprecht medelijden gehad met de mogelijke slachtoffers van de inquisitie, of maakt hij deel uit van de propagandamolen die dit verhaal de wereld in heeft geholpen? In hoeverre is de vrees die Oranje toont daadwerkelijk gemeende vrees (171)? Hier wordt het artikel van Wemer Thomas uit *BMGN*, CV (1990) over de mythe van de Spaanse inquisitie danig gemist.

Een laatste opmerking betreffende het Spanjebeeld. Over de vervalste brieven van de Spaanse gezant die ook volgens de auteur wellicht uit de koker kwamen van de Oranje-partij, zegt hij het volgende: ‘Toch gaven zij [de brieven] de stemming, die aan het Spaanse hof heerste, treffend weer’ (240). Is dit een redenering of wordt de lezer hier in het ootje genomen?

In zijn speurtocht naar de motieven van Oranje wordt steeds de politieke context naast de religieuze context geplaatst, maar krijgt deze laatste lezing steevast de voorkeur. Zo geschiedt in het conflict Oranje-Granvelle en bij de invoering van de nieuwe bisdommen. De invloed van de Blijde Inkomste, de privileges en de statenvergaderingen worden in dit boek wel besproken, maar zodra er conclusies getrokken worden laat de auteur ze weer vallen.

Als er gezocht wordt naar een verklaring voor het huwelijk met de lutherse Anna van Saksen valt hetzelfde proces waar te nemen. De religieuze context is gebaseerd op het alleen in de *Apologie* te vinden gesprek in het bos van Vincennes (89) tussen Oranje en Hendrik II, terwijl een meer wereldse lezing uit zou kunnen gaan van de dood van zijn vader in hetzelfde jaar, waardoor Willem familieoudste was geworden. Trouwt Oranje in Anna nu een lutherse prinses of gewoon de nicht van een invloedrijk keurvorst? Wellicht was dit een manier om zijn stem te laten doordringen tot de eerste Curie van de Rijksdag.

Uit het boek wordt duidelijk dat de troefkaart die Oranje wilde uitspelen - religievrede à la Augsburg voor de Nederlanden - eigenlijk nooit een optie is geweest. Daarvoor was de situatie in de Nederlanden te verschillend en dit liet men hem ook keer op keer vanuit het Duitse Rijk weten. Dit besef lijkt echter pas zeer laat tot Oranje te zijn doorgedrongen en toen kon hij niet veel anders meer dan de voordien zo door hem gevreesde calvinisten omhelzen. Na de komst van Alva was er geen weg terug.

Hoewel Klink deze ommekeer, deze verdere protestantisering, opnieuw alleen religieus probeert te onderbouwen, is er zeker meer aan de hand geweest. Egmond en Horne waren al gearresteerd, Oranjes eigen bezit liep gevaar en men wilde zijn zoon naar Spanje sturen. En hoewel zulke ervaringen ieder mens op weg kunnen helpen naar persoonlijke verdieping van zijn geloofsleven, wordt Oranje vanaf 1568 toch ook gekenmerkt door een allesverterende haat jegens Spanje, die moeilijk religieus te noemen valt.

Maar het duurt bijna het hele boek voordat Oranje zijn keuze maakt. Lange, doch zeer boeiende en waardevolle delen van het boek volgen Oranje in zijn voorzichtige en omzichtige politiek in de jaren voor 1568, toen hij dus nog beheerst werd door een utopisch ideaal, dat door Klink echter regelmatig verzachtend omschreven wordt als een teken van ‘optimisme’ (263).

De belangrijkste geschriften waarin het recht op verzet wordt besproken, dateren uit deze laatste jaren, met natuurlijk de *Apologie* voorop. De auteur noemt het ‘propagandageschriften’, waartoe hij ook de door hem gebruikte ongepubliceerde ‘Printzische Entschuldiging’ rekent (286). Maar wanneer hij dit belangrijke document gaat bespreken is het ineens veranderd in een ‘uitermate persoonlijk document’. ‘Het brengt ons dichter bij de emotie van de prins en bij de dingen die hij in deze tijd belangrijk vond’ (296-297). Hoe Klink deze uitspraken kan doen terwijl hij op dezelfde bladzijde ook aangeeft dat het geschrift waarschijnlijk bedoeld was om de Duitse vorsten tot verzet te prikkelen, is mij onduidelijk gebleven.

Uiteindelijk biedt Klink ons vooral een vervolg op het klassieke debat over de Opstand als religieuze of politieke strijd. En hoewel hij toegeeft dat religie en politiek niet te onderscheiden vallen in de zestiende eeuw en hij de politieke ontwikkelingen ook beschrijft, geeft hij ons geen kans om zelfs maar af en toe te geloven aan een politieke achtergrond voor het verzet van Oranje. Op bladzijde 173, als hij de vraagstelling van het boek nog even summier herhaalt, wordt duidelijk dat de inleiding en wellicht ook de titel ruimer zijn gesteld dan het daadwerkelijke betoog: ‘Hoe is de verhouding van de prins tot lutheranen en calvinisten inzake het verzet?’, schrijft hij dan. De religieuze indifferentie was al bij voorbaat een non-optie.

Dit ietwat zure slot aan deze recensie verdient het boek niet. Er is vakkundig gewerkt en er is veel nieuws bovengehaald. Het Duits-lutherse gezicht van Oranje in deze beginjaren is met veel verve en precisie uit vooral de briefwisseling naar boven gehaald. Het parallelle beeld van een gelovige optimist met medelijden voor het arme volk is daarentegen minder overtuigend.

Vreemd is ten slotte dat een auteur over Oranje Granvelle ervan beschuldigt dat deze soms iemand prijst in zijn brieven en dezelfde persoon dan later weer bekritiseert. Is de Zwijger hierin niet de grote meester? Maar dan klinkt er bij Klink een ander geluid: ‘Vanzelfsprekend toont hij [Oranje] voorlopig aan de landvoogdes een heel ander gezicht’ (276). Hoeveel gezichten bezat Oranje eigenlijk?

R.P. Fagel

P. van Kessel, E. Schulte, ed., *Rome * Amsterdam. Two growing cities in seventeenth-century Europe* (Amsterdam: Amsterdam university press, 1997, xxiv + 333 blz., ƒ89,50, ISBN 90 5356 222 2).

Met dit boek is niets mis. En toch zijn er vragen te stellen. Er is niets mis mee in de zin dat het niet minder dan 24 stuk voor stuk uitstekende tot interessante bijdragen bevat over twaalf aspecten van het stedelijk leven in - telkens om beurten - Amsterdam en Rome tijdens de zeventiende eeuw. De thema's lopen zover uiteen als het beeld van de stad, het territoir, de bevolking, huishouden en gezin, voedselbevoorrading, immigratie en integratie, de joodse gemeenschap, criminaliteit en bestraffing. De auteurs zijn stuk voor stuk experts op hun gebied en vaak dus bekende namen (Sonnino, Van Deursen, Jonathan Israel, Van Nierop, Haks, Nusteling, Spezzaferro, Andretta, Groppi, Groenveld, Faber, Di Sivo, Foa, Reinhardt, Kistemaker, Dudok van Heel, Bevilacqua en nog anderen). De uitgevers Van Kessel en Schulte leggen op alle mogelijk controleerbare aspecten van zo'n publicatie eer in met het door hen afgeleverde product: de afbeeldingen zijn rijkelijk en vaak ook functioneel aanwezig (zij het soms wat donker afgedrukt), de grafieken zijn duidelijk getekend, een prettig leesbare letter werd gekozen, de lay-out is van hoge kwaliteit. Een boek als het onderhavige is een mooi bezit en ik ben dus verheugd het te mogen bespreken. Het Nederlands Instituut te Rome, dat kennelijk als stimulator achter dit project optrad, valt te prijzen en te complimenteren.

De bedenkingen komen mijns inziens pas, wanneer de vraag wordt gesteld voor wie dit boek bedoeld is. Kennelijk niet voor de wetenschapper. Historici zullen weinig nieuws in deze opstellen vinden. Bestaande kennis werd samengebracht, leemten daarin gesignaleerd. Verwijzingen naar archivalia komen dan ook nauwelijks voor. Dat houdt niet in dat de samenvattingen van aanwezige kennis in alle gevallen van gebrek aan originaliteit getuigen, maar het blijven compilaties. Het is in feite een leesboek, dat niet direct van de plank zal worden gehaald voor het plaatsen van een verwijzing. De paarsgewijze ordening met telkens een opstel over hetzelfde onderwerp voor iedere stad zou aanleiding hebben kunnen zijn voor een comparatieve aanpak. Maar een uitzondering - zoals die van Nussdorfer en Van Nierop over het volk en zijn bestuurders - daargelaten, is zelfs van een aanzet daartoe weinig te bespeuren. Dus ook langs die weg is er voor de wetenschap geen winst geboekt.

Maar het willen produceren van een leesboek is geen laakbare zaak. Integendeel. En zoiets mag terecht ondersteund worden door een soort ‘ten geleide’, dat de burgemeesters Rutelli en Patijn het boek meegaven. Maar of het voor de verkoop veel zal uitmaken waag ik te betwijfelen. Te veel bijdragen zijn zó weinig opwindend van inhoud en literaire presentatie, dat dit mij geen boek lijkt dat een mond-tot-mondreclame zal krijgen. Waar dat ontbreekt moet met een verkoop in honderdtallen en niet in duizendtallen gerekend worden.

Wanneer dat het geval is, is de opzet mislukt. De wetenschap zit niet op zo'n publicatie te wachten, en het brede publiek ontgaat het. De keuze van de Engelse taal is nog een extra belemmering. Hoe is het mogelijk dat een boek, waarvan het manuscript grofweg voor 50% in

het Italiaans en 50% in het Nederlands aangeleverd zal zijn, ten slotte in het Engels in de boekhandel ligt, terwijl het bedoeld is voor de geïnteresseerde leek in Nederland en in Italië? Met hetzelfde vertaal- en correctiewerk had men over twee manuscripten kunnen beschikken, een Italiaans- en een Nederlandstalig. Natuurlijk betekent dat één typografische productie extra. Maar de verkoopkansen zouden mijns inziens voor iedere productie apart aanzienlijk groter geweest zijn dan deze Engelstalige in Nederland en Italië tezamen geteld zal kennen.

Daarmee ben ik dan weer terug bij mijn openingszinnen. ‘Met dit boek is niets mis. En toch zijn er vragen te stellen’. Dat slaat dus op de culturele functie en de marketing van dit boek.

A.M. van der Woude

J.L. Blussé, e.a., ed., *De dagregisters van het kasteel Zeelandia, Taiwan, 1629-1662*, III, *1648-1655* (Rijks geschiedkundige publicatiën. Grote serie CCXXXIII; Den Haag: Instituut voor Nederlandse geschiedenis, 1996, xxii + 670 blz., *ƒ*120,-, ISBN 90 5216 084 8).

Dit is alweer het derde deel in een serie bronnenpublicaties, die uiteindelijk vier delen zal omvatten. Het is het resultaat van de werkzaamheid van drie redacteuren en een redactieassistent. Het project Dagregister Zeelandia als zodanig kent een ruime institutionele ondersteuning. Behalve door de Rijksuniversiteit Leiden wordt het gesteund door twee Taiwanese instellingen: de Chiang Ching Kuo foundation for international scholarly exchange en het Institute of Taiwan history-Academia Sinica. Deze internationale ondersteuning is een erkenning van het feit dat VOC-bronnen een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan de reconstructie van de vroegmoderne geschiedenis van menig land in Azië. Een dergelijke positieve benadering van VOC-bronnen is in Azië evenwel niet vanzelfsprekend. Het is nog niet zo lang geleden dat in overleg op hoog niveau over wetenschappelijke samenwerking tussen Nederland en Indonesië een voorstel tot hervatting van de uitgave van het dagregister van Batavia door de Indonesische zijde van tafel werd geveegd met het argument dat de inhoud te veel over Nederlanders zou gaan. Dit was overigens niet de mening van de Indonesische historici, maar hun stem woog destijds niet zwaar genoeg om het tij te keren.

De dagregisters danwel de dagelijkse aantekeningen van het VOC-bestuur te Zeelandia geven informatie over tal van onderwerpen. Binnen de stortvloed aan informatie zijn echter drie hoofdthema's te onderscheiden. Het eerste thema is het reilen en zeilen van de VOC zelf, met name de moeilijkheden die het bestuur ter plaatse ondervond om in contact te blijven met haar vertegenwoordigers in het binnenland en met VOC-posten in andere delen van Azië. Die moeilijkheden sproten gedeeltelijk voort uit het feit dat het Taiwans Kanaal, de toegang tot Kasteel Zeelandia, dichtslibde. Verder eisten de tropische wervelstormen, waar de Zuid-Chinese Zee berucht om is, regelmatig hun tol onder de vaartuigen van de VOC. De twee andere thema's hebben niet zozeer betrekking op interne VOC-zaken en zijn bij uitstek van belang voor het schrijven van de niet-Westerse geschiedenis van dit gebied, namelijk de handel en scheepvaart van Chinezen en het bestuur over de inheemse Taiwanezen en de Chinese migranten.

De dagregisters zijn zeer systematisch in het weergeven van de aankomst en het vertrek van Chinese jonken van en naar het vasteland van China. Daarbij wordt niet

alleen het aantal opvarenden maar ook de samenstelling van de vracht vermeld. Dit is voer voor *numbercrunchers* onder historici. Op basis van deze informatie is een oorspronkelijke reconstructie van een Aziatische handelsgeschiedenis mogelijk. De redacteuren hebben het de gebruikers hier zeer gemakkelijk gemaakt door ieder afzonderlijk bestanddeel van de lading apart in de index op te nemen. De Chinese migranten op Taiwan hadden het in deze jaren behoorlijk

moeilijk. Werkzaam als zij waren in de landbouw hadden zij veel te lijden van droogtes en sprinkhanenplagen. In 1652 leidde dit tot een opstand, die met behulp van Taiwanezen werd onderdrukt. De relaties met de Taiwanezen worden onder meer beschreven in de zeer interessante verslagen van de landdagen te Saccam, waar eens per jaar alle dorpsoudsten verschenen. Dat waren overigens niet alleen mannen, maar soms ook vrouwen.

Deze publicatie is een nuttig werk met zeer veel belangwekkende informatie, voorzien van een adequate annotatie, een goed glossarium en uitstekende indices. Het is alleen jammer dat niet alle dagregisters bewaard zijn gebleven. Voor de 96 maanden die deze periode omvat, worden er slechts 45 gedekt door een dagregister. De redacteuren zijn daarom gedwonge geweest de hiaten te vullen met informatie uit andere documenten in het VOC-archief. Verder is het te betreuren dat de originele kaarten van het Taiwans Kanaal (xv) en Tamsuy en omstreken (xix) zo slecht gereproduceerd zijn, dat men er een goed vergrootglas bij moet halen om te kunnen zien wat er op staat. Helaas moest geconstateerd worden dat een dergelijk hulpmiddel ook in het laatste geval niet mocht baten.

G.J. Knaap

L. Blussé, *Bitters bruid. Een koloniaal huwelijksdrama in de Gouden Eeuw* (Amsterdam: Balans, 1997, 208 blz., *f*35,-, ISBN 90 5018 353 0).

Het eerste biografische essay over Cornelia van Nijenroode en haar malicieuze echtgenoot Bitter verscheen tien jaar geleden in *Strange company*, een studie van sinoloog/historicus Leonard Blussé over de koloniale samenleving van Batavia. De Japanse vertaling was getiteld: ‘Otemba Cornelia no Tatakai’, of ‘De strijd van de ontembare Cornelia’. Twee brieven van de compagniesdochter aan haar Japanse moeder werden 300 jaar geleden op haar geboorte-eiland Hirado al geëerd als tekenen van *oya koko* (eerbied voor de ouder). Cornelia was dus al geen onbekende in Japan. Onlangs herschreef Blussé zijn eerste essay en vulde het verder aan. Het eindresultaat is nu in boekvorm verschenen. Aangezien Blussé uit allerlei rijke bronnen kon putten is het hem gelukt de langdurige juridische strijd rond het fatale verstandshuwelijk van Cornelia en haar Arnhemse landjonker Bitter op de voet te volgen, waarbij het koloniale decor uitvoerig in beeld wordt gebracht.

In 1956 kwam er een einde aan de zogenaamde ‘handelingsonbekwaamheid van de vrouw’. Tot aan deze recente datum beheerde de man formeel de financiële middelen van de vrouw, omdat deze niet zonder toestemming van haar vader, voogd of echtgenoot over haar bezit mocht beschikken. In de Republiek van de zeventiende eeuw en Batavia, waar het Hollandse recht gold, was het al niet anders, zodat Hugo de Groot schreef: ‘Over des vrouws goederen is des mans voogdije hier te lande zeer groot’. Cornelia van Nijenroode, na de dood van haar Nederlandse vader in Hirado voor ‘een christelijke opvoeding’ naar Batavia gestuurd, had met haar eerste huwelijk geen vergissing begaan. Haar echtgenoot Pieter Cnoll bracht het tot opperkoopman van het kasteel Batavia en vergaarde in korte tijd een groot fortuin. Op een schilderij in de VOC-zaal van het Rijksmuseum te Amsterdam staat het welvarende en tevreden echtpaar Cnoll met dochters en bedienden te pronken, tegen een exotische achtergrond van bergen en enkele verre koopvaardijschepen.

Toen de mislukte advocaat Joan Bitter naar Batavia voer om daar een met moeite verworven zetel in de Raad van justitie te gaan innemen, kwam zijn vrouw na een

bevalling aan boord van het schip te overlijden. Hij bleef met vijf kinderen achter. Cornelia had inmiddels haar man verloren en Bitter dong een half jaar na zijn aankomst naar de hand van de rijke Bataviase

weduwe. Zo'n handelwijze was toen overigens niet ongebruikelijk. Men kan ook niet zeggen dat Cornelia met open ogen in de val liep. Ze liet een huwelijksovereenkomst opstellen, waarin haar vermogen, maar ook haar handelingsbekwaamheid zeker zouden zijn gesteld. De wet eiste voor het laatste echter de toestemming van de echtgenoot en die kon pas gegeven worden na de huwelijksvoltrekking. Bij de eerste financiële transactie van Cornelia na de trouwpartij in 1676 bleek Bitter deze toestemming te weigeren en hij liet meteen ook weten over Cornelia's hele bezit de voogdij te zullen voeren. Dat was het begin van een vijftien jaar durend huwelijksconflict, dat door de juridisch geschoolde Bitter met alle middelen die hij maar kende werd uitgevochten. Cornelia wist ook van wanten en gaf bijvoorbeeld nooit een complete inventaris van haar bezittingen.

Bitter is een onsympatieke hoofdpersoon. Hij is soms zo slecht, dat je je kunt afvragen of hij niet beter onopgemerkt in de archieven van de VOC en de Hoge Raad van Holland en Zeeland had kunnen blijven. In ieder geval wilde hij niet alleen Cornelia's geld beheren, maar probeerde hij het ook naar Holland door te sluizen. Of dat nu was om schulden af te betalen of als appeltje voor de dorst, wordt niet helemaal duidelijk. Gelukkig is Cornelia een aantrekkelijker figuur om een boek te rechtvaardigen en maken Bitters reisjournalen veel goed. Blussé houdt ook met gedegen achtergrondinformatie, allerlei levensgeschiedenissen, verbazingwekkend gedetailleerde feiten en plaats- en tijdgebonden termen (met glossarium), de lezer bij een interessante en goed geschreven les over de toenmalige maatschappij in Batavia, Holland en Japan. Het boek is bedoeld voor een breed publiek en begint en eindigt met een introspectie van de oude Bitter in zijn tuin aan het Bemmelsdijkje in Wijk bij Duurstede, het stadje waar de schavuit nog twee maal burgemeester werd na zijn ‘bittere’ avonturen.

Blussé beoogt met dit boek onder andere te laten zien wat er kon gebeuren als kibbelende echtelieden zich in de Gouden Eeuw van alle ter beschikking staande juridische middelen gingen bedienen. De conclusie luidt: de vrouw had, als het er op aan kwam, geen been om op te staan, en het rechtssysteem van de zeventiende eeuw was, zoals Blussé het zelf noemt, ‘curieus van aard’ - en dat was het.

Martha Catania-Peters

S. van der Veen, *Johan Willem Ripperda. De man die geen koning werd van Corsica* (Groningen: REGIO PRojekt, 1997, 112 blz., *f* 34,95, ISBN 90 5028 092 7).

Sommige populair-wetenschappelijke publicaties zijn vanwege hun bronnengebruik net even te belangrijk om onbesproken te blijven in het wetenschappelijke circuit. Dit geldt ook voor het jongste biografische overzicht van Johan Willem Ripperda (1682?-1737), een markante Groninger jonker die eind 1725 aan het Spaanse hof de top wist te bereiken. Hij werd echter binnen een jaar al weer ontslagen en zat enige tijd opgesloten op beschuldiging van *crimen laesae maiestatis*. Na een spectaculaire vlucht via Portugal kwam hij in Groot-Brittannië terecht, om vervolgens met een korte tussenpoos in de Republiek zijn heil in Marokko te zoeken. Daar is hij eenzaam overleden. Van der Veen laat Ripperda tweemaal sterven, eerst apocrief als pasha en vervolgens met een nieuwe visie op diens laatste levensfase. Hierin is het Corsicaanse koningschap aan Ripperda's neus voorbij gegaan. Vóór zijn Spaanse periode was de jonker generaliteitsgedeputeerde voor stad en lande en

ambassadeur namens de Republiek in Madrid geweest. Kortom, een bewogen carrière en ook nog een leven met drie vrouwen en enkele godsdienstwisselingen. In Ripperda zijn vele ingrediënten voor verdichting aanwezig en daarvan is buiten - maar ook in - de historiografie dan ook dankbaar gebruikgemaakt. Ook dit

boekje nadert doelbewust de roman en lijdt wellicht hierdoor aan iets te modieus taalgebruik.

Wat heeft de onderzoeker niettemin aan deze publicatie? Ten eerste is het een verdienste van Van der Veen dat hij onbenut Spaanstalig archiefmateriaal heeft verwerkt. Ook doet hij op basis van heterogene bronnen recht aan de meeste fasen uit Ripperda's leven. Deze publicatie is in haar genre dan ook een vooruitgang ten opzichte van haar voorganger uit 1968 van G.P.J. van Alkemade, die Van der Veen overigens niet noemt. Daarmee is tegelijk een algemeen manco aangeroerd. De auteur presenteert een aantal nuttige noten, maar te vaak blijven verwijzingen achterwege, zodat de wetenschappelijke bruikbaarheid geringer is dan mogelijk was geweest. Hij suggereert hierdoor bij de leek tevens een grotere originaliteit dan hem toekomt. Zo plaatst Van der Veen Ripperda in een reeks van tijdgenoten-avonturiers zonder te verantwoorden dat W.A. Verschuer op soortgelijke wijze zijn proefschrift uit 1861 over Ripperda's Spaanse periode beëindigt. Ook brengt Van der Veen sommige biografische gegevens met een niet gestaafde stelligheid. Zo kiest hij zonder overweging in een voorlaatste noot voor 1680 als geboortejaar en schrijft hij met zekerheid over Johan Willems opleiding bij de jezuïeten te Keulen, maar waar liggen de bewijzen?

Een voorbeeld van romantisering is de verbinding tussen een afgebeelde gravure van 1727-1728 en het reisverhaal van Nehemia Vegelin van Claerbergen uit 1719. Van der Veen laat Nehemia Ripperda ‘in innig gebed verzonken’ aantreffen (38-39); in het journaal is Ripperda slechts geknield voor een beeld (Ryksargyf Fryslân). Verderop schrijft hij een typering van de Spaanse ambassadeur Laules te Parijs foutief aan diens collega Beretti Landi in Den Haag toe (42). De jeugdigheid van Ripperda's tweede vrouw concludeert hij uit het amusante gegeven dat zij net bij de nonnetjes vandaan kwam. Ze was inderdaad achttien volgens een van de schaarse stukken in Ripperda's familiearchief (Rijksarchief Groningen). Op weg naar Wenen voorziet Van der Veen Ripperda reeds van een pseudoniem (46), terwijl Verschuer en A. von Arneth hem dit pas na aankomst gunnen. Zo hoopten de Habsburgse autoriteiten Ripperda's missie werkelijk geheim te houden. Het zijn uiteraard de details waarover de doorsnee lezer zich niet hoeft te bekommeren, maar het maakt de onderzoeker huiverig.

Johan Willem Ripperda is fraai geïllustreerd, maar het herhalen van de kleurenfoto's in zwartwit vanwege de bijschriften lijkt te veel op bladvulling. Dit sluit onbedoeld goed aan bij de vele luchtkastelen van de hoofdpersoon, maar doet geen recht aan de kennis van de auteur over zijn onderwerp. Deze had een meer gedegen studie kunnen opleveren.

J.W. Koopmans

H. Nicolai, *De Kingma-kroniek of, Hoe een familiegeheugen meer dan tweehonderdvijftig jaar intact bleef* (Dissertatie Groningen 1997; Groningen: Egbert Forsten, 1997, 342 blz., ƒ50,-, ISBN 90 6980 099 3).

Dit proefschrift, geschreven in opdracht van de Kingma-stichting, valt in drie delen uiteen: ongeveer 100 pagina's anekdotes, vignetten en stukjes uit het leven van vier Kingma's, die tussen 1760 en 1930 handelaars, olieslagers en bankiers waren; ongeveer 140 pagina's methodologische beschouwingen en sociale geschiedenis

van Makkum; en ongeveer 60 pagina's met een beschrijving van de lotgevallen van snuisterijen, het archief en de totstandkoming van het boek.

De auteur plaatst zich nadrukkelijk in de traditie van Ginzburg en Morelli. Hij vindt het oproepen van een beeld, de historische ontmoeting belangrijker dan het door hem nogal laatdunkend beschreven trekken van lijnen en zoeken naar oorsprongen, oorzaken en invloeden.

In de aan het proefschrift toegevoegde stellingen trekt hij een parallel tussen zichzelf en Huizinga. Ook Schama en Ankersmit hebben hem waarschijnlijk geïnspireerd.

Nicolai betoogt dat het Kingma-archief zoveel materiaal bevat, dat het voor zichzelf kan spreken en daarom geen plaatsing tegen een (cultuur)historische achtergrond nodig heeft. Zo zouden we de Kingma's niet hoeven te reduceren tot vertegenwoordigers van rolpatronen, maar ze veel beter kunnen leren kennen (12). Mij heeft hij niet overtuigd. Van de vier personen waar een hoofdstuk aan wordt gewijd, krijgen we alleen van Jan iets wat op een samenhangend beeld lijkt, en dan nog met karikaturale trekken: een onverbiddelijke man die alles deed om maar belangrijk te worden gevonden en overal zijn zin in wilde hebben. Als een zoon een gelovige vrouw trouwt, verbreekt hij alle contact en komt zelfs niet op zijn sterfbed; als een andere gelovig wordt, moet hij wanneer hij in de schulden komt opeens zijn studiekosten terugbetalen. Op bladzijde 58 klaagt Nicolai zelf trouwens ook dat zijn hoofdfiguren hem lijken te ontwijken.

De schrijver waarschuwt van tevoren, dat vaak de termen ‘misschien’ en ‘mogelijk’ zullen vallen. En inderdaad, naast speculaties in vragende vorm komen ze onvermijdelijk vaak voor. Maar voor mij echt storend zijn de plaatsen waar de schrijver van de onfeilbaarheid van zijn persoonlijke voorstelling overtuigd lijkt. Twee voorbeelden. Naar aanleiding van een terloopse zin in een zakenbrief waarin Jan Kingma zegt eens met zijn zoon te hebben gehooid, schrijft Nicolai (108): ‘Het kan niet anders of deze herinnering had andere opgeroepen’ om daarna gedetailleerd die herinneringen te beschrijven, compleet met gevoelens en gesprekken met in de brief niet genoemde personen. Of wanneer is verteld dat Jan behang met vrouwenfiguren had laten aanbrengen (166): ‘Vanaf de wand keken deze harpijen geringschattend op hem neer... Wat riepen ze? Diep in zijn hart wist Jan Kingma wat zij riepen. Hij had het altijd geweten’. En als er van een gebeurtenis twee beschrijvingen bestaan (85), hoeft die van een Kingma niet de juiste te zijn, al zegt Nicolai dat de Kingma's bekend waren om hun eerlijkheid (25).

Natuurlijk, geschiedschrijving hoeft niet droog te zijn. Maar wat een geschiedwerk voor mij van een historische roman onderscheidt is dat geschiedschrijving een sterkere intersubjectiviteit eist en dat noopt tot terughoudendheid bij termen als ‘het kan niet anders’. Ook mag de geschiedschrijver zich niet onttrekken aan het ‘gesprek zonder eind’, aan het aangaan van de discussie met voorgangers.

Gelukkig houdt Nicolai zich niet aan zijn credo en licht hij het archiefmateriaal wel degelijk toe. De noten geven veel interessante informatie. Het hoofdstuk over Hylke Jans (1708-1782) bevat een bespreking van het standsbesef in de achttiende eeuw. Die over Marten Hylkes (1746-1825) en Jan (1802-1875) tot beschouwingen over ontwikkelingen in de protestantse theologie. Dit laatste is aanleiding tot een hoofdstuk over de leefwereld en de tijdsbesteding van *upper class* Makkum in het midden van de negentiende eeuw die een grotere belezenheid verraadt dan de voor een proefschrift zeldzaam korte literatuurlijst van drie pagina's zou doen vermoeden.

Ook maakt hij boeiende opmerkingen over *oral history* en de rol van genealogische gegevens in anekdotes in een gedeelte, waarin hij laat zien hoe verhalen samen met erfstukken door de families gaan en hoe de - al dan niet veronderstelde - voorbeeldrol van voorvaderen tot navolging door nakomelingen kan leiden. Dit meer antropologische deel had ik graag nader uitgewerkt gezien, en niet alleen met voorbeelden maar ook met een theoretisch kader waarin aangeduid wordt in hoeverre de gegevens te generaliseren zijn.

Ook een plaatsing tegen de Friese en Makkummer economische situatie, zowel algemeen als in de branches waarin de Kingma's actief waren, lijkt me niet overbodig.

Tenslotte wordt verteld dat een Kingma van plan was te onderzoeken of de economische achteruitgang van

Friesland gevolgen had voor de inkoop van het familiebedrijf. Dat hij niet aan het antwoord toekwam is geen reden dat honderd jaar later niet te geven.

Het bestuur van de Kingma-stichting was geen bestuur op afstand, staat in het dankwoord (5). Dat zal de waarde van het boek als gedenkboek voor de Kingma's als kristallisatiepunt voor een uiteenvallende familietraditie hebben vergroot. Over het positieve effect op de waarde als proefschrift, als bijdrage aan de *body of knowledge*, ben ik minder zeker. Natuurlijk is zo een bestuur geen promotiecommissie en bestaat een inherente spanning tussen gedenkboek en dissertatie. Maar als op bladzijde 272 wordt verteld dat de schrijver soms werd opgebeld dat hij over die-en-die niet te kwaad moest denken, krijgt dit dankwoord voor mij een dubbele bodem.

W. Pelt

L.H.M. Wessels, *Bron, waarheid en de verandering der tijden. Jan Wagenaar (1709-1773), een historiografische studie* (Dissertatie Nijmegen 1996, Hollandse historische reeks XXVII, Den Haag: Stichting Hollandse historische reeks, 1997, xi + 617 blz., ƒ89,-, ISBN 90 72627 19 9).

Jan Wagenaar is vooral of zelfs uitsluitend bekend als auteur van de *Vaderlandsche historie* die in de jaren 1749-1759 voor het eerst verscheen, en daarna succes- en invloedrijk bleef. In zijn indrukwekkende *Bron, waarheid en de verandering der tijden. Jan Wagenaar (1709-1773), een historiografische studie* neemt Leo Wessels deze vaststelling als uitgangspunt. Enerzijds wil hij verklaren hoe dit eenzijdige beeld van de achttiende-eeuwse geschiedschrijver is ontstaan, en daarom besteedt hij veel aandacht aan de receptie van (het werk van) Wagenaar, zowel in zijn eigen tijd als later. Anderzijds wil Wessels het beperkte beeld corrigeren en uitbreiden. Wagenaar schreef immers niet alleen een *Vaderlandsche historie*, maar ook nog tientallen andere (grote en kleine) werken (in totaal zo'n twintigduizend pagina's), waaronder een *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden* (1738-1758) en *Amsterdam in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen ... beschreeven* (1760-1768). Hij was bovendien niet alleen geschiedschrijver, maar ook polemist en pamflettist, spectatorjournalist en stadscourantier, stadsklerk en vertaler van wetenschappelijke literatuur, moralist en predikant, en hij droeg zijn opvattingen uit over geloof en godsdienst, over maatschappij en economie, over literatuur en wetenschap, en natuurlijk over geschiedenis en geschiedschrijving.

Na een eerste hoofdstuk, dat als een bescheiden biografie kan worden gelezen, gaat Wessels uitgebreid in op Wagenaars positie ten aanzien van de historiografische traditie, én op de plaats die hij op zijn beurt in die traditie heeft ingenomen. Daarna bespreekt hij in afzonderlijke hoofdstukken diverse facetten van Wagenaars persoonlijkheid en oeuvre. Eén van die hoofdstukken is volledig gewijd aan de tegenstellingen tussen Wagenaar en Elie Luzac, die in de 'Witten-oorlog' tegenover elkaar stonden. Wessels toont aan dat het hier ging om een betekenisvolle *clash* tussen types intellectuelen, tussen 'fundamenteel verschillende geesteshoudingen en benaderingswijzen': de jurist stond tegenover de historiograaf, de *homo politicus* tegenover de *homo pragmaticus*, de filosofische tegenover de christelijke Verlichting, het normatieve denken tegenover het empirische, het *a priori* tegenover het *a posteriori*. De nauwkeurige analyse hiervan én van de aanleiding en het verloop

van het conflict biedt Wessels de mogelijkheid de geschied- en staatkundige opvattingen van Wagenaar uitvoerig te bespreken.

In een ander hoofdstuk wordt ingegaan op Wagenaars houding en positie ten aanzien van het geloof en de godsdienst. Hij verkeerde in het milieu van de Amsterdamse collegianten, die

streefden naar een innerlijke geloofsbeleving, en daarbij dogmatisme, geloofsdwang en religieuze onverdraagzaamheid, maar ook elke vorm van atheïsme afwezen. Hij legde zich toe op de kritische bijbelstudie en de fysico-theologie, die gericht was op 'het aantonen en bezingen van Gods bestaan, wijsheid en almacht, zoals deze zich aan de mens manifesteren in de grootheid en voortreffelijkheid van Zijn schepping'. In 1747, het jaar van de Franse inval en van het herstel van het stadhouderschap, publiceerde Wagenaar het spectatoriale tijdschrift *De Patriot*, waarin hij commentaar leverde bij de maatschappelijke en politieke actualiteit, maar ook meer algemene pleidooien hield, bijvoorbeeld voor spaarzaamheid en tegen 'politieke dweperij'. Vanaf 1756 ging hij in stedelijke dienst, eerst als schrijver van de *Amsterdamsche Courant*, in 1758 als 'historie schryver' van de stad, en in 1760 als 'eerste clercq ter secretarije'. Zijn historische arbeid werd hierdoor enerzijds vergemakkelijkt, omdat hij toegang kreeg tot de stedelijke archieven, maar anderzijds ook bemoeilijkt, omdat de uitoefening van deze drukke functies, die geen sinecures waren, veel van zijn tijd vergde. In het laatste hoofdstuk gaat Wessels uitgebreid in op de samenstelling van Wagenaars bibliotheek, die - dit is niet verwonderlijk - een goede afspiegeling is van de interesses, de werkzaamheden en de opvattingen van de historiograaf.

Het totaalbeeld van de man (en zijn oeuvre) doemt op uit een boek dat uitdrukkelijk geen biografie wil zijn. Bij gebrek aan voldoende egodocumenten kan een echte biografie van Wagenaar immers niet worden geschreven, constateert Wessels, en hij betreurt dat niet, aangezien de Amsterdamse geschiedschrijver 'bepaald geen kleurrijk of meeslepend leven' lijkt te hebben geleid. Een biografie wil hij dus niet schrijven, maar zijn boek vormt wel een *portret* van Wagenaar, en zo wordt het, met name in het besluit, ook voorgesteld. De geschiedschrijver verschijnt er als persoon: hij was 'geen genie' en ook 'geen kamergeleerde', maar wel 'conservatief van aard'. Hij 'getuigde van een scherp ontwikkeld veranderingsbesef' en 'prefereerde een eenvoudige en bevattelijke maar schilderachtige schrijf- en verteltrant'. Hij 'wenste niet blind te varen op de autoriteit van voorgangers', maar 'durfde zelf te denken en beklemtoonde het belang van eigen onderzoek'. En hij was 'ongevoelig voor de waan van de dag'. Dit portret en ook de rest van het boek getuigt van een sterk gevoel voor nuance, en van een gematigdheid die ook aan de achttiende-eeuwse historiograaf zelf eigen was. Toch heeft Wessels de neiging 'zijn' Wagenaar in verdediging te nemen (tegen Elie Luzac, Willem Bilderdijk en het onheuse nageslacht) en hem te rehabiliteren, en tot op zekere hoogte identificeert hij zich met zijn onderwerp. Als er moet gewezen worden op 'de nadelen en tekortkomingen van Wagenaars zienswijze', dan doet Wessels dat natuurlijk wel, maar het is een toegeven ('zo moet worden erkend'). De uitgebreide behandeling van de polemiek(en) tussen Wagenaar en Luzac wordt besloten met de, als een retorische vraag vermomde, vaststelling dat Wagenaar heeft gewonnen: 'Mag het in dit verband tekenend worden genoemd, dat heden ten dage Luzacs *Hollands rijkdom* als (betrouwbaar) naslagwerk slechts weinig meer wordt geraadpleegd, terwijl Wagenaars *Vaderlandsche historie* in dit opzicht nog regelmatig goede diensten bewijst', vraagt Wessels zich met nauwelijks verholen genoegen af.

Bron, waarheid en de verandering der tijden is geen biografie, en ook geen geschiedtheoretisch werk, maar wel, zoals de ondertitel aangeeft, een historiografische studie. Dit betekent voor Wessels vooral dat hij Wagenaar en zijn werk wil 'begrijpen en beoordelen in het licht van zijn eigen tijd', en dat hij zich wil onthouden van een te prominent gebruik van interpretatieconcepten die 'hun ijkpunt vinden in het hedendaags onderzoek'. Toch ontsnapt hij - uiteraard - niet helemaal aan het gewicht van de tradities die dit historiografisch onderzoek hebben bepaald en nog bepalen. In een voetnoot op pagina 210 stelt Wessels (terecht) dat 'vragen

als in hoeverre Wagenaar een modern veranderingsbegrip hanteert of in hoeverre hij past binnen het - conceptuele - kader van de Nederlandse Verlichting ... ongetwijfeld meer inzicht [bieden] in

het normatieve karakter van het hedendaags (geschiedtheoretisch) onderzoek dan in de aard van de geschiedbeoefening en geschiedschrijving in de achttiende eeuw'. Toch wijdt hij een volledig hoofdstuk (en in het bijzonder de laatste paragraaf daarvan) aan een positiebepaling van Wagenaar in de (Nederlandse) Verlichting. Zijn uitgangspunt en conclusie daarbij is dat de vraag of Wagenaar een verlicht geschiedschrijver was, niet met een eenvoudig ja of neen kan worden beantwoord, dat zijn positie op dit vlak 'ambivalent' was, en dat die positie geen intellectuele zwakte impliceerde, maar 'stoelde op een welbewuste overtuiging'. Elders heet het nochtans dat de geschiedschrijver een 'typisch vertegenwoordiger van de Noordnederlandse christelijke Verlichting' was, en 'een karakteristiek representant van de Noordnederlandse Verlichting'. Het antwoord op de gestelde vraag hangt inderdaad af van wat onder een term als Verlichting wordt verstaan, maar toch is het, in het licht van Wessels' uitgangspunten, wat vreemd dat hij zich die vraag zo vaak stelt.

Ook aan de neiging het belang van zijn studieobject te correleren aan zijn 'moderniteit' ontsnapt Wessels niet helemaal. Hij schetst de Amsterdamse historiograaf als een geschiedschrijver die zijn tijd vooruit was (in het besluit is sprake van 'het pionierskarakter van Wagenaars arbeid'), die getuigt van een voor zijn tijd bijzonder besef van 'de verandering der tijden', die 'een geschiedschrijving in dienst van het heden beslist afwees', die de geschiedenis seculariseerde, en streefde naar een 'historie van het volk' in plaats van de (traditionele) geschiedenis van vorsten. Kortom, als iemand met een persoonlijkheid en opvattingen die wonderwel overeenkomen met hedendaagse overtuigingen en gevoeligheden, en die precies daarom nog relevant is. Ondanks zijn uitdrukkelijk voornemen Wagenaar te begrijpen in het licht van zijn eigen tijd, kan Wessels niet nalaten het 'historisch gelijk' van zijn held te benadrukken: 'Latere geschiedkundige ontwikkelingen - en dan mag bij voorkeur worden gedacht aan de koers die Ranke en de zijnen hebben ingeslagen - zouden uitwijzen dat het 'historisch gelijk' veeleer dient te worden gezocht in de richting die Wagenaar prefereerde dan die van zijn contemporaine opponenten, de eertijds door menigeen zo gewaardeerde representanten van een geschiedschrijving *en citoyen et en philosophe*'. En Wagenaar was ook een voorloper van het historisme: 'In dit verband mag nog worden geconstateerd dat belangrijke aspecten en tendenties zich eerst in de geschiedbeschouwing van het zogeheten historisme ten volle zouden ontplooien - een anti-determinisme, een zeker ontwikkelingsbesef en een 'bloss sagen' - als onderstroom in elk geval al eerder in de geschiedschrijving kunnen worden onderkend en als zodanig, hoe rudimentair ook, al in de beschouwingswijze en inzichten van Wagenaar herkenbaar zijn'.

Maar een dergelijke passage, die komt uit de voorlaatste alinea van het besluit van het boek (en op zo'n plaats mag een auteur al eens in de lucht schieten), verraadt slechts Wessels geloof in de relevantie van zijn onderwerp. Ze doet in elk geval niets af van de erudiete rijkdom van zijn lijvige studie. Aangezien Wessels geen biografie wilde schrijven, maar een historiografische studie, kon hij niet terugvallen op een traditionele, voor de hand liggende maar ook beproefde opbouw die door het gekozen genre werd opgelegd. De structuur die hij aan *Bron, waarheid en de verandering der tijden* heeft gegeven, blijft hier en daar wat ondoorzichtig. Hoe de verschillende hoofdstukken zich precies tot elkaar verhouden, welk pad van het begin van het boek naar het einde leidt, is voor de lezer niet altijd even duidelijk. Soms kan men zich afvragen waarom een bepaald aspect van Wagenaars opvattingen en werk op deze en niet op een andere plaats in het boek wordt behandeld. Bijwijlen lijkt het om een opeenvolging van min of meer afzonderlijke deelstudies te gaan, om capita selecta, die natuurlijk wel zorgvuldig zijn gekozen

en, uiteindelijk, een totaalbeeld prijsgeven, maar waarin men ‘onderweg’ wel eens verloren dreigt te lopen. Ook de nauwgezetheid waarmee Wessels steeds opnieuw zijn beweringen en conclusies onderbouwt, brengt hem ertoe nu en dan in herhaling te vallen (zo komen sommige

citaten en verwijzingen meermaals terug). Toch is dat uiteindelijk slechts een keerzijde van de vele kwaliteiten waarvan dit boek blijk geeft, zoals de genereuze eruditie en de scrupuleuze nauwkeurigheid waarmee Wessels analyseert, formuleert en (steeds weer opnieuw) nuanceert. Die maken het de lezer niet altijd gemakkelijk, maar ze maken *Bron, waarheid en de verandering der tijden* wel tot een - voor zover dat mogelijk is - definitieve en beslist interessante studie.

Tom Verschaffel

J.E. Schooneveld-Oosterling, ed., *Generale missiven van gouverneurs-generaal en raden aan Heren XVII der Verenigde Oostindische Compagnie*, XI, *1743-1750* (Rijks geschiedkundige publicatiën. Grote serie CCXXXII; Den Haag: Instituut voor Nederlandse geschiedenis, 1997, xii + 949 blz., *f*151,-, ISBN 90 5216 085 6).

De grondlegger van deze reeks bronnenpublicaties, dr. W.Ph. Coolhaas, berekende in 1960 dat er tien delen van elk zo'n 800 bladzijden nodig zouden zijn om alle generale missiven van de gouverneur-generaal en raden in Batavia van 1610 tot 1800 uit te geven. Dat bleek een misrekening te zijn. Deel X is nog niet uitgekomen, en zal de jaren 1737 tot 1743 beslaan. Het hier besproken deel XI begint met de missive van 3 juli 1743 en eindigt met een missive van 29 september 1750. Nu zijn er verschillende mogelijkheden: Coolhaas was een optimist, óf zijn schatting dat het ging om 120.000 foliobladen was te laag, óf de selectie van Coolhaas was voor de bewerkers na hem te beperkt. Waarschijnlijk is de combinatie van deze drie er de oorzaak van dat wij nu pas tot het midden van de achttiende eeuw gevorderd zijn.

Deel XI bevat de tekst van 41 missiven uit Batavia van 1743 tot en met 1750. Een generale missive is een officiële rapportage van de gouverneur-generaal en raden van Indië aan de Heren XVII over de gang van zaken in alle vestigingen van de compagnie in Azië. Alle kantoren worden erin besproken en zo krijgt de lezer van de missive een prachtig beeld van wat zich afspeelt op Ambon, Ternate, Banda, in Makassar, Palembang, Siam, China, Japan, Sumatra's westkust, Bengalen, Coromandel, Ceylon, Malabar, Perzië, Mokka, Kaap de Goede Hoop, Java's oostkust, Bantam, Cheribon en, altijd als laatste, Batavia. De missiven zijn toegankelijk gemaakt door uitgebreide indices, vier in getal, en wel op persoonsnamen, geografische namen, scheepsnamen en overige termen. Vooral die laatste index is voor eenieder die zich graag verdiept in vreemde zaken interessant. Om er een paar te noemen: guttegom, malmals, ragiadoor, sollogesjes, thombo, oeliam. Die termen worden niet verklaard, maar een ervaren lezer kan uit de context vaak wel opmaken waarover het gaat. Want dat moet gezegd: het lezen van deze bronnen is voor ongeoefenden in het achttiende-eeuwse Nederlands niet gemakkelijk.

De missiven worden overigens niet integraal weergegeven. Coolhaas merkte destijds al op dat hij, hoe hij zijn keus ook zou doen, steeds historici zou teleurstellen. Vervolgens lichtte hij zijn beperkingen toe en tevens zijn voorkeur, destijds de niet-Indonesische gebieden en de economische geschiedenis. De weggelaten teksten werden kort geparafraseerd. De bewerkster van deel XI geeft geen uitgebreide verantwoording van haar keuze. Zo te zien is die niet geheel anders dan die van Coolhaas.

De periode 1743-1750 beslaat de tijd van gouverneur-generaal Gustaaf Willem baron van Imhoff. De vader van Gustaaf Willem was afkomstig uit Oost-Friesland. Hij trouwde met Isabella Boreel. De Amsterdamse familie Boreel had vele bestuurlijke relaties en handelscontacten in hoge kringen, onder meer met de VOC. Gustaaf Willem, geboren in 1705, ging in 1725 naar Batavia, in de rang van onderkoopman. Hij steeg snel in de organisatie. In 1729

werd hij bevorderd tot opperkoopman. Het jaar erop al benoemde de Indische regering hem tot haar secretaris en tegelijkertijd tot waterfiscaal. In 1732 werd Van Imhoff extra-ordinaris lid van de Raad van Indië.

Toen in het begin van 1736 problemen op Ceylon ontstonden, stuurde de Hoge Regering Van Imhoff erheen als nieuwe gouverneur. Zijn aanpak was praktisch en direct. Begin 1737 en ook het jaar erop ging hij op reis om zich persoonlijk van de toestand op de hoogte te kunnen stellen. Van Imhoff nam snel beslissingen en al in 1738 werd geconstateerd dat de rust teruggekeerd was. Eigenlijk wilde de gouverneur toen terug naar de Republiek, naar Amsterdam, waar zijn familieleden hem wel aan een aanzienlijke positie zouden kunnen helpen. Dat lukte niet, maar in 1740 werd Van Imhoff benoemd tot lid van de Raad van Indië, onder gouverneurgeneraal Adriaan Valckenier. In oktober van dat jaar vond in Batavia de beruchte Chinezenmoord plaats. Dit leidde tot een regeringscrisis en tot de ‘opzending’ van Van Imhoff naar Nederland, waar hij in 1741 aankwam. Toen bleek dat de Heren XVII hem inmiddels tot gouverneur-generaal hadden benoemd, in plaats van Valckenier die teruggeroepen werd om zich te verantwoorden voor de gang van zaken in 1740. Van Imhoff kon zich vrijpleiten en zette uiteindelijk in 1743 weer voet aan wal in Batavia, dit keer als de hoogste gezaghebber van de compagnie in Azië.

Op een schilderij van Ph. van Dijk uit 1744 zien wij de kersverse gouverneur-generaal afgebeeld, in een klassiek interieur, met een globe naast zich, een donkere bediende in exotische kleding op de achtergrond. Van Imhoff kijkt ons recht aan, een kleine tevreden glimlach op de lippen. De indruk is die van een energieke man. En dat was hij ook. Vrijwel geen onderdeel van de organisatie van de compagnie ontsnapte aan zijn aandacht. Een belangrijk aspect was bijvoorbeeld het feit dat zoveel Europeanen al na een kort verblijf in Batavia stierven. De ‘ongesondheijt’ van Batavia was sinds het midden van de jaren dertig van de achttiende eeuw spreekwoordelijk en niemand wist precies waarom. Van Imhoff nam maatregelen, zo goed hij kon met de middelen van zijn tijd. Zo stichtte hij het Buitenhospitaal waar een strenge hygiëne heerste. De werkelijke oorzaak van de ongezondheid waren de visvijvers die in 1733 dichtbij Batavia in bedrijf werden genomen (zie P.H. van der Brug, *Malaria en malaise. De VOC in Batavia in de achttiende eeuw* (Leiden, Amsterdam, 1994)). In die vijvers ontwikkelden zich de muskieten die malaria overbrengen voorspoedig. De meeste pas gearriveerde nieuwkomers hadden weinig weerstand tegen de malaria. De helft overleed al binnen een half jaar na aankomst.

De gevolgen van deze ‘voorbeeldelose’ sterfte waren ernstig. Uit de missiven blijkt dat Van Imhoff en zijn raden van Indië iedere keer weer klagen over het gebrek aan mensen, zowel aan soldaten als aan scheepsvolk. Schepen kunnen niet uitvaren, forten worden niet bemand. In de missive van 17 oktober 1749 bijvoorbeeld laat de Indische regering weten dat het toezicht op wat er precies in de Molukken gebeurt, niet volledig kan zijn ‘door gebrek aan zeevarende’ (755).

Naast de bestrijding van de ongezondheid nam Van Imhoff veel andere initiatieven, zo ook op het terrein van scholing. Hij richtte in 1743 een Académie de marine op, een zeevaartschool, en in 1745 een Latijnse school en seminarium. Beide overleefden Van Imhoffs regeerperiode niet lang. Zo verging het ook andere instellingen en maatregelen, niet omdat het op zichzelf geen loffelijke initiatieven waren, maar omdat zij op de lange termijn toch niet goed overdacht bleken. Van Imhoff overleed in november 1750, na een paar maanden ziek te zijn geweest. Het reilen en zeilen van de compagnie in Azië onder zijn bewind is nu door de publicatie van de generale missiven een stuk dichterbij gebracht.

E.S. van Eyck van Heslinga

Nieuwste geschiedenis

J.F. Fischer Fzn., *De dag-journalen met de complete authentieke geschiedenis van 's lands schip van oorlog Delft en de waarheid over de zeeslag bij Camperduin* (Franeker: Van Wijnen, 1997, 544 blz., ƒ239,50, ISBN 90 5194 166 8).

Precies tweehonderd jaar na de slag bij Camperduin lag er een biografie op tafel van 's lands oorlogsschip 'Delft', dat bij die slag verloren ging. Door de bevlogenheid van de auteur wekt het schitterend uitgevoerde werk onweerstaanbaar de indruk van een epos, niet alleen over die slag maar ook over het schip zelf. De inleiding leest als het verhaal van een plotselinge verliefdheid, ontvlamd toen Fischer voor het kantoor van de havenmeester te Scheveningen een gerestaureerd anker zag staan dat van de 'Delft' kon zijn geweest. Sedertdien is zijn liefde voor dat schip niet meer geluwd. Een belichaamde historische sensatie. Wie zal hem erom blamen? De uitgave laat zien wat een schat aan informatie door speurzin en volharding ook over een geheel vergeten object uit het verleden boven water kan worden gebracht, en hoezeer zo'n object dan kan gaan leven. Fischer heeft zich vereenzelvigd met 'zijn' schip. Het wordt als een troetelkind in beeld gebracht, van de conceptie en aanbesteding door de Admiraliteit te Rotterdam in 1781, tot de capitulatie voor de Britten op 11 oktober 1797 en de ondergang van het wrakgeschoten schip vier dagen later. Van de 376 opvarenden waren er toen 47 gesneuveld en 113 verdronken, naast 97 vermisten. Kapitein Gerrit Verdooren werd krijgsgevangen gemaakt, maar na terugkeer door de krijgsraad van alle blaam gezuiverd. Het wrak zelf verdween uit de herinnering. Bijna twee eeuwen later, in oktober 1977, stiet het net van een viskotter er bij toeval op, twintig mijl uit de kust voor Scheveningen. In een vijftigtal duiktochten is tot nu toe een groot aantal voorwerpen van het schip geborgen. Volgens de schrijver kan dit bij geschikt getij nog jaren doorgaan.

Het boek dat Fischer over de 'Delft' heeft samengesteld is de meest complete biografie van een schip die een historicus zich kan wensen. Het is gelukkig ook in een toegankelijke taal geschreven. Het voor landrotten zo weerbarstige idioom van de scheepsbouwers en zeilers wordt in een zeer uitvoerige woordenlijst verduidelijkt. Het boek weet ook de volstrekte leek met de tastbare realiteit van een vroegmodern zeilschip vertrouwd te maken, van de uitrusting van een matroos tot de bevoorrading, van de salarissen tot de ordeproblemen, van het dagelijks leven aan boord tot de bedrijfsongevallen, van het praktijkonderricht in de stuurmanskunst tot de komische aarzelingen over de diplomatieke cadeaus die de dey van Algiers verwacht. Alle aspecten van de scheepsbouw, van het schip, van de bemanning, van het leven op het schip en van de wederwaardigheden ervan in de Noordzee, het Kanaal en de Middellandse Zee worden er zo uitvoerig en gedetailleerd mogelijk in verhaald, in strikt chronologische volgorde. Daarnaast worden de bronnen nog eens in extenso gepubliceerd. Zo vinden we er het complete bestek van het schip (met losbladige reconstructietekeningen), een integrale inventaris van het opgetuigde schip, lijsten van scheepsbehoeften, de inhoud van de medicijnkist, de scheepsjournalen, uitvoerige schema's van de oorlogshandelingen, de volledige tekst van tal van officiële stukken over de marine, de handelingen van de krijgsraad, en een groot aantal illustraties over aspecten van scheepsbouw, marine en oorlogvoering, naast de beschikbare portretten van alle betrokkenen, tot en met een afbeelding van een haarlokje van de eerste luitenant, door een nazaat in Denemarken piëteitsvol bewaard (321). De auteur heeft dan ook alle afbeeldingen opgenomen die van verre of nabij met het leven van 'zijn' schip te maken kunnen hebben gehad. De uitgever

verdient een groot compliment voor dit in alle opzichten schitterend verzorgde boek, met een heldere typografie, een fraaie lay-out en een perfecte kleurendruk.

Het moet een grote frustratie voor Fischer zijn geweest dat ondanks alle speurwerk geen afbeelding van ‘zijn’ schip is ontdekt, ook al staat het ongetwijfeld ergens tussen de andere schepen op de prenten van de slag bij Camperduin afgebeeld. Geen nood. Op basis van het bestek, van enkele tekeningen van scheepsbouwer P. van Zwijndregt en van de algemene richtlijnen van de Staten-Generaal konden reconstructietekeningen worden gemaakt (door P. Akkerman). Vervolgens werd een maquette vervaardigd door wereldkampioen scheepsmodelbouw G.J. Vooijs, werd de ‘Delft’ in volle zee geschilderd door A. Hoekmeijer, en werd het negentiende-eeuwse schilderij van de Slag bij Camperduin (door W.J. Huggins) gekopieerd door S. Balyon. De vervaardiging van een klein model in een fles door P. Thie completeert de collectieve *happening* rond de herontdekking van dit schip. Intussen is in Delfshaven ook de herbouw van het schip al aangepakt.

Hoe verhoudt zo'n scheepsbiografie zich nu tot de geschiedschrijving? Ongetwijfeld worden veel bronnen ontsloten en (doch daar schiet het boek nogal eens over zijn doel heen) integraal gepubliceerd. Maar de pretentie nu eindelijk de ‘waarheid’ rond de slag bij Camperduin te hebben geopenbaard, zal sommigen doen glimlachen, zo goed als de opmerking dat niets in het boek ‘verzonnen’ is (10). Vooral hindert het gebrek aan inzicht in de verhouding tussen hoofd- en bijzaken, het soms ronduit naïeve beeld van de strijd tussen prinsgezinden en patriotten, geheel vanuit de scheepsgeschiedenis beoordeeld, en de objectgerichte benadering van de geschiedenis, alsof politieke belangen, economische voorwaarden, sociale verhoudingen en culturele waarden allemaal ondergeschikt zijn aan de blote materie, als er tenminste al naar wordt verwezen. Een ouderwets boek, met andere woorden, maar wel heel mooi, met liefde geschreven, en door zijn aandacht voor het concrete leven uitermate geschikt om bij beginners enthousiasme voor de geschiedenis op te wekken.

Willem Frijhoff

O. Moorman van Kappen, E.C. Coppens, ed., *De Bataafse Omwenteling en het recht. La révolution batave et le droit. Acta van het rechtshistorisch colloquium over de betekenis van de Bataafsche Revolutie (1795) voor de rechtsontwikkeling in Nederland (Utrecht-Nijmegen, 29 en 30 mei 1995). Actes du colloque d'histoire du droit sur l'importance de la révolution batave (1795) pour l'évolution du droit aux Pays-Bas (Utrecht-Nimègue, les 29 et 30 mai 1995)* (Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt-instituut XXXIX; Nijmegen: GNI, 1997, xii + 218 blz., ISBN 90 71478 53 X).

Het is verheugend dat althans de *rechts*geschiedenis van de Bataafse tijd in het herdenkingsjaar 1995 aandacht heeft gekregen. Daartoe is immers gerede aanleiding. Terecht schrijven de redacteuren in hun voorwoord dat de Bataafse Omwenteling de oude, inmiddels sterk bekritiseerde statenbond hielp omvormen tot een eenheidsstaat. Er kwam een Nationale Vergadering, een gekozen parlement, tot stand; de constitutie van 1798 werd gecreëerd; een centrale regering met ministeries als uitvoerende lichamen kwam eveneens tot stand. Nationaal burgerschap werd ingevoerd en de rechten van de mens en burger werden in 1795 afgekondigd. De scheiding van kerk en staat werd doorgevoerd en men verleende

aan de joden het burgerschap in 1796. Bij zovele fundamentele veranderingen in het staats- en burgerrecht verbleken 1848 en 1948.

De acta van het Nijmeegse colloquium omvatten elf bijdragen van Franse en Nederlandse (rechts)historici. De invloed van de ontwikkelingen in Frankrijk op de Nederlandse pogingen tot het schrijven van een nieuwe grondwet (de eerste na het Unieverdrag van 1579!) staat centraal in de bijdragen van Pierre Villard en Jean-Louis Harouel. De eerste bespreekt de

inwerking van de Franse constitutie van 1795 op het inmiddels - sinds de monumentale bronnenuitgave van L. de Gou - roemruchte ontwerp voor een Bataafse staatsregeling van de hand van Charles Daunou. De tweede bespreekt de houding van het Directoire tegenover de zogenaamde ‘zuster’-republieken, waaronder de Bataafse.

De Nederlandse bijdragen omvatten een keur van relevante aspecten: D.A.J. Overdijk geeft een gedegen overzicht van de ‘Regeling van het algemeen kiesrecht in Nederland in de jaren 1795-1798’. Bedeelden en bedienden werden van het (getrapte) kiesrecht uitgesloten, evenals natuurlijk vrouwen. Orangisten en andere politieke staatsvijanden bleven er eveneens van verstoken. Aan de joden werd, alsnog, het kiesrecht formeel toegekend. R.E. de Bruin behandelt in zijn bijdrage ‘Gefragmenteerde volkssoevereiniteit. Democratie op lokaal en regionaal niveau, 1795-1798’ het probleem van de praktische definitie van het concept ‘soevereiniteit’: kon met één pennenstreek een één- en ondeelbaar Nederlands volk geschapen worden? Vooralsnog moesten op het lokale vlak werkbare formules gevonden worden. Daarop aansluitend geeft mevrouw M. van de Vrugt een overzicht van het probleem ‘Bestuurlijke herindeling, waarom en hoe’, allicht met een knipoog naar de actuele problematiek. F. Keverling Buisman biedt een regionaal perspectief in ‘Bestuurlijke hervormingen in Gelderland na de Bataafse Revolutie’, gebaseerd op de voortreffelijke inventaris van de Gelderse archieven uit de Bataafs-Franse tijd. M.W. van Boven vestigt de aandacht op de continuïteit in de inbreng van gestudeerde juristen in de rechtspraak: ‘Een blijvend domein van juristen. De rechtspraak voor en na de Bataafse Omwenteling van 1795’. Die tendens zou trouwens spoedig veel sterker worden. In de bijdrage van T.J.M. Kolfschoten, ‘De betekenis van de Bataafse Revolutie voor de ontwikkeling van het burgerlijk procesrecht’ wordt aandacht besteed aan de rechtscodificatie, met name de totstandkoming van de *Algemeene manier van procedeeren*, een ontwerpregeling van het civiele en criminele procesrecht uit 1799, die het echter niet tot wet heeft gebracht. Een nog weinig ontgonnen terrein betreedt A.J.B. Sirks in zijn studie over ‘De Bataafse Revolutie en Nederlands-Indië’. Al direct in 1796 lag het probleem op tafel of de aanstaande Nederlandse grondwet in haar geheel op ‘de’ bewoners van de Oost - en de andere koloniën - toepasselijk zou (moeten) zijn. E.C. Coppens betrekt er in zijn bijdrage de veroverde Oostenrijkse Nederlanden bij: ‘Eén grote onzekerheid. De invoering van de Franse wetgeving in de Zuidelijke Nederlanden na 1795’ - een uiterst belangrijke episode in de Belgische geschiedenis, waarin waarschijnlijk de basis werd gelegd voor de eigen, op Frankrijk georiënteerde evolutie. O. Moorman van Kappen, ten slotte, presenteert in ‘La révolution batave de 1795 et le droit constitutionnel’ een bijzonder nuttig overzicht en *status quaestionum* van de grondwettelijke geschiedenis in deze periode en van de betekenis ervan voor de verdere Nederlandse constitutionele ontwikkelingen.

De Franse (rechts)historici hebben zeker al vanaf 1986 in het kader van hun *bicentenaire* ruimschoots aandacht besteed aan hun ‘revolutionair’ recht. (Zie bijvoorbeeld *La Révolution et l'ordre juridique privé: rationalité ou scandale? Actes du colloque d'Orléans, 11-13 septembre 1986* (2 delen; Parijs, Orléans, 1988) waarin ook vier bijdragen over België en één over Nederland zijn te vinden; en verder de immense programma's in *1789-1989 Bicentenaire de la révolution française, bulletin de la Commission nationale de la recherche historique pour le bicentenaire de la Révolution française* (5 delen; Parijs, 1983-1989). Gelukkig hebben de rechtshistorici het grote belang van de Bataafse periode voor onze geschiedenis te rechter tijd voor het voetlicht gebracht. Jammer genoeg ontbreekt aan deze bundel een index

die het de lezer mogelijk zou maken in de verschillende bijdragen gemeenschappelijke namen te traceren, zoals Daunou, Cras of Thorbecke.

A.H. Huussen jr.

M. Leidelmeijer, *Van suikermolen tot grootbedrijf. Technische vernieuwing in de Java-suikerindustrie in de negentiende eeuw* (Dissertatie Eindhoven 1997, NEHA-series III XXV; Amsterdam: NEHA, 1997, 367 blz., ƒ52,50, ISBN 90 5742 007 4).

Een van de meest opmerkelijke facetten van de landbouwkundige ontwikkeling van Java in de koloniale tijd was het ontstaan van een technologisch hoogwaardige suikerindustrie met een hoge mechanisatiegraad en een opmerkelijk hoge productiviteit per arbeider of hectare; dit past niet geheel moeiteloos in het stereotiepe beeld van een sterk op goedkope arbeid gebaseerde primaire productie in de koloniale economie en ook niet bij de voorafgaande traditionele suikerproductie op Java op ambachtelijke grondslag. Mevrouw Leidelmeijers intentie is om na te gaan op welke wijze deze verschuiving, van het ambachtelijke naar het technologisch geavanceerde, plaatsvond. Daartoe kiest ze een benaderingswijze die nauw aansluit bij het werk dat sinds enkele jaren wordt gedaan door de groep techniekgeschiedenis aan de Technische universiteit Eindhoven. Bij deze aanpak wordt technische ontwikkeling beschouwd als een breed maatschappelijk proces waarin drie componenten een centrale plaats innemen, te weten diffusie van kennis, selectie van methoden en vernieuwing in de productie. Dit boek, waarop de auteur in 1997 aan de Technische universiteit Eindhoven promoveerde, is globaal chronologisch opgebouwd maar op een dusdanige wijze dat genoemde drie componenten van technologische ontwikkeling in elk tijdvak door middel van *case studies* aan bod komen.

Op een tweetal hoofdstukken van inleidend karakter - Java in vogelvlucht van 1795-1942 en suikerindustrie elders (West-Indië) - volgt een beschouwing over het eerste tijdvak, van de late achttiende eeuw tot aan het cultuurstelsel in 1830. De *case study* hier betreft de diffusie van de uitvindingen van twee geleerden, een succesvolle Nederlander, A. Hartsinck, die over goede contacten beschikte, en een minder succesvolle Fransman, J.G. Gaudin Dutail. Het tweede tijdvak valt samen met het cultuurstelsel op Java, 1830-1870, toen gedwongen leveringen van dorpen aan het gouvernement blijkbaar de technische vooruitgang niet overbodig maakten. Hier gaan de *case studies* over de introductie en verspreiding van vacuümpannen in de suikerfabrieken op Java en de adviezen van de Utrechtse hoogleraar G.J. Mulder (overigens een lastig mens blijkens Leidelmeijers beschrijving) inzake nieuwe chemische procédés en de 'ideale' suikerpers uitgebracht aan het ministerie van koloniën. De derde periode bestrijkt de jaren van de afschaffing van het cultuurstelsel, althans wat suiker betreft, in 1870 tot de eeuwwisseling. De proefstations, die in de jaren twintig faam zouden verwerven vanwege de daar uitgeteste hoogproductieve variëteiten, dienen in dit tijdvak als *case study* van technologische ontwikkeling.

In haar conclusie rekent Leidelmeijer af met de geijkte opvatting in de historiografie die luidt dat de suikerindustrie op Java aanvankelijk te lijden had onder een technologische achterstand die echter snel werd ingehaald door de inspanningen na de suikercrisis van 1884. Volgens Leidelmeijer was er geen sprake van een radicale verandering na 1884 maar eerder van een geleidelijke technische vooruitgang die begon met de overschakeling op Westerse productiemethoden, in plaats van de traditionele Chinese methoden, in de vroege negentiende eeuw.

Het 'nieuwe' beeld van de technologische ontwikkeling van de suikerindustrie op Java is met de nodige overtuiging overgebracht. Desalniettemin zijn enkele kritische kanttekeningen bij dit betoog op hun plaats. Allereerst op methodologisch vlak: het betoog staat of valt met de representativiteit van de gekozen *case studies*. Is het mogelijk om vanuit de hier genoemde studies te generaliseren naar de gehele

bedrijfstak? Bovendien wekt het bevreemding dat het bronnenmateriaal zo eenzijdig samengesteld is; de auteur heeft zelfs nadrukkelijk ervan afgezien om bedrijfsarchieven te raadplegen. En dat bij een bedrijfstak waar het particuliere kapitaal, in elk geval vanaf 1870 en eigenlijk voor een belangrijk deel reeds daarvoor, het voor-

touw nam. Wellicht zijn dit keuzes die noodzakelijk waren om überhaupt het proefschrift binnen de toegemeten tijd te voltooien, maar het blijft een kwestie van prioriteiten bij de inrichting van het onderzoek.

Het inleidende overzicht van de suikerindustrie op Java op de lange termijn is, wellicht noodzakelijkerwijs, globaal gehouden maar doet niet geheel recht aan de recente historiografie. Zo ontbreekt elke verwijzing naar de discussie over de verschuiving van gouvernementsproductie naar particuliere producenten al vóór de ontmanteling van het cultuurstelsel; hiervoor heeft bijvoorbeeld Houben in 1993 de aandacht gevraagd. Het meest eigenaardige van de suikerindustrie op Java, dat door Knight zo treffend omschreven is als een 'First World factory in a Third World field', had eveneens uitgebreider aan bod mogen komen.

Bij de uitvoering heeft Leidelmeijer helaas enkele steken laten vallen. Sommige grafieken (bijvoorbeeld op bladzijde 16 en 41) zijn nagenoeg onleesbaar door een veelvoud aan lijnen en symbolen. De annotatie lijdt onder een contaminatie van twee systemen, het sociaal-wetenschappelijke gebruik om alleen naar auteursnamen en jaartallen (met daarbij behorende paginanummers) te verwijzen aan de ene kant en aan de andere kant het onder historici geliefde systeem om dit soort informatie in eindnoten op te nemen. Bij het eerste systeem is het juist niet nodig om eind- of voetnoten te maken terwijl bij het laatste een extreme beknoptheid in de verwijzingen overbodig wordt. De weergave van titels in de bibliografie vertoont tal van inconsistenties en het is ook ongelukkig om de verschillende afleveringen van de, voor deze studie uiteraard zeer bruikbare reeks bronnenpublicaties genaamd *Changing economy in Indonesia*, als artikelen aan te duiden; het zijn volwaardige boeken. Overigens was het artikel van Knight, waaraan bovengenoemde omschrijving ontleend is, tegen de tijd van de voltooiing van dit proefschrift al in druk verschenen (in: J.Th. Lindblad, ed., *Historical foundations of a national economy in Indonesia, 1890s-1990s* (Amsterdam, 1996)).

Kortom, een dissertatie over een belangrijk en interessant onderwerp, met veel enthousiasme, verve en ambitie geschreven, die een nieuwe visie aankondigt maar ook weleens vragen bij de lezer oproept.

J.Th. Lindblad

H. Schulte Nordholt, *Outward appearances. Dressing state and society in Indonesia* (Proceedings Koninklijk instituut voor taal-, land- en volkenkunde IV; Leiden: KITLV press, 1997, viii + 371 blz., ƒ50,-, ISBN 90 6718 118 8).

Outward appearances heet de bundel die Henk Schulte Nordholt samenstelde. Het is een intrigerende titel. Op het eerste gezicht verwijst hij naar uiterlijkheden, in dit geval naar modeverschijnselen in Nederlands-Indië en Indonesië op het gebied van kleding, van monumentale ornamenten en van de opmars van bijvoorbeeld de gloeilamp voor huiselijk gebruik. In feite gaat de bundel niet over modes op zich, maar over de symbolische betekenis van modeverschijnselen.

De bundel opent na een boeiende inleiding van Schulte Nordholt met een overtuigend stuk van Kees van Dijk over de politieke en sociale betekenis van bijvoorbeeld de overgang van de naakte tors naar de bekleding ervan met blouse of hemd. Ook de schoen is van belang; wanneer gingen inheemse mensen schoenen dragen; wat betekende de schoen voor hun status; hoe beviel het dragen ervan?

De overgang van de kleding in de (post-)koloniale periode naar het Indonesië van nu komt eveneens aan de orde, met aandacht voor de arabisering danwel islamisering van de mode. De wisselwerking tussen de besturende spraakmakers en de vol-

gende burgers die de basis vormt van vele veranderingen in mode en stijlen wordt uitvoerig beschreven; die beschrijving geeft het stuk zijn diepgang.

Minder overtuigend is de bijdrage van Rudolf Mrázek over de opkomst van de inheemse dandy. Mrázek ironiseert de hang naar hygiëne van de blanken, maar zijn bewijsmateriaal wordt ontsierd door de verbinding die hij legt tussen boeken als van mevrouw J.J.M. Cateniusvan der Meijden (*Ons huis in Indië*) over hoe de blanke vrouw in de Oost hoort te leven (schoon) en het werk van de apotheker Tillema die in zijn zesdelige werk *Kromoblanda* op indringende wijze vroeg om maatregelen die de cholera, de tyfus en andere ziekten moesten indammen. Tillema reisde met de camera in de aanslag de archipel door en schreef en fotografeerde een standaardwerk bij elkaar over woonomstandigheden, kampongverbetering en preventie van ziekte. Zijn schetsen en foto's van inheemse huizen van de gewone man dienen nog altijd als uitgangspunt van vele studies, ook in Indonesië zelf. Tillema was dan ook allerminst een westerse dwaas die zijn normen en waarden wilde opleggen aan de inheemse bevolking; hij was een ijverig criticus van het regeringsbeleid en noemde de Europeanen de ‘geldverstrekkers en geldtrekkers’ van de Oost.

Niet geheel helder van thematiek en feiten is ook de bijdrage ‘Maelstroom and electricity’ van Henk Maier. Aan de hand van een Philips-advertentie voor het gebruik van een gloeilamp in de huiskamer probeert Maier een beeld te schetsen van de westerse poging het inheemse familieleven om te buigen naar het gezellige kerngezinnetje van de westerling, met vader, moeder en een kindje. Het idee op zich is aardig, maar het materiaal is zo mager dat de lezer geen houvast krijgt.

Mooi en indrukwekkend is daarnaast het stuk van Teruo Sekimoto die al veldwerkend onderzocht waar toch die omheiningen, toegangspoorten en de geschilderde cijfers op de daken van huizen vandaan komen (HUT RE KE-30 bijvoorbeeld verwijst naar de dertigste viering van het bestaan van de Republiek Indonesië).

Hij legt een verband tussen de politieke mobilisatie van de mensen in de nieuwe orde van Soeharto en de wijze waarop van bovenaf ‘uniforms and concrete walls’ (de titel van zijn bijdrage) het aanzien van de dorpen gingen bepalen. Ook bij hem komt het thema hygiëne aan de orde; hij ridiculiseert niet, maar beschrijft indringend en zeker ook politiek geëngageerd op een wijze die men wel serieus móet nemen.

Het omvangrijkste stuk in de bundel is dat van William H. Frederick over ‘cloth, uniform and pemuda style in East Java (1945-1949)’. Frederick heeft veel werk van zijn stuk gemaakt, en wijst op de textielschaarste in de revolutie. Waar hij de wijze van kleden van de jonge revolutionairen duidt, is er misschien iets te weinig aandacht voor het feit dat ‘we gewoon aantrokken wat we konden vinden, in die arme tijd’, zoals een oudere Indonesiër mij zei. Maar zinvol zijn de verwijzingen naar bijvoorbeeld de verering van cowboys die de jonge mensen in Amerikaanse speelfilms hadden gezien; die verwijzing sluit aan bij de plausibele visie dat ‘wij’ al een poos lang zeker niet de enigen waren die de toon aangaven.

Aansprekend en rijk aan feiten is ook de bijdrage van Jean Gelman Taylor die over de veranderingen van de mode sinds de VOC schrijft. Is er echt een verband tussen de gewelddadige dood van Diponegoro in 1830 waarmee de Java-oorlog tot een einde kwam en het gegeven dat batik niet meer exclusief een vorm van ornamenteren was die aan vorsten en adel was voorbehouden? Het is een mooie suggestie, maar is er genoeg ondersteunend materiaal?

Ten slotte is er Elsbeth Locher-Scholten die mode in kleding en voedsel bij de Europeanen verbindt met de ‘totokization’ van het koloniale leven; met *totok* wordt in deze context bedoeld ‘expatriates with a high level of education’. Erg nauwkeurig

is deze omschrijving niet: *totok* is eenieder, of hij nu in China of in Den Haag geboren is, die in Nederlands-Indië danwel Indonesië gaat wonen. Maar belangrijker dan dit detail op het terrein van naamgeving is de verwij-

zing naar de groeiende kloof tussen blank en bruin die de 'totokization' kenmerkt. Over de rol van de Europese vrouwen daarin merkt Locher-Scholten op dat de kolonale dames geen protagonisten van scheiding tussen blank en bruin waren, zoals wel beweerd is, maar zich gedroegen als 'incorporated wives' die de zienswijze van hun mannen volgden.

Al met al is *Outward appearances* een boek waar in op creatieve wijze nieuwe visies worden gepresenteerd, zij het niet altijd in een afgerond geheel. Uitgangspunten voor verder onderzoek biedt de bundel zeker.

Tessel Pollmann

E. Hitters, *Patronen van patronage. Mecenaat, protectoraat en markt in de kunstwereld* (Dissertatie Utrecht 1996, Utrecht: Uitgeverij Jan van Arkel, 1996, 271 blz., ISBN 90 6224 373 8).

Dit is een cultuursociologische dissertatie, die blijkens het voorwoord vooral bij de vakgroep algemene sociale wetenschappen te Utrecht tot stand gekomen is, maar ook veel te danken heeft aan professor Bevers van de studierichting maatschappij- en kunstwetenschappen van de Erasmusuniversiteit. Centraal staat 'de vraag naar de kansen voor een hernieuwde betekenis voor private partijen in het culturele leven in Nederland' (33). Het is dus echt een sociologische studie waarmee de toekomst verkend wil worden. Maar toch... Reeds de uitdrukking 'hernieuwde betekenis' geeft aan dat aan het tijdperk van de sterke overheidsbemoeienis met het culturele leven in Nederland in de naoorlogse periode kennelijk een ander tijdperk is voorafgegaan, waarin de begunstiging door particulieren en niet-overheidslichamen een veel grotere rol speelde dan in de unieke tussenperiode welke wij achter ons lijken te hebben. Wanneer dat gegeven wordt uitgewerkt en waargemaakt, komt een cultuurhistorisch onderzoek tevoorschijn, dat met behulp van sociologische begrippen en vraagstellingen lijnen vanuit het verleden door het heden naar de toekomst trekt. En dat is precies wat in dit voortreffelijke boek gebeurt.

De sociale daling die het kunstgenot heeft doorgemaakt, heeft ertoe geleid dat naast de van oudsher op dit punt geprivilegieerde elite zich een steeds bredere middenklasse aan de poort van schouwburg, concertzaal en museum heeft gemeld. Zowel het aanbod als de vraag zijn sterk gegroeid. Een omvattend en samenhangend cultuurbeleid van de overheid, een verstatelijking van het kunstleven, nauw verbonden aan de opkomst van de verzorgingsstaat, is een motor in die ontwikkeling geweest. Maar van niet te verwaarlozen betekenis is ook de toename van de thuisconsumptie middels de moderne reproductie- en communicatietechnieken (radio, televisie, kunstboek, grammofoonplaat, cd, video, cultureel tijdschrift). Zo zijn wij van een situatie waarin kunstgenot voornamelijk was weggelegd voor een elitepubliek naar een situatie gegroeid waarin dit gedemocratiseerd werd en door overheidssteun en technologische ontwikkelingen voor almaar in omvang groeiende middenklassegroepen binnen bereik kwam.

Dat dit bij wijze van spreken oneindig zo door zal gaan, lijkt echter onwaarschijnlijk. Om te beginnen is er de terugtredende overheid die sterk snoeit in de subsidiecultuur; die niet meer van zins is financiële tekorten zonder meer aan te zuiveren, maar via allerlei vormen van budgetsubsidies in wezen contracten met culturele instellingen aangaat, waarbij welomschreven prestaties voor de subsidietoekenning verlangd worden. Maar de subsidiebijdragen kunnen daarbij ook gemakkelijk worden

teruggebracht en de gesubsidieerde instelling moet zelf maar zien hoe het tekort wordt aangevuld. Blijkbaar is er echter meer aan de hand, want de vraag zelf lijkt in de jaren negentig terug te lopen, terwijl dat toch moeilijk aan de daling van de koopkracht van de huishoudens toegeschreven kan worden. Het museumbezoek loopt terug

wanneer de grote *blockbuster*-tentoonstellingen over Vermeer, Van Gogh en dergelijke groten buiten beschouwing blijven, het instituut van de museumjaarkaart is aan kritiek onderhevig geworden en de cd-verkoop kent een ernstige terugslag. Is er sprake van een verzadigingspunt, van overconsumptie wellicht?

Het kan niet anders dan dat waar de overheid de gevestigde culturele instellingen met financiële tekorten laat zitten, deze alle reeds uit lijfsbehoud de particuliere sector opnieuw ontdekken en pogen te activeren. Vaak worden deze instellingen daarbij geholpen door lokale overheden. Cultureel vermaak is immers bij uitstek stedelijk vermaak, en de middenklasse is in de stad zeker niet het zwakst vertegenwoordigd. De lokale overheid gebruikt cultuurbeleid om de aandacht op haar stad te vestigen. Kunst en cultuur worden ingezet als middel om een doel buiten de culturele sfeer te verwezenlijken: het aantrekken van bedrijvigheid, het aantrekkelijk maken van de binnenstad, de opwaardering van achterstandswijken, het stimuleren van toerisme. Stedelijke rivaliteit uit zich in cultuuraanbod. De stad zal zich in de toekomst steeds sterker op sociale en culturele aspecten moeten profileren. Maar omdat de stad financieel in de tang zit, zal dit zich niet in de eerste plaats in structurele cultuurpolitiek uiten, maar in manifestaties, *happenings* en evenementen waar het lokale bedrijfsleven als sponsor bij betrokken kan worden. De festivalisering van de stad is volop bezig. Van vrijmarkt tot Nacht van de Poëzie, van Festival voor oude muziek tot Prinsengrachtconcert, van filmfestivals tot al dan niet met beeldende kunst opgedirkte tuinevenementen, van Verdi's Aïda in het Gelredrome tot *blockbuster*-tentoonstellingen in Mauritshuis, Kröller-Müller en Rijksmuseum: het hoort er allemaal bij. De grenzen tussen kunst en vermaak worden steeds vager. In de strijd om de vrije tijd van het publiek heeft ook de kunstsector zich gemengd en die schuwt de marktmechanismen niet. Terwijl er sprake was van een aanvankelijk zeer langzame toename van de publieke zorg voor het cultuurleven tussen grofweg 1850 en 1950 (zij het dat ook in die periode een tendens tot versnelling niet ontbrak) en tussen ongeveer 1950 en 1980 de publieke cultuurzorg stormachtig toenam, is er sinds de jaren tachtig weer een tegenbeweging zichtbaar geworden.

Om deze gang van de ontwikkeling bloot te leggen heeft de auteur het begrip ‘patronage’ centraal gesteld. Patronage als institutioneel structuurbegrip kan van allerlei partijen afkomstig zijn: overheden, privé-personen, bedrijven en instellingen. Bovendien blijkt dat kunst in wezen altijd patronage nodig heeft (gehad). Het gaat er daarbij slechts om van wie en in welke mix. In deze studie worden drie modellen van patronage uitgewerkt (mecenaat, protectoraat en markt), die ieder op vier dimensies getoetst worden (financiering, initiatief, organisatievorm en legitimatie). Er blijkt in feite nooit één model een absoluut monopolie te hebben gehad en dat zal zeker in de toekomst ook nooit het geval kunnen zijn. Maar wel geeft in iedere periode weer een ander model de kleur aan het geheel. Dit wordt uitgewerkt aan de hand van de ontwikkelingen in de stad Rotterdam. De werking van tal van kunstinstellingen wordt sinds ongeveer het midden van de vorige eeuw tot op de dag van vandaag op genoemde vier dimensies nagegaan. Zowel het Rotterdamsch leeskabinet als de Hoogduitse opera, de Rotterdamsche kunstkring en de Van Nelle-fabriek, het Rotterdamsch philharmonisch orkest en Boymans-Van Beuningen, de Kunsthal en het Chabot-museum trekken met tal van andere instellingen, fondsen en verenigingen voorbij. Interessant is ook de poging van de auteur om de betekenis van de kunstsponsoring zowel in verhouding tot andere inkomstenbronnen als in een internationale vergelijking te meten. Dit levert beslist verrassende en verhelderende uitkomsten op. Ook brengt dit enig inzicht in de betekenis van

kunstsponsoring in verhouding tot andere objecten van sponsoring (sport, onderwijs, ontwikkelingshulp, milieu en dergelijke).

Hitters heeft met zijn *Patronen van patronage* een uitstekende cultuurhistorische studie op tafel gelegd. Wie in de ontwikkeling van de kunsten als maatschappelijk verschijnsel gedurende de afgelopen honderdvijftig jaren geïnteresseerd is, kan deze studie niet ongelezen laten.

Hitters heeft hiermee de befaamde studie van Boekman uit 1939 (*Overheid en kunst in Nederland*) een aanzienlijke methodische en inhoudelijke uitbreiding gegeven.

A.M. van der Woude

E.C.G. Bauwens, *Het Nationaal Gerechtshof 1802-1811* (Amsterdam: Van Soeren & co., 1997, xi + 476 blz., ƒ69,50, ISBN 90 6881 068 5).

De Bataafs-Franse tijd krijgt in onze geschiedschrijving langzamerhand de aandacht die zij verdient. De historici weren zich duchtig en ook de rechtshistorici dragen de laatste decennia hun steentje bij. De Gou heeft onlangs zijn grote bronnenuitgave over de totstandkoming der staatsregelingen afgesloten. De uitgave der bronnen van de Nederlandse codificatie sinds 1798 wordt voortgezet. Daarnaast zijn ook enkele grondige monografieën aan Bataafse instellingen gewijd. Ik noem slechts de studies van A.M. Elias over het Nationaal Syndicaat 1802-1805 (uit 1975) en van M.W. van Boven over de wetgeving op de rechterlijke instellingen in de periode 1795 tot 1811 (uit 1990). Tot onze politieke elite schijnt het fundamentele belang van deze historische periode voor de latere ontwikkeling van onze staat en ons rechtsstelsel nog niet te zijn doorgedrongen. Daar overheerst blijkbaar nog een sentimentele, onhistorische gêne over het - tijdelijk - verbleken van Oranje in de jaren 1795 tot 1813.

Niet alleen ons parlement, in de vorm van de gekozen Nationale Vergadering van 1796, maar ook het ondersteunende apparaat van de nationale regering vindt zijn oorsprong in de Bataafse periode. De eenheidsstaat bracht de centralisatie die Van Slingelandt en Van de Spiegel niet tot stand hadden weten te brengen. Onze eerste nationale grondwet na het federalistische verdrag van de Unie van Utrecht uit 1579, namelijk de Staatsregeling van 1798, schreef het vormen van nationale instellingen voor: één wetgeving voor alle burgers (rechtscodificatie) en een landelijke hiërarchie van de rechterlijke instellingen. Zij regelde ook de taakverdeling der departementen, aanvankelijk ‘agentschappen’ genoemd. Wie de geschiedenis van de huidige ministeries schrijft, begint vanzelfsprekend in 1798 of 1799 (Boels in 1993 over Binnenlandse Zaken, Verburg in 1994 over Justitie, enzovoort). Wie zou zich daarover moeten schamen?

Het grootse werk van de rechtscodificatie vlotte minder snel dan men in 1798 - of eigenlijk al 1796 - had gehoopt. Weliswaar schoot men met het procesrecht flink op, maar de in 1799 gereedgekomen *Algemeene manier van procedeeren* werd nimmer ingevoerd. De politieke instabiliteit, gevolg en oorzaak van de elkaar snel opvolgende grondwetsherzieningen, verhinderde zelfs de invoering van een nieuwe rechterlijke organisatie. Daar zorgde pas de Franse bezetter in 1810 voor. Toch werd intussen wel een flinke stap gezet op de weg naar centralisatie van de rechtspraak. De Staatsregeling van 1798 voorzag de instelling van een Hoog nationaal gerechtshof. In augustus 1799 werd voor zo'n hof al een instructie opgesteld.

Aan dit volstrekt nieuwe fenomeen in de Nederlandse staatsrechtsgeschiedenis heeft Bauwens een omvangrijke studie gewijd. Hij bespreekt de discussies in de Nationale Vergadering en in de constitutiecommissies over de wenselijkheid van een centraal gerechtshof en van zijn eventuele bevoegdheden. Pas in het kader van de grondwetsherziening van 1801 kwam een Nationaal Gerechtshof tot leven, waaraan het toezicht over alle hoven in de Republiek werd opgedragen en dat onder

meer competent was als rechter in hoger beroep van vonnissen welke door lagere hoven werden gewezen.

Het Nationaal Gerechtshof werd bemand met enkele befaamde juristen, onder wie als president mr. J.E. Reuvens die was afgetreden als ‘agent van justitie’ (hij ontwierp ook de nieuwe instructie), en waaraan mr. C.T. Elout als procureur-generaal werd toegevoegd. Zeer gedetail-

leerd bespreekt Bauwens de instructie van het Nationaal Gerechtshof en zijn taken en bevoegdheden. Ook de interne gang van zaken en de taakverdeling behandelt hij minutieus, evenals de verhouding tot de uitvoerende macht. Veel aandacht besteedt de auteur aan de adviserende taak van het hof: in verband met verzoeken om gratie of dispensatie en in verband met de ontworpen rechtscodificatie. Een relatief klein gedeelte, hoofdstuk zes (292-370), is gewijd aan de rechtsprekende taak van het Nationaal Gerechtshof, dat vooralsnog de procesregels van het oude Hof van Holland en Zeeland volgde. Een kort slothoofdstuk behandelt taak en werkzaamheden van de procureur-generaal.

Wat op het eerste gezicht een wanverhouding in de compositie lijkt, wordt voor een deel veroorzaakt door het ontbreken van de procesdossiers: met dit onderdeel van het archief is, zoals te vaak gebeurt, slordig omgesprongen. Herhaaldelijk moet Bauwens dit manco signaleren (53, 143, 379). Desalniettemin biedt dit boek heel veel. Allerlei, ook voor een gewone historicus interessante, individuele gevallen passeren de revue, bijvoorbeeld inzake J. Spoors en S.I. Wiselius. Toch heeft het boek ook enkele gebreken. De literatuurlijst is slordig bewerkt. Storender is, dat het erop lijkt alsof deze studie aanvankelijk vrijwel geheel uit de archiefbronnen is opgebouwd en pas naderhand is aangekleed met literatuur. In de noten ontbreken op diverse plaatsen de relevante literatuurverwijzingen. Van de *Bronnen van de Nederlandse codificatie* bijvoorbeeld is te spaarzaam gebruik gemaakt. Dat van de behandelde verzoeken om huwelijksdispensatie in het *Jaarboek van het Centraal bureau voor genealogie* (uit 1975 en 1976) een lijst was verschenen, schijnt de schrijver te zijn ontgaan.

Dit boek is overigens een welkome bijdrage tot een dieper inzicht in de continuïteit van de rechterlijke en andere instellingen gedurende de Bataafs-Franse tijd en in de wording van de rechtsstaat. Gedetailleerde registers op namen en zaken maken het boek optimaal toegankelijk.

A.H. Huussen jr.

W.P. Gerritsen, ed., *Het Koninklijk Instituut (1808-1851) en de bevordering van wetenschap en kunst* (Bijdragen tot de geschiedenis van de Koninklijke Nederlandse akademie van wetenschappen II; Amsterdam: Koninklijke Nederlandse akademie van wetenschappen, 1997, 156 blz., *ƒ*49,-, ISBN 90 6984 171 1).

Het Koninklijk instituut van wetenschappen, letterkunde en schoone kunsten werd bij koninklijk decreet op 4 mei 1808 door Lodewijk Napoleon in het leven geroepen. Het werd gemodelleerd naar het voorbeeld van het Institut de France: net als deze instelling kende het Amsterdamse instituut vier klassen, gewijd aan de vervolmaking van achtereenvolgens de natuurwetenschappen, letterkunde en geschiedenis, de klassieke en oosterse taal- en letterkunde, oudheidkunde en de geschiedenis van andere volken, en ten slotte de schone kunsten, inclusief de toon- en de dichtkunst. Het instituut was geen lang leven beschoren. Op 26 oktober 1851 maakte een koninklijk besluit een einde aan het bestaan ervan en werd de oprichting bekendgemaakt van de Koninklijke akademie van wetenschappen.

In de hier besproken bundel, de neerslag van een congres in 1995, gaan verschillende auteurs in op de prestaties van het Koninklijk Instituut in de jaren 1808-1851. Het lag voor de hand dat te doen in een behandeling per klasse.

Rob Visser behandelt in zijn hoofdstuk over de eerste klasse de interessante discussie die daar in de eerste decennia van de negentiende eeuw werd gevoerd over de koers die het instituut diende te varen: sommigen beklemtoonden de nuttigheid en de toepasbaarheid van de natuur-

wetenschappen, anderen legden de nadruk juist op de ontwikkeling van de ‘geleerdheid’, op de beoefening van zuiver wetenschappelijk onderzoek. Deze visie werd het meest nadrukkelijk naar voren gebracht door de vooraanstaande fysicus J.H. van Swinden tijdens de voordracht die hij op 24 augustus 1808 in de eerste Algemene Vergadering van het instituut uitsprak. Voor de koning en de subsidiënten was het daarentegen zonneklaar dat de eerste klasse vooral antwoord diende te geven op allerlei praktische en technische vragen, voornamelijk door de behandeling van octrooiaanvragen, uitvindingen en verbetering van technische procédés. Visser concludeert dat het instituut voor de bevordering van de wetenschap in Nederland feitelijk niet veel heeft betekend, maar dat in de geschiedenis van het instituut wel de eerste tekenen van de later in de eeuw doorgezette modernisering en professionalisering van het wetenschapsbedrijf vallen te bespeuren.

Wim van den Berg stelt iets dergelijks vast, wanneer hij opmerkt dat de tweede klasse zowel te vroeg (voor een werkelijke professionalisering) als te laat (voor een vernieuwende bijdrage binnen het inmiddels traditionele genootschapskader) kwam. Van den Berg concentreert zich op de bepalende rol die de ‘overieverige’ Willem Bilderdijk heeft gespeeld als voorzitter van de tweede klasse. Dat levert een boeiend en bij vlagen hilarisch verhaal op over de ‘zoektocht naar een eigen identiteit’ van deze klasse in de moeilijke jaren van de inlijving bij Frankrijk. Het kon haast niet anders of de relatie tussen Bilderdijk en het instituut zou ongelukkig eindigen. In 1824 wordt ‘het laatste draadvezeltjen van betrekking tusschen mij [Bilderdijk] en dat wanschapen lichaam [het instituut] ... afgebroken’.

R.J. Bron richt zich op de tegenstelling filologie-geschiedbeoefening die binnen de derde klasse in de jaren 1833-1851 werd gevoeld. De bestudering en beoogde uitgave van Cicero's *De oratore* loopt als een rode draad door zijn hoofdstuk. Aan de hand daarvan toont Bron aan dat het accent steeds meer verschoof van een wijsgerige, geschiedkundige en rechtsgeleerde benadering naar een zuiver filologische.

De vierde klasse wordt behandeld door twee auteurs: Paul Knolle (de periode 1808-1815) en Ellinoor Bergvelt (1815-1851). Knolle is - als enige van de auteurs - tamelijk positief over het belang van de door hem behandelde klasse. De vierde klasse speelde een vooraanstaande rol bij de hervorming van het kunstonderwijs (1817), bevorderde studiereizen van jonge kunstenaars naar het buitenland, schreef prijsvragen uit voor nationale gedenktekens en initieerde openbare kunsttentoonstellingen. Bergvelt is op dit punt wat zuiniger, maar besteedt weer meer aandacht aan de vraag of binnen de vierde klasse van een dominante ‘nationale’ smaak gesproken kan worden. Haar conclusie is dat de leden van de vierde klasse eerder poogden de Nederlandse kunst aansluiting te doen vinden bij de internationaal gangbare stijl van het classicisme dan dat zij een herleving van de Nederlandse zeventiende-eeuwse realistische schilderkunst voorstonden.

Wijnand Mijnhardt schreef een algemene inleiding bij de behandeling van de vier klassen, waarin hij de Franse aanpak met de Nederlandse vergelijkt. Ook al had het instituut zijn oprichting aan een Franse interventie te danken, aldus Mijnhardt, het was toch vooral het resultaat van de Nederlandse traditie van wetenschapsbeoefening. Het spreekt vanzelf dat de auteur daarmee doelt op de Nederlandse genootschapstraditie, die weliswaar voornamelijk stedelijk en provinciaal georganiseerd was, maar vanaf 1770 ook een nationale dimensie kreeg. Mijnhardt besteedt voorts veel aandacht aan het morele ideaal van spreiding van kennis dat de nieuwe Bataafse machthebbers voorstonden en aan de gevolgen voor het instituut van het verschil tussen de politieke omstandigheden in Frankrijk en de Bataafse Republiek.

Het gewicht dat Mijnhardt terecht toekent aan de genootschapstraditie in de Republiek levert nog een eigenaardige vertekening van het perspectief op. Mijnhardt meent dat het een misvatting van Lodewijk Napoleon was om aan de stad Amsterdam een centrale positie toe te kennen

in zijn wetenschapsbeleid. Een van de redenen - naast het ontbreken van een volwaardige universiteit en van toonaangevende tijdschriften in die stad - die Mijnhardt aanvoert, is dat zich geen enkel belangwekkend landelijk werkzaam wetenschappelijk genootschap in Amsterdam bevond. Nog afgezien van het feit dat Lodewijk Napoleon moeilijk iets anders zou hebben kunnen doen dan het instituut in de zojuist door hem aangewezen nieuwe hoofdstad te doen vestigen (niet voor niets werd bijvoorbeeld ook het Koninklijk Museum van Den Haag naar Amsterdam overgeplaatst), en van het feit dat Amsterdam al twee eeuwen onbetwist de hoofdstad van de kunsten was, zegt de keuze voor Amsterdam ook iets over het belang en de vitaliteit van de genootschapstraditie anno 1808. Kennelijk was Lodewijk Napoleon niet erg onder de indruk van de prestaties van de genootschappen in Haarlem, Den Haag, Rotterdam en Leiden. Van de negentig leden van het instituut kwamen er toch nog altijd 35 uit Amsterdam, en dat een tiental 'minder beduidende' (*dixit* Mijnhardt) leden niet tevens lid was van een wetenschappelijk genootschap in den lande, zou wel eens op een andere manier veelzeggend kunnen zijn dan Mijnhardt suggereert. De eerder genoemde Van Swinden meende bij de oprichting, zo blijkt uit Vissers bijdrage, dat het instituut ver boven de rest van genootschappelijk Nederland zou gaan uitsteken. Van den Berg vraagt zich af of de predikanten Bussingh en Scharp, 'beiden gepokt en gemazeld in het genootschappelijk circuit' wel een plaats in het instituut verdienden. En Bron merkt op dat de meeste leden van de derde klasse uit Amsterdam of Leiden kwamen.

Het is buitengewoon lofwaardig dat de Koninklijke Nederlandse akademie van wetenschappen in Amsterdam een serie bijdragen over de eigen geschiedenis is begonnen. De geschiedenis van de wetenschapsbeoefening in de negentiende eeuw verdient beslist een ruimere ontsluiting. In deze bundel ligt het accent op de jaren vóór 1815. Wordt de inbreng van Lodewijk Napoleon in de geschiedenis van het instituut door het boek heen redelijk duidelijk, die van koning Willem I en Willem II komt er over het geheel genomen nogal bekaaid af. Ook zou een volledige lijst met (ten minste) de namen van alle leden in het hier behandelde tijdperk een waardevolle aanvulling hebben betekend op het thans gepresenteerde materiaal. Maar we mogen niet te veel verwachten van een bundel met de gepubliceerde lezingen van één studiemiddag. Het wachten is dan ook op een heuse monografie over de geschiedenis van het Koninklijk Instituut en van de Koninklijke akademie van wetenschappen.

Frans Grijzenhout

G. Jensma, H. de Vries, *Veranderingen in het hoger onderwijs in Nederland tussen 1815 en 1940* (Hilversum: Verloren, 1997, 396 blz., *f*65,-, ISBN 90 6550 557 1).

Wie van dit boek een geschiedenis van het hoger onderwijs in de periode 1815-1940 verwacht, komt enigszins bedrogen uit. Voor een goed begrip daarvan is het nodig even stil te staan bij de voorgeschiedenis. Oorspronkelijk was het de bedoeling een soort vervolg te schrijven op Frijhoffs bekende *La société néerlandaise et ses gradués*. De daarvoor in 1986 aangetrokken H. de Vries overleed echter in 1989 en G. Jensma werd bereid gevonden het werk te voltooien. De oorspronkelijke doelstelling kon echter mede daardoor niet gehandhaafd worden en men koos ervoor 'om het inmiddels aangevulde materiaal zo te presenteren en in te leiden dat

toekomstige onderzoekers er zo goed mogelijk mee uit de voeten zouden kunnen' (7).

Dat heeft ertoe geleid dat het boek voor een groot deel het karakter heeft van een presentatie van basisgegevens voor verder onderzoek. Toch heeft men zich daartoe niet beperkt. Er wordt hier en daar wel degelijk een poging tot analyse gedaan. Die analyse heeft echter meer het

karakter van een bronnenkritiek dan van een analyse van de veranderingen in het hoger onderwijs op basis van het verzamelde materiaal.

Het boek bestaat uit vier delen. Deel I geeft een zeer globaal overzicht van de kwantitatieve veranderingen in het hoger onderwijs met als trefwoorden: expansie, differentiatie en verbrede rekrutering. Veel aandacht is echter ingeruimd voor een reflectie op de aard en vooral functie van de statistiek zelf. Daarbij komt onder meer de vraag aan de orde in hoeverre deze statistieken niet alleen registreren, maar ook regisseren, dat wil zeggen als een beleidsinstrument voor de nationale overheid dienen. In het verlengde daarvan wordt de vrees uitgesproken dat het moderniseringsperspectief dat aan de statistieken ten grondslag lag, haast vanzelf overgebracht wordt op de historicus die de statistieken als bron gebruikt.

Deel II gaat over de curatoren, die het bestuur van de instellingen voor hoger onderwijs vormden. In een eerder als artikel in het *Jaarboek van het Centraal bureau voor genealogie* XLIII (1989) gepubliceerd hoofdstuk gaat De Vries in op de vraag wie deze 'onbezoldigde vertrouwensmannen' waren. Een tweede vraag betreft de relatie tussen deze universiteitsbestuurders en de centrale overheid. De conclusie luidt dat er sprake is van een centralisatie van beleid: van vertegenwoordigers van de universiteit bij het ministerie werden deze curatoren vertegenwoordigers van het ministerie bij de universiteit. Een lijst met curatoren voorzien van een reeks biografische gegevens sluit dit deel af.

In deel III zijn de studenten aan de beurt. In een overvloed aan tabellen en grafieken worden de beschikbare gegevens gepresenteerd. Uitvoerig wordt stil gestaan bij de vraag wat nu eigenlijk onder een student verstaan dient te worden. Interessant is verder een *case study* over de theologische faculteiten, waarin het idee van de *Akademikerzyklus* van de Duitse universiteitshistoricus Titze wordt toegepast.

Deel IV ten slotte bevat een complete lijst van alle hoogleraren en lectoren uit de periode 1815-1940, voorzien van enkele karakteristieken, zoals geslacht, geboorte- en sterftejaar, geboorteplaats, doorlopen universiteit, vorig beroep, begin en eind van hun aanstelling, status van de aanstelling en omschrijving van de leerstoel.

Deze studie draagt duidelijk de sporen van zijn ontstaansgeschiedenis. Het boek bestaat uit nogal ongelijksoortige onderdelen, terwijl de samenhang veel beter had gekund. Verder is er een grote discrepantie tussen de enorme hoeveelheid kwantitatieve gegevens en de analyse daarvan. Er wordt wel veel materiaal gepresenteerd, maar de interpretatie en verklaring van allerlei geconstateerde verschillen (bijvoorbeeld tussen perioden, tussen instellingen, tussen faculteiten et cetera) blijven veelal in een rudimentaire fase steken. Het is ook opvallend dat er geen samenhangsmaten berekend worden of andere statistische analyses worden verricht.

In plaats daarvan krijgt de lezer een uiterst kritische verhandeling voorgeschoteld over de statistieken over het hoger onderwijs en de functie die deze vervulden voor de (veelal liberale) beleidsmakers. Hoe interessant deze verhandeling op zich ook is, het levert een wat vreemd beeld op. Het is alsof je in een restaurant een scala aan heerlijke gerechten krijgt voorgeschoteld, terwijl de ober je komt vertellen dat je er maar niet van moet eten, omdat het voedsel niet deugt.

Ik zou zeggen: óf de cijfermatige gegevens deugen (grotendeels) niet, maar dan moet je ze ook niet presenteren, óf ze deugen (grotendeels) wel, maar dan kun je er veel meer uit halen dan in deze studie gedaan is. Ik stel de zaak wellicht wat al te zwart-wit, maar ik kan mij toch niet aan de indruk onttrekken dat de zeer kritische benadering van Jensma een nadere analyse van de gegevens in de weg heeft gestaan.

De waarde van deze studie ligt dan ook vooral in het toegankelijk maken van veel materiaal voor verder onderzoek. Tot slot moet mij als geograaf nog een detailopmerking van het hart. De eerste hoogleraar aardrijkskunde in Nederland, C.M. Kan, had als leeropdracht ‘de politische

aardrijkskunde, de physische aardrijkskunde, en de land- en volkenkunde van den Oost-Indischen archipel' en niet koloniale volkenkunde zoals het boek op bladzijde 349 vermeldt, terwijl zijn opvolger, de meer bekende S.R. Steinmetz, hoogleraar was in de 'politische aardrijkskunde, de volkenkunde en de volkenkunde van den Oost-Indischen archipel' en niet (alleen) in de volkenkunde van Nederlands-Indië (351).

Hans Knippenberg

M.H.W. Aalders, *Tussen kazerne en universiteit. De discussie over opvoeding en onderwijs aan de Koninklijke militaire academie te Breda in de negentiende eeuw* (Dissertatie Nijmegen 1997; Nijmegen: GNI, 1997, xiv + 472 blz., ISBN 90 71478 52 1).

De negentiende eeuw was, zoals Wachelder ooit opmerkte, de eeuw der examens. Meer dan ooit tevoren kregen discussies over exameneisen en opleidingsinstituten politieke en sociale lading omdat zij de toegang tot beroepsgroepen regelden. Het snijvlak van onderwijsgeschiedenis, wetenschapsgeschiedenis, politieke geschiedenis en sociale geschiedenis is daarom een vruchtbare invalshoek gebleken om toegang tot de weer spannende negentiende eeuw te krijgen. Over een aantal beroepsgroepen en opleidingen zijn op deze wijze inzichtrijke boeken verschenen - om wat willekeurige voorbeelden te noemen: het pionierswerk van Lintsen over de ingenieurs, het werk van Houwaart over de medici en het werk van Fasseur over de indologen. Voor de officiersopleidingen is er het werk van Janssen, dat echter slechts tot de oprichting van de KMA in 1828 loopt. Er lag dientengevolge een lacune voor de juist voor de officiersopleiding meest cruciale periode. Aalders heeft in zijn dissertatie getracht een vervolg op het werk van Janssen te schrijven. Hij heeft zich daarbij twee doelen gesteld: de analyse van onderwijs en opvoeding aan de KMA tot aan de totstandkoming van de Wet tot regeling van het onderwijs op de KMA in 1869 en van de discussies daarover onder docenten, militairen, parlementsleden en journalisten (12).

De auteur beschikte evenwel niet over de middelen om het onderzoek dezelfde breedte en diepgang te geven als de bovengenoemde werken. Een voor de actuele discussies over het onderwerp onmisbare analyse van herkomst en carrières der leerlingen moest daarom achterwege blijven, evenals het verband tussen curriculum en beroepspraktijk. Ook houdt de auteur zich niet of nauwelijks bezig met andere opleidingen. De aan de officiersopleiding zo verwante ingenieursopleiding is daarbij wel een erg opvallende omissie.

De voornaamste strategie waarmee de auteur zijn doelen tracht te bereiken is een minutieuze weergave van de opvattingen van een groot aantal betrokkenen over het reilen en zeilen van de KMA. Hier heeft de auteur waarlijk naar volledigheid gestreefd en hier ligt dan ook een belangrijke waarde van het boek: het brengt de gevoerde discussies onder ieders handbereik. Hij heeft die discussies willen ordenen langs twee wegen: allereerst volgens de tegenstelling 'universiteit' en 'kazerne': moest de KMA zich vooral op intellectuele vorming richten of militaire attitudes zoals gehoorzaamheid en discipline bijbrengen (232)? Ten tweede vraagt de auteur zich af in hoeverre de discussie gepolitiseerd is tussen liberalen en conservatieven. Hij maakt daarbij aannemelijk dat dit laatste zeker het geval is geweest. Interessant is dat de politieke discussie daarbij uiteindelijk minder ging over het militaire onderwijs

als zodanig dan over de positie van de HBS in de samenleving. De liberale opstellers van de wet van 1869 wilden het toelatingsexamen van de KMA een vergelijkbare zwaarte geven als het einddiploma van de vijfjarige HBS (zonder het HBS-diploma overigens verplicht te stellen; een handige manoeuvre van Thorbecke om de katholieken en de conservatieve liberalen binnenboord te houden).

Tegenstanders van de wet waren beducht voor een monopolie van de openbare HBS op het middelbaar onderwijs en vreesden dat de officiersopleiding dan voor allerlei groepen onbereikbaar zou worden. Meer praktisch vroegen de tegenstanders zich - naar achteraf bleek terecht - af of de HBS wel voldoende cadetten zou leveren. Boeiend is ook de constatering dat velen in liberale kring, waaronder Thorbecke, de in vergelijking tot de grote mogendheden numerieke inferioriteit van het Nederlandse militaire apparaat hoopten te compenseren door de intellectuele superioriteit van zijn officierscorps.

Het boek verrijkt dus zeker onze kennis van de negentiende eeuw. Toch kent het ook binnen zijn eigen beperkingen een aantal zwakheden. Allereerst leidt de door de auteur gekozen onderzoeksstrategie ertoe, dat zijn eerste doel - een analyse van onderwijs en opvoeding aan de KMA - niet uit de verf komt. De zelfstandige behandeling van onderwijs en opvoeding buiten het perspectief van de gevoerde discussies is erg mager. Allerlei cruciale gegevens ontbreken, zoals een systematisch uitgewerkt overzicht van het aantal aanmeldingen en het aantal toelatingen. Er blijkt in dit opzicht nogal wat fluctuatie te bestaan die niet in kaart gebracht wordt, laat staan verklaard. Er zijn verder mooie gegevens over de toelatingsscholen voor de KMA beschikbaar, waar de auteur maar weinig mee doet. Ook de praktijk van de opvoeding aan de KMA blijft erg algemeen. We lezen over een ‘spionagesysteem’ en een uitgebreid stelsel van verbodsbepalingen, over privileges van ouderejaars-studenten die ingetrokken worden zonder dat nu echt duidelijk wordt waar het om gaat. Dit wreekt zich in de behandeling van de ordeverstoringen door de leerlingen in de jaren '50 en '60. Deze zijn de aanleiding tot de in pers en parlement gevoerde discussie. Het gaat daarbij om ontgroeningsexcessen, vernielingen, strijdende jaargroepen en ongehoorzaamheid. De auteur laat zien dat dergelijke ordeverstoringen ook in andere landen voorkwamen. Maar meer dan wat de diverse auteurs ervan vonden komen we niet te weten. Zeker hier was de vergelijking met de Koninklijke Academie te Delft onmisbaar omdat daar een regelrechte opstand over de vraag ‘universiteit’ of ‘kazerne’ uiteindelijk leidde tot het einde van die academie. Ook de plaats van de KMA binnen Nederland laat de auteur vrijwel geheel onbesproken. Tussen neus en lippen door vermeldt hij als commentaar op één der debaters dat ‘wellicht meespeelde’ in de discussie dat Willem III militaire zaken tot zijn prerogatief vond behoren (234) en een wettelijke regeling dus onnodig vond.

Ernstiger nog is het feit dat de auteur analytisch niet erg sterk is. De tegenstelling tussen ‘kazerne’ en ‘universiteit’ lijkt namelijk de discussie niet te dekken. In de jaren '50 is er een tegenstelling tussen een ‘kostschoolsysteem’ aan de ene kant, en het op militaire voet behandelen van de studenten anderzijds (137). Bovendien speelt de discussie tussen militaire beroepsopleiding of algemene intellectuele vorming door de discussies over attitudevorming of intellectuele training heen. Dat de auteur er conceptueel niet uitgekomen is, blijkt ook uit zijn bijna bizarre definitie van vorming als de ‘uitkomst van kazernering’ (8). Het resultaat is dan ook een onheldere conclusie, waarin voornamelijk woorden als ‘eigensoortig’, ‘hybride’, ‘spanningsvelden die blijven bestaan’, ‘blijvende dilemma's’ vallen, die de vraag naar de betekenis van de transformatie van het militair onderwijs in de negentiende eeuw niet beantwoorden.

Al met al blijft de auteur te dicht bij zijn materiaal en komt hij aan zelfstandige intellectuele verwerking van het materiaal te weinig toe. Er blijft behoefte aan een bredere en diepgaandere studie over de veranderingen in het militair onderwijs in de negentiende eeuw, die de relatie met de beroepspraktijk en de sociale context

van de KMA niet schuwt. Het boek van Aalders heeft deze toekomstige auteur in ieder geval wel ruimhartig veel werk uit handen genomen.

P.A.J. Caljé

S. Groenveld, M. Wintle, ed., *Under the sign of liberalism. Varieties of liberalism in past and present* (Britain and the Netherlands XII, Papers delivered to the twelfth Anglo-Dutch historical conference, Rotterdam 1994; Zutphen: Walburg pers, 1997, 158 blz., ƒ49,50, ISBN 90 6011 990 8).

De tien artikelen die in deze bundel bijeengebracht zijn, vormen de schriftelijke neerslag van de twaalfde Anglo-Dutch historical conference die in 1994 in Rotterdam gehouden is. ‘Liberalisme’ keert als begrip in alle bijdragen terug maar behalve die thematische eenheid wordt de bundel inderdaad - zoals de titel suggereert - gekenmerkt door variëteit. Op elegante wijze weet de inleider, M. Wintle, enige samenhang te construeren. Hij duidt op thema's als gelijkheid, vrijheid, individualiteit en rationaliteit, maar geeft in één adem toe dat de betekenis van dergelijke aspecten van het liberalisme afhankelijk is van tijd en plaats. Indien de bundel een zwaartepunt heeft, ligt dit in het Nederland van de negentiende eeuw. Dat kan gezien de recente Nederlandse geschiedschrijving niet al te veel verbazing wekken, zeker niet als men bedenkt dat het aandeel der Lage Landen aan het boek wordt geleverd door auteurs als P. Blaas, S. Stuurman, H. te Velde en J.P. de Valk, die aan die historiografische opbloei hebben meegewerkt. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de index laat zien dat de meest voorkomende historische figuur in de verschillende artikelen Johan Rudolf Thorbecke is. Opmerkelijk is dan weer wel dat F.L. van Holthoon in zijn bijdrage stelt dat juist Thorbecke een *outsider* in de hoofdstroom van het Nederlandse liberalisme was. Hij zoekt voor zijn stelling steun bij Stuurman die in zijn bekende boek *Wacht op onze daden* geen apart hoofdstuk aan Thorbecke wijdt. Of de laatstgenoemde schrijver zo ver zou willen gaan, waag ik te betwijfelen. Bovendien dringt de vraag zich op welke dan de hoofdstroom van het Nederlandse liberalisme was. Atheïstisch was die in ieder geval niet, zoals De Valk in zijn bijdrage uitlegt. Hij roept zelfs op tot een ‘religieuze geschiedenis van het Nederlandse liberalisme’ als bijdrage aan een algemene cultuurgeschiedenis van ons land.

Ofschoon de opzet van de conferentie niet comparatief was, trachten enkele auteurs wel een aanzet tot historische vergelijkingen te maken. Wintle vat ‘liberalisme’ in zijn artikel zeer breed op en probeert de in het buitenland vaak geroemde tolerantie in Nederland te verklaren vanuit een ‘liberale’ traditie die teruggaat tot de tijd van de Republiek. Paradoxaal genoeg betekende de verzuiling een bevestiging van de tolerantie, ook al was het in negatieve zin, als ‘living apart together’, en bracht de ontzuiling van de jaren zestig ons een maatschappij die de aloude tolerantie deed culmineren in een - wederom in de ogen van de buitenstaander - ongekende permissiviteit. Stuurman traceert opvattingen over de productieve deugd in de geschriften van liberalen in vooral Nederland en Groot-Brittannië, en constateert opmerkelijke overeenkomsten. Geen Brits-Nederlandse maar toch een historische vergelijking is die van P. Bew in zijn stuk over het liberalisme in Engeland en Ierland ten tijde van Gladstone. Impliciet is de (contrast-)vergelijking in de bijdrage van M. Bentley over liberalisme en nationalisme in Engeland in de periode 1835-1935. Aangezien in Engeland - in tegenstelling tot het grootste deel van de wereld - het ontstaan van de natiestaat aan de opkomst van liberalisme voorafging, kent het Britse nationalisme een bijzonder verloop dat zich niet gemakkelijk laat inpassen in de dominante classificaties van Gellner en Hobsbawm, aldus Bentley. Hier was een explicietere vergelijking met Nederland wellicht op haar plaats geweest maar het is duidelijk dat - met de gebruikelijke uitzondering op de regel (hier Wintle) - Nederlanders zich sneller zullen laten verleiden tot een vergelijking met Engeland dan vice versa. De bundel wordt besloten door twee Angelsaksische bijdragen

waarin de auteurs vrezen voor het verdwijnen van een historisch perspectief op het liberalisme in politiek en filosofie. De bundeling van deze bijdragen levert niet meer op dan de som der delen, maar beoogt dat, denk ik, ook niet. De

uitkomst van de optelsom is moeilijk in een getal uit te drukken maar zij moet hoger liggen dan de lettergrootte die de uitgever voor deze publicatie heeft gekozen. Ik wens de papers van de dertiende Anglo-Dutch historical conference en hun lezers een groter corps toe.

Nico Randeraad

W. Ravesteijn, *De zegenrijke heeren der wateren. Irrigatie en staat op Java, 1832-1942* (Dissertatie Nijmegen 1997; Delft: Delft university press, 1997, xxii + 409 blz., ISBN 90 407 1462 2).

Irrigatie, de kunstmatige watervoorziening van landbouwgewassen, kent op Java een eeuwenoude traditie. De basis van de huidige systemen is echter gelegd tijdens de Nederlandse koloniale periode. Hoe die koloniale irrigatie zich ontwikkelde is het onderwerp van *De zegenrijke heeren der wateren. Irrigatie en staat op Java, 1832-1942*, waarop cultureel antropoloog Wim Ravesteijn op 18 juni 1997 promoveerde aan de Katholieke universiteit Nijmegen.

Er is slechts een beperkt aantal studies verschenen over de ontwikkeling van het irrigatiewezen in Nederlands-Indië. Ravesteijn vult met zijn lijvige overzichtswerk een leemte. Hij is vooral geïnteresseerd in de wisselwerking tussen technische innovaties en maatschappelijke ontwikkeling. Het proefschrift begint met een brede beschouwing over technologieontwikkeling, perspectieven op de ontwikkeling van irrigatie op Java en debatten rond koloniale staatsvorming. Vervolgens analyseert Ravesteijn de wisselwerking tussen technische innovaties en maatschappelijke ontwikkeling middels uitgebreide beschrijvingen van vier irrigatiewerken, waarin uitputtend zowel technische als maatschappelijke informatie wordt gegeven. De werken corresponderen met bepaalde perioden van het koloniale staatsvormingsproces: de stuw in de Sampeanrivier (vroegkoloniale staat: 1816-1885), de Pemaliwerken en de Solovalleiwerken (overgangsperiode: 1885-1920) en de Cisadane/Cidurianwerken (moderne koloniale staat: na 1920). Ingenieursirrigatie werd volgens Ravesteijn een voorbeeld voor maatschappelijke vooruitgang die gebaseerd was op moderne techniek.

Het begrip koloniale staatsvorming in brede zin behelst de analyse van politiek-bestuurlijke, economische en ruimtelijke aspecten. Ravesteijn beperkt zich bij het analyseren van de relatie tussen irrigatie-ontwikkeling en koloniale staatsvorming tot het politiek-bestuurlijke niveau, te weten de rol die ingenieurs speelden in de vorming van de bureaucratische staat. Hij laat zien dat het beleid van de koloniale staat de aanleg van bevloeiingswerken door ingenieurs mogelijk maakte en deze in een bepaalde richting stuurde. De activiteiten werden vooral beïnvloed door de machtsverhoudingen tussen de staatsdiensten binnenlands bestuur (BB), waterstaat en het landbouwdepartement. De opkomst van ingenieurs deed de Indische staat ontwikkelen van een enkel departement (het BB) tot een bureaucratische organisatie met meerdere, specialistische departementen (waaronder waterstaat en landbouw). De auteur concludeert dat de irrigatie-ontwikkeling duidelijk van invloed was op dit proces van staatsvorming. In zijn uitwerking van die invloed benoemt hij echter een specifiek element als doorslaggevende factor: de rol van de ingenieurs. Uiteraard blijkt uit het boek dat die rol en de daadwerkelijke irrigatie-ontwikkeling veel met elkaar te maken hebben,

maar blijkbaar was de positie van ingenieurs in het staatsvormingsproces doorslaggevend.

Bij de beschreven wisselwerking zijn twee kanttekeningen te plaatsen. De eerste is dat irrigatie niet de enige belangrijke technische sector in de kolonie was. Dat roept de vraag op naar de bijzondere positie van irrigatie-ingenieurs in vergelijking met die van andere ingenieurs (spoorwegen, suikerindustrie) in het proces van staatsvorming. Deze positie lijkt te liggen in de

chronologie: irrigatie was een van de eerste technische werkvelden in de Indische staat, terwijl terreinen als spoorwegen en landbouw later opkwamen. Het verband tussen irrigatie-ingenieurs en staatsvorming in Nederlands-Indië is derhalve geen theoretische noodzakelijkheid. Irrigatie-ingenieurs waren eenvoudigweg de eerste georganiseerde beroepsgroep die aan de poort van het BB rammelden om een eigen staatsinstitutie te realiseren en daardoor hadden ze grote invloed op de vorming van de moderne bureaucratische staat.

De tweede kanttekening is dat Ravesteijn de ingenieurs de hoofdrol in zijn boek geeft. Hij laat zien hoe de ingenieurs zich opwerkten, welke moeilijkheden ze ondervonden en welke invloed successen of problemen op hun positie hadden. Deze keuze heeft het gevaar in zich dat meer gewicht aan de rol van ingenieurs wordt toegekend dan hun in werkelijkheid toekomt. Bestuursambtenaren speelden bijvoorbeeld ook een belangrijke rol in de ontwikkeling van de irrigatie en het irrigatiewezen. Hun wijze van denken wordt in dit boek echter vooral benaderd vanuit de visie van de ingenieurs. De nadruk op irrigatie-ingenieurs wordt wel genuanceerd doordat de groep ‘ingenieurs’ uit verschillende facties blijkt te bestaan. Zo bestaat er interne verdeeldheid met betrekking tot de doelen van irrigatie, de juiste oplossingen voor problemen en de te vormen coalities met bestuursambtenaren.

Ravesteijn heeft ervoor gekozen niet de technisch-wetenschappelijke ontwikkeling van de Nederlands-Indische irrigatie als centraal thema te nemen, maar de maatschappelijke inbedding van die ontwikkeling. Hij lijkt wel met het idee gespeeld te hebben de technisch wetenschappelijke ontwikkeling te beschrijven; hij geeft veel technische informatie over de irrigatiewerken, benoemt een aantal technische ontwikkelingen en relateert er enige aan de positie van ingenieurs. Voor de lijn van het betoog is de gedetailleerde informatie niet nodig, maar het boek is er als overzichtswerk wel interessanter (en dikker) mee geworden. Het biedt daarmee een aanzet tot onderzoek naar de technisch-wetenschappelijke irrigatie-ontwikkeling in Nederlands-Indië. Om dat vruchtbaar te doen, zal aandacht nodig zijn voor diverse zaken die Ravesteijn niet behandelt, zoals internationale ontwikkeling van irrigatietechniek, kennisoverdracht, ingenieursopleidingen en ingenieursverenigingen.

Irrigatie was een van de eerste technische sectoren waarin de algemene trend van modernisering in de negentiende en twintigste eeuw vorm kreeg. Het was een belangrijke sector in Nederlands-Indië en Ravesteijn heeft voor die sector de algemene notie ‘modernisering’ in relatie tot staatsvorming uitgewerkt. De weelde aan (theoretische) discussies, gedetailleerde informatie en feitelijke gegevens zou bij de lezer het enigszins onbevredigende gevoel kunnen wekken dat het boek meer te bieden zou moeten hebben dan uitsluitend dat. Het moet echter niet uit het oog worden verloren, dat het boek juist dankzij de uitputtende beschouwingen, beschouwd kan worden als een waardevol overzichtswerk van de ontwikkeling van irrigatie op Java.

Maurits Ertsen
Margaret Leidelmeijer

G.A.M. Beekelaar, ed., *Gelderland tussen 1840 en 1850. Rapporten, verslagen en andere stukken omtrent de toestand in de provincie Gelderland, opgemaakt door de gouverneur in de jaren 1840-1849* (Werken uitgegeven door Gelre XLIX; Hilversum: Verloren, 1997, 250 blz., ƒ69,-, ISBN 90 6550 561 X).

Eindelijk is - na Rüters grote werk uit de jaren veertig - opnieuw een bronnenuitgave met rapporten van gouverneurs verschenen. Het betreft wederom een serie rapporten uit de jaren veertig van de vorige eeuw. Dat is niet geheel toevallig, aangezien de bezorger zich ooit al

verdienstelijk had gemaakt door het samenstellen van een index op de drie delen van Rüter. Beekelaars verzameling bepaalt zich tot één provincie, Gelderland, maar is in die beperking volledi ger dan die van Rüter. De laatste hield op in 1846 en heeft - zo blijkt nu - aanzienlijke delen van de jaarverslagen weggelaten. De rapporten zijn in de jongste uitgave voorzien van een uitgebreid notenapparaat, waardoor plaatsen, mensen en gebeurtenissen in een duidelijke context geplaatst worden. Nauwkeurige lezing van het bronnenmateriaal en het commentaar levert aldus een zee aan kennis op over Gelderland in de jaren 1840. Soms gaat het om lokale bijzonderheden (de begrinding van de weg van Zutphen op Emmerik, de stoeterij te Borculo), soms om zaken van nationaal gewicht, zoals de publieke geest in de maanden van dreigende revolutie in 1848. Evident bezwaar is dat de informatie niet in een lopend verhaal of een heldere analyse tot ons komt, maar verdeeld is over de rapporten, bijlagen en (talrijke en heel lange) voetnoten. Gelre-connaisseurs nemen dat nadeel ongetwijfeld voor lief. Niet alleen die groep geïnteresseerden zal overigens iets van haar gading in deze uitgave vinden. Ik wil hier twee onderwerpen signaleren, die de rapporten doen uitstijgen boven het lokale en regionale belang. Ten eerste - zoals reeds aangestipt - het beeld dat naar voren komt aangaande aanloop tot en verloop van ‘1848’. Uit de rapporten over 1847 blijkt dat de autoriteiten zich ernstige zorgen maakten over de armoede in de provincie. Hier en daar wees de gouverneur op mogelijke ‘gisting’ en op pogingen van welgestelden die onrust met liefdadigheid op te heffen. In dit licht laat zich de gecontroleerde paniek die de elite beving nadat zij van revolutie in het buitenland had gehoord, beter begrijpen. In het voorjaar van 1848 werd de periodieke verslaggeving dan ook opgevoerd. De minister van justitie had op 1 maart de gouverneurs opgedragen hem elke veertien dagen op de hoogte te stellen van het wel en wee van de bevolking. Nadat een grondwetsherziening in het vooruitzicht was gesteld, ebde deze vorm van surveillance weer weg. Ten tweede laten de rapporten overduidelijk zien hoezeer centrum en periferie, rijk en gemeenten al onder Willem I en II geïntegreerd waren. De nawerking van de Bataafs-Franse tijd is in bijna ieder verslag aan te wijzen. Op allerlei terreinen, zoals belastingheffing, armoedebestrijding, weg- en waterbouw, et cetera, was het rijk in de provincie aanwezig. Omgekeerd wendden plaatselijke besturen en particulieren zich veelvuldig tot de gouverneur om hun wensen, vragen of grieven aan de overheid kenbaar te maken. Bijna onmerkbaar ontwikkelden de Gelderlanders, zoals ook de bevolking in de andere provincies, zo een bovenregionale oriëntatie. De gouverneur vervulde in veel gevallen een schakelfunctie. In de eenwording van Nederland waren de gouverneurs - en daarna de Commissarissen des Konings - een vaak vergeten katalysator.

Beekelaar schrijft het niet maar ik denk dat ik in zijn geest handel, als ik het Instituut voor Nederlandse geschiedenis oproep het werk van Rüter voort te zetten. Het archief van het ministerie van binnenlandse zaken, bewaard op het Algemeen Rijksarchief, herbergt een prachtige verzameling jaarverslagen en verslagen van rondreizen van de Commissarissen van de Koning(in). De minuutrapporten zijn doorgaans in de rijksarchieven in de provincies te vinden. Zowel voor de lokale als de nationale geschiedenis in de tweede helft van de negentiende eeuw zou de uitgave daarvan veel nieuwe kennis en inzichten opleveren.

Nico Randeraad

H. te Velde, H. Verhage, ed., *De eenheid en de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland 1850-1900* (Amsterdam: Het Spinhuis, 1996, 204 blz., *ƒ*42,50, ISBN 90 5589 041 3).

In de bestudering van de contemporaine Nederlandse geschiedenis overheerst de verzuiling nogal, tot vervelens toe zelfs: vrijwel alle ontwikkelingen (en wel vanaf de Tachtigjarige Oorlog) monden daarin uit. Vandaar dat de laatste tijd wel eens gepleit wordt voor een beschrijving van de recente geschiedenis van Nederland zonder het begrip verzuiling te gebruiken - dat zou wellicht wat lucht geven. Een aantal, voor het merendeel jonge, historici heeft niet voor een dergelijke radicale strategie gekozen, maar vertoont in deze bundel *De eenheid en de delen* wel een onbevangen benadering van de verzuiling, met vaak interessante resultaten.

Deze uitgave heeft verschillende kwaliteiten. Ten eerste wordt een interessant inzicht geboden in lopend onderzoek naar een centraal thema in de geschiedschrijving. Maar daarnaast is het een inspirerende publicatie, die hier en daar wel tot tegenspraak zal leiden, maar vooral aanzet tot nadere reflectie. De hoofdvraag die in deze uitstekend geredigeerde bundel voortdurend aan de orde wordt gesteld is de vraag, wat nu eigenlijk de relatie is tussen de verzuiling en een veel algemener proces in de negentiende eeuw, namelijk natievorming. Hier en daar was in de bestaande literatuur daar al wel een aantal opmerkingen over gemaakt, maar nu wordt deze kwestie veel systematischer aangepakt, zowel in een aantal wat meer samenvattende artikelen als een aantal *case studies*. Het kernpunt is natuurlijk dat lange tijd gedacht werd dat natievorming en zuilvorming op gespannen voet met elkaar staan, immers, zoals Frits de Jong eens zei: ‘Elke zuil waant zich een volk te zijn’. De auteurs laten in deze bundel echter zien dat verzuiling nationale integratie bevorderde en dat tegelijkertijd natievorming ook zuilvorming kon stimuleren. Het zijn geen tegengestelde, maar elkaar stimulerende en voor een deel ook parallelle processen.

Dit punt wordt vooral gedemonstreerd aan de hand van de reacties (in anti-revolutionaire, katholieke en joodse kringen) op de liberale onderwijspolitiek in de jaren 1870 en 1880. Onderwijs werd in de negentiende eeuw gezien als het middel bij uitstek om goede vaderlanders, echte Nederlanders te maken - dat was wellicht nog belangrijker dan leren lezen en rekenen. De beroemde schoolwet van Kappeyne van de Coppello van 1878 - waarmee niet alleen het niveau van het onderwijs aanzienlijk werd verbeterd, maar ook nadrukkelijk het ‘moderne levensbesef’ onder de bevolking verbreid moest worden - werkte echter nogal contraproductief. Vanaf dat moment brak immers de echte ‘schoolstrijd’ uit. De wet bevorderde dus in eerste instantie niet de eenheid, maar bracht juist scherpere verdeeldheid. Maar het oprichten van schooltjes was daardoor niet langer een kwestie die hier en daar in het land op lokaal niveau tot opwinding, frustratie of tevredenheid leidde, maar maakte nationale organisatie onvermijdelijk. Daarmee werden perifere groepen vertrouwd met het nationale niveau, zo zij daar al niet aan gebonden werden. In dat proces echter moest tegelijkertijd steeds sterker rekening worden gehouden met het feit dat Nederland een verdeeld land was, paradoxaal genoeg dus ‘één in pluriformiteit’.

Deze ontwikkelingen bevorderden daarnaast een fundamentele verandering in de politieke cultuur. Politiek was niet langer het domein van autonome mannelijke burgers, die soms nauwelijks de Tweede Kamer en sociëteit De Witte uit elkaar wisten te houden, maar werd een emotioneel geladen gevecht om ‘beginselen’, waarin charismatische helden naar voren kwamen en de scharen zich achter hen op straat verzamelden. En vooral dankzij deze democratisering van de politiek werd de bevolking niet alleen aan de zuil, maar ook aan de natie gebonden.

Interessant is de suggestie van de samenstellers van de bundel, Henk te Velde en Hans Verhage, dat dit gecompliceerde proces natuurlijk wel allerlei nieuwigheden bracht (vooral de liberalen zullen daar aan het eind van de eeuw uitvoerig over

klagen), maar voor een goed deel ook ‘slechts’ de formalisering van bestaande maatschappelijke relaties inhield. Uit een betrekkelijk stabiele standensamenleving, waarin iedereen zijn plaats kende en God zag dat het goed was, ontwikkelde zich een maatschappij waarin staat, natie, kerkelijke organisatie en politieke

partij een veel grotere rol speelden: vloeiende lijnen werden scherper getrokken, bestaande tegenstellingen werden uitvergroot, organisaties namen meer robuuste contouren aan. Zo wist na verloop van tijd iedereen weer waar hij (en wat later ook zij) aan toe was. De zuilen erkenden elkaar en de staat subsidieerde allen. En een grote gemoedsrust kon vervolgens weer over het land dalen.

Piet de Rooy

J. Kuyt, N. Middelkoop, A. van der Woud, *G.B. Salm en A. Salm GBzn. Bouwmeesters van Amsterdam* (Amsterdam: Gemeentearchief, Rotterdam: Uitgeverij 010, 1997, 147 blz., *ƒ*49,50, ISBN 90 6450 314 1).

Dit boek is verschenen als catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in het Gemeentearchief van Amsterdam. De ‘bouwmeesters van Amsterdam’ die hier centraal staan zijn G.B. Salm (1831-1897) en zijn zoon A. Salm (1857-1915), twee pleitbezorgers van het eclecticisme. Deze stroming vermengde vrijelijk stijlelementen uit diverse periodes uit het verleden tot een eigen geheel ten behoeve van gebouwen en gebouwvormen die qua bouwmaterialen, constructie, indeling en ornamentiek volledig voldeden aan de eisen van die tijd. Door zijn pragmatische en individualistische karakter was het eclecticisme in essentie een moderne stijl, die als een van de wegbereiders heeft gefungeerd voor de architectonische ontwikkelingen na 1900. A. van der Woud houdt in zijn bijdrage ‘Architectuur voor een nieuwe geschiedenis’ (8-13) mijns inziens dan ook terecht een pleidooi tot eerherstel van het eclecticisme.

N. Middelkoop beschrijft in zijn bijdrage ‘G.B. Salm en A. Salm GBzn, architecten voor een nieuwe tijd’ (14-33) het leven en werken van beide architecten. Vader en zoon hebben zeer veel samengewerkt, zoals bijvoorbeeld bij het romeins-classicistische aquarium voor Artis (1879-1880). G.B. Salm gebruikte in zijn ontwerpen over het algemeen sobere vormen: denk aan het in neorenaissance en neoromaanse vormen opgetrokken gebouw van de vrije gemeente in Amsterdam (1879), tegenwoordig beter bekend als Paradiso. A. Salm ontwierp daarentegen in een fantasievolle stijl, zoals blijkt uit de *all' italiana* gebouwde villa Ma Retraite te Zeist (1897).

Het grootste deel van het boek (34-136) wordt ingenomen door de catalogus van J. Kuyt, die 150 nummers omvat. Het betreft geen oeuvre-catalogus; alleen werken waarvan zich tekeningen in het Gemeentearchief bevinden, zijn opgenomen. Niettemin geven de ontwerpen een uitstekend overzicht van wat de Salmen zoal gebouwd hebben en dat is veel en gevarieerd: verbouwingen van diverse aard, fabrieken, remises, winkelpanden, kantoren, banken, scholen, kerken, cafés, villa's. Het merendeel staat of stond in Amsterdam en in de buurt van plaatsen als Bloemendaal en Hilversum. De opzet van de catalogus is in hoofdzaak chronologisch: per catalogusnummer wordt een aantal feitelijke gegevens genoemd, gevolgd door nadere informatie over de opdrachtgever, de totstandkoming, het gebouw zelf en een bibliografie. Ongeveer de helft van de catalogusnummers wordt begeleid door zwart-wit afbeeldingen van plattegronden, opstanden, detailtekeningen en foto's van het betreffende gebouw. Verder is het zeer verzorgd uitgegeven boek voorzien van een vijftigtal werkelijk prachtige kleurenafbeeldingen die de originelen qua kleur zeer goed weergeven. Bij deze afbeeldingen worden helaas alleen de catalogusnummers vermeld en niet wat ze voorstellen, zodat enig geblader steeds

noodzakelijk is. Het boek wordt ontsloten door een namenregister, een topografisch register en een kaart van Amsterdam waarop de gebouwen van de beide Salmen zijn ingetekend.

Volgens N. Middelkoop behoren de vele bouwwerken van G.B. en A. Salm ‘zonder twijfel

tot het meest originele architectonisch erfgoed dat de tweede helft van de negentiende eeuw in Nederland heeft voortgebracht' (30). Het lijkt mij dat een dergelijke waardering toch wel enige onderbouwing behoeft in de vorm van een vergelijking van hun werken met die van andere architecten uit die tijd, maar dat gebeurt niet. Nu is dit ook niet de opzet van het boek en het zou een totaaloverzicht van hun productie vereisen, dat er niet is; veel moet dus nog worden onderzocht, waarvoor deze catalogus een eerste aanzet geeft.

J.Th. Rijper

M. Dierikx, *Dwarswind. Een biografie van Anthony Fokker* (Den Haag: Sdu uitgevers, 1997, vi + 295 blz., *f*59,90, ISBN 90 12 08432 6).

Dwarswind is een vertaling en bewerking van het oorspronkelijk in Amerika verschenen *Fokker. A transatlantic biography*. Beide boeken zijn het resultaat van een jarenlange zoektocht in binnen- en buitenlandse archieven naar nieuw materiaal betreffende de oprichter van de inmiddels ter ziele gegane NV Koninklijke Nederlandse vliegtuigenfabriek Fokker. Er was reeds veel gepubliceerd over enerzijds de persoon Fokker en anderzijds over diens vliegtuigbouw, maar deze studie tracht beide facetten te integreren. Daarnaast is *Dwarswind* in zekere zin een bedrijvenportret. Dierikx beschrijft namelijk in negen hoofdstukken op chronologische wijze het leven van Anthony Fokker (1890-1939), diens vliegtuigbouw en vliegtuigfabrieken. Een verantwoording en epiloog completeren deze publicatie, die voorts een notenapparaat, een literatuuropgave en een katern met foto's bevat.

Anthony Fokker, zoon van een welgestelde Indische koffieplanter, groeide op in Haarlem. Nadat hij in 1908 voortijdig de HBS had verlaten, kon hij zich dankzij de schier grenzeloze financiële steun van zijn ouders geheel gaan wijden aan zijn grote passie: vliegtuigen. In Duitsland leerde hij de beginselen van de vliegtuigconstructie. Daar behaalde hij ook zijn vliegbrevet. In 1912 ontstond nabij Berlijn met financiële hulp van familie en bekenden het eerste Fokkerbedrijf. De Eerste Wereldoorlog zorgde voor een geweldige stroom aan Duitse orders voor Fokker gevechtsvliegtuigen. Teneinde zijn bedrijfsactiviteiten veilig te stellen, besloot de jonge ondernemer eind 1914 Duits staatsburger te worden. Een stap die hij vijf jaar later weer ongedaan liet maken. De vrede van Versailles en de val het Duitse keizerrijk maakten in 1918 een dramatisch einde aan Fokkers succes. Na enkele maanden van grondige voorbereidingen slaagde hij erin een belangrijk deel van zijn bedrijfsactiviteiten te verplaatsen naar het neutrale Nederland. Hier begon hij met hulp van zijn familie opnieuw onder de naam De Nederlandsche Vliegtuigenfabriek. Kort daarna trad hij in het huwelijk met zijn Duitse verloofde. De gepassioneerde vliegtuigbouwer bleek echter geen *family man* en in 1923 scheidde het paar. Na mislukte pogingen om in Nederland naast gevechtsvliegtuigen ook burgervliegtuigen te bouwen, besloot Fokker elders zijn geluk te beproeven. Hij reisde af naar de Verenigde Staten, waar hij eveneens een vliegtuigenfabriek vestigde. Weldra was hij er een succesvol zakenman. In 1927 trad hij voor de tweede maal in het huwelijk. Ruim een jaar later eindigde deze verbintenis door de zelfdoding van zijn echtgenote. Daarna stapelden de tegenslagen zich op. Een hooglopend conflict met de grootste aandeelhouder over de te volgen koers verdreef hem in 1931 uit zijn Amerikaanse onderneming. Met zijn inmiddels kwakkelende Nederlandsche Vliegtuigenfabriek bemoeide Fokker zich nauwelijks meer. Mede door de wereldwijde ontwikkelingen

in de luchtvaarttechnologie waren de Fokker-producten verouderd geraakt. Inmiddels wreekte zich Fokkers jarenlang zuinigheid op het gebied van *research and development*. Het bedrijf kwam steeds meer in de problemen door het uitblijven van orders. Pogingen om

overheidssteun te krijgen mislukten. Desalniettemin meende de Nederlandse regering dat het bedrijf van nationaal belang was en plaatste daarom een order voor twaalf gevechtsvliegtuigen. De in 1937 tot naamloze vennootschap omgevormde onderneming wist te overleven, mede door het Europese bewapeningsprogramma aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog. Fokker zelf overleed op 23 december 1939 in een Amerikaans ziekenhuis aan de complicaties van een neusoperatie.

Dwarswind is een geslaagde poging om de verschillende facetten van Fokker, de persoon, de vliegtuigbouwer en de ondernemer, te combineren. Dierikx schildert een weloverwogen beeld van een bevlogen en vooral eigengereide man, die van jongs af aan eigenlijk maar voor één ding leefde, namelijk vliegtuigen. Fokkers schijnbaar onvermoeibare dadendrang zorgde ervoor dat hij achtereenvolgens in Duitsland, Nederland en de VS binnen korte tijd de reputatie verwierf van een vooraanstaand vliegtuigbouwer. Toch heeft deze gecompliceerde integratiepoging ook haar zwakke kanten. Een daarvan is de afstandelijke, ietwat te zakelijke beschrijving, die er overigens wel voor gezorgd heeft dat alle facetten van Fokker in dezelfde mate worden behandeld. Ongetwijfeld zal deze benadering mede zijn ingegeven door het beschikbare bronnenmateriaal. Het feit dat er nauwelijks persoonlijke correspondentie beschikbaar is, heeft ertoe geleid dat de auteur - zoals hijzelf ook aangeeft - noodgedwongen heeft moeten leunen op oudere publicaties over ‘de legendarische’ Anthony Fokker. Dat heeft er vermoedelijk eveneens toe bijgedragen dat met name de vrouwen in Fokkers leven in deze studie nauwelijks tot leven komen. Datzelfde geldt voor de ouders. Hoewel zijn vader in financieel opzicht een cruciale rol heeft gespeeld in de realisering van Fokkers dromen, blijft hij een wat wazige figuur. Zoals gezegd besteedt het boek tevens aandacht aan de ondernemer Fokker. Ook hier moet de lezer op cruciale momenten een beschrijving van gevoelens, gedachten en overwegingen die aan bepaalde beslissingen zijn voorafgegaan ontberen. Toch heeft de auteur in dit werk op boeiende wijze de levenswandel gereconstrueerd van deze bekende en ondernemende vliegtuigbouwer. Samenvattend: *Dwarswind* is een interessante en onderhoudende biografie, geschreven door een toegewijde auteur, maar zeker geen hagiografie.

J. Mooij

J. Withuis, *De jurk van de kosmonaute. Over politiek, cultuur en psyche* (Amsterdam, Meppel: Boom, 1995, 260 blz., *f* 38,50, ISBN 90 5352 227 1).

Enige jaren na haar proefschrift over een communistische vrouwenorganisatie in het naoorlogse Nederland bundelde Jolande Withuis enkele van haar artikelen. Zowel in de bestreken periode - waarin het accent op oorlog, wederopbouw en Koude Oorlog ligt - als in de thematiek en materiaalkeuze sluiten de artikelen overwegend bij haar eerdere werk aan. Toch is de ruime ondertitel van de bundel gerechtvaardigd, al is het merkwaardig dat daarin het woord sekse ontbreekt. Uitgaande van het haar vertrouwde gebied trekt zij soms cirkels die veel wijder zijn, door de tijdsspanne te vergroten maar ook door haar materiaal te gebruiken om principiële vragen aan de orde te stellen. Zij laat telkens zien hoe de geschiedenis van vrouwen in de grote verhalen van (communistische of andere) ideologie en oorlogsgeschiedenis systematisch onderbelicht is; zo is bijvoorbeeld misbruik van

vrouwen in oorlog en bevrijding lange tijd onbesproken en onbespreekbaar gebleven. Ze kiest daarbij echter niet het perspectief van ‘onderdrukking’ maar van gender en de beleving en praktijk van vrouwelijkheid. Een terugkerend thema is geestelijk en sociaal moederschap als verbindend element in de vrouwenbeweging vanaf de eerste feministische golf. Dit maatschappelijk moederschap wordt in

verschillende periodes anders geïnterpreteerd, maar verdwijnt pas in de tweede feministische golf, samen met de verzuiling. De moederschapsgedachte kan ook in sommige opzichten beschouwd worden als de feministische parallel van de verzuilde ideologieën. Het feminisme van de tweede golf en daarna ontwikkelde zich - na een aanvankelijke verbinding met socialisme - tot tegenstander van ideologieën. Zeker Withuis' opvatting van het gender-perspectief waarin het vooral gaat om de ervaring, maakt dit tot een goed uitgangspunt voor de studie van werking van ideologie in de levenspraktijk. Ook voor de negatieve gevolgen daarvan: de verwaarlozing van individuele slachtoffers en de mogelijke beperkende, paranoïde en neurotische effecten. Als feminisme dan dus tegenover ideologieën staat, kan het er niet zelf een zijn. Die conclusie trekt Withuis dan ook. Een thema blijft de ‘nog steeds niet verwerkelijkte gelijkheid’, maar het einde van feminisme als een ‘collectieve definitie van vrouwelijkheid’ is volgens haar in zicht.

Waarschijnlijk zou de auteur deze interpretatie van haar betoog meteen gaan bestrijden. Want voor ieder argument is er een tegenargument. Telkens als Withuis een bepaald patroon heeft ontdekt in de voormalige beschouwing over vrouwelijkheid en de lezers zouden kunnen gaan denken dat dit patroon simpel en onderdrukkend was, toont zij er de dubbelzinnigheden van en demonstreert zij dat veel vrouwen zelf kozen voor een denk- en levenswijze die op het eerste gezicht niet aantrekkelijk was. Withuis is niet voor één gat te vangen. Dat is ze ook niet in haar auteursidentiteit. Ze begint haar boek vastberaden door het ‘historische sociologie van sekse’ te noemen en gebruikt Elias-jargon als ‘sociaal arrangement’ en ‘configuratie’. Naarmate het boek vordert verdwijnt dit echter - ze spreekt op zeker moment ook over een ‘historisch-antropologisch perspectief’ - en is ze toch vooral eclectisch essayist. Die indruk wordt versterkt doordat hier stukken bijeengebracht zijn met een nogal uiteenlopende achtergrond. Om te voorkomen dat een gender-benadering tot steriel constructivisme leidt, besteedt ze aandacht aan de levenservaring en -praktijk van vrouwen die ze met hulp van psychologische theorie interpreteert, maar ook dit wordt niet tot keurslijf. De auteur laat zich dus minder gemakkelijk indelen dan aanvankelijk lijkt. Af en toe kan zelfs juist de tegenovergestelde indruk ontstaan van vrijblijvendheid, ook al omdat de meeste stukken een niet al te zware empirische basis hebben en soms nog leunen op Withuis' proefschrift. Deze indruk kan ook ontstaan door haar ietwat nomadische auteursbestaan: ze heeft aan verschillende universiteiten gewerkt maar laat in haar woord vooraf blijken dat ze zich eigenlijk bij *NRC-Handelsblad* minstens zozeer op haar gemak voelt. Toch is deze bundel geen vrijblijvende collectie. In terloopse opmerkingen maakt ze duidelijk dat haar onderwerpen met haar biografie verbonden zijn en uit alles spreekt haar betrokkenheid. Ze zoekt echter haar kracht niet in vanzelfsprekend engagement maar in kritische nuancering.

Henk te Velde

J. Korsten, *Standhouden door veranderingen. De Limburgse land- en tuinbouwbond als behartiger van agrarische belangen 1896-1996* (Dissertatie Nijmegen 1996, KDC bronnen en studies XXXII; Nijmegen: Valkhof pers, 1996, 275 blz., *ƒ*69,-, ISBN 90 5625 009 4).

De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende en twintigste eeuw wordt steeds beter in kaart gebracht. Aangaande deze ontwikkeling

kunnen we wel spreken van een succesverhaal. Vooral de boeren op het zand (onder meer Brabant, Limburg) hebben het goed gedaan. De landbouw in Nederland heeft zich uitstekend aangepast aan de veranderende internationale economische omstandigheden en de sector is, hoewel slechts een

fractie van de beroepsbevolking daarin werkzaam is, nog steeds een belangrijke steunpilaar van onze vaderlandse economie.

Maar het beeld is nog lang niet volledig. Onze kennis schiet tekort, vooral op het gebied van wat we de infrastructurele ontwikkelingen van de Nederlandse landbouw in de negentiende en twintigste eeuw zouden kunnen noemen. Dat betreft de geschiedenis van de landbouw- en boerenorganisaties, zoals de landbouwmaatschappijen en boerenbonden. Dat betreft de geschiedenis van de coöperaties en de landbouwonderwijsinstituten. Ook het veranderende overheidsbeleid ten aanzien van de landbouw was nog onvoldoende onderzocht.

Het is daarom verheugend dat onlangs het boek van J. Korsten over de Limburgse land- en tuinbouwbond is verschenen, tegelijkertijd met de boeken over de Noord-Brabantse christelijke boerenbond (T. Duffhues) en over de Katholieke Nederlandse boeren- en tuindersbond (M. Smits). Het boek van Korsten, dat ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de bond is verschenen, levert een belangrijke bijdrage aan onze kennis over de geschiedenis van de Nederlandse landbouw. Het boek is interessant, omdat het niet alleen de ontstaansgeschiedenis en de ontwikkeling van de bond behandelt, maar ook over de recente geschiedenis gaat.

Het boek, dat prettig leest, behandelt de geschiedenis van de bond in chronologische volgorde. Het is verdeeld in drie delen, die elk een periode beschrijven: 1896-1940; 1940-1945 en de naoorlogse periode. De geschiedenis van de bond is ingebed in de algemene agrarische ontwikkelingen, waarbij Korsten dezelfde chronologie aanhoudt. In aparte en ingekaderde cursiefjes worden op diverse plaatsen in het boek in het kort de levenslopen van de voormannen van de bond geschetst en de betekenis van deze mensen voor de organisatie. Het boek is prachtig uitgegeven met tientallen toepasselijke foto's, zoals een jubileumboek betaamt.

Het boek dat dus in de eerste plaats is opgezet als gedenkboek, is in deze opzet zonder meer geslaagd te noemen. Maar het boek beoogt meer dan dat te zijn. Het wil ook een wetenschappelijke bijdrage leveren aan de agrarische geschiedenis van Nederland in het algemeen en aan die van Limburg in het bijzonder. Als ‘wetenschappelijk’ niet meer is dan het zorgvuldig weergeven van de feitelijke ontwikkelingen, waarbij, in de woorden van Korsten, de objectiviteit gewaarborgd is, kunnen we zeggen dat dit boek ook in dit opzicht geslaagd is. Heel helder wordt de geschiedenis van de bond als belangenbehartiger geschetst. In dit verband is vooral Korstens beschrijving van de recente geschiedenis de moeite van het lezen waard. Deze gaat bijvoorbeeld over de jaren waarin René van der Linden als ‘agrarische vertegenwoordiger’ uit Limburg en als CDA-lid van de Tweede Kamer en later als staatsecretaris van Buitenlandse Zaken nog een voorname rol in de geschiedenis van de bond speelde. In de recente periode, waarin de landbouw met grote problemen als het mestoverschot en varkenspest aan zijn eigen successen ten onder lijkt te gaan, krijgen de boeren echter steeds minder politieke invloed. Korstens boek, dat de banden tussen de bond en de KVP (later CDA) blootlegt, eindigt in een periode waarin confessioneel Nederland voor het eerst in de geschiedenis niet meer als vanzelfsprekend in 's lands regering is vertegenwoordigd. Daarmee lijkt voor de bond, ongeveer honderd jaar na het ontstaan, een periode te zijn afgesloten. Alleen al om die reden is deze publicatie belangwekkend.

Maar daarmee houdt de wetenschappelijke betekenis van het boek op. Er worden geen echt fundamentele vragen gesteld en de dissertatie heeft geen duidelijke probleemstelling. Waarom kregen de boerenbonden pas na 1896 vaste voet aan de grond? Is de opkomst te vergelijken met de opkomst in die tijd van de

zuivelcoöperaties? Is de oprichting een antwoord op de agrarische crisis vlak daarvoor of stond uitsluitend de ‘godsdienstig-zedelijke verheffing’ van de boerenstand voorop? Over de wisselwerking tussen de agrarisch-economische en de agrarisch-technische ontwikkeling en de invloed van de boerenbond komen we weinig te weten.

En net als veel andere boeken over de agrarische ontwikkelingen in Zuid-Nederland geeft

ook dit boek een clichématig beeld van de landbouw in de negentiende eeuw en daarvoor. Tot 1850 zou er niets gebeurd zijn in de landbouw: het leven en de manier van werken werden toen nog door traditie bepaald. Pas daarna zou de productiewijze echt veranderd zijn. Het is echter bekend, dat de landbouw ook vóór 1850 belangrijke veranderingen doormaakte.

Het is een enigszins braaf boek geworden. Dat kan haast niet anders voor een gedenkboek dat voor een groot publiek is bestemd. Maar het grote voordeel van dit laatste is, dat het boek zeer toegankelijk is. En dat kunnen we maar van weinig wetenschappelijke studies zeggen.

Paul Brusse

T. Pollmann, *Volkswoningbouw 1900-1945. Een analyse van overlevingskansen* (CRM-reeks VIII; Den Haag: Sdu uitgevers, Zeist: Rijksdienst voor de monumentenzorg, 1997, 109 blz., *ƒ*39,90, ISBN 90 12 08317 6).

Dit boek is tot stand gekomen uit vrees voor sloop van veel sociale woningbouw van voor de Tweede Wereldoorlog. Deze woningen, vaak van cultuurhistorische en ruimtelijke betekenis, zijn over het algemeen onbeschermde gebouwen, zonder de status van monument. Hun voortbestaan loopt vooral gevaar door het huidige volkshuisvestingsbeleid, de zogenaamde herstructurering.

In dit boek wordt het probleem in zijn algemeenheid uiteengezet. De herstructurering vormt een belangrijk onderdeel van het rijksbeleid op het terrein van de stedelijke vernieuwing en is gericht op het opwaarderen van woonwijken die zich sociaal in een neergaande spiraal bevinden. In praktijk betekent dit vaak dat de voorraad goedkope woningen wordt verminderd, teneinde duurdere woningen te bouwen, om zo een meer gemêleerde bevolkingssamenstelling te realiseren. De auteur plaatst enige kritische kanttekeningen bij de noodzaak van herstructurering. Zo wijst zij erop dat geprivatiseerde woningcorporaties, waarvan met het veranderen van de doelstelling ook het optreden is veranderd, er baat bij hebben het problematische karakter van een buurt te benadrukken, omdat dit subsidies oplevert.

Het grootste deel van het boek is gewijd aan verschillende vooroorlogse wijken en projecten in steden als Helmond, Leeuwarden en Utrecht. In het kort wordt de geschiedenis van iedere wijk weergegeven en wordt ingegaan op de staat van de woningen en de plannen die de woningcorporaties en de gemeente hebben, dan wel reeds hebben gerealiseerd. In sommige wijken dreigt sloop, in andere is die dreiging tijdig afgewend en zijn de woningen met zorg gerenoveerd. Zo wordt in De Gordel '20-'40 in Amsterdam, onder leiding van een supervisor in het kader van het Welstandstoezicht, getracht de wijk verantwoord te renoveren. De aanpak van de auteur in deze hoofdstukken, waarin de nadruk ligt op het uiteenzetten van de relevante ontwikkelingen en het weergeven van de meningen van de direct betrokkenen (onder wie medewerkers van woningcorporaties, gemeenten en bewoners) door middel van citaten, levert een levendig beeld op.

De auteur neemt een eigen standpunt in en laat duidelijk blijken dat naar haar idee de sloopdrift van sommige corporaties onvoldoende gefundeerd is. Op bepaalde plaatsen had zij het onderwerp echter wat zakelijker mogen benaderen. Zo wordt in het hoofdstuk ‘Het straatbeeld: homogeen of versnipperd?’ voornamelijk volstaan

met het weergeven van uitspraken van bewoners over de wenselijkheid van een eenvormig straatbeeld.

Op de achterkant van het boek staat dat het een *must* is voor monumentenzorgers, bestuurders, bouwers, architecten en bewonersverenigingen. Inderdaad zal dit boek, dat is voorzien van plattegronden, foto's en een literatuurlijst per hoofdstuk, voor deze groep interessant zijn.

De grote lijnen van de problematiek worden duidelijk weergegeven en degenen die behoud van de vooroorlogse wijken nastreven, kunnen wellicht enkele tips opdoen. De lezer die met name geïnteresseerd is in architectuur vindt in dit boek waarschijnlijk te weinig van zijn gading.

Simone Wijna

B.W. Carpenter, *W.O.J. Nieuwenkamp. First European artist in Bali* (Abcoude: Uniepers, 1997, 208 blz., ISBN 90 6825 198 8). J.F.K. Kits Nieuwenkamp, *W.O.J. Nieuwenkamp (1874-1950). Beeldend kunstenaar, schrijver, architect, ontdekkingsreiziger, ethnoloog en verzamelaar van Oostaziatische kunst. Gezien door tijdgenoten* (Amersfoort: Bekking, 1997, 125 blz., ISBN 90 6109 433 X).

W.O.J. was zijn naam, Nieuwenkamp kwam erachteraan. Lange tijd was hij een begrip, deze tekenaar die ook schreef, verzamelde, ontwierp en zelfs als ontdekkingsreiziger door het leven ging. Geboren in Haarlem als zoon van een reder en handelaar eindigde hij in een prachtige villa in Italië. Talloze tentoonstellingen had hij toen achter de rug en vele rijk geïllustreerde boeken had hij gepubliceerd. Koningin-moeder Emma was een van zijn vele invloedrijke sponsors. Een talent met revolutionaire aspiraties was hij dan ook niet, wel een bohémien die zich verzette tegen een leven in het handelshuis van zijn vader vanwaar hij de benen nam naar verre landen.

Bali en Lombok hoorden tot zijn bestemming. Daar maakte hij de tekeningen en schetsen voor het imposante boek *Bali en Lombok* dat vooral Bali op de agenda van kunstkenners en gefortuneerde reizigers zou zetten. Het boek kwam precies op tijd. Had niet immers het Nederlands-Indisch gouvernement hard toegeslagen op beide eilanden en was daar niet een bijna onfatsoenlijk gejuich over opgegaan in Nederland? Jazeker. Maar naast gejuich was er ook kritiek, en Nieuwenkamps werk waarin de allure en de gratie van de Balinese kunst werden vastgelegd, moest het bewijs leveren dat onderwerping niet gelijk was aan vernietiging.

Nieuwenkamp staat aan het begin van de schepping van het mythische Bali, van het Bali als paradijs. Krause, de fotograaf die het Balische naakt fotografeerde en in 1920 zijn beroemde fotowerk *Bali, Volk - Land - Tänze - Feste* publiceerde was de tweede kunstenaar die Bali als paradijs op de markt bracht, gevolgd door Covarrubias met zijn *Island of Bali* in 1937.

Het waren deze drie kunstenaars die de basis legden voor wat nu de Bali-industrie is. Om de weg terug te volgen, vanaf de Bali-industrie met zijn glimmende prospectussen van een reisje van 10 dagen voor ƒ1200 naar het eiland van zee, zon, kunst, mooie meisjes en niet te vergeten beeldschone knaapjes naar het zo fraaie, maar arme eiland waar onderdrukking, syfilis, prostitutie, machismo en onderlinge rivaliteit net zo leefden als elders, is kennis van de stations die onderweg gepasseerd zijn nodig. Het boek *Bali en Lombok* van W.O.J. Nieuwenkamp is het eerste station. Wie het overslaat, kan niet achterhalen hoe een mythe vorm aannam en leidde tot het massa-vermaak in bikini en g-string. Zoals op vele andere plaatsen in de wereld, of ze nu Volendam of Ibiza heten, begon de mythe van het ongerepte stukje aarde met een paar kunstenaars die de plek ontdekken en hem wereldberoemd maken. W.O.J. die bij al zijn oprechtheid ook een goed oog had voor trends, was één van die kunstenaars.

Twee boeken brengen W.O.J weer tot leven. Het grootste is dat van Bruce W. Carpenter die op Bali woont en een prachtig geïllustreerd boek maakte waarin op heldere wijze Nieuwenkamps werk op met name Bali en Lombok wordt getoond, beschreven en becommentarieerd. Car-

penter beperkt zich niet tot het artistieke aspect; hij heeft de moderne sociologische en politicologische commentaren op de mythevorming rond Bali en Lombok grondig gelezen, al is het jammer dat hij het proefschrift van Henk Schulte Nordholt dat nu verschenen is als *The spell of power* niet erin betrokken heeft. Ook het boek *Violence in paradise* van Geoffrey Robinson dat enige jaren geleden als dissertatie werd verdedigd aan Cornell University (USA) ontbreekt. Maar los van deze manco's is er veel aan Carpenters boek te beleven: W.O.J. krijgt een plaats in zijn tijd waarin William Morris een inspiratie voor velen is. Wie naar de tekeningen en etsen kijkt, komt vanzelf Aubrey Beardsley in de gedachten, en bij het minst aansprekende werk wil de geest nog wel eens uitwaaieren naar Anton Pieck. Ook Marius Bauer komt in de gedachten. Maar vastpinnen op een enkel voorbeeld zou W.O.J. geen recht doen; hij was misschien geen genie, maar hij maakte een eigen stijl, met romantische kanten, met modieuze kanten daar waar hij commercieel werk maakte als reclametekenaar, en met af en toe een oog voor de verrassingen van de alledaagse werkelijkheid. Tot zijn mooiste werk hoort een tekening van twee Balinese meisjes met alleen een kain (wikkelrok) aan, op de fiets. We schrijven dan Bali, 1916.

Zijn primaire verdienste echter ligt in de geheel nieuwe informatie die hij geeft: in een periode waarin camera en film een schaars goed zijn, ontwikkelt hij bij zijn kijkers het bewustzijn dat de wereld groter is dan ze denken en dat Nederland met zijn ethische politiek als gidsland de inlander natuurlijk wel wil opheffen uit de onwetendheid, maar dat er al een indrukwekkende inheemse cultuur is die gezien mag worden. Dat is nieuw in Nederland in 1906 waar men zo opgaat in het brengen van de Pax Neerlandica in de buitengewesten van het Nederlands-Indië en de gewelddadige inname van Bali en Lombok zo heeft toegejuicht.

‘W.O.J. Nieuwenkamp 1874-1950 gezien door tijdgenoten’ van J.F.K. Kits Nieuwenkamp is een veel kleiner boek dan dat van Carpenter. Het boek is een verzameling recensies en beschouwingen van en over W.O.J.'s werk en leven. De tijdgenoot hield van Nieuwenkamp, en niet alleen om Bali en Lombok, of Benares dan wel Timor waar hij ook zijn sporen trok. Ook Haarlem, Edam, Enkhuizen, of Veere werden geschetst, geëtst, getekend of geschilderd; de vaak wat geromantiseerd-pittoreske verstilde grachtjes en eenvoudige boerenhuisjes waren een pleidooi voor het behoud van stads- en dorpsgezicht en vonden veel aftrek. Een enkele keer is zijn werk heel simpel, ongekunsteld, naïef bijna. De gouache ‘Batavia, Chinese buurt’, en het schetsblad ‘Kerkgebouw in Palermo’ zijn goede voorbeelden van werk in deze simpele trant waarin W.O.J. zich misschien wel het zuiverste uitdrukte.

De tijdgenoot wist zijn werk te waarderen: er werd veel en met lof over W.O.J. geschreven, zoals door J.N. Teilers in *Het algemeen Indisch weekblad De Taak* van 20 april 1918: ‘Niet een man van geniale spontaniteit, maar een van talentvol werkmanschap en grote overtuiging, dwingt hij ons respect af door zijn werk, dat hem doet kennen als iemand, die vanaf het eerste oogenblik zichzelf is geweest en altijd is gebleven, die velerlei kunstuitingen kent en begrijpt, zijn persoonlijke visie nooit prijsgaf om anderen te volgen’. Er waren ook sceptische geluiden: ‘Hij hoort meer tot de orde der werkzamen en der werkers dan tot de werkelijke kunstenaars’, schreef Albert A. Plasschaert in 1924.

Nieuwenkamp is inderdaad geen groot kunstenaar. Maar hij wist de tijdgeest te verstaan en te verbeelden; hij vermooide de werkelijkheid tot een stil protest tegen sloop en afbraak, zonder zich ooit politiek te committeren.

Tessel Pollmann

K. van de Woestijne, *'Altijd maar bijeenblijven'. Brieven aan C.A.J. van Dishoeck, 1903-1929*, L. Jansen, J. Robert, ed. (Achter het boek XXIX; Amsterdam: Bas Lubberhuizen, Den Haag: Letterkundig museum, 1997, 272 blz., ISBN 90 73978 73 4).

Het Letterkundig museum in Den Haag heeft met het negenentwintigste deel van zijn reeks Achter het boek een goede keuze gedaan. De uitgave van de briefwisseling tussen de Vlaamse dichter en prozaschrijver Karel van de Woestijne en zijn Nederlandse uitgever C.A.J. van Dishoeck voorziet voor literatuurhistorici zeker in een behoefte. Hoewel slechts enkele brieven van Van Dishoeck bewaard zijn gebleven en de uitgave vrijwel uitsluitend steunt op de brieven van Van de Woestijne is beider relatie goed te volgen, al is er een leemte tussen 1919 en 1927. Het belang van de uitgave ligt in de mogelijkheid het verloop van Van de Woestijnes letterkundige productie te volgen. De kern van de brieven draait om het ontstaan, het voor de druk gereedmaken en het uitgeven van dicht- en prozawerk van Van de Woestijne, die vrijwel al zijn werk bij Van Dishoeck heeft uitgegegeven. Het was geen eenvoudig proces. Afgezien van het creatieve proces werd vaak te vroeg iets beloofd, zodat er moeilijkheden rezen over inleverdata, proeven, correcties enzovoorts. Persoonlijke problemen, zoals veelvuldige ziekte - hij schreef in augustus 1906 'stervens-ziek' te zijn - en geldzorgen, op te lossen door voorschotten op aanstaande publicaties of op te verwachten inkomsten daarvan, vulden menige brief. Ze brachten soms ook spanningen in de onderlinge betrekkingen, maar leidden niet tot een breuk.

Naast zicht op het ontstaan van Van de Woestijnes oeuvre biedt de briefwisseling ook inzicht in de redactionele perikelen van het tijdschrift *Vlaanderen* (1902-1907), waarvan Van de Woestijne korte tijd het redactiesecretariaat verzorgde. Het was geen zorgeloze periode, al lag dat niet alleen aan zijn leiding. Van Dishoeck schreef op 12 maart 1907 aan Stijn Streuvels over de moeilijkheden rond het tijdschrift: 'gijlieden zijt ook zoo sensibel ('t spreekt vanzelf), zoo gauw op de teenen getrapt' (103).

Toch blijft er naar mijn mening na lezing van de briefwisseling een aantal zaken onduidelijk of onderbelicht. Zo krijgen we geen helderheid over wat Van Dishoeck bewoog om nogal wat Vlaamse auteurs in zijn fonds op te nemen en om het tijdschrift *Vlaanderen* uit te geven. Er moeten andere dan financiële motieven gespeeld hebben, want erg veel leverde Van de Woestijnes werk niet op en het tijdschrift kostte slechts geld. Ging het hem om een Groot-Nederlands cultuurbesef? Ook vernemen wij vrijwel niets over de problematiek van de Vlaamse beweging, die tussen 1900 en 1929 en met name in de jaren 1914-1918 turbulente tijden beleefde. In dat opzicht geven bijvoorbeeld de onlangs door Ada Deprez uitgegeven correspondenties van Van de Woestijne voor de *Nieuwe Rotterdamsche courant* meer informatie, zeker als het gaat om de periode 1906 tot ongeveer 1922. Ook de onvoltooide biografie van Van de Woestijne door P. Minderaa (deel I, 1942 en (postuum) deel II (1914-1919), verzorgd door A. Deprez en C.A. Zaalbergen) geeft meer.

Over de situatie in de Eerste Wereldoorlog lezen we nauwelijks iets, al is een opmerking (200) over toenemende leeslust en belangstelling voor het kopen van Nederlandstalige boeken interessant. Was dat omdat er door de oorlog weinig vertier was en er weinig andere consumptiemogelijkheden waren of was het toch een doorwerking van de emancipatie van het Nederlands in Vlaanderen en misschien zelfs wel van de propaganda van de activisten? Curieus is overigens dat midden in de oorlog Van de Woestijne vraagt of Van Dishoeck moderne Franse literatuur, waarover hij in de *NRC* wil schrijven, via het Duitse gezantschap in Den Haag naar

de Duitse bezettingsautoriteiten in Brussel wil zenden. Van de Woestijne, die overigens een loyaal Belgisch patriot was, kende daar de dichter R.A. Schröder, die bij de censuur werkzaam was. De opzet werkte!

De briefwisseling biedt primair materiaal voor literatuurhistorici, anderen zullen misschien wat teleurgesteld zijn in de inhoud. Dit laat onverlet dat opnieuw in de reeks Achter het boek een esthetisch verzorgde en qua inleiding, annotatie en verantwoording deskundig uitgegeven briefwisseling is verschenen, waarvan kennisneming ons inzicht in het literaire klimaat van de eerste decennia van deze eeuw zeker verrijkt.

P. van Hees

D. de Weerdt, ed., *De dochters van Marianne. 75 Jaar SVV* (Antwerpen, Baarn: Hadewijch, Gent: AMSAB, 1997, 352 blz., *ƒ*44,90, ISBN 90 5240 446 1).

De dochters van Marianne brengt een geschiedenis van driekwart eeuw Socialistische vooruitziende vrouwen (de vrouwenorganisatie van het Belgische Nationaal verbond van socialistische mutualiteiten). Een hagiografie is het zeker niet geworden, hoewel er nu en dan een zelfgenoegzaam toontje klinkt. Dat laatste kon moeilijk worden vermeden: het uitgangspunt van het boek (de geschiedenis van één organisatie, en niet de geschiedenis van fracties en verenigingen) legt als vanzelf teleologische accenten die de lange (en bijgevolg succesvolle) geschiedenis van de vereniging benadrukken. Het lijkt me echter onbillijk hierop kritiek te leveren omdat dit de uitgangspunten van het boek in zijn geheel in twijfel zou trekken. Hagiografische neiginkjes neem ik er dus maar bij (onder andere in de korte biografieën van de sociaal-democratische vrouwelijke parlementsleden, 183-209), maar de kritische toon in dit boek overheerst ruim. Bovendien zit de geschiedenis van de SVV gevat in maatschappelijke ontwikkelingen en gaat het boek over meer dan de SVV alleen.

De dochters van Marianne bevat twee delen, met de jaren 1940-1944 als breuk (beknopt behandeld door L. Peiren). Het eerste deel is van de hand van D. de Weerdt en beslaat ongeveer de helft van het aantal pagina's. In zes hoofdstukken buigt zij zich over belangrijke problemen waarmee de sociaal-democratische vrouwenbeweging werd geconfronteerd (de verhouding tussen vrouwen, de SVV en de partij; de strijd voor het stemrecht; de rol binnen de genese van de sociale zekerheid; vrouw en arbeid; vrouw en identiteit; vrouw en cultuur). Het tweede deel is heterogener dan het eerste. Voor de vijf hoofdstukken (de verhouding tussen vrouwen, de SVV en de partij; de actie voor moeder en kind; vrouw en arbeid; abortus en voorbehoedsmiddelen; het tijdschrift van de SVV) tekenen zes auteurs: D. de Weerdt, N. Bracke, S. Vanrie en C. Hoedemaeckers, K. Celis en L. Lievijns. Noodgedwongen beperken zij hun invalshoek en aanpak, terwijl zij minder gemakkelijk verbanden zien tussen de hoofdstukken. Dat maakt dit tweede deel schraler dan het eerste. Laat ik het minder pejoratief uitdrukken: het eerste deel is verhelderend, homogeen en spitant, maar het tweede deel is opsommend, feitengericht en taai.

Er zijn nog andere verschillen tussen beide. Het eerste deel raakt vele (rand)thema's aan zoals mentaliteit, mode, huishoudelijk comfort, seksualiteit of gezinsbestedingen, wat tot nieuwe en relevante visies leidt (bijvoorbeeld omtrent het beeld van de ‘nieuwe vrouw’ in de jaren 1930, bladzijde 157). Het tweede deel wordt beperkt tot de contouren van elk van de vijf hoofdstukken. Daarnaast zijn er ook historiografische verschillen: in het eerste deel besteedt D. de Weerdt aandacht

aan beeldvorming, stereotypering, percepties en sociale constructies. Dit is het resultaat van een specifieke visie op de bron, sterk gepromoot door de vrouwengeschiedschrijving, die echter nagenoeg helemaal ontbreekt in het tweede deel. Een laatste verschil betreft de soorten bronnen: het eerste deel maakt gebruik van geschreven, iconografische en mondelinge bronnen, het tweede deel steunt enkel op geschreven bronnen en ook dat maakt dit deel armer in vergelijking met het eerste.

Beide delen samen verschaffen een grondig beeld van de strijd van de Belgische vrouwen in het algemeen en de strijd van de SVV binnen de sociaal-democratie in het bijzonder. De acties (stemrecht, gelijk loon voor gelijk werk, baas in eigen buik), de grote namen (wellicht vooral Isabelle Blume) en de verwezenlijkingen (stemrecht, dienstverlening allerhande, wetgeving) komen ruim aan bod. Dat is ook het geval met de spanningen en moeilijkheden. Ik verwijs bijvoorbeeld naar het onbegrip van de SVV-leiding in de jaren 1960, toen het militante feminisme de oubollige organisatie (kookles! maandelijkse koffietafel! voorhuwelijkssparen!) contesteerde (206). Deze en andere spanningen binnen en rond de SVV waren inherent aan de organisatie zelf. Van bij de aanvang van het boek wordt benadrukt dat de socialistische vrouwen een ‘dubbele identiteit’ hadden (14), feministisch en sociaal-democratisch. Deze laatste overheerste en het is te begrijpen dat daartegen nu en dan verzet rees in het licht van de structuren en de ideologie van de partij. Bovendien maakte de SVV, waar de vrouwenactie zich concentreerde, deel uit van de mutualiteiten die niet bepaald uitblonken in durf, radicaliteit, militantisme en originaliteit.

De relatie tussen feminisme en socialisme houdt natuurlijk de auteurs van het boek in de ban. De ene zoekt naar verklaringen voor de ‘inkapseling’ van de vrouwen, de andere peilt naar de aard van de SVV (progressief en feministisch of juist conservatief en anti-feministisch?). D. de Weerdt schrijft daarover dat ‘de vrouwenbeweging vlot evolueerde in de richting die de mannen voor haar hadden uitgestippeld’ (27). Deze cruciale zin uit het boek stelt mannen als initiatiefnemers en vrouwen als slachtoffers voor. Nu, het initiatief lag inderdaad bij de mannen die ‘het belang van de arbeidersklasse’ lieten voorgaan op de vrouweneisen, en de vrouwenbeweging dus politiek verlamden door haar specifieke functies toe te spelen. D. de Weerdt last het woordje ‘vlot’ in haar zin in, waardoor zij vrouwen ook een actieve rol toebedeelt. De meesten konden zich blijkbaar vinden in de doelstellingen van de sociaal-democratie en vooral van de mutualiteiten. Om dat te begrijpen en te verklaren, moeten mijns inziens de aard en werking van de SVV worden geplaatst binnen de doelstellingen van de sociaal-democratie en de mate waarmee vrouwen zich daarmee vereenzelvigden. Dat is niet zozeer een kwestie van inkapselen of politiek muilkorven, noch van progressiviteit of conservatisme, maar van vrouwelijke (en mannelijke) strategieën binnen én buiten de sociaal-democratie, geïnterioriseerde (en dus onbewuste) overtuiging en (zelf)percepties. Die ‘dubbele identiteit’ van de socialistische vrouwen maar waar de sociaal democratische domineert, wordt mooi geïllustreerd door volgend *fait divers*: na haar huwelijk met Emile Vandervelde, ging Jeanne Beeckman door het leven als Jeanne-Emile Vandervelde, voorzitster van de Brusselse afdeling van de SVV in 1939 en senator van 1948 tot 1963 (195). Die nieuwe voornaam spreekt boekdelen...

Het mag ten slotte worden benadrukt dat het een goede zaak is dat de uitgever noten en bibliografie heeft voorzien. Helaas ontbreekt een register, wat zeker met de vele namen in dit boek een onmisbaar apparaat is.

Peter Scholliers

G.C. Cornelis, E. Witte, I. Veretennicoff, ed., *Roger van Geen. Een kritisch-optimistische kijk op onderwijs, wetenschap en maatschappij* (Brussel: VUBpress, 1997, 311 blz., ISBN 90 5487 139 3). E. Witte, J. Tyssens, ed., *De tuin van Akademos. Studies naar aanleiding van de*

***vijfentwintigste verjaardag van de Vrije universiteit Brussel* (Brussel: VUBpress, 1995, 462 blz., ISBN 90 5487 105 9).**

De Vrije universiteit Brussel liet haar zilveren jubileum niet onopgemerkt voorbijgaan. Het

25-jarig bestaan als autonome universiteit, in 1995, werd aangegegrepen om de eigen geschiedenis vanuit een institutionele en sociologische invalshoek te belichten. Bijdragen over het ontstaan van de universiteit en haar ziekenhuis, de ontwikkeling van het onderwijs- en onderzoeksbeleid, de sociale raad en de cultuurraad, de bibliotheek en de verschillende campussen worden in deze bundel aangevuld met een sociologische analyse van de studentenbevolking en de loopbaan van het academisch personeel.

'De VUB als kind van de jaren 1960' vormt zowat de rode draad van het boek. De universitaire expansie - product van een verhoogde sociale én economische vraag naar hoger onderwijs - nam in de loop van de jaren zestig explosieve proporties aan en maakte zo de oprichting van nieuwe universiteiten mogelijk. Daarnaast was er natuurlijk de taaltegenstelling, die in 1935 onder druk van de taalwetgeving tot de introductie van een Nederlandstalige opleiding in de faculteit rechtsgeleerdheid had geleid (in vergelijking met de Leuvense en de in 1930 vernederlandste Gentse universiteit opvallend laat en beperkt in omvang) en pas in de tweede helft van de jaren 1950 in een meer algemene ontdubbeling van cursussen resulteerde. In de loop van de jaren 1960 veranderde het karakter van de Vlaamse eisen echter. Men had niet langer vrede met een Franstalig instituut met Nederlandstalige leergangen, maar verlangde een tweetalige instelling met gelijkwaardige afdelingen, niet alleen op het niveau van het onderwijs, maar ook met betrekking tot het onderzoek en het beheer van de universiteit. Ook voor de grotendeels Franstalige ULB-top waren er redenen om met een uitbreiding van de ontdubbeling in te stemmen. Vooral sinds de Wet op de universitaire expansie (1965) bleek de aanwezigheid van een Nederlandstalige universitaire gemeenschap een belangrijk element om op meer subsidies aanspraak te kunnen maken. In de onderhandelingsdynamiek die hierop volgde, bleek een volledige splitsing onafwendbaar. De uiteindelijke beslissing werd nog versneld door de studentenrevolte van mei en juni 1968. Zij was weliswaar minder dan in Leuven op de Vlaamse zaak gericht, maar bracht door haar democratisch streven het oude gezag binnen de universiteit aan het wankelen en bood zo aan de Nederlandstalige gemeenschap de kans om deze gelegenheid in haar voordeel te benutten.

Bovenstaand verhaal vormt het onderwerp van de meest uitvoerige bijdrage van de bundel, van de hand van de Brusselse historicus Jeffrey Tyssens. Het is een bijzonder informatieve maar ook vrij technische tekst geworden, waarbij de lezer wel eens dreigt te verdwalen in de massa betrokken verenigingen, drukkingsgroepen en commissies, die steevast met hun afgekorte naam worden aangeduid. Het eerder institutioneel verslag van voorbereidend commissiewerk en onderhandelingen wordt op een zeer expliciete manier gekaderd in de 'globale' maatschappelijke context van economische groei, technocratie, studentenrevolte en democratisering van het onderwijs.

De meest geslaagde component van deze democratisering van het onderwijs bleek trouwens de gegroeide participatie van de Vlamingen te zijn. In hun bijdrage over 25 jaar VUB-studenten tonen Machteld de Metsenaere en Michel Huysseune onder meer dat ook voor meisjes de inhaalbeweging weliswaar substantieel was, maar zich slechts minimaal voordeed in studierichtingen met sterke arbeidsmarktperspectieven zoals toegepaste wetenschappen en informatica. Ondanks de moeite die de VUB zich getroostte om ook sociaal gezien tot een evenwichtige rekrutering te komen, wist zij relatief weinig - minder dan de meeste andere Vlaamse universiteiten - kinderen uit arbeidersmilieus aan te trekken. Dit kan grotendeels worden verklaard vanuit de sociaal-professionele structuur van

Vlaams-Brabant en de vrijzinnige groepen waaruit de universiteit hoofdzakelijk rekruteert.

Dat sociaal gepriviligieerden oververtegenwoordigd bleven aan de VUB, staat in schril contrast met de niet aflatende klemtoon die in het boek wordt gelegd op het democratiserend beleid en het hieruit voortvloeiend ‘democratisch’ karakter van de universiteit. Daarbij wordt

echter niet alleen naar de rekrutering verwezen (onder andere via de zeer goed uitgebouwde avondprogramma's voor werkstudenten), maar ook naar de hoge graad van participatie van de studenten in allerlei beheersorganen (onder andere de raad van beheer), die hetzij uniek, hetzij chronologisch eerst was in het Vlaamse universitaire landschap. Een werkelijke vergelijking met de omringende universiteiten zou de latente neiging tot ophemeling van de VUB als ‘pionier’ en ‘model’ - een tendens die natuurlijk ook eigen is aan het genre van de jubileumpublicatie - een stevigere bodem verlenen. Dat minder positief geëvalueerde tendensen hier en daar worden voorgesteld als het resultaat van externe samenzweringen, kan minder gemakkelijk door de vingers worden gezien. Zo bijvoorbeeld de suggestie dat het feit dat het vooral studenten uit het vrij (= katholiek) onderwijs zijn die voor de VUB kiezen omwille van haar reputatie als gemakkelijke universiteit, kan worden verklaard vanuit een bewuste tactiek vanuit het katholiek onderwijs om enkel de sterkste studenten naar katholieke universitaire instellingen te ventileren (167).

Het is dan ook revelerend dat juist de twee meest persoonlijk gekleurde bijdragen van de bundel (door de vroegere regeringscommissaris Anita van der Speeten en de bibliothecaris S. Micha Namenwirth) een meer kritisch geluid over de interne werking van de universiteit laten horen, en zo inhoud geven aan het door andere auteurs wel erkende maar niet gethematiseerde gegeven dat groei en succes nog geen afwezigheid van interne moeilijkheden betekenen, en dat de geschiedenis van hun universiteit meer is dan een cumulatieve opsomming van verwezenlijkingen. Zo beschrijft Namenwirth (in een overigens zeer milde tekst) de moeilijkheden die hij, na een loopbaan in grote Amerikaanse academische bibliotheken, aan de VUB ondervond als gevolg van de verzuiling, het persoonsgebonden karakter van vele beslissingen, de sterke identificatie met de eigen universiteit en het bijhorende gebrek aan mobiliteit en bereidheid om veranderingen door te voeren.

Een vruchtbaar resultaat van deze gehechtheid aan de eigen instelling en haar ‘vaders’ is trouwens te vinden in een tweede bundel, gewijd aan de in 1995 overleden natuurkundige Roger van Geen, die zowel aan de wetenschappelijke uitstraling als aan de organisatorische uitbouw van de VUB een belangrijke bijdrage leverde, maar die omgekeerd ook heel wat te danken heeft gehad aan de creatie van die vrijzinnige en democratisch gestructureerde Vlaamse instelling in Brussel. Hoe had een non-conformistisch en uitgesproken links georiënteerd wetenschapper als Van Geen zich anders kunnen opwerken tot universiteitsrector (1974) en later tot voorzitter van zowel de Vlaamse interuniversitaire raad (1977) en de Nationale raad voor wetenschapsbeleid (1981) als van het prestigieuze Studiecentrum voor kernenergie te Mol (1991)? De bundel, die op initiatief van het huidige VUB-rectoraat tot stand kwam, bevat behalve een aantal illustratieve teksten van Roger van Geen zelf een reeks sterk persoonlijk getinte bijdragen en portretten die een veelzijdig maar ook gefragmenteerd beeld ophangen van deze boeiende wetenschapper en bestuurder.

Kaat Wils

Naamlijst van medewerkers/sters

[Om privacyredenen is dit tekstgedeelte niet zichtbaar.]

De auteurs

Bunna Ebels-Hoving (1932) was als UD middeleeuwse geschiedenis verbonden aan de RUG. Haar belangstelling is vooral historiografisch en beweegt zich tussen de twaalfde-eeuwse geschiedschrijving (diss. *Byzantium in westerse ogen, 1096-1204* (Assen, 1971)) en de laatmiddeleeuwse uit de Nederlanden (artikelen over de *Divisiekroniek*, Johannes a Leydis). Over Erasmus publiceerde zij eerder onder andere 'Erasmus and Galen' in *Erasmus of Rotterdam. The man and the scholar*, ed. J. Sperna Weiland, W.Th.M. Frijhoff (Leiden, 1988) (samen met E.J. Ebels).

Elsbeth Locher-Scholten (1944) is universitair hoofddocent, of in Utrechtse termen senior docent/- onderzoeker, bij de vakgroep geschiedenis van de Universiteit Utrecht.

[Nummer 3]

In het kielzog van Columbus. De heer van Veere en de Nieuwe Wereld, 1517-1527

Louis Sicking en Raymond Fagel

Inleiding

In *Dye cronijcke van Zeelandt* van Jan Reygersbergh wordt bij het jaar 1527 melding gemaakt van de schenking van een onbekend eiland door keizer Karel V aan Adolf van Bourgondië. Deze hoge edelman was onder andere heer van Beveren, Veere en Vlissingen. Tussen 1517 en zijn dood in 1540 was hij admiraal van de Nederlanden. Volgens de kroniek zond Adolf van Bourgondië voor eigen rekening twee speciaal voor de gelegenheid gebouwde schepen erop uit om het onbekende eiland te zoeken, dat ergens in de Nieuwe Wereld moest liggen. De schepen, die onder het commando stonden van Hendrik van Veere, waren meer dan een jaar onderweg, maar keerden uiteindelijk terug zonder het eiland gevonden te hebben. Om niet het verwijt te krijgen dat de reis geheel vergeefs zou zijn gemaakt, had men de schepen volgeladen met allerhande koopwaar[1]. De schenking van het onbekende eiland en de zoektocht ernaar spreken tot de verbeelding. Het gaat namelijk om de oudst bekende tocht vanuit de Nederlanden naar de Nieuwe Wereld.

Het is dan ook niet verrassend dat verschillende geschiedschrijvers uit latere eeuwen het mislukte Amerikaanse avontuur van de heer van Veere in hun boeken hebben overgenomen. Direct of indirect baseren zij zich allemaal op *Dye cronijcke van Zeelandt*, waarvan de eerste druk in 1551 verscheen. Een halve eeuw later nam Jean François le Petit de bovengenoemde gegevens over in zijn kroniek van de Noordelijke Nederlanden[2]. Terwijl de schenking en de ontdekkingsreis bij Reygersbergh en Le Petit - geheel in overeenstemming met de aard van kronieken - van een context gespeend blijven, plaatsen de achttiende-eeuwse historici Jacobus Ermerins en Jan Wagenaar de gebeurtenissen in een breder, historisch kader. Ermerins, die stadssecretaris van Veere was en meerdere boekdelen over de geschiedenis van Veere en zijn heren publiceerde, beschouwt de schenking van het onbekende eiland als een goedkope manier van de keizer om Adolf van Bourgondië aan zich te binden. ‘[E]venvermelde vorst wist het geheim om zyne hovelingen met hoop te voeden: hy schonk heer Adolf zeker eiland, dat ware het [eiland] al te vinden, den keizer zoo min als hem toebehoorde’, aldus de nuchtere stadssecretaris[3]. Wagenaar presenteert de Veerse

1 *Chronijck van Zeelandt eertijdts beschreven door d'heer Johan Reygersbergen, nu verbetert, ende vermeerdert door Marcus Zuerius van Boxhorn* (Middelburg, 1644) II, 417. Deze kroniek is een door Van Boxhom van aantekeningen voorziene en verbeterde herdruk van J. Reygersbergh, *Dye cronijcke van Zeelandt* (Antwerpen, 1551).

2 J.F. le Petit, *La grande chronique ancienne et moderne, de Hollande, Zélande, Westfrise, Utrecht, Frise, Overijssel & Groeningen, jusques à la fin de l'an 1600*, I (Dordrecht, 1601) boek VII, 68.

3 J. Ermerins, *Eenige Zeeuwsche oudheden, uit echte stukken opgehelderd en in het licht gebragt; behelzende de heeren van Vere uit den huize van Bourgondiën; benevens een beschrijving van het kasteel en kappittel van Zandenburg* (Middelburg, 1786) 45-46.

expeditie naar Amerika in het kader van de ontdekking van Mexico (Nieuw Spanje) vanaf 1519 en de import van edelmetaal uit de Nieuwe Wereld die ook de Nederlanders tot ontdekkingsreizen aanzette. Behalve de tocht van Hendrik van Veere uit 1527 noemt Wagenaar de expeditie van Anthonis Mulok die in 1528 als eerste 'Nederlander' vanuit Zierikzee een succesvolle handelsexpeditie naar de Kaapverdische eilanden ondernam[4]. De negentiende-eeuwse Belgische historicus Alexandre Henne tenslotte vermeldt beide expedities na een uiteenzetting over de plaats van de Nederlanden in het Europese handelsnetwerk in de zestiende eeuw[5]. In vergelijking met Reygersbergh biedt echter geen van deze auteurs nieuwe informatie over de schenking van Karel V aan Adolf van Bourgondië.

In de moderne geschiedschrijving over de Nederlandse overzeese expansie ontbreekt de expeditie van Hendrik van Veere. Deze past immers niet in het algemeen gangbare beeld dat de Nederlanders zich door de nauwe dynastieke en economische banden met Spanje lieten weerhouden van het maken van transatlantische tochten en aanvankelijk geen belangstelling voor de Nieuwe Wereld hadden[6]. Dit beeld is een gevolg van de nationale tradities, die de Nederlandse en Belgische historiografie nog steeds beheersen. Van Nederlandse zijde heeft men vanzelfsprekend vooral aandacht voor de periode vanaf de Nederlandse Opstand, toen Hollanders en Zeeuwen een rol gingen spelen in het openbreken van het monopoliegebied dat met het verdrag van Tordesillas in 1494 voor Spanje en Portugal was afgekondigd. Zij werden hierbij geholpen door Engelse kapers als Francis Drake die voor hen de weg bereidden. In België, waar een aparte Vlaamse historiografie tot grote bloei is gekomen, richt men zich uiteraard op de Vlaamse deelname aan de Atlantische vaart[7]. Het is duidelijk dat voor een Zeeuwse expeditie naar de Nieuwe Wereld die geruime tijd voor de Opstand is ondernomen in geen van beide benaderingen plaats is. Hier blijkt dus maar weer eens hoe fnuikend de Noord-Zuidverzuiling in de geschiedschrijving is voor de Bourgondisch-Habsburgse periode[8]. Toen immers kwamen alle gewesten in het gebied dat wordt omvat door de huidige Benelux, met uitzondering van het prinsbisdom Luik, langzamerhand onder hetzelfde landsheerlijke gezag. Dit verklaart waarom een gewest als Zeeland tot aan de Opstand minstens even intensieve banden onderhield met Vlaanderen en Brabant als met Holland. Een dergelijke constatering is van groot belang voor het plaatsen van de expeditie van Hendrik van Veere in het juiste historische kader.

Dankzij de betrekkingen tussen de Nederlanden enerzijds en Portugal en Spanje

4 J. Wagenaar, *Vaderlandsche historie, vervattende de geschiedenissen der nu Vereenigde Nederlanden, inzonderheid die van Holland, van de vroegste tijden af*, IV (Amsterdam, 1750) 464-465.

5 A. Henne, *Histoire du règne de Charles-Quint en Belgique*, V (Parijs, Madrid, Leipzig, 1859) 261.

6 J. van Goor, *De Nederlandse koloniën. Geschiedenis van de Nederlandse expansie, 1600-1975* (Den Haag, 1994) 16.

7 De meest verdienstelijke bijdragen op dit gebied zijn afkomstig van C. Verlinden. Zie zijn recente artikel 'Aspecten van de diaspora van Vlaamse zee- en handelslui in de 15de eeuw (Azoren, Madeira)', in: C. Koninckx, ed., *Vlamingen overzee. Flamands en outre-mer. Flemings overseas* (Brussel, 1995) 7-23 en de daarin vermelde literatuur.

8 H. de Schepper, *'Belgium nostrum' 1500-1650. Over integratie en desintegratie van het Nederland* (Antwerpen, 1987) 1-4.

anderzijds raakten de Nederlanders op de hoogte van de ontdekkingen die sinds de vijftiende eeuw vanuit het Iberisch schiereiland werden gedaan[9]. In meer of minder beperkte mate raakten zij direct betrokken bij de ontdekte gebieden en de verdere exploraties. Zo bracht de Vlaming Ferdinand van Olmen het tot gouverneur van het eiland Terçeira in de Azoren. Reeds in 1486, dus nog voor de ontdekking van Amerika door Columbus, had de Portugese koning Johan II (1481-1495) Van Olmen een patentbrief verleend waarin was vastgelegd dat deze alle door hem te ontdekken gebieden van de koning in leen zou ontvangen. De Vlaamse ontdekkingsreiziger zou zelf de kosten voor zijn rekening nemen. Het is onbekend wat er van zijn geplande expeditie terecht is gekomen[10]. In de tweede helft van de vijftiende eeuw hebben de Portugese koningen herhaaldelijk patentbrieven uitgereikt aan lieden die de Atlantische Oceaan wilden oversteken. Geen van deze vergunningen heeft echter enig tastbaar resultaat opgeleverd. Zoals bekend zou Columbus als eerste succesvol zijn, maar juist zijn aanbod was door de Portugezen afgeslagen. Spanje, of beter gezegd Castilië, was het land dat als opdrachtgever van zijn ontdekkingen profiteerde. Aangespoord door het succes van Columbus hebben de Spaanse koningen ook aan anderen vergunningen voor de verdere exploratie van de Nieuwe Wereld verleend. In dit kader moet de schenking van Karel V aan de heer van Veere, enkele decennia na de ontdekking van Amerika, worden geplaatst.

De achtergrond, de aanleiding en de betekenis van deze schenking staan in dit artikel centraal. Het is mogelijk hier nader op in te gaan door Reygersberghs kroniek in verband te brengen met enkele onbekende archiefstukken en met de *Historia de las Indias* van Bartolomé de las Casas[11]. Deze kolonist, die later tot de dominicaner orde toetrad, doet in zijn werk verslag van een ontmoeting met admiraal Adolf van Bourgondië in 1518. De las Casas is in zijn eigen tijd vooral bekend geworden als auteur van de *Brevísima relación de la destrucción de las Indias* (Sevilla, 1552) waarin hij het Spaanse optreden tegen de Indianen aanvalt[12]. Zijn zeer uitvoerige *Historia de las Indias* maakt van hem ook één van de eerste historici van de Nieuwe Wereld, hoewel dit werk, dat hij tussen 1536 en 1564 schreef, pas in de twintigste eeuw integraal gepubliceerd zou worden. Verder heeft De las Casas de dagboeken van Columbus overgeschreven en bewerkt zodat de inhoud van de dagboeken, die verloren zijn gegaan, aan ons is overgeleverd[13]. In 1518 was hij echter nog vooral bezig de politiek van de

9 Voor de betrekkingen met Portugal is in het bijzonder van belang de bronnenpublicatie van J. Paviot, ed., *Portugal et Bourgogne au XVe siècle. Recueil de documents extraits des archives bourguignonnes (1384-1482)* (Parijs, Lissabon, 1995) en A. Vandewalle, ed., 'Internationaal historisch colloquium "Vlaanderen-Portugal, 15de-18de eeuw"', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis gesticht onder de benaming 'Société d'Emulation' te Brugge*, CXXXII (1995). Voor de betrekkingen met Spanje: R. Fagel, *De Hispano-Vlaamse wereld. De contacten tussen Spanjaarden en Nederlanders, 1496-1555* (Brussel, Nijmegen, 1996).

10 E.M. Janssen Perio, *Een nieuwe wereld. Europese ontdekkingsreizen en renaissance rond 1500* (Baarn, 1994) 37.

11 Uitgegeven in: B. de las Casas, *Obras completas*, III-V (Madrid, 1994).

12 Uitgegeven in: De las Casas, *Obras completas*, X (Madrid, 1992) 29-94.

13 De beste tekstkritische editie die tevens is voorzien van een Engelse vertaling is *The 'diario' of Christopher Columbus's first voyage to America, 1492-1493 abstracted by Fray Bartolomé de las Casas*, O. Dunn, J.E. Kelley, ed. (Norman, Londen, 1989). Hierop is de Nederlandse vertaling gebaseerd die is verschenen als C. Columbus, *De ontdekking van Amerika. Scheepsjournaal 1492-1493*, W. Uitterhoeve, ed. (Nijmegen, 1991).

Habsburgers ten aanzien van de Nieuwe Wereld te beïnvloeden, onder meer door het voeren van gesprekken met hoge functionarissen waaronder Adolf van Bourgondië. Voordat de ontmoeting tussen de admiraal van de Nederlanden en de belangrijkste getuige van de vroegste ontdekkingsgeschiedenis van Amerika aan de orde komt, wordt eerst aandacht besteed aan de achtergrond en de aanleiding van de keizerlijke schenking aan de heer van Veere. Ten slotte wordt ingegaan op de Zeeuwse expeditie naar de Nieuwe Wereld in 1527.

De zeereis van Karel V in 1517

Wanneer de Bourgondische hertog en toekomstige Spaanse koning Filips de Schone in 1502 door Spanje trekt, hoort hij de verhalen van de eerste ontdekkingsreizigers die terugkwamen van hun reizen naar Amerika. De ontdekking van de 'Indische' eilanden wordt aan de hertog en zijn Nederlandse hovelingen beschreven door een kapitein die er zelf geweest was en daarna de belangrijkste bestuurder van de eilanden was geworden. Dat moet dus bijna zeker Columbus geweest zijn, die immers tot gouverneur en admiraal van de Nieuwe Wereld was benoemd[14]. Tien jaar na de eerste reis van Columbus werden de Nederlanders aan het Spaanse hof dus uitvoerig op de hoogte gebracht van de ontdekkingen die in naam van de Spaanse kroon waren gedaan. Ook de Nederlanders hadden nu Amerika ontdekt[15]. De sleutel tot deze nieuwe wereld lag in Spanje.

14 A. van Lalaing, 'Relation du premier voyage de Philippe de Beau en Espagne, en 1501', in: L.P. Gachard, ed., *Collection des voyages des souverains des Pays-Bas*, I (Brussel, 1876) 121-385, aldaar 226. Columbus verliet Spanje in mei 1502 voor zijn vierde reis naar Amerika. Antoon van Lalaing was toen reeds in Spanje met het gevolg van Filips de Schone. De beschrijving van Amerika is opgenomen in een opgave van gegevens betreffende 7 oktober 1502, maar maakt deel uit van een algemene lofrede op Isabel la Católica. De volledige beschrijving van Amerika bij Lalaing: 'Depuis lesquèles isles conquises [Canarische eilanden], la royne a tousjours faict cherchier plus avant, tèlement que journèlement on gaigne terres et isles ès Indes. En aulcunes d'elles sont trouvées mynnes d'or. Le roy et la royne en ont la quinte partie et donnent le résidu à ceulx qui les voelent ouvrer. Et pour ce que le peuple estoit en elles tout nud et vivoit brutalement come bestes, et ne sçavoient la manière de cultiver et augmenter le pays, le roy et la royne y envoyoient assiduèlement navires, gens et vitailles, pour faire maisons et églises et multiplyer ces isles, qui sont présentement si bien habitées que elles vallent moult au roy et à la royne. Et est aussi commun de l'Andalousie aller en Flandres, et l'ayment ottant les marchans. Et se aulcun disoit que ce sont choses controuvées, je respondz que je ne les ay veu: néantmains j'ay proposé rien mettre par escript en ce traictiet que je n'aye veu, mais ardeur dexprimer le los de ceste ineffablement loable royne me constrainct escrire cecy; et, pour vérification de ce, j'ay veu et ouy certifyer ce que j'en ay escript, à Monsigneur et à pluseurs grands maistres, lors présens, par ung capitaine qui fu à ces isles conquerre, desquèles il est encoire principal cief soubz le roy et la royne'.

15 De eerste Nederlandse ontdekkers van Amerika waren vrijwel zeker twee franciscaner monniken uit een klooster in Aat (Henegouwen) die deelnamen aan de tweede reis van Columbus in 1493. Lázaro de Aspurz, *La aportación extranjera a las misiones españoles del patronato regio* (Madrid, 1946) 45-46; B. de las Casas, *Historia de las Indias*, G. de Reparaz, ed. (Madrid, s.a.) I, hoofdstuk 81.

Als nieuwe koning van Castilië begon Filips de Schone in 1506 met gulle hand onder meer zijn belangrijkste hovelingen te voorzien van Amerikaanse rijkdommen[16], maar door zijn voortijdige dood kwamen deze bemoeienissen weer snel tot een einde. Voor inmenging in Amerika vanuit de Nederlanden moest men wachten op de machtsovername door zijn zoon Karel en diens raadsheren in 1517. In dat jaar reisde Karel vanuit de Nederlanden naar Spanje om er tot koning te worden gekroond. Op 3 juli vertrok de vorst richting Zeeland en verbleef er met zijn gevolg in de abdij van Middelburg, in afwachting van goede wind voor zijn vertrek[17]. Hoewel het begin september was en het vaarseizoen eigenlijk reeds voorbij, kon men dankzij een plotseling opstekende wind alsnog uitvaren. De vloot van ongeveer veertig grote schepen en twaalf kleinere was verdeeld in een Spaans, een Hollands en een Zeeuws eskader.

De vloot waarmee Karel de overtocht maakte, was uitgerust door Adolf van Bourgondië, die tevens het opperbevel over de vloot voerde[18]. Deze tweeledige taak kwam de admiraal formeel toe volgens de ordonnantie op de Admiraliteit van 1488 waarin zijn bevoegdheden waren vastgelegd[19]. Als machtigste edele van Zeeland beschikte Adolf van Bourgondië over alle faciliteiten die voor het uitrusten van een grote vloot nodig waren. Aan de oostkant van het eiland Walcheren, dat in de eerste helft van de zestiende eeuw treffend werd aangeduid als de sleutel van de Nederlanden, bevond zich de grootste natuurlijke haven van West-Europa, de Walcherse rede, waar grote zeeschepen in ruime mate beschikbaar waren. Aangezien de vorst geen eigen vloot bezat, moesten schepen worden gehuurd en voor de gelegenheid worden uitgerust. Kosten noch moeite werden hiervoor gespaard. De zeereis van Karel V in 1517 kostte 108.400 gulden. De totale duur van de heen- en terugreis inclusief het voor anker liggen in Spanje bedroeg 75 dagen zodat de gemiddelde kosten per dag 1.445 gulden bedroegen. Deze bedragen zeggen op zichzelf misschien niet erg veel, maar spreken meer tot de verbeelding wanneer men bedenkt dat het maandloon van een matroos 3,60 gulden bedroeg[20].

De beloning van Adolf van Bourgondië

In eerste instantie zou men verwachten dat de uitrusting en aanvoering van een vorstelijke vloot de admiraal geen windeieren heeft gelegd. Tot medio 1517 ontving de admiraal uit hoofde van zijn functie een jaargeld van 2.000 gulden. Tussen Karels reis naar Spanje in 1517 en diens terugkeer naar de Nederlanden in 1520 werd het

16 Jan van Luxemburg, heer van Ville, kreeg het beheer over alle ambten in de Nieuwe Wereld. Later zou Willem van Croij, heer van Chièvres deze positie overnemen. Fagel, *Wereld*, 332.

17 Laurent Vital maakte een verslag van Karels reizen in 1517-1518 dat is uitgegeven in: L.P. Gachard, Ch. Piot, ed., *Collection des voyages des souverains des Pays-Bas*, III (Brussel, 1881) 1-303, aldaar 33.

18 Gachard, Piot, *Collection*, III, 58-89. L. Sanfeliú, 'El primer viaje a España de Carlos I', *Revista general de marina*, CXXXIII (1947) 407-417.

19 L. Sicking, *Zeemacht en onmacht. Maritieme politiek in de Nederlanden, 1488-1558* (Amsterdam, 1998) 45-47.

20 Er is uitgegaan van het maandloon van matrozen (bootsgezellen) aan boord van Nederlandse oorlogsschepen in 1521. Sicking, *Zeemacht*, 202.

jaargeld van de admiraal drie jaar lang verhoogd tot 2.400 gulden[21]. Nadien werd het weer teruggebracht tot de gebruikelijke 2.000 gulden per jaar[22]. Voor gemaakte onkosten ontving de admiraal een vergoeding. Voor de reis van 1517 bedroeg deze 6.000 gulden. Toch schijnt de admiraal vaak geld te hebben toegelegd op de uitrustingen die hij voor de vorst verrichtte. De vergoedingen lieten vaak jaren op zich wachten. De luisterrijke ontvangsten op Adolfs kasteel Zandenburg bij Veere, die meestal plaatsvonden ter gelegenheid van een vorstelijke zeereis, kostten handen vol geld en kwamen voor rekening van de admiraal. Het uitgavenpatroon van Adolf van Bourgondië was exorbitant en heeft bijgedragen aan de financiële ondergang van zijn geslacht[23].

Behalve door middel van de betaling van jaargelden, die aan de uitoefening van ambten verbonden waren, probeerde de vorst zijn hovelingen aan zich te binden door het verlenen van allerhande ambten en gunsten en het doen van schenkingen. De meeste mogelijkheden voor dergelijke vormen van betaling waren te vinden in de pas veroverde gebieden. Vooral het laatste Moorse koninkrijk op het Iberisch schiereiland, Granada, en de Nieuwe Wereld boden ongekende mogelijkheden. Zo kreeg Karels sommelier Paul Amerstorff het beheer over de tuinen van Granada en ontving kanselier Jean le Sauvage een licentie om rozijnen, vijgen en amandelen uit te voeren uit dit koninkrijk. Voor Amerika bezat de kroon bovendien het benoemingsrecht van de bisschoppen[24]. De broer van de sommelier ontving een kerkelijk inkomen uit Argentinië, terwijl Karels leermeester Jan de Witte reeds in 1517 benoemd werd tot bisschop van Cuba. Dit was zelfs nog gebeurd voordat Karel en zijn gezelschap de Walcherse rede hadden verlaten[25].

Adolf van Bourgondië viel eveneens in de prijzen. Karel benoemde zijn ‘almirante de Flandes, mi primo’ op 29 maart 1518 tot gouverneur van Cuba. Adolf had dit ambt te danken aan zijn verdiensten in verleden, heden en toekomst[26]. De benoeming komt

21 Archives départementales du Nord (ADN) Lille, Archieven van de Rekenkamer, serie B 2294 f. 84v.; B 2296 nr. 80.807; B 2299 nr. 80.999; B 2347 nr. 82.507; B 2351 f. 164v.

22 Ook Adolfs zoon en opvolger als admiraal, Maximiliaan van Bourgondië, ontving dit bedrag. ‘... Over een jaar mijns heeren pencioen mijnen voorn. heere verscenen op te Co[ninklijke] Ma[jestei]t uuyt zaicke zijnder officie ende staet van admirael ... 2000 1b.’. Domeinrekening van Maximiliaan van Bourgondië (1557) ADN B 19499 f. 20r.

23 Ermerins, *Eenige Zeeuwsche oudheden*, 107, 111. A. Goovaerts, ‘Histoire de l'amirauté en Belgique jusqu'à la séparation des deux pays au XVIe siècle’, hoofdstuk XXVIII, 12 en hoofdstuk XXXV, 6. Ongepubliceerd manuscript aanwezig in het Algemeen Rijksarchief te Brussel, Handschriftenverzameling, 4148-4149.

24 Zie hierover R. Fagel, ‘Charles Quint comme ‘Roi catholique’. Les nominations d'évêques originaires des Pays-Bas en Espagne (1516-1555)’, *Publication du centre européen d'études bourguignonnes*, XXXVIII (1998) 207-227.

25 Fagel, *Wereld*, 330-340. Te denken valt ook aan de licentie in 1518 aan Laurent de Gorrevod om 4000 negerslaven naar Amerika te transporteren. E. Otte, ‘Die Negersklavenlizenz des Laurent de Gorrevod: Kastilisch-Genuesische Wirtschaft- und Finanzinteressen bei der Einführung der Negersklaverei in Amerika’, *Spanische Forschungen der Görresgesellschaft*, XXII (1965) 283-320; Zie ook E. Otte, ‘El joven Carlos y América’, *Homenaje a Don Ramón Carande* (Madrid, 1963) 155-171; R. Konetzke, ‘Legislación sobre inmigración de extranjeros en América durante la época colonial’, *Revista internacional de sociología*, III (1945) 269-299.

26 Archivo General de Simancas (AGS), Cámara de Castilla, Libros de cédulas 38 (libro general de cédulas, relaciones e provisiones y otros despachos que dio principio en Bruselas a 22 de diciembre de 1516 y se acavó en Valladolid a 11 de diciembre de 1522) f. 98r-v.

voor in een register van *cédulas* ofwel memoriaal. Een dergelijke vermelding betekent echter niet dat Adolf van Bourgondië het gouverneurschap daadwerkelijk op zich heeft genomen. De vorst kon wel bepaalde rechten vergeven, de ontvanger moest die vervolgens nog de facto zien te verwerven[27]. Bij gebrek aan gegevens moet het Cubaanse gouverneurschap van Adolf van Bourgondië gerekend worden tot een van de vele grillen die de jonge Karel in zijn beginjaren in Spanje ten aanzien van de Nieuwe Wereld aan de dag legde. Deze grillen kwamen enerzijds voort uit onbekendheid met de Nieuwe Wereld. Anderzijds waren zij een gevolg van een factiestrijd aan het hof waarvan de nog onervaren vorst gedurende de eerste jaren van zijn bewind de speelbal was. Daardoor was er geen gelegenheid voor de ontwikkeling van een consistent beleid voor de Nieuwe Wereld[28]. Mogelijk heeft Karel met Adolfs benoeming druk willen uitoefenen op Columbus' zoon Diego Colón met wie de kroon sinds februari 1518 in een proces verwikkeld was over diens gezag in de Nieuwe Wereld[29]. Het feit dat de Nederlandse admiraal nooit naar Amerika is afgereisd, wijst erop dat hij het gouverneurschap over Cuba nooit daadwerkelijk heeft bekleed.

Op welke wijze de voorgenomen benoeming verband houdt met het eiland uit de kroniek van Reygersbergh is niet duidelijk. In beide gevallen betreft het de verlening van Amerikaanse gunsten aan Adolf van Bourgondië als beloning voor zijn bewezen diensten bij de overtocht van de vorst. Misschien diende het eiland ter compensatie voor het gemiste gouverneurschap en was het dus een doekje voor het bloeden. In de stukken betreffende de betaling van de admiraal voor diens betrokkenheid bij de zeereis van 1517 wordt tweemaal naar de schenking verwezen en wordt ook de naam van het eiland genoemd: in een post in de rekening van de ontvanger-generaal over het jaar 1520 en in een ontvangstbewijs van Adolf van Bourgondië, gedateerd op 11 september 1520. In beide gevallen wordt opgemerkt dat de admiraal zijn verhoogde jaargeld en de onkostenvergoeding ontving naast het eiland Cozumel ‘in Indië’. De schenking was aan de betalingen voorafgegaan[30]. De inschatting van Ermerins, volgens wie de keizer geprobeerd heeft zijn nieuwe admiraal op deze manier aan zich te binden, moet serieus worden genomen.

27 Vergelijk de benoeming in augustus 1517 in Middelburg van de Bruggeling Jan de Witte tot bisschop van Cuba. Hij heeft zijn bisdom nooit bezocht. Een ander voorbeeld van een *cédula* die aanvankelijk niet geaccepteerd werd is de benoeming van Beltrán de Flomonte tot plaatsvervangend hofmeester (*teniente de mayordomo*) van Johanna de Waanzinnige. Deze *cédula*, van 29 oktober 1518, werd op 18 juni 1519 gevolgd door een nieuwe. Fagel, *Wereld*, 345.

28 T.S. Floyd, *The Columbus dynasty in the Caribbean, 1492-1526* (Albuquerque, 1973) 178.

29 Floyd, *The Columbus dynasty*, 198-199.

30 ‘Et ce oultre et pardessus tel don ou promesse que ledit seigneur empereur lui [Adolf] a fait d'une isle nommee Cosumel au pays des Indes’. ADN B 2294 f. 84v. ‘Et ce oultre et pardessus tel don ou promesse que le roy nous a fait d'une ysle nommé Cosumel au pays des Indes’. ADN B 2299 nr. 80999. Terwijl in de rekening reeds naar Karel als keizer wordt verwezen, wordt hij in Adolfs ontvangstbewijs nog aangeduid als koning, zijn hoogste titel in 1517.

Het eiland Cozumel

De genoemde verwijzingen, die tot nog toe onopgemerkt zijn gebleven, vormen het administratieve bewijs van Reygersberghs verhaal en geven bovendien aan om welk eiland het gaat. Cozumel ligt in de Caribische Zee, op minder dan twintig kilometer van de noordoostelijke kust van het Mexicaanse schiereiland Yucatan. Met een lengte van ongeveer vijfenveertig kilometer en een breedte van zestien kilometer is Cozumel het grootste eiland van de huidige staat Mexico. Het beboste eiland is met witte zandstranden omrand en is vandaag de dag een toeristische trekpleister.

In 1518 werd het eiland voor het eerst bezocht door een Spaanse expeditie die onder leiding van Juan de Grijalva vanuit Cuba was vertrokken. Een jaar eerder was Francisco Hernández de Córdoba als ontdekker van Yucatan zijn wegbereider geweest. Toen Grijalva terugkeerde was de voorbereiding van een volgende onderneming, waarover de beroemde Hernán Cortés het bevel zou voeren, al in voorbereiding. Ook hij maakte een landing op Cozumel, maar liet Yucatan links liggen. Zoals bekend was het verder in westelijke richting gelegen Aztekenrijk zijn reisdoel. Door het perspectief van de grote rijkdommen van de Azteken verloor het ondoordringbare Yucatan zijn aantrekkingskracht, zodat de op het schiereiland wonende Maya's voorlopig nog even met rust werden gelaten. De inwoners van Cozumel, die aan de Maya's verwant waren, konden echter niet langer om de Spanjaarden heen. De laatsten gebruikten het eiland sinds de reis van Cortés als tussenstation op de route van Cuba naar Mexico. Hun schepen werden er opgeknapt en nieuw drinkwater werd er ingenomen[31]. Van dit tussenstation kon Adolf van Bourgondië zich sinds 1520 eigenaar noemen. Dit was echter van weinig betekenis zolang hij geen bezit van het eiland kon nemen. Daartoe zou een expeditie moeten worden voorbereid. Maar eerst ging de admiraal te rade bij een van de grootste kenners van de Nieuwe Wereld: Bartolomé de las Casas.

De wereld van Bartolomé de las Casas

In 1502 reisde de ondernemende Bartolomé de las Casas naar het door Columbus ontdekte eiland Hispaniola. Voor de jonge Bartolomé was Amerika toen reeds een bekende wereld vol beloften. Vier jaar eerder, waarschijnlijk op veertienjarige leeftijd, had De las Casas een jonge Indiaanse slaaf gekregen. Zijn vader, die deelnam aan de tweede reis van Columbus, had deze voor hem meegenomen. De las Casas zal ook zijn vaders verhalen over de Nieuwe Wereld hebben aangehoord[32] en hij zou er na 1502 zelf een bestaan weten op te bouwen, compleet met eigen land en slaven. In 1514 volgde een ommekeer in zijn bestaan. Hij sloot zich aan bij een groep dominicaner monniken die beseften dat de Spaanse houding ten opzichte van de oorspronkelijke bevolking onrechtvaardig en onchristelijk was. Hij liet zijn aardse bezittingen in de steek en begon zijn ‘kruistocht’ ter verbetering van de positie van de Indianen. Allereerst

31 I. Clendinnen, *Ambivalent conquests. Maya and Spaniard in Yucatan, 1517-1570* (Cambridge enz., 1987) 5-6, 14-17.

32 De las Casas, *De verwoesting van de West-Indische landen*, M.J. van Nieuwstadt, ed. (Nijmegen, 1992) 8.

keerde hij terug naar Spanje om er te spreken met koning Ferdinand van Aragon, maar deze stierf reeds op 23 januari 1516.

Door de dood van Ferdinand was De las Casas genoodzaakt aan te kloppen bij de nieuwe machthebbers. In eerste instantie was dat Adriaan van Utrecht, die als regent in Spanje de nieuwe koning Karel vertegenwoordigde[33]. Bij deze Nederlandse geleerde vond hij meteen een gewillig oor voor zijn humanitaire onderneming. Om zijn zaak bij de keizer te bepleiten heeft De las Casas zelfs overwogen om naar de Nederlanden af te reizen. Dit bleek echter niet nodig want de vorst kwam zelf naar Spanje. Mede dankzij de aanbevelingsbrieven van een aantal Nederlandse en Franse (Picardische) franciscanen uit de Nieuwe Wereld wist hij steun voor zijn hervormingsplannen te verkrijgen van één van de machtigste mannen aan het hof, kanselier Jean le Sauvage[34].

De las Casas sprak ook nog met een andere Nederlandse hoveling. In zijn *Historia de las Indias* schreef hij over zijn ontmoeting met Adolf van Bourgondië in februari 1518[35]. Hij was door de admiraal uitgenodigd om met hem te eten want, zo zegt De las Casas, 'als de Nederlanders willen onderhandelen gaan ze met elkaar eten'. De Spaanse geestelijke werd op Bourgondische wijze getracteerd. De las Casas proostte met de admiraal en zei: 'Ik drink op U, mon seigneur'. Al snel bleek waarom de admiraal met hem wilde spreken. Volgens De las Casas had Karel V Adolf op zijn verzoek een eiland in Amerika met de naam Yucatan[36] in leen gegeven om daar een kolonie op te zetten met Nederlandse bewoners ('gente flamenca'). Heeft De las Casas zich hier vergist en doelde hij op Cozumel, dat immers reeds in 1520 expliciet in de administratieve bronnen staat vermeld, of is er een andere verklaring mogelijk? Hoe dan ook, de admiraal, die volgens De las Casas niets wist over de Nieuwe Wereld, wilde nu van hem horen wat daar allemaal te halen viel. Wat de twee verder allemaal besproken hebben is niet bekend, maar het laat zich raden dat Adolf zich zo goed mogelijk zal hebben laten informeren. Op 1 april 1518, twee dagen na de toekenning van het bestuur van Cuba, kreeg Adolf in Aranda de Duero een paspoort voor zijn terugkeer naar de Nederlanden[37].

33 M. Giménez Fernández, *Bartolomé de las Casas*, I (Madrid, 1953) 104. Aangezien Adriaan geen Spaans begreep, had De las Casas hem in het Latijn geschreven. 'Porque no entendía el Adriano cosa de nuestra lengua, sino en latín con él se negociaba'; M. Castro y Lastro, 'Adriano de Utrecht y el gobierno de las Indias (1515-1522)', *Archivo Ibero-Americano*, XXIX (1969) 345-380. Over Adriaan van Utrecht, de latere paus, bereidt Peter Nissen een biografie voor.

34 De las Casas, *Verwoesting*, 16; M. Giménez Fernández, 'Política indiana del canciller Jean le Sauvage (8-XI-1516 - 7-VI-1517)', *Anuario de estudios Americanos*, XII (1955) 131-218, 133.

35 B. de las Casas, *Obras completas*, V (Madrid 1994) 2184-2187. Dit verhaal is ook te vinden bij A. de Herrera, *Historia General*, A. Ballesteros-Beretta, ed. (Madrid, 1936) década II^{a}, libro II°, capítulo XIX°, 65. Herrera baseert zich op het werk van De las Casas.

36 De las Casas omschrijft Yucatán als volgt: 'Y esta era toda la que ahora llamamos Nueva España', De las Casas, *Obras completas*, V, 2185.

37 Het paspoort betrof ook zijn dienaren, drie Spaanse paarden, zes volgeladen muilezels met kleding, gouden en zilveren voorwerpen en geldstukken voor onderweg. De grensposten, zowel aan de kust als in het binnenland, mochten dit gezelschap niet belasten. AGS CC Libros de Cédulas 38, 98v-99r. Volgens *Dye cronijcke van Zeelandt* zou Adolf reeds met zijn schepen zijn teruggekeerd naar Veere op 23 november ('slaechmaent') 1517.

Een Zeeuwse expeditie naar Amerika

De voorbereidingen voor de expeditie naar Cozumel namen waarschijnlijk enkele jaren in beslag, tenminste als we er met Reygersbergh vanuit gaan dat deze in 1527 heeft plaatsgevonden. Opnieuw vinden we aanwijzingen voor de betrouwbaarheid van de Zeeuwse chroniqueur in eigentijdse administratieve bronnen. De rekeningen van de beden van Zeeland bewesten Schelde over de jaren 1524-1529 bevatten verschillende posten betreffende uitgaven gedaan voor twee schepen. Het gaat om galjoenen die in 1524 zijn gebouwd, een in Zierikzee en een in Veere. De totale kosten voor beide schepen bedroegen 13.347 gulden[38]. Vanaf september 1526 werden in opdracht van de admiraal reparaties uitgevoerd aan het zogenaamde galjoen van Vlissingen[39]. Mogelijk was dit het in Zierikzee gebouwde schip dat Vlissingen als thuishaven kreeg. In 1527 zijn de twee schepen uitgerust[40]. De rekening van 1528 biedt een aanwijzing op grond waarvan mag worden aangenomen dat de twee galjoenen zijn uitgerust voor het maken van een reis naar Cozumel. De kapitein van het galjoen van Vlissingen was namelijk Hendrik van Veere. Hij ontving 2.138 gulden voor de uitrusting van het schip en voor het commando erover. Dit moet wel de Hendrik zijn die door Reygersbergh wordt vermeld. Niet alleen de naam, ook de periode waarin de schepen zijn uitgerust, wijzen in die richting.

Veel meer onthullen de rekeningen echter niet over de curieuze onderneming. De naam van de kapitein van het andere schip, het galjoen van Veere, was Jan Uytenhove. Pieter Christoffels, harnasmaker in Middelburg, leverde harnassen en haakbussen voor de schepen, die voor en na afloop van de zeereis in Arnemuiden in een dok lagen[41]. De verschillende overzichten van gemaakte onkosten waarnaar in de rekeningen wordt verwezen, hadden ons meer inzicht in de aard en het doel van de uitrusting kunnen verschaffen, maar deze zijn helaas niet bewaard gebleven[42]. Opvallend is dat niet wordt vermeld met welk doel de galjoenen zijn uitgerust, terwijl dat voor de andere schepen die in de rekeningen van deze jaren voorkomen wel het geval is. Zo was in 1526 een seinschip uitgerust om regentes Margaretha van Oostenrijk van Bergen op Zoom naar Tholen te laten reizen. In hetzelfde jaar werd een dergelijk schip aangekocht door prelaat en edelen van Zeeland om uit zee komende schepen te controleren en om hoogwaardigheidsbeklederes die Zeeland in de toekomst zouden bezoeken mee te vervoeren[43]. Andere schepen die zijn uitgerust worden expliciet in verband gebracht met de bescherming van de haringvisserij. Hoewel niet is uitgesloten dat ook de beide galjoenen hiervoor zijn ingezet, kunnen we veronderstellen dat zij in 1527 inderdaad zijn gebruikt voor een tocht naar de Nieuwe Wereld.

38 Rekening van de beden van Zeeland bewesten Schelde (1524), Rijksarchief in Zeeland (RAZ), Archief van Prelaat en Edelen (APE), inv. nr. 80 f. 35r-v.
39 Rekening van de beden van Zeeland bewesten Schelde (1526), RAZ, APE, inv. nr. 82 f. 50v.
40 Rekening van de beden van Zeeland bewesten Schelde (1527), RAZ, APE, inv. nr. 83 f. 45r-46v.
41 Rekening van de beden van Zeeland bewesten Schelde (1528), RAZ, APE, inv. nr. 84 f. 34r-35v.
42 Zie R. Fruin, *Het archief van prelaat en edelen van Zeeland* (Den Haag, 1904). In het exemplaar van deze inventaris aanwezig op de studiezaal van het Rijksarchief in Zeeland kan men zien welke inventarisnummers in 1940 verloren zijn gegaan.
43 Rekening van de beden van Zeeland bewesten Schelde (1526), RAZ, APE, inv. nr. 82 f. 51r-v.

In dit verband is het van belang nader in te gaan op het galjoen als scheepstype. Het galjoen kenmerkte zich onder andere door een voorkasteel dat zover binnen boord was gehouden dat de voorste mast vóór dit kasteel stond. De zijkanten waren als het ware een voortzetting van de scheepshuid. Het voor het kasteel uitstekende snavelvormige gedeelte[44] droeg de boegspriet en bood ruimte voor de behandeling van de voorzeilen en het ankergerei[45]. De bouw van twee galjoenen in Zeeland in 1524 is opmerkelijk vroeg. De oorsprong van het galjoen is onduidelijk, maar vast staat dat het als *full-rigged* of volledig opgetuigd schip[46] al voor 1530 in Italië en Spanje in gebruik was. Het eerste Venetiaanse galjoen werd gebouwd omstreeks 1526-1530. Voor Spanje dateren de vroegste aanwijzingen in archieven voor het voorkomen van galjoenen uit 1526, maar uit niets blijkt dat het om nieuwe of ongewone schepen ging. Volgens de Amerikaanse historica Carla Rahn Phillips, die een belangrijke studie over Spaanse galjoenen heeft geschreven, vertoonde het galjoen vanaf zijn ontwikkeling aan het begin van de zestiende eeuw kenmerken van zowel de *caravela* (karveel) als de *nao* (nef), de twee meest gebruikte typen schepen voor de handel met de Nieuwe Wereld. In tegenstelling tot wat vaak is beweerd, maakt zij aannemelijk dat het galjoen zowel voor handel als oorlogvoering werd gebruikt. Van de schepen die in de eerste helft van de zestiende eeuw naar de Nieuwe Wereld voeren, is slechts zelden het type bekend. Van de geïdentificeerde schepen bestond iets meer dan een derde uit galjoenen[47]. Voor zover bekend was het galjoen in de Nederlanden tot het midden van de zestiende eeuw een zeldzame verschijning[48]. Misschien mag het feit dat de in 1524 in Zeeland gebouwde schepen juist van dit toen voor de Nederlanden nog uitzonderlijke type waren, worden opgevat als een aanwijzing voor hun gebruik voor een transatlantische reis.

De kroniek van Reygersbergh blijkt in vergelijking met de *Historia de las Indias* beter overeen te stemmen met de administratieve bronnen, maar laten we De las Casas eerst zijn verhaal afmaken. Volgens de dominicaan arriveerden reeds binnen vier of vijf maanden na zijn ontmoeting met Adolf van Bourgondië in februari 1518 vier of vijf schepen in Spanje vol met Nederlandse landarbeiders (*gente labradora*) om het nieuwe land van hun heer te gaan bevolken en bewerken. Aan boord van hun schepen wachtten de Nederlandse emigranten in de Andalusische haven van San Lúcar de

44 Dit gedeelte wordt 'galjoen' genoemd. Zie hierover in Nederlandse context B.E. van Bruggen, 'De ontwikkeling van het galjoen', in: *Vereeniging Nederlandsch historisch scheepvaart museum te Amsterdam. Jaarverslag 1946-1947* (Amsterdam, 1948) 50-59.

45 J. van Beylen, e.a., ed., *Maritieme encyclopedie*. III (Bussum, 1970) 306.

46 Volgens R.W. Unger, *Dutch shipbuilding before 1800. Ships and guilds* (Assen, Amsterdam, 1978) 32 combineerde het full-rigged schip, dat in de vijftiende eeuw tot ontwikkeling kwam, het beste van scheepsbouwkundige tradities in Noord- en Zuid-Europa. Volledig opgetuigde schepen waren gladboordig en hadden drie masten. De voormast en de grote mast waren voorzien van vierkante zeilen terwijl de bezaansmast een latijns of driehoekig zeil had. Deze combinatie van zeilen verbeterde de wendbaarheid van het schip en maakte het mogelijk beter aan de wind te zeilen.

47 C.R. Phillips, *Six galleons for the king of Spain. Imperial defense in the early seventeenth century* (Baltimore, Londen, 1986) 40-42, 45.

48 In G. Asaert, e.a., ed., *Maritieme geschiedenis der Nederlanden*, I-II (Bussum, 1976) wordt het niet als apart scheepstype behandeld.

Barrameda op hun vertrek naar Amerika. Zover zou het echter niet komen. Door de slechte leefomstandigheden stierven vele opvarenden in de haven. Uiteindelijk keerden de schepen terug naar Zeeland. Het gevaar was geweken, aldus De las Casas, die zich kritisch uitliet over het gemak waarmee de koning land in de Nieuwe Wereld uitgaf, alsof het de verkoop van een stuk land betrof om zijn vee op te zetten[49]. Om deze zaak nog kwalijker voor te stellen heeft hij er mogelijk voor gekozen om niet het kleine Cozumel, maar heel Yucatan aan Adolf van Bourgondië toe te dichten.

De houding van De las Casas ten opzichte van de Nederlanders in deze affaire is tegenstrijdig of op zijn minst dubbelzinnig te noemen. In zijn eigen beschrijving weet De las Casas het Spaanse bezit veilig te stellen voor de roofzuchtige *Flamencos*, maar dit is niet in overeenstemming met zijn algemene opvatting over de Nederlanders en zijn goede betrekkingen met een deel van de Nederlanders die aan het Spaanse hof verblijven. Elders in de *Historia de las Indias* verklaart hij namelijk dat 'de Nederlanders zachter zijn en meer humaan dan wij [de Spanjaarden]'[50].

Goede contacten met Le Sauvage aan het Spaanse hof, een goed gesprek met de admiraal en bewondering voor de Nederlandse volksaard en dan toch trots zijn op het feit dat hij de Nederlandse kolonisatieplannen heeft geblokkeerd. Hoe is dit met elkaar te rijmen? De verklaring moet enerzijds worden gezocht in de al eerder genoemde factiestrijd aan het Spaanse hof en anderzijds in de weergave achteraf van de gebeurtenissen door De las Casas in zijn *Historia de las Indias*. In 1518 werkte De las Casas aan een plan om een vreedzame vorm van kolonisatie te bevorderen. Hij vond steun voor dit plan bij kanselier Le Sauvage. Misschien hebben de Nederlandse kolonisten van Adolf van Bourgondië deel uitgemaakt van De las Casas' plan en is dit onderwerp van gesprek geweest tijdens hun gezamenlijke maaltijd.

Kort daarna keerde het tij aan het Spaanse hof ten nadele van De las Casas. Tijdens de eerste jaren van Karels regering in Spanje streden twee facties aan het hof om de macht. Met wisselend succes wisten zij de steun van de vorst te verwerven. Aan de ene kant stond een groep rond kardinaal Francisco Jiménez de Cisneros, kanselier Le Sauvage en Charles Poupet, heer van La Chaulx. Willem van Croij en de Spanjaarden Francisco de los Cobos en Juan Rodríguez de Fonseca, bisschop van Burgos, behoorden tot de rivaliserende partij. Op 20 maart 1518, dus kort na de ontmoeting tussen De las Casas en Adolf van Bourgondië, stierf Le Sauvage. De factie waartoe hij behoorde kreeg daarmee een gevoelige klap. Bisschop Juan Rodríguez bepaalde voortaan de Amerikaanse politiek van de Spaanse kroon. Hij behoorde tot de uitgesproken tegenstanders van De las Casas' humane hervormingsplannen. Volgens de monnik vervloog de hoop op realisatie van zijn kolonisatieplan en waren de Indianen reddeloos verloren. Hij kreeg uiteindelijk nog wel toestemming voor de kolonisatie van Cumaná[51] aan de kust van Venezuela, maar de expeditie die in 1520 van start ging en waaraan

49 'El rey, libremente, como si le hiciera merced de alguna dehesa para meter en ella su ganado, se la otorgó'. B. de las Casas, *Obras completas*, V, 2185.

50 De las Casas, *Historia de las Indias*, G. de Reparaz, ed. (Madrid, s.a.) 143-144, 155; Giménez Fernández, *Bartolomé de las Casas*, 104.

51 Le Sauvage benoemde zijn jonge Nederlandse kapelaan, Pierre Barbier, op 17 mei 1520 tot bisschop van Paria en Cumaná. AGS, Registro general del Sello, 20 januari 1517.

slechts zeventig kolonisten deelnamen, was tot mislukken gedoemd doordat de benodigde steun van de zijde van het hof uitbleef[52]. In Amerika had hij alleen steun van Picardische franciscanen. Brieven om hulp gericht aan Karels Nederlandse regent in Spanje, Adriaan van Utrecht, zouden hun bestemming niet bereiken. De las Casas trok zich uiteindelijk zwaar teleurgesteld en verbitterd terug in een Amerikaans klooster. Pas in 1540 keerde hij terug naar Spanje. Gedurende korte tijd heeft hij opnieuw geprobeerd de Spaanse Amerikapolitiek te beïnvloeden. Hoewel hij aanvankelijk succes boekte, raakte hij vanaf 1546 definitief op een zijspoor[53].

De las Casas schreef zijn *Historia de las Indias* met tussenpozen in de jaren 1536-1564, een periode van maar liefst achtentwintig jaar. Dit gegeven op zich helpt reeds de tegenstrijdigheden in zijn werk te verklaren. Toen hij ermee begon was het al achttien jaar geleden dat hij Adolf van Bourgondië had ontmoet en de plannen voor de kolonisatie van Cumaná had gesmeed. Bovendien schreef de monnik zijn werk toen zijn bevlogenheid en enthousiasme al lang hadden plaatsgemaakt voor teleurstelling en verbittering. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat zijn voorstelling van zaken verre van objectief is. Op grond hiervan durven wij de veronderstelling aan dat de door hem in 1518 geplaatste beschrijving van de Nederlandse expeditie naar de Nieuwe Wereld betrekking heeft op de reis die Hendrik van Veere in 1527 maakte.

Hoe dit ook zij, zowel Reygersberghs *Dye cronijcke van Zeelandt* als De las Casas' *Historia de las Indias* geven blijk van de belangstelling van Adolf van Bourgondië voor de Nieuwe Wereld en bevestigen dat er een expeditie vanuit Zeeland is vertrokken met de bedoeling een reis te maken naar Amerika. Het is typerend dat Hendrik van Veere en Jan Uytenhove eerst naar Spanje voeren. De kennis die noodzakelijk was voor een transatlantische oversteek ontbrak nog in de Nederlanden. Alle handelscontacten en scheepvaartverbindingen met de koloniale bezittingen van de Habsburgers liepen via Sevilla en de voorhavens, zoals San Lúcar de Barrameda. Een rechtstreekse onderneming vanuit de Nederlanden behoorde niet tot de mogelijkheden.

Het mislukken van de expeditie via Spanje moet worden geweten aan de discussie over de toegankelijkheid van Amerika voor niet-Castilianen die door de factiestrijd aan het Spaanse hof ten nadele van de laatsten is beslist. Door het gesprek met De las Casas en op basis van de invloed van de hoffactie van Le Sauvage heeft Adolf van Bourgondië wellicht hoop gekoesterd op Spaanse medewerking voor een Nederlandse

52 Giménez Fernández, 'Fray Bartolomé de las Casas. A biographical sketch', in: *Bartolomé de las Casas. Toward an understanding of the man and his work*, J. Friede, B. Keen, ed. (Dekalb, Illinois, 1971) 67-125, aldaar 78. M. Bataillon, 'Plus oultre: la cour découvre les Indes', in: *Les fêtes de la Renaissance*, J. Jacquot, ed. (Parijs, 1960) 13-27, aldaar 21-22 waarschuwt ervoor om niet op basis van de factiestrijd de politiek van Le Sauvage als meer humaan te beschouwen.

53 De zeer kritische verslagen van De las Casas speelden een belangrijke rol bij de totstandkoming van de nieuwe wetgeving voor Amerika in 1542 en vooral bij het supplement van 1543. Deze 'Leyes Nuevas' eindigen met de verklaring dat er geen verschil bestaat tussen de Amerikaanse en de Castiliaanse onderdanen. Deze zeer humane wetten konden in Amerika echter maar moeizaam worden afgedwongen. 'Para entonces [1547] las Leyes Nuevas eran pura letra muerta'. P.A. Vives Azancot, 'El pensamiento Lasciano en la formación de una política colonial española, 1511-1573', in: L. Yàñez-Barnuevo, ed., *En el quinto centenario de Bartolomé de las Casas* (Madrid, 1986) 31-39, aldaar 36. J.H. Elliott, *Imperial Spain 1469-1716* (1963; Harmondsworth, 1985) 73-75 is echter zeer positief over het effect van deze wetten.

expeditie naar Amerika. Na zijn vertrek uit Spanje in 1518 en voor de aankomst van zijn twee kapiteins met hun schepen in 1527 waren de omstandigheden aan het Spaanse hof echter in ongunstige zin veranderd zodat hij niet meer op dergelijke medewerking kon rekenen. Terwijl Hendrik van Veere zijn expeditie moest opgeven, vertrok Francisco de Montejo nog in hetzelfde jaar 1527 naar Cozumel. Hij had van Karel V toestemming gekregen Yucatan te veroveren[54].

Conclusie

Samenvattend kan worden gesteld dat Adolf van Bourgondië in of kort voor 1520 als een van de eerste Nederlanders een eiland in de Nieuwe Wereld ontving. Het betrof Cozumel voor de kust van Yucatan. De Nederlandse admiraal dankte deze bijzondere schenking aan Karel van Habsburg, die hij begeleid had op zijn zeereis van Zeeland naar Spanje in 1517. Door middel van deze schenking, bovenop de geldelijke beloning voor het organiseren en aanvoeren van de vloot, probeerde de nog jonge vorst zijn admiraal aan zich te binden. Ook Adolfs benoeming tot gouverneur van Cuba kan in dit licht worden gezien. Tijdens zijn verblijf in Spanje maakte Adolf van de gelegenheid gebruik zich over de Nieuwe Wereld te laten informeren door Bartolomé de las Casas, die aanvankelijk welwillend stond tegenover de Nederlanders die de nieuwe koning aan het Spaanse hof omringden. Mogelijk enthousiast geworden door de verhalen van De las Casas, liet de admiraal in 1524 twee galjoenen bouwen waarmee hij de kapiteins Hendrik van Veere en Jan Uytenhove er in 1527 op uitzond om Cozumel te zoeken. Aangezien de kennis voor een dergelijke tocht in de Nederlanden nog ontbrak, voeren de twee schepen eerst naar San Lúcar de Barrameda om vandaar uit door te varen naar Amerika. De Nederlandse invloed aan het Spaanse hof was na 1520 echter drastisch afgenomen. De twee kapiteins ontbeerden dan ook de noodzakelijke steun van Spaanse zijde die voor hun expeditie nodig was en waren uiteindelijk genoodzaakt naar huis terug te keren.

Voor zover bekend heeft de heer van Veere verder niet geprobeerd om bezit te nemen van Cozumel. Speculeren over wat er met het eiland zou zijn gebeurd indien de Zeeuwen het hadden bereikt, heeft weinig zin. Cozumel werd geen Nieuw Walcheren maar fungeerde als basis voor Francisco de Montejo's expedities naar Yucatan. Al met al leverde Cozumel Adolf van Bourgondië niets tastbaars op[55].

De schenking van Cozumel aan Adolf van Bourgondië, noch de in Spanje onderbroken zoektocht naar het eiland, hebben voor het verdere verloop van de geschiedenis enige betekenis gehad. Dat maakt de gebeurtenissen niet minder interessant. De schenking van een eiland in Midden-Amerika aan een inwoner van de Nederlanden een kwart eeuw na Columbus' ontdekking en een vanuit Zeeland georganiseerde expeditie

54 Clendinnen, *Ambivalent conquests*, 20-23.

55 Zijn oudoom en voorganger als admiraal, Filips van Bourgondië, die sinds 1517 bisschop van Utrecht was, had meer geluk. Hij kon tenminste bogen op het bezit van twaalf Amerikaanse vederstukken. Paul Vandenbroeck, ‘Amerindiaanse kunst- en siervoorwerpen in adellijke verzamelingen. Brussel, Mechelen, Duurstede, 1520-1530’, in: I. Pisters, e.a., ed., *America. Bruid van de zon. 500 Jaar Latijns-Amerika en de Lage Landen* (Antwerpen, 1992) 99-119.

naar de Nieuwe Wereld ruim zestig jaar voor de bekende Nederlandse ontdekkingsreizen zijn op zichzelf beschouwd belangwekkende feiten. Dankzij enkele tot nog toe onbekende archiefstukken staat de juistheid van Reygersberghs passage over de heer van Veere en de Nieuwe Wereld nu onomstotelijk vast. Voor de geschiedenis van de ontdekkingsreizen zijn ook de mislukte tochten van belang. Niet alleen omdat dergelijke reizen interessant zijn en soms onbedoelde en spectaculaire gevolgen hadden, zoals bijvoorbeeld de overwintering van Willem Barents op Nova Zembla, maar ook omdat de mislukkingen de prestaties en het geluk van succesvolle ontdekkingsreizigers meer reliëf geven. Daarom bevelen wij toekomstige schrijvers van overzichtswerken over de Nederlandse ontdekkingsreizen en expansiegeschiedenis aan om voor de in 1527 ondernomen expeditie van Hendrik van Veere en Jan Uytenhove een bescheiden plaats in te ruimen.

Politiek als hanengevecht of cerebraal systeem. Ideeën over politieke representatie en de invoering van de evenredige vertegenwoordiging in België (1899)[1]

Henk de Smaele

'Interrogeons donc cet admirable petit peuple qui bien des fois déjà, a servi de "laboratoire" à toute l'Europe', schreef Paul Cameau in 1901 in zijn proefschrift over *La représentation proportionnelle en Belgique*[2]. Hij was van mening dat de evenredige vertegenwoordiging - een kiessysteem waarbij de zetels onder de partijen worden verdeeld in verhouding tot het aandeel van de behaalde stemmen, en dus niet volgens de meerderheidsregel - een geslaagd experiment was om uit de crisis van het parlementaire regime te geraken. 'La représentation proportionnelle est l'honneur de la Belgique', schreef ook Henri Charriaut, zaakgelastigde van de Franse regering in België[3]. Er was in Frankrijk ruime academische en politieke belangstelling voor het Belgische parlementaire systeem. Een aantal proefschriften werd gewijd aan het originele kiessysteem, een combinatie van algemeen meervoudig stemrecht en evenredige vertegenwoordiging[4]. De Franse hoogleraar J. Barthélemy analyseerde in 753 pagina's diepgaand het Belgische kiesstelsel en concludeerde: 'La Belgique possède le meilleur mécanisme électoral de l'Europe'[5]. De conservatief-republikein Antoine Lefèvre-Pontalis kwam in zijn comparatieve studie over de electorale systemen in Europa tot gelijkluidende conclusies[6]. België, dat - alweer in een Frans proefschrift - werd omschreven als '[le] pays classique du parlementarisme'[7], had het - nu precies honderd jaar geleden - als eerste natie aangedurfd om de wetgevende vergadering (Kamer en Senaat) volledig op basis van de evenredige vertegenwoordiging samen te stellen en had daarmee een bijdrage geleverd tot de politieke en institutionele ontwikkeling van de westerse wereld[8].

1 Deze bijdrage kwam tot stand in het kader van het FWO-onderzoeksproject 'Sociaal holisme en politiek op het einde van de 19de eeuw' onder leiding van prof. dr. Emiel Lamberts (KU Leuven). Graag dank ik Marnix Beyen, Jo Tollebeek en Kaat Wils voor hun commentaar op eerdere versies van dit artikel.

2 P. Cameau, *La représentation proportionnelle en Belgique* (Parijs, 1901) 8.

3 H. Charriaut, *La Belgique moderne. Terre d'expériences* (Parijs, 1910) 218.

4 Naast het reeds geciteerde werk van Cameau, ook: M. Maurange, *Le vote plural. Son application dans les élections belges* (Parijs, 1899); G. Bret, *La représentation proportionnelle en Belgique* (Parijs, 1911).

5 J. Barthélemy, *L'organisation du suffrage et l'expérience belge* (Parijs, 1912) 486.

6 [A.] Lefèvre-Pontalis, *Les élections en Europe à la fin du XIXe siècle* (Parijs, 1902) 219-257.

7 N. Saripolos, *La démocratie et l'élection proportionnelle. Etude historique, juridique et politique* (Parijs, 1899) 678. Vgl. Lefèvre-Pontalis, *Elections en Europe*, 234.

8 Voor algemene overzichten van de Belgische kieswetgeving, zie R. van Eenoo, 'De evolutie van de kieswetgeving in België van 1830 tot 1919', *Tijdschrift voor geschiedenis*, XCII (1979) 333-352; J. Stengers, 'Histoire de la législation électorale en Belgique', in: S. Noiret, ed., *Political strategies and electoral reforms. Origins of voting systems in Europe in the 19th and 20th centuries. Stratégies politiques et réformes électorales. Aux origines des modes de scrutin en Europe aux XIXe et XXe siècles* (Baden-Baden, 1990) 76-107; P. Harismendy, 'Il caso belga', in: M.S. Piretti, ed., *I sistemi elettorali in Europa tra otto e novecento* (Rome, 1997) 131-180. Vooral Stengers benadrukt het innoverende van het Belgische kiessysteem: '... il est surtout frappant d'observer ... que pour trois de ces caractéristiques (la représentation proportionnelle ..., l'obligation de vote et les strictes garanties du secret de vote), la Belgique a été chaque fois la première au XIXe siècle à prendre des initiatives qui ont ensuite été imitées par d'autres' (76).

Op het einde van de negentiende eeuw had men het in België en Europa graag over de crisis van het parlementaire regime[9]. Volgens sommigen - politici en academici - bood de keuze voor de evenredige vertegenwoordiging een uitweg uit de crisis. Anderen verwachtten van de vernieuwing niets minder dan de ondergraving van het parlementaire systeem zelf. Nu, honderd jaar later, is het debat over de politieke crisis weer volop aan de gang. Als de ogen opnieuw gericht zijn op België, is het niet omdat men van 'cet admirable petit peuple' recepten verwacht voor de politieke vernieuwing. Van de 'modelrol' van België lijkt nog maar weinig over te zijn. België is nu eerder het symbool van de 'ontspoorde democratie'[10]. In een recent boek van de historicus en politiek filosoof F.R. Ankersmit wordt de Belgische staat, samen met de Italiaanse, opgevoerd als 'een patiënt die aan zoveel ziektes tegelijkertijd lijdt dat een zinvolle diagnose zich niet meer stellen laat'[11]. Dit schrikbeeld moet alvast waarschuwend (en dus therapeutisch) werken voor de Nederlandse lezers, zoals blijkt uit een voetnoot elders in het boek, waar de auteur opmerkt 'dat wij geen enkele reden hebben om met zelfgenoegzaamheid naar onze Zuiderburen te kijken'[12]. Niet alleen Ankersmit vergelijkt België met Italië. Een team van Belgische en Italiaanse politieke wetenschappers kwam, na allerlei berekeningen, tot de slotsom dat 'Italy and Belgium constitute quite similar political systems'[13]. De gelijkenissen werden gevonden waar ze werden gezocht: in het 'particratische' karakter van beide landen[14].

De geciteerde onderzoekers zijn zich natuurlijk bewust van het *tricky* karakter van het begrip 'particratie'[15]. Het is een term die verwijtend klinkt, en ook zo is bedoeld. Hij wijst op een 'disfunctie' in het parlementaire en democratische bestel, op een scheefgroeiing. Politici en academici gaan dan ook op zoek naar de wortels van het kwaad. Wanneer is het fout beginnen te lopen? Er wordt aangenomen dat het ooit

9 Vgl. M. Vauthier in een artikel 'Les partis politiques' uit 1900: 'C'est devenu aujourd'hui chose banale que de signaler la crise du régime parlementaire' (oorspronkelijk in *Revue de l'Université de Bruxelles* (1899-1900); overgenomen in M. Vauthier, *Essais de philosophie sociale* (Brussel, Parijs, 1912) 73-124, citaat p. 73).

10 Zo noemt Guy Verhofstadt, voorzitter van de Vrije Liberale Democraten, het in zijn 'Derde Burgermanifest': *Angst, afgunst, en het algemeen belang* (Antwerpen, Baarn, 1994) 129.

11 F.R. Ankersmit, *Macht door representatie. Exploraties III. Politieke filosofie* (Kampen, Kapellen, 1997) 231; vgl. ook 122: '... het hedendaagse disfunctioneren van de democratie ... is in belangrijke mate een disfunctioneren van de democratische staat. Dit gebrek aan zelfreinigend vermogen van de hedendaagse westerse democratie vinden we in landen als België, Italië of Griekenland wel heel pijnlijk gedemonstreerd' en 138.

12 *Ibidem*, 196 noot 33.

13 L. de Winter, D. Della Porta, K. Deschouwer, 'Comparing similar countries. Italy and Belgium', *Res Publica*, XXXVIII (1996) 234. Het themanummer kreeg als titel mee: 'Partitocracies between crises and reforms. The cases of Italy and Belgium'.

14 Ook W. Dewachter had reeds eerder geconcludeerd: 'Als particratie komen slechts twee polyarchieën uit het onderzoek: België en Italië': *Besluitvorming in politiek België* (Leuven, 1995) 313.

15 De Winter, 'Comparing similar countries. Italy and Belgium', 217.

beter was, maar dat er daarna een 'vertroebeling' in de geesten is opgetreden. Een dergelijk verhaal van neergang schreef de Nederlandse politicoloog Willem Witteveen voor *Feit & Fictie*[16]. In Witteveens visie had de vroeg-liberale opvatting over politiek oog voor het algemeen belang als een 'noodzakelijke en nuttige fictie'. Politici hielden zichzelf voor dat het hun taak was het algemeen belang te behartigen, en dus niet de particuliere belangen van de eigen kiezers, de eigen regio of de eigen klasse. Witteveen oordeelt dat de fictie van het algemeen belang een noodzakelijk uitgangspunt is om aan politiek te doen. Door de democratisering en de opkomst van de politieke partijen is die fictie echter op de achtergrond geraakt. Als 'breukpunt' ziet Witteveen het jaar 1917, toen in Nederland de evenredige vertegenwoordiging werd ingevoerd. Het proportioneel kiessysteem gaat immers uit van een andere visie op politieke representatie. De verkozenen van het volk zien zich niet langer als representanten van het algemeen belang, maar als vertegenwoordigers van de eigen achterban. Een 'mimetische' opvatting van representatie heeft zo de liberale 'esthetische' vervangen, met alle gevolgen van dien[17]. Er wordt zoveel mogelijk gestreefd naar gelijkenis (*mimesis*) tussen het electoraat en de volksvertegenwoordiging. Ankersmit stelt voor - in een betoog dat overigens weinig overeenkomst vertoont met dat van Witteveen - om de politieke theorie door de esthetica te laten beïnvloeden en politieke representatie analoog te zien aan artistieke representatie.

> Zoals het kunstwerk als representatie van de werkelijkheid een zekere autonomie heeft ten opzichte van wat het representeert, zoals alles wat de kunst interessant maakt, ligt in het feit dat er geen vaste regels of *tertia* zijn waaraan de kunstenaar zich onder alle omstandigheden maar te onderwerpen heeft, zo zijn er evenmin vaste regels die bepalen hoe de volksvertegenwoordiger het mandaat van de kiezer voor ieder politiek probleem dat zich aandient zal hebben te interpreteren. De esthetische kloof die het kunstwerk van de door het kunstwerk gerepresenteerde werkelijkheid scheidt, scheidt ook electoraat en volksvertegenwoordiging[18].

Zo bekeken lijkt de Belgische overstap van het meerderheidssysteem naar de evenredige vertegenwoordiging honderd jaar geleden een misstap. Ligt daar de oorsprong van alle ellende? In Italië koos men er in 1993 alvast voor om (deels) terug te komen op de evenredige vertegenwoordiging. Of daarmee een stap is gezet in de richting van de 'esthetische' representatie, is natuurlijk maar de vraag[19]. Wat er ook van zij, de

16 W. Witteveen, 'De nuttige fictie van het algemene belang', *Feit & Fictie*, III (1997) 15-34.

17 Zie naast Witteveen, ook I. Hampsher-Monk, 'Representatie als mimesis. Politieke en esthetische representatie bij Edmund Burke', *Feit & Fictie*, III (1997) 35-48. Over politieke representatie vanuit een politiek-theoretisch oogpunt, zie vnl. H.F. Pitkin, *The concept of representation* (Berkeley, 1967), die wel een andere terminologie hanteert.

18 Ankersmit, *Macht door representatie*, 14.

19 Er is natuurlijk een uitgebreide literatuur over de Italiaanse terugkeer naar het meerderheidssysteem. Om het overzichtelijk te houden, kan verwezen worden naar het themanummer hierover van de *European journal of political research*, XXXIV (1998). Zie alvast ook de veelzeggende titel van een artikel van G. Berti, 'La persistente partitocrazia', *Studi parlamentari e di politica costituzionale*, CVIII (1995) 73-78. Vgl. ook met de conclusie van N. Freund, 'Wahlsystemreform in Italien', *Jahrbuch für Politik*, V (1995) 43-65. Ook vóór 1993 bestond er al heel wat scepsis tegenover de impact van de hervorming, vgl. P. Furlong, 'Government instability and electoral systems. The Italian example', *Parliamentary affairs*, XLIV (1991) 50-59; G. Pasquino, 'That obscure object of desire. A new electoral law for Italy', *West European politics*, XII (1989) 280-294.

doorbraak van de politieke partij, de evenredige vertegenwoordiging en de crisis van de liberale orde op het einde van de lange negentiende eeuw, lijken geen losstaande fenomenen[20]. Ik zal in deze bijdrage niet zo ver gaan te beweren dat er géén verband was tussen deze tendensen, maar ik wil wel het eenvoudige verhaal van Witteveen wat ingewikkelder maken. Want wat bijvoorbeeld aan te vangen met John Stuart Mill, die algemeen beschouwd wordt als de ideaaltypische negentiende-eeuwse liberaal? Zijn rol is in Witteveens betoog op zijn zachtst gezegd onduidelijk. Enerzijds had hij als goede liberaal een verheven opvatting van het algemeen belang, anderzijds verdedigde hij de (deviante) 'gedachte dat de vertegenwoordiger in de eerste plaats de opvattingen van de achterban moet representeren'. 'Hij is voorstander van evenredige vertegenwoordiging en vindt dat het parlement een afspiegeling moet zijn van alle in de samenleving bestaande meningen en belangen'[21]. Week Mill hier af van de gangbare liberale definitie van politieke representatie, of definieerde Witteveen de 'liberale' visie verkeerd? Maar, zal men opwerpen, Mill had niet de evenredige vertegenwoordiging van *partijen* op het oog. Hij verdedigde het 'systeem-Hare', dat voorzag in een *personal representation*: iedere kiezer zou weten wie *zijn* vertegenwoordiger in het parlement was, en omgekeerd zou elk parlementslid weten wie *zijn* kiezers waren. In het Britse kiessysteem dat Mill kende, was men juist verplicht om voor de lokale vertegenwoordiger van de 'eigen partij' te stemmen, ook al vond men die persoon niet geschikt, terwijl men in Hares systeem (dat alle kiesdistricten ophief) zou kunnen stemmen voor de kandidaat die het beste beantwoordde aan de eigen visie, los van partijbindingen[22]. Misschien was Mills visie op evenredige vertegenwoordiging dus nog wel liberaal, maar was de concrete invoering van de evenredige vertegenwoordiging (volgens het stelsel-Dhondt) in België in 1899 en in Nederland in 1917 wel degelijk een breuk met de liberale orde. Daarmee komen we terug op de rol van de partijen. Wellicht ligt dáár de oorzaak van het verlies van de fictie van het algemeen belang en de doorbraak van een nieuwe, niet-liberale politieke cultuur.

Maar het verhaal blijft wringen. Edmund Burkes *Speech to the electors of Bristol* wordt steevast, ook door Witteveen en Ankersmit, aangehaald als de beste formulering van de esthetische opvatting van representatie. Nu ben ik best bereid toe te geven dat Burkes ideeën veel gelijkenis vertonen met het Britse liberaal constitutionalisme, zoals Witteveen stilzwijgend aanneemt en Iain Hampsher-Monk expliciet schrijft[23],

20 Vgl. B. Manin, *Principes du gouvernement représentatif* (Parijs, 1996) 271, die de evenredige vertegenwoordiging verbindt met het door partijen gedomineerde parlement ('la démocratie des partis'); A. Garrigou, *Le vote et la vertu. Comment les Français sont devenus électeurs* (Parijs, 1992) 175.

21 Witteveen, 'De nuttige fictie van het algemene belang', 19.

22 Voor de visie van Mill op de evenredige vertegenwoordiging, zie vnl. *Considerations on representative government*, chap. VII, oorspronkelijk uitgegeven in 1861. Hier wordt verwezen naar de editie van J. Gray, *On liberty and other essays* (Oxford, 1998) chap. VII, 302-325. 'Almost every person, therefore, who had made himself in any way honourably distinguished, though devoid of local influence, and having sworn allegiance to no political party, would have a fair chance of making up the quota' (312).

23 Hampsher-Monk, 'Representatie als mimesis', 37, noot 2.

maar kennen we Burke ook niet als een van de vroegste verdedigers van de politieke partij? Dus was de liberale en 'esthetische' opvatting toch niet zo tegengesteld aan de idee van de politieke partij? De opwerping ligt voor de hand: de partijen waarover Burke schreef waren niet de partijen die op het einde van de negentiende eeuw via de evenredige vertegenwoordiging zoveel impact zouden verwerven. Giovanni Sartori bijvoorbeeld maakt het onderscheid tussen 'parliamentary parties' en 'electoral parties'; Burke zou het hebben gehad over de 'parliamentary party', die in wezen een groepering was van volksvertegenwoordigers die binnen het parlement samenwerkten om een bepaalde politieke lijn door te drukken[24]. Als dit onderscheid al enige historische relevantie zou mogen hebben, dan is het toch meer dan duidelijk dat de partijen die Burke aan het werk zag, en waarvan hij zelf deel uitmaakte, 'electorale partijen' waren die alles in het werk stelden om met de publieke opinie en de kiezers goed te staan[25]. En als Burke zijn partij niet zag als 'electoraal', waarom getroostte hij zich dan de moeite zijn handelwijze herhaaldelijk aan zijn kiezers uit te leggen? Het waren bovendien dezelfde kiezers die hem in 1770 niet herkozen, omdat hij in het parlement gestemd had voor de juridische gelijkschakeling van de katholieken. Het waren deze electorale partijen die Burke in zijn werk theoretisch legitimeerde.

De opvattingen over 'esthetische representatie', politieke partijen en de liberale orde moeten dus complexer gezien worden dan Witteveen laat uitschijnen. Ik zal om te beginnen aantonen dat de idee van de politieke partij perfect past binnen het (vroegnegentiende-eeuwse) liberale referentiekader. De liberalen vonden in de 'partijdige politieke representatie' een garantie voor de individuele vrijheid, tegen de ophemeling van de 'volkswil' door de republikeinen. Daarna zal ik nagaan of de invoering van de evenredige vertegenwoordiging in België op het einde van de negentiende eeuw inderdaad een nieuwe versterking van het partijensysteem inhield, en zo ja, of dat gebeurde op basis van liberale argumenten. Hier zal de laatnegentiende-eeuwse 'sociaal-holistische' bekommernis ter sprake komen. Zoals in de titel tot uiting komt, zal blijken dat visies op politieke representatie (en dus op verkiezingsstelsels) samenhingen met ideeën over de aard van de politieke strijd. De metaforiek van 'vriend' en 'vijand' nam een belangrijke plaats in de discussie in.

Liberalisme, pluralisme en partijdigheid

Eerst moet er duidelijkheid komen over het negentiende-eeuwse liberalisme. De recente stroom publicaties heeft de visie op de geschiedenis van het liberalisme aanzienlijk verrijkt[26]. Het wordt er evenwel niet eenvoudiger op de liberale traditie in enkele

24 G. Sartori, *Parties and party systems* (Cambridge, 1994) 19-21.

25 Wie een indruk wil krijgen van de electorale campagnes in Burkes periode: E.A. Smith, 'The election agent in English politics, 1734-1832', *The English historical review*, LXXXIV (1969) 12-35, en vooral F. O'Gorman, 'Campaign rituals and ceremonies. The social meaning of elections in England 1780-1860', *Past and present*, CXXXV (1992) 79-115. Hiermee bedoel ik uiteraard niet dat er geen grote verschillen zouden geweest zijn tussen de laatachttiende-eeuwse en de laatnegentiende-eeuwse partijen (onder andere qua partijdiscipline).

26 Vgl. S. Dudink, *Deugdzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901* (Amsterdam, 1997) vnl. 12-18.

woorden te karakteriseren. Als hier over ‘liberalisme’ wordt gesproken, moet niet in de eerste plaats gedacht worden aan de negentiende-eeuwse liberale partijen[27]. Als algemeen aanvaard wordt dat de Belgische grondwet van 1831 ‘liberaal’ was, en als men weet dat deze grondwet tot stand kwam door het ‘unionisme’ van katholieken en liberalen, dan wordt meteen duidelijk dat ook heel wat katholieken liberale principes verdedigden. Ook al kwam er tussen katholieken en liberalen al snel onenigheid over de interpretatie van de grondwet, geen van beide partijen was bereid de tekst van de constitutie zelf op te geven. Wat was er dan eigen aan de liberale staatsopvatting? De vrijwaring van de persoonlijke vrijheid staat centraal bij elke negentiende-eeuwse liberale auteur. Elk individu moet zich in alle vrijheid kunnen ontplooien. Om dat te garanderen is er een staat nodig, die echter niet mag uitgroeien tot een bedreiging voor de individuele vrijheid. Individualisme en pluralisme gaan daarom samen. Betrokkenheid van de burgers bij de staatszaak en controle op de uitoefening van de staatsmacht zijn daarbij noodzakelijk.

Deze liberale kernideeën zijn bijvoorbeeld aanwezig in het werk van Benjamin Constant. Veel geciteerd is het onderscheid dat hij maakte tussen het ‘antieke’ en het ‘moderne’ begrip van vrijheid. In de klassieke republieken, zoals de Griekse *polis*, werd de participatie aan de politieke besluitvorming beschouwd als de ultieme uiting van vrijheid. De burger kon, door de beperkte omvang van de stadstaat en door de aanwezigheid van een groot aantal slaven, ook effectief invloed uitoefenen op de collectieve beslissingen. Daartegenover stond dat hij nauwelijks persoonlijke vrijheid genoot. De groep kon beschikken over het lot van individuele burgers, zoals volgens Constant in het voorbeeld van het ostracisme duidelijk werd. In de moderne staten was de situatie omgekeerd: de individuele burger heeft nauwelijks impact op de politieke beslissingen, maar geniet een veel grotere individuele vrijheid.

> Perdu dans la multitude, l'individu n'aperçoit presque jamais l'influence qu'il exerce. Jamais sa volonté ne s'empreint sur l'ensemble .... Il s'ensuit que nous devons être bien plus attachés que les anciens à notre indépendance individuelle. ... Le but des modernes est la sécurité dans les jouissances privées; et ils nomment liberté les garanties accordées par les institutions à ces jouissances[28].

Constant stond - zoals de meeste liberalen - ambivalent tegenover de Franse Revolutie, die enerzijds een einde had gemaakt aan de onvrijheid van het *Ancien Régime*, maar anderzijds dreigde uit te lopen op een nieuwe vorm van onvrijheid. In de geschriften van Rousseau vonden Constant en de liberalen de kiemen van het kwaad. Rousseau had, volgens Constant, het klassieke begrip van sociale macht willen overbrengen naar zijn eigen tijd en had daarmee ‘de funestes prétextes à plus d'un genre de tyrannie’ geleverd[29].

27 Vgl. M. Freeden, *Ideologies and political theory. A conceptual approach* (Oxford, 1998) 143.
28 B. Constant, *De la liberté des anciens comparée à celle des modernes. Discours prononcé à l'Athénée royal de Paris en 1819*. Verwijzingen hier naar: M. Gauchet, ed., *Ecrits politiques* (Parijs, 1997) 589-619. Citaat op 602-603.
29 *Ibidem*, 604.

Rousseau had inderdaad een ander dee van vrijheid dan de liberalen. In een georganiseerde staat kon een burger alleen vrij zijn als hij gehoorzaamde aan de wetten die hij zelf mede tot stand had gebracht[30]. Dit kon enkel gerealiseerd worden in de *république*, waar alle wetten de uiting zouden zijn van de *volonté générale* die steeds het *intérêt général* op het oog zou hebben. In de republiek zou het volk de wet stellen aan het volk, en zou daarbij niet anders kunnen doen dan de belangen van het volk te behartigen[31]. Het volk kon toch niets anders willen dan het belang van het volk? 'Natuurlijk', erkende Rousseau, 'kan elk individu, als mens, een eigen wil hebben die tegengesteld is aan of verschilt van de algemene wil die hij heeft als burger'. Maar wie weigert de algemene wil, en dus de wet, te gehoorzamen zal daartoe gedwongen worden, 'wat niets anders betekent dan dat hij gedwongen wordt vrij te zijn'[32]. Precies dit soort van uitlatingen deed bij de liberalen vragen rijzen naar de wenselijkheid van een politieke theorie waarbij vrijheid en politieke participatie zo nauw verbonden werden.

Het is dus nuttig een 'liberiale' van een 'republikeinse' denktraditie te onderscheiden. Dat gebeurt vaak in de literatuur, maar recent is er ook kritiek op te horen[33]. Veel heeft echter te maken met een terminologische verwarring. Nu reeds enkele decennia geleden is een aantal historici van de politieke theorie gestart met de exploratie van de 'republikeinse' component in de Angelsaksische politieke traditie[34]. De dominante *whig*interpretatie in de historiografie, die de nadruk had gelegd op de continue ontwikkeling van het vrijheidsbegrip in de Engelse cultuur vanaf de zeventiende eeuw (Locke), had de republikeinse elementen op de achtergrond gedrukt. Door het revisionisme van bijvoorbeeld John Pocock ontstond aanvankelijk het beeld van twee onafhankelijke tradities, van twee concurrerende discours. De republikeinen zouden hebben gestreefd naar het klassieke ideaal van het deugdzaam burgerschap, terwijl de liberalen de egoïstische, winstmaximaliserende burger als uitgangspunt namen. In een tweede beweging werd deze tegenstelling afgewezen, en werd juist de invloed van de republikeinse ideeën op het liberalisme beklemtoond. Zo kwam er een nieuwe lezing van het

30 Veel geciteerd in dit verband is deze passage uit Boek I van *Du contrat social*: 'Trouver une forme d'association qui défende et protège de toute la force commune la personne et les biens de chaque associé, et par laquelle chacun, s'unissant à tous, n'obéisse pourtant qu'à lui-même, et reste aussi libre qu'auparavant. Tel est le problème fondamental dont le Contrat social donne la solution'. Verwijzingen hier naar: J. Roussel, ed., *Oeuvres politiques* (Parijs, 1989). Citaat op 258.

31 Zie vnl. *Du contrat social,* Livre II, chap. VI: 'Mais quand tout le peuple statue sur tout le peuple, il ne considère que lui-même; et s'il se forme alors un rapport, c'est de l'objet entier sous un point de vue à l'objet entier sous un autre point de vue, sans aucune division du tout. Alors la matière sur laquelle on statue est générale comme la volonté qui statue. C'est eet acte que j'appelle une loi. ... J'appelle donc république tout Etat régi par des lois, sous quelque forme d'administration que ce puisse être: car alors seulement l'intérêt public gouverne, et la chose publique est quelque chose' (*Oeuvres politiques*, 274-275).

32 *Du contrat social*, Livre I, chap. VII (*Oeuvres politiques*, 261).

33 Zie over het onderscheid van beide tradities het overzichtelijke handboek van D. Held, *Models of democracy* (Cambridge, 1996) 36-120.

34 Zie een beknopt overzicht bij E. Capozzi, 'Republicanism and representative democracy. The heritage of James Harrington', *European review of history / Revue européenne d'histoire*, V (1998) 197-204.

liberalisme zelf[35]. Dit is ongetwijfeld terecht, maar men kan niet zover gaan te beweren dat er helemaal geen verschillen zouden zijn tussen het republikeinse en het liberale ideaal. Bovendien verwijs ik hier naar een zeer specifieke, Franse variant van het republikanisme, zoals die in de teksten van Rousseau vorm krijgt. Dit republikanisme vormde het ideaal voor heel wat hoofdrolspelers tijdens de Franse Revolutie en kan zelfs beschouwd worden als een basiselement van de Franse politieke cultuur[36]. 'Republiek' verwijst dan niet naar een politiek systeem met een verkozen staatshoofd[37], en ook niet naar een algemeen streven naar burgerzin en deugdzaamheid, maar wel naar een staat waar aangenomen wordt dat er, los van de individuen, een volkswil bestaat, die vorm krijgt in de volksvergadering en die geuit wordt in wetten.

Waarin dit republikeinse project verschilde van het liberale wordt duidelijker wanneer de respectieve visies op een aantal cruciale concepten worden vergeleken. Het 'algemeen belang' is er daar een van. Het is al duidelijk geworden dat dit een fundamenteel begrip is in de republikeinse theorie. Rousseau definieerde het algemeen belang uitdrukkelijk niet als de optelsom van particuliere belangen[38]. Hier ligt een verschil met Constant die in zijn *Principes de politique* uit 1815 uitvoer tegen 'une idée très exagérée de l'intérêt général, du but général, de la législation générale'.

> Les intérêts individuels sont ce qui intéresse le plus les individus, les intérêts sectionnaires sont ce qui intéresse le plus les sections: or, ce sont les individus, ce sont les sections qui composent le corps politique; ce sont par conséquent les intérêts de ces individus et de ces sections qui doivent être protégés: si on les protège tous, l'on retranchera, par cela même, de chacun ce qu'il contiendra de nuisible aux autres, et de là seulement peut résulter le véritable intérêt public. *Cet intérêt public n'est autre chose que les intérêts individuels, mis réciproquement hors d'état de nuire*[39].

Bij Constant wordt het algemeen belang dus gedefinieerd vanuit de individuele belangen.

Deze verschillende stellingnames resulteerden ook in andere opvattingen over de wetgevende vergadering. Constant oordeelde, volledig in de lijn van zijn visie op het

35 Zie bijvoorbeeld S. Holmes, *Passions and constraint. On the theory of liberal democracy* (Chicago, Londen, 1995) 5-9, 28 en *passim*; J.C. Isaac, 'Republicanism vs. liberalism? A reconsideration', *History of political thought*, IX (1988) 349-377; R. Bellamy, 'The political form of the constitution. The separation of powers, rights and representative democracy', *Political studies*, XLIV (1996) 436-456. Voor Nederland: Dudink, *Deugdzaam liberalisme*.

36 J.K. Wright, 'National sovereignty and the general will. The political program of the Declaration of rights', in: D. van Kley, ed., *The French idea of freedom. The old regime and the Declaration of rights of 1789* (Stanford, 1994) 199-233.

37 Ook Rousseau trouwens stelde dat een monarchie republikeins kon zijn: *Du contrat social*, Livre II, chap. VI, noot 1 (*Oeuvres politiques*, 275). Zie hierover ook: M. Ramgotra, 'Modern theories of the state. Rousseau's republican project', *History of European ideas*, XIX (1994) 820-821; C. Nicolet, *L'idée républicaine en France (1789-1924). Essai d'histoire critique* (Parijs, 1994) 407.

38 Vgl. *Du contrat social*, Livre II, chap. III: 'Il y a souvent bien de la différence entre la volonté de tous et la volonté générale; celle-ci ne regarde qu'à l'intérêt commun; l'autre regarde à l'intérêt privé, et n'est qu'une somme de volontés particulières' (*Oeuvres politiques*, 268).

39 *Principes de politique*, chap. V (*Ecrits politiques*, 354-355). Mijn cursivering.

algemeen belang, dat de volksvertegenwoordigers de deelbelangen in de algemene vergadering moesten representeren, waardoor men het best tot een compromis zou komen dat de individuele en partiële belangen zou vrijwaren[40]. Daarom stelde Constant:

> Il est bon que le représentant d'une section soit l'organe de cette section; ... qu'il soit *partial* pour la section dont il est le mandataire, parce que, si chacun est partial pour ses commettants, la partialité de chacun, réunie et conciliée, aura les avantages de l'impartialité de tous[41].

De liberaal Constant lanceerde hier, tegen de sterke republikeinse traditie in zijn land, het ideaal van de partijdige volksvertegenwoordiger, die de specifieke, particuliere belangen van zijn achterban moest verdedigen.

Dit is de eerste stelling die ik in deze bijdrage wil verdedigen: de idee van partijdigheid is liberaal van oorsprong. De grootste opponenten van de partijdigheid waren de republikeinen, die streefden naar eenheid. Rousseau schetste het beeld van de volksvergadering, waar alle burgers, los van hun particuliere belangen, en zonder op voorhand onderling onderhandeld te hebben, zouden discussiëren over het algemeen belang, dat zo als vanzelf tot uiting zou komen[42]. Het afwegen van particuliere belangen liet niet toe tot het algemeen belang te komen, en elke vorm van vertegenwoordiging zou *ipso facto* tot een verminking van de volkswil leiden: ‘Toute loi que le peuple en personne n'a pas ratifiée est nulle; ce n'est point une loi’[43]. De afwijzing door Rousseau van het principe zelf van representatie heeft alles te maken met zijn visie op de (volks)soevereiniteit, die door hem in nauw verband wordt gezien met de algemene wil.

> Je dis donc que la souveraineté, n'étant que l'exercise de la volonté générale, ne peut jamais s'aliéner, et que le souverain, qui n'est qu'un être collectif, ne peut être représenté que par lui-même[44].

Hoe groter de eensgezindheid in de volksvergadering, hoe duidelijker de algemene wil zich aftekende. Toch was unanimiteit voor Rousseau niet absoluut noodzakelijk. Uit het oordeel van de meerderheid was de algemene wil af te leiden; de minderheid had zich dan ‘vergist’. Door deze vergissing in te zien en zich te schikken naar de wet, voelde men zich pas echt vrij[45]. Er was dan ook geen sprake van een ‘minderheid’,

40 *Ibidem*: ‘Qu'est-ce que la représentation générale, sinon la représentation de tous les intérêts partiels qui doivent transiger sur les objets qui leur sont communs? ... Cent députés, nommés par cent sections d'un état, apportent dans le sein de l'assemblée, les intérêts particuliers, les préventions locales de leurs commettants; cette base leur est utile: forcés de délibérer ensemble, ils s'aperçoivent bientôt des sacrifices respectifs qui sont indispensables; ils s'efforcent de diminuer l'étendue de ces sacrifices, et c'est l'un des grands avantages de leur mode de nomination. La nécessité finit toujours par les réunir dans une transaction commune, et plus les choix ont été sectionnaires, plus la représentation atteint son but général’ (355).

41 *Ibidem*, 356. Mijn cursivering.

42 Vgl. *Du contrat social*, Livre II, chap. III (*Oeuvres politiques*, 268).

43 *Du contrat social*, Livre III, chap. XV (*Oeuvres politiques*, 321).

44 *Du contrat social*, Livre II, chap. I (*Oeuvres politiques*, 265).

45 *Du contrat social*, Livre IV, chap. II (*Oeuvres politiques*, 330-332).

noch van een 'meerderheid', maar slechts van de algemene wil. In die zin is het algemeen belang geen *core concept* van het liberalisme, maar wel van het republikanisme[46]. Het is dan ook opvallend dat Witteveen naar Rousseau verwijst om te verduidelijken wat de - in zijn ogen liberale - fictie van het algemeen belang betekent[47], terwijl het liberalisme juist mede een reactie is tegen de rousseauistische idee van de *volonté générale.*

Rousseau verwierp de idee zelf van politieke representatie. Zoals Ankersmit terecht schreef, kon Rousseau representatie alleen aanvaarden wanneer er een totale identiteit zou zijn tussen de vertegenwoordigde en de vertegenwoordiger. Vermits dit absoluut onmogelijk is, kon Rousseau niet anders dan de representatie afwijzen[48]. Elke notie van representatie impliceert noodzakelijkerwijze een esthetische grondslag[49]. Want, hoe zou het parlement tot wetgeving in staat zijn als elke volksvertegenwoordiger uiteindelijk gebonden blijft door de eisen van het eigen electoraat en niets anders kan doen dan herhalen wat haar/zijn kiezers beweren (zo dat praktisch al mogelijk zou zijn)? De liberalen waren grote voorstanders van het representatief systeem. Zij hechtten minder belang aan de actieve participatie van de burgers aan het politieke leven. Het was de taak van de vertegenwoordigers de specifieke deelbelangen in het parlement te verdedigen, maar de vertegenwoordigers moesten ook de nodige autonomie genieten om hun taak uit te oefenen. Het was zinloos de maatschappelijke pluriformiteit in het parlement te laten weerspiegelen, zonder te voorzien dat uit die volksvertegenwoordiging ook één wet zou voortkomen. Dat idee haalden de liberalen onder andere bij Emmanuel Joseph Sieyès, die, volgens Ankersmit, 'dieper doordrong in de geheimen van de representatie dan enig ander theoreticus vóór of na hem'[50]. De revolutionaire *abbé* Sieyès was nochtans vertrokken van de rousseauistische idee van *volonté générale*. In 1789 stelde hij voor in de *Déclaration des droits de l'homme* te bepalen: 'La loi ne peut être que l'expression de la volonté générale'[51]. Precies om die eenheid van de nationale wil te garanderen, was een representatief orgaan noodzakelijk. Volgens Sieyès was de samenleving immers een verzameling van uiteenlopende belangen, waarin orde en eenheid alleen gecreëerd konden worden door de belangen van de

46 Michael Freeden maakt in zijn 'conceptual approach to ideologies' een onderscheid tussen 'core, adjacent, and peripheral concept', zie *Ideologies and political theory*, 77-78. Freeden zelf ziet als 'core concepts' van het liberalisme: 'liberty, individualism, and progress': *Ibidem*, 145.

47 Witteveen, 'De nuttige fictie van het algemene belang', 25. Vgl. ook I. de Haan en H. te Velde, 'Vormen van politiek. Veranderingen van openbaarheid in Nederland 1848-1900', *BMGN*, CXI (1996) 171, waar de auteurs spreken over 'de op het 'abstracte' algemeen belang gerichte liberale politiek'. Ook al erkennen de auteurs dat de liberalen aan de basis lagen van de moderne partijen (178-179), toch zien zij de partijen ook als een inbreuk op de liberale politieke cultuur. Dit laatste komt ook duidelijk naar voren in H. te Velde, 'Onderwijzers in parlementaire politiek. Thorbecke, Guizot en het Europese doctrinaire liberalisme', *BMGN*, CXIII (1998) 322-343.

48 Ankersmit, *Aesthetic politics*, 28-29.

49 *Ibidem*, 38 en 46.

50 *Ibidem*, 50. Ankersmit heeft echter weinig oog voor de vroege, republikeinse Sieyès.

51 E.J. Sieyès, 'Préliminaire de la constitution. Reconnaissance et exposition raisonnée des droits de l'homme et du citoyen', in: C. Fauré, ed., *Les déclarations des droits de l'homme de 1789* (Parijs, 1988) 106 (art. XXVIII). Over de gelijkenissen tussen de concepten van Rousseau en Sieyès, zie: Wright, 'National sovereignty', 214.

meerderheid te laten prevaleren en uit te roepen tot 'algemeen belang': 'La volonté générale est ... formée par la volonté de la pluralité'[52]. De burgers zelf konden deze eenheid niet tot stand brengen; slechts een vergadering van verkozenen kon dat, op voorwaarde dat de verkozenen voldoende afstand hadden tot hun kiezers. Zo combineerde Sieyès aanvankelijk zijn rousseauistische beginselen met een esthetische visie op het representatief systeem. Gaandeweg bekoelde zijn revolutionaire ijver, en de terreur deed hem besluiten dat de rousseauistische opvatting van de volkssoevereiniteit en de volkswil een bedreiging vormde voor de vrijheid. Het is vooral die 'tweede' Sieyès die Constant (en Ankersmit) inspireerde[53].

Door het liberalisme hier te beschouwen als een denkrichting die zich enerzijds afzette tegen het *Ancien Régime*, maar anderzijds ook tegen het republikanisme van de Franse Revolutie, kan een aantal centrale concepten in de liberale staatsleer onderscheiden worden. De inrichting van een staat moest volgens de liberalen garanties bieden voor het behoud van de individuele vrijheid. Dat de Revolutie daarin had gefaald, had te maken met de rousseauistische uitgangspunten. Rousseau had beweerd dat in een republiek, waar elke burger tegelijkertijd auteur en subject van de wet is, 'de som van het gemeenschappelijk geluk een grotere portie oplevert aan elk individu dan dat de zorg om zichzelf alleen zou kunnen opleveren', terwijl Constant oordeelde - met de terreur nog vers in het geheugen - dat 'de abstracte erkenning van de volkssoevereiniteit geenszins de som van de vrijheid van de individuen verhoogt'[54]. Trachtten de republikeinen de bevrijding van het (mannelijke) individu te realiseren door hem te laten deelnemen aan de totstandkoming van de ene volkswil en de wet, de liberalen kwamen tot de slotsom dat de vrijheid van het individu beter gediend was door de maatschappelijke diversiteit en het pluralisme te beschermen[55]. Het spookbeeld was immers dat één sociale groep, of de grote volksmassa opgezweept door één volksmenner, alle macht zou verwerven, waardoor de minderheden in de verdrukking zouden raken en hun autonomie verliezen. Het wantrouwen tegenover een breed begrepen volkssoevereiniteit en de ongeremde algemene wil dreef de

52 Sieyès, 'Préliminaire', 102. Terecht merkt Manin (*Principes du gouvernement représentatif*, 242) hierbij een parallel op met het Engelse (proto-)liberalisme van John Locke: *Two treatises of government*, II, § 96: 'the act of the majority passes for the act of the whole' (M. Goldie, ed. (Londen, 1993) 164).

53 K.M. Baker, 'Sieyès', in: F. Furet, M. Ozouf, *Dictionnaire critique de la Révolution française. Acteurs* (Parijs, 1992) 296-313; *Idem*, 'Souveraineté', in: F. Furet, M. Ozouf, *Dictionnaire critique de la Révolution française. Idées* (Parijs, 1992) 502-505.

54 Resp. *Du contrat social*, Livre III, chap. XV (*Oeuvres politiques*, 321) en *Principes de politique*, chap. I (*Ecrits politiques*, 311). Vgl. N. Matteucci, *Lo stato moderno. Lessico e percorsi* (Bologna, 1993) 89: 'molti scrittori democratici, i quali non avevano approfondito il concetto di volontà generale che in Rousseau è alla base della sovranità del popolo, finivano per legittimare qualsiasi 'tirannia della maggioranza' o per giustificare ogni atto arbitrario fatto in nome del popolo, come hanno rilevato Benjamin Constant e Alexis de Tocqueville'.

55 Vgl. Baker, 'Souveraineté', 500 over de visie van de *sansculottes*: 'La volonté de la nation souveraine devait être aussi unitaire qu'elle était inaliénable: le corps du peuple devait incarner la même unité que celle qu'il cherchait à imposer à ses députés; on ne pouvait tout simplement pas tolérer en son sein de différences. ... D'où l'aversion permanente, tout au long de la période révolutionnaire, pour une forme quelconque d'activité politique qui menacerait l'unité de la volonté souveraine en énonçant explicitement des volontés particulières ou des intérêts partiaux'.

liberalen naar allerlei *checks and balances*, waardoor de machten elkaar zouden controleren en in evenwicht houden. Het representatief systeem werd daartoe geschikter geacht dan de rechtstreekse democratie. Grote politieke partijen, die elkaar aan de macht zouden aflossen, waren een bijkomende garantie voor de rechten van de minderheden, en een dam tegen overdreven machtsconcentratie. Door hun pluralisme erkenden de liberalen het belang van de politieke partij[56].

Constant en de Franse liberalen hadden een grote invloed op de leden van de Belgische Constituante in 1830[57]. Alhoewel er ook een uitgesproken republikeinse stroming was, kon die niet domineren, zoals onder andere bleek uit de discussies over de staatsvorm en de senaat[58]. Men spiegelde zich dan ook liever aan het Engelse model. Zo werd België een liberale modelstaat en zeer snel ontstond - zoals dat eerder in Groot-Brittannië was gebeurd - een tweepartijensysteem, dat door liberale juristen en theoretici werd verantwoord en door de wetgever erkend. In 1848 schreef de liberale ingenieur Jean-Louis Trasenster: 'L'existence des partis est non seulement un fait normal, c'est aussi un fait désirable', en in 1852 wijdde de liberale voorman Joseph Lebeau (anoniem) een brochure aan de noodzaak van de politieke partijen in het moderne parlementaire systeem[59]. De Belgische partijen werden het schoolvoorbeeld van de sterke partijen, waarbij echter niet in de eerste plaats aan de hedendaagse organisatievormen moet worden gedacht[60]. In buitenlandse publicaties verbaasde men zich over de kracht en invloed van de partijen in de Belgische politiek[61]. Nuntius Dominico Ferrata, die als diplomaat de situatie in verscheidene landen kon vergelijken, noteerde in zijn memoires: 'Les deux partis sont organisés pour la lutte mieux que dans aucun pays de l'Europe'[62]. In 1877 werden de politieke partijen ook voor het

56 Vgl. Sartori, *Parties and party systems*, 13: 'Parties came to be accepted ... with the realization that diversity and dissent are not necessarily incompatible with, or disruptive of, political order. In this ideal sense, parties are correlative to, and dependent upon, the *Weltanschauung* of liberalism'.

57 Zie over deze invloed: R. Demoulin, 'De liberale stroming tijdens het Koninkrijk der Nederlanden (1815-1830) en de Omwenteling van 1830', in: A. Verhulst, H. Hasquin, ed., *Het liberalisme in België. Tweehonderd jaar geschiedenis* (Brussel, 1989) 32-33. Zie bijvoorbeeld ook de verwijzingen naar Benjamin Constant in redevoeringen van Wyvekens (19.11.1830), Van Snick en Lebeau (beide 13.12.1830) in het Nationaal Congres: E. Huyttens, *Discussions du Congrès national de Belgique, 1830-1831* (Brussel, 1844-1845) I, resp. 202, 398, 413 en 415.

58 Over beide kwesties, zie T. Juste, *Le Congrès national de Belgique 1830-1831* (Brussel, 1880) I, 122-133 en 152-163.

59 J.-L. Trasenster, *De la nationalité belge ou des idées politiques et religieuses en Belgique* (Luik, 1848) citaat op 71; [J. Lebeau], *La Belgique depuis 1847* (Brussel, 1852) vnl. 45-71.

60 Vgl. E. Gerard, 'Les partis politiques', *Res Publica*, XXVII (1985) 458-459. 'Assimiler le parti à son organisation au dix-neuvième siècle constitue en tout cas un anachronisme. L'organisation n'est pas l'essence de parti, elle n'en est que l'instrument' (459).

61 Zie bijvoorbeeld Lefèvre-Pontalis, *Elections en Europe*: 'Les élections belges mettent en relief la puissance d'association qui les dirige et les discipline' (221), 'quelle activité, quelle attitude militante, quelle passion mise au service de la cause commune, soit pour préparer l'élection par la plus infatigable propagande, soit pour en célébrer le succès' (223), 'Les associations sont en travail permanent. ... L'arène politique n'est pas, comme ailleurs, une agglomération d'électeurs: ce sont des corps d'armée qui s'y exercent et qui, au jour de la bataille, s'y trouvent sous les armes' (224), 'les moeurs politiques du pays qui imposent rigoureusement la discipline des partis' (241).

62 D. Ferrata, *Mémoires* (Rome, 1920) I, 376; vgl. ook 256. Ferrata (1847-1914) was nuntius in Brussel van 14 april 1885 tot 16 april 1889.

eerst in de wet erkend. Van dan af tot 1894 stonden de liberale kandidaten in het blauw gedrukt op het stembiljet, en de katholieke in het rood. De namen van onafhankelijke kandidaten werden in het zwart weergegeven[63]. Toen door de grondwetsherziening van 1893 het kiesrecht werd veralgemeend (maar eveneens getemperd door het meervoudig systeem), werd het bipartisme doorbroken. De socialistische partij drong de liberale partij naar de derde plaats. De katholieken leken af te stevenen op een confrontatie met de socialisten. Een tweepartijensysteem met enkel katholieken en socialistische 'revolutionairen', die vroeg of laat aan de macht zouden komen, was voor de tijdgenoten bepaald iets anders dan de afwisseling van een katholieke en liberale regeringsmeerderheid. Dit zou een van de voornaamste stimuli vormen om de kieswetten te herzien.

Het Belgische debat over de evenredige vertegenwoordiging

In het Belgische meerderheidssysteem - waarvoor de evenredige vertegenwoordiging in 1899 als alternatief werd voorgesteld - had elke kiezer evenveel stemmen als er in zijn kiesomschrijving zetels te begeven waren (vanaf 1894 mochten sommige welgestelde of 'bekwame' kiezers twee of drie stembiljetten invullen). De kiezer kon ofwel kiezen voor alle kandidaten van één lijst, of hij kon kiezen voor een aantal kandidaten van één lijst (en zijn stemmen niet allemaal benutten), of hij kon kiezen voor kandidaten van meerdere lijsten (wat men 'panacheren' noemde). Een kandidaat was pas verkozen in de eerste ronde wanneer meer dan de helft van alle geldige biljetten een stem op zijn naam bevatte. Eventueel werd een tweede ronde gehouden, de zogenaamde 'ballotage', waaraan de sterkste kandidaten van de eerste ronde deelnamen, en waarin de resterende (of alle) zetels werden verdeeld. Die ballotages waren echter zeldzaam, tot in 1894, vanaf wanneer in de meer stedelijke arrondissementen drie grote partijen de strijd aangingen. Bijna de helft van de verkozenen werd toen in een tweede ronde aangeduid, wat de partijen meteen voor nieuwe problemen plaatste. De voorstanders van de evenredige vertegenwoordiging stelden voor de zetels, per kiesdistrict, in één stemronde te verdelen volgens de electorale kracht van elke partij[64]. Daartoe zouden eerst de stemmen per lijst worden geteld, wat toeliet het aantal zetels per partij te bepalen, waarna men binnen elke lijst zou uitmaken wie effectief verkozen was. Nieuw was dat een stem voor een kandidaat meteen ook een stem voor de partij impliceerde. Bovendien had de kiezer slechts de keuze om ofwel voor de hele lijst te stemmen (en de volgorde van de kandidaten te aanvaarden) ofwel voor één kandidaat (en eventueel één plaatsvervanger); panacheren was uitgesloten. De Belgische vorm van evenredige vertegenwoordiging was dus een nieuwe

63 Wet van 9 juli 1877.

64 Om de zaak niet onnodig ingewikkeld te maken beperk ik mij hier tot het voorstel zoals dat door het tweede kabinet P. de Smet de Naeyer op 8 augustus 1899 in de Kamer werd ingediend (*Documents parlementaires*, 1898-1899, 462), dat werd besproken in de Kamer vanaf 12 september 1899, in de Senaat vanaf 12 december 1899, en dat uiteindelijk leidde tot de wet van 29 december 1899 (*Moniteur belge*, 30.12.1899).

versterking van het partijsysteem. Aan de arrondissementele kiesverenigingen werden nieuwe taken toegekend.

Als wat ik over de liberale appreciatie van de politieke partij schreef, ook klopt, dan zijn er in het parlementaire debat over de evenredige vertegenwoordiging vermoedelijk sporen van 'liberale' pleidooien voor het nieuwe stelsel te vinden. Daarbij weze er nogmaals aan herinnerd dat 'liberaal' hier geen partijpolitieke betekenis heeft, maar wel een politiek-theoretische. Het is trouwens opvallend hoe weinig de partijpolitieke tegenstellingen het debat bepaalden. Er waren zowel katholieke, socialistische als liberale voor- en tegenstanders van de evenredige vertegenwoordiging. Een goed vertrekpunt is de redevoering die de katholieke kabinetsleider Paul de Smet de Naeyer in de Kamer uitsprak ter verdediging van de nieuwe kieswet. Op het einde gekomen van een langdurig en vermoeiend debat, trachtte hij de discussie terug te voeren tot de essentie en hij kon niet anders dan vaststellen dat aan de basis van het conflict een meningsverschil lag over het concept 'verkiezing':

> Il est évident que, si nous différons radicalement sur le point de départ, si vous ne voulez pas accepter ce qui est, à mes yeux, le caractère essentiel de l'élection, nous n'arriverons pas à nous mettre d'accord[65].

Ik zal trachten aan te tonen dat De Smet de Naeyers pleidooi voor de evenredige vertegenwoordiging gebouwd is op liberale premissen, en dat zijn tegenstanders precies over deze liberale uitgangspunten struikelden.

> Dans une monarchie représentative et démocratique, la participation des citoyens au gouvernement du pays se manifeste exclusivement par le droit d'élire ceux qui, dans les deux Chambres, forment les organes législatifs de la nation[66].

De Smet de Naeyer brengt ons hier meteen naar de kern van de 'esthetische' opvatting van politieke representatie. De enige taak van het electoraat bestond erin zijn vertegenwoordigers te kiezen. In het meerderheidssysteem echter werd er volgens De Smet de Naeyer niet gekozen maar beslist: er werd namelijk beslist welke politieke groep van vertegenwoordiging werd uitgesloten. In die zin overschreden de kiezers van de meerderheid hun bevoegdheid, terwijl de kiezers van de minderheid hun bevoegdheid niet eens konden uitoefenen. Als het aan de Kamers toebehoorde om, door discussie en confrontatie, te beslissen wat het algemeen belang was, dan was het niet geoorloofd dat de kiezers van de meerderheid reeds op voorhand een selectie hadden doorgevoerd en hadden beslist welke burgers (en dus welke belangen en opvattingen) niet eens in de parlementaire discussie zouden vertegenwoordigd zijn. Dat bedoelde De Smet de

65 De Smet de Naeyer, Kamer, 25.10.1899: *Annales parlementaires. Chambre* (verder afgekort als *APC*), 1898-1899, 2843.

66 *APC*, 1898-1899, 2843. De argumentatie van De Smet de Naeyer vertoont veel overeenkomsten met de anti-rousseauistische ideeën die N. Saripolos uiteenzette in zijn (reeds eerder geciteerde) proefschrift *La démocratie et l'élection proportionnelle*.

Naeyer toen hij zei: ‘Aucune portion du peuple ne peut exercer la puissance de décision qui n'appartient qu'aux élus du peuple entier’[67]. Zo verbond hij het meerderheidssysteem met ‘la mise en oeuvre du gouvernement direct’, terwijl de evenredige vertegenwoordiging het aangewezen middel vormde om ‘le gouvernement représentatif’ veilig te stellen.

In deze redenering ziet men ook hoe dun de lijn is tussen ‘esthetische’ en ‘mimetische’ argumenten. Want als men, zoals De Smet de Naeyer, streeft naar een echte kloof tussen kiezers en verkozenen en zowel de autonomie van de kiezer als die van de verkozene ernstig neemt, dan kan men niet beter doen dan het representerend lichaam ‘proportioneel’ samen te stellen. Het is duidelijk dat men dan opnieuw belandt bij de ‘mimetische’ metaforen: de spiegel, de foto, het model op schaal ... precies metaforen die niet stroken met de esthetische uitgangspunten. Een ‘mimetische’ naast een ‘esthetische’ bekommernis is helemaal niet onverzoenbaar met de liberale uitgangspunten en met de politieke theorie van Sieyès en zijn liberale erfgenamen[68]. Het pluralisme is daarbij een belangrijk aspect. Als men in het delibererend orgaan vertrekt met uiteenlopende standpunten en men er niet van uitgaat dat de meest invloedrijke, of machtige of welstellende meer te zeggen heeft dan een ander, dan kan men niet anders dan door discussie trachten tot een akkoord te komen. Maar dat veronderstelt wel dat de meningen die in de samenleving aanwezig zijn, ook vertegenwoordigd zijn. Dit pluralisme was in de liberale traditie sterk aanwezig, precies door de diepgewortelde scepsis tegenover de rousseauistische *volonté générale*, en het werd door denkers als Constant ook verbonden met de idee van de partijdige volksvertegenwoordiger[69]. De Belgische kabinetsleider De Smet de Naeyer redeneerde volledig binnen deze logica. Hij keerde zich tegen de verkiezing als ‘hanengevecht’ - een vergelijking die al eerder in de Kamer was gemaakt - en oordeelde dat de voornaamste ideologische strekkingen in het parlement moesten vertegenwoordigd worden.

De conservatieve tegenstanders hadden bezwaren tegen het pluralistische, ‘relativistische’ karakter van de evenredige vertegenwoordiging. Vooral de katholieken Joris Helleputte en Charles de Broqueville verwoordden deze kritiek[70]. De laatste oreerde:

> Sous le régime majoritaire, chaque parti affirmant sa foi dans la vérité politique qu'il croit détenir, s'efforce d'écraser l'erreur sous le poids du nombre à la conquête duquel il marche pour en obtenir la consécration de ses conceptions politiques[71].

67 *APC*, 1898-1899, 2843.

68 Sieyès zelf schreef in *Qu'est-ce que le Tiers Etat?*: ‘Le corps représentant est toujours, pour ce qu'il a à faire, à la place de la nation elle-même; son influence doit conserver la même nature, les mêmes proportions et les mêmes règles’. Om deze reden wordt Sieyès door Saripolos beschouwd als een vertegenwoordiger van de idee ‘le Parlement miroir ou carte réduite du pays’: *La démocratie et l'élection proportionnelle*, 527. Overgenomen door Bret, *La représentation proportionnelle*, 49.

69 Zoals hoger aangehaald, ‘reduceerde’ Constant het algemeen belang tot de beveiliging van individuele belangen; hij was wat dat betreft zeker ook beïnvloed door Sieyès. Manin, *Principes du gouvernement représentatif*, 240-241.

70 Maar deze kritiek is ook aanwezig bij Rosseeuw, Kamer, 14.09.1899: *APC*, 1898-1899, 2577; L. de Bethune, 20.09.1899: *APC*, 1898-1899, 2610-2611; P. Delvaux, Kamer, 29.09.1899: *APC*, 1898-1899, 2701.

71 De Broqueville, Kamer, 12.09.1899: *APC*, 1898-1899, 2551.

Natuurlijk moest de grondwet gerespecteerd worden en dienden de opinies door de staat als gelijkwaardig te worden beschouwd. Maar het was de rol van de partijen om de publieke opinie te overtuigen dat zij het gelijk aan hun kant hadden, en dat de tegenstanders dwaalden. Om de regering in het land uit te oefenen moest een opinie door de meerderheid van de kiezers als de waarheid worden erkend. Op deze wijze werd 'niet bewezen dat deze opinie de politieke waarheid is, maar wel dat er een politieke waarheid bestaat, en dat het de taak is van alle burgers om die waarheid te kennen, en vervolgens te doen zegevieren'[72].

> Le plus grand malheur de nos sociétés modernes, c'est la divergence de vues qui existe entre les citoyens sur les questions fondamentales de la religion, de la philosophie, de l'organisation sociale elle-même. ... A défaut d'une foi commune à la vérité politique ... les partis ont au moins la foi commune à l'existence d'une vérité politique. ... Eh bien, c'est ce dernier lien entre les citoyens d'un pays, cette dernière garantie d'ordre, la seule qui nous reste dans nos sociétés modernes, que la représentation proportionnelle supprime[73].

Voor de katholiek Léon de Bethune kwam het pluralisme neer op een 'atomisering' van de samenleving:

> Le pays devient un ensemble d'*atomes* qui doivent tous également participer au vouloir national; ... le système de l'élection proportionnelle ... proclame le principe anarchique ... de la participation effective et simultanée au gouvernement du pays et de l'équivalence de toutes les opinions, quelles que soient leurs incohérences et leurs oppositions entre elles[74].

Deze discussie, die herinneringen opriep aan de hoogdagen van het ultramontanisme, lag gevoelig. Camille de Jaer, auteur van het Kamerrapport over het wetsontwerp, bracht in de discussie in dat geen enkele rechtgeaarde katholiek zou betwijfelen dat 'au point de vue de la thèse philosophique' de dwaling minder rechten had dan de waarheid.

> J'avoue cependant que je ne m'attendais pas beaucoup à voir surgir, à propos de la discussion de la loi électorale, cette grosse question de la thèse et de l'hypothèse qui a été si longuement et si vivement discutée au sein de la droite, il y a une trentaine d'années[75].

Daarmee verwees De Jaer naar de these-hypotheseleer die een uitweg bood uit de patstelling waarin de katholieken waren geraakt naar aanleiding van de kerkelijke afwijzing van de moderne vrijheden: de 'these' moest de homogeen katholieke maatschappij zijn, terwijl in de 'hypothese', de bestaande onvolmaakte samenleving, de vrijheid van mening aanvaard kon worden. De katholieke minister van justitie Van den Heuvel betreurde eveneens dat sommige partijgenoten argumenten aandroegen

72 Helleputte, Kamer, 15.09.1899: *APC*, 1898-1899, 2591.
73 *Ibidem*, 2591-2592.
74 Bethune, Kamer, 20.09.1899: *APC*, 1898-1899, 2611. Mijn cursivering.
75 De Jaer, Kamer, 21.09.1899: *APC*, 1898-1899, 2628.

die volgens hem de grondwettelijke vrijheden en het pluralisme bedreigden[76]. De christen-democraat Jules Renkin verbaasde zich erover dat Helleputte de meerderheid liet beslissen wat dwaling en wat waarheid was, daarbij duidelijk het argument van zijn opponent misvormend. Renkin stelde: 'la représentation proportionnelle ne reconnait pas de droits à l'erreur, mais à la minorité. Son application peut profiter à l'erreur ou à la vérité, suivant les circonstances'[77]. Het is opvallend dat de liberaal geïnspireerde katholieke voorman Charles Woeste, die nochtans een geducht tegenstander van de evenredige vertegenwoording was en daarbij zoveel mogelijk argumenten aanbracht, de discussie over dwaling en waarheid meed, en integendeel de argumentatie trachtte terug te voeren tot het liberale, constitutionele referentiekader[78].

Een aantal katholieke politici had dus kritiek op het principieel pluralistische karakter van de evenredige vertegenwoordiging en zag in het wetsontwerp het opgeven van een eenheidsstreven. Het eenheidsstreven typeerden we eerder echter ook als een republikeins kenmerk. Het is opvallend dat de liberaal Georges Heupgen, die in zijn redevoering toonde dicht aan te leunen bij de Franse republikeinse ideeën, in zijn pleidooi voor de evenredige vertegenwoordiging eveneens verwees naar de eenheidsdroom:

> Vous tous, messieurs, catholiques, vous tous socialistes, nous tous libéraux, n'envisageons pas que l'idéal poétique et lointain de la société serait d'être un immense tout contractuel qui permet de concilier tous les goûts, tous les intérêts, tous les désirs, sans qu'une contrainte dût intervenir[79].

Het was duidelijk dat Heupgen, in de traditie van Rousseau, niet de overwinning van het goed op het kwaad voor ogen had, zoals Broqueville en Helleputte dat definieerden, maar wel het overstijgen van schijnbaar tegenstrijdige opvattingen en belangen. 'Concilier nos différentes tendances, en faire jaillir une volonté plus large, dans des discussions approfondies, tolérantes, telle apparaît la mission du parlement'[80]. In die zin maakte Heupgen een onderscheid tussen de wet als 'bevel', als een uiting van autoriteit, en de wet als expressie van de nationale wil. In 'primitieve democratieën' met ongeschreven wetten kwam het aan het volk toe overtredingen van de gebruiken

76 Van den Heuvel, Kamer, 27.09.1899: *APC*, 1898-1899, 2666. Vgl. ook Van Limburg Stirum, Kamer, 19.10.1899: *APC*, 1898-1899, 2800; De Lantsheere, Kamer, 24.10.1899: *APC*, 1898-1899, 2824. In antwoord op Van den Heuvel stelde Helleputte (Kamer, 24.10.1899): 'La justice absolue, en effet, celle qui doit régner à travers tous les temps, à toutes les époques, cette justice basée sur des principes immuables et immanentes, ne devrait-elle pas aussi trouver son application dans la loi électorale?' (*APC*, 1898-1899, 2833).

77 Renkin, Kamer, 6.10.1899: *APC*, 1898-1899, 2746-2747 (citaat op 2747).

78 Woeste, Kamer, 19.10.1899: *APC*, 1898-1899, 2794. Het is uiteraard niet gebruikelijk Charles Woeste, die doorging als de leider van de conservatieve vleugel binnen de katholieke partij, 'liberaal geïnspireerd' te noemen. Toch sloten zijn politieke denkbeelden aan bij het doctrinair liberalisme. Zie hierover ook H. de Smaele, 'Het politieke discours en de 'eigenheid' van de vrouw op het einde van de negentiende eeuw in België', *Tijdschrift voor genderstudies*, I (1998) 27-38.

79 Heupgen, Kamer, 29.09.1899: *APC*, 1898-1899, 2698.

80 *Ibidem*.

te veroordelen en te bestraffen. Hierdoor creëerde het volk de wet en paste haar tegelijkertijd toe. Vanuit dit 'amorfe stadium' groeiden beschavingen echter naar een maatschappelijke organisatie waar er een hoger orgaan oordeelde over de correcte toepassing van de *coutume*. Dit soevereine orgaan ging gaandeweg de wet ook interpreteren en zelfs wijzigen, waardoor de wet niet langer de uitdrukking was van de volkswil en dus het karakter kreeg van een 'bevel'. 'Le souverain, au lieu d'être les citoyens réunis, devient un être distinct et séparé de la nation, son supérieur, son maître'[81]. In een volgende fase, ingezet in 1789, heeft de natie zich de wet weer opnieuw toegeëigend. De wet moest dus opnieuw de uitdrukking worden van de nationale wil. Bij de praktische organisatie van de wetgeving is er - volgens Heupgen - echter veel fout gelopen, precies door de te grote erfenis uit het verleden[82]. De notabelen waren ervan overtuigd dat zij in de verkiezingen de meest bekwamen van hun kiesdistrict dienden af te vaardigen om in de centrale instellingen mee de wet te dicteren. Dat de meerderheid zich achter de kandidaten moest scharen, was een bijkomende garantie dat de besten werden verkozen. Door deze kiesorganisatie bleef er echter weinig over van het ideaal dat de wet de uitdrukking moet zijn van de nationale wil. Immers, de wet kwam tot stand door de vertegenwoordigers van de meerderheden in artificiële kiesomschrijvingen. 'Chaque citoyen ne concourt plus à l'expression de la volonté nationale, seul le plus grand nombre exprime cette volonté. C'est la sienne qui est la loi'[83]. Op deze wijze bleef de wet een 'bevel'. Volgens Heupgen kon enkel de evenredige vertegenwoordiging daaraan verhelpen. Door het nieuwe kiesstelsel zouden alle tendensen in de nationale vergadering vertegenwoordigd zijn, en

> au sein d'un parlement, quand tous les partis sont représentés, c'est une lutte entre des idéals, qui prend naissance dans quelque chose de plus haut que des luttes d'intérêt: ce sont des idéals qui doivent finir par se concilier, par se pénétrer en un idéal supérieur, dont l'expression définitive est la loi, fusion et conciliation de toutes les volontés d'une nation[84].

De introductie van de evenredige vertegenwoordiging kon dus zowel vanuit een liberaal als vanuit een republikeins denkkader beargumenteerd worden. Dat Heupgen het enige Kamerlid was dat in de - nochtans uitgesponnen - algemene bespreking van het wetsontwerp het rousseauistische vocabulaire hanteerde, wijst op de marginale plaats die het republikeinse gedachtegoed op het einde van de negentiende eeuw in België

81 *Ibidem*, 2696.
82 Vgl. met de socialist en Comte-aanhanger Denis, Kamer, 17.10.1899: 'La philosophie du XVIIIe siècle et la Révolution ont conçu des droits imprescriptibles dérivant de la nature humaine, mais la Déclaration des droits de l'homme est restée en grande partie une oeuvre de métaphysique: c'est que le droit et la liberté politiques, économiques sociales, ne sont réels qu'à la condition d'être organisés. ... Pour devenir une réalité, pour sortir du domaine de la métaphysique politique, il faut qu'elle s'organise, que le suffrage universel s'organise. ... la représentation proportionnelle est un mode d'organisation du droit propre à donner une réalité positive aux déclarations des droits de l'homme, propre à faire descendre de la sphère des principes abstraits dans la réalité vivante, dans le mouvement de l'histoire, ces droits inhérents à l'homme de participer à la formation des lois' (*Ibidem*, 2770).
83 *Ibidem*, 2697.
84 *Ibidem*, 2698.

nog innam. De republikeins-liberale tegenstelling bepaalde anno 1899 het debat niet meer. Zoals we zagen kon er wel spanning ontstaan omtrent het principe van het pluralisme. Maar er was meer aan de hand. Nieuwe, laatnegentiende-eeuwse politieke problemen en ideeën kleurden het debat over de politieke representatie. Zowel in de republikeinse als in de liberale politieke theorie had men tot dan toe de samenleving gezien als een verzameling vrije en principieel gelijke burgers. Maar wat als het volk niet die optelsom van individuen was, maar een complex organisme van sociale groepen? Wat als men het abstracte volk analyseerde en naast bourgeois ook proleten ontdekte, naast mannen ook vrouwen, naast Franstaligen ook Nederlandstaligen, naast landeigenaars ook keuterboeren, naast celibatairen ook families? Met deze ontleding van het maatschappelijk lichaam was men op het einde van de negentiende eeuw volop bezig[85].

De overtuiging groeide dat het parlement de complexe structuur van de maatschappij moest benaderen, en inderdaad (mimetisch) weerspiegelen. De katholieke proportionalist Loslever bracht in het begin van zijn redevoering meteen het probleem naar voren:

> De même que le corps humain n'est pas un simple agrégat de molécules, ou, pour parler le langage savant, de cellules, mais un ensemble harmonieux d'organes, de même le corps social n'est pas un assemblage d'individus, mais plutôt un ensemble d'organismes sociaux et ce sont eux qui devraient être représentés[86].

Nu wist Loslever dat de belangenvertegenwoordiging niet onmiddellijk kon worden ingevoerd; de nieuwe kieswet was in zijn ogen toch zeker een stap in de goede richting. De liberaal Heupgen pleitte eveneens voor een Kamer die zou verkozen worden door de ‘groupements naturels représentant les grands organes de l'Etat, les intérêts sociaux’[87]. Ook de katholiek Hoyois deed een beroep op organische metaforen om zijn visie duidelijk te maken. Volgens hem moest het parlement zijn: ‘l'image aussi exacte, aussi fidèle que possible, de l'ensemble de ces intérêts organiques et primordiaux constitutifs de l'intérêt général’[88]. Mimetische argumenten lagen voor de hand[89].

De tegenstanders van de evenredige vertegenwoordiging beklemtoonden daarentegen het strijdkarakter van de verkiezingen[90]. Voor hen waren de verkiezingen er niet op gericht een evenwichtig, harmonieus samengesteld parlement in het leven te roepen, maar om een regering aan te stellen, die bij de volgende verkiezingen voor de jury

85 Zie hierover ook De Smaele, ‘Het Belgische politieke discours’, 35-36.
86 Loslever, Kamer, 13.09.1899, APC, 1898-1899, 2562.
87 Heupgen, Kamer, 29.09.1899, *Ibidem*, 2697.
88 Hoyois, Kamer, 27.09.1899, *Ibidem*, 2673.
89 Zie bijvoorbeeld De Jaer, Kamer, 21.09.1899, *Ibidem*, 2628-2629.
90 P. Delvaux, Kamer, 29.09.1899, *Ibidem*, 2701: ‘Jusqu'ici, on avait considéré une élection comme une lutte, un combat, dont seuls les vainqueurs emportaient le prix et, jamais, on ne l'a considéré comme un partage. Partager les mandats entre les partis en présence, c'est imiter ce qui se passe dans certaines petites écoles primaires, où, lors de la distribution des prix, on songe bien moins au mérite des élèves qu'aux satisfactions à accorder à chaque des familles dont les enfants fréquentent l'école’.

van de publieke opinie zou verschijnen[91]. De Broqueville beklemtoonde dit punt: 'La constitution du meilleur gouvernement, voilà bien le but de l'élection.' We zagen eerder dat kabinetsleider De Smet de Naeyer deze functie van de verkiezing afwees als een stap in de richting van de 'rechtstreekse regering'. De Broqueville oordeelde daarentegen dat juist de evenredige vertegenwoordiging, door te streven naar een parlement dat de afspiegeling zou zijn van het kiezerscorps, overeenkwam met het 'principe van de rechtstreekse wetgeving', 'formule aussi rudimentaire qu'elle est primitive'[92]. Het aanstellen van regeerders was ook voor Helleputte de enige functie van de verkiezing. Deze katholiek staat in de literatuur nochtans bekend als 'organicist' en 'corporatist', maar in zijn aanval op de evenredige vertegenwoordiging was daarvan niets te merken[93].

> Dans le système de la représentation proportionnelle, les citoyens, partageant le même avis sur les lois à faire, se groupent, se réunissent, désignent leurs procureurs, ceux qui pensent comme eux et qu'ils chargent d'agir comme eux en leur lieu et place. L'élection ne se fait plus au sein du collège électoral composé de tous les citoyens, elle se fait au sein du collège électoral de chaque parti dont les élus deviennent ainsi des procureurs avec mandat impératif[94].

De overtuiging van politici als Helleputte en Broqueville dat de evenredige vertegenwoordiging finaal zou uitlopen op de vernietiging van de vrijheid en autonomie van de volksvertegenwoordiger, werd gevoed door redevoeringen als die van de christendemocraat Jules Renkin. Hij betoogde:

> Notre régime politique est représentatif non parce que la nation ne légifère pas, mais parce qu'elle ne légifère pas directement. ... Le but de l'élection n'est pas la choix, comme on l'a dit erronément, - il n'est pas davantage de constituer le gouvernement, il est de représenter les citoyens par des mandataires qui interviennent en leur nom directement dans l'élaboration des lois, indirectement dans le gouvernement par le vote ou le refus du budget. Ainsi, nous ne sommes pas avant tout législateurs, comme le juge est juge, mais nous sommes avant tout et surtout des représentants[95].

Daardoor had Renkin nog weinig aandacht voor de 'esthetische kloof' tussen kiezer en verkozene, alhoewel niet kan worden beweerd dat hij afweek van de orthodoxe liberale opvattingen. Zijn christen-democratische partijgenoot De Guchtenaere haalde

91 Colaert, Kamer, 04.10.1899: *APC*, 1898-1899, 2730; Helleputte, Kamer, 15.09.1899, *Ibidem*, 2586.
92 De Broqueville, Kamer, 12.09.1899, *Ibidem*, 2551-2552.
93 De titel van een artikel van F. Verriest, 'Corporatief verzet tegen het invoeren van de evenredige vertegenwoordiging in België', *Res Publica*, XVIII (1976) 81-100, is dan ook onbegrijpelijk. Weliswaar was Helleputte voorstander van de belangenvertegenwoordiging, maar in zijn aanvallen op de evenredige vertegenwoordiging werden geen corporatistische argumenten gebruikt. Over de denkbeelden van Helleputte (echter zonder bespreking van het debat over de evenredige vertegenwoordiging) zie: J. de Maeyer, L. van Molle, ed., *Joris Helleputte. Architect en politicus 1852-1925,* I, *Biografie* (Leuven, 1998).
94 Helleputte, Kamer, 15.09.1899: *APC*, 1898-1899, 2586.
95 Renkin, Kamer, 06.10.1899, *Ibidem*, 2745.

trouwens grondwetsspecialist Thonissen aan, die op zijn beurt citeerde uit Constant, om aan te tonen dat: 'dans un régime représentatif comme le nôtre, les élections, pour répondre à leur but, doivent refléter aussi exactement que possible l'état d'opinion'[96].

Zowel Renkin als De Guchtenaere wezen op de constitutionele fictie dat de leden van de Kamers de hele natie vertegenwoordigen, fictie die via de evenredige vertegenwoordiging waarheid zou kunnen worden. Die fictie was in grondwetsartikel 32 ingeschreven vanuit een 'esthetische' bekommernis: de verkozene moest afstand nemen van de particuliere belangen van zijn kiesdistrict om het algemeen belang te dienen. De proportionalisten dachten - conform de liberale logica - via een mimetische representatie echter beter tot het algemeen belang te komen. Maar ook heel wat antiproportionalisten waren anti-esthetisch in hun argumentatie. Het voornaamste alternatief voor de evenredige vertegenwoordiging was het uninominaal stelsel: elke kiesomschrijving zou één zetel in de Kamer hebben. Dit zou de opdeling van het land in kleine kiesdistricten tot gevolg hebben. De katholiek De Neeff, die zich node neerlegde bij de invoering van de evenredige vertegenwoordiging, had liever het uninominale stelsel, 'parce qu'il a pour conséquence de rapprocher l'élu de l'électeur et de sauvegarder dans la plus large mesure les intérêts de celui-ci'[97]. Ook zijn partijgenoot Desmaisières vond de persoonlijke band tussen de kiezer en de verkozene aantrekkelijk.

De holistische visie

Uit het bovenstaande blijkt dat de controverse over de evenredige vertegenwoordiging niet verklaard kan worden vanuit de esthetisch-mimetische (schijn)dichotomie, noch vanuit een liberaal-republikeinse tegenstelling. Wel lag de argumentatie voor de evenredige vertegenwoordiging binnen de liberale logica, die op het einde van de negentiende eeuw echter beïnvloed werd door nieuwe 'sociaal holistische' denkbeelden[98]. 'De maatschappij is niet louter de som van individuen', schreef bijvoorbeeld Emile Durkheim, die als liberaal bekend stond[99]. Volgens hem waren er 'sociale feiten' die zich buiten de individuen bevonden, en die een externe druk op het individu uitoefenden[100]. De sociologie moest zich volgens Durkheim precies op deze sociale feiten richten. Deze sociologische visie bracht hem als vanzelf tot een kritiek op het liberale individualisme, maar ook het republikanisme van Rousseau was voor Durkheim te individualistisch. Ondanks zijn begrip van de 'algemene wil', zag Rousseau - volgens Durkheim - in het individu het 'handelingsbeginsel van de samenleving,

96 De Guchtenaere, Kamer, 20.09.1899, *Ibidem*, 2605.
97 De Neeff, Kamer, 06.10.1899, *Ibidem*, 2752.
98 Zie hierover ook De Smaele, 'Het Belgische politieke discours'.
99 In een recensie-artikel uit 1910, aangehaald in S. Lukes, *Emile Durkheim. His life and work. A historical and critical study* (Londen, 1988) 19.
100 Dit idee werkte Durkheim voornamelijk uit in *Les régles de la méthode sociologique* (1895). Lukes, *Emile Durkheim,* 8-15; E. Durkheim, 'Social Fact', in: M. Brodbeck, ed., *Readings in the philosophy of the social sciences* (Londen, 1969) 239-254.

de samenleving die niets anders is dan de totale som van de individuen'[101]. Anderzijds kende Rousseau een grote autoriteit toe aan de staat. In dit 'duaal, paradoxaal aspect' van de filosofie van Rousseau, die volgens hem in hoge mate de politieke ideeën in de Derde Republiek bepaalde, vond Durkheim een verklaring voor de politieke crisis van zijn tijd[102].

Durkheim presenteerde een alternatieve politieke theorie waarin Ankersmit met tevredenheid een grote bekommernis om de 'esthetische kloof' zou kunnen vaststellen. De staat (regering en parlement) was voor Durkheim een 'orgaan', dat het 'bewustzijn' (*conscience*) van de samenleving vormde. Hoe omvattender dat bewustzijn, en hoe intenser de contacten tussen de staat en de samenleving, hoe democratischer de staat. Toch mocht dat volgens Durkheim niet leiden tot de opvatting dat de staat slechts de individuele meningen moest representeren.

> Er wordt vaak gezegd dat in een democratisch systeem de wil en gedachten van hen die regeren identiek zijn en versmelten met de wil en gedachten van hen die geregeerd worden. Vanuit dit standpunt doet de Staat niets meer dan de massa van individuen vertegenwoordigen, en de hele regeringsstructuur kan enkel als doel hebben om zo getrouw mogelijk de gevoelens die verspreid leven in de gemeenschap over te brengen, zonder er iets aan toe te voegen of te wijzigen. ... Dit nu is in tegenspraak met de definitie zelf van de Staat. De rol van de staat is immers niet de onberedeneerde gedachten van de massa te uiten en op te sommen, maar wel om bij deze onberedeneerde gedachten een oordeel toe te voegen dat meer doordacht is, en dat daardoor anders moet zijn. De staat is en moet een centrum zijn van nieuwe en originele representaties, die de samenleving de mogelijkheid moeten geven zichzelf met grotere intelligentie te gedragen dan wanneer zij slechts beheerst wordt door vage gevoelens die op haar in werken[103].

Door de leden van het parlement rechtstreeks te laten verkiezen door de massa, kon het staatsorgaan nooit iets anders doen dan louter de bestaande opvattingen representeren. 'Zolang de politieke orde de vertegenwoordigers in onmiddellijk contact brengt met de niet-georganiseerde massa van individuen, is het onvermijdelijk dat deze laatste de wetten maakt'[104]. Dat probleem dacht Durkheim op te lossen door de professionele groeperingen te stellen tussen het individu en de staat. Dit zou tegelijkertijd tot gevolg hebben dat de staat het individu niet zou tiranniseren, en dat de individuen de staat niet zouden absorberen[105].

Durkheim toonde zich dus een voorstander van de belangenvertegenwoordiging - een systeem waarin niet de individuen, maar de beroepsgroepen de electorale eenheden zouden zijn[106]. Dit hing nauw samen met zijn organicistische kijk op de samenleving,

101 Over de combinatie van holistische en atomistische aspecten in het denken van Rousseau, zie A. Levine, *The general will. Rousseau, Marx, communism* (Cambridge, 1993) vnl. 18-35.
102 E. Durkheim, *Professional ethics and civic morals* (Londen, New York, 1992) 99.
103 *Ibidem*, 91-92. Vgl. 82: 'In feite is de Staat niets als zij niet een orgaan is, onderscheiden van de rest van de samenleving'.
104 *Ibidem*, 100.
105 *Ibidem*, 105-106.
106 *Ibidem*, 103: 'De idee dat de beroepsvereniging de ware electorale eenheid is, wint nu reeds terrein'.

waarbij hij de functie van de staat vergeleek met die van de hersenen[107]. Hij beklemtoonde tevens dat in een democratie de staat impulsen moest ontvangen vanuit de hele maatschappij, zoals de hersenen dat in een lichaam doen. Dit was des te meer noodzakelijk in een moderne, geïndustrialiseerde natie, waar de sociale functies in hoge mate gediversifieerd en verspreid waren, en de geledingen van de maatschappij van elkaar afhankelijk waren[108]. Het parlement was als zenuwcentrum van het land verantwoordelijk voor het behoud en de groei van het maatschappelijk lichaam. Wat Durkheim dacht over de evenredige vertegenwoordiging weet ik niet, maar het is wel duidelijk dat zijn visie op de taak van de wetgever aansluiting vond bij het denken van veel van zijn tijdgenoten, die holistische en organicistische argumenten te hulp inriepen ter verdediging van het proportioneel kiesrecht[109]. Ook in het Belgische debat hebben we dat kunnen vaststellen.

Partij en pacificatie

Toch is er een belangrijk onderscheid tussen Durkheims metafoor van de staat als zenuwcentrum enerzijds en de Belgische realiteit anderzijds. Durkheim had voor ogen dat de beroepsgroepen impulsen zouden doorsturen naar de maatschappelijke hersenen, terwijl in België de politieke partijen die functie zouden vervullen. De Franse socioloog Durkheim had weinig aandacht voor de politieke tegenstellingen en conflicten die de samenleving verdeelden. De Belgische politici zagen zich echter in de eerste plaats gesteld voor de heftige partijstrijd rond taaie levensbeschouwelijke kwesties. De sociaal-economische tegenstellingen gaven eveneens aanleiding tot politieke strijd, maar de centrale scheidingslijn bleef die tussen het rechtse blok van katholieken, en het linkse (meer intern verdeelde) blok van antiklerikalen[110]. Wilden de antiproportionalisten in elke kiesomschrijving een ‘hanengevecht’[111], een strijd ‘op leven en dood’ tussen beide blokken, de proportionalisten achtten het raadzamer vertegenwoordigers van de verscheidene strekkingen naar het parlement af te vaardigen. Dit lijkt alvast een ‘vreedzamer’ houding, wat ons brengt bij het ‘pacificerende’ karakter van het

107 *Ibidem*, 53; *Idem, De la division du travail social* (Parijs, [1893] 1986) 198: ‘le système cérébrospinal de l'organisme social. C'est ce système que, dans la langue courante, on désigne sous le nom d'Etat’.

108 *De la division du travail*, 197-205: ‘il faut ... qu'ils [les centres supérieurs] soient organisés ...; il faut qu'ils étendent dans tous les sens leurs ramifications, de manière à être en relations avec les différentes régions de l'organisme, de manière aussi à tenir dans une dépendance plus immédiate certains organes dont le jeu pourrait avoir, à l'occasion, des répercussions exceptionnellement graves’.

109 De rechtstheoreticus Léon Duguit, die zichzelf een ‘disciple’ van Durkheim noemde, en bekend is om zijn ideeën over ‘sociale solidariteit’ (Lukes, *Emile Durkheim*, 102), was alvast wel een notoir voorstander van de evenredige vertegenwoordiging: G. le Béguec, ‘Il caso francese’, in: M.S. Piretti, ed., *I sistemi elettorali in Europa tra otto e novecento* (Rome, 1997) 111. Vgl. ook Saripolos, *La démocratie et l'élection proportionnelle*, 621: ‘la conception majoritaire est une conception matérialiste et mécanique; la conception proportionnelliste, au contraire, suppose une idée morale et organique de la loi et de l'Etat’.

110 Zie hierover meer uitgebreid: H. de Smaele, ‘Determinanten van kiesgedrag. Electorale verhoudingen in een Gentse arbeiderswijk aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog’, *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, XXVII (1997) 135-185.

111 *APC*, 1898-1899, 2746.

nieuwe kiessysteem. Sinds de jaren 1960 is men in de politicologische literatuur veel aandacht gaan besteden aan de consensus- of pacificatiedemocratie, een type politiek systeem waarin de evenredige vertegenwoordiging essentieel is[112]. België geldt, samen met landen als Nederland, Oostenrijk en Zwitserland, als een van de schoolvoorbeelden van dit soort democratie. Volgens de Leuvense politicoloog Luc Huyse vormen 'overleg, samenspraak en compromisvorming ... de kern van het scenario van de consensusof pacificatiepolitiek'. 'Als men in 1899 (in het kiesstelsel) de meerderheidsregel bij de zetelverdeling verving door de evenredigheidsregel, was dat vanuit eenzelfde geest'[113].

Er waren in de Belgische Kamer inderdaad veel argumenten die verwezen naar de vermeende pacificerende invloed van de evenredige vertegenwoordiging. De katholiek Hipolyte d'Ursel voorzag dat de 'sectaire' antigodsdienstige politiek van de liberalen in de toekomst niet meer mogelijk zou zijn, omdat zij nooit nog een absolute meerderheid zouden kunnen behalen. De aanwezigheid van drie grote partijen in het parlement zou een garantie zijn dat de regering een gematigde politiek zou voeren[114]. Katholieken als Van Limburg Stirum en De Merode Westerloo verkozen de duidelijkheid van de evenredige vertegenwoordiging van alle politieke krachten binnen het parlement boven de duisterheid van kartels en extra-parlementaire agitatie[115]. Théophile de Lantsheere, *éminence grise* van de katholieke partij, oordeelde: 'Le respect des droits d'autrui est la meilleure sauvegarde et le plus solide appui de nos propres droits'[116]. Hij toonde zich een verdediger van de maatschappelijke pacificatie en verzuiling door te verklaren:

> Qui ... croirait que si le parti catholique, abusant de sa majorité, avait la folie témérité de supprimer l'université de Bruxelles, ... il ferait oeuvre de sagesse? Il saute aux yeux qu'il aurait du même coup tué l'université de Louvain[117].

Tal van katholieke en socialistische antiproportionalisten verfoeiden deze 'verzwak-

112 Klassieke werken zijn: H. Daalder, 'Leiding en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek' (Daalders inaugurele rede uit 1964 aan de Rijksuniversiteit te Leiden), opgenomen in: H. Daalder, *Van oude en nieuwe regenten. Politiek in Nederland* (Amsterdam, 1995) 11-39; A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam, 1968); *Idem, Democracy in plural societies. A comparative exploration* (New Haven, 1977); L. Huyse, *Passiviteit, pacificatie en verzuiling in de Belgische politiek* (Antwerpen, 1970). Vooral Arend Lijphart blijft zeer actief op dit vlak: zie voor zijn recenter werk bijvoorbeeld *Democracies. Patterns of majoritarian and consensus government in twenty-one countries* (New Haven, 1984); *Idem*, 'Democracies. Forms, performance, and constitutional engineering', *European journal of political research*, XXV (1994) 1-17; *Idem*, 'Unequal participation. Democracy's unresolved dilemma', *American political science review,* XCI (1997) 1-14.

113 L. Huyse, *De gewapende vrede. Politiek in België na 1945* (Leuven, [1980] 1987) 24. J.Th.J. van den Berg onderzoekt deze veronderstelling in 'De evenredige vertegenwoordiging in Nederland', *Tijdschrift voor geschiedenis,* XCII (1979) 452-472.

114 D'Ursel, Kamer, 06.10.1899: *APC*, 1898-1899, 2750-2751. Vgl. Van den Heuvel, Kamer, 27.09.1899, *Ibidem*, 2666.

115 Van Limburg Stirum, Kamer, 19.10.1899, *Ibidem*, 2800-2801; De Merode Westerloo, Kamer, 20.10.1899, *Ibidem*, 2812-2813.

116 De Lantsheere, Kamer, 24.10.1899, *Ibidem*, 2826.

117 *Ibidem*.

king', 'verzakelijking' en 'neutralisering' van de politiek[118]. Charles de Broqueville sprak de (volgens sommigen vandaag ongetwijfeld profetische) woorden: 'Le véritable chef du gouvernement sera l'homme habile à marchander, celui dont le caractère ne fera obstacle à aucune compromission'[119].

Pacificatiepolitiek wordt in de literatuur ook verbonden met de passieve staatsburger[120]. Ook dat was een vrees van de negentiende-eeuwse antiproportionalisten. De politiek zou de burger ontglippen, ten voordele van de politieke partijen[121]. De katholieke volksvertegenwoordiger Gielen riep uit: 'On veut établir l'hégémonie des associations politiques sur les ruines de l'indépendance de l'électeur'[122]. Vooral de bepaling van de lijstvolgorde door de kiesverenigingen en het verbod te panacheren, waren doornen in het oog van de tegenstanders. De eerste maatregel kwam volgens hen neer op een vorm van onrechtstreekse verkiezing - wat door de grondwet was verboden - en de tweede hervorming impliceerde 'le parti obligatoire'. Want, 'le projet de loi n'admet même pas qu'un citoyen puisse ne pas appartenir à un parti. Il faut qu'il soit enrôlé dans un parti, la loi l'y oblige'[123]. En inderdaad, senator Léger schreef in zijn verslag voor de Commissie binnenlandse zaken:

> Tous les citoyens, certes, ne sont pas enrégimentés, pour nous servir d'une expression employée dans la discussion à la Chambre; il est néanmoins positif que la partie active des citoyens l'est, que chacun d'eux rayonne autour de soi et attire dans le cercle de son action ceux qui ne sont pas enrégimentés; que leur contact journalier, que la presse avec ses polémiques, les écrits, les discours foment l'esprit, les convictions et arrivent, grâce à cette action incessante, à opérer le *classement des citoyens* sans que ceux-ci deviennent par là membres de l'armée active du parti, mais font assez corps avec elle pour que, ainsi entraînés, ils *se soummettent d'eux-mêmes à la discipline de ce parti*.[124]

Het is duidelijk dat proportionalisten als Léger een relatief stabiel electoraat voor ogen hadden, dat gemakkelijk door de partijen te mobiliseren was en dat bij verkiezingen de directieven van de partij zou volgen. Deze combinatie van enerzijds 'betrokkenheid' van de burger, maar anderzijds passiviteit, wordt ook in de literatuur als een kenmerk van de pacificatiedemocratie erkend.

Het citaat van Léger maakt ook duidelijk dat de partijen in zijn ogen de taak hadden de burgers op te voeden en hun aandacht te richten op de grote politieke, nationale

118 Zie onder andere: P. Delvaux, Kamer, 29.09.1899, *Ibidem*, 2701; Colaert, Kamer, 4.10.1899, *Ibidem*, 2733-2734; Desmaisières, Kamer, 18.10.1899, *Ibidem*, 2786; Destrée, Kamer, 24.10.1899, *Ibidem*, 2826; Coremans, Kamer, 24.10.1899, *Ibidem*, 2827-2832; Helleputte, Kamer, 25.10.1899, *Ibidem*, 2835-2837.

119 De Broqueville, Kamer, 12.09.1899, *Ibidem*, 2556.

120 Dewachter, *Besluitvorming in politiek België*, 126-127.

121 Zie onder andere: Rosseeuw, Kamer, 14.09.1899, *APC*, 1898-1899, 2577; Helleputte, Kamer, 14.09.1899, *Ibidem*, 2581-2582; Bethune, Kamer, 20.09.1899, *Ibidem*, 2615-2616; L. de Fuisseaux, Kamer, 04.10.1899, *Ibidem*, 2735; Mesens, Kamer, 18.10.1899, *Ibidem*, 2781-2782; Desmaisières, Kamer, 18.10.1899, *Ibidem*, 2786; Gielen, Kamer, 18.10.1899 en 20.10.1899, *Ibidem*, 2790-2791 en 2815-2816.

122 Gielen, Kamer, 18.10.1899, *Ibidem*, 2790.

123 Helleputte, Kamer, 14.09.1899, *Ibidem*, 2582.

124 *Pasinomie*, 1899, 422. Mijn cursivering.

vraagstukken. De kiezers moesten niet voor personen maar voor partijlabels kiezen[125]. De voorstanders van het uninominaal stelsel verdedigden de tegenovergestelde these[126]. De proportionalisten brachten daartegen weer in dat het uninominaal stelsel 'l'esprit de clocher' ('klokkentorenmentaliteit') zou bevorderen[127]. Zij waren over het algemeen voorstanders van grote, nationale partijen. Precies door de evenredige vertegenwoordiging zouden de partijen 'nationaler' worden, wat enkel de eenheid van het land kon verstevigen. Sinds 1894 waren er in de Vlaamse arrondissementen immers enkel nog katholieken verkozen. De nieuwe kieswet zou ervoor zorgen dat alle belangen in alle partijen vertegenwoordigd zouden zijn.

> Les hommes qui composent la délégation de chaque parti viennent des quatre coins du pays. Les circonscriptions électorales, favorables à une opinion, ne se confondent plus avec des régions linguistiques, ou industrielles, ou rurales. Chaque parti devient plus fort, plus national, plus soucieux des intérêts généraux[128].

Politieke partijen werden vooral geassocieerd met een 'idee' - een particuliere visie op het algemeen belang - en niet met de verdediging van materiële 'belangen'[129]. Op dat punt verschillen de politieke partijen duidelijk van Durkheims beroepsgroepen; de evenredige vertegenwoordiging bleef dan ook ver van het ideaal van de 'belangenvertegenwoordiging' .

Witteveen heeft gelijk wanneer hij een verband ziet tussen het 'verzuilde' politieke leven en de introductie van de evenredige vertegenwoordiging in landen als Nederland en België. Dat Nederland en *a fortiori* België liberale landen waren, maakt meteen duidelijk dat deze nieuwe vorm van politiek niet geheel vreemd was aan de tradities van het liberalisme. Verzuiling - helaas een beladen term die in allerlei betekenissen wordt gebruikt - kan dan ook het best gezien worden als een bij uitstek modern fenomeen - alweer een begrip met uiteenlopende definities[130]. Modern (politiek gesproken) lijkt mij vooral de combinatie van enerzijds het proselitisme van 'absolute', 'totaliserende', 'combattieve' en 'dogmatische' ideologische discours, en anderzijds

125 Vgl. Loslever, Kamer, 13.09.1899, *APC*, 1898-1899, 2565; Bertrand, Kamer, 15.09.1899, *Ibidem*, 2597; Mansart, Kamer, 21.09.1899, *Ibidem*, 2625; Renkin, Kamer, 06.10.1899, *Ibidem*, 2746; De Smet de Naeyer, Kamer, 25.10.1899, *Ibidem*, 2843.

126 Desmaisières, Kamer, 18.10.1899, *Ibidem*, 2786; Woeste, Kamer, 26.09.1899, *Ibidem*, 2650; Helleputte, Kamer, 27.10.1899, *Ibidem*, 2868; L. de Fuisseaux, Kamer, 04.10.1899 en 05.10.1899, *Ibidem*, 2735 en 2742; Mesens, Kamer, 18.10.1899, *Ibidem*, 2781-82; Van den Bemden, Kamer, 18.10.1899, *Ibidem*, 2790. De katholiek Tibbaut was voorstander van de evenredige vertegenwoordiging, maar stelde amendementen voor die de vrijheid van de kiezers moesten garanderen: Kamer, 17.10.1899, *Ibidem*, 2771-2774.

127 De Jaer in het Rapport van de Middenafdeling van de Kamer: *Pasinomie*, 1899, 407; Léger in het rapport van de Commissie binnenlandse zaken van de Senaat, *Ibidem*, 418; De Jaer, Kamer, 22.09.1899: *APC*, 1898-1899, 2637.

128 Van den Heuvel, Kamer, 27.09.1899: *ibidem*, 2667. Vgl. ook Renkin, Kamer, 06.10.1899, *Ibidem*, 2747; De Smet de Naeyer, Kamer, 25.10.1899, *Ibidem*, 2844.

129 Heupgen, Kamer, 29.09.1899, *Ibidem*, 2698.

130 Zie in die zin de benadering van S. Hellemans, *Strijd om de moderniteit. Sociale bewegingen en verzuiling in Europa sinds 1800* (Leuven, 1990).

de erkenning dat de eigen overtuiging er slechts één is onder vele en dat de maatschappij 'pluralistisch' is. Dit laatste is duidelijk een liberale verworvenheid. Verzuiling is dan in de eerste plaats met ideologie verbonden, en is in die zin typerend voor alle liberale Europese landen in de tweede helft van de negentiende eeuw[131]. De mate waarin deze zuilen werden uitgebouwd en ook een rol kregen toebedeeld in het politieke systeem, kan natuurlijk wel sterk van land tot land verschillen. Dat de verzuiling uiteindelijk ook in een ondergraving van de liberale orde kon uitmonden, wil ik evenmin betwijfelen. Daarvan was met de invoering van de evenredige vertegenwoordiging echter geen sprake.

Conclusie: vriend en vijand

De 'moderne' politieke cultuur - zoals hierboven getypeerd - was er een van 'vrienden' en 'vijanden'[132]. Oorlogsmetaforen waren overvloedig aanwezig in de politieke propaganda, en alle politieke groeperingen duidden de vijand zonder aarzelen aan. 'Aux armes!', riepen de katholieken, en 'Arrière nos ennemis, les socialistes!'[133]. En de liberalen zongen: 'Dan, Geuzen, dan te wapen. De vrijheidsvlag ter hand! Van 't ongediert der papen, verlost ons vaderland'[134]. Na de veralgemening van het kiesrecht was het niet langer een beperkt aantal notabelen dat de degens kruiste, maar de helft van de volwassen bevolking werd tot de strijd opgeroepen. Dat dit ook tot feitelijk geweld aanleiding kon geven, deed de politieke elites besluiten dat er bijsturingen noodzakelijk waren. De evenredige vertegenwoordiging was een poging om de doorbraak van de massapolitiek toch binnen het liberale parlementaire kader te houden, en zo de maatschappelijke pacificatie te garanderen. Welbeschouwd was dat een constante binnen de liberale traditie. Het liberalisme was er steeds op uit geweest de maatschappelijke pluriformiteit te beschermen, en had daarom gepleit voor het representatief parlementair systeem.

Zo analyseerde en bekritiseerde ook de anti-liberaal (en later nationaal-socialist) Carl Schmitt het na de Eerste Wereldoorlog. 'Vriend' en 'vijand' zijn cruciale begrippen in Schmitts politieke theorie. 'Elke religieuze, morele, economische, ethische of andere tegenstelling wordt een politieke tegenstelling als zij sterk genoeg is om mensen in te delen volgens vriend en vijand'[135]. Op zich is deze uitspraak niet verwonderlijk, maar

131 S. Hellemans brengt de verzuiling in verband met 'sociale bewegingen'; nog ruimer klinkt mijns inziens 'ideologische bewegingen'. Ook een ideologie als het liberalisme heeft de verzuiling in een land als België in de hand gewerkt.

132 Over vijandbeelden in de negentiende-eeuwse politiek, zie bijvoorbeeld de bijdragen van A. de Bruin, J. Ramakers, A. van de Sande in: H. Righart, ed., *De zachte kant van de politiek. Opstellen over politieke cultuur* (Den Haag, 1990) 69-124.

133 Dit voorbeeld uit de tekst 'Aux armes! Appel au peuple électeur', in: A. Baisir, *La victoire dans les élections. Réfutation des erreurs actuelles* (Brussel, 1909) 34-50.

134 'Geuzenlied' op tekst van Julius de Geyter, geciteerd in G. Albert, *50 Jaar liberalisme in Vlaanderen* (Antwerpen, s.a.) 14.

135 C. Schmitt, *The concept of the political*, G. Schwab, ed. (Chicago, Londen, 1996) 37. Oorspronkelijk uitgegeven als *Der Begriff des Politischen* (München, 1932). De academische aandacht voor Schmitt is de laatste jaren sterk toegenomen (zie bibliografie in de geciteerde editie uit 1996). Interessant voor de hier behandelde problematiek is vooral R. Bellamy, P. Baehr, 'Carl Schmitt and the contradictions of liberal democracy', *European journal of political research,* XXIII (1993) 163-185.

zij wordt dat wel wanneer men weet dat Schmitt 'vriend' en 'vijand' niet beschouwde 'als metaforen of symbolen', maar in hun 'concrete en existentiële betekenis'[136]. 'De begrippen vriend, vijand, en strijd krijgen hun echte betekenis precies omdat zij verwijzen naar de reële mogelijkheid van fysieke doding'[137]. De idee van vijandschap kan slechts bestaan als ook de oorlogsdreiging reëel is, en 'politiek' bestaat slechts als er vijanden zijn. Het is nu de these van Schmitt dat het eigen is aan de liberalen de oorlog niet te erkennen, en dus met andere woorden anti-politiek te zijn. Binnen de individualistische leer van het liberalisme was het immers ondenkbaar dat een politieke eenheid (de staat, of een andere politieke groep) de leden zou oproepen om, los van hun eigen wil, zichzelf op te offeren. Daarom heeft het liberalisme steeds gepoogd om 'de vijand vanuit economisch oogpunt om te buigen tot een concurrent en vanuit intellectueel oogpunt tot een tegenstander in de dialoog'[138]. Het liberalisme ontvlucht de politiek, en 'maakt van de staat een compromis en van zijn instellingen een ventilatiesysteem'[139].

De 'pacificatie' via 'discussie' en 'compromis' is in Schmitts ogen dus een verwerpelijke en liberale strategie. Wilde hij dan dat politieke tegenstanders met elkaar op de vuist gingen, en elkaar zelfs uitmoordden? Oorlog was voor Schmitt zeker niet wenselijk; toch moest de mogelijkheid tot doding bestaan om echt over 'politiek' te kunnen spreken. Daarom ook stond hij negatief tegenover het parlementarisme en de partijpolitiek.

> De gelijkstelling politiek = partijpolitiek is altijd mogelijk wanneer tegenstellingen tussen binnenlandse politieke partijen erin slagen de alomvattende politieke eenheid, de staat, te verzwakken. De intensifiëring van interne tegenstellingen heeft tot gevolg dat de gemeenschappelijke identiteit tegenover een andere staat wordt verzwakt[140].

De mogelijkheid van een burgeroorlog is dan reëel. Daarom ook had Schmitt minachting voor de parlementaire 'praatbarakken'. Hij opteerde voor meer rechtstreekse en 'spontane' vormen van democratie, zoals publieke acclamaties en het ja- en neengeroep van samengestroomde volksmassa's[141]. Democratie was er slechts wanneer er 'identiteit was tussen de geregeerden en de regeerders'. Op dat punt leunde Schmitt aan bij het republikanisme van Rousseau[142]. Benjamin Constant, 'de initiator van de hele liberale geest van de negentiende eeuw', moest het echter ontgelden[143].

Wat we zien bij Schmitt en Rousseau is dat zij meer belang hechtten aan het volk als eenheid, in staat om de interne vijandschap te overwinnen en om te komen tot één

136 Schmitt, *The concept of the political*, 27.
137 *Ibidem*, 33.
138 *Ibidem*, 28.
139 *Ibidem*, 70.
140 *Ibidem*, 32.
141 Bellamy, Baehr, 'Carl Schmitt', 172; S. Holmes, *The anatomy of antiliberalism* (Harvard, 1996) 49.
142 Bellamy, Baehr, 'Carl Schmitt', 169.
143 Schmitt, *The concept of the political*, 74.

volkswil. Liberaal daarentegen is het besef dat er tussen de leden van een samenleving antagonistische belangen zijn en botsende overtuigingen, en dat er een middel moet gevonden worden om die tegenstellingen te pacificeren en te komen tot een oplossing zonder verliezers en winnaars. Constant en Durkheim hechtten belang aan de parlementaire discussie om in de pluriforme samenleving tot een wet te komen die aan de pluriformiteit recht deed (en niet om een expressie te geven aan de volkswil). Rousseau en Schmitt waren beiden tegenstanders van het representatief systeem en oordeelden dat de 'volkswil' spontaan uit de volksvergadering moest opborrelen; in die zin waren zij 'anti-esthetisch' in hun politieke filosofie. Constant en Durkheim wilden een parlement dat garanties bood voor de verdediging van particuliere belangen (en waren in die zin 'mimetisch' in hun argumentatie), terwijl Rousseau en Schmitt deze uiting van particuliere belangen als een bedreiging voor de eenheid van het volk afschreven. Het is duidelijk dat de negentiende-eeuwse Belgische institutionele ontwikkeling paste binnen het liberale denkkader van Constant en Durkheim. De Belgische grondwet, de ontwikkeling van politieke partijen en het ontstaan van een partijendemocratie, pacificerende maatregelen als de evenredige vertegenwoordiging, zijn even zo veel uitingen van een liberale staatsvisie. 1899 Betekende dan ook geen breuk met de oude liberale orde.

Het is des te opvallender dat wie zich vandaag 'liberaal' noemt in België, het meest gekant is tegen de erfenis van 1899. De Gentse hoogleraar Boudewijn Bouckaert vindt dat er in 1999 weinig reden is om te vieren, en zou liever meteen overgaan tot de begrafenis van de lijststem (die in zijn actuele vorm werd ingevoerd samen met de evenredige vertegenwoordiging)[144]. Guy Verhofstadt, de huidige liberale eerste minister en gewezen voorzitter van de Vlaamse Liberalen en Democraten (VLD), haalde in zijn drie 'burgermanifesten' uit naar het kiessysteem en bleek daarbij meer sympathie te hebben voor het Engelse *first-past-the-post*-principe[145]. Daarbij is het vooral merkwaardig dat er in naam van de politieke vernieuwing voortdurend beroep wordt gedaan op republikeinse concepten. De kloof tussen 'de burger' en 'de politiek' wordt als essentie van de crisis gekenmerkt. De oplossing bestaat erin 'het politieke bedrijf in de greep van de burger' te brengen[146]. Dat brengt Verhofstadt dicht bij de idealen en praktijken van de rechtstreekse democratie[147]. Zo verdedigt hij het referendum en verwijst hij daarbij expliciet naar de 'volkswil'[148]. Gedreven door dezelfde logica

144 B. Bouckaert, J. Gekiere, B. Lambrecht, *De lijststem 100 jaar. Een verjaardag. En een begrafenis?* (Leuven, 1998).

145 De drie burgermanifesten (uit respectievelijk 1991, 1992 en 1994) zijn samen uitgegeven in G. Verhofstadt, *Angst, afgunst, en het algemeen belang* (Antwerpen, Baarn, 1994). Zijn kritiek op het vigerende kiessysteem is het meest uitgewerkt in *De weg naar politieke vernieuwing. Het Tweede Burgermanifest* (1992): zie *Angst, afgunst en het algemeen belang*, 79-80.

146 *Het Eerste Burgermanifest* (1991): *Angst, afgunst en het algemeen belang*, 25-26 (citaat op 26).

147 *Ibidem*, 33: 'De politiek werkt nog grotendeels met schema's en methodes uit de vorige eeuw. Zij stoelt namelijk op delegatie. De burger beslist niet zelf, op geregelde tijdstippen duidt hij iemand aan om dat in zijn plaats te doen. ... Dit is geen democratie meer, dit maakt drastische hervormingen hoognodig'.

148 *Ibidem*, 39. De liberale angst voor de volkswil blijkt dan weer uit de volgende bladzijden, waarin gepleit wordt voor een grondwettelijk hof: 'De Belgische onderdaan leeft in een tirannie van de meerderheid. Wat de meerderheid beslist, is juist, is wet. ... De moeilijkheid bestaat er echter in dat een meerderheidsbesluit niet per definitie juist, goed en rechtvaardig is' (41). Het is niet de enige contradictie (of, als men het eufemistischer wil, paradox) in het betoog van Verhofstadt.

stelt hij het 'algemeen belang' centraal, dat, anders dan bij Constant, maar veeleer zoals bij Rousseau, niet reduceerbaar lijkt tot individuele (of groeps-)belangen[149]. Zoals de anti-proportionalisten van 1899 oordeelt hij dat de verkiezingen niet tot doel hebben een evenwichtig samengesteld parlement in het leven te roepen, maar om een regeringsmeerderheid aan te duiden[150]. Het betoog van Bouckaert *et al*. toont nog beter dan dat van Verhofstadt aan hoe moeilijk het is consequent een zelfde politieke logica te blijven volgen. Enerzijds lijkt het de bedoeling de parlementsleden hun autonomie terug te geven, anderzijds moet de mandataris meer gebonden zijn aan zijn kiezers[151]. Tegelijkertijd dus meer kloof en minder kloof, en in elk geval minder partij. Daartegenover staat bijvoorbeeld de analyse van VUB-politicoloog Kris Deschouwer: 'Kan de kloof gedicht worden? Allicht niet. Die kloof maakt deel uit van het politieke landschap'[152]. Ook Ankersmit verdedigt de kloof. Beide auteurs hebben grote aandacht voor de rol van de politieke partijen als 'bruggen' over de kloof[153]. Ankersmit stelt dan ook: 'Voor de toekomst van de representatieve democratie is daarom beslissend of wij erin zullen slagen om de politieke partij weer nieuw leven in te blazen'[154].

149 Over Verhofstadts idee van het 'algemeen belang': *Angst, afgunst, en het algemeen belang. Het Derde Burgermanifest* (1994) 129-134.
150 *Ibidem*, 144-145.
151 Bouckaert, Gekiere, Lambrecht, *De lijststem 100 jaar*: vgl. 34, 51 en 65-66.
152 K. Deschouwer, *Politiek zonder boe of bah* (Leuven, 1992) 50.
153 Ankersmit, *Macht door representatie*, 279-310; Deschouwer, *Politiek zonder boe of bah*, 25-29 en 50-52.
154 Ankersmit, *Macht door representatie*, 322.

De *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging*. Enkele bedenkingen

Jan Art

> Discussiedossier naar aanleiding van: R. de Schryver, e.a., ed., *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (Tielt: Lannoo, 1998, 3 delen + cd-rom, 3799 blz., ƒ225,-, ISBN 90 209 3039 7 (I), ISBN 90 209 3040 0 (II), ISBN 90 209 3041 9 (III), ISBN 90 209 3527 5 (cd-rom), ISBN 90 209 3042 7 (compleet)).

De ruggengraat van deze 3800 bladzijden tellende, driedelige *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (verder NEVB) wordt gevormd door een tachtigtal overzichtsartikelen. Vele daarvan zijn ware monografieën waarin op deskundige wijze de verworven inzichten en de huidige stand van het onderzoek uit de doeken wordt gedaan. Dit geldt niet alleen voor de algemene, inleidende bijdragen waarin in een kleine 200 pagina's de geschiedenis van Vlaanderen en de Vlaamse Beweging en een overzicht van conceptvorming, historiografie en archivalia met betrekking tot de Vlaamse Beweging wordt geboden.

Ook de andere overzichten geven erg waardevolle *status quaestionis* en bibliografie. Ze behandelen de Vlaamse Beweging in bepaalde regio's of steden (bijvoorbeeld Frans-Vlaanderen, Brussel...), de relaties met het buitenland (onder meer Nederland), de houding van de politieke partijen (ook de groenen) en grote instellingen (monarchie, leger, Kerk...), de verhouding met andere bewegingen of stromingen (Waalse beweging, rechts-radicalisme, antisemitisme, vrijzinnigheid...), de aanwezigheid in belangrijke sectoren (economie, bedrijfsleven, onderwijs, sport, pers...) en ten slotte enkele hete hangijzers zoals amnestie, collaboratie, repressie, taalgrens, -politiek, -minderheden en andere typische begrippen uit het Vlaamse vocabularium (wat dacht u trouwens van ‘zelfbedieningsbelgitude’? (187)). Samengeteld nemen deze waardevolle overzichtsartikelen makkelijk een vijfde van het totaal aantal pagina's in beslag. De tussenliggende lemmata behandelen in hoofdzaak personen, verenigingen en periodieken, voor zover ze iets voor de Vlaamse Beweging betekend hebben. Ze kunnen als een uitdieping van de in de overzichtsartikelen behandelde stof of als ‘verklarend woordenboek der Vlaamse Beweging’ geconsulteerd worden. De raadpleging van deze encyclopedie wordt bovendien erg vergemakkelijkt door de bijgevoegde cd-rom, waarbij zoals bekend, een klik op de muis volstaat om desgewenst aanvullende informatie op te vragen.

Vergelijkt men de NEVB met de *Encyclopedie* die in de jaren 1973-1975 werd gepubliceerd, dan vallen zowel verschillen als gelijkenissen op.

De ‘oude’ *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (verder EVB), die trouwens als belangrijk moment/monument in de geschiedenis van de Vlaamse Beweging een eigen lemma in de NEVB kreeg toegemeten (1076-1077), werd gefinancierd door het Noordstarfonds, de culturele stichting van een Vlaamsgezinde verzekeringsmaatschappij. In de redactie en onder de ca. 420 auteurs die meer dan 2000 bladzijden volschreven trof men niet alleen professionele historici aan, maar vond men ook actores van weleer terug. De receptie van het *opus* was overwegend positief: vooral de vele feitelijke informatie die erin was samengebracht werd hoog aangeslagen. Maar anderzijds brachten de besprekingen van de EVB toch ook de gespletenheid/veelstemmigheid aan het licht die de Vlaamse Beweging sinds jaar en dag kenmerkt - grofweg gezegd: rechts vond het te links, en links vond het te

rechts. Vooral de trefwoorden ‘collaboratie’, ‘repressie’ en ‘amnestie’ en wat daarmee samenhing gaven aanleiding tot harde woorden. Sommige

auteurs werd een te grote betrokkenheid bij de materie verweten, en het verdonkeremanen of zelfs vergoelijken van de minder fraaie bladzijden uit de geschiedenis van de Vlaamse Beweging. Zo werd opgemerkt dat blijkbaar vermeden werd foto's van collaborerende voormannen in uniform te publiceren, hoewel dezen dit kledingstuk nochtans met overtuiging hadden gedragen. Bovendien werd de redactie een ‘al te grote fixatie op de actualiteit en een al te geringe aandacht voor de sociale component van de Vlaamse Beweging verweten’ (1076). De EVB was, hoe kon het anders, kind van zijn tijd. De hervorming van de Belgische staat was in een stroomversnelling geraakt en de weg naar steeds grotere Vlaamse autonomie leek open te liggen. Het werd tijd dat de ‘emancipatiebeweging’, zoals de Vlaamse Beweging zich noemde, zichzelf een overzicht bood van al wie en al wat die doorbraak had mogelijk gemaakt. Enig triomfalisme was de EVB dan ook niet vreemd.

De NEVB is dank zij een overheidssubsidie van zo'n 22 miljoen BEF (ca. 1,2 miljoen gulden) tot stand kunnen komen. Het is ‘Bossche, Luc van den’, toen Vlaams minister van onderwijs die ‘zijn politieke wil doordrukte om de nodige fondsen bijeen te brengen’ en mede daarom in de NEVB (567-568) wordt opgenomen. De leden van de redactie, de bureauredactie en de adviesraad zijn allen op één na universitair gevormd en ook onder de 580 auteurs zijn de professionele, jongere historici ditmaal duidelijk in de meerderheid. Er zijn immers in de voorbije jaren heel wat studenten op een verhandeling over de geschiedenis van de Vlaamse Beweging gepromoveerd; er bestaat zelfs een bloeiend tijdschrift *Wetenschappelijke Tijdingen* dat sinds 1981 uitsluitend aan die geschiedenis is gewijd. Tollebeek kan dan ook in zijn waardevol overzicht van de ‘Historiografie’ spreken van ‘een fase van verwetenschappelijking’ (147). Dit neemt niet weg dat ‘de Vlaams-nationalistisch geïnspireerde historiografie ... als een krachtige onderstroom in het geheel van de geschiedschrijving van de Vlaamse Beweging’ aanwezig blijft. Meer zelfs, ‘de levensbeschouwelijk gemotiveerde strijd om het historisch erfdeel van de Vlaamse Beweging voegde er nog een variant aan toe’; een die ernaar streeft aan te tonen dat de huidige Vlaamse successen toch ook voor een deel aan de inspanningen van de eigen politieke familie te danken zijn. Is de NEVB ook in dat bedje ziek? De redactie was zich in elk geval bewust van het probleem: ze streefde naar ‘een pluralistische samenstelling van de leiding van de encyclopedie’ en wilde ‘in die samenstelling tevens de verscheidenheid van visies en accenten in de onderzoeksmethodes en de interpretaties van de Vlaamse Beweging’ weerspiegeld zien (11). Andermaal problemen van betrokkenheid en distantie dus, zij het dat ze zich ditmaal onder een andere vorm dan bij de EVB het geval was, voordoen. De actores van weleer zijn zo goed als helemaal verdwenen, ze worden ditmaal in uniform afgebeeld. Op pagina 307 (onder ‘Antisemitisme’) wordt zelfs de titelpagina van de brochure ‘Het Jodenvraagstuk’ als illustratie gegeven, een brochure uit 1934 die luidens het onderschrift ‘de onverzoenbaarheid tussen judaïsme en katholicisme suggereert’ en bij Lannoo, Tielt, de uitgever van de NEVB werd gedrukt. De ‘nieuwe’ generatie historici windt er geen doekjes om. Als ze al ‘betrokken’ zijn, is het omdat ze om een of andere reden in de Vlaamse Beweging geïnteresseerd zijn, en slechts in enkele gevallen vanwege van het feit dat ze zelf in die beweging zouden militeren.

Tegen die achtergrond bekeken staan er heel wat moedige bijdragen in de NEVB. De internationale hausse in nationalisme-studies laten onder meer Wils en Van Velthoven toe de Vlaamse Beweging in een vergelijkend en breder conceptueel kader te plaatsen en zo te relativeren. De vele licentieverhandelingen en proefschriften die aan de gebeurtenissen rond de Tweede Wereldoorlog gewijd

werden stellen onder meer Bruno de Wever in staat een nuchtere blik op de collaboratie te werpen en - eindelijk - man en paard te noemen[1]. In dit opzicht is

1 Vgl. zijn 'Wierook tot gaslucht. De beeldvorming over de Vlaams-nationalistische collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog in de Vlaamse historiografie', in: J. Art, L. François, ed., *Docendo discimus. Liber amicorum Romain van Eenoo* (Gent, 1999) ter perse.

de NEVB een ‘summa’ van wat van de Vlaamse Beweging anno 2000 geweten is en gezegd kan worden. Er is de voorbije vijfentwintig jaar heel wat werk verzet en het werd tijd dat die nieuwe inzichten in een verzamel- en naslagwerk werden samengebracht.

Het merendeel van de nieuwe inzichten ligt besloten in de overzichtsartikelen waarvan het aantal, vergeleken met wat in de EVB te vinden was, verdubbeld werd. Het is niet zo dat de oude inhoudstafel gewoon werd overgenomen en met nieuwe ingangen werd aangevuld: de onderwerpen die reeds in de EVB ter sprake kwamen zijn meestal herschreven door de ‘nieuwe’ generatie, en sommige themata werden weggelaten of als onderdeel van een nieuwe, ruimere hoofding behandeld. Duidelijk tijdsgebonden begrippen zijn verdwenen: culturele autonomie, economische decentralisatie, regionalisatie waren spraakmakend in de jaren zeventig maar blijken in 2000 achterhaald en worden ondergebracht bij het nieuwe ‘Staatshervorming’. Andere verdwijningen of herschikkingen zijn niet zo vanzelfsprekend: ‘Sociale bewegingen en Vlaamse Beweging’ en ‘Communistische partij en Vlaamse Beweging’ zijn verdwenen, ‘Christelijke arbeidersbeweging’ en ‘Links-radicalisme’ komen in de plaats. Ook ‘Kongo-Vlaanderen’ vindt men niet meer terug in de NEVB en zoekt men vergeefs onder ‘Emigratie’.

Onder de nieuwkomers zijn er allereerst de vervolledigingen: waar in de EVB enkel de provincies Antwerpen en West-Vlaanderen een aparte behandeling waardig werden geacht, komen nu ook de Oost-Vlamingen, de Limburgers en de Brabanders aan hun trekken. Inzake het buitenland komen nu niet alleen ‘Duitsland’ maar ook ‘Frankrijk’ en de ‘Europese Unie’ aan de beurt. En ook de ‘Vrouw’ krijgt een apart overzichtsartikel, samen met ‘Sport’, ‘Humor’, ‘Film’ en ‘Omroep’. De overige nieuwigheden of uitwerkingen vormen een mooie weerspiegeling van het onderzoek zoals dat in de laatste decennia aan de Vlaamse universiteiten werd gevoerd. Waar de jeugd het in de EVB nog met 27 pagina's moest stellen (‘Studentenbeweging’) zijn er in de NEVB bijna 70 bladzijden overzichtsartikelen gewijd aan ‘Studentenbeweging’, ‘Katholieke Vlaamse Studentenbeweging’, ‘Jeugdbeweging’ en ‘Scholierenbeweging’. Ook de namen onder ‘Emigratie’, ‘Immigratie’ en ‘Monarchie’ baren geen verwondering voor wie enigszins vertrouwd is met de oogst aan doctores van de voorbije jaren, en ‘Brussel’ werd door het Centrum voor de studie van Brussel van 16 (EVB) naar 30 pagina's (NEVB) herschreven. De toeëigening van nieuwe begrippen komt tot uiting in de reeds gesignaleerde artikelen van Wils over het ‘internationaal-comparatief perspectief’ en Van Velthoven over ‘Belgische naties anno 2000’, maar ook de auteurs van ‘Natievorming’, ‘Antisemitisme’, ‘Pacifisme’ en het zeer informatieve ‘Rechts-radicalisme’ blijken op de hoogte te zijn van de internationale literatuur ter zake.

De bijgevoegde cd-rom laat toe dit alles in, weliswaar benaderende[2] maar soms verrassende, cijfers uit te drukken. Zo hebben de 568 auteurs niet allemaal evenveel geschreven. Twee jonge auteurs nemen met 548 notities zowat 10% van alle

2 De percentages zijn berekend op basis van de gegevens geleverd op de cd-rom. De aldaar vermelde cijfers hebben geen absolute waarde maar geven verhoudingen aan. Zo worden de lemmata onderverdeeld naar type (achttien in het totaal, al naargelang ze personen, organisaties, begrippen etc. behandelen). Telt men hoeveel maal alle types samen voorkomen, dan krijgt men als som 4137, hoewel er ca. 5.500 ingangen op de NEVB zijn. Sommige artikels zijn dus niet naar type geklasseerd en bovendien worden andere dan weer soms twee of meer keren geteld, als ze bv. tegelijk als ‘groep’ en ‘organisatie’ kunnen getypeerd worden. Dezelfde moeilijkheid doet zich voor wanneer de klassering naar thema of periode wordt nageteld. De hier aangegeven percentages geven dus slechts een benaderend beeld.

ingangen voor hun rekening. Samen met achttien andere erg productieve collegae staan ze in voor zo'n 2.000 artikels, meer dan een derde van het totaal. Het wekt dan ook geen verbazing dat men onderaan de bijdragen niet altijd de naam terugvindt die men zou verwachten (bijvoorbeeld sub ‘Boerenkrijg’).

Meer dan de helft van alle artikelen betreft persoonsbeschrijvingen (55%), en die zijn samen met periodieken (10%), organisaties en groepen (15%) goed voor zowat acht op de tien ingangen. Van de vermelde figuren is amper 3% geboren in de achttiende eeuw, 63% stamt uit de negentiende eeuw en 35% uit de twintigste. Het merendeel gaf de geest na 1900 (85%), bijna 18% behoort nog tot de levenden.

Gaat men na welke periode het drukst besproken werd dan krijgt men een merkwaardige verschuiving. Ditmaal ligt het accent op onze eeuw (75%; 1914-1918:13%, Interbellum: 25%, 1940-1945: 13%, na WO II: 24%), slechts een kwart gaat over de periode voor de Eerste Wereldoorlog.

Het thematisch klassement (92 items met dezelfde titels als de evenzovele overzichtsartikels) levert alvast een troostende vaststelling op: de betrekkingen tussen Nederland en Vlaanderen komen (op één ander item, de Vlaams-nationale partijen en de Vlaamse Beweging: 5,3%) het meest van al ter sprake: 4,2%, dit wil zeggen meer dan literatuur (3,6%), pers (3,4%), repressie (3,3%) of collaboratie (3%; verzet: 0,5%). Telt men sommige verwante themata samen dan krijgt men een helderder beeld. Het traumatiserende van beide oorlogen blijkt duidelijk uit de 12% waarmee activisme, amnestie, collaboratie, Frontbeweging, repressie en verzet worden bedeeld. Het gewicht van de katholieke zuil komt naar voren uit de 10% christelijke arbeidersbeweging, katholieke partij, katholiek Vlaams studentenverbond, studentenbeweging Leuven en Kerk - bijna het dubbele van wat een ruim gemeten 'vrij gedacht' kan samenbrengen: vrijmetselarij, vrijzinnigheid, socialistische en liberale partij, scholierenbeweging, studentenbeweging Brussel en links-radicalisme zijn goed voor 5,9%.

Bekijkt men het geheel geografisch dan ligt het zwaartepunt duidelijk in Antwerpen (stad en provincie, 5,3%), met *ex aequo* als tweede Brabant (met Brussel) en Oost-Vlaanderen (met Gent) met 3,5%, en aan de staart West-Vlaanderen (2,6%) en Limburg met minder dan 1%. Tot slot een spijtige vaststelling: 'humor' draagt slechts 0,02% van de aandacht weg.

Inhoudelijk veel nieuws dus, en ook qua invalshoek belangrijke verschuivingen. Maar toch schijnen sommige van de kwalen, gesignaleerd bij het verschijnen van de EVB, niet helemaal uitgeroeid.

Enkele daarvan hebben te maken met het hele opzet *an sich*, dat wil zeggen met de ambitie een 'encyclopedie', een naar uitputtende behandeling strevend overzicht te brengen van al wat en al wie met de Vlaamse Beweging uitstaans had ... en heeft. Het kan niet anders dan dat sommigen zich gepasseerd ('waarom sta ik er niet in?') of verkeerd voorgesteld voelen ('moest dit nu echt vermeld worden? Bij X wordt daarover met geen woord gerept...'). In de NEVB wordt aan alle mandatarissen van de uitgesproken nationalistische partijen (Volksunie en Vlaams Blok, aan de laatsten in wel erg neutrale bewoordingen) een notitie gewijd, aan de leden van de andere politieke families maar in zoverre ze 'Vlaams-bewogen' zijn (geweest). Het is uiteindelijk de redactie die over het al dan niet toekennen van die laatste eigenschap beslist en het spreekt vanzelf dat sommigen zich gediscrimineerd voelen[3]. Die moeilijkheden hadden kunnen vermeden worden door in plaats van een 'encyclopedie', een 'historisch lexicon' van de Vlaamse Beweging uit te brengen, en enkel aan inmiddels overleden figuren biografische notities te wijden. Nu heeft de encyclopedie een ambigu karakter: historische wetenschap van de bovenste

3 Zie bv. R. Vervliet, 'De Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging is aangekomen', *De Nieuwe Gemeenschap. Driemaandelijks tijdschrift van het August Vermeylenfonds* (maart 1999) 24-27.

plank maar doorspekt met gegevens die eerder in een ‘Who's who in Flanders’ thuishoren.

Er is van de EVB gezegd dat ze bij buitenstaanders de indruk van een ‘histoire à huis clos’ (E. Gubin) wekte, en ook dit was zeker ten dele gevolg van het door de redactie gekozen uitgangspunt: alles en iedereen die vanuit het standpunt van de Vlaamse Beweging ‘belangrijk’ was

(geweest) verdiende een vermelding. De afspraak was wel dat de notitie enkel de (anti-)Vlaamse activiteiten van de figuur in kwestie zou vermelden, en geen extensieve biografie. Zo gaat bijvoorbeeld de notitie gewijd aan ‘Belpaire’ over de ‘Vlaamse’ bezigheden van deze grote dame, maar wordt over haar vele andere initiatieven en realisaties niets gezegd. Men krijgt dus in vele gevallen geen portret, maar een röntgenfoto of radiogram waarop enkel de ‘Vlaamse’ elementen van het besproken item zichtbaar worden gemaakt. Zoals gezegd wordt in de NEVB in verscheidene overzichtsartikels getracht die bijziendheid te doorbreken en de Vlaamse Beweging in een breder, vergelijkend kader te behandelen. In de andere ingangen valt daarvan echter weinig te bespeuren: zo worden tweehonderd bladzijden lang alle verenigingen en periodieken die met ‘Vlaams(ch)’ beginnen opgesomd (wist u trouwens dat er naast een ‘Vlaamsche Katholieke Landsbond’ ook een ‘Katholieke Vlaamsche Landsbond’ heeft bestaan?) maar men zoekt vergeefs onder ‘Bretagne’, ‘Baskenland’, ‘Catalonië’, ‘Corsica’ naar bijdragen die de Vlaamse Beweging tegen de aldaar werkzame nationale bewegingen zouden afwegen.

Het bij een encyclopedie gebruikelijke alfabetische klassement van de ingangen werkt nog een andere indruk in de hand, namelijk dat de historici van de Vlaamse Beweging het methodologisch individualisme zijn toegedaan. Als de Vlaamse Beweging bestaat dan is dat dank zij de wil, het doorzettingsvermogen en de niet aflatende ijver van individuen en hun verenigingen en periodieken, zo lijkt het wel. Dat ook structurele determinanten in het spel zouden kunnen zijn, komt slechts terloops (sub ‘Demografie’, ‘Economie’) ter sprake. Dat de bij wijlen grote bijval die de beweging bij de bevolking genoot ook te maken had met de tertiarisering van de samenleving wordt wel gesignaleerd, maar niet uitgediept. Dat de Vlaamse eisen ingewilligd werden verband houdt met het economische overwicht van het Noorden des Rijks wordt wel aangestipt, maar niet aangegrepen om bijvoorbeeld vergelijkingen met analoge verschijnselen in het buitenland te maken. Men zou kunnen opwerpen dat dit een onterechte kritiek is, daar een encyclopedie zich niet leent tot een meer systematisch-structurele aanpak, en dat het hier bovendien niet gaat om een encyclopedie van de geschiedenis van Vlaanderen, maar van de Vlaamse Beweging. Blijft toch dat de NEVB voor velen en voor lang de hoofdingang tot de nieuwste geschiedenis van Vlaanderen zal vormen en een bepalende, eerste indruk zou kunnen wekken.

Bepaalde bij het verschijnen van de EVB gesignaleerde lacunes, met name het ontbreken van een sociaal portret van de Vlaamse Beweging, zijn slechts zeer ten dele aangevuld. Er bestaat wel al een sociologie, en zelfs een psychologie van de Franstalige in Vlaanderen, maar op de sociale achtergronden van de Vlaamse bewegers wordt niet systematisch ingegaan. Het overzichtsartikel ‘Geschiedenis van de Vlaamse Beweging’ stelt wel dat de Vlaamse Beweging na 1890 ‘een brede en geradicaliseerde volksbeweging’ (48) was en na 1950 ‘van een minoritaire taalbeweging naar een brede federale hervormingsbeweging’ (72) evolueerde, maar er worden geen cijfers gegeven die deze beweringen ondersteunen. Recent onderzoek heeft uitgemaakt dat drie op vier ingezetenen van Vlaanderen zich op de eerste plaats als ‘Belg’ definiëren, en pas nadien als ‘Vlaming’. Criticasters zouden hierbij smalend kunnen opmerken dat het niet opportuun is in het huidige politieke klimaat, wanneer krantenlezende inwoners van Vlaanderen een maand lang, via met belastinggeld bekostigde advertenties (150 miljoen BEF), worden diets gemaakt hoe mooi het leven in Vlaanderen wel is, de aandacht te vestigen op de relatief dunne sociale basis van de Vlaamse Beweging *sensu stricto*. Echt kwaaddenkende commentatoren zouden eraan toevoegen dat zo aan de dag zou komen hoe de

geschiedenis van de Vlaamse Beweging vooral de geschiedenis is van de succesvolle ontvoogdingsstrijd van een bepaalde subelite, die nu ze aan de macht is gekomen, haar geschiedenis als dé geschiedenis van Vlaanderen naar voren schuift... op staatskosten. Alle Vlaamse scholen krijgen toch een gratis exemplaar van de NEVB toegestuurd en is ‘kennis hebben van de geschiedenis en cultuur

van Vlaanderen' (3153) door het Vlaams parlement niet tot een van de eindtermen voor de eerste graad van het secundair onderwijs uitgeroepen? De Vlaamse overheid huldigt blijkbaar duidelijk een constructivistische opvatting van het begrip 'natie'. Deze en andere Gramsciaanse gemeenheden zouden geen kans maken indien in de NEVB nog meer blijk van zelfreflectie en sociologische analyse zou zijn gegeven.

Veel van de kritiek die men op de NEVB in haar geheel kan uitoefenen vindt dus zijn oorsprong in de ambivalente opzet van het werk zelf: de Vlaamse natievorming beschrijven, en tegelijk zelf als instrument in dat nog steeds aan gang zijnde natievormingsproces gebruikt worden. De NEVB lijkt zo wel het kind van een 'ménage à trois': van de wetenschap, bevrucht door overheid en commercie. Ze werpt een schril licht op de altijd wat precaire situatie van een historiografie die voor haar werkzaamheden in hoofdzaak afhankelijk is van overheidssteun. Ze doet vragen rijzen omtrent de autonomie van de historische wetenschap, en over haar maatschappelijke functie. Het paradoxale van de zaak is wel dat zo goed als alle bijdragen resultaat zijn van ernstig onderzoek en ze in sommige gevallen pas na veel discussie binnen de redactie hun definitieve inhoud hebben gekregen. Aan de beroepseerlijkheid van de auteurs wordt hier niet getwijfeld. Maar het werk in zijn geheel is meer dan de som van die deskundige bijdragen: het geeft een definitie van de Vlaamse Beweging 'εν κυκλω' wat Grieks is voor 'in zijn geheel'. Het geeft aan wie erbij (heeft ge-) hoort(d) en wie niet, aan wie het te danken of te wijten is, wie veel verdienste heeft, en wie minder of zelfs geen, want onvermeld. Het wordt gebruikt ter ondersteuning van een politiek project: gestuurde natievorming, meer autonomie, meer macht in 'eigen' handen, dat wil zeggen in handen van de prominenten van de beweging die deze machtsgreep hebben mogelijk gemaakt, en die dus ook in de NEVB zijn opgenomen.

De geschiedenis en de geschiedschrijving zijn altijd wel gebruikt om andere dan wetenschappelijke doelstellingen te bereiken. De negentiende-eeuwse staats- en natievorming is een belangrijke impuls geweest voor de professionalisering van de historische wetenschap - men denke maar aan Pirenne of Geyl. 'Pure' wetenschap bestaat niet, evenmin als volledig autonome historici. Kijkt men terug naar de hiervoor genoemde voorbeelden, dan valt het op hoe hun wetenschappelijke vruchtbaarheid voor een goed deel aan het thesematige karakter van hun werken is te danken. Ik denk dat dit ook voor de NEVB het geval zal zijn. Ze heeft, vanuit een bepaalde hoek bekeken, een provocerend karakter, ze is niet alleen eruditie en naslagwerk maar ook een *statement*.

Het is aan degenen die het niet met haar invalshoek eens zijn haar van antwoord te dienen. Het is maar zo dat de historiografie uit de gevarenzone zal kunnen blijven, waarheen een te nadrukkelijke belangstelling van hogerhand haar zou kunnen drijven. De kandidaten voor deze pennenstrijd wezen echter gewaarschuwd: de NEVB is een forse dame en heeft een groot gevolg aan deskundige wapenmeesters.

Naar aanleiding van de *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging*

Joep Leerssen

Discussiedossier naar aanleiding van: R. de Schryver, e.a., ed., *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (Tielt: Lannoo, 1998, 3 delen + cd-rom, 3799 blz., ƒ225,-, ISBN 90 209 3039 7 (I), ISBN 90 209 3040 0 (II), ISBN 90 209 3041 9 (III), ISBN 90 209 3527 5 (cd-rom), ISBN 90 209 3042 7 (compleet)).

Enkele jaren geleden confronteerde Thijs Wöltgens ons met een provocerend gedachtenexperiment: Wij Nederlanders zouden, zo stelde hij, meer greep krijgen op onze Europese toekomst als we onze staatkundige soevereiniteit zouden laten varen en van ons land een Duitse bondsstaat zouden maken, een soort Noordrijn-Westfalen of Beieren. De ontdane reacties op zijn *Denkanstoß* maakten één ding duidelijk: veel Nederlanders hechtten eerder uit gevoelsmatige dan uit pragmatische overwegingen aan de vaderlandse soevereiniteit. Kennelijk werd om andere dan *realpolitische* redenen gehecht aan het behoud van de Nederlandse zelfstandigheid; het Kerkraadse speldenprikje maakte duidelijk dat voor velen de staat er primair was om iets te belichamen dat men gevoeglijk de gezamenlijke identiteit, traditie, cultuur of 'nationaliteit' zou kunnen noemen.

Toen ik dit gedachtenexperiment onlangs voor een gehoor wilde herhalen, bevonden zich onder de aanwezigen enkele Vlamingen. Fijntjes merkte één van hen op dat de gedachte om België 'af te schaffen' voor hen helemaal niet zo'n onthutsende werking had. Men was er immers al decennia lang mee bezig, en de gedachte dat er zoiets als 'België' zou moeten blijven voortbestaan teneinde de gezamenlijk nationale of culturele identiteit te incorporeren gold *south of the border* allerminst als vanzelfsprekend - integendeel.

Dat maakt veel duidelijk. Het is nuttig te beseffen hoe verschillend de invloed van het nationale denken is geweest in de twee delen van het Nederlandse taalgebied. De ervaring van de Noordelijke Nederlanden is te vergelijken met die van andere oude, gevestigde natie-staten van vóór de opkomst van het nationale denken - Frankrijk, Engeland en Spanje. Daar heeft de sinds eeuwen bestaande staat een ideële meerwaarde gekregen en aan centraliserend vermogen gewonnen dankzij het nationale denken. In het Zuiden daarentegen is de ervaring met het nationale denken sinds de negentiende eeuw eerder te vergelijken met landen als Finland, Polen, Ierland of regionen als Wales of Bretagne: een divergentie tussen cultureel zelfbesef en officiële staatsidentiteit, *Nationalität* als aanslag op *Staatsangehörigkeit*.

Nederlanders koketteren graag met een paradoxaal idee dat nationaal denken uitgerekend Nederlanders vreemd is. Hoeveel oranje-beschilderde voetbalsupporters ook in anti-Duitse atavismes mogen zwelgen, Nederlanders laten zich graag aanleunen dat ze boven nationalisme staan. Om die reden zal de rechtgeaarde Nederlander dan ook enige reserves koesteren ten aanzien van de Vlaamse Beweging. De IJzertoren is een merkwaardig gedrocht uit de kleffe jaren van het rijke roomse leven waar telkenjare suspect vendelzwaaien plaatsvindt van rechtse rakkers; voor Brusselse straatnamen gebruikt men liever de Frans- dan de Nederlandstalige vorm; en bij de conflicten van de Voerstreek gaat nogal wat onberedeneerde sympathie uit naar de Luiksgezinde partij, die immers als linkse *underdog* in een rechts-Vlaamse context wordt gezien.

Dat is ooit anders geweest. Met name tussen de wereldoorlogen was er in Nederland een grote sympathie voor de Vlaamse Beweging. De werken van Felix Timmermans werden bij een Amsterdamse uitgeverij gepubliceerd; genootschappen zoals het Algemeen Nederlandsch Verbond bloeiden, en tal van intellectuelen zoals Pieter Geyl en Anton van Duinkerken gaven graag blijk van groot-Nederlandse solidariteit met hun gediscrimineerde taalgenoten in het hautain-Franstalige België.

Wat is er sindsdien veranderd? Om te beginnen natuurlijk de oorlogsjaren. In Nederland is het discours van volksnationalisme en Dietsheid volledig en voorgoed door NSB-affiniteiten in diskrediet gebracht. In België is datzelfde discours weliswaar tijdens de bezetting in collaborerend vaarwater terecht gekomen, maar niettemin in zwang gebleven in het kader van de voortdurende strijd om emancipatie. Het resultaat is een niet-aflatende communicatiestoornis. Lieden die zich inzetten voor de gelijkberechtiging van hun taal deden dat met het etnische woordgebruik en de vendelzwaaiende beeldentaal die hier te lande eens en voor al suspect en 'fout' was geworden - en droeg bovendien ook vaak de daadwerkelijk morele last van aanzienlijke collaboratie-uitglijders uit de periode 1940-1944 met zich mee.

De Vlaamse Beweging heeft bijgevolg sinds de oorlog een suspecte indruk op Nederlanders gemaakt. De strijd mocht dan om kwesties van maatschappelijke gelijkberechting gaan, ze werd gevoerd met de terminologie en de retoriek van klef, onsmakelijk volksnationalisme. Weinig Nederlanders zijn dan ook verrast door het succes van een xenofobe, fascistoïde groepering als het Vlaams Blok, die wel gezien lijkt te worden als natuurlijke uitloper van het scala van die etnisch-nationalistische attitudes die bij onze Zuiderburen zo welig tieren.

De *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging* is voor zulke Nederlandse lezers (hopelijk!) een *eye opener*. Ik wil hier slechts heel in het voorbijgaan ingaan op de voor de hand liggende (en reeds veelbesproken) vraag hoe deze zich 'nieuw' noemende encyclopedie zich verhoudt tot haar voorganger, de oude (waaraan trouwens een elegant lemma is gewijd). Welnu: de ongemakkelijkheden en historische belastheden van de Vlaamse Beweging waarop ik hierboven heb gezinspeeld worden in deze nieuwe encyclopedie *sine ira et studio* uit de doeken gedaan. Waar de oude voorloper nog deel uitmaakte van de beweging die haar onderwerp vormde, is de nieuwe afstandelijker en evenwichtiger. De oude moest vaak een eierdans opvoeren om levende personen en oud zeer te ontzien; deze nieuwe versie kan met een koele blik evalueren hoe precies de verhouding is geweest tussen de strijd om ontvoogding en het hellend vlak van 'eigen volk'-denken. Het team dat Reginald de Schryver om zich heen had heeft een dialectische inhaalslag geleverd die bewondering afdwingt - en wel in dubbele zin. Waar de oude encyclopedie nog kreunde onder het ongemakkelijk besef van een 'fout' verleden, dat men overcompenseerde door verongelijking over het onrecht van de repressiejaren (die als lijnrechte voortzetting werden afgeschilderd van het onrecht van *Le Belgique de papa*) zou men nu wellicht een soort oedipale uitschieter naar het andere uiterste verwachten - een ideologische Grote Schoonmaak, een afrekening met de oude mannenbroeders en hun nationalistische beheptheden; maar ook dàt wordt vermeden, en in plaats daarvan biedt deze encyclopedie een buitengewoon genuanceerd beeld, dat de grieven en de zwakheden van de voorbije generaties op evenwichtige wijze in kaart brengt. Artikelen over zaken als daar zijn de collaboratie, de koningskwestie, de repressie en amnestiekwestie, de totstandkoming van de taalgrens met zijn rafelige randjes in de Voer en de Brusselse randgemeenten, zijn uitgerekend dáárom zo prijzenswaardig, aangezien ze gaan over kwesties die nog altijd niet *ad actas* zijn gelegd, die niet tot de 'gedane zaken'

van de verleden tijd behoren maar nog steeds hun schaduw over de hedendaagse communautaire Belgische politiek werpen. Het beeld dat uit deze encyclopedie oprijst van de Vlaamse Beweging sluit zijn ogen allerminst voor de eenkennigheid en politieke missers van het verleden,

maar weet die te nuanceren door ze te plaatsen in de complexe context van de Belgische verhoudingen (er is bijvoorbeeld een zeer verhelderend lemma over '*Belgisch* nationalisme').

Maar het recente verleden, overschaduwd als het is door de erfenis van de bezettings- en repressietijd, is slechts de meest in het oog springende manier waarop deze nieuwe, meer 'volwassen' encyclopedie zich onderscheidt van haar voorganger. Ook in de minder op de recente, c.q. politieke geschiedenis gerichte onderwerpen is er veel prijzenswaardigs en innovatiefs. De bijdragen van Jo Tollebeek en Tom Verschaffel staan er borg voor dat veel aandacht wordt geschonken aan de mate waarin de Vlaamse Beweging op een cultuurhistorisch zelfbesef van romantische snit stoelt, hetgeen een goed begrip van de zaak ten goede komt; de negentiende eeuw komt überhaupt goed uit de verf aangezien de nadruk nu vooral is komen te liggen in iets afstandelijker-constructivistische zin, op de denkbeelden en vormentaal van de Vlaamse Beweging als postromantische ideologie.

Ik wil nog verder gaan en stellen dat we met deze encyclopedie eigenlijk een zeer veelomvattende cultuurgeschiedenis van Nederlandstalig België in handen hebben. De 'Vlaamse Beweging' zoals die hier naar voren komt is niet slechts het verhaal van een klein, sectarisch deel van de Belgische samenleving, maar omvat de geschiedenis van een cultuurpolitieke confrontatie; en zoals bij zovele subalterne culturen vormt die confrontatie met een hegemonische nabuur eigenlijk de hoofdmoot van hun geschiedenis *tout court*. Wie de geschiedenis van Vlaams België schrijft, beschrijft goeddeels de confrontatie met Franstalig België; *a contrario* trekt de geschiedenis van die confrontatie, mits behoorlijk gecontextualiseerd, een fijnmazig historisch sleepnet door die gehele minoritaire samenleving. En behoorlijk gecontextualiseerd is de behandeling inderdaad: de lemmata 'Liberale partij', 'Natievorming', 'Waalse beweging', 'Taalminderheden', 'Vrijmetselarij', 'Vrouw', 'Antisemitisme', alsmede de verschillende topografische artikelen (met name 'Antwerpen') zijn daarvan goede voorbeelden.

Het enige wat deze encyclopedie onderscheidt van een reguliere 'cultuurgeschiedenis van Nederlandstalig België' is natuurlijk de encyclopedische, op alfabetische lemmata geordende opbouw. Dit is geen verhalende geschiedschrijving. Maar naarmate de 'totaliserende' verhalende geschiedschrijving in het huidige postmoderne klimaat *Beyond the great story* aan gezag verliest, is dat niet eens zo'n verlies. Niet alleen is er een mode voor micro-geschiedenissen, veel historische overzichtswerken hebben de laatste decennia al uit eigen beweging gekozen voor een kaleidoscopische mozaïek-ordening van het materiaal (door sommigen de 'videoclip-benadering' genoemd), waarbij een historisch beeld oprijst uit talrijke kleine anekdotes, illustraties, vignetten en schetsen. Het verschil tussen historische overzichtswerken en tentoonstellingscatalogi lijkt steeds meer te verdwijnen. In het geval van de *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, met zijn talrijke kruisverwijzingen en zijn rijke dosering aan breed-thematische overzichtsartikelen, lijkt datzelfde convergentieproces tussen overzichts- en naslagwerken eveneens te zijn ingezet. De uitgeverij heeft hier goed op ingespeeld door het materiaal tevens aan te reiken op cd-rom. De 'hypertekst'-mogelijkheden van dat medium maken het volgen van kruisverwijzingen, het naslaan van thema's en trefwoorden in verschillende contexten, en het zelfstandig vergaren van informatie-items tot een bestand dat aan de eigen kennisbehoefte beantwoordt, wel heel gemakkelijk. De mogelijkheid dat de gebruiker zelf annotaties kan toevoegen was ook een bonus. Ikzelf kon met behulp van de cd-rom heel wat materiaal bijeenzoeken over de 'bourgondische' beeldvorming van Vlaanderen, het 'welig huis', dat zo lang en zo diepgaand de Noord-Nederlandse visie op België en op de

middeleeuwse Nederlanden heeft bepaald (tot en met Huizinga's *Herfsttij* en, jawel, het Brussel van Herman Pleij) - en dat in niet te onderschatten mate ook bleek te beantwoorden (zo stelde ik vast) aan een door de Vlamingen zelf bewust gecultiveerd beeld van de eigen middeleeuwse *roots*.

En de Nederlandse dimensie? Het lemma ‘Nederland-Vlaanderen’ is een goed begin; de Groot-

en Midden-Nederlanders (Geyl, Gerretson, Knuvelder; het ANV) staan vermeld, en enkele grensoverschrijdend-regionale bewegingen zoals de banden tussen de Groot-Kempische cultuurdagen en de vereniging Brabantia Nostra zijn opmerkelijk. Voor de rest zal de gemiddelde Nederlandse gebruiker wel veel informatie krijgen over de Belgische situatie, maar dat zal in eerste instantie moeten leiden tot een beter besef hoe fundamenteel anderssoortig de Vlaamse historische en politieke ervaringswereld is geweest dan de Nederlandse. De prominentie van verenigingen, genootschappen, bonden, liga's, elk met hun eigen tijdschrift (vaak met kloeke en assertief klinkende namen en druipend van verwijzingen naar de Middeleeuwen), mag dan wel eigen zijn aan een op encyclopedische leest geschoeid naslagwerk, maar beklemtoont ook hoezeer de Vlaamse Beweging een minderheidsbesogne was, gedragen door politieke en culturele activisten (ik gebruik die term in de neutrale, niet-Vlaamse zin van het woord...). De Nederlandse lezer zal zijn beter begrip dus moeten laten beginnen met een besef van de diepgaande anderssoortigheid van de Vlaamse politieke en historische cultuur, die zich onder de oppervlakkige gemeenschappelijkheid van de taal verbergt. Dat men de Vlaamse situatie niet met Hollandocentrische maatstaven of referentiekaders tegemoet kan treden, wordt duidelijk; maar deze encyclopedie voorziet gelukkig zelf in de behoefte die ze demonstreert.

Rest echter, bij alle lof, nog dit. De categorie ‘Vlaams’ heeft in de Belgische context altijd vorm gekregen door de tegenstelling ten opzichte van Franstalig België; en dat is de tegenstelling waarop deze encyclopedie zich, begrijpelijk genoeg, concentreert. Echter, naast de tegenstelling Frans-Vlaams is er ook de tegenstelling Vlaams-Hollands, of Vlaams-Nederlands. De vraag rijst of ook dat begrippenpaar ondertussen niet aan nuancering toe is. De verkaveling van het Nederlands taalgebied tussen de huidige landen Nederland en België is niet gelijk aan de gebiedsverdeling van de zeventiende of achttiende eeuw. Die fluctuaties in de afbakening tussen Noord- en Zuid-Nederlands worden in deze encyclopedie nauwelijks gethematiseerd. Dat is tot op zekere hoogte begrijpelijk, aangezien de Vlaamse Beweging vorm krijgt in het België van na 1830; maar het kan ook tot anachronismen en versimpelingen leiden. De stad Maastricht waar Jan-Baptist Verlooij zogenaamd zijn *Verhandeling op d'onacht der moederlijke taal* publiceerde was ook de stad waar in de jaren-1820 fel werd geageerd voor de rechten van het Frans als parlementstaal in het Nederland van Willem I. Regionaal besef in Nederland kreeg na 1830 als vanzelfsprekend een noord-zuid-verloop, met de provincies beneden de grote rivieren als ambigue overgangszone naar België; binnen Vlaanderen echter verliep regionaal verschil veeleer op de west-oost-as van Kortrijk naar Tongeren (de encyclopedie besteedt trouwens relatief weinig aandacht aan Vlaams/Westvlaams particularisme). Ander punt: zoals ik elders heb betoogd was de omgang met extreem-rechts gedachtegoed in Vlaanderen in de periode 1930-1945 niet zo heel verschillend van die in bepaalde gedeelten van Nederlands-Limburg: wantrouwen in de ‘grote politiek’, kortstondig electoraal succes van fascistische groeperingen, effectief bestreden door de rooms-katholieke kerk, en opvallend weinig actieve collaboratie met de jodenvervolgingen tijdens de bezetting. Dergelijke patronen (waartoe men ook ‘politieke cultuur’ zoals cliëntelisme mag rekenen) lijken van Noord naar Zuid te verschuiven maar volgen daarbij geenszins de loop van de huidige staatsgrenzen. Wat bepaalt of verklaart dan die patroonverschuivingen? En kon of wilde het beleid van de Duitse bezetter in Friesland of Limburg op regionale ressentimenten inspelen, zoals dat in Vlaanderen gebeurde? Zulke interregionaalvergelijkende vragen blijven vooralsnog open.

Men zou mogen hopen dat een toekomstige, meer in de geest van *area studies* werkende benadering van cultuurpolitiek in de Lage Landen minder volgens de binaire Belgisch-Hollandse tweedeling tewerk gaat en meer genuanceerd vergelijkend-regionaal werkt, met aandacht voor de grensoverschrijdende patronen tussen de beide helften alsmede de interne regionale variaties binnen elk van de twee. In hoeverre bijvoorbeeld sympathie voor Vlaanderen en de Vlaamse

strijd een specifiek kenmerk was voor de katholieke zuil respectievelijk de katholieke regionen in Nederland blijft een open vraag: de gevallen Van Duinkerken en Knuvelder spreken vóór die hypothese, de gevallen Gerretson en Geyl ertegen. In hoeverre er parallellen en contacten waren tussen de Vlaamse en de Friese Beweging (al dan niet via middelaars zoals Hoffmann von Fallersleben) is eveneens een vraagstuk dat niet in de binaire 'interland' Holland-België kan worden opgelost.

Ook de contextualisering van de Vlaamse Beweging in de geschiedenis van het Europese nationalisme is, ondanks de goede lemmata 'Duitsland-Vlaanderen' en 'Frankrijk-Vlaanderen' nog een desideratum. Zo gaan de kerkhistorische lemmata, ook al zinspelen ze vaak op de afhoudende positie van de hogere clerus ten aanzien van Vlaamse aanspraken, niet in op de bredere achtergrond: dat de Pauselijke Staat ten gevolge van het Italiaanse *risorgimento* verloren was gegaan en het nationalisme mede daarom was veroordeeld als modernistische dwaling.

Maar dat zulke interregionaal-vergelijkende vragen zich nu des te dringender aandienen, moet in laatste instantie toch eerder als verworvenheid dan als tekortkoming van deze *Nieuwe encyclopedie* worden gezien.

Recensies

Algemeen

O.I.M. Ydema, *Hoofdstukken uit de geschiedenis van het belastingrecht. Over de bevoegdheid van de overheid om belastingen te heffen en de plaats daarbij van het Romeinse recht in het bijzonder met betrekking tot de ontwikkelingen in Holland tot aan 1795* (Dissertatie Leiden 1997; Groningen: Wolters Noordhoff, 1997, xii + 301 blz., ƒ89,50, ISBN 90 01 98407 X)

Nederlandse rechtshistorici waren tot op heden van mening dat het Romeinse recht weinig te bieden heeft voor wie geïnteresseerd is in de rechtsgronden voor belastingheffing. Bij de Romeinen zou immers het belang van de heerser de enige grond voor belastingen zijn geweest. Bovendien hebben de Romeinen viereneenhalve eeuw geen (directe) belastingen hoeven betalen, omdat de buit van overwonnen volkeren voldoende opleverde. In wat Ydema noemt ‘het oudste Nederlandstalige fiscaal-juridische handboek’ verwees de achttiende-eeuwse Zutphense jurist Schomaker echter wel degelijk voortdurend naar het Romeinse recht. Ging deze Schomaker - met andere juristen van vóór de Franse Revolutie die hetzelfde deden - dan dus bij de duivel te biecht? Of hadden de eerder bedoelde rechtshistorici ongelijk?

Van een auteur die zo'n vraag stelt mag verwacht worden, dat hij wil aantonen dat dat het geval was. Ydema concludeert inderdaad dat er volgens het Romeinse positieve recht wel degelijk grenzen in acht genomen moesten worden bij belastingheffing. Hij signaleert in zijn boek voorts allerlei parallellen tussen Romeinse en Hollandse belastingen. Terecht waarschuwt hij er echter tevens voor, dat ‘dergelijke parallellen natuurlijk niet hoeven te betekenen dat het Romeinse recht directe inspiratiebron is geweest’ en ‘dat mensen door de eeuwen heen vaak steeds weer dezelfde oplossingen bedenken voor vergelijkbare problemen’ (177). In zijn conclusie oppert hij dan ook dat het Hollandse belastingstelsel, zich ‘misschien’ toch meer ontwikkeld heeft ‘volgens lijnen die afhankelijk waren van wisselende machtsverhoudingen’, en dat we de invloed van het Romeinse recht ‘misschien’ toch niet moeten overdrijven (265).

Voorafgaand aan zijn conclusies heeft hij eerst een overzicht gegeven van het Romeinse belastingrecht (hoofdstuk 2) en van zowel het terugtreden als de herleving daarvan in achtereenvolgens de vroege en de late Middeleeuwen (hoofdstuk 3 en 4); daarna van de ontwikkelingen van het belastingrecht in Holland tot 1581 (hoofdstuk 5) en vervolgens van die in het belastingrecht in het algemeen tot 1795 (hoofdstuk 6). De vraag dringt zich op of dit niet een wat al te ambitieus programma is geweest. De inhoud van de hoofdstukken is niet steeds even overtuigend.

De auteur waarschuwt er bijvoorbeeld voor dat het beeld dat in middeleeuwse en latere commentaren wordt geschetst over de rechtsgronden voor belastingen bij de Romeinen, gebaseerd was op een ‘selectief gebruik van beschikbare bronnen zonder aandacht voor de context’ (28). Niettemin zijn de gegevens voor zijn hoofdstuk ‘Romeins belastingrecht in kort bestek’ primair ontleend aan de twaalfde-eeuwse - met overduidelijke politieke bedoelingen opgestelde - Lex Tributaria. Het hoofdstuk opent ook niet met bijvoorbeeld de Codex Justinianus, maar met Cicero, omdat ‘men’ zich volgens Ydema in de Middeleeuwen zo herkende in Cicero's opvatting dat belastingen regelrecht in strijd zijn met de oorspronkelijke doelstelling van de staat en dat alleen ‘nood’ (*necessitas*) deze wet breekt (9).

In de eerste zin van de slotparagraaf van het volgende hoofdstuk getiteld '*Terugtred* [cursief van mij] van het Romeinse belastingrecht' concludeert de auteur verrassenderwijs dat in de tijd van de Merovingers en de Karolingers de oude Romeinse belastingen *bewaard* zijn gebleven. De lasten stonden 'als voorheen' in 'directe verhouding' tot de productiviteit van de agrarische grond en degenen die er op werkten, aldus Ydema (56). Voordien had hij echter vermeld dat het Romeinse *iugum* als basis voor grondbelasting niet meer bruikbaar was bij 'gebrek aan een

groot en goed georganiseerd overheidsapparaat', en dat een grovere omslagmaat gebruikt werd (49).

In hoofdstuk 5 wordt vermeld dat de veertiende-eeuwse jurist Philips van Leiden onder verwijzing naar de 'Instituten' en de 'Codex' van Justinianus de Romeinse keizer aanwees als de *princeps* die de *majestas* heeft (148). Ydema voegt daar dan aan toe, dat Alain de Lille in 1202 schreef, dat iedere lokale heerser keizer is in zijn eigen rijk (148, noot 59). Dat is voor hem vervolgens voldoende om te concluderen, dat het recht van lokale vorsten op belastingen in Holland vóór 1581 juridisch op Romeinsrechtelijke teksten werd gefundeerd (149).

In datzelfde hoofdstuk wordt de noodzaak voor de Hollandse graaf om beden voor te leggen aan de Statenvergadering in verband gebracht met 'het middeleeuws-Romeinse adagium *quod omnes tangit*' (156). Justinianus heeft namelijk ooit gezegd: wat allen aangaat, moet door allen worden goedgekeurd (93). Dat had weliswaar betrekking op de benoeming van meerdere zaakwaarnemers over een boedel, maar Ydema acht dat dan 'een mogelijk voorbeeld bij het oude gezegde, dat het burgerlijk recht als de vader en de moeder van het belastingrecht moet worden beschouwd' (94). Daarna staat het dan voor hem vast dat de middeleeuwse juristen het *quod omnes tangit*-beginsel 'op de fundamenten van het Romeinse recht' hadden geformuleerd (182). Op bladzijde 203 wordt vervolgens ook de bepaling in de Unie van Utrecht, dat de financiering van de oorlog 'by gemeen advys ende consent' moet worden geregeld, daar als vanzelfsprekend aan gerelateerd. Dit ondanks het feit dat op bladzijde 204 - onder directe verwijzing naar Justinianus' Digesten - ook het diametraal daartegenover staande beginsel *Quod principi placuit, legis habet vigorem* (wat aan de vorst behaagt, heeft kracht van wet) wordt vermeld, waar Filips II zich naar Ydema's oordeel terecht op kon beroepen.

Zinvol is zijn vaststelling in het volgende hoofdstuk, dat Hollandse juristen er in de zeventiende eeuw naar gaan streven voor hun rechtsovertuigingen te verwijzen naar klassieke bronnen (216). Maar zou dat nu ook betekenen dat men in deze tijd werkelijk van oordeel was, dat een belasting niet meer mocht worden geïnd als de oorzaak was verdwenen (*cessante causa*; 226)? Dat was dan toch wel in flagrante tegenspraak met een van de belangrijkste kenmerken van het financiële bestel van Holland, namelijk dat belastingen juist onvermijdelijk wél moesten doorgaan, ook als hun oorzaak (oorlog) allang afgelopen was, omdat daaruit de rente en aflossingen betaald moesten worden op de leningen waarmee de oorlog was gefinancierd.

Ydema heeft kennis genomen van een indrukwekkende hoeveelheid bronnenmateriaal in vele talen op het gebied van de fiscaal-historische ideeëngeschiedenis. Hij heeft de gegevens die zijn boek bevat bovendien op voorbeeldige wijze toegankelijk gemaakt door middel van niet alleen een zeer informatieve personenindex, maar bovendien een uitvoerige zakenindex. Het boek is daardoor zeker een nuttig naslagwerk geworden. Voor een vergroting van ons historisch inzicht, zowel in 'de rechtsbeginselen die de belastingheffing in het verleden hebben geregeerd' (5) als in de wijze waarop verwijzingen naar het Romeinse recht in Holland in de achttiende eeuw moeten worden geïnterpreteerd, had echter een andere, qua periode wat beperktere, maar qua soort bronnen- en literatuurgebruik wat ruimere aanpak misschien de voorkeur verdiend.

W. Fritschy

M.C. van den Toorn, e.a., ed., *Geschiedenis van de Nederlandse taal* (Amsterdam: Amsterdam university press, 1997, 697 blz., *ƒ*99,50, ISBN 90 5356 234 6).

De titel, de gebonden uitvoering en de omvang van de *Geschiedenis van de Nederlandse taal* geven de indruk dat het hier om een standaardwerk over tien eeuwen Nederlands gaat. Het

boek bevat tien hoofdstukken, te weten de inleiding, door drie redactieleden geschreven, gevolgd door hoofdstukken over het Oudnederlands (tot circa 1200), het Vroegmiddelnederlands (circa 1200-1350), het Laatmiddelnederlands (circa 1350-1550), het Vroegnieuwnederlands (circa 1550-1650) en het Nieuwnederlands tussen 1650 en 1880, tussen 1880 en 1920 en van 1920 tot nu. Het negende hoofdstuk is gewijd aan het Nederlands in België en het laatste aan het Afrikaans. Er zijn heel wat vakspecialisten bij het werk betrokken geweest: slechts vier hoofdstukken zijn van de hand van één auteur en er zijn hoofdstukken met vijf of zes medewerkers. Zij hebben bovendien nogal de vrije hand gekregen: ‘De enige richtlijn die de auteurs werd meegegeven, was die van de globale indeling. Telkens wordt in een hoofdstuk in een inleidende paragraaf de externe taalgeschiedenis behandeld; daarna volgt de interne ontwikkeling in de volgorde: fonologie, morfologie, syntaxis, lexicologie’ (5). Dat het resultaat bij zo'n uitgangspunt divers is, viel te voorspellen. De redactie moet zelfs toegeven dat eenheid ontbreekt en dat het werk gezien moet worden ‘als een zo volledig mogelijke verzameling ‘hoofdstukken’ uit de geschiedenis van de Nederlandse taal’ (5). Binnen het bestek van deze korte recensie ga ik in op de gehanteerde periodisering, op de externe taalgeschiedenis en op de vraag wat historici aan het boek kunnen hebben.

De binnen de taalkunde gebruikelijke periodisering is de driedeling Oudnederlands (globaal voor 1200), Middelnederlands (1200-1500) en Nieuwnederlands (1500 tot heden). Binnen het Nieuwnederlands, dat vrijwel vijf eeuwen beslaat, wordt vaak ook het Vroegnieuwnederlands (tot 1700) onderscheiden. De verdeling van de periodes over de hoofdstukken loopt niet parallel aan deze drie- of vierdeling en de daarmee corresponderende jaartallen. Dat hoeft ook niet per se, maar de gebruiker wil wel een verantwoording voor de gekozen opzet. Die ontbreekt echter en ik moet signaleren dat de hoofdstukindeling in sommige opzichten merkwaardig en ongelukkig is. Merkwaardig is de onevenwichtige verdeling van het Nieuwnederlands. Die indeling geeft de lezer bovendien ten onrechte de indruk dat de periode 1880 tot 1920 wel heel bijzonder voor de taalgeschiedenis is. Ongelukkig is de splitsing van de Middelnederlandse periode over de heel verschillend ingerichte hoofdstukken 3 en 4. Er staan in het vierde hoofdstuk uiteenzettingen die voor het gehele Middelnederlands gelden. Ook hadden de beschrijvingen van de interne geschiedenis in de twee hoofdstukken veel beter gecombineerd kunnen worden: de lezer had daarmee een duidelijker beeld van de taalontwikkelingen in de Middelnederlandse periode kunnen krijgen.

Het boek combineert de externe en de interne taalgeschiedenis - op zichzelf een goede zaak. De externe taalgeschiedenis behelst informatie over de politieke en culturele context waarbinnen de taal functioneert. Het is niet zo eenvoudig om te bepalen hoever men daarin moet gaan, maar steeds dient wel de relatie met taal en taalontwikkelingen in het oog gehouden te worden. Uniformiteit is geen absoluut vereiste (voor de ene, wat verder afliggende periode kan meer informatie nodig zijn dan voor de andere), maar we treffen hier toch wel grote verschillen qua omvang en inhoud aan. Terwijl de redactie spreekt van een ‘inleidende paragraaf externe taalgeschiedenis’ constateert de lezer dat de omvang ervan varieert van 10% tot 75% van de betreffende hoofdstukken. De vaderlandse-geschiedeniscomponent is hier en daar zeer omvangrijk. Een oordeel over de uitwerking van talige zaken valt verschillend uit. Gegevens over twee- of meertaligheid binnen een bepaalde politieke constellatie (zoals bijvoorbeeld in hoofdstuk 4) zijn nuttig. Ook de ontwikkeling van een Nederlandse standaardtaal vraagt om toelichting vanuit de externe taalgeschiedenis. Het is echter minder geslaagd wanneer dit op verschillende plaatsen zonder onderlinge afstemming en voldoende verwijzingen gebeurt.

Gegevens over taalstudie zijn ter zake voor zover het gaat om grammatica's of spellingregelingen die hun invloed hebben gehad op het taalgebruik, maar is de behandeling van individuele taalkundigen als in hoofdstuk 6 gerechtvaardigd door eventuele indirecte invloed via het onderwijs?

Historici die zicht willen krijgen op de Nederlandse taalgeschiedenis treffen verspreid door het boek lezenswaardige informatie aan op het gebied van de externe taalgeschiedenis. Ook zijn de belangrijkste taalkenmerken van een bepaalde periode te vinden. Het wordt de lezers echter bepaald niet gemakkelijk gemaakt doordat de hoofdstukken niet op elkaar zijn afgestemd (soms zijn zelfs binnen één hoofdstuk redundantie en gebrek aan eenheid te constateren). Bovendien ontbreekt een register - en dat is toch onvergeeflijk bij zo'n boek. De redactie presenteert deze taalgeschiedenis weliswaar als een verzameling hoofdstukken, maar vakgenoten en belangstellende historici zouden graag zien dat hun eerste indruk dat het hier om een echt naslagwerk gaat, was bevestigd.

Marijke J. van der Wal

P. Schneiders, *Nederlandse bibliotheekgeschiedenis. Van librije tot virtuele bibliotheek* (Den Haag: NBLC uitgeverij, 1997, 392 blz., ƒ139,50, ISBN 90 5483 138 3).

Bijna anderhalve eeuw geleden schreef de historicus W. Moll, volgens het voorwoord van Paul Schneiders, dat er behoefte was aan een overzichtswerk over de Nederlandse bibliotheekgeschiedenis. Hoewel er sindsdien veel geschreven is over het verleden van afzonderlijke bibliotheken, verscheen er geen overzichtswerk. Die leegte heeft de auteur met *Nederlandse bibliotheekgeschiedenis. Van librije tot virtuele bibliotheek* geprobeerd te vullen. In dit boek worden in grote lijnen de ontwikkelingen van tien eeuwen bibliotheken in Nederland beschreven. Onder Nederland wordt het huidige koninkrijk verstaan en de auteur heeft zich beperkt tot voor het publiek toegankelijke instellingen. Schneider heeft zich met name gericht op de wetenschappelijke bibliotheken, maar ook de openbare bibliotheken krijgen in dit boek ruim aandacht. Het boek is ronduit schitterend vormgegeven, in een groene letter, met prachtige reproducties en voorzien van een leeslint en een goudsnede. Maar er is meer dan de vorm dat telt.

In Nederland begint de bibliotheekgeschiedenis relatief laat met de kerstening van de Lage Landen in de tiende eeuw. De eerste bibliotheken waren te vinden in kloosters en kerken en monniken waren betrokken bij het kopiëren van handschriften. De broeders van de Moderne Devotie voegden hier nog een speciaal, commercieel, aspect aan toe, door tegen betaling op bestelling handschriften te kopiëren. Schneider beschrijft vervolgens uitgebreid en gedetailleerd hoe het verder ging met de ontwikkeling van de bibliotheken in Nederland: de komst van universiteiten in Europa, de introductie van papier (in plaats van duur perkament), de stedengroei, de toename van het aantal kloosters en kerken en de betekenis van georganiseerd bestuur voor het geschreven woord. Hij wijst op de tijdens de Renaissance op gang gekomen gewoonte dat rijken hun boeken vermaakten aan instellingen met het oog op studenten, die doorgaans de dure boeken niet konden betalen; op het ketenen van boeken; op de chaotische zestiende eeuw, waarin bibliotheken te lijden hadden onder godsdiensttwisten; op de opkomst van gemeentelijke bibliotheken en onderwijsinstellingen die zich met bibliotheken gingen bezighouden; op de beperkte openingsuren en het weinige geld dat gemeentebesturen uittrokken voor bibliotheken; op de eerste catalogi, waarin de boeken naar grootte waren geordend, en het bijbaantje van bibliothecaris; op bibliotheken die meer leken op musea, doordat recente publicaties doorgaans niet voorhanden waren. Hij behandelt de revolutie

die de Verlichting teweeg bracht in het leesgedrag van velen; het Latijn, dat in de wetenschap werd verdrongen door de landstaal; het ontstaan van commerciële leenbibliotheken, genootschapsbibliotheken en volksbibliotheken. Aan de orde komen de Franse tijd, de Bataafse Republiek, de oprichting van de Nationale

Bibliotheek (de latere Koninklijke Bibliotheek in Den Haag), de invloed van de economische stagnatie rond 1850 en de economische groei die er op volgde, de invloed van de verzuiling en de afname daarvan, en de bibliotheken tijdens de Tweede Wereldoorlog. Hij eindigt met de geboorte van de virtuele bibliotheek (de *Nederlandse bibliotheek en documentatiegids '96/'97* is zelfs op cd-rom bijgevoegd, maar deze cd-rom ontbrak helaas in het recensie-exemplaar). Kortom: in dit boek passeert veel de revue. Een Engelse samenvatting en een trefwoordenregister complementeren het werk.

Hoewel het boek op deze manier inderdaad voldoet aan de wens van de auteur een overzichtswerk te schrijven, voelt de lezer zich verloren in een overweldigend aanbod van gegevens, die niet altijd even gestructureerd worden aangereikt. Bovendien wekt het continu verspringen van werkwoordsvormen van de tegenwoordige naar de verleden tijd en vice versa, zelfs binnen één en dezelfde alinea, de verwarring bij de lezer in de hand.

De auteur heeft er voor gekozen om de tekst niet te voorzien van noten, maar beschrijft in een apart hoofdstuk de literatuur die hij heeft gebruikt. Deze beschrijving roept echter vragen op. Volgens Schneider kunnen diverse reisbeschrijvingen interessante gegevens bevatten. Maar van deze beschrijvingen heeft hij maar spaarzaam gebruik gemaakt en vele heeft hij zelfs niet in handen gehad. Datzelfde geldt voor stedenbeschrijvingen en stadsgidsen. Volgens de auteur zouden vraaggesprekken, met name voor de laatste halve eeuw, bijzondere informatie kunnen opleveren, maar deze vraaggesprekken heeft hij niet gehouden. De lezer blijft aldus achter met de vraag waarom de auteur de gesuggereerde bronnen niet gebruikt heeft.

Schneider hoopt met dit boek specialistisch bibliotheekhistorisch onderzoek te stimuleren, want volgens hem maken tekst en literatuuropgave duidelijk dat er nog veel terrein braak ligt, ‘onderontwikkeld als de bibliotheekgeschiedenis in ons land is’ (375). Hij heeft daartoe met *Nederlandse bibliotheekgeschiedenis. Van librije tot virtuele bibliotheek* zeker een aanzet gegeven.

Harriët E. Koelewijn

P.G. Aalbers, *Justitiae sacrum. Zeven eeuwen rechtspraak in Arnhem* (Utrecht: Matrijs, 1998, 244 blz., ƒ49,95, ISBN 90 5345 119 6).

In de hof der historie is een bloeiende tak van geschiedproductie gevestigd: de werkplaats waar gedenkboeken, in opdracht van de tijd, worden geschreven. Lustra, jubilea en eeuwfeesten geven gerede aanleiding tot het maken van gelegenheidswerken. Een aparte twijg heeft inmiddels zijn bestaan te danken aan instellingen die een nieuw gebouw betrekken. Men ruimt bij zo'n gelegenheid vaak de oude archieven op, maar af en toe is er een helder brein dat op het idee komt het ‘afgesloten’ verleden nu maar eens te laten vastleggen. Het sjabloon is doorgaans gegeven: een fraai ogend boek, met veel illustraties en overzichten van de leidende personen uit de bedrijfshistorie.

Toch geeft dat nog genoeg verschillen te zien. In de reeks gelegenheidsgeschriften, geïnspireerd door de ingebruikneming van nieuwe gerechtsgebouwen - zoals Assen (1995), Zutphen (1989), Winschoten (1988) - springt Arnhem er qua formaat en *scope* uit. In september 1944 werd het justitiegebouw aldaar tijdens de oorlogshandelingen onherstelbaar beschadigd. Het

opschrift *Justitiae sacrum* had zijn wijding verloren. In 1963 werd een nieuw ‘Paleis van Justitie’ in gebruik genomen dat al spoedig te klein bleek. In 1998 volgde de plechtige inwijding van het aangepaste ‘paleis’.

Anders dan de titel op het eerste gezicht doet vermoeden, gaat het in het hier besproken

gedenkboek niet alleen om rechtspraak in Arnhem - in de zin van: over de bevolking van Arnhem - maar om de justitie vanuit Arnhem, uitgeoefend over de bevolking van Gelre. De competente auteur - hij promoveerde in 1979 op een proefschrift over *Het einde van de horigheid in Twente en Oost-Gelderland 1795-1850* - behandelt de ontwikkeling van de stedelijke rechtspraak te Arnhem van ongeveer 1233, het jaar van de verlening van het stadsrecht, tot 1811, toen het gerecht zijn justitiële bevoegdheid kwijtraakte. Verder komt natuurlijk ook het grafelijke hof van Gelre en Zutphen uitvoerig aan de orde in de opeenvolgende perioden. Institutionele aspecten worden besproken, evenals de competentie, jurisdictie, wetgeving, procesrecht en soms zelfs de rechtspraak zelve (casus). Afzonderlijke aandacht besteedt de auteur aan de gebouwen waar recht werd gesproken en aan het gevangeniswezen. Alles bijeen, een leesbaar en informatief boek. Als gedenkboek zeker geslaagd, maar wie het naar wetenschappelijke maatstaven wil beoordelen, stuit op een paar lacunes.

Aalbers heeft zich vrijwel uitsluitend op gedrukte bronnen en literatuur gebaseerd. Een verantwoording van die beperking heb ik niet aangetroffen. Ook al zijn de archieven van het gerechtshof over de periode 1839 tot 1944 verloren gegaan, er zijn toch nog veel gerechtelijke papieren over. Mij treft bovendien een zekere onevenwichtigheid in de behandeling van de stof: het strafprocesrecht (54-94) krijgt veel meer ruimte dan het burgerlijke proces (94-96). Waarom?

Trouwens, wat de strafrechtspraktijk betreft, is er een opvallende discrepantie tussen de waardering van Aalbers zelf en het beeld dat de inleider (op bladzijde 7) en de illustratieredacteur daarvan geven. De vaak misplaatste griezelprentjes (uit martelaarsboeken van buiten Gelre) roepen de beruchte ‘barbaarse en inhumane’ openbare strafvoltrekking op, terwijl de auteur terecht soms een veel genuanceerder interpretatie daarvan geeft (54, 65). Een eventueel ‘nieuw’ beeld kan echter pas goed worden gevormd na moeizame seriële studie van de (straf)vonnissen en -dossiers.

Ook al zou men zich wensen dat de auteur hier en daar wat verder over de Gelderse grenzen had gekeken - bijvoorbeeld in de studies van S. van Ruller over de toepassing van de gratie (1987) en van P. Romijn over de naoorlogse ‘zuivering’ (1989) -, toch is hij er, bij de gegeven beperking en dankzij ijverige voorgangers als Molhuysen en Staats Evers, in geslaagd een nuttig en boeiend verhaal te bieden. Het wordt nu echter wel tijd dat de (rechts)historici de geschreven bronnen gaan raadplegen. Of moeten de archivarissen tot de conclusie komen dat zij, geholpen door de oorlogshandelingen, nog niet genoeg hebben ‘geselecteerd en vernietigd’?

A.H. Huussen jr.

A.B. Mulder-Bakker, M. Carasso-Kok, ed., *Gouden legenden. Heiligenlevens en heiligenverering in de Nederlanden* (Hilversum: Verloren, 1997, xxi +182 blz., ISBN 90 6550 291 2).

In het laatste artikel van deze bundel concludeert een van de auteurs dat heiligen na een vergruizing in de periode 1950-1980 weer helemaal terug zijn. Er vonden aan het einde van 1997 drie tentoonstellingen rond dit thema plaats: in het Catharijneconvent te Utrecht met het onderwerp ‘Bedevaarten in Nederland’, in het Museum voor religieuze kunst in Uden over de heiligenkalender, met de nadruk op Brabantse heiligen, en ten slotte in het Museum van het boek/Meermanno-Westreenianum te Den Haag over legendenverzamelingen. Deze

laatste tentoonstelling, verzorgd in samenwerking met het Hagiografisch werkgezelschap, resulteerde in de bijdragen in deze bundel.

Centraal in deze drie tentoonstellingen stonden de *Legenda aurea*, in de dertiende eeuw in het

Latijn geschreven door Jacobus de Voragine, en haar veertiende-eeuwse, Nederlandstalige bewerking, het *Passionael*. De *Legenda aurea* zal overigens worden uitgegeven in een eigentijdse vertaling. Deze legendenverzameling bracht verhalen van bekende en minder bekende heiligen en de voornaamste kerkelijke feestdagen, geordend volgens de Romeinse kalender, bij elkaar. Traditioneel werd deze verzameling gezien als een van de belangrijkste instrumenten van de kerk om haar officiële leer op een aantrekkelijke wijze onder het volk te brengen. De heiligen moesten een ‘historisch’ voorbeeld geven aan de gewone bevolking van hoe een waar christelijk leven eruit moest zien: zeer deugdzaam, ascetisch en in alles proberend om Jezus na te volgen. In deze gepropageerde vorm dacht de kerk haar greep op de heiligenverering te kunnen behouden.

De bijdragen in deze bundel proberen op een originele wijze een ander licht op dit gegeven te werpen. Zij laten zien dat er naast de officiële heiligen ook tal van plaatselijke heiligen bestonden, die soms tegen de wens van de kerk door de gewone bevolking vereerd werden. Onder hen waren de legendarische stichters van de eerste bisdommen en kloosters. Ook waren er nog levende heiligen, charismatische figuren, die gewoon als leek tussen de mensen woonden. Ten slotte werden vooral ook mythische heiligen verheerlijkt, van wie de overblijfselen in de buurt van dorpen en gehuchten gevonden en naar de plaatselijke kerk overgebracht waren. Men kon deze heiligen vaak ook nog ontmoeten bij een grote boom, op de hoeken van wegen of bij een bron. Deze heiligen spraken in hun eenvoud, hun aardsheid en hun mystieke kracht zeer tot de verbeelding van de gewone bevolking. Zij waren nauwelijks grijpbaar voor de kerk en haar officiële leer. De beschrijving van hun leven vond men vooral terug in de legendenverzamelingen die in de eigen taal geschreven waren, zoals het *Passionael*. Later werden ze ook opgenomen in de eerste gedrukte verzamelingen van heiligenlevens.

De thesis dat het bij de heiligenverering om meer ging dan alleen een beschavingsoffensief van de kerk van bovenaf wordt in deze bundel zeer goed onderbouwd; soms zelfs op een zeer verrassende wijze, zoals in de bijdrage ‘Heiligen, gebeden en heiligengebeden’ (151-163) van Johan Oosterman over het gebed tot heiligen. Aan de hand van een inventarisatie van het soort gebeden dat men in handschriften terug kan vinden, laat hij goed zien hoe deze te gebruiken zijn als bron van kennis over de laatmiddeleeuwse vroomheid.

Daarnaast wordt in de verschillende bijdragen vooral ook aan de hand van bronnen zoals heiligendevoties, graftombes, reliekhouders, schilderijen, miniaturen, houtsnedes, muurschilderingen, handschriften, incunabelen en gebrandschilderde ramen de invloed van vooral de *Legenda aurea* op de beeldtraditie weergegeven. Vaak is niet rechtstreeks te bewijzen dat er zo'n directe beïnvloeding bestaat. Maar gezien de grote populariteit en verspreiding van het boek, kan men in zijn algemeenheid stellen dat de *Legenda aurea* als een belangrijke bron van inspiratie beschouwd kan worden voor heiligenafbeeldingen uit de late Middeleeuwen.

Een vreemde stroom van heiligen passeert ten slotte in deze bundel de revue: Martinus van Tours, de Romeinse officier; Karel de Grote, de keizer; Cunera, de heilige van Rhenen; Beatrijs, de prostituée; en Liedewij, de ijsheilige. Titus Brandsma en Peerke Donders als paters sluiten een lange rij. Allen blijven ze iets aantrekkelijks houden. De auteurs slagen er in deze bundel wonderwel in, het begrip ‘heilige’ tot leven te brengen: niet als wereldvreemde, bovennatuurlijke wezens door de kerk als voorbeelden gepropageerd, maar als wezens die mensen aanspreken in hun eigen tijd en in hun eigen behoeften. Als heiligen, volgens een van de auteurs van deze bundel, in de toekomst weer gewaardeerd zullen worden, dan is het

waarschijnlijk hierin. Verder historisch en kunsthistorisch onderzoek naar de heiligenverering is dan ook wenselijk.

Marc van Kuik

J. Spaans, *Armenzorg in Friesland, 1500-1800. Publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden. Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen* (Hilversum: Verloren, Leeuwarden: Fryske akademy, 1997, 400 blz., ƒ59,-, ISBN 90 6550 574 1).

Kleine oorzaken hebben vaak onverwachte gevolgen. De voogdij van het Ritske Boelemagasthuis te Leeuwarden, in de zestiende eeuw ontstaan uit het Zoete Naam Jezus-gilde, raakte in de jaren tachtig geïntrigeerd door de herkomst van dat gilde met de 'mystieke' naam en besloot in 1991 er een onderzoek aan te doen wijden. Er werd een consortium van vier eeuwenoude fundaties gevormd en met de opbrengst van het kennelijk nog ruim beschikbare kapitaal werd een historica in betaald dienstverband aangetrokken. Via een sociaal-historische studie van het gasthuis zelf groeide dat onderzoek uit tot een globaal project over de armenzorg, eerst in Leeuwarden en vervolgens in de zes grotere Friese steden, waarna het uitmondde in een synthese over drie eeuwen. Weten we nu waar dat gilde vandaan komt? Ja en nee. De aard van het antwoord zet de toon van het boek. Spaans neemt genoegen met het gegeven dat het om een gebedsbroederschap ging die kort voor 1528 de plaats van het opgeheven Sacramentsgilde blijkt te hebben ingenomen. Wat haar interesseert zijn de uitdelingen aan de armen die dat gilde verrichtte, niet de religieuze cultuur rond de Naam Jezus als exponent van geestelijke idealen, noch de kritiek op de sacramentsverering, die ze laconiek constateert. Of de voogdijleden die sociale vorm van bestaansverheldering voldoende vinden terwijl hun aanvankelijk een meer culturele voor ogen stond, kunnen alleen zij ons zeggen.

Desondanks mogen ze blij zijn met het resultaat. Er ligt een fors, royaal door archiefonderzoek onderbouwd boek op tafel dat een breed, synthetisch beeld schetst van de belangrijkste instellingen van stedelijke armenzorg in het gewest Friesland tot aan de reorganisaties tijdens de Bataafse Republiek (want ondanks een korte excurs daarover kan als eindjaar beter 1795 worden gelezen). Een en ander steeds tegen de achtergrond van de ideeën die voogden en magistraten koesterden over de armen en over de beste manier om ze minder arm te maken, minder zichtbaar, minder intolerabel, of minder bewust van hun rechten of voorrechten. De term 'armen' wordt hier in de oude zin van het woord gebruikt. Hoewel door dit boek heen vele bezits-, werk- of inkomenslozen wandelen, dus armen in onze financiële zin van het woord, komen we minstens evenzoveel behoeftigen in een bredere betekenis tegen, dat wil zeggen personen zonder stand, staat of steun die, gegeven de corporatieve ordening, het particularisme en de zorgtradities, om andere redenen zorg, hulp of bijstand behoefden: vondelingen, wezen, weduwen en bejaarden, gekaapte zeelieden die losgeld nodig hadden, militairen die van hun soldij niet konden leven, daklozen, zwervers, landlopers en bedelaars, pelgrims, vluchtelingen, passanten, arbeidsmigranten en vreemden zonder recht op plaatselijke onderstand, tuchtelingen, invaliden, pestlijders, leprozen en geesteszieken. Per saldo komt zo heel de onderrand van de samenleving in beeld, waarbij we moeten aantekenen dat die oude 'armoede' minstens even dikwijls situatiegebonden was als in sociaal-economische structuren of conjuncturen geworteld. Zeker bij de burgerweeshuizen en proveniershuizen ging het vaak meer om een vorm van standsbehoud dan om armenzorg in strikte zin.

Dit boek gaat echter niet over de armen zelf, maar over de armenzorg, de vormen en instellingen daarvan en de ontwikkeling van de ideeën daarover in Friesland. Mensen van vlees en bloed komen er niet veel in voor, en als we ze tegenkomen heten ze 'een weduwe', 'een arme joodse vrouw' of 'een in Turkse slavernij geraakte

man’. Zelfs de armenvoogden en regenten blijven goeddeels naamloos. Slechts een hoer met de bijnaam Flodderkut heeft recht op een stukje persoonlijke identiteit (98), zij het niet op een plaats in het register. Dat bevordert de herkenbaarheid van de betrokkenen als sociale groep niet, noch de levensnabijheid van de analyses, maar wellicht was dat ook niet de bedoeling. Het is overigens niet zo dat de instellingen voor

armenzorg in Friesland tot nu toe onderbelicht waren gebleven. Integendeel, er bestaan enkele goede tot uitstekende monografieën. De meerwaarde van dit boek ligt dan ook in het totaalbeeld van de armenzorg voor het hele gewest en in de grote lijnen die het door drie eeuwen heen trekt. Weliswaar gaat het in hoofdzaak over de zes grotere steden, maar in tekst en noten komen tal van voorbeelden uit de overige plaatsen voor. Spaans' aanpak is voldoende genuanceerd om van nieuw bronnenonderzoek naar zulke plaatsen geen wezenlijke bijstelling te verwachten.

Naar opzet volgt het boek in grote lijnen de reeds bekende periodisering, maar met een sterk accent op de doorwerking van het humanisme sedert de zestiende eeuw. De humanistische hervorming van de armenzorg behelsde een centralisatie ervan in de handen van de lokale burgerlijke overheid. Door een rationeler beheer van de fundaties en door arbeidsplicht op te leggen kon zij meer armen ondersteunen, misbruik tegengaan en de zichtbare vormen van armoede uitbannen, op de eerste plaats de bedelarij. Na de Opstand werd deze politiek van rationalisatie en disciplinering in grote lijnen voortgezet. Maar nu kreeg de stedelijke magistraat ook de financiële middelen in handen om een samenhangend systeem van voorzieningen in het leven te roepen. De erkenning van de gereformeerde kerk als de enige publieke kerk (1651) leverde vervolgens een probaat instrument om de dissenters uit te bannen en religieuze uniformiteit te bevorderen. In Friesland bemoeiden ook de Staten zich al vroeg met de armenzorg: door provinciale wetgeving (het bedelverbod), beheer van de genaaste kloostergoederen, voorschriften over uitkeringen, en inrichting van provinciale instellingen zoals een centraal tucht- en werkhuis. Desondanks hadden de verschillende instellingen voor armenzorg (de stadsarmvoogdij, de gereformeerde diaconie, de wees- en gasthuizen, de particuliere stichtingen, de sluikvormen van confessionele armenzorg door de katholieken en de dissenters) in elke stad een andere configuratie en droegen ook de ontwikkelingen steeds een sterk lokaal karakter. In de derde periode, vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw, veranderde niet het systeem maar raakte de humanistische theorie van sociale cohesie wat op achterstand: de armenzorg werd meer groepsgebonden. Ze maakte een proces van confessionalisering door dat de restarmen, niet verzorgd door een kerk, gilde of corporatie, overliet aan de stedelijke armvoogdij. Dat leidde niet alleen tot nieuwe verkokering maar ook tot verharding van de sociale verhoudingen en verlies aan lokale solidariteit. Terecht wijst Spaans op het grote belang van de diaconie voor de huiszittende kerkarmen - nogal verwaarloosd door de gangbare instellingshistoriografie. De stadsarmen waren er echter slechter aan toe. Zij moesten maar werken en er werd steeds nauwer op hen toegezien, al ontlook enige aandacht voor hun sociale verheffing.

Kan het Friese beeld dat van de armenzorg in heel de Republiek corrigeren, zoals Spaans aan het slot voorzichtig suggereert? Ik vraag het mij af. Friesland lijkt juist door zijn bestuurlijke centralisatie en zijn vroege invoering van het humanistisch hervormingsprogram globaal op andere gewesten voor te lopen (68). Spaans tekent daar tevens bij aan dat modernisering ten onrechte vaak aan religie (dus aan de Hervorming) is gekoppeld, terwijl de koppeling eerder sociaal van aard was (dus aan het spanningsveld tussen de stedelijke magistraat, op collectieve zorg gericht, en de groepsbelangen van de elite, die het familiekarakter van hun stichtingen wilde sparen, later van de kerken). Juist de elite nam in Friesland echter ook weer een bijzondere plaats in. Aandacht verdient echter de correctie die Spaans aanbrengt op het globale beeld van een al te ruimhartige armenzorg dat rond 1800 opgeld deed. Zij maakt aannemelijk dat dit vooral de diaconiearmen, niet de stadsarmen betreft. Zo'n conclusie vormt een vruchtbaar uitgangspunt voor een meer

gedifferentieerde aanpak van de armenzorg elders, waarvan dit boek het voortaan onontkoombare model schetst.

Willem Frijhoff

M.C. 't Hart, J. Jonker, J.L. van Zanden, ed., *A financial history of the Netherlands* (Cambridge, etc.: Cambridge university press, 1997, xiii + 232 blz., £40,-, ISBN 0 521 58161 3).

Onder de titel A *financial history of the Netherlands* zijn zes opstellen bijeengebracht die een overzicht geven van de financiële geschiedenis van Nederland van de zestiende eeuw tot 1990. Doel van deze uitgave is recente onderzoeksresultaten, waarvan sommige niet eerder in druk zijn verschenen, voor buitenlandse onderzoekers toegankelijk te maken. De auteurs behandelen de ontwikkelingen in het monetaire systeem, het bankwezen en de overheidsfinanciën en wel in het bijzonder hebben zij gekeken naar de invloed van overheidsorganen op het financiële en monetaire systeem. Daarbij onderkennen zij de volgende perioden: van circa 1550 tot de Opstand in 1572, de tijd van de Republiek (1572-1795), de wording van de nationale staat (1795-1848) en Nederland als natie (1848-1990).

De drie redacteuren schreven een uitgebreide inleiding en tekenden voor het afsluitende hoofdstuk. Elke bijdrage vormt een afgerond hoofdstuk en is voorzien van een beperkte annotatie. De bundel als geheel bevat een uitgebreide bibliografie. Verder zijn er verscheidene grafieken en tabellen in opgenomen. Een verklarende woordenlijst en een register complementeren deze publicatie.

In de eerste bijdrage verklaart M. 't Hart de verdiensten van de zogeheten financiële revolutie in de zestiende eeuw. Onder de Habsburgers was in de Nederlanden een proces van centralisatie van de overheidsfinanciën op gang gekomen, waaraan evenwel de Opstand een einde maakte. De jonge Republiek, een confederatie van in hoge mate soevereine gewesten, worstelde vervolgens met de financiering van haar hoge oorlogsuitgaven. De centrale overheid beschikte, gezien de fiscale autonomie van de gewesten, over weinig fiscale instrumenten, maar een oplossing werd gevonden in het invoeren van een lange-termijn staatsschuld. Dit gecombineerd met relatief regelmatige belastinginkomsten gaf de Republiek al vroeg een modern financieel bestel, zij het dat het muntwezen gedecentraliseerd was. De Republiek telde maar liefst veertien munthuizen en de muntcirculatie was dan ook zeer heterogeen. Met het oog op de buitenlandse handel werd echter de negotiepenning geïntroduceerd, zo blijkt uit de bijdrage van P. Dehing en M. 't Hart over het gewestelijk geld- en bankwezen tot 1800. Tijdens de Republiek belegde de rijke Nederlandse elite steeds meer geld in (nieuwe) staatsleningen en buitenlandse activa. Amsterdam ontwikkelde zich tot een financieel centrum, waartoe ook buitenlandse overheden zich in de achttiende eeuw wendden voor (goedkoop) Nederlands kapitaal. Het moeizame transformatieproces van gewestelijke naar nationale overheidsfinanciën wordt vervolgens beschreven door W. Fritschy en R. van der Voort. De Bataafse Revolutie (1795) maakte een einde aan de gewestelijke soevereiniteit, waarna het nieuwe gezag de centralisatie van de overheidsfinanciën ter hand nam. De auteurs constateren dat dit proces aanvankelijk geenszins voordelig was voor de toch al deplorabele staatsfinanciën, een erfenis uit het oorlogsverleden. Vervolgens werden onder koning Willem I verscheidene fiscale, monetaire en constitutionele hervormingen doorgevoerd, daarmee voorwaarden scheppend voor de latere economische groei. Het geld- en bankwezen volgde de economische ontwikkelingen op de voet, zo blijkt uit de bijdrage van J. Jonker. Met de opheffing in 1798 van alle munthuizen, met uitzondering van die te Utrecht, werd ook de centralisatie van het muntwezen in gang gezet. Toch zou de muntcirculatie nog lang problematisch blijven. De reeds vroeg in Nederland goed ontwikkelde financiële markten hebben er waarschijnlijk toe bijgedragen dat een nationaal bankwezen relatief laat - tussen 1860 en 1890 - tot ontplooiing kwam. Zo vestigde de

Nederlandsche Bank vanaf 1865 als eerste een landelijk kantorennet, ontwikkelde zich een nationaal prolongatiesysteem en ontstonden de eerste algemene banken. *En passant* rekent de auteur nogmaals af met de opvatting dat de negentiende-eeuwse bankiers meer interesse toonden voor overheids-

papier en buitenlandse investeringen, dan voor de ontwikkeling van de vaderlandse industrie. Vervolgens behandelt J.L. van Zanden de structurele ontwikkeling van het bankwezen en de rol van de centrale bank in de periode 1914-1940. De ontwikkeling van het bankwezen in Nederland in de jaren 1906-1920, waarbij sprake was van een expansie van de algemene banken en de oprichting van de vele spaarbanken en coöperatieve banken, kenschetst hij als een bancaire revolutie, waarna een periode van stagnatie volgde. Daarnaast besteedt hij aandacht aan het monetaire beleid tijdens het interbellum en aan het debat rond de Gouden Standaard. In het laatste opstel beschrijven J. Barendregt en H. Visser de naoorlogse financiële reconstructie en de invloed van het overheidsbeleid op de verdere monetaire ontwikkelingen. Zij gaan dieper in op de nieuwe positie van de Nederlandsche Bank als toezichthouder op het bankwezen. Tot slot staan zij stil bij de plaats van het nationale monetaire beleid in de voortschrijdende economische en monetaire samenwerking binnen Europa.

Financiële geschiedenis staat in Nederland na enkele jaren van betrekkelijke stilte als onderzoeksterrein weer volop in de belangstelling. Deze bundel is hiervan het tastbare bewijs. In tegenstelling tot vele andere, met name oudere geschriften bestrijkt deze uitgave een langere periode. Door de gekozen opzet was het mogelijk om vier eeuwen financiële geschiedenis in compacte vorm voor een internationaal publiek toegankelijk te maken. Voorts biedt het werk ons aan de vooravond van de EMU en de euro tal van aanknopingspunten voor verder onderzoek naar bijvoorbeeld voorlichting over en reacties op de invoering van een nieuwe munteenheid in het verleden. Het is overigens jammer, dat de auteurs geen kennis hebben kunnen nemen van het in 1996 verschenen *Van tresorier tot thesaurier-generaal. Zes eeuwen financieel beleid in handen van een hoge Nederlandse ambtsdrager*, onder redactie van J.Th. de Smidt en anderen, waarin, weliswaar vanuit een ander perspectief, ook de relatie tussen staatsstructuur, overheidsfinanciën en economische en financiële ontwikkelingen over een langere periode wordt behandeld. Dit werk laat zien hoe de diverse ambtsdragers reageerden op de veranderende omstandigheden. Een tweede opmerking betreft het debat rond de Gouden Standaard. Hoewel dit onderwerp terecht is opgenomen, is deze paragraaf (6. 3. 4) door zijn meer historiografisch karakter een enigszins vreemde eend in de bijt geworden. Een laatste kanttekening betreft het grote aantal Nederlandstalige publicaties in de bibliografie. Vaktechnisch is deze aanpak weliswaar correct, maar praktisch gesproken kan een buitenlandse onderzoeker voor wie dit werk primair is bedoeld niets met bijvoorbeeld het preadvies van Boissevain (1902). Dit alles neemt niet weg dat deze verzorgde uitgave ruimschoots voldoet aan de beoogde opzet en de liefhebber een schat aan informatie biedt over een boeiend onderzoeksterrein.

J. Mooij

A. Vos, e.a., ed., *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad, 1629-1990* (Zwolle: Waanders, 's-Hertogenbosch: Stadsarchief, Boekhandel Adr. Heinen, 1997, 463 blz., *ƒ*69,95, ISBN 90 400 9867 0).

Het schrijven van stadsgeschiedenissen - veelal met omvangrijke subsidies van gemeentebesturen - grijpt de laatste tijd als een epidemie om zich heen. Deze trend kan moeilijk los worden gezien van de invloed van de sociale wetenschappen op de geschiedschrijving van de laatste decennia, die de historicus tal van nieuwe

thema's in het sociale en culturele, maar ook in het politieke domein heeft aangereikt. Veelal bleken deze thema's juist op het lokale niveau goed bestudeerbaar. Ook in dit boek is deze invloed merkbaar door de grote aandacht voor sociale en sociaal-culturele onderwerpen. Daarnaast brachten de sociale wetenschappen

methodologische vernieuwing door de invoering van nieuwe begrippen, onderzoekstechnieken en verklaringsmodellen. Deze trend heeft de Bossche geschiedschrijving helaas slechts bereikt in de vorm van een bepaald jargon, met name in het laatste hoofdstuk. ‘De Bossche Arena is een dynamisch ritueel strijdperk van paradoxale identiteiten, die al naar gelang sociaal-culturele groep en context anders ingevuld en beleefd kunnen worden met megalomaan-globaliserende en knus-localistische, multiculturele en ‘eigen’ alsook traditionalistische en futuristische verwijzingen’, schrijft Gerard Rooijakkers in de allerlaatste zin van dit laatste hoofdstuk. Wat dit met de daaraan voorafgaande geschiedenis van Den Bosch, ja met geschiedschrijving *überhaupt* te maken heeft, blijft mij een raadsel. Rooijakkers valt met zijn slothoofdstuk over ‘de verbeelding van een stad’ echt uit de toon. Gelukkig hebben de auteurs en de redactie in de hoofdtekst zich verre gehouden van ‘dynamische rituelen’ en ‘paradoxale identiteiten’ en gewoon een helder, overzichtelijk boek tot stand gebracht, waarin de geschiedenis van de stad in een beproefde indeling naar aspecten en perioden is geordend. In drie delen van elk ongeveer 100 pagina's komen het *Ancien Régime* (1629-1800), de negentiende en de twintigste eeuw aan de orde. Elk deel bestaat uit vijf hoofdstukken die per deel dezelfde aspecten behandelen: geografie en ruimtelijke orde, economie en bevolking, zorg en samenleving, politiek en bestuur, godsdienst en cultuur.

Het boek geeft een geschiedenis van Den Bosch in de zin dat er een consequent en systematisch overzicht wordt gegeven van de ontwikkelingen per aspect. Daaruit leren wij welke bijzondere positie de stad had als militaire, bestuurlijke en economische voorpost van de Republiek in de Generaliteitslanden tot 1795; hoe Den Bosch een rol vervulde als hoofdstad en regionaal centrum van Oost-Brabant (de Meierij); dat de bevolkingsontwikkeling tot ver in de negentiende eeuw gering was; dat de Bossche armenzorg van oudsher goed georganiseerd was; dat er na de verovering van de stad in 1629 merkwaardige godsdienstige verhoudingen waren met een protestantse minderheid in de bestuurlijke bovenlaag; dat Den Bosch na 1853 een bolwerk van katholieke herleving werd, maar dat die positie na de jaren 1960 snel afkalfde. Bijzonder fraai en verhelderend zijn de kaarten in de hoofdstukken over de ruimtelijke ontwikkeling van de stad. Deze vielen blijkbaar zo in de smaak bij het publiek dat de uitgever een aparte uitgave heeft verzorgd, waarin de zwartwitkaarten in het boek nogmaals in kleur zijn afgedrukt.

Door een strakke indeling heeft de redactie een onevenwichtige behandeling van de stof door een veelheid van auteurs en inzichten willen voorkomen. Daarmee heeft zij recht gedaan aan het aloude ideaal van orde en alomvattendheid, maar het is de vraag in hoeverre de behoeften van de historische consument, *in casu* de wetenschappelijk geschoolde historicus aan de ene en de geïnteresseerde Bossche burger aan de andere kant voldoende worden bevredigd. Ik ben bang dat dit voor geen van beiden het geval is. Als wetenschapper mis ik daarvoor te veel analyse en verklaring. Er is weliswaar volgens beproefd schema gepoogd alle aspecten te beschrijven, maar deze aspecten worden volstrekt gescheiden van elkaar behandeld. Op die manier komen mogelijke verklaringen die gevonden zouden kunnen worden in samenhangen tussen in verschillende hoofdstukken beschreven verschijnselen niet aan bod. Naar zulke samenhangen is ook niet gezocht: de redactie heeft gestreefd naar een integrale - in de zin van alomvattende - beschrijving van de stof, maar niet naar integrale - in de zin van samenhangende - analyse. Mede als gevolg daarvan ontbreken centrale thema's en rode draden waaromheen die samenhangen geconstrueerd hadden kunnen worden en die het boek voor de analytisch ingestelde historicus een zekere spanning hadden kunnen geven. Dat is jammer, maar gezien de veel grotere doelgroep van de redactie - de lezende Bosschenaar - wel te billijken.

In hoeverre wordt die doelgroep nu wel op zijn wenken bediend? Als niet-Bosschenaar kan ik mij opstellen als onwetende leek en proberen na te gaan op welke wijze het boek mijn beperkte

kennis van Bossche verschijnselen kan verdiepen. Uit familie-overlevering weet ik dat de grootvader van mijn partner het beroep van edelsmid in Den Bosch uitoefende, doch in de jaren dertig werkloos was. Na enig zoeken (een zakenindex ontbreekt!) ontdekte ik op bladzijde 316 dat de goud- en zilversmederij in 1930 inderdaad een belangrijke bedrijfstak was en op bladzijde 333 dat B&W in 1922 steun gaven aan werkloze goudsmeden. Ook weet ik door een eenmalig bezoek aan de Sint-Jan dat er in Den Bosch een nogal curieuze vorm van Mariaverering bestaat. Onze Zoete Lieve Vrouwe kon ik wel via de index vinden. In het exuberante laatste hoofdstuk van Rooijakkers leren wij op bladzijde 411 en 412 dat de verering van haar beeld dateert uit de veertiende eeuw en dat die verering later veel spotlust van protestanten opriep. In eerdere hoofdstukken (241-242 en 250) hadden wij al kunnen vernemen dat haar beeld bij het herstel van de Bossche bisschopszetel in 1853 terugkwam uit Brussel, waar het blijkbaar tot dan toe verbleef; en verder op bladzijde 382 dat de verering van dit beeld in de eerste helft van deze eeuw door de geestelijkheid sterk werd gepropageerd en uitgebreid, en in 1953 - letterlijk - in een nieuw jasje gestoken.

Deze willekeurige voorbeelden maken duidelijk dat het boek geen afgeronde, laat staan chronologische verhalen over bepaalde typische Bossche verschijnselen geeft. De Bossche geschiedenis wordt verteld aan de hand van algemene noties als ‘de economische structuur’, ‘godsdienst en cultuur’, ‘de ruimtelijke orde’, et cetera. Sommige auteurs slagen erin om het typische van Den Bosch in hun verhaal te verwerken, anderen plaatsen de Bossche ontwikkelingen zo nadrukkelijk in het kader van algemene processen als ‘de industrialisatie’ of ‘de groei van de eenheidsstaat’, dat bij wijze van spreken voor Den Bosch iedere andere middelgrote provinciestad zou kunnen worden gelezen. Ik kon mij niet aan de indruk onttrekken dat bij deze auteurs een didactisch en educatief doel voorop stond: de stadsgeschiedenis lijkt dan meer een instrument om de lezer in te wijden in deze algemene processen dan in de concrete ontwikkelingen in de stad zelf. Het meer aangehaalde slothoofdstuk van Rooijakkers is hiervan misschien het duidelijkste voorbeeld. Het boek was voor de niet-historicus hanteerbaarder geworden, als er in het strakke compositieschema ruimte was gecreëerd om bepaalde typische Bossche zaken diachronisch uit te diepen (enkele willekeurige suggesties: de geschiedenis van de godshuizen, de Sint-Jan, de Mariaverering, de sigarenindustrie, Den Bosch en het water).

Misschien vindt de ‘gewone’ lezer wat weinig feiten en verhalen, met enige moeite kan hij of zij wel veel leren over zijn of haar stad. Hoewel de stijl nergens gemakkelijk of populair is, zijn de redacteuren erin geslaagd een helder en leesbaar boek te produceren. Er is geen noodzaak om het van A tot Z te lezen; men kan er goed in bladeren en af en toe een hoofdstuk of passage tot zich nemen. Ook de uitvoering met vele goed gekozen illustraties is aantrekkelijk. Wat dit betreft is deze stadsgeschiedenis zonder meer navolgenswaardig. Of het *überhaupt* mogelijk is aan de hierbovengenoemde bezwaren tegemoet te komen, moet de praktijk van de geschiedschrijving van andere steden leren. Naar ik heb vernomen is een van de redacteuren van dit boek - Maarten Prak - ook betrokken bij de voorbereidingen van zo'n project voor Amsterdam. Dat zal een aardige *test case* worden.

Ad Knotter

K. Groeneboer, ed., *Koloniale taalpolitiek in Oost en West. Nederlands-Indië, Suriname, Nederlandse Antillen en Aruba* (Amsterdam: Amsterdam university press, 1997, 304 blz., *ƒ* 49,50, ISBN 90 5456 261 3).

Deze bundel is de neerslag van een in 1994 in Leiden gehouden studiedag over de Nederlandse

koloniale taalpolitiek. De bestudering van de koloniale taalpolitiek is in Nederland nog betrekkelijk nieuw. *Koloniale taalpolitiek in Oost en West* weerspiegelt de toegenomen belangstelling voor taalpolitiek, (historische) taalsociologie, onderwijsgeschiedenis en, in het algemeen, de verhouding tussen taal en macht in een koloniale context. Die koloniale context is in dit geval het Nederlandse overzeese rijk in de negentiende en twintigste eeuw: Nederlands-Indië, Suriname, de Nederlandse Antillen en Aruba. De periode daarvoor, alsmede oudere koloniën, zoals Ceylon en de Kaapkolonie, zijn buiten beschouwing gelaten. Dat is wel terecht, want in de compagniesperiode was van een taalpolitiek eigenlijk geen sprake. Van de elf bijdragen aan de bundel gaan er zeven over Indonesië, twee over Suriname en twee over de Nederlandse Antillen en Aruba.

Als bindende factor in de bundel fungeert natuurlijk de plaats van het Nederlands in de koloniën. Het gebruik van het Nederlands als de officiële bestuurstaal maakte een zekere verspreiding ervan onder de bevolking noodzakelijk. Vanaf omstreeks 1860 begon het Nederlands in het onderwijs aan inheemse kinderen een plaats in te nemen. Alleen al vanwege de bevolkingsgrootte en de geografische omvang zou het Nederlands in Suriname en de Nederlandse Antillen onder de inwoners een veel grotere verspreiding gaan kennen. In Nederlands-Indië beheerste in 1940 zo'n 2% van de bevolking (ongeveer 1,3 miljoen mensen) het Nederlands actief of passief. Het Nederlands was de taal van het bestuurlijke en economische leven, maar kreeg nooit de functie van algemene verkeerstaal. Vanaf de jaren 1920 werd in Nederlands-Indië een tweesporenbeleid gevoerd. Onder de inheemse maatschappelijke bovenlaag nam de vraag naar het Nederlands als ‘weg tot het Westen’ (Kees Groeneboer) al decennialang toe, maar de Indische regering liet slechts Nederlandstalig onderwijs geven voor zover dat volgens haar sociaal-economisch noodzakelijk was. Als algemene verkeerstaal werd het Maleis ontwikkeld. Dit paste volgens H. Maier in de ontwikkeling van de Indische samenleving van een kastenstelsel naar een heterogene maatschappij op basis van ras. Bestuur, alfabetisering, onderwijs en boekdrukkunst droegen bij aan de unificatie van Nederlands-Indië. De ontwikkeling van een standaard-Maleis speelde daarin een belangrijke rol. Al omstreeks 1860 deed zich daaraan (alsmede aan standaardisering van talen als het Javaans en het Soendanees) een sterke behoefte gevoelen, maar de standaard werd pas in het eerste decennium van de twintigste eeuw vastgesteld door de taalgeleerde Ch. A. van Ophuysen. Het ‘Van Ophuysen-Maleis’, dat gebaseerd was op het geschreven Maleis van de Riau-archipel, werd echter buiten het onderwijs geen groot succes. Aan de verbreiding van het standaard-Maleis droeg het Kantoor voor volkslectuur of Balai poestaka veel bij. Balai poestaka beïnvloedde niet alleen de verhouding van het Maleis tot andere inheemse talen, maar ook de modernisering van de Maleise taal en literatuur. In 1928 kozen de Indonesische nationalisten voor het Maleis als eenheidstaal. Tegelijkertijd raakte het Nederlands steeds verder verspreid. Mede daardoor werd, zoals C. Fasseur opmerkt, de Nederlandse bestuursambtenaar op den duur overbodig. De verwaarlozing van de talenstudie in diens opleiding, door groeiende nadruk op economie en recht, had daartoe overigens het hare bijgedragen.

In Suriname werd vanaf de invoering van de leerplicht in 1876 een neerlandocentrische politiek gevoerd. Vooral het Sranan (vroeger Neger-Engels genoemd) werd daarvan het slachtoffer, al bleef dit als mondelinge omgangstaal fungeren. In Suriname is inmiddels volgens L. Gobardhan-Rambocus een situatie ontstaan van stabiele meertaligheid. Ook op de Nederlandse Antillen en Aruba blijft het Nederlands vooralsnog de enige officiële taal. Op de Benedenwindse Eilanden blijft de verhouding tussen het Nederlands en het Papiaments problematisch. In de

huidige situatie is, aldus W. Rutgers, een tweesporenbeleid nodig. Opvallend is overigens hoe laat de belangstelling van overheidswege voor de inheemse talen in de West is opgekomen, vergeleken met Nederlands-Indië. Ook op ander terrein blijken vergelijkingen wel mogelijk, hoe gevaarlijk die ook zijn vanwege de enorme verschillen in grootte tussen de West en de Oost.

Daarmee is echter meteen het grootste probleem van deze bundel aangestipt. De diverse bijdragen zijn niet altijd even goed op elkaar afgestemd. Dat zou nog niet zo'n punt zijn, als de bundel een algemene conclusie had bevat waarin de thema's van de diverse artikelen met elkaar in verband zouden zijn gebracht. Die ontbreekt echter. Een totaaloverzicht van de stand van zaken op dit jonge onderzoeksterrein zou welkom zijn geweest. Met name het beeld van de studie van de regiotalen in de voormalige Nederlandse koloniën is nog erg verbrokkeld. De samensteller van de bundel heeft hier een kans laten liggen. De bundel is daardoor niet meer geworden dan een inventarisatie van onderzoek op dit gebied. Een boeiende inventarisatie, dat wel.

A.P. Taselaar

Middeleeuwen

J. van Herwaarden, e.a., ed., *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572* (Geschiedenis van Dordrecht I; Hilversum: Verloren, Dordrecht: Gemeentearchief, 1996, 416 blz., *ƒ*85,-, ISBN 90 6550 600 4 (I), ISBN 90 6550 603 9 (set 3 delen)).

Zoals voor vele steden stond tot voor kort in het geval van Dordrecht, de eerste stad van Holland tijdens de Middeleeuwen, ‘slechts’ een historische monografie van de hand van de gemeentearchivaris J.L. van Dalen (uit de jaren 1931-1933) ter beschikking. Dergelijke eenmansinitiatieven, die uitingen van een positivistisch geloof in de kenbaarheid der dingen, zijn nu uiteraard niet meer mogelijk: de toename en versnippering van het historisch bedrijf verhinderen dat een persoon nog in staat wordt geacht de complexe totale geschiedenis van een stad, streek of land door verschillende historische periodes heen, gaande van het ‘ontstaan’ tot de hedendaagse tijd, te beheersen. Teamwerk, daar komt het op aan en dan is het maar te hopen dat uit de gemeenschappelijke inzet nog enige polyfonie opklinkt. Dit lijkt in het geval van deze stadsgeschiedenis van Dordrecht aardig gelukt te zijn. In dit eerste van drie boeken (deel twee zal de periode tot 1813 behandelen, het laatste deel de ‘hedendaagse’ periode) komt de cruciale middeleeuwse periode aan bod; ze eindigt, terecht, met de eerste vrije Statenvergadering van de Staten van Holland, die in 1572 in het Dordtse augustijnenklooster plaats vond. De gehele opzet is, zo wordt door een ‘ten geleide’ van de Dordtse burgemeester duidelijk, door de stad meegefinancierd en mogelijk gemaakt, een na te volgen voorbeeld. Dit heeft wel als gevolg dat het boek bij herhaling schippert tussen een opengooien naar een breed publiek van wat over de Dordtse geschiedenis bekend is en een strikt wetenschappelijk aflijnen van de beschikbare kennis en lacunes met betrekking tot het middeleeuwse Dordrecht. Door zowel de leek als de specialist te willen aanspreken, wisselt de toon van het werk nogal eens. Bovendien schrijft elke auteur, gelukkig maar, met een eigen stijl, wat bij een systematische lectuur van voor naar achter wel opvalt, zonder noodzakelijkerwijs te storen. Maar het levert wel ongelijke hoofdstukken op, in die zin dat niet elkeen van de auteurs even synthetiserend te werk gaat. Deze auteurs zijn Dick de Boer voor de sociaal-economisch georiënteerde hoofdstukken, Fred van Kan over de politieke elite, Gerrit Verhoeven over de kerkelijke en religieuze aspecten en Jan van Herwaarden over de algemene politieke geschiedenis, de ontwikkeling van de instellingen en de rechtspraak. Laatstgenoemde stond ook in voor de eindredactie van dit deel. Voor bepaalde deelaspecten staan

uiteraard meer voorbereidende studies ter beschikking dan voor andere. Dat de auteurs bij de voorbereiding van het boek op een schare van vrijwilligers hebben kunnen rekenen, die in het Dordtse stadsarchief onbekende informatie hebben bij elkaar

gebracht, is zonder meer een winstpunt te noemen. Wel merkwaardig is dat in het colofon meegedeeld wordt dat de op zich niet onaardige maar beperkte omvang van het boek als gevolg heeft gehad dat veel van deze informatie niet in de noten terecht kon komen en als dusdanig in 'geannoteerde tekstversies en werkdocumenten' op het Gemeentearchief gedeponeerd ligt. In het woord vooraf van de coördinator van dit deel, Jan van Herwaarden, wordt dan weer de nadruk gelegd op het feit dat veel werk van voorgangers, waaronder Van Dalen, maar ook nog Lips (uit 1974) slechts beperkt bruikbaar is, omdat er geen bronverwijzingen zijn (7)!

Dit boek bevat, hoe dan ook, veel nieuwe inzichten waarvoor de stadshistorici de auteurs erg dankbaar moeten zijn. Het begint al met de discussie over de oudste vermeldingen van de stad en de eerste manifestaties van een stedelijke gemeenschap op de plek die door geopolitieke factoren 'voorbestemd' was om van een nederzetting van veenontginners uit te groeien tot een der dominerende commerciële centra van het graafschap Holland. De prille stedelijke gemeenschap en de grafelijkheid blijken daarbij uit welbegrepen wederzijds belang meer dan eens te hebben samengewerkt, met de belangrijke tol (eerste vermelding uit 1220) als evident bindmiddel. Haar ligging aan de zuidgrens van het graafschap Holland maakte Dordrecht evenwel ook tot een begerenswaardige buit voor de hertogen van Brabant wier macht zich tot heel dichtbij liet voelen. Het is eigenlijk pas door de reeks privilegies die Floris V in 1284 toekende, dat de stad weer helemaal Hollands is geworden en uit de leenrechtelijke band met Brabant is losgeraakt.

Het is logisch dat in het boek, na het onvermijdelijke eerste hoofdstuk over ontstaan en oudste geschiedenis, aan het 'gewicht' van Dordt uitgebreid aandacht wordt geschonken. De wijnhandel blijkt daarbij zowel qua volume als qua economisch belang doorslaggevend te zijn geweest. Een en ander zou uitmonden in het Dordtse stapelrecht; de term mag dan pas in 1355 voorkomen in een oorkonde, de praktijk waarnaar verwezen wordt dateert al van het einde van de dertiende eeuw. Aangevuld in 1338 met het Maasrecht, toen Willem IV bepaalde dat alle koggen en schepen die goederen uit het Oosten aanvoerden over de Maas hun goederen in Dordrecht te koop moesten aanbieden. Dit voor de stad cruciale recht werd in de daaropvolgende periode naar andere rivieren uitgebreid. Het werd met succes en opvallende hardnekkigheid door de stedelingen verdedigd, vaak tegen de belangen van andere steden. Normaal zou men na een dergelijke aanzet ook een systematische behandeling van de demografische gegevens verwachten. Dit is hier niet zo, de lezer moet tot hoofdstuk 13 wachten om te vernemen dat Dordrecht een 'demografisch raadsel' blijft, al kan na de uitstekende methodologische bespreking van de voorhanden zijnde bronnen (235-240) met een bevolkingsaantal van circa 11.000 inwoners rond 1500 vrede worden genomen.

Het belangrijkste cluster aan nieuwe gegevens die in dit boek worden aangereikt, is evenwel te vinden in de hoofdstukken die handelen over het bestuur en de concrete machtsuitoefening binnenin de stad: de interne vetes, evoluerend naar partijtwisten, de invloed van de rampen (watersnood en brand) op het collectieve geheugen, de samenstelling van de Dordtse elite. Het zijn ook vaak de hoofdstukken die het dichtst bij de feiten aanleunen en door hun zeer rijke schat aan details zeker de lokale lezer zullen bevredigen. Voor de niet-Dordtenaren ware bij momenten een wat systematischer vergelijking met situaties elders wenselijker geweest, maar het is bij een boek als dit altijd een afwegen waar de klemtoon komt te liggen. Wat ik wel als een gemis heb ervaren is het ontbreken van een degelijke kaart (er staan her en der wel detailkaartjes), liefst uitklapbaar of los naast de tekst te gebruiken. Bij momenten wordt van de lezer immers wel een erg diepgaande vertrouwdheid met

de Dordtse topografie verwacht. Zoals gezegd zijn er verschillende deelaspecten waar men een meer gerichte vergelijking had mogen verwachten (263: waarom de machtsconcentratie vergelijken met Leiden en Zutphen en niet met bijvoorbeeld de Vlaamse steden waar net als in Dordt de ambachten aan de macht

deelnamen?), andere passages lezen dan weer als gerichte aanzetten tot verder onderzoek (199: over de intrigerende praktijk om scheepvaart te financieren door het doorverkopen van delen van een schip, waarbij vroege Italiaanse technieken voor risicospreiding voor ogen komen; 311: over de opmerkelijke verbondenheid tussen de stedelijke elite en de colleges van heiligegeestmeesters en kerkmeesters).

De nieuwe *Geschiedenis van Dordrecht* zal de lokale honger naar kennis over het eigen verleden zeker stillen, voor de professionele stadshistoricus is ze een erg nuttige momentopname van de beschikbare kennis en een op de toekomst gerichte oriëntatie voor verder onderzoek geworden. Een mooi boek, ook vormelijk, dat er hopelijk nog twee even fraaie vervolgdelen bijkrijgt.

Marc Boone

K. van Dalen-Oskam, *Studies over Jacob van Maerlants Rijmbijbel* (Dissertatie Leiden 1997, Middeleeuwse studies en bronnen LVII; Hilversum: Verloren, 1997, 269 blz., *ƒ* 56,-, ISBN 90 6550 294 7).

Het gaat in dit boek om vijf studies waarvan de eerste en de laatste qua omvang eruit springen, respectievelijk over de door Maerlant in relatie tot zijn bronnen toegevoegde dan wel weggelaten eigennamen en over het rijm. Hoewel het laatst bedoelde hoofdstuk het omvangrijkste is en als de meest karakteristieke bijdrage moet worden beschouwd, laat ik het hier verder buiten beschouwing. De overige drie studies gaan achtereenvolgens over de genealogie van Christus, de Keulse Driekoningenverering en Maerlants bronverwijzingen. Het boek wordt afgerond met een slothoofdstuk waarin de schrijfster haar bevindingen nog eens samenvat met als leidraad de denkbeeldige chronologie van het literaire procédé: van inspiratiebron (motivatie) en legger tot en met de consument. In de eerste bijlage geeft de schrijfster een overzicht van de door haar gebruikte bronteksten. De tweede bijlage biedt drie concordanties van Maerlants *Rijmbijbel* met zijn belangrijkste tekstbronnen, eerst voor het oudtestamentische deel met de *Scolastica* van Comestor en de bijbel met apocriefen, vervolgens voor het evangelische deel met uiteraard weer de *Scolastica*, nu met de evangeliën, terwijl de laatste concordantie betrekking heeft op de *Wrake*, waarbij derhalve de *Rijmbijbel*-tekst met passages uit *De bello Judaico* van Flavius Josephus wordt gecorreleerd.

Uit de studie over de namen in de *Rijmbijbel* blijkt dat niet alleen rijmvereisten Maerlant ertoe brachten om in relatie tot zijn bron namen toe te voegen dan wel weg te laten, maar ook en vooral dat de relatie tot de genealogie van Christus bij die keuze voor Maerlant een doorslaggevende factor is geweest, waaruit eens te meer blijkt hoezeer de *Rijmbijbel* om Christus draait. De genealogie zelf komt in het tweede opstel aan de orde, waarbij de schrijfster overtuigend aantoont dat Maerlant gebruik heeft gemaakt van het *Compendium historiae in genealogia Christi*, een geschrift waarvan de tekst nogal eens in combinatie met de voor Maerlants *Rijmbijbel* verreweg belangrijkste Latijnse bron, de *Historia scolastica* van Petrus Comestor, in handschriften is te vinden.

In de derde studie vestigt de schrijfster de aandacht op Maerlants bijzondere aandacht voor de Driekoningenverering, die sedert 1164 dankzij het optreden van de Duitse keizer Frederik Barbarossa in Keulen was geconcentreerd. Deze verering was ook in het Hollandse milieu waarin Maerlant placht te verkeren aangeslagen, wat alleen al blijkt uit het feit dat de Hollandse graaf Willem II op 6 januari 1249 in

Keulen de Driekoningen ging vereren (85-87, vergelijk 199-203). Dat vestigt tevens de aandacht op het publiekssegment waarop Maerlants *Rijmbijbel* zou zijn gericht, want juist de aandacht voor de Driekoningenverering rechtvaardigt het daarbij

vooral aan leken en dan in het bijzonder aan de wat meer geletterde adel te denken. Dat strookt met gegevens over de bewaard gebleven handschriften, waarvan de geïllustreerde exemplaren voor de vermogende adellijke categorie bestemd lijken te zijn geweest, terwijl de ongeïllustreerde handschriften bij wat minder vermogende geletterden terechtkwamen; ook de keuze van de vorm waarin Maerlant zijn *Rijmbijbel* heeft gegoten (rijm, epiek) en het woordgebruik lijken daarop naadloos aan te sluiten. In ieder geval heeft Maerlant volgens de schrijfster zijn werk niet bedoeld voor 'academici die het werk met strikt wetenschappelijke doeleinden zouden willen raadplegen' (201), wie dat destijds dan ook mogen zijn geweest.

In het stuk over de door Maerlant geleverde bronverwijzingen benadrukt de schrijver het voetnootkarakter daarvan, op grond waarvan zij veronderstelt dat de *Rijmbijbel* bedoeld was voor zoiets als geestelijk 'basisonderwijs' (120), waarbij de ijverige leerling op het eind dan wel wat in de steek wordt gelaten (de lijst referenties naar evangelisten in de eerste bijlage tot dit hoofdstuk, 121-124). Als voorbeeld van Maerlants weergave van op bronnen gebaseerd weten vestigt de schrijfster bijzondere aandacht op wat Maerlant heeft te vertellen over de lotgevallen van de stoffelijke resten van Johannes de Doper, en dan in het bijzonder over diens hoofd, dat in Amiens en Aken werd vereerd, en de wijsvinger, waarmee Johannes het Lam Gods had aangewezen, die volgens Maerlants tekst in 'Montiu' is terechtgekomen, waarmee wordt gedoeld op Saint-Jean-de-Maurienne in Savoye (116-117; de behandelde tekst in de tweede bijlage bij dit hoofdstuk, 124-126). In deze gevallen laat Maerlant zijn twijfels over de waarachtigheid van de verhalen merken, maar de vereringen zijn daardoor niet minder relevant. Mevrouw Van Dalen heeft met de bundeling van deze studies een onmiskenbaar verdienstelijke bijdrage geleverd, die ons inzicht in Maerlants werk en de bedoeling daarvan groter diepgang verschaft.

Jan van Herwaarden

J.A.A.M. Biemans, *Onsen Speghele ystoriale in Vlaemsche. Codicologisch onderzoek naar de overlevering van de Spiegel historiael van Jacob van Maerlant, Philip Utenbroeke en Lodewijk van Velthem, met een beschrijving van de handschriften en fragmenten*, I, *Onderzoek, appendices*, II, *Catalogus, registers, bibliografie, platen* (Dissertatie Utrecht 1997, Schrift en schriftdragers in de Nederlanden in de Middeleeuwen II; Leuven: Peeters, 1997, 548 blz., ISBN 90 6831 943 4 (I), 90 6831 934 5 (II)).

Het is bijna onvoorstelbaar wat een rijkdom aan materiaal in deze beide boeken bijeen is gebracht. De *Spiegel historiael* was dan wel in opdracht van de Hollandse graaf Floris V geschreven, maar Holland is betreffende de handschriftelijke overlevering vrijwel te verwaarlozen. Het is vooral Vlaanderen geweest waar het geschrift in de eerste helft van de veertiende eeuw zijn lezers en luisteraars vond, vooral vanwege de nawerking van de Guldensporenslag (1302). De nieuwe elites in de Vlaamse steden blijken bij uitstek het publiek te zijn geweest dat ervoor heeft gezorgd dat Maerlants werk zo rijk in de handschriftelijke overlevering bewaard is gebleven en wel omdat 'de nieuwe elite in de verschillende steden van het graafschap [Vlaanderen] meer openstond voor een Nederlandstalige Vlaamse cultuur dan de heersende klasse onder het oude regime' (293). Maerlant had blijkens eigen zeggen

een breed algemeen ontwikkeld publiek voor zijn *Spiegel* op het oog, vooral leken, maar ook geestelijken en zeker onder hen de klerken met een lagere wijding; alleen theologisch geschoolden bleven buiten beschouwing (33-37).

De omvang van het werk, de *Spiegel historiael*, gevoegd bij de omvang én complexiteit van de handschriftelijke overlevering bewerkstelligen een veelheid aan complicaties bij de be-

antwoording van vragen die zowel de materie (de handschriften) als de context oproepen. Biemans stonden drie complete *Spiegel historiael*-handschriften en zes intact gebleven verzamelhandschriften ter beschikking; daarnaast bleken er 252 relevante handschriftfragmenten te bestaan. Aangaande de verzamelhandschriften kan worden opgemerkt dat het daarbij vooral daarin opgenomen oorspronkelijk door de auteur zelf samengestelde *florilegia* betreft, excerptenverzamelingen ten behoeve van het geschiedwerk, zoals die bijvoorbeeld ook met betrekking tot het *Speculum historiale* van Vincentius van Beauvais gangbaar waren. Juist die excerpten bleken aantrekkelijk om apart te worden doorgegeven.

In de loop van zijn onderzoek heeft Biemans de 252 fragmenten tot 45 *Spiegel historiael*-handschriften en tien verzamelhandschriften met *Spiegel*-fragmenten thuisgebracht (letterlijk: van één handschrift zijn 32 of 33 fragmenten bewaard gebleven, van een ander bleken 35 fragmenten in divers archiefmateriaal verzeild te zijn geraakt). Uiteindelijk heeft dat alles een corpus opgeleverd van 64 handschriften; één bekend compleet *Spiegel*-handschrift is in 1578 verloren gegaan. Het corpus is beschreven in het tweede deel van deze studie, waarin ook de registers en de platen met schriftvoorbeelden zijn opgenomen.

Het eerste deel bestaat uit het onderzoeksverslag, na een inleiding onderverdeeld in zes systematische hoofdstukken die zo'n grote verscheidenheid aan informatie bieden dat het onmogelijk is daaraan in kort bestek recht te doen. Zowel voor de technisch als voor de meer inhoudelijk geïnteresseerde lezer bevat vrijwel elke bladzijde kostelijke wetenswaardigheden. Alleen al bijvoorbeeld wat de auteur onder het hoofdje ‘Verandering van bewaarplaats’ heeft bijeengebracht, wekt grote bewondering voor de vasthoudendheid waarmee de gegevens zijn vergaard.

Illustratief is wat Biemans in Straatsburg heeft ervaren: daar hadden zich twee fragmenten uit een verzamelhandschrift bevonden, die echter in 1870 verloren zouden zijn gegaan. Gelukkig bleken zij te zijn terechtgekomen in de bibliotheek van de Koninklijke academie voor Nederlandse taal- en letterkunde. Nadat zij aan de rechtmatige eigenaars waren teruggegeven, waren zij daar bij een bezoek van Biemans in eerste instantie onvindbaar, maar werden uiteindelijk in een bureaulade teruggevonden en meteen onder toeziend oog van de auteur deugdelijk gecatalogiseerd (48).

Het gebodene is een voortdurend getuigenis van de acribie van de auteur. Een illustratief voorbeeld daarvan bieden de uiteenzettingen naar aanleiding van twee oorspronkelijk uit het Rooklooster afkomstige handschriften, het zogenaamde Heber-Serrure-handschrift en het ‘Weense handschrift van de Tweede partie’. Beide handschriften zijn het resultaat van een geleidelijk opbouwproces dat dankzij traceerbare kenmerken van materiële en inhoudelijke aard redelijk is te reconstrueren. In beide gevallen waren de handschriften voor intern gebruik bestemd voor de kanunniken zelf en voor de meer ontwikkelde lekenbroeders (121).

De twee hoofdstukken over respectievelijk de typologie der handschriften en over de productie en receptie zijn het omvangrijkst. Biemans maakt duidelijk dat de handschriftelijke overlevering zowel op lezen, luisteren als naslaan was gericht; onderscheid maken tussen lees- dan wel voorleeshandschrift is in Biemans' ogen onzin, waarmee hij *en passant* de veronderstelling van Pleij ondergraaft als zouden bezitters van handschriften wel hun bezit doorbladeren maar niet lezen (177). Biemans veronderstelt dat Maerlant terwijl hij werkte aan de Derde partie inzag dat het beter was zijn tekst van indelingen te voorzien, zowel om sneller een overzicht van het geheel te krijgen als om later wat op te zoeken (155, 175): handschriften konden nu eenmaal verschillende doeleinden dienen (179).

De omzichtigheid waarmee Biemans die toch volstrekt logische gevolgtrekking bereikt doet wat krampachtig aan. Dat geldt ook de benadering van het potentiële bereik van het werk. Het is evident dat een werk als de *Spiegel historiael*, ontstaan uit een vorstelijke opdracht, vooral hogere maatschappelijke lagen aantrekt, waarbij het patroon van handschriftproductie ten

behoeve van sociale stijgers wijst in de richting van stedelijke elites. Wat ons rest aan handschriftelijke overlevering beantwoordt aan dat patroon: er zijn weinig kloosterlijke *Spiegel*-handschriften.

Zoals gezegd, Biemans heeft zijn lezers een *mer à boire* van ongekende allure geschonken, maar toch, maar toch... Meer dan eens rees bij mij de vraag of hier niet te veel aandacht aan allerlei pietluttigheden werd besteed. Hoe dan ook hebben al die tijd en moeiten geresulteerd in een boek dat niet zozeer als leesstof, maar vooral als opzoekboek uiterst waardevol is. Waarschijnlijk zal zich niet zo snel iemand aan iets dergelijks wagen, al was het alleen maar omdat dit soort onderzoek veel te intensief en tijdrovend is om binnen de huidige normen aanvaardbaar te kunnen zijn. Des te meer wekt deze prestatie bewondering.

J. van Herwaarden

B. van den Hoven van Genderen, *De heren van de kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht in de late Middeleeuwen* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1997; Zutphen: Walburg pers, 1997, 831 blz., ƒ99,-, ISBN 90 5730 002 8).

De wetenschappelijke geschiedschrijving van de vijf Utrechtse kapittelkerken heeft lang op zich laten wachten. Tot voor enkele jaren had de geïnteresseerde in de geschiedenis van deze instellingen, die in het Noord-Nederlandse kerkelijk landschap van de Middeleeuwen toch zo'n vooraanstaande plaats innemen, niet veel meer tot zijn beschikking dan het sterk gedateerde en tamelijk impressionistische werk van de Utrechtse archivaris en historicus Sam(uel) Muller Fzn. (1848-1922) en enkele kleinere, meer recente studies van onder anderen E.T. Suir, C. Dekker en E.N. Palmboom. Dat wil overigens niet zeggen dat de voor Noord-Nederlandse begrippen grote rijkdom van de kapittelarchieven die in de depots van het rijksarchief in Utrecht worden bewaard, al die tijd onopgemerkt was gebleven. Voor tal van studies van mediëvisten over institutionele, geografische, juridische, religieuze, economische en kunsthistorische onderwerpen werd gretig geput uit de overgeleverde administratie van de Utrechtse kapittels. De geschiedenis van de organisatie van deze instellingen en de levenswijze van de daaraan verbonden geestelijken (hoofdzakelijk kanunniken) werden echter, zo leek het welhaast, angstvallig gemeden als studieonderwerp. De omvang van de archieven en de ingewikkeldheid van de kapitteladministratie zullen daaraan zonder twijfel mede debet zijn geweest.

Inmiddels echter is in een tijdsbestek van vijf jaar de schaarste aan geschiedwerken over de Utrechtse kapittels opgeheven. Sinds 1992 zijn er drie boeken verschenen die de Utrechtse kapittels, of althans belangrijke aspecten daarvan, tot onderwerp hebben. Het betreft alle proefschriften die onder leiding van C. Dekker, voormalig rijksarchivaris in de provincie Utrecht en (thans emeritus-)hoogleraar archivistiek aan de Universiteit van Amsterdam, tot stand zijn gekomen. In 1992 verdedigde E.N. Palmboom haar dissertatie over het middeleeuwse goederenbezit van het kapittel van Sint-Jan. In 1994 verscheen het proefschrift van M.W.J. de Bruijn waarin deze onder meer zijn licht liet schijnen over de geografische ontwikkeling en de rechterlijke organisatie van de kapittelimmuniteiten. Als laatste van het drietal betrad Van den Hoven van Genderen in augustus 1997 de katheder van de Amsterdamse *alma mater* om zijn proefschrift getiteld *Oud en eerbiedwaardig. De kanunniken van Oudmunster in Utrecht en hun*

kerkgebouw in de late Middeleeuwen te verdedigen. De tekst van dit proefschrift, waarmee de auteur met lof voor zijn examen slaagde, ligt thans ter beoordeling voor ons in een in 1997 verschenen handelseditie onder de, naar mijn smaak meer passende, titel *De heren van de kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht in de late Middeleeuwen.*

Van den Hoven van Genderen gold reeds lang voor het verschijnen van zijn proefschrift als de ‘kenner bij uitstek’ (Palmboom) van de middeleeuwse Utrechtse kapittels. Uit het woord vooraf in zijn boek laat hij de lezer weten dat hij zich al sinds het begin van de jaren tachtig verdiept in de geschiedenis van deze trotse instellingen. Zijn archiefonderzoek resulteerde reeds in 1987 in een boek over het kapittel-generaal (de vergadering van de verzamelde kapittels) en de Staten van het Nedersticht in de vijftiende eeuw; een boek overigens dat naar mijn oordeel zeer zeker als proefschrift had kunnen dienen. Alvorens nu in te gaan op de vraag of de auteur met de 831 dichtbedrukte bladzijden van *De heren van de kerk* zijn reputatie heeft waargemaakt, zal ik kort beschrijven waarover het boek gaat.

Een kapittel is een gemeenschap van wereldlijke geestelijken die God en zijn heiligen lof brengt en dankt, in een voortdurende cyclus van gebeden, gezangen en missen. De stad Utrecht, in de Middeleeuwen als bisschopsstad het kerkelijk centrum van de Noordelijke Nederlanden, had sinds het eind van de elfde eeuw vijf kapittels binnen haar muren: de Dom, Oudmunster, Sint-Pieter, Sint-Jan en Sint-Marie. Het kapittel van Oudmunster, waaraan Van den Hoven van Genderen zijn boek heeft gewijd, is samen met de Dom de oudste van de vijf. De geschiedenis van Oudmunster is nauw vervlochten met die van de Dom (de bisschopskerk) en neemt een aanvang in de tijd van de Angelsaksische missionarissen (zevende-achtste eeuw). De kerk van Oudmunster heette aanvankelijk Sint-Salvator. Na de bouw van de nieuwe domkerk door bisschop Adelbold (1010-1026) sprak men in Utrecht al snel over de Sint-Salvatorkerk als het oude munster (= *monasterium*, klooster): de oude kerk.

Aan een middeleeuws kapittel waren verschillende groepen geestelijken verbonden waarvan die der kanunniken de belangrijkste was. Het kapittel van Oudmunster telde twintig kanunniken die een prebende genoten, dat wil zeggen een vergoeding voor het nakomen van de verplichtingen die aan een kerkelijk ambt waren verbonden. Nu was deze vergoeding aan het kapittel van Oudmunster zeer royaal. De twintig geprebendeerde kanunniken behoorden tot de best betaalde geestelijken van West-Europa. Dit maakte een kanonikaat aan Oudmunster een felbegeerd beneficie dat men slechts in de wacht kon slepen indien men beschikte over het juiste netwerk al dan niet na een succesvolle carrière in dienst van een hoge wereldlijke of kerkelijke vorst. Een kanunnik werd zelden of nooit kanunnik uit roeping, aldus Van den Hoven van Genderen.

De heren van de kerk bestaat uit drie delen. Deel I, ‘Het kapittel’, is gewijd aan de geschiedenis en de institutionele aspecten (de organisatie) van het kapittel tot 1580. In dat jaar werd de uitoefening van de katholieke eredienst in Utrecht op last van de bestuurders gestaakt (overigens werden de protestantse kapittels pas in 1811 door Napoleon opgeheven). Deel II, ‘De kanunniken’, is het *pièce de résistance* van het boek. Onderwerp zijn de 216 mannen die tussen 1 oktober 1347 en 1 oktober 1528 een prebende van Oudmunster genoten. De begin- en eindjaren van deze periode worden hoofdzakelijk bepaald door het bronnenmateriaal. Deel III, ‘Het kerkgebouw en meer’, is een beschrijving van de aan het eind van de zestiende eeuw afgebroken kerk van Oudmunster op basis van onder andere een contemporaine beschrijving van dit gebouw door een kanunnik. Een achttal bijlagen, waaronder een lijst van kanunniken van Oudmunster, rondt de studie af.

De heren van de kerk is een uitzonderlijk rijk boek. Helder en systematisch legt de auteur de kapittelorganisatie aan de lezer uit en bespreekt hij het ingewikkelde traject dat een geestelijke moest doorlopen om kanunnik van Oudmunster te worden. De sociale achtergrond en de levensstijl der kanunniken wordt minutieus uit de doeken gedaan. De auteur doorspekt zijn betoog met vergelijkingen met kapittels

in en buiten de Nederlanden en weeft de mooiste casus bij wijze van illustratie door zijn betoog. Ondertussen corrigeert hij het door Muller, Post en anderen geschetste beeld van de laatmiddeleeuwse kanunnik als een geestelijke met een verdorven levenswandel. Hier is duidelijk een historicus aan het woord die de materie tot

in details beheerst. Zijn kennis van het relevante uitgegeven en onuitgegeven bronnenmateriaal is fenomenaal en zijn belezenheid dwingt respect af.

De kracht van de auteur is echter tegelijkertijd de zwakte van het boek. De auteur weet zoveel van zijn onderwerp en hij vertelt er zo graag over dat hij naar mijn smaak een te dik boek heeft gemaakt. Deel III 'Het Kerkgebouw en meer' had hij beter achterwege kunnen laten. Het vormt geen organisch verband met de andere twee delen en was als afzonderlijke publicatie beter tot zijn recht gekomen. Een minder omvangrijk boek had misschien ook een boektechnisch beter product mogelijk gemaakt. De bladzijden zijn nu te vol bedrukt (zo is er nauwelijks een marge voor het maken van glossen). De noten (vaak net zo interessant als het betoog) hadden onderaan de pagina gemoeten; nu moet de lezer bladeren en zoeken, ook al omdat de kopteksten bij de tekst geen hoofdstuknummers bevatten. Ook had dit boek waarin zoveel verschillende onderwerpen grondig worden besproken een goed zakenregister verdiend.

Maar dit zijn allemaal kleine dingen. Bram van den Hoven van Genderen heeft met *De heren van de kerk* de Nederlandse mediëvistiek verrijkt met een standaardwerk dat ons vanuit het Utrechtse kapittelleven een wijdse blik biedt op de Europese context waarbinnen het leven van de toenmalige hoge geestelijkheid zich afspeelde. Een formidabele prestatie!

C.M. Cappon

A.G. Weiler, *Volgens de norm van de vroege kerk. De geschiedenis van de huizen van de broeders van het gemene leven in Nederland* (Middeleeuwse studies XIII, Nijmegen: Centrum voor middeleeuwse studies, Katholieke universiteit Nijmegen, 1997, xxvi + 262 blz., ƒ39,50, ISBN 90 73419 07 7).

Op dit boek is maar één ding aan te merken, en wel de titel, want die wekt verwarring. Er wordt gesuggereerd dat we met een verhandeling over de spiritualiteit van de Devoten van doen hebben, en met een 'geschiedenis' in de zin van een lopend verhaal. Geen van beide is het geval: dit boek is een naslagwerk. Daarmee valt het in een genre dat zeer bepaalde beperkingen heeft. Die worden hier echter bijzonder vruchtbaar gebruikt en zelfs uitgebuit. Dat maakt dat de argeloze *outsider* die dit boek zonder specifieke kennis van zijn wordingsgeschiedenis ter hand neemt en op grond van de titel misschien wel 'een nieuwe Post' verwacht, zijn aanvankelijke teleurstelling al snel ziet omslaan in dankbare appreciatie.

Wat er geboden wordt is namelijk niet gering. Na een korte maar zeer nuttige inleiding volgt een systematische beschrijving van de twintig huizen van de broeders van het gemene leven die er op het huidige Nederlandse grondgebied hebben bestaan. De rij wordt geopend met het huis te Kampen, dat Weiler wijselijk tussen haken opvoert, omdat deze 'stichting' niet oorkondelijk is bewezen; we kennen de *servitores Dei campenses* alleen uit Grotes eigen brieven. De volgende negentien huizen, alle stevig gedocumenteerd, bevonden zich in Deventer en Zwolle, op de Agnietenberg, en voorts in Almelo, Amersfoort, Vollenhove, Delft, Albergen, Sibculo, Hulsbergen, 's-Hertogenbosch (2 stichtingen), Doesburg, Groningen, Harderwijk, Gouda, Nijmegen, Utrecht en Berlikum. Daarnaast hebben er in vier Hollandse steden (Hoorn, Purmerend, Leiden en Haarlem) nog in totaal zes huizen bestaan die wegens hun onduidelijke status in een appendix worden opgevoerd. We kunnen

het betreuren dat de eigenaardige, ruwweg ‘Hanze-achtige’ spreiding van de twintig historisch bewezen huizen niet door een kaartje wordt aangetoond - maar om zo'n globaal beeld gaat het in dit boek nu eenmaal niet. Hier gaat het om elk huis apart, om de (bijna) volledige en vooral systematische opgave van de feitelijke gegevens waarover we op dit moment per afzonderlijke stichting beschikken.

Het mooie is hier die systematiek. Van elk apart huis worden er zeven punten behandeld: 1 naam en ligging, 2 geschiedenis, 3 geestelijk leven, 4 gebouwen en kunst, 5 invloed op andere instellingen, 6 rectoren en 7 bronnen en literatuur. Het belangrijke punt 3 heeft nog weer onderverdelingen naar schrijf-, druk- en onderwijsactiviteiten. Ten slotte is er een aparte bijlage met opsomming van alle bewaarde handschriften die een historicus van nu met de Nederlandse fraterhuizen in verband kan brengen (op grond van een diversiteit van criteria, uiteraard). In deze bijlage worden de huizen in alfabetische volgorde opgevoerd, en niet, zoals in het *corpus* van het boek, chronologisch naar stichtingsdatum. Wat hier in 26 bladzijden wordt geboden (en verantwoord) is nogal indrukwekkend. Ongetwijfeld liggen er juist hier mogelijkheden voor kritische aanmerkingen en aanvullingen door kenners van het specifieke bronnenbestand van één van de huizen, maar daardoor kan geen afbreuk worden gedaan aan de interessante uitwerking die het boek in zijn geheel genomen heeft: in al zijn feitelijkheid maakt het enkele essentiële karaktertrekken van de Moderne Devotie duidelijker dan de oudere, meer 'betogende' literatuur vaak doet. Pas aantallen, plaatsen en namen tonen aan hoe precair het bestaan van deze stichtingen was, hoe klein en dus zwak het zo veel benadrukte lekenelement, hoe groot het contrast tussen de invloed die de beweging had en de feitelijke omvang. Want het gaat om kleine aantallen bewoners, telkens weer, en wat blijven die gemeenschapjes afhankelijk: van kerkelijke goedkeuring en wereldlijke giften. En hoe sterk blijkt de werking van het intermenselijk mechanisme dat tot een vaste hiërarchie in de taakverdeling leidt: handarbeid voor de leken, hoofdarbeid (waaronder afschrijven) voor priesters en clerici/studenten. Hoe duidelijk wordt ten slotte ook dat de broeders zich toch per slot minder van de orden onderscheidden dan van de begarden en tertiarissen, groeperingen waarmee historici hen in verband plegen te brengen. Zo wordt als het ware 'zichtbaar' dat de overgang van de huizen tot een orde niet alleen een kwestie van kerkelijke dwang is geweest, maar ook van innerlijke noodzakelijkheid. De specifieke eisen die de broeders zich stelden, met name de overdracht van persoonlijk bezit en het zich onderwerpen aan een dagordening maakten ook zonder professie de geesten wel rijp voor een officieel regulier bestaan - al hadden die kleine groepjes huisgenoten van het eerste uur daar anders over gedacht.

Dit boek loopt vooruit op de verschijning van het derde deel van het Duitstalige *Monasticon fratrum vitae communis*, dat Nederland zal bestrijken (de delen over Duitsland en België zijn al verschenen). Genoemd *Monasticon* stelt zich een in principe volledige documentatie ten doel en moet dus te zijner tijd dienen als hét werkinstrument, maar intussen zal men zich met deze kleinere, Nederlandstalige versie uitstekend kunnen redden.

Bunna Ebels-Hoving

J.-M. Cauchies, *Louis XI et Charles le Hardi. De Péronne à Nancy (1468-1477). Le conflit* (Bibliothèque du moyen âge VIII; Brussel: De Boeck université, 1996, 184 blz., Bf1150,-, ISBN 2 8041 2128 3).

De titel van deze mooie studie geeft wellicht enigszins verborgen voor de algemene historicus meteen de kern weer van Jean-Marie Cauchies' nauwkeurige en precieze uiteenzetting van de verhouding tussen koning Lodewijk XI van Frankrijk en de grote Karel, zoon van Filips de Goede van Bourgondië en Isabella van Portugal. Charles

le Hardi, niet Charles *le Téméraire*: Karel de Stoute, net als zijn overgrootvader, de grondlegger van de Bourgondische staat; niet Karel de Overmoedige, de Roekeloze, die door zijn vermetelheid wel spoedig ten onder zou zijn gegaan ook als hij niet in 1477 bij de belegering van Nancy was gesneuveld.

De vraag die de auteur meteen in zijn voorwoord opwerpt is te scherp, fraai en bondig geformuleerd om hier niet integraal op te nemen: ‘Charles, jusqu' à sa mort, demeura-t-il pour Louis la menace permanente, l'adversaire à annihiler coûte que coûte, mème lorsque l'on guerroie en Armagnac, que l'on soumet le Roussillon ou que l'on crée les postes royales? Louis fut-il pour Charles, dans toutes ses entreprises, de la Bretagne au Rhin et de l'Angleterre à la Suisse, l'éternel fauteur de troubles, semeur d'embûches, poseur de collets’? Het antwoord van Cauchies is natuurlijk dat het conflict tussen beide vorsten lang niet zo belangrijk en bepalend voor de geschiedenis van Frankrijk en Bourgondië moet worden geacht als de historiografie dat doorgaans heeft gedaan.

Bovendien denkt hij dat de dramatische en kleurrijke personages van Lodewijk en Karel en hun institutionele, militaire en diplomatieke plannen te vaak beschreven zijn zonder inachtneming van ‘structures permanentes économiques et financières’. Men schrijft mislukkingen en het welslagen van plannen nogal eens te gemakkelijk toe aan de sterkte of zwakte van de karakters van de hoofdrolspelers. In zijn discussies richt Cauchies zich overigens niet op die algemene structuren maar bespreekt hij vrij traditioneel zijn gegevens, alhoewel soms met verrassende inzichten.

Na een heldere maar korte inleiding over Europa (bedoeld wordt Italië, de Iberische landen, Groot-Brittannië, het Duitse Rijk, Frankrijk en de Bourgondische gebieden) ten tijde van Karel en Lodewijk volgen zeven hoofdstukken die de verhoudingen en treffens van beide vorsten bespreken. ‘Péronne (1468): le renard et le loup’, ‘Saint-Quentin (1470-1471): la duplicité de Saint-Pol’, ‘Picardie et Normandie (1472): La mort d'un autre Charles’, ‘Trèves (1473): l'irritation de Frédéric’, ‘Neuss (1474/75): l'art de piétiner’, ‘Picquigny (1475): la révérence d'Edouard’, en ‘Nancy (1477): la fortune de René’. Het laatste uitvoerige hoofdstuk bespreekt onder de titel ‘Louis et Charles’ twee vragen: Lodewijk als ‘“universelle araigne” ou gloire nationale’ en Karel als ‘hardi ou téméraire’. Dit hoofdstuk is bijzonder nuttig omdat het ons de belangrijkste visies op beide heersers klaar voor ogen stelt. De revue passeren eigentijdse schrijvers zoals Basin, Chastelain, La Marche, Molinet en Wielant, auteurs uit de zestiende, zeventiende, achttiende en negentiende eeuw zoals Heuterus, Plancher en Barante, en moderne historici zoals Bartier, Calmette, Duclos, Kendall, Paravicini, Richard en Vaughan.

Cauchies wijst erop hoe belangrijk algemene lijnen en structuren zijn voor het beeld dat wij hebben van het Bourgondisch-Franse verleden van de late vijftiende eeuw. Overigens geeft hij zich, naar mijn mening, te weinig rekenschap van de partijdigheid van de historiografie en van de verschillende stijlen van de auteurs die hij bespreekt. Zoals de titel van zijn werk al aangeeft verliest hij nooit de persoonlijkheid van zijn helden uit het oog. Terecht sluit hij - misschien wat al te retorisch - zijn boek als volgt af: ‘Dans sa grande cuve, l'Histoire pétrit des chairs, des coeurs, des âmes, des personnalités qui, jamais, ne se confondent et qui donnent aux événements leur ton’.

Arjo Vanderjagt

J.G. Smit, ed., *Bronnen voor de economische geschiedenis van het Beneden-Maasgebied*, II, *Rekeningen van de Hollandse tollen, 1422-1534* (Rijks geschiedkundige publicatiën. Grote serie CCXXXVI; Den Haag:

Instituut voor Nederlandse geschiedenis, 1997, lxvii + 439 blz., ƒ95,-, ISBN 90 5216 086 4).

Helemaal aan het begin van zijn carrière begon J.F. Niermeyer (1907-1965) materiaal te verzamelen voor een groots opgezette tweedelige editie van bronnen voor de economische geschiedenis van het Beneden-Maasgebied in de Middeleeuwen, bestemd voor publicatie in

de RGP. Hij bracht een overvloed van oorkonden, acten en rekeningposten en complete tolrekeningen bijeen, voornamelijk in de jaren 1939 tot 1943 - daarna ontbrak hem voor het onderzoek tijd en gelegenheid en had hij bovendien andere projecten onder handen. Wel maakte hij het eerste deel, tot 1399, gereed voor de pers maar het verscheen ten slotte postuum met een inleiding van T.S. Jansma in 1968. Jaren later kreeg J.G. Smit de opdracht het tweede deel tot stand te brengen maar dat ging met moeilijkheden van allerhande aard gepaard en uiteindelijk besloot men tot de uitgave van een deel van veel beperkter opzet dan het eerste: alleen de fragmentarisch bewaard gebleven tolrekeningen uit de vijftiende eeuw en nog zes uit de jaren 1500 tot 1534 kwamen nu in aanmerking (tezamen een 350 bladzijden, te vergelijken met de ongeveer 300 bladzijden die in deel I met tolrekeningen zijn gevuld) aangevuld met enige voor de tolheffing relevante officiële stukken. Van een poging om zoveel mogelijk tolbetalenden te identificeren, in deel I ondernomen, werd in deel II afgezien. Daar staat tegenover dat Smit zijn uitgave voorzag van een zeer gedegen, uitvoerige en uiterst nuttige studie van het Hollandse tolsysteem in de vijftiende eeuw als inleiding. Dat systeem berustte, zoals Niermeyer indertijd al vaststelde, op een onderscheid tussen via de binnenwateren en via de zeeroute aangevoerde vertolbare waren. Over beide ‘soorten’ betaalde men éénmaal bij binnenkomst en éénmaal bij het verlaten van het Hollandse gebied het verschuldigde tarief; zogenaamde wachttollen moesten beletten dat kooplieden de aangewezen tolplaatsen zouden omzeilen. Al deze tolplaatsen krijgen met hun ‘wachten’ beurtelings Smits aandacht, Geervliet, Gouda en Spaarndam voor ‘het zoute’, Gorinchem en Schoonhoven voor ‘het zoete’ [water]. De vaak verpachte ‘wachttol’ te Dordrecht was van groot belang voor deze stad die er haar stapelrecht mee verbond. Of een tol verpacht was of niet, steeds moesten de tollenaars zorgvuldig hun boekhouding bijhouden, maar van hun rekeningen is slechts een klein gedeelte bewaard gebleven. Op hun werkzaamheden werd door grafelijke ambtenaren, bezieners, later controleurs, toezicht gehouden en ook hun functie wordt door Smit helder geanalyseerd. De inleiding beperkt zich niet tot het tijdvak van deel II en zo hebben ook heerlijke tollen zoals de Arkelse en de Wassenaarse er hun plaats in gekregen.

Zelfs wanneer van een tol de rekeningen in mooie series bewaard zijn gebleven, zoals bij de Rijntol te Lobith het geval is, blijft hun bruikbaarheid voor de economische geschiedenis beperkt. Dat ligt aan de vele vrijstellingen, verleend aan steden, instellingen en personen, die het onmogelijk maken de dichtheid van het verkeer, het totaal van de passerende schepen en goederen te berekenen. Men moet het doen met allerlei losse gegevens, die soms interessant zijn. Opvallend is in deel II het grote aantal paarden dat omstreeks 1480 in bepaalde maanden Gorinchem en Schoonhoven passeerde. Doorgaans kwamen zij uit het Zuiden. Voor de ossenhandel was Gorinchem al in de eerste helft van de eeuw een voorname tolplaats. Tegen hetgeen men verwachten zou in kwamen de beesten hier en in Schoonhoven slechts ten dele van de IJsselstreek en Groningen. Men herkent vaste handelaars, die een tijdlang week in week uit met hun ossen, hun steuren, hun zalmen een tol passeren. Alle rekeningen behalve de Gorinchemse van 1422 vermelden de herkomst van de ladingen. Het deel bevat een register van persoons- en aardrijkskundige namen en een van zaaknamen, hier en daar van een woordverklaring voorzien. Het deel is op de welverzorgde, luxueuze manier uitgegeven die bij de RGP gebruikelijk is.

J.A. Kossmann-Putto

C. Vleeschouwers, M. van Melkebeek, ed., *Registres de sentences de l'officialité de Cambrai (1438-1453)* I, II (Recueil de l'ancienne jurisprudence de la Belgique. Septième série. Verzameling van de oude rechtspraak in België. Zevende reeks; Brussel: Ministère de la justice, 1998, xv + 990 blz.).

Het grote belang van de oude rechtspraak als bron van kennis voor de praktische toepassing van normen en waarden - naast de theorie van de wet en de geleerdheid der commentatoren - is langzamerhand aan het doordringen tot de (rechts)historici. Naast de wereldlijke rechter heeft echter ook gedurende lange tijd zijn kerkelijke tegenhanger een grote rol gespeeld. Immers, sommige delen van het recht waren aan de beoordeling van de kerkelijke rechter bij uitsluiting voorbehouden, zeker in de late Middeleeuwen. We moeten daarbij vooral denken aan het huwelijksrecht dat lange tijd is geregeerd door de regels van het canonieke recht, en aan de jurisdictie over geestelijke personen.

Over de geestelijke rechtbanken in de oude Nederlanden is nog niet veel geschreven - een goede inleiding tot het onderwerp is nog steeds het boek van Anne Lefebvre-Teillard, *Les officialités à la veille du Concile de Trente* uit 1973 - en nog minder is hun rechtspraak bestudeerd. Dat heeft ongetwijfeld mede te maken met de toestand van de overgeleverde archieven en hun moeilijke toegankelijkheid, geschreven als zij zijn in het Latijn. Van de officiaal van het bisdom Kamerijk (het gebied waartoe steden als Valenciennes, Bergen, Brussel en Antwerpen behoorden) zijn slechts de registers over de jaren 1438 tot 1453 en 1543 tot 1551 overgeleverd - en dan nog met lacunes. De heer Vleeschouwers en mevrouw Van Melkebeek hebben een voortreffelijke editie verzorgd van de eerste serie. Zij zijn daartoe ook uitermate gekwalificeerd, want zij publiceerden al eerder het enig overgebleven register van de officiaal van Brussel (gesticht in 1422) over de jaren 1448 tot 1459 (recensie in *BMGN*, CXII (1987) 326). Zij presenteren de Latijnse teksten in extenso, voorzien van uitvoerige en precieze regesten in het Frans.

Waar gaat het om? Men vindt hier 1453 vonnissen uitgesproken tussen procederende partijen: vaak was één van hen de promotor of aanklager van het bisdom. De materie die aan de orde komt, omvat: clandestiene verloving, huwelijk in verboden graden van bloed- of aanverwantschap (incest), echtbreuk en overspel, scheiding van tafel en bed, bigamie, buitenechtelijk verkeer van leken en clerici. Er waren nogal wat priesters die een zedeloos leven leidden. Verder vindt men incidenteel nog aanklachten als toverij en sodomie, vechtpartijen in de kerk, diefstal van kerkgoederen, geschillen over kerkelijke ambten, en dergelijke meer. De onderzoekers krijgen nu volop de kans een studie te maken van de straftoemeting. Gedetailleerde glossaria en indices maken deze boeiende bron optimaal toegankelijk.

A.H. Huussen jr.

J.W. Bonda, *De meerstemmige Nederlandse liederen van de vijftiende en zestiende eeuw* (Dissertatie Utrecht 1997; Hilversum: Verloren, 1996, 684 blz., *f* 115,-, ISBN 90 6550 545 8).

Het is merkwaardig, maar de laatste onderzoeker die zich vóór het verschijnen van deze lijvige studie diepgaand met het Nederlandstalige polyfone repertoire uit de vijftiende en zestiende eeuw heeft beziggehouden, is René Lenaerts die daarvan

in 1933 verslag deed in zijn boek *Het Nederlands polifonies lied in de zestiende eeuw*. Daar sinds de jaren dertig talloze nieuwe bronnen en liederen aan het licht zijn gekomen, mag worden gesteld dat Bonda's boek in een leemte voorziet. De onderhavige studie, welke in januari 1997 als proefschrift werd verdedigd aan de Universiteit Utrecht, bestaat uit zeven uitgebreide hoofdstukken die zijn ondergebracht in drie delen. Het eerste deel draagt de titel ‘Liedkunst en muziekleven’ en biedt een uitgebreid overzicht van de Nederlandse en buitenlandse bronnen waarin het repertoire is overgeleverd.

In het tweede hoofdstuk van dit deel wordt aan de hand van historische materialen zoals brieven en rekeningen geschetst welke plaats de Nederlandstalige composities in het nationale muziekleven innamen. Deel twee is gewijd aan de teksten en de melodieën van het repertoire. De belangrijkste literaire genres die meerstemmig werden gezet - de amoureuze, zotte en schriftuurlijke liederen - worden hier uitvoerig toegelicht. In de tweede helft van dit deel wordt de relatie tussen één- en meerstemmige liederen onder de loep genomen. Het derde deel is geheel gewijd aan versritme en muziek, en omvat een complete versleer welke door de auteur wordt gekoppeld aan de muzikale metriek en ideeën en theorieën aangaande de relatie tussen tekst en muziek. Twee bijlagen besluiten het boek. De eerste biedt een beschrijving van het corpus dat aan de studie ten grondslag ligt en bestaat uit een compleet overzicht van de handgeschreven en gedrukte bronnen, de beginregels van de meer dan 490 liederen, de componisten, en alle liedfamilies. De tweede bijlage omvat edities (met commentaar) van elf bekende meerstemmige liederen.

Bonda heeft in zijn boek een schat aan gegevens bijeengebracht. Dit blijkt direct uit het eerste hoofdstuk waarin het bronnenmateriaal wordt gepresenteerd. Bonda kent de vijftiende- en zestiende-eeuwse bronnen als geen andere onderzoeker van het Nederlandse meerstemmige lied vóór hem. De uitvoerigheid waarmee een en ander wordt gepresenteerd-een uitvoerigheid die overigens niet alleen voor dit deel van de dissertatie karakteristiek is - zal hem vermoedelijk niet door alle gebruikers in dank worden afgenomen. Zo zullen niet-musicologen naar alle waarschijnlijkheid moeite hebben het nogal abstracte betoog over de verspreiding van het repertoire te volgen. Degenen die beter met deze materie bekend zijn, zullen niet in alle gevallen met Bonda's argumenten en conclusies instemmen. Zo probeert Bonda bijvoorbeeld in paragraaf 2d van het eerste hoofdstuk aannemelijk te maken dat de herkomst van het repertoire van één van de belangrijkste bronnen van omstreeks 1500, het handschrift Segovia, in Italië moet worden gezocht. De argumenten die deze veronderstelling zouden moeten ondersteunen, zijn echter problematisch. Dat een groot aantal van de Nederlandse liederen uit dit handschrift ook voorkomt in Italiaanse bronnen zegt namelijk niet veel, wanneer niet tegelijkertijd kan worden gedemonstreerd dat de lezingen van deze liederen duidelijk in de Italiaanse overleveringstraditie thuishoren. Het enige aangedragen voorbeeld dat de verbondenheid met deze Italiaanse traditie zou moeten aantonen, ‘Tmeiskin was jonck’, mist overtuigingskracht[1]. Dat de herkomst van het repertoire wellicht deels in Ferrara moet worden gezocht omdat het handschrift Segovia veel werken van Obrecht bevat en Obrecht in de jaren 1487-88 in Ferrara werkzaam was, is een logica die ik niet kan volgen, zelfs niet in het geval het motet ‘Inter praeclarissimae virtutes’ inderdaad voor Ercole d'Este zou zijn gecomponeerd. Als de vele werken van Obrecht in het manuscript uit Segovia iets illustreren, dan is het wel dat een Italiaanse herkomst van het repertoire niet voor de hand ligt: onder de 31 composities van Obrecht in het handschrift uit Segovia bevinden zich 18 werken die uit geen andere bron bekend zijn. Van de resterende 13 werken komen er 9 onder meer voor in Italiaanse bronnen, maar uit de bestudering van varianten blijkt dat in geen van deze 9 gevallen de lezing uit Segovia op overtuigende wijze met een Italiaanse overlevering in verband kan worden gebracht.

Ook het betoog dat het ‘Nederlandse’ repertoire via Italië naar het Duitstalige gebied is verspreid, wordt veelal geïllustreerd aan de hand van aantallen concordanties. Hoewel deze verspreidingsontwikkeling voor de zestiende eeuw in grote lijnen vermoedelijk correct is, wordt de daadwerkelijke afhankelijkheid van Duitse en Italiaanse tradities niet of nauwelijks getoetst. De auteur lijkt bovendien te gemakkelijk voorbij te gaan aan de voorbeelden die niet in dit model passen. Zo

wordt bijvoorbeeld nauwelijks of geen aandacht besteed aan de Franco-Vlaamse composities in vijftiende-eeuwse Duitse bronnen, waaronder ook enkele Nederlandse liederen, die duidelijk niet via Italië in het Duitstalige gebied zijn aanbeland.

Hoewel men over zaken als deze met Bonda van mening kan verschillen, doet dit niet veel af aan de kwaliteit van zijn boek. Voor het eerst wordt hier gedetailleerd ingegaan op onderwerpen als de intrigerende relatie tussen de éénstemmige en de meerstemmige liederen, en de samenhang tussen metriek en tekstplaatsing. Dat er in dit boek geen plaats voor een muzikaal-analytische benadering van het repertoire is ingeruimd, zal vermoedelijk door verschillende lezers worden betreurd. Met het complete bronnenoverzicht in bijlage 1 zal menig onderzoeker zich daarentegen weer uiterst gelukkig prijzen. Het is niet moeilijk de auteur te vergeven dat hij in dit omvangrijke overzicht van bijna 500 liederen in meer dan 150 handschriften en drukken niet steeds geheel consequent is geweest, enkele concordanties over het hoofd heeft gezien, en incidenteel twee verschillende composities als één werk heeft beschouwd.

Dergelijke schoonheidsfoutjes zijn ook elders in het boek te bespeuren. Zo zou de paragraaf over het Kamper liedboek (77 e.v.) er bijvoorbeeld anders hebben uitgezien als het artikel van Geertruida Krans niet over het hoofd was gezien[2], had Bonda bij de bespreking van het leven van Noé Faignient kunnen profiteren van een recente publicatie van Godelieve Spiessens[3], en komt de op bladzijde 48 vermelde *Tandernaken*-zetting van Obrecht niet voor in het handschrift uit Segovia. Op bladzijde 66-68 was het beter geweest het aangehaalde ‘mi-fa’-motief te solmiseren als ‘la-fa’ (*fa super la*), terwijl de op bladzijde 111 vermelde Jacob Tick, die in 1453 te Leiden werd aangesteld als zangmeester van de Pieterskerk, getuige de geciteerde *Bouwstenen* heel wat jaren minder in die stad verbleef dan de tien die door Bonda worden vermeld. Kleine feilen als deze nemen evenwel niet weg, dat Bonda met deze indrukwekkende studie het onderzoek naar meerstemmige Nederlandse liederen een geweldige impuls heeft gegeven.

Eric Jas

E. Huizenga, *Een nuttelike practijke van cirurgien. Geneeskunde en astrologie in het Middelnederlandse handschrift Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 2818* (Dissertatie Groningen 1997, Middeleeuwse studies en bronnen LIV; Hilversum: Verloren, 1997, 537 blz., ƒ99,-, ISBN 90 6550 292 0).

Zoals de ondertitel aangeeft, draait het in dit in oktober 1997 te Groningen verdedigde proefschrift om een te Wenen bewaard Middelnederlands handschrift over geneeskunde en astrologie. Wie zich afvraagt waarom aan één en dan juist dit handschrift een heel proefschrift - en nog dik ook - is gewijd, dient zich te realiseren dat er heel wat bij komt kijken om een eveneens omvangrijk verzamelhandschrift als het onderhavige te onderzoeken op ontstaan en functioneren in zijn tijd. Want dat is wat Huizenga zich ten doel heeft gesteld. Dat zijn keus op juist dit handschrift is gevallen heeft te maken met de rijke inhoud - het is met 317 bladen het grootste medische verzamelhandschrift in het Middelnederlands - én de relatieve onbekendheid ervan. Het was niet Huizenga's bedoeling het handschrift te editeren, al zou daar, naar hij zelf aangeeft, alle reden toe zijn. Zijn onderzoek biedt evenwel een belangrijke aanzet voor een toekomstige editie.

Huizenga's boek is opgebouwd uit zeven hoofdstukken, die tezamen bijna tweederde van het

geheel uitmaken, eenzelfde aantal appendices, een vaktechnische woorden- en begrippenlijst, de gebruikelijke bibliografie en samenvatting, en uitgebreide registers. De auteur heeft er werkelijk alles aan gedaan om de lezer wegwijs te maken in een bepaald ingewikkelde materie. Didactisch, zorgvuldig en ambachtelijk zijn de kwalificaties die zich aan de lezer als vanzelfsprekend opdringen.

In het inleidende hoofdstuk situeert Huizenga zijn onderzoek binnen de vrij recente stroming in de medioneerlandistiek die behalve de tekst zelf ook de sociaal-historische en culturele context waarbinnen de tekst tot stand kwam, onderzoekt. Dat betekent dat onder meer wordt nagegaan wie in welke rol (bijvoorbeeld auteur, kopiist, opdrachtgever) bij de boekproductie en -consumptie waren betrokken, in welke milieus en institutionele context dit alles plaatsvond, en ook hoe de latere overlevering is verlopen. Teneinde de ontstaansgeschiedenis en het functioneren van het bewuste handschrift, een typisch staaltje van *artes*- oftewel gebruiksliteratuur, te achterhalen hanteert Huizenga achtereenvolgens drie benaderingswijzen. Hij begint met onderzoek naar het handschrift als materieel object (hoofdstuk 2), daarna analyseert hij de inhoud van de traktaten in het handschrift (hoofdstukken 3 en 4), en ten slotte bestudeert hij de sociaal-culturele en historische context ervan in een hoofdstuk over andere middeleeuwse medisch-astrologische handschriften en een over de ontwikkeling van de diverse groepen geneeskunstbeoefenaren in de late Middeleeuwen (hoofdstukken 5 en 6).

De speurtocht leidt uiteindelijk tot de conclusies dat het handschrift na 1490 moet zijn geschreven, dat de kopiist, gezien de fouten in de tekst, zelf geen geneeskunstbeoefenaar kan zijn geweest, dat de compilator c.q. opdrachtgever tot de geleerde bovenlaag van de chirurgenstand moet hebben behoord, dat het een kopie vanuit de volkstaal en niet vanuit het Latijn betreft, en dat de herkomst in het gebied ten oosten van Brussel moet worden gezocht. Een nadere identificatie van kopiist of compilator bleek evenwel niet mogelijk.

Wat vertelt deze studie over medische denkbeelden en praktijk in de Nederlanden van de late Middeleeuwen? Weliswaar zijn alle in het handschrift opgenomen teksten gekopieerd vanuit de volkstaal, toch betreft het veelal eeuwenoude teksten die eerder in het Latijn waren gesteld. Dat er eind vijftiende eeuw vraag was naar dergelijke teksten geeft natuurlijk aan dat ze door toenmalige geneeskunstbeoefenaren als betekenisvol en nuttig werden beschouwd. Huizenga's studie geeft een prachtig beeld van het type teksten dat de meer ontwikkelde geneeskunstbeoefenaar, in dit geval een chirurg, in zijn bagage had of meende te moeten hebben. Zo bevat het handschrift naast astrologische en astronomische informatie, van belang voor zowel diagnose als (tijdstip van) therapie, en een gebed tot Maria (andere heiligen vermeldt Huizenga niet) onder meer de *Circa instans*, een twaalfde-eeuws Salernitaans kruidenboek met *simplicia*, de *Quinta essentia*, een veertiende-eeuws alchemistisch-medisch traktaat van de franciscaan Johannes de Rupescissa waarin ook duivels figureren, het *Antidotarium Nicolai*, een twaalfde-eeuws medicijnboek met *composita* geschreven door de Salernitaanse geneesheer en leraar Nicolaus, en de *Chirurgia magna* van Bruno Longoburgensis, een dertiende-eeuws, te Padua voltooid chirurgisch handboek.

Wat echter naar verhouding onderbelicht blijft is in hoeverre deze teksten in de loop der tijd inhoudelijke wijzigingen hebben ondergaan, en in hoeverre geneeskunstbeoefenaren in de Nederlanden hierin een aandeel hebben gehad. Evenmin wordt, meer in het algemeen, aangegeven welke oude teksten in onbruik raakten en welke nieuwe er eventueel voor in de plaats kwamen. Volgens Huizenga's voorstelling van zaken werd medische kennis eeuwenlang gekopieerd en waren eventuele verschillen tussen de gekopieerde producten vooral een gevolg van

selectie, het wel of niet overnemen van bepaalde informatie. Hooguit voegde de gebruiker van het gekopieerde werk in de kantlijn van de tekst korte notities toe die de toegankelijkheid en het gebruiksgemak moesten vergroten.

Het is echter nog maar de vraag of het proces van medische kennisverwerving en kennisoverdracht echt zo'n statische aangelegenheid was. Alhoewel bekend is dat bepaalde ideeën, zoals de humorenleer, en de daarmee samenhangende medische praktijk, bijvoorbeeld het aderlaten, een grote mate van bestendigheid kenden, kan dit toch niet voor het hele medische gedachtegoed worden volgehouden. Zo wijst Huizenga zelf min of meer terloops op de ontvankelijkheid van Bologna, waar chirurgie en anatomie tot het medische curriculum behoorden, voor medische innovaties, die mede tot stand kwamen dankzij dissectie op overledenen en geëxecuteerde misdadigers vanaf het begin van de dertiende eeuw (266). Maar daar blijft het zo ongeveer bij. In Huizenga's studie ligt het accent op de overdracht van bestaande medische kennis zonder dat het aspect van continuïteit wordt geproblematiseerd. Hier ligt mijns inziens nog een uitdaging voor verder onderzoek.

Al met al is deze dissertatie evenwel een zeer informatief en geleerd boek, een aanwinst voor medisch-historisch Nederland en België!

Marijke Gijswijt-Hofstra

Nieuwe geschiedenis

H. van Harten-Boers, Z. van Ruyven-Zeman, met medewerking van C.E. Coebergh-Surie, c.a., *The stained-glass windows in the Sint Janskerk at Gouda. The glazing of the clerestory of the choir and of the former monastic church of the regulars* (Amsterdam: Koninklijke Nederlandse akademie van wetenschappen, 1997, 183 blz., *ƒ* 200,-, ISBN 90 6984 197 5).

Dit is de eerste Nederlandse aflevering van het *Corpus vitrearum medii aevi*, een serie met reeds vele publicaties over gebrandschilderde ramen in ruim elf Europese landen en de Verenigde Staten. Zij stelt zich ten doel dergelijke glazen uit de Middeleeuwen en Renaissance te bestuderen, per specifieke bij elkaar horende reeks, met een volledige geïllustreerde catalogus en inleiding. Wat de gebrandschilderde glazen van de Sint-Janskerk in Gouda aanging werd het initiatief al in 1987 genomen en in het volgende jaar werd het huidige Nederlandse comité gevormd. Dit deel bevat de bestudering van twee groepen glazen in chronologische volgorde (de overige zullen in nog twee te verschijnen afleveringen aan bod komen). Het betreft ten eerste een reeks van dertien glazen van Christus en de apostelen in de ramen boven het koor van de kerk. Daarnaast worden zeven glazen uit de voormalige Goudse kloosterkerk der regulieren met het lijden, de verrijzenis en de hemelvaart van Christus behandeld. De eerste serie dateert voor een deel uit de jaren 1530-1550. De tweede waarschijnlijk uit 1556-1559. Maar daarmee is niet alles gezegd, want deze groep is rond 1580 na de doorvoering van de Reformatie op bevel van het stadsbestuur uit het voormalige klooster weggehaald en in twee raamopeningen van het koor ‘samengeperst’, wat natuurlijk ten nadele uitpakte van de glazen, die toen elk nog drie bij zeven meter maten. In 1934 werden zij gerestaureerd op kosten van de Rotterdamse reder (en niet bankier zoals hij wordt genoemd) W. van der Vorm, die ten slotte ook de bouw van een kapel buiten de kerk financierde, waar zij in de oude vorm werden aangebracht. Van groot belang bij deze en andere restauraties was de omstandigheid, dat de oorspronkelijke cartons met de tekeningen van de glazen altijd in de Sint-Janskerk bewaard zijn gebleven, waardoor men een zeker houvast had. De historicus, die dankzij deze publicatie de

gang van de gebrandschilderde ramen door de eeuwen volgt, kan die slechts kenschetsen als ‘onrustig’. In de conservatiekaarten van de situatie van het glas blijkt bovendien, dat slechts

een miniem gedeelte ervan nog uit de zestiende eeuw stamt, zoveel is er bij ongelukken, restauraties en andere handelingen met het originele glas verloren gegaan. Deze in de eerste plaats kunsthistorische publicatie maakt verder weer duidelijk (overigens een constatering van de auteurs zelf), hoe net als elders een gereformeerd stadsbestuur toch gevoel had voor de oude katholieke kunst, die als erfgoed werd beschouwd en - mits passend - bewaard diende te worden. Naar opzet en uitvoering (prachtige illustraties) is dit deel in de reeks een voorbeeld hoe een dergelijk standaardwerk uitgevoerd dient te worden.

E.O.G. Haitsma Mulier

K. Bostoen, met medewerking van C.A. Binnerts-Kluyver, e.a., *Bonis in bonum. Johan Radermacher de Oude (1538-1617), humanist en koopman* (Zeven Provinciënreeks XV; Hilversum: Verloren, 1998, 80 blz., *ƒ*25,-, ISBN 90 6550 155 X).

Als deel van de Zeven Provinciënreeks verscheen van de hand van Karel Bostoen een werkje over een Nederlandse representant van de typische humanistische koopman uit de zestiende eeuw, Johan Radermacher de Oude, die de humanistennaam Rotarius voerde. Het boekje, zoals gebruikelijk in deze reeks verzorgd uitgegeven, is een bijproduct van het werk aan de tekstuitgave van zijn *Album J. Rotarii*, een verzameling losse handschriften. Dit project, dat zal leiden tot een bronnenuitgave, wordt onder leiding van Karel Bostoen uitgevoerd door C.A. Binnerts-Kluyver en A.M. van Lynden-de Bruïne, die de teksttranscriptie verzorgen, en C.J.E.J. Hattink, die de bio- en bibliografie in de bronnenuitgave verzorgt.

Naar aanleiding van het onderzoek naar deze handschriftenverzameling zijn de nieuw bekend geworden biografische gegevens over Johan Radermacher in dit boekje bijeengebracht. Kennis van 'het netwerk van geleerden, kunstenaars, kooplieden, politici enz. waartoe hij behoorde' leidt volgens de uitgevers 'tot nieuwe inzichten en genereert wellicht nieuw, interdisciplinair onderzoek' (9), een veelbelovende motivering van het onderzoek. Het boek heeft drie hoofdstukken: een biografisch en een bibliografisch hoofdstuk en een derde hoofdstuk over het *symbolum* of motto van Radermacher.

In het biografische hoofdstuk wordt kort de levensloop van Johan Radermacher langsgelopen: geboren in Aken in 1538, leeft en werkt hij in Aken, Antwerpen, Londen, opnieuw Aken en Antwerpen en ten slotte Middelburg, waar hij 1617 zal overlijden. Aandacht wordt besteed aan Radermachers religieuze en politieke leven. Van huis uit waarschijnlijk luthers of zwingliaans, wordt hij in zijn latere leven door tijdgenoten beschouwd als behorend tot de gereformeerde gemeente. Zijn politieke activiteiten, bijvoorbeeld als ondertekenaar van de Akte van Overgave van Antwerpen in 1585, worden erg kort beschreven en komen niet helemaal uit de verf. Datzelfde geldt voor Radermachers handelsactiviteiten, welke nauwelijks concreet gemaakt worden, mogelijk bij gebrek aan bronnen. In dit hoofdstuk wordt ook aandacht besteed aan Radermachers belangrijkste contacten met geleerden, zoals de cartograaf Abraham Ortelius en de koopman-humanist Joannes Vivianus, en beeldende kunstenaars, waaronder de schilder Maarten de Vos en schilder-dichter Joris Hoefnaghel. De laatste schildert zelfs een helaas erg klein afgebeelde en uitgebreid besproken allegorie op zijn vriendschap met Radermacher.

Van de handschriften van Radermacher, waaraan in het tweede hoofdstuk aandacht wordt besteed, is met name een inleiding op een onvoltooide Nederlandse grammatica, de oudst bekende, interessant. Pas recent is deze aan Johan Radermacher toegeschreven. Het in 1568 in Londen geschreven werk is een theoretische verhandeling over de taal en dan met name over het taalgebruik van vreemdelingen en kinderen, het belang van taalonderricht en de noodzaak

van regelgeving voor het Nederlands. Radermachers eigen bijdragen in het *Album J. Rotarii* betreffen onder andere een familiekroniek en ontwerpen voor bijdragen aan *alba amicorum* van vrienden en familieleden.

In Johan Radermachers bijdragen aan de *alba amicorum* van Emanuel van Meteren (1576), Abraham Ortelius (1578) en zijn zoon Samuel (1602) treffen we ook zijn *symbolum* aan: een combinatie van een motto en een afbeelding. Dergelijke *impressa* of deviezen waren onder humanisten een veelbeoefend literair genre. Het onderzoek naar het *symbolum* van Radermacher is van belang om 'de betekenis te achterhalen, en zodoende daarin toespelingen op te sporen die ons toegang geven tot zijn denken en voelen' (45); vandaar de aandacht ervoor in hoofdstuk drie. Radermachers motto is tevens de titel van dit boek: 'bonis in bonum', een kernachtige weergave van Romeinen 8:28, 'alles keert ten goede voor hen die God liefhebben'. Radermacher heeft levenskracht gevonden in vertrouwen op Gods voorzienigheid en verwoordt dit op typisch humanistische wijze in een spreuk. Het *symbolum* geeft daarmee inzicht in Radermachers levensovertuiging, waarin calvinistische vroomheid en koopmanschap eng verweven zijn, want het Godsvertrouwen is ook in handelsaangelegenheden groot. Het is een mooi voorbeeld van hoe, ondanks gebrek aan bronnen, via een onderzoek naar het persoonlijke motto toch nog meer bekend wordt over iemands levensinstelling.

De uitgebreide bijlagen - stambomen, bronnen- en literatuurlijst en register - maken dit boekje geschikt voor vervolgonderzoek. Bostoen zelf maakt niet alle hooggespannen verwachtingen waar, maar slaagt erin de persoon van Radermacher tot leven te wekken. Helaas sluit het werk af met een herhaling van een reeds eerder geciteerde karakterschets van Johan Radermacher de Oude van de hand van zijn dochter, 'waaraan we met al onze moeizaam bijeengesprokkelde gegevens niet kunnen tippen' (59) - een zwaktebod dat getuigt van valse bescheidenheid.

Ruud van den Berg

V. Enthoven, *Zeeland en de opkomst van de Republiek. Handel en strijd in de Scheldedelta, ca. 1550-1621* (Dissertatie Leiden 1996, Leiden: Luctor et victor, 1996, xi + 449 blz., ƒ40,-, ISBN 90 803045 1 4).

De weergaloze handelsbloei van Holland in de Gouden Eeuw heeft altijd tot de verbeelding gesproken. De stagnerende handel van Zeeland is in het vergeetboek geraakt. Toch heeft Zeeland bij de expansie van de Hollandse wereldhandel een belangrijke rol gespeeld. De geschiedschrijving heeft zich echter beperkt tot enkele vaste loopjes. Zo is beklemtoond hoe weinig de Zeeuwse handel tegen de Hollandse overmacht vermocht. Zo is benadrukt hoe de Zuid-Nederlandse kooplieden Zeeland als doorgangshuis gebruikten en zich in Holland nestelden. Zo is gememoreerd hoezeer de Zeeuwse handel profiteerde van de afgrendeling van het Zuid-Nederlandse achterland. J.I. Israel heeft in *Dutch primacy in world trade 1585-1740* (Oxford, 1989) de uiteenlopende belangen van Holland en Zeeland zwaar aangezet. Het wachten was op een gedetailleerd onderzoek; het onderhavige boek vormt daarom een welkome aanwinst.

De auteur neemt terecht een lange aanloop. Walcheren zou omstreeks 1550 minder als voorhaven van Antwerpen hebben gefunctioneerd dan als zelfstandig overlaadstation tussen Noordoost-Europa, het Balticum, en Zuidwest-Europa, Frankrijk en het Iberisch schiereiland. De handel draaide om drie producten: vis,

zout en wijn. Vlissingen en Veere richtten zich op de visexport naar het Zuiden, Arnemuiden legde zich toe op de raffinage van zout uit zuidelijke streken en Middelburg fungeerde als stapelplaats van Franse wijnen. Door de Opstand, niet

door de crisis van Antwerpen, veranderde het schouwtoneel volledig. Walcheren had ernstig te lijden van de krijgsverrichtingen, de watergeuzen, de handelsbelemmeringen en de godsdienstoorlogen in Frankrijk. De handel in vis, zout en wijn verplaatste zich voor een groot deel naar Holland. Zeeland moest zich heroriënteren.

Walcheren wist echter mee te profiteren van de expansie van de Hollandse handel. De komst van veel Zuid-Nederlandse koop- en ambachtslieden en Engelse handelslui, zoals de *merchant adventurers*, gaf een enorme impuls. De handel met het Middellandse-Zeegebied ging door verzet tegen graanexport bijna geheel aan de Zeeuwse neus voorbij. De handel met Azië viel gedeeltelijk in Zeeuwse handen; de winst van de VOC stelde tot 1620 echter teleur en kaapvaart bracht het meeste geld in het laatje. De handel met het Atlantisch gebied, zeker met West-Afrika en de noordkust van Zuid-Amerika, leverde meer voordeel op. In West-Europa concentreerde Walcheren zich op de handel met Frankrijk, ondanks het oorlogsgeweld, met Engeland, ondanks de handelsnaijver, en bovenal met de Zuidelijke Nederlanden. Door de blokkade van de Vlaamse kust en de Schelde slaagde Walcheren erin het scheepvaartverkeer met de Vlaamse havens onder controle te krijgen en zich tot overslaghaven van Antwerpen te ontwikkelen, dat zich na 1585 geleidelijk herstelde van de economische klap. Het Spaanse embargo van 1598, de Franse en Engelse neutraliteit na 1598/1604 en het Bestand van 1609 betekenden een zware slag voor de Zeeuwse handel. Het vertrek van talloze Zuid-Nederlandse kooplui met hun handelsrelaties naar Holland en het vertrek van de *merchant adventurers* met hun wol- en lakenstapel uit Middelburg naar Delft verergerden de moeilijke tijd die na 1621 voor Zeeland aanbrak, ondanks de greep op de Zuidelijke Nederlanden.

De auteur acht de konvooien en licenten, waarnaar hij aan de hand van het archief van de Zeeuwse Rekenkamer uitvoerig onderzoek heeft verricht, voor Zeeland van cruciaal belang als economisch en maritiem wapen. Zij maakten een gerichte tarievenpolitiek mogelijk, ten faveure van de eigen en ten nadele van de vijandelijke, neutrale en geallieerde handel en nijverheid. Zij fungeerden als smeerolie voor het krijgsbedrijf ter zee. En zij verminderden door de noodzaak van een blokkadevloot het gevaar van de Duinkerker kapers. De economische en financiële voordelen van de handel op de vijand stonden echter op gespannen voet met de militaire nadelen; Zeeland betoonde zich voor dit gevaar door zijn ligging veel beduchter dan Holland. De kaapvaart fungeerde als aanvullende inkomstenbron; de opbrengst bleef echter ver achter bij de verwachtingen.

De auteur beklemtoont gedurig de nauwe relatie tussen handel, oorlogvoering, belastingheffing en kaapvaart. Enerzijds had de handel zwaar te lijden van de oorlogvoering, die zelfs leidde tot een economische heroriëntatie; anderzijds hield de handel via de belastingheffing de oorlog gaande. De kaapvaart schraagde de oorlogvoering, de concurrentiepositie en de financiering van de strijd ter zee. De auteur benadrukt in de inleiding en conclusie tevens de symbiose tussen overheid, oorlogvoering en particuliere ondernemers. De stedelijke elite steunde de handel door middel van de oorlogvoering, de tarievenpolitiek, de blokkadepolitiek, de stroom gerichte maatregelen en de deelname aan de handel en investeringen. De ondernemers droegen hun steentje bij door initiatieven te ontplooien, investeringen te doen, belastingen te betalen en kaapvaart te bedrijven. De symbiose zou volgens de auteur de opkomst van de Republiek tot grote mogendheid en centrum van de wereldhandel verklaren. De ideeënwereld van J.I. Israel waart onmiskenbaar in de studie rond; de auteur loopt zelfs te veel aan diens leiband.

Het belang van dit boek is niet aan twijfel onderhevig: het voorziet in een lacune. De waarde lijkt mij primair te liggen in de enorme hoeveelheid materiaal die over de Zeeuwse handel en scheepvaart bijeen is gebracht. Dit wordt deels aanschouwelijk gemaakt in de vorm van tabellen en grafieken. De auteur heeft kosten noch moeiten gespaard om zoveel mogelijk details boven water te halen. Dit materiaal illustreert keer op keer hoe weinig betrouwbare kwantitatieve

gegevens ter beschikking staan; veel conclusies zijn in mijn ogen niet meer dan aannemelijke hypotheses. De vraag naar de feitelijke omvang en het relatieve gewicht van de verschillende handelsstromen blijft voor de aandachtige lezer onbeantwoord. Hetzelfde geldt voor de frequentie en amplitude van de golfbewegingen in de handelsstromen, die voortvloeiden uit de politieke en economische instabiliteit van het tijdvak. De auteur treft weinig blaam; hij moet roeien met de riemen die hij heeft. Het oogmerk aan de hand van de konvooien en licenten de ontwikkeling van de Zeeuwse handel op lange termijn te schilderen moest hij al snel laten varen.

De auteur valt wel aan te rekenen dat hij regelmatig boudere uitspraken doet dan het lacuneuze bronnenmateriaal toelaat. De betekenis van de konvooien en licenten wordt systematisch overschat; de auteur wijst deze zelfs aan als het belangrijkste instrument in de strijd tegen de vijand (150, 123) en als een onmisbare factor voor de overleving van de Republiek (352). Toch brachten zij lang niet voldoende op om de oorlog ter zee, hoe gebrekkig ook, te financieren; er moest uit andere bronnen veel geld bij. De oorlogvoering vond bovendien tot het Bestand primair te land en niet ter zee plaats. Het overleven van de Republiek vloeide, naast andere factoren, eerder voort uit de weergaloze handelsbloei dan uit de belastingen op de internationale handel; dit komt beslist niet op hetzelfde neer. De auteur acht de kaapvaart vanwege de ontoereikende konvooien en licenten van levensbelang, hoewel hij moet toegeven dat deze nauwelijks geld in het laatje bracht. De economische lotgevallen van Walcheren en Antwerpen worden in verregaande mate van elkaar gescheiden; hingen zij niet veel nauwer met elkaar samen dan de auteur aanneemt? Waarom kwam de handel in vis, zout en wijn grotendeels in handen van Holland terecht, terwijl dit gewest aan hetzelfde oorlogsgeweld blootstond als Zeeland?

Ten slotte blijft ook de symbiose tussen overheid, oorlogvoering en particuliere ondernemers, die de politieke en economische opgang van de Republiek zou verklaren, niet meer dan een hypothese. Deze wordt in de inleiding en conclusie geponeerd, maar niet uitgewerkt en aannemelijk gemaakt. Men krijgt de indruk dat de stelling te elfder ure aan het boek is toegevoegd. De problematiek van de staatsversterking en wereldhandelspositie van de Republiek vereist afzonderlijke en degelijker behandeling. Het werk bevat heel wat ontspoorde zinnen en andere onvolkomenheden die op grote haast duiden; men mag hopen dat zij in de handelseditie ontbreken. Deze studie verdient een fraaie vormgeving.

G. de Bruin

C.M.O. Verhas, *De beginjaren van de Hoge Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland* (Dissertatie Leiden 1997, Algemeen Rijksarchief Publikatiereeks V; Den Haag: Algemeen Rijksarchief, 1997, 186 + 255 blz., ISBN 90 800916 6 9).

In de afgelopen decennia is de Grote Raad van Mechelen het onderwerp van veel publicaties geweest. Inmiddels is ook een gedegen basis gelegd voor onderzoek naar het college dat in 1582 in Holland - en vanaf 1587 eveneens in Zeeland - het Mechelse verving. Bovendien heeft Christel Verhas met haar Leidse proefschrift een belangrijk onderdeel ontward uit het complexe staatsvormingsproces dat zich hier te lande door het uitbreken van de Opstand voordeed. Haar werkzaamheden

maken deel uit van een in 1992 gestart project dat de rechtspraakgeschiedenis van diverse soevereine Europese rechtbanken aan een ruimer publiek bekend wil maken. Onderhavig resultaat voldoet daaraan op tweeërlei wijze. Allereerst met een introductie over de vorming en werking van de Grote Raad; daarna volgen 1094 regesten, die in hun grote variëteit meteen uitnodigen tot verder onderzoek.

De tekst begint met een twee pagina's tellende verantwoording, die als inleiding nogal summier is. Geen presentatie van een overkoepelende probleemstelling, geen bespreking van de beperkingen aan de oudere literatuur over de Hoge Raad, noch vergelijkingen met andere centrale rechtsinstellingen in Europa, terwijl Verhas zelfheeft bijgedragen aan de door Bernhard Diestelkamp geredigeerde bundel *Oberste Gerichtsbarkeit und zentrale Gewalt im Europa der frühen Neuzeit* (1996). Wel wordt impliciet verantwoord waarom de beginjaren van de Hoge Raad niet expliciet in de titel van het boek zijn verwerkt. De auteur heeft zich beperkt tot de processen die zijn aangespannen in de periode 1582-1587, toen alleen Holland gebruik maakte van de Hoge Raad. Deze processen zijn niettemin in hun nasleep gevolgd tot 1600. Het bronnenoverzicht brengt nog andere eindjaren in kaart. Zo zijn de rolregisters en geëxtendeerde sententies bestudeerd tot 1592, de dicta zoals geresolveerd tot 1590 en die zoals gepronuncieerd mogelijk zelfs tot 1603. Ook in de tekst vormen ‘de beginjaren’ een rekbare eenheid. De beschrijving van de organisatiestructuur wordt bijvoorbeeld in de aankondiging van hoofdstuk 2 ‘in hoofdzaak beperkt’ tot de jaren 1582-1600. *Close reading* maakt pas duidelijk dat twee van de drie schema's in hetzelfde hoofdstuk slechts slaan op de jaren 1582-1587.

Dit tweede hoofdstuk volgt op een kort overzicht van de politieke en militaire context waarin de Hoge Raad is gevormd. Hierin hadden de verwikkelingen rond de oprichting meer accent verdiend. Verhas vindt tot circa 1579 beroepen van Hollanders - konings- of staatsgezind blijft in het midden - op Mechelen, maar rept met geen woord over de overplaatsing van de koningsgezinde Grote Raad naar Namen in 1580, omdat Mechelen in Staatse handen was gevallen. In een noot noemt ze de overdracht van taken door de Staten-Generaal aan de Geheime Raad, maar ze onthoudt de lezer dat deze niet succesvol was. Ook de plannenmakerij en de discussies in Holland over de hoogste rechtspraak komen onvoldoende voor het voetlicht. Bespreking daarvan had de legitimeringsproblematiek, die terecht een rol speelt in haar betoog, kunnen relativeren.

De hoofdstukken 2 tot en met 5 vormen de uitgebreidere kennismaking met de organisatie, bevoegdheden en werkwijze van het nieuwe gerechtshof. Benoemingen - tot de schoonmaakster toe - en bezoldigingen, proceshandelingen, procedures en rechtsmiddelen, het staat allemaal mooi op papier, en voldoende met voorbeelden ingekleurd. De plaatsing van de organisatie vóór de behandeling van de competenties is niet erg gebruikelijk. Toch is deze volgorde niet storend, omdat eerst de oprichtingsgeschiedenis op chronologische wijze wordt voortgezet, terwijl de rest van de introductie een juridisch-thematische aanpak kent. Deze hoofdstukken laten zich zelfs in willekeurige volgorde lezen.

Het laatste hoofdstuk is een beschrijving van de geraadpleegde bronnen, zoals aan te treffen in goede inventarissen. De inhoud overstijgt de onderzoeksperiode en geeft onder andere informatie over de toestand van de bronnen tot 1795. Vooral de schema's verdienen navolging. Dit onderdeel had echter beter kunnen fungeren als inleiding op de regesten, dan wel ontdaan van informatie ter verantwoording van het onderzoek en overbodige herhalingen over het functioneren van de Grote Raad. De lezer was dan meteen doorgestoten naar de conclusies. Deze geven onverwachts antwoord op een eerder niet gestelde - maar wel logische - vraag naar het onderscheid tussen de Hoge Raad en de Grote Raad van Mechelen, qua instructie en in de praktijk, gerelateerd aan de unieke oorlogsomstandigheden. Zo schept de auteur alsnog een overkoepelend kader dat in de rest van haar boek helaas ontbreekt en dat doet de tekortkomingen op dit vlak enigszins vergeten.

Bij de gedrukte bronnen staan ook biografische woordenboeken, maar daarover vallen alleen historici. In de lijst van afkortingen krijgen zelfs woorden als ‘circa’ en ‘contra’ een verklaring. Voor de niet juridisch geschoolde lezer hadden wel andere begrippen in een explicatieve woordenlijst opgenomen kunnen worden.

Vervolgens begint bij het deel ‘Regesten’ de paginering opnieuw. Weliswaar verwijzen de cijfers in de registers op dit deel naar de regesten, maar erg handig is dit niet, temeer daar indices op de tekst ontbreken. De argeloze gebruiker van de regesten zal op grond van het verduidelijkingsschema denken dat *alle* laatste vermeldingen uiterlijk in 1600 gedateerd moeten worden. Nu leert een eenvoudige rekensom dat 98 procent van de processen van 1582-1587 al in 1592 is afgesloten, dus veel nasleep valt er na 1600 ook niet te verwachten. Toch zou een herhaling van het qua periode bestudeerde materiaal hier op zijn plaats zijn geweest. Verder komt het vreemd voor te melden dat voorwerpen van geschillen niet bekend zijn (bijvoorbeeld regest 422), terwijl bronnen buiten het archief van de Hoge Raad daarover uitvoerig informeren. Ook blijft onduidelijk of de speciaal ontwikkelde database JUDOS voor externe onderzoekers toegankelijk is.

Christel Verhas heeft veel werk moeten verzetten voor de regesten en zal daardoor goed ingevoerd zijn geraakt in de materie. Het valt daarom te betreuren dat de analyse ervan in het eerste deel zo beperkt is gebleven. Daarin schrijft zij bijvoorbeeld dat een deel van de processen voortvloeide uit de zogeheten ‘troebelen’, maar welk deel en met welke uitkomsten? Dit laatste is wellicht overvragen, gezien de taakstelling en de tijd waarin proefschriften tegenwoordig klaar dienen te zijn. De gedane arbeid is lovenswaardig en ook zonder meer vermelding van de auteursnaam op de omslag waard. Er is niets tegen de sobere lay-out van de reeks, maar we hoeven toch niet terug naar de anonieme Middeleeuwen?

J.W. Koopmans

R.H. Bremmer jr., ed., *Franciscus Junius F.F. and his circle* (Studies in literature XXI; Amsterdam, Atlanta: Rodopi, 1998, xii + 249 blz., ISBN 90 5183 585 X).

Franciscus Junius de Jongere (1591-1621) - wel te onderscheiden van zijn vader, de irenistische predikant en Leidse hoogleraar Franciscus Junius de Oudere - was zo'n veelzijdig geleerde, dat voor een symposiumbundel over hem neolatinisten, anglisten, kunsthistorici en een frisist de handen ineen moesten slaan. Het resultaat is een boek waarin nieuw onderzoek, vaak in de vorm van edities, wordt voorgelegd. Junius' levensloop staat niet centraal, maar, zoals de uitgever terecht in zijn inleiding opmerkt, er worden wel bouwstenen aangereikt voor een biografie. Daarvoor valt nog veel te doen, want zijn loopbaan is niet volledig bekend. Na zijn studies in Leiden werd hij predikant, maar moest zijn ambt na de Synode van Dordrecht neerleggen omdat hij geen contraremonstrant was. C.S.M. Rademaker belicht deze eerste periode (tot 1621) vooral met behulp van de briefwisseling met Vossius. Daarna reisde Junius in Frankrijk en Engeland en trad ten slotte in dienst van Thomas Howard, graaf van Arundel. Enige tijd was hij tevens preceptor van Aubrey de Vere, graaf van Oxford. Deze ambten gingen met reizen gepaard, en tussen de bedrijven door woonde hij ook een aantal jaren in de Republiek. Hij werd beroemd door baanbrekende werken op het gebied van de germanistiek, in het bijzonder de studie van het Gotisch, en door zijn boek over de antieke kunst, *De pictura veterum*.

Dit werk krijgt aandacht in drie bijdragen. Colette Natvels mogelijk niet ongegronde verwijt aan Emmens dat deze ten onrechte niets wil weten van Junius' invloed op Rembrandt, krijgt helaas weinig tegenwicht: een grondige studie naar de receptie van Junius als kunsttheoreticus wordt slechts bepleit, niet gebracht. Philipp Fehl,

een van de uitgevers van een moderne editie van het boek, neemt contacten van Junius met Rubens en Van Dyck als uitgangspunt voor een hooggestemde beschouwing over de verhouding tussen antieke en eigentijdse kunst. De invloed van Philip Sidney op *De pictura veterum* wordt bestudeerd door Judith Dundas op grond van

Junius' aantekeningen in Sidneys werken, die in de Leidse universiteitsbibliotheek worden bewaard maar tot op heden nauwelijks de aandacht hadden getrokken.

Nieuw licht wordt ook geworpen op Junius als preceptor en als dichter. Chris L. Heesakkers geeft een editie (met inleiding en Engelse vertaling) van een kort en populair pedagogisch geschrift *Paraenesis*, dat de preceptor voor zijn pupil Aubrey de Vere schreef. Samen met Rolf H. Bremmer publiceert en vertaalt hij twee anti-katholieke epigrammen en schrijft ze toe aan de jonge Junius. Hij heeft vast gedicht, evenals al die andere humanisten, maar zo te zien is er geen groot poëet aan hem verloren gegaan. Een dramatisch aspect van zijn carrière komt tot leven in het artikel van Bremmer en Reina Rácz, met een editie van een schriftelijk verhoor van Junius in het Engels, over het proces om achterstallig salaris dat hij jarenlang tegen zijn broodheren de Howards voerde.

Een zeer doorwrochte bijdrage van Ph.H. Breuker (reeds eerder gepubliceerd maar nu bijgewerkt) handelt over Junius als germanist, in het bijzonder over zijn belangstelling voor de Friese taal en literatuur. Zijn buitengewone talenkennis van zowel de dode als de levende Germaanse talen krijgt nog extra reliëf door de beschrijving die E.G. Stanley geeft van de manuscripten van Junius die in de Bodleian library worden bewaard. Hier zien wij de geleerde aan de noeste arbeid, eindeloos manuscripten excerperend en analyserend. ‘I think he would have envied our computer technology: he would have taken to tagging and the establishing of a database as a duck takes to water’, is Stanleys commentaar (163). Zijn betrekkingen met zijn drukkers en het gebruik van gedeeltelijk nieuw ontworpen lettertypes vormen het onderwerp van Peter J. Lucas, die daarmee een degelijk fundament voor verder boekhistorisch onderzoek legt. Bremmer presenteert een voorlopige lijst van de uit alle hoeken en gaten bijeengezochte correspondentie en Sophie van Romburgh geeft een volmacht van de oude Junius voor Vossius, alsmede zijn testament uit.

Deze bundel brengt niet alleen veel nieuws, maar draagt ook een zekere bezielde geestdrift van de auteurs met betrekking tot de studie van leven en werken van Junius over op de lezer. Aan het einde van het boek staan illustraties, waarvan sommige de verpletterende geleerdheid van deze late humanist nog eens extra beklemtonen. Hij is de aandacht van de huidige geleerden meer dan waard en deze bundel doet hem recht.

M.E.H.N. Mout

H.J.M. Nellen, J. Trapman, ed., *De Hollandse jaren van Hugo de Groot (1583-1621). Lezingen van het colloquium ter gelegenheid van de 350-ste sterfdag van Hugo de Groot ('s-Gravenhage, 31 augustus-1 september 1995)* (Hilversum: Verloren, 1996, 220 blz., ƒ40,-, ISBN 90 6550 546 6).

Het Delfts orakel heeft in de geschiedschrijving niet over gebrek aan belangstelling te klagen gehad. Van Brandt tot Nellen heeft een legertje biografen zich op hem gestort. Toch laat een uitvoerige, kritische levensbeschrijving na 350 jaar nog altijd op zich wachten. De oorzaak is niet gelegen in gebrek aan bronnenmateriaal; de uitgave van de briefwisseling van De Groot is nagenoeg voltooid. De oorzaak is evenmin gelegen in de aantrekkingskracht van het onderwerp, al vormen de lange tijdspanne, De Groots veelzijdige activiteit en zijn moeilijk grijpbare persoonlijkheid niet bepaald een aanmoediging. In afwachting van het grote werk moeten wij ons tevreden stellen met vijftien lezingen over De Groot in zijn Hollandse periode. Deze

zijn gegroepeerd rond vier onderwerpen: juridische, literaire, politieke en theologische zaken.

Onder het juridisch vaandel valt een bonte lading. C.M. Ridderikhoff bekijkt aan de hand

van het lacuneuze bronnenmateriaal de universitaire studie van De Groot te Leiden en Orléans (1594-1598). F. Egmond signaleert vluchtig enige aspecten van het patronagesysteem waarin De Groot in zijn jonge jaren gedijde. R. Huijbrecht inspecteert het werkterrein van de advocaatfiscaal van Holland, het ambt dat De Groot jarenlang zonder enthousiasme bekleedde (1607-1614); de auteur laat de instructie puntsgewijs de revue passeren, zonder op de feitelijke rechtspleging in te gaan. En C.G. Roelofsen stelt De Groots verdediging van de agressie van de VOC aan de orde; de bedoeling van de studie ontgaat mij enigszins.

De literaire vlag kan de lading beter dekken. H.J. van Dam bevestigt de roep van het wonderkind; De Groot gaf als piepjong filoloog te Leiden blijk van uitzonderlijke belezenheid, kritische zin en onafhankelijkheid. A. Eyffinger plaatst enige kanttekeningen bij diens onvolledig en onvoldragen jeugdwerk *Parallelon rerum publicarum*, waarvan hij een nieuwe editie verzorgt. F.R.E. Blom benadrukt de toenemende waardering voor de poëzie in de landstaal in het eerste kwart van de zeventiende eeuw. De Groot oefende daarop geen invloed uit, zoals ook A. Leerintveld onderschrijft.

Het politiek bedrijf komt er in het boek bekaaid af; dit versterkt het beeld van een wereldvreemde intellectueel die in de politiek verdwaald is geraakt. J.G. Smit werpt aan de hand van onbekend archiefmateriaal nieuw licht op De Groot als pensionaris van Rotterdam (1613-1618); de concentratie op de stedelijke kant van het ambt trekt het schouwtoneel enigszins scheef. H.W. Blom meent in de politieke theorie een overgang van het aristocratisch republicanisme naar de *constitutio mixta* te ontwaren, met 1618 als omslagpunt. Het komt mij voor dat hij in te hoge sferen vertoeft en de monarchale component vóór 1618 veronachtzaamt. De bijdrage van A.Th. van Deursen vormt een vreemde eend in de detaillistische bijt: met enige forse penseelstreken worden de bestandstwisten geschilderd, zoals altijd haarscherp en alleen in schijn onpartijdig. De Groot ontbreekt bij de laatste twee auteurs op het appèl, hoewel het relaas gemakkelijk om hem had kunnen worden gedrapeerd.

Het theologisch aspect ten slotte is ruimschoots vertegenwoordigd. H.J.M. Nellen beklemtoont in navolging van Romein aan de hand van de vriendschap met Wtenbogaert het principieel en star karakter van De Groot, die nimmer wilde terugkomen op het ideaal van verdraagzaamheid uit zijn jonge jaren. E. Rabbie onderschrijft dit oordeel; hij beargumenteert met behulp van het onlangs door hem uitgegeven tractaat *Ordinum Hollandiae ac Westfrisiae pietas* (1613) dat ook De Groots ideeën over de verhouding tussen kerk en staat van concreet naar abstract evolueerden zonder van inhoud te veranderen. R. van de Schoor komt tot de slotsom dat De Thou en Andrewes gereserveerd stonden tegenover de irenische denkwereld van Cassander; de relatie met De Groot blijft schimmig. En B.J. Spruyt beschouwt het beroep van De Groot op Bullinger en Bucer illustratief voor de voorliefde van remonstranten voor een historische argumentatie tegenover de contraremonstrantse beklemtoning van de historische ontwikkeling; men vraagt zich af of de tegenstelling niet wordt verabsoluteerd.

De bundel bevat een aantal goed geschreven detailstudies, die meer de huidige stand van zaken aangeven dan nieuwe perspectieven openen. Sommige onderwerpen en motieven keren in meerdere studies terug, andere komen in geen enkele ter sprake. Het boek illustreert de fragmentatie van het onderzoek; een samenhangend beeld van De Groot in zijn Hollandse jaren wordt niet verschaft en een poging tot psychologische ontleding van het orakel wordt niet ondernomen. Het werk lijkt mij meer geschikt voor vakgenoten dan voor een breder publiek, ondanks de wervende flaptekst en inleiding.

G. de Bruin

J. Jansen, ed., *Omnibus idem. Opstellen over P.C. Hooft ter gelegenheid van zijn driehonderdvijftigste sterfdag* (Hilversum: Verloren, 1997, 198 blz., ISBN 90 6550 564 4).

Ter gelegenheid van het overlijden van P.C. Hooft drieëneenhalve eeuw geleden hebben negen neerlandici bijdragen geschreven voor deze bundel. *Omnibus idem*, voor allen dezelfde, is goed gekozen als titel, omdat dit devies van de drost aangaf hoe velen Hooft zagen: als een man die ieder - in de woorden van de redacteur - met 'ongeselecteerde mildheid' tegemoet trad. De artikelen betreffen dan ook de relaties die Hooft onderhield met diverse tijdgenoten en hoe later op zijn werk werd gereageerd. E.K. Grootes gaat tot in nuances na in hoeverre Bredero bevriend was met Hooft. Hij concludeert dat er zonder meer in hun werk van beïnvloeding sprake was, maar dat de mate van intimiteit van de vriendschap (voor wat het zeventiende-eeuwse begrip inhield) moeilijk vast te stellen is. H. Duits onderzoekt zorgvuldig hoe Hooft in zijn biografie van Hendrik IV de vorst tot een *exemplum* maakt en hem idealiseert. De in werkelijkheid machtsbeluste koning, die met alle mogelijke middelen invloed, ja, soevereiniteit in de Republiek nastreefde, wordt in de levensbeschrijving naar de contemporaine historiografische conventie vergde door selectie van feiten heel anders getekend. De voorbeelden die Duits aanhaalt tonen dat overtuigend aan. M. Smits-Veldt bespreekt de verhouding van Hooft en De Groot. Al snel - zo is haar gevolgtrekking - werd de relatie tot 'respect op afstand'. De bewonderde intellectuele banneling maakte het Hooft door zijn onverzoenlijke, verbitterde houding in verband met zijn terugkeer en katholiserende opvattingen zeer moeilijk. A. Leerintveld besteedt aandacht aan Hoofts literaire vriendschap met Huygens. P. Koning probeert de figuur van de Amsterdamse stadssecretaris Daniël Mostart (1592-1646), die met Joost Baeck Hoofts *Nederlandse historiën* in het net afschreef, meer contouren te geven. Zij weet de lezer vooral diens eigen werk voor het Amsterdamse archief van die tijd en het belang van zijn brievenboek voor ogen te stellen. Aardig is haar vergelijking van Mostarts taalgebruik voor ambtelijke stukken en dat in zijn dichtwerk. L. Peeters richt zich op een passage uit Hoofts geschiedenis van het Florentijnse Medici-geslacht, waardoor hij diens verhouding tot Tacitus duidelijker aan kan geven. Hij besteedt echter weinig aandacht aan de bredere ideeënhistorische achtergrond. A. Harmsen bekijkt in het kader van het *Nachleben* hoe de generatie na Hooft hem waardeerde. J. Jansen analyseert uitvoerig het tot stand komen van de brievenuitgave van B. Huydecoper in 1738. De gang van zaken was dat deze, onder andere voor de opgenomen 'Getuigenissen', veel steun ondervond van de Amsterdamse regent Gerard van Papenbroeck en van zijn neef Jacob Elias. Ten slotte meent P Tuynman in een lang artikel dat Hooft zich, al sprak hij van 'leven op zijn filosoofs' op het Muiderslot, nooit van de buitenwereld heeft afgesloten om naar voorbeeld van Montaigne over de dood na te denken. Tuynman richt zich hier en ook in de aan het einde van zijn stuk opgenomen 'bredere aantekeningen' tegen Hoofts biografie door H.W. van Tricht uit 1951 die, aanmerkelijk gereviseerd, in 1980 door hem weer is uitgegeven. Hij wenst geen 'verstoïsering' van Hooft, die immers met belangstelling volgde wat er in de wereld gebeurde. Maar deze bezorgdheid lijkt overdreven, gezien de omstandigheid dat Hooft neostoïsche denkbeelden (zo helder in het recente verleden beschreven door G. Oestreich, G. Abel en M. Morford) alleen maar uitdroeg, maar ze daarom nog niet zelf hoefde te praktiseren. Dit zijn specialistische studies voor neerlandici maar sommige kunnen, zoals uit deze bespreking blijkt, ook van nut zijn voor de historicus met culturele en ideeënhistorische belangstelling.

E.O.G. Haitsma Mulier

M. Keblusek, *Boeken in de hofstad. Haagse boekcultuur in de Gouden Eeuw* (Dissertatie Leiden 1997, Hollandse studiën XXXIII; Hilversum: Verloren, [Haarlem]: Historische vereniging Holland, 1997, 382 blz., ISBN 90 70403 38 2).

In de inleiding van *Boeken in de hofstad* schetst Keblusek het vertrekpunt van deze dissertatie: E.F. Kossmanns *De boekhandel te 's-Gravenhage tot het einde van de achttiende eeuw* uit 1937. Over dat boek schreef bij verschijnen een recensent: 'Wil men hier werkelijk aanvullend werk van eenige beteekenis doen, dan zal daarvoor een zeer systematische arbeid noodig zijn'. Keblusek stond dus, zo bezien, voor een niet geringe opgave bij aanvang van haar onderzoek. Maar de recensent deed zijn uitspraak vanuit de toenmalige visie op boekwetenschap, en inmiddels is er in dat vak zoveel veranderd dat er weer veel ruimte is voor een geheel nieuw boek over de Haagse boekhandel in de Gouden Eeuw. Kossmann werkte volgens een methode die 'bibliografisch' genoemd kan worden, en die was erop gericht zo volledig mogelijk te zijn over het leven en werk van drukkers en boekhandelaren, werkend met gegevens uit archieven en bibliotheken. Keblusek daarentegen is er, in lijn met de huidige ontwikkelingen in het vak, op uit niet zozeer het boek*bedrijf*, als wel de - door haar zo genoemde - boek*cultuur* te onderzoeken; dat is vast te stellen wat 'de betekenis van het boek als middel van communicatie binnen een bepaalde groep of gemeenschap' is geweest (13).

In het besluit van de dissertatie komt Keblusek zelf tot een evaluatie van haar onderneming: 'In dit boek heb ik mijn visie op de Haagse boekcultuur beschreven; een verhaal gebaseerd op feiten en vermoedens, vragen en antwoorden. Deze gereconstrueerde historische waarheid blijft evenwel een subjectieve waarheid' (312). Deze conclusie, die mij in zijn algemeenheid niet zoveel zegt, geeft ze na de constatering dat zelfs het dagboek van de Haagse schoolmeester David Beck uit 1624 (in 1993 door S. Veldhuijzen uitgegeven onder de titel *Spiegel van mijn leven*), dat in dit proefschrift een centrale plaats inneemt en dat als egodocument bij uitstek geschikt zou moeten zijn om de innerlijke wereld van een zeventiende-eeuwse lezer te reconstrueren, niet veel prijsgeeft van wat werkelijk in de hoofden van historische lezers in de hofstad omging.

Ik heb al eerder opgemerkt, in een recensie van *Bladeren in andermans hoofd* (een bundel artikelen over de receptie van literatuur, waarin van Kebluseks hand een mooie bijdrage over het dagboek en het leesgedrag van Beck is opgenomen) dat ik dit een wat negatieve benadering vind. Becks dagboek heeft de onderzoeker veel te bieden waar het zijn aankoopgedrag, tijdsbesteding en waardering van literatuur betreft, en schiet op andere punten (verwerking van het gelezene met name) wellicht tekort, maar daarmee is niet gezegd dat andere egodocumenten die informatie niet bieden, en ook niet dat niet via andere weg de gewenste gegevens te achterhalen zijn. Lofdichten van schrijvers op elkaars werk bijvoorbeeld, zo laat Keblusek zelf ook zo nu en dan zien, zouden een waardevolle bron van informatie kunnen zijn.

Keblusek doet met haar wat negatieve constatering aan het einde van het boek ook afbreuk aan de reconstructie van de Haagse boekcultuur die zij dan zojuist in de voorafgaande hoofdstukken heeft gegeven. Talloze facetten van die cultuur komen op gedetailleerde en inzichtelijke wijze aan de orde: wie verkochten er boeken, hoe zagen die eruit, wie bezaten ze, waar werden ze gelezen, en hoe werd er mee gehandeld? Soms gaan de bevindingen enigszins tegen de verwachtingen in. In Den Haag werden bijvoorbeeld, hoewel de stad het centrum van de regering van de Republiek huisvestte en daardoor een relatief rijke bevolking had, geen

bijzonder dure of uitzonderlijke boeken gedrukt. Daarentegen deden veel pamfletten - kenmerk bij uitstek wellicht van een met politiek doortrokken stad -, ‘blauwe boekjes’ en vlugschriften de ronde. Zo werden bewoners, reizigers en immigranten op de hoogte gehouden van de laatste ontwikkelingen aan het hof.

Aan het hof zelf leefde niet zoveel belangstelling voor het boek, en vandaaruit is wellicht ook het ontbreken van een traditie van het drukken van bijzondere boeken te verklaren. Den Haag was de woonplaats van Lieuwe van Aitzema, makelaar en inkoper van de roemruchte (en om zijn fanatisme en precisie misschien ook wel een beetje beruchte) Herzog August van Wolfenbüttel. Aan Van Aiztema's correspondentie laat zich aflezen hoe een echte boekverzamelaar te werk ging: hoeveel visie, kritische inbreng en betrokkenheid Herzog August had. Een dergelijke houding ontbrak aan het Haagse hof volledig. Anthonie Smets, gedurende lange tijd beheerder van de bibliotheek aldaar, moest bij herhaling constateren dat bijzondere edities van werken (bijvoorbeeld het met de hand bijgeschreven exemplaar van Van Meterens *Historie van Nederland* van Frederik Hendrik) verdwenen, om nooit meer in de collectie terug te keren. De Oranjes hadden belangstelling voor een illustere inrichting van hun huis, en voor een luisterrijke verzameling van schilderijen, maar legden niet dezelfde interesse aan de dag voor boeken, kan geconstateerd worden.

Boeken in de hofstad geeft een schat aan informatie voor een grote groep onderzoekers (historici, boekwetenschappers, letterkundigen). Het is rijk gedocumenteerd, talrijke eerdere studies en bevindingen zijn in de voetnoten verwerkt en terug te vinden. De aaneengeschakelde hoofdstukken geven een druk beeld te zien, met naast informatie over de hofbibliotheek bijdragen over goedgevulde bibliotheken van Haagse welgestelden en geleerden; en over Haagse rederijkerskamers die in competitie met elkaar en kamers uit andere steden tot ongeveer 1625 een belangrijke rol speelden in het literaire leven. Daarna was het de beurt aan enkele grotere literaire fenomenen: Westerbaen, Huygens natuurlijk, en wat later Cats. Ook Engelse immigranten blijken een stempel op de productie van Haagse boeken gedrukt te hebben. Op de vlucht voor de terechtstellingen die volgden op de moord op Karel I in 1649, kwamen velen in Den Haag terecht, om van daaruit in vrijheid het vaderland met een regen van pamfletten te bestoken. Dat het conflict in Engeland ook in de Republiek met argusogen werd gevolgd, zorgde ervoor dat zij ook daar een markt voor hun geschriften vonden.

De stroom aan informatie - over prijzen, distributie, censuur, receptie, productie enzovoort - geeft de lezer van *Boeken in de hofstad* in ieder geval de illusie het verleden te leren kennen, Kebluseks eigen inschatting van het welslagen van haar onderneming maar even daargelaten.

Els Stronks

A.A. van Wagenberg-ter Hoeven, *Het Driekoningenfeest. De uitbeelding van een populair thema in de beeldende kunst van de zeventiende eeuw* (Dissertatie Vrije universiteit Amsterdam 1997, Publicaties van het P.J. Meertens-Instituut XXVIII; Amsterdam: P.J. Meertens-Instituut, 1997, xii + 241 blz., ƒ49,50, ISBN 90 70389 55 X).

In 1993 hebben de kunsthistoricus R. Falkenburg en de cultureel antropoloog H. Roodenburg gepleit voor het combineren van een historisch-antropologische met een iconologische benadering van de voorstellingen in de zeventiende-eeuwse genreschilderkunst. Zo zou een breder kader tot stand worden gebracht voor de duiding van de vaak op het eerste gezicht zo ‘realistische’ taferelen die daar te zien zijn. Immers de controverse rond de iconologische interpretatie, die in de polemiek

tussen E. de Jongh en de Amerikaanse kunsthistorica S. Alpers zijn hoogtepunt vond, kan niet zonder een extra impuls in een nieuwe start worden omgezet. Wat ooit volkskunde heette zou in een interdisciplinair perspectief een bijdrage kunnen leveren. Het bestuderen van de ontwikkeling van volksgebruiken door de eeuwen heen begon al meer dan tweehonderd jaar geleden en ook de oudere studies kunnen nog heel nuttig zijn, al laat de

bronvermelding er wel eens te wensen over. In haar dissertatie heeft Anke van Wagenberg met vrucht gebruik gemaakt van deze erfenis en al doet haar boek op het eerste gezicht wat schools en droog aan, het blijkt bij nader inzien een waardevolle en nauwkeurige bijdrage te zijn tot de interpretatie van de afbeeldigen van het Driekoningenfeest. De verkiezing van een ‘nepkoning’ en zijn ‘hofhouding’ in de huiselijke kring en het zogenaamde sterre-zingen buiten, met een lampion in de vorm van een ster verkleed langs de deuren gaan, zingend om beloningen, waren de voorstellingen die talloze malen op schilderij en prent zijn afgebeeld. Hier is een dankbaar onderwerp voorhanden, waarvan de catalogusbijlage achterin het boek 87 voorbeelden bevat. Want door aan de hand van schriftelijke gegevens en objecten een reconstructie van het Driekoningenfeest te maken, zoals dat zich in het dagelijkse leven afspeelde, wordt de interpretatie van het zogenaamde realisme op de afbeeldingen concreter en ‘beheersbaar’. De systematische aanpak van deze studie maakt dat nu, wat dit feest betreft, voor het eerst mogelijk.

Anke van Wagenberg beschrijft eerst het ontstaan van het middeleeuwse Driekoningenfeest in de Lage Landen. Het had als kerkelijk feest religieuze én seculiere connotaties. Maar de omkeringsrituelen en optochten door de steden deden de geestelijkheid al vroeg vanwege ongeremde bijverschijnselen de wenkbrauwen fronsen. Ondanks voor de hand liggende associaties had dit alles volgens de auteur niets te maken met een afstamming van de Romeinse Saturnalia of, zoals oudere volkskundigen wel wilden, met Germaanse tradities. De viering van het feest in de noordelijke en zuidelijke provincies moet worden gereconstrueerd uit beschrijvingen, verordeningen en sinds 1577 bewaard gebleven koningsbrieven (waarop rijen afgebeelde figuren van de ‘hofhouding’ elk met een rijmpje voorkwamen, die afzonderlijk als loten voor de verkiezing zijn verspreid). Vaak werden de blokken voor het drukken hergebruikt, zodat de continuïteit groot was. Ook een enkele papieren kroon is nog voorhanden. De gang van zaken op het feest valt echter niet geheel te documenteren: de verkiezing van de koning (soms koningin) die eerbiedig werd bejegend, de uitgebrachte dronk, de bespotting van de functionarissen van het ‘hof’ in de reeds vermelde omkeringsrituelen, misschien een tafelspel, misschien een echte maaltijd, het branden van kaarsen, het over op de grond geplaatste ontstoken kaarsen springen: van de eerste voorvallen weten we globaal iets, van de laatste niets. Want iemand als de negentiende-eeuwse volkskundige Ter Gouw heeft waarschijnlijk de zeventiende-eeuwse schilderijen als bron voor die mededeling gebruikt, en dat geldt ook voor zijn opmerking over het zoenen bij het sterre-zingen. Het feest werd, met de nodige herrie, in brede lagen van de maatschappij gevierd.

Vervolgens analyseert de auteur alle afbeeldingen, waarbij zij naast het voorkomen van onderdelen van Driekoningen op meer omvattende voorstellingen, uitgaat van een archetypisch schilderij van Maerten van Cleve uit de jaren zeventig van de zestiende eeuw. Zij onderscheidt tot het begin van de achttiende eeuw zes chronologisch geordende groepen kunstwerken, waarvan drie worden ingenomen door negen schilderijen van Jan Miense Molenaer, tien van Jacob Jordaens en vijftien van Jan Steen. De productie van dit soort afbeeldingen vond vooral plaats in Antwerpen, Haarlem en Rotterdam. In de loop van de tijd brachten de kunstenaars wel verandering aan in het karakter en de compositie van het voorgestelde, maar het huiselijke element, het rollenspel met het beklemtonen van de dwaasheid en het omkeringsritueel (de aanwezigheid van een uil, varken en papegaai of het kind als koning) waren constant. Die ontwikkeling speelde zich af binnen die van de genreschilderkunst als geheel. Opmerkelijk is echter dat het huiselijk tafereel in de achttiende eeuw geheel verdwijnt. De sterre-zangers die al van ongeveer 1630 in

de Noordelijke Nederlanden (niet in het Zuiden, waar zij wèl optraden) werden afgebeeld, nemen het thema dan over. Van Wagenberg vraagt zich af of dat iets te maken kan hebben met een mettertijd toegenomen voorkeur voor viering van Driekoningen buitenshuis. Hier zou kunnen worden geopperd dat die verandering misschien ook voortkomt

uit de versterkte behoefte bij de clientèle aan waardiger interieurtaferelen. Natuurlijk laten de schilderijen niet alle elementen zien die uit de gegevens bekend zijn, al was het alleen maar omdat de vele personages die op de koningsbrieven voorkomen niet allemaal konden worden afgebeeld. Anderzijds ontbreekt bijvoorbeeld het op de voorstellingen aanwezige kaarsjesspringen weer in de documenten. Door deze vruchtbare aanpak kunnen we nu met de auteur concluderen, dat de afbeeldingen lijken op de werkelijke viering, maar dat zij ondanks deze gelijkenis geen 'groepsfoto' zijn door het zeer gearrangeerde karakter van het geheel inclusief zijn vermanende betekenissen. De schilderijen van het Driekoningenfeest zijn dus historische, visuele documenten, die een subjectief beeld van het gebeurde geven.

E.O.G. Haitsma Mulier

R. van Gelder, *Het Oost-Indisch avontuur. Duitsers in dienst van de VOC (1600-1800)* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1997; Nijmegen: SUN, 1997, 335 blz., ƒ 39,50, ISBN 90 6168 492 7).

De auteur van *Het Oost-Indisch avontuur* is voor lezers van *NRC Handelsblad* een bekende Nederlander. De historicus Van Gelder is redacteur van deze krant. Hij promoveerde in oktober 1997 op een welverzorgde studie over een thema dat past in de reeks van detailstudies die in het afgelopen decennium over de VOC zijn verschenen en waarvan er ongetwijfeld meer zullen uitkomen. Na het overzichtswerk van F.S. Gaastra, *De geschiedenis van de VOC* (eerste druk 1982) en de driedelige RGP-bronnenuitgave *Dutch-Asiatic shipping* is de tijd rijp geworden voor studies over deelaspecten van het compagniesbedrijf, zoals de aanwezigheid van de VOC in Jemen (door C.G. Brouwer), de malaria in het achttiende-eeuwse Batavia (door P.H. van der Brug) of de bouw en uitrusting van retourschepen (door J.G. Gawronski).

Van Gelder werd gefascineerd door het verhaal achter de circa een miljoen keren dat een Europeaan aanmonsterde voor de lange reis naar Azië. Onder hen waren heel veel Duitsers, van wie een aantal na terugkeer zijn belevenissen in druk deed verschijnen. In 1930-1932 liet S.P. l'Honoré Naber ze in dertien delen nogmaals afdrukken. Van Gelder ging op zoek naar meer reisverslagen, in Nederlandse archieven en bibliotheken en vooral natuurlijk in Duitsland, maar ook in Zwitserland, Polen en Denemarken. Hij vond van in totaal 47 Duitsers hun autobiografisch reisverslag, deels in druk, deels in manuscript, stammend uit de jaren 1603-1792. De meeste betreffen het tijdvak 1660-1740. Het gaat om de verslagen van mannen van 20 tot 30 jaar oud, bijna allen van lutherse huize, alfabeten en deels van goede komaf. Enkelen maakten de reis meer dan een keer. Van Gelder weerlegt met deze vondsten het hardnekkige verhaal dat naast de Nederlanders verder het uitvaagsel uit Midden-Europa de schepen van de VOC bevolkte. Nuancering op dit punt is dus voortaan vereist.

De auteur beoogt de hoop en verwachting zichtbaar te maken waarmee zijn 47 Duitsers naar de Republiek en verder naar Azië reisden. Hij heeft zo een soort collectieve biografie geschreven. Het is een goed en zorgvuldig geschreven biografie geworden, vaak boeiend. Het gaat om persoonlijke ervaringen, de subjectieve beleving van het Oost-Indische avontuur. Daardoor is geen doublure ontstaan van P. Kirschs boek *Die Reise nach Batavia. Deutsche Abenteurer in Ostindien 1607 bis 1695* (Hamburg, 1995), want hierin wordt op basis van deels dezelfde reisverslagen een schets van het VOC-bedrijf geboden. Van Gelder laat juist zien

hoe zijn Duitsers dit bedrijf hebben ervaren en wat zij thuis met die ervaring hebben gedaan.

De redenen waarom die 47 Duitsers op pad gingen waren natuurlijk uiteenlopend. Oorlog thuis en de angst voor gedwongen militaire dienst dreven sommigen op de vlucht, anderen

gingen door nieuwsgierigheid en hoop op avontuur en op fortuin naar de Oost. Een deel was na een vakopleiding op 'Wanderschaft' en kwam daarbij in de Republiek terecht. Hoewel Van Gelder aangeeft dat hun aanmonsteringen niet alleen bij de kamer Amsterdam plaatsvonden, is zijn betoog hierover toch geheel op de gang van zaken in Amsterdam gericht, zelfs het kaartje met de gebruikelijke routes vanuit Duitsland. Wellicht dat de grote lutherse gemeenschap in Amsterdam die stad een enigszins vertrouwde bestemming deed zijn. De auteur volgt de Duitsers dan op hun scheepsreis naar Azië, schetst hun werk en verblijf aldaar en geeft daarna hun ervaringen op de terugreis, in de Republiek en bij hun terugkomst in Duitsland weer. Het boek sluit af met het ontstaan van het reisverslag. Dikwijls hadden het schrijven en uitgeven een functie bij de reïntegratie in de vroegere samenleving. Aan het begin van zijn boek geeft Van Gelder een overzicht van de VOC en haar personeel, met name van de Duitsers en van het verschijnsel reisverslag. Op deze wijze is dit boek dus een studie die zowel sociale als literatuurgeschiedenis is.

Bij de 47 mannen - voor het merendeel als soldaten aangemonsterd, vaak zonder enige militaire kennis - valt op dat veruit de meesten geen grote carrière hebben gemaakt. Zelf merken zij daarover op dat zij voor flinke promoties de juiste connecties en netwerken nodig zouden hebben gehad, ook al in het midden van de zeventiende eeuw, en verder een grotere dosis geld en geluk. Zij voelden als handicap dat Duitsers een slechte reputatie genoten en dat hun taal voor vele functies een barrière was; de Compagnie benoemde bij voorkeur Nederlanders. Ook hun lutheranisme was een handicap, voor de beleving waarvan zij vaak heel weinig vrijheid genoten. Van Gelder heeft overigens in de reisverslagen geen ongeloofwaardige verhalen aangetroffen. In dit verband merkt hij op dat de administratie van de Compagnie soms andere, lagere aantallen opvarenden vermelden dan de reisverslagen doen. De extra betekenis van dit boek is dat voor het eerst vooral de wereld van de soldaten centraal staat en niet die van de zeevarenden, zoals meestal is gebeurd. Men moet echter niet uit het oog verliezen dat *Het Oost-Indisch avontuur* over een specifieke groep gaat, namelijk van ontwikkelde Duitsers in VOC-dienst, een groep die overigens in aantal groter was dan meestal werd aangenomen.

In dit mooie boek is het jammer dat de uitgever de noten op zo'n lelijke wijze in de kantlijnen heeft geplaatst, waardoor op vele pagina's de bladspiegel ongelijkvormig is.

J.R. Bruijn

C. Trompetter, *Agriculture, proto-industry and mennonite entrepreneurship. A history of the textile industries in Twente 1600-1815* (Dissertatie University of Kansas (bewerkt), NEHA-series III XXVI; Amsterdam: NEHA, 1997, 264 blz., ƒ55,-, ISBN 90 71617 91 2).

Recently, the debate over proto-industrialization has been renewed and much revitalized by a number of new publications dealing with various regions in the world, including the Netherlands. Trompetter's book is part of that renewal as one of its themes is the extent to which the economic and demographic developments in Twente fell within the scope of the proto-industrialization theory. Two other major issues he addresses are the relationship between religion and entrepreneurship (specifically the role of the mennonites in the Twente textile industry), and B.H.

Slicher van Bath's interpretation in *Een samenleving onder spanning* of the history of Twente in the eighteenth century.

Despite its subtitle, the book deals primarily with the period of the eighteenth century. After an interesting evaluation of the regional approach to economic history, the subsequent two chapters take the reader quickly through the institutional and political history of Twente until

the end of the eighteenth century, and the origins of the textile industry to 1700. It is in this third chapter that the background is drawn for the subsequent discussion of proto-industrialization. In the seventeenth century the necessary conditions for such a development - population surplus and limited opportunities for agricultural growth - existed in Twente, and when agricultural prices fell after 1675, proto-industry emerged in areas that had a suitable network of communications, the ability to grow flax, and a presence of entrepreneurs.

Chapter four chronicles the history of the Twente textile industry in the eighteenth century when, faced with growing international competition, its structure changed from emphasizing plain linen production to weaving more intricate linens and especially mixed linen-cotton fabrics. In the subsequent chapter Trompetter examines Slicher van Bath's arguments on the population development of Twente and with help of other data he concludes that it was not nearly as dramatic as the latter has proposed. No Malthusian crisis occurred, and based on these new population data the author tests the demographic hypotheses of the proto-industrialization theory. He argues that while the pre-1750 population development conforms to the theory, protoindustrialization itself had not destroyed the traditional demographic system that included certain preventive checks. Therefore, when around the middle of the century economic prospects turned bad, those checks could reassert themselves resulting in slower population growth. These conclusions are based on analyses on a very local level and include a nice discussion of the role of migration from the cities to Amsterdam.

In the final two chapters Trompetter analyzes the position of the mennonite minority in the four textile centers of Twente and the connection between the mennonite religion and economic success. To some extent, this is the most interesting part of the book. Making extensive use of demographic data and tax registers, the author demonstrates that the mennonites played a very important role in these centers, sometimes dominating wealth far beyond their relative numerical strength as part of the elite. Moreover, he argues that the impact of this rising group of textile entrepreneurs on the economy of Twente cities such as Almelo and Enschede was great, propelling them far ahead all other cities in terms of wealth, income and population. Why did mennonites have this economic success? In an intriguing analysis using a ‘marginality approach’ as well as arguments similar to Max Weber's ideas on the role of protestants in the rise of capitalism, Trompetter concludes that the non-hierarchical discipline of the mennonite congregations strengthened the kind of behavior that led to economic success.

Overall, this book has much to recommend itself. Trompetter has taken some important topics which he analyzes in much detail, presenting extensive data throughout the chapters and in the 21 appendices. The new population information he supplies gives a very different picture of Twente's demography in the eighteenth century, allowing a much more compelling interpretation of economic development: an interpretation that goes against several tenets of the protoindustrialization theory and that parallels to some extent my own conclusions on the Achterhoek.

Ultimately, however, the topics have not been integrated well. The book gives the impression of consisting of a number of essays that have been grafted on to each other, each making an important contribution to the debate on proto-industrialization, the socio-economic history of Twente, and mennonite history, but never fully connecting with each other. Indeed, the discussion of the role of the mennonites and their religion appears to dangle at the end of the book. It is a very engaging piece of intellectual history and sociology but lacks unity with the earlier chapters on proto-industrialization. Maybe part of the problem is that when mennonites are

referred to in the earlier part of the book they remain largely anonymous: names are mentioned but they are never fleshed out in a way that would make them real. That is surprising considering that Trompetter set out to emphasize entrepreneurship, i.e., the importance of individual action in an economic context, but we do not get to know the individuals

nor their individual actions. I would have liked to have seen some specific, concrete examples.

Finally, the book is well written and contains very few printing errors. Its publication in English should find an audience beyond the Netherlands.

Joyce M. Mastboom

M.C. Engels, *Merchants, interlopers, seamen and corsairs. The 'Flemish' community in Livorno and Genoa (1615-1635)* (Dissertatie Leiden 1997; Hilversum: Verloren, 1997, 345 blz., ISBN 90 6550 570 9).

Een economisch-historische studie op grond van Italiaanse bronnen van de hand van een Nederlandse auteur: dat komt niet vaak voor. In dat opzicht heeft Marie-Christine Engels in ieder geval een bijzondere prestatie geleverd. Maar er is meer waarom dit proefschrift aandacht verdient. Met haar onderzoek in Italiaanse archieven heeft Engels het recent herleefde debat over omvang en aard van de Nederlandse handel in de beginperiode van de commerciële suprematie van de Republiek een flinke stap verder gebracht.

De aanleiding was simpel: er was in Italië een mooi archief beschikbaar. In het Staatsarchief te Florence wordt sinds lang een verzameling stukken bewaard, afkomstig van de Nederlandse kooplieden Joris Janssen en Bernard van den Broecke, die zich waarschijnlijk omstreeks 1616 in de nieuwe havenstad van Toscane, Livorno, vestigden. De collectie bevat het grootste deel van het 'bedrijfsarchief' van hun firma, die tot circa 1634 actief is gebleven. Het is tot nu toe het enige archief van Nederlandse handelaars in Livorno uit deze periode dat we kennen.

Engels heeft haar onderzoek echter niet tot deze ene, unieke collectie beperkt. Ze heeft nog verschillende andere soorten bronnen geraadpleegd, die licht konden werpen op de omstandigheden waaronder kooplui als Janssen en Van den Broecke opereerden. Aan de hand van bijvoorbeeld verslagen van het douanekantoor in Livorno, registers van de gezondheidsdienst in Livorno en Genua (die gegevens bevatten over schepen afkomstig uit gebieden met een verhoogd risico op besmettelijke ziekten), scheepsverklaringen en notariële archieven in Florence en Genua, aangevuld met de 'normale' archieven in Nederland zoals het notarieel in Amsterdam en de 'Liassen Barbarije' op het ARA, heeft ze een algemeen beeld van de handel en scheepvaart tussen Italië en de Republiek tussen omstreeks 1615 en 1635 en het leven in de Nederlandse handelskolonies te Livorno proberen te schetsen.

Het boek valt in twee delen uiteen, die precies (zij het in omgekeerde volgorde) met het onderscheid tussen bedrijfs- en algemene geschiedenis corresponderen. Het eerste deel geeft een beschrijving van de context waarin het handelsverkeer plaatsvond, van de opkomst van het groothertogdom Toscane en de aanleg van de haven van Livorno tot en met de inrichting van de huizen van de Nederlandse kooplui ter plaatse. In het tweede deel worden systematisch en chronologisch de activiteiten van de firma van Janssen en Van den Broecke geanalyseerd. Hier worden vragen gesteld als: in welke producten handelde de firma? Met wie hadden de firmanten contacten? Op welke markten bewogen ze zich? En waarom raakte hun bedrijf uiteindelijk in financiële problemen? De studie sluit af met een ruim 80 pagina's

lange appendix, waarin bijzonderheden worden verstrekt over alle Nederlandse schepen die in de jaren 1620, 1625 en 1630 te Livorno arriveerden.

Engels' bijdrage aan het debat over omvang en aard van de Nederlandse handel ligt met name op twee punten. Ten eerste laat ze zien dat het aantal schepen dat in de jaren 1590-1615 uit de Republiek op Italië voer, hoger geweest moet zijn dan auteurs als Braudel en Romano, Hart en Van Royen hebben aangenomen en dat naast Livorno ook havens als Genua en Venetië in die

periode nog belangrijke plaatsen van bestemming waren. Het duurde tot de jaren twintig vóór de nieuwe haven in Toscane meer Nederlandse schepen aantrok dan Genua. Ten tweede kan Engels door haar gedetailleerde onderzoek over individuele kooplui aantonen dat Amsterdamse handelaars die in de Italiëvaart actief waren zich in de eerste decennia van de zeventiende eeuw niet - zoals Jonathan Israel meende - steeds meer gingen toeleggen op de handel in luxeproducten, maar ook bulkgoederen als graan en vis bleven verschepen. En dat was ook logisch: waarom zouden ze zich in luxe waren specialiseren als ook de handel in bulkgoederen nog steeds mooie winsten kon opleveren?

Jammer is wel, dat het boek zichtbaar sporen van zijn ontstaansgeschiedenis draagt. Het archiefmateriaal was er vóór de vraagstelling. Aan gegevens heeft Engels geen gebrek, maar ze is er niet in geslaagd een scherp geformuleerde probleemstelling te presenteren. In de inleiding zegt ze hierover niet meer dan dat ze ‘a more accurate picture of the activities of Dutch merchants and seamen’ in Livorno en Genua wil schetsen. Hoewel de feiten allemaal keurig overzichtelijk zijn gerangschikt, is een analytisch kader moeilijk te vinden. De studie van het ondernemersgedrag van de Nederlandse kooplui in Italië in het algemeen en van Janssen en Van den Broecke in het bijzonder gaat niet erg diep. Ik krijg de indruk dat Engels juist daar stopt, waar ze werkelijk vernieuwende inzichten over de relatie tussen de ondernemers en hun omgeving had kunnen bijdragen. De laatste zinnen vóór de conclusie luiden (218): ‘Although Van den Broecke and partners invested in ships, they do not seem to have invested in immovable property. It is uncertain whether this was a deliberate choice or a consequence of political measures of the Tuscan Grand Duke in order to prevent foreigners investing their money in this way’. Daar had ik nu graag meer over willen horen. Hetzelfde geldt voor de afbakening in de tijd. Het verhaal houdt weliswaar op in 1635, maar het is niet recht duidelijk waarom, behalve dat de jaren dertig voor alle handelaars in Livorno een periode van crisis waren en ook de firma van Janssen en Van den Broecke haar activiteiten staakte. Zou het niet interessanter zijn geweest het onderzoek wat langer door te trekken, zodat ook de eventuele herstructurering van het handelspatroon die in reactie op de crisis plaatsvond nog had kunnen worden meegenomen? Maar dat neemt allemaal niet weg dat we hier toch met een uiterst nuttig boek over de handel tussen de Republiek en Italië in de vroege zeventiende eeuw te maken hebben.

C.A. Davids

H. Bots, O.S. Lankhorst, C. Zevenbergen, ed., *Rotterdam bibliopolis. Een rondgang langs boekverkopers uit de zeventiende en achttiende eeuw* (Bronnen voor de geschiedenis van Rotterdam VI, Historische publicaties Roterodamum CXII; Rotterdam: Gemeentelijke archiefdienst, 1997, 566 blz., ISBN 90 7289 224 0).

Voor het eerst sinds vierentwintig jaar verschijnt weer een deel in de Bronnen voor de geschiedenis van Rotterdam, de reeks die in 1892 begon met Ungers Rotterdamse regeringslijsten. Dit nieuwe boek is in nauwe samenwerking met het Pierre Bayle-instituut voor intellectuele betrekkingen tussen West-Europese landen in de Nieuwe Tijd van de Nijmeegse universiteit tot stand gekomen en is gewijd aan de boekverkopers in de zeventiende en achttiende eeuw. Want Rotterdam bezette de vierde plaats in de Republiek wat boekproductie betrof. Dat kwam door de

aanwezigheid van vooraanstaande Franse geleerden als Bayle en anderen en door de grote Engelse kolonie, die er zich ophield met bijvoorbeeld B. Furly en John Locke als belangrijke leden. Deze bloei die tegen 1700 zijn hoogtepunt bereikte, werd ook gestimuleerd door de vele internationale handelscontacten. Al werden er veel buitenlandse boeken uitgegeven,

dat nam niet weg dat ook de Nederlandse boekenmarkt voorspoed beleefde in Rotterdam. En het eerste Nederlandstalige geleerdentijdschrift, de *Boekzaal van Europa* van Pieter Rabus, verscheen in die stad.

In deze bundel zijn tien artikelen samengebracht. Acht daarvan betreffen bekende en minder bekende boekdrukkers en boekverkopers. Maar twee hebben een wijdere strekking. H. van Mourik en E. Vercauteren beschrijven het Rotterdamse boekverkopersgilde, waarover ongelukkigerwijze maar weinig gegevens bewaard zijn. Het ontstond pas in 1699 door afscheiding uit het Sint-Lucasgilde. Het document van dat jaar bestaat nog, evenals een aangepaste ordinantie uit 1720 en een gildenkasboek over de jaren 1699-1812, het jaar van de opheffing van de gilden. Niettemin weten de auteurs toch een redelijk beeld te geven van het reilen en zeilen in het gilde. Nog belangrijker op documentatiegebied is de lijst van 590 boekverkopers van het eind van de zestiende eeuw tot 1800, gebaseerd op de aantekeningen van de vroegere gemeentearchivaris H.C. Hazewinkel. Zij is samengesteld en gecompleteerd door zoëven genoemde auteurs in samenwerking met M. Evers en D. van Wingerden en geeft van elke persoon de naam, geboorte- en sterfjaar, godsdienst, ouders, herkomst, datum van toetreding tot het gilde, huwelijk en adres. Buitengewoon nuttig, al was het maar omdat duidelijk wordt hoe het aantal boekverkopers steeds bleef toenemen, ook in de achttiende eeuw, en dat velen van hen uitgevers waren. De overige acht studies hebben eveneens op basis van archiefgegevens een hoog documentatiegehalte, en de geschiedenis van elk geval wordt beëindigd met een fondslijst in chronologische volgorde van de door de boekverkoper uitgegeven werken, waarna dikwijls nog een opsomming van overheidsdrukwerk volgt. In de artikelen worden de uitgevers P. van Waesberghe en Johannes Naeranus (A. van Mameren met A.D.A. Monna en A.H. Groustra-Werdekker), Arnout Leers (M. Gubbels), Frans van Hoogstraten (P.G.B. Thissen, die intussen een boek over Van Hoogstraten heeft gepubliceerd), Barend Bos (R. Bastiaanse en H. Bots), Reinier van Doesburg (F. Trumpi), Pieter vander Slaart (P.H.A.M. Abels en A.P.F. Wouters), Caspar Fritsch en Michael Böhm (O.S. Lankhorst) en Jan Daniël Beman (A. de Meyer) en hun lief en leed behandeld. En er wás veel leed en onmin. Men moest overleven en daarom woedde de concurrentie fel. In 1701 werd de boosheid van de bijna failliete Vander Slaart op zijn vakgenoot Bos zo hevig vanwege diens nieuwe tijdschrift, waaraan ‘zijn’ voormalige auteur Rabus meewerkte, dat hij hem op een bijeenkomst een knoop van zijn rok afrukte en in het openbaar uitschold. Ook rond de uitgave van J. Fruytiers *Sions worstelingen* ontstond een stevige rel met pamfletten en al. Verder worden van elke ondernemer in de artikelen zijn levensloop, zijn zakelijke activiteiten en de aard van zijn fonds behandeld. Zonder andere auteurs te kort willen doen was voor deze lezer het hoogtepunt van de bundel het artikel van A. van Mameren, waarin de onenigheid tussen Van Waesberghe en de felle Naeranus over het nadrukken van een Frans-Nederlands woordenboek, de *Gazophylace*, wordt geanalyseerd. Wat een handelsconflict met beslagnemingen en meer van dien aard leek te zijn, groeit onder de handen van de auteur uit tot een conflict tussen twee werelden op religieus en staatkundig terrein. Deze boekhistorische bundel zal voor fijnproevers zeer veel te bieden hebben.

E.O.G. Haitsma Mulier

H.Th.M. Roosenboom, *De dorpsschool in de Meierij van 's-Hertogenbosch van 1648 tot 1795* (Dissertatie Nijmegen 1997, Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland. Derde reeks VI; Tilburg: Stichting zuidelijk historisch contact, 1997, xii + 376 blz., ƒ59,-, ISBN 90 70641 56 9).

In hoeverre politieke en godsdienstige factoren kwaliteit en inhoud van het onderwijs kunnen beïnvloeden zien we onder andere aan een aantal publicaties in de Nederlanden in de zeventiende en achttiende eeuw. De eerste, van mijn hand (1977), had de dorpsscholen in de provincie Utrecht tot onderwerp. De tweede, van Eddy Put (1990), ging over de 'cleyne schoolen' in het hertogdom Brabant[1]. Bij deze twee beschrijvingen, de ene van protestants onderwijs dat gaandeweg ingevoerd was in een provincie waar katholieken tot de minderheid waren gaan behoren, de andere van katholiek onderwijs in een katholiek gebied, is nu het proefschrift van Roosenboom gekomen, die wilde onderzoeken hoe in een vrijwel geheel katholiek gebied de bevolking gereageerd had op de plotselinge invoering in 1648 van gereformeerd onderwijs. Wat kwam daarvan terecht en in hoeverre is de naar verhouding geringe 'geletterdheid' die in de negentiende eeuw daar gesignaleerd werd, mede het gevolg van die ingreep geweest? Deze vragen lopen als rode draden door het onderzoek en geven er vorm aan.

Voor zijn onderzoek koos de schrijver de Meierij van Den Bosch; het was een gebied dat politiek een eenheid vormde en waar in de bijna 100 dorpen al vóór 1648 een vrijwel dekkend net van scholen bestond. Aan bronnen geen gebrek. De archieven van de centrale regering die sinds 1648 het gebied bestuurde, leverden ruimschoots gegevens over aanstellingen, arbeidsvoorwaarden, conflicten en andere zaken betreffende schoolmeesters, zodat het mogelijk was met vrij grote zekerheid de ontwikkelingen te volgen in de anderhalve eeuw die in dit proefschrift aan de orde is.

Moeilijker was het om door te dringen in het schemergebied van gedogen en ontduiken. Was het onderwijs in het Zuiden in werkelijkheid wel zo gereformeerd als de reglementen voorschreven en wat was precies de omvang en de kwaliteit van het nog bestaande maar clandestiene katholieke onderwijs? Hier ging het om zaken die men niet aan de grote klok wilde hangen en waarover dus ook weinige schriftelijke gegevens voorhanden zijn. Om hier toch achter te komen was een diepgaand onderzoek nodig, waarbij alle bronnen zorgvuldig gewogen moesten worden. Dit heeft geleid tot het nu verschenen boek, waaraan de schrijver stellig meer tijd heeft moeten besteden dan hij oorspronkelijk gedacht had.

Zijn werk bestaat uit drie delen, voorafgegaan door enige inleidende hoofdstukken en voorzien van 'tussenbalansen' en een epiloog.

Deel I, 'Tot Godes eer', laat de uitgangpositie zien. Eerst komt de installatie van gereformeerde schoolmeesters in alle bestaande scholen aan de orde, waarbij er de nodige moeilijkheden waren, zowel door een tekort aan geschikte personen als door tegenwerking van de bevolking. Een volgend hoofdstuk gaat over het Generaliteits-schoolreglement van 1655. Roosenboom legt veel nadruk op het voornaamste verschil van dit reglement met de in het Noorden geldende regels: in de Generaliteitslanden werden de schoolmeesters aangesteld door de Raad van State, en niet door lokale autoriteiten. Bovendien hadden de gereformeerde classes weinig inbreng bij de benoeming omdat gaandeweg ook de examens door de Raad van State afgenomen werden. De voorschriften voor het verplichte gereformeerde onderwijs bleven echter onverkort bestaan.

Het laatste hoofdstuk in dit deel betreft de rol die de katholieke scholen en schooltjes bleven spelen. Directe gegevens ontbraken - het bestaan van een dergelijke school was alleen te achterhalen als er een schriftelijke klacht was ingediend. Roosenboom vervaardigde een achttal kaartjes waarop de vermelde scholen zijn ingetekend telkens in een periode van 15 jaar. Het aantal blijkt in de loop der jaren gedaald te zijn, maar de schrijver laat voorlopig in het midden of dit

komt door een zekere gewenning aan het verschijnsel of door een feitelijke daling van de schooltjes.

Het tweede deel, ‘In de letterconst wel geverseerd’ gaat uitvoerig in op de maatschappelijke positie van de schoolmeesters. Om te beginnen wijst de schrijver erop, hoeveel sterker deze meesters stonden tegenover de plaatselijke autoriteiten dan in het Noorden het geval was. Dat

was ten eerste te danken aan hun vaste aanstelling door de centrale overheid, en verder aan de geringe omvang van de gereformeerde gemeenten ter plaatse, zodat schoolmeesters ook binnen die gemeente meer status hadden. Tegenover de dorpelingen konden zij zich echter niet te veel permitteren. Aanvankelijk waren er daarom veel conflicten, maar Roosenboom constateert dat op den duur de meeste schoolmeesters erin slaagden een goede relatie op te bouwen, mede door aanpassing aan de dorpscultuur. Hij is van mening dat er op den duur een soort oecumene binnen een dorp ontstond, waarin katholiek en gereformeerd toch goed met elkaar konden omgaan. De aanpassing ging verder dan in het Noorden mogelijk zou zijn. Zo waren er schoolmeesters die herberg hielden, of zelfs lid waren van een katholieke broederschap. Bovendien hielden velen zich niet aan de voorschriften over het godsdienstonderwijs, uit angst leerlingen te verliezen. Zij lieten het gebruik van katholieke boeken op school toe, de catechisatie lieten zij over aan de pastoor en het bidden op school verdween ook van het programma.

Financieel verschilde hun totale inkomen niet zoveel van dat van de meesters in het Noorden. Het basisinkomen was hoger, het schoolgeld was lager; over de betaling van diensten als klokluiden, kosterij en onderwijs aan arme kinderen werd aanvankelijk wat moeilijk gedaan, maar uiteindelijk werd bepaald dat elk dorp 36 gulden per jaar aan de meester betaalde voor dit soort werkzaamheden.

Maar evenals in het Noorden waren ook schoolmeesters niet wars van nevenfuncties, die soms wel veel beslag op hun tijd legden. Er kon dan een ‘substituut’ aangesteld worden, waarvoor Den Haag vergunning moest geven, maar Roosenboom constateert dat dat niet zo vaak gebeurde, waarbij hij vermoedt dat dit was omdat het salaris uit hun eigen zak bekostigd moest worden. Vaker gebeurde het dat er een substituut werd aangesteld wegens ziekte of ouderdom van de meester, evenals in het Noorden gebeurde, alleen werden ze daar ondermeester genoemd. Ik vermoed dat er wel wat gerommeld werd en er meer substituten waren dan de archieven aangeven. Zou niet ook in de Meierij de echtgenote de school hebben waargenomen als de meester erop uit was? Of een van zijn kinderen?

Aan die echtgenotes werd wel gedacht, zo blijkt uit het bestaan in de zeventiende eeuw van weduwen- en wezenkassen, die gestimuleerd werden door de overheid. Iets dergelijks bestond in Utrecht pas in het midden van de achttiende eeuw, maar daar ging het uit van particulier initiatief en bleef niet lang bestaan, evenmin als die in de Meierij.

Het derde deel, ‘Van 't School houden’, gaat over het functioneren van de schoolmeesters binnen de school. Hiervoor leverden de visitatierapporten van de classes veel materiaal. Zij zijn veel uitgebreider dan die in Utrecht, zodat Roosenboom daar lijsten uit kon samenstellen over de aantallen leerlingen per dorp, lopend van 1677 tot 1794. We zien daaruit dat die scholen behoorlijk veel leerlingen hadden; wel waarschuwt de schrijver dat de meesters vermoedelijk de aantallen erg naar boven toe afgerond hebben. Het gegeven dat in de praktijk het godsdienstonderwijs uit de scholen verdween is overigens ook uit deze rapporten afgeleid. De visitatoren bleken daar niets tegen te kunnen doen. Voor godsdienstonderwijs gingen de kinderen dus naar hun eigen kerk, de schoolmeester had alleen de taak hen te leren lezen, schrijven, rekenen en goede manieren te leren.

Het schoolgeld stond alleen vast voor het spel- en leesonderwijs; voor schrijven niet, dat moesten de ouders blijkbaar afzonderlijk met de meester afspreken, evenals dat voor rekenen in veel Utrechtse dorpen het geval was. Roosenboom vermeldt een enkel geval van zo'n afspraak, het kind in kwestie is dan al 6 jaar op school, waarbij we moeten bedenken, zo waarschuwt hij, dat zo'n kind in die jaren alleen

enkele maanden in de winter had les gekregen. Zingen werd ook niet onderwezen; de meester moest het voor zijn examen wel kunnen, maar het was weinig zinvol gezangen te leren aan kinderen die toch de kerkdienst niet meemaakten.

Men vraagt zich dan af waarom de ouders hun kinderen dan wel naar school stuurden en zelfs

soms in verzoekschriften aandrongen op stichting van een buurtschool. Die vraag probeert Roosenboom te beantwoorden in het slothoofdstuk of epiloog ‘Een der voornaamste pligten der Ouderen’. Hij noemt daarin verschillende redenen. Behalve het belang van het kunnen lezen c.q. schrijven, was het volgens hem ook te doen om de opvoeding die de kinderen op school kregen, en waarvoor de ouders door hun drukke werkzaamheden op het land geen tijd hadden. Ook zal er wel een zekere sociale druk zijn geweest, zeker bij de beter gesitueerden. Andere mogelijke stimuli acht hij minder werkzaam in de economisch nog weinig ontwikkelde streek als de Meierij, waar de ouders hun kinderen vaak nodig hadden als arbeidskrachten.

Hoe het zat met het onderwijs aan arme kinderen blijkt niet uit de archieven die Roosenboom tot zijn beschikking had. Er stond geen sanctie op verzuim, noch voor de ouders, noch voor de schoolmeester. Maar er kon wel geconstateerd worden dat er vermoedelijk wel kinderen verstoken bleven van onderwijs. Zowel de arme kinderen als de kinderen die te ver weg woonden behoorden tot de kanslozen in dit opzicht. Maar harde bewijzen ontbreken, want een onderzoek naar het kunnen zetten van een handtekening geeft geen uitsluitsel over het al of niet kunnen lezen. Zo blijven er hier nog meer vragen onbeantwoord, maar het is niettemin - en misschien juist daarom - een belangrijk hoofdstuk geworden, dat een zeer waardevolle studie afsluit.

Het spreekt haast vanzelf dat ik met enige naijver gewaar werd over hoeveel serieel archiefmateriaal Roosenboom kon beschikken voor zijn studie. Hij heeft daar goed en kritisch gebruik van gemaakt. Hier en daar zouden er misschien nog wat losse draadjes afgehecht kunnen worden door het raadplegen van plaatselijke archieven, maar wellicht bestaan die niet eens. In ieder geval is dit werk een mooie, evenwichtig samengestelde studie geworden, die een verhelderend beeld geeft van het onderwijs in een deel van de Generaliteitslanden.

Het boek is mooi uitgegeven en bevat talrijke tabellen, lijsten, bijlagen en afbeeldingen. Vooral de laatste heb ik bewonderd: er zijn schoolhuizen en hun plattegronden bij, schoolinterieurs, leermateriaal, en ook melancholiek makende dorpsgezichten.

E.P. de Booy

M. Meijer Drees, *Andere landen, andere mensen. De beeldvorming van Holland versus Spanje en Engeland omstreeks 1650* (Nederlandse cultuur in Europese context. Monografieën en studies VI. IJkpunt 1650-4; Den Haag: Sdu uitgevers, 1997, ix + 173 blz., *ƒ*34,90, ISBN 90 12 08378 8).

Dit boek biedt een overzicht van een imagologische bijdrage aan het onderzoek Beeldvorming Nederland-buitenland, circa 1650. Het werd opgenomen in het prioriteitsprogramma van NWO Nederlandse cultuur in Europese context met als onderzoekstijd één jaar. Deze inleiding is noodzakelijk om aan te geven dat de neerlandica Meijer Drees zich dientengevolge buitengewoon heeft moeten beperken. Niet alleen brengt de specifiek imagologische benadering met zich mee dat vooral naar beelden wordt gezocht, waarin vanzelfsprekend *topoi* een belangrijke plaats innemen, maar de traditie een geringere rol speelt - met andere woorden: het analyseren van ideeën is minder belangrijk dan in de ideeëngeschiedenis het geval is - maar ook was er een geografische afgrenzing. Het gewest Holland stond centraal,

waar het om de heersende zelfbeelden, reputaties en de belangrijkste beeldvormingsprocedures ging. Verder werden maar

twee naties, Spanje en Engeland, die met de groeiende nieuwe republiek in het noorden de confrontatie aangingen in de studie betrokken. Noch heeft de schrijfster zich, naar haar zeggen, kunnen richten op de toch zo belangrijke rooms-katholieke bevolkingsgroep en haar opvattingen. Een uitputtende inventarisatie van zelf- en vijandbeelden is het dus niet geworden, noch een volledig overzicht van de huidige stand van kennis. Aan de hand van 'tekstuele bronnen', ofwel geschriften (al komen ook afbeeldingen in haar verhaal voor) heeft Meijer Drees een groot essay geschreven, dat in de eerste plaats de collectieve identiteit onderzoekt. En ondanks alle beperkingen is een aardige indruk ontstaan van hoe de Hollanders zich in de eerste vijfenzeventig jaar van de zeventiende eeuw wilden zien en welke beelden de Spanjaarden en Engelsen daar tegenover stelden.

Eerst bespreekt Meijer Drees de Hollandse beeldvorming in Europees perspectief. De reisliteratuur van onder andere Cats gaf daar een goede gelegenheid toe. De 'inkadering' gebeurde door volkeren naar de antieke klimaattheorie in noordelijke en zuidelijke te verdelen met desbetreffende positieve en negatieve eigenschappen. Ook de opvattingen over het ontstaan van het karakter uit de vier humeuren en de bijbelse denkbeelden over de nazaten van Noach en hun verspreiding over het aardoppervlak speelden een rol. De zelfbewuste Hollanders trachtten dit waarderingsstelsel natuurlijk zoveel mogelijk naar eigen glorie om te buigen. Aan de hand van een medische verhandeling van Johan van Beverwyck en een gedicht van Lambert van den Bosch wordt dit uitvoerig aangetoond. Met name het *Parallelon rerum publicarum* uit 1602 van Hugo de Groot geeft de auteur de gelegenheid het voor en tegen van de Hollandse 'volksaard' en vooral het eerste in vergelijking tot andere naties als de Atheense en de Romeinse aan te geven. Ook de positie van vrouwen is hierbij belangrijk. De bespreking van de Bataafse mythe sinds de zestiende eeuw verschaft Meijer Drees de mogelijkheid te beklemtonen hoe het beroep daarop en de vergelijking met de oude Bataven over het bereikte geen enkel Schamacomplex teweeg bracht in later jaren: rijkdom was goed en maakte alles beter. Dat de gebeurtenissen van 1672 ongetwijfeld aarzelingen deden ontstaan roept de vraag op (die de auteur niet meer kan behandelen) of het positieve geluid later niet weer terugkeerde. De beelden van Holland als melkgevende koe en dappere leeuw worden ook aangestipt. Bij de verhouding met Spanje beperkt Meijer Drees zich tot de publieke beeldvorming. Meer ondergrondse beelden (zoals zij het formuleert) en dan in de eerste plaats het katholieke, laat zij buiten beschouwing. Desondanks betreurt zij bij gebrek aan voorstudies over het Zuid-Nederlandse, vanzelfsprekend katholieke, beeld niets te kunnen zeggen. Het ongunstige beeld dat de Spanjaarden van de Hollanders hadden zal geen verrassing zijn. Ook de zoet-zure beeldvorming over en weer met Engeland is niet nieuw: rivalen, die tegelijkertijd bewondering voor elkaar hadden, waarbij incidenten als de moord op Engelsen in Ambon (1623) en de executie van Karel I (1649) grote invloed hadden. Het is jammer, maar begrijpelijk, dat de schrijfster vanuit haar imagologische benadering nadrukkelijk de historische context veelal buiten beschouwing wil laten. Toch wreekt zich dat wel eens, bijvoorbeeld waar zij 'De Trompet of lofrede over den eeuwigen Nederlantschen vreede', een gelegenheidsrede op de vrede van 1648 van de Haarlemse pastoor Augustijn Bloemert, behandelt zonder de belangrijkste vraag in dit verband te stellen. Hier was nu een katholiek aan het woord, die een groot deel van het Bataafse gedachtegoed had overgenomen. Maar waren er misschien toch eigen ideetjes van katholieken huize in te vinden? Misschien waar Bloemert nog graag alle zeventien gewesten in één staatsverband wil zien? Of zo de nadruk legt op de diversiteit van kleding, zeden, 'ongewoone manieren' in Holland ter meerdere glorie van het gewest? Er is nog veel werk te doen.

E.O.G. Haitsma Mulier

E. van Ermen, *Het kaartboek van Averbode 1650-1680* (Cartografische en iconografische bronnen voor de geschiedenis van het landschap in België; Brussel: Gemeentekrediet, 1997, 191 blz., ISBN 90 5066 170 X).

Het kaartboek van de abdij van Averbode (België, provincie Brabant) is reeds lang bekend als één der preciosa van het Algemeen Rijksarchief te Brussel. Enkele jaren geleden kon ik het bij uitzondering raadplegen. Normaliter dient de gebruiker zich met nogal aftandse foto's te behelpen, want het origineel wordt niet meer ter beschikking gesteld. Deze uitgave zou dus een hulpmiddel kunnen zijn om het document te sparen. Het gaat hier dan ook om een uitmuntend voorbeeld in zijn soort. Een uitgave van dit document, unieke bron voor de studie van het landschap in het verleden en van de historische cartografie, is een welkome zaak.

Men mag gerust spreken van een luxueuze editie. Wetenschappelijk uitgever E. van Ermen voorzag de publicatie van 24 bladzijden inleiding, waarin hij dit document met zorg ontsluit. Naast de gebruikelijke abdijgeschiedenis en de beschrijving van het document geeft hij, behalve de noodzakelijke informatie over opdrachtgever, auteur, datering, schaal en oriëntering, uitweidingen over de bezittingen van de abdij (hoeven, parochies, geografische spreiding) en varia die het kaartboek eigen zijn. Zo krijgen we gegevens over de cartografische voorstelling van onder meer de grenzen, nederzettingen, schansen, het oud abdijbezit, de decoratie, verwante documenten uit het archief van Averbode, amortisaties, lijsten van percelen, metrologie (zeer belangrijk) en een reconstructiekaart van het volledige patrimonium.

Na deze inleiding volgen zo'n 160 bladzijden reprografieën van kaarten met uitvergrotingen van details, voorzien van een begeleidende lijst der percelen (volgens de originele nummering), toponiemen en afmetingen in oude maat. De indeling van het kaartboek werd (gelukkig) behouden, met weergave van de titelpagina, eerst bij een deel van 34 kaarten van abdijgoederen en vervolgens bij een tweede deel van 26 kaarten van de parochies. Een *index locorum* en een *index rerum* sluiten de publicatie af.

De uitgave van dit kaartboek verdient zonder meer een pluim voor de initiatiefnemers. De fotografische publicatie van deze kaarten beantwoordt ongetwijfeld ook aan een vraag, namelijk van lokale historici in Brabant en Limburg (België), met een klein aandeel voor Nederland (Tulder, Culensrode, Hoge Mierde, Eersel en Sterksel in Noord-Brabant, Blerick en Venlo in Nederlands Limburg). Dorpen en steden zijn in detail getekend, en soms zijn er aardige bijzonderheden (een dubbele moord en terechtstelling te Rukkelingen, boottrekkers op de Demer bij Zichem). De algemene themata zijn echter veel belangrijker. Het kaartboek geeft informatie over bodemgebruik (akkers, boomgaarden, cultuurland tegenover heide...) en het dagelijks leven (structuren der dorpen en de verschillen tussen dorp en stad).

Uitgever Van Ermen is zo wijs geweest vele zaken onbeantwoord te laten. Zo'n uitgave verdient inderdaad gebruikt te worden door onderzoekers. Lokale historici kunnen nagaan in hoeverre de landmeter-cartograaf waarheidsgetrouw was. Voor de algemene kijk die wij hadden is die waarheidsgetrouwheid aanwezig voor de stedelijke landschappen. Aarschot, Blerik, Diest, Geel, Scherpenheuvel, Sint-Truiden, Tienen, Venlo, Zichem en Zoutleeuw bezitten nog monumenten en stedelijke structuren die herkenbaar zijn. Toch heeft de uitgever een belangrijk gegeven onvermeld gelaten. Immers de consequente intekening van het gebruik van baksteen, leem of hout en natuursteen, zelfs met de aanduiding van de zogenaamde ‘speklagen’ in belangrijke gebouwen, en het gebruik van blauwe leisteen of rode dakpannen, geeft een representatieve momentopname van het versteningsproces in Noordoost-België tijdens de tweede helft van de zeventiende eeuw.

Het is ten slotte bijzonder jammer dat we verplicht zijn een ernstige negatieve appreciatie te geven van de fotografie. Het moet gezegd worden dat de opnamen te wazig en onscherp zijn.

Wellicht gaat het hier om kleinbeeld-opnamen, met een handcamera gemaakt, waar tenminste negatieven van 6×6 centimeter (Hasselblad/Bronica) of 4×5 inch dienden te worden gebruikt. In het geheel van zo'n luxueus boek zou deze meerkost niet onverantwoord geweest zijn. Zelfs indien het document niet naar een studio kon overgebracht worden, konden opnamen ter plaatse gemaakt worden (uit ondervinding weten wij dat dit vlot na afspraak kan). We vinden het dan ook begrijpelijk genoeg dat over de fotografie geen nadere informatie in colofon en technische realisatie wordt vermeld.

Uiteindelijk blijft dit euvel niet zonder gevolgen: vele uitvergrotingen zijn minder scherp dan de gehele kaart en de grote kaarten werden te klein gereprografieerd. De gebruiker van dit boek zal zich meermaals moeten bedienen van een loep en daarbij ondervinden dat hij tevens de onnauwkeurigheden en de waas mee vergroot. Het is een bittere pil op de ‘mooie opdracht’ die in het woord vooraf was aangekondigd.

Hans J.C.M. Rombaut

P. de Clercq, *At the sign of the Oriental Lamp. The Musschenbroek workshop in Leiden, 1660-1750* (Dissertatie Leiden 1997, Nieuwe Nederlandse bijdragen tot de geschiedenis der geneeskunde en der natuurwetenschappen LIII; Rotterdam: Erasmus publishing, 1997, 326 blz., ƒ69,50, ISBN 90 5235 104 X).

De Leidse firma Van Musschenbroek genoot in het begin van de achttiende eeuw een grote naam op het terrein van de vervaardiging van wetenschappelijke instrumenten. Vooral door de goede connecties met de Leidse universiteit, die dankzij Burchard de Volder en Willem Jacob 's Gravesande een internationaal vermaard centrum van de proefondervindelijke wijsbegeerte werd, wisten Samuel, Johan en ten slotte Jan van Musschenbroek een bloeiend bedrijf op te bouwen. De schitterende microscopen, botsingstoestellen en vooral luchtpompen die nu nog her en der in Europa en speciaal in het Leidse Museum Boerhaave staan opgesteld getuigen van die bloeitijd van de Nederlandse instrumentmakerij. In de standaardoverzichten van de (Nederlandse) wetenschapsgeschiedenis is de ondersteunende rol van de firma Van Musschenbroek altijd als een vanzelfsprekendheid beschouwd. Maar op de keper beschouwd was over de rol van de firma weinig met zekerheid bekend. Was het waar dat, zoals Maria Rooseboom in 1950 beweerde, dankzij de Van Musschenbroeks Leiden het wereldcentrum van de instrumentmakerij was geworden, of had Maurice Daumas gelijk toen hij een paar jaar later schreef dat de firma helemaal geen afzet in het buitenland had gekend? In zijn dissertatie maakt Peter de Clercq, medewerker van Museum Boerhaave, een eind aan deze onbevredigende situatie.

De Van Musschenbroeks stammen af van een geslacht dat rond 1600 van de Zuidelijke naar de Noordelijke Nederlanden trok. In 1610 arriveerde Adriaen Joosten van Musschenbroek in Leiden, waar hij zich inschreef als geelgieter en later ook bekend werd als lampenmaker (vandaar de oosterse lamp die als merkteken van de firma ging fungeren). Kleinzoon Samuel was de eerste die ook wetenschappelijke instrumenten ging vervaardigen en vanaf 1675 liet hij zich instrumentmaker noemen. Hij maakte onder andere een luchtpomp voor de Leidse hoogleraar De Volder, die in 1675 de proefondervindelijke wijsbegeerte (natuurfilosofie gedemonstreerd aan

de hand van proeven) in Leiden (en de Republiek) introduceerde en toen met de opbouw van een *theatrum physicum* begon. Na Samuels dood in 1681 nam zijn jongere broer Johan het bedrijf over en toen deze plotseling in 1707 overleed, werd de familietraditie voortgezet door diens oudste zoon Jan. Diens jongere broer Petrus deed dat in zekere zin ook omdat hij als hoogleraar wijsbegeerte in Duisburg, Utrecht en ten slotte ook Leiden (eerst als collega, later

als opvolger van 's Gravesande) bij zijn onderwijs veelvuldig gebruik maakte van instrumenten die hij zelf ontwierp, maar door zijn broer Jan liet maken. Na de dood van Jan, die ongetrouwd was gebleven, werd het bedrijf aan een assistent verkocht, die echter de oude reputatie niet wist te behouden.

De Clercq had voor de reconstructie van de bedrijfsgeschiedenis aanvankelijk weinig bronnen tot zijn beschikking. Een bedrijfsarchief bestond niet en de correspondentie met de klanten was maar spaarzaam overgeleverd. Maar ettelijke van de producten waren nog aanwezig in musea, er bleken toch nog heel wat prijscatalogi bewaard te zijn gebleven en op de vreemdste plekken dook nieuw archiefmateriaal op, zoals correspondentie van Johan van Musschenbroek met een afnemer in Marburg, de hoogleraar Dorstenius. In een goed opgebouwd, maar soms wat omslachtig en schools betoog doet De Clercq verslag van zijn onderzoek naar de werkplaats en zijn eigenaars, de producten en ten slotte de distributie van de instrumenten. Aan het slot weet hij een aantal zinnige conclusies over de instrumentmakers en hun bedrijf te formuleren.

De Van Musschenbroeks hebben zich vanaf 1675 meer en meer gespecialiseerd in het wetenschappelijke instrument. Echte specialisten, zoals men ze wel in Engeland vond, werden ze nooit, als instrumentmakers bleven ze generalist. Ze maakten veel zelf, maar besteedden ook veel werk uit (aan een glasblazer of een klokkenmaker) en kochten kant en klare instrumenten van anderen in. Het bedrijf bleef klein: naast de eigenaar hooguit een enkele assistent of knecht. Ook de productie van het belangrijkste product, de luchtpomp, was niet heel groot: één à twee per jaar. Schatrijk zijn de Van Musschenbroeks dan ook niet geworden. De laatste van de reeks, Jan, behoorde wel tot de gegoede burgers van Leiden, maar niet tot de echte top. Dat heeft hij ook min of meer zelf zo gewild. Hoewel hij vooruitstrevende methoden gebruikte en als eerste instrumentmaker in de Republiek met gedrukte catalogi ging werken om een anonieme markt te bereiken, was zijn marktbewerking lang niet zo agressief als die van zijn collega's in Engeland. Zijn houding was ook vaak meer die van de kunstenaar of geleerde, die genoegen neemt met een redelijke winst om tijd over te houden voor wetenschappelijke besognes, dan die van een fabrikant die het maximum uit zijn bedrijf wil halen. Jan had zelf ook gestudeerd, bezat een omvangrijke bibliotheek en toen hij in 1748 stierf trof men hem aan boven de laatste berekeningen van de Zwitserse wiskundige Leonard Euler.

Toch bestreek de firma een behoorlijk segment van de markt. De Leidse, Groningse en Utrechtse universiteiten namen hun instrumenten meestal van de Van Musschenbroeks af, tal van particulieren (onder anderen stadhouder Willem IV) bestelden hun instrumenten bij de Leidse firma en ook in het buitenland wist men de weg naar het Rapenburg te vinden. Niet in Engeland of Frankrijk, daar had men genoeg eigen instrumentmakers van niveau, maar wel in Duitsland, Italië, Rusland en Zweden. Dat de overal in Europa populaire leerboeken in de newtoniaanse fysica van 's Gravesande en Petrus van Musschenbroek voorzien waren van afbeeldingen van de instrumenten van de firma Van Musschenbroek, zal die internationale verspreiding zeker ten goede zijn gekomen. Het oordeel van Rooseboom (‘Leiden als wereldcentrum’) mag dan overdreven zijn, het oordeel van Daumas (‘geen internationale afzet’) blijkt gewoon onjuist.

Bij alle genuanceerdheid die De Clercq tentoonspreidt blijft de vraag of ook zijn beeld van de firma niet eenzijdig is. De fysische instrumenten werden ongetwijfeld steeds belangrijker voor de firma Van Musschenbroek, maar uit de prijscatalogi blijkt dat tot ver in de achttiende eeuw medische instrumenten meer dan 50% van het aanbod uitmaakten, terwijl in die catalogi aan het eind van die sectie ook nog staat

‘en veelerlei diergelyke machines’. De luchtpomp was ongetwijfeld de blikvanger van het bedrijf, het visitekaartje van de firma. Maar van de luchtpomp werd per jaar één, hooguit twee exemplaren verkocht, terwijl voor de medische instrumenten veel meer klandizie was. Is door de relatieve overmaat aan documentatie over de fysische

instrumenten de economische betekenis van de amper gedocumenteerde medische instrumenten misschien onderbelicht gebleven? Het was leuk als er een brief binnenkwam met een bestelling voor een luchtpomp of een toestel om de botsingsverschijnselen te demonstreren, maar zal het niet veel vaker voorgekomen zijn dat er een klant de winkel binnenkwam om te informeren naar de prijs van een klisteerspuit of ‘een knipje voor die lek gaen’?

K. van Berkel

Nieuwste geschiedenis

G.J. Johannes, *De lof der aalbessen. Over (Noord-)Nederlandse literatuurtheorie, literatuur en de consequenties van kleinschaligheid 1770-1830* (Nederlandse cultuur in Europese context. Monografieën en studies X. IJkpunt 1800-2; Den Haag: Sdu uitgevers, 1997, xi + 128 blz., ƒ24,90, ISBN 90 12 08516 0).

H.A. Spandaws gedicht ‘Lof der aalbessen’ (‘Edle Bes, gezond en frisch! Heerlijk ooft van Neêrlands hoven, Sieraad van der Burgren disch!’), in de *Vaderlandsche letteroefeningen* van 1810 verschenen, is het uitgangspunt van dit rijpe en stimulerende essay over de opkomst van een nieuwe cultureel-nationale ideologie rond 1800. Johannes concludeert weliswaar wat snel dat in een lofzang op de aalbes voor ons het ‘toppunt van onbenulligheid lijkt bereikt’ (3). Hij heeft dus nog geen kennis genomen van het beaat gelebber van vinofielen, montignaccers en andere eetfanaten, zomin als hij vertrouwd blijkt met de eng-nationale lyriek over de tweerijige zegge, de hertshoornweegbree of de moeraswaterorchis die *Zuidhollands Landschap* elke drie maanden in mijn brievenbus stopt. Maar als uitgangspunt voor zijn overwegingen is de keus zeker geslaagd. Spandaw was in zijn tijd een gevierd dichter, en het bewuste gedicht gold voor de tijdgenoten als ‘zinrijk’. Hoe dat zo? vraagt Johannes zich af. Vanwaar de aantrekkingskracht van Spandaws poëzie? Was de lof van iets zo simpels en vaderlands als de aalbes misschien een vorm van verzetspoëzie tegen de wuftheid en decadentie van de bezettende macht, de Fransen? Daar is veel voor te zeggen. Onze voorouders waren minder naïef dan wij soms denken en hun dubbele bodems ontgaan ons nogal eens.

Maar Johannes plaatst zijn reflectie al gauw op een hoger plan: hij stelt de literaire stijl en culturele taal aan de orde, en komt uiteindelijk tot de vraag wat zo'n gedicht ons over de kunsttheorie van die tijd en de rol van de literatuur in de samenleving kan vertellen. De aalbessen vormen daarvoor een komisch maar duidelijk opstapje. Ze verwijzen immers naar de eenvoud als kenmerk van het ware. Spandaws gedicht maakte zo'n indruk omdat het een voorlopig eindpunt was van de culturele ontwikkelingen van de achttiende eeuw, en tegelijk het kristallisatiepunt van een aantal openbare discussies die de negentiende eeuw zouden gaan beheersen. De cultus van de eenvoud die uit Spandaws gedicht spreekt verwijst naar het crisisgevoel van de Nederlander uit de Revolutietijd: zijn land was op achterstand geraakt, bleek tergend klein, in alles weinig groots, en zonder toekomstperspectief. Zedelijk verval en ‘suffend onvermogen’ zijn de termen waarin de Nederlander anno 1800 zijn verontrusting uit. Niet dat het cultureel echt allemaal zo slecht ging, maar Nederland haalde eigenlijk op geen enkel punt meer de Europese top. Hoe kwam dat?

Het onderzoek van de laatste decennia heeft dat doemdenken wel wat genuanceerd, maar Johannes' eigen diagnose strijdt in wezen niet met die van twee

eeuwen geleden. Hoe dat niveauverschil met Frankrijk, Engeland, Duitsland dan te verklaren? In plaats van sociaal-

economische en politieke motieven zoekt Johannes het in de culturele infrastructuur: genootschappen, tijdschriften, leesgezelschappen, hoger onderwijs. Zijn centrale stelling is dat met het voortschrijden van de Verlichtingsbeweging die infrastructuur in haar kleinschaligheid een steeds grotere rol ging spelen, en per saldo zowel het hoge gemiddelde en de grote spreiding van de nationale cultuur als het ontbreken van internationale 'toppers' verklaart. Daartoe analyseert hij thematisch een reeks uitspraken van contemporaine auteurs over de eigen cultuur. Het debat over de Nederlandse culturele identiteit krijgt immers in die tijd gestalte - en het werkt tot de dag van heden door. Men zou kunnen zeggen dat de Nederlanders in woord en daad van de nood een deugd maakten. Gebreken werden herduid tot voordelen en winstpunten: de gestage verbreding van de cultuurparticipatie, gezien als ware volksverlichting, werd tegen het 'exclusivisme' van de culturele verdieping geplaatst. Kunst voor allen, eenvoud en brede toegankelijkheid werden de nationale trots van een land dat het 'hooghartig' kosmopolitisme en de als 'brallerig' beschouwde idealen van andere volkeren als onbereikbaar ervoer, en dus verderfelijk vond. De nationale smaak werd gedefinieerd als edel, eenvoudig, bescheiden, egalitair en waarachtig. Geen klasse maar massa.

Met trefzekere pen en groot synthetisch vermogen beschrijft Johannes de discussies en hun inzet, die telkens weer treffen door hun herkenbaarheid. Toch blijft enige twijfel knagen. Is '1800' wel de bakermat van het besef van de grootheid van een kleine natie? Vinden we dezelfde problematiek met dezelfde oplossingen (verbreding versus verdieping, geen idolen of toppen maar cultuurspreiding) al niet enkele eeuwen eerder - summier maar niet mis te verstaan in Erasmus' befaamde lemma 'Auris Batava' bijvoorbeeld? De thematiek verdient dus een volgende *check*: hoe tijdgebonden was eigenlijk '1800', dat toppunt van het besef slachtoffer van de tijd te zijn?

Willem Frijhoff

A. Baggerman, R. Dekker, ed., met medewerking van J. Blaak, *Het dagboek van Otto van Eck (1791-1797)* (Egodocumenten XII; Hilversum: Verloren, 1998, 299 blz., ƒ49,-, ISBN 90 6550 140 1).

In het twaalfde deel van de reeks Egodocumenten van uitgeverij Verloren staat het kinderdagboek van Otto van Eck centraal. Otto Cornelis van Eck (1780-1798) stamde uit een oude Gelderse familie van hoge ambtenaren en regenten. Na de Bataafse Revolutie vertegenwoordigde zijn vader, de gematigde patriot Lambert van Eck, Gelderland in de Nationale Vergadering. De familie woonde 's winters in Den Haag en verbleef 's zomers op het buiten De Ruit bij Delft. Otto schrijft tussen zijn elfde en achttiende jaar in zijn dagboek - dat begint op 3 mei 1791 en eindigt op 20 november 1797 - eerst dagelijks en later met tussenpozen over zijn belevenissen. Van de weinige kinderdagboeken uit ons land die van vóór 1800 stammen, is dat van Otto van Eck verreweg het uitvoerigst. Het dagboek is in zijn geheel opgenomen (23-283) en in een inleiding (7-21) analyseren Baggerman en Dekker de tekst.

Terecht merken Baggerman en Dekker op dat het dagboek nauwelijks enig privé-karakter kent. Het bijhouden van een dagboek was voor Otto een verplichte taak tijdens zijn opvoeding, waaraan hij vaak met tegenzin voldeed. Vermoedelijk lazen zijn ouders, in elk geval zijn moeder, dagelijks Otto's dagboek. Zij hoopten hun zoon daardoor beter te leren kennen en ze zagen er een middel in tot

disciplinering. Het dagboek staat dan ook vol van schuldbekentenissen en zelfverwijten, maar ook van goede voornemens. De lezer krijgt tevens een aardige kijk op de wijze waarop achttiende-eeuwse pedagogische principes in praktijk worden gebracht. Zo werden

gezamenlijke activiteiten van ouder en kind, zoals bijvoorbeeld een opvoedend gesprek tijdens een wandeling, als bijzonder nuttig beschouwd.

Belangrijk in de opvoeding was ook het gebruik van pedagogische literatuur. In een niet aflatende stroom rolden boeken over en voor kinderen van de drukpers. Het kinderboek is als genre dan ook een product van de late achttiende eeuw. Otto behoorde tot de eerste generatie kinderen die werd opgevoed door ouders die daarvoor systematisch boeken raadpleegden. Bovendien maakten de boeken die hij van zijn ouders te lezen kreeg, deel uit van hetzelfde opvoedkundige programma. Niet alleen de keuze van de lectuur, maar ook de te trekken conclusies uit het gelezene werden door zijn ouders bepaald. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Otto niet veel voor zijn plezier las, en als hij las dan was dat meestal in het bijzijn van zijn ouders. In zijn dagboek hield Otto wel nauwkeurig bij wat hij las en zodoende geeft het een uniek inzicht in de ontwikkeling van het leesgedrag van een kind uit de achttiende eeuw. De in het dagboek genoemde boeken zijn door Baggerman en Dekker zo mogelijk geïdentificeerd en opgenomen in een bijlage (288-290).

Otto's aantekeningen schetsen ons echter vooral een aardig beeld van het dagelijks leven van een kind dat opgroeide in de kringen van de hogere burgerij. Over allerlei aspecten van het dagelijks leven, zoals het onderwijs dat hij genoot, zijn liefde voor dieren, de spelletjes die hij speelde en de uitjes met zijn ouders, schrijft Otto in zijn dagboek. Een terugkerend thema is ook zijn gezondheid. Niet alleen was Otto slechthorend, hij leed ook meer dan een jaar aan een ernstige vorm van dauwworm. Enkele maanden nadat hij was gestopt met het schrijven van zijn dagboek, overleed Otto op 30 maart 1798 aan tuberculose. Zijn vader beschreef de laatste dagen van Otto in zijn familieboekje, dat als bijlage (285-287) in dit boek is opgenomen. Op 2 april 1798 werd Otto niet in een kerk, maar volgens verlichte ideeën op de buitenbegraafplaats Ter navolging te Scheveningen begraven.

In de korte inleiding laten Baggerman en Dekker zien hoe rijk dit dagboek aan bronnenmateriaal is. Gelukkig is een nadere analyse van het dagboek dan ook al in voorbereiding.

Edwin Maes

P.A. Koolmees, *Symbolen van openbare hygiëne. Gemeentelijke slachthuizen in Nederland, 1795-1940* (Dissertatie Utrecht 1997, Nieuwe Nederlandse bijdragen tot de geschiedenis der geneeskunde en der natuurwetenschappen LIV; Rotterdam: Erasmus publishing, 1997, 309 blz., ƒ69,50, ISBN 90 5235 111 2).

De geschiedenis van de totstandkoming van openbare slachthuizen in Nederland is vooral een langzame geschiedenis. Al aan het begin van de negentiende eeuw benadrukten de zogenaamde hygiënisten (een groep van vooruitstrevende artsen, maar ook van veterinairen, ingenieurs, juristen en scheikundigen) dat de bestaande kleinschalige slachthuizen een gevaar waren voor de volksgezondheid. Al eeuwenlang bevonden kleine particuliere slachthuizen zich verspreid over de steden, maar in de loop van de negentiende eeuw veroorzaakten deze - mede door de toename van de vleesconsumptie - steeds meer overlast. Volgens de toenmalige stand van de medische wetenschap (de hygiënisten waren aanhangers van de miasmenleer) werd stank als een direct gevaar voor de gezondheid beschouwd. Het grote aantal verspreid liggende slachthuizen stond bovendien een systematische

controle op de kwaliteit van het vlees in de weg. Er werd heel wat met vlees gesjoemeld en Koolmees geeft in zijn boek een levendige beschrijving van deze fraude. Regelmatig kwam vlees van half verrotte dieren in de worst terecht en vilders lieten honden en katten voorproeven voordat het vlees in de handel ging.

Maar ook al hadden de hygiënisten goede argumenten om de particuliere slachthuizen aan te pakken, het zou nog tot ver in de negentiende eeuw duren voordat er in de grote steden daadwerkelijk openbare slachthuizen tot stand kwamen. In Rotterdam werd in 1883 een gemeentelijk slachthuis opgericht. Amsterdam volgde vier jaar later. In Utrecht werd in 1901 een abattoir geopend. Pas in de jaren twintig van deze eeuw zou het aantal openbare slachthuizen serieus toenemen. In betrekkelijk korte tijd (tussen 1922 en 1929) steeg het aantal slachthuizen van 21 naar 70. De langzame tred van de totstandkoming van openbare slachthuizen blijkt ook uit internationaal vergelijkend perspectief. In Parijs werden de eerste openbare slachthuizen al in de Napoleontische tijd geopend. Waarom, vraagt Koolmees zich in zijn studie dan ook terecht af, was Nederland zo traag?

De Franse hygiënisten gebruikten dezelfde argumenten als de Nederlanders, maar zij opereerden in een compleet andere politieke constellatie. In het centraal geregeerde Frankrijk werden maatregelen ter bevordering van de volksgezondheid (en dus ook het oprichten van abattoirs) van bovenaf opgelegd, terwijl in Nederland het initiatief aan de gemeenten werd overgelaten. Gemeenten stonden lang niet altijd te springen, omdat ze het oprichten van openbare slachthuizen simpelweg te duur vonden. Vaak werd aan andere projecten betreffende de volksgezondheid, zoals waterleiding en riolering, voorrang gegeven. Naast de beperkte financiële armslag van de gemeenten, waren ook de principes van het economisch liberalisme bepalend voor het uitblijven van openbare slachthuizen. Met name slagers verzetten zich heftig tegen de gemeentelijke abattoirs, omdat ze zich in hun vrije beroepsuitoefening bedreigd voelden. In Amsterdam bijvoorbeeld was het verzet van de slagers dusdanig dat ze dreigden het nieuwe openbare slachthuis in brand te steken. Het gemeentebestuur zag daarom maar af van een feestelijke opening. In 1887 opende het Amsterdamse abattoir zonder enig ceremonieel zijn deuren.

Koolmees laat op overtuigende wijze zien dat de lokale situatie uiteindelijk bepalend was voor het al dan niet tot stand komen van openbare slachthuizen. Verschillende ‘actoren’, waaronder de gemeenteraad, belanghebbenden (zoals omwonenden), de hygiënisten en de beroepsgroep van slagers hadden tegengestelde belangen en de onderlinge verhoudingen bepaalden het tempo waarin dit nieuwe openbare instituut werd opgericht. De auteur bestrijdt hiermee dat de uitvoering van sanitaire projecten de uitkomst was van een onontkoombaar collectiviseringsproces. Hoezeer lokale belangentegenstellingen van invloed waren op de totstandkoming van sanitaire voorzieningen blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat in Amsterdam al in 1856 voor het eerst een voorstel werd gedaan om een openbaar slachthuis op te richten. Pas 31 jaar later werd dat voorstel uitgevoerd. In Utrecht duurde het nog langer: het eerste voorstel dateert van 1866, het openbaar slachthuis van 1901.

Minder overtuigend is Koolmees in zijn gebruik van het concept ‘burgerlijk beschavingsoffensief’ . In de conclusie voert de auteur aan dat vanaf het einde van de vorige eeuw het stedelijk leefmilieu en de kwaliteit van het vlees aanmerkelijk waren verbeterd als gevolg van de instelling van openbare slachthuizen. De auteur ziet dit als uitingen van het beschavingsoffensief waarbij burgers niet langer gediend zijn van slachttaferelen in hun directe omgeving. Dit beschavingsoffensief verklaart echter niet waarom de meeste abattoirs pas in de jaren twintig van deze eeuw tot stand kwamen en ook niet waarom Frankrijk zo voorliep op de rest van Europa. Was de Franse burger dan zoveel beschaafder dan zijn Nederlandse tegenhanger of was het toch veel meer de specifieke Nederlandse context die verantwoordelijk was voor de veranderingen in het stedelijk leefmilieu? Is het niet veel verwonderlijker

dat ondanks het beschavingsoffensief de openbare slachthuizen zo lang op zich hebben laten wachten?

Koolmees' studie is niet uitsluitend een geschiedenis van gemeentelijke slachthuizen. Het is één van de grote verdiensten van het boek dat de auteur zijn onderwerp plaatst tegen een heel

scala aan ontwikkelingen: zowel de stand van de medische wetenschap en de diergeneeskunde, als sociaal-economische ontwikkelingen en de gemeentepolitiek hadden invloed op de totstandkoming van de abattoirs en de vleeskeuring. Hoe deze ontwikkelingen samenhingen kan hier slechts worden toegelicht met een voorbeeld. In de eerste helft van de negentiende eeuw dacht men nog dat vlees van zieke dieren geen bedreiging vormde voor de gezondheid en veilig gegeten kon worden. Dit had uiteraard gevolgen voor de volksgezondheid, maar ook voor de praktijk van de vleeskeuring. Het nut van vleeskeuring werd steeds meer in twijfel getrokken en de kwaliteit van het vlees nam eerder af dan toe. Pas toen in de loop van de negentiende eeuw vooruitgang werd geboekt op het terrein van de parasitologie, verwetenschappelijkte ook de vleeskeuring, die vervolgens weer voortvarender ter hand werd genomen. De moderne lezer, voor wie gezonde voeding een basisvoorziening is geworden, zal zich aanvankelijk verbazen over de moeizame geschiedenis van de totstandkoming van openbare slachthuizen en een adequate vleeskeuring. Na lezing van Koolmees' studie blijkt dat heel wat minder verbazingwekkend.

Monique Stavenuiter

J. Moes, *Van bedelstaf tot marktwapen. Sociale werkvoorziening in Leiden na 1795* (Leiden: Dirk van Eck-stichting, 1997, 223 blz., ISBN 90 73279 13 5).

Aanleiding voor de uitgave van dit boek is het 25-jarig bestaan van De Zijl-bedrijven te Leiden. De DZB kwam tot stand op 29 mei 1972, toen de gemeenteraad van Leiden besloot de vijf zelfstandige sociale werkvoorzieningsverbanden te bundelen tot één gemeentelijke dienst sociale werkvoorziening. Na jaren van maatschappelijke discussie en politieke strijd was de samensmelting van particuliere en overheidsinitiatieven tot één volwaardig onderdeel van het Leidse gemeentelijk apparaat een feit geworden.

Over de geschiedenis van de sociale werkvoorziening is nog niet veel bekend. Dat er weinig historisch onderzoek naar is verricht, is bij nadere beschouwing niet zo vreemd, aangezien de Wet sociale werkvoorziening uit 1969 nog van recente datum is. Toch bestonden er al voor die tijd werkinrichtingen; de meeste instellingen zorgden echter niet voor werkverschaffing die speciaal voor gehandicapten was bedoeld, maar voor werklozen in het algemeen. Om enkele lange historische lijnen te kunnen trekken, vat de auteur het begrip ‘sociale werkvoorziening’ dan ook wat breder op, aangezien over aanverwante onderwerpen als armenzorg, bedeling en werkverschaffing veel meer bekend is.

In dit boek staat de ontwikkeling van de sociale werkvoorziening in Leiden na 1795 centraal. Moes verdeelt de Leidse ontwikkelingen in vier hoofdfasen. De eerste fase loopt van 1795 tot omstreeks 1900. Nieuw was aan het eind van de achttiende eeuw de gedachte dat het bieden van werk doeltreffender was dan aan armen en behoeftigen uitsluitend aalmoezen te geven. In de negentiende-eeuwse armenhuizen en werkinrichtingen kreeg men de gelegenheid te werken voor voedsel en een karig loon. Er werd gedurende deze periode nog geen onderscheid gemaakt tussen armen, werklozen en gehandicapten.

Tussen 1900 en 1945, de tweede fase, ontstonden speciale werkvoorzieningen voor mensen met specifieke handicaps. Zo kwam er in Leiden eerst een

blindenwerkinrichting en later werkplaatsen voor mensen met een verstandelijke handicap. De derde fase begint kort na de Tweede Wereldoorlog en loopt door tot de invoering van de Wet sociale werkvoorziening in 1969. Deze fase wordt getypeerd door erkenning van de achterstandssituatie van mensen met een handicap, waarin de overheid faciliteiten ter beschikking stelt via wetten als de Gemeen-

telijke sociale werkvoorzieningsregeling en instellingen als ‘beschutte’ of sociale werkplaatsen. In de vierde ontwikkelingsfase, van 1969 tot heden, zien we een formele emancipatie in de vorm van gelijkwaardige rechten als inspraakorganen, functieloon, pensioen en uitzicht op een CAO.

De rode draad in *Van bedelstaf tot marktwapen* is het historische emancipatieproces van mensen met een handicap die op sociale werkvoorziening waren aangewezen. Moes laat in deze gedegen studie zien hoe de vrijblijvende armenzorg via werkinrichtingen zich ontwikkelde tot werk op maat krachtens wetten en maatschappelijke acceptatie in gelijkwaardigheid. De vraag die na het lezen van dit boek echter blijft, is hoe lang mensen met een grote afstand tot de arbeidsmarkt nog aparte instituties nodig hebben. Ondanks het groeiende besef dat mensen met een handicap een normale arbeidsprestatie kunnen leveren, mits rekening wordt gehouden met hun mogelijkheden, krijgen slechts weinigen op de gewone manier een werkplek via de arbeidsmarkt. Zolang mensen voor de verbetering van hun maatschappelijke positie zijn aangewezen op sociale werkvoorziening, blijft deze onmisbaar.

Moes is optimistisch over de toekomst. Zo functioneert het sociale werkvoorzieningsbedrijf De Zijl-bedrijven tegenwoordig als een gewoon bedrijf, dat veelgevraagde producten en diensten levert tegen normale prijzen. De bedelstaf uit 1795 is na tweehonderd jaar een marktwapen geworden. Als deze ontwikkeling doorzet, zal, aldus de auteur, de sociale werkvoorziening zichzelf wellicht overbodig kunnen maken.

Dit rijk geïllustreerde boek is helder en vlot geschreven, mede dankzij het gebruik van vele verhalen en herinneringen van oud-medewerkers. De toegevoegde waarde van deze studie is dat aan de hand van de ontwikkelingen in Leiden, geplaatst in een landelijk kader, tevens het ontstaan van de sociale werkvoorziening in Nederland goed valt te beschrijven.

Edwin Maes

B.P.A. Gales, e.a., *Het burgerlijk armbestuur. Twee eeuwen zorg voor armen, zieken en ouderen te Maastricht, 1796-1996*, I, II, A.H. Jenniskens, ed. (Historische reeks Maastricht XXVI, XXVII; Maastricht: Stichting historische reeks Maastricht, 1997, 432 blz., ISBN 90 70356 73 2 (I), ISBN 90 70356 86 4 (II)).

Het is een hele klus geweest. Tussen 1982 en 1987 heeft een projectgroep onder leiding van de archiefambtenaren F. Roebroeks en J. Luijten de archieven van het burgerlijk armbestuur 1914-1964 geïnventariseerd, alles bij elkaar zo'n 400 strekkende meter archief. Dit heeft een manuscript-inventaris opgeleverd. In een nieuw project, waarin het stadsarchief, de Stichting historische reeks Maastricht en het burgerlijk armbestuur deelnamen, kwamen toen vervolgens een gedrukte inventaris (1993) en het bovenstaande boek (1997) tot stand.

Het zware karwei klinkt nog door in de moeizame taal waarin de verantwoording geschreven is: lange onduidelijke zinnen doen het ergste vermoeden, en de indeling van het werk in twee banden, vier delen en veertien hoofdstukken behoeft enige studie. Na deze eerste oriëntatieproblemen maak je kennis met een boeiend boek. In deel I (band I, hoofdstukken 1 en 2) worden de instellingen voor armenzorg van de Franse tijd tot nu besproken. In de Franse tijd werd de armenzorg geregeld vanuit

de Bureaus van weldadigheid. Na het vertrek van de Fransen kregen de kerken en de particuliere instellingen weer hun taken op dit gebied terug. In de grotere plaatsen, ook in Maastricht, werden colleges van regenten ingesteld, die na de invoering van de Armenwet in 1854 burgerlijk armbestuur werden genoemd. In Maastricht kreeg dit college de eigendommen van enkele gasthuizen en domeingoederen uit de Franse tijd toege-

wezen. Het Maastrichtse burgerlijk armbestuur verzorgde het hele terrein van armenzorg dat niet door de kerken en particuliere instellingen werd bestreken. Praktisch geheel uit de opbrengsten van zijn bezittingen kon in de negentiende en twintigste eeuw een aantal instellingen op het gebied van zieken-, bejaarden- en armenzorg worden bekostigd en werd ook individuele ondersteuning verstrekt. Voor de invoering van de Algemene bijstandswet in 1965 werden de eigendommen van het Maastrichtse armbestuur ondergebracht in de Stichting Elisabeth Strouven, zodat deze bezittingen niet aan het rijk zouden vallen. Twee leden uit het bestuur van deze stichting hebben zitting in het huidige armbestuur. Zij en de overige leden worden benoemd door de Maastrichtse gemeenteraad.

Deel II (hoofdstuk 3) behandelt de intramurale zorg zoals die in de verschillende zorginstellingen (onder andere ziekenhuizen, bejaarden- en verpleeghuizen) in de negentiende en twintigste eeuw uitgeoefend is. De extramurale zorg wordt in deel III (verdeeld over band 1 en 2) beschreven (hoofdstukken 4 t/m 13). Behalve een overzicht van de overige instellingen van armenzorg worden ook meer thematische onderwerpen besproken, zoals de bedelingspolitiek in de negentiende eeuw en het burgerlijk armbestuur, het stelsel van armenzorg en visies op armoede in de twintigste eeuw. Elke periode kende haar eigen antwoorden op de vraag wat armoede is en wat eerste levensbehoeften zijn. Schoenen werden in 1945 bijvoorbeeld niet tot de eerste levensbehoeften gerekend, vijftien jaar later wel. Ook de benaderingswijze van het armoedevraagstuk was aan verandering onderhevig.

In de loop van de tijd werd er een steeds scherpere scheiding aangebracht tussen armlastigen of behoeftigen aan de ene kant en arbeiders of werklieden aan de andere kant. Na de Tweede Wereldoorlog was het niet meer de werkloosheid die de aandacht trok, maar de onmaatschappelijkheid. Heropvoeding door gecontroleerd wonen, waarbij het armbestuur betrokken was, werd hiervoor een tijd lang als oplossing gezien. De medische armenzorg, die preventief beoogde te zijn, behoorde ook tot de taak van het armbestuur. Een behoorlijke gezondheid zorgde er immers voor dat een arbeider in staat was te werken en niet armlastig werd. Interessant is de discussie aan het eind van de negentiende eeuw of armen te snel de dokter lieten komen of juist te weinig gebruik maakten van de voor hen kosteloze medische voorzieningen. Tot slot wordt in deel IV (hoofdstuk 14) de periode sinds de Algemene bijstandswet beschreven.

Alleen al de geweldige schat aan illustraties en foto's maakt de twee banden interessant. Het doel van het boek zoals dit in de inleiding verwoord is: een totaalbeeld te geven op basis waarvan in de toekomst deelstudies (dissertaties) kunnen worden geschreven, zal zeker bereikt worden, maar de twee banden zijn ook op zich zeker de moeite waard. Meestal wordt een bepaalde instelling in een plaats beschreven en zelden wordt getracht een totaalbeeld te schetsen. Handige naslagwerken zijn de banden overigens niet. Wie enthousiast is geworden door het Zaterdags bijvoegsel van *NRC Handelsblad* (3 januari 1998) en meer wil weten over de sanering van het Stokstraatkwartier in de jaren vijftig, komt bedrogen uit. Het boek bevat geen zaken- en personenregister. Geduldig zoeken in de noten levert uiteindelijk wel de titel op van het rapport (uit 1953) dat sociaal-geograaf en aalmoezenier Harry Litjens over de onmaatschappelijkheid in het Stokstraatkwartier schreef, maar een literatuurlijst zou het boek bruikbaarder hebben gemaakt.

Biene Meijerman

E. de Jong, C. Steenbergen, E. van der Vlist, *Eene aangename publieke wandeling. Een schets van historische stads- en singelparken*, C.B.A. Smit, M.J.W.J. van der Sterre, D.A. Sy-A-Foek, ed. (Zutphen: Walburg pers, 1997, 120 blz., *ƒ*29,50, ISBN 90 6011 828 6).

In oktober 1996 werd in het stadhuis van Leiden een studiedag georganiseerd over een onderwerp met enige urgentie: het monumentale, maar nogal verwaarloosde groen aan de randen van onze historische binnensteden, de stads- en singelparken uit de negentiende eeuw. Twee studies en de *case study* Leiden zijn nu in het hier te bespreken boekje verzameld.

De aanleg van de negentiende-eeuwse stadsparken, vormgegeven naar het landschapsideaal van de late achttiende eeuw en de Engelse landschapskunst, hing nauw samen met de explosieve groei van de industrialiserende steden. De parken vormden eigenlijk een compensatie voor het wijkende landschap. Het singelpark was een specifiek stadspark, dat evenals andere nieuwe publieke voorzieningen werd aangelegd op de verouderde stedelijke vestingwerken. Zo'n park lag daardoor aan de golvende loop van de gracht om de stad: vandaar de naam.

Clemens Steenbergen, hoogleraar landschapsarchitectuur aan de Technische universiteit Delft, definieert in 'De kantlijn van de stad. Het singelpark als type en uitdaging' (11-28) vooral het singelpark. Op de stadswallen bestond al vaak een 'stadswandeling', waar de stedeling placht te wandelen en genieten van het uitzicht over het omringende platteland. Mede om dit panorama begon men de stadswandelingen te verfraaien en in te richten in landschapsstijl (door bijvoorbeeld Zocher jr. in Haarlem en Utrecht). Toen de steden zich buiten de vestinggrachten uitbreidden, verloren deze groene 'kantlijnen' ten dele hun functie. Steenbergen gaat na een historische en internationale plaatsbepaling van het Hollandse singelpark dan ook in op de vraag waarom dit parktype nog bestaansrecht heeft en hoe men bij herstel en herontwerp het beste te werk zou kunnen gaan.

Architectuur- en tuinhistoricus Erik de Jong vroeg zich af hoe we met de stadsparken uit de vorige eeuw zijn omgesprongen ('Stadsgroen als culturele opdracht: naar een nieuwe toekomst van het negentiende-eeuwse Nederlandse stadspark', 29-56). In de moderne functionalistische stedenbouw van de tweede helft van de twintigste eeuw paste slechts sociaal of functioneel groen. De antipathie jegens de ontwerpen van de illusoire landschapsstijl zorgde er volgens De Jong voor dat de grote aandacht voor het behoud van monumenten aan de oude stadsparken voorbijging. Ecologische opvattingen, aangewend voor bezuinigingen, leidden hier en daar tot een te groot vertrouwen in de zelfredzaamheid van de natuur.

De Jong benadrukt dat een park een samengaan is van natuur én cultuur. De parken, nu ook vaak aan het einde van hun natuurlijke cyclus, hebben een duidelijke aanpak nodig en soms een strenge restauratie. Historisch onderzoek kan hier een bijdrage leveren door bestudering van het ontwerp, de cultuurhistorische, groene en recreatieve waarden van de parken en de verschillende 'lagen' die er door aanpassingen en onderhoud zijn ontstaan.

Een voorbeeld van zulk onderzoek is de studie van Ed van der Vlist, 'Geene koste of moeite is gespaard geworden om dit werk in orde te brengen. De aanleg en de ontwikkeling van het Plantsoen in Leiden' (57-119). De evolutie van het Plantsoen, een singelpark en mede het oudste park van Leiden, wordt hier heel gedetailleerd beschreven. Deze studie is dan ook een bijdrage aan de vorming van het plan van aanpak voor het Leidse Plantsoen.

Over het algemeen is *Eene aangename publieke wandeling* een interessant boek geworden over een onderwerp dat nog weinig aandacht van historici heeft gekregen. Over het onderwerp bestaat echter wel wat onduidelijkheid. Het voorwoord en de verantwoording van de redactie geven aan dat het om het singelpark gaat, maar lezing van het boek en ook de titel lijken er op te wijzen dat singelpark én stadspark het onderwerp vormen. In de uitgave zijn verduidelijkende illustraties, foto's en

plattegronden opgenomen en van het Plantsoen zijn er transparante folio's met wat er verdween of veranderde in de loop der tijd. Behalve de beschrijving van de geschiedenis van het Plantsoen door Van der Vlist, behandelen ook Steenbergen en De Jong een aantal Nederlandse en buitenlandse stadsparken, parkontwerpen of recente renovaties.

Nu is het natuurlijk zo, dat parkontwerp en -beheer maar zijdelings een historische aangelegen-

heid vormen. De Jong vraagt niet voor niets om een interdisciplinaire aanpak van de parken. Het is interessant om te lezen hoe landschapsarchitect Steenbergen beschrijft wat de parken ruimtelijk in het stedelijke landschap betekenen en betekenden. Op zijn zoektocht naar voorlopers van het singelpark let hij vooral op een vergelijkbare plaatsing in de stedelijke architectuur. Het artikel van De Jong is wat polemisch van karakter en zet (daardoor) aan het denken over het stedelijke groen. De aangename historische leeservaring begint echter bij Van der Vlist. Zijn beschrijving van onder meer de bestuurlijke zorgen om het Plantsoen in de Leidse gemeenteraad, B&W en de Commissie van fabricage laat zien, dat de (stads)geschiedenis ook vaak haar weerslag vond in het groene leven van het singelpark. Aan een duidelijke lijn in het beheer ontbrak het echter. Mede door het archiefonderzoek heeft dit artikel de langste notenlijst. De meer theoretische essays hebben een literatuuropgave of een notenlijst. Het boek sluit af met een fotoverantwoording.

Martha Catania-Peters

P. Hofland, met medewerking van B. Hesp, *Leden van de raad. De Amsterdamse gemeenteraad 1814-1941* (Publicaties van het Gemeentearchief Amsterdam uitgegeven door de Stichting H.J. Duyvisfonds XXVI; Amsterdam: Gemeentearchief, 1998, 358 blz., *f* 79,50, ISBN 90 76314 10 1).

Th. Schweiger, een oud-ambtenaar op het Amsterdamse stadhuis, legde een verzameling gegevens aan over de gemeenteraadsleden van de hoofdstad in het tijdvak 1814-1941. Deze verzameling vormt de basis van het boek waarmee het Amsterdamse Gemeentearchief zijn honderdvijftigste verjaardag luister bijzet. De door Schweiger bijeengebrachte gegevens zijn door twee medewerkers van het archief, Peter Hofland en Bert Hesp, met veel ijver en speurzin gecontroleerd en aangevuld. Zo is een repertorium ontstaan waarin de gegevens per raadslid (in alfabetische volgorde) volgens een vast stramien worden gepresenteerd. Dit repertorium beslaat circa tweederde deel van het boek (105-325). Men vindt daarin genealogische informatie over de raadsleden (en hun ouders en echtgenoten), de periode(s) van hun raadslidmaatschap, hun politieke oriëntatie, hun loopbaan, hun adres ten tijde van hun raadslidmaatschap, gegevens over welstand en/of inkomen, verwantschappen met andere raadsleden, lidmaatschappen van een aantal genootschappen en ten slotte een opsomming van andere functies die de raadsleden tijdens hun leven hebben vervuld. Ieder lemma wordt afgesloten met een rubriek ‘Bronnen’ waarin kort wordt aangegeven aan welke bronnen de informatie is ontleend (en, voorzover van toepassing, verwijzingen naar literatuur waarin meer informatie over de betrokkene kan worden gevonden).

Met de publicatie van dit repertorium heeft Hofland onderzoekers die geïnteresseerd zijn in de Amsterdamse gemeentepolitiek in de negentiende en twintigste eeuw zonder twijfel een dienst bewezen. Enkele steekproeven hebben mij duidelijk gemaakt dat de gegevens met zorg zijn verzameld zodat een betrouwbaar en goed bruikbaar naslagwerk is ontstaan. Bruikbaar, vooral zodra de voor de samenstelling van het repertorium aangelegde digitale database door bezoekers van het archief te raadplegen is (waarschijnlijk vanaf 1999). Het uitvoerige personenregister kan immers niet tegemoetkomen aan alle wensen die veeleisende

onderzoekers stellen; de vraag welke raadsleden nu precies lid waren van het genootschap Felix Meritis bij voorbeeld, kan met behulp van het boek alleen beantwoord worden door alle lemmata na te lopen. Met gebruikmaking van de database moet het vinden van een antwoord op zo'n vraag een fluitje van een cent zijn.

Op het repertoriumgedeelte van het boek heb ik slechts één punt van kritiek: de tekst is verlucht met vele portretten die lang niet alle direct naast het lemma over het desbetreffende raadslid zijn afgedrukt. Een verwijzing daarnaar ontbreekt zowel in de lemmata als in het personenregister.

De eerste honderd bladzijden van het boek bevatten een prosopografische analyse van de gegevens in het repertorium. Dit deel is een bewerking van Hoflands doctoraalscriptie. Hij stelt zich daarin vragen als: in hoeverre werd de bestuurlijke elite gerecruteerd uit de sociale elite? Veranderden de nieuwe gemeentewet van 1851 en de uitbreiding van het electoraat aan het eind van de eeuw daarin iets? Is er een verband tussen de politieke voorkeur van de raadsleden en hun sociale positie? Voor de beantwoording van deze vragen maakt Hofland vooral gebruik van cijfermatige analyses. De resultaten daarvan zijn in veel gevallen weinig verrassend. Aan deze analyses laat de auteur een schets van de 'institutionele achtergrond' en de 'hoofdlijnen van de politieke ontwikkelingen' vooraf gaan; want: 'zonder kennis van de spelregels blijft het functioneren van de hoofdrolspelers in de lucht hangen' (15). Aansluitend bij deze beeldspraak stel ik vast dat de parachutes nog niet kunnen worden opgevouwen. De institutionele geschiedenis is kennelijk niet Hoflands sterkste kant. Zo werd in 1918 niet 'weer gekozen volgens het systeem van evenredige vertegenwoordiging' (61), maar echt voor het eerst. En dat elke inwoner van de stad in een adres aan de raad een zaak onder de aandacht van de stadsbestuurders kon brengen, kan zeker niet gezien worden als 'een belangrijke vernieuwing' van Thorbeckes Gemeentewet van 1851 (39).

Resumerend: dit boek is een mooi uitgegeven en nuttig naslagwerk, met een inleiding die in een aantal opzichten sterker had kunnen zijn.

Jaap Talsma

P.A. Blok, e.a., ed., *'Veel tact en de noodige geschiktheid'. Gouverneurs en commissarissen in de provincie Utrecht 1814-1997. Een bundel opstellen aangeboden aan jhr. P.A.C. Beelaerts van Blokland bij zijn afscheid als commissaris van de koningin in de provincie Utrecht* (Stichtse historische reeks; Utrecht: Stichtse historische reeks, Het Spectrum, 1997, 240 blz., ƒ39,90, ISBN 90 274 6444 8).

Dit is een beschaafd boek, keurig geschreven en netjes geïllustreerd. Het hoort bij de regenteske indruk die het ambt van commissaris van de koningin bij het publiek maakt. De man aan wie het boek is opgedragen, P.A.C. Beelaerts van Blokland, past ongetwijfeld in die deftige traditie. Het boek gaat echter hoofdzakelijk over zijn voorgangers, alsof de verhalen over hun verenigde talenten de scheidende commissaris meer glans geven.

In het inleidende hoofdstuk, geschreven door A. van Kempen, wordt medegedeeld dat tussen 1814 en 1997 negentien heren als gouverneur of commissaris te Utrecht geresideerd hebben. De commissarissen die tijdens de Tweede Wereldoorlog door de Duitse bezetter zijn aangesteld, zijn om begrijpelijke redenen niet meegeteld. Zij zijn bezwaarlijk te beschouwen als illustere voorgangers van de commissaris aan wie we deze bundel te danken hebben. Niettemin zijn van de twee oorlogscommissarissen ook korte levensschetsen opgenomen. Qua lengte komen deze schetsen overeen met de biografische 'silhouetten' - uitgeschreven *curricula vitae* - van de naoorlogse commissarissen. Het zwaartepunt van de bundel ligt in

de periode vóór 1940. Van de veertien gouverneurs en commissarissen die in die periode de provincie hebben bestuurd zijn uitgewerkte ‘portretten’ geschilderd. Deze ‘portrettengalerij’ - om de beeldspraak van de redactie van de bundel nog even te volgen - is qua stijl en inhoud uiterst divers. Dat is

niet vreemd als we bedenken dat we met een behoorlijke tijdsspanne en veel verschillende persoonlijkheden te maken hebben. Anderzijds had er meer eenheid in de behandeling van de commissarissen gebracht kunnen worden. In de genoemde inleiding wordt op overzichtelijke wijze een aantal dimensies van het ambt beschreven: het voorzitten van de vergaderingen van Provinciale en Gedeputeerde Staten, het voordragen van kandidaten voor benoemingen, rapportage over het wel en wee van het lokale bestuur. In bijna iedere taak van de commissaris ligt het fundamentele dualisme van zijn functie besloten. Hij wordt geacht zowel het rijk als de provincie te dienen. De potentiële spanning tussen deze twee polen had duidelijker dan nu het geval is als rode draad door de verschillende bijdragen kunnen lopen. Het is in de meeste portretten gebleven bij een afstandelijke schets van de hoeveelheid 'tact' en 'geschiktheid' die de protagonisten ten toon hebben gespreid. Ook de provincie Utrecht - het werkterrein van geportretteerden - komt niet echt uit de verf. In de bijdrage over E.C.U. van Doorn, die de provincie bestuurde van 1860 tot 1880, wordt gezegd dat de provincie zich in zijn ambtsperiode rustig ontwikkelde. Dat kan zo geweest zijn in de perceptie van Van Doorn en hij zal die mening graag in zijn jaarrapporten aan de minister hebben geventileerd. Enige nuancering en toetsing aan de literatuur is echter wel gewenst. Voorts wordt in dezelfde bijdrage vooruitgewezen naar roeriger tijden aan het eind van de eeuw, als sociale kwestie, verzuiling en kiesrecht het politieke klimaat gaan overheersen. In de bijdragen over de periode 1880-1914 blijkt weinig van grotere druk op de commissarissen. Een commissaris als A. Schimmelpennick van der Oije (1888-1905) maakte zich volgens zijn biograaf druk om te hard rijdende automobielen, maar de arbeidsenquête liet hem vrijwel koud.

Deze bespreking hoeft echter niet in mineur te eindigen. Het belang van de bundel is mijns inziens tweeledig. Ten eerste is hij een welkome aanvulling op de schaarse historische literatuur over het functioneren van de commissaris. De schrijvers hebben hun best gedaan voorbeelden uit de bestuurspraktijk te belichten. Ten tweede worden -juist door de focus op de praktijk - heel wat aanzetten tot nader onderzoek gegeven. In iedere bijdrage klinkt door dat de archieven zeer veel materiaal bezitten, waarvan tot op heden maar mondjesmaat gebruik is gemaakt. G.J. Hooykaas schrijft dat het ambtelijk archief van gouverneur Van de Poll (1840-1850) zo omvangrijk maar ook zo wanordelijk is dat 'het niet goed mogelijk is enige hoofdlijnen van bestuur te deduceren'. Als Hooykaas het begrijpelijkerwijze niet als *zijn* taak heeft beschouwd in het bestek van deze bundel grootscheeps archiefonderzoek te verrichten, wie gaat dit dan wel eens doen of coördineren? Het artikel van H. Buiter over L.H.N. Bosch van Rosenthal (commissaris in de jaren 1934-1941 en 1945-1946) laat zien, onder andere op basis van ongepubliceerde memoires, hoeveel interessants zelfs een beknopt biografisch profiel kan opleveren. Uit De Jongs *Koninkrijk* wisten we al dat Rosenthal het maar niets vond dat na de capitulatie de secretarissen-generaal een leidende rol in het landsbestuur kregen, terwijl de commissarissen veel meer 'regeringservaring' hadden. Uit andere stukken blijkt dat Rosenthal zich al vroeg een buitengewoon negatief oordeel gevormd had over K.J. Frederiks, de opportunistische secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken. Ook in de laatste oorlogsjaren, nadat Rosenthal tot aftreden gedwongen was, bleef hij voor veel zittende ambtenaren degene die hen bij ethische vraagstukken van advies diende.

Nico Randeraad

J. Gielkens, ed., '*Was ik maar weer in Bommel'. Karl Marx en zijn Nederlandse verwanten. Een familiegeschiedenis in documenten* (Amsterdam: Stichting beheer IISG, 1997, 199 blz., *ƒ* 29,50, ISBN 90 6861 099 6).

In 1991 vond in Trier een conferentie plaats over Karl Marx en Nederland. De referaten verschenen in boekvorm, *Die Rezeption der Marxschen Theorie in den Niederlanden* (Marcel van der Linden, ed., besproken in *BMGN*, CIX (1994) 99-100). Jan Gielkens publiceerde in deze bundel de bibliografie van de Nederlandse vertalingen van Marx en Engels en 'Zehn Briefe von Lion, Nanette und August Philips an Karl Marx, Jenny Marx und Jenny Marx jr., 1861-1868'. Een wetenschappelijke editie van de briefwisseling van Marx' Nederlandse familie in de oorspronkelijke talen heeft hij in voorbereiding.

'Was ik maar weer in Bommel' is een voorproefje van deze wetenschappelijke editie en is tevens een staaltje van de bekwaamheid en zorgvuldigheid van Gielkens. Het boek bevat een grondige inleiding van 65 bladzijden, gevolgd door 53 brieven van Marx en zijn Nederlandse verwanten (twaalf van Marx zelf); voorts een aantal documenten in bijlagen, geraadpleegde bronnen en literatuur, register en genealogieën van Marx uitgebreide Nederlandse familierelaties. Alle documenten zijn in het Nederlands opgenomen. De eerste brief is van 1846, de laatste uit 1883. De dichtste frequentie ligt in de vroege jaren zestig. Twee brieven zijn niet eerder gepubliceerd; de overige zijn nooit gezamenlijk verschenen.

Gielkens heeft veel onbekende gegevens over de familie weten te achterhalen. Van een groot aantal verwanten wordt voor het eerst foto's of portretten gepubliceerd. Veel correspondentie moet helaas verloren zijn gegaan.

Zoals bekend was Marx' moeder, Henriëtte Presburg, een Nederlandse, geboren in Nijmegen. Haar jongere zuster Sophie was getrouwd met Lion Philips (1794-1866), die levenslang in Zaltbommel woonde, de grootvader was van de oprichters van het Philips-concern en - ook voor Marx - de *pater familias*. Hij beheerde het vermogen van Marx' moeder en was een van haar executeurs-testamentair. Met deze oom en zijn gezin - waaronder de dochter Nanette - had Marx de meeste contacten. Andere Nederlandse familierelaties kreeg Karl Marx door de huwelijken van twee van zijn zusters. Sophie Marx trouwde met de in Vaals geboren Robert Schmalhausen, Louise met Jan Carel Juta, evenals de Philipsen een Bommelaar. 'De dichtste familiecorrespondentie van de familie Marx buiten het eigen gezin was die met de Nederlandse verwanten' (71).

In belangrijke mate vormden Marx' constante geldzorgen de aanleiding voor bezoeken aan oom Lion, die hem voorschotten op de erfenis van zijn moeder leende. In brieven aan derden (Friedrich Engels en Ferdinand Lasalle) die in de inleiding aangehaald worden, schreef Marx nogal cynisch over het 'uitpompen' van zijn oom. Gielkens citeert echter ook de brief aan Engels, die Marx kort na de dood van Lion Philips schreef, waaruit veel warmte voor de oom spreekt. Zoals de titel van het boek al aangeeft moet het beeld van de 'uitpomper' Marx bijgesteld worden. Zaltbommel betekende veel voor Marx, hij was er graag en soms voor langere tijd. De correspondentie wijst op een zeer hartelijke verstandhouding. Slechts een - als bijlage opgenomen - trieste brief van Karls vrouw Jenny aan haar man vormt een dissonant. Tevergeefs was zij naar Bommel gereisd om geld te lenen.

Lion Philips was, evenals Marx' vader, van Israëliet protestants geworden. Hij komt naar voren als een ruimdenkend man met een brede belangstelling die in zijn neef eerder de man van wetenschap, werkend aan *Das Kapital*, dan de revolutionair ziet. Hetzelfde geldt voor zijn kinderen. Nanette ontving overigens wel de statuten van de Eerste Internationale. Hoe de familie op de Commune van Parijs gereageerd heeft - oom Lion is dan al dood - onthult de correspondentie niet. De toon van de brieven verandert in ieder geval niet en een neef geeft hem zakelijk advies inzake de Franse uitgave van *Das Kapital*. Ongetwijfeld heeft het milieu in Bommel Marx'

beeld van Nederland en de Nederlandse samenleving beïnvloed. Los van Marx is het beeld dat wij van dit Bommelse milieu krijgen reeds de moeite waard.

De behouden briefwisseling is echter te beperkt om veel en vergaande conclusies te trekken.

Wel kan men Gielkens' woorden (70) onderschrijven: ‘Bij zijn oom en zijn neven en nichten vond [Marx] ook een gastvrij huis en kon hij intellectuele discussies voeren over allerlei onderwerpen met ruimdenkende, liberale ubiquisten. Een hem nader staande familie had Marx niet’.

R. de Jong

G.J. Schutte, J.B. Weitkamp, *Marken. De geschiedenis van een eiland* (Amsterdam: Bert Bakker, 1998, 360 blz., ƒ 49,90, ISBN 90 351 1902 9).

De titel van dit boek doet vermoeden dat de lezer een uitgebreid historisch exposé krijgt in het stramien van ‘ontstaan tot heden’. In de inleiding wordt duidelijk dat ‘de’ geschiedenis zich beperkt tot globaal de jaren 1850-1950. Bovendien staat niet zozeer het verleden als wel de beeldvorming over het verleden centraal. De auteur (Schutte is de schrijver, Weitkamp deed een groot deel van het onderzoek) wil het klassieke beeld - Marken als een folkloristische bijzonderheid - toetsen aan de historie. De intentie is hierbij het verleden te ontdoen van zijn mythes.

In de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw is het eiland Marken een kleine zelfstandige gemeente. Die zelfstandigheid had vanwege het geringe inwonertal (van 626 in 1815 tot 1506 in 1951) haar beperkingen. De bewoners moesten daarmee leren leven. Het plaatselijke bestuur was in handen van telgen uit een beperkt aantal Markense families. De schoolmeester, dorpsdokter en predikant behoorden tot de plaatselijke elite en kwamen veelal van buiten de gemeente. De kerk speelde een voorname rol in de gemeenschap. Eind jaren tachtig van de vorige eeuw kwam het (zoals elders) tot een scheiding binnen de gelederen van de godvruchtige bewoners van Marken. De orthodoxe hervormde gemeente kreeg een gereformeerde kerk naast zich. De belangrijkste inkomstenbron voor de Markers was tot omstreeks 1930 de visserij. Het water leverde een middel van bestaan maar bracht met regelmaat rampspoed. Nog in 1916 werd het eiland getroffen door een verschrikkelijke watersnood. Als eiland lag de gemeente enigszins geïsoleerd, maar er waren geregeld contacten met de wal. Een kleine plattelandsgemeente kortom, zoals meerdere destijds, op een eiland.

Maar de naam Marken is in tegenstelling tot de meeste andere kleine gemeenten tot ver over de landsgrenzen bekend. Al vroeg in de negentiende eeuw was er belangstelling voor het eiland en zijn bewoners. In literaire werken werd een beeld opgeroepen van een traditionele, besloten, christelijke gemeenschap, levend van de visserij. Een beeld, al was het soms bezijden de waarheid, dat paste binnen het romantische gedachtegoed rond folklore en Oud Holland. Een stereotiepe beeldvorming, later goed voor de toeristenindustrie, die bleef voortbestaan en geen recht deed aan de dynamiek en de nuances van de werkelijkheid. Toeristen wisten al vroeg de weg te vinden naar Marken, met een explosieve groei vanaf de jaren twintig. Juist in die jaren begon Marken tekenen te vertonen van een wat achtergebleven gebied. Zo ontbraken elektriciteit en waterleiding. Tegelijk vroeg een deel van de bevolking in reactie op de komst van steeds meer toeristen nadrukkelijk aandacht voor de christelijke zondagsrust. In deze jaren versterkte dat voor buitenstaanders het beeld van een traditionele - christelijke - gemeenschap van weleer. Naast folklore werd het een bijzonderheid en de toeristen ‘ontdekten’ Marken. Maar een deel van de Markers hielp dat beeld een handje omdat de bezoekers inkomsten opleverden. Ten slotte ging men er zelf in geloven. Deze

studie maakt dit goed inzichtelijk. Wel vind ik het jammer dat in dit kader de invloed van de nabije wereldstad Amsterdam op deze ontwikkeling onbesproken blijft. Waarom kwam juist Marken in beeld? Zoals gezegd, er waren destijds heel

wat meer kleine gemeenten, zoals IJzendoorn in de Betuwe of het dorpje Heerewaarden nabij Zaltbommel. Zelfs kleine gemeenten die net als Marken een eiland waren, bijvoorbeeld Schiermonnikoog of Ameland.

Natuurlijk veranderde ook Marken en is het folkloristische Marken (nu) een schijnwereld. Ook Marken had te maken met een dynamische wereld en leefde niet onder een stolp. Economische recessies hadden hun weerslag op Marken, nieuwe denkbeelden en uitvindingen zoals de telefoon vonden - soms na lange tijd, maar toch - hun weg naar het eiland. Marken was meer dan het trio eiland-visserij-calvinisme. Toch kan ik mij soms niet aan de indruk onttrekken dat de mythische beeldvorming de werkelijkheid in een bepaalde tijd redelijk benaderd heeft. Zo is de illustratie dat er ook twee bakkers, enkele kruidenierswinkeltjes en een tapper waren (55-56) niet bepaald overtuigend om aan te tonen, dat niet alle inwoners hun brood verdienden als visser of schipper. In 1909 was volgens tabel 8 (228) in het boek nog 85,6% van de Marker mannen werkzaam in de visserij. Ongegrond is het beeld van een vissende bevolking dan toch niet. Nadien veranderde de werkelijkheid betrekkelijk snel, totdat de visserij als inkomstenbron vrijwel verdween in de jaren dertig. Maar toen was het cliché allang gevormd. De kerkelijke verdeeldheid van de eilandbewoners sinds 1889 was geen unicum, maar had in de gemeenschap wel grote gevolgen door het onderwijs, de sociale zorg en de dorpspolitiek. Als binnen een kleine gemeenschap van orthodox hervormden een afscheiding ontstaat naar gereformeerden, dan is het toch niet vreemd dat het plaatsje bekend staat als streng calvinistisch. De bewoners van Marken hadden, zover de (vervoers)middelen het toelieten, contact met het vasteland. Geheel afgezonderd van de buitenwereld was het eiland zeker niet. Maar pas eind jaren vijftig van deze eeuw was een vaste oeververbinding een feit.

Het lijkt mij soms meer een kwestie van beeldvorming die door de tijd is ingehaald dan een geheel onjuiste voorstelling van zaken. Ook mythes hebben een voedingsbodem nodig.

S.E.M. van Doornmalen

L. de Klerk, *Particuliere plannen. Denkbeelden en initiatieven van de stedelijke elite inzake de volkswoningbouw en de stedenbouw in Rotterdam 1860-1950* (Dissertatie Utrecht 1998, Historische publicaties Roterodamum CXVII; Rotterdam: NAi uitgevers, 1998, 392 blz., ƒ59,90, ISBN 90 5662 081 9).

De Klerk begon zijn onderzoek vanuit een zekere ongerustheid. Hij bemerkte namelijk bij de huidige Rotterdamse ondernemers een geringe betrokkenheid bij de problemen van de stad. Waardoor kwam dit, zo vroeg hij zich af? Was de geringe interesse het gevolg van hun politieke overtuiging, of kwam zij voort uit hun politieke onmacht? De Klerk besloot de kwestie uit te zoeken. Daartoe plaatste hij zijn vraag in historisch perspectief en beperkte hij het onderzoeksterrein tot de hem vertrouwde bouwwereld. Zo kwam hij tot de centrale vraagstelling van zijn dissertatie: wat bewoog in de periode 1860-1950 de Rotterdamse notabelen tot particuliere initiatieven op het gebied van de stedenbouw en volkshuisvesting?

Vervolgens construeerde De Klerk een theoretisch model betreffende de particuliere drijfveren en poogde hij door middel van een prosopografisch onderzoek aan te tonen dat de Rotterdamse notabelen gedurende de onderzochte periode

gezamenlijk optrokken. Deze netwerkanalyse is een duidelijke verrijking van de bestaande kennis, want ondanks het feit dat Callahan in haar studie van de Rotterdamse havenbaronnen iets dergelijks gedaan had, was haar onderzoek beperkt gebleven tot de ontwikkeling van de haven en de daarmee verbonden politieke besluitvorming. Het onderzoek van De Klerk maakt duidelijk dat er ook bij sommige maatschappelijke

organisaties een verstrengeld netwerk bestond van burgers, die deels buiten de gemeenteraad om belangrijke initiatieven ontwikkelden.

Uitgaande van het geconstrueerde theoretisch model en het netwerk komt De Klerk tot de hypothese dat er bij de Rotterdamse toplaag een soort liberaal program bestond, dat zijn oorsprong vond in collectieve morele overtuigingen en gemeenschappelijke handelwijzen. Wel definieert hij het begrip 'liberaal' daarbij zo ruim dat er evenzeer meer socialistische opvattingen onder vallen, terwijl het program ook bij hen die uitgingen van de eis tot christelijke politiek geen al te grote weerstand ondervond. 'Liberaal' wordt dus gedefinieerd in de ruime culturele zin, terwijl de actores in zijn dissertatie vaak ook behoorden tot de politieke liberale stromingen.

Na zijn inleiding schetst De Klerk in een aantal hoofdstukken de geschiedenis van de volkswoningbouw en stedenbouw in Rotterdam, vanaf de opbloei in de jaren zeventig van de vorige eeuw tot aan de sterk planmatige aanpak na de Tweede Wereldoorlog. Onze kennis over de besluitvorming bij veel van deze projecten is door zijn onderzoek enorm toegenomen, hetgeen in het bijzonder geldt voor de decennia waarover tot nog toe weinig gepubliceerd werd. Zelf was ik het meest getroffen door hoofdstuk 8, '"City Beautiful" in Rotterdam', waarin De Klerk onder meer het ontstaan van Vreewijk, de Meent-doorbraak ten behoeve van de Nieuwe Beurs en de bouw van het Feijenoord-stadion bespreekt. De Klerk geeft blijk van een grote belezenheid en grondige kennis van zaken, overigens zonder dat zijn acribie tot onleesbaar Nederlands leidt. Wel heeft zijn meer projectmatige beschrijving het nadeel dat de chronologie in het boek voor een deel verloren gaat, zodat toekomstige onderzoekers voor hun onderzoek van een deelvraag niet kunnen volstaan met het lezen van enkele opeenvolgende paragrafen.

Na dit uitvoerige exposé keert De Klerk terug tot zijn centrale vraagstelling: hoe was het mogelijk dat zoveel vooraanstaande burgers in de onderzochte jaren actief werden ten dienste van de gemeenschap? Zijn antwoord is simpel: er bestond in die tijd een collectieve mentaliteit bij de notabelen van Rotterdam, die nog versterkt werd doordat zij door een uitgebreid netwerk van relaties elkaar voortdurend op de vingers keken en bijeen woonden in de stad. Het lijkt mij dat de eenvoud van deze verklaring zelfs de auteur verwondert als hij schrijft: 'In de verzuilende samenleving van na 1880 stonden al deze projecten opmerkelijk los van confessionele of sectorale instellingen' (271). Zeker is in ieder geval dat De Klerk hierna geen definitieve punt zet, maar zich nog eenmaal verdedigt. Hij valt daarbij ook de alternatieve verklaring van De Swaan voor het collectieve handelen aan. In slechts enkele zinnen vermorzelt hij diens visie dat de ontplooide initiatieven ontstonden uit een sociaal bewustzijn, waarbij de burgers zich bedreigd voelden door gevaren. De Klerk betoogt dat de initiatieven uitdrukking waren van de wens tot zelfredzaamheid en de afkeer van staatsinmenging. De betreffende burgers vonden dat zij als maatschappelijke weerbaren een dure plicht hadden ten aanzien van de mingegoeden, zonder dat zij streefden naar collectieve voorzieningen. De Klerks eindoordeel is glashelder: slechts het moralistische ethos was de grondslag voor de burgerzin en verklaart het handelen van de Rotterdamse elite.

Het lijkt mij dat De Klerk hiermee wel een erg idealistische samenhang suggereert tussen de moraal en het handelen. Dit komt mijns inziens doordat De Klerks model in de verklaring tekort schiet. Ongetwijfeld werden sommige burgers gedreven door een categorische imperatief, maar daartegenover stonden anderen die meer platvloerse motieven hadden. Weliswaar houdt De Klerk de mogelijkheid van het eigenbelang als motor van de hervormingen open, maar in zijn model wordt onvoldoende aangegeven op welke wijze denken en doen verbonden waren. Het blijft bij samenhangen en de veronderstelling van nobele doelstellingen. Hierdoor

maken sommige uitstekende beschrijvingen een naïeve indruk. Dit blijkt bijvoorbeeld in het hoofdstuk over de wederopbouw. Het ‘Schaduwkabinet’ (een groep van belangrijke Rotterdamse zakenlieden die vanaf 1944 tijdens hun gezamenlijke koffiemaaltijden op vrijdag plannen maakte

voor het naoorlogse Rotterdam) handelde volgens De Klerk uit nobele motieven. Maar hoewel hun visie om eerst het economisch apparaat op te bouwen alvorens de gewonnen welvaart te verdelen - eerst de bakkerijen, dan de speelgoedwinkels - onweerlegbaar juist was, zal enig eigenbelang bij deze strategie toch hebben meegespeeld. Deze *captains of industry* hadden de grootste baat bij het herstel van hun productiecapaciteit en presenteerden hun privébelang bij voorkeur als een publieke zaak. Het lukt De Klerk niet aan te geven waarom deze platvloerse verklaring van hun handelen onjuist is. Daarvoor schieten samenhangen tekort.

Een tweede bezwaar tegen De Klerks onderzoek geldt zijn ruime definitie van het begrip 'liberaal'. Hierdoor valt veel gedrag (van liberale en niet-liberale politieke signatuur) onder deze term, maar wordt er weinig verklaard. Zo kan niet worden verklaard waarom de Rotterdamse elite rond 1850 nog sterk afkerig was van overheidsingrijpen, maar rond 1900 het moralistische ethos wel bezat. Zo toonden de betere standen van de Maasstad bij de cholera-epidemieën in 1866 en 1867 nog een diepe onverschilligheid jegens het leed der armen, maar pleitten zij enige decennia later voor sociale maatregelen. Hun gedrag viel beide malen binnen de 'liberale' definitie van De Klerk. Hoe kan echter de omslag worden verklaard? Stellig veranderde hun mentaliteit niet door kerkelijke hervormingen in hun kring en evenmin nam het bij elkaar op schoot zitten in de tussentijd sterk af. Het lijkt waarschijnlijker dat de bestuurders reageerden op de voor hun machtspositie bedreigende opkomst van de emancipatiebewegingen. Hierdoor werd het lot der armen een 'concurrerend goed' en moest het liberalisme van staatsonthouding wel veranderen in het sociaal liberalisme, dat De Klerk zo goed beschrijft. Een verklaring blijft echter in deze dissertatie, ondanks haar vele voortreffelijkheden, achterwege.

Henk Visscher

B. Willink, *De tweede gouden eeuw. Nederland en de Nobelprijzen voor natuurwetenschappen 1870-1940* (Amsterdam: Bert Bakker, 1998, 259 blz., ƒ34,90, ISBN 90 351 1942 8).

De tweede gouden eeuw is in strikte zin geen historische studie. Het is een populair overzicht met een uitgesproken morele strekking. Willink, van huis uit socioloog, is gefascineerd door de successen van de bètawetenschappen en geïntrigeerd door het verschijnsel dat sommige tijden en plaatsen wat dit betreft vruchtbaarder zijn dan andere. Zijn proefschrift *Burgerlijk sciëntisme en wetenschappelijk toponderzoek. Sociale grondslagen van nationale bloeiperioden in de negentiende-eeuwse bètawetenschappen* behandelde deze kwestie vanuit een internationaal vergelijkend perspectief. In *De tweede gouden eeuw* beperkt Willink zich louter tot de Nederlandse wetenschap. Centraal staat de periode 1870-1940 toen Nederland, met grootheden als Van der Waals, Van 't Hoff, Lorentz, Beijerinck, Brouwer en De Sitter, een wetenschappelijke macht van de eerste rang was. De precieze bepaling van wetenschappelijke bloei blijft weliswaar wat problematisch. Willink gebruikt hier nogal ruwe indicaties als het aantal Nobelprijswinnaars. In zijn proefschrift probeerde hij 'bloei' vast te stellen aan de hand van veel gecompliceerdere tellingen, maar je kunt je afvragen wat dat uiteindelijk meer oplevert. Ook zonder scherpe bepaling bestaat over de bloei van deze periode weinig verschil van mening. De benaming 'tweede gouden eeuw', die indertijd door Willink in de historiografie is geïntroduceerd, heeft onder wetenschapshistorici thans algemeen ingang gevonden.

Willinks boek is een enthousiasmerende beschrijving van deze vergane bloeiperiode, een poging de oorzaken van deze bloei in kaart te brengen, en een vurige oproep aan zijn tijdgenoten om te proberen dit hoge niveau in de toekomst weer te evenaren. Wat de beschrijving betreft, deze is vooral een opsomming van ‘personen en prestaties’. Pakweg de helft van het boekje

wordt daaraan gewijd. Twintig onderzoekers uit de periode passeren de revue in korte biografische schetsen, waarin ook de betekenis van hun werk kort wordt aangeduid. Deze beschrijvingen kunnen uiteraard niet diep gaan. Willink probeert vooral bij de lezer bewondering op te wekken. Een legitiem streven, maar binnen de wetenschappelijke geschiedbeoefening inmiddels wel ietwat verouderd. Originele resultaten of vernieuwende inzichten moet men niet verwachten. Wel wordt zo veel mogelijk verwezen naar bronnen en recente literatuur.

Dit materiaal is voor Willink mede uitgangspunt om twee belangrijke vragen aan de orde te stellen: waar kwam deze wetenschappelijke bloei vandaan, en hoe brengen wij deze weer terug? De tweede kwestie kan hier achterwege blijven. Zijn poging de geschiedenis in te brengen in een actueel debat verdient zeker sympathie, maar een beoordeling valt buiten het bestek van dit tijdschrift. Ten aanzien van de eerste vraag wijst Willink in de eerste plaats op de vernieuwingen in het middelbaar en hoger onderwijs. In het leerplan van de bij de wet van 1863 opgerichte HBS werd aan de exacte vakken veel ruimte besteed. Veel latere Nobelprijswinnaars werden al op de HBS voor het natuuronderzoek gewonnen. Iets later verzelfstandigde de Hoger Onderwijswet van 1876 de positie van de bètawetenschappen aan de universiteiten. Hoewel onbedoeld, resulteerde dit in een grote expansie van personeel en middelen. De eerste generatie HBS-leerlingen kon daardoor vrijwel onmiddellijk doorstromen naar wetenschappelijke functies. Vooral zij bepaalden het wetenschappelijke klimaat in de genoemde periode. De combinatie van een goede vooropleiding, jeugdig enthousiasme en het niet gehinderd worden door bestaande oude structuren bewerkte een explosie van wetenschappelijke creativiteit.

Deze ontwikkelingen waren echter slechts mogelijk dankzij twee onderliggende factoren. Ten eerste de economische groei, waardoor de modernisering en uitbreiding van het onderwijs gefinancierd kon worden. Ten tweede de opkomst van een burgerlijke middenklasse, voor wie natuurwetenschap een ideologisch wapen was in hun emancipatie. Dit laatste element, ‘burgerlijk sciëntisme’, stond ook in Willinks proefschrift al centraal. Helaas wordt het verschijnsel meer geponeerd dan beargumenteerd. Toch is het vooral op dit punt dat het boek de historicus stof tot overweging kan geven. De ideologie van het opkomende liberalisme wordt te vaak uitsluitend in politieke termen beschreven. Maar zo goed als bij de confessionelen spelen ook hier levensbeschouwelijke elementen een rol. In het onderzoek naar de verzuiling zou wetenschap, en zeker natuurwetenschap, even vanzelfsprekend als religie een voorwerp van onderzoek moeten zijn, naast sociabiliteit en partijvorming. Willinks boek kan hierop attenderen.

Rienk Vermij

J. van der Veer, *Omstreden stadsgrenzen. Een eeuw besluitvorming over annexaties en regionale besturen rond Amsterdam en Eindhoven* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1997; Delft: Eburon, 1997, 512 blz., ƒ69,90, ISBN 90 5166 594 6).

De scherpste grenzen zijn de kadastrale. De begrenzing van de gemeente als bestuurlijkadministratieve eenheid heeft een dergelijke scherpte en juist die statische afbakening is in de dynamische twintigste eeuw een probleem geworden. De politiek-bestuurlijke gevechten over gemeentegrenzen vinden hun achtergronden in verstedelijkingsprocessen met een concentratie van functies op een hoger

schaalniveau: stroomlijning van de mobiliteit, verplaatsing van huishoudens, ondernemingen en werkgelegenheid, energievoorziening, verdeling van arm en rijk en fiscaal beleid. De veranderende verhouding tussen stad en platteland bracht de jurist A.A.H. Struycken in 1912 tot de volgende voorspelling: ‘Zeker is, dat binnen niet langen tijd ons land zal zijn overdekt met een net van associaties, tusschenvormen tusschen gemeente en

provinciën, die een gewichtig deel der moderne gemeentelijke overheidsbemoeiingen tot zich zullen trekken, gewichtige volksbelangen zullen behartigen'.

Het proefschrift van politiek geograaf Van der Veer richt zich op de besluitvormingsprocessen rond schaalvergrotende maatregelen, meer precies de wijzigingen in zeggenschap van centrumgemeenten die met strategische middelen hun territorium willen vergroten, hun status oppoetsen en hun welvaartspeil verhogen. Daarbij valt te denken aan gemeentelijke herindelingen (zoals annexaties) of gewestvorming met allerlei vormen van vrijwillige of verplichte samenwerkingsverbanden tussen gemeenten (regionaal bestuur of openbaar lichaam). De auteur beperkt zich overigens tot grenswijzigingen die samenhangen met huisvestingsbeleid.

Van der Veer heeft zichtbaar geworsteld met het omzetten van een wetenschapstheoretisch verantwoorde structurering van zijn thema in een leesbare compositie van het boek, dat is opgebouwd uit vier delen. In deel A wordt aan de hand van literatuur over Amerikaanse verstedelijkingsprocessen en het opschuiven van gemeentegrenzen aldaar een analytisch model geconstrueerd dat de besluitvorming over Nederlandse gemeentegrenzen, en vooral het verzamelde materiaal over Amsterdam en Eindhoven, in een breder kader moet plaatsen. In deel B en C worden de discussies over en de argumenten pro en contra grenswijzigingen van achtereenvolgens Amsterdam en Eindhoven gedocumenteerd. Ten slotte worden in deel D conclusies getrokken.

Het analytische model dat Van der Veer aan de hand van Amerikaanse literatuur heeft gewrocht is niet erg overtuigend. Het blijft onduidelijk waarom Nederland juist met de Verenigde Staten vergeleken moet worden en niet met bijvoorbeeld de voormalige Sovjetunie of IJsland. Zeker waar de auteur zich wil beperken tot plannen voor wijziging van gemeentegrenzen in verband met huisvestingskwesties, is het raadselachtig waarom hij knollen met citroenen wil vergelijken. Bijna alles in de Verenigde Staten is immers anders: de grondwet, de mentaliteit, de politiek-bestuurlijke cultuur en het huisvestingsbeleid. Het gekunstelde model, in combinatie met de breedsprakigheid van de auteur en de overdaad aan citaten, geeft het proefschrift geen meerwaarde. Wie geïnteresseerd is in de politiek-bestuurlijke aspecten van het onderwerp kan rustig op bladzijde 170 beginnen te lezen, terwijl liefhebbers van modellen daar kunnen stoppen.

De *case studies* vormen het interessantste, zij het weinig kernachtige onderdeel van het proefschrift. Ze bieden een overzicht van de schaalvergrotingsconjunctuur, de consensuscultuur en de herhaling van argumentatiepatronen. Het is prettig om juist dat op een rij te hebben.

Koos Bosma

J.L. van Zanden, ed., *The economic development of the Netherlands since 1870* (The economic development of modern Europe since 1870 VII, An Elgar reference collection; Cheltenham, etc.: Edward Elgar, 1996, xix + 290 blz., £95,-, ISBN 1 85278 810 0). H. van der Wee, J. Blomme, ed., *The economic development of Belgium since 1870* (The economic development of Europe since 1870 VIII, An Elgar reference collection; Cheltenham: Lyme, NH: Edward Elgar, 1997, xviii + 526 blz., ƒ115,-, ISBN 1 85278 697 3).

Deze twee bundels horen thuis in een serie waarin de landen van de Europese Economische Gemeenschap elk hun plaats hebben gekregen. Welke de beoogde lezersgroepen precies zijn, wordt niet duidelijk, tenzij uit de mededeling van Van der Wee en Blomme dat zij primair beogen ‘to provide material for students of economics and history’ en voor ‘scholars in the social sciences’. In elk geval zijn de aangeboden teksten niet bepaald stof voor beginners. Bijdragen met theoretisch onderbouwde betogen, kwantificatie en ook econometrische exercities

zijn niet geschuwd. De opgenomen bijdragen vormen in hun gezamenlijkheid een selectie van hoog niveau uit de Nederlandse en Belgische economische historiografie.

Het gaat nagenoeg geheel om teksten die reeds eerder zijn gepubliceerd, meestal in de jaren zeventig, tachtig en negentig, ofwel meteen in het Engels ofwel in die taal uit het Nederlands of Frans vertaald. Speciaal voor de gelegenheid geschreven zijn de historiografische inleidingen, die ook al door de uitgebreide literatuurverwijzingen een hoog informatief gehalte hebben. Gezien het totale aantal bijdragen (40) in de beide bundels valt hier slechts een opsomming te geven van de globale thema's: productievolumes, productiviteit, economische groei en industrialisatie; arbeidsmarkt, arbeidsvolumes en werkloosheid; economische politiek; welvaart en inkomensverdeling. Voor Nederland komen daar nog bij het aspect van economische regio's, de relaties met Nederlands-Indië en de Benelux alsmede depressie en de *business cycle*, en voor België de afzonderlijke economische sectoren, arbeidersbudgetten en de invloed van economische factoren op de daling van de maritale vruchtbaarheid.

De teksten zijn macro-economisch van aard. Het micro-economische aspect van onderneming en ondernemerschap komt niet of veel minder geprononceerd naar voren. Dit is in handboeken of overzichtsbundels tot nu toe gebruikelijk en in de twee onderhavige bundels onvermijdelijk, wil althans de omvang niet tot onhanteerbare proporties uitdijen. Toch zij hier opgemerkt dat de afwezigheid van het micro-aspect in economisch-historische synthese- of overzichtswerken op zichzelf bezien jammer is. De geschiedschrijving van onderneming en ondernemerschap heeft immers de laatste decennia een hoge vlucht genomen. Dit zou eigenlijk aanleiding kunnen geven om van daaruit de brug naar de beschrijving en analyse van de macro-ontwikkeling te slaan. Door deze verbinding zou het inzicht in de ontwikkeling en het functioneren van markteconomieën - en van gemengde economieën - alleen maar kunnen groeien.

De chronologische afdekking strekt zich ook uit tot de decennia vóór 1870. De meest recente periode, die van de jaren tachtig en vooral de jaren negentig van de twintigste eeuw, zijn minder sterk vertegenwoordigd, hetgeen niet verwonderlijk is: geschiedschrijving loopt nu eenmaal praktisch altijd ‘achter’ als het gaat om de direct contemporaine jaren. Het is kennelijk redactioneel beleid geweest voor deze hele serie bundels om alleen reeds eerder gepubliceerde geschiedkundige teksten op te nemen en niet bijvoorbeeld ook artikelen van economisten over de (late) jaren tachtig en de jaren negentig.

Deze afhankelijkheid van wat reeds voorhanden is, brengt ook met zich mee dat de afdekking van de hierboven vermelde thema's vaak noodzakelijkerwijs lacuneus is. Een enkel voorbeeld daarvan: de sectoren zijn in de Belgische bundel vertegenwoordigd door landbouw en industrie en wat de tertiaire sector betreft alleen door het Antwerpse havenverkeer 1850-1900; de bijdrage over de Nederlandse lange-termijntrends in inkomen en welvaart gaat eigenlijk alleen over Amsterdam tot 1940. Zo zouden nog diverse andere voorbeelden zijn te geven.

Wat opvalt is dat Van der Wee en Blomme aanzienlijk meer pagina's hoofdtekst vullen dan Van Zanden, namelijk 527 versus 287. Daarom kan de Belgische selectie van bijdragen veel ruimer zijn dan de Nederlandse. Het waarom van dit verschil in aantal bladzijden wordt niet meegedeeld, maar Van Zanden roept daardoor veel eerder dan Van der Wee en Blomme vragen op als waarom dit of dat artikel eigenlijk ook niet is opgenomen, en of het niet voor de samenhang van de bundel beter was geweest Nederlands-Indië en de Benelux maar weg te laten ter wille van andere teksten. Misschien heeft Van Zanden dit type dilemma's willen oplossen door als

welbepaalde leidraad binnen een chronologische ordening van de teksten het vraagstuk van ‘succes’ of ‘falen’ van de Nederlandse economie te nemen: de relatieve traagheid in de negentiende eeuw, de opvallende langdurigheid van de depressie der jaren dertig, het ‘economische wonder’ na de Tweede Wereldoorlog en de economische problemen van de jaren zeventig.

Van der Wee en Blomme kiezen voor een systematisch indelingsprincipe. Zij ordenen hun

teksten in de rubrieken ‘algemene economische ontwikkeling’, ‘sectoren’, ‘economische politiek’ en ‘sociale aspecten’, deze laatste niet in brede sociologisch-historische zin maar nauw aanleunend tegen de economie (inkomen, verdeling en levensstandaard). Deze indeling heeft de voordelen van systematisering maar mist natuurlijk de specifieke kracht van een chronologische ordening. Terwijl bij Van Zanden succes of falen, met andere woorden: een ontwikkelingsperspectief, het *Leitmotiv* vormt, kiezen Van der Wee en Blomme voor een meer structurele benadering, onder meer het kenmerk van kwetsbaarheid van een open economie met een kleine binnenlandse markt voor invloeden van buiten. Naar we mogen aannemen heeft de algemeen redacteur van de serie, Charles Feinstein, de redacteuren van de afzonderlijke landendelen vrijgelaten inzake indeling en leidraad, een soort van *anything goes* dus. Een voorkeur voor de opzet van de Belgische dan wel van de Nederlandse bundel valt mijns inziens niet te bepalen.

Pogend mijzelf te verplaatsen in degene waarom het te doen is: de niet-Nederlandstalige lezer die meer professioneel geïnteresseerd is in macro-economisch-historische kenmerken en ontwikkelingen van de Lage Landen van Noord en Zuid, dan luidt de slotsom: elk van de twee bundels belicht in belangrijke mate op eigen wijze zulke kenmerken en ontwikkelingen; de afdekking kan nooit volledig zijn omdat nu eenmaal is gekozen voor opneming van reeds bestaande publicaties; wat is geselecteerd heeft zonder voorbehoud niveau, hoewel over de selectie zelf altijd wel valt te redetwisten.

A.C.A.M. Bots

C. Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin* (Amsterdam: Balans, 1998, 647 blz., *ƒ*85,- (gebonden), *ƒ*59,50 (paperback), ISBN 90 5018 504 5 (gebonden), ISBN 90 5018 505 3 (paperback)).

Dit is een boeiende, zaakrijke biografie waarin Wilhelmina's aandeel aan het regeringsbeleid en de betekenis van haar persoon daarvoor worden gereconstrueerd. Vlot en met kennelijk plezier schrijft haar biograaf. Zijn waardering voor Wilhelmina vormt geen beletsel voor kritiek, ironie, relativerende opmerkingen en zelfstandige interpretaties. Dat deze vorstenbiografie veel nieuwe informatie biedt dankt zij aan bronnen uit het Koninklijk Huisarchief zoals de uitgebreide, hartelijke, correspondentie van Wilhelmina met Emma (aanschrijfnaam ‘Spekkie’), met haar ex-gouvemante en met andere vertrouwelingen uit haar jeugd, Wilhelmina's eigenhandige ‘Regeeringsherinneringen’ voor 1902-1906 en haar ‘ongeregeld dagboek’ van circa 1906. Daarbij komen nog haar aantekeningen van gesprekken met ministers, en studies daarvoor, van egodocumenten uit andere particuliere archieven en stukken uit het kabinet der koningin.

Fasseur verfijnt en nuanceert het bestaande beeld, zoals men dat van een goede biografie mag verwachten. De door behoudend-liberale, protestantse leermeesters opgeleide, wilskrachtige, energieke, weinig communicatief begaafde koningin met haar majesteitelijke uitstraling kenden wij al. Fasseur voegt aan dit beeld veel nieuwe informatie en nuanceringen toe. Hij schetst bijvoorbeeld hoe de opgewekte, spontane, tactvolle jonge vorstin die vaak advies aan Emma vroeg, tijdens de eerste jaren van haar koningschap sterk veranderde. Aangevuurd door de grote publieke bijval werd zij ambitieuzer: om tegen de ministers op te kunnen ging zij gesprekken met hen voorbereiden, er aantekening van houden; zij verrichtte systematische studie om

haar eigen mening te vormen. Zij werd eigenzinniger en onberekenbaarder, majesteitelijker en hautainer. Haar moeder moest de indruk vermijden adviezen op te dringen.

Wilhelmina meende op grond van haar geweten het landsbelang te moeten dienen en ging

soms verder dan haar constitutionele positie toeliet. Niet voor de vrouwenbeweging of de vredesbeweging (zij moest van die twee niets hebben) en ook niet voor de ‘sociale kwestie’ stak zij haar constitutionele nek te ver uit. Al voor de Eerste Wereldoorlog verloor Wilhelmina tegenover liberale ministers van oorlog met moderne ideeën haar grondwettelijke positie uit het oog als zij meende dat dezen de Nederlandse defensie onvoldoende op de (door haar terecht voorziene) grote Europese oorlog voorbereidden - zoals ook Leopold II dat deed. Tijdens de oorlog handelde zij nog eigenmachtiger en botste ook met andere bewindslieden. Al behoedden vertrouwde raadgevers als A.F. de Savornin Lohman haar voor bepaalde uitglijders, op zekere momenten sloeg zij door; tijdens de Eerste Wereldoorlog werden de constante spanningen haar zenuwen teveel, in 1918 dreigde zij in een bedenkelijk politiek isolement te raken. De oorlog was eendrachtig begonnen onder een ‘gemengd’ extra-parlementair kabinet zoals Wilhelmina dat in voorgaande jaren vergeefs had nagestreefd. Het was het ideaal van een vurige nationaliste die zichzelf als de belichaming van de natie beschouwde. Maar in die tijd van polarisatie tussen confessionelen en vrijzinnigen, socialisten en kapitalisten was het een illusie om gematigd rechts en links in een kabinet bijeen te brengen. Dat Wilhelmina soms buiten haar constitutionele boekje ging rekent Fasseur haar trouwens niet erg aan. Zij kon toch niet buiten de politieke discussie blijven, omdat de sociaal-democraten de monarchie al tot inzet van discussie maakten. Troelstra's befaamde Kamerrede van 12 november 1918 begon met een aanval op Wilhelmina persoonlijk. Haar aanwezigheid bij de loyaliteitsmanifestatie op het Malieveld daarna bezegelde de polarisatie. Er ligt in de compositie van dit boek dan ook een spanningsveld tussen Wilhelmina, Troelstra en SDAP die eigenlijk belangrijker lijkt te zijn dan die tussen Wilhelmina en Kuyper - ook al had de vorstin meer waardering voor het intellect van de eerste dan voor het staatsmanschap van de tweede. Van Kuyper had zij een uitgesproken afkeer wegens zijn bevoogding en indiscreties. Zijn standpunt, dat de Oranjes met Willem III uitgestorven waren, weersprak haar opzet via de vrouwelijke lijn de magische Oranjenaam voort te zetten. Bovendien botste zijn opvatting van de Nederlandse natie als van oudsher bestaande uit drie met elkaar rivaliserende morele gemeenschappen (de later zo genoemde zuilen) totaal met Wilhelmina's hervormde, oudliberale idee van de ene, ongedeelde (protestantse) natie. De ironie van de geschiedenis had een Oranjevorstin geproduceerd die het ideaal van de ongedeelde natie bleef aanhangen ook toen de liberale burgerlijke cultuur en haar natiebegrip achterhaald raakten.

Wilhelmina's huwelijk met Hendrik was niet erg gelukkig. Fasseur voegt daaraan toe dat de jonge koningin aanvankelijk idolaat van hem was - op het serviele af. Maar de twee pasten totaal niet bij elkaar. Wilhelmina's gemaal was een onintellectueel, onhandig, vriendelijk moederskind. Bepaald niet de man om een heerszuchtige echtgenote te matigen of haar communicatievermogen te verbeteren. De kritiek op zijn jachtpartijen en zijn door reuma en/ of venerische ziekte (Fasseur is op dat laatste punt voorzichtig-vaag) aangetaste gezondheid, buitenechtelijke escapades inclusief tenminste één onwettig kind, maakten hem kwetsbaar. Maar Fasseur ontkent dat Wilhelmina in 1915 overlegde over echtscheiding en betwijfelt met klem de betrouwbaarheid van Wittert van Hooglands informatie over Hendriks escapades. In de Eerste Wereldoorlog gingen de twee echtgenoten langs elkaar heen leven zodat zij alleen nog als ouders een band met elkaar hadden, aldus de auteur. Dat lijkt mij wat te simpel. De bij de meerderheid van de bevolking in hoog aanzien staande monarchie vormde de eerbiedwaardige top van de sociale hiërarchie en belichaamde ook nog eens de Oranjemythe dat elk Oranjehuwelijk gelukkig is. In de gouden kooi was aan banden geen gebrek.

Fasseur typeert Wilhelmina's koningschap als een hard werkende eenmans-Raad van State; de herwaardering van het Nederlandse koningschap schrijft hij toe aan de vlijt van Emma en Wilhelmina. Dus meer het Belgische dan het Britse monarchiemodel. Dat was wel een keuze.

Want zou een bescheidener politieke rol en meer beperking tot ceremoniële taken de deugdzame vorstinnen ook al geen herwaardering hebben opgeleverd? In een nationalistische tijd vervulde Wilhelmina alleen al door haar positie boven partijen en zuilen een unificerende functie; iedere (niet-socialistische) groep kon haar behoefte aan continuïteit, nationale eenheid of gezag op Oranje projecteren. Ook speelde Troelstra Oranje in de kaart. Dat neemt niet weg dat ook segmenten van de arbeidersbevolking Oranje toejuichten bij huwelijk en geboorte, officieel optreden en rijtoer. Het was het representatieve, ceremoniële, openbare optreden van Emma en Wilhelmina dat de auteur van minder belang acht, maar dat zich in zijn boek regelmatig manifesteert in de massale belangstelling en toejuichingen voor een staatshoofd dat voor de grote meerderheid van de bevolking eerbiedwaardig was. Van Wilhelmina's optreden als eenmans-Raad van State wist die massa niets af. Deze ceremoniële kant van het koningschap wordt door Fasseur weinig uitgewerkt. Maar in een biografie kan men nu eenmaal geen verhandeling over Nederlandse en buitenlandse modellen van koningschap verwachten.

Niettemin maakt ook zo deze voortreffelijke biografie duidelijk dat de ceremoniële monarchie een verheven accent aan nationaal en staatkundig leven bleef geven en loyaliteitsgevoelens bleef oproepen bij de meerderheid van de bevolking los van de vraag of Wilhelmina's taakopvatting noodzakelijk was voor of inherent was aan het Nederlandse koningschap.

C.A. Tamse

J.G.R. Schuur, *Appelscha. Bolwerk van anarchisme en radicaal socialisme* (Oosterwolde: Stichting Stellingwarver Schrieversronte, 1996, 320 blz., *ƒ*39,90, ISBN 90 6466 082 4).

Deze plaatselijke geschiedschrijving bevat meer dan titel en ondertitel aangeven. De schrijver geeft een grondig overzicht van de sociaal-economische en demografische ontwikkeling van Appelscha in de periode 1888-1940 en behandelt naast het anarchisme en de ‘oude beweging’ de sociaal-democratie en het communisme alsmede de tegenstrevers van het socialisme. Het boek is bijzonder rijk geïllustreerd en bevat talrijke grafieken, kaarten en tabellen.

Appelscha, in de behandelde periode het grootste dorp in de Friese gemeente Ooststellingerwerf, werd in de negentiende eeuw een veenkolonie. Het dorp en de arbeidersbeweging stonden - zoals de gehele zuidoosthoek van Friesland - in het teken van de turf en van het verloop van de veenafgravingen. In 1860 was bijna negentig procent van de gezinshoofden buiten het dorp geboren. Appelscha, dat vroeger meer het karakter van een Drents dorp had, ‘verfriesde’. Na 1880 begon de vervening af te nemen en liep de bevolking in twintig jaar tijds met een kwart terug.

Diepe armoede die, doordat het productieproces moeizamer verliep naarmate het veen verder afgegraven werd, niet verminderde maar toenam en harde sociale tegenstellingen bepaalden het sociale beeld. De door de veenbazen gecontroleerde diaconie sloot in hongerjaren met een batig saldo af. ‘Eigenlijk is het opmerkelijk dat [de arbeiders] zich zo lang in hun lot hebben geschikt’ (126). Schuur opent zijn boek met een hoofdstuk over een - door de veenarbeiders gewonnen - staking in 1888. Appelscha werd een ‘Domela-dorp’ - het portret van Domela Nieuwenhuis staat niet ten onrechte op de voorkant van het boek. Met deze grote voorman ging

Appelscha aan het eind van de eeuw over tot het anarchisme. Er ontstond een ‘vrije groep’ die in de praktijk grotendeels dezelfde activiteiten tentoonspreidde als de vroegere afdeling van de Sociaal Demokratische Bond (Socialistenbond). De SDAP kreeg geruime tijd nauwelijks voet aan de grond in het dorp. Wel had de verzoenende G.L. van der Zwaag met zijn blad *De Klok* invloed.

De schrijver wijst op de gunstige invloed die de arbeidersbeweging op de mensen had. Hun normbesef was hoog, het aantal alcoholisten laag. Antimilitarisme, vergaderingen, meetings en culturele manifestaties speelden een grote rol in de beweging. En natuurlijk stakingen en acties. Nog in 1925 en 1932 werd de kleine staat van beleg afgekondigd in de gemeente, waarbij zelfs paasvieringen werden verboden (1925) en een avondklok werd ingesteld (1932). Het anarchisme had een taai leven en was sterker dan in de omgeving. Pas in de jaren dertig kreeg het communisme voet aan de grond en trok - meer dan de reformistische SDAP had gedaan - een aantal anarchisten naar zich toe.

Het is een beeld dat wij reeds enigszins kenden van de Friese woudstreken. Schuur werkt het evenwel nauwkeurig en met veel concrete gegevens uit. Een bijlage bevat zelfs een namenoverzicht van de actieve anarchisten uit de periode 1913-1940. Van een aantal van hen kreeg hij waardevolle inlichtingen.

Verder baseerde de schrijver zich heel sterk op plaatselijke bronnen, waaronder de krant *De Ooststellingwerver* een centrale plaats inneemt. Jammer genoeg heeft hij zich hiertoe grotendeels beperkt. Anarchistische bladen als *De Arbeider*, toch het orgaan van de beweging in het Noorden, *De vrije socialist* en *De wapens neder* komen we nauwelijks tegen. Het Internationaal instituut voor sociale geschiedenis, waar zich onder veel meer ongepubliceerde memoires van de Appelschager anarchist T. Veenstra bevinden, is kennelijk niet bezocht.

Deze omissies weerspiegelen zich ook in het ontbreken van een algemeen kader. Appelscha wordt nauwelijks ingepast in de geschiedenis van de Friese arbeidersbeweging waarover toch een rijke literatuur bestaat en evenmin in die van het Nederlandse anarchisme. In zijn opzet - het boekstaven van de anders verloren gegane geschiedenis van het plaatselijke anarchisme, waardoor het dorp ‘enige bekendheid in de geschiedenis heeft gekregen’ (26) - is de schrijver zeker geslaagd.

R. de Jong

C.E.M. Struyker Boudier, *Een man van de geest. Hoofdstukken over leven en werken van Ferdinand Sassen* (Nijmegen: Valkhof pers, 1997, 310 blz., ƒ45,-, ISBN 90 5625 016 7).

‘Sassen’ is bijna een merknaam in de geschiedenis van de filosofie. Hoewel er op zijn *Geschiedenis van de wijsbegeerte* een en ander af te dingen valt, is Ferdinand Sassen (1894-1971) een van de weinige Nederlanders geweest die verschillende overzichten van de filosofie heeft geschreven. Vooral zijn *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland* is uniek. Daarmee heeft Sassen de Nederlandse filosofie, hoe men die ook waardeert, in ieder geval serieus genomen.

Sassen studeerde filosofie aan de rooms-katholieke universiteit te Fribourg en aan het grootseminarie te Roermond. In 1919 volgden zijn priesterwijding en aanstelling te Rolduc. Zijn naam circuleerde al in 1923 voor een professoraat in Nijmegen. Dat materialiseerde pas in 1929 want er lekte een brief uit waarin Sassen, op andermans gezag, schreef dat het volgens de katholieke moraaltheologie geoorloofd was een deel van een erfenis niet aan de belasting op te geven. Sassen is trouwens nooit helemaal vrij geweest van controverse, daar was hij ook een te zelfstandig denker voor. In 1932 kreeg hij bijvoorbeeld problemen met de rooms-katholieke censuur omdat hij weliswaar overtuigd thomist was (hij dacht nog in de jaren zestig dat het thomisme een grote bloei tegemoet ging), maar ook schreef

dat het niet als alleen-zaligmakend gezien moest worden. Andere stelsels, zo vond hij, werden te automatisch gezien als dwaling. Hem werd daarop alle contact verboden met niet-katholieke filosofen.

Niet dat Sassen zich daaraan hield. Hij huldigde de opvatting dat godsdienst en wijsbegeerte van elkaar gescheiden dienden te worden. Dat was een opvatting die de kerkelijke autoriteiten in het geheel niet beviel, al hield het Nederlandse episcopaat hem meer dan eens de hand boven het hoofd. Rogier heeft dit eens het spanningsveld genoemd tussen de begrippen kerkelijke universiteit en katholieke universiteit: het heeft even geduurd voor de kerk deze scheiding kon aanvaarden. Sassens benoeming in 1946 als hoogleraar in Leiden (tegen de voordracht in doorgedrukt door minister Van der Leeuw) past in die zin ook in het patroon van zijn leven. In Leiden kon hij de genoemde scheiding van godsdienst en filosofie veel beter in de praktijk brengen.

Sassen is niet alleen als academisch filosoof werkzaam geweest, al was hij wel het type van de geleerde. Direct al na zijn studie heeft hij in talloze periodieken, vooral ook in *De Maasbode*, voor een breed publiek geschreven over de geschiedenis van het denken. Daarnaast bestond er echter nog een andere Sassen: bestuurder en lid van vele commissies met betrekking tot de regeling van het hoger onderwijs. Hij was ook voorzitter van de Onderwijsraad en stak daarbij zijn mening niet onder stoelen of banken, ook niet toen hij bijvoorbeeld constateerde dat de prestaties van een groot aantal katholieke kweekscholen onder het gemiddelde bleven. Zelfs is Sassen direct na de Tweede Wereldoorlog tot zijn benoeming in Leiden directeur-generaal onderwijs geweest op het ministerie.

Kortom, over Sassen zou een fraaie biografie te schrijven zijn als navolger van Thomas van Aquino, als de gelovige katholiek die niettemin de grenzen van het kerkelijk gezag aftastte en als constante factor in een groot aantal ministeriële commissies. Helaas heeft Sassen het niet getroffen met het boek van Struyker Boudier. Het boek heeft als ondertitel *Hoofdstukken over leven en werken van Ferdinand Sassen* en het lijkt erop alsof de auteur zich daarmee al bij voorbaat indekt. Struyker Boudier, hoogleraar op een naar Sassen genoemde leerstoel in Nijmegen, is geen begenadigd biograaf. In de eerste plaats is hij veel te dicht bij Sassens persoonlijke herinneringen gebleven. Vooral de onbenulligheid daarvan heeft hem parten gespeeld. Heeft het zin al die lunches en diners met ambassadeurs, presidenten en leden van het koninklijk huis zonder enig commentaar van Sassens zijde te memoreren (58, 64, 65, 66, 76, etc.)? Als de herinneringen niet veel meer geven, dan is het ook niet verstandig daar teveel op te leunen. Het boek komt daarom pas een beetje op dreef wanneer Struyker Boudier het biografische achterwege laat en zich richt op de filosoof Sassen. Maar ook dan, dat is het tweede probleem, wil het niet echt lukken. De auteur denkt de lezer een plezier te doen met het geven van ‘bronnen’, dat wil zeggen zinsneden uit de recensies van Sassens boeken, in plaats van een eigen, samenhangende beoordeling van het werk. Dat gebeurt pas, zij het zeer thematisch en verbrokkeld, vanaf bladzijde 165. In de derde plaats is het boek teveel geschreven voor een katholieke *incrowd*. Er worden in het boek voortdurend personen en situaties genoemd die nauwelijks worden uitgelegd. Wat is het ‘derde Rolduc’? Wat was de plaats van het voor Sassen zo belangrijke (neo-)thomisme in de kerk in de eerste helft van deze eeuw? Hoe was precies de relatie tussen kerk en universiteit? Het boek mist duidelijk aan achtergrond. Sassen is ooit verweten, schrijft Struyker Boudier, dat hij te weinig *Ideengeschichte* in zijn handboeken stopte; hetzelfde kan van dit boek gezegd worden. Dat is jammer, temeer daar het in Nederland niet gebruikelijk is aan interessante personen een tweede boek te wijden. Sassen zou het in ieder geval wel waard zijn.

Leen Dorsman

F.W.F.J. Scholten, e.a., ed., *Honderd jaar Gelre. Vereniging tot beoefening van Gelderse geschiedenis, oudheidkunde en recht, 1897-1997* (Werken uitgegeven door Gelre L; Hilversum: Verloren, 1997, 304 blz., ƒ45,-, ISBN 90 6550 571 7).

Welkom in de wondere wereld die archief heet, zou een alternatieve titel voor deze jubileumbundel kunnen zijn. De provinciaal-historische vereniging Gelre bestond in 1997 honderd jaar, aanleiding voor het uitbrengen van deze bundel. Volgens de redactie lag het om niet nader genoemde redenen voor de hand om niet alleen aandacht te besteden aan het reilen en zeilen van de vereniging, maar ook een beeld te geven van enkele Gelderse historici die binnen Gelre een bijzondere rol hebben gespeeld.

Als honderdjarige vereniging behoort Gelre duidelijk tot de oudere historische verenigingen. Veruit het grootste deel van de honderden historische kringen, oudheidkundige gezelschappen en geschiedkundige verenigingen in ons land, is in de laatste drie decennia ontstaan. Voor de Tweede Wereldoorlog was er slechts een handjevol genootschappen dat zich met de provinciale of lokale geschiedenis bezighield. De moderne verenigingen verschillen van gezelschappen als Gelre in de zin dat ze zich vooral richten op contemporaine geschiedenis, een veel sociaal gedifferentieerder ledenbestand hebben en zich veel meer op lokale dan op provinciale onderwerpen richten. Juist omdat duizenden mensen lid zijn van historische verenigingen is een geschiedenis van het verschijnsel zeer interessant. Door de gebruikte bronnen, vooral jaarverslagen en bestuursnotulen, blijft het openingsartikel over honderd jaar Gelre beperkt tot een weergave van voorzitterstoespraken, een lijst van excursiedoelen en een overzicht van uitgebrachte publicaties. Daardoor krijgt de lezer alleen indirect iets te proeven van de sfeer in zulk een deftig, braaf-burgerlijk gezelschap.

Dat Gelre pas in 1897 werd opgericht, wijten de auteurs aan het ontbreken van een provinciaal historisch bewustzijn - Gelderland had altijd uit verschillende kwartieren bestaan. Dat verklaart niet de afwezigheid van regionale historische verenigingen. En het lijkt ook niet voor de hand te liggen dat het provinciaal gevoel in bijvoorbeeld Utrecht of Limburg veel groter was dan in Gelderland. Nadat in de omringende provincies verenigingen waren ontstaan, kon Gelderland niet achterblijven. De nieuwe vereniging Gelre legde statutair vast dat de doelstelling van de vereniging, de beoefening van de Gelderse geschiedenis, zou geschieden door het publiceren van oorspronkelijke stukken en verhandelingen. Het laatste artikel in deze jubileumbundel gaat daar nader op in: een nauwgezet bibliometrisch onderzoek naar alle jaargangen van de reeks *Bijdragen en mededelingen van Gelre* geeft een overzicht van de onderwerpen die in de diverse jaargangen aan de orde zijn geweest, hoeveel pagina's daaraan zijn besteed, welke periode het meest is onderzocht en welke kwartieren het meest aan bod zijn gekomen.

Het tweede deel van de bundel bestaat uit biografieën van vooral archivarissen. De eerste die met een biografie is geëerd, is de ‘Gelderse Victor de Stuers’, de gemeentearchivaris van Hattem, Frederic Adolph Hoefer, geboren in 1850. Hoefer richtte de zustervereniging in Overijssel op en was een van de initiators van de oprichting van Gelre. Hoefer, een ex-militair behept met een ongelooflijke werklust, was ook de grondlegger van het wapen- en legermuseum, redde kasteel Doorwerth van de ondergang en heeft voor Hattem grote betekenis gehad. De jongst beschrevene is P.J.W. Beitjes, geboren in 1914 en archiefinspecteur in Gelderland. De biografieën zijn niet naar een duidelijk stramien opgezet, waardoor de geboden informatie zeer ongelijksoortig en soms ook ongelijkwaardig is. Van sommigen wordt

een prachtig portret geschetst, anderen komen nauwelijks uit de verf. De lengte varieert van 6 tot 27 pagina's, wat, volgens de redactie, het belang van de persoon voor de vereniging Gelre weerspiegelt. Dat is een doorzichtige smoes: P.J. Meij was 30 jaar lang secretaris van de vereniging en is slechts met een korte levensschets bedacht, terwijl het meer dan twee keer zo lange artikel over J.J.S. Sloet moet besluiten met de observatie, dat Sloet als voorzitter van Gelre nauwelijks een stempel

op de vereniging heeft kunnen drukken. Ieder die verenigingen van nabij kent, weet hoe centraal de rol van een secretaris is, al is het vaak achter de schermen.

Amusant zijn de beschrijvingen van de '*Bureau*-achtige' toestanden die in het archiefwereldje van Gelderland blijken te heersen. De territoriumafbakening, het jaloerse beschermen van het 'eigen' archief tegen nieuwelingen (vooral tegen vrouwen, zoals uit de carrière van A.J. Maris blijkt, die vooral niet aan de serieuze archieven mocht komen), het gekonkel rond benoemingen, het lijkt een Voskuil waardig. Veel van de beschreven archivarissen zijn ongetrouwd gebleven en hebben hun hele leven ingegraven tussen archiefstukken doorgebracht, die als persoonlijk bezit werden beschouwd. Hun jarenlange noeste arbeid leidde teleurstellend genoeg lang niet altijd tot een bruikbaar resultaat. Bezoekers waren ongewenst. Wat dat betreft lijkt er veel veranderd in de huidige archieven, waar de publieksondersteuning zo'n centrale rol heeft gekregen.

F. Vogelzang

A. Erftemeijer, A. Looyenga, M. van Roon, *Getooid als een bruid. De nieuwe Sint-Bavokathedraal te Haarlem* (Haarlem: Gottmer, 1997, 302 blz., *ƒ*55, -, ISBN 90 257 2869 3).

De titel *Getooid als een bruid* verwijst naar de wapenspreuk van de nieuwe Sint-Bavokathedraal in Haarlem, 'Sicut sponsa ornata'. Op haar beurt verwijst deze spreuk naar Openbaringen 21:2, waar Johannes de stad Jeruzalem uit de hemel ziet neerdalen, 'getooid als een bruid'. Volgens de auteurs moet deze tekst de bouwers van de kathedraal voor ogen hebben gestaan bij het ontwerpen en inrichten van de nieuwe Sint-Bavo. De eerste paal voor de nieuwe Sint-Bavo te Haarlem werd in 1895 in de grond geslagen en in 1930 werd de bouw van deze kathedraal, naar een ontwerp van Joseph Cuypers, voltooid. In 1898 was het eerste deel (het koor met straalkapellen) reeds gereedgekomen, zodat in 1998 de kathedraal haar honderdjarig bestaan mocht vieren. Het lag voor de hand ter ere van dit eeuwfeest een boek te doen verschijnen over de ontstaansgeschiedenis, de bouw en de inrichting van de kathedraal. Al vanaf de vroegste jaren bracht de kathedraal de pennen in beweging, pennen van critici, maar vooral ook pennen van toelichters. 'Het is waarschijnlijk eenvoudiger een boek te schrijven over de Sixtijnse kapel dan over de nieuwe Sint-Bavo. Van de waarde van de Sixtijnse kapel is immers iedereen overtuigd, terwijl de nieuwe Sint-Bavo reacties van uiteenlopende aard oproept', verzucht één van de auteurs in de slotbeschouwing (267).

Anders dan bij voorgaande publicaties hebben de auteurs van dit boek gekozen voor een kunsthistorische benadering. Daartoe is uitvoerig bronnenonderzoek gedaan in het archief van de kathedraal zelf, maar ook in het archief van de architect van de kathedraal Joseph Cuypers (berustend in het gemeentearchief van Roermond) en in diverse andere archieven. Bovendien konden verscheidene nog levende betrokkenen worden geraadpleegd. Op basis van het aldus verkregen materiaal, voor een groot deel nieuw en nooit eerder gepubliceerd, kon een veel gedetailleerder beeld van de kathedraal worden gegeven dan in eerdere publicaties. De gidsachtige opzet die deze eerdere publicaties veelal kenmerkte, werd losgelaten. Op deze manier ontstond een beschrijvende monografie over de nieuwe Haarlemse kathedraal, waarin tevens een beeld wordt geschetst van de periode waarin de kathedraal ontstond.

Hoewel gedurende ongeveer vijfendertig jaar gebouwd werd aan de kerk, is nog tot 1989 gewerkt aan de inrichting van de kathedraal, het aanbrengen van de gewenste ‘bruidstooi’. Naast Johannes Maas (beeldhouwwerk, altaren), Han Bijvoet (ramen en wandschilderingen) en de familie Brom (edelsmeedwerk) leverden diverse andere kunstenaars bijdragen, onder

anderen Jan Toorop en Mari Andriessen. In achtereenvolgende hoofdstukken worden de inrichting van de kathedraal en de gebruikte symboliek besproken aan de hand van de verschillende gehanteerde technieken, van beeldhouwkunst tot textiel en van glas in lood tot wandschilderingen. Duidelijk blijkt dat deze kerk een klerikale kathedraal is, aangezien de clerus (de bisschop, de vicaris-generaal, de plebaan of de liturgische commissie) besliste hoe de kathedraal eruit moest zien, welke heiligen er een plaats zouden krijgen en hoe zij moest worden ingericht. Dat confrontaties tussen deze klerikale eisen enerzijds en artistieke mogelijkheden en ambities anderzijds niet konden uitblijven, blijkt uit deze hoofdstukken overduidelijk. Tevens valt door de jaren heen een verschuiving waar te nemen van symbolische kunst naar werken waarbij de religieuze thematiek persoonlijker is uitgewerkt. Aan de hand van ontwerptekeningen en diverse foto's van de huidige inrichting van de kathedraal worden de verschillende aspecten van haar inrichting op overzichtelijke wijze beschreven. Bovendien is een lijst van kunstenaars en hun werk opgenomen in dit naslagwerk. Het boek wordt gecomplementeerd door een notenapparaat, een uitgebreid register, een overzicht van de gebruikte literatuur en een verklarende woordenlijst.

Het moge duidelijk zijn dat de auteurs gerekend mogen worden tot de schare bewonderaars die de nieuwe Sint-Bavokathedraal ongetwijfeld kent, getuige hun oproep om de woorden van de architect Joseph Cuypers uit 1906 ter harte te nemen: ‘Die er meer van wenscht te weten, hij ga zelf zien’. Dit doet echter niets af aan het feit dat de drie auteurs een zeer lezenswaardig boek hebben afgeleverd over één van de weinige relatief jonge Nederlandse kathedralen die niet ten onder zijn gegaan aan de voortgaande secularisatie en aan talloze interne katholieke veranderingen.

Harriët Koelewijn

K. Sluyterman, e.a., *Het coöperatieve alternatief. Honderd jaar Rabobank 1898-1998* (Den Haag: Sdu uitgevers, 1998, 408 blz., *ƒ*69,50, ISBN 90 12 08529 2).

De voornaamste boodschap - maar wellicht ook hypothese - van dit prachtig geïllustreerde boek is dat de Rabobank een bijzondere bank is, geheel anders dan andere banken. De onderhavige geschiedenis, uitgegeven ter gelegenheid van haar eeuwfeest, zou aan deze veronderstelling steun moeten geven. De geschiedenis van deze coöperatieve bank staat hier geboekstaafd in vijf chronologisch opgezette hoofdstukken, die elk een markant tijdvak beschrijven. Deze zijn symmetrisch gegroepeerd rond hoofdstuk 3, waarin de fusie van 1972 nauwgezet wordt beschreven. Het jaar 1972 is niet alleen scharnierpunt in deze bankgeschiedenis over 100 jaren, maar bovenal *l'année suprême* daarin.

Op 1 december 1972 werd de fusie tussen Raiffeisenbank - met de centrale bank in Utrecht - en Boerenleenbank - met de centrale bank in Eindhoven - een onomkeerbaar feit. Beide coöperatieve banken waren toen 75 jaar en vingen met hun samengaan een nieuwe fase in hun bestaan aan. De roepnaam werd Rabobank, omdat de officiële naam - Coöperatieve Centrale Raiffeisen-Boerenleenbank - te lang en omslachtig was voor dagelijks gebruik. Bovendien bleek de korte welluidende naam goed te vallen bij het publiek. Het jaar 1972 was daarmee niet alleen een afsluiting van 75 jaar bankieren ten plattelande, maar ook het begin van de uitdaging om van twee banken één bank met aanzien te maken. Dat dit gelukt is, belichaamt

het verschijnen van het onderhavige boek, maar bovenal de lotgevallen sinds de fusie, verhaald in de laatste twee hoofdstukken. De eerste twee hoofdstukken schetsen een beeld van de groei naar de fusie van 1972.

Anders dan de halverwege de jaren zestig door fusies gevormde Amro-bank en ABN waren de coöperatieve banken geen hiërarchisch geleide instellingen, maar samenwerkingsverbanden met aan de top de beide dienstverlenende centrales van Utrecht en Eindhoven. Tussen het neutrale Utrecht en het katholieke Eindhoven bestonden naast organisatorische, ideologische en religieuze verschillen, die in het verzuilde Nederland tot ongeveer 1960 samenwerking in de weg stonden. Deze weerstanden werden overwonnen, begunstigd door het ontzuilingsproces dat in de jaren zestig doorzette en zakelijke overwegingen tot behoud van positie. Deze waren toenemende concurrentie, stijgende kosten, bedreiging van het marktaandeel en de noodzaak van schaalvergroting om aan deze economische invloeden het hoofd te bieden. Ook persoonlijkheden, in het bijzonder de Utrechtse en Eindhovense bestuursvoorzitters Verhage en Mertens en de invloedrijke directeur Van Campen (Eindhoven) speelden een grote rol, waarbij de laatste persoonlijke ambitie opzij zette voor het zakelijk belang van samengaan van beide organisaties. De schrijvers van deze geschiedschrijving hebben door op dit soort persoonlijke details soms het volle licht te laten schijnen, de levendigheid van het boek, dat noodzakelijkerwijs ook veel droge bancaire stof vermeldt, plezierig vergroot. Belangrijker nog is dat dit persoonlijk detail de hypothese ontkracht van sommige economen dat bij bedrijvenfusies het streven naar persoonlijke macht van bestuurders vaak gewichtiger is dan economisch gewin voor het bedrijf.

Na 1973 verliep de samensmelting onverwacht voorspoedig. Het marktaandeel in de agrarische sector bleef met ongeveer 90% dominant. Toch nam het relatieve belang van de kredietverlening buiten de eigen kring toe. Ook midden- en kleinbedrijf, traditioneel vooral het werkterrein van de Nederlandse Middenstandsbank - na fusie met de Postbank in 1989 en verzekeraar Nationale Nederlanden in 1990 opgegaan in ING - werd een nieuwe groeimarkt. Er doemden echter ook donkere wolken op: het spaargeld als traditionele bron van middelen liep terug en het dienstenpakket bleef achter bij de concurrentie. De Rabo ging dan ook op het overnamepad. Ze verwierf verzekeraar Interpolis en beleggingsconcern Robeco, die beide ook op coöperatieve grondslag waren gevestigd, om aldus de dienstverlening te vergroten maar zich eveneens minder te onderscheiden van de algemene banken. Ook het buitenlands bedrijf kreeg aandacht als nieuwe activiteit. Het onderscheid met de gewone banken vervaagde allengs, zo leert vooral het laatste, niet geheel aan preken voor eigen parochie ontsnapte, hoofdstuk. Toch bleef de coöperatieve gedachte en op afstand de ideële doelstelling van Raiffeisen voortleven in eigentijdse gedaante. Deze geschiedschrijving werpt hierop het volle licht, zonder de moeizame groei naar volwaardige bank ook in illustratiemateriaal te onderbelichten.

M.M.G. Fase

H.A.M. Snelders, *De geschiedenis van de scheikunde in Nederland,* II, *De ontwikkeling van chemie en chemische technologie, 1900-1950* (Delft: Delft university press, 1997, xii + 259 blz., *ƒ*69,50, ISBN 90 407 1500 9).

Het schrijven van een overzichtswerk op het gebied van de wetenschapsgeschiedenis van de twintigste eeuw is een hachelijke zaak. In voorgaande eeuwen bleef wetenschap een zaak van enkelingen en was daardoor te overzien. Zij werd in het algemeen gedomineerd door duidelijk aanwijsbare personen en gedachten. In de twintigste eeuw wordt de wetenschap gekenmerkt door schaalvergroting en

specialisering. Zij valt uiteen in steeds meer deelgebieden. Specialismen groeien uit tot volwaardige disciplines die zelf weer opsplitsen in deelgebieden. Deze tendens wordt uitstekend geïllustreerd in het tweede deel van Snelders' geschiedenis van de scheikunde in Nederland. Deel een, dat de periode tot 1900 behandelde, besloeg nog een periode

van drie eeuwen. Deel twee brengt het verhaal slechts vijftig jaar verder. De behandeling van de negentiende eeuw bezat als vanzelf samenhang vanwege de dominerende positie van de beide groten, J.H. van 't Hoff en H.W. Bakhuis Roozenboom. De geschiedenis in de twintigste eeuw laat een steeds groeiend aantal scheikundige leerstoelen en laboratoria zien, die grotendeels onafhankelijk opereren. Uiteraard wordt hier veel verdienstelijk werk verricht, maar dat vertoont verder weinig eenheid of samenhang.

In deze situatie is het erg moeilijk om door de bomen het bos te blijven zien. De door Snelders verkozen aanpak is ook niet bijzonder geëigend om alsnog een zekere eenheid aan te brengen. Zijn boek is toch vooral een overzicht van de scheikunde aan de universiteiten, en dan vooral van de verschillende scheikundigen die in Nederland een leerstoel hebben bekleed. Zij worden allen met pijnlijke nauwgezetheid opgesomd. Snelders beschrijft hun carrières, vermeldt hun leerlingen, geeft de titels van hun belangrijke werken, en legt uit wat hun bijdrage tot de chemische wetenschap is geweest. Dat doet hij overigens zeer helder en beknopt. Uiteraard vallen er de nodige scheikundige termen, maar voor al te gedetailleerde technische uiteenzettingen hoeft de niet-ingewijde niet bang te zijn. De bronnen voor het verhaal bestaan ook niet alleen uit vaktechnische werken. Snelders maakt kwistig gebruik van publicaties met een meer algemene strekking als oraties en herdenkingsredes, wat de leesbaarheid zeker ten goede komt.

Als naslagwerk op dit beperkte gebied is dit boek ongetwijfeld heel geschikt, maar in zijn ijver om niemand over te slaan besteedt Snelders weinig aandacht aan de grote lijn. De gesignaleerde tendens tot schaalvergroting, specialisering en professionalisering bijvoorbeeld krijgt alleen in een soort inleiding enige aandacht. Het betreffende hoofdstuk, ‘De institutionalisering van de scheikunde in Nederland’, is bovendien vooral gewijd aan de lotgevallen van de (sinds 1953 Koninklijke) Nederlandse chemische vereniging, in wier opdracht het boek geschreven werd. Nu laat zich de geringe aandacht voor deze algemene tendensen nog wel verdedigen, aangezien dit probleem de scheikunde zelf ver overstijgt. Bedenkelijker is dat ook de in de titel geformuleerde pretentie als zou het boek tevens de ontwikkeling van de chemische technologie in Nederland beschrijven, niet wordt waargemaakt. Het staat buiten kijf dat het samengaan van wetenschap en industrie een belangrijke twintigste-eeuwse tendens vertegenwoordigt die zeker op de scheikunde een zwaar stempel heeft gedrukt. De scheikundige technologie staat echter weggedrukt in het slothoofdstuk, en dit gaat dan nog grotendeels over de betreffende leerstoel aan de TH Delft. Aan de belangrijkste industrielaboratoria, of eigenlijk meer aan de chemici die daar werkzaam waren, worden slechts enkele pagina's gewijd. Meer fundamentele vragen worden niet aan de orde gesteld. De lezerskring voor dit boek zal al met al toch wel voornamelijk beperkt blijven tot de leden van de Koninklijke Nederlandse chemische vereniging, die hier een indrukwekkende lijst van te eren voorgangers aantreffen. De eenvoudige historicus vindt weinig van zijn gading.

Rienk Vermij

S. de Schaepdrijver, *De Groote Oorlog. Het Koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam: Atlas, 1997, 366 blz., *ƒ*49,90, ISBN 90 254 2432 5).

Voor het eerst sinds heel lang is er weer een overzichtswerk verschenen betreffende het Belgische aandeel in de Eerste Wereldoorlog. De Schaepdrijver schetst op trefzekere wijze hoe Jan met de pet en Jan met de helm de gevechten, het frontleven en - niet te vergeten - de al even akelige bezetting ervoeren. Haar literatuuronderzoek is omvangrijk, waarbij zij ook intussen vergeten egodocumenten en literaire bronnen zeer nuttig aanwendt. Het is een indrukwekkende

synthese geworden die bovendien toegankelijk is voor het grote publiek. Dat is geen geringe verdienste.

Een van de sterke punten van dit boek is de bestendige aandacht voor het wedervaren van de gewone man. De keerzijde is dat De Schaepdrijver de voortdurende machtsstrijd binnen de Belgische elites soms wat uit het oog verliest. Nochtans heeft ze wel veel aandacht voor de Vlaamse beweging in die tijd: voor de 'frontbeweging' in het leger en voor het 'activisme' in het bezette land. Over koning, regering, legerleiding enzovoorts vernemen we echter niet veel. Daardoor heeft ze onvoldoende gezien hoezeer bijvoorbeeld de frontbeweging zich opwierp als een tegen-elite met vergaande machtsaspiraties tegenover de regering en tegenover het officierenkorps. Dat lokte repressieve acties uit. Om te overleven koos de beweging openlijk de Duitse kant en stuurde delegaties naar de Duitse linies. Die overlopers moesten het activisme in het bezette land gaan versterken en vanuit de Duitse stellingen anti-Belgische propaganda maken onder de Vlaamse soldaten.

De Schaepdrijver schat het activisme correct in als een met handen en voeten aan de bezetter gebonden beweging. Maar omdat haar archiefonderzoek beperkt is, trapt ze wel eens in de val van de latere interpretaties. Dat geldt bijvoorbeeld voor de communistische verzetsheld en slachtoffer van de Duitse concentratiekampen in 1940-1945, Jef van Extergem. De linkse Van Extergem wordt door haar geschetst als een pacifist die een relatief grote afstand bewaarde tot het bezettingsregime. Dat was echter slechts een scherm dat zijn werkelijke inzet moest maskeren. Hij had in 1918 een voltijdse baan als chef van de dienst volksvergaderingen voor de provincie Antwerpen. Hij deed met bijzonder veel overtuiging aan propaganda en aarzelde niet om over te gaan tot verklikkingen van anti-activistische patriotten, waarbij van de bezetter verwacht werd dat hij deze mensen zou straffen of 'verwijderen'. Zijn afgeven op het Pruisisch militarisme diende vooral om zijn andere uitlatingen en stellingen aanvaardbaar te maken. Die hadden ten doel zijn lezers en toehoorders naar het activisme te lokken door ze op te zetten tegen de Belgische regering.

Zij laat zich ook vangen in het geval van de literaire coryfee Pol van Ostaijen. Deze begenadigde dichter uit de avant-garde wordt beschouwd als een antimilitarist en een voorloper van de overtuiging dat deze oorlog slechts een absurde en zinloze slachtpartij was. In werkelijkheid wilde Van Ostaijen tijdens de bezetting zijn royale levensstijl aanhouden, terwijl de gruwelijke verarming en de plunderingen door de Duitsers tal van mensen rondom hem tot de bedelstaf veroordeelden. Daarom stond hij op de eerste lijst van activistische kandidaat-rijkswachters die aan de Duitsers werd voorgelegd. Van Ostaijen, met zijn ervaring als simpele klerk op het Antwerpse stadhuis, dienst militie, werd daarop aangeduid als een van de officieren; meer bepaald kapitein-adjudant met de verantwoordelijkheid over de administratie van het korps. Hij wist heel goed dat een dergelijke activistische rijkswacht een repressieapparaat tegenover zijn medeburgers moest worden. Als de Duitse legers standhielden en de zogenaamde Vlaamse zelfstandigheid meer perspectief zou krijgen, mocht ook die rijkswacht rekenen op uitbreiding. Dan zat hij gebeiteld, netjes in uniform, met promoties in zicht en een royale wedde.

Deze twee voorbeelden maken duidelijk dat er nog heel wat gegevens op te delven zijn en dat we nog komaf moeten maken met tal van verkeerde of verbloemende voorstellingen. Onderhavig boek kan overigens perfect dienen als stimulans tot verder onderzoek.

De Schaepdrijver noemt haar boek terecht *De Groote Oorlog*. Zo heette hij voor de tijdgenoten. Zij hadden allen het gevoel dat er nu een oude wereld in scherven lag, onherstelbaar. De Belgen leden vreselijke verliezen, zowel materieel als

emotioneel. Maar de oorlog was ook een machtsstrijd onder landgenoten die dapper werd aangevuurd door de Duitsers. De (bijna) unanieme vaderlandse vreugde-uitbarsting van na de wapenstilstand op 11 november 1918 kon de wrok die daaruit voortvloeide, niet lang verdoezelen. Die wrok droeg sterk bij tot het verloop van de

tweede Duitse bezetting die in 1940 begon. Die zou de Belgische burgers nog veel meer tegen elkaar opzetten en uitlopen op moordpartijen en massale deportaties. Wie dit boek gelezen heeft, zal beseffen waarom deze generatie zoveel bitterheid meedroeg, haar aan haar kinderen doorgaf, en daarvan de wrange vruchten plukte tijdens de komende decennia. Ook nu worden de institutionele hervormingen en de conflicten tussen de diverse natiegevoelens binnen België nog altijd beïnvloed door de trauma's van 1914-1918.

Luc Vandeweyer

K. Verhelst, met medewerking van R. van Laere, *De Eerste Wereldoorlog in Limburg. Verslagen*, I, II (Limburgse documenten I-viii; Hasselt: Provincie Limburg, Culturele aangelegenheden, 1997, 1029 blz., ISSN 0772-3830).

De pastoors en kloosters in België werd na afloop van de Eerste Wereldoorlog allemaal gevraagd om een verslag over het oorlogsverleden van hun parochie op te stellen. Die verslagen moesten dienen om de geschiedschrijving over de schokkende oorlogsjaren te stofferen. Ze kregen een lijstje toegestuurd met vragen die ze moesten beantwoorden. Achteraf werd echter niet veel aangevangen met deze gegevens. De provincie Limburg besloot tot het integraal uitgeven van de verslagen afkomstig van haar grondgebied.

De parochiepriesters waren natuurlijk bevoorrechte getuigen. Weinigen waren zo op de hoogte van het reilen en zeilen in hun omgeving als zij. Maar ook is het duidelijk dat de kerk er goed wilde uitkomen. En natuurlijk werden al deze getuigen en hun opdrachtgevers, de bisschoppen, sterk beïnvloed door het tijdsklimaat van kort na de wapenstilstand. De meeste pastoors speelden resoluut op veilig. Zo valt het op hoe veel van hen voornamelijk aandacht hebben voor de gevechten in de beginperiode met zijn vele doden en vernielingen, daarna voor de tragische wegvoering van de dwangarbeiders, de opeisingen, boetes en plunderingen en natuurlijk de gedegenereerde toestand van het aftrekkende Duitse leger in de herfst van 1918 en de vreugde om het verschijnen van de eerste Belgische soldaten.

De inleiding bij een dergelijke bronnenuitgave is dan van groot belang. Die moet de lezer de nodige achtergrond geven om de voorliggende documenten correct te begrijpen maar ook aangeven waarom er hiaten optreden. Daaraan ontbreekt het enigszins. Prof. dr. Alex Vanneste blijft bijvoorbeeld erg op de vlakte wanneer hij het heeft over de activisten, de Vlaamsgezinden die ingingen op de lokkende *Flamenpolitik* die de bezetter voerde. Hij stelt het bijvoorbeeld voor alsof het activistische weekblad *De bode van Limburg* door Vlaamsgezinden werd gesticht. In werkelijkheid waren dat stromannen en had de Duitse persverantwoordelijke luitenant Krause alle touwtjes in handen. Zo neemt hij ook de activistische voorstelling over dat er bij de zogenaamde volksraadpleging, begin 1918, 3625 Limburgse ‘kiezers’ hun steun betuigden aan de collaborerende zogenaamde Raad van Vlaanderen. De provinciale propagandaverantwoordelijke van deze raad, Jan Borms, bekende in een brief aan zijn chefs dat er slechts 1172 toehoorders waren en die waren niet eens allen gunstig gezind.

Er werd de priesters ook uitdrukkelijk gevraagd naar daden van vaderlandsliefde - of het gebrek daaraan. Hier stootte bisschop Rutten echter op een muur: slechts heel weinig parochieherders brachten de flamingantische collaboratie ter sprake.

In Limburg bestond die immers vrijwel geheel uit militante katholieken. Wel hadden ze het over het verval van de goede zeden en de verwildering van de jeugd. Her en der werden er ‘Pruiskens’ geboren bij vrouwen die zich hadden overgegeven aan de bezetter. Met de vinger wijzen naar deze ‘gevallen’ vrouwen was vrij gemakkelijk. Hoe was het echter gesteld met het oorlogsgedrag van de betrokken

verslaggevers, de parochiepriesters? Per slot van rekening vormden zij de ruggengraat van het vooroorlogse flamingantisme in de provincie. Ze waren dus in principe aanspreekbaar voor het activisme. Daarover vernemen we niets.

In het verslag van Beringen, gelegen in de koolmijnregio, krijgt priester Jozef Geurts, die de katholieke middelbare school aldaar leidde, lof voor zijn houding bij de inval. Daarna waren er geen 'plichtverzakingen' te noteren op wat handelaars, herbergiers en enkele vrouwen na. Tot zover de priester. Boeiend is dat de uitgevers ook een Berings pamfletje afdrukken dat stelde dat Geurts 'zich door het activisme heeft laten meeslepen'. De opstellers hadden gelijk. De priester trad inderdaad op als raadgever bij het inrichten van het activistische propagandanetwerk in de provincie. Maar daarover wilde de verslaggever het duidelijk niet hebben.

Er ontbreken enkele belangrijke parochies maar in de vele honderden bladzijden lectuur wordt slechts zeer zelden iets gezegd over een activist. En dan nog vaak enkel om de betrokken persoon in bescherming te nemen. Van Joseph de Wit, kapelaan in Paal, nadien in Meeuwen, wordt nadrukkelijk vermeld dat hij deelnam aan de gevechten in Luik als brancardier. Maar geen woord over het latere optreden van de man op activistische *meetings* en zijn dienstbetoon via zijn activistische contacten in Brussel. Dat dienstbetoon moest nochtans de bevolking gunstig stemmen tegenover het activisme.

Jan Borms stelde in zijn verslagen dat vele pastoors het activisme binnenskamers gunstig gezind waren. Weliswaar slechts voor zover zich dat niet al te pro-Duits en anti-Belgisch toonde en voorzover het een katholieke kleur aannam. In zijn eigen woorden: 'In Limburg zijn de priesters de beste activisten; dagelijks ontvangen wij op het bureel het bezoek van priesters. De statistiek der twee arrondissementen gaf ons 180 activistische priesters tegen 53 passieven en tegenstrevers'. Hij zal zonder twijfel overdreven hebben maar feit is dat de neiging tot een activistisch engagement bestond en met die voorkeur vanwege een aantal priesters moet rekening gehouden worden bij gebruik van deze verslagen.

Luc Vandeweyer

W. Otterspeer, J. Schuller tot Peursum-Meijer, *Wetenschap en wereldvrede. De Koninklijke akademie van wetenschappen en het herstel van de internationale wetenschap tijdens het interbellum* (Bijdragen tot de geschiedenis van de Koninklijke Nederlandse akademie van wetenschappen I; Amsterdam: Koninklijke Nederlandse akademie van wetenschappen, 1997, 253 blz., ƒ59,-, ISBN 90 6984 155 X).

Eén van de grootste misverstanden betreffende het verschijnsel wetenschap is de gedachte dat wetenschap en samenleving ooit gescheiden werelden waren. In feite heeft de beruchte ivoren toren nooit bestaan. *Wetenschap en wereldvrede* laat dat nog eens treffend zien. Het boek concentreert zich weliswaar op het interbellum, maar schetst ook hoe wetenschap en nationalisme sinds de negentiende eeuw verknoopt zijn geraakt. Uiteraard geeft de Eerste Wereldoorlog de uitkomst van dat proces het scherpst weer. Met name de *Aufruf an die Kulturwelt*, het manifest van 93 Duitse geleerden uit 1914 waarin de Duitse schuld werd ontkend, is daarvan een voorbeeld. Hoezeer echter de wetenschap daarnaast ook internationaal geworden was, werd meteen na de oorlog duidelijk in de 'monumentale inspanning' om de wetenschappelijke wereld weer te organiseren.

Wetenschap en wereldvrede wil aantonen hoezeer Nederlandse geleerden zich hebben ingespannen om de centrale mogendheden, met name Duitsland, weer in de internationale wetenschappelijke gemeenschap op te nemen. De auteurs menen dat in de buitenlandse literatuur

die bijzondere rol niet voldoende uit de verf komt. Nederland wijkt volgens hen ook af van het patroon. Hier hield de politiek zich afzijdig en speelden generatieverschillen tussen wetenschapsbeoefenaren geen rol in de beoordeling van het probleem. Van belang was wel, zoals in een aantal andere landen, dat wetenschap functioneerde als *Macht-Ersatz*: het gaf een klein land de gelegenheid een positie te verwerven op het internationale podium. Als bewijs geldt Van Vollenhovens bekende brochure *De eendracht van het land.*

Nog voor de oorlog goed en wel was afgelopen, werd duidelijk dat met name de Franse en Belgische geleerden niet langer met de centralen wilden samenwerken in de in 1899 opgerichte Association internationale des académies. In plaats daarvan werd eind 1918 een International research council opgericht die vanaf 1919 permanent in Brussel werd gevestigd. Aanvankelijk werden daarin geen neutrale landen toegelaten vanwege hun contacten met Duitsland tijdens de oorlog. De vrees bestond ook dat de neutralen op hun beurt zouden proberen de centralen binnen te halen.

Die vrees was terecht, zoals het Nederlandse voorbeeld aantoont. Zodra de Koninklijke akademie was toegelaten tot de IRC (sinds de vestiging in Brussel in het Frans CIR geheten) gedroeg zij zich als middelaar tussen de beide kampen. Met name Lorentz was hierbij een centrale figuur door zijn groot wetenschappelijk prestige en zijn talloze internationale relaties. Belangrijk was om van de Duitse geleerden enige toegevendheid te verkrijgen. Zij bleven echter stevig vasthouden aan een herrijzing van de oude Association en namen eveneens niets terug van de *Aufruf* uit 1914. Talloze brieven en reizen werden gespendeerd aan het bijeenbrengen van de partijen. Het succes was echter minimaal. Met name het feit dat de Duitse academies eisen bleven stellen ten aanzien van hun terugkeer in de internationale gemeenschap maakte het er niet gemakkelijker op.

De beste weg voor toenadering bleek de omweg te zijn. Op het moment dat er nog veel energie gestoken werd in toetreding van de centralen tot de CIR ontmoetten geleerden elkaar al wel op internationale congressen. Ook hier speelden Nederlanders een belangrijke rol. Een fraai voorbeeld van hun vindingrijkheid is de toekenning in 1928 van een eredoctoraat aan een Duitse astronoom die te oud was om de bul in ontvangst te komen nemen. Uiteindelijk lukte het om Duitsland tot de CIR te laten toetreden, maar toen was het al 1935. En op dat moment waren er inmiddels redenen genoeg om juist geen toenadering meer te willen.

Wetenschap en wereldvrede geeft een gedetailleerd relaas van de Nederlandse inspanningen om de centralen weer hun plaats in de wetenschappelijke gemeenschap te laten innemen. In hun ijver de omvang van de Nederlandse rol te beklemtonen verdwijnt echter de inzet van andere landen een beetje uit het zicht. Interessanter dan deze detailkritiek is echter dat het boek niet blijft steken in de opsomming van correspondenties en reisberichten. De grote lijn wordt niet vergeten: het laatste hoofdstuk spreekt van een heroriëntatie van de Nederlandse wetenschap. Met Van Vollenhoven spreken de auteurs over een ‘zelfbevrijding van de Duitse wetenschap’. Door zich als het ware over Duitsland te ontfermen, emancipeerde de Nederlandse wetenschap zich daarvan. De vraag is echter of Van Vollenhoven het juist heeft gezien: was het wel een zelfbevrijding? Als men ziet, zoals dit boek duidelijk aantoont, dat al in 1918 de Verenigde Staten in feite dicteren hoe de organisatie van de wetenschappen geregeld zal zijn, dan is de vraag hoeveel ‘zelfbevrijding’ hier aan de orde is. De uiteindelijke conclusie dat een nieuwe, Angelsaksisch getinte, afhankelijkheid het ontstane gat opvulde is dan ook terecht.

Leen Dorsman

M. Smits, *Een aardse geschiedenis. De ABTB in dienst van boeren en tuinders 1917-1997* (KDC Bronnen en studies XXXIV; Nijmegen: Valkhof pers, 1997, 338 blz., *f*69,-, ISBN 90 5625 018 3).

De Aartsdiocesane boeren- en tuindersbond (ABTB) gaf met het oog op zijn opheffing in 1997 opdracht aan het Katholiek documentatiecentrum om zijn geschiedenis vast te leggen. De ABTB was de bond voor katholieke boeren in het noorden, oosten en midden van Nederland. Bij het Katholiek documentatiecentrum zijn de afgelopen jaren diverse jubileumboeken verschenen over katholieke landbouwbonden. Zo promoveerde Smits in 1996 op de Katholieke Nederlandse boeren- en tuindersbond.

De ABTB werd voorafgegaan door algemeen-christelijke provinciale boerenbonden die actief waren van 1896 tot 1917. De oprichting van de katholieke ABTB in 1917 betekende een verdere verzuiling. In veel plaatsen waar een boerenbond-afdeling werd omgezet in een ABTB-afdeling, werd de bestaande samenwerking met niet-katholieke boeren stopgezet. Hiervoor was soms grote aandrang van leidende katholieken nodig. Overal in het grote werkgebied van de bond bestond een niet-katholieke meerderheid. Aan de diepere oorzaken en de werking van de verzuiling bij de ABTB is in het onderzoek weinig aandacht besteed.

Een belangrijk onderdeel van de ABTB vormden de economische instellingen zoals coöperaties die betere inkoopprijzen bedongen voor meststoffen, zaaigoed en veevoer. Verder was de bond onder meer betrokken bij slachthuizen en eierveilingen. Naast de economische instellingen deed de ABTB veel aan dienstverlening, zoals verzekeringen, boekhoudkundige hulp, proefboerderijen, sociaal-economische voorlichting en belangenbehartiging. De bond voerde het beheer over talloze landbouw- en huishoudscholen. Veel economische en dienstverlenende instellingen verzelfstandigden zich uiteindelijk of gingen, als dat meer winstgevend was, samen met niet-katholieke instellingen. Bij duidelijk economisch voordeel werd de verzuiling wel overbrugd. De veranderingen in de landbouw maakten diverse organisatorische vernieuwingen bij de ABTB nodig. In 1997 ging de bond met andere verzuilde landbouworganisaties op in de nieuwe landelijke Land- en tuinbouworganisatie (LTO).

De auteur verdeelt het bestaan van de ABTB in drie perioden: 1917-1941, 1945-1965 en 1965-1997. In 1941 werd de ABTB onder het Nazi-bewind gelijkgeschakeld. De economische instellingen van de bond bleven echter bestaan. Helaas wordt deze oorlogsperiode grotendeels overgeslagen. Over de economische positie van de ABTB-leden tijdens de oorlogsjaren bijvoorbeeld komt de lezer niets te weten. De tekst is erg beschrijvend. Er is grote aandacht voor organisatorische verwikkelingen en er zijn veel citaten van ABTB-bestuurders die wel gemist kunnen worden, maar er wordt te weinig geanalyseerd. Terloops vermeldt de auteur dat in 1944 door oorlogshandelingen vrijwel het hele archief van het hoofdkantoor in Arnhem verloren ging. Nergens gaat hij in op de gevolgen daarvan voor het onderzoek.

De publicatie besluit met een afkortingenlijst, notenapparaat, bronnenoverzicht, literatuurlijst, bijlagen en register. Verspreid door het boek staan korte stukken in kaders. Ze hebben nauwelijks bronvermelding en ze zijn geschreven door twee niet nader geïntroduceerde auteurs. Zo behandelen 21 stukjes de geschiedenis van een ABTB-afdeling. Andere thema's zijn onder meer de imkersbond en de bedevaarten. 49 Kaderteksten bevatten biografietjes van leidende personen in de ABTB. Niet onderzocht worden de bestuursleden als groep; uit welk milieu kwamen ze, wat was hun economische positie, waren er concentraties in hun geografische herkomst? Welke andere maatschappelijke posities bekleedden ze?

Het boek bevat veel foto's. Behalve de ABTB en zijn activiteiten tonen ze het dagelijkse boerenwerk. Hoewel het onderzoek tot 1997 doorloopt, geven de foto's een verouderd en idyllisch beeld van de landbouw. Afbeeldingen ontbreken van moderne pluimvee- en varkensstallen, kistkalveren, het gebruik van farmaceutica bij dieren en van chemische bestrijdingsmiddelen

in de landbouw. De foto's tonen mooie oude boerderijen, cultuurlandschappen en sfeervolle oude ambachten op het land.

Volgens de auteur bestond er in de bond altijd spanning tussen moraal en economie. ‘Wat ons in dit boek te doen staat is na te gaan in hoeverre de ABTB erin is geslaagd om de morele en economische aspecten in evenwicht te houden’ (13). Helaas ontbreekt het gegeven dat Nederland een van de grootste landbouwexporteurs ter wereld is geworden, mede mogelijk door een enorme grondstoffenimport, van onder meer veevoer uit ontwikkelingslanden. Ook is er geen aandacht voor de export van door de overheid gesubsidieerde landbouwoverschotten naar ontwikkelingslanden. Opvallend is de op zichzelf staande afsluiting van de publicatie, waarin de auteur stelt dat de landbouw geconfronteerd wordt met een nieuwe moraliteit, die ‘boeren en tuinders [dwingt] rekening te houden met ecologische waarden, het welzijn van dieren te verbeteren en veilig voedsel te produceren. De land- en tuinbouw kan het zich steeds minder veroorloven zich buiten de samenleving te plaatsen’ (284).

Een nadeel van een organisatiegeschiedenis als deze is het beperkte perspectief. De ABTB was onderdeel van een mondiaal krachtenveld. De relatie met andere actoren zoals bedrijfsleven, overheden, landbouwbonden, boeren en consumenten komt door de gekozen opzet weinig of niet aan bod.

Mark van Deursen

H. Pijfers, J. Roes, *Memoriale. Katholiek leven in Nederland in de twintigste eeuw* (Zwolle: Waanders, 1996, 398 blz., *ƒ*115,-, ISBN 90 400 9723 2).

In een parochie worden de belangrijkste feiten en gebeurtenissen opgeschreven in een *liber memorialis* of memoriale. De titel van de hier te bespreken uitgave verwijst naar deze traditie. Het betreft hier geen traditionele kerkgeschiedenis, want in dit boek staat het (geloofs)leven in de parochies centraal, dat aan de hand van tekstfragmenten en foto's wordt behandeld. Voor de samenstelling van dit boek hebben de auteurs Pijfers en Roes dankbaar gebruik gemaakt van diverse memoriales. Deze dienden vervolgens op hun beurt als richtlijn bij het opsporen van het overige bronnenmateriaal, met name relevante foto's en teksten. Daarnaast is veelvuldig gebruik gemaakt van parochiegedenkboeken en zijn allerhande teksten opgenomen (een interview, een romanpassage) die een persoonlijk verhaal vertellen bij de foto's. Zo ontstond een vervolg op *Het rijke roomsche leven* van Michel van der Plas uit 1963, waar Herman Pijfels ook reeds indirect bij betrokken was.

Het boek is ingedeeld in drie delen en wordt afgesloten met een bronnen- en literatuuroverzicht, enkele statistische gegevens omtrent het katholicisme in Nederland en een register. Ieder deel wordt voorafgegaan door een beknopte inleiding. Het eerste deel beslaat de periode 1920 tot 1945 en heeft als titel ‘Wij roomsen’. In deze jaren gaf het rooms-katholieke volksdeel op allerlei manieren vorm aan zijn sterk gestegen zelfbewustzijn. Helaas wordt nergens uitgelegd waarom juist in deze periode dit zelfbewustzijn zo toenam. Uit veel foto's blijkt dat men ‘roomsch in alles’ wilde zijn en wellicht was dit ook een betere titel geweest voor dit deel.

In de jaren na de Tweede Wereldoorlog maakte het vooroorlogse ideaal van ‘roomsch in alles’ plaats voor het streven als ‘Gods volk onderweg’ te zijn. Het

tweede deel van *Memoriale* heeft dan ook als titel ‘Onderweg’ meegekregen en beschrijft de twintig jaren na 1945. Deze periode wordt gekenmerkt door herstel van de oorlogsschade en vernieuwing. Foto's van de bouw van nieuwe kerken en van talloze activiteiten, zoals bijvoorbeeld het jeugdwerk, hebben in dit deel een plaats gekregen.

De trend van vernieuwing en onvermijdelijke polarisatie zette zich door in de derde periode (1965-heden), die de titel ‘Kruispunt’ heeft gekregen, omdat de kerk zich op verschillende terreinen (de liturgie, de vrouw in de kerk) op een kruispunt bevond van historische en toekomstige ontwikkelingen. Volgens de samenstellers van *Memoriale* staat de katholieke kerk de laatste jaren zelfs op het meest existentiële kruispunt uit haar geschiedenis: de overgang van herleving naar overleving. Opvallend in dit deel zijn de vele foto's waaruit blijkt dat vrouwen niet alleen buiten, maar ook in de kerk een belangrijke rol vervullen. Het feit dat voor dit deel ook geput kon worden uit de bijdrage van vrouwelijke fotografen, die in de overige twee delen vrijwel ontbreken, maakt dat in dit deel andere aspecten van het roomse parochieleven belicht worden dan in de voorgaande delen.

Met dit boek hebben Pijfers en Roes een veelomvattend memoriale samengesteld, dat een gedetailleerd beeld geeft van het leven in katholiek Nederland in deze eeuw. Dat dit beeld door de gekozen opzet fragmentarisch en onvolledig is, onderkennen zij zelf reeds in de inleiding (11). Per periode zijn de foto's thematisch geordend en de gebruikte thema's omvatten veel facetten van het katholieke leven, van sacramenten, priesterwijdingen, zusters, bedevaarten, nieuwe bisdommen tot de relatie met Rome toe. Helaas is door de gekozen lay-out het thema als voettekst wel erg klein aanwezig op de desbetreffende pagina('s). Schitterende foto's hebben een plaats gevonden in dit beeldverhaal, zoals de foto op bladzijde 190 van een oudere dame op weg naar de hoogmis en de foto van een pater op straat in gesprek met een parochiaan op bladzijde 249. Een portretfoto van bijvoorbeeld het echtpaar Derksen (339), dat met de opbrengst van de verkoop van zijn bungalowpark diverse geloofsactiviteiten financierde, lijkt daarnaast erg saai.

Tot slot mag nog een kleine kritische kanttekening niet ontbreken. De gegeven informatie en de foto's veronderstellen katholieke voorkennis, en het is jammer dat de samenstellers van dit bijzondere boek op deze manier hun doelgroep hebben versmald. De niet-katholiek voelt zich soms in de kou staan bij het bekijken en lezen van dit beeldverhaal, dat voor de katholiek een feest van herkenning zal zijn.

Harriët Koelewijn

R. Witte, *De Indische radio-omroep. Overheidsbeleid en ontwikkeling 1923-1942* (Dissertatie Vrije universiteit Amsterdam 1998; Hilversum: Verloren, 1998, 202 blz., *ƒ*39,-, ISBN 90 6550 590 3).

‘Hallo Nederlandsch-Indië, hier PCVJJ, de kortegolfzender der Philips-Laboratoria, Eindhoven, Holland’. Met die nuchtere aankondiging begon op 11 maart 1927 de PHOHI (Philips omroep Holland Indië) haar allereerste overzeese uitzending. De ontvangst in Indië was een ontroerende gebeurtenis; voor het eerst werd de stem van het moederland in de kolonie gehoord. Aangrijpend waren de woorden waarmee de NIROM (Nederlands-Indische radio-omroepmaatschappij) op 8 maart 1942 uit de lucht ging: ‘Wij gaan sluiten nu. Vaarwel, tot betere tijden. Leve de Koningin’. Dat die inmiddels gevleugelde woorden bij zovelen in het geheugen werden gegrift zegt iets over de zeggingskracht die het medium radio voor de verspreid wonende Europeanen in de koloniale samenleving kon hebben. Voor de Indische omroep is veelzeggend dat dit roemloos einde het enige werkelijk gedenkwaardige moment is uit haar roemloze geschiedenis.

Het proefschrift van Witte over de Indische omroep doet uit de doeken hoe de mogelijkheden van het medium radio al vanaf het beloftevolle begin werden vermalen tussen de autoritaire bureaucratie en de cultuurbotte bevolking. Evenals alle andere media werd de radio door het

koloniale publiek gewaardeerd als oppervlakkig vermaak, en door de overheid als bedreiging van de openbare orde gevreesd en gebreideld. Om dat kader duidelijk te maken opent Witte met een hoofdstuk over de onvrijheid van drukpers, nieuwsgaring en meningsuiting, voor Europeanen zo goed als voor Indonesiërs. Interessant is het stuk over de persbureaus. Uit zijn behandeling van de begunstiging van het Indische ANETA (Algemeen nieuws- en telegraafagentschap) en de tegenwerking van het ANP (Algemeen Nederlands persbureau) komt scherp de overzee zo sterk gevoelde en gevoede belangentegenstelling tussen moederland en kolonie tot uitdrukking. Deze spanning was ook bepalend voor de ontwikkeling en de activiteiten van de Nederlandse PHOHI (vanaf 1927) en de Indische NIROM (vanaf 1934), die samen de Indische omroep uitmaakten.

De PHOHI was voortgekomen uit de handelsbelangen van Philips en een aantal toonaangevende koloniale ondernemingen op het gebied van bankwezen, handel en scheepvaart. Inhoudelijk moest de zender de kolonisten een cultureel en politiek neutraal antwoord geven op het Indonesisch nationalisme. De commerciële zender werd al meteen inzet van de strijd van de Nederlandse omroepverenigingen. De PHOHI-zender kreeg in 1927 slechts machtiging voor proefuitzendingen, zodat in de beginjaren alleen delen van muziekstukken en lezingen werden uitgezonden. In 1930 bevochten de omroepen een deel van de zendtijd, wat voor Philips reden was de zender te sluiten. Na de heropening in 1933 maakten de omroepen nauwelijks gebruik van de toegemeten zendtijd. Het beleid van de Indische regering was geheel gericht op het blokkeren en neutraliseren van politieke berichtgeving, en met succes. De ‘mir nichts dir nichts’-strijd tussen het koloniaal en commercieel neutralisme en het politiek sektarisme van de Nederlandse omroepen en de nationale politiek leidde tot een geleidelijke vermindering van de rol van de PHOHI in de koloniale en wereldomroep. In mei 1940 werd de PHOHI-zender door het Nederlandse leger opgeblazen.

Uit voorstellen van de kant van enkele particuliere bedrijven, waaronder NV Philips radio, de PHOHI en ANETA, kwam eind 1928 de NIROM tot stand, met als doel de ontwikkeling van een landelijke omroep in Nederlands-Indië. De NIROM verkreeg van de koloniale overheid een exclusieve zendmachtiging, die zo was ingericht dat de winstgevendheid van de onderneming en het staatsbelang beide werden gewaarborgd. Dit gebeurde onder meer door koppeling van een luistervergunning aan een omroepbijdrage aan de NIROM en vanzelfsprekend een strikt regeringstoezicht op de inhoud van de programma's.

Net als PHOHI richtte de NIROM zich op de Europese bevolkingsgroep. Beide, moeizaam samenwerkende, zenders droegen bij aan de bestaande tendens van versterking van de band met het moederland en vervreemding van de Indonesische samenleving. Daarbij dienden wel de nationale euvelen van democratie en verzuiling te worden weggefilterd. Het alleenrecht van de NIROM voorkwam ongewenste verdeeldheid en vergemakkelijkte regeringscontrole op de programmering en heruitzending van omroepstof uit Nederland. Overigens ontwikkelde de NIROM op aandrang van Indonesische luisteraars en in samenwerking met Indonesische omroepverenigingen een ‘oosterse’ programmering. Al gauw was het aantal luistervergunningen van Indonesiërs groter dan dat van Europeanen. Kenmerkend voor de koloniale apartheid was dat deze oosterse programma's aanvankelijk na de westerse uitzendingen werden uitgezonden maar al gauw via aparte zenders. In maart 1937 werd zelfs een aparte Oosterse omroepvereniging PPRK (Perkataan perhimpoenan radio ketimoeran) opgericht, die eind 1940 met eigen uitzendingen begon. Witte vat het kernachtig samen: de boodschap kwam uit een verdeelde organisatie en was bestemd voor een verdeelde bevolking. Na de oorlog zouden

voor PHOHI noch NIROM ‘betere tijden’ wederkeren; de PPRK groeide uit tot de republikeinse nationale radio-omroep.

Witte roept in zijn geschiedenis van de Indische omroep niet bepaald het beeld op dat ginds

iets groots werd verricht; het is eerder een droefstemmend relaas van gemiste kansen op het gebied van communicatie voor cultuuroverdracht en nationale ontwikkeling. In overeenstemming met het reactionaire, post-ethische klimaat van de depressiejaren werd alles ondergeschikt gemaakt aan korte-termijn economisch belang en politieke ordehandhaving. Wegens de krampachtige gezagshandhaving was Nederlands-Indië het laatste land ter wereld dat het radioluisterverbod ophief. Omwille van de krantenbedrijven mocht de radio pas berichten uitzenden, nadat ook alle kranten de ANETA-berichten hadden ontvangen.

De studie steunt in belangrijke mate op primair bronnenmateriaal over de NIROM, aangetroffen in het archief van Radio Holland. Voor zijn onderzoek heeft Witte gekozen voor een beleidshistorisch perspectief, en dat betekent veel aandacht voor zaken als besluitvorming en regelgeving, zendtijdverdeling, luistervergunningen, omroepbijdragen en reclamegelden. Zijn beschrijvende aanpak heeft een alleszins lezenswaardige studie opgeleverd, al doen de vele herhalingen, tikfouten, de soms slordige titelbeschrijving en onvolledige annotatie afbreuk aan het leesgenoegen.

Belangrijker zijn de inhoudelijke beperktheden. Wat betreft de interne omroepgeschiedenis blijven de bedrijfsmatige aspecten onderbelicht. De verwevenheid met het nationale en koloniale kapitaal wordt wel aangestipt maar niet uitgediept. Het techniekhistorische aspect, toch niet onbelangrijk bij het onderwerp omroep, komt helemaal niet aan bod. Aan de radiotechniek in enge zin en de specifieke problemen in de tropen wordt geheel voorbijgegaan, zodat er geen aansluiting is op de schitterende literatuur van met name Aitken. De techniek als sociale constructie komt evenmin aan bod. Daardoor wordt de aansluiting op de theoretische en historische discussies gemist. Wat zegt de radio-geschiedenis over het thema ‘techniek en imperialisme’? Hoe past het in J.A.A. van Doorns visie op Nederlands-Indië als koloniaal project? Wat is de waarde van de theorievorming over sociaal-technologische systemen? Deze laatste benadering zou voor een grootschalig technologisch systeem als de koloniale omroep waarschijnlijk vruchtbaar zijn geweest. Allerlei kenmerken daarvan - onder meer de grootschaligheid, het kapitaalintensieve karakter, de monopolisering, het strategisch belang, de rol van de overheid en de ruimtelijke groeidynamiek - lijken op te gaan voor de koloniale radio. Door uit te gaan van een dergelijke benadering zouden niet alleen de bilaterale monopolies van de koloniale staat met ANETA en NIROM scherper worden belicht, maar ook hun positie in het uitgebreide netwerk van bedrijven en overheidsinstellingen in de koloniale staat. De kritiek van de auteur op dat begrip (62-63) komt erop neer dat een koloniale staat wezenskenmerken van een nationale staat ontbeert en gaat daarom geheel voorbij aan het specifieke, inherent paradoxale karakter van die staatsvorm zoals geanalyseerd door onder meer Van Doorn. Het zijn juist die paradoxen die de Indische omroepgeschiedenis zo'n merkwaardige wending hebben gegeven.

J.N.F.M. à Campo

A.J. Geurts, *De ‘groene’ IJsselmeerpolders. Inrichting van het landschap in Wieringermeer, Noordoostpolder, Oostelijk en Zuidelijk Flevoland* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1997, Publicaties van het Sociaal historisch centrum voor Flevoland, Lelystad: Uitgeverij De twaalfde provincie, 1997, 264 blz., ƒ59,50, ISBN 90 72380 56 8).

De inrichting van de IJsselmeerpolders heeft menig onderzoekershart gestolen. Niet zo verwonderlijk wanneer wij ons realiseren wat voor een bijzondere, bijna magische metamorfose zich in het ‘natte hart’ van Nederland heeft voltrokken. In nog geen veertig jaar tijd is zo'n

165.000 hectare aan de zee onttrokken en water getransformeerd in een volledig ingerichte ruimte. Het ‘kunstwerk Nederland’ laat zich bijna niet treffender illustreren.

Voor wie zich afvraagt hoe de Wieringermeer, Noordoostpolder, Oostelijk en Zuidelijk Flevoland hun huidige aanzien hebben gekregen, is het historische dissertatie-onderzoek *De ‘groene’ IJsselmeerpolders* van A.J. Geurts een aanrader. Geurts brengt ons terug naar (letterlijk en figuurlijk) de grondleggers van het nieuwe land. Wij maken kennis met hen die aan de wieg hebben gestaan van de IJsselmeerpolders. Wat waren hun ideeën over de polderinrichting, welke invloed hebben zij gehad op de besluitvormers en waarom is er voor bepaalde oplossingen gekozen?

De polderinrichting kent vele facetten. Geurts kiest ervoor zich te concentreren op de vormgeving van het landschap. Dat wil zeggen: het landelijk gebied en de niet-bebouwde stedelijke ruimte. Is de vormgeving van het landschap oorspronkelijk benaderd als een autonome ontwikkeling, primair gebaseerd op waterstaatkundige en cultuurtechnische uitgangspunten en gericht op de landbouw, na verloop van tijd groeit de aanpak uit tot een integrale gebiedsontwikkeling. Belangrijke verklaringen voor dit groeiproces zijn de professionalisering van beroepsgroepen als stedenbouwkundigen, sociografen, planologen en landschapsarchitecten en - dientengevolge - veranderende inzichten in de functie van ruimtelijke planning.

De Wieringermeer (officieel droog verklaard in 1930) kenmerkt zich door een eenzijdig op de landbouw afgestemde vormgeving. Dit ondanks pleidooien voor een minder monofunctionele benadering vanuit kringen van natuurbeschermers, de Stedebouwkundige raad van het Nederlandsch instituut voor volkshuisvesting en stedebouw, de Vaste commissie voor uitbreidingsplannen in Noord-Holland en door individuele deskundigen als de sociaal-geograaf Ter Veen, de stedenbouwkundige Granpré Molière en landschapsarchitect Bijhouwer.

De inrichting van de Noordoostpolder (officieel droog verklaard in 1942) is op dezelfde leest geschoeid. De betrokken rijksdiensten (Dienst der Zuiderzeewerken en de directie van de Wieringermeer) hebben weliswaar nadrukkelijker rekening gehouden met aansluitingen tussen het oude en het nieuwe land, degene die kritiek uitte op de eenzijdige benadering werd verweten esthetiek boven utiliteit te plaatsen. Beplanting van de Noordoostpolder is dan ook niet meer geworden dan een ‘groene aankleding’ van het verkavelingsplan. Geurts rekent ons voor dat de totale oppervlakte van de groenvoorzieningen in de Wieringermeer en Noordoostpolder niet meer dan respectievelijk 3 en 5 procent van de polder beslaat.

Bij de opstelling van het verkavelingsplan voor Oostelijk Flevoland (officieel droog verklaard in 1957) is een botsing tussen oude en nieuwe inzichten een feit. De directie van de Wieringermeer wenste op het ingeslagen pad verder te gaan en legde wederom het primaat bij de landbouw. De Dienst der Zuiderzeewerken, die belast werd met de opstelling van het verkavelingsplan, richtte een eigen planologische afdeling op om Oostelijk Flevoland vorm te geven naar eigentijdse stedenbouwkundige inzichten. Het conflict liep zo hoog op dat tussenkomst van de minister van verkeer en waterstaat in 1956 nodig was om de impasse te doorbreken. Mede onder invloed van de Contact-commissie voor natuur- en landschapsbescherming, sleutelfiguren als stedenbouwkundige C. van Eesteren en onderzoeker Th.K. van Lohuizen en - niet in de laatste plaats - de Rijksdienst voor het nationale plan, wordt aan de inrichting van Oostelijk Flevoland een bovenregionaal belang toegekend. Het vormgeven van nagenoeg autonome landbouwgebieden maakt plaats voor een veelzijdige benadering ten behoeve van de ruimtelijke opbouw van (het Westen van) Nederland. Blauwdrukplannen worden

vervangen door meer indicatieve plannen, teneinde - met succes - beter in te kunnen spelen op toekomstige nieuwe omstandigheden.

De nieuwe inhoudelijke koers gaat gepaard met veranderingen in de organisatie. De directie van de Wieringermeer wordt in 1963 omgedoopt tot Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders en

krijgt een breder takenpakket toebedeeld. Naast landbouw wordt deskundigheid op het gebied van de recreatie, stedelijke en natuurontwikkeling aangetrokken. Door zowel het wetenschappelijk onderzoek, de planvorming als de uitvoering grotendeels in eigen hand te houden en goede relaties met de vakwereld en bestuurlijk-Nederland te onderhouden, verwerft de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders een hoog aanzien.

Voor de inrichting van Zuidelijk Flevoland (officieel droog verklaard in 1968 en laatste in de rij) betekende dit een verkavelingplan, waarbij rekening is gehouden met een veelheid van functies. Onomstreden is de keuze geweest om deze polder te bestemmen voor zowel landbouw als de aanleg van bossen, industriegebieden en een nieuwe stad. Dat deze nieuwe stad ooit nog in omvang de vierde stad van Nederland zou kunnen worden mét een duidelijke verwevenheid met het omliggende landschap, toont aan hoezeer de inrichting van de IJsselmeerpolders in de loop der tijd is geëvolueerd.

De 'groene' IJsselmeerpolders kent in feite twee verhaallijnen. Op het eerste gezicht beschrijft de auteur de inrichting van het landschap in alle aangelegde IJsselmeerpolders. Duidelijk wordt in de loop van zijn verhaal waarom de aanhalingstekens om dat ene woordje in de titel van het boek zijn gezet. De eenduidige betekenis die groen in de Wieringermeer had, blijkt in Oostelijk en Zuidelijk Flevoland een veelzijdige invulling gekregen te hebben. Achter deze beschrijving gaat de tweede verhaallijn schuil. Geurts werpt in zijn onderzoek tevens een blik op de strijd tussen een eeuwenlange technocratische traditie van landinrichting en de opkomst van nieuwe maatschappijgerichte disciplines (meer op sociocratische leest geschoeid). *De 'groene' IJsselmeerpolders* laat zich in dit verband lezen als een voorbeeld van de professionalisering van disciplines, de verbreding van het vakgebied en de moeilijkheden die gepaard gaan bij het op multidisciplinaire basis vormgeven van de ruimtelijke inrichting van Nederland.

Beide verhaallijnen zijn zodanig met elkaar verweven dat het geen moment geforceerd overkomt. Geurts heeft een vlotte pen en bewijst boven zijn materie te staan. De inperking van het onderzoeksobject draagt evenzeer bij aan de kwaliteit en leesbaarheid van het onderzoek, alhoewel met name bij de beschrijving van Zuidelijk Flevoland de solitaire beschrijving van de vormgeving van het landschap enigszins gekunsteld aandoet. De inrichting van Zuid-Flevoland beschrijven zonder aandacht te besteden aan de bijna revolutionaire wijze waarop de planning van Almere hierin een plaats heeft gekregen, geeft weliswaar antwoord op de probleemstelling van het onderzoek, maar heeft iets weg van een sonate zonder thema.

In de slotparagraaf lijken beide verhalen zelfs tot een ontknoping te komen in het hier en nu. De auteur gunt ons een miniem doorkijkje naar de recente landschapsbeleidsplannen die voor iedere IJsselmeerpolder zijn gemaakt. Hierin, zo stelt hij, wordt expliciet de cultuurhistorische waarde van de vormgeving erkend. Helaas blijft de lezer vervolgens in een grote leegte achter, als ware hij in de IJsselmeerpolders zelf. Juist nu de cultuurhistorische waarde een actueel thema geworden is in de ruimtelijke ordening op zowel lokaal, provinciaal als nationaal niveau, laat Geurts de kans onbenut om de beleidsrelevantie van zijn onderzoeksresultaten aan de volgende generatie inrichters mee te geven.

Guido J. Wallagh

R. Grüter, *Een fantast schrijft geschiedenis. De affaires rond Friedrich Weinreb* (Dissertatie Leiden 1997; Amsterdam: Balans, 1997, 444 blz., ƒ59,50, ISBN 90 5018 379 4).

Friedrich Weinreb (1910-1988) zocht en vond in 1969 de publiciteit door publicaties van zijn als oorlogsmemoires aangekondigde werk *Collaboratie en verzet. Een poging tot ontmytholo-*

gisering. Ontmythologisering is nu, bijna 30 jaar later, een hoofdbestanddeel van het Leidse proefschrift van Regina Grüter. De bedoelingen van beide auteurs en het effect van hun boeken zijn echter volstrekt tegengesteld. Weinreb was na de oorlog veroordeeld wegens hulpverlening aan de vijand. In zijn herinneringen trachtte hij zijn lezers ervan te overtuigen dat hij de nazi's op een buitengewoon originele manier om de tuin had geleid om joden in nood te redden. In de voorstelling van Weinreb was hij veroordeeld omdat zijn eenmansactie het falen van de Nederlandse samenleving tegenover de joden had blootgelegd. Het naoorlogse Nederland kon niet verdragen dat de toentertijd heersende mythe van het heldhaftige oorlogsverleden werd aangetast. Weinreb vond in het sociaal-culturele klimaat van de jaren zestig en zeventig veel ruimer gehoor en veel bevlogener medestanders dan ten tijde van het strafproces, in 1947-1948. De commotie leidde ertoe dat het Rijksinstituut voor oorlogsdocumentatie in 1970 door de minister van justitie werd verzocht een onderzoek in te stellen naar de vraag in hoeverre het eerdere proces-Weinreb voldoende onderbouwd was geweest. In 1976 verscheen het rapport van Oorlogsdocumentatie, met vernietigende conclusies voor Weinreb. Grüter heeft zich op haar beurt de taak gesteld om Weinrebs poging tot ontmythologisering van de mythologische proporties te ontdoen.

Hoe een analyse van deze langdurige en buitengewoon ingewikkelde controverses rond Weinreb aan te pakken? Vertrekpunt is voor de auteur het standpunt van haar leermeester Schöffer, dat de affaire rond Weinreb niet was opgelost met de publicatie van het rapport van Oorlogsdocumentatie[1]. Tegelijkertijd blijkt uit de vraagstelling, de ordening en de titel van haar boek dat ze - zeker ook op grond van het Weinreb-rapport - de hoofdpersoon een ongebreidelde fantast vindt, die zowel de mensen op zijn pad als de geschiedschrijving voortdurend heeft gemanipuleerd, opdat er alom een beeld van hem zou ontstaan van een wijze weldoener, een gewiekste mensenredder, een man van God, die in het wereldgebeuren ingreep om het een draai ten goede te geven. Grüter kiest uitdrukkelijk niet voor een quasineutrale presentatie van haar bevindingen, waarin de lezer een onpartijdig onderzoek naar leugen en waarheid stap voor stap volgt en zodoende samen met de auteur tot een oordeel kan komen. Het is dus niet zo dat in dit boek de bevindingen van het Weinreb-rapport als het ware opnieuw worden nagerekend. Let wel: dit is geen verwijt, het zou pas een verwijt inhouden als kan worden vastgesteld dat de auteur haar personages geen recht heeft gedaan. Van dat laatste is geen sprake: Grüter stelt de vraag centraal hoe het kan dat Weinreb zoveel mensen zo lang in zijn ban heeft kunnen houden zonder dat ze hem doorzagen. Zoekend naar antwoorden heeft ze het levensverhaal van Weinreb aan de hand van de beschikbare bronnen onderzocht en in het bijzonder de verschillende affaires waarvan hij het middelpunt is geweest bestudeerd.

Grüter zoekt de verklaring zowel in de bijzondere persoonlijkheid van Weinreb als in de wereld om hem heen. De sleutel tot het inzicht vindt ze toch uiteindelijk in Weinreb zelf, in een totaalbeeld van zijn karaktereigenschappen en capaciteiten. Het verklaarde doel van het onderzoek combineert vragen uit psychologie en bronnenkritiek: namelijk het inzichtelijk maken van het mechanisme van bedrog en geloofwaardigheid voor mensen die de werkelijkheidswaarde van egodocumenten moeten evalueren. De wisselwerking tussen de fantast en zijn slachtoffers wordt in een reeks van hoofdstukken ontrafeld. Hoewel de structuur van het boek niet eenvoudig is, overtuigt de opzet wel. Het eerste deel behandelt de wederwaardigheden van Weinreb, die in 1916 als kind van joodse vluchtelingen uit Galicië naar Nederland kwam. Het gaat ook over beeldvorming: Weinreb, die zichzelf presenteert als mensenredder, schriftgeleerde, arts, en als het tegenzit als tweede

Dreyfus en zondebok. De beschuldiging van verraad van joodse lotgenoten bezorgt Weinreb een veroordeling wegens collaboratie, terwijl de maskerade als arts eveneens wordt bestraft. Grüter zelf brengt op grond van archiefonderzoek een tot dusver onbekende vorm van zwendel aan het licht: het feit dat Weinreb als hoogleraar in Djakarta in

de jaren vijftig het departement van buitenlandse zaken (en, *en passant*, ook enkele collega's) flinke bedragen afperste ten tijde van de spanningen tussen Nederland en Indonesië.

Het tweede deel gaat over de mensen rond Weinreb. Ook hier vinden we een veelheid aan figuren en motieven: de vervolgden tijdens de bezetting die zich in hun vertwijfeling tot hem wendden, de verdedigers uit de eerste naoorlogse jaren, de ‘patiënten’ en andere volgelingen van de ‘goeroe’, de ambtenaren die Weinrebs intriges in Indonesië vreesden en vooral ook ‘de maatschappijcritici’ die via Weinreb het gedrag van de Nederlandse elites tijdens de bezetting aan de kaak wilden stellen. Weinreb slaagt er steeds weer in vertrouwen op te bouwen en te exploiteren, bewondering en adoratie op te wekken bij nieuwe volgelingen en getuigen in justitieel en ambtelijk onderzoek te manipuleren. Toch zijn er ook altijd sceptici en taaie tegenstanders geweest: I.G. Lange, die tijdens de bezetting constateerde dat Weinrebs verhalen over contacten met Duitsers niet klopten, de ambtenaren van het openbaar ministerie die na de oorlog het gerechtelijk onderzoek tegen Weinreb leidden en de anti-Weinreb-partij in de grote controverse die volgde op de publicatie van *Collaboratie en verzet*, in het bijzonder W.F. Hermans en Henriëtte Boas. Hoewel hij aanvankelijk veel weerklank vond heeft Weinreb nooit voor langere tijd de hegemonie in het publieke debat kunnen winnen.

In dit opzicht is Grüters conclusie belangrijk dat Weinrebs overtuigingskracht sterk afhankelijk was van de mate waarin de slachtoffers van het bedrog van hem afhankelijk waren. Dat gold tijdens de bezetting voor degenen die hoopten door de vrijstellingslijsten in veiligheid te komen. Na de oorlog had de Nederlandse overheid er groot belang bij dat Weinreb zich niet door Indonesië tegen Nederland zou laten gebruiken. Zijn volgelingen, respectievelijk ‘patiënten’ wilden in hem een integraal heler van het kwaad zien en de maatschappijcritici uit de jaren zestig, ten slotte, wilden Weinrebs memoires lezen als een schakel tussen de bezettingsjaren en hun ideeënwereld. Grüter is bijzonder kritisch over de protagonisten van Weinreb, in de eerste plaats A. Nuis en R. Rubenstein, en vertelt ook het vermakelijke verhaal hoe Weinreb nog bijna op de kandidatenlijst van de Kabouterpartij verzeild raakte. Eerder dan Hermans is Henriëtte Boas de ‘held’ van de auteur, omdat zij haar betrokkenheid altijd heeft laten leiden door haar kritische zin en kennis van zaken. De motieven van Hermans blijven naar mijn smaak wat onderbelicht, omdat ze vooral worden toegeschreven aan een identificatie met de door de Weinreb-partij onheus bejegende Bep Turksma. Deze identificatie zou gevoed zijn door de agitatie rond Hermans’ Groningse leerstoel. Waar Hermans in zijn werk en andere publieke uitingen zozeer gedreven is geweest door de dilemma's uit de bezettingstijd lijkt deze verklaring te vlak.

Het derde deel omvat een evaluatie van de patronen in het optreden van Weinreb en de verschillende aspecten van zijn karakterstructuur, die hem de capaciteit hebben gegeven om uit te groeien tot een spectaculair en kennelijk pathologisch bedrieger. Grüter heeft er uitdrukkelijk van af willen zien om een biografie van Weinreb te schrijven en daarom komen we details uit zijn persoonlijk leven alleen tegen als ze een rol spelen in het permanente schema van 's mans constructies van mythe en bedrog. Vanwege dit laatste sluit ze af met een hoofdstuk waarin ze Weinrebs door de historische bronnen overgeleverde persoonlijkheid toetst aan de psychiatrische diagnostiek. Ik heb de indruk dat het voorafgaande al had bewezen dat Weinreb een ziekelijke fantast is geweest en dat deze hernieuwde evaluatie vooral een parafrase in psychologische termen is, die eerder beschrijvende dan diagnostische of analytische waarde kan hebben. In ieder geval brengt deze exercitie het boek toch op het niveau van een biografie en in dit verband is het jammer dat

over de persoon van Weinrebs echtgenote zo weinig wordt meegedeeld. Zij is in menig opzicht, zo blijkt hier en daar, een drijvende kracht geweest, althans een bron van energie voor Weinreb, en heeft daarvoor ook psychisch zwaar moeten betalen. Enerzijds werd zij door hem ingeschakeld bij onder meer het manipuleren van getuigen,

anderzijds wordt een interview uit 1984 geciteerd waarin wordt gezegd dat hij een eigen leven leidde en haar buiten veel zaken hield. Een ander biografisch aspect is de harteloze manier waarop Weinreb persoonlijke vriendschappen opofferde aan zijn schema's van misleiding.

Door vraagstelling en aanpak heeft Regina Grüter een origineel en veelzijdig boek geschreven, dat de toch niet malse oordelen zorgvuldig en uitputtend onderbouwt. Het boek bevat waardevolle resultaten van nieuw onderzoek en houdt tegelijkertijd het publiekelijk opmaken van een rekening in, op grond van gegevens die bekend en beschikbaar zijn, voor ieder die dat wil. Daarom is het nogal onthutsend haar bevinding te lezen dat de meeste verdedigers van Weinreb, die ze in het kader van dit onderzoek heeft gesproken, het rapport van Oorlogsdocumentatie niet hebben gelezen. Hier zal mede een verklaring liggen voor de bevinding van Schöffer dat het rapport geen einde aan de controverse heeft gemaakt. Toch zal het ook dieper zitten. Dat kan blijken uit de kritiek van Grüter op de reactie van Nuis, indertijd verschenen onder de titel *Het monster in de huiskamer*. Daarin kon de auteur kennelijk geen balans vinden tussen de feiten, die hij op zichzelf overtuigend vond, en zijn overtuiging, die hij niet kon loslaten en nog steeds wilde overbrengen op zijn lezers. Juist waar Grüter feiten en overtuigingen systematisch ter discussie stelt, kan worden gesproken van populariserende geschiedschrijving, niet in de zin van vereenvoudiging van de problemen, maar vooral als een *briefing* van het publieke geheugen aan de hand van de beschikbare gegevens.

Peter Romijn

J.W.L. Brouwer, *Divergences d'intérêts et mauvaises humeurs. La France et les pays du Benelux devant la construction européenne, 1942-1950* (Dissertatie Leiden 1997; [s.l., s.n.], 1997, viii + 355 blz.).

De publicatie van een historisch proefschrift in het Frans is in Nederland tegenwoordig een zeldzaamheid. Gezien het onderwerp lag deze keuze voor de hand, maar daarmee was het nog geen eenvoudige opgave. Vermeende (ver)taalproblemen zorgden zelfs voor geruime vertraging bij de afronding van het onderzoeksproject. Maar nu ligt er dan toch een boek met een mooie, welluidende titel die de essentie van het betoog goed weergeeft. Het onderzoek van Jan Willem Brouwer richtte zich op het beleid van Frankrijk, Nederland, België en Luxemburg op het vlak van de Europese samenwerking. De Franse pogingen om een samenwerkingsverband met de Benelux-landen te vormen nemen daarin een centrale plaats in. Nog voor het einde van de Tweede Wereldoorlog, in maart 1945, kwam een akkoord tot stand dat resulteerde in de oprichting van een overlegorgaan, de Conseil tripartite. Die snelle totstandkoming lijkt erop te wijzen dat de opvattingen van de Franse, Belgische, Nederlandse en Luxemburgse regeringen in ballingschap grotendeels overeenkwamen. Niets is minder waar. In het licht van de ervaringen uit het interbellum werd intensivering van de contacten in West-Europa door de betrokken regeringen weliswaar als onvermijdelijk beschouwd, maar over de aard van die samenwerking bestond verschil van mening.

De Fransen wensten de Europese binnenmarkten te beschermen en het kleine Europa af te

schermen van Angelsaksische invloeden. De Belgen en de Nederlanders wezen deze ideeën af; alleen van de Luxemburgse regering kregen de Fransen steun. De Belgen waren wel bereid om met de Fransen over hun voorstellen nader overleg te voeren. Uit angst dat België zou besluiten tot een bilateraal samenwerkingsverband met de Fransen besloot de Nederlandse regering daarop ook aan die gesprekken deel te nemen. Op overtuigende wijze toont Brouwer aan dat die angst ongegrond was. Het is slechts een van de voorbeelden van de wijze waarop de beeldvorming ten aanzien van de andere landen een rol speelt. Ook na de oorlog blijft Den Haag argwaan koesteren jegens Brussel en is men bevreesd dat de Belgen te veel het oor laten hangen naar de Franse verlangens. De beoordeling van het Belgisch beleid op het ministerie van buitenlandse zaken in Den Haag is tamelijk rechtlijnig en getuigt niet van veel begrip voor de positie waarin Brussel verkeert. Dat de Belgen de Nederlandse uitgangspunten delen en slechts uit tactische overwegingen in het overleg met de Fransen anders opereren wordt nimmer als zodanig opgevat. Den Haag wantrouwt de bedoelingen van het buurland en hekelt de Belgische compromisbereidheid. De auteur laat zien dat de Belgen in feite de Nederlanders de kastanjes uit het vuur lieten halen waardoor zij zich konden aanbieden als bemiddelaars.

Een dergelijk misverstaan speelt een nog veel grotere rol in de Frans-Nederlandse betrekkingen. Opvallend is de grote desinteresse aan Franse kant voor de motieven van de andere landen. De Quai d'Orsay redeneerde heel sterk vanuit een machtspolitieke basis en achtte samenwerking tussen de vier landen ook in het belang van de Benelux. Die bood immers, naast de economische voordelen, eveneens bescherming tegen Duitsland. Voor de aan Nederlandse en Belgische zijde levende vrees voor hegemoniale aspiraties van Frankrijk hadden de Franse diplomaten geen oog. Zij zagen in de handelwijze van hun buurlanden slechts de invloed van het perfide Albion.

Het meest opvallende resultaat van deze studie is de hardnekkigheid van de wederzijdse beeldvorming. Brouwer heeft de presentatie van zijn onderzoeksresultaten ingedeeld in drie periodes: de Tweede Wereldoorlog, de eerste naoorlogse tijd tot 1947 en het tijdvak 1947-1950. Hoewel de internationale politieke situatie in die drie periodes fundamenteel verschilt, verandert dat nauwelijks iets aan de wijze waarop de vier landen elkaars motieven interpreteren. Over de scheidslijn tussen het tweede en derde tijdvak valt overigens te twisten. Met evenveel recht kan men die grens een jaar later leggen omdat de internationaal politieke situatie en niet de verhoudingen tussen Frankrijk en de Benelux daarvoor als criterium gelden. De communistische machtsovername in Praag, de blokkade van Berlijn en de oprichting van de West-Europese Unie zijn naar mijn mening betere markeringspunten voor de verslechterende internationale verhoudingen dan de lancering van het Marshallplan. Het boek eindigt met het mislukken van de onderhandelingen in maart 1950 over de Finebel, een nieuw Frans voorstel tot samenwerking. Het betekende het failliet van de Franse politiek om Duitsland buiten de Europese samenwerkingsverbanden te houden.

Het onderzoek van Brouwer levert, mede door de grote aandacht voor de rol die beeldvorming speelt in de betrekkingen, een belangrijke aanvulling op de bestaande literatuur. In dat opzicht is het echter jammer dat hij zo weinig aandacht schenkt aan de Frans-Amerikaanse betrekkingen. Die vormen immers de logische pendant van het Europese beleid van de Franse regering. De plaats die de voorstellen tot Europese samenwerking innamen in het geheel van de Franse buitenlandse politiek blijft daardoor onduidelijk.

Zonder een vergelijkende studie van het beleid van de vier landen was de onderzoeker die uiteenlopende percepties niet op het spoor gekomen. De belangrijkste verdienste van het onderzoek schuilt dan ook in de comparatieve aanpak van het onderzoeksthema. Het proefschrift is gebaseerd op gedegen bronnenonderzoek in de archieven van de ministeries van buitenlandse zaken in de verschillende hoofdsteden. De auteur merkt op dat daarbij sprake is van een grote

mate van onevenwichtigheid. Terwijl de dossiers in Den Haag goed geordend zijn en er materiaal in overvloed lijkt te zijn, is de situatie in Brussel en Parijs minder rooskleurig. Brouwer wijt dat, behalve aan de situatie in de archieven, ook aan een andere ambtelijke stijl en traditie. In tegenstelling tot zijn Franse en Belgische collegae ontving de Nederlandse diplomaat gedetailleerde instructies en legde hij regelmatig verantwoording af van zijn handelwijze. Echt problematisch is de situatie in Luxemburg waar archieven over de naoorlogse periode niet of nauwelijks bestaan. Dat verklaart mede de geringe aandacht die de Luxemburgse vertegenwoordigers ten deel valt. Voor het overige wordt soms tot in detail geanalyseerd hoe de beraadslagingen verliepen en hoe de individuele diplomaten opereerden. Het enige wat daartegen ingebracht kan worden is dat dit nogal wat doorzettingsvermogen van de lezer vergt. Zonder af te doen aan de waarde van de analyse hadden sommige episodes mijns inziens beknopter kunnen worden beschreven.

C.M. Megens

I. de Haan, *Na de ondergang. De herinnering aan de jodenvervolging in Nederland 1945-1995* (Nederlandse cultuur in Europese context. Monografieën en studies VII. IJkpunt 1950-2; Den Haag: Sdu uitgevers, 1997, xv + 292 blz., ƒ39,90, ISBN 90 12 08379 6).

Dit boek valt onder ‘IJkpunt 1950’, maar het bestrijkt een veel ruimere periode dan alleen het midden van de twintigste eeuw. Het zwaartepunt lijkt bovendien eerder in de jaren zeventig dan rond 1950 te liggen. De Haan heeft gekozen voor een diachronische opzet. Dit stelde hem in staat ons haarscherp te laten zien hoe problematisch modieuze termen als ‘collectieve herinnering’ en ‘nationale identiteit’ kunnen zijn wanneer we die in relatie willen brengen met een onderzoeksthema als de herinnering aan de jodenvervolging. De Nederlandse samenleving na de oorlog blijkt namelijk decennialang te zeer verdeeld te zijn geweest om van consensus te mogen spreken. Joden en niet-joden hebben de herinnering aan de vervolging verschillend beleefd. Dit heeft een scheiding getrokken dwars door de natie. Van een ‘collectieve herinnering’ was dus zeker geen sprake. Volgens De Haan is het daarom ook niet zo vreemd dat de jodenvervolging nauwelijks ooit betrokken wordt in discussies hier te lande over onze nationale identiteit. Immers, wie vindt dat harmonie daarbij het sleutelwoord is, zal die vervolging slechts kunnen beschouwen als inbreuk op de Nederlandse identiteit, als smet op het nationale blazoen waarin tolerantie en respect voor minderheden altijd voorop stonden. Vatten we nationale identiteit echter op als ‘karakter’, als wijze van omgaan met verdeeldheid, dan valt de herinnering aan de jodenvervolging er wel in te passen, zo meent de auteur.

De Haan heeft voor zijn onderzoek gebruik gemaakt van een breed scala aan bronnen. Om in kaart te kunnen brengen hoe er in de Nederlandse samenleving sinds 1945 over de jodenvervolging is gedacht en gesproken en welke invloed dit heeft gehad op de nationale cultuur, analyseerde hij niet alleen de geschiedschrijving maar ging hij ook na in hoeverre herdenkingen, het uitkeringsstelsel, politieke verhoudingen en het geschiedenisonderwijs factoren zijn geweest in die herinnering. Naar mijn mening had hij de schoolboeken een evenwichtiger behandeling kunnen geven dan nu helaas het geval is.

In het eerste hoofdstuk wordt afgerekend met de veronderstelling dat Nederland pas door de geschiedschrijving van de ‘grote drie’ (Herzberg, Presser en De Jong)

met de jodenvervolging werd geconfronteerd. Toen die boeken verschenen, was onder meer het dagboek van Anne Frank allang een bestseller. Aanvankelijk domineerde het beeld van het ‘kat-en-muisspel’: de vervolging was een zaak tussen joden en Duitsers en het leek daarom ook vanzelfsprekend dat

joodse auteurs ‘hun eigen geschiedenis’ te boek stelden. In de jaren tachtig veranderde het perspectief. Er kwam meer aandacht voor de bedenkelijke rol die niet-joodse omstanders destijds hebben gespeeld - de accommodatie - en de vraag werd gesteld waarom juist in Nederland zoveel joden daarvan het slachtoffer konden worden. De ‘wetenschappelijke’ geschiedschrijving miste echter overtuigingskracht bij het brede publiek. Dat wilde juist ‘lessen’ trekken uit de jodenvervolging: afrekenen met antisemitisme en discriminatie.

Hoe de herinnering aan de jodenvervolging in politiek en maatschappij heeft doorgewerkt, wordt behandeld in de hoofdstukken 2, 3 en 4. De Haan laat zien hoe in de periode van de wederopbouw de verzuiling weer manifest werd. Rooms en rood ‘gebruikten’ de jodenvervolging als argument om elkaar om de oren te slaan, maar naar de joden zelf werd nauwelijks geluisterd. Dat gebeurde pas in de jaren zeventig, naar aanleiding van de Wet uitkering vervolgingsslachtoffers (1973). De aandacht voor het leed kreeg toen overigens langzaamaan een enigszins ritueel karakter. Het ging namelijk meer om de authenticiteit van de emotie van de debatterende politici dan om de ware toedracht van de vervolgingen. De Haan schetst de verschuivingen in het beeld, vanaf de jaren veertig tot in de jaren negentig, aan de hand van politieke en publieke ‘schandalen’ - onder andere de gratiëring van de Drie van Breda (1952), de affaire-Schokking (1956), het ‘Dachautje-spelen’ (1962), de vrijlating van Lages (1966) en de Volkstelling van 1971 - maar ook door in te gaan op de betekenis van de Dokwerker en de commotie rond de Zesdaagse Oorlog (1967), Fassbinders *Het vuil, de stad en de dood* (1987) en Theo van Goghs aanval op Leon de Winter, begin jaren negentig. In hoofdstuk 5 wordt naar aanleiding van de zaak-Eichmann en het proces tegen Demjanjuk geanalyseerd hoe er een kloof groeide tussen de ervaringen van de joodse getuigen en de publieke herinnering aan de jodenvervolging (symbool van ‘het kwaad’).

In het laatste hoofdstuk wordt de Europese context aangegeven en stelt de auteur vast dat juist in Nederland, anders dan elders, de psychiatrische invalshoek de meeste nadruk heeft gekregen.

Zoals ik al opmerkte, heeft De Haan terecht gekozen voor een breed opgezette, diachronische formule. Uit zijn onderzoek komt naar voren dat generatiewisselingen nauwelijks van invloed zijn geweest op het beeld van de jodenvervolging. Het is niet zo dat pas de ‘tweede generatie’ van de jaren zestig zich bewust is geworden van de vervolgingen. Dat was ook in de jaren vijftig reeds het geval. Men kan daarom vraagtekens zetten bij psychologische verklaringsmodellen, volgens welke het trauma van de vervolging eerst tot verdringing, en pas later tot bewustwording zou hebben geleid.

Het boek is helder van toon en niet al te moeilijk geschreven, zodat ook de hogere klassen van het vwo er nut van kunnen hebben.

A.W.F.M. van de Sande

J.C.C. Rupp, *Van oude en nieuwe universiteiten. De verdringing van Duitse door Amerikaanse invloeden op de wetenschapsbeoefening en het hoger onderwijs in Nederland, 1945-1995* (Nederlandse cultuur in Europese context. Monografieën en studies VIII. IJkpunt 1950-3; Den Haag: Sdu uitgevers, 1997, xvi + 462 blz., ƒ47,50, ISBN 90 12 08506 3).

In Nederland wordt al decennialang geworsteld met de vraag hoe de studieduur van universitaire opleidingen kan worden verkort zonder dat dit ten koste gaat van hun niveau. Het probleem werd manifest met de enorme instroom van studenten sedert de jaren zestig, maar de discussie erover is van ouder datum. Al in de vorige en de eerste helft van deze eeuw klonk de roep om bezuiniging op het veel te dure hoger onderwijs en werd getwijfeld aan het nut van al die

academici. In zijn boek laat Rupp zien hoe de Utrechtse scheikundige hoogleraar H.R. Kruyt in dit debat voor vuurwerk zorgde door in de brochure *Hooge school en maatschappij* uit 1931 te pleiten voor een brede algemeen vormende opleiding naar het model van het Amerikaanse *college* en tegelijkertijd vast te houden aan wetenschappelijke vorming van de studenten. Maar *colleges* hadden helemaal geen wetenschappelijke pretenties. Zij legden slechts de basis voor een korte beroepsopleiding. Volgens Rupp zou dan ook Kruyts pleidooi voor een verkorte wetenschappelijke opleiding tot niets hebben geleid: geen algemene vorming, geen beroepsopleiding en geen wetenschappelijke vorming. Toch behield het idee van een korte, algemeen vormende en wetenschappelijke opleiding zijn aantrekkingskracht, zo blijkt uit de Wet op de twee-fasenstructuur uit 1981.

Werd daarmee het Nederlandse hoger onderwijs gemodelleerd naar het Amerikaanse? Die vraag staat in Rupps boek centraal. In enkele overtuigende hoofdstukken nuanceert hij enerzijds de exclusieve oriëntering op de Duitse wetenschapsbeoefening vóór de oorlog en een 'amerikanisering' erna. Aan de hand van op de universiteiten voorgeschreven studieboeken, de landen van herkomst van buitenlanders die in Nederland een eredoctoraat kregen of erelid werden van de KNAW en de vreemde landen waar Nederlandse leden van de KNAW hun opleiding genoten, laat hij zien dat de wetenschapsbeoefening hier te lande vóór 1940 sterk gericht was op Groot-Brittannië, Frankrijk én Duitsland, terwijl zij na 1945 was georiënteerd op Europa en de Verenigde Staten. Pas na 1970 gingen de Anglo-Amerikaanse landen een leidende rol spelen. Maar alleen in de geneeskunde werd Duitsland als lichtend voorbeeld verruild voor de Verenigde Staten. Van een cesuur door de Tweede Wereldoorlog was in het algemeen geen sprake.

Enkele andere delen van het boek zijn eveneens zeer boeiend. In twee hoofdstukken toont Rupp hoe het debat over de toekomst van het hoger onderwijs tijdens en kort na de oorlog werd beheerst door religieus geïnspireerde vernieuwers als Banning en Van der Leeuw, maar dat hun invloed uiteindelijk betrekkelijk gering was. Buitengewoon interessant is het bovendien om te zien hoe de Amerikanen via het Fulbright-programma probeerden de Amerikaans-Nederlandse betrekkingen te verbeteren door vakken als politicologie, internationale betrekkingen en amerikanistiek te stimuleren en hoe zij de amerikanist J.W. Schulte Nordholt zover kregen om minder kritisch over de Verenigde Staten te schrijven.

Toch is het boek niet in alle opzichten geslaagd. Allereerst draagt het er de sporen van te zijn samengesteld uit enkele vroegere artikelen en rapporten. Het bestaat daardoor uit losse stukken. Wellicht worden sommige mensen daarom kort na elkaar twee keer geïntroduceerd (Tobias Asser op bladzijde 72 en 76, James Scott op bladzijde 77 en 78). Dat wordt storend als het ook nog twee keer fout gebeurt, zoals bij H.J. Reinink op pagina 108 en 128. Inderdaad was Reinink, die tijdens de bezetting in Groningen deelnam aan discussies over de toekomst van het hoger onderwijs, vroeger secretaris van het Groningse college van curatoren, maar inmiddels had hij een zeer veel aanzienlijker positie bekleed: tot het einde van 1941 was hij chef van de afdeling hoger onderwijs op het ministerie. Ook in andere opzichten is Rupp soms slordig. Zo noemt hij de Wet op het wetenschappelijk onderwijs uit 1986 op pagina 325 ten onrechte de Wet op het hoger onderwijs.

Mijn grootste bezwaar geldt echter de hoofdstelling van Rupp. Volgens hem volgde de wetenschappelijke sector het buitenlandse beleid op het gebied van vrede en veiligheid. Dat beleid was een groot deel van de negentiende eeuw op Duitsland gericht, koos daarna een neutrale koers en richtte na 1945 het roer op het Atlantisch bondgenootschap. Rupp meent aan het einde van zijn boek te kunnen vaststellen dat voor de wetenschappelijke sector hetzelfde gold. Meer dan een constatering is

dat niet. De vraag naar het waarom wordt niet gesteld en blijft onbeantwoord. Bovendien betwijfel ik of Rupp zijn stelling wel waarmaakt. Want om de nationale buitenlandse politiek te kunnen volgen, moet er in de academische wereld een al dan

niet uitgesproken *communis opinio* over het buitenlands beleid hebben geheerst. Dat lijkt mij nauwelijks het geval te zijn geweest. Politiek werd uitdrukkelijk buiten de academie gehouden en toen dat niet lukte, tijdens de bezetting en in de jaren zeventig, wist de universitaire gemeenschap er geen raad mee. Voorts constateert Rupp dat de Nederlandse wetenschap zowel vóór als na de oorlog sterk op Europa was georiënteerd. Dat is toch niet helemaal hetzelfde als de neutraliteit van vóór en de Atlantische politiek van na de oorlog. De conclusie lijkt mij voor een in dit boek zo belangrijke these wat te gemakkelijk getrokken.

Peter Jan Knegtmans

A.E. Kersten, *Een organisatie van en voor onderzoekers. De Nederlandse organisatie voor zuiver-wetenschappelijk onderzoek (ZWO) 1947-1988* (Assen: Van Gorcum, 1996, vi + 469 blz., ƒ95,-, ISBN 90 232 3051 5).

Dit is een paradoxaal boek. De hoofdtitel doet vermoeden dat we hier te maken hebben met een E.P. Thompson-achtig epos over mensen die ‘hun eigen geschiedenis maken’ in de wereld van het wetenschappelijk onderzoek. Een geschiedenis vol samenwerking, strijd en solidariteit van onderop. Zo was ook het zelfbeeld van de organisatie waar dit boek over gaat, de Nederlandse organisatie voor zuiver-wetenschappelijk onderzoek, ZWO. Een vereniging zijn ‘van en voor onderzoekers’ - dat was het doel dat ZWO zichzelf had gesteld (wat in een ‘zelfstudie’ voor de VSNU ongetwijfeld een ‘missie’ had geheten). Maar al lezend blijkt het boek toch meer een organisatiegeschiedenis te zijn van het soort zoals de arbeidersgeschiedenis vóór de dagen van E.P. Thompson werd bedreven: veel aandacht voor de leiders en weinig oog voor de gewone man. Het is meer een verhaal van directeuren en bestuursleden geworden dan een geschiedenis van onderzoekers, meer een *case study* van een bureaucratie dan een bijdrage aan de geschiedschrijving van het wetenschappelijk onderzoek.

In deze organisatiegeschiedenis ligt het accent bovendien sterk op het aspect van de externe betrekkingen: de relaties tussen ZWO en andere grote mogendheden in wetenschapsland, de universiteiten, de KNAW, het ministerie van O (K) &W en de Stichting fundamenteel onderzoek der materie (FOM), die formeel onder ZWO ressorteerde maar in feite een grote mate van zelfstandigheid genoot. De hoofdvraag van Kerstens boek luidt, hoe ZWO in de loop van de tijd op veranderingen in opvattingen over de rol van de wetenschap in de maatschappij en de taak van de overheid heeft gereageerd. Het is dus vooral een studie in plaatsbepaling. Het eerste hoofdstuk gaat over de achtergrond van het ontstaan van ZWO vlak na de oorlog. Het oorspronkelijke idee dat aan de voorbereiding voor de oprichting van de organisatie ten grondslag lag (die formeel in 1950, maar *de facto* al in 1947 haar beslag kreeg), namelijk dat stimulering van fundamenteel wetenschappelijk onderzoek noodzakelijk was voor herstel van de welvaart, blijkt al snel te zijn losgelaten. Mede onder druk van de universiteiten en de KNAW werd de rol van ZWO in hoofdzaak beperkt tot het verdelen van subsidies voor zuiver-wetenschappelijk onderzoek aan instellingen voor hoger onderwijs. Eigen instituten kreeg ZWO niet; wel werden stichtingen ter coördinatie van onderzoek in de bètawetenschappen, zoals het FOM, formeel bij de nieuwe organisatie ondergebracht. Hoofdstuk 2, 3 en 4 beschrijven achtereenvolgens hoe ZWO eerst in de jaren vijftig een eigen profiel als subsidiegever ontwikkelde, daarna in reactie

op de expansie van het hoger onderwijs en het wetenschappelijk onderzoek en het streven van de overheid om meer greep op de uitgaven te krijgen, dat zich in de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig begon te manifesteren, zich als opperbeheerder van de tweede geldstroom opwierp en ten slotte, als antwoord op de ambitie van O & W om onderzoek en

onderwijs in verregaande mate te beheersen, de graad van ‘zelfsturing’ door onderzoekers opvoerde door het netwerk van stichtingen en werkgemeenschappen tot steeds meer wetenschapsgebieden (ook in alfa- en gammasector) uit te breiden. Maar deze reactieve strategie kon niet verhinderen dat het ministerie ZWO toch als een vrij conservatieve organisatie bleef zien, die niet in staat was wetenschappelijk onderzoek werkelijk slagvaardig te sturen. Ook al was deze beeldvorming volgens Kersten niet helemaal terecht, ze droeg er wel toe bij dat O&W er de voorkeur aan gaf, ZWO door een meer gestroomlijnde organisatie te vervangen. De transformatie van ZWO in NWO kreeg in 1988 haar beslag. Een neveneffect van deze omwenteling was, dat de geschiedenis van ZWO nu zelf tot onderwerp van wetenschappelijk onderzoek werd gemaakt - en wel betaald door NWO.

NWO heeft zeker waar voor zijn geld gekregen. Het onderzoek is zonder meer kundig en grondig uitgevoerd. Het verslag levert vaak boeiende informatie op, niet alleen over constanten in de problemen van beleid ten aanzien van wetenschappelijk onderzoek, maar ook over weerkerende patronen in de oplossingen die voor zulke problemen werden bedacht. Zo blijken de programma's die in de jaren tachtig door ZWO en de KNAW werden ontwikkeld om jonge, veelbelovende onderzoekers voor de wetenschap te behouden, al een voorloper te hebben gehad in de jaren vijftig. Aardig zijn ook de inkijkjes in de subsidiepraktijk van ZWO, die als vignetten over de vier hoofdstukken zijn verspreid.

Maar de belangrijke vraag wat ZWO aan de ontwikkeling van het wetenschappelijk onderzoek in Nederland en van de verschillende wetenschapsgebieden heeft bijgedragen, is door Kersten bewust buiten beschouwing gelaten. De reden was, dat ZWO aan geen enkel wetenschapsgebied (met uitzondering van de astronomie) een vitale bijdrage zou hebben geleverd en dat voor ‘een weging en kwalificatie van de ZWO-bijdrage aan de ontwikkeling binnen de verschillende sectoren van het wetenschappelijk onderzoek’ een analyse zou moeten worden gemaakt die een ‘grote vertrouwdheid’ met het betreffende wetenschapsgebied zou vereisen (2-3). Erg overtuigend klinkt dat argument toch niet. Hoe kan de auteur immers zeker weten dat de bijdrage van ZWO op andere gebieden dan de sterrenkunde niet ‘vitaal’ is geweest, als hij daarvan naar eigen zeggen geen analyse heeft gemaakt? En waarom is hij - een ervaren historicus per slot van rekening - niet in staat geweest zo'n analyse uit te voeren voor het gebied van de geschiedwetenschap? Eenvoudig is zo'n oefening inderdaad niet, maar onmogelijk evenmin. De auteur had bijvoorbeeld, behalve de directeuren en bestuursleden, ook de onderzoekers zelf kunnen raadplegen. Waarom de mensen ‘in het veld’ niet naar hun oordeel over de betekenis van ZWO voor hun wetenschapsgebied gevraagd? *Expert opinion* zegt niet alles, maar toch wel *iets*.

Ik zou ook denken dat in een studie over een organisatie die van het begin tot het eind het ‘*bottom-up*-beginsel als uitgangspunt huldig[de]’(408), het niet misplaatst is, de ‘basis’ te vragen in hoeverre die organisatie erin geslaagd is om haar eigen zelfbeeld en doelstelling waar te maken. Een aardige illustratie van de visie van onderop biedt een passage uit *Het Bureau* van J.J. Voskuil waarin de oprichting van de Stichting voor historisch onderzoek in 1976 wordt beschreven (IV, 448):

‘“En wie zitten er dan in die Stichting”, wilde Douma weten. “Iedereen die historisch onderzoek doet kan lid worden”, antwoordde Balk. “Dat wordt dan een geweldig lichaam”, merkte 't Mannetje op. “Het is ook de bedoeling om die onderzoekers te verdelen over een aantal werkgemeenschappen”, zei Balk met duidelijke tegenzin. “Die kiezen dan weer het Bestuur en dat Bestuur verdeelt het geld.” “Dan moeten we dus maar allemaal lid worden”, concludeerde Douma’.

Een enquête of een serie interviews onder wetenschapsbeoefenaars in verschillende disciplines had een veelvoud opgeleverd van het soort gegevens waarvan deze passage een glimp laat

zien. Dan was de inhoud van het boek meer in overeenstemming geweest met wat de titel belooft. Nu is deze studie toch vooral een *top-down* geschiedenis geworden.

C.A. Davids

M. van der Klein, *Kranig en dwars. De Vrouwenbond NVV/FNV 1948-1998* (Amsterdam: Stichting beheer IISG, 1998, 159 blz., *f* 39,50, ISBN 90 6861 150 X).

In de sociale geschiedbeoefening is de geschiedenis van de arbeidersbeweging van een modieus onderwerp in de jaren zestig en zeventig tot een onderbelicht gebied in de jaren negentig geworden. Gelukkig blijven herdenkingen aanleiding geven tot geschiedschrijving.

Marian van der Klein heeft Corrie van Eijlen geassisteerd bij haar prachtige, vorig jaar verschenen studie *Maandag nemen we niets meer*, waarin het onderwerp vrouw, arbeid en vakbeweging grondig wordt uitgediept. Kleins nieuwe werk *Kranig en dwars*, resultaat van een jaar studie, is uitdrukkelijk bedoeld als op zichzelf staande aanvulling. Het beschrijft de Vrouwenbond NVV/FNV in zijn worsteling om een eigen identiteit en zijn relaties met organisaties buiten de vakbeweging. De stijl is goed, de illustraties ondersteunen het betoog en geven er sfeer aan, en in de inleiding en de vier hoofdstukken wordt nieuw gebied in kaart gebracht.

De inleiding geeft een goed overzicht van de literatuur over traditionele vrouwenorganisaties in de laatste halve eeuw. Dit waren vooral organisaties voor vrijwilligerswerk en gezelligheidsverenigingen op basis van gezindte of stand, met een bijkomende vormingstaak.

De Vrouwenbond NVV is opgericht als een organisatie voor vrouwen en al snel ook weduwen van leden van bonden aangesloten bij het NVV. Dit waren meestal vrouwen zonder betaald werk, en gedurende de eerste twintig jaren vaak uit volle overtuiging dat dit niet de taak der vrouw was. Al snel konden ook vrouwelijke leden van de vakbonden het lidmaatschap verwerven, al vormden zij steeds de minderheid van de leden, zij het niet van het kader. Het doel van de Vrouwenbond was in de eerste plaats ondersteuning van de doeleinden van het NVV, meestal geconcretiseerd als collecteren en koffie zetten bij vergaderingen. Al snel kwamen daar scholing en belangenbehartiging van leden bij ‘in hun huishoudelijke en verzorgende taken’. Dat betekende veel consumentenvoorlichting, adviezen over hoe bezwaar aan te tekenen tegen huurverhoging en informatie over sociale zekerheid. Voor hun belangen als betaald werkenden diende de betreffende vakbond te zorgen. Pas sinds 1981 rekent de Vrouwenbond ook herverdeling van betaald en onbetaald werk en toegang tot de arbeidsmarkt tot zijn aandachtsgebieden.

De beschrijving van het werk uit de jaren '50 en '60 is heel tekenend, met goed gebruik van anekdotes en citaten uit documenten, vooral uit het bondsorgaan *Binding*. Net als in de rest van verzuild Nederland straalt er een groot gevoel van geborgenheid uit. In het voorwoord spreekt de huidige voorzitster over een vanaf het eerste begin voortdurende strijd vanuit een klasse- en seksebewustzijn; maar wat mij bij lezing van het boek trof was dat als er iets moest worden bestreden, dit het communisme was en dat de organisatie zich steeds heeft gekenmerkt door grote kameraadschap.

De schrijfster constateert dat de visie van de aangesloten vrouwen zich lange tijd vrijwel beperkte tot een identificatie met het moederschap. Het was juist deze

beperkte opvatting die heeft gemaakt dat het kostwinnergerichte NVV veel meer oog had voor de Vrouwenbond dan voor het Vrouwensecretariaat, dat de belangen van werkende vrouwen behartigde. Al snel na het begin kreeg de Vrouwenbond de taak het NVV te vertegenwoordigen in allerlei organen zoals de Nationale commissie voor gezinsbelangen, vrouwenadviescommissies voor woningbouw, ja zelfs in de commissie die de directeur van het Arbeidsbureau adviseerde over het al

dan niet gerechtvaardigd zijn van ontslag. Een klacht uit die tijd was wel dat geschoolde vrouwen vaak doorstroomden naar de politiek, zodat de bond voortdurend gebrek aan kader had.

In de jaren zeventig ging de Vrouwenbond mee in de stroom van maatschappijvernieuwing, zij het dat de oudere leden daar zeer gemengd over dachten. De enige actie die echt breed werd gedragen, was de door Man-Vrouw-Maatschappij gelanceerde ‘Marie, wordt wijzer’ - maar deze werd door vrijwel elke vrouwenorganisatie omarmd. Het is misschien te veel gevraagd om dit in een jubileumboek te beklemtonen, maar ondanks het feit dat de Vrouwenbond in deze periode zijn grootste ledental kende, 17.000, en zichzelf graag als initiatiefnemer zag, lijkt de bond mij meer door de stroom meegesleept dan gangmaker.

In 1981 werd de Vrouwenbond een bond met stemrecht in de FNV. In deze periode, waarin de vakbeweging zich met alle terreinen van het maatschappelijk leven ging bezighouden, vormde de Vrouwenbond de schakel tussen vrouwen- en vakbeweging.

Een sterk punt van het boek vormen de korte vignetten van voorzitters en sleutelfunctionarissen. Ze blijken vaak een enorme invloed te hebben; na vertrek slaat de bond vaak een heel andere richting in of krijgt zelfs een ander karakter.

Een zwak punt is het ‘Tot besluit’. De toon wordt opeens een stuk onzakelijker, verzuchtingen en bewieroking wisselen elkaar af. Een voorbeeld: vakbonden ‘zijn verenigingen die nog steeds zijn gedomineerd door mannen en die zich nog steeds voornamelijk toeleggen op belangenbehartiging van betaald werkenden’ (140). Maar, zo vraagt de lezer zich bij het tweede deel van deze verzuchting af, waren vakbonden dan niet juist daarvoor opgericht?

Dit neemt niet weg dat we hier met een grondige studie te maken hebben, die op tal van archivalia, geschriften en interviews is gebaseerd en ook is voorzien van een notenapparaat en een literatuurlijst (geen index). Zowel de liefhebber van vakbonds- als van vrouwengeschiedenis zal hier veel van zijn gading vinden.

W. Pelt

J. Pekelder, *Nederland en de DDR. Beeldvorming en betrekkingen 1949-1989* (Dissertatie Utrecht 1998; Amsterdam: Boom, 1998, 519 blz., ƒ59,50, ISBN 90 5352 387 1).

Op het brede onderzoeksveld van de beeldvorming van de DDR in Nederland en van de betrekkingen tussen Nederland en de DDR heeft de jonge Utrechtse historicus Pekelder (jaargang 1967) op een verstandige wijze paaltjes geslagen om in de buitengewoon overvloedige documentatie en literatuur het spoor niet bijster te raken. Na de liquidatie van de DDR in 1990 werden de barrières tot Oost-Duitse archieven snel afgebroken, waardoor veel nieuw archiefmateriaal beschikbaar kwam; ook bleek de toegang tot archieven in Nederland ineens een stuk gemakkelijker geworden te zijn. Dat noopte tot origineel onderzoek op tal van gebieden. Omdat het hier om een binnen een beperkte hoeveelheid tijd te voltooien proefschrift ging, was volledige dekking van het onderzoeksveld uitgesloten. Pekelder liet daarom interessante onderwerpen als de sportieve, culturele en wetenschappelijke contacten buiten beschouwing en concentreerde zich op de politieke, economische en kerkelijke banden en op de invloed van de beeldvorming op hun ontwikkeling. Daarmee is

toch nog een reusachtig terrein van onderzoek afgepaald, waarop Pekelder zich inventariserend en analyserend heel bekwaam heeft bewogen.

Wat betreft de officiële betrekkingen is het verhaal snel verteld. De opeenvolgende Nederlandse regeringen hebben hun houding tegenover de DDR altijd consequent en braaf bepaald in het kader van het Atlantisch bondgenootschap en zich nooit van de wijs laten brengen door pressie

van buiten af, die niet zelden vanuit de DDR werd geregisseerd en rond 1970 politiek een factor van enig gewicht was. Conform de bondgenootschappelijke afspraken legde de Nederlandse overheid zich in 1949 vast op een politiek van niet-erkenning en wachtte de eind jaren zestig onder de regering van Willy Brandt op gang gekomen ontwikkelingen in de Duits-Duitse betrekkingen af om, opnieuw conform bondgenootschappelijke afspraken, begin 1973 over te gaan tot erkenning van de DDR, nadat het basisverdrag tussen de Bondsrepubliek en de DDR was getekend. Na de normalisering van de betrekkingen stelde de Nederlandse regering zich evenwel tamelijk terughoudend op. Voor haar bleef de DDR 'een kunstmatige constructie met een ongelegitimeerd regime, waarmee zij zich zo min mogelijk geassocieerd wenste te worden', zo luidt de heldere conclusie van Pekelder (405).

Spannender en ook waardevoller is het boek als Pekelder de betrekkingen op andere niveaus beschrijft en analyseert. Dat geldt met name voor het in den brede behandelde erkenningsdebat, dat in de jaren zestig in en tussen politieke en maatschappelijke groeperingen werd gevoerd, een debat dat op de erkenning zelf overigens geen invloed heeft uitgeoefend. In grote lijnen is dat debat wel bekend, maar op basis van zijn archiefonderzoek brengt Pekelder heel wat nieuwe en tot nu toe onderbelichte aspecten in kaart en trekt hij stevige, maar tegelijkertijd overtuigende conclusies.

In de jaren vijftig was de DDR in Nederland een onbekend land. Het beeld was eenduidig: de DDR, lopend aan de leiband van Moskou, was een door en door stalinistisch land. De psychose van de Koude Oorlog en de vastbeslotenheid van de niet-erkenningspolitiek van de regering prikkelden de DDR-*watchers* - diplomaten en journalisten - allesbehalve tot kritische bezinning; integendeel, zij droegen veel cement aan om dit beeld vast te metselen. Halverwege de jaren zestig echter werd de DDR 'herondekt'. Het 'kleine Wirtschaftswunder' achter de Muur maakte nieuwsgierig. Nieuwe visies op de DDR kregen daardoor een kans. Voor bepaalde groeperingen en personen ging de DDR zelfs functioneren als een 'socialistische modelstaat'. Dat gebeurde het eerst in linkse protestantse kringen, waar men nu zinvolle mogelijkheden voor een dialoog tussen christenen en communisten aanwezig achtte. Iets later brak een DDR-euforie door in de PSP en onder PvdA-jongeren die zich als Nieuw Links manifesteerden. De CPN is een verhaal apart; de moeizame relatie met Moskou plaatste de DDR zo goed als geheel uit haar blikveld.

Met kracht van argumenten, ontleend aan het Oost-Duitse archiefmateriaal, betoogt Pekelder dat de DDR-euforie in politiek links Nederland stoelde op een behoorlijke dosis naïviteit. DDR-instanties bleken niet veel moeite te hoeven doen om PSP en Nieuw Links voor hun erkenningskarretje te spannen; bezoekers aan de DDR bezweken snel en gemakkelijk voor de propaganda. Fries de Vries (PSP) en Han Lammers (Nieuw Links) spanden in dit opzicht de kroon. Met de bronnen in de hand rekent Pekelder genadeloos af met de positieve beelden, die zij van de DDR in omloop brachten; Lammers bijvoorbeeld trachtte de DDR zelfs te slijten als een andere vorm van democratie. Naïviteit bleef sommigen van deze generatie aankleven, ook toen zij op het pluche van de partijzetels terecht waren gekomen. In 1975 bracht een delegatie van het PvdA-bestuur een bezoek aan de DDR en raakte kennelijk zo in de ban van de gastheer dat na terugkeer de Muur een historische noodzaak en de erkenning van de DDR door Nederland veel te laat werden genoemd. Pekelder heeft er geen goed woord voor over. De uitspraken wekten trouwens ook in 1975 meteen een storm van verontwaardiging, ook binnen de PvdA. Het tij was zich toen al tegen de DDR aan het keren. De wijze waarop linkse regimecritici in de DDR het zwijgen kregen opgelegd en de snel groeiende aandacht in Nederland voor de mensenrechten begonnen het prestige, dat de DDR

in progressieve kringen had verworven, danig te schaden. Het aantal Nederlanders dat de DDR beschouwde als een voorpost van de ideale socialistische staat, daalde vanaf de jaren zeventig gestaag.

Kennelijk heeft Pekelder zich er erg over verbaasd dat later vooraanstaande politici als Han Lammers in hun vormingsjaren zoveel onnozelheid aan de dag hebben gelegd. Maar verbazing heeft geen historische verklaringskracht. Pekelder laat het er dan ook daar niet bij. Hij plaatst die onnozelheid in het bredere kader van de 'revolutie' van de jaren zestig om te laten zien dat er met de omarming van de DDR heel wat meer aan de hand was dan alleen maar blinde liefde. Zo speelde angst voor een herleving van het Duitse gevaar een rol en beschouwde men de DDR als de beste garantie daartegen. Naast uitlaatklep voor anti-Duitse gevoelens was het erkenningsdebat zeker voor Nieuw Linksers ook een middel om hun overtuiging kracht bij te zetten dat de oriëntatie van de buitenlandse politiek zich diende te verschuiven van confrontatie jegens het Sovjetblok naar ontspanning. Maar bovenal vervulde het ijveren voor de erkenning van de DDR binnen Nieuw Links een strategische functie; door aan de houding ten opzichte van de DDR de partijleden de maat van progressiviteit te nemen dachten de Nieuw Linksers de oudere bestuurders in een in de ogen van de jongeren ongunstig licht te kunnen stellen om vervolgens zelf de bestuurszetels te claimen omdat alleen zij borg stonden voor de noodzakelijke vernieuwing. Deze strategie heeft gewerkt, maar zoals gezegd heeft het erkenningsdebat op het niveau van de hogere politiek geen uitwerking gehad: de PvdA-fractie in de Tweede Kamer volgde de regeringslijn.

Beeldvorming, haar totstandkoming - met speciale aandacht voor het aandeel van de DDR daarin - en haar effecten op beleid en standpuntbepaling, daar draait het bij Pekelder steeds om als hij de politieke, economische en kerkelijke betrekkingen reconstrueert. Het boek is weliswaar dik, maar verveelt nergens. Dat komt niet alleen door de grote diversiteit aan onderwerpen, de gedegen behandeling en grondige analyse ervan, maar vooral door de helderheid van de conclusies die logisch voortvloeien uit goed geconstrueerde betogen die op hun beurt gebaseerd zijn op voorbeeldig uitgevoerd onderzoek. Een prestatie van formaat!

J. Bosmans

P. Meel, ed., *Op zoek naar Surinaamse normen. Nagelaten geschriften van Jan Voorhoeve (1950-1961)* (Bronnen voor de studie van Suriname XX; Utrecht: CLACS, IBS, 1997, xii + 625 blz., ƒ75,-, ISBN 90 393 1883 2).

Heeft Nederland de buitenwereld ooit goed begrepen? Kan dat *überhaupt*? De Nederlandse visie op het post-koloniale Indonesië en Suriname geeft weinig aanleiding tot optimisme. Zelfs met de Nederlandse Antillen lijkt Nederland vrijwel alleen nog te communiceren via het IMF. Wat een verschil met de Engelsen, die er na de dekolonisatiegolf in slaagden om vele exkoloniën op een vage manier - en vrijwel zonder kosten! - aan zich te binden door het Commonwealth.

Het lijkt vreemd om deze algemene vraag te verbinden met zoiets particularistisch als de uitgegeven correspondentie van een man, en dan nog niet eens van een staatsman, politicus of hoge militair, maar van een taalkundige en bijbelvertaler. Dat zou de veronderstelling rechtvaardigen dat deze bronnenpublicatie voornamelijk zou handelen over linguïstische en theologische problemen met waarschijnlijk een hoog kwezelgehalte.

Niets is minder waar. Jan Voorhoeve mocht dan als pas afgestudeerd neerlandicus naar Suriname zijn vertrokken, omdat hij geen academische betrekking in Nederland

kon vinden, dat verhinderde hem niet om met bijna ontembare energie wetenschappelijk onderzoek te doen, les te geven, vertalingen te maken, het binnenland te bezoeken, een spellingshervorming van het Sra Tongo te propageren en het ontluikend nationalisme enig zelfbewustzijn in te blazen.

Bovendien scheef hij talloze brieven aan vakgenoten, opdrachtgevers, zijn promotor en goede vrienden in Nederland.

Voorhoeve was een uitstekend waarnemer en al in zijn eerste brieven liet hij uitkomen dat volgens hem de Nederlandse samenleving en de Surinaamse hemelsbreed in vrijwel alles van elkaar verschilden. De typisch Nederlandse opvatting dat een aantal normen en waarden toch wel overal zullen worden aangehangen, wordt door Voorhoeve naar de prullenbak verwezen. Degenen die zich afvragen waarom er in Suriname nog nooit een proces is gevoerd over de moordpartij van december 1982 en hoe een politieke partij zetels in het parlement kan verwerven als de voorzitter van grootscheepse drugshandel wordt verdacht, kunnen het antwoord in deze bronnenuitgave vinden. Al na twee maanden verblijf in Paramaribo schrijft Voorhoeve aan een vriend in Nederland: ‘Men neemt elkaar niets werkelijk kwalijk, men is eenvoudig amoreel. De hoge society zit om de beurt in de gevangenis en vindt dat doodnormaal. Van reclassering is geen sprake, je wordt precies even gezellig [weer] opgenomen als je eruit komt met een extra champagnefuif op de goede afloop. De ene dokter verkracht een meisje op zijn spreekuur (jammer voor hem dat het ontdekt is, zegt men dan), de ander laat een bank springen en vergokt al het spaargeld van de inwoners (jammer want hij gaf zulke leuke fuifjes, zegt men dan), een derde slaat de kop van een medeminnaar af. Als ze er weer uitkomen, is er niets gebeurd. Men stuurt opgeruimd zijn dochters weer naar dezelfde dokter, spaart weer bij de gokker en vrijt met de vrouw van de moordenaar. Een menselijk volk’ (121).

Overigens worden de oordelen van Voorhoeve later in het boek wat voorzichtiger. Hij beweert wel dat hij nooit in de Surinaamse maatschappij zal integreren, maar de kritische verbazing over wat hij ziet en hoort wordt minder en hij raakt langzaam zeer geïrriteerd over het intellectuele klimaat in de kolonie. In een brief aan J.J. Voskuil (‘Han’) schrijft hij: ‘Mijn God, Han, het is zo intens zielig. Niemand kijkt de ander aan, ze luisteren niet eens naar wat je zegt, laat staan dat ze enig gevoel voor nuance in hun donder hebben. De woorden zijn te dik natuurlijk, het is alleen maar een beetje triest. Mijn domineesvriendjes moet ik met zijden handschoenen aanpakken om ze niet te verwarren... mijn andere vriendjes gooien me om enkele uitlatingen en met oogkleppen voor in een volkomen verkeerde categorie’ (288-289).

Deze bronnenuitgave is voorbeeldig uitgegeven met een goed geschreven inleiding over de levensloop van Voorhoeve, die na zijn terugkeer uit Suriname nog een aantal jaren taalonderzoek in Kameroen deed om ten slotte medewerker en hoogleraar Afrikaanse taalkunde te worden in Leiden. Slechts een punt van kritiek zij nog vermeld. De bezorger van de tekst gaat ervan uit dat de lezer goed de weg weet in de kring van vrienden, kennissen en opdrachtgevers van Voorhoeve. Nu mag het zo zijn dat in de jaren '50 iedereen in Nederland iedereen kende, omdat de wereld (en voor-al Amsterdam) toen nog erg overzichtelijk was. Maar de lijst van persoonsnamen in het register beslaat vijf dichtbedrukte bladzijden met elk twee kolommen en dat maakt het noodzakelijk om achter iedere naam in een paar woorden mee te delen wie dat was. Voor zover dat in de inleiding is geschied hadden de daarnaar verwijzende paginacijfers vet moeten worden gezet.

P.C. Emmer

H. Pruntel, *Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders heroverwogen en opgeheven* (Publikaties van het Sociaal historisch centrum voor

Flevoland LXVII; Lelystad: Uitgeverij De twaalfde provincie, 1997, 240 blz., ƒ43,50, ISBN 90 72380 57 6).

De jongste provincie heeft haar geschiedenis goed gedocumenteerd. Dit is al de 67ste publicatie

van het Sociaal historisch centrum voor Flevoland, waar ook de bandopnamen van de hiervoor afgenomen interviews zijn te beluisteren. Het boek is een aanvulling op het in 1989 verschenen proefschrift van A.M.C. van Dissel over de Rijksdienst in de jaren 1930-1989, getiteld *59 Jaar eigengereide doeners*. Het hier besproken boek is niet geschikt voor wie bang is voor contemporaine geschiedenis: op de eerste pagina wordt de periode 1918-1932 behandeld en reeds na 10 pagina's hebben we 1982 bereikt, waar het eigenlijke verhaal begint.

Pruntel beschrijft naast elkaar de ontwikkelingen in het bezuinigingsbeleid van de overheid met vanaf 1981 tweejaarlijkse heroverwegingsronden en de hieraan parallel verlopende besluitvorming over al dan niet droogleggen van de Markerwaard. In de literatuur over bezuinigingen is vooral aandacht besteed aan tegenvallers, bijvoorbeeld het proefschrift van Toirkens over *Schijn en werkelijkheid van het bezuinigingsbeleid*; maar hier vinden we minutieus beschreven hoe Financiën op alle belangrijke punten zijn doelstellingen wist te bereiken vanaf het moment in 1984 dat de Rijksdienst als onderwerp van heroverweging werd voorgesteld, ondanks interventies van personeelsvertegenwoordigers en andere belanghebbenden.

De minister van verkeer en waterstaat ging in 1985 akkoord met de heroverweging. Ondanks dat de meeste leden van de werkgroep van Verkeer en Waterstaat kwamen, werden de door Financiën aangedragen varianten het beste uitgewerkt en kregen deze de meeste aandacht. Een van deze varianten was versnelde opheffing van de dienst door privatisering en overdracht van taken. Deze variant werd aan de ministerraad voor uitvoering voorgedragen en in 1986 ging deze hiermee akkoord. In 1988 waren de plannen uitgewerkt en begon de uitvoering.

De reden waarom dit project zo anders liep dan vele andere valt buiten het kader van dit boek, al worden enkele plausibele suggesties gegeven: de dienst was tijdens de heroverweging al in reorganisatie, het betrof een aflopende overheidstaak, de relaties tussen de decentrale dienst en het ministerie waren niet goed, de belangstelling van de minister lag elders. De gedetailleerde beschrijving van overleg en onderhandeling op zichzelf is vlot geschreven en leest - zeker voor wie ook wel eens een bureaucratisch gevecht heeft moeten leveren - als een roman. Dit deel zal zeker waardevol blijken voor wie zich later over de oorzaken van succes en falen van beleid zal buigen.

Maar de mate van detaillering van de beschrijving van de uitvoering gaat wel zeer ver. Van elke groep van de 278 ambtenaren en meer dan 400 arbeidscontractanten, hoe klein ook, wordt opgesomd welke voorstellen tot taak- en personeelsoverdracht zijn overwogen, hoe de verschillende organen op de voorstellen hebben gereageerd, welke variant is gekozen en hoe de zaak afliep. Op 1 januari 1997 was de laatste taak overgedragen. Dit deel gaat tot februari 1997 en is waarschijnlijk grotendeels gebaseerd op archiefonderzoek. Of het aan het onderwerp ligt of aan de werkwijze van de schrijver weet ik niet, maar de leesbaarheid van dit gedeelte is door een schrijfstijl die een parodie lijkt op ambtelijk taalgebruik duidelijk minder dan het eerste deel. Een voorbeeld: ‘De stuurgroep stemde in met het voorstel van de Directie om aan het adviesbureau opdracht te geven tot het schrijven van het herijkingsrapport, op basis waarvan Rijkswaterstaat een definitief standpunt zou kunnen innemen, dat vervolgens weer als uitgangspunt zou dienen voor de besprekingen met Financiën over het vervolgtraject van de heroverweging’.

Mijn eindoordeel over dit boek is desondanks: een degelijk, gedetailleerd werk, dat het bronnenmateriaal goed ontsluit en historicus, bestuurskundige en politicoloog uitdaagt tot nader vergelijkend onderzoek.

W. Pelt

Eindnoten:

1 Vergelijk L. Kessels, E. Jas, ed., *Jacob Obrecht, Collected works 17: Secular works and textless compositions* (1997) xlvi-1.
2 'De eerste boekdrukkers van Kampen in hun dagelijksche omgeving en het *Kamper liedboek*', *Verslagen en mededeelingen [van de] vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis,* LIX (1943) 85-103.
3 'Nieuwe biografische gegevens over Noé Faignient', *Musica Antiqua,* IX (1992) 15-17.
1 E.P. de Booy, *De weldaet der scholen. Het plattelandsonderwijs in de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der negentiende eeuw* (Utrecht, 1977). E. Put, *De cleyne schoolen. Het volksonderwijs in het hertogdom Brabant tussen katholieke reformatie en verlichting (eind 16de eeuw - 1795)* (Leuven, 1990).
1 I. Schöffer, 'Weinreb, een affaire van lange duur', *Tijdschrift voor Geschiedenis,* XCV (1982) 196-224. Het Weinreb-rappport heeft als volledige titel: D. Gilthay Veth, A.J. van der Leeuw, *Rapport door het Rijksinstituut voor oorlogsdocumentatie uitgebracht aan de minister van justitie inzake de activiteiten van drs. F. Weinreb gedurende de jaren 1940-1945, in het licht van nadere gegevens bezien* (2 dln.; Den Haag, 1976). Zie ook: A. Nuis, *Het monster in de huiskamer. Een analyse van het Weinreb-rapport door* - (Amsterdam, 1979).

Naamlijst van medewerkers/sters

[Om privacyredenen is dit tekstgedeelte niet zichtbaar.]

De auteurs

Raymond Fagel (1962) is universitair docent in de nieuwe geschiedenis aan de Universiteit Leiden.

Louis Sicking (1966) studeerde geschiedenis in Leiden en volgde postdoctorale opleidingen in Aix-en-Provence (expansiegeschiedenis) en Den Haag (Rijksarchiefschool). Hij promoveerde in 1996 op *Zeemacht en onmacht. Maritieme politiek in de Nederlanden, 1488-1558* (Amsterdam, 1998) en was vervolgens als *visiting scholar* verbonden aan Columbia university in New York. Momenteel is hij werkzaam als onderzoeker van de Koninklijke Nederlandse akademie van wetenschappen voor het Instiuut voor geschiedenis van de Universiteit Leiden en verricht hij onderzoek naar de militaire aspecten van de economische en maritieme expansie van Holland tussen 1350 en 1650.

Henk de Smaele (1970) is assistent aan het Departement geschiedenis van de Katholieke universiteit Leuven.

[Nummer 4]

Rasdenken tussen geneeskunde en natuurwetenschap. Emile Houzé en de Société d'anthropologie de Bruxelles (1882-1921)[1]

Leen Beyers

In 1913 keek Emile Houzé, hoogleraar in de antropologie aan de Université libre de Bruxelles (ULB), terug op de activiteiten van de Société d'anthropologie de Bruxelles sinds haar stichting in 1882. Tussen kritiek op het verleden en aanmaningen voor de toekomst door haalde de toenmalige voorzitter herinneringen op aan de pioniersjaren van de Brusselse antropologie[2]. De antropologie of menskunde dankt haar verzelfstandiging als wetenschappelijke discipline in de tweede helft van de negentiende eeuw in grote mate aan de Franse antropoloog Paul Broca (1824-1880). Die had in 1859 een genootschap ter bestudering van de menselijke soort gesticht onder de naam 'Société d'anthropologie de Paris', wat onder meer in België en Groot-Brittannië aanleiding had gegeven tot de oprichting van gelijkaardige wetenschappelijke verenigingen[3]. Rond 1880 hadden enkele stichtende leden van de Société, Victor Jacques, Paul Heger en Houzé zelf, zich vertrouwd gemaakt met de antropologie, 'conformant à la technique de l'illustre maître dont l'influence rayonnait partout, Paul Broca'[4].

De grote nieuwigheid die de Parijse antropologie Londense en Brusselse navolgers te bieden had, was haar anatomische benadering[5]. Daarmee sloot ze aan bij de leerstoel 'anatomie en natuurlijke geschiedenis van de mens', gehuisvest in het Musée d'histoire naturelle de l'homme en door Armand de Quatrefages in 1855 'Chaire d'anthropologie' gedoopt[6]. De anatomische antropologie of antropometrie legde zich toe op het meten van de fysische kwaliteiten van de mens. De belangrijkste waardemeter daarbij was de zogenaamde cefalische index, die de relatie tussen de grootste

1 Dit artikel kwam tot stand in het kader van het onderzoeksproject 'Degeneratiedenken in wetenschap en cultuur, België, 1850-1950', dat gefinancierd wordt door het Fonds voor wetenschappelijk onderzoek Vlaanderen. Mijn dank gaat uit naar prof. dr. P. de Rooy, prof. dr. J. Tollebeek, prof. dr. G. Vanpaemel, dr. P. Pasture en K. Wils, die eerdere versies van deze tekst van commentaar hebben voorzien.

2 E. Houzé, 'Allocation du président. Coup d'oeil sur les travaux de la Société depuis sa fondation', *Bulletin de la Société d'anthropologie de Bruxelles (BSAB)*, XXXII (1913) 97-101. Aangaande Emile Houzé (1848-1921): E. Goblet d'Alviella, *L'université dans son troisième quart de siècle, 1884-1909* (Brussel, 1909) 231; 'Houzé (Emile)', *Dictionnaire historique des sciences, des lettres et des arts en Belgique*, II (Brussel, 1936) 591.

3 Over Paul Broca (1824-1880) en de Franse antropologie: F. Schiller, *Paul Broca. Founder of French anthropology, explorer of the brain* (Oxford,1992) 120-135. Voor Groot-Brittannië: G. Stocking, *Victorian anthropology* (New York, 1987) 245-273.

4 Houzé, 'Allocation du président', 99.

5 De Parijse antropologie stond voor een multidisciplinaire menskunde, maar de anatomische benadering kreeg voorrang op de linguïstiek, de etnografie en de sociologie. D. Bender, 'The development of French anthropology', *Journal of the history of the behavioral sciences*, I (1965) 139-152; H.V. Vallois, 'La société d'anthropologie de Paris, 1859-1959', *Bulletin de la Société d'anthropologie de Paris* (1960) 300-302.

6 Vallois, 'La société d'anthropologie de Paris', 293-296; Schiller, *Paul Broca*, 130-131.

breedtediameter en de grootste lengtediameter van het hoofd weergeeft. In 1861 had Broca de berekening van deze index - in 1842 ontworpen door de Noorse anatoom Anders Adolf Retzius - verfijnd. Van Retzius had hij eveneens de termen ‘brachycefaal’ (letterlijk: kortschedelig) en ‘dolichocefaal’ (langschedelig) overgenomen, alsmede de bijhorende dichotomie tussen kort- en langschedelige rassen. Brachycefalen bezaten een hogere hoofdindex dan dolichocefalen[7].

In België wekte Broca's stokpaardje, de schedelmeting, eerst en vooral de interesse van de Brusselse hoogleraar geschiedenis en rassenkundige Léon Vanderkindere. Ter beoefening van de craniometrie riep hij al in 1872 op tot de stichting van een antropologisch genootschap in België, ‘analogue à celles qui ont rendu tant de services dans les pays voisins’[8]. Vanderkindere achtte de kennis van de raciale oorsprong en samenstelling van volkeren onontbeerlijk om hun politieke en sociale evolutie te interpreteren. Zijn romantische opvatting waarin hij ras, taal en cultuur onlosmakelijk met elkaar verbonden zag, combineerde Vanderkindere met een belangstelling voor empirisch onderzoek in de lijn van Broca en de Quatrefages. Geen methode leek meer zekerheid te bieden over het onderscheid tussen rassen dan de schedelmeting. De toepassing ervan liet hij echter aan anderen over. Vanderkindere zelf beperkte zich tot een onderzoek in 1872 naar de etnische oorsprong van de Belgen aan de hand van militaire lengtestatistieken, gevolgd door een grootschalig onderzoek naar de kleur van het haar en de ogen van Belgische schoolkinderen in 1879. Bij gebrek aan vertrouwdheid met de anatomie kon deze historicus wellicht niet mee met de craniometrie en andere complexe vernieuwingen in de antropometrie[9].

Vanderkindere was de initatiefnemer en de eerste voorzitter van de Société d'anthropologie de Bruxelles, maar de artsen Houzé en Jacques zouden zijn droom van een craniometrische raswetenschap verwezenlijken. Nadat Houzé hem herhaaldelijk de les had gespeld omtrent de geringe betekenis van de filologie en de geschiedenis ten aanzien van anatomische vaststellingen in de antropologie, verdween Vanderkindere al in de jaren 1890 naar het achterplan binnen de Société[10]. Geneesheren zouden tot

7 E. Houzé, *Ethnogénie de la Belgique. Les indices céphaliques des Flamands et des Wallons* (Brussel, 1882) 4-7; C. Blanckaert, ‘L'indice céphalique et l'ethnogénie européenne: A. Retzius, P. Broca, F. Pruner-Bey (1840-1870)’, *Bulletin et mémoires de la Société d'anthropologie de Paris* (nouvelle série), I (1989) 165-182.

8 L. Vanderkindere, ‘Sur l'ethnologie de la Belgique’, in: *Congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques. Compte rendu* (Brussel, 1873) 573. Aangaande Vanderkindere: K. Wils, ‘Tussen metafysica en antropometrie. Het rasbegrip bij Léon Vanderkindere’, in: M. Beyen, G. Vanpaemel, ed., *Rasechte wetenschap? Het rasbegrip tussen wetenschap en politiek voor de Tweede Wereldoorlog* (Leuven, 1998) 81-99.

9 Vanderkindere gaf hiervoor zelf als reden het feit dat zulk een onderzoek enkel zin had als het op grote schaal werd uitgevoerd, en dat hij daartoe alleen niet in staat was. Hij bracht echter nooit verslag uit over de meting van een beperkt aantal schedels, wat laat vermoeden dat hij de craniometrische methode op zich te ingewikkeld vond. Vanderkindere, *Recherches sur l'ethnologie de la Belgique* (Brussel, 1872) 69.

10 Vanderkinderes bijdragen beperkten zich voornamelijk tot besprekingen van de fysische antropologie in de buurlanden en tot een verdediging van zijn vroegere werk tegenover zijn voorgangers. Zijn laatste publicatie dateert van 1898. Wils, ‘Tussen metafysica en antropometrie’, 85-89, 94-95. Aangaande discussies over de antropologische methode tussen Vanderkindere en Houzé: E. Houzé, ‘L'indice céphalique des Flamands et des Wallons’, *BSAB*, I (1882) 25-26; Idem, ‘Caractères physiques des races européennes’, *BSAB*, II (1883) 80-100; Idem, ‘Discussion’, *BSAB*, VI (1887) 372-387.

na de Eerste Wereldoorlog de rassenkunde (en andere toepassingsdomeinen van de fysische antropologie als de paleoantropologie, de comparatieve anatomie en de criminele antropologie) voor hun rekening nemen. Enkel de prehistorie en de archeologie - disciplines die in de Société bepaald niet onbesproken werden gelaten en tussen 1892 en 1906 zelfs meer publicaties opbrachten dan elke andere antropologische subdiscipline - zouden min of meer uit de handen van medici blijven[11].

Houzé en Jacques zetten ongeveer tegelijkertijd, maar onafhankelijk van elkaar hun eerste stappen in de historische rassenkunde: de eerste in 1882 met een studie over de cefalische indexen van Vlamingen en Walen, de tweede in 1883 met een onderzoek van oude Brusselse schedels, opgegraven op het sinds 1704 in onbruik geraakte kerkhof aan de Zavel[12]. Ondanks zijn sterke start in de fysische raswetenschap publiceerde Jacques later voornamelijk archeologische en etnografische bijdragen. Hij bleef antropometrisch onderzoek verrichten, maar liet de grootschalige raciologische enquêtes en theoretische discussies aangaande methode en evolutieleer over aan Houzé, met wie hij overigens zelden in debat trad. De precieze reden voor Jacques' veranderende interesse is onduidelijk. De stevige kritiek die hij in zijn eerste studie op zijn collega Houzé leverde, maakt het scenario van een stilzwijgende taakverdeling tussen beide antropologen echter plausibel[13]. Houzé ondervond dus weinig concurrentie op het vlak van de algemene fysische antropologie en de rassenkunde. Hij liet zich bovendien allerminst onbetuigd in de andere antropologische deelgebieden zoals de paleoantropologie en de criminele antropologie, wat hem tot de intellectuele voorman van het antropologische genootschap deed uitgroeien: 'le ciment de la Société d'Anthropologie'[14]. De beroepsmatige erkenning kwam niettemin laat. In 1904, nadat hij reeds zijn hele loopbaan als arts in de Brusselse ziekenhuizen had gediend, werd Houzé aangesteld tot buitengewoon hoogleraar antropologie en in 1909 tot gewoon hoogleraar[15]. Houzé zou echter nooit opgenomen worden in de prestigieuze

11 Voor een overzicht van het aantal uiteenzettingen per discipline: Houzé, 'Allocation du président', 100. Voor de curricula van de archeologen en prehistorici: 'Membres effectifs', *BSAB*, II (1884) 3-7; A. de Loë, 'L'archéologie proprement dite', in: C. van Overbergh, *Lemouvement scientifique 1830-1905* (Brussel, 1908) 164-183.

12 Houzé, *Les indices céphaliques des Flamands et des Wallons*; V. Jacques, *Sur l'ethnologie de la Belgique. Les crânes du cimetière du Sablon à Bruxelles* (Brussel, 1883). Het kerkhof van de Zavel was in gebruik tussen 1299 en 1704.

13 Jacques had overigens al snel vaste voet aan de grond gekregen in de Faculté de médecine aan de ULB, waar hij in 1889 werd benoemd tot hoogleraar. Ook Paul Heger, de eigenlijke pionier van de craniometrie in België met een studie in de criminele antropologie uit 1880, leek zijn hoogleraarschap in de fysiologie aan de ULB te verkiezen boven de antropologie. Hij gaf de Société slechts enkele impulsen, bij de stichting en in de jaren dat hij tot voorzitter werd aangeduid (in 1886, 1893 en 1907). Over de functies van Jacques en Heger aan de ULB: Goblet d' Alviella, *L'université pendant son troisième quart de siècle*, 255-256, 253-254.

14 Voor Houzés publicaties in de *BSAB*: L. Dekeyser, 'Discours de L. Dekeyser', *BSAB*, XXXVI (1921) 170-171. L. Dekeyser noemde Houzé in dezelfde rede 'Le ciment de la Société d'Anthropologie'.

15 Aangaande Houzés beroepsactiviteiten: Goblet d'Alviella, *L'université pendant son troisième quart de siècle*, 231. In 1909 was Houzé eregeneesheer van het Brusselse ziekenhuiswezen, wat erop wijst dat hij toen zijn functie niet meer uitoefende. Omstreeks 1890 was Houzé werkzaam in het Brusselse Sint-Janshospitaal: E. Houzé, 'Normaux et dégénérés: erreurs de Lombroso', *La Clinique. Organe officieldes hôpitaux de Bruxelles*, IV (1890) 385.

Académie royale des sciences, des lettres et des arts de Belgique of in de Académie royale de médecine de Belgique, die de antropologie nog niet als wetenschap erkenden.

Medici hadden in België, maar ook in Frankrijk en Engeland een hoofdrol vervuld bij de ontplooiing van de nieuwe fysische antropologie[16]. De Société d'anthropologie de Bruxelles telde onder haar 45 stichtende leden in 1882 maar liefst 22 artsen[17]. In de jonge antropologische gezelschappen werd er evenwel alles aan gedaan om zich onafhankelijk van de geneeskunde op te stellen. In Frankrijk werd die onafhankelijkheidsdrift pas expliciet na de dood van Broca in 1880[18]. Houzé zette in Brussel al snel de toon voor de representatie van de antropologie als een niet-medische wetenschap[19]. Beoefenaars van de fysische antropologie gingen even empirisch te werk als gewone artsen die individuele ziektecasussen onderzochten en een genezing voorschreven. Zij hanteerden bovendien een bij de anatomie aanleunende methode. Maar hun vraagstelling was nieuw: hun antropometrische studie van uitgebreide reeksen van schedels en beenderen diende statistische informatie op te leveren over het fysische onderscheid tussen actuele rassen en over de anatomische geschiedenis van de menselijke soort, waar het de paleoantropologie of discussies over de evolutieleer betrof.

Ook al profileerden de fysisch antropologen zich als autonoom ten aanzien van de geneeskunde, het feit dat zij meestal voor arts hadden gestudeerd, leidde volgens de historicus Gay Weber tot de invoering van medische uitdrukkingen, ‘not applied to individual savage but to savage races and cultures’, in de antropologie[20]. De vraag is inderdaad of medici als Houzé binnen de Société d'anthropologie de Bruxelles, on-

16 Paul Broca was zelf chirurg en docent aan de Faculté de médecine te Parijs en de meerderheid van de Parijse antropologen had zoals hij geneeskunde gestudeerd: Vallois, ‘La Société d'anthropologie de Paris’, 293-296. Aangaande de rol van medici in de Britse antropologie: C. Maccormack, ‘Medicine and anthropology’, in: R. Porter, W.F. Bynum, ed., *Companion encyclopedia of the history of medicine*, II (Londen, New York, 1993) 1436-1439.

17 Naast 22 artsen telden we elf juristen, vier natuurwetenschappers, een historicus en vier personen actief in onderwijs, bankwereld, pers en politiek. Van de drie overigen kennen we het beroep niet. ‘Procèsverbal de la réunion préparatoire pour la fondation d'une société d'anthropologie de Bruxelles, 27 février 1882’, BSAB, 1(1882) 1-6.

18 C. Blanckaert, ‘Médecine et histoire naturelle de l'homme. L'anthropologie française dans la seconde moitié du XIXe siècle’, in: J. Poirier, J.L. Poirier, *Médecine et philosophic à la fin du XIXe siècle* (Parijs, 1989) 103-116.

19 E. Houzé, ‘Importance de l'étude des caractères physiques et plus spécialement de la craniologie en médecine mentale’, *Bulletin de la Société de médecine mentale de Belgique*, XLIX (1889) 128. Mogelijk werd Houzé beïnvloed door de Parijse antropoloog Léonce Manouvrier die na Broca de autonomie ten aanzien van de geneeskunde sterk beklemtoonde. Omstreeks 1880 volgde Houzé lessen bij Manouvrier: E. Houzé, ‘Crânes australiens d'Adélaïde’, *BSAB*, III (1884) 313.

20 G. Weber (‘Science and society in nineteenth century anthropology’, *History of science*, XII (1974)) wordt geciteerd in: Blanckaert, ‘Médecins et histoire naturelle de l'homme’, 104.

danks haar natuurwetenschappelijke pretentie, niet de neiging hadden om medische diagnoses van rassen te formuleren of hun medische vocabularium aan te wenden. Eén van de negentiende-eeuwse antropologische concepten die Gay Weber heeft geclassificeerd als 'medisch' is 'degeneratie'. Dat is, zoals Claude Blanckaert heeft aangetoond, maar half juist. Het degeneratiebegrip geraakte vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw wel meer en meer ingeburgerd in de geneeskunde, maar in feite had het zijn oorsprong in de natuurgeschiedenis van de achttiende eeuw. Die betekenisverschuivingen nemen niet weg - zij maken juist - dat de term 'degeneratie' een interessante leidraad is om een beter inzicht te verwerven in de verhouding tussen het medische denken, de natuurwetenschap en de fysische antropologie. Houzés wispelturige omgang met het degeneratiebegrip is voor ons een aanleiding om te wijzen op de uiteenlopende, soms tegengestelde theorieën uit verschillende wetenschappelijke disciplines die hij in zijn antropologie en meer bepaald in zijn rasdenken vervlocht.

Om het parcours van de term 'degeneratie' te schetsen, kunnen we best beginnen bij de achttiende-eeuwse Franse natuurhistoricus Buffon[21]. Voor Buffon was degeneratie in de eerste plaats een positieve fysische reactie op omgevingsfactoren, die alleen negatief uitdraaide in een ongezond milieu of een extreem klimaat. Zo was volgens Buffon het blanke ras door zich te verwijderen van de gematigde klimaatzone gedegenereerd tot een veelheid van minderwaardige rassen. De positieve component van Buffons degeneratieconcept geraakte na hem totaal in de vergetelheid. Halfweg de negentiende eeuw had bovendien zijn acclimatisatietheorie aan gezag ingeboet ten aanzien van het polygenisme, dat de verschillen tussen de menselijke rassen terugbracht tot een differentiële oorsprong. Volgens polygenisten kon het blanke ras zich onmogelijk aanpassen in de tropen wegens de specificiteit van zijn fysische kwaliteiten. De polygenist Arthur de Gobineau betrok overigens het degeneratiebegrip op een context die niets met de reactie op milieufactoren te maken had. Hij zag 'degeneratie' - in de algemene betekenis van fysische degradatie - optreden ten gevolge van de kruising met een inferieur ras.

Niettemin behield het degeneratieconcept na 1850 zijn betekenis van achteruitgang door toedoen van het milieu. Dat had alles te maken met de grote weerklank van het

21 Voor een geschiedenis van het degeneratiebegrip: Blanckaert, 'Médecins et histoire naturelle de l'homme', 105; A. Carol, *Histoire de l'eugénisme en France. Les médecins et la procréation XIXe-XXe siècle* (Parijs, 1995) 87-114; J.-C. Coffin, 'Le thème de la dégénérescence de la race autour de 1860', *History of European ideas,* XV (1992) 727-732; A. Herman, *The idea of decline in Western history* (New York, 1997) 13-45, 109-146; R. Nye, 'Degeneration and the medical model of cultural crisis in the French Belle Epoque', in: S. Drescher, D. Sabean, A. Sharlin, ed., *Political symbolism in modern Europe. Essays in honor of George L. Mosse* (New Brunswick, Londen, 1982) 19-41; D. Pick, *Faces of degeneration. A European disorder, c. 1848-1918* (Cambridge, 1989) 1-9; N. Stepan, 'Biological degeneration. Races and proper places', in: J.E. Chamberlin, S.L. Gilman, ed., *Degeneration.The dark side of progress* (New York, 1985) 97-120; G. Verwey, 'The quest for natural man. Reflections on atavism, degeneration and *fin de siècle'*, in: R. Corbey, B. Theunissen, ed., *Ape, man, apeman. Changing views since 1600* (Leiden, 1995) 181-183.

Traité des dégénérescences physiques, intellectuelles et morales de l'espèce humaine (1857) van de psychiater Bénédict-Augustin Morel. Dankzij Morel werd het degeneratiebegrip verschoven van het natuurwetenschappelijke naar het medische domein. Geïnspireerd door Buffon definieerde Morel 'degeneratie' als een erfelijk overdraagbare afwijking, waarvan de oorzaak te wijten was aan milieufactoren als voeding en klimaat. De psychiater Valentin Magnan werkte Morels degeneratieconcept verder uit. Waar Morel had gesproken over afwijkingen van het volmaakte type van Gods schepping, interpreteerde Magnan degeneratie als de deviatie van een normaal evolutiepatroon. Dat patroon ontleende hij niet aan de evolutieleer van Darwin, maar aan die van Jean-Baptiste Lamarck. Deze Franse evolutionist had in *La philosophic zoölogique* (1809) verondersteld dat in de loop van de natuurlijke historie een progressieve aanpassing van het organisme aan het milieu plaatsgreep. Het organisme paste zich volgens Lamarck steeds beter aan, omdat het in reactie op de verandering van zijn natuurlijke omgeving nieuwe eigenschappen verwierf, die werden overgeërfd door de volgende generaties. Degeneratie was net het omgekeerde: het verlies van eigenschappen bij de komende generaties. Magnan verbond met dat proces eigentijdse neurologische opvattingen. Hij was van oordeel dat degeneratie een degradatie van het zenuwstelsel was onder invloed van het milieu, die na enkele generaties zou resulteren in steriliteit en uitroeiing.

Na de psychiatrie veroverde het letterlijke degeneratiebegrip van Magnan de Franse criminele antropologie, maar tegelijk deed zich een betekenisverbreding voor. De term 'degeneratie' vond - vooral in de brede betekenis van 'erfelijk overdraagbare fysische degradatie' - ingang in de algemene geneeskunde en in het populaire *fin de siècle-debat*. Het *fin de siècle*-pessimisme draaide immers hoofdzakelijk rond de vrees voor de fysische verzwakking van de eigen maatschappij of natie[22].

In de etnologie of rassenkunde varieerde in de tweede helft van de negentiende eeuw de inhoud van het degeneratiebegrip sterk, gaande van Rousseaus adagium 'Tout dégénère dans les mains de l'homme' (1762) tot de acclimatisatietheorieën pro en contra Buffon, van Gobineau tot Magnan. Zowel de oudere als de nieuwe, medische betekenissen van het degeneratieconcept kwamen in de raciologie ter sprake, ook binnen de Société d'anthropologie de Bruxelles[23]. De raswetenschap was in de tweede helft van de negentiende eeuw immers een weinig homogene discipline, die voortbouwde op zowel natuurhistorische theorieën als medische elementen en raciale the-

22 Die vrees was sterk opgekomen in Frankrijk na het verlies van de oorlog tegen Duitsland in 1870, maar ook in Engeland en Duitsland werd de kwaliteit van het ras in vraag gesteld naar aanleiding van alarmerende statistieken over het stedelijke proletariaat, de criminaliteit, de krankzinnigheid en de verzwakking van de rekruten. Aangaande het *fin de siècle* -pessimisme: Nye, 'Degeneration and the medical model of cultural crisis in the French Belle Epoque', 19-36; Idem, *Crime, madness and politics in modern France. The medical concept of national decline* (Princeton, 1984) 161-173, 330-339; Pick, *Faces of degeneration*, 222-240.

23 Naar de degeneratiegedachte van Rousseau werd tweemaal verwezen in de *BSAB*, zonder dat zijn ideeëngoed werd uitgewerkt: P. Heger, 'Les demiers travaux de M. Dupont', *BSAB*, XII (1893) 47-48; E. Villers, 'L'anthropologic et la science sociale de Topinard', *BSAB*, XVIII (1900) 140.

sen uit de geschiedenis en linguïstiek. Verschillende fysisch antropologen namen hun rasbegrip over van romantische historici. Broca erfde de categorie 'Keltisch ras' van William Edwards en Houzé de noties 'Vlaams ras' en 'Waals ras' van Vanderkindere. Met hun nieuwe antropometrische methode trachtten ze vervolgens de veronderstelling van fysische distincties tussen bevolkingsgroepen hard te maken[24]. Wat de categorie 'ras' precies inhield, was voor de raswetenschappers ondanks hun hoogst empirische methode nogal onduidelijk. 'Ras' had betrekking op overerfbare biologische verschillen tussen mensengroepen en meestal werd gedacht dat daarmee culturele en psychische eigenschappen samenhingen. Overeenstemming werd echter niet bereikt over centrale kwesties, zoals de vragen welke fysische kenmerken nu bepalend waren voor het onderscheiden van de mensenrassen en welke consequenties verbonden dienden te worden met het inzicht - sinds Darwin - dat soorten (of 'rassen') veranderlijk waren. Hoewel na Darwin het polygenisme achterhaald was, verklaarde Houzé zich in navolging van Broca polygenist en ook zonder die bekentenis hadden vele fysisch antropologen quasi-polygenistische vooronderstellingen. Voor de fysisch antropologen, ook voor Houzé, was het overigens evident dat de oorspronkelijke rassen nauwelijks nog terug te vinden waren als gevolg van de eeuwenlange kruisingen. Met hun metingen en statistische bewerkingen probeerden zij enkel een raciaal 'type' te reconstrueren dat het zuivere ras benaderde waarover de romantische historici hadden geschreven. Aan het rasbegrip zelf raakten zij niet[25].

Het programma: een antropometrie ter bestuderingvan ras en evolutie

Het eerste degeneratiebegrip dat voorkwam in een fysisch-antropologische studie van de Société d'anthropologie, in 1886, had betrekking op de degeneratie van de Nubiërs tot de Kopten door de kruising met het zwarte ras[26]. Over de erfelijke ziekten van Nubiërs of Kopten werd helemaal niet uitgeweid. De term 'degeneratie' verwees hier regelrecht naar de rassentheorie van Gobineau. In 1913 getuigde Emile Houzé dan ook dat hij niet met een medisch doel, maar 'dans un but ethnique' omstreeks 1880 was begonnen met het meten van schedels van overledenen uit zijn artsen-

24 Over de invloed van Edwards op De Quatrefages en Broca: C. Blanckaert, 'On the origins of French ethnology. William Edwards and the doctrine of race', in: G. Stocking, *Bones, bodies, behaviour. Essays on biological anthropology* (Madison, 1988) 44-51.

25 Over het rasbegrip van de fysische antropologie: N. Stepan, *The idea of race in science. Great Britain, 1800-1960* (Londen, Basingstoke, 1982) 83-110. Houzé over rasvermenging: Houzé, *Les indices céphaliques*, 6-7. Over het polygenisme van Houzé: E. Houzé, V. Jacques, 'Les Australiens du Musée du Nord', *BSAB*, III (1884) 91-92. Aangaande het polygenisme van Broca en de overwegend polygenistische strekking van de Société d'anthropologie de Paris: Schiller, *Paul Broca*, 138-139.

26 E. Houzé, 'Les tribus occidentales du lac Tanganika', *BSAB*, V (1886) 43-65. Houzé ging in latere uiteenzettingen niet verder in op het fenomeen van de degeneratie door kruising. Van 1886 dateert ook het eerste medische degeneratieconcept dat echter voorkwam in een strikt psychiatrische context, zonder te verwijzen naar de idee van een ziek ras: P. Heger, 'Evolution régressive de l'écriture chez certains aliénés' *BSAB*, V (1886) 368-376.

praktijk in het Brusselse Sint-Janshospitaal. Houzés rassenkunde had niet alleen iets weg van Gobineau en de polygenisten, haar belangrijkste inspiratiebron was ongetwijfeld Vanderkindere. Houzé en zijn collega Jacques kopieerden in hun eerste antropologische studies zowel het thema - de Belgische rassen - als verschillende conclusies van de historicus. Net als hun voorganger spraken ze van een Wallonië 'née de la résistance'. Hiermee bedoelden ze dat de Walen dankzij hun verzet tegen de Frankische invallen geen invloed hadden ondergaan van de Germaanse etnische kenmerken en aldus, in tegenstelling tot het Vlaamse volk, hun Keltische eigenheid hadden behouden. De donkerharige, brachycefale Kelten waren volgens Houzé en Jacques bij de invasie van de blonde, dolichocefale Germanen naar de Waalse heuvels en naar de kust gevlucht. Daar had Vanderkindere in 1879 meer zwartharige schoolkinderen geteld[27]. Enkel het gemak waarmee de nieuwe rassenkundigen de antropometrie bedreven, herinnerde nog aan het feit dat zij een medische opleiding hadden genoten.

Houzé, Jacques en vooral de anatoom Paul Albrecht bespraken wel af en toe ziektecasussen, maar dan handelde het veelal om abnormale verschijningen. Hun ziektebeschrijvingen hoorden in feite onder de noemer 'teratologie', of de studie van het anormale als onderdeel van de natuurlijke historie, met als hypothese dat het monster inlichtingen verschafte over de geschiedenis van de soort[28]. Hierbij werd niet gebruik gemaakt van het degeneratiebegrip, maar van de natuurhistorische term 'atavisme'[29]. Atavisme stond voor het opnieuw verschijnen van zowel dierlijke (meestal aapachtige) als primitief menselijke eigenschappen bij bepaalde individuen van wie de ouders die kenmerken niet hadden vertoond[30]. Het atavismebegrip wees niet alleen op een letterlijke terugslag naar een primitiever menselijk of dierlijk ras, maar kon ook de gelijkenis met dierlijke en menselijke ascendenten aanduiden[31]. Ook het opduiken bij

27 L. Vanderkindere, 'Enquête anthropologique sur la couleur des yeux et des cheveux', *Bulletin de la société belge de géographie*, III (1879) 446; Idem, *Recherches sur l'ethnologie de la Belgique,* 21. Vergelijk Houzé, *Les indices céphaliques,* 24, 38; V. Jacques, 'A propos d'un récent mémoire de M. le dr. De Man, sur l'ethnologie de la Zélande', *BSAB*, XII (1893) 148.

28 In verband met de teratologie, een begrip dat in de Société d'anthropologie de Bruxelles niet als zodanig werd gebruikt: J.-L. Fischer, 'Tératologie et anthropologie. Introduction à l'étude du rapport entre la science des monstres et l'histoire naturelle de l'homme dans la seconde moitié du XIXe siècle', in: B. Rupp-Eisenreich, ed., *Histoires de l'anthropologie XVIe-XIXe siècles* (Parijs, 1984) 415-419.

29 Zie onder meer: P. Albrecht, 'Sur les os intermaxillaires', *BSAB*, I (1882) 72-93; Idem, 'Diastème dentaire chez l'homme', *BSAB*, III (1884) 183-184; V. Jacques, 'L'homme-chien de l'Eden-théâtre', *BSAB*, III (1884) 36-38; E. Houzé, 'Sur la présence du troisième trochanter chez l'homme', *BSAB*, II (1883) 21-43; Idem, 'Description d'une squélette hindou', *BSAB*, V (1886) 303-317; L. Vanderkindere, 'La queue chez l'homme', *BSAB*, III (1884) 156-165.

30 'Atavisme', *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle*, I (Parijs, 1866) 847; H. Marion, 'Atavisme', *La grande encyclopédie. Inventaire raisonné des sciences, des lettres et des arts*, IV (Parijs, 1882-1902) 397-399; S.J. Gould, *The mismeasure of man* (New York, Londen, 1981) 122-142.

31 Zo werden vrouwen en 'inferieure' rassen als atavistisch bestempeld, omdat zij werden geacht trager te evolueren en bijgevolg meer te gelijken op de voorgaande generatie dan de Europese man. Zie onder meer: Houzé, Jacques, 'Les Australiens du Musée du Nord', 92, 94; Houzé, 'Cranes australiens d'Adélaïde', 312-320; Idem, 'Enquête anthropologique', *BSAB*, XV (1897) 265; Idem, 'L'Allemand à travers les âges', *BSAB*, XXXIV (1919) 21-45.

kruising van kenmerken van rassen die aan de basis lagen van de hybridisatie, heette atavistisch[32]. Dit atavismemodel ontleenden de Brusselse antropologen wellicht aan de Italiaanse crimineel antropoloog Cesare Lombroso. Criminelen waren voor Lombroso teruggekeerde elementen uit een vroeger beschavingsniveau die de natuurlijke selectie in feite definitief had moeten verwijderen[33]. Naast dat eerste atavismebegrip was er nog een tweede atavismebegrip in omloop, dat nauwer aansloot bij de geneeskunde. 'Atavistische' kenmerken werden in dat tweede geval niet geassocieerd met een terugval, maar met een 'arrêt de développement' in de embryonale fase. Die interpretatie werd populair onder invloed van Ernst Haeckel, volgens wiens recapitulatiewet elke ontogenese alle stadia van de fylogenese herhaalde (ieder individu reproduceerde zijn evolutionaire stamgeschiedenis). Een gebrekkige embryonale ontwikkeling bracht dus een wezen uit een voorgaand evolutiestadium voort[34]. Het atavismebegrip, in zowel de eerste als de tweede betekenis, kon worden aangewend om de zieke uitzondering op het ras, maar evengoed gehele groepen of rassen te definiëren als afwijkingen van de algemene evolutie. In alle gevallen verwees het naar kenmerken die aan een vorig geslacht verbonden waren. Daarmee onderscheidde het zich scherp van het degeneratiebegrip van Buffon, Morel en Magnan, dat sloeg op de effecten van een negatief milieu. Wat betreft het embryologische atavismebegrip is op te merken dat hier niet de medische impact op de antropologie leidde tot een ziektebeeld van rassen, zoals Gay Weber beweerde, maar dat een natuurhistorische impact aanleiding gaf tot raciale interpretaties in de embryologie[35].

Tussen de raswetenschappelijke en teratologische bijdragen in, zijn in de eerste bulletins van de Société d'anthropologie de Bruxelles enkele aanzetten te vinden tot een meer medische benadering. Geneesheer De Vaucleroy, docent hygiëne aan de militaire school, riep in 1883 de fysisch antropologen op om de zwakheden van de bevolking op te sporen, zodat tijdig de lichamelijke opvoeding van de kinderen zou kunnen worden verbeterd. Reactie hierop bleef echter uit. Het bericht van arts Janssens over een antropometrische enquête in de Brusselse openbare scholen door de dienst voor hygiëne werd al evenmin becommentarieerd[36]. Ook de medische invalshoek die

32 Zie onder meer: E. Houzé, 'Sur les Araucaniens du parc Léopold', *BSAB*, II (1883) 125-136; V. Jacques, 'L'ethnologie préhistorique dans le sud-est de l'Espagne', *BSAB*,VI (1887) 210-239.

33 Hierop wijst de bespreking van twee studies in de comparatieve anatomie van Cesare Lombroso: V. Jacques, 'Sur la fossette aymarienne de Lombroso', *BSAB*, II (1883) 119-125; C. Lombroso, 'Le lipôme de portefaix, la stéatopygie des hottentotes et la bosse des chameaux et des zébus', *BSAB*, II (1883) 166-183.

34 Over de recapitulatietheorie: Gould, *The mismeasure of man*, 113-122; C. Devillers, 'Loi biogénétique fondamentale', *Dictionnaire du darwinisme et de l'évolution F-N* (Parijs, 1996) 2674-2676; P. de Rooy, 'Of monkeys, blacks and proles. Ernst Haeckel's theory of recapitulation', in: J. Breman, ed., *Imperial monkey business. Racial supremacy in social darwinist theory and colonial practice* (Amsterdam,1990) 7-34. Haeckels recapitulatiewet werd nooit letterlijk aangehaald, maar voor Albrecht en Jacques lijkt ze vanzelfsprekend te zijn geweest.

35 Zie hierover: Blanckaert, 'Médecine et histoire naturelle de l'homme', 106.

36 De Vaucleroy, 'Sur les recherches de M. le dr. Titeca concernant la taille, le périmètre thoracique et le poids du corps des miliciens', *BSAB*, II (1883) 61-73; E. Janssens, 'Enquête somatologique', *BSAB*, I (1882) 106-111.

in de definitie van criminaliteit van de Italiaanse antropoloog Cesare Lombroso vervat zat, leverde de Brusselse antropologen nauwelijks gespreksstof op. Lombroso omschreef criminaliteit als een met atavisme gepaard gaande vorm van epilepsie en mat de atavistische kenmerken van misdadigers op met Broca's antropometrische methode[37]. Twee pioniers van de criminele antropologie in België, Heger en Léon Warnots, beide verbonden aan de geneeskundefaculteit van de ULB, trachtten de nieuwe wetenschap op de agenda van de Société d'anthropologie te plaatsen[38]. De belangrijkste Brusselse antropologen van de eerste generatie, Vanderkindere, Houzé, Jacques en Albrecht, namen wel deel aan de discussies daarover, maar in het antropologisch gezelschap zette geen van hen een eigen visie over de crimineel uiteen[39].

Het geringe debat met de hygiënisten en de crimineel antropologen laat uitschijnen dat de Brusselse antropologen zich net als hun Parijse leermeesters wilden losmaken van de medische discipline. Zij hadden hun gezichtsveld verbreed van het individu tot de menselijke soort en verkozen de raciologische en biologische analyse boven de medische diagnose. De thematische keuzes van de Brusselse antropologen verraden dat ook zij een nieuwe wetenschap wilden vestigen, zoals blijkt uit de definitie die Emile Houzé in 1889 ten overstaan van de Belgische vereniging voor psychiatrie gaf van het vak antropologie: 'L'anthropologie est l'histoire naturelle de l'homme; c'est la définition donnée par l'illustre savant M. de Quatrefages; le rôle de l'anthropologiste consiste à étudier l'homme comme le naturaliste étudie un animal quelconque ... L'anthropologie ... s'occupe également, au point de vue comparatif, de la pathologie, qui, cependant, n'est qu'accessoire pour elle'[40].

Het rasmodel en zijn pathologische uitzonderingen

De ziekte van het ras: verworven degeneratie of aangeboren inferioriteit?

De oproep van De Vaucleroy tot onderzoek naar de fysische zwakheden van het ras uit 1883 kreeg pas vier jaar later gehoor, na zijn tweede verslag over de onderzoekingen van legerarts Titeca naar de lengte, de borstomtrek en het gewicht van de Belgische miliciens[41]. Emile Houzé publiceerde kort daarop een studie op basis van Titeca's cijfers, 'qui pourra intéresser non seulement les anthropologistes, mais les médecins'[42].

37 M. Renneville, 'La réception de Lombroso en France (1880-1900)', in: L. Mucchielli, ed., *Histoire de la criminologie française* (Parijs, 1994) 107-111; Gould, *The mismeasure of man*,122-127.

38 Goblet d'Alviella, *L'université pendant son troisième quart de siècle*, 253-254, 268. Heger, hoogleraar sinds 1873, doceerde fysiologie. Warnots werd tot hoogleraar benoemd in 1892. Hij doceerde chirurgie.

39 Zie onder meer: P. Heger, 'Sur les caractères physiques des criminels', *BSAB*, I (1882) 113-119, 124-132; Idem, 'L'anthropologie criminelle au congrès de la médecine mentale à Anvers', *BSAB*, IV (1885) 105-127; L. Warnots, 'Dynamométrie à la prison cellulaire de Louvain', *BSAB*, III (1884) 321-331.

40 Houzé, 'Importance de l'étude des caractères physiques ... en médecine mentale', 128.

41 De Vaucleroy, 'Sur les recherches de M. le dr. Titeca, sur la taille, le périmètre thoracique et le poids des miliciens des levées de 1883, 1884 et 1885', *BSAB*, VI (1887) 107-111.

42 E. Houzé, 'La taille, la circonférence thoracique et l'angle xiphoïdien des Flamands et des Wallons. Rapports de ces trois caractères avec la tuberculose pulmonaire', *BSAB*, VI (1887) 278-304.

In een eerste deel leidde hij, zoals Vanderkindere dat vóór hem had gedaan, raskenmerken af uit de officiële legerstatistieken, om vervolgens de relatie tussen borstomtrek en longtuberculose te verduidelijken. In dat laatste onderdeel viel een medische diagnose van het ras in termen van verzwakking of degeneratie te verwachten. Het medische degeneratiebegrip dook echter reeds op in het eerste, raciologische gedeelte, waarin Houzé een correctie aanbracht op de gegevens van Vanderkindere. Deze was in 1872 tot het besluit gekomen dat de Walen gemiddeld groter waren dan de Vlamingen. Houzé daarentegen vergeleek de uitkomsten uit de periode 1842-1860 met gegevens over de periode 1880-1883 en constateerde een toegenomen lengte en een gedaald aantal afgekeurden voor de militaire dienst in Vlaanderen. Op grond daarvan concludeerde hij dat de Vlaming in normale toestand groter was dan de doorsnee Waal en beschouwde hij het grote aantal kleine Vlamingen uit Vanderkinderes gegevens voor de jaren 1842-1860 als een pathologische afwijking van het etnische type.

De vlucht van de meest onafhankelijke en krachtige leden van het ras bij de bestrijding van de Reformatie, en de slachting van robuuste soldaten in de oorlogen tegen Frankrijk - argumenten die Houzé aan Vanderkindere ontleende - hadden binnen het Vlaamse ras de gezonde natuurlijke selectie verhinderd. De afwezigheid van de sterksten had de zwaksten de kans gegeven om te overleven[43]. Maar vooral de gebrekkige bodem- en voedselrijkdom, vroegtijdige fabrieksarbeid en de tyfusepidemie en hongersnood die uit de teloorgang van de textielnijverheid op het Vlaamse platteland voortvloeiden, bezorgden Vlaanderen 'dégénérés' van alle categorieën: personen met een zwakke bouw of met scrofulose, blinden en gekken[44]. In Henegouwen had de zware arbeid in de mijnen een gelijkaardige fysische 'déchéance' veroorzaakt. Houzé bleef evenwel optimist. Hij voorspelde geen onherroepelijke neergang onder invloed van milieufactoren. Een verbetering van de levensomstandigheden deed de erfelijkheid van raskenmerken spontaan terrein terugwinnen ten nadele van de overerving van de disproporties.

Maar was de rasdeskundige wel zo overtuigd van de tijdelijkheid van de degeneratie van Vlaanderen? Zijn analyse van de relatie tussen borstomtrek en tuberculose in het vervolg van hetzelfde artikel zette die diagnose op losse schroeven. De kleine, brachycefale Walen bezaten verhoudingsgewijs een grotere borstomtrek dan de rijzige, dolichocefale Vlamingen van Germaanse oorsprong. Wegens hun tengere lichaamsbouw waren Vlamingen net als Polynesiërs en Afrikanen weinig resistent te-

43 Houzé sprak in verband met het tweede historische argument van 'guerres de l'empire'. Gezien Vanderkindere schreef over 'Franse oorlogen', heeft Houzé wellicht de oorlog tegen Napoleon bedoeld. Vanderkindere, *Recherches sur l'ethnologie de la Belgique*, 63; L. Vanderkindere, 'Ethnologie', in: E. van Bemmel, ed., *Patria Belgica. Encyclopédie nationale ou exposé méthodique de toutes les connaissances relatives à la Belgique ancienne et moderne, physique, sociale et intellectuelle*, II, *Belgique politique et sociale* (Brussel, 1874) 24.

44 Houzé, 'La taille, la circonférence thoracique', 280. De historische argumenten worden aangehaald na de medische.

gen de bacterie van Koch, wat hen volgens Houzé benadeelde bij de natuurlijke selectie tussen de rassen[45]. Om de opmerkelijke discrepantie tussen het aantal tuberculosepatiënten in Vlaanderen en Wallonië te verklaren, werd dus een aangeboren inferioriteit gesuggereerd. Naar alle waarschijnlijkheid leverde zowaar de flamingant Vanderkindere de inspiratie voor Houzés scenario van een selectie tussen rassen waarbij de Vlamingen het onderspit delfden[46]. Vanderkindere ontleende reeds in 1872 aan de Britse antropoloog John Beddoe de hypothese 'que les blonds sont moins capables de supporter les conditions anti-hygiéniques', en het ondersteunende argument dat we ook bij Houzé vinden, namelijk dat in geval van kruising het bruine type de overhand haalt op het blonde[47].

Een gunst voor de tegenstander was het, de beschrijving van de Vlaamse zwakheden die de Vlaamsgezinde Vanderkindere had nagelaten. Vermoedelijk is het aan zijn anti-Vlaamse gezindheid gelegen, dat Houzé in 1887 de intrinsieke inferioriteit van het Vlaamse ras verdedigde, in weerwil van zijn inzichten omtrent de tijdelijke degeneratie door omgevingsfactoren. De rangschikking van de Vlamingen bij de Polynesiërs en Afrikanen is nog mild vergeleken bij de minachting die Houzé betoonde voor de Vlamingen in zijn 'antropologische analyse van de gemeenteraadsverkiezingen' uit 1885. In dat opstel weet hij het katholieke stemgedrag in Vlaanderen en de verdediging van de Vlaamse taal aan een fysische en psychische gebrekkigheid[48]. Houzés collega Jacques uitte zijn geringe sympathie voor de Vlamingen subtieler, maar kende eveneens met verwijzing naar Vanderkindere het bruine type een grotere vitaliteit toe, omdat de hybridisatie van bruin en blond meestal bruin opleverde[49]. Il aime les spectacles, les fêtes, tout ce qui parle aux sens, ... il a la morale rude des peuples primitifs ... Or ces qualités et ces défauts sont en quelque sorte tous d'origine sensorielle. Les hautes facultés intellectuelles n'interviennent que d'une façon secondaire dans leurs manifestations', zo luidde Jacques' karikaturale beschrijving van het historische Vlaamse type.

Houzés mesologische of aan milieufactoren toegeschreven verklaring van de Vlaamse

45 Volgens Houzé werden zwarten en Polynesiërs gemakkelijk slachtoffer van de uit Europa afkomstige bacil van Koch, niet omwille van het andere klimaat, maar omwille van hun lichaamsbouw en 'capacité respiratoire insuffisante'. Houzé, 'La taille, la circonférence thoracique', 302-303.

46 Uit Vanderkinderes raciologische studies bleek zijn voorliefde voor het Vlaamse ras en zijn mindere waardering van het Waalse ras, dat hij onder meer levendig en vrolijk, maar minder begaafd voor wetenschap en politiek achtte. Het is wellicht de invloed van John Beddoe die Vanderkindere als flamingant toch een zekere zwakheid van het Germaanse type deed suggereren. Wils, 'Tussen metafysica en antropometrie', 83.

47 Vanderkindere, *Recherches sur l'ethnologic de la Belgique*, 62. Houzé citeerde weliswaar in verband met de kruising van bruin en blond de door Broca opgestartte *Revue d'anthropologie*: Houzé, 'La taille, la circonférence thoracique', 304. Toch menen we dat hier van een ontlening kan gesproken worden, vermits Victor Jacques verwijzend naar Vanderkindere hetzelfde argument gebruikte en Houzé ook andere zinsneden van Vanderkindere haast letterlijk overnam.

48 Houzé, 'Les élections communales du 19 octobre 1884 au point de vue anthropologique', *BSAB*, IV (1885) 364-371.

49 V. Jacques, 'Proposition et avant-projet d'une nouvelle enquête anthropologique en Belgique', *BSAB*, I(1882) 55-56.

crisis rond 1850 weerhield hem er met andere woorden niet van om in hetzelfde opstel de historisch gegroeide en de aangeboren zwakheid van de Vlamingen te verkondigen. Dit valt moeilijk anders te verklaren dan door aan te nemen dat de antropoloog de verzwakking sinds de Reformatie, de tijdelijke degeneratie en de inherente inferioriteit van het Vlaamse ras complementair in plaats van tegenstrijdig achtte. Relateren we deze verschillende soorten inferioriteit aan de evolutietheorieën waarmee zij samengaan, dan is die complementariteit echter minder vanzelfsprekend. De aan Vanderkindere ontleende historische redenen voor de achteruitgang van het Vlaamse ras en de these van de aangeboren zwakheid van Vlamingen laten een darwinistische inspiratie vermoeden; Houzés mesologische argumenten wijzen daarentegen in de richting van het neo-lamarckisme van Magnan en zijn inspirator Charles Féré. Deze degeneratietheoretici gebruikten een evolutiemodel waarin de pathologische misvorming een uitzondering was op de algemene regel, terwijl de darwiniaanse evolutie precies berustte op de natuurlijke selectie, dit wil zeggen op het onverbiddelijke krachtenspel tussen *fit* en *unfit*. Deze tegenstrijdigheid liet Houzé echter anno 1887 koud. Op dat moment beschreef hij enkel de fysische kwaliteiten van het ras en stelde in de kantlijnen daarvan een diagnose.

Introductie van een neo-lamarckiaans degeneratieconcept uit de criminele antropologie

In 1888 bracht Houzé het medische degeneratiebegrip opnieuw te berde, ditmaal in een raciologische enquête naar de neusindex van de Belgische rassen[50]. Houzé poneerde in zijn uiteenzetting over de neusindex dat het stedelijke proletariaat afweek van het rasmodel waartoe het behoorde[51]. Hij stelde 'une disharmonie de caractères trés prononcée, des visages disproportionnés, des associations disparates' bij de laagste sociale klasse vast. Dat bracht hem tot de hypothese dat de neusindex niet voldeed aan 'le module ethnique' bij 'la classe déshéritée'. Dat laatste adjectief suggereert het erfelijke gehalte van de aandoening, dat Houzé nadien leek te bevestigen door te spreken van 'les produits dégénérés'[52]. Dit degeneratiebegrip is niet helemaal gelijk te stellen aan dat van 1887. Als oorzaak van de degeneratie werden deze keer uitsluitend milieufactoren opgesomd: het vroegtijdig huwen, de overbelasting op de werk-

50 E. Houzé, 'Recherches sur l'indice nasal. L'indice nasal des Flamands et des Wallons', *BSAB*, VII (1888)177-178.

51 Daarvoor deed hij wellicht inspiratie op bij de Italiaanse antropoloog Paolo Mantegazza naar wie hij eerder in hetzelfde artikel al had verwezen. Met *La physionomie et l'expression des sentiments* had Mantegazza in 1885 de fysionomische wetenschap, die de relatie tussen gelaatstrekken en fysische en psychische eigenschappen onderzocht, nieuw leven ingeblazen. A.-M. Drouin, 'La physiognomie dépassée ou surpassée?', in: C. Blanckaert, ed., *Des sciences contre l'homme*, I, *Classer, hiérarchiser, exclure* (Parijs, 1993) 80-94.

52 Houzé, 'Recherches sur l'indice nasal', 183-184. 'Déshérité' betekent zowel 'onterfd' als 'bezitloos'. Het is enigszins onduidelijk in welke zin Houzé het adjectief hier gebruikte en of hij, in geval hij over een 'onterfde' klasse sprak, de medische of economische onterving bedoelde.

vloer en bovenal de gebrekkige voeding. Echt nieuw was dat Houzé verwees naar de evolutieleer zonder te spreken over 'natuurlijke selectie': 'les produits dégénérés d' une évolution enrayée par la misère', zo luidde de formulering van Houzé[53]. De degeneratie- en evolutietheorie waarop Houzé hier alludeerde, gaf hij meer vorm in drie publicaties betreffende de criminele antropologie omstreeks 1890 waarin hij de Italiaanse crimineel antropoloog Cesare Lombroso bekritiseerde. Hij verkoos daarvoor als spreekbuis weliswaar niet de bulletins van het antropologisch genootschap, maar twee medische bladen en een crimineel-antropologisch congresverslag[54]. Houzé handhaafde dus een functioneel onderscheid tussen de antropologie en de ziekteleer.

Een eerste component van Houzés crimineel-antropologische degeneratiedenken, dat volledig aanleunde bij de Franse crimineel-antropologische school en haar kritiek op Lombroso, was de verwerping van Lombroso's atavistische leer over de ergste soort misdadiger, de 'criminel-né'. De anatomische disproporties van de geboren misdadiger, die Houzé geenszins ontkende, wezen niet op een atavistische, maar op een pathologische afwijking van het ras[55]. Houzé verving het universele criminele type van Lombroso door de Italiaanse, Vlaamse of Engelse crimineel, die eerst en vooral de eigen raskenmerken vertoonde en rasspecifieke pathologische stigmata[56]. Beïnvloed door de Franse psychiater Féré bracht Houzé de misdadiger vervolgens onder in een bredere categorie gedegenereerden, samen met rachitis- en tuberculosepatiënten, krankzinnigen en epileptici. Zij leden allen aan dezelfde erfelijke ziekte die zich op verschillende manieren kon manifesteren, maar telkens neerkwam op de onmogelijkheid tot een evolutionistische aanpassing aan de omgevingsfactoren[57]. Morels gedegenereerden waren immers bij Féré uitgegroeid tot uitzonderingen op de normale evolutie: 'victimes de l'évolution', zoals Houzé citeerde. Houzé noemde zichzelf in 1888 geen navolger van Lamarck, maar was hem via het werk van Féré toch duidelijk schatplichtig. Houzé putte waarschijnlijk uit Féré's invloedrijke werk *Dégénérescence et criminalité* (1888)[58].

53 Houzé, 'Recherches sur l'indice nasal', 184.

54 Houzé, 'Importance de l'étude des caractères physiques ... en médecine mentale', 127-142; Idem, 'Normaux et dégénérés', 385-389; E. Houzé, L. Warnots, 'Existe-t-il un type criminel anatomiquement déterminé?', in: *Actes du troisième congrès international d'anthropologie criminelle* (Brussel, 1893) 121-126.

55 Houzé schijnt zich niet gekeerd te hebben tegen het gebruik van het atavismebegrip als dusdanig in pathologische beschrijvingen. Hij schreef immers zelf gedegenereerden atavistische afwijkingen toe. Houzé, 'Normaux et dégénérés', 388; Idem, 'Importance de l'étude des caractères physiques', 137, 142. Houzé sprak in het laatste artikel bovendien van 'une portion retardaire dans laquelle se recrutent les dégénérés de toute nature *et* les ataviques' binnen elk ras.

56 Houzé, 'Importance de l'étude des caractères physiques', 141-142; Houzé, 'Normaux et dégénérés', 386-387; Houzé, 'Existe-t-il un type criminel', 122-123.

57 Houzé, 'Existe-t-il un type criminel', 126; Idem, 'Normaux et dégénérés', 389.

58 Aangaande Féré: Renneville, 'La réception de Lombroso en France (1880-1900)', 127; Nye, *Crime, madness and politics in modern France*, 124. Marc Renneville dicht Féré de inspiratiebronnen Darwin en Spencer toe, maar Robert Nye verduidelijkt dat de notie 'struggle for life' bij Férés opvolger Magnan niet verwijst naar het competitiemodel van Spencer en Darwin, maar wel naar het gevecht van het individu om zijn organisme aan te passen aan de omgeving. Ook volgens Peter J. Bowler was het eigen aan het Franse neo-lamarckisme om de principes van selectie en strijd toe te passen op de cellen binnen het organisme, dat via celselectie zijn evenwichtige aanpassing kon bereiken. P.J. Bowler, *The eclipse of darwinism. Anti-darwinian evolution theories in the decades around 1900* (Baltimore, 1983) 112.

De impact van de degeneratietheorie van de Franse crimineel-antropologische school was groter op de teratologie van na 1890 dan op de rassenkunde. Terwijl Houzé in de jaren 1880 de term 'atavisme' in de mond had genomen bij raciologische en teratologische beschrijvingen, kwam het atavismebegrip in zijn latere bijdragen niet meer aan bod bij de bespreking van individuele ziektecasussen voor de Société d'anthropologie de Bruxelles[59]. Monsters werden soms letterlijk degeneratief genoemd, maar ook zonder dat predikaat was het duidelijk dat Houzé - zoals andere artsen die teratologische uiteenzettingen gaven - disproporties niet langer verbond met een evolutionistische terugval[60]. Erfelijke ziekten, alcoholisme bij de voorouders, voedsel- en voedingsproblemen en embryonale misvormingen behoorden daarentegen tot de standaardinterpretaties[61]. Het monsteronderzoek verschafte niet langer inlichtingen over de normale evolutie van de soort, maar wees voortaan op de mogelijke overerving van nieuw verworven pathologische eigenschappen in plaats van de gezonde raskenmerken.

Op het eerste gezicht leek Houzé zich in zijn latere raswetenschappelijke werk rekenschap te geven van de spanningsverhouding tussen het rasmodel en de individuele afwijkingen daarvan, ontstaan in reactie op het milieu. In 1897 en 1909 gaf hij te kennen steeds meer oog gekregen te hebben voor individuele variaties binnen het ras. 'Mais qu'est-ce que la race elle-même, si ce n'est l'esclave du milieu?', noteerde hij zelfs in 1897[62]. Het besef van de snelle evolutie van het ras in samenhang met zijn omgeving, bracht de rasdeskundige er echter niet toe zijn raster van raciale entiteiten te nuanceren. Met evenveel overtuiging als in 1882 bleef hij de onherleidbare distinctie verdedigen tussen de dolichocefale Vlamingen en de brachycefale Walen, die hij toeschreef aan hun verschillende raciale afkomst[63]. Houzé sprak ook niet over de vervaging van het fysische onderscheid van de Belgische etnieën dankzij hun gelijkaardige leefomgeving, terwijl een dergelijke neo-lamarckiaanse idee nochtans per-

59 Voor de jaren 1880: Houzé, 'Description d'une squélette hindou', 303-317; Idem, 'Importance de l'étude des caractères physiques', 137, 142; Idem, 'Normaux et dégénérés', 385-389.

60 Een uitzondering is Stocquart. Hij verwees in 1892 naar een anatomische wet die stelde dat elke anomalie de reproductie was van de normale toestand van een gelijkaardig lichaamsdeel van een gewervelde diersoort. Hij gebruikte daarbij niet de term atavisme, maar verwees mogelijk naar de recapitulatiewet. A. Stocquart, 'Les anomalies de l'appendice caecal chez l'homme', *BSAB*, XI (1892) 58-74.

61 Zie onder meer: E. Houzé, 'Description d'une naine', *BSAB*, IX (1890) 35-44; A. Stocquart, 'La théorie d'Albrecht concernant la signification morphologique du bec-de-lièvre compliqué de fissure palatine', *BSAB*, XI (1892) 185-193; L. Dollo, 'La télégonie', *BSAB*, XIV (1895) 68-71; E. Villers, 'Un cas de gigantisme', *BSAB*, XVII (1898) 174-179; J. Keiffer, 'Quelques monstres humains', *BSAB*, XX (1901) 28-29; Laitat, 'Note sur un cas de polymastie', *BSAB*, XXII (1903) 159-160.

62 E. Houzé, 'Enquête anthropologique sur le village de Mendonck (Flandre oriental)', *BSAB*, XV (1897) 250; L. Vervaeck, 'Discussion de la communication de M. Vervaeck sur la taille en Belgique', *BSAB*, XXVIII (1909) 166-168.

63 Vergelijk: Houzé, *Les indices céphaliques*, 7-24, 34-43; Idem, 'Les types ethniques de la Belgique', *BSAB*, XVI (1897) 78-89.

fect strookte met de beschouwing van het ras als een fysische categorie gedetermineerd door het milieu[64]. Het crimineel-antropologische degeneratieconcept had Houzé de ogen geopend voor milieufactoren die de eenheid van het ras ondermijnen, maar dat bracht hem niet tot een relativering van de idee dat het 'ras' een vaststaande fysische entiteit is. Integendeel: de veronderstelling van het voorkomen van afwijkingen op het rasmodel impliceerde juist dat het ras als een overwegend homogene entiteit werd beschouwd[65].

Het ras in evolutionistisch perspectief

Van het crimineel-antropologische degeneratieconcept tot een neo-lamarckiaans evolutionisme

In het begin van zijn carrière sprak Emile Houzé voornamelijk over het ras en af en toe over het ras en zijn 'dégénérés' of pathologische uitzonderingen, om in een tweede fase de beweging van de voor- en achteruitgang zelf te analyseren. Vanaf 1892 bemerken we in Houzés geschriften een verruiming van de aandacht tot het thema van de evolutieleer. Houzé hield op die manier gelijke tred met de Parijse antropologie, waarvan een belangrijke fractie in de jaren 1890 het rasdenken had ingeruild voor het evolutiedenken, onder meer vanuit een streven om zich nog meer los te maken van de geneeskunde[66]. De leider van de Brusselse antropologie had zich evenwel niet spontaan ingewerkt in het evolutionisme. Hij werd in die richting geduwd door Paul Heger, die begin 1893 een discussie had uitgelokt over de impact van voeding op de intellectuele evolutie van de mensheid. Houzé lijkt pas in de loop van dat debat een redenering over de evolutieleer te hebben opgebouwd, die hij in zijn latere evolutionistische publicaties verder ontwikkelde. De gezaghebbende positie van Heger, hoogleraar fysiologie aan de ULB, directeur van het Institut de physiologie Solvay en erkend lid van de Académie royale de médecine de Belgique, is een reden te meer om de inhoudelijke vernieuwing toe te schrijven aan zijn inmenging. Bovendien was er naast Heger een tweede wetenschapper van aanzien in het spel. Heger was tot zijn interventie uitgenodigd door een lezing van de Belgische geoloog en paleontoloog Edouard Dupont (1841-1911) voor de Société belge de géologie, de paléontologie et d'hydrologie[67]. Dupont stond van 1868 tot 1909 aan het hoofd van het Musée d'histoire naturelle de

64 Franse neo-lamarckiaanse eugenetici verkondigden dat idee in het interbellum. Carol, *Histoire de l'eugénisme en France*, 144.

65 Houzé leek met het begrip 'module ethnique' te verwijzen naar een middelmaat aangaande de fysische kenmerken van een ras. Hij specificeerde weliswaar nergens de precieze berekening van dat gemiddelde. Zie onder meer: Houzé, 'Recherches sur l'indice nasale', 177-179; Idem, 'De la persistance des types ethniques', 166.

66 Over de tegenstelling tussen ras- en evolutiedenken in de Parijse antropologie: Blanckaert, 'Médecine et histoire naturelle de l'homme', 112; M. Hammond, 'Anthropology as a weapon of social combat in latenineteenth century France', *Journal of the history of the behavioral sciences*, XVI (1980) 118-132.

67 E. Dupont, 'L'homme considéré comme force géologique propre', *Bulletin de la société belge de géologie, de paléontologie et d'hydrologie*, VI (1892) 259.

Belgique en werd in 1869 toegelaten tot de Académie. Hij behoorde van bij de stichting tot de leden van de Société d'anthropologie de Bruxelles, maar was op een bijdrage over prehistorische rassen in 1885 na een papieren lid[68]. Door de thematiek die Heger in 1893 aansneed, werd Dupont even bij het debat in de Société d'anthropologie betrokken. Na afloop van de discussie over voeding en intelligentie scheen de paleontoloog opnieuw andere prioriteiten te hebben dan de Belgische antropologie[69].

Was het artificiële dieet dat de mens had bekomen dankzij het gebruik van vuur bij de voedselbereiding verantwoordelijk voor zijn intellectuele superioriteit in het dierenrijk? Dat was de vraag van Dupont waarmee Heger de Brusselse antropologen voor een twaalftal zittingen opzadelde. Heger achtte als fysioloog dat verband hypothetisch alvast mogelijk. Opgewarmd voedsel verteerde immers gemakkelijker dan rauw voedsel, en voor zover de grotere hoeveelheid energie die de mens op die manier opnam, ook werd verbruikt, garandeerde het vuur intellectuele vooruitgang[70]. Houzé voegde daar als rasdeskundige de empirische vaststelling aan toe dat in eenzelfde streek individuele verschillen binnen het ras samenhingen met de kwaliteit en de kwantiteit van de voeding. Het grove voedsel van de laagste klasse veroorzaakte tandbederf, een beperkte excretie, een kleine gestalte en een geringe intelligentie. In feite herhaalde Houzé hier een medische diagnose die hij al eerder had gesteld in zijn studies over de lengte en de neusindex, maar ook in zijn college antropologie[71]. De voorman van de Belgische fysische antropologie had ditmaal echter meer te bieden. Hij nam de uitdaging vanwege Heger en Dupont ernstig en toonde zich vanaf 1893 een antropoloog die kon meepraten over evolutie.

Door de discussie over de relatie tussen voeding en intelligentie met Dupont en de crimineel antropoloog Jules Dallemagne werd Houzé eerst uitgedaagd tot de formulering van een evolutionistische theorie over achteruitgang. Pas in 1906 schetste hij zijn opvattingen over de progressieve evolutie. Die waren op en top lamarckiaans en dat lag in de lijn der verwachtingen, aangezien Houzé al in 1890 met argumenten van de neo-lamarckiaan Féré Lombroso's *criminel-né* had neergehaald. ‘L'évolution progressive’ definieerde Houzé in 1906 als ‘aidée de la sélection, le résultat de l'action du milieu et de la réaction de l'organisme qui en est sorti’. Het hele evolutieproces draaide bij Houzé rond de vervolmaking van het zenuwstelsel, die zijn hoogtepunt

68 F. Stockmans, ‘Dupont (Edouard-François)’, *Biographie nationale*, XXXVII (Brussel, 1971) 255-261; E. Dupont, ‘Les populations quaternaires dans le Hainaut et dans la province de Namur’, *BSAB*, IV (1885) 159-172.

69 ‘Procés-verbal de la réunion préparatoire pour la fondation d'une Société d'anthropologie de Bruxelles, 27 février 1882’, 1.

70 P. Heger, ‘Les derniers travaux de M. Dupont’, *BSAB*, XII (1893) 36-48; Idem, ‘La disponibilité d'énergie’, *BSAB*, XII (1893) 179-191. Heger herhaalde in de tweede uiteenzetting hetzelfde idee, maar maakte daarbij een extrapolatie van plantaardige cellen en energietoename naar de menselijke samenleving en de groei van de beschaving.

71 Houzé, ‘Les effets du régime artificiel’, 126-139. Houzé citeerde zijn college antropologie al eerder in Houzé, ‘Existe-t-il un type criminel’, 126; Houzé, ‘De la persistance des types ethniques’, 166. In verband met de studies aangaande de lengte en de neusindex verwijzen we naar het voorafgaande gedeelte van dit artikel.

had bereikt met het menselijke organisme en een steeds betere harmonisatie tussen milieu en organisme had teweeggebracht[72]. In zijn regressiemodel vermengde Houzé lamarckiaanse en darwiniaanse elementen, maar hij gaf het milieu een even prominente plaats als in zijn definitie van de gunstige evolutie. Vanaf de intrede van de mens zag hij de natuurlijke selectie overgaan in een menselijke vorm, de intellectuele selectie, een principe dat Darwin in *The descent of man* ook al had verondersteld[73]. Maar welke rassen en klassen intellectueel domineerden en welke de ondergang tegemoet gingen, werd volgens Houzé bepaald door voeding en ondervoeding. Wegens het primordiale belang van de voeding, kantte Houzé zich tegen de idee van een aangeboren inferioriteit van rassen, zoals hij ook een aangeboren superioriteit afwees als hypothese. 'Les races ont leur enfance, leur âge mûr et leur vieillesse. La mort les frappe comme les individus'[74]. Dit impliceerde dat hij niet overtuigd was van de eeuwigdurende superioriteit van 'Europa'. In de loop der geschiedenis waren machtige beschavingen als die der Egyptenaren, Grieken en Romeinen ten onder gegaan. De dood van het ras stond bij de antropoloog voor de dood van de beschaving. Hij ontwaarde 'le flambeau de la civilisation' door de geschiedenis heen 'tantôt en Afrique, tantôt en Asie, tantôt en Europe'[75].

Opvallend is dat Houzé deze neergang, die slechts pathologisch was in figuurlijke zin, nooit letterlijk 'degeneratie' noemde. Over de culturele dood van het ras sprak Houzé in termen van 'déclin' of 'décadence'[76]. Waar Houzé het degeneratiebegrip wel aanwendde, doelde hij veelal op de pathologische afwijkingen van het rasmodel of in polygenistische zin op de gevolgen van kruising en acclimatisatie. Dat verschil in woordgebruik geeft aan dat Houzé niet de neiging had de *dégénérescence* van een geheel ras uit te roepen, al was hij dan tegelijk geneesheer en rassenkundige. Houzé theoretiseerde weliswaar in het evolutionistische debat en in zijn kritiek op de antroposociologische school, die zo dadelijk aan bod komt, over achteruitgang, maar steunde daarvoor niet op zijn medische kennis of op medische diagnoses over rassen. De Brusselse antropologen kwamen maar zijdelings en zeker niet dankzij hun medische

72 Houzé, *L'aryen et l'anthroposociologie*, 69-71. Houzé was geen extreme lamarckiaan, want hij erkende naast het mechanisme van de aanpassing ook de selectie als evolutiekracht. Aangaande extreem en gematigd lamarckisme: Bowler, *The eclipse of darwinism*, 58.

73 Houzé, 'Les progrès de l'intelligence', 32-46; Houzé, *L'aryen et l'anthroposociologie*, 36, 56-57; P. Tort, 'Sélection intellectuelle', *Dictionnaire du darwinisme et de l'evolution F-N* (Parijs, 1996) 3926. Houzé leek nog een andere evolutiekracht dan de intellectuele selectie te veronderstellen. Hij suggereerde in 1899 dat de natuurkrachten niet verhinderd werden door het hoge niveau van beschavingen, zonder dit idee uit te werken: Houzé, 'L'évolution à l'Académie des sciences', 379.

74 Houzé verduidelijkte bij deze uitspraak niet of hij voor de neergang van het ras enkel de ondervoeding als oorzaak aanduidde of ook de ouderdom van het ras zelf en of hij eventueel een wisselwerking tussen beide factoren veronderstelde. Houzé, 'Les effets du régime artificiel', 134; Houzé, 'L'évolution à l'Académie des sciences', 379-380. Hetzelfde argument gebruikte Houzé in 1906 tegen de antroposociologie: Houzé, *L'aryen et l'anthroposociologie*, 89.

75 Houzé, 'Les effets du régime artificiel', 134; Idem, 'Les progrès de l'intelligence', 38-39; Idem, 'Le problème de l'origine de l'homme', 101.

76 Zie onder meer: Houzé, 'L'évolution à l'Académie des sciences', 379; Idem, 'Les effets du régime artificiel', 136.

achtergrond in aanraking met het *fin de siècle*-pessimisme[77]. Dat concentreerde zich op de biologische kwaliteiten van het eigen ras en was in de eerste plaats voortgevloeid uit de toegenomen aandacht van het medische korps voor de publieke sfeer vanaf het midden van de negentiende eeuw. Toen had zich in Europa het hygiënisme als nieuw medisch deelgebied ontwikkeld om de hygiëne te bewaken en epidemieën te bestrijden. De hygiënistische problematiek en het degeneratie-vocabulaire beheersten wel de eigenlijke medische discipline in België ten tijde van Houzé[78]. Het zal intussen wel duidelijk zijn waarom de beoefenaars van de antropologie van ras en evolutie niet werden bewogen tot het uitwerken van medische onheilsgedachten. Zij waren geneesheren, maar wilden geen diagnose stellen of remedies bedenken in hun antropologisch onderzoek.

Terug naar de aangeboren inferioriteit van het ras

In 1906 zette Houzé zich aan een van zijn laatste grote studies, *L'aryen et l'anthroposociologie*, waarin hij de 'antroposociologie' onder vuur nam. De antroposociologie was een racistische antropologische school die rond 1900 furore maakte met het dogma van de intrinsieke superioriteit van het Arische of Germaanse dolichocefale ras. Haar belangrijkste leider, Georges Vacher de Lapouge, stelde de afname van het dolichocefale element in de Europese beschavingen verantwoordelijk voor de heersende 'décadence'[79]. Houzé voer weliswaar in 1906 uit tegen Lapouge, maar maakte daarin voor iemand die de inferioriteit of superioriteit van rassen weigerde toe te schrijven aan aangeboren eigenschappen, een vreemde gedachtesprong. In tegenstelling tot de antroposociologen zag Houzé de langschedeligheid niet verdwijnen door de *décadence*, maar door de progressieve evolutie. Houzé observeerde een reductie van de langschedeligheid van de laagste apensoorten naar de mensachtigen, en van de primitieve mens (waarvoor hij de quartaire mens van Spy en de Australische *aboriginal* als specimen uitkoos) naar de beschaafde Europeaan. De uitbreiding van het hersenvolume bij de progressieve aanpassing van het organisme aan het milieu bevorderde

77 Tussen 1892 en 1902 werden 74 antropologische en 101 prehistorische en archeologische bijdragen gepubliceerd. De prehistorie en archeologie bleven in de meerderheid tot 1906, wat wijst op een distantie van het *fin de siècle*-debat: Houzé, 'Allocation du président', 100. Een uitzondering vormde de crimineel antropoloog De Boeck. Hij veroordeelde in 1894 de hoge belastingen op alcohol die volgens hem de degeneratie van de maatschappij begunstigden. Verder werd binnen de Société niet uitgebreid over de degeneratie van de eigen maatschappij gesproken. J. de Boeck, 'Une excursion à Hoogstraeten, Wortel et Merxplas', *BSAB*, XIII (1894) 62.

78 We verwijzen hiervoor naar het lopende onderzoek van L. Nys (Katholieke universiteit Leuven, departement geschiedenis), die tot die vaststelling kwam voor onder *meer Le Scalpel,* een leidend tijdschrift in de Belgische medische beroepspers vanaf 1848. Een specifiek voorbeeld is de discussie die in 1890 werd gevoerd in de Société de médecine publique over 'La dégénérescence de la race belge, ses causes et ses remèdes'. Een algemene degeneratie van het Belgische ras werd niet verondersteld, maar wat voor ons telt is dat discussie over dat thema gaande was: dr. Petithan, 'La dégénérescence de la race belge, ses causes et ses remèdes', *Bulletin de la Société royale de médecine publique*, VII (september 1889) 62-95.

79 Aangaande de antroposociologie: P. de Rooy, 'De flessehals van de wetenschap. Opvattingen over 'ras' rond de eeuwwisseling', *Feit en fictie,* II (1996) 59-64; P. de Rooy, 'De wetenschap van het ras', in: Beyen, Vanpaemel, *Rasechte wetenschap?*, 21-29.

breedschedeligheid. Dolichocefalie was volgens hem dus een aangeboren inferioriteing

Houzés eerste poging om aan de brachycefalie een verder gevorderd intelligentiepeil toe te schrijven dan aan de dolichocefalie dateerde al van 1883, maar werd toen ontkracht door Houzés collega Jacques[80]. In *L'aryen et l'anthroposociologie* kon Houzé voortbouwen op een Engelse studie die het prognathisme (het vooruitsteken van de kaakbeenderen) als een typisch kenmerk van de dolichocefale schedel omschreef[81]. Houzé ging ervan uit dat de primitieve mens met het koken steeds minder was gaan kauwen en minder robuuste kaakbeenderen - of een geringer prognathisme - aan zijn nageslacht had doorgegeven. Daardoor hadden de hersenen meer plaats gekregen in de schedel. Prognathisme associeerde Houzé op basis van de Engelse studie met dolichocefalie, de afname ervan met brachycefalie en in het verlengde daarvan met een hoger beschavingspeil. Aan deze lamarckiaanse interpretatie voegde de Brusselse antropoloog nog een darwiniaans getint argument toe, namelijk dat bij een hybridisatie tussen langschedelig blond en kortschedelig bruin, de kortschedeligheid het gemakkelijkst werd overgedragen. Omdat deze vorm de groei van de hersenen begunstigde, kreeg hij voorrang bij de natuurlijke selectie[82].

'Ce que nous venons de dire, ne doit pas faire croire au lecteur que nous opposons la supériorité des brachycéphales à la thèse de l'Anthroposociologie, qui soutient le contraire', merkte Houzé vluchtig op na zijn evolutionistische theorie over de dolichoen brachycefalie[83]. Houzé liet een verdere verdediging achterwege, hoewel hij leek te beseffen dat zijn eigen redenering al evenzeer een lofrede op het eigen ras was als de antroposociologische these. Houzés veroordeling van de antroposociologie betrof klaarblijkelijk niet haar theoretische veronderstelling dat bepaalde rassen een aangeboren superioriteit bezaten. Dat Houzé vooral om politieke redenen de idee van een dolichocefale superioriteit verguisde, laten zijn terugkerende beschuldigingen van pangermanisme aan het adres van de antroposociologen uitschijnen[84]. Houzé, zelf een kortschedelige 'Kelt', kampte met een algehele minachting voor de dolichocefalie. Die was al tot uiting gekomen in 1885 en 1887, toen hij met anti-flamingantische hevigheid de aangeboren inferioriteit van de grote, dolichocefale types en de aangeboren superioriteit van het eigen brachycefale ras had geproclameerd[85].

80 Jacques had verwezen naar Broca, die niet de hoofdindex, maar enkel de verhouding tussen voor- en achterhoofd beïnvloedbaar achtte door een verhoogde hersenactiviteit: Houzé, *Les indices céphaliques*, 29; Jacques, *Les crânes du cimetière du Sablon*, 27-29. Na deze discussie liet Jacques de craniometrie grotendeels over aan Houzé (zie voetnoot 13).

81 De Engelse studie werd besproken in de *BSAB*: E. Villers, 'Sur les causes de la forme du crâne d'après Thomson', *BSAB*, XXIII (1904) 121-126. Voor Houzés theorie over de superioriteit van de brachycefaal: E. Houzé, 'Canidés et hominiens', *BSAB*, XXIII (1904) 140-146. Houzé hernam deze redenering in *L'aryen et l'anthroposociologie*, 58-69.

82 Houzé, *L'aryen et l'anthroposociologie*, 69-72.

83 *Ibidem,* 72.

84 Houzé, 'L'aryen', *BSAB*, XXIV (1905) 320; Idem, *L'aryen et l'anthroposociologie*, 82, 116.

85 Houzé, 'Les élections communales', 364-373; Idem, 'La taille, la circonférence thoracique', 302-303. In een necrologie werd vastgesteld dat Houzé, die van Franse afkomst was, 'en bon fils de français' steeds de kortschedeligen had verdedigd ten overstaan van de langschedelige Germanen die Vlaanderen hadden veroverd: E. Willems, 'Emile Houzé. Un anthropologue et l'anthropologie', *BSAB*, XXXVII (1922) 23-24. De Franse en Waalse bevolking was volgens Houzé Keltisch van oorsprong: Houzé, *Les indices céphaliques*, 44.

In een politiek vacuüm had Houzé misschien met meer overtuiging de hypothese van het 'verworvene' van fysische eigenschappen aangehangen, in plaats van de idee van 'aangeboren', onveranderlijke raskenmerken. Sinds de introductie van het degeneratieconcept in 1887 had de Brusselse antropoloog immers oog gekregen voor door het milieu veroorzaakte variaties binnen het ras. Bovendien had hij ten gevolge van zijn milieudenken, en meer specifiek door toedoen van de voortdurende nadruk die hij legde op de betekenis van de factor voeding, in 1893 de intrinsieke inferioriteit van rassen formeel verworpen. 'Je veux bien admettre une grande inégalité ... mais je ne crois pas à une infériorité originelle', klonk het toen[86]. In 1897 liet Houzé zich zelfs heel even ontvallen dat het ras louter de slaaf was van het milieu. Houzés politieke en culturele achtergrond leende zich er echter niet toe om op basis van de lamarckiaanse evolutieleer de discrepantie tussen kort- en langschedeligen te reduceren tot een tijdelijk fenomeen dat zijn oorzaken had in omgevingsfactoren[87]. Als een halsstarrig rasdenker nam Emile Houzé in 1919 afscheid van de antropologie. In 'L'Allemand à travers les âges', zijn voorlaatste bijdrage tot het *Bulletin de la Société d'anthropologie de Bruxelles*, verketterde hij het 'primitieve' Duitse ras dat de oorlog had uitgelokt[88].

Het nieuwe programma: een antropometrie ter genezing van het ras

Ondanks hun stevig gedocumenteerde en breed opgezette karakter kunnen de raciologische publicaties *L'aryen et l'anthroposociologie* en 'L'Allemand à travers les âges' beschouwd worden als buitenbeentjes in het repertoire van de oudere Houzé. De Brusselse antropoloog baseerde zich in beide studies behalve op een uitgebreide literatuur op reeds gebruikte empirische gegevens, en dit met een veeleer politiek dan wetenschappelijk motief. In het eerste geval haalde hij de toen actuele antroposociologische theorie neer, in het tweede geval poogde hij de Duitse natie in een negatief daglicht te plaatsen. Een ongebreidelde intellectuele honger naar de kennis van het ras viel bij Houzé niet meer te bespeuren. De evolutieleer en de paleoantropologie, die nu niet meer uitsluitend in dienst stond van de ontrafeling van de herkomst van de

86 Houzé, 'Les effets du régime artificiel', 134.

87 De meeste lamarckianen werkten de lamarckiaanse idee van een mogelijke gelijkschakeling van alle rassen door een gelijkstelling van milieufactoren niet uit en hielden zich aan de hen vertrouwde raciale hiërarchie. Over deze, achteraf waar te nemen, tegenstrijdigheid bij lamarckianen: P.J. Bowler, *Evolution. The history of an idea* (Londen, 1984) 287.

88 In het antropologische gedeelte besprak Houzé onder meer de primitiviteit van de schedel en het skelet van Germanen. In het historische gedeelte noemde hij de Duitse cultuur primitief en wees op de ontleningen aan de Franse beschaving: Houzé, 'L'Allemand à travers les âges', 20-49.

actuele Belgische bevolking, namen sinds de jaren 1890 al zijn aandacht in beslag[89]. Met Houzé als leider hadden de Brusselse fysisch antropologen eerst de historische rassenkunde gediend. Daarna waren zij in discussie getreden met natuurwetenschappers, over de evolutieleer en de paleoantropologie[90]. Aan de vooravond en in de nadagen van de Eerste Wereldoorlog beleefde de Société d'anthropologie haar derde grote uitdaging in de vorm van de eugenetische beweging. Zij zou door Houzé, inmiddels een zestiger, niet meer beantwoord worden. Hoewel hij in 1919, na de onderbreking tijdens de oorlogsjaren, opnieuw voorzitter werd van de Société d'anthropologie, was zijn intellectuele rol uitgespeeld[91]. Zijn voorzitterschap in 1919 was nog formeler dan dat van Vanderkindere in 1882. Houzé bleef tot zijn overlijden in 1921 de studie van evolutie en ras verkiezen boven het onderzoek naar de mogelijkheden van rasverbetering, zonder nog actief in discussie te treden met zijn opvolgers over hun nieuwe programma.

De thematische koerswijziging binnen de Société d'anthropologie vanaf 1906 was het werk van Louis Vervaeck, penitentiair arts en intellectueel leider van de Belgische criminele antropologie na 1900[92]. Hij wist, na de initiatiepogingen van Heger en Warnots in de jaren 1880 en de zijsprong van Houzé in 1890, eindelijk het *Bulletin* van het antropologische genootschap aan te wenden als forum voor de criminele antropologie. Op één lijn met Vervaeck kunnen we de pedagoog George Rouma, de socioloog Emile Waxweiler, de arts Max Boulenger, de crimineel antropoloog O. Galet, de arts L. Dekeyser en de laboratoriumassistent W. Schraenen stellen. Op de drie laatsten na publiceerden zij al voor de oprichting van de Belgische eugenetische vereniging in 1919 in het *Bulletin de la Société d'anthropologie de Bruxelles* over de eugenetica[93].

Met de stichter van de eugenetica Francis Galton kunnen we deze nieuwe weten-

89 Zie onder meer: Houzé, 'Evolution du système nerveux', 280-289; Idem, 'Sur les ossements humains quaternaires', *BSAB*, XXV (1906) 169-177; Idem, 'Le problème de l'origine de l'homme', 64-125; Idem, *'Les hommes fossiles. Eléments de paléontologie humaine* par Marcellin Boule. Compte-rendu', *BSAB*, XXXVI (1921) 31-39. Houzé werd afgeleid van zijn raciologische enquêtes, enerzijds zoals gezegd door Dupont via Heger, anderzijds door de ontwikkelingen in de internationale paleoantropologie. In 1892 ontdekte de Nederlander Eugène Dubois op Java de *pithecanthropus* of de intermediaire link tussen mens en aap. Houzé bestudeerde Dubois' *pithecanthropus* en kwam tot het besluit dat de 'aapachtige' kenmerken pathologische misvormingen waren. E. Houzé, 'Le pithecanthropus erectus. Discussion', *Revue de l'Université de Bruxelles*, I(1895-1896) 401-438; D. van Reybrouck, 'Drie halve schedels. Het rassenbegrip in de negentiende-eeuwse paleoantropologie in België', in: Beyen, *Rasechte wetenschap?*, 67-80.

90 Over de evolutieleer trad Houzé in discussie met natuurwetenschapper Dupont. Een even grote spanning tussen artsen en natuurwetenschappers was voelbaar in de paleoantropologie, zoals blijkt uit de kritiek op de Société d'anthropologie de Bruxelles van een ontslagnemend lid: G. Engerrand, *Comment on traite de l'anthropologie à la Société d'anthropologie de Bruxelles* (Brussel, 1906) 19-22.

91 Houzé, 'Allocation du président', *BSAB*, XXXIV (1919) 5-7.

92 Houzé, 'Allocation du président', 100-101. Aangaande Vervaeck en de Belgische criminele antropologie: 'Vervaeck (Louis)', *Biographie nationale,* Supplément III (Brussel, 1961) 708-709; G. Butstraen, *Het degeneratiedenken in de Belgische criminele antropologie* (licentieverhandeling Katholieke universiteit Leuven, departement geschiedenis, 1997) 107-115.

93 Vervaeck, Boulenger, Dekeyser en Schraenen werden lid van de Belgische eugenetische vereniging. 'Membres', *Revue d'eugénique. Organe de la société belge d'eugénique*, I (1921) 14-15.

schap omschrijven als ‘de studie van sociaal beïnvloedbare factoren die de raciale eigenschappen van toekomstige generaties geestelijk of fysisch kunnen verbeteren of ondermijnen’[94]. Een goed beeld van wat de eugenetica voor de Brusselse antropologen voorstelde, gaf Vervaeck in oktober 1921 in een lezing getiteld ‘Les applications sociales des sciences anthropologiques’. De antropologie moest met haar antropometrische methode bijdragen aan een beter inzicht in maatschappelijke vraagstukken. Niet zozeer het bedenken van ingrepen, als wel het verrijken van de kennis over de sociale realiteit zag Vervaeck als de taak van de antropoloog. Naast de misdaad wenste hij ook de schoolopvoeding, de kolonisatie en de militaire rekrutering, die hij reeds in mei 1914 had becommentarieerd, te onderwerpen aan een antropologische blik[95].

Twee zaken uit de tijd van Houzé bleven in Vervaecks opvatting van antropologie overeind. Eerst en vooral werd antropologie opnieuw geassocieerd met antropometrie en meer in het algemeen met het empirische onderzoek van de fysische kwaliteiten van bevolkingsgroepen. Voor de fysiologische metingen van onder meer de polsslag, lichaamstemperatuur, ademhaling en spierkracht was de antropometrie weliswaar ontoereikend, maar de technieken voor de meting van lengte, borstomtrek en cefalische index konden de eugenetici overnemen van de fysisch antropologen[96]. Ook in Frankrijk ging de ‘antropologie’ zich beperken tot de fysische studie van de mens, toen Emile Durkheim rond de eeuwwisseling de sociologie concipieerde en Marcel Mauss na de Eerste Wereldoorlog de etnologie of de sociologische studie van primitieve maatschappijen daarvan afscheidde. In de Angelsaksische landen werden daarentegen vanaf 1870 zowel de fysische als de sociale en culturele menskunde onder de noemer ‘antropologie’ geplaatst, zonder dat het later nog tot een splitsing kwam[97].

Een tweede element dat het overlijden van de stichters van de Société d'anthropologie de Bruxelles overleefde was de afstand tussen het antropologisch onderzoek en de therapeutische, medische ingreep. Praktische maatregelen kwamen bij de eugenetici enkel ter sprake tussen de regels van het beschrijvende antropometrische onderzoek

94 Aangaande de eugenetica: Bowler, *Evolution*, 274-278; Carol, *Histoire de l'eugénisme en France*, 9; W. de Raes, ‘Eugenetika in de Belgische medische wereld tijdens het interbellum’, *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, XX (1989) 402-404; F. Dikötter, ‘Race culture. Recent perspectives on the history of eugenics’, *American historical review*, CIII (1998) 467-478.

95 L. Vervaeck, ‘La révision des tableaux des infirmités et des maladies qui exemptent du service militaire au point de vue anthropologique’, *BSAB*, XXXIII (1914) 205-220; Idem, ‘Les applications sociales des sciences anthropologiques’, *BSAB*, XXXVI (1921) 278-286.

96 Zie onder meer: G. Rouma, ‘Les indiens quitchouas et aymaras des hauts plateaux de la Bolivie’, *BSAB*, XXXII (1913) 281-349; O. Galet, ‘Examen critique du docteur Mac Auliffe sur la spirométrie de la femme française. Essai de détermination de la moyenne spirométrique de la femme belge’, *BSAB*, XXXVII (1922) 125-153.

97 Bender, ‘The development of French anthropology’, 139-152. De Engelstalige inhoud van de term ‘antropologie’ begon af te wijken van de Franse inhoud, sinds de samenvoeging in 1871 van de anatomische antropologie van de Anthropological society of London en de etnografische benadering van de Ethnological society of London in het Anthropological institute of Great Britain and Ireland. Stocking, *Victorian anthropology*, 269-273.

door. Zo gaf Vervaeck voor de promotie van een concrete penitentiaire vernieuwing de voorkeur aan specifiek strafrechtelijke bladen[98]. Galet schreef de vrouw gymnastiek voor op een van de bladzijden van zijn studie over de antropometrische afmetingen van de Belgische vrouw[99]. Daarmee komen we, ondanks alle veranderingen in drie decennia, aan een constante trek in de Brusselse antropologie, de merkwaardige afstand tussen analyse en onderzoek enerzijds en voorschrift en genezing anderzijds. Dat Houzé nooit remedies bedacht voor de slachtoffers van de Vlaamse crisis, het stadsproletariaat of de crimineel, leek op het eerste gezicht in contradictie met zijn medische achtergrond. Maar die onverschilligheid ten aanzien van de praktijk maakte precies de kern uit van de fundering van de antropologische discipline. Zij werd niet louter ingegeven door de initiële onderwerpskeuze van Houzé, de rassenkunde en het evolutionisme, maar ook door de drang om zich autonoom op te stellen ten aanzien van de geneeskunde. Want hoewel de teratologische en later de eugenetische uiteenzettingen dichter aanleunden bij de geneeskunde, onderscheidden ook zij zich door een desinteresse voor de remedie.

Niettegenstaande deze constanten, had zich van Houzé naar Vervaeck een totale ommekeer van interesses en prioriteiten voorgedaan. Dat maken we eerst en vooral op uit het nieuwe gebruik van het degeneratiebegrip. De rasverbeteraars hadden het veel vaker dan Houzé over ‘degeneratie’ in de medische zin van het woord[100]. Wat zij beschreven waren in meerderheid gedegenereerde types of types met ‘une déviation physique, intellectuelle, morale, ou même sociale, congénitale ou acquise d'un type considéré comme normal et caractérisé par certains signes extérieurs’, zoals één van de oppervlakkige definities van degeneratie luidde[101]. Veel meer theoretische onderbouwing vergden de onderzoekingen van de eugenetici niet. Dat het neo-lamarckisme als fundament van het degeneratieconcept al zijn aanzien had verloren rond de Eerste Wereldoorlog, verhinderde niet dat de term van toen af meer dan ooit tevoren in de Société d'anthropologie de Bruxelles werd gehanteerd[102]. De natuurwetenschappelijke uitdaging, die Houzé tot evolutionistische beschouwingen had verleid, had voor

98 Zie onder meer: L. Vervaeck, ‘Sur l'organisation de laboratoires anthropologiques pour l'étude des classes criminelles et anormales sous le contrôle des pouvoirs publics’, *BSAB*, XXVI (1907) 125-134; Idem, ‘La conception anthropologique du traitement des condamnés’, *BSAB*, XXXVI (1920) 195-215; W. Depreeuw, ‘Louis Vervaeck’, in: C. Fijnaut, ed., *Gestalten uit het verleden. 32 Voorgangers in de strafrechtswetenschap, de strafrechtspleging en de criminologie* (Deurne, 1993) 152-153, 155-158.

99 O. Galet, ‘Etude anthropologique et anthropométrique de la femme belge’, *BSAB*, XXXVII (1922) 51.

100 Zie onder meer: Rouma, ‘Les indiens quitchouas et aymaras des hauts plateaux de la Bolivie’, 342; Schraenen, ‘Un article du dr. L. Mac-Auliffe sur l'homme des temps à venir’, 141, 147; L. Dekeyser, ‘La syphilis dans ses rapports avec l'anthropologie criminelle’, *BSAB*, XXXIV (1919) 101; O. Galet, ‘Anomalies dégénératives de l'oreille’, *BSAB*, XXXVI (1920) 424.

101 Galet, ‘Anomalies dégénératives de l'oreille’, 424. Bij de crimineel antropologe Pauline Tarnowsky vonden we een even vage definitie van degeneratie: P. Tarnowsky, ‘Quelques signes de la dégénérescence physique’, *BSAB*, XXVI (1907) 81-82.

102 Het neo-lamarckisme verloor rond de Eerste Wereldoorlog definitief terrein door de herontdekking van de erfelijkheidswetten van de Georgische monnik Mendel uit de jaren 1860. Door het onderverdelen van erfelijke eigenschappen in dominant en recessief, bood Mendel een verklaring voor het opnieuw opduiken van raszuivere kenmerken in hybride populaties. Dat verhoogde de autonomie van de erfelijkheid ten aanzien van de invloed van milieufactoren in erfelijkheidstheorieën. Bowler, *The eclipse of darwinism*, 75-76.

de Brusselse antropologen afgedaan[103]. De internationale eugenetische beweging waarbij het nieuwe antropologische onderzoek uit Brussel aansloot, was in feite een uitloper van het hygiënisme. Fysische antropologie en geneeskunde waren dus minder onverzoenbaar dan Houzé en zijn Parijse tijdgenoten hadden laten uitschijnen.

Bij de rasverbeteraars van de Société d'anthropologie de Bruxelles, die zich niet meer met de raswetenschap *an sich* inlieten, verloor ten slotte de categorie 'ras' zijn vastomlijnde betekenis. Met 'l'amélioration de la race' duidden zij niet op fysisch antropologische distincties, *in casu* tussen Vlamingen en Walen, maar richtten zij de aandacht op de sociale eenheid 'natie'. Vervaeck betrachtte bijvoorbeeld in 1909 met zijn onderzoek naar de lichaamslengte in België 'une détermination de la taille moyenne d'une race', hoewel hij daarbij de rassenkunde volledig overboord gooide[104]. De Société d'anthropologie de Bruxelles heeft zich niet, zoals in Frankrijk, op haar lamarckiaanse erfenis teruggebogen om het gebruik van een losser rasbegrip te verantwoorden[105]. De bij uitstek sociale interesse van de opvolgers van Houzé en het Galtoniaanse eugenetische discours, waarin het begrip 'race' niet duidde op een mensensoort in polygenistische zin, maar op eender welke mensengroep, hebben het rasbegrip van zijn voetstuk gehaald[106]. Dat gezagsverlies van de antropologische rassenkunde moet voor alles begrepen worden als een aandachtsverschuiving binnen de Société d'anthropologie en niet als een gevolg van een theoretische ondermijning van het rasbegrip. Vanuit de geschiedenis en de filosofie werden na de Eerste Wereldoorlog wel enkele scherpe kritieken op het 'ras' als historisch verklaringsbeginsel gelanceerd. Zij konden echter niet verhinderen dat de Vlaamsgezinde artsen Schamelhout en Jan de Roeck tijdens het interbellum respectievelijk een mesologische en een gematigd selectionnistische eugenetica bepleitten ten voordele van een 'Vlaams ras' dat Vanderkindere en Houzé hadden afgebakend[107].

103 Uitzondering hierop vormde Vervaeck die op basis van de mutatieleer van de Nederlandse plantkundige Hugo de Vries een nieuwe evolutionistische theorie over de degeneratie van criminelen ontwierp, als alternatief voor het neo-lamarckisme: L. Vervaeck, 'Les recherches sur les mutations des plantes. Leur intérêt anthropologique', *BSAB*, XXIX (1910) 129-146; Idem, 'L'importance dans l'évolution des phénomènes de mutation', *BSAB*, XXXI (1912) 105-132; Idem, 'L'hérédité criminelle', *BSAB*, XXXII (1913) 401-431. Aangaande de mutatieleer: Bowler, *Evolution*, 260-263.

104 Zie onder meer: Vervaeck, 'La taille en Belgique', 1-2; Rouma, 'Les indiens quitchouas et aymaras des hauts plateaux de la Bolivie', 348; Galet, 'Etude anthropologique et anthropométrique de la femme belge', 51; Dekeyser, 'La syphilis dans ses rapports avec l'anthropologie criminelle', 96.

105 Carol, *Histoire de l'eugénisme en France*, 144.

106 Dat constateerde ook Jean-Fraçois Crombois voor de Belgische eugenetica: J.-F. Crombois, 'De eugenetica in België voor 1914. Het Institut de sociologie Solvay (1902-1914)' in Beyen, Vanpaemel, *Rasechte wetenschap?*, 39.

107 Over de kritiek van historicus Henri Pirenne en filosoof Théophile Simar op het rasbegrip en het gebruik van Houzés antropologische categorieën door De Roeck en Schamelhout: G. Vanpaemel, 'Raswetenschap in Vlaanderen voor de Tweede Wereldoorlog', in: Beyen, Vanpaemel, *Rasechte wetenschap?,* 43-55.

‘Belangrijke gebeurtenissen vonden niet plaats...[1]’. De Nederlandse industrie 1938-1948

Hein A.M. Klemann

1 Inleiding

Uitgeput en ontredderd vierde Nederland in 1945 zijn bevrijding. De oorlog had honger en kou gebracht, het land was leeggeroofd, een half miljoen jonge mannen waren in Duitsland te werk gesteld en wat de bezetter van het productie-apparaat niet kon meenemen, was vernield of beschadigd. Zelfs zonder dat de moord op het joodse volksdeel in de beschouwing wordt betrokken, was de manier waarop de bezetter het land achterliet rampzalig, aldus het beeld in de historiografie, maar meer nog in de herinnering van de generatie die het heeft meegemaakt.

> German war aims in the Netherlands had started by encouraging a social revolution directed at the eventual assimilation of the racially superior Dutch into the Third Reich and had ended in a food blockade aimed against the major part of the population and the widespread pillage of industrial plant, transport equipment and stocks of consumer goods. In the process, levels of economic activity declined, living standards plummeted and there was a considerable net disinvestment of capital,

aldus Griffiths. Hij voegt eraan toe dat in tegenstelling tot elders, de economie veel zwakker uit de oorlog kwam dan deze er was in gegaan[2]. Trienekens toonde al aan dat in ieder geval op het gebied van de voedselvoorziening dit beeld enige nuancering behoeft. In de hongerwinter was inderdaad sprake van hongersnood, maar tot september 1944 wist het Rijksbureau voor de voedselvoorziening in oorlogstijd rantsoenen te garanderen die weliswaar niet in ieders smaak vielen, maar waarmee men weinig tekort kwam[3].

De in het werk van L. de Jong prominent aanwezige goed-fout-tegenstelling heeft ertoe geleid dat vele thema's betreffende deze periode nooit aan de orde zijn geweest omdat zij, zoals Blom het uitdrukte, niet pasten in het continuüm tussen heldhaftig

1 GAH: Archief Scheepswerf Stapel NV: Verslag over het boekjaar 1944, augustus 1945. De totstandkoming van dit artikel was niet mogelijk geweest zonder de collectie Jaarverslagen van de Economisch-Historische bibliotheek van het NEHA te Amsterdam en de hulp die ik daar ontving in de eerste plaats van drs. Hélène Winkelman. Verder ben ik voor allerlei aanwijzingen en opmerkingen dank verschuldigd aan Annet Doves, drs. Oskar Gelderblom, dr. Herman J. de Jong, dr. Gerard Trienekens, prof, dr. Maarten Prak en prof. dr. Jan Luiten van Zanden.

2 R.T. Griffiths, ‘The exploitation of the Dutch economy 1940-1945’, in: J.P.B. Jonker, e.a., *Vijftig jaar na de inval. Geschiedschrijving en Tweede Wereldoorlog* (Den Haag, 1990) 115.

3 G.M.T. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening 1940-1945* (Utrecht, 1985) *passim*; *Idem, Voedsel en honger in oorlogstijd 1940-1945. Misleiding, mythe en werkelijkheid* (Utrecht, 1995) 15 vlg.

verzet en landverraderlijke collaboratie[4]. Het leeuwendeel van de bevolking dat geneigd was eerst eens te bezien hoe zij de oorlog met zo min mogelijk kleerscheuren door kon komen, viel hierdoor buiten het blikveld van de historici. Geschiedschrijving gedragen door morele oordelen schermt het licht op bepaalde zaken af. Daardoor zijn vele vragen, bijvoorbeeld die betreffende het economisch leven, nauwelijks gesteld[5]. Het thema goed-fout is bij dat onderwerp slechts zijdelings van belang. Dat de meeste Nederlanders bij de oorlog denken aan gebrek, honger, kou en terreur heeft te maken met het feit dat op degenen die deze tijd hebben meegemaakt de hongerwinter een zodanige indruk heeft gemaakt, dat terugkijkend dit een berg van ellende vormt waar niet overheen te zien valt. De herinnering aan minder schrijnende perioden vóór september 1944 is teloorgegaan. Het beeld van de oorlog wordt, behalve door het werk van L. de Jong, bepaald door de hongerwinter. De Jong benadrukte bovendien steeds het Nederlandse slachtofferschap waardoor de normale voortgang van allerlei ontwikkelingen buiten zijn blikveld viel. Trienekens toonde aan dat het hierdoor onstane beeld voor de voedselvoorziening onjuist is. In dit artikel wordt bekeken in hoeverre het beeld van totale ontreddering voor de industrie wel juist is.

In mei 1940 vielen de overzeese handelscontacten weg, maar de Duitse markt, al sinds 1931 moeilijk toegankelijk, ging open. De industrie mocht zich verheugen in grote Duitse orders. Er is dan ook alle reden om te bezien of voor de industrie niet iets soortgelijks gold als voor de landbouw. De CBS-cijfers over de industriële productie geven een snelle ineenstorting te zien, maar zulke cijfers zijn voor de landbouw sterk incompleet gebleken[6]. Aan te nemen valt dat dit ook voor de industrie geldt. Bedrijven hadden vele redenen om gegevens aan officiële instanties te onthouden. In een departementale notitie uit 1944 viel te lezen dat ...'de geneigdheid van het meerendeel der werkgevers, om onder de huidige omstandigheden gegevens omtrent hun bedrijf te verstrekken gering is'[7]. In de hongerwinter was het verzamelen van het basismateriaal bovendien bijna ondoenlijk. H.J. de Jong, die de industriële productie in de industrie voor de periode 1913-1965 opnieuw berekende, geeft daarom voor de jaren 1944 en 1945 geen cijfers. De schattingen van het CBS voor die jaren die gebaseerd zijn op ruwe fysieke indicatoren, noemt hij 'niet meer dan een slag in de lucht'[8]. Hij komt tot de conclusie dat de reële toegevoegde waarde tot 1943 beter op peil bleef dan de CBS-cijfers suggereren, en dat ...'Al te gemakkelijk is geconstateerd dat

4 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 10b, *Het laatste jaar* (Den Haag, 1982) 1384; J.C.H. Blom, 'Nederland onder Duitse bezetting. 10 mei 1940-5 mei 1945', in: *AGN*, XV (Haarlem, 1982) 55-94; J.C.H. Blom, *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Bergen, 1983) 12.

5 Zie: H.A.M. Klemann, 'De Nederlandse economie tijdens de Tweede Werelsoorlog', *Tijdschrift voor geschiedenis*, CX (1997) 4.

6 CBS, *Economische en sociale kroniek der oorlogsjaren, 1940-1945* (Utrecht, 1947); H.A.M. Klemann, 'De legale en illegale productie in de landbouw 1938-1948', *NEHA-jaarboek*, LX (1997) 307-338.

7 NIOD 212a, 5e: Afd. economisch onderzoek: De omvang van de Duitsche opdrachten in de industrie in Nederland. Augustus 1944.

8 H.J. de Jong, *De Nederlandse industrie 1913-1965. Een vergelijkende analyse op basis van de productiestatistieken* (Amsterdam, 1999) 284-285; CBS, *Economische en sociale kroniek der oorlogsjaren*.

de Nederlandse economie in 1945 in puin lag. Voor de industrie gaat dat niet op. Het is voor een deel een mythe, een zorgvuldig gekoesterd verhaal...'[9]. Ook de productiestatistieken, H.J. de Jongs belangrijkste bron, zijn echter door het CBS verzameld.

Van de productiezijde uit is het onmogelijk de cijfers opnieuw te bezien zonder weer bij CBS-cijfers uit te komen en ook aan de vraagzijde zijn er vele onbekenden. Van de Duitsers weten we hoeveel geld zij aan Nederland onttrokken[10], maar er bestaan slechts vage noties waaraan dat is besteed. Van de consumptieve vraag is alleen het legale deel bekend en van de investeringen ontbreekt elk beeld. Blijft als enige mogelijkheid over de toegevoegde waarde te benaderen van de inkomenskant. Daartoe is een beeld nodig van werkgelegenheid, lonen, winst vóór afschrijvingen of reserveringen, belastingen en eventuele andere kapitaalinkomsten. In dit artikel wordt dit beeld opgebouwd door eerst, in paragraaf 2, de belemmeringen in de grondstoffenaanvoer, de oplossingen die daarvoor werden gevonden en de gevolgen ervan voor de industrie te bezien. Een deel van de grondstoffen kwam in het zwarte circuit terecht. In paragraaf 3 wordt duidelijk dat de zwarte productie in dit stadium van het onderzoek niet te berekenen valt. Toch zijn er enige indicatoren over de orde van grootte hiervan, waardoor de legale productie die in de rest van het artikel centraal staat in perspectief wordt geplaatst. Om een beeld van die legale industriële productie te krijgen, is de binnenlandse werkgelegenheid essentieel. In paragraaf 4 wordt deze afgezet tegen de arbeidsinzet. Hieruit wordt duidelijk dat niet het wegvoeren van arbeiders naar Duitsland, maar de werkgelegenheid in de industrie het verdwijnen van de werkloosheid verklaart. Pas vanaf 1942 wordt de arbeidsinzet belangrijker en gaat dit ten koste van de Nederlandse industrie en de binnenlandse werkgelegenheid. Naast de werkgelegenheid is ook de winstgevendheid een belangrijke indicatie voor de industriële ontwikkeling. In paragraaf 5 wordt niet slechts duidelijk dat de industrie in de eerste bezettingsjaren mooie resultaten boekte, maar ook dat de Duitse orders slechts weinig winst genereerden. Door de Duitse exploitatie kwam vanaf 1942 de winstgevendheid onder druk te staan. Ook de strikte prijspolitiek was hier debet aan. In de eerste bezettingsjaren waren winstgevendheid en werkgelegenheid hoog, was er grote vraag naar industrieproducten en werden ondernemers gedwongen zich aan te passen aan een veranderende omgeving. Hierdoor stegen de investeringen, hetgeen leidde tot een zodanige groei van het productie-apparaat dat noch gebrekkig onderhoud, noch Duitse confiscaties en vernielingen, noch oorlogsschade in de latere jaren dit teniet kon doen, zo blijkt in paragraaf 6. De industriële capaciteit was in 1945 groter dan in 1940. In paragraaf 7 worden de gegevens bijeengebracht en wordt een nieuw industrieel productiecijfer gepresenteerd dat vergeleken wordt met de CBS-cijfers en de reeks van H.J. de Jong.

9 De Jong, *De Nederlandse industrie*, 326.

10 In prijzen van 1939 onttrok de bezetter gedurende de jaren 1940-1945 8,4 miljard gulden of 1,4 maal het bruto binnenlands product van dat jaar aan Nederland. H.A.M. Klemann, 'De economische exploitatie van Nederland door de Duitse bezetter', in: H. Flap en W. Arts, *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam, 1997) 132.

Opvallend is dat het beeld voor de eerste bezettingsjaren nauwelijks negatief is. De werkgelegenheid steeg, de winsten waren hoog, de orderportefeuille ruim, het schaarsteprobleem nog beheersbaar en de investeringen namen toe. *Research and development* en samenwerking met Duitse bedrijven leidden tot vernieuwingen. Vanaf 1942 geven alle cijfers een terugslag te zien. De opkomende zwarte markt is voor de interpretatie van de cijfers echter een probleem. De industrie produceerde ten dele met illegale arbeid, gebruikte niet geregistreerde voorraden en hield winsten buiten de boeken. De omvang van de zwarte productie verschilde per sector, maar was in sommige bedrijfstakken aanzienlijk. In de tweede helft van 1944 en 1945 bereikte de industriële productie een dieptepunt. Het snelle naoorlogse herstel valt te verklaren door de groei van de industriële capaciteit in de eerste bezettingsjaren, het feit dat vele bedrijven een kern van hun personeel in dienst hadden gehouden en door het weer legaal worden van zwarte productie.

2 *Schaarste aan grondstoffen*[11]

Door het teloorgaan van overzeese contacten kwam in mei 1940 de aanvoer van grondstoffen goeddeels tot stilstand. Ook de invoer uit Europa werd beperkt. Duitsland had alles nodig voor zijn eigen oorlogsproductie. Tot juni 1941 verwierf Berlijn nog enige grondstoffen via de USSR waarmee het in 1939 een handelsaccoord aanging, maar na de aanval op Rusland raakte het Europese continent geïsoleerd. Tussen 1938 en 1943 daalde de Nederlandse invoer van industriële grondstoffen volgens de handelsstatistiek met 80%, evenals die van halffabrikaten en hulpstoffen (brandstoffen, voeders en kunstmest[12]). In deze paragraaf wordt uiteengezet hoe de industrie door vooroorlogse voorraden, later door het aanvaarden van Duitse orders, toch voldoende grondstoffen wist te verwerven om, hoewel soms haperend, lange tijd door te produceren.

Vóór mei 1940 hadden bedrijfsleven en overheid, de ervaring uit de Eerste Wereldoorlog in het achterhoofd, voorraden aangelegd[13]. Vanaf september 1939 vond die voorraadvorming niet meer plaats door extra invoer, maar door daling van de uitvoer. De geallieerde blokkade van Duitsland en strikte contrabandebepalingen maakten een stijgende invoer van overzeese grondstoffen onmogelijk. Londen wilde Nederlandse voorraadvorming van industriële grondstoffen tegengaan[14]. Waar dat problemen gaf, kocht Nederland echter voorraden op het continent, vooral in België. Bo-

11 Zie: H.A.M. Klemann, e.a., 'Schaarste aan grondstoffen', in: H.A.M. Klemann, ed., *Mooie jaarcijfers. Enige onderzoeksresultaten betreffende de Nederlandse economische ontwikkeling tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Utrecht, 1997) 48-76.

12 De cijfers zijn gebaseerd op de invoer in gewicht. Een nadeel daarvan is dat een verschuiving tussen de producten belangrijke veranderingen kan opleveren, zonder dat dit voor de handel veel betekent. Voor een waardecijfer is echter geen prijscorrectie beschikbaar. CBS, *Economische en sociale kroniek der oorlogsjaren,* 154; CBS, *Jaarcijfers voor Nederland 1943-1946*.

13 S.L. Louwes, 'De voedselvoorziening', in: J.J. van Bolhuis, e.a., ed., *Onderdrukking en verzet, Nederland in oorlogstijd,* II (Arnhem, s.a.) 610; L. de Jong, *Het Koninkrijk,* IV, *Mei '40-maart '41* (Den Haag, 1972) 336.

14 W.N. Medlicott, *The economic blockade,* I (Londen, 1952) 218.

vendien daalde de uitvoer en verschoof de invoer van fabrikaten naar grondstoffen. Den Haag meende voorraden nodig te hebben zolang Nederland neutraal zou blijven - iets waar men steeds minder optimistisch over werd - maar vooral als het land bij de oorlog betrokken zou raken. Groot-Brittannië, het enige land waarvan bekend was dat het een aanval op Nederland als een *casus bellum* beschouwde, had geen soldaat op het continent[15]. Wilde Nederland overleven, dan moest het de Vesting Holland verdedigen tot de bondgenoten te hulp konden komen. Voorraden waren dan nodig om de bevolking te voeden, de industrie op gang te houden en het front te bevoorraden. Dat de verdediging van de Waterlinie serieus werd genomen, blijkt uit het feit dat de regering onder andere Philips en Daf verzocht kernfabrieken binnen de veste op te richten. Toen een overval nakende was, probeerde Philips machines en arbeiders achter de Waterlinie terug te trekken. Daar stonden voorraden en fabriekshallen voor dit bedrijf gereed. Londen achtte Nederland echter slechts enige dagen tegen een Duitse aanval bestand en vreesde dat Den Haag door voorraadvorming strategische grondstoffen in Duitse handen zou spelen[16].

De aanleg van voorraden was onderdeel van de economische verdedigingsvoorbereiding en werd bevorderd door de speciaal daartoe opgerichte rijksbureaus. Achtte zo'n bureau de voorraden in zijn sector te gering, dan probeerde het deze in overleg met de branche te vergroten. In de katoenindustrie werd in 1939 een voorraad van 13.000 ton ruwe katoen gemeten. In samenwerking met Twente wist het Rijkstextielbureau die voorraad te verdubbelen tot 27.000 ton in 1940. De voorraad garens steeg van 8.000 tot 11.000 ton. Vóór mei 1940 zorgde het Rijksbureau voor wol en lompen voor een aanvoer van 14.000 ton ruwe wol, voldoende voor een jaar normale productie[17]. Het ministerie sprak verder met de Koninklijke af dat dit bedrijf zou zorgen voor olie en olieproducten voor zes tot acht maanden. Bovendien verbood Den Haag de uitvoer van enkele grondstoffen, onder andere looistoffen en lijnolie[18].

Dat niet alleen rijksbureaus het initiatief tot voorraadvorming namen, bleek toen de directie van chocoladefabriek Droste in 1938 in de gaten kreeg dat er opnieuw een Europese oorlog voor de deur stond. Besloten werd zoveel mogelijk cacaobonen naar Haarlem te halen. In 1939 stonden de bonen voor ƒ 171.000,- in de boeken. In 1940

15 H.P. Waalwijk, *Whitehall en Plein. De betrekkingen tussen Groot-Brittannië en Nederland 1930-1940* (Utrecht, 1985) 160.

16 I.J. Blanken, *Geschiedenis van Philips Electronics NV,* IV, *1935-1950. Onder Duits beheer* (Zaltbommel, 1997) 119 en 139 vlg.; J. Houwink ten Cate, *'De mannen van de daad' en Duitsland, 1919-1939. Het Hollandse zakenleven en de vooroorlogse buitenlandse politiek* (Den Haag, 1995) 189; R. Bisseling en M. Vonk, 'Handel gedurende de neutraliteitsperiode', in: Klemann, ed., *Mooie jaarcijfers,* 45.

17 C.N.F. Swarttouw, *De textielvoorziening van Nederland gedurende den bezettingstijd 1940-1945* (Amsterdam, 1947) 30-38.

18 Enquêtecommissie regeringsbeleid 1940-1945, 2c, Sub-commissie I: Zitting van 17 juni 1948, 364; A.J. van der Leeuw, *Huiden en leder, 1939-1945. Bijdrage tot de economische geschiedenis van Nederland in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag, 1954) 80 vlg.; H.J. Groen, 'De Nederlandse verfindustrie tijdens de Tweede Wereldoorlog' (Werkstuk UU, 1999) 6.

was dat ƒ 578.000,-. Reëel betekende dit een stijging met ten minste 150%[19]. Ook andere bedrijven legden voorraden aan. Bekend is dit onder andere van Verschure scheepswerf en machinefabriek, Swift schoenenfabriek en Van Vlissingen katoenfabrieken. Die laatsten schreven in een naoorlogs verslag: 'Dank zij het feit, dat wij reeds lang vóór het uitbreken van den wereldoorlog groote grondstoffenvoorraden hadden aangelegd, zijn wij de oorlogsjaren zonder verliezen doorgekomen'. Uit de papierverkoop bleek dat ook de grafische industrie voorraden achter de hand hield. Voor de meubelindustrie gold hetzelfde[20].

Vanaf mei 1940 was het gedaan met de voorraadvorming. De invoer beperkte zich tot hoeveelheden die de bezetter rationeel achtte, maar Duitse instanties waren het er onderling niet over eens wat rationeel was. Moest de Nederlandse industrie doordraaien, of moesten voorraden in beslag worden genomen en overtollige arbeiders elders te werk worden gesteld? In juni kwam een vertegenwoordiger van de 'Reichsstelle für Lederwirtschaft' naar Nederland om beslag op voorraden te leggen. Tegelijkertijd verscheen een 'Wehrmacht'-officier om de industrie in te schakelen bij de productie van legerschoenen[21]. Zulke tegenstellingen waren er niet alleen op bedrijfstakniveau. Göring gaf in juni 1940 opdracht zoveel mogelijk grondstoffen uit bezet gebied te halen. Dr. H. Fischböck, de Weense bankier die Seyß-Inquart als zijn economisch expert meenam, zat op dezelfde koers. Toen 'Reichswirtschaftsminister' Funk echter ook halffabrikaten en fabrikaten wilde afvoeren, kwam Seyß in het geweer. Hitlers landvoogd wilde dat de Nederlandse industrie zijn voorraden ten behoeve van Duitsland zou verwerken. Göring gaf toe. Het bedrijfsleven mocht voor een half jaar grondstoffen houden, hetgeen niettemin betekende dat het gedwongen werd grote voorraden af te staan[22].

Levinsohn noemt drie beleidsopties waaruit de bezetter kon kiezen. In de eerste plaats was er 'Gleichberechtigung', een optie waar Hitlers voorkeur naar uitging. Het Germaanse Nederland moest worden opgenomen in de Duitse economie, zonder dat het daar slechter van hoefde te worden. Seyß-Inquart, die Nederland voor het nationaal-socialisme moest winnen, koos hier eveneens voor. Een alternatief was de productiecapaciteit in stand houden, het verzorgingsniveau van de bevolking terugdringen, en de productie op de Duitse behoeften richten. Tenslotte kon men Nederland als een kolonie exploiteren, er arbeidskrachten en grondstoffen aan onttrekken, zonder acht te slaan op het voorzieningenniveau van de bevolking. Volgens Levinsohn

19 GAH, Droste 1.10: Notulen directoriumvergadering 16 september 1938; GAH, Droste, 1.29 A: Inventaris voorraden 1938-1948.

20 N. Diebels en R. Verspuy, 'De Nederlandsche machine-industrie 1938-1948' (Werkstuk UU, 1999); P.F. van Vlissingen en Co's katoenfabrieken Helmond. Jaarverslag 1943/44-1944/45-1945/46; D. van Luijk, 'Op een slof en een oude voetbalschoen' (Werkstuk UU, 1999) 10; K.E. Sluyterman, *Winnen met papier. Vijftig jaar uit de 250-jarige geschiedenis van Proost en Brandt, 1942-1992* (Diemen, 1992) 51; M. Arbouw, 'Niet onder stoelen of banken. De ontwikkeling van de meubelindustrie tijdens de Tweede Wereldoorlog' (doctoraalscriptie Utrecht, 1998) 26

21 Van der Leeuw, *Huiden en leder*, 89-90.

22 L. de Jong, *Het Koninkrijk,* IV, *mei '40-maart '41* (Den Haag, 1972) 337-338; zie ook: R.J. Overy, *War and economy in the Third Reich* (Oxford, 1994) 145.

werd er noch in Duitsland, noch binnen het 'Reichskommissariat' een duidelijke keus gemaakt[23].

Met de inbeslagname van voorraden werd voorkomen dat een grondstof die in het gehele door Duitsland beheerste gebied schaars was, in Nederland voor minder belangrijke productie werd gebruikt. Londen kreeg gelijk: met de voorraadvorming had Nederland de Duitse oorlogsmachine essentiële grondstoffen toegespeeld. Dat de inbeslagnames fors waren, moge blijken uit de ontwikkelingen in de textielsector. Nog vóór eind 1940 ging tweederde van de ruwe katoen en de katoenen garens, goeddeels verwerkt tot weefsels, naar Duitsland. Katoenfabrikanten werden er goed voor betaald, maar ruwe katoen viel niet meer te krijgen. Binnen een jaar verdween 25.000 ton textielgoederen en 12.000 ton lompen[24]. Ook Droste moest voorraden aan Duitsland verkopen. Cacaobonen met een boekwaarde van ƒ 166.000,- leverden ƒ 260.000,- op, maar waren niet meer aan te vullen. Een derde van de cacaobonen in Nederland ging naar Duitsland, evenals een groot deel van de koffievoorraden. De strokartonindustrie moest de helft van zijn voorraden afstaan[25]. In andere sectoren dwong de bezetter eveneens tot verkoop van voorraden. In het eerste jaar ging er 160.000 ton ijzer en staal naar Duitsland of naar de 'Wehrmacht', verdween 2.000 ton tin, 210.000 ton aardolie of derivaten daarvan (voldoende om de Duitse behoeften voor 100 dagen te dekken), 76.000 ton industriële oliën en vele andere producten met een totale waarde van 300 miljoen gulden[26]. Voor de industrie waren deze vorderingen een probleem als er ruwe grondstoffen in beslag werden genomen. Voor het land als geheel was het ook een probleem als onvervangbare grondstoffen in de vorm van fabrikaten verdwenen.

Al vóór de bezetting was het duidelijk dat het verbruik van grondstoffen gerantsoeneerd moest worden. Ook dat werd een taak van de rijksbureaus. De rijksbureaus, uiteindelijk twintig in getal, waren per bedrijfstak geordende, onder het ministerie van economische zaken (vanaf 1940 handel, nijverheid en scheepvaart) ressorterende instanties. Zij konden handel in en vervoer en verbruik van grondstoffen aan vergunningen onderwerpen, zelfs als een onderneming al eigenaar van die grondstoffen was. Elk rijksbureau begon zijn werk met een inventarisatie. In hoeverre bedrijven hun voorraden eerlijk opgaven, valt moeilijk te achterhalen. Over het algemeen was het bedrijfsleven gezagsgetrouw. Vooroorlogse opgaven moeten daarom betrouwbaar worden geacht, al zullen de schattingen aan de lage kant zijn geweest. De inventarisaties waren echter incompleet. Het Rijksbureau voor chemische producten constateerde dat schilders, die vaak hun eigen verf mengden, vermoede-

23 B.L. Levinsohn, *De kolencrisis van 1941. Een bestuurskundige case study over de beleidsopvattingen van het ambtelijk middenkader* (Utrecht, 1991) 119-132.

24 Swarttouw, *De textielvoorziening,* 29-31 en 49-50.

25 GAH, Droste 1.4: Notulen van de Raad van commissarissen, 24 Maart 1941; H.J. de Jong, *De Nederlandse industrie*, 300; Trienekens spreekt van de helft van de koffie en cacao. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger,* 196-197; M. Smit, 'De ontwikkeling van de strokartonindustrie tijdens de Tweede Wereldoorlog' (Werkstuk UU, 1999).

26 NIOD 93, A10: Wirtschaftliche Leistung der besetzten niederländische Gebiete ± 1941.

lijk over vele malen grotere voorraden beschikten dan de verfindustrie. Toch bleef de inventarisatie beperkt tot de eigenlijke industrie. Het was onbegonnen werk bij alle schilders inlichtingen in te winnen[27]. Bij non-ferro-metalen gold iets soortgelijks. In vele bedrijfstakken - de metaalindustrie, de bouw, fietsenmakers, electriciens en handel - waren die metalen in voorraad, meestal echter maar in geringe hoeveelheden. De metalen moesten van buiten Europa komen, zodat het een ieder duidelijk was dat zij schaars zouden worden. Het was daarom wel erg aantrekkelijk een voorraadje achter de hand te houden. Daarom valt voor deze sector aan te nemen dat bij uitzondering ook de inventarisatie uit 1939 al incompleet was[28]. In andere sectoren is dat niet zo duidelijk, maar door grondstoffen een kleine bewerking te laten ondergaan, vielen ze buiten de inventarisatie. Droste kwam tot de conclusie dat cacaobonen moeilijk aan anderen konden worden toegewezen als een begin van bewerking werd gemaakt. Tenslotte vond een deel van de inventarisatie pas na mei 1940 plaats. In die periode zette het idee dat alles naar 'de Moffen' ging ertoe aan voorraden achter te houden. In de houtindustrie bedroeg de voorraad in de zomer van 1940 volgens opgave van de industrie anderhalf miljoen m^3, voldoende voor vier maanden. Toch werd het houtgebruik pas in 1942 beperkt en kon nog in 1943 op grote schaal zwart worden geproduceerd[29]. Duidelijk is dat in deze branche voorraden onjuist zijn opgegeven. Het zal de enige niet zijn geweest.

Rijksbureaus hadden een tweeledige doelstelling. Enerzijds moest het bedrijfsleven de oorlog overleven. Anderzijds moest het voorzieningenniveau voor de bevolking op een aanvaardbaar peil blijven. Steeds meer kwamen beslissingen over grondstoffengebruik bij de rijksbureaus te liggen. Daar konden zaken worden gedaan, zo meenden de Duitsers. Het departement lieten ze er liever buiten. Dat departement van handel, nijverheid en scheepvaart onder leiding van secretaris-generaal H.M. Hirschfeld ontbeerde bovendien het apparaat om de beslissingen te overzien. Ook daardoor kwam de beslissingsmacht steeds meer bij de rijksbureaus te liggen. De directeuren van die bureaus, mannen uit het bedrijfsleven, stond de noodzaak de bedrijven veilig door de oorlog te loodsen helder voor de geest[30]. De rijksbureaus wezen daarom soepel grondstoffen toe voor interessante Duitse orders. In de eerste periode was de noodzaak voorraden voor de bevolking te reserveren niet steeds duidelijk. De Duitsers waren bereid voor hun orders materialen van elders te laten komen, maar in eerste instantie moesten de rijksbureaus over de brug komen.

Ook het departement liet in juni 1940 weten dat de rijksbureaus grondstoffen voor Duitse orders ter beschikking moesten stellen[31]. Aanleiding was de groeiende werkloosheid. Het Verbond van Nederlandsche werkgevers gaf als richtsnoer aan zijn

27 Groen, 'De Nederlandse verfindustrie', 10.
28 Klemann, e.a., 'Schaarste aan grondstoffen', 61-62.
29 NIOD 93, B4: Tätigkeitsbericht der Zast für November und Dezember 1942. Den Haag den 15. Januar 1943.
30 Klemann, e.a., 'Schaarste aan grondstoffen', 56; L. de Jong, *Het Koninkrijk,* II, *Neutraal* (Den Haag, 1969) 164.
31 ARA, Handel en nijverheid 8676: weekrapport 24/29-6-1940.

leden dat zij hun personeel zoveel mogelijk in dienst moesten houden[32]. Dat kon slechts door Duitse orders te aanvaarden. Voorraden bestemd om het bedrijfsleven voor stilstand en de bevolking voor schaarste te behoeden, werden in zulke orders gestoken. Het bedrijfsleven werd hierin gesteund door de verantwoordelijke overheidsinstanties, de rijksbureaus omdat zij door het bedrijfsleven werden beheerst en Hirschfelds departement, omdat deze topambtenaar - overtuigd als hij was dat Duitsland de oorlog had gewonnen - aanpassing noodzakelijk achtte en de werkloosheid door alle secretarissen-generaal als een bedreiging werd gezien. Een Duitse instantie meldde enthousiast:

> Die Beschaffung der notwendigen Roh- und Hilfstoffe bereitet bei der von den Niederlande getriebene Vorratspolitik zunächst keine Schwierigkeiten; die Niederlande hatten sich so reichlich eingedeckt daß - trotz starker Abzüge von Rohstoffe ins Reich - die vorhandenen Bestände bis weit ins Jahr 1941 zur Fertigung deutscher Aufträge mit herangezogen werden konnten.

Pas in 1941 werd Hirschfeld bezorgd omdat de voorraden, mede bedoeld om de behoeften van de bevolking te dekken, inmiddels in Duitse orders waren verwerkt[33].

In de zomer van 1940 deed het rijkscommissariaat moeite Berlijn ervan te overtuigen dat het beter was Nederland de eigen voorraden te laten bewerken. Om de inzet van de industrie te coördineren, richtte Seyß-Inquart de ‘Zentralstelle für öffentliche Aufträge’ op. In september 1940 nam Göring dit initiatief over. In België en Frankrijk werden soortgelijke instanties opgezet. De naam werd nu ‘Zentral Auftragstelle’ (ZAST). Via de ZAST werden los van de normale uitvoer orders ondergebracht. De ontwikkeling van die orders is moeilijk te interpreteren. Naarmate grondstoffen schaarser werden, kregen ze meer het karakter van loonorders. Nederlandse bedrijven produceerden voor Duitse bedrijven en zetten daartoe eigen mensen en machines maar Duitse grondstoffen in, die eigendom bleven van de opdrachtgevers. De omvang van de orders in guldens is daarom een ongelukkige maat. Aanvankelijk bevatte zo'n bedrag een vergoeding voor werk én grondstoffen. Vanaf het tweede bezettingsjaar was het echter steeds meer slechts een betaling voor verrichte werkzaamheden. Een vergelijking van de waarde over verschillende jaren wekt de indruk dat meteen een hoogtepunt werd bereikt. In 1940 beliepen de orders 902 miljoen gulden, in 1941 920, in 1942 794, in 1943 868 en in het eerste kwartaal van 1944 nog 341 miljoen. Vanaf 1942 ging het echter om een toegevoegde-waardecijfer[34]. In Nederland is hard aan de orders gewerkt. In 1943 bleek dat van de drie gebieden waar Duitse orders via

32 *Mededeelingen van het Verbond van Nederlandsche werkgevers,* 1, 22 mei 1940. Vertrouwelijk ledenblad.

33 ARA, Handel en nijverheid 7981: Hirschfeld aan Van der Kooij: materieele verzorging van het Ned. volk, 7 Februari 1942.

34 NIOD 93, B4:Tätigkeitsbericht der Zast für Mai und Juni 1942. Den Haag den 15. Juni 1942; NIOD 93, B4: Tätigkeitsbericht der Zast für Juni und Juli 1944. Den Haag den 28. August 1942.

een ZAST werden geplaatst, Nederland in 17 van de 24 sectoren het hoogste percentage had afgeleverd. Frankrijk had er het minst hard aan getrokken[35].

In de eerste anderhalf jaar van de bezetting ontstond in sommige sectoren enige schaarste, maar hier viel wel een mouw aan te passen. Om de productie op peil te houden, werden grondstoffen gelijkmatig over de bedrijven verdeeld, of er werd wat geïmproviseerd. Dit kwam niet altijd de kwaliteit ten goede. Papierfabriek Van Gelder verzuchtte eind 1941: 'indien U zoudt kunnen zien, wat wij wegens gebrek aan cellulose allemaal in papierstof moeten verwerken...[36]'. Vanaf de herfst van 1941 kon met dit soort maatregelen de schaarste niet langer worden verhuld. Bovendien greep de bezetter steeds dieper in het economisch leven in. In 1941 moesten de mijnen zoveel kolen aan Duitsland leveren, dat het onmogelijk werd industrie en huishoudens vóór de winter te bevoorraden. De Berlijnse 'Reichskohlenkommissar' achtte het beter om de Nederlandse industrie goeddeels te sluiten en arbeiders en grondstoffen in Duitsland in te zetten. De ZAST en sommige afdelingen van het Haagse 'Reichskommissariat' probeerden dit tegen te gaan[37]. De winter speelde echter de eerste in de kaart. Door gebrek aan steenkool was het in de barre winter van 1941-1942, een winter waarin de Elfstedentocht werd gereden, niet alleen onmogelijk huizen redelijk te verwarmen, maar ontstond ook de noodzaak bedrijven te sluiten. Vaak ging de poort pas na de bezetting weer open. Andere bedrijven kregen productiebeperkingen opgelegd. Vanaf augustus kregen in de textielindustrie alleen bedrijven met Duitse orders nog steenkool. Het kolenverbruik daalde er van 24.000 naar nog geen 10.000 ton in de maand[38]. Het Centraal Brouwerijkantoor was genoodzaakt een tijdelijk verbod op de verkoop en daarmee het brouwen van bier af te kondigen[39]. Het meest ingrijpend was echter dat openbare nutsbedrijven hun productie niet op peil konden houden. Bedrijven zonder Duitse orders kregen een vermindering van de electriciteitstoewijzing met 25%. De ijsgang belemmerde de kolenaanvoer zozeer dat, ook doordat de voorraden de centrales weinig respijt gaven, zelfs de verminderde electriciteitslevering niet werd gehaald. Ook de oorlogsproductie werd getroffen. De Haarlemsche machinefabriek Figée beklaagde zich hier in deze periode over[40].

Vanaf 1942 verschoof de macht in Duitsland naar krachten die een intensievere exploitatie van de economie, ook in bezet gebied, nastreefden[41]. Samen met de uitputting van de voorraden verscherpte dit de verhoudingen in Nederland. Schaarste

35 NIOD 93, A2, Dr. Werner: Auftragsverlagerung nach den besetzten Westgebieten, Berlin, den 30. Juni 1944.
36 Sluyterman, *Winnen met papier,* 51.
37 NIOD 92, B4: Tätigkeitsbericht der Zast für November und Dezember 1941, den 14. Januar 1942.
38 ARA, Handel en nijverheid 9672: Toestand van het Nederlandsche bedrijfsleven gedurende de maand October 1941.
39 M. Manigrasso, F. van Valkenhoef, 'Oranjeboom tijdens de bezetting. Een economische analyse' (Werkstuk UU, 1999) 10.
40 NIOD 92, B4: Tätigkeitsbericht der Zast. Juli-August 1941; Levinsohn, *De kolencrisis van 1941,* 46; Jaarverslagen Figee.
41 Overy, *War and economy in the Third Reich, passim.*

leidde tot dalende productiviteit. De 'Rüstungsinspektion' wees er al in 1941 op, dat Nederlandse bedrijven de orders slechts op tijd af konden hebben, als grondstoffen op tijd beschikbaar kwamen[42]. Een jaar later mopperde de ZAST dat dit vaak niet lukte. Nederland had in april 1942 60.000 ton ijzer en staal nodig om aan de Duitse opdrachten te voldoen. Er werd slechts 18.000 ton aangevoerd. Deze 'Kluft zwischen der Rohstoffdeckung auf dem Papier und echter Eisenanlieferung' werd ten dele veroorzaakt door gebrek aan brandstof en transportmiddelen. Ook speelden planningsproblemen een rol, een gevolg van het feitelijk uitschakelen van de markt. De productie fluctueerde met de aanvoer. Buffervoorraden waren verbruikt en de leveranties werden steeds onregelmatiger, waardoor iedereen op iedereen wachtte[43]. Een dringende opdracht van de 'Reichsbahn' kwam niet af omdat Belgische onderdelen niet geleverd werden. Ook klaagde de 'Kriegsmarine' dat enige M-Boote niet in de vaart konden worden genomen, omdat de onder Duits beheer staande Machinefabriek Jaffa op de motoren liet wachten. Jaffa klaagde op zijn beurt dat het de benodigde materialen niet kreeg[44].

Naarmate de bezetting langer duurde, werd het schaarsteprobleem groter. Extreem werd het vanaf september 1944. In de nog bezette provincies ontbraken voorraden en stagneerde de aanvoer. Niet alleen de spoorwegstaking was hier de oorzaak van. Ook leidde de paniek rond Dolle Dinsdag tot ongeorganiseerde confiscaties van resterende auto's en binnenvaartschepen, hetgeen voor bezitters van zulke voertuigen aanleiding was hun bezit te verstoppen. Het wegvallen van het transport verlamde de industrie. Vooral het brandstofgebrek was onoverkomelijk. In oktober 1944 kwam de gas- en electriciteitsvoorziening in het westen bijna tot stilstand. Ook voerde de bezetter resterende voorraden af. De Duitse officier die daarvoor verantwoordelijk was, meldde begin 1945 dat sinds september 396.000 ton uit Nederland was weggehaald. Wat nog resteerde aan 'Rüstungsgütern erster bzw. zweiter Dringlichkeitsstufe' was schroot. De 'Räumung der wichtigsten Rüstungsgüter' was ondanks enorme transportproblemen voltooid[45]. Het is niet duidelijk of hierbij ook de afvoer van textielgoederen hoort, maar het is tekenend dat er op hoog niveau correspondentie plaatsvond over hoeveelheden als drie wagons arbeiderskleding, 5.896 pakketten arbeiderspakken, 150 balen oude kleding, 5.000 paar sokken of 25.000 stuks damesondergoed[46]. Vóór de oorlog was over de 400.000 ton die in deze periode werd weggehaald nauwelijks gesproken. Het betrof niet meer dan 3% van de invoer in 1939. Nederland is in de hongerwinter niet van zijn voorraden bestolen. Die waren al eerder verdwenen. Door het verbreken van de contacten, werd de situatie in deze periode levensbedreigend,

42 NIOD 92b, 1e: Rüstungsinspektion Niederlande Buch nr. 1229/41g 10.4.1941.
43 NIOD 212a, 4a: Afd. economisch onderzoek: De economische toestand van Nederland omstreeks Januari en Februari 1944. 31 Mei 1944.
44 HUA Machinefabriek Jaffa 153: Aktennotiz über die Besprechung mit Marineoberbaurat Ziegler 14.8.1942.
45 NIOD 92, 1c: Oberleutnant Wersche an Stab Major Schu, Kommandostab, den 16. Januar 1945.
46 NIOD 92a, 1a: Fiebig's Aussenstelle Kreis VII, Süd-Holland, den 4. Oktober 1944; Idem: Aussenstellenleiter Leichner an Berlin, November 1944; Idem: Fernschrift 10, 6.11.1944.

maar wat toen nog is weggevoerd, mag geen naam hebben. De voorraden die werden meegenomen, betroffen voornamelijk grondstoffen en halffabrikaten die door Duitse bedrijven voor de uitvoering van loonorders ter beschikking waren gesteld.

Ook in het zuiden waren de problemen enorm. Terugtrekkende Duitsers namen resterende voorraden in beslag. Delen van dit gebied kwamen in de vuurlinie te liggen[47]. Transportproblemen, mede hierdoor veroorzaakt, hielden de schaarste in stand. Pas vanaf 1945 werd Nederland weer bevoorraad. Hoe ernstig de grondstoffenschaarste werkelijk was, is echter niet te achterhalen. Steeds bleef een deel van de slinkende voorraden buiten de boeken.

3 Zwarte productie

Illegale grondstoffen en productie ten behoeve van de zwarte markt vormen een probleem bij elke poging de economie in deze periode te kwantificeren. Toch is een indicatie hiervan noodzakelijk, om een beeld van de totale productie te krijgen. De instroom van grondstoffen ten behoeve van loonorders is niet alleen daaraan ten goede gekomen. Samen met illegale agrarische productie en nooit opgegeven vooroorlogse voorraden was dit een belangrijke bron van zwarte productie. De omvang daarvan verschilde echter per bedrijfstak. Schaarste dwong tot zuinigheid en die zuinigheid veroorzaakte een marge tussen de hoeveelheid grondstoffen die een rijksbureau voor een order toewees en het werkelijk gebruik daarvan. Die marge stond het bedrijf ter beschikking. Naarmate grondstoffen schaarser en daarmee waardevoller werden, werd het interessanter de marge op te voeren. Dat deze marges fors konden zijn, blijkt uit bedrijfstakgewijs onderzoek.

In leerlooierijen lukte het tijdens de bezetting met een partij huiden 15-20% meer leer te produceren dan was voorgeschreven door het rijksbureau. Dit was mogelijk doordat stukken huid die door een beschadiging of verkleuring voorheen waardeloos waren, nu gewoon werden verwerkt. Ook tussen leer en schoenen ontstond een marge van 10-15%. Er werd nog strenger dan vóór de oorlog op gelet dat zo min mogelijk werd versneden. Uiteindelijk bleek het mogelijk met de toegewezen grondstoffen een officiële productie te verwezenlijken gelijk aan de vooroorlogse, maar dit was niet meer dan 70% van de feitelijke productie. De rest kwam op de zwarte markt terecht. Daarenboven leverde zwarte slacht huiden op die op de een of andere manier verwerkt zijn in de leerindustrie. Niet alleen iedere leerlooier maar ook het rijksbureau beschikte over illegale huiden. Zelfs in de hongerwinter wist het rijksbureau nog een voorraad van een paar honderd ton achter te houden, zodat de schoenproductie na de oorlog meteen van start kon gaan. In 1942 en 1943 kwamen in de schoenindustrie veel arbeiders op straat te staan. Lukte het hen zich aan de arbeidsinzet te onttrekken, dan viel er met de zwarte voorraden in de huisnijverheid een goede boterham te verdienen. Schoenen die officieel ƒ 7,90 mochten kosten, leverden op de zwarte markt ƒ 50,- tot ƒ100,- op. Kaatsheuvel leefde er goed van[48]. Ook deze am-

47 NIOD 212a inv.nr. 2d: Dagboek Hirschfeld 10-11 September 1944.
48 Van der Leeuw, *Huiden en leder,* 235; Van Luijk, ‘Op een slof’, 14; CBS, *Economische en sociale kroniek,* 266.

bachtelijke productie, typerend voor veel van de productie in de zwarte sector, moet tot de industrie worden gerekend.

Niet alleen in de leerbranche liep de zwarte productie op tot tientallen procenten. In spinnerijen en weverijen bestond een marge van 5% opnieuw te gebruiken afval, die niet in de productiecijfers terug te vinden valt[49]. Als aangenomen wordt dat tussen geweven stoffen en kleding eenzelfde marge bestond als tussen leder en schoenen, dan kende deze branche een marge van 25%. Bovendien kwam ook hier een deel van de grondstoffen van binnenlandse productie (wol en linnen). In de schapenteelt liep de illegale marge op tot 60 à 70%, maar de wol die bij illegale slacht vrijkwam zal lang niet allemaal in de industrie terecht zijn gekomen. De marge in de vlasbouw bedroeg 10-20%[50]. In de meubelindustrie draaiden bedrijven die zelf bomen verwerkten aanmerkelijk beter dan bedrijven zonder zagerij. In deze branche zat de marge tussen boom en verzaagd hout. Er werd bovendien illegaal gekapt. Vaak verdween de opbrengst daarvan in de kachel, maar er werd ook in gehandeld[51]. Uit onderzoek in de verfindustrie blijkt tenslotte dat daar een marge van 5 à 10% bestond[52].

Hoe groter de schaarste, des te belangrijker werd de zwarte productie. In 1940 maakten vooroorlogse voorraden de zwarte markt nog niet interessant, maar in 1941 veranderde dat. Er ontstonden enerzijds knelpunten door schaarste, anderzijds probeerde de overheid daar door marktregulering een antwoord op te vinden. Hierdoor werden aan de aanbodkant verboden winsten interessant, terwijl consumenten de rantsoenering wilden ontduiken. Niet alleen liep de zwarte agrarische productie op tot 8%, ook klaagde een departementale topambtenaar dat substantiële grondstoffenvoorraden anders werden gebruikt dan was voorgeschreven[53]. De exploitatie van de marges was begonnen, terwijl ook nooit opgegeven voorraden een bijdrage leverden. Vooroorlogse voorraden werden kleiner, maar in de landbouw liep de illegale marge in 1942 en 1943 op tot 20%, om in 1944 en 1945 zelfs bij 40% uit te komen. Daarna daalde deze weer tot 20%. In 1948 verdween ze door de liberalisering en het geleidelijk verdwijnen van de schaarste[54].

Uiteraard is ook de illegale landbouwproductie industrieel verwerkt. Het vee is geslacht, de melk gekarnd, het graan gemalen. Veelal gebeurde dat op de boerderij door leden van de boerenfamilie, onderduikers of ingehuurde vaklieden. Niettemin dient deze productie niet tot de agrarische, maar tot de kleinschalige industriële productie te worden gerekend. Aan te nemen valt dat er bovendien in de marge tussen verbruik en toewijzing van niet-agrarische grondstoffen een curve viel te ontdekken zoals ook in de zwarte agrarische productie. Naarmate de schaarste groter werd en de zwarte-

49 Swarttouw, *De textielvoorziening,* 253.
50 Dit was het illegale percentage in de akkerbouw. Klemann, 'De legale en illegale productie in de landbouw', 327.
51 Arbouw, 'Niet onder stoelen of banken', 65.
52 Groen, 'De Nederlandse verfindustrie', 11.
53 ARA, Handel en nijverheid 9672: Van der Kooy, De toepassing en handhaving der distributiewet 1939, 29 Mei 1941, 10-11.
54 Zie: Klemann, 'De legale en illegale productie in de landbouw', 336-338.

markt prijzen hoger, getroostte de producent zich meer moeite grondstoffen over te houden. Na de oorlog verdween de marge niet, maar toen de marktverhoudingen normaliseerden, werd de zwarte markt steeds minder interessant.

4 Werkgelegenheid en Duitse orders

Voor een beeld van de industrie is kennis van de werkgelegenheid noodzakelijk. Aangezien de indruk bestaat dat het verdwijnen van de werkloosheid samenhing met de arbeidsinzet, moet ook die ter sprake komen. Behalve de arbeidsinzet hebben Duitse orders een bijdrage aan de werkgelegenheid geleverd.

Onder invloed van de oorlog en het herstel van de terugslag van 1937-1938 steeg al in 1939 de werkgelegenheid in de industrie met 5% (tabel 1). Groei van de werkgelegenheid deed zich zowel voor in bedrijfstakken die van de bewapening een impuls kregen, als in sectoren die het van de hamsterwoede moesten hebben. Tot de eerste categorie moet behalve de metaalindustrie, waar de werkgelegenheid in 1939 met 6% steeg, vooral de bouw (9%) worden gerekend. Van beide impulsen wisten de textiel- (13%), kleding- (11%) en schoenindustrie (13%) te profiteren. Branches die hun groei alleen van hamsteren moesten hebben, een verschijnsel dat vooral vanaf september 1939 de kop opstak, zagen de werkgelegenheid pas in 1940 groeien. In de voedings- en genotmiddelenindustrie bedroeg de groei in dat jaar 6%. Het idee dat de bezetting voor de industriële opleving de doodssteek betekende, is dan ook onjuist. In 1941 steeg de industriële werkgelegenheid zelfs sterker dan in 1939.

Tabel 1: Werkgelegenheid in duizenden standaardarbeidsplaatsen (300 dagen van 8 uur) in de industrie 1938-1948

Jaar	Bouw	Mijn-bouw	Metaal	Textiel
1938	175	36	153	73
1939	190	35	162	83
1940	198	38	154	77
1941	236	44	182	68
1942	187	48	182	61
1943	168	47	177	49
1944	-	-	-	-
1945	-	-	-	-
1946	221	40	200	65
1947	221	44	242	83
1948	230	50	305	100

Jaar	Voeding en genotmiddelen	Overigen	Totaal	Index 1938=100
1938	159	266	860	100
1939	154	282	906	105

1940	163	278	908	106
1941	172	303	1005	117
1942	177	296	951	111
1943	154	268	863	100
1944	-	-	818	95
1945	-	-	732	85
1946	173	304	1003	117
1947	191	361	1042	121
1948	168	384	1237	144

Bronnen: Rijksverzekeringsbank, *Ongevallenstatistiek 1938-1948*; CBS, *Jaarcijfers voor Nederland 1943-1946*; Klemann, 'De legale en illegale productie in de landbouw'; eigen berekeningen.

De legale werkgelegenheid valt voor de jaren 1938-1943 en 1946-1948 terug te vinden in de ongevallenstatistiek van de Rijksverzekeringsbank. Dit cijfer betreft standaardarbeidsplaatsen (type-werklieden) van 50 weken, zes dagen per week, acht

uur per dag. De cijfers in tabel 1 geven vrij exact de hoeveelheid ingezette arbeid aan, maar zijn minder exact over het aantal mensen dat aan het werk was. Voor 1944 en 1945 zijn de gegevens geëxtrapoleerd met behulp van CBS-cijfers betreffende 9.800 bedrijven[55]. De cijfers betreffende die industriële bedrijven, waarvan er vele in deze jaren hun productie moesten staken, zijn niet naar bedrijfstakken uitgesplitst. Voor de voedingsmiddelenindustrie is er vanuit gegaan dat daar de zwarte landbouwproductie is verwerkt. De werkgelegenheid is hier (ook voor de jaren 1944 en 1945) verhoogd met een percentage gelijk aan die zwarte productie. Ook heeft de schoenindustrie de zwarte productie van huiden verwerkt. De werkgelegenheid is er verhoogd met de illegale productie in de veeteelt.

De werkgelegenheid in de industrie groeide van 1938 tot 1941 met gemiddeld 5%. In 1941 vond de grootste sprong (11%) plaats. In de eerste oorlogsjaren kon de industrie profiteren van een ruime vraag bij het publiek. Toen daar door distributiemaatregelen paal en perk aan werd gesteld, zorgden Duitse orders voor werk. De industriële werkgelegenheid steeg met 145.000 standaardarbeidsplaatsen, terwijl die in de landbouw en in handel en transport met respectievelijk 16.000 en 12.000 toenam. Binnen de industrie hielden in 1940 de voedings- en genotmiddelenindustrie en in mindere mate de bouw de werkgelegenheid op peil. In de eerste sector was hamsteren de oorzaak, terwijl vooral de aanleg van vliegvelden een verklaring vormt voor de groei in de bouw[56].

Sectoren met veel overheidsorders kregen in 1940 een terugslag. In de metaal-, textiel- en schoenindustrie daalde hierdoor de werkgelegenheid. Machinefabriek Jaffa klaagde er in mei 1940 over dat de helft van zijn orderportefeuille verviel en vroeg ontslagvergunningen aan. Al spoedig zouden Duitse orders de werkgelegenheid bij dit bedrijf tot ongekende hoogten opvoeren[57]. Het vervallen van overheidsorders en de daardoor stijgende werkloosheid, bewoog de Nederlandse autoriteiten niettemin direct na de capitulatie een ontslagverbod uit te vaardigden. Afdoende was dit niet. Kleine of verwoeste bedrijven kregen toch ontslagvergunningen en elders verminderde de werkduur van 48 naar 36 uur. Bovendien stuurde Hitler het Nederlandse leger naar huis. Hierdoor liep de werkloosheid in de zomer van 1940 op tot 400.000 à 500.000 man. De secretaris-generaal van Sociale Zaken zag zich gedwongen werklozen naar Duitsland te sturen op straffe van verlies van hun uitkering. Het creëren van werk in Nederland was echter een betere optie.

De werkloosheid was in de jaren dertig het grote probleem geweest. Vanaf de devaluatie van 1936 was deze wel enigszins verminderd, maar de overgewaardeerde gul-

55 CBS, *Jaarcijfers voor Nederland 1943-1946,* 112; Voor de hongerwinter ontbreken ook hiervan de cijfers, maar aangezien het in deze periode verboden was mensen te ontslaan en bedrijven die dat niet konden betalen steun kregen, kan er van worden uitgegaan dat de werkgelegenheid in die periode stabiel bleef.

56 NIOD 93, A10: Wirtschaftliche Leistung der besetzten niederländische Gebiete ±1941.

57 I. Koopman en H.A.M. Klemann, 'Het economische leven in Utrecht tijdens de bezetting', in: J. van Miert, ed., *Een gewone stad in een bijzondere tijd. Utrecht 1940-1945* (Utrecht, 1995) 114; HAU, Machinefabriek Jaffa 138: Machinefabriek Jaffa aan de arbeidsinspectie Utrecht, 15 Juni 1940.

den bleek niet de enige bron van malaise. Het Duitse autarkiestreven bleek eveneens een belemmering voor economisch herstel. Ondanks de Duitse opleving bleef de invoer in dat land na 1933 op depressieniveau, hetgeen ook de Nederlandse uitvoer op een laag pitje hield[58]. Pas in mei 1940 ging de Duitse markt open. Nu Duitse orders weigeren, zou de werkloosheid tot ongekende hoogten opvoeren. Scrupules werden snel opzij geschoven. De industrie ging aan de slag. Eind 1940 was de werkgelegenheid in de metaal al weer op peil en in 1941 compenseerde het werkgelegenheidseffect van Duitse orders ruimschoots het verlies van de Nederlandse.

In de houtverwerkende industrie, een sector die zowel profiteerde van Duitse orders als van de groei van de binnenlandse vraag, steeg in 1941 de werkgelegenheid met 35%. De vraag naar meubelen voor gebombardeerde Rotterdammers droeg hier sterk aan bij. Later zou deze bedrijfstak een soortgelijke taak krijgen voor andere bombardementsslachtoffers, vanaf 1943 ook in Duitse steden[59]. In 1941 evenaarde alleen de werkgelegenheidsgroei in de scheepsbouw die in de houtverwerkende industrie, hetgeen opnieuw door Duitse orders werd bewerkstelligd. De ZAST liet zelfs onderzoeken of werfarbeiders in ruil voor extra rantsoenen bereid waren 60 uur per week te werken[60]. De werven werden ingeschakeld bij projecten van de 'Kriegsmarine', maar ook orders van de binnenscheepvaart waren van belang. Door brandstofgebrek kampte het wegverkeer namelijk met grote problemen. In de metaal steeg de werkgelegenheid met 18%, in de mijnbouw met 16% en in de bouw met 19%. In de textielindustrie werd de schaarste echter al merkbaar. De werkgelegenheid daalde er met 12%, een cijfer geflatteerd door het ontslagverbod.

Duitse orders ter waarde van 902 miljoen gulden (15% van het BBP van 1939) gaven de economie al in 1940 een forse impuls. Seyß-Inquart schepte er eind 1940 in de *Völkische Beobachter* over op dat in Nederland de werkloosheid was opgelost[61]. Hij zat daarmee dicht bij de waarheid. Tezelfdertijd spraken Nederlandse ambtenaren hun zorg uit over de verborgen werkloosheid. Ook zij hadden het gelijk aan hun kant. Een aantal sectoren kreeg impulsen, terwijl andere sectoren door gebrek aan grondstoffen, het wegvallen van de export of de teloorgang van het contact met de koloniën weinig om handen hadden. In de wolnijverheid was het vóór de oorlog normaal dat een arbeider twee à drie weefgetouwen bediende. In 1941 was dat er nog slechts één[62]. Het was echter verboden mensen te ontslaan. Wel mocht de arbeidsduur dalen tot 36 uur.

58 *Monatliche Nachweise über den auswärtigen Handel Deutschlands,* 1933-1939; H.A.M. Klemann, *Tussen Reich en Empire. De economische betrekkingen van Nederland met zijn belangrijkste handelsparners, Duitsland, Groot-Brittannië en België en de Nederlandse handelspolitiek, 1929-1936* (Amsterdam, 1990) 228 vlg.

59 Arbouw, 'Niet onder stoelen of banken', 51 vlg.

60 NIOD 92, B4: Tätigkeitsbericht der Zast, Mai-Juni 1941.

61 'Rijkscommissaris Seyss-Inquart over de situatie in Nederland', in: *Keesings Historisch Archief*, 1-7 December 1940, 4471 D.

62 NIOD 212a, 4a: EVD: De economische toestand van Nederland omstreeks December 1940.27 Januari 1941; NIOD 212a, 4a: EVD: De economische toestand van Nederland omstreeks Februari 1941. 31 Maart 1941.

De werkgelegenheid in het bedrijfsleven steeg tussen 1938 en 1941 met 173.000 arbeidsplaatsen. Ook rijksbureaus, distributiekantoren, politie, prijscontroledienst en andere overheidsinstanties zorgden voor extra werkgelegenheid. In 1942 waren er 135.000 rijksambtenaren tegenover 63.000 in 1938, een stijging met 72.000. Ook het aantal gemeente- en provincie-ambtenaren, voor de oorlog zo'n 80.000 man, steeg, maar minder dan bij het rijk. In deze periode werd bovendien het leger afgeschaft. Weliswaar gaf dat slechts aan 13.000 beroepskrachten werk, maar vóór de mobilisatie waren er steeds zo'n 100.000 jonge mannen onder de wapenen. Daar staat weer tegenover dat al in 1940 en 1941 183.000 man naar Duitsland trokken. Een derde van deze groep (werklozen die bij weigering hun steun verloren en vrijwilligers) is na hun eerste verlof niet naar Duitsland teruggekeerd[63]. Groeiende werkgelegenheid maakte het mogelijk de verplichtingen in Duitsland te omzeilen en anders was er wel een keuringsarts bereid een ongeschiktheidsverklaring te tekenen[64]. De 125.000 man die in 1940 en 1941 voor langere tijd naar Duitsland gingen, deden dat goeddeels vrijwillig. 67.000 waren grensarbeiders, een normaal verschijnsel dat echter in de jaren dertig verdwenen was. De inconvertibele Rijksmark maakte het toen onmogelijk Duitse lonen in guldens om te zetten. Nu was dit wel weer mogelijk. De Duitse vraag naar arbeid deed de rest. Verder vertrokken 60.000 man - nog geen 30.000 gemiddeld per jaar - goeddeels vrijwillig naar Duitsland. Hun vertrek en het herstel van de grensarbeid compenseerde ruimschoots het vervallen van de dienstplicht. Daarenboven steeg de binnenlandse werkgelegenheid ten opzicht van 1938 met 245.000 arbeidsplaatsen. Van die groei vond 60% in de industrie plaats. Niet het uitzenden van arbeiders, maar de groei in de industrie leverde de grootste bijdrage aan het verdwijnen van de werkloosheid.

Tot 1942 functioneerde de industrie redelijk normaal. Bedrijven kregen problemen met hun grondstoffenaanvoer en met overheidsingrijpen, maar hoefden geen arbeiders af te staan of hun productie aan controle te onderwerpen. De situatie leek op een tussenvorm tussen Levinsohns beleidsopties 1 en 2. Qua voorziening van de bevolking met industrieproducten was de situatie in 1941 echter al moeilijk. Door exorbitante Duitse eisen mislukte de steenkolen voorziening in het stookseizoen 1941-1942, waardoor de bevolking in de kou zat. Ook de zeepvoorziening was minimaal. Europa produceerde te weinig vetten om in zowel de behoefte aan voedingsvetten als in de behoefte van de industrie te voorzien. Voor zeep kwamen onvoldoende grondstoffen beschikbaar. In 1942 daalde het zeeprantsoen zodanig dat niet meer aan de meest elementaire hygiënische norm werd voldaan[65]. De voedselvoorziening bleef echter tot september 1944 op een verantwoord peil. De steenkolencrisis van 1941 was het

63 H.M. van Randwijk, 'Van werkverruiming, via arbeidsplicht naar slavenjacht', in: J.J. van Bolhuis, e.a., *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd,* III (Amsterdam, s.a.) 411; L. de Jong, *Het Koninkrijk,* IV, 193-194.

64 B.A. Sijes, *De arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland 1940-1945* (2e dr.; Den Haag, 1990) 113-114.

65 Klemann, e.a., 'Schaarste aan grondstoffen', 66 vlg.

begin van een andere bezettingspolitiek, maar ontwikkelingen in Duitsland waren minstens zo belangrijk.

Eind 1941 was de situatie niet alleen in Nederland veranderd. Ook leek het niet zeker meer dat Duitsland de oorlog zou winnen. Groot-Brittannië was nog steeds niet verslagen en de aanval op de Sovjetunie had niet het verwachte effect. Eind 1941 bleek Rusland zelfs in staat tot een tegenaanval. Tenslotte betrok Japan de USA in de oorlog. De As streed nu tegen machten met een veel groter economisch potentieel dan waarover zij zelf beschikte[66]. Indien alle partijen bereid waren de oorlog tot het einde uit te vechten, kon Duitsland de oorlog niet winnen, tenzij het in staat was zijn economie in veel grotere mate te mobiliseren dan zijn tegenstanders. In de winter van 1941-1942 werd het Hitler duidelijk dat Hermann Göring, die in 1936 opdracht had gekregen de economie voor 1943 klaar te stomen voor oorlog, niet in staat was dit te organiseren. Vooral het Russische winteroffensief opende de ogen van de Duitse dictator. Begin 1942 benoemde hij Fritz Todt, de bouwer van de 'Autobahnen', tot rijksminister voor bewapening. Toen deze kort daarna met een vliegtuig neerstortte, volgde Hitlers architect en enige persoonlijke vriend, Albert Speer, hem op. Deze kreeg volmachten om de economie te stroomlijnen en volledig op de oorlog te richten. Om de Nazi-partij tevreden te stellen, werd hem echter 'Gauleiter' Sauckel als medewerker opgedrongen, met de speciale taak arbeiders in bezet gebied te ronselen[67].

Ook in Nederland werd geprobeerd de efficiëntie te verbeteren en tegelijkertijd arbeiders weg te voeren. In 1942 ging de 'Rüstungsinspektion' ertoe over kleinere bedrijven stil te leggen opdat arbeiders en machines elders konden worden ingezet. De commissie die dit uitvoerde was voornamelijk actief in bedrijfstakken van direct belang voor de oorlogsproductie. Op het departement werd geklaagd dat de 'Rüstungsinspektion' in de zomer van 1942 zonder overleg 250 bedrijven in de metaal- en electrotechnische industrie had gesloten[68]. In 1943 moest elk bedrijf een productieplan opstellen, waarin behalve met de planning van Speer, rekening was gehouden met de 'lebensnotwendigsten' binnenlandse behoeften. Ook werd geëist dat bedrijven zich aanpasten aan de Duitse standaardiseringsmaatregelen. De ZAST, inmiddels onder leiding van Fiebig, Speers vertegenwoordiger in Nederland, wilde de productie zoveel mogelijk in de Duitse planning opnemen. De hoop bestond dat goede coördinatie de tegenstelling tussen 'Auftragverlagerung oder Facharbeiterabzug' kon verzoenen[69]. Ook de 'Rüstungsinspektion' wilde enerzijds rationalisering en anderzijds arbeiders naar Duitsland sturen. In november 1941 gaf deze instantie de rijksbureaus opdracht concentratieplannen op te stellen, waarin de productie in een aantal bedrijven werd samengebundeld[70].

66 M. Harrison, 'The economics of World War II: an overview', in: M. Harrison, *The economics of World War II. Six great powers in international comparison* (Cambridge, 1998)10.

67 Overy, *War and economy, passim.*

68 ARA, Handel en nijverheid 9839, Notitie: Werkgelegenheidsaspecten.

69 NIOD 93, B4: Tätigkeitsbericht der Zast für Januar und Februar 1943. Den Haag den 15. März 1943.

70 NIOD 92b, Ie: Rüstungsinspektion Niederlande. Buch no. 1567/41 g 12.5.1941 Zu a 2; ARA, Handel en nijverheid 9839: Nota: Overzicht betreffende de concentratie van de Ned. industrie per 8 Augustus 1942.

Vanaf 1942 werden in enkele acties grote groepen mannen tegen hun zin naar Duitsland gehaald. In 1942 en 1943 waren dat er respectievelijk 120.000 en 122.000. Er werd niet alleen gecontroleerd of er niet efficiënter kon worden gewerkt, bedrijven die niet voor de oorlogsinspanning, noch om de samenleving draaiende te houden noodzakelijk waren, gingen dicht. Een rijksbureau kreeg te horen hoeveel bedrijven het moest sluiten. Daar werd dan enigszins de hand mee gelicht, maar men kwam er niet omheen. Het departement besloot vooral kleine bedrijven te sluiten om capaciteit en arbeiders te sparen[71]. Van de 40.000 leden van de hoofdgroep industrie ging 11% dicht. Daarbij (tabel 2) ontbreken echter de allerkleinste bedrijven. In augustus 1942 waren volgens het departement in de metaalindustrie bijvoorbeeld al 300 zeer kleine bedrijfjes gesloten[72]. Over ambachtelijke ondernemingen zijn slechts verspreide gegevens bekend.

In 1941 werden in verband met kolenschaarste zonder veel visie een aantal bedrijven gesloten. Fischböck schreef echter al in augustus dat bedrijven die dicht moesten in verband met de naderende kolenschaarste, arbeiders aan Duitsland konden leveren. Wel verzette Seyß-Inquart zich daar nog tegen, maar hij haalde bakzeil toen Berlijn zich in 1942 aan Fischböcks kant schaarde. In januari 1942 stelde de onder deze ressorterende 'Geschäftsgruppe Soziale Verwaltung' een plan op waarin minder noodzakelijke activiteiten werden gestaakt. Er konden dan zonder schade aan de loonorders 130.000 arbeiders naar Duitsland. Daarmee koos dit bureau nog vóór Speer of Sauckel waren aangesteld voor een ander beleid dan het rijkscommissariaat voorstond. Deze politiek, die in grote lijnen werd overgenomen, kan als een keuze voor optie 3 worden aangemerkt[73].

Eind 1942 waren er al 3.000 industriële bedrijven gesloten. In 1943 kwamen er nog 1.000 bij en vóór de hongerwinter waren er al 4.333 industriële ondernemingen dicht, hoewel ze vaak als verkooporganisaties bleven bestaan. Het rijksbureau bleef hun grondstoffen toewijzen die ze lieten verwerken door bedrijven die open mochten blijven. Zo hielden ze merknaam en relaties in stand. Ook kwam het voor dat een bedrijf één van zijn vestigingen moest sluiten. De papierfabriek Van Gelder en Zonen sloot in 1942 de fabriek in Renkum, maar de productie ging elders voort. In de verfindustrie gingen in 1942 300 van de 360 productiebedrijven dicht, maar de meeste hielden hun handelsafdeling in stand. Ook margarinefabriek Batava en chocoladefabriek Korff bleven bij de distributie betrokken, hoewel de productie stillag. In 1943 resulteerde dit bij Batava en in 1944 bij Korff zelfs in een bescheiden winst[74]. In de schoenindustrie kregen al in 1942 280 van de 330 fabrieken geen energie meer, maar in de hiervan verstoken bedrijven bleef ongeveer de helft van het personeel in dienst

71 ARA, Handel en nijverheid 9839: Notitie: Concentratie van bedrijven 28 Augustus 1942.
72 ARA, Handel en nijverheid 9839: Nota: Overzicht betreffende de concentratie van de Nederlandsche industrie per 8 Augustus 1942.
73 Levinsohn, *De kolencrisis van 1941,* 132-134.
74 Van Gelder en Zonen NV, *Jaarverslagen*; Groen, 'De Nederlandse verfindustrie', 7-8; andere bronnen spreken van 330 verffabrieken, waarvan er zo'n 70 open bleven. ARA, Handel en nijverheid 9839: Nota: Overzicht betreffende de concentratie van de Nederlandsche industrie per 8 augustus 1942; Batava, *Jaarverslagen;* Korff's Chocoladefabrieken, *Jaarverslagen*.

om de productie met handkracht voort te zetten. Voor dekenfabriek Zaalberg zat dat er niet in[75]. Evenmin zal dat gegolden hebben voor vele van de eenmansbedrijfjes die dicht moesten. In de tabaksindustrie werden 2.150 bedrijfjes gesloten, waaronder 1.600 eenmansbedrijfjes en 300 met 1 of 2 arbeiders. Het kostte 2.500 sigarenmakers hun broodwinning[76]. In de lederindustrie gold voor zelfstandige schoenmakers hetzelfde, maar daarvan werkten er velen zwart door.

Tabel 2: Gesloten bedrijven en verloren arbeidsplaatsen 1941-1944

Jaar	Aantal gesloten bedrijven			
	Metaal	Textiel	Voeding en genotmiddelen (inclusief illegale verwerking)	Totaal
1941	1	0	3	51
1942	30	100	141	2980
1943	88	190	173	4238
1944 (tot sept)	97	193	178	4333

Jaar	Aantal arbeiders gesloten bedrijven			
	Metaal	Textiel	Voeding en genotmiddelen (inclusief illegale verwerking)	Totaal
1941	18	0	53	1250
1942	519	6000	2085	27994
1943	2177	11000	2473	46627
1944 (tot sept)	2252	11195	2570	47990

Bron: A. Kraal, *Gedoofde vuren. Economische beschouwingen over stilgelegde bedrijven* ('s-Gravenhage, 1947) 52-53.

Arbeiders van gesloten bedrijven in de juiste leeftijdscategorie werden naar Duitsland gestuurd, maar velen doken onder. H.J. de Jong komt op basis van een berekening betreffende de vooroorlogse werkgelegenheid tot de conclusie, dat de bedrijfssluitingen macro-economisch onbetekenend waren[77]. Anderzijds werden ook in bedrijven die open bleven vele arbeiders verplicht naar Duitsland te gaan. Het aantal arbeidsplaatsen van 48 uur dat in 1942 en 1943 in de industrie verloren ging, bedroeg 142.000 of 15% (Tabel 1). Daarmee verloor de industrie al meer arbeidsplaatsen dan de 130.000 waarvan het begin 1942 verantwoord werd geacht om aan de economie als geheel te onttrekken. De industriële werkgelegenheid daalde tot het niveau van 1938. Uiteraard was die daling niet gelijkmatig over de sectoren verdeeld. De bouwstop in de civiele sector van juli 1942 leverde de grootste bijdrage, 68.000 arbeidsplaatsen of 29% van de werkgelegenheid. Alleen in de

75 Van Luijk, 'Op een slof', 20; Zaalberg en Zoon NV, *Jaarverslag 1938-1948*.
76 NIOD 212a, 4a: Afd. economisch onderzoek.: De economische toestand van Nederland omstreeks Juli-Augustus 1943. 12 October 1943.
77 De Jong, *De Nederlandse industrie*, 281.

textiel, waar de daling al eerder inzette, had de terugslag een soortgelijke omvang (28%), maar in de metaal bleef de werkgelegenheid in 1942 op peil. Pas in 1943 moest daar 2,5% worden ingeleverd. Die geringe daling betekende niet dat deze sector de dans ontsprong, maar zij kreeg prioriteit bij het aantrekken van nieuwe krachten. Aangezien dit vaak

ongeschoolden waren, ging dat ten koste van de productiviteit. Ook arbeidsduurverlenging had dit effect.

In februari 1942 werd een arbeidsduur van minder dan 48 uur verboden. Had de industrie in 1940 nog een overschot aan arbeid waardoor de arbeidsduur in sommige sectoren daalde tot 36 uur, nu ontstonden klachten dat bedrijven het werk niet aankonden. Eind 1942 was er een tekort aan 14.000 industrie-arbeiders, vooral in de bouw, de houtverwerkende industrie, de confectie en de metaalnijverheid. Bij de confectie veroorzaakten antisemitische maatregelen de schaarste. De joodse vrouwen die er werkten, werden weggehaald. Er werd geklaagd over de noodzaak slecht geschoolde, mindervalide arbeidskrachten in te schakelen[78]. De ZAST mopperde in april 1942 dat door de 'Arbeitseinsatz' 30.000 vakmensen aan de industrie waren onttrokken, waardoor orders moeilijk te plaatsen vielen[79]. Ook uit het bedrijfsleven kwamen zulke klachten. Een machinefabriek in Amsterdam verloor 15% van zijn geschoolde krachten, terwijl Jaffa zich beklaagde over de zwarte arbeidsmarkt die in deze periode de kop opstak. De ASM-scheepswerf in Arnhem verloor eveneens geschoolde arbeiders door de 'Arbeitseinsatz'. Niet alleen de metaalindustrie had hiervan te lijden. In de bierbrouwerij werden dezelfde klachten vernomen en begin 1944 klaagde zelfs de NSB-burgemeester van Utrecht, Van Ravenswaay, dat de gemeente niet aan voldoende geschoold personeel kon komen. Volgens een enquête kampte begin 1944 58% van de bedrijven met een personeelstekort[80].

Tabel 1 geeft de werkgelegenheid in arbeidsplaatsen van 48 uur, maar door het ontslagverbod was vanaf mei 1940 in sectoren als de aardewerk-, glas- en kalkindustrie, de leder- en schoenindustrie, de textiel en delen van de voedings- en genotmiddelenindustrie de werktijd 36 uur. Het aantal arbeiders was daardoor hoger dan het aantal standaardarbeidsplaatsen. In bedrijfstakken waar in 1940 of 1941 de werkgelegenheid daalde, steeg de arbeidsduur door de maatregel van februari 1942 van 36 naar 48 uur. Het betekende dat er nog eens 60.000 arbeiders extra werden ontslagen. Vanaf 1942 waren voor eenzelfde aantal banen minder mensen nodig. In maart 1943 werd het ontslagverbod opgeheven en een maand later werd de werkweek 54 uur, per augustus voor volwassen mannen zelfs maximaal 72 uur[81]. Bij een gemiddelde arbeidsduur van 51 uur waren 812.000 arbeiders voldoende om de 863.000 standaardarbeidsplaatsen te vullen. Om de 'Arbeitseinsatz' te voeden met 242.000 - het aantal dat in 1942 en 1943 naar Duitsland vertrok - werden alleen al aan de industrie 253.000 arbeiders onttrokken. Het aantal full-time banen verminderde met 142.000 en voor de resterende banen waren, door de achterblijvers langer te laten werken, 111.000 arbeiders minder nodig. Arbeidsduurverlenging werd ook elders doorgevoerd.

78 NIOD 212a, 4a: Afd.economisch onderzoek: De economische toestand van Nederland September en October 1943. 10 Januari 1944.

79 NIOD 92, B4: Tätigkeitsbericht der Zast für März und April 1942, Den Haag, den 15. Mai 1942.

80 Diebels en Verspuij, 'De Nederlandse machine-industrie'; ASM Arnhem NV, *Jaarverslag,* 1943; Manigrasso en Van Valkenhoef, 'Oranjeboom', 10; HUA, Gemeentebestuur 4, 2.07.335.1: Maandrapport van burgemeester van Ravenswaay over December 1943-Januari 1944, 1-2-1944; H. J. de Jong, *De Nederlandse industrie*, 276.

81 CBS, *Economische en sociale kroniek,* 290

Het leverde nog eens 65.000 arbeiders op. Tenslotte groeide de beroepsbevolking in de periode vlak vóór de oorlog elk jaar met ruim 50.000 mensen[82]. De conclusie luidt dat Duitsland 253.000 arbeiders uit de industrie weghaalde, tenminste (van de lagere overheden zijn geen gegevens bekend) 65.000 uit overige sectoren en dat ook de groei van de beroepsbevolking met ongeveer 100.000 man nergens terug is te vinden. In totaal werden er in 1942 en 1943 ongeveer 420.000 arbeiders aan de economie onttrokken om er 242.000 uit te zenden. Verder moesten 16.000 studenten onderduiken. De arbeidsinzet leverde nauwelijks minder onderduikers op dan er arbeiders naar Duitsland gingen. In Frankrijk, economisch het belangrijkste bezette land, veroorzaakte de 'Arbeitseinsatz' meer schade dan deze opleverde. Arbeiders doken onder, leverden geen bijdrage meer aan de productie en steunden het verzet. In Nederland was de situatie niet anders[83].

Vanaf 1943 ging Speer zich tegen de 'Arbeitseinsatz' verzetten. Door aan West-Europa arbeiders te onttrekken, zakte het bedrijfsleven daar ineen. Gebrek aan personeel was nu een algemene klacht en de productiviteit daalde schrikbarend. Een steeds kleiner deel van de verdreven arbeiders ging naar Duitsland, waar ze bovendien slechts als ongeschoolden werden ingezet. Vandaar dat Speer met Jean Bichellone, minister van Pétain, afsprak dat Franse bedrijven die consumptiegoederen voor Duitsland maakten, geen arbeiders meer hoefden af te staan. In Nederland en België paste hij dezelfde regeling toe[84]. Jaffa kreeg van Seyß-Inquart bericht dat zijn arbeiders vrijgesteld waren van de arbeidsinzet omdat zij werkzaam waren aan een 'genehmigten Produktionsplan'[85]. De Duitse industrie kon zich volledig op de oorlogsproductie concentreren, terwijl West-Europese arbeiders zonder gewetensnood (ze produceerden veelal consumptiegoederen) toch de oorlogsproductie steunden. In december 1943 verbood Speer in Duitsland dingen te maken die ook in bezet gebied konden worden gemaakt[86]. Uit de cijfers valt niet op te maken welk effect dit had. Na de oorlog schreef Freseman Gratama dat als 'het geallieerde leger bij Arnhem niet was gestruikeld de Nederlandse industrie betrekkelijk ongeschonden en rijker van structuur ... uit de oorlog zou zijn gekomen'. Door maatregelen van Speer kwamen nieuwe industrieën tot ontwikkeling: metsel- en landbouwkalk, bouwplaten, slakken- en steenwol, benzol, carbonpapier, vitaminepreparaten, maandverband, kunsttanden, speelgoed, haarkammen, schilderijlijsten, gereedschappen, kunstleder, medische instrumenten, cellofaan, en accu's werden in deze periode voor het eerst op die schaal gemaakt[87]. De werkgelegenheidscijfers over 1943 worden echter gedomineerd door de mensenjacht uit de eerste acht maanden, terwijl die over 1944 worden bepaald

82 G.P. den Bakker en W. van Sorge, 'Het onbenut arbeidsvolume in het Interbellum', *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek,* LIV (1991) 228.
83 NIOD 212a, 6c: Nota van Hirschfeld aan Fischböck. Op 9/9/1943 overhandigd.
84 A. Speer, *Erinnerungen* (Frankfurt-am-Main, 1976) 322.
85 HUA 92,138: Der Reichskommissar an die Firma NV Machine Fabriek Jaffa. Den Haag, den 15.1.1944.
86 NIOD 93, B4: Tätigkeitsbericht der Zast für September und October 1043. Dezember 1943.
87 J.A. Freseman Gratama, 'Het herstel en de ontwikkelingsmogelijkheden van onzen industrie', ESB, 24 april 1946, 263-265.

door de hongerwinter. Vanaf september 1943 werd niet meer met arbeiders, maar met goederen gesleept. De razzia's in 1944 waren niet economisch gemotiveerd, maar bedoeld om opstandige jonge mannen bij het front weg te houden en om verdedigingswerken tegen de geallieerden op te werpen[88].

Behalve in verband met de arbeidsinzet is een deel van de beroepsbevolking ook om andere redenen uit de statistiek weggevallen. In de eerste plaats resulteerde de vervolging van het joodse volksdeel vermoedelijk in een geringere jaarlijkse stijging van de beroepsbevolking dan vóór de oorlog. De mate waarin valt moeilijk te bepalen, maar als ervan wordt uitgegaan dat het aandeel van de afhankelijke beroepsbevolking in de bevolking in het algemeen, gelijk was aan die onder joden dan ging het om maximaal 40.000 mensen[89]. Er zullen ook economische motieven zijn geweest om zich aan de legale economie te onttrekken. De prijzen lagen er vast, evenals de lonen, de distributie bepaalde wat er gekocht kon worden en een arbeider mocht niet zomaar van baan veranderen als hij elders meer kon verdienen. Voor mensen met initiatief was het uit economisch oogpunt nauwelijks interessant nog langer in de legale economie voort te sukkelen. Tijdens de oorlog ontstond een zwarte arbeidsmarkt waar de lonen, in ieder geval in de metaal, hoger waren dan in de rest van de economie[90]. Ook voor arbeiders die niet onmiddellijk bedreigd werden door uitzending naar Duitsland kon dit een motief zijn om zich aan de legale economie te onttrekken. Het feit dat dit betekende dat men in een illegaal circuit terechtkwam, zal daar een drempel tegen hebben opgeworpen, maar naarmate de verdiensten in de zwarte sector interessanter werden, leek die minder hoog.

Dat onderduikers op het platteland bij het boerenwerk werden ingezet, spreekt voor zich, maar aan te nemen valt dat ook in vele andere branches mensen actief waren die zich aan de legale economie onttrokken. Bekend is dat in de mijnen en bij Philips onderduikers werkten. Bij Philips waren die mensen veelal nauwelijks actief, maar vonden zij bescherming tegen uitzending naar Duitsland[91]. Elders werd ook in het illegale deel van de industrie echte productie gedraaid. Bij Vicon, een bedrijf in Nieuw-Vennep, werden tijdens de oorlog de eerste stappen gezet op de weg van een dorpssmederij naar een moderne landbouwwerktuigenfabriek. In de Haarlemmermeer was de leider van het verzet en naoorlogs burgemeester Cor van Stam bereid onderduikers met kennis van de metaalindustrie via de directeur van Vicon waarmee hij bevriend was, aan werk te helpen. Niet alleen kreeg het bedrijf zo de beschikking over de arbeidskrachten die het nodig had, maar de technische kennis die deze mensen meebrachten, maakte het ook mogelijk voorheen geïmporteerde machine-onderdelen en later zelfs hele machines na te bouwen[92]. Zo sijpelde door de oorlogs-

88 Sijes, *De arbeidsinzet*, 527-528.
89 Ongeveer 31% van de bevolking moest tot de afhankelijke beroepsbevolking worden gerekend, hetgeen onder de Nederlandse joden neerkomt op 39.000 man.
90 Diebels en Verspuij, 'De Nederlandse machine-industrie'.
91 Productie der mijnen', *Keesings Historisch Archief,* 8-14 Juni 1945, 6356 A; Blanken, *Onder Duits beheer,* 264-265.
92 R. Stokvis, *Ondernemers en industriële verhoudingen. Een onderneming in regionaal verband (1945-1985)* (Assen, 1989) 36.

omstandigheden kennis door die voorheen wel in steden, maar nauwelijks op het platteland voorhanden was. Ook in de steden werd in de metaalindustrie echter geklaagd over een zwarte arbeidsmarkt. In hoeverre hier onderduikers bij betrokken waren, is onduidelijk. Van de zwarte arbeidsmarkt valt zonder nader onderzoek geen beeld te krijgen.

De industriële werkgelegenheid zakte in 1944 en 1945 verder in. Tot de hongerwinter ging het werk aan Duitse orders voort, maar vanaf september 1944 viel de industrie in het westen en noorden goeddeels stil. Door de spoorwegstaking, het verbreken van de contacten en de geleidelijke ineenstorting van het Derde Rijk stagneerde de aanvoer. Het afsluiten van de gas- en electriciteitsvoorziening in september 1944, waar slechts een miniem aantal bedrijven van werd vrijgesteld (bakkerijen, centrale keukens, ziekenhuizen, waterleiding etc.), de verzwakte conditie van de arbeiders, de uitputting van de laatste voorraden en de noodzaak om te fourageren, belemmerden de productie. In het nog bezette deel van het land werd weer een ontslagverbod afgekondigd. Arbeiders moesten voor tenminste 48 uur per week in dienst blijven. Kon een bedrijf dat niet betalen, dan kreeg het subsidie. Veel bedrijven wilden hun arbeiders ook graag in dienst houden. Na de bevrijding kon de productie dan snel worden hervat. De firma Boldoot, al sinds oktober 1943 gesloten door het verbod parfum te produceren, hield al die tijd zijn personeel vast. Uit een brief van de directeur aan mej. Cato Boldoot blijkt nergens patriottisme als motief. Hij achtte het van belang dat het productie-apparaat inclusief het personeelsbestand intact was als productie weer mogelijk werd[93]. *Labour hoarding* is een bekend verschijnsel. Ook in 1917 en 1918 hielden bedrijven die bij gebrek aan grondstoffen weinig meer om handen hadden, op grote schaal arbeiders vast om hun productie na het beëindigen van de vijandelijkheden snel op te kunnen starten[94]. Hirschfeld kondigde in 1944 om soortgelijke motieven een ontslagverbod af. Het productie-apparaat moest intact blijven en arbeiders moesten zich gebonden voelen aan de plek waar zij zaten. Zo werd de chaos enigszins binnen de perken gehouden.

Ook industriëlen vreesden chaos. Ze waren zich ervan bewust dat de sociale verhoudingen na de oorlog bepaald zouden worden door de wijze waarop de arbeiders zich in deze tijd behandeld voelden. In Haarlem bespraken enige industriëlen al vóór de invasie het revolutiegevaar zoals dat zich in 1918 voordeed. Om dat te beteugelen organiseerden zij in samenwerking met gemeente-ambtenaren dat onbetrouwbare arbeiders van louche aannemers die in de duinen werkzaam waren, onmiddellijk na de bevrijding aan de slag gingen om tankgrachten dicht te gooien. Revolutionaire opstootjes werden vooral van de kant van die mannen gevreesd, zeker als ze ledig ronddoolden. De eigen arbeiders moesten gesteund worden uit sociale overwegingen, maar ook om opstandigheid te voorkomen. Bedrijfsmaatschappelijk werk, extra

93 B. Schuttevaer, ‘Rationeel ondernemerschap. Boldoot in de jaren 1940-1945’, in: Klemann, ed., *Mooie jaarcijfers,* 104.

94 R. van der Bie, ‘*Een doorlopend groote roes’. De economische ontwikkeling van Nederland 1913/ 1921* (Amsterdam, 1995) 92-93.

voeding, bedrijfstuinen en andere vormen van materiële en immateriële zorg werden daartoe ingezet[95].

In de hongerwinter was er nog enige productie met handkracht, was er illegale productie voor na de bevrijding, werden installaties bewaakt, of werden er kleine op de noodtoestand gerichte consumptiegoederen gemaakt. Stork produceerde noodkachels en acetyleenlampen, maar door gebrek aan materiaal stelde dat weinig voor[96]. Verder werden in bedrijfsverband werkzaamheden verricht die met de normale productie niets van doen hadden. Er werden tuinen onderhouden, konijnen gefokt en bokjes gemest. Droste hield zijn personeel aan de slag door te opereren als Rode-Kruisdistributiecentrum[97]. Dat de houding van de baas van belang was voor de relatie met de arbeiders na de oorlog, was goed gezien. Gepensioneerden van verffabriek Sikkens vertelden nog jaren later dat zij trouw waren gebleven aan dat bedrijf, omdat de door Sikkens georganiseerde voedselaanvoer hun families door de hongerwinter had geholpen[98]. Om dezelfde reden hield bierbrouwer Oranjeboom zijn arbeiders voor 53 uur per week op de rol. Zo werd een stille loonsverhoging toegekend. Samen met enige andere Rotterdamse industriëlen werd door dit bedrijf vanaf voorjaar 1944 bovendien een bedrijfstuin geëxploiteerd om het personeel wat extra voedsel toe te kunnen schuiven. Ook kreeg het personeel pap van moutmeel[99].

In het zuiden kwam de economie weer langzaam op gang, maar ook daar heerste gebrek. De bevolking stierf niet van de honger, maar leed er wel onder. De werkloosheid was er massaal. Grondstoffen en steenkool ontbraken en de aanvoer kwam moeizaam op gang. In december 1944 was bij Philips 20% van de arbeiders aan de slag. In de textiel- en sigarenindustrie was de situatie iets beter, in de houtverwerkende industrie, die al voor de geallieerden werkte, zelfs redelijk goed. In Den Bosch lag na de bevrijding de industrie volledig stil. Gebrek aan brandstoffen, grondstoffen en voedsel in stand gehouden door transportproblemen, waren de oorzaken. De schoenindustrie in de Langstraat kon niet aan de slag ten gevolge van de vernieling van een electriciteitscentrale. Arbeiders werden ondergebracht bij werkverschaffingsprojecten. Bij deze ellende kwam dat de uurlonen waren vastgesteld op een niveau van 125% van 1940, terwijl de kosten van levensonderhoud ten opzichte van 1940 al vóór de bevrijding met 30-35% gestegen waren. Degenen die een baan hadden, werkten zelden de volle 48 uur, hetgeen in het weekloon aanzienlijk uitmaakte[100]. Onder deze omstandigheden is het niet verbazingwekkend dat velen ervoor kozen met de bevrijders mee te trekken. Zij lieten zich in uniform steken en verrichtten allerlei werkzaamhe-

95 GAH, Droste 7.5: Bespreking van de Fabrikantenkring Haarlem, 22 October 43; GAH Droste 7.2: Bespreking van de Fabrikantenkring Haarlem, 15 Mei 1944.

96 GAH, Stapel NV: Verslag over het boekjaar 1944. Augustus 1945; Diebels en Verspuy, 'De Nederlandse machine-industrie'.

97 GAH, Droste 7.2: Enquête vitale bedrijven t.b.v. dr. P.J. Bouman, kapitein MG 30 Mei 1945.

98 Groen, 'De Nederlandse verfindustrie', 13.

99 Manigrasso en Van Valkenhoef, 'Oranjeboom', 19.

100 J.L.G. van Oudheusden en J.A.M. Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbeweging in het bevrijde zuiden. Eindhoven,'s-Hertogenbosch en Waalwijk 1944-1945* (Tilburg, 1977) 45-46 en 196; CBS, *Jaarcijfers voor Nederland.*

den voor de geallieerden, maar waren nauwelijks productief in de normale zin van het woord. Het is typerend dat in 1945 en 1946, toen Nederland zijn kolen harder nodig had dan ooit tevoren, de mijnbouw met een tekort aan arbeiders kampte. Niet alleen verloren de mijnen 3.000 man aan het leger, ook vertrokken de onderduikers die er een schuilplaats hadden gevonden. Alles bijeen kostte het de mijnen 25% van hun ondergrondse arbeiders. Toch begon de industriële productie in het bevrijde deel van het land weer te draaien. Menig bedrijf maakte in 1945 zelfs al weer winst[101].

Na de bevrijding kwam de productie weer op gang, maar gebrek aan steenkool en grondstoffen was er de oorzaak van dat vele bedrijven pas in de herfst van 1945 weer konden produceren. Toch nam de activiteit snel toe, hetgeen blijkt uit de werkloosheidscijfers. Juni 1945 waren er 252.000 werklozen, wachtgelders of arbeiders in de werkverschaffing. In september waren dat er 180.000, en in december, altijd een ongunstige maand, nog 160.000. In juni 1946 was dit cijfer tot 80.000 gedaald[102]. In 1946 (tabel 1) werd het hoogtepunt in de werkgelegenheid van 1941 geëvenaard en in 1947 en 1948 werden alle records gebroken. Alom werd geklaagd over gebrek aan personeel, waardoor de zwarte lonen in stand bleven. De problemen werden vergroot doordat vele jonge mannen voor de oorlog in Indië opnieuw in uniform werden gehesen.

5 Winst

Doordat de bezetter voorraden opkocht, ontstond niet alleen schaarste, maar werd de samenleving tevens met geld overspoeld. Goederen werden omgezet in financiële activa die vanaf 1941 voor een belangrijk deel door geldcreatie werden verkregen. De Nederlandsche Bank, vanaf april 1941 onder leiding van de Nederlandse nazi Rost van Tonningen, was verplicht 'Reichsmark' in guldens om te zetten, waardoor de geldhoeveelheid explosief groeide. Normaliter leidt groei van de geldcirculatie zonder parallelle groei in de reële sfeer tot prijsinflatie, maar de prijspolitiek voorkwam dat. In de Sovjetunie was te zien wat de gevolgen zijn als prijzen vastliggen, bijna iedereen geld heeft, maar hier te weinig goederen tegenover staan. Overal waar iets te koop is, vormen zich rijen. Tijdens de bezetting deed dit zich voor bij producten die niet op de bon waren, zoals groente, fruit of vis. Voor de meeste producten werd dit door rantsoenering voorkomen. De betaling bestond niet slechts uit het steeds minder schaarse geld, maar ook uit steeds schaarsere bonnen. Slechts op enkele markten manifesteerde de geldaanwas zich vrij. Daar stroomde geld naar toe, ook omdat velen begrepen dat de circulatie na de oorlog gesaneerd zou worden[103]. In de eerste

101 'Productie der mijnen', in: *Keesings Historisch Archief,* 8-14 Juni 1945, 6356 A; zie de jaarverslagen van bijvoorbeeld ENCI in Maastricht, NV Maastrichtse zinkwitmaatschappij, Oranje-Nassau-mijnen in Heerlen, NV Zinc de la Campagne te Budel, de NV machine-fabriek Breda, Koninklijke Nederlandsche machine-fabriek Begemann te Helmond, KNP Maastricht, P.F. van Vlissingen katoenfabrieken te Helmond, Nederlandsche vlasspinnerij te Tilburg, de Tilburse katoenspinnerij, J.A. Garp's garenfabriek te Helmond en NV Hero conserven Breda.

102 CBS, *Jaarcijfers voor Nederland 1943-1946*.

103 Jaap Barendregt, *The Dutch Money Purge. The monetary consequences of German occupation and their redress after liberation 1940-1952* (Amsterdam, 1993) 53 vlg.

jaren, toen de effectenbeurs nog vrij was, stegen de koersen met een snelheid waar hedendaagse speculanten slechts van kunnen dromen. Dit was geen teken van vertrouwen, maar een uiting van overtollige liquiditeit. Tevens kwam de inflatie tot uiting op de zwarte markt, waar ook schaarste een rol speelde. Vooral in de hongerwinter kwam het prijspeil op de zwarte markt op een exorbitant niveau. Een deel van de zo verkregen winsten bleef bij de tussenhandel steken, maar ook landbouw en industrie profiteerden ervan. Helaas is nog onduidelijk in welke mate. Niet alle winst kwam in de boeken terecht. Het hieronder gepresenteerde cijfer, de bruto rentabiliteit van het totale vermogen, is dan ook een minimumcijfer[104].

Om de rentabiliteit van het totale vermogen te berekenen is eerst de bruto kapitaalopbrengst van 255 bedrijven berekend. Bedrijven werden opgenomen indien er tenminste voor een zestal jaren gegevens beschikbaar zijn, tenzij sluiting van het bedrijf de reden was dat er geen jaarstukken meer verschenen. Onder de bedrijven waarvoor dat gold, liepen de balanstotalen uiteen van minder dan ƒ 100.000,- tot vele tientallen miljoenen. Er zaten bedrijven bij die profiteerden van de mogelijkheden die de oorlog bood, er waren bedrijven die 'geariseerd' werden of om andere redenen onder een Duitse 'Verwalter' werden geplaatst en er waren bedrijven die halverwege de oorlog om allerlei redenen moesten sluiten. Tot de onder een 'Verwalter' geplaatste bedrijven hoorden onder andere de machinefabriek Thomassen, G. Dikkers in Hengelo, Van Lohuizen & Co. te Vaassen, Vulcanus te Epe en de Rotterdamse instrumentenfabriek Observator. Dicht gingen om verschillende redenen de Maastrichtse zinkwitfabriek, de Dordtse metaalwarenfabriek Bekkers & Zn., Twijnstra oliefabrieken, Batava margarinefabrieken en Van Gelder en Zonen gedeeltelijk. 'Geariseerd' werd de NV Vereenigde chemische fabrieken te Utrecht (na de oorlog: Albatros), terwijl de damesconfectiefabriek Blitz en Co. in het kader van de 'arisering' in 1942 definitief moest sluiten. Omdat voor de bedrijven waarvan de relevante kapitaalopbrengstgegevens beschikbaar zijn, niet steeds het totale vermogen bekend was, konden slechts 217 van de 255 bedrijven in tabel 3 worden opgenomen.

104 Bedrijven werden veelal goeddeels gefinancierd uit eigen vermogen en vreemd vermogen op korte termijn waarover geen rente verschuldigd was. Het heeft daarom geen zin de rentabiliteit van eigen en totale vermogen uit te splitsen. Bovendien is een berekening van de winst vóór belastingen noodzakelijk, omdat tijdens de bezetting enige fundamentele belastinghervormingen zijn doorgevoerd. Al in 1940 werd de dividendbelasting vervangen door winstbelasting. Ook het niet uitgekeerde deel van de winst werd voortaan belast, hetgeen voor bedrijven aanleiding was hun afschrijvingstechniek te herzien. Later werd de winstbelasting vervangen door vennootschapsbelasting. Bovendien werd een superdividendbelasting opgelegd. Dividend boven de 6% werd zo extreem belast dat vele vennootschappen ertoe overgingen hun reserves in de vorm van aandelen onder de aandeelhouders te verdelen. Andere ondernemingen kozen er voor door te gaan als Commanditaire Vennootschap. Tenslotte waren de afschrijvingsmethoden nog nauwelijks gesystematiseerd. Om een min of meer uniform resultatencijfer te berekenen, mogen daarom belastingen, afschrijvingen of reserveringen niet van invloed zijn. Omdat prijscorrectie niet wel mogelijk is voor winst- en rentecijfers, zijn deze gedeeld door het geïnvesteerd vermogen. Het berekenen van het rendement op het totaal geïnvesteerd vermogen, was helaas niet voor alle ondernemingen mogelijk.

Tabel 3: Rentabiliteit van het totale vermogen in 217 industriële ondernemingen 1938-1948 (1938=100)

Jaar	Bouw (9)	Mijnbouw (2)	Metaal (70)	Textiel (18)
1938	100	100	100	100
1939	91	130	123	170
1940	145	95	132	248
1941	133	94	105	169
1942	188	9	59	133
1943	29	-7	46	91
1944	15	-70	10	65
1945	38	-24	-14	23
1946	49	30	92	224
1947	69	35	113	269
1948	92	118	97	253

Jaar	Voeding en genotmiddelen (46)	Overigen (72)	Totaal	In procenten van het totale vermogen
1938	100	100	100	9.5
1939	145	126	131	11.9
1940	209	159	163	14.2
1941	170	145	140	12.1
1942	98	95	91	7.9
1943	77	90	72	6.1
1944	73	35	37	3.0
1945	11	19	8	0.6
1946	139	158	134	11.4
1947	183	145	152	12.8
1948	133	180	149	12.7

Bronnen: Economisch-Historische Bibliotheek (NEHA) Collectie jaarverslagen.

Aanvankelijk profiteerde de industrie van de oorlog (tabel 3). De rentabiliteit steeg in 1939 en 1940. Ondanks tegenvallende resultaten in de mijnbouw (Oranje-Nassau en DSM) werd de piek pas in dit laatste jaar bereikt. De ‘Rüstungsinspektion Niederlande’ verbaasde zich erover dat ondanks de verhoogde winstbelasting de dividenduitkeringen in 1940 over de gehele linie stegen. Nu schatte deze instantie het fiscale effect van de winstbelasting verkeerd in, maar het blijft opmerkelijk dat

in het jaar waarin een oorlog werd verloren, alle banken hun dividend verhoogden en bij industriële ondernemingen de dividenduitkering in het meest ongunstige geval niet steeg. Fischböck kapittelde het bedrijfsleven hierover. Hij vond het onverantwoord dividend te verhogen in een tijd dat de lonen bevroren waren. Ook 1941 gaf nog mooie resultaten te zien. De winstgevendheid daalde ten opzichte van 1940, maar bleef hoger dan in elk vooroorlogs jaar sinds het begin van de depressie. Duitse orders, wederopbouw en hamsterwoede wogen op tegen wegvallende overheidsorders en oorlogsschade. De matige ontwikkeling van de werkgelegenheid in 1940 in de metaal- en textielindustrie (tabel 1) belemmerde niet dat ook in die sectoren de financiële resultaten goed waren[105]. De textielindustrie, waar de rentabiliteit sneller steeg dan in elke andere sector, boekte vooral winst op voorraden. In de voedings- en genotmiddelenindustrie werd pas in 1941 de hoogste rentabiliteit gemeten. In dat jaar steeg over de hele linie ook de werkgelegenheid tot ongekende hoogten. De gemiddelde daling van de rentabiliteit was echter al een voorbode van wat komen ging. Tegen het eind van 1941 leidden kolenschaarste en de dalende productie ertoe dat de vaste kosten per eenheid product stegen. De prijspolitiek verbood dit door te berekenen.

105 NIOD 92b, le: Rüstungsinspektion Niederlande. Buch no. 1229/41/g 10.4.1941; 'Nederlandsche economie in oorlogstijd. Rede van Commissaris-Generaal minister dr. H. Fischböck', in: *Keesings Historisch Archief,* 11-17 Mei 1941, 4675 A.

In 1940 en 1941 draaiden sommige sectoren op volle toeren. De loonpolitiek voorkwam dat dit in stijgende reële lonen resulteerde. Nominaal stegen de lonen iets, maar reëel daalden ze ten opzichte van 1938 met 15%[106]. Dat dit vermoedelijk (van een vrije vakbeweging was geen sprake meer) geen grote ontevredenheid veroorzaakte, kwam door de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog. Het ontbreken van prijsregulering of een distributiestelsel veroorzaakte toen bittere armoede. In 1940 en 1941 was daar geen sprake van. De werkloosheid verdween, waardoor dat deel van de arbeidersbevolking, dat in de jaren dertig het slechtste af was geweest, het beter kreeg. Tegelijkertijd zorgde de voedselvoorziening ervoor dat de bevolking in deze periode goed gevoed bleef. Ook was de industrie goed bezet, waardoor de vaste kosten per eenheid product daalden. Daarenboven werden de lonen betrekkelijk star gehouden en mochten de stijgende grondstoffenprijzen worden doorberekend. De prijzen van industriële producten stegen sneller dan de kosten van levensonderhoud, de enige indicatie van het binnenlandse prijspeil, en veel sneller dan de lonen[107]. Daarnaast kon de industrie zijn voorraden tegen hoge prijzen van de hand doen. Zelfs bedrijven die tot verkoop werden gedwongen, boekten hierop winst.

Uiteraard is dit slechts een globale verklaring voor het feit dat de rentabiliteit in 1940 en 1941 over de gehele linie hoger was dan vóór de bezetting. Wordt de ontwikkeling per bedrijfstak bekeken, dan valt op dat de hoogste rentabiliteit niet te vinden is in sectoren waar de bijdrage aan de Duitse productie het grootst was of waar de werkgelegenheid het snelst steeg. In de mijnen was de rentabiliteitsontwikkeling verre van positief. De Staatsmijnen hadden te kampen met teruglopende productiviteit doordat vóór de oorlog op bedrijfseconomische gronden besloten was minder rijke kolenlagen te ontginnen[108]. Ook in de metaalindustrie (70 bedrijven) viel de ontwikkeling tegen. Al in 1939 en 1940 bleef de rentabiliteit er achter bij die in de industrie als geheel. In 1941, toen de werkgelegenheid in de sector met maar liefst 18% steeg, daalde de rentabiliteit al met 20%, terwijl in 1942, nog steeds gekenmerkt door hoge werkgelegenheid, de rentabiliteit met 25% daalde. Ook in 1943 en 1944 daalde de rentabiliteit in de metaal sneller dan in de industrie als geheel. Mijnbouw en metaal kenden een hoge werkgelegenheid, maar niets wijst erop dat dit veel opleverde. Alleen in de bouw stegen zowel werkgelegenheid als rentabiliteit snel. De enige verklaring daarvoor is dat de hoge vraag de prijzen, in de bouw moeilijk in de gaten te houden door de prijscontroledienst, snel opjoeg. De bouwkosten van een arbeiderswoning stegen in 1940 en 1941 even snel als de industriële groothandelsprijzen, maar in 1942 stegen ze met 24%, terwijl de industrieprijzen met nog maar 5% toenamen[109].

106 CBS, *Jaarcijfers voor Nederland;* Rijksverzekeringsbank, *Ongevallenstatistiek;* eigen berekeningen.

107 NIOD 212a, 6i: Afd. economisch onderzoek: De invloed van de prijspolitiek op de financieel resultaten van het Nederlandsche bedrijfsleven, 4 Mei 1942; CBS, *Jaarcijfers voor Nederland 1943-1946,* 261.

108 B. Wubs, 'De Staatsmijnen tijdens de Duitse bezetting. De ontwikkeling van het vermogen', in: *Tweede Jaarboek van het Rijksinstituut voor oorlogsdocumentatie* (1990) 54.

109 CBS, *Jaarcijfers voor Nederland 1943-1946,* 53; opgemerkt moet worden dat terwijl de sector een oneindig aantal kleine bedrijven kende, de cijfers gebaseerd zijn op gegevens van slechts negen over het algemeen grote bedrijven, waaronder zes waarvan het vermogen in de miljoenen guldens liep.

Het is dan ook in dat laatste jaar dat de tabel in de bouw een beter resultaat laat zien dan in elke ander sector. De bouwstop maakte daar snel een einde aan.

In de sectoren waarin de rentabiliteit sneller steeg dan gemiddeld, de textielindustrie en de voedings- en genotmiddelenindustrie, waren Duitse orders van ondergeschikt belang. Ook steeg de werkgelegenheid er niet bijzonder snel. Van de via de ZAST geplaatste orders kwam 50% aan de metaalindustrie ten goede en 15% aan de bouw, terwijl een belangrijke sector als de textiel niet meer dan 7,5% in de wacht sleepte[110]. Worden deze gegevens gecombineerd met die uit tabel 3 dan blijken Duitse orders niet bijzonder rendabel te zijn geweest. De prijzen waren zo scherp dat er nauwelijks winst resulteerde.

In april 1941 liet de ZAST weten het niet langer te accepteren dat Nederlandse bedrijven de risico's steeds afwentelden op hun opdrachtgever. In de toekomst zou zij de prijzen scherp in de gaten houden[111]. Het lijkt erop dat dit zijn effect niet heeft gemist. Gedurende de gehele periode bleven de groothandelsprijzen in de metaalindustrie, de sector waar de meeste orders naar toe gingen, achter bij die voor de industrie als geheel. In 1945, toen de groothandelsprijsindex voor de totale industrie op 184 stond (juli 1938-juni 1939=100) stond dit cijfer voor de metaal nog op 139, en daarmee lager dan voor elke andere industriële sector. De trage ontwikkeling van de prijzen in de metaal begon in 1942. Daarvóór kende de voedings- en genotmiddelenindustrie een nog lager indexcijfer, maar die branche haalde vanaf 1942 de achterstand snel in[112].

Nadat de industrie in de jaren 1940 en 1941 hoge rendementen wist te verwerven, werd er in de jaren 1942 en 1943 veel geklaagd over kosten die niet mochten worden doorberekend. Door de tegenvallende productiviteit liepen de kosten per eenheid product op. Ook belastingen en sociale lasten drukten zwaar op de bedrijven[113]. Vanaf 1942, toen Speer van het bedrijfsleven een hogere effectiviteit eiste, maar ‘Arbeitseinsatz’ en haperende grondstoffenaanvoer het tegengestelde bewerkstelligden, daalden de winsten. Dalende productie en onderbezetting resulteerden in stijgende vaste kosten per eenheid product. Die mochten niet worden doorberekend. Er golden nieuwe richtlijnen voor de prijsbepaling, die er in de industrie op neer kwamen dat de kosten van het gemiddelde goed geleide bedrijf bij normale bezetting bepalend waren voor wat er mocht worden doorberekend[114]. Het resulteerde in een wel erg krappe prijscalculatie[115]. In 1942 werden nog boekwinsten gemaakt op reste-

110 NIOD 93: Vier Jahre Auftragsverlagerung nach den Niederlanden; De steenkolenexport ging niet via de ZAST.

111 NIOD 92, B4: Tätigkeitsbericht der Zast, März 1941.

112 CBS, *Jaarcijfers voor Nederland, 1943-1946,* 261; bij de CBS groothandelsprijsindex zijn vele opmerkingen te maken. Aan een geheel nieuwe index wordt gewerkt.

113 Diebels en Verspuy,‘De Nederlandse machine-industrie’.

114 NIOD 212a, 6i: Afd. economisch onderzoek: De invloed van de prijspolitiek, 4 Mei 1942; Ook: ARA Handel en nijverheid 672: Nota: De economische ontwikkeling van Nederland in 1942, 4 Februari 1943.

115 ARA, Handel en nijverheid 672: De economische ontwikkeling van Nederland in 1942. Nota van 4 Februari 1943; B. Pruijt, *De prijsbeheersingspolitiek tijdens de bezetting 1940-1945* (Leiden, 1948) 99.

rende voorraden, waarvan de uitverkoop nauwelijks positief kan worden gewaardeerd, maar dat kon niet voorkomen dat het gemiddelde dividend van aan de beurs genoteerde industriële ondernemingen daalde van 5,5% in 1940 naar 2,9% in 1942[116]. In 1943 vreesde het departement dat de stijgende liquiditeit van het bedrijfsleven, het resultaat van de uitverkoop van voorraden, snel zou omslaan in een daling ten gevolge van de stijgende vaste kosten per eenheid product. De rentabiliteit zou verder dalen ten gevolge van toenemende schaarste en de dalende kwaliteit van de beschikbare arbeid[117]. Voor de meeste sectoren verklaart dit inderdaad de ontwikkeling, maar niet voor de metaalindustrie.

In de metaal bleef de activiteit hoog. Hetzelfde gold voor de mijnbouw, hetgeen niet voorkwam dat deze sector in 1943 in de rode cijfers terecht kwam en daar pas in 1946 uit wist te komen. Voor de metaal als geheel was alleen 1945 verliesgevend, maar in 1944 kwam de scheepsbouw, de sector die het hoogste productieniveau wist te handhaven, al in de rode cijfers. Speers effectiviteitsoffensief leidde vooral in strategische sectoren tot zulke scherpe prijscalculaties dat het met personeel dat zich opgejaagd voelde, een haperende aanvoer van grondstoffen en mogelijkheden tot betere verdiensten op de zwarte arbeidsmarkt, nauwelijks mogelijk was rendabel te produceren. Ook in de mijnbouw moesten bedrijven de stijgende exploitatiekosten zelf opvangen. Prijsstijgingen waren niet toegestaan[118]. Voor de winstgevendheid waren Duitse orders niet interessant. Dat waren ze uitsluitend voor het in stand houden van werkgelegenheid, machines en installaties. Na de oorlog beweerde menig ondernemer dat hij er voor koos door te produceren om zijn arbeiders tegen werk in Duitsland te beschermen en zijn bedrijf ten behoeve van de wederopbouw te redden. Opvallend is juist dat in de jaren 1942 en 1943 een aantal belangrijke bedrijven in de metaalsector zodanig tegenstribbelde dat zij onder beheer werden geplaatst[119]. In hoeverre er van een werkelijke keuze om door te produceren sprake was, is hier niet aan de orde. Wel is duidelijk dat het vanaf 1942 niet de hoge winsten waren die de ondernemers motiveerden Duitse orders te aanvaarden.

6 Investeringen en Duitse plunderingen

Het beeld dat Nederland zwaar gehavend uit de strijd kwam, wordt mede veroorzaakt doordat Duitse vernielingen en confiscaties nauwkeurig zijn beschreven, maar over investeringen wordt gezwegen[120]. Opvallend is dat er desalniettemin geen sector is waar het machinevermogen in paardenkrachten in 1946 niet aanmerkelijk groter was dan in 1939 (Tabel 4). Gemiddeld bedroeg die stijging 27%, terwijl deze in 1943 al

116 'Dividenduitkeeringen 1939-1942', in; *Keesings Historisch Archief*, 28 November-4 December 1943, 5759C.
117 NIOD 212a, 4a: Afd. economisch onderzoek: De economische toestand van Nederland omstreeks Juli-Augustus 1943. 12 October 1943.
118 J. Mensink, *De kolenvoorziening van Nederland tijdens den Tweeden Wereldoorlog* (Amsterdam, 1948) 181.
119 HUA Machinefabriek Jaffa 153: Der Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft zu Dr. Ing. Idel, Essen, den 1. Juli 1942.
120 Zie: De Jong, *De Nederlandse industrie*, 293.

13% was[121]. Investeringen direct na de bevrijding hebben hieraan een bijdrage geleverd, maar gegevens uit de machine-industrie en de handelsstatistiek wijzen niet op grote investeringen in 1945 en 1946. Het is eerder aannemelijk dat de cijfers betreffende 1943 te laag zijn[122]. Het zou passen in het beeld dat in CBS-cijfers betreffende deze jaren niet alles is verwerkt omdat bedrijven aarzelden gegevens door te geven. De groei van de machinecapaciteit moet goeddeels aan de oorlogsperiode worden toegeschreven. De grootste groei maakte de capaciteit in de metaal door, waar het vermogen tussen 1939 en 1946 steeg met liefst 43% en tussen 1939 en 1943 met ten minste 29%.De investeringen bleven niet beperkt tot het motorvermogen. Als er aandrijfcapaciteit werd opgesteld, dan gebeurde dat om er machines mee aan te drijven[123].

Na de capitulatie was er enige aarzeling, maar eind 1940 trokken de investeringen aan. Daar was een aantal redenen voor. In de eerste plaats waren er investeringen nodig om importen te vervangen. Er zijn vele voorbeelden van importvervangende investeringen. Een maand na de inval startte Gembo in Winschoten de productie van drukinkt. Normaal kwam deze inkt uit Groot-Brittannië of Duitsland, maar de aanvoer stagneerde. In dezelfde periode werd in Maastricht een papieren-zakkenfabriek opgezet, omdat de invoer van jute wegviel. Ook breidden op verschillende plaatsen conservenfabrieken uit ter vervanging van importen[124]. Blikvoedsel leek in deze tijd een interessante branche. Het productieniveau in de conserven was in 1943 twee maal zo groot als in 1938, hetgeen zonder investeringen onmogelijk lijkt[125]. Bij Hero in Breda steeg het vermogen in de eerste bezettingsjaren met 40% en waren de rendementen ongekend. Vanaf 1943 ging het echter duidelijk minder[126]. Conservenfabriek Hoogenstraaten in Leiden en Alkmaar bereikte alleen in 1940 een hoog rendement. De investeringen van 1941 wierpen niet de verwachte resultaten af[127]. In juli 1940 waren er berichten over investeringen in de Maastrichtse aardewerkindustrie. De invoer van sanitair aardewerk uit Italië stagneerde en er was veel vraag naar Keulse potten voor het inmaken van groente en fruit. Of de investeringen loonden valt te

121 H.J. de Jong komt in zijn tabel in Bijlage G met iets andere cijfers. Ten opzicht van 1938 steeg volgens zijn cijfers het opgesteld primair vermogen met 33%, terwijl die stijging in 1943 11% bedroeg. De Jong, *De Nederlandse industrie*, 471.

122 De toegevoegde waarde van machinefabrieken was in 1946 volgens de meest optimistische schatting 58% van het niveau van 1938, terwijl de invoer van werktuigen op zo'n 50% van het niveau van 1939 bleef steken. Berekeningen zie paragraaf 6.

123 Groote, Albers en De Jong komen tot de conclusie dat de kapitaalgoederenvoorraad (exclusief huizen) tussen 1938 en 1946 daalde met 7% en het in machines geïnvesteerde kapitaal zelfs met 30%, maar het gaat hier om gestandaardiseerde berekeningen. Bij de berekeningen is er vanuit gegaan dat een bepaalde productie-omvang in investeringen van een bepaalde grootte resulteert en dat die investeringen in een vaste periode worden afgeschreven. Dit zijn nuttige calculaties voor perioden waarin de ontwikkelingen min of meer normaal zijn, maar ze zeggen minder over de omvang van het machinepark of de kapitaalgoederenvoorraad in 1946. P. Groote, R.M. Albers en H.J. de Jong, 'A standardised time series of the stock of fixed capital in the Netherlands', *Research-Memorandum GD 25* (Groningen, 1996).

124 ARA, Handel en nijverheid 8356: Industriebericht 1 Juni-15 Juli 1946.

125 De Jong, *De Nederlandse industrie*, 286.

126 NV Hero conserven Breda, *Jaarverslagen,* 1938-1948.

127 NV Nederlandsche Fabriek van verduurzaamde levensmiddelen W. Hoogenstraaten & Co., *Jaarverslagen,* 1938-1948.

betwijfelen. De Sphinx zag in 1940 en 1941 de winst stijgen, maar kwam daarna in de rode cijfers terecht[128]. In Amsterdam werd in juli 1940 een fabriek gesticht die carbid, een essentiële, tot dan toe geïmporteerde grondstof voor de chemie ging maken. Hetzelfde gold voor de kunstharsproductie die in de Zaanstreek ten behoeve van de verfindustrie werd opgezet. Ook startten verffabrieken met hun eigen kunstharsproductie[129]. In deze sector was de bezetting een periode van overgang. De nog veel voorkomende, traditionele productiemethode die neerkwam op het mengen van kleurstoffen met lijnolie, moest worden verlaten. Plantaardige oliën waren te schaars om in verf te verwerken. Om die reden moest ook de linoleumfabriek in Krommenie zijn productie aanpassen. Investeringen maakten het mogelijk board te produceren. Ook elders moest geïnvesteerd worden om de productie gaande te houden. Een fabriek van drukpersen - de grafische industrie kreeg het moeilijk - ging vrachtwagenliftjes bouwen. Een luciferfabriek breidde uit omdat de invoer uit Zweden stagneerde[130]. In de kunstvezelindustrie waren investeringen nodig ter vervanging van ruwe wol en katoen. In september 1939 waren er drie fabrieken van kunstwol uit lompen, in november 1940 zeven. Ook verdubbelde de melkwolfabricage van de AKU. Hier deed zich een probleem voor dat gedurende de bezetting geregeld zou terugkeren. Voor een schaarse grondstof werd een alternatief gezocht, die na zekere tijd niet minder schaars bleek[131]. In november 1940 zette de AKU ook een strocellulosefabriek op ter vervanging van hout. Tevens investeerde dit bedrijf in een viscosefabriek, een product dat niet eerder in Nederland werd gemaakt. Alles bijeen ging het om investeringen ter waarde van 14 miljoen gulden en was er een aandelenemissie nodig. De investeringen loonden. Behalve in 1944, toen dit Arnhemse bedrijf molestschade opliep, was elk jaar winstgevend. Ook na de bevrijding waren de bedrijfsresultaten goed[132].

Tabel 4: Primaire machinecapaciteit op 31 december in 1000 PK 1938-1946 (Uitgezonderd electromotoren aangedreven met zelf opgewekte electriciteit)

Sector	1938	1939	1940	1941
Aardewerk, glas, stenen etc.	74	76	76	80
Zeep	6	6	7	7
Kleding	5	6	6	6
Lederwaren, schoenen, rubber	23	23	25	27
Metalen	266	284	294	320
Papier	163	172	175	175

128 NV Kristal-, glas- en aardewerkfabriek ‘De Spinx’ v.h. P. Regout & co. Maastricht, *Jaarverslagen,* 1938-1948.
129 Groen, ‘De Nederlandse verfindustrie’, 10.
130 ARA, Handel en nijverheid 8356, Industriebericht 16 Juli-8 Augustus 1940.
131 ARA, Handel en nijverheid 8356, Industriebericht 16 October-1 November 1940.
132 ‘Algemeene Kunstzijde Unie’, in: *Keesings Historisch Archief,* 1-7 December 1940, 4471 C; AKU, Arnhem, *Jaarverslagen.*

Textielindustrie	220	225	234	250
Voedingswaren	66	68	70	71

Sector	**1942**	**1943**	**1946**	**Toeneming tussen 1939 en 1946 in %**
Aardewerk, glas, stenen etc	81	81	81	10
Zeep	7	7	8	29
Kleding	6	6	6	10
Lederwaren, schoenen, rubber	25	22	28	20
Metalen	332	342	380	43
Papier	179	182	187	15
Textielindustrie	259	256	272	24
Voedingswaren	74	78	84	27

Bronnen: CBS, *Jaarcijfers voor Nederland 1943-1946* (Utrecht, 1948) 166 vlg.; J.L. van Zanden, R.T. Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20e eeuw* (Utrecht, 1989).

In 1940 en 1941 breidden ook enige cosmetica- en tandpastafabriekjes uit in verband met het wegvallen van de invoer, evenals de Persil-fabriek in Jutphaas en een landbouwwerktuigenfabriek in Vlodrop. In Nieuw-Vennep ontwikkelde een dorpssmid zich tot producent van landbouwmachines omdat de invoer van landbouwmachines en onderdelen daarvoor stagneerde[133]. In Boekelo begon de Koninklijke Nederlandsche Zout met de productie van kaliumchloraat, een voorheen geïmporteerde meststof[134]. Droste mocht slechts beperkt cacaobonen verwerken. Het bedrijf ging daarom meer bonbons en melkchocolade maken, hetgeen investeringen vereiste. In 1941 werd een fondantmachine gekocht, een investering die volgens de directie ook na de oorlog rendabel zou blijken[135]. Eveneens in verband met het wegvallen van de invoer, maar ook vanwege 'Wehrmacht'-orders, startten de Staatsmijnen met de productie van kunstrubber[136].

Behalve omdat de invoer wegviel, werd er ook geïnvesteerd in verband met de ontwikkeling van de vraag. Een sector waarin veel investeringen plaatsvonden was de metaalindustrie, waar de bezetter de ontwikkeling goeddeels bepaalde. De eerste berichten over uitbreidingen in verband met de vraag kwamen echter uit de meubelindustrie, waarschijnlijk een gevolg van de noodzaak oorlogsschade te herstellen. Ook moest een confectiefabriek in 1940 uitbreiden om aan de vraag naar jassen van de kant van de 'Wehrmacht' te voldoen[137]. De Amsterdamse scheepswerf en machinefabriek Verschure en Co. breidde al in 1940 uit, maar investeringen in de metaal kwamen vooral vanaf 1941 tot stand. De uitbreiding van de Rotterdamsche Droogdokmaatschappij en de bouw van een montagehal voor vliegtuigmotoren door De Schelde in Vlissingen vielen in deze categorie[138], evenals de nieuwe scheepswerf die in Bolnes werd gebouwd. 'In de scheepsbouw zijn den laatsten tijd veel orders geplaatst en de groote werven zijn thans vol bezet', zo luidde de motivatie voor deze investering[139]. De uitbreiding van de Zaanlandsche scheepsbouwmaatschappij met een kraanbaan en een torenkraan werden door dezelfde overwegingen ingegeven[140]. De investeringen in een Utrechts hoogspanningsinstallatiebedrijf hingen echter samen met de aanleg van een ring van hoogspanningskabels die de centrales met elkaar verbond. Het bovengrondse kabelnet groeide van 815 km enkelcircuitkabel en 580 km dubbelcircuitkabel in 1938 tot respectievelijk 1017 en 665 km in 1943[141]. Dit project, waarvan de plannen van vóór de bezetting stamden, maakte het net minder kwetsbaar. Dat investeringen in verband met gestegen vraag zich niet beperkten tot

133 Stokvis, *Ondernemers en industriële verhoudingen,* 36.
134 ARA, Handel en nijverheid 8356, Industriebericht 1 November-15 November 1940.
135 GAH, Droste 1.4: Raad van commissarissen, 13 Januari 1941.
136 NIOD, 92b, le: Rüstungsinspektion Niederlande, Buch-no. 1567/41g. 12.5.41 Zu a 2.
137 ARA, Handel en nijverheid 8356, Industriebericht 16 October -1 November 1940.
138 ARA, Handel en nijverheid 8356, Industriebericht 1 Januari-15 Januari 1941.
139 ARA, Handel en nijverheid 8356, Industriebericht 1 December-31 December 1940.
140 NV Zaanlandsche Scheepsbouw Maatschappij Zaandijk, *Jaarverslagen,* 1938-1948.
141 CBS, *Jaarcijfers voor Nederland 1943-1946*, 164-165.

de metaalindustrie, moge blijken uit de uitbreiding van de bierbrouwerij Oranjeboom, waar de capaciteit werd vergroot met twee stoomketels met werpstokers en enige bottelmachines[142]. Voor een bierbrouwer was dat laatste iets nieuws. Het bedrijf speelde in op de ontwikkeling dat bier steeds meer thuis werd gedronken. In 1941 werd in Rotterdam ook een nieuwe machinefabriek opgezet en in Hoogezand een metaalgieterij gebouwd. Van een andere orde, maar eveneens samenhangend met de toegenomen vraag, was de uitbreiding van een klompenfabriek. Behalve vraag van de bezetter, was ook schaarste aan schoenen hiervan de oorzaak. Iets dergelijks gold ook voor een fabriek van bedrijfskleding in Heerlen, waar zowel de bezetter als de Staatsmijnen orders hadden geplaatst[143]. Aanpassing aan de omstandigheden vond verder plaats in een fabriek van stalen vensters, die overging op de productie van pompen voor het Duitse leger en in een fabriek van bakkerijmachines die onderdelen voor de 'Luftwaffe' ging maken. Ook de uitbreiding van enige steengaasfabrieken in april 1941 hing samen met de vraag van de bezetter[144].

De angst dat de machine-industrie vroeg of laat getroffen zou worden door rantsoenering, kon een motief zijn om bepaalde investeringen alvast te doen. Direct na het begin van de bezetting leefde de machine-industrie op ten gevolge van stijgende binnenlandse vraag en Duitse orders. Schaarste aan materialen dwong in 1942 inderdaad tot productiebeperkingen. Het werd in principe verboden machines van meer dan 100 kilogram te maken en machines te leveren aan voor de oorlogvoering niet direct relevante sectoren. Ook voor de chocolade-industrie werd de productie van machines stopgezet. Droste had zijn slag echter al geslagen. In 1945 werd door de Haarlemse fabriek een lijst opgesteld van aangeschafte machines. In 1938 was voor ƒ 32.000,- in machines geïnvesteerd, maar in 1939 werd slechts een snijmachine van ƒ 500, - gekocht. In de daarop volgende drie jaar bedroegen de investeringen in machines respectievelijk ƒ 41.000, -, ƒ39.000,- en ƒ56.000,-[145]. De grote activiteit in de metaalindustrie werd tot en met 1942 ten dele veroorzaakt door Nederlandse investeringen. Machinefabriek Thomassen had bijvoorbeeld orders van de NS en de Bataafsche, maar bij Stork waren het toch in de eerste plaats de 'Kriegsmarine' en de 'Wehrmacht' die opdrachten gaven[146]. Door de grote vraag van zowel de industrie als de bezetter steeg de primaire machinecapaciteit in de metaalindustrie sneller dan in andere sectoren. Het zal niet bij de primaire capaciteit gebleven zijn.

Een derde motief om tot investeringen over te gaan, was het vervangen van verwoeste bedrijven. De indruk die ontstaat uit het beperkte aantal gevallen waarover gegevens bekend zijn, is dat de nieuwe fabriek groter werd opgezet dan de oude. De vervanging van een Rotterdamse schoenfabriek was omvangrijker dan deze ooit geweest was en ook de Rotterdamse verffabrieken Tollen en Veveo bouwden in 1941 en

142 Manigrasso en Van Valkenhoef, 'Oranjeboom', 15-16.
143 ARA, Handel en nijverheid, Industriebericht 16 Januari-31 Januari 1941.
144 NIOD 93, B4: Tätigkeitsbericht der Zast für Mai und Juni 1942. Den Haag den 15.Juni 1942; ARA, Handel en nijverheid, Industriebericht 15 Februari-15 April 1941.
145 GAH Droste 1.29 f: Inventaris machine-park 1945.
146 Diebels en Verspuy, 'De Nederlandse machine-industrie'.

1942 aanzienlijk grotere fabrieken dan die in 1940 verloren gingen. Andere verffabrieken breidden hun capaciteit in de oorlogsjaren eveneens uit, zodat in 1947 de capaciteit in die sector 50% hoger was dan in 1938[147].

Het onderbrengen van gelden was een ander motief om te investeren. Het bedrijfsleven verkocht zijn voorraden, waardoor het erg liquide werd. Geld aanhouden had bezwaren. In Nederland was de Duitse inflatie van 1923 niet vergeten en de politiek van president Rost van Tonningen van De Nederlandsche Bank ondermijnde het vertrouwen in de gulden. Al in 1940 was geldbelegging het officiële motief voor enige investeringen in de textiel- en schoenindustrie[148]. Vele andere investeringen zullen mede door de grote liquiditeit en de onzekerheid over de naoorlogse waarde van het geld zijn gemotiveerd. De prijspolitiek hield machines goedkoop, terwijl de waarde van geld dubieus werd.

Tabel 5: Bedrijven, werknemers in 1946 en door de bezetter meegenomen machines en installaties

Sector	Aantal ondernemingen	Aantal werknemers in 1000	Verloren machines en installaties
Grafische industrie	1742	31	203 persen
			37 zetmachines
Chemie	2650	44	153 raffinaderijpompen
			229 electromotoren
			5 installaties voor luchtsplitsing
			114 installaties, waarvan 60 voor zeepfabricage
			1 verffabriek
			8 laboratoria
Houtindustrie	6918	47	9 fabrieksinstallaties
			375 machines
			2 hijskranen
Kledingindustrie	8764	65	2375 naaimachines
			1619 speciale machines
Leder- en schoenindustrie	5956	33	608 machines voor lederverwerking
			1017 overige machines

147 Groen, ‘De Nederlandse verfindustrie’, 15.
148 ARA, Handel en nijverheid 8356, Industriebericht 1 November-15 November 1940 en van 1 Januari-15 Januari 1941.

Bewerken van metalen	7003	56	9 fabrieksinstallaties
			504 machines
			24 hijsmachines
Electrotechnische industrie	160	50	8000 machines
Machine-industrie	8541	50	30 gehele fabrieksinventarissen
			120 ten dele
			2100 machines
Scheepsbouw, vervaardiging van voertuigen	1779	85	2754 machines
			28 hijskranen

Bronnen: *Roof, restitutie, reparatie. Samengesteld in opdracht van het ministerie van economische zaken* (Den Haag, 1947);
Rijksverzekeringsbank: *Ongevallenstatistiek*.

Gedurende de bezetting ontstond ook een aantal nieuwe redenen voor *research-and-development*-activiteiten. De oorlogsomstandigheden dwongen tot het gebruik van nieuwe materialen en productietechnieken en het maken van nieuwe producten. Hierboven is een serie voorbeelden van dit soort activiteiten gegeven. Bij het opzetten hiervan stuitten fabrikanten op problemen waar oplossingen voor moesten worden gevonden. Ten dele verkregen ze die via de Duitse bedrijven waarmee het Nederlandse bedrijfsleven in het kader van de loonorders gedwongen was samen te werken. Daarnaast is er ook in een nog onbekende mate, zowel door individuele bedrijven als door instellingen als KEMA en het Centraal instituut voor materiaalonderzoek van TNO, eigen onderzoek verricht[149]. In de verfindustrie stimuleerde het grondstoffenprobleem de productie van kunstharsen en synthetische lakken. Het maakte het opzetten van bedrijfslaboratoria tot een logische stap. Sikkens in Sassenheim, één van de grotere, maar niet de grootste verffabriek, had in 1941 al een bedrijfslaboratorium met vijf academisch gevormde onderzoekers. Niet alleen de verfindustrie ontwikkelde zich echter tot een echte chemische industrie. Iets soortgelijks gold voor de zeepindustrie, waar vanaf 1942 mersol, een Duits chemisch product, organische vetzuren ging vervangen. Het onderzoek bleef niet beperkt tot het gebruik van vervangingsmaterialen. Stork zette in een provisorische ruimte een researchlaboratorium op, met het doel technisch hoogwaardige producten te ontwikkelen om na de oorlog te produceren. Ook voerde een Amsterdamse klokkenfabriek in 1946 een reorganisatie door om de in de oorlog ontwikkelde kalenderklok in productie te nemen[150]. De prijspolitiek stimuleerde dit soort research-activiteiten. Het prijspeil werd kunstmatig beneden het niveau gehouden dat op een vrije markt tot stand zou komen. Ondernemers die hun prijzen mochten verhogen, hoefden niet voor hun afzet te vrezen. Aangezien het toegestaan was ontwikkelingskosten door te berekenen, kostten die activiteiten het bedrijf feitelijk niets[151]. De in vergelijking met andere kleine landen grote toename van de Nederlandse patentaanvragen in Duitsland en de Verenigde Staten na de Tweede Wereldoorlog wordt hierdoor verklaard, evenals de binnenlandse stijging met 40% van het aantal patentaanvragen in 1946 ten opzichte van de jaren vóór de oorlog[152].

Gedurende de oorlogsjaren is er flink geïnvesteerd. Het machinepark was na de oorlog groter dan in 1940, tenzij oorlogshandelingen en plunderingen in de laatste maanden dit teniet deden. Traditioneel is op de plunderingen sterk de nadruk gelegd[153]. Direct na de oorlog had ook de regering er belang bij dat Nederland werd gezien als een zwaar getroffen natie[154]. Duitse herstelbetalingen, steun bij de weder-

149 B. Steygerwald, 'De non-ferro-metaalsector tijdens de Tweede Wereldoorlog' (Werkstuk UU, 1997) 17 vlg.

150 Diebels en Verspuy, 'De Nederlandse machine-industrie'; Groen, 'De Nederlandse verfindustrie', 23-29, Paauwe's volautomatische kalenderuurwerken NV Amsterdam, *Jaarverslagen*, 1938-1948.

151 Groen, 'De Nederlandse verfindustrie', 29; Pruyt is hier vaag over, *De prijsbeheersingspolitiek,* 125 en 128 vlg.

152 CBS, *Jaarcijfers voor Nederland 1943-1946,* 174-175; J.L. van Zanden, *Een klein land in de 20e eeuw. Economische geschiedenis van Nederland 1914-1995* (Utrecht, 1997) 64-65.

153 L. de Jong, *Het Koninkrijk,* 10b, 74 vlg.

154 Trienekens, *Voedsel en honger in oorlogstijd,* 153 vlg.

opbouw en de Marshallhulp moesten zo hoog mogelijk worden vastgesteld. Het was daarom niet opportuun de schade te bagatelliseren. De statistiek werd voor propagandadoeleinden gebruikt. Minister Van den Brink van economische zaken liet het CBS in 1948 zelfs weten dat het 'in het belang van de onderhandelingen van de Marshallhulp' voorlopig ongewenst was dat bepaalde cijfers over de eerste naoorlogse jaren werden gepubliceerd[155]. Kort na de bevrijding verscheen een brochure met suggestief gepresenteerde cijfers, waarin uiteen werd gezet hoezeer het productie-apparaat door de Duitsers was beschadigd. Op de omslag stond een hark die over de kaart van Nederland van alles naar het oosten trok[156]. In 1947 deed het departement een Engelstalige brochure met soortgelijke cijfers het licht zien[157]. Ongetwijfeld heeft achterstallig onderhoud en productie met te weinig smeeroliën de machines geen goed gedaan. Bovendien belemmerden in de landbouw de inundaties, in handel en verkeer de confiscaties van transportmiddelen en vernielingen in de havens en in de industrie het uitputten van voorraden de productie in de eerste periode na de oorlog. Toch dient de vraag te worden gesteld hoeveel machines er werkelijk zijn weggevoerd of vernield en in hoeverre dit de productiecapaciteit teniet deed.

Voor vernielingen is die vraag kort te beantwoorden. In de bedrijven die vernield zijn, is ook het primaire machinevermogen teloorgegaan. Uit het feit dat die capaciteit na de oorlog voor alle industriële sectoren aanmerkelijk hoger was dan vóór de oorlog valt op te maken dat de vernielingen voor afzonderlijke bedrijven rampzalig konden zijn, maar dat noch oorlogshandelingen, noch Duitse vernielzucht de industriële capaciteit ernstig hebben aangetast. Confiscaties van vervoermiddelen rond Dolle Dinsdag hebben ongetwijfeld ook menig industrieel bedrijf getroffen. Op 15 mei 1945 meldde de Drostedirectie trots aan de commissarissen dat machinepark en gebouwen intact waren en in goede conditie verkeerden, dat bovendien een kern van het personeel aanwezig was, maar dat alle voorraden ontbraken en de auto's van het bedrijf verdwenen waren op een kleine Ford na. Verzwegen werd dat het machinepark groter was dan voor de oorlog[158]. Van de bedrijven van de fabrikantenkring Haarlem moesten alleen de Hoogovens en de wagonfabriek Beijnes het ontgelden. Verder was in Haarlem de werkplaats van de NS van zijn outillage ontdaan. De overige industrie in de stad kon door gebrek aan grondstoffen niet produceren, maar was onbeschadigd[159]. De Haarlemse situatie week vermoedelijk niet af van die in de rest van het land. De groei van het machinepark tijdens de oorlog was vergeten en de

155 A.-M. Kuijlaars. *Het huis der getallen. De institutionele geschiedenis van CBS en CCS, 1899-1996* (Amsterdam, 1999) 313-314.

156 Ministerie van handel en nijverheid, *De Duitsche uitbuiting van Nederland in cijfers en feiten* (Den Haag, 1945).

157 Ministery of Economic Affairs, *Facts and Figures regarding the economic situation in the Netherlands* (Den Haag, 1947).

158 GAH Droste 7.2: Directie aan de Raad van commissarissen, 15 Mei 1945.

159 GAH Droste 7.5: Bespreking van de fabrikantenkring 'Haarlem', 15 mei 1945; GAH Droste 7.2: Rapport van Ch.E. Visser, voorzitter van de Haarlemse fabrikantenkring aan majoor H.F. van den Bergh, 19 Mei 1945.

woede over confiscaties groot, maar dat betrof in feite individuele gevallen. De Duitsers slaagden er tussen september 1944 en begin 1945 niet in meer dan 400.000 ton aan goederen mee te nemen, voornamelijk resterende grondstoffen en halffabrikaten[160].

Volgens het ministerie van economische zaken verloor het productie-apparaat 50.000 objecten, een nietszeggend cijfer. Er vielen zowel 2375 naaimachines, 2018 typemachines, 146 geluidsinstallaties en 18.098 electromotoren van onbekende grootte, als allerlei machines uit de metaalnijverheid onder[161]. In tabel 5 zijn de confiscaties in de industrie terug te vinden. Sectoren als de voedings- en genotmiddelenindustrie, de textielindustrie of de mijnbouw zijn er goeddeels aan ontkomen. In de grafische industrie, de hout- en lederindustrie viel de schade te overzien. Bij vergelijking tussen de aantallen verloren machines en het aantal bedrijven blijkt dat de verliezen nauwelijks in procenten zijn uit te drukken. In de kledingindustrie was het aantal verloren machines groot, maar het betrof voornamelijk naaimachines. Als het aantal verloren machines wordt vergeleken met het aantal werknemers, dan blijkt dat naar schatting 8% van de industriële naaimachines verdween[162]. Het aantal achtergebleven machines bleef toch nog iets boven het niveau van 1940. Van de speciale machines verdween 15%, hetgeen betekende dat hier het aantal enige procenten beneden dat niveau daalde. De grote confiscaties van de hongerwinter vonden echter plaats in sectoren die hard voor de Duitsers hadden gewerkt en waar grote investeringen hadden plaatsgevonden. De metaalindustrie en de chemie waren het zwaarst gedupeerd. L. de Jong concludeerde dat al, maar zag de investeringen in eerdere jaren over het hoofd[163].

In de electrotechnische industrie verdwenen 8.000 machines, waarvan ruim 5.000 bij één bedrijf, de Heemaf in Hengelo. Onduidelijk is of die machines tot de inventaris behoorden of dat het nieuwe producten betrof. Heemaf was geen uitzonderlijk groot bedrijf. Ook bij Philips - vijftig maal zo groot - werden machines meegenomen, maar dat waren er slechts 2.121. De rest, ruim 1.300, kwam bij Electromotorenfabriek Dordt vandaan, een kleiner bedrijf dan Heemaf[164]. In totaal kende de sector 160 bedrijven. Als bij een gemiddeld bedrijf als Heemaf 5.000 machines konden verdwijnen, wijst niets erop dat het teloorgaan van 8.000 machines een gevaarlijke aderlating was.

In de machine-industrie werden 30 gehele fabrieksinventarissen weggehaald. Ook dit klinkt vernietigend, maar de sector kende 8.500 bedrijven. Minder dan een half procent verloor zijn inventaris. Zelfs als de 120 bedrijven die hun inventaris gedeel-

160 Zie ook: L. de Jong, *Het Koninkrijk,* 10b, 75.

161 *Roof, restitutie, reparatie*, 122-123; L. de Jong noemt 60.000 machines, maar deze auteur geeft er niet steeds blijk van met cijfers overweg te kunnen. L. de Jong, *Het Koninkrijk,* 10b, 74; Zie ook: H.J. de Jong, *De Nederlandse industrie*, 293-295.

162 Aangezien éénmansbedrijfjes niet in de tellingen van de Rijksverzekeringsbank terug te vinden zijn, maar coupeuse een typisch zelfstandig beroep was, moet worden aangenomen dat de noemer van de breuk te laag is. De uitkomst is daarom aan de hoge kant.

163 L. de Jong, *Het Koninkrijk,* 10b, 74.

164 *Roof, restitutie, reparatie* 133; NV Philips' gloeilampenfabrieken, Eindhoven: *Jaarverslagen*; NV Heemaf: *Jaarverslagen*; NV electromotorenfabriek 'Dordt': *Jaarverslagen*.

telijk kwijtraakten worden meegerekend, werd in nog geen 2% van de bedrijven de boel leeggehaald. Opvallend is dat bij de machine-industrie het onderscheid wordt gemaakt tussen 'fabrieksinventarissen ten deele' en 'machines'[165]. Kennelijk werden met machines in het bedrijf geproduceerde machines bedoeld, hetgeen betekende dat dit de capaciteit niet aantastte. Uiteraard vonden er in individuele bedrijven rampzalige confiscaties plaats. Hoek's machinefabriek had een schade van anderhalf miljoen op een balanstotaal van vier miljoen gulden[166]. Ook in de sector 'Bewerken van Metalen' verdwenen 9 fabrieken, hetgeen betekende dat 0,1% van de bedrijven werd leeggehaald. De grote walserij van Hoogovens die hier bij was, betrof een gedurende de oorlog geplaatste installatie. De 504 machines die verdwenen, stelden weinig voor: één machine op elke 13 bedrijven in een zwaar gemechaniseerde branche.

In de scheepsbouw was de situatie ernstiger. Daar werden 2.537 machines weggehaald. Ook in verhouding tot het aantal bedrijven is dit een hoog aantal. Bovendien is hier veel vernield. Elk bedrijf verloor enige machines. De investeringen in deze branche waren echter ook hoog geweest. Het primaire machinevermogen was er in 1946 ondanks vernielingen 33% hoger dan in 1939, hetgeen erop lijkt te wijzen dat de capaciteit nog steeds beduidend groter was dan in 1940[167]. Ook in de chemie werd door de bezetter veel weggevoerd, zoals 21 installaties voor de vervaardiging van carbid. Die productie bestond voor 1940 in Nederland echter niet. Ook van de 16 meegenomen installaties voor kunstmestproductie bestaat het vermoeden dat deze tijdens de oorlog zijn geplaatst. Tenslotte kan de geroofde verffabriek slechts de fabriek van Klinkert in Wapenveld betreffen. In de hongerwinter voelde de Duitsgezinde eigenaar zich zodanig bedreigd dat hij met medenemen van zijn fabriek naar Duitsland vertrok. De bezetter hoefde er niets voor te doen[168]. Alles bijeen ontstaat het beeld dat de Duitsers slechts een klein deel van de machines van strategische sectoren hebben meegenomen, waarbij vooral die bedrijven zijn getroffen die tijdens de bezetting flink hebben geïnvesteerd.

Het bovenstaande is niet bedoeld om de hongerwinter en de Duitse terreur te bagatelliseren. De periode tussen september 1944 en mei 1945 blijft één van de meest dramatische uit de Nederlandse geschiedenis. De analyse van de confiscaties is ook niet bedoeld om de woede van degenen die het meemaakten te kleineren. Die woede was begrijpelijk en terecht. Na een periode van uitbuiting en verarming nam de bezetter ook nog de machines mee die bij de wederopbouw nodig zouden zijn. Uiteraard ontbrak bij iedereen het overzicht. Het gerucht dat er bedrijven werden leeggehaald, wekte al snel de indruk dat er niets overbleef. Het doel van deze analyse is te bezien hoe de industrie er bij de bevrijding voorstond. Alleen dan kan het naoorlogs

165 *Roof, restitutie, reparatie*, 136.
166 Hoek's NV, *Jaarverslagen*, 1938-1948.
167 R.T. Griffiths en J.L. van Zanden, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20e eeuw* (Utrecht, 1989) 187.
168 Groen, *De Nederlandse verfindustrie*, 16.

herstel worden verklaard. De Duitse confiscaties en vernielingen die in deze periode plaatsvonden, waren onvoldoende om de groei van de industriële capaciteit uit de eerste oorlogsjaren teniet te doen. De machines waren door achterstallig onderhoud niet in optimale staat, maar ze stonden er en er kon worden geproduceerd. De bezetting heeft voor de industrie enkele positieve effecten gehad. De grote vraag, goede winsten en hoge werkgelegenheid in de eerste oorlogsjaren waren aanleiding tot flinke investeringen, terwijl ook de noodzaak tot aanpassingen aanleiding gaf tot allerlei investeringen in zowel kennis als in capaciteit. Harde cijfers zijn er niet, maar de cijfers betreffende het primair machinevermogen suggereren dat de industriële capaciteit in 1945 aanzienlijk groter was dan in 1940. Nodig was slechts aanvoer van grondstoffen en steenkool om een snel herstel mogelijk te maken.

7 Productie

In de voorgaande paragrafen is de werkgelegenheid in en de winstgevendheid van de industrie onderzocht. In deze paragraaf worden die cijfers omgerekend tot een toegevoegde-waardereeks voor de industrie en voor afzonderlijke industriële sectoren. Van zeventien bedrijfstakken is de loonsom genomen, zoals vastgesteld door de Rijksverzekeringsbank. Verder is aan de hand van gegevens van de eerder genoemde 255 bedrijven voor 15 bedrijfstakken een indexcijfer berekend van de bruto kapitaalinkomsten[169]. Voor bedrijfstakken in de verwerkende industrie geeft H.J. de Jong een loonquote voor het jaar 1938, het aandeel van de loonsom in de toegevoegde waarde. Voor sectoren die hij niet behandelt, de bouw, de mijnbouw en de openbare nutsbedrijven, is zo'n quote berekend aan de hand van jaarverslagen van zo veel mogelijk ondernemingen. Met behulp van de loonquote en de loonsom per sector vallen voor 1938 voor elke sector de bruto kapitaalinkomsten te berekenen, een cijfer dat daarna met behulp van het indexcijfer ook voor de andere jaren is becijferd. De loonsom plus de zo berekende bruto kapitaalinkomsten vormen samen de toegevoegde waarde in lopende prijzen. Voor de voedings- en genotmiddelenindustrie en de leder- en schoenindustrie is dit cijfer verhoogd met het percentage zwarte productie in de relevante agrarische productie. Het zo verkregen cijfer is met behulp van de CBS-groothandelsprijsindexen voor verschillende soorten industriële producten gecorrigeerd en daarna omgerekend tot indexcijfers. Voor de bouw ontbrak de prijsindex, maar kon gebruik worden gemaakt van cijfers betreffende de kostprijs van een arbeiderswoning, terwijl voor de mijnbouw de steenkoolprijs in de groothandel is gebruikt om het toegevoegde-waardecijfer te defleren. De gebruikte prijsindexen zijn nog verre van optimaal. Aan betere cijfers wordt gewerkt.

De productie voor de zwarte markt is behalve in de voedings- en genotmiddelenindustrie en de lederindustrie buiten beschouwing gebleven. Zonder een groot aantal sectorale studies valt hier geen zinvol cijfer van te geven. Aangenomen mag worden

169 Winst vóór belastingen, afschrijvingen of reserveringen plus de betaalde rente. Hier ontbreken de sectoren II Diamant en andere edelstenen en VIII Kunstnijverheid. De cijfers voor de industrie als geheel zijn voor deze sectoren verhoogd.

dat naarmate de totale productie lager werd, de illegale productie een hoger percentage ging uitmaken. Hoeveel dat percentage was, zal behalve van de schaarste ook van de bedrijfstak hebben afgehangen. De cijfers in tabel 6 zijn, afgezien voor de jaren 1938, 1939 en vermoedelijk 1940 en 1948, dus een voorzichtige schatting doordat de productie voor de zwarte markt goeddeels ontbreekt.

Uit de cijfers vallen een paar zaken op te maken. In de eerste plaats is het opvallend dat in 1940 en 1941, toen de werkgelegenheid en ook de winstgevendheid hoger waren dan voor de oorlog, de toegevoegde waarde daalde. Dit kwam doordat ook de reële lonen daalden. De winstgevendheid werd niet veroorzaakt door de hoge productiviteit of activiteit, maar door lagere reële loonkosten. De enige sectoren waar de toegevoegde waarde in 1940 steeg, waren de bouw en de voedings- en genotmiddelenindustrie.

In vele sectoren was 1941 ten gevolge van de steenkolencrisis al een slecht jaar. Op het eind van dat jaar moest menig bedrijf de productie staken, terwijl andere bedrijven hun activiteiten moesten inkrimpen. In 1942, het jaar waarin de ‘Arbeitseinsatz’ in de ware betekenis van het woord van start ging en waarin Speer zijn effectiviteitscampagne begon, daalde de toegevoegde waarde in de industrie met 18%, om in 1943 naar verhouding redelijk op peil te blijven. Daarbij moet de aantekening worden gemaakt, dat in deze jaren ook in sectoren waar daar geen cijfers over zijn, de zwarte productie een grote omvang aan begon te nemen. In de voedings- en genotmiddelenindustrie waar de zwarte markt nu 20% uitmaakte, daalde de productie nog het minst, terwijl ook in de metaal de daling beperkt bleef. In de scheepsbouw steeg de productie in 1942 zelfs tot een niveau van 115 van 1938, om in 1943 op 121 uit te komen. Pas in 1944 maakte deze sector een forse terugslag door, maar de productie bleef ook in de jaren 1944 en 1945 boven het niveau van 1938. Aangetekend moet echter worden dat de hier gebruikte prijsreeks weinig betrouwbaar is.

In 1944 kwam over de gehele linie een nieuwe klap. Toen daalde de inmiddels ver gezonken activiteit in de industrie als geheel met nog eens 20%, om in 1945 opnieuw met zo'n percentage terug te vallen. In dat laatste jaar zakte ook de toegevoegde waarde in de metaal in elkaar. De scheepsbouw, in deze periode de sterkste industrietak, zag de toegevoegde waarde nu met 12% teruglopen. In de metaal als geheel zakte de toegevoegde waarde in 1944 en 1945 met respectievelijk 29 en 31%. Behalve in de scheepsbouw bleef in de houtverwerkende industrie, de voedingsindustrie en in de mijnbouw ook in 1945 het indexcijfer ruim boven de 50 (1938=100). De steenkolenmijnen maakten gedurende de oorlog moeilijke jaren door en konden ook na de oorlog het herstel niet bijhouden. Alleen in 1945 lag het indexcijfer hier boven het landelijk gemiddelde, maar als wordt bedacht dat deze sector in het bevrijde zuiden essentieel was voor het op gang komen van de productie in de rest van het bedrijfsleven, viel de prestatie tegen. De productie bleef bovendien in 1946 maar nauwelijks op het peil van 1945. Hierbij moeten worden aangetekend dat de steenkoolprijzen tot 1945 in eenzelfde tempo stegen als die van de industrie als geheel, maar

daar vanaf 1946 ver bij achterbleven. In 1947 daalden ze zelfs met 16%[170]. De overheid probeerde zo de kosten voor het bedrijfsleven te drukken en de concurrentiepositie te versterken. Hierdoor stagneerde echter de winstgevendheid in de mijnbouw. In 1945 bleef de activiteit behalve in de mijnbouw ook in de voedings- en genotmiddelenindustrie en de houtverwerkende industrie redelijk op peil. In de houtverwerkende industrie was de index zelfs nog 79 en daarmee enige punten boven het niveau van 1944. Bedrijfstakken waarvan de grondstoffen lokaal verkrijgbaar waren, wisten de productie te handhaven. Daarbij moet worden aangenomen dat in dit jaar de illegale productie een hoogtepunt bereikte. Het idee dat de Nederlandse industrie in 1945 stil lag is dan ook onjuist. Het indexcijfer van de industriële productie bleef op 46 steken. (1938=100) Aangenomen kan worden dat de industriële activiteit inclusief de zwarte productie in 1945 ten opzichte van 1938 met minder dan de helft was gedaald.

Tabel 6: Toegevoegde waarde in de industrie in prijzen van 1939, 1938-1948 (1938=100)

Jaar	Bouw	Mijnbouw	Metaal	Textiel
1938	100	100	100	100
1939	119	112	110	114
1940	137	94	95	97
1941	113	90	97	67
1942	54	73	87	58
1943	39	65	87	46
1944	31	45	62	34
1945	28	53	43	26
1946	61	54	74	70
1947	75	86	97	97
1948	81	90	119	110

Jaar	Voedsel	Overigen	Totaal	Totaal in miljoenen guldens
1938	100	100	100	1592
1939	108	109	112	1790
1940	119	102	106	1692
1941	119	85	94	1493
1942	106	76	78	1235
1943	91	71	71	1125
1944	92	51	57	900
1945	87	38	46	739

170 CBS, *Jaarcijfers voor Nederland 1947-1950*, 283.

1946	116	69	75	1193
1947	142	82	93	1484
1948	114	98	103	1635

Bronnen: Eigen berekeningen op basis van: Rijksverzekeringsbank, *Ongevallenstatistiek 1938-1948*; CBS, *Jaarcijfers voor Nederland 1943-1946*; Klemann, 'De legale en illegale productie in de landbouw'; H.J. De Jong, *De Nederlandse industrie*, 167; Economisch-Historische bibliotheek (NEHA) Collectie jaarverslagen; CBS, *Jaarcijfers voor Nederland*.

Na de bevrijding trad een snel herstel in. De snelst groeiende sector was de voedingswarenindustrie. In 1946 was het niveau van 1938 daar al ruim overtroffen. De binnenlandse behoeften verklaarden deze ontwikkeling. Ook de metaal- en textielindustrie maakten een snel herstel door. Het is echter te eenvoudig te veronderstellen dat dit veroorzaakt werd door capaciteitvergrotende investeringen uit de bezettingsjaren. De sector 'bewerken van metalen', die deze groei bewerkstelligde, groeide in de oorlog minder snel dan de rest van de metaal. Behalve investeringen uit de oorlogsjaren speelde nu dat Duitsland, de traditionele leverancier van zulke producten, in de eerste naoorlogse jaren niet op de markt was.

Tabel 7: Reële toegevoegde waarde in de verwerkende industrie 1938-1948

Jaar	CBS-productie-index	De Jong	Nieuwe reeks minus mijnbouw, bouw en openbare nutsbedrijven
1938	100	100	100
1939	113	115	110
1940	104	114	104
1941	81	88	92
1942	61	79	80
1943	53	64	73
1944	36	-	58
1945	27	-	47
1946	76	81	80
1947	97	105	101
1948	115	122	108

Bronnen: H.J. de Jong, *De Nederlandse industrie*; eigen berekeningen.

Om de cijfers uit tabel 6 te vergelijken met eerdere berekeningen dienen enige aanpassingen te worden doorgevoerd. H.J. de Jong berekende met behulp van de productiestatistieken de toegevoegde waarde in de verwerkende industrie. Daarbij horen niet de bouw, de mijnbouw en de gas-, water- en electriciteitsbedrijven. Hij vergeleek zijn cijfers met de CBS-productie-index uit de late jaren 1940. In tabel 7 worden de nieuwe cijfers omgerekend zodat vergelijking mogelijk wordt.

Vergelijking van de reeksen leert dat de verschillen tussen de nieuwe reeks en die van het CBS voor de jaren 1938 t/m 1940 en de jaren 1946 en 1947 marginaal zijn. Het CBS wist in de jaren waarvoor het over goed basismateriaal beschikte, een behoorlijke indruk te geven van de industriële productie. De groei bij De Jong is in 1939 nauwelijks hoger dan in de CBS-reeks of in de nieuwe reeks, maar hij komt in 1940 aanmerkelijk hoger uit. Volgens zijn cijfers steeg de arbeidsproductiviteit in de industrie in 1939 met 6,4%, om daarna in 1940 met slechts 0,6% te dalen[171]. Vermoedelijk is dat onjuist. De verloren oorlog resulteerde in het wegvallen van overheidsorders, terwijl er een ontslagverbod werd ingesteld. Volgens schattingen liep de verborgen werkloosheid in de industrie op tot 60.000 à 70.000, 6-8% van de industriële werkgelegenheid. Bovendien werden ten gevolge van het wegvallen van overzeese contacten knelpunten merkbaar die improvisaties vereisten. Een forse daling van de productiviteit lijkt dan ook aannemelijk. Vanaf 1941 ontstaat een verschil tussen enerzijds de CBS-cijfers die een vrije val maakten en anderzijds de cijfers van De Jong en mij. De daling in mijn reeks is nog iets minder dan die in de reeks van De Jong, vooral in 1943. De productie voor de zwarte markt, die in mijn cijfers gedeeltelijk valt terug te vinden, ontbreekt bij De Jong volledig. Van belang is vooral het grote verschil tussen mijn cijfers en de CBS-cijfers voor 1944 en 1945.

171 De Jong, *De Nederlandse industrie*, 279.

De industrie kwam niet bijna tot stilstand, zoals het CBS suggereert, maar het deel van de industrie dat te

meten viel, bleef op iets minder dan de helft van het niveau van vóór de oorlog steken. Daarmee wordt ook het naoorlogs herstel beter verklaarbaar. De gemiddelde industriële groei tussen 1945 en 1948 was niet 62% zoals het CBS beweerde, maar een nog altijd indrukwekkende 32%. In die groei zit echter het geleidelijk boven de grond komen van illegale productie verscholen. Doordat praktisch alleen de legale productie gemeten wordt, komt die als groei naar voren. Van sectoren als de houtverwerkende industrie, waar de groei 13% gemiddeld per jaar bedroeg, of de textiel en de metaal waar dit cijfer respectievelijk 62 en 40% bedroeg, is bekend dat zwarte productie er een rol speelde. Dat gold ook voor de voedingsindustrie waar dit cijfer 9% bedroeg. In 1946 en 1947 loopt de nieuwe reeks tussen het CBS-cijfer en De Jongs reeks door. De Jong heeft niet alle bedrijfstakken kunnen bezien, waardoor in zijn cijfers de metaalindustrie zwaarder weegt dan juist is, hetgeen in deze jaren in hoge groei resulteert. In 1948 valt in mijn reeks zelfs een afwijking naar beneden te constateren ten opzichte van het hoge groeicijfer dat in de andere reeksen te vinden valt. De enorme groei die De Jong voor dit jaar ontdekt, kan ik niet terugvinden. In de voedings- en genotmiddelenindustrie is een terugslag waar te nemen, die de Jong ook zelf constateert in de meel- en de groente- en fruitverwerkende-industrie[172]. Bij hem werkt deze sector echter maar heel gedeeltelijk door in het totaalcijfer, terwijl deze sector in mijn reeks volledig tot zijn recht komt. De terugval in de voedings- en genotmiddelenindustrie wordt niet veroorzaakt doordat deze sector is verhoogd voor de zwarte productie, maar door de dalende vraag ten gevolge van het feit dat vele producten niet langer op de bon waren. De consument had de neiging alle levensmiddelen te kopen die op bonnen verkrijgbaar waren, ook toen dit aanbod al vrij ruim was. Na afschaffing van de rantsoenering werden de zo ontstane voorraden opgemaakt. Hierdoor viel de vraag naar voedingsmiddelen gedeeltelijk weg, hetgeen in 1948 bij menig bedrijf tot tegenvallende resultaten leidde.

8 Conclusie

De Tweede Wereldoorlog is voor de industrialisatie van Nederland niet in alle opzichten slecht geweest. Gedurende de eerste oorlogsjaren is er fors geïnvesteerd om aan de vraag van de kant van de bezetter te voldoen en om wegvallende importen te vervangen. Ook werd er geïnvesteerd omdat bedrijven hun overtollige liquiditeit wilden omzetten in activa die hun waarde zouden behouden. In 1940 en 1941 was het beleid van de bezetter erop gericht de industrie door middel van loonorders aan het werk te zetten. Ook in het binnenland was er ruime vraag naar industrieproducten. De vooroorlogse bevoorradingspolitiek maakte het mogelijk dat de industrie, ondanks forse inbeslagnames, de productie met enige improvisaties in stand kon houden. Door Duitse orders en binnenlandse vraag werd de werkgelegenheid in een aantal sectoren tot ongekende hoogte opgevoerd. Sectoren, die al leden onder grondstoffenschaarste, mochten hun personeel niet ontslaan. De industriële werkgelegenheid bereikte daardoor pas in 1941 de top, maar zo'n 6% daarvan was feitelijk overbodig.

172 De Jong, *De Nederlandse industrie*, 404 en 409.

Door de verborgen werkloosheid kon Seyß-Inquart beweren dat het werkloosheidsprobleem in Nederland was opgelost. Tegenover deze voor de werknemers positieve ontwikkeling stond een dalend reëel loon, maar die daling werd door een strikte prijspolitiek in de hand gehouden.

Gedurende de bezetting bestond er tussen de verschillende Duitse instanties verschil van inzicht over de vraag hoe de bezette gebieden in het westen te exploiteren. Moesten er slechts orders worden geplaatst zonder verder diep in de economie in te grijpen, of moesten grondstoffen en arbeiders die niet strikt noodzakelijk waren, worden weggehaald en in Duitsland ingezet? Vanaf 1941 werd merkbaar dat de tweede stroming onder invloed van de militaire problemen aan invloed won. De steenkolencrisis van de winter van 1941-1942 was daarvan een eerste uiting. Met het economisch bewind van Speer werd deze stroming dominant. Nederland werd effectiever geëxploiteerd, overtollige bedrijven gingen dicht, bouwen werd in de civiele sector verboden, overtollig geachte arbeid werd naar Duitsland gestuurd en de arbeidsduur werd in verband daarmee opgevoerd tot gemiddeld 51 uur in de week. Als gevolg hiervan verloor de Nederlandse economie meer arbeid dan er ooit in Duitsland aankwam. In de gehele economie ontstond een tekort aan mensen, terwijl zich tegelijkertijd honderdduizenden jonge mannen verstopt hielden om zich aan werk in Duitsland te onttrekken. Er ontstond een zwarte arbeidsmarkt, waar in sommige branches de lonen hoger waren dan in de legale economie. Daardoor zal de zwarte sector voor sommigen op zich enige aantrekkingskracht hebben gehad. In hoeverre onderduikers via die weg weer in het arbeidsproces actief waren en wat zij produceerden is onduidelijk, dat het voorkwam dat onderduikers zo weer meededen in het productieproces is zeker. Ook is duidelijk dat er door de Duitse orders - vanaf 1941 vaak loonorders die gepaard gingen met grondstoffenleveranties - een instroom van grondstoffen ontstond die niet geheel in die orders is verwerkt. Voor het bedrijfsleven werd het interessant zo zuinig te zijn met de toegewezen grondstoffen dat daarmee niet alleen de orders konden worden uitgevoerd, maar er een rest overbleef ten behoeve van de zwarte markt. De combinatie van zwarte arbeid en zwarte grondstoffenmarges heeft geleid tot zwarte industriële productie, maar de schaal is onduidelijk. Het is wellicht door nader onderzoek mogelijk daar per sector een beeld van te krijgen. In sommige sectoren konden deze marges oplopen tot tientallen procenten. Zwarte productie heeft echter niet kunnen voorkomen dat de productie, maar ook de productiviteit, in deze jaren fors is gedaald.

De economie kwam onder druk te staan van steeds meer geboden en verboden. Ook de planmatige en minimale toewijzing van grondstoffen en brandstoffen veroorzaakte problemen. Hierdoor waren de noodzakelijke materialen nooit op tijd aanwezig. Tevens werd de druk op de arbeidersbevolking groot. Enerzijds werden mensen opgejaagd om in Duitsland te gaan werken waardoor steeds meer goed opgeleide mannen in de bedreigde leeftijdsklassen onderdoken, terwijl anderzijds van het resterende, vaak oudere en minder geschoolde personeel, steeds langere uren werden gevraagd.

Toch bleef de economie min of meer draaien. Begin 1944 klaagden nog vele bedrijven over gebrek aan personeel, hetgeen betekende dat daar iets om handen was. Pas vanaf september 1944 kwam de economie in het noorden en westen goeddeels, maar zeker niet geheel tot stilstand. In het zuiden waren er allerlei problemen om de economie gaande te houden, maar een stagnatie zoals in het nog bezette deel van het land werd daar voorkomen. Van september 1944 tot de bevrijding heeft de bezetter geprobeerd resterende voorraden en machines aan Nederland te onttrekken. Transportproblemen zorgden ervoor dat dit maar gedeeltelijk is gelukt. Tot januari 1945 kreeg Duitsland niet meer dan 400.000 ton goederen weg, hetgeen een hoog getal lijkt, maar in handelsstromen een betrekkelijk kleine hoeveelheid is. Het betrof voornamelijk grondstoffen en halffabrikaten die in een eerder stadium uit Duitsland waren gekomen in verband met in Nederland geplaatste orders. Na de oorlog is er veel ophef gemaakt over de machines en installaties die aan de economie zijn onttrokken, maar in de industrie is dat feitelijk een marginaal verschijnsel gebleven. Er zijn aanwijzingen dat vooral de transportsector hierdoor werd getroffen.

In mei 1945 lag de Nederlandse industrie goeddeels stil. De oorzaak daarvan was het ontbreken van grondstoffen en steenkool. Verder was het machinepark hier en daar wat sleets, enigszins verouderd maar groter dan ooit tevoren en tot produceren in staat. Ook had een deel van het bedrijfsleven tijdens de bezetting nieuwe producten of productietechnieken en *research-and-development*-activiteiten ontwikkeld, die ook na de oorlog hun waarde behielden. Het aantal Nederlandse patenten steeg direct na de oorlog vrij spectaculair. Aangezien bovendien het bedrijfsleven, de één uit bedrijfskundige overwegingen, de ander in verband met het ontslagverbod van september 1944, een kern van het personeel nog in dienst had, was het vlotte herstel van de productie weinig verbazingwekkend. De in de oorlog gedaalde reële lonen in verhouding tot het industriële prijspeil waren daarbij op korte termijn niet ongunstig. Bij de bevrijding waren er acute tekorten aan van alles, maar was de economische situatie structureel veel minder ongunstig dan deze uit de historiografie naar voren komt en in de herinnering leeft.

Recensies

Algemeen

A.Th. van Deursen, *In gemeenschap met de tijd* (Amsterdam: Bert Bakker, 1997, 317 blz, ƒ49,90, ISBN 90 351 1940 1).

Na *De eeuw in ons hart* (1991) en *De hartslag van het leven* (1996) is *In gemeenschap met de tijd* de derde bundel verspreide geschriften van A.Th. van Deursen. Voorlopig zal het hier wel bij blijven. In deze derde bundel ligt namelijk het gemiddelde niveau toch wel enigszins onder dat van de voorlaatste bundel. Er staan artikelen in waarvan we blij moeten zijn dat ze nu een ruimere verspreiding hebben gekregen, maar ze zijn aangevuld met bijdragen waarvan we dat niet met zoveel stelligheid kunnen beweren.

Tot de betere artikelen behoort zonder meer de rede waarmee Van Deursen in 1996 afscheid nam als hoogleraar aan de VU en die nu de openingsbijdrage is geworden: ‘Mieus en Meynert. Twee egodocumenten uit Graft en De Rijp’. In dit betoog, dat ons onder andere een aardig beeld geeft van de zeventiende-eeuwse vergadercultuur, komen de beste kwaliteiten van Van Deursen tot hun recht. Zijn stilistische souplesse, zijn vaardigheid om uit verspreide aanwijzingen toch een levendig beeld van het verleden op papier te toveren, zijn vermogen om ook gewone dingen de glans van het bijzondere te geven. Tot de A-categorie behoren verder vooral ook de biografische stukken. Er is een afstandelijk, maar treffend portret van Willem III als stadhouder; er is een herdenking van de historicus P.J. van Winter, waarin de auteur glashelder maakt waarom de leerlingen van Van Winter in niets op hem leken en toch alles van hem hadden geleerd; er is een mooie schets van de ontwikkelingsgang van A.J. Veenendaal sr. die van scheppend historicus conscientieus uitgever van zeventiende-eeuwse bronnen werd; en er is een beknopte politieke biografie van Alexander Frederik de Savornin Lohman, waarin de principes van waaruit deze christelijk-historische politicus leefde heel knap worden samengevat.

Maar tegenover deze stukken die men niet had willen missen staan ook artikelen waarvan het minder duidelijk is waarom ze herdrukt zijn. Een samenvatting van een werkcollege over het beeld van ‘de’ Surinaamse slaaf in de achttiende eeuw is vooral curieus omdat het zo'n buitenbeentje is in Van Deursens oeuvre; een artikel over het oordeel van François van Aerssen over de moord op Hendrik IV van Frankrijk is uitsluitend interessant voor een handvol ingewijden; en een bloedeloos exposé over de wijsgerige geschiedschrijving in Nederland verrast alleen aan het eind doordat het aan blijkt te sluiten bij een oordeel dat nog ‘onlangs’, namelijk in 1958, over de geschiedschrijving van de Nederlandse Verlichting is uitgesproken. En terwijl de bundel opent met het sterke verhaal over Mieus en Meynert sluit hij af met twee tamelijk discutabele cultuurkritische voordrachten. Allereerst is er uit 1994 de befaamde Huizingalezing over Da Costa en Huizinga, waarin Van Deursen erop wijst hoe desastreus volgens beiden het loslaten van absolute normen voor cultuur en samenleving was. Hoewel de vergelijking wel wat eenzijdig is - het gelijkhebberige van Da Costa ontbreekt bijvoorbeeld volledig bij Huizinga, en dat is niet zonder belang - kan ik haar nog wel waarderen, omdat zo een wat minder gebruikelijk, maar wel verhelderend licht valt op een vaak wat geparfumeerde Huizinga. Maar ‘Lichaam en geest. Korte reflecties bij de geschiedenis van de Nederlandse tolerantie’ gaat ten onder aan overmatig schematisme. De stelling dat de zeventiende eeuw de vrijheid van de geest boven die van het lichaam plaatste, terwijl dat in onze van God losgeslagen eeuw precies andersom ligt, is zo ongenuanceerd dat men er maar het

beste het zwijgen toe kan doen. Zo trefzeker als Van Deursen in zijn cultuurkritische terzijdes kan zijn, zo karikaturaal is in dit betoog zijn beeld van de Westerse cultuur.

En toch, ook dit is Van Deursen. Wie werkelijk wil weten wat voor een type historicus hij is, zal ook de beschouwelijke stukken in zijn oordeel moeten betrekken. Al met al dus toch een voor de auteur heel karakteristieke bundel.

K. van Berkel

P.J. Margry, Ch. Caspers, ed., *Bedevaartplaatsen in Nederland,* I, *Noord- en Midden-Nederland* (Amsterdam: P.J. Meertens-Instituut, Hilversum: Verloren, 1997, 886 blz., ill., ISBN 90 6550 566 0); P.J. Margry, Ch. Caspers met medewerking van M. Wingens en O. Thiers, ed., *Bedevaartplaatsen in Nederland,* II, *Provincie Noord-Brabant* (Amsterdam: Meertens Instituut, Hilversum: Verloren, 1998, 1017 blz., ill., ISBN 90 6550 567 9; ISBN voor de set 90 6550 569 5).

Observerend, fotograferend en noterend trok P.J. Margry in 1981 van de ene 'levende' Noord-Brabantse bedevaartplaats naar de andere. Hiermee verrichtte hij, in de Nederlandse context, pioniersarbeid. Voor het eerst kwam het tot een niet-kerkelijk geïnspireerde en wetenschappelijk verantwoorde inventarisatie. Het is dan ook niet verwonderlijk dat deze cultuurhistoricus, samen met kerkhistoricus en liturgiewetenschapper C. Caspers, de redactie toevertrouwd kreeg van het door het Meertens Instituut (KNAW, Amsterdam) groots opgezette lexicon der Nederlandse bedevaartplaatsen.

Het lexicon zal drie forse delen omvatten: één over Noord- en Midden-Nederland (met inbegrip van Zeeland), één over Noord-Brabant en één over Limburg. Het beschrijft uitsluitend rooms-katholieke culten omdat andere belijdenissen geen bedevaartplaatsen op het Nederlandse grondgebied hebben. In het totaal worden ongeveer 650 bedevaartplaatsen behandeld: 210 plaatsen in Noord- en Midden-Nederland, 221 in Noord-Brabant en ongeveer evenveel in Limburg. Bedevaarten van Nederlanders naar buitenlandse heilige plaatsen (zoals Kevelaer of Scherpenheuvel) zijn buiten beschouwing gelaten. Dat men de meeste bedevaartplaatsen in het 'katholieke zuiden' aantreft, is evident. Het lexicon repertorieert ook de uitgestorven vereringen. Een derde van de 210 in het eerste deel besproken plaatsen kent nog een actieve bedevaartpraxis. In Brabant is nog ruim 40 percent van de geregistreerde bedevaartoorden actief.

De inleiding van het tweede deel gaat kort maar helder in op de eigen karakteristieken van de Noord-Brabantse bedevaartgeschiedenis. In tegenstelling tot wat in het noorden van Nederland gebeurde, bleef in Brabant een aantal middeleeuwse culten ook na de zestiende eeuw bloeien. Dankzij de trouw van de bevolking aan het katholieke geloof ontstonden in Brabant zelfs nog tijdens de zeventiende en de achttiende eeuw nieuwe bedevaarten die onmiddellijk in een sfeer van barokspiritualiteit baadden. Het bestaan van 'autonome heerlijkheden' (waar protestantse machthebbers geen greep op wisten te krijgen) binnen de Brabantse ruimte heeft hiertoe bijgedragen. De Brabanders koesterden tot aan de naoorlogse secularisatie en verstedelijking een voor hun regio typerende voorkeur voor bepaalde heiligen: afgezien van Maria, vooral 'geneesheiligen' en 'boerenheiligen' zoals Donatus, de 'grote' en de 'kleine' Antonius, Willibrord en Cornelius.

Het lexicon is één der resultaten van het in 1992-1993 door het Meertens Instituut aangevatte BiN-onderzoek. BiN staat voor: 'Bedevaartplaatsen in Nederland', een

project dat, afgezien van de uitgave van dit lexicon, ook de samenstelling van een databestand omvat evenals het aanleggen van materiële documentatiedossiers.

De redacteurs hadden geen gemakkelijke opdracht. Zij coördineerden de werkzaamheden van ruim honderd auteurs uit diverse disciplines: zowel theologen, liturgisten, antropologen en neerlandici als historici en volkskundigen. De kwaliteit van de voorliggende publicatie toont aan dat zij zich voortreffelijk van hun taak gekweten hebben.

Elk lemma bespreekt één verering in een welbepaalde bedevaartplaats. Het omvat telkens vijf onderdelen: 1) de kerngegevens die, na het verstrekken van zakelijke identificatie-elementen, de cultus kort cultuur- en kerkhistorisch karakteriseren, 2) een beknopte topografische beschrijving van de bedevaartplaats, 3) de omschrijving van het voorwerp van verering, 4) een historiek van de cultus en een contextuele beschrijving van de rituelen en gebruiken, waarbij ook aandacht gaat naar de materiële bedevaartcultuur, met inbegrip van gedrukte en andere devotionalia, 5) een overzicht van informatiebronnen, zowel archivalia, uitgegeven bronnen en literatuur als, in voorkomend geval, beeldmateriaal.

Er blijven in tal van lemma's vragen onbeantwoord, maar zulks mag men, in dit stadium van het bedevaartonderzoek, de auteurs niet verwijten. De leemten vormen juist een aansporing om het interdisciplinaire onderzoek inzake de religieuze cultuur met kracht verder te zetten.

Deze publicatie is veel meer dan een lexicon. De talrijke methodologische en praktische problemen die zich bij de samenstelling ervan voordeden, verplichtten de BiN-medewerkers tot een diepgaande wetenschappelijke bezinning over de veelzijdige aspecten van het bedevaartfenomeen. De resultaten van deze heilzame denkoefening zijn in een weldoordachte inleiding neergelegd. De definitie van ‘bedevaartplaats’, was het eerste probleem dat de samenstellers op te lossen kregen. Uit literatuuronderzoek bleek dat daaromtrent in binnen- en buitenland geen eensgezindheid bestond. Uiteindelijk kwam de BiN-ploeg tot de volgende - werkbare - omschrijving: ‘Een bedevaartplaats beschikt over een sacrale ruimte, die door bezoekers als buitengewoon heilzaam wordt ervaren, terwijl hun bijzondere aandacht uitgaat naar een bepaald cultusobject; de bezoekers ondernemen een kortere of langere reis om deze plaats te bereiken, waaraan tevens een of meer bedevaarttradities zijn verbonden’.

Ongeveer 450 plaatsgebonden devoties zijn in bronnen of oudere literatuur wel eens als bedevaarten bestempeld maar beantwoorden - althans in het huidige stadium van het onderzoek - niet aan deze definitie. Betreffende deze (in een aparte lijst vermelde) ‘gediskwalificeerde bedevaartplaatsen’ staan, net zoals betreffende de eigenlijke bedevaartplaatsen, op het Meertens Instituut documentatiedossiers ter beschikking van degene die verder onderzoek wenst te verrichten.

Om het eigen onderzoek in het internationale wetenschappelijke veld te positioneren, schreef de redactie een boeiend historiografisch overzicht van wat inzake bedevaartonderzoek (vooral bedevaartinventarisatie) binnen en buiten Nederland gepresteerd is, vanaf de contrareformatie tot nu.

Uit de aard der zaak zitten de gegevens die zich voor comparatief onderzoek lenen in een lexicon erg verspreid over een groot aantal lemma's. Dit euvel is deels ondervangen door in de inleiding, onder de kop ‘Classificatie van bedevaartplaatsen’, een synthese te schetsen van de ontwikkeling van het bedevaartwezen in Nederland vanaf de Middeleeuwen. Hierbij treden, tegen de achtergrond van een wisselende politieke, sociale en culturele context, periodes van bloei, stagnatie en revitalisatie aan het licht. Verspreidingskaarten evenals een chronologisch geordende lijst van bedevaartplaatsen ondersteunen dit historisch overzicht.

Naast kaarten bevat de typografisch goed verzorgde publicatie een groot aantal illustraties. De meeste zijn verhelderend en functioneel verantwoord. Het is enkel

te betreuren dat sommige afbeeldingen in het eerste deel niet rechtstreeks op de besproken bedevaartplaats betrekking hebben. Verscheidene vereringen die al in de zestiende eeuw teloorgingen, zijn geïllus-

treerd met afbeeldingen uit een zeventiende-eeuwse editie van de *Generale legende der heylighen.* Dit is misleidend, daar het niet zeker is dat laatmiddeleeuwse gelovigen zich de heilige op dezelfde wijze voorstelden als de zeventiende-eeuwse illustrator.

De BiN-ploeg wenste met dit lexicon internationaal 'een nieuwe standaard' te zetten. Met haar integrale en interdisciplinaire benadering van het bedevaartfenomeen is zij in deze niet geringe opzet schitterend geslaagd. Deze publicatie strekt de (vroegere) afdeling volkskunde van het Meertens Instituut én uitgeverij Verloren tot eer.

A.K.L. Thijs

H. Beliën, M. van Hoogstraten, *De Nederlandse geschiedenis in een notendop* (Amsterdam: Prometheus, 1998, 120 blz., ƒ16,90, ISBN 90 5333 614 1); G. van der Ham, *Geschiedenis van Nederland* (Perspectief I; Amsterdam: Uitgeverij Nieuwezijds, 1998, 127 blz., ƒ19,90, ISBN 90 5712 009 7).

Het wordt tijd, zo lijken uitgevers te denken, dat de Nederlandse bevolking het hiaat in haar collectieve geheugen dat ze sinds de jaren zestig heeft opgelopen, nu eens kort en krachtig opvult. Deze gedachte wordt in de inleiding van *De Nederlandse geschiedenis in een notendop* op twee manieren gevoed. Het boekje heeft als ondertitel: 'Wat elke Nederlander van de vaderlandse geschiedenis moet weten'. En in de inleiding wordt gememoreerd hoe dramatisch de onverwachte mondelinge overhoring van kamerleden door het *Historisch Nieuwblad* uitviel. Ook Gijs van der Ham constateert in zijn voorwoord dat 'menig inwoner van dit land, zo blijkt keer op keer, maar weinig afweet' van zijn geschiedenis.

De auteurs hebben dus hetzelfde doel, maar hun uitgangspunten verschillen. Van Herman Beliën en Monique van Hoogstraten moeten de oude feiten terug in onze herinnering, maar dan wel afgestoft, ontdaan van de negentiende-eeuwse context, herschikt en samen met nieuwe feiten vers opgediend. Van der Ham wil het karakteristieke van Nederlands verleden, de eigen weg die het land is gegaan, beschrijven.

De opzet van de overzichten is, gezien de doelstelling, uiteraard chronologisch. Van der Ham begint bij wijze van instap met het plakkaat van verlatinge, door hem het geboortebewijs van de Nederlandse staat genoemd. Maar daarna begint ook bij hem de geschiedenis als het ijs gesmolten is. Beide overzichten eindigen halverwege de jaren negentig en verwijzen naar de Nederlandse identiteit binnen Europa. Daarover kan men gaan nadenken als men het boek uit heeft.

Nederlands verleden is in ruim honderd bladzijden tekst (Beliën 105, Van der Ham 103) samengevat. Die tekst wordt in kleine hapjes aangeboden (onder 44 respectievelijk 30 kopjes). Er is een beknopte literatuurlijst voor wie verder wil en een jaartallenoverzicht. Alleen Van der Ham heeft een index.

Wie binnen zo'n kort bestek een canon denkt aan te treffen, vergist zich. In beide boekjes komen dezelfde 76 namen voor, maar bij Beliën komen daar nog 114 en bij Van der Ham 42 eigen vermeldingen bij. In het jaartallenlijstje van Beliën staan 135, in dat van Van der Ham 158 feiten. Dit verschil komt doordat Beliën vrijwel alleen politieke feiten opneemt. Toch bevat de canon die hieruit zou kunnen worden

opgemaakt - de jaartallen worden soms in verschillende bewoordingen vermeld - slechts 60 gebeurtenissen.

De constatering van het ontbreken van een canon gelieve men niet als kritiek op te vatten. Zoals uit de inleidingen verwacht mocht worden, biedt het verhaal van Beliën en Van Hoog-

straten meer klassieke feiten, terwijl Van der Ham een eigen verhaal wil vertellen. Beide overzichten zijn aangenaam leesbaar en zullen, elk op een eigen manier, voorzien in de behoefte van de onwetend geachte maar belangstellende lezer.

Het moet niet eenvoudig zijn geweest in ruim honderd bladzijden een overzicht te componeren dat bovendien alle terreinen - politiek, economie en cultuur - betreft. De auteurs hebben zich - heel verstandig - laten adviseren door gerenommeerde vakgenoten. Over de keuzes die de auteurs maakten en de verschillen die daardoor zijn ontstaan, geen kwaad woord.

De stijl is losjes en populair. Een paar voorbeelden. Bij Beliën is iemand er als de kippen bij, wordt teruggefloten, bijt in het stof, neemt de benen, weet drommels goed, heeft geen trek en pakt zijn bullen. Of iemand vindt het welletjes, speelt onder een(!) hoedje en aan het einde van het liedje springen de stoppen. Slordig is werkeloos in plaats van werkloos (3x). Bij Van der Ham zit het iemand niet lekker, laat men er geen gras over groeien, is iets een hele klus, begint het volk te morren en is Nederland ingedut.

Wie wat afgeleid raakt door dit taalgebruik, moet bedenken dat de beide overzichten niet bedoeld zullen zijn voor de lezer van de *BMGN*. Die zal misschien van de recensent willen weten of alles wel in orde is in de overzichten. Hij heeft wat gevonden. Beliën en Hoogstraten maken van Simon Stijl een predikant, dateren de oprichting van de ARP in 1879 en noemen de Spaanse griep als een van de gevolgen van de Eerste Wereldoorlog. Van der Ham vermeldt bij de schoolkwestie niet dat deze (alleen) het lager onderwijs betrof en vergroot de omissie door daarbij te spreken van leraren. Van Houten was geen minister toen hij zijn kinderwetje indiende. De Vrijzinnig Democratische Bond heet bij Van der Ham de Vrije Democratische Bond. Gelukkig dat Van der Ham geen leerboek maar een leesboek heeft willen schrijven. Hij gebruikt namenlijk soms een iets afwijkende tijdrekening: de Guldensporenslag in 1304, en de vereniging van Nederland en België in 1814.

Herman Beliën en Monique van Hoogstraten zouden, als ze een volgende druk voorbereiden, het laatste aanbevolen overzichtsboek beter kunnen schrappen. Als iemand Verweys *Geschiedenis van Nederland* gaat lezen, is al hun werk voor niets geweest.

Ondanks deze kanttekeningen waartoe een recensent nu eenmaal is geroepen, zijn het twee handzame, nuttige boekjes. Nuttig voor wie? Mensen zonder enige voorkennis - aspirantkamerleden, gezien de ondertitel van *De Nederlandse geschiedenis in een notendop,* of toch iemand met enige voorkennis? Dan is iemand als de beppe aan wie Van der Ham zijn boek opdraagt, de aangewezen persoon.

J.J. Huizinga

R. van den Brand, e.a., *Grenzen verlegd. Een bijdrage tot de geschiedenis van Groeningen, Holthees, Maashees, Overloon, Vierlingsbeek en Vortum-Mullem* (Vierlingsbeek: Stichting ‘de oude schoenendoos’, 1997, 544 blz., ISBN 90 804119 1 4).

Op 1 januari 1998 viel ook de gemeente Vierlingsbeek ten offer aan bestuurlijke schaalvergroting en hield op als zelfstandige gemeente te bestaan. Ter gelegenheid daarvan verscheen dit gedenkboek, dat de geschiedenis beschrijft van het zestal dorpen dat na 1942 deel uitmaakte van deze gemeente. De conclusie na lezing is

dat het een zeer divers boek is geworden, waarbij het karakter, de stijl en de diepgang van de hoofdstukken zeer verschilt.

Het eerste deel beschrijft in ruim twintig bladzijden in vogelvlucht de geschiedenis van de Prehistorie tot aan de vroege Middeleeuwen van het gebied. Ron Stevens en Jan Thijsen geven

een vlot verteld verhaal, dat een algemeen overzicht van de geschiedenis van het Maasdal en aanpalende streken biedt en zich minder specifiek verdiept in het gebied van Vierlingsbeek en omstreken. Deel twee is het meest omvangrijke van het boek. Streekhistoricus Rien van den Brand geeft daarin een beeld van de geschiedenis van omstreeks de Romeinse tijd tot 1795. Zijn verhaal is gebouwd op een grote en gedegen bronnenkennis. Dit levert op verschillende plaatsen prachtige doorkijkjes in het dorpsleven van Vierlingsbeek en omringende dorpen op. Een mooi voorbeeld is de jarenlange vete tussen de predikant van Vierlingsbeek, Nanning de Greve, en de koster, voorzanger en schoolmeester Jan van Solingen. Volgens de predikant verwaarloosde de laatste zijn plichten door een groot deel van de tijd in de herberg door te brengen in plaats van voor de klas. Als hij zich wel liet zien gedroeg hij zich als een beul. Aan de orde liet hij zich totaal niets gelegen liggen. Als de kinderen tussen de middag op een turfvuur hun appels, knollen, wortelen en aardappels poften ontstond zo'n wanordelijke toestand dat de kinderen elkaar in het vuur duwden en sommigen pijnlijke brandwonden opliepen. Het was geen wonder dat het dorp zich tegen de onderwijzer keerde. Daarbij kwam dat op zijn kosterschap ook het nodige aan te merken viel. Des te opmerkelijker is het dat Jan van Solingen zich met dit gedrag meer dan tien jaar wist te handhaven. Pas in 1712 had hij het zo verbruid dat hij werd verbannen (95-99).

Dergelijke verhalen horen in een streekgeschiedenis thuis, maar de auteur verzuimt wel de anekdotes in een breder kader te plaatsen. Over de plaats van het onderwijs in de dorpsgemeenschap horen we verder nauwelijks iets. Zo zijn er meer plaatsen aan te wijzen waarin de auteur zijn verhaal te veel opbouwt vanuit het bronnenmateriaal, waardoor de detaildichtheid soms erg groot is en de draad van het verhaal verloren dreigt te gaan. Op plaatsen waar de auteur meer afstand van de bronnen heeft genomen en een meer doorlopend verhaal vertelt, bijvoorbeeld in het hoofdstuk ‘Leven en werken / oorlog en vrede in de 17de eeuw’ (179-187), wordt het verhaal veel toegankelijker.

In deel drie beschrijft Ron Stevens de geschiedenis van de Franse tijd tot de jaren zestig. Over het algemeen is dit een leesbaar en interessant deel geworden, al ontkomt de auteur er niet altijd aan om anekdotes om de anekdote te vertellen. Een voorbeeld is de gruwelijke dood van burgemeester Bovens, die in het hoofdstuk ‘Het Belgisch gevaar’ wordt verteld, maar geen verband lijkt te hebben met de rest van het hoofdstuk (347-348). In het hoofdstuk ‘Ontginningen’ komen we weer een autoritaire en eigenzinnige schoolmeester tegen waarmee de autoriteiten de nodige moeite hebben. Direct daarop volgen vijftien regels over de Overloonse steenfabriek om dan over te gaan op een ruzie tussen een tweetal wethouders van de gemeente Maashees en Overloon (390-395). Deze opsomming maakt duidelijk dat de compositie en de structuur van dit hoofdstuk niet altijd even helder zijn.

Het boek wordt afgesloten met een kort deel van de hand van de laatste burgemeester Hans Dittner over de bestuurlijke perikelen die vooraf gingen aan de gemeentelijke herindeling. Het levert een boeiend inkijkje in de wisselvalligheden van de Nederlandse politiek.

De doelstelling van de initiatiefnemers was een ‘toegankelijk boek’ te schrijven, ‘waarin de dorpskronieken chronologisch worden beschreven’(5). In het laatste opzicht is het boek zeker geslaagd. Het ontleent zijn waarde voornamelijk aan het vele materiaal dat geboden wordt en de presentatie van vele wetenswaardige details. Daardoor kan het voor velen die in de geschiedenis van de streek geïnteresseerd zijn een waardevol boek zijn. De kroniekachtige opzet, de losse structuur en de vaak grote detaildichtheid hebben de toegankelijkheid evenwel niet altijd bevorderd.

Als geschiedverhaal is het vaak te verbrokkeld, zodat de meeste lezers moeite zullen hebben zich een helder beeld te vormen.

R.E. van der Woude

H. Teitler, *De opstand der 'Batavieren'* (Verloren verleden. Gedenkwaardige momenten en figuren uit de vaderlandse geschiedenis I; Hilversum: Verloren, 1998, 86 blz., ISBN 90 6550 441 9); M. Huisman, *Mata Hari (1876-1917). De levende legende* (Verloren verleden II; Hilversum: Verloren, 1998, 85 blz., ISBN 90 6550 442 7); P. Dreiskämper, *'Redeloos, radeloos, reddeloos'. De geschiedenis van het rampjaar 1672* (Verloren verleden III; Hilversum: Verloren, 1998, 90 blz., ISBN 90 6550 443 5); W.Th. Kloek, *Een huishouden van Jan Steen* (Verloren verleden IV; Hilversum: Verloren, 1998, 94 blz., ISBN 90 6550 444 3).

'De reeks Verloren verleden... biedt algemene, geactualiseerde informatie over de unieke geschiedenis van Nederland aan een breed, in het verleden ge[ï]nteresseerd publiek', zo luidt het begin van de toelichting bij deze nieuwe reeks. De vier erin verschenen delen zullen jaarlijks door tenminste eenzelfde aantal worden gevolgd. Ze hebben een omvang van elf of twaalf maal acht bladen; inclusief noten, een literatuurlijst en een register.

De opstand der 'Batavieren' - de Bataven mogen van Hans Teitler wel weer zo heten - begint met de wederkomst in onze streken van de Bataven dankzij de vondst van een gedeelte van een handschrift van Tacitus rond 1500. Met behulp van recente literatuur wordt de opstand van Julius Civilis beschreven. Dan volgt de positie van de Bataven in het Romeinse rijk. Tenslotte gaat het over hun terugkeer in mythische gedaante in de Nederlandse culturele en politieke werkelijkheid; te beginnen in de *Divisiekroniek* (1517) en via Hooft, Vondel en de Bataafs-Franse tijd eindigend in een toneelstuk in Amsterdam, een maand na het einde van de Duitse bezettingstijd.

Teitler laat zien dat steeds, van welk perspectief uit dan ook bekeken, de opstand van de 'Batavieren' als een strijd voor vrijheid en onafhankelijkheid werd beschouwd. Hij bevordert de toegang tot die visie en de gedegen ontmythologisering ervan door olijke terzijdes, zeer actuele bronnen en ironische citaten. Julius Civilis had één oog maar was desondanks allesbehalve kortzichtig; de Bataafse cohorten bevatten evenmin uitsluitend Bataven als FC Twente geboren en getogen Tukkers heeft. Hij laat de Batavieren een rol spelen in Voskuils *Bureau* en bij Charivarius. Op de laatste afbeelding (nr. 41) heft Wim de Bie de armen. Inmiddels leven de Bataven nog voort in merkartikelen en stripverhalen.

Een beter lot lijkt Mata Hari beschoren. Zij heeft sinds een paar jaar een eigen, geheel aan haar gewijde ruimte in het Fries Museum in Leeuwarden tot haar beschikking. En de toerist kan haar dansende beeldje in de stad aantreffen. Marijke Huisman schetst de lotgevallen van Margaretha Geertruida Zelle op haar weg van Leeuwarden via Nederlands-Indië naar Parijs. De belangstelling voor haar sluierdansen kwam voort uit die voor het mysterieuze Oosten in de tijd van de *belle époque.* De wereldoorlog betekende het einde van dit tijdperk en tevens het einde van de carrière en het leven van de wegens spionage ter dood gebrachte Mata Hari. Het contrast tussen glorie en dood heeft bijgedragen aan haar populariteit. In die zin plaatst Huisman haar 'heldin' in de categorie van Elvis Presley, Marilyn Monroe en Lady Di.

Om Mata Hari een van de 'gedenkwaardige figuren uit de vaderlandse geschiedenis' te laten zijn, heeft Huisman veel moeite moeten doen. In die geschiedenis heeft de danseres immers geen rol gespeeld. Alleen toen ze geëxecuteerd werd, kwam de diplomatie even in actie. Bovendien heeft ze weinig nagelaten en zijn de processtukken nog lang niet toegankelijk. Om haar geschiedenis aan te kleden heeft de auteur alle mogelijke gegevens en personen om haar heen

verzameld. Er wordt zelfs een aantal bladzijden besteed aan het voorspel van de wereldoorlog en de oorlog zelf. De daarbij gevoegde royaal uitgevoerde afbeeldingen doen haast veronderstellen dat met Mata Hari alleen de omvang van de katernen niet gehaald kon worden.

Het rampjaar 1672 herplaatsen in de vaderlandse geschiedenis is dankbaarder werk. Stof en

discussie genoeg. Petra Dreiskämper voegt de moord op de gebroeders Johan en Cornelis de Witt in als een inktzwarte bladzijde in het boek van de Nederlandse geschiedenis. Uitvoerig en gedegen beschrijft ze het daarbij behorende 'hoofdstuk': de toestand binnen de Republiek, de internationale verhoudingen, de aanval op de Republiek en de afloop. De auteur nuanceert en compliceert het klassieke beeld van de twee-partijenstrijd op nationaal niveau. Ook geeft ze een goed inzicht in de ontwikkelingen bij wat vroeger slechts werd opgevat als de boze buitenwereld.

Het 'hoofdstuk' wordt besloten met de verbeelding van het rampjaar. Het laatste beeld dateert van 1918, waar koningin Wilhelmina het standbeeld van Johan de Witt onthult. De foto is een mooie symbolische voorstelling van de toestand waarin alle partijschap had opgehouden te bestaan.

Wouter Kloek laat de lezer instappen bij het spreekwoordelijke 'huishouden van Jan Steen' en het 'leven in de brouwerij'. Hij geeft de als grappenmaker en zuipschuit bekend geworden meester een overtuigend eerherstel. Dit vindt plaats door een op luchtige toon gebrachte, grondige, rijk geïllustreerde cultuur-historische verkenning. Kloek geeft aan waardoor Steens schilderijen in verschillende perioden tot de verbeelding spraken en leidden tot de beeldvorming van de zeventiende eeuw. Tot heden toe wordt zijn werk in verband gebracht met de Nederlandse volksaard. De conclusie van zijn onderzoek is, dat wij eigenlijk Jan Steens bedoelingen niet goed kunnen doorgronden. Wat blijft is diens ironische visie op de Hollandse properheid.

De serie voorziet, als we Mata Hari even als een geval apart beschouwen, in dezelfde behoefte als die bedoeld is door de twee elders besproken historische overzichten van Beliën en Van Hoogstraten en Van der Ham. Het zijn aangenaam ogende en lezende boekjes. De klassieke onderwerpen zijn, om met de auteurs van *De Nederlandse geschiedenis in een notendop* te spreken, afgestoft, van hun negentiende-eeuwse context ontdaan en vers opgediend. De illustraties zijn meer dan garnering: ze zijn functioneel en zo mogelijk actueel. Het begin van deze serie is veelbelovend en het is te hopen dat er genoeg onderwerpen en mensen gevonden worden om het voornemen van vier jaarlijkse afleveringen, uit te voeren.

J.J. Huizinga

Ph.H. Breuker, A. Janse, ed., *Negen eeuwen Friesland-Holland. Geschiedenis van een haatliefde verhouding* (Zutphen: Walburg pers, Leeuwarden: Fryske akademy, 1997, 320 blz., ƒ59,50, ISBN 90 6011 995 9).

In 1998 werd het vijfhonderdjarig bestaan van het Hof van Friesland gevierd. Het is niet eenduidig te bepalen of dit 500 jaar identiteit of 500 jaar onderwerping betekende, en in Friesland werd en wordt hierover ook emotioneel gediscussieerd. De Walburg pers zag er in ieder geval aanleiding in, de Fryske Akademy een bundel te doen samenstellen.

Uit de Friese geschiedenis is Holland niet weg te denken, maar er is nog weinig over vergelijkingen of beïnvloeding gepubliceerd. In 1991 verscheen de bundel overzichtsartikelen geredigeerd door K. van Berkel, *Nederland en het Noorden.* Deze geeft weliswaar een aanzet, maar is gericht op alle drie de noordelijke provincies. Hierin komt naar voren, dat de verhouding van Friesland niet alleen met Holland, maar ook met Groningen als een haat-liefde verhouding kan worden gekarakteriseerd. In de hier besproken bundel wordt de aandacht beperkt tot

Friesland en Holland. De hierdoor mogelijk gemaakte grotere breedte en diepgang heeft een waardevol boek opgeleverd, duidelijk bedoeld en geschikt om als basis voor verder werk te dienen.

De redacteuren geven in hun voorwoord als thema van het boek: het denken in bevolkingsgroepen op basis van cultureel of etnisch gedefinieerde verschillen. Ze werken dit uit met de opmerking dat enerzijds over en weer beeldvorming van zichzelf en de ander optreedt en anderzijds er ook feitelijke verschillen en invloeden zijn. Zelf nemen ze de beeldvorming voor hun rekening en laten de feitelijke aspecten over aan specialistische mede-auteurs, waarbij ze naar eigen zeggen niet hebben gestreefd naar samenhang.

Het inleidend overzicht van de redacteuren Ph.H. Breuker en A. Janse over de beeldvorming, ‘Beelden’ (9-66), heeft de vorm van een erudiete causerie onder de kopjes ‘ruimte, oudheid, vrijheid, taal en beschaving’. Deze indeling vinden ze zelf kennelijk niet erg belangrijk, want alle overige bijdragen zijn strikt chronologisch geordend, of ze nu een taalkundige, politiekhistorische, cultuurhistorische, kerkhistorische of sociaal-economische inslag hebben. Het artikel geeft zowel eigen mijmeringen van de redacteuren als wat talrijke wijzen en dwazen over de verhouding te berde hebben gebracht. In een verhaal over beeldvorming valt de karikatuur niet steeds te vermijden, maar mijns inziens worden de verschillen wat zwaar aangezet. Zo wordt het verschil in bezit van personenauto's tussen Holland en Friesland natuurlijk extra groot als je het niet per inwoner maar per vierkante kilometer geeft - zeker als je bij Friesland het wateroppervlak meetelt en bij Holland niet.

De omvang van deze recensie biedt helaas geen ruimte om aan de vele goede artikelen recht te doen. Daarom slechts een enkel woord over welke mij het meest aanspraken. Als artikel met een politieke invalshoek trof mij het stuk van A. Janse, ‘Graaf Willem II van Holland en de Friese vrijheidslegende’ (77-86), waarin op overtuigende wijze wordt aangetoond dat een legendarisch verslag van gebeurtenissen tijdens kruistochten een verdichtsel kan zijn van gebeurtenissen die zich in vergelijkbare omstandigheden tijdens een beleg van Keulen hebben voorgedaan; verder het artikel van J.A. Mol, ‘Graaf Willem IV, de Hollands-Friese oorlog van 1344/1345 en de Friese kloosters (94-108), waarin wordt verteld hoe behoedzaam Willem IV om moest gaan met het onteigenen van kerkelijk bezit en waarin wordt afgerekend met de door hemzelf verspreide geruchten van ondermijning van zijn aanspraken door geestelijken; en dat van J.W. Koopmans, ‘Friesland en Holland: samen of apart in opstand’? (142-147), waarin deze auteur zijn eigen vraag ontmaskert als een schijntegenstelling: de provincies vochten samen tegen de landsheer, maar met verschillende doelstellingen en onder verschillende Nassau's. En passant wordt nieuw licht geworpen op de relatie tussen Willem Lodewijk en Maurits. Er blijkt reden te zijn om aan te nemen dat de oudere Willem Lodewijk meer de agenda van de oorlog heeft bepaald dan vaak is aangenomen.

Als artikel met een cultuurhistorische invalshoek is voor mij als niet-kunsthistoricus het interessantst de bijdrage van S. Zijlstra over ‘De universiteiten van Leiden en Franeker’ (164-172), waarin we zien hoe in de zeventiende eeuw getracht werd studenten te winnen, namelijk net als tegenwoordig: door het aantrekken van beroemde hoogleraren, door een uitgebreider studiepakket dan de concurrentie en door lichtere examens; het laatste zouden we nu verhoging van de studeerbaarheid noemen.

De artikelen over sociaal-economische geschiedenis van F.S. Gaastra, ‘Friesland en de VOC’ (184-196) en Joh. Frieswijk, ‘Arbeidersstrijd en arbeidersbeweging in Friesland en ‘Holland’: overeenkomst en verschil’ (233-244) zijn voor mij de beste van de bundel. Gaastra toont in zijn artikel aan, hoe zowel aan de top als op de ‘werkvloer’ van de Oost-Indische Compagnie door Friezen naar invloed werd gestreefd, waarbij de werkvloer overigens meer succes had dan de top. Hij geeft ook een onverwacht inzicht in het functioneren van de Staten-Generaal, toch vaak

gepresenteerd als de hoeder van de generaliteit, die ook een instrument blijkt in het verdelen van lucratieve ambten over de provincies.

Het is jammer dat sociaal-economische geschiedenis verder zo weinig aandacht krijgt. Terloopse opmerkingen geven de indruk dat er meer interessante invalshoeken zouden zijn geweest, zoals turfeconomie en industrialisatie. Maar misschien waren daarvoor geen gespecialiseerde auteurs te vinden.

Wat perioden betreft zijn Middeleeuwen en Republiek goed vertegenwoordigd, de negentiende eeuw is schaars vertegenwoordigd en met stukken van zeer verschillende kwaliteit, en de twintigste eeuw wordt gekenmerkt door een nogal willekeurige keuze van onderwerpen. Zou over het thema 'Ruimte in de twintigste eeuw' echt niets te melden zijn? Structuurplan Noorden des Lands, Ruimtelijke ordening tussen Den Haag en Leeuwarden...

Alle genoemde artikelen bevatten een uitvoerige bespreking van relevante literatuur. De meeste laten het echter aan de lezer over, de relatie met het thema van de bundel te leggen. De literatuurlijst is aan het einde van de bundel integraal opgenomen en kan worden beschouwd als een goede aanzet voor een bibliografie. Daarmee onderscheidt het werk zich in gunstige zin van veel artikelenbundels.

W. Pelt

W. van Anrooij, *Helden van weleer. De Negen Besten in de Nederlanden (1300-1700)* (Amsterdam: Amsterdam university press, 1997, 328 blz., ƒ49,50, ISBN 90 5356 259 1).

Dit boek van de Leidse medioneerlandicus Van Anrooij gaat over het ontstaan, de bloei en het verval van de zogeheten Negen Besten in de literatuur en beeldende kunst van de laatmiddeleeuwse Nederlanden. Negen illustere figuren uit de wereldgeschiedenis maakten vanaf omstreeks 1300 deel uit van een vaste groep die werd aangeduid als de 'Negen Besten': drie heidenen, namelijk Hector, Alexander de Grote en Julius Caesar; drie joden, te weten Jozua, David en Judas Maccabeüs; en drie christenen Artur, Karel de Grote en Godfried van Bouillon. Dit rijtje maakte furore in literatuur en kunst in de veertiende en vijftiende eeuw, niet alleen in de Nederlanden, maar in heel West-Europa. De centrale these van Van Anrooij is evenwel dat deze West-Europese traditie zijn oorsprong had in de Nederlanden en van daaruit zijn weg vond, en dat het karakter van de thematiek nauw is verbonden met het stedelijk karakter van de laat-middeleeuwse Nederlanden. Om deze these te kunnen onderbouwen heeft de auteur intensief onderzoek gedaan naar sporen van de traditie in de Lage Landen en van deze speurtocht doet hij in dit rijke boek gedetailleerd verslag. De bewijsplaatsen zijn veelal literaire - de auteur laat de middeleeuwse bronnen rijkelijk en voor zichzelf spreken en voorziet de citaten van moderne parafraseringen -, maar ook kunsthistorische vondsten ontbreken niet - een drinkbeker, een renaissancegevel, reeksen houtsnedes etc. - en deze worden in hun context geplaatst.

Het is niet eenvoudig een dergelijke rijkheid en reikwijdte aan gegevens in een korte recensie recht te doen, noch is het eenvoudig voor de lezer ze al lezend te overzien, en we kunnen ons hier dan ook niet anders dan rekenschap geven van de grote lijn van het argument en de opzet van het boek. Het eerste hoofdstuk vormt een compilatieve opmaat van het boek met als centrale these dat in de roerige veertiende eeuw de Negen Besten als sterfelijke helden bijzonder tot de verbeelding spraken in de West-Europese cultuur. De Negen Besten-cultus heeft met name in ridderlijke context de aandacht getrokken, maar vooral de receptie van het Negen

Besten-thema in de stad en de wijze waarop stedelingen ermee omgingen, verdienen volgens Van Anrooij meer aandacht. Paravicini heeft er al op gewezen dat een dergelijk hoofs en ridderlijk thema al vroeg door het stedelijk patriciaat dat een adellijke levenswijze ambieerde,

werd geannexeerd. In de Nederlanden ging het volgens de auteur evenwel niet alleen om stedelijke elites met ridderlijke aspiraties, maar om initiatieven van stadsbestuurders, die opkwamen voor plaatselijke belangen en gewone burgers. Deze ontwikkeling zou passen in het door Pleij voorgestane en hier overgenomen uitgesproken stedelijke zelfbewustzijn dat de Lage Landen vanaf de vroege veertiende eeuw zou kenmerken en dat resulteerde in een literatuur van burgers voor burgers. Het centrale program van Van Anrooij's boek is dan ook dit: 1) de bijzonderheid van de burgerlijkheid in de Nederlanden aan te tonen mede aan de hand van de rol van de Negen Besten hierin; 2) het contingente van het Negen Besten-onderzoek te laten prevaleren; 3) de tekorten aan te tonen van eerdere Negen Besten-onderzoekers (Horst Schroeder met name), die zich te veel hebben laten leiden door de vage nationale grenzen en 4) de Nederlanden als bakermat voor de Negen Besten te propageren, en niet Frankrijk, zoals altijd is beweerd. Dit alles heeft geresulteerd in een ‘vondstenboek’ waarin twee fasen in de Negen Besten-cultus worden onderscheiden: eerst, ca. 1310-1340, raken de Negen Besten bekend in de Nederlanden, daarna, ca 1340-1370, verspreidt het thema zich over Europa. Van Anrooij laat de cultus in de Zuidelijke Nederlanden beginnen, waar in de eerste helft van de veertiende eeuw de sproke *Van neghen den besten* zou zijn ontstaan. Het auteurschap van deze tekst is onduidelijk, Van Anrooij pleit voor Jacob van Maerlant (hoofdstuk V). Als bewijs voor stedelijke populariteit in de Zuidelijke Nederlanden voert de auteur de frequentie van uitbeelding aan: op wandtapijten, huisgevels, prenten, drinkbekers. Het kwantitatieve overwicht in presentatie betreft de steden Brugge en Gent. De Negen Besten golden in de stedelijke context als toonbeelden van recht en rechtvaardigheid en ook voor de Noordelijke Nederlanden hebben wij bewijsplaatsen van de stedelijke functie van de cultus, bijvoorbeeld in Haarlem, waar Negen Besten-gedichten zijn bewaard in handschriften, stammend uit de stedelijke kanselarij. Maar de juridische associatie blijkt niet exclusief voor het stedelijke milieu te zijn en de conclusie ‘Het idee om de Negen Besten in de eerste plaats als vorsten op te vatten’, als rechtvaardige heersers, kan uiteraard niet uitsluitend voor de Nederlanden gelden.

In de tweede fase is de Negen Besten-cultus niet minder interessant, wanneer varianten als de ‘Neuf Preuses’ of de ‘Negen Quaetsten’ ter sprake komen. Ook werd er vaak een Tiende Beste, als voorbeeldige tijdgenoot, aan de reeks toegevoegd. Opmerkelijk is het dat de Negen Besten eerst en vooral een poëtisch thema blijkt te zijn, en dat de traditie in proza en geschiedschrijving pas goed en wel in de vijftiende eeuw op gang komt. Is dit een probleem van historische contingentie of duidt het op een toenemend of juist afnemend belang? Voor de auteur behoudt de reeks haar zeggings- en geldingskracht tot ver in de zestiende eeuw, wanneer schitterende gravure-reeksen van de Negen Besten worden gemaakt. Van Anrooij schreef een rijk en toegankelijk boek over dit belangrijke literaire cultuurfenomeen, zijn ‘vondsten’-werk is onmisbaar voor iedere Negen Besten-onderzoeker, in Nederland en elders.

Karin Tilmans

J.M. van Winter, *Sources concerning the hospitallers of St John in the Netherlands, 14th-18th centuries* (Studies in the history of Christian thought LXXX; Brill: Leiden, Boston, Keulen, 1998, viii + 821 blz., *ƒ*450,-, ISBN 90 04 10803 3).

Een levenswerk, althans een werk waaraan gedurende zo'n 35 jaar is gewerkt, niet ononderbroken, maar toch bij tijden intensief. Deze uitgave getuigt van een hardnekkige vasthoudendheid, want het lijkt mij niet onwaarschijnlijk dat zoniet bij de auteur zelf dan toch zeker bij deze of gene uit haar directe omgeving bij tijd en wijle de vraag rees waartoe alle inspanning

moest leiden, waarom met zo'n benijdenswaardige acribie de talloze lees- en interpretatieperikelen moesten worden opgelost. Wat thans ter tafel ligt, is een bronnenpublicatie van singuliere hoedanigheid.

Na een beknopte inleiding is het geheel opgebouwd uit vier onderdelen. Het eerste deel biedt een op Nederland toegesneden transcriptie van relevante bullen en brieven uit de reeks *Libri bullarum,* die zich in de archieven van de Orde van Malta (AOM) in La Valletta bevinden, aangevuld met gelijksoortige stukken uit andere archieven. In die stukken komt van alles aan de orde, onder andere de betrokkenheid bij de bestrijding van de Barbarijse zeerovers, wat ook al in het inleidend hoofdstuk was aangestipt (22).

Naar aanleiding van een paar stukken en de in de index van patroonsnamen opgenomen *Ordo Sancti Sepulchri,* nader omschreven als *ordo militaris*, moet worden opgemerkt dat het zeer de vraag is of deze indicatie wel juist is. Er waren onmiskenbaar ridders van het Heilig Graf - wier status zelfs pauselijke bescherming genoot -, er waren even onmiskenbaar Jeruzalembroederschappen, maar er was geen met de johannieters of tempeliers vergelijkbare geestelijke ridderorde, *n'en déplaise* de sedert een pauselijke bul van 1489 door de grootmeester der johannieters gekoesterde pretentie ook grootmeester van de ridderorde van het Heilige Graf te zijn; het zou de auteur hebben gesierd zulks te hebben gesignaleerd. Ondanks alle herhaaldelijk en her en der gepubliceerde stelligheden over een allang bestaande geestelijke ridderorde van het Heilig Graf, is er feitelijk pas na het herstel van het Latijns patriarchaat in 1847 en dan eigenlijk pas vanaf 1868 sprake van de *Ordo equestris Sancti Sepulcri hierosolymitani*, nadat er in de zestiende en zeventiende eeuw aanzetten tot regionale organisaties zijn geweest, het meest consistent in Frankrijk sedert 1700.

Het tweede gedeelte omvat de publicatie van een veertiende-eeuws overzicht van de inkomsten uit het wijd en zijd verspreide grondbezit van het Utrechtse Catharijnenconvent, toevalligerwijs bewaard gebleven in een in het stadsarchief van Gent gedeponeerd familie-archief. Deze rijke bron biedt ruimschoots de mogelijkheid een kaart met die bezitsspreiding te maken, wat helaas niet is gebeurd, terwijl zoiets toch wel bij de prijs van het boek inbegrepen zou kunnen zijn geweest. In dit archiefdeel is een blaadje uit veel later tijd terechtgekomen en uit een notitie daarop blijkt dat de winter van 1447-1448 zo zacht was geweest ‘dat daer veel beest int velt bleven die niet te stal en quamen’ (194).

Uit later toegevoegde notities blijkt dat het Catharijnenconvent ook in Rotterdam gegoed was: behalve een ‘huus ende hofstede opten diic’ was daar in de stad een ‘Sent Katherinen camp’; bovendien genoot het convent inkomsten van ‘VI morghen lands die gheleghen sijn ter capellen bi Rotterdam’ (386), een Catherina-kapel? Helaas wordt de daarbij betrokken ‘bovengescreven broeder Florens Claeszoon van Rotterdam’ verder niet genoemd. In de index op persoonsnamen wordt hij (niet bij *F*lorens of *C*laeszoon, maar bij *R*otterdam) omschreven als ‘benefactor of St. Catherine's’, een kwalificatie die blijkens die index slechts enkelen ten deel is gevallen (voorzover ik heb geconstateerd betreft dat slechts de bisschoppen van Utrecht in het algemeen (15), de weduwe van een zekere Simon van Amersfoort (232), een echtpaar met dochter in de buurt van Amerongen (232-233) en tenslotte een zekere broeder Bartolomeus Gozewijnszoon van Werkhoven (249) bij 't Waal), waarbij opvalt dat er ook geen NN's als weldoeners zijn genoteerd. Opvallend is in dit verband dat een zekere begijn Jutta van Harmelen wel in de index werd opgenomen maar daarin niet als weldoenster werd geregistreerd, terwijl uit de op haar betrekking hebbende tekst toch onmiskenbaar blijkt dat zij het Catharijnenconvent grond bij Benschop had geschonken (355).

Het derde gedeelte bevat voornamelijk de verslagen van zes visitaties, namelijk die van 1373 (ontleend aan een Franse publicatie uit 1987), 1495 en 1540 (op basis van de stukken in het

archief van La Valletta, wat een ingrijpend amendement impliceert op de bestaande tekstuitgave van Wiersum en Cosquino de Bussy (*BMHG*, XLVIII (1927) 146-261), 1594 (conform die genoemde uitgave, 262-320, met een verwijzing naar een suppliek uit een handschrift te Karlsruhe, zie hierna), 1603 (op basis van het zojuist genoemde handschrift in Karlsruhe) en 1732 die Arnhem betrof (op grond van een archiefdeel uit La Valletta). Tussen de beide laatste visitaties in is een drietal stukken opgenomen, het eerste betreffende door de stad Nijmegen gerestitueerde inkomsten uit goederen buiten Nijmegen (1700), het tweede over de lasten van de hoeve te Niel die ook in het voorgaande stuk van 1700 voorkomt (1719) en tenslotte een ongedateerde nadere omschrijving van de status der bedoelde goederen (ca. 1704?; na 1746?), alle drie op basis van stukken uit Karlsruhe (637-643).

In de tekst van het stuk over de visitatie van 1732 trof mij een merkwaardige post: 'ahn den ratsherren [zu] Hasselt interesse von 2000 gulden ad 5%', waarbij ik uiteraard benieuwd was naar wat dat betekende. Helaas wordt daarover niets naders opgemerkt, behalve dan dat er in de index op plaatsnamen bij Hasselt als verklaring wordt opgegeven: 'town near Arnhem, with council', wat niets opheldert naar integendeel tot groot misverstand leidt, want welke stad Hasselt met raden ligt er in de buurt van Arnhem? Is er verband te leggen met het Overijsselse Hasselt en dan wellicht zelfs met de Heilige Stede aldaar? Hadden johannieters niet ook wat met het Heilig Graf te maken? Wie weet...; vooralsnog zijn het raadsels die gevaarlijke associaties oproepen.

Het vierde en laatste deel bestaat uit een pamflettenlij st, een opsomming van 61 tussen ongeveer 1561 en 1788 verschenen teksten aangaande de johannieters en hun aanspraken (661-685). Uitgebreide indices van persoonsnamen, plaatsnamen, muntnamen, gewichten en maten, heiligen-patroonsnamen en zaken besluiten dit indrukwekkende blijk van doorzettingsvermogen, waarbij althans ik me overigens wel heb afgevraagd of hier van het goede niet te veel wordt geleverd, terwijl inhoudelijk gesproken nogal wat in nevelen blijft gehuld.

Jan van Herwaarden

P.Th.R. Mestrom, *Uurwerken en uurwerkmakers in Limburg 1367-1850* (Dissertatie Maastricht 1997, Maaslandse monografieën LX, Mechelen, Leeuwarden: Eisma, 1997, xlvii + 331 blz. + 2 diskettes, ISBN 90 74252 60 5).

Al in de jaren zeventig publiceerde P. Mestrom over klokken en klokkenmakers in Limburg, en nu verscheen de dissertatie waarop hij in Maastricht bij J.C.G.M. Janssen en C.A. Grimbergen promoveerde. Het is een lijvig boek geworden, dat vergezeld gaat van twee diskettes waarop omvangrijke tabellen tot hanteerbaar formaat zijn teruggebracht. Desondanks presenteert Mestrom ook in de tekst uitgebreid het materiaal dat hij uit talloze archieven en dankzij onderzoek aan uurwerken op stoffige torenzolders verzamelde. Zijn thema vormt de geschiedenis van zowel openbare uurwerken, aangebracht op gevels of meestal op torens, als die van 'huisuurwerken', klokken voor binnen de huiselijke kring. Het boek beslaat de periode vanaf de introductie van de eerste uurwerken tot het einde van de klokkenmakerij in Limburg.

'The clock, not the steam engine, is the key machine of the modern industrial age' meende Mumford in de jaren dertig, en onder andere Cipolla en Le Goff wijdden beschouwingen aan tijdmeting, waarbij ze het uurwerk een wezenlijke rol toekenden

in de mechanisering van het wereldbeeld; het uurwerk was de basis voor de Westerse expansie. Mestrom laat deze wijdse perspectieven eerst rusten, en kijkt naar de simpele werkplaatsen van de Limburgse klokken-

makers, die op ambachtelijke wijze uurwerken wrochtten uit hout en metaal. En door noest gegevens te verzamelen en te ordenen ontstaan patronen die een veel minder hoogdravend verhaal over het belang van uurwerken vertellen. Toch blijft de cruciale vraag niet eenduidig te beantwoorden: waarom wil iemand precies weten hoe laat het is?

Bij de eerste klokken, primitieve gevaartes die in torens werden aangebracht, was van exactheid nog geen sprake. In de veertiende eeuw hadden ze nog geen wijzerplaat die het de koopman mogelijk maakte de tijd af te lezen, en later hadden ze maar één wijzer. Aangezien de duur van de uren tot in de vijftiende eeuw varieerde met de seizoenen moesten de klokken bovendien dagelijks bijgesteld worden om enigszins gelijk te blijven lopen met de tijd zoals die door de stedelingen aan de voet van de toren beleefd werd. De klokslagen en later de wijzerplaat maakten een zekere synchronisatie van werkzaamheden mogelijk, maar, zo merkt de auteur relativerend op, dat gold eigenlijk alleen op en rond de markt, de plaats waar je het uurwerk in het algemeen het best kon horen.

In kleinere steden was de behoefte aan synchronisatie wellicht geringer, en bovendien maakten de hoge kosten een investering onverantwoord. Het duurde tot in de achttiende eeuw voor er torenklokken kwamen - en waarom er toen wel behoefte aan ontstond blijft enigszins vaag. Even vaag blijft de baaierd aan redenen waarom dorpen al dan niet een klok verwierven. Er zijn economische redenen aan te voeren: in bepaalde gebieden waren veel klokkenmakers gevestigd, en kennelijk schiep aanbod hier vraag. Eenvoudig te verklaren was de afwezigheid van een klok in langgerekte straatdorpen, daar was een centrale klok zinloos. Ten derde kan er sprake zijn van vertekening door lacunes in de bronnen. Ten vierde, constateert de auteur vrolijk, is er geen enkele logische verklaring te vinden voor het ontbreken van openbare uurwerken in de Roerstreek. Met alle voorbehouden die zijn betoogtrant kenmerken mag de auteur dan ook concluderen dat maatschappelijke behoefte alleen geen afdoende verklaring biedt voor de aanwezigheid van torenuurwerken.

Pas in de zeventiende eeuw verschenen in Limburg de huisuurwerken, mogelijk gemaakt door technische vernieuwingen. Aan het eind van de eeuw ontstond een typisch Limburgse klok, een staande klok die als een simpel subgenre van de Zuid-Nederlandse klok geldt. Hij was bedoeld voor de lage middenklassen, en dus, zo meent de auteur, minder aan mode onderhevig dan meer op de elite gerichte productie elders. De klok had een belangrijke rol in het huishouden, en stond midden in de woon- en slaapkeuken, goed zichtbaar door zijn forse hoogte. Eerder dan stedelingen (die immers vaker een torenuurwerk in de buurt hadden) kochten de boeren deze klokken, die dan ook deels op ditzelfde platteland vervaardigd werden, in het algemeen door ambachtslieden die de klokkenmakerij naast een ander beroep beoefenden. Aangezien er wel gegevens zijn over wie klokken produceerden, maar nauwelijks over de omvang van de productie is het misschien meer dan de auteur meent nog maar de vraag of de productie op het platteland werkelijk hoger lag dan in de steden.

In een slotbeschouwing vat de auteur zijn conclusies samen, en benadrukt hij nogmaals de beperkte rol van openbare tijdmeting. Klokken zijn bij Mestrom geen motor van de Westerse expansie, ze dienen wijselijk een beperkt doel: zien hoe laat het is.

F.J. Kossmann

R. Aerts, H. te Velde, ed., *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de Middeleeuwen* (Kampen: Kok Agora, 1998, 304 blz., *ƒ*49,90, ISBN 90 391 0745 9).

‘Er is ter wereld niet iets onmenselijkers dan een burger te zijn, en van alle de burgerijen is die

van Holland nog de onmenselijkste', schreef Jacob Israël de Haan al aan het begin van deze eeuw. Niet heel veel later meende Huizinga, dat alle Nederlanders burgers waren in het diepst van hun gedachten. Geen wonder dat De Haan moest noteren hoe hij 'dit land zuiverweg gehaat' had.

Dit boek is het resultaat van een lezingencyclus aan de Rijksuniversiteit Groningen, waar men Huizinga graag serieus neemt en zich niet zonder reden afvroeg, waarom er in Nederland zo weinig over de burgerij geschreven werd door historici. Uitdrukkelijk worden de elf verzamelde opstellen, die ons van de Middeleeuwen tot de Provo's voeren, gepresenteerd als aanzetten voor een beschrijving van dit merkwaardig fenomeen, het Nederlands burgerdom.

Het zijn stuk voor stuk solide werkstukken geworden, waarin het perspectief allengs verschuift van de formele kanten van het burgerschap, via het negentiende-eeuwse *Bürgertum*, naar de kritikasters van de burgerij van het *fin-de-siècle* en de twintigste eeuw. Aanvankelijk was 'burger' vanzelfsprekend een exclusief stedelijk fenomeen, een exponent van het stedelijk gemeenschapsbesef om preciezer te zijn. In haar bijdrage over het Haarlemse burgerschap legt Gabriëlle Dorren daar sterk de nadruk op. Ook Catrien Santing, die in kritische zin de opvattingen van Herman Pleij over burgerliteratuur bespreekt, komt uiteindelijk op die stedelijke gemeenschap uit.

In de achttiende eeuw echter, gaven de 'klassiek republikeinen', zoals bijvoorbeeld Lieven de Beaufort en later natuurlijk sommige Patriotse ideologen, burgerschap een meer universele inhoud. De burgers waren, althans potentieel, alle ingezetenen. Hun identiteit was, zo stelt Wyger Velema uitdrukkelijk, primair een politieke, maar die politieke identiteit leidde ook tot (Verlichte) gedragsvoorschriften.

Tot zover kan men een duidelijke lijn in de ontwikkeling ontwaren, zelfs al wordt de lezer in het ongewisse gelaten over hoe dat republikeins burgerschap van Velema zich nu wel precies tot het stedelijke van Dorren verhield. Maar in de negentiende eeuw neemt het verhaal een heel andere wending. Huiselijkheid en deftigheid worden nieuwe trefwoorden. Ze lijken een breuk te markeren met de voorgaande periode. Josine Blok, wier bijdrage over het ontstaan van een nieuw sekseverschil het analytisch scharnierstuk vormt van dit boek, stelt zich met zoveel woorden de vraag wat er nu veranderd was sedert de achttiende eeuw en hoe die veranderingen vorm gekregen hadden. Daarbij concentreert zij zich op de verhouding tussen vrouwen en arbeid. In de negentiende eeuw eiste het burgerlijk standsbesef, dat vrouwen zich beperkten tot wat wij tegenwoordig zorgtaken noemen. Onder geen beding mochten zij betaalde arbeid verrichten. Volgens Blok was dit historisch bezien een nieuw fenomeen, met verstrekkende consequenties. Economisch werden (gehuwde) vrouwen nog meer dan voorheen afhankelijk van hun echtgenoten, politiek kreeg burgerschap een uitdrukkelijk mannelijke inhoud. Deze ontwikkelingen hielden direct verband met de opkomst van het huiselijkheidsideaal dat volledige inzet vereiste van de vrouw-des-huizes. Vrouwen kregen een kerntaak bij de vormgeving van de burgerlijke deftigheid. Deze rolverdeling werd ideologisch geschraagd door vertogen over de natuurlijke lotsbestemming van de geslachten.

Veel van wat hier wordt gezegd, klinkt overtuigend, maar zodra er voorbeelden bij aangedragen worden, bekruipt mij toch weer aanzienlijke twijfel. Blok verhaalt van weduwen die snel een jonge meesterknecht huwen, om zo het bedrijf te kunnen voortzetten. Maar dergelijke voorbeelden zijn ook legio te vinden in de zeventiende en achttiende eeuw. Is de uitsluiting van vrouwen uit de 'officiële' economie werkelijk een negentiende-eeuws fenomeen? De geschiedenis van het Nederlandse gildenwezen suggereert iets anders.

Het boek wordt besloten door een poging van auteur Remieg Aerts om de hoofdstukken met elkaar te verbinden. Dat wordt steeds ingewikkelder naarmate de tijd vordert. De bijdragen

van Yme Kuiper over het Haagse milieu van Couperus' *Boeken der kleine zielen* en van Wessel Krul over de jaren zestig werden eigenlijk voor een andere gelegenheid geconcipieerd. De verburgerlijking van de arbeidersbeweging waarover Homme Wedman bericht, is interessant maar hier eigenlijk minder terzake. Aerts moet dan ook appelen en peren met elkaar vergelijken. Als dit boek ons immers iets leert, dan is het dat er over 'Nederlandse burgerlijke cultuur' in algemene zin weinig zinnigs te zeggen valt. Het begrip is er gewoonweg veel te vaag voor. Juist Huizinga's bewering dat eigenlijk alle Nederlanders burgers zijn, blijkt bij nader inzien een ongeschikt uitgangspunt te zijn. Stadsburgers uit de Middeleeuwen, Jacob Cats in de zeventiende eeuw, de patriotten uit de achttiende en Eline Vere in de negentiende eeuw hebben hooguit een volkskarakter gemeenschappelijk. Nederlandse burgerlijke cultuur is klaarblijkelijk geen sociaal-culturele geschiedenis van één bepaalde klasse. Dat maakt de afzonderlijke opstellen in dit boek niet vruchteloos. Integendeel. De som is echter in dit geval minder dan de afzonderlijke delen.

Maarten Prak

F. van der Pol, M. Smit, ed., *De susteren van Sanct-Agnetenhuus. De geschiedenis, materiële cultuur en spiritualiteit van het Kamper Agnietenconvent* (Publicaties van de IJsselacademie C; Kampen: IJsselacademie 1997, 208 blz., ƒ44,95, ISBN 90 6697 088 X).

Of de '20ste-eeuwse lezer' uit dit boek 'kan ... opmaken dat de mensen uit de Middeleeuwen, ondanks grote verschillen in cultuur en spiritualiteit, veel met ons gemeen hebben', zoals de samenstellers van deze bundel in hun voorwoord wensen, valt te betwijfelen. Het boek is eenvoudigweg een degelijke bundel artikelen over een bepaald klooster in Kampen, kennelijk verschenen naar aanleiding van opgravingen uit 1990 tot 1992. Al in 1902 waren sporen van het klooster aangetroffen, en toen in 1990 het terrein waar het gestaan had door sloop weer vrij kwam voor onderzoek, werd een uitgebreider opgraving mogelijk. Een fors deel van het boek (ruim 70 van de 200 bladzijden) is dan ook een weergave van de resultaten die de archeologen behaalden. Dit omvangrijke middenluik wordt voorafgegaan door een inleiding over de geschiedenis van het klooster en gevolgd door drie bijdragen over getijdenboeken die uit het Agnietenhuis stammen. Het boek vormde, zoals dat tegenwoordig gaat, de aanleiding voor een symposion waarvan de teksten op hun beurt weer gepubliceerd zullen worden, een aardige vorm van wonderbaarlijke vermenigvuldiging van boeken.

Wanneer het Agnietenklooster gesticht werd, is onbekend, een datum rond 1400 lijkt aannemelijk. Ontstond het convent uit een gemeenschap van begijnen of zusters van het gemene leven, zoals Grooten veronderstelde in zijn studie over *Niet aan kloostergeloften en regel gebonden gemeenschappen van devote vrouwen te Kampen* (Utrecht, 1981)? Mw. Van Vliet spreekt in haar bijdrage over de geschiedenis van het Agnietenconvent geen oordeel uit, maar constateert dat de eerste vermelding van het convent uit 1422 dateert en dat de zusters toen tot de derde orde van St. Fransiscus behoorden. Vervolgens schetst zij de gebruikelijke fricties met het stadsbestuur dat herhaaldelijk hervormingen door wilde voeren en onroerend goed niet graag in de dode hand zag verdwijnen. Opvallend is de bepaling uit 1424 die meende dat de zusters te hard werkten, en dus het aantal linnen-weefgetouwen

terugbracht, evenals de maximaal toegestane arbeidstijd. Wond het stadsbestuur zich alleen op over de ARBO-regels, of ook over de concurrentie die het convent de handwerkslieden in de stad aandeed? Van Vliet constateert in elk geval dat voor ‘rust en ontspanning’ in het drukke kloosterleven weinig tijd overbleef - maar dat was natuurlijk ook niet de bedoeling.

Uiteraard ging het convent in de zestiende eeuw verloren, hoewel tot 1611 of 1612 uitkeringen aan voormalige zusters voldaan werden. De laatste resten van het kloostergebouw werden in 1844 gesloopt. Het archeologisch onderzoek leidde tot een indeling van de bouwgeschiedenis in drie fasen: een eenvoudig gebouw in de nieuwe stadsuitbreiding rond 1400, vervolgens grootschalige nieuwbouw inclusief een kapel in het midden van de vijftiende eeuw, en tenslotte forse verbouwing en uitbreiding rond 1500. Na de reformatie viel het complex uiteen in woningen en gebouwen voor industrie. Een hoofdstuk over de materiële cultuur en de begravingen op het kloosterterrein besluiten dit onderdeel van het boek. Laarman, die de begravingen beschrijft, constateert onder andere een bovengemiddeld aantal vrouwen met kruisschedels, een erfelijke afwijking. Hij brengt dit in verband met de beperkte groep families waaruit het klooster zijn leden recruteerde.

Het derde deel van de bundel is gewijd aan een omstreeks 1475 afgeschreven getijdenboek van het convent, een versie van Geert Grootes vertaling, aangevuld met vrij zeldzame getijden van Agnes en Augustinus. Van der Pol schetst fraai het geloofsleven zoals men dat in een vrouwenconvent kon verwachten, en plaatst het getijdenboek als ‘geestelijke landkaart’ die ‘richting wees naar het hemelse doel’. Vervolgens biedt hij een teksteditie van het ‘Ghetijde van allen heiligen die Suyncte Augustinus gemaket hevet’, vergezeld van een moderne vertaling en voorzien van effectieve en behulpzame annotatie. Het tweede ‘zeldzame’ getijde, dat van St. Agnes, is onderwerp van de bijdrage van G.O. Sander, een bewerking van zijn doctoraalscriptie. Het thema van het getijde is ‘het beleven en genieten van de goddelijke minne in de eenwording met God: de mystieke eenheid’ (187) - en voor de zusters was Agnes patrones en voorbeeld.

Een literatuuroverzicht besluit dit door Arbel, een firma die zich helaas ‘produxieburo’ noemt, fraai en overzichtelijk vormgegeven boek.

F.J. Kossmann

C.G. Roelofsen, E.C. Coppens, ed., *L'eau et le droit. Wateringues, la construction des digues et des polders. Eléments de juridiction (16e-20e siècles). Actes des journées internationales d'histoire du droit des pays flamands, picards et wallons, Dordrecht, 16-19 mai 1996* (Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt instituut XXXVII; Nijmegen: GNI, 1997, ix + 228 blz., ISBN 90 71478 48 3).

De congresbundel *L'eau et le droit,* die werd uitgegeven door de ‘Société d'histoire du droit et des institutions des pays flamands, picards et wallons’ bevat twaalf bijdragen van ongelijke lengte en belang. Zes zijn van de hand van Nederlandse auteurs en hebben betrekking op Nederlandse thema's. De andere zes zijn van Franstalige auteurs en hebben betrekking op Frans-Vlaanderen en het voormalige graafschap Vlaanderen. Tien artikelen zijn in het Frans gesteld. In diverse opzichten hebben de bijdragen iets te maken met de relatie water en recht.

Zo komt het economische aspect van het water en de rechten die daarmee verbonden zijn tot uiting in Palmens bijdrage over Dordrecht (stapelrecht) en Deligne's artikel, waarin de bevaarbaarheid van de Scarpe centraal staat. Deze auteur gaat onder meer in op de middelen die werden aangewend om aan droogteperioden het hoofd te bieden. Ook wordt in dit artikel het economische belang benadrukt van de doorgaans als nutteloos beschouwde ‘marais’ en wordt duidelijk welke rechten

daarmee samenhingen. De andere bijdrage van Mestayer over de Scarpe is louter historisch-geografisch en hoort eigenlijk niet direct in deze bundel thuis.

Overigens worden in beide Scarpe-artikelen node kaartjes gemist. In het artikel van Moyaux staat eveneens het economische aspect van het water voorop in de vorm van maatregelen en berechting inzake de smokkel van Engelse producten tijdens de Franse tijd. Theorie en praktijk waren in Vlaanderen en Noord-Frankrijk kennelijk niet overal gelijk en veranderden bovendien nogal eens.

Eigenlijk ademt het artikel van Verschave over de ‘wateringen’ dezelfde tijdgeest als Moyaux' bijdrage. Want ook in het waterschapsrecht en -bestuur traden gedurende de Franse tijd voortdurend veranderingen op. Terwijl de maatregelen om smokkel tegen te gaan juist werden verscherpt, zien we op waterschapsterrein eerst een verregaande centralisatie, die na voortdurende kritiek van onderop uiteindelijk weer ongedaan werd gemaakt. Een parallelle beschrijving van de Franse periode voor gebieden in Nederland, bevat de bundel helaas niet. Zo werd bijvoorbeeld in de polders van voormalig Staats-Vlaanderen de afschaffing van de polderdirecties en vergaderingen van ingelanden door massaal protest ingetrokken.

De bijdragen van Van der Linden (overzicht van de Nederlandse waterschapsgeschiedenis), Giebels (twee crisissen in de Rijnlandse omslag) en Moorman van Kappen (Gelders dijkrecht) sluiten aan bij het artikel van Verschave. Met uitzondering van Giebels artikel, bevatten deze Nederlandse bijdragen weinig opmerkelijk nieuwe aspecten. Ze geven eerder een aardig overzicht, hetgeen wellicht wel passend is op zo'n congres voor een deels niet-Nederlands gehoor. Aan de andere kant benadrukt Moorman van Kappen naar mijn smaak te sterk het unieke van het Gelderse dijkrecht. Kwam men onder dezelfde omstandigheden in praktische dijkzaken en daaruit voortvloeiende regelgeving in verschillende gebieden werkelijk wel tot zulke unieke regels, wetten of costumen? Zo zette bijvoobeeld iemand in Vlaanderen, die niet bij machte was om de dijk te onderhouden ook ‘sijn spade up den dijck’.

Een wel bijzonder aspect van het water was het gebruik daarvan als gerechtelijk instrument om verdachten tot bekentenis te dwingen. In zijn artikel gaat Demars-Sion op deze toepassing van het water zeer omstandig in. Hij vergelijkt daarbij de praktijk tijdens de dertiende, veertiende en vijftiende eeuw in Parijs met die in Vlaanderen en ziet daartussen vrij weinig verschil. Het nut van de waterproef blijkt duidelijk uit het feit dat te Parijs ca. 1400 slechts 6 op 94 personen alsnog bleven volharden in hun zwijgen. Tijdens de zeventiende en achttiende eeuw komt dit gerechtelijke dwangmiddel geleidelijk in onbruik. De tweede bijdrage over de waterproef in Vlaanderen van Le Marc'Hadour beperkt zich tot een korte mededeling die net zo goed in een aparte noot had gekund in Demars-Sions artikel.

Tenslotte nog enkele algemene opmerkingen. Een korte Engelse samenvatting per artikel wordt node gemist. Ook informatie over de auteurs ontbreekt. Uiteraard hebben alle bijdragen wel iets met het water van doen, maar niet allemaal evenveel met het recht of de rechtsgang. Zo is er geen bijdrage over het veerrecht. En ondanks de veelvuldige vermeldingen van de watermolens langs de Scarpe, ontbreekt een bijdrage over het maalrecht. Niettemin, *L'eau et le droit* is een bundel waar specialisten ongetwijfeld hun gading in zullen vinden. Ook zijn enkele behandelde themata interessant genoeg om eens in breder Nederlands perspectief te plaatsen, zoals de centralisatiepogingen tijdens het Franse bewind en zijn regionale varianten.

A.M.J. de Kraker

L.P. Grijp, ed., *Nationale hymnen. Het Wilhelmus en zijn buren* (Nijmegen: SUN, Amsterdam: P.J. Meertens Instituut, 1998, 207 blz., ISBN 90 6168 693 8).

De omslag van dit boek toont ons Patrick Kluivert en Dennis Bergkamp, in de tenue van het

Nederlandse elftal. Met samengeknepen lippen zingen zij in gedachten het Wilhelmus. Zo'n foto doet het wel goed voor reclamedoeleinden, en zal misschien kopers trekken buiten de eigenlijke doelgroep. Maar als hun duidelijk wordt dat ze een bundel wetenschappelijke artikelen in huis gehaald hebben, mogen ze zich niet misleid voelen. Wat het boek namelijk beoogt, is de presentatie van een aantal zogenaamde liedbiografieën. Zo'n liedbiografie vervolgt de levensgeschiedenis van een lied vanaf zijn ontstaan tot het tijdstip van zijn verdwijning, of - mocht dat nog niet aangebroken zijn - tot de huidige dag. Bij dat leven hoort alles wat een lied populair kan maken, inclusief de wedstrijden van het Nederlandse elftal.

De ene helft van de bundel is gewijd aan het Wilhelmus, de andere helft aan de buren: de Engelsen, Fransen, Duitsers en Belgen. Wie goed zoekt, vindt ook iets over Luxemburg, al is er helaas geen index toegevoegd om hem op weg te helpen. Nadrukkelijk vergeleken worden de nationale hymnen niet, maar de lezer kan zonder moeite zelf interessante parallellen trekken. Wij moeten ons hier tot het Wilhelmus beperken, of ruimer gezegd, het Nederlandse volkslied, want er is ook aandacht voor de negentiende-eeuwse rivaal, het ‘Wien Neerlandsch Bloed’. Martine de Bruin behandelt het Wilhelmus tijdens de Republiek, Louis Peter Grijp bespreekt in twee hoofdstukken nationale hymnen in het Koninkrijk der Nederlanden, en Eberhard Nehlsen, bekend als de Duitse Wilhelmus-expert, beschrijft wat er rondom tekst en melodie van het Wilhelmus in het Duitse taalgebied allemaal is voorgevallen.

Hoe verder een liedbiografie teruggaat in de tijd, hoe meer ze lijkt te bestaan uit punten, die op de tast door lijnen verbonden worden. Zo is het met Martine de Bruins hoofdstuk. De oudste geschiedenis van het Wilhelmus bestaat uit losse feiten. Zij voegt daar nieuwe aan toe, en hakt hier en daar knopen door, maar het eindpunt van alle tegenspraak is nog niet in zicht. Het is interessant te lezen, dat Marnix het Wilhelmus niet geschreven kan hebben, omdat Maljaars die theorie heeft weerlegd (18). Laat Hofman en Den Besten het niet horen! De vraag naar het auteurschap van het Wilhelmus is een bevestiging van het feit, dat er in de geschiedwetenschap inderdaad enkele discussies zonder eind worden uitgevochten. Niettemin maakt Martine de Bruin twee belangrijke dingen duidelijk. Ten eerste heeft het Wilhelmus al in de tijd van de Republiek een status verworven, die feitelijk weinig verschilt van erkenning als nationale hymne. Ten tweede is de melodie aanzienlijk beter bekend geweest dan de tekst.

We waren op weg naar een volkslied, maar het kwam er niet van. Toen in de negentiende eeuw de behoefte aan een echt volkslied rees, bekrachtigde men niet het oordeel dat de geschiedenis al had gegeven. Neen, er werd een prijsvraag uitgeschreven, en het bekroonde lied werd verheven tot nationaal gezang: Tollens' vermaarde ‘Wien Neerlandsch Bloed’. Het heeft de wind mee gehad tijdens de Belgische opstand, maar de concurrent heeft zich op den duur toch beter gehandhaafd, en in 1932 heeft het Wilhelmus definitief het pleit gewonnen. De verbinding met de christelijke religie en het huis Oranje bemoeilijkten toen nog wel de feitelijke algemene aanvaarding. Maar de bezettingstijd nam ook die bezwaren weg. In de jaren 1940-1945 was het Wilhelmus de onbetwistbare uitdrukking van het vaderlands gevoel.

Het nationaal bewustzijn heeft zich na de oorlog niet kunnen handhaven. Het Wilhelmus bleef wel, nu volstrekt onomstreden, maar van de tekst ging geen inspirerende werking meer uit. De woorden zijn thans dan ook aan velen onbekend, maar volgens Grijp is dat eerder een voordeel dan een nadeel. ‘Het zijn rituele klanken geworden die samen met de muziek en de voordracht een sterke emotionele beleving van de nationale identiteit teweeg kunnen brengen’ (90). Het Wilhelmus heeft dan zijn plaats naast de andere nationale symbolen, te weten de vrijmarkt op

koninginnedag en de oranje shirts van het Nederlands elftal. Zo ontstaat dan een nieuw drievoudig snoer. God, Nederland en Oranje is vervangen door Voetbal-Vaderland-Vorst (94). Dat stelt een nieuwe eis aan de tekst. Een volkslied moet in het stadion gezongen kunnen

worden. Aan die voorwaarde kan het Wilhelmus niet voldoen. En als het zo gesteld is, heeft Grijp gelijk: dan kunnen wij de woorden beter missen. De tekst blijft zoals altijd het zwakke punt van ons volkslied.

A.Th. van Deursen

P.R. Priester, *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw, circa 1600-1910* (HES Studia historica XX; AAG Bijdragen XXXVII; Wageningen: Landbouwuniversiteit Wageningen, Middelburg: Stichting historisch onderzoek Zeeland, 't Goy, Houten: HES uitgevers, 1998, 875 blz, *ƒ*95,-, ISBN 90 6194 378 7).

Over het Zeeuwse (economische) verleden bestaan nog veel misverstanden. Een voorbeeld hiervan is de hardnekkige misvatting van de zogenaamde afsluiting van de Schelde, waardoor na 1585 geen goederenverkeer met Antwerpen meer mogelijk zou zijn geweest. In feite was de sluiting slechts een fiscale maatregel en vond er over de rivier nog steeds een uitgebreid scheepvaartverkeer tussen de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden plaats. Een dwaling die Peter Priester signaleert, is het beeld dat de Zeeuwse boer ‘in vroegere eeuwen nog geheel een werktuig van gewoonte en vooroordeel was, iemand die in isolement en onwetendheid leefde en slechts de overgeleverde praktijken en tradities slaafs wist na te volgen’ [7]. Voor de historicus ligt er dus nog een mooie taak om dit soort verzinsels uit de wereld te helpen.

In opdracht van de Stichting historisch onderzoek Zeeland (SHOZ) heeft (agrarisch) historicus Peter Priester, gepromoveerd op de Groningse landbouw, een kloek werk geschreven over de Zeeuwse landbouw tussen circa 1600 en 1910. De grondslag van het boek vormt het getal en niet de subjectieve, kwalitatieve waarnemingen van contemporaine auteurs, die veelal tot de elite van de Zeeuwse samenleving behoorden. Priester hanteert het uitgangspunt dat cijfers oude redeneringen kunnen ontkrachten, historische mythen kunnen ontzenuwen en nog onbekende ontwikkelingen kunnen beschrijven en analyseren [15/16].

Het boek van 875 pagina's is in twee delen opgebouwd; een tekstgedeelte (420 blz.), aangevuld met bijlagen, kaarten, noten enz. (455 blz.). In deel I volgen na de inleiding, waarin afbakening en thematiek uiteen worden gezet, twee hoofdstukken over de omgeving van het landbouwbedrijf: de bodem, het landschap, de bevolking, de economie en de juridische en sociale context waarin het landbouwbedrijf functioneerde. Hoofdstuk vier beschrijft het Zeeuwse landbouwbedrijf, met nadruk op de twee à drie eeuwen vóór 1870, het tijdvak vóórdat de modernisering begon. Op grond van de verzamelde gegevens komt Priester tot de conclusie dat er op de lange termijn wel degelijk sprake was van dynamiek, in tegenstelling tot de hierboven geciteerde misvatting. Ook in regionaal opzicht was een verscheidenheid herkenbaar in de bedrijfsgrootte, het bouwplan en de veehouderij.

Aan de hand van de uiteenlopende stadia van productie, verwerking en handel worden de twee negentiende-eeuwse Zeeuwse hoofdgewassen tarwe en meekrap (=verfplant) in hoofdstuk vijf onderzocht. Hieruit ontstaat een enigszins tegenstrijdig beeld. De gewasopbrengsten in de bestudeerde periode vóór 1870 bleven opmerkelijk stabiel, de arealen daarentegen niet. In het noorden van het gewest werd de tarweteelt geleidelijk verdrongen door de meekrapteelt.

In het laatste en zesde hoofdstuk wordt de (grond)productiviteit aan de hand van de reële pachtwaarde van de landbouwgrond onderzocht. Ook hier blijkt de opmerkelijke stabiliteit van de productie. Opmerkelijk is echter de sterke toename van de productiviteit na 1870. Het geheel wordt afgesloten met de innovaties die deze groei hebben mogelijk gemaakt.

In de omvangrijke bijlagen van deel II, tenslotte, wordt het overvloedige cijfermatige bronnenmateriaal gepresenteerd dat ten grondslag ligt aan de studie. De meeste data zijn hier voor het eerst beschikbaar en veelal nog niet eerder gebruikt. Uitgebreide toelichtingen gaan in op de achtergronden van de cijfers. Uiteraard wordt het geheel gecompleteerd met een nauwkeurige bronvermelding.

De *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw* is een exemplarisch voorbeeld hoe een onderzoek naar een regio waarover weinig elementaire gegevens beschikbaar zijn, kan worden opgezet en uitgewerkt. De kracht en de meerwaarde van de studie liggen dan ook vooral in de eindeloze beredeneerde bijlagen, die zich ver buiten de landbouw om uitstrekken. Zo worden nu voor het eerst gefundeerde bevolkingscijfers van de Zeeuwse eilanden tussen 1600 en 1900 gepresenteerd. Duidelijk wordt dat de omvang van Middelburg tussen 1600 en 1800 met circa 30.000 inwoners altijd te hoog is ingeschat. Het blijkt dat de Zeeuwse hoofdstad nooit meer dan 20.000 inwoners heeft gehad [485].

Het boek geeft ook impliciet een antwoord op de vraag wat in de voorgaande eeuwen de belangrijkste pijlers van de economie waren. Gedurende de zestiende eeuw was de visserij de ‘hoofdnering’ van Zeeland, zoals uit het verzoek van 1627 aan de Staten-Generaal blijkt [73]. Rond 1810 werkte zo'n 51 à 52% van de mannelijke beroepsbevolking in de landbouw. In de daaropvolgende decennia nam dit percentage toe tot 57 à 58% [70]. Rond 1810 waren echter handel en scheepvaart bijna volledig uit het gewest verdwenen. Vooral de ondergang na 1795 van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) betekende de genadeslag voor de eens zo bloeiende Zeeuwse scheepvaart. Velen verlieten toen het gewest. Omdat diensten en nijverheid in de vroegmoderne tijd in Zeeland niet veel voorkwamen, volgt hieruit min of meer dat in de periode 1600-1800 vooral handel en scheepvaart de kurk was waarop de Zeeuwse economie dreef. Dit laat onverlet dat het belang van de landbouw voor het gewest groot was. Maar dat de landbouw ‘de eerste ende primitive negotie van alle’ [70] was, is vooral een verschijnsel van de negentiende eeuw.

Naast het ontbreken van indices is ook het mankeren van een overzicht van de gebruikte archieffondsen een gemis. Hieruit zou namelijk blijken dat het onderzoek vooral gebaseerd is op het rijke archief van de rekenkamer van de Staten van Zeeland, het mooiste archief op dit gebied binnen Nederland. Daar het uitgangspunt van de studie de cijfers waren, ligt het gebruik van belastingcijfers van dit archief voor de hand. Een overzicht van de gewestelijke Zeeuwse financiën ontbreekt echter. Om tot een gefundeerde verantwoording te komen van het gebruikte cijfermateriaal, was Priester genoodzaakt verschillende gewestelijke belastingen toe te lichten, zoals: de honderdste penning, het haardstedengeld, het hoofdgeld, het gemaal en de verponding.

Nu dit project over de Zeeuwse landbouw op zo'n voortreffelijke wijze voltooid is en een eerste aanzet is gegeven tot ontsluiting van de gewestelijke middelen, zou het mooi zijn als de SHOZ in samenwerking met het Instituut voor Nederlandse geschiedenis (ING), binnen het project ‘Gewestelijke financiën ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden’, een studie zou doen verschijnen naar de Zeeuwse gewestelijke financiën. In de kleine serie van de Rijks geschiedkundige publicatiën (RGP) zijn reeds de delen over Overijssel en Drenthe uitgegeven; Groningen verschijnt binnenkort en Holland en Utrecht zijn reeds ter hand genomen. Zoals de *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw*, circa 1600-1910 aantoont, ontbreekt zo'n studie node. Temeer daar voor Zeeland veel archieven missen, terwijl juist het archief van de rekenkamer zo rijk en compleet is.

Victor Enthoven

E.M. Beekman, *Paradijzen van weleer. Koloniale literatuur uit Nederlands-Indië, 1600-1950* (Amsterdam: Prometheus, 1998, 735 blz., *ƒ*79,90, ISBN 90 5333 593 5) [vertaling van *Troubled pleasures. Dutch colonial literature from the East Indies, 1600-1950* (Oxford: Clarendon Press, 1996) door Maarten van der Marel en René Wezel].

In 1972 verscheen Rob Nieuwenhuys' *Oost-Indische spiegel*, een boek dat de belangstelling voor de Indisch-Nederlandse letterkunde buitengewoon heeft gestimuleerd. Ook in het buitenland: belangrijke werken zijn in tal van talen vertaald, en heel wat studenten Nederlands in den vreemde voelen zich aangetrokken tot het koloniale avontuur binnen de Nederlandse letteren. Er verschijnen daar ook publicaties op dit gebied. In het oog vallend zijn de inspanningen die E.M. Beekman, hoogleraar aan de Universiteit van Massachusetts, zich al jarenlang getroost voor die literatuur. Onder zijn leiding kwam de twaalfdelige 'Library of the Indies' tot stand, bestaande uit vertalingen van hoogtepunten uit deze letterkunde, die hij vergezeld liet gaan van uitvoerige inleidingen. Het zijn deze essays (in herziene vorm) en een aantal andere studies die de inhoud vormen van zijn omvangrijke *Paradijzen van weleer.*

Beekmans boek bevat geen geschiedenis van de Indische literatuur. Omdat het in de eerste plaats is geschreven voor een Engelstalig publiek, beperkt Beekman zich tot de 'beste teksten' daaruit, die deels zijn opgenomen in de 'Library of the Indies'. Niettemin streefde hij ernaar in grote lijnen de ontwikkeling van die literatuur aan te geven.

Een belangrijke stelling van Beekman is dat de literatuur over Indië in stilistisch opzicht voortkwam uit de zeventiende-eeuwse scheepsjournalen en reisverhalen. 'Direct', 'gekruid' en 'aards' was de stijl van de 'den Oost' bevarende kapiteins en reizigers. Gewaardeerd - en hier stuiten we op een andere hypothese van Beekman - werden zij in hun tijd, in tegenstelling tot de romantische avonturiers in later eeuwen, die als 'onaangepast' en 'subversief' werden gebrandmerkt: 'Romantiek, die ooit synoniem was met werkelijkheid, werd het exclusieve terrein van 'tragische en wereldvreemde dwazen' (85). Dwazen die Beekman herkent in figuren als Multatuli en Alexander Cohen.

Beekman is een geleerde met visie en overzicht. Hij is ook een man van het grote gebaar, die soms al te gemakkelijk verschijnselen van diverse aard samenbrengt onder één noemer. Een voorbeeld: 'Kankeren' was een 'koloniaal specialisme' met een lange traditie, merkt Beekman op, om vervolgens in één adem de namen op te sommen van Walraven en Bas Beth, Multatuli en Du Perron, Daum, Cohen en Beb Vuyk (575). Zo'n generalisatie is misleidend, omdat ze het onderscheid verdoezelt tussen kritiek, polemiek en echt 'kankeren', en omdat ze geen rekening houdt met de verschillende (ook persoonlijke) omstandigheden waaronder die schrijvers reageerden op hun tijd.

Beekmans grote belezenheid stelt hem keer op keer in staat de door hem besproken teksten te plaatsen in een internationale context. De in de koloniale literatuur frequent voorkomende 'moderne' thema's als 'twijfel, ontevredenheid, vervreemding, herinnering en tijd' (19), herkent hij ook in de literatuur van de 'Old American South'. Ook aspecten als 'romanticisme' en 'de toewijding aan de natuur' signaleert hij als karakteristiek voor beide literaturen. Beekman grijpt deze comparatistische mogelijkheden aan om zijn bevindingen te verhelderen voor zijn lezerspubliek.

Rob Nieuwenhuys' *Oost-Indische spiegel* is Beekmans inspiratiebron geweest. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de keuze van de in *Paradijzen van weleer* figurerende

auteurs: Rumphius en Valentijn uit de VOC-periode, de negentiende-eeuwers Junghuhn, Multatuli, Couperus, Cohen, Daum en Kartini, en Du Perron, Beb Vuyk, Maria Dermoût, Friedericy, Tjalie Robinson (alias Vincent Mahieu), Nieuwenhuys, Walraven en Alberts uit onze eeuw. Allen werden ook door

Nieuwenhuys besproken. ‘Ontdekkingen’ zijn er dus niet bij, en bijgevolg valt een excellent schrijver als Haafner bij Beekman buiten de boot. Geen Haafner dus, maar wel Kartini. En dat terwijl haar *Brieven* (hoe belangrijk ook in andere opzichten) toch bezwaarlijk tot de literair beste teksten kunnen worden gerekend. Niet minder valt bij Beekman op dat nogal wat belangrijke secundaire literatuur uit de laatste twee decennia met betrekking tot de wel door hem behandelde auteurs niet is opgemerkt of genegeerd. Dat is jammer, ook als men vaststelt dat zijn werk vooral essayistisch van aard is.

Beekmans beschouwingen over de genoemde auteurs worden voorafgegaan door een uiteenzetting van zijn literaire uitgangspunten, een historische inleiding, een overzicht van de Nederlandse bijdrage aan de geschiedenis van de zeevaart en de bespreking van de eerste reis naar Oost-Indië.

In tegenstelling tot Nieuwenhuys, die in zijn *Spiegel* ruime aandacht schenkt aan de historische en sociale dimensies van de Indische literatuur, geeft Beekman nadrukkelijk prioriteit aan de esthetische functie ervan. De achtergrondinformatie die hij van tijd tot tijd verschaft, vormt nooit een doel in zich. Integendeel: ‘De vaststelling van de grootheid van een werk in de loop der tijden en los van referentiële beperkingen, dat is de bevrijdende taak van de literatuurwetenschap’ (249).

We vinden deze woorden in het hoofdstuk over Multatuli's *Max Havelaar.* Hoe discutabel zij zijn, laat zich juist aan deze roman demonstreren. Het belang immers van dit protestboek lag én ligt voor velen niet in zijn literaire schoonheid, maar wel degelijk in de ‘ideologische’ inhoud ervan (al hebben uiteraard de esthetische kwaliteiten dit boek zijn zeggingskracht gegeven). En meer in het algemeen gesproken: het voor de koloniale literatuur zo karakteristieke sociaal engagement en de daarmee verbonden morele preoccupaties blijken - na aftrek van de tijdgebonden aspecten - zo'n universele geldigheid te bezitten, dat zij onlosmakelijk deel blijven uitmaken van onze leeservaring. Een puur esthetische literatuurbeschouwing doet daaraan ernstig tekort. Dat laatste wreekt zich bijvoorbeeld eveneens in het hoofdstuk over Walraven. Hoeveel interessants daarin ook valt te lezen, het vrijwel negeren van bepaalde cruciale momenten in diens levensomstandigheden evenals de onvoldoende belichting van het uiterst conservatieve klimaat op Oost-Java waar hij zijn bestaan leidde, staan een beter begrip van diens werk in de weg.

Afhankelijk van het door hem onder de loep genomen literaire werk bedient Beekman zich van verschillende theorieën en methodes. Een speciale voorliefde heeft hij voor de romantheorie van Mikhail Bakhtin, met behulp waarvan hij bijvoorbeeld aantoont dat de Max Havelaar in literair opzicht iets geheel nieuws bracht. Daarnaast houdt hij zich bij zijn tekstanalyses ruimschoots bezig met psychologische en symbolische interpretaties. Ook op deze gebieden beschikt Beekman over een indrukwekkende eruditie; zijn kennis van andere literaturen maakt het hem bovendien steeds weer mogelijk zijn bevindingen te plaatsen in een breed literair spectrum. Dat maakt zijn boek voor de literatuurliefhebber tot een spannend avontuur, al dreigen zijn betogen, naast de nogal eens moeizame of cryptische formuleringen ervan, soms te bezwijken onder de door hem aangedragen schat aan informatie en duidingen. Een meester van de beperking is Beekman bepaald niet.

Een hoogtepunt vind ik Beekmans analyses van Rumphius' werk, en heel mooi zijn z'n hoofdstukken over Maria Dermoût, Tjalie Robinson/Vincent Mahieu en Alberts. Ook voor kenners van hun werk valt hier veel te genieten. Gezien vanuit Beekmans esthetische benadering vormt Alberts een fraaie afsluiting: diens verhalenbundel *De eilanden,* stelt Beekman, roept door het ontbreken daarin van

de ‘gewone fictionele informatie’ Indonesië op ‘als een zuiver literair domein’ (584), ‘als geheel en al verbeelding’ (590). Al vind ik zo'n uitspraak te absoluut (de

historische werkelijkheid schemert mijns inziens wel degelijk door deze verhalen heen), zij is verhelderend omdat hiermee duidelijk een ontwikkeling van koloniale naar post-koloniale literatuur wordt aangegeven. In zijn conclusie brengt hij dit als volgt onder woorden: ‘Indië als een constructie van de verbeelding: dat is de laatste literaire transformatie die de koloniale literatuur ondergaat. Ontdaan van de politieke en historische last wordt de archipel een engram, een geheugenspoor in het Nederlandse literaire bewustzijn’ (603).

Tot slot: met de vertaling van Beekmans *Troubled pleasures* hebben Maarten van der Marel en René Wezel een prestatie van belang geleverd, want een krachttoer wás het. Toch had een laatste kritische leesronde de hier en daar wat ongemakkelijk lopende tekst wat meer souplesse kunnen geven.

Gerard Termorshuizen

Gert Oostindie, *Het paradijs overzee. De 'Nederlandse' Caraïben en Nederland* (Amsterdam: Bert Bakker, 1997, 386 blz., *ƒ*39,90, ISBN 90 351 1943 6).

Er is een tijd geweest dat men dacht dat de Caraïbische bezittingen een grotere waarde vertegenwoordigden voor het moederland dan die in Azië. Dat is lang geleden, nu komen begrippen als probleemgebieden en financiële lastposten eerder op. De plantagecultuur waarop deze veronderstelling was gebaseerd, kon in de vorige eeuw al niet meer concurreren. Sindsdien zijn de vele pogingen om de West-Indische koloniën tot een onafhankelijk economisch leven te brengen evenzovele mislukkingen geworden. Daarmee verloren deze gebieden ook hun politieke belang voor Nederland. *Het paradijs overzee* is de geschiedenis van de relatie van Nederland met de Nederlandse Antillen en Suriname. Deze gebieden staan op het ogenblik volop in de politieke belangstelling. Onze relatie met het onafhankelijke Suriname is een valkuil geworden voor de vele goedwillenden die hadden gehoopt het land een nieuwe start te kunnen geven. Ook de relatie met de Antillen verloopt stroef, de grote aantallen heen en weer reizende parlementsleden en commissies ten spijt. De uitlatingen van Antilliaanse leiders tonen een groeiende ergernis over de als betutteling ervaren Nederlandse bemoeienis. Het gaat in deze gebieden niet naar wens, economisch en politiek zijn er grote problemen. Zowel in Suriname als op de eilanden bestaan er grote verschillen van inzicht tussen regering en geregeerden over de vraag hoe men de verhouding met Nederland moet zien. Het gros van de bevolking verkiest een nauwere band met het ‘moederland’ dan de regeringen en stemt nog steeds met de voeten. Een derde van de bevolking van de Antillen woont in Nederland, Suriname heeft een soortgelijke drain van vaak goed-opgeleiden ondergaan.

Dit boek verplaatst de lezer midden in de problematiek. De vooraanstaande Nederlandse Carabist Gert Oostindie schreef een bevlogen en genuanceerd verhaal over de Nederlandse relaties met Suriname en de Antillen. Hij beperkt zich niet tot deze beide gebieden, maar plaatst hen ook in de grotere regionale context. Het is een nieuw en origineel verslag, gebaseerd op een brede kennis van literatuur en archieven en ruime ervaring met het gebied. Bovendien schuwt de schrijver de actualiteit niet, zodat *Het paradijs overzee* een uitstekende bijdrage kan leveren tot een beter begrip van de achtergronden van de huidige verhoudingen.

Het boek is opgebouwd rond vier thema's: de slavernij, de situatie na de emancipatie en de aanloop tot de onafhankelijkheid, de exodus naar Nederland, het wedervaren hier met inbegrip van de Nederlandse attitude jegens deze nieuwkomers, en tenslotte de moeizame problematiek van de natievorming in het Caraïbisch gebied. Het gebied wordt van oudsher gekenmerkt door

een grote verscheidenheid, die deels bepaald is door geografische omstandigheden, en deels door de koloniale relatie. Terecht stelt Oostindie dan ook dat er van een Caraïbische eenheid geen sprake is, en dat ook Suriname en de Antillen en de eilanden onderling, verschillen. Daardoor is men vaker elkaars concurrent op de wereldmarkt dan dat er een basis voor samenwerking kan worden gevonden.

Het onderzoek over de West is altijd gedomineerd door een sociaal-wetenschappelijke aanpak en vooral gericht geweest op de inter-etnische verhoudingen tussen de vroegere slaven en hun meesters. De ontwikkeling van het politieke leven kwam daarbij weinig aan bod. Oostindie blijft in dit spoor, maar kiest als historicus een breder pad en langer tijdsbestek. We herkennen zijn onderzoek naar de internationale beeldvorming van de slavernij in de Nederlandse kolonies in de achttiende eeuw, en naar de karakteristieken van de Surinaamse plantages. Meer dan andere auteurs legt hij de nadruk op de grote maatschappelijke en culturele dynamiek van de Caraïben. Sinds de Europese kolonisatie heeft er niet alleen een voortdurende migratie van mensen uit Afrika, Europa en Azië plaatsgevonden, maar ook kwamen na de emancipatie landverhuizingen op gang tussen de eilanden, Europa en de Verenigde Staten. Cultureel worden elementen uit andere regio's moeiteloos opgenomen. Een voorbode van de nieuwe *global society*? Desondanks blijft het etnische onderscheid de onderlinge relaties meebepalen. De vraag of er één Caraïbische identiteit is, moet dan ook ontkennend worden beantwoord. Heden en verleden spelen daarbij een heel eigen rol. Suriname dat onafhankelijk is geworden, oriënteert zich sindsdien cultureel en taalkundig sterker op Nederland; de Antillen en dan vooral Curaçao, zijn veel ambivalenter. Onder de Nederlandse paraplu is er meer gelegenheid het eigene te benadrukken dan in een onafhankelijke situatie. De wens om een eigen nationalisme te creëren leidt tot meer aandacht voor de Afro-Amerikaanse erfenis en het Papiamento. Tegelijkertijd isoleert men zich hiermee en ontneemt de bevolking kansen bij de migratie naar Europa. Dilemma's te over, politieke dekolonisatie is in deze situatie geen simpel recept. Oostindie heeft een rijk boek geschreven, vol inzichten, vragen en ideeën, meer dan in deze korte bespreking aan de orde kunnen komen. Mijn enige kritiek geldt dat door de gekozen indeling van het werk sommige onderwerpen op verschillende plaatsen in een iets andere context aan de orde komen, waardoor een onnodig gevoel van herhaling optreedt.

J. van Goor

Middeleeuwen

K.J. Heidecker, *Kerk, huwelijk en politieke macht. De zaak Lotharius II (855-869)* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1997; Amsterdam: [s.n.], 1997, 270 blz.).

Het persoonlijke is politiek. Dat blijkt, weliswaar in een andere betekenis dan bedoeld werd door degenen die dit adagium in de jaren zeventig gemunt hebben, op te gaan voor de politieke situatie in de negende eeuw, de periode waarin de gebeurtenissen plaatsvonden die het onderwerp vormen in het hier besproken boek. In Karl Heideckers' *Kerk, huwelijk en politieke macht. De zaak Lotharius II (855-869)*, in 1997 als proefschrift verdedigd, krijgt de lezer een indringende blik in de politieke cultuur van de tweede helft van de negende eeuw. De rol van de Frankische aristocratie, van kerkelijke leiders, het belang van verwantschapsverhoudingen in

het politieke spel, worden duidelijk in de verwikkelingen rond het huwelijk en de scheidingsperikelen van Lotharius II, vanaf 855 koning van het noordelijk deel van het middenrijk, dat naar hem Lotharingen genoemd zou worden. Lotharius, een van de zonen van Lotharius I, die van Lodewijk de Vrome het Middenrijk en de keizerstitel erfde, had in 855 een huwelijk gesloten met Teutberga, zuster van een van de machtigen in zijn rijk, Hucbert, die raadgever was geweest van zijn vader Lotharius I. In 857 echter verstootte Lotharius deze Teutberga, en wilde hij huwen met Waldrada, met wie hij voor zijn huwelijk verbonden was en bij wie hij kinderen had. Het huwelijk zou hem door Hucbert opgedrongen zijn, en twee jaar na zijn troonsbestijging voelde Lotharius zich wellicht sterk genoeg om een poging te doen de machtsverhoudingen te wijzigen. Als grond voor de scheiding werden beschuldigingen aangevoerd dat Hucbert Teutberga voor haar huwelijk tot samenslaap gedwongen had en sodomie met haar had gepleegd. Uiteraard konden Hucbert en zijn familie deze beschuldiging en de aantasting van hun machtspositie niet laten passeren. Dit was het begin van langdurige verwikkelingen, waarin Lotharius allereerst probeerde om met steun van andere rijksgroten een scheiding gedaan te krijgen. Teutberga moest een godsoordeel ondergaan, om haar onschuld te bewijzen. Zij zette een plaatsvervanger in. Haar onschuld werd bewezen. Lotharius had zich de vijandschap van Hucbert en zijn familie op de hals gehaald, zonder dat hij bereikt had wat hij wilde. Hij deed vervolgens een beroep op kerkelijke procedures en betrok de bisschoppen uit zijn rijk erbij. Dezen legden bepaalde vragen over de kwestie voor aan Hincmar van Reims, een hoofdrolspeler in de toenmalige situatie, die zich eveneens tot tegenstander van een scheiding verklaarde. Intussen speelden de ooms van Lotharius, Karel de Kale en Lodewijk de Duitser, voortdurend een rol. Zij probeerden het rijk van hun neven bij hun eigen rijk te voegen. Uiteindelijk beriep men zich op de paus, Nicolaas, die Lotharius opdroeg Teutberga terug te nemen en Waldrada te verstoten. Pas onder de opvolger van Nicolaas, Hadrianus, toen alle partijen om uiteenlopende redenen met een scheiding instemden, leek het probleem opgelost te worden. Maar tijdens zijn verblijf in Italië overleed Lotharius door een epidemie, die ook velen van zijn gevolg velde: een duidelijker oordeel over de zaak Lotharius was niet mogelijk. Teutberga en Waldrada eindigden hun leven in een klooster.

Deze ingewikkelde geschiedenis wordt door de schrijver helder gepresenteerd, als een toneelstuk in verschillende bedrijven. Daaraan vooraf gaat een uiteenzetting over de ontwikkelingen in de kerkelijke regelgeving omtrent huwelijk en scheiding, een regelgeving die deel uitmaakt van de veel bredere Karolingische inspanningen om tot eenheid in regels te komen. Ook de bronnen die ons ter beschikking staan - concilieteksten, verschillende kronieken en annalen, brieven, tractaten -, worden geëvalueerd. We hebben alleen maar bronnen van tegenstanders van Lotharius in deze kwestie. De belangrijkste bron is wel het tractaat van Hincmar van Reims, die naar aanleiding van de hele kwestie een verhandeling over de zaak schrijft en, zoals de schrijver duidelijk maakt, niet alleen maar de kerkelijke opvattingen propageert, maar daarbij zeker beïnvloed wordt door zijn eigen positie in de politieke constellatie van het moment. Bovendien blijkt dat er onder kerkelijke leiders geen eenstemmigheid heerst over de toelaatbaarheid van scheiden en hertrouwen. Fascinerend is de ontrafeling van het hele complex, van kerkelijke opvattingen enerzijds - naast romeinsrechtelijke noties over vrijheid, een toenemende nadruk op de rol van priesters bijvoorbeeld in wat een huwelijk constitueert, maar het uiteindelijk beslissende element blijft de instemming van beide partners en de openbaarheid van de verloving - en opvattingen en praktijken onder de lekenaristocratie anderzijds, waarin verwantschapsbanden en allianties die op grond

daarvan gesmeed worden, doorslaggevend zijn. Alle partijen weten die elementen uit de traditie te mobiliseren die hun conveniëren, maar uiteindelijk beslissend zijn niet zozeer de (kerkelijke) opvattingen als wel

de machtsverhoudingen van het moment: in een iets latere tijd, met andere politieke verhoudingen, slaagt een opvolger van Lotharius erin vier concubines en drie echtgenoten te verslijten. In de beroemde door Philippe Ariès en Georges Duby geredigeerde serie Geschiedenis van het persoonlijk leven wordt over deze episode opgemerkt: 'Voor de eerste maal had een regel voor het persoonlijk leven, het verbod op echtscheiding, een overwinning behaald op de staatsraison'. Men kan zich, na lezing van Heideckers boek, afvragen of de auteur van het betreffende hoofdstuk zich hier niet door de kerkelijke regelgevers heeft laten misleiden. Het lijkt er eerder op dat een regel voor het persoonlijk leven is ingezet in de politiek. Met dit boek is de politieke cultuur van de negende eeuw dichterbij gebracht. Wat het werkelijk privé-aspect van deze zaak betreft, wat de gevoelens van Teutberga, Waldrada en Lotharius betreft, dat behoort waarschijnlijk tot die ogenblikken, gevoelens die Toergenjev aan het eind van *Het Adelsnest* bedoelt: waar men alleen op kan wijzen en dan aan voorbijgaan.

Ineke van 't Spijker

D. Heirbaut, *Over heren, vazallen en graven. Het persoonlijk leenrecht in Vlaanderen ca. 1000-1305* (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de provinciën. Studia LXIX; Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1997, 423 blz., 850 BF).

In de reeks Studia van het Belgische Rijksarchief zijn recent enkele belangrijke onderzoeken gepubliceerd op het gebied van de rechts- en instellingengeschiedenis. Het zijn doctoraten, die noch in het juridische commerciële circuit, noch in historische reeksen gemakkelijk uitgegeven zouden worden. *Over heren, vazallen en graven* is de gedeeltelijke editie van het proefschrift van de Gentse rechtshistoricus Dirk Heirbaut, die in 1997 promoveerde onder de vleugels van Daniel Lambrecht en Raoul van Caenegem. Alleen de totstandkoming, de wederzijdse rechten en plichten en de beëindiging van het contract tussen leenheer en leenman komen aan bod in het boek. Dit is het zogenaamde 'persoonlijke leenrecht'. Het onderscheidt zich van de zakenrechtelijke aspecten van het feodale recht, zoals de tegenstelbaarheid van de aanspraken op een grond of ander goed, de vererving van leengoederen en het huwelijksvermogensrecht. Ook deze regels werden behandeld in het proefschrift, maar zullen het voorwerp uitmaken van een aparte publicatie (voorzien in de reeks van de bekroonde verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor wetenschappen en kunsten te Brussel).

Het middeleeuwse leenrecht in de Nederlanden kan niet echt rekenen op een zeer ruime belangstelling. Het instituut op zich is compleet uitgedoofd en de materie is bij wijlen bijzonder technisch. Behalve enkele bladzijden algemeenheden in diverse cursussen rechtsgeschiedenis, was er tot voor enkele jaren niet veel meer dan Ganshofs *Quest-ce que la féodalité?* Met de studies van Dirk Heirbaut (1000-1305) en Rik Opsommer (veertiende-vijftiende eeuw), ook uitgegeven in de reeks Studia (LX), is de leemte gevuld en wel op een zeer degelijke wijze. Het onderzoek van Heirbaut volgde een paar jaren na dat van Opsommer, maakte er gretig gebruik van en voorzag het van enkele correcties en aanvullingen (bijvoorbeeld 25 noot 44, 74 noot 79, 84 noot 125, 86 noot 180, 129 noot 2,145 noot 88, 164 noot 185, 257 noot 1, 284 noot 146). Waar Opsommer vooral beschrijft, zet Heirbaut een stapje

verder naar politieke en andere verklaringen, ook al zal misschien niet iedereen alle hypothesen willen volgen. Hierover verder meer.

Eerst iets over de aanpak. Heirbaut manifesteert zich als een nauwgezette mediëvist, kritisch tegenover het bronnenmateriaal, dat hij overal heeft samengezocht. Er is wellicht geen enkele

akte uit de bestudeerde periode, gepubliceerd of niet, die aan de aandacht van de schrijver ontsnapt is (zie bijvoorbeeld 241 noot 571, vijf vermeldingen van ridderpenningen in de dertiende eeuw). Ten behoeve van de lezer wordt ook in voetnoot bij elke bewering het stavingsmateriaal geciteerd mét het jaartal of minstens een benaderende datering. Ten gevolge van de beschikbaarheid van de bronnen is het evident dat er meer bewijs kan geleverd worden van de meest 'recente' periode. Zeker voor de oudste periode is de vraag overigens of we vandaag *überhaupt* over voldoende gegevens beschikken om daaruit algemene evoluties te kunnen distilleren (zo is de kerk als locatie van het leenhof volgens Heirbaut 'populair', 148, terwijl slechts één voorbeeld wordt geciteerd) en of wel zoveel aandacht mag geschonken worden aan verhalende bronnen. Zo komt de auteur tot de bevinding dat er oorspronkelijk één leenrecht is in Vlaanderen en dat het vervolgens verbrokkelt. Bij gebrek aan tegenbewijs is deze stelling aanvaardbaar, maar is ze voldoende bewezen om ze als onbetwijfelbaar te beschouwen? Of in hoeverre kan een rechtshistoricus anno 1997 spreken over het 'rechtsgevoel' (bijvoorbeeld 113) van 1000 jaren geleden? En kunnen we stellen dat de grafelijke leenhoven werden opgericht ten behoeve van de - minder mobiele - vrouwen, omdat een achttal voorbeelden van verzakingen door vrouwen gevonden werden over een periode van 70 jaren (174 noot 229)? Dit leidt tot de meer algemene kritiek - die niet meer is dan een gedurende de lezing opborrelende indruk van ondergetekende - dat de auteur wellicht van in den beginne een bepaalde visie had en dat de ontwikkeling van de stellingen in de richting van dit 'quod erat demonstrandum' moest gaan. De redacteur van de tekst is grotendeels verantwoordelijk voor deze indruk. Op bladzijde 26 kondigt hij al aan dat het leenrecht voor de graaf van Vlaanderen een middel tot machtsontplooiing was, maar misschien was dit juist de conclusie die op het eind moest getrokken worden. Te weinig wordt daardoor ons inziens aandacht besteed aan de vraag in welke mate de vazallen zelf meewerkten aan de ontwikkeling van het recht vanuit bijvoorbeeld een aspiratie naar rechtszekerheid. Recht wordt met andere woorden vooral als middel beschouwd en minder als een zelfstandig - al dan niet dogmatisch - paradigma. De auteur raakt de problematiek aan (bijvoorbeeld de interferentie van leen- en publiekrecht, 114-127, of zelfs van leenrecht en politiek, 305), maar houdt zich uiteindelijk aan een utilitaire visie op het recht. Dit leidt er toe dat een aantal bladzijden tekst (bijvoorbeeld 123, 206-208) eigenlijk met de juridische pen herschreven algemene Vlaamse geschiedenis is. In het bijzonder in de paragraaf over de militaire dienst van de vazal (203-220) is het moeilijk een onderscheid te maken tussen feitelijke beschrijving en juridische regel. Moest de vazal *de iure* in principe een militair zijn of was dit gewoon *de facto* zo omdat de graaf zowel zijn leenmannen als zijn militaire officieren uit hetzelfde milieu selecteerde?

Qua structuur volgt het boek een logisch, weze het zeer klassiek, schema. Na de afbakening van het onderzoeksobject en een inleiding over de bronnen (de 'rekeningen' zouden ons inziens beter afzonderlijk van de 'verhalende bronnen' vermeld worden; er wordt over de rekeningen op een verwijzing naar een Frans artikel na bovendien niets verteld), passeren achtereenvolgens de totstandkoming, de wederzijdse rechten en plichten en het einde van het leencontract de revue. Enkele passages zijn op een zeer didactische wijze in kaart gebracht (bijvoorbeeld 85 over de ordonnantie van 1252-1261, 116 over de soevereiniteit en 193 en 197 over de leenhovenhiërarchie), wat zeker de verstaanbaarheid van deze technische aangelegenheid ten goede komt. De moeilijkst vatbare stukken zijn dan ook precies die waar geen of ons inziens te weinig distincties worden doorgevoerd (zoals in het stuk over de leenrechtsbekwaamheid van de poorters, waar een indeling naar actief

en passief leenrecht (80) en naar straf- respectievelijk burgerlijk recht (82) overzichtelijker zou geweest zijn of inzake de hofdienst, 131-138, waar een onderscheid tussen willige en contentieuze rechtspraak interessant ware geweest). In een appendix wordt de kerkelijke elemosina beschreven.

De taal en het typewerk zijn uitermate verzorgd. Foutjes of vergissingen moeten met een loep gezocht worden (bijvoorbeeld ‘Monballyu, L.’ in plaats van ‘J.’ in de bibliografie, ‘seculiere’ in plaats van ‘reguliere’ in noot 151 op pagina 89, identieke voetnoten pagina 188-189 noot 289-290). De gehanteerde termen worden uitgebreid gedefinieerd en in hun historische context geplaatst (bijvoorbeeld een niet gebruikelijke zin van ‘soevereiniteit’, 106-110, of het onderscheid ‘kasselrij/kastellenij’, 180 noot 248). Het geheel is weliswaar geen leesboek, maar een naslagwerk, duidelijk opgebouwd en rijk gestoffeerd. Heirbaut voorzag zijn studie van een gevuld en zeer nauwkeurig voetnotenapparaat. De auteur slaagt erin de ‘eigen’ periode kritisch te vergelijken met de toestanden voor en na, alsook met de gelijktijdige evoluties in andere Europese regio's (zoals vele jonge academici weidt de schrijver wel eens uit over aanverwante problematieken, die voor de eigenlijke studie niet relevant zijn, maar alleen wat eruditie etaleren, zo bijvoorbeeld de afweging van Milsoms en Palmers visies op het ontstaan van de Engelse *common law* in voetnoot 17 op bladzijde 19 of de lotgevallen van Mitteis in Duitsland op bladzijde 23). Op minstens een tiental plaatsen worden aanvaardbare argumenten aangereikt om af te rekenen met stellingen van rechtshistorische autoriteiten als Godding (88 noot 142), Ganshof (156 noot 150), Gilissen (158-160) en Bloch (296 noot 211). Omwille van de honderden bronverwijzingen is het echter jammer dat een trefwoordenregister ontbreekt. Talrijke lokale geschiedenisvorsers zouden handig gebruik kunnen maken van de citaten en verwijzingen in de voetnoten, maar weinigen zullen ze wellicht vinden. Nochtans dient elke mediëvist en elke Vlaamse vorser minstens van het bestaan van dit boek op de hoogte te zijn. Samen met Opsommers opus vormt het de integrale beschrijving van het Vlaamse leenrecht, overzichtelijk, diepgaand en exhaustief. Het werk getuigt van historiografisch vakmanschap en juridische expertise.

Georges Martyn

J.-M. Yante, *Le Luxembourg mosellan. Productions et échanges commerciaux 1200-1560* (Mémoire de la Classe des lettres, 3e série XIII; Brussel: Académie royale de Belgique, 1996, 539 blz.+I microfiche, 1850 BF, ISBN 2 8031 0137 8).

Dit boek is de neerslag van een doctoraatverhandeling die in 1982 (!) in Louvain-la-Neuve, onder supervisie van de betreurde Léopold Génicot, *godfather* van een hele generatie Waalse historici, tot stand is gekomen. Wie publiceert in de reeks van de Belgische Koninklijke Academie verwerft uiteraard uitzicht op de eeuwigheid, maar om redenen van wetenschapsstrategische aard ware een wat vlugger publicatieritme welkom geweest. Ondertussen, in 1989, heeft de auteur nog een bijkomende thesis verdedigd aan de Parijse Ecole des Hautes Etudes (4e sectie) over de tol van Sierck-sur-Moselle (1424-1549), die met de bijhorende bronneneditie eveneens in 1996 verschenen is als nummer 30 in de reeks ‘Veröffentlichungen’ van de ‘Kommission für Saarländische Landesgeschichte und Volksforschung’. De voornaamste bevindingen uit deze publicatie worden nogmaals hernomen in het hier aan de orde zijnde boek.

Dit draagt heel sterk het stempel van de jaren waarin het geconcipieerd is en is als dusdanig ongewild een illustratie van het feit dat historiografische modes en tradities wel vlug evolueren. Het Luxemburg van de heer Yante heeft een regionale

monografie opgeleverd, die sterk beïnvloed is door de opvattingen terzake van Fernand Braudel zoals verwoord in diens ‘les jeux de l'échange’ (1979), een soort van economische geschiedschrijving waarin de concrete actoren bij momenten ver te zoeken zijn en hun rol overgenomen lijkt door handelsstromen,

producten, geopolitieke strategieën en handelplaatsen. De rurale onderbouw dient als basis voor de economische en commerciële uitbouw van de regio Luxemburg, die uiteraard samenvalt met het oude graafschap van die naam, maar in feite bepaald wordt door de marktsituatie gecreëerd door de aanwezigheid van Maas en Moezel 'deux vecteurs de civilisation' om de uitdrukking uit het soms wat gezwollen taalgebruik van de auteur aan te halen. Binnen dit kader is alles geteld wat, de niet altijd gelukkige bronnenoverlevering in acht genomen, telbaar was. Yante steekt zelf in zijn inleiding een waarschuwende vinger op wanneer hij het over kwantificatie ten allen prijze heeft (9-11), bewust als hij zich is dat de voorkeur voor een kwantitatieve benadering in de tussentijd in vraag is gesteld, maar gaandeweg laat hij alle teugels los. Dit voert tot een bijwijlen niet bepaald erg leesbaar betoog, maar het levert wel de zekerheid op dat men hier, in de beste positivistische traditie van de Belgische mediëvistiek (het voetnotenapparaat is bij momenten bloedstollend imposant), een erg volledig beeld krijgt van wat over de Luxemburgse economie kan geweten worden. Het lijkt ondenkbaar dat een belangrijke bron aan de aandacht van archivaris Yante zou zijn ontsnapt. Het boek kent dan ook een bijna voorspelbare klassieke opbouw: voorstelling en kritiek van de bronnen, gevolgd door een eerste gedeelte waarin de basisproductie wordt behandeld. Eerst in de agrarische sector, met de graanteelt op kop en de wijnbouw als verdienstelijke tweede, vervolgens in de secundaire sector met als belangrijkste sectoren: metallurgie, textiel en lederbewerking. In een tweede deel gaat Yante in op de circulatie van deze goederen: via waterweg (hoofdzakelijk de Moezel en enkele bijrivieren) en over land, waarbij Luxemburg lijkt te profiteren van zijn positie dwars over de verkeersassen tussen Vlaanderen en Noord-Italië en van Lotharingen naar het Rijnland (Aken en Keulen). Deel drie behandelt de organisatie van de handel: het netwerk van handelsplaatsen, reglementering en kredietmogelijkheden (met enkele belangrijke aanvullende gegevens over het optreden van joden in de oude Nederlanden) en een 'conjuncturele' benadering van de handel aan de hand van indirecte indicatoren, die doorgaans op verschillende vormen van stedelijke assisen of heffingen op stedelijke infrastructuur (meetinstallaties, waag, verkoopstalletjes) terug te voeren zijn. Een apart en belangrijk hoofdstuk is voorbehouden aan de jaarmarkten, waarbij ook institutionele vernieuwende inzichten worden aangereikt. Een laatste deel gaat nader in op de handelsrelaties met de 'buitenwereld'. Dit deel is opvallend bescheidener dan de voorafgaande, wat uiteraard niet aan de auteur kan worden toegeschreven. Het weerspiegelt integendeel het uitgesproken bescheiden karakter van de Luxemburgse economie: een perifeer gebied dat bij momenten een graantje meepikt van de gunstige conjunctuur die in de aangrenzende gebieden heerst, maar in de feiten nog een sterk autarkisch en op zichzelf teruggeplooid karakter vertoont. In de bijlagen worden de metrologische en monetaire specificiteiten toegelicht. Het omvangrijke kwantitatieve dossier (opbrengsten van tollen, stedelijke accijnzen, prijzen en pachtopbrengsten) dat in het betoog hoofdzakelijk in synthetische tabellen wordt besproken, wordt exhaustief op een microfiche bijgeleverd. Uitvoerige indices op persoons- en plaatsnamen maken van dit boek een naslagwerk voor wie ooit met een aspect uit de geschiedenis van het oude Luxemburg wordt geconfronteerd. Als dusdanig verdient de auteur erg veel lof, ook veel waardering voor de aanhoudende moed om dit niet altijd dankbare dossier te hebben behandeld. Men moet ongetwijfeld iets van een Luxemburgs patriot in zich hebben om dit tot een goed einde te brengen. Want opwindend is het allemaal niet: op amper tweehonderd kilometer van de toenmalige handelsmetropool Brugge, reduceert het economische leven zich bij wijze van spreken tot het tellen van het aantal varkens dat via de tol van Sierck op de Moezel verhandeld wordt. Een en ander leidt er ook toe dat de

auteur binnen zijn Luxemburgs denkkader soms wel erg zware uitdrukkingen aanwendt om op zich tamelijk onschuldige vaststellingen te omschrijven. Hyperbolen en een

zekere myopie zijn nooit veraf. Zo vernemen we op pagina 122 dat de laatmiddeleeuwse crisis ook in de stad Luxemburg tot een exodus aanleiding heeft gegeven. Bron hiervoor is het voorkomen van twee wevers in Genua en nog eens twee inschrijvingen van Luxemburgers (met maar liefst 25 jaar interval) in het Florentijnse lakenambacht... Op pagina 95 heet het dat dezelfde crisis het Luxemburgse ‘ecosysteem’ grondig heeft dooreengeschud, terwijl in het voorafgaande betoog overtuigend wordt aangetoond dat pas in de zestiende eeuw enig inzicht in de economische waarde van het woud is gegroeid, voordien pleegde men ronduit roofbouw... Wanneer Yante het over Luxemburg-stad heeft, noemt hij deze erg bescheiden nederzetting steevast ‘la capitale’. Een erg vleiende en op het randje van het misleidende benaming voor een erg bescheiden stad, zeker als men deze meet aan het stedelijk netwerk in de meer urbane delen van de Bourgondische Nederlanden, Vlaanderen en Brabant en aan het nabije Rijnland. Een poging om de verschillende nederzettingen onderling demografisch te vergelijken ware voor de niet-Luxemburgse lezer wel nuttig geweest. Maar daartegenover staat dat Yante de economische geschiedenis van de late middeleeuwen verrijkt heeft met een erg degelijke bespreking van de betekenis van de vorstelijke vrijgeleide (het fameuze ‘conduit’), met een belangrijk dossier over het belang van een regionaal wegennet vertrekkend uit de Gallo-Romeinse situatie en met een globale kennis over een perifeer gebied van het economisch ook erg verscheiden Bourgondisch statencomplex.

Marc Boone

J. Mertens, ed., *Crux et arma. Kruistochten, ridderorden en Duitse Orde* (Bijdragen tot de geschiedenis van de Duitse Orde in de balije Biesen, IV; Bilzen: Historisch studiecentrum Alden Biesen vzw, 1997, 281 blz., ISBN 90 802208 3 3).

Sinds 1994 geeft het Historisch Studiecentrum Alden Biesen de reeks Bijdragen tot de geschiedenis van de Duitse Orde in de balije Biesen uit. De vierde publicatie in deze reeks is de bundel *Crux et arma.* Dit werk is de neerslag van twee congressen over de architectuur van de Duitse Orde en haar aanwezigheid in West-Europa. Niet alle bijdragen in deze bundel hebben echter betrekking op een van deze twee thema's. In de artikelen van U.Vermeulen en H. Samsonowicz staan respectievelijk de kruistochten naar het Heilige Land en de kruistochten in Oost-Europa centraal. K. Elm en J. Fleckenstein concentreren zich op de ridderorden in het algemeen.

Ruim de helft van de bijdragen in deze bundel besteedt aandacht aan de Duitse Orde in West-Europa. H. Samsonowicz neemt, in een tweede bijdrage van zijn hand, de handel van de Pruisische ordestaat onder de loep. Hij onderscheidt hierbij een vijftal regio's waarmee de orde handelscontacten onderhield. De afbakening van enkele van deze regio's is echter niet altijd even gelukkig gekozen. Zo kunnen Schotland, Frankrijk, Denemarken en Lübeck gezamenlijk toch moeilijk als een regio beschouwd worden, maar zijn het veeleer aparte afzetmarkten. Veruit de belangrijkste afzetmarkt voor de Duitse Orde was Vlaanderen, waar de orde een eigen handelscentrum in Brugge bezat.

Deze plaats speelde ook een rol in de financiering van de Pruisenreizen van de Europese adel. W. Paravicini laat zien dat de Pruisenvaarders hun reis konden financieren door middel van leningen die zij in Pruisen sloten en pas bij terugkomst

in Brugge aflosten. Een probleem dat Paravicini in het begin noemt is de ‘geografische paradox’ tussen de herkomst van deze Pruisenvaarders en de verspreiding van de Duitse Orde. Hij legt een verband tussen de aanwe-

zigheid van de orde in de Nederlanden en de vele Pruisenvaarders die uit dit gebied kwamen. Zoals Paravicini echter ook opmerkt gaat een dergelijke vergelijking niet op voor bijvoorbeeld de Pruisenvaarders uit Engeland, Frankrijk en Italië, gebieden waar de Duitse Orde niet of nauwelijks aanwezig was. Hij merkt terecht op dat een simpel causaal verband dan ook niet aan te wijzen is. Merkwaardig is het dan dat Paravicini wel een relatie legt tussen de verspreiding van de orde in de Nederlanden en de overeenkomstige deelname aan de Pruisenreizen.

U. Arnold belicht in zijn bijdrage de handel van de orde in het noordwesten van Europa. Tot voor kort werd er aan dit aspect nauwelijks aandacht besteed. Bij deze handel ging het voornamelijk om wijn uit de omgeving van Koblenz. Al in het midden van de dertiende eeuw bezat de orde vrijstellingen voor alle tolplaatsen tussen Koblenz en de monding van de Rijn. Dat deze privileges gericht zijn aan de orde in het algemeen, heeft te maken met de op dat moment nog niet volledig ontwikkelde organisatie van de Duitse Orde. Zo kwamen de balijen Utrecht en Biesen niet eerder dan in het begin van de veertiende eeuw tot stand. Aan deze ondoorzichtige ontwikkelingsfase van de Duitse Orde in de *partes inferiores* besteedt U. Arnold in een tweede bijdrage aandacht. J.A. Mol gaat in op de ontstaansgeschiedenis van de balije Utrecht. In de eerste decennia na de stichting in 1232 wist het Duitse Huis te Utrecht haar bezittingen niet spectaculair te vermeerderen. Door schenkingen van de Hollandse gravenfamilie en tal van Stichtse ministerialen, kwam hierin na 1260 echter verandering. Mol vermoedt dat een overgang van een ‘verplegende’ naar een meer ‘vechtende’ taak hiervoor verantwoordelijk was. Ook de kruistochtpropaganda die de orde maakte na 1260, zou hierin een rol hebben gespeeld. Terecht stelt Mol dat de precieze relatie tussen oorzaak en gevolg nog onduidelijk is en verder onderzoek vergt.

Van de bijdragen gewijd aan de architectuur van de Duitse Orde, is die van de bouwhistoricus B. Klück over de bouwgeschiedenis van het Duitse Huis te Utrecht vermeldenswaard. Het bouwhistorisch onderzoek van Klück levert interessante gegevens op die in veel gevallen niet in schriftelijke bronnen te vinden zijn.

Een punt van algemene kritiek is de vertaling van de Duitstalige bijdragen. In sommige gevallen staat deze dusdanig dicht bij de oorspronkelijke tekst, dat daardoor een soort ‘germanistisch’ Nederlands ontstaat. Al met al vormt *Crux et arma* een nuttige bijdrage aan de toenemende belangstelling voor de geschiedenis van de Duitse Orde in Nederland en België.

M. Koopstra

H. Pleij, *Dromen van Cocagne. Middeleeuwse fantasieën over het volmaakte leven* (Amsterdam: Prometheus, 1997, 544 blz., *ƒ*49,50 (paperback), ISBN 90 5333 559 5 (gebonden), 90 5333 560 9 (paperback)).

Het kan niet anders dan dat een auteur als Herman Pleij in een boek over een onderwerp als het luilekkerland Cocagne zijn lezers overspoelt met een stortvloed aan gegevens, associaties, opvattingen, voorstellingen, redenaties en nog veel meer, zodat de lezer, op pagina 472 gearriveerd, het boek amechtig sluit, wellicht na toch nog een blik te hebben geworpen op de verantwoording (473-511), de literatuurlijst (512-532) en het register (533-544). Het boek begint rustig met een uiteenzetting over de oorzaak: het verloren paradijs (9-18), en het onderwerp van het boek: het paradijs als ‘droomland’ (19-33), gevolgd door de presentatie van de

uitgangspunten: de publicatie van de bewaard gebleven Middelnederlandse teksten over Cocagne met vertalingen in modern Nederlands (38-63). In aansluiting daarop volgen een paar verduidelijkende beschouwingen over die teksten zelf (64-110).

Daarna is het anker los. In brede streken en in een in ieder geval mij zeer vermoeiende betoogtrant worden in de daarop volgende hoofdstukken themata aangesneden die inderdaad van alles met de inhoud van de teksten te maken hebben, maar ook alle gelegenheid geven tot over elkaar heen buitelende beschouwingen. Het gaat te ver om die betogen op de voet te volgen en daarbij aan te geven waar de spaanders vallen: een grove borstel maalt nu eenmaal niet om details. Het zijn belangrijke onderwerpen die worden aangeraakt: Eten om te vergeten. Aangeklede paradijzen, De verbeelding op reis, Ketterse buitensporigheden, Leren om te overleven, en, tenslotte, Dromen van Cocagne: het einde.

Het is dus niet niks dat wordt gepresenteerd en er staan veel wetenswaardigheden in dit boek. Er is echter vrijwel geen betoog dat wordt afgemaakt, telkens buitelt de ene inval over de andere. De op zichzelf lofwaardige gerichtheid op een groot publiek heeft eens te meer geleid tot het ontbreken van een adequaat notenapparaat, wat in mijn ogen onvoldoende door de verantwoording en de literatuurlijst wordt ondervangen. Kennelijk wordt deze presentatiewijze door menigeen hogelijk gewaardeerd, want ook dit boek van Pleij is in de pers onmiskenbaar gunstig ontvangen.

Hier en daar ontbreekt wel het een en ander aan de basis van wat het kritisch apparaat zou hebben moeten zijn. Het komt mij laakbaar voor dat er niet wordt verwezen naar publicaties van bijvoorbeeld D.E.H. de Boer naar aanleiding van opmerkingen over [pest]epidemieën, Bernard McGinn over Antichrist (volgens het register merkwaardigerwijs ontbrekend in de stortvloed van verschijnselen) en Eindtijdverwachtingen, Malcolm Lambert over ketterijen (wèl wordt in dit verband uiteraard het maar al te zeer overschatte werk van Theun de Vries genoemd), of Helène Nolthenius over Franciscus van Assisi (wiens voorbeeldig leven en de invloed daarvan *n'en déplaise* allerlei opmerkingen over franciscanen en hun millenniaristische aspiraties overigens *überhaupt* mankeert), om me te beperken tot een paar wel erg opvallende leemten. Uiteraard ben ik me ervan bewust met zo'n opmerking op glad ijs te staan, immers, toen Jan Romein eens Huizinga had verweten geen blijk te hebben gegeven van enige kennis van het werk van Weber, riposteerde Huizinga dat zijn lectuur uit louter lacunes bestond. Pleij kan met recht beweren dat er al zoveel in de lijst staat. Ik wil dan ook geenszins suggereren dat Pleij te weinig tot zich neemt, integendeel: hij zou best wat minder kunnen consumeren, maar dan tegelijkertijd meer kunnen verteren en internaliseren.

Kortom, dit boek van Pleij is geen wetenschappelijk werk maar een gretig uitgestald leesboek dat ongetwijfeld zijn weg naar het geïntendeerde publiek al heeft gevonden. ‘Het leest als een roman’ of ‘Je moet het lezen als een roman’ wordt mij meer dan eens verzekerd, maar zelfs daarmee kan ik mij niet verenigen. Deze medievist-historicus kan slechts verzuchten dat hem evenwichtig opgebouwde verhandelingen meer behagen.

Jan van Herwaarden

M. Schilder, ed., *Amsterdamse kloosters in de Middeleeuwen* (Amsterdam: Vossiuspers AUP, 1997, 200 blz., *ƒ*29,50, ISBN 90 5629 031 2).

Vanaf 1896 publiceerde B. de Bont in de *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem* over ‘De voormalige Amsterdamsche vrouwenkloosters’ en in heel wat bijdragen in de ter bespreking voorliggende bundel duikt De Bont op als de man die nog net voor de sloop of voor de verdwijning een gebouw beschreef, een object verwierf. In 1941 publiceerde mej. I.H. van Eeghen haar dissertatie over *Vrouwenkloosters en begijnhof in Amsterdam van de veer-*

tiende tot het eind der zestiende eeuw, zoals de inleiding bij dit boek over vrijwel hetzelfde onderwerp opmerkt, nog steeds het standaardwerk op dit terrein. En aangezien er te Amsterdam maar weinig mannenkloosters waren, is er een sterke overlap tussen mej. Van Eeghens werk en het thema van deze bundel, die niet alleen voortdurend naar haar verwijst maar die bovendien aan haar is opgedragen..

Amsterdamse kloosters verscheen bij een tentoonstelling die in de kapel van het voormalige Agnietenklooster werd gehouden, de Agnietenkapel waar nu het Universiteitsmuseum van de Universiteit van Amsterdam gevestigd is. Aanleiding was de herdenking van de stichting van dat klooster in 1397, en 'uitgangspunt voor deze tentoonstellingspublikatie is de materiële cultuur van de Amsterdamse kloosters in de Middeleeuwen', inclusief de moderne devoten en dergelijke semi-kloosterlingen, maar exclusief het begijnhof.

Onmisbaar voor de lezer die in het moderne Amsterdam al neigt tot verdwalen is de kaart op de bladzijden 10 en 11, waar alle behandelde kloosters keurig met datum van eerste vermelding, orde en kapittel genoemd worden. De kaart biedt het kader waardoor G. Vermeers beschrijving van de stedenbouwkundige en architectuurhistorische ontwikkeling van de kloosters begrijpelijk blijft. Zowel het eerste hoofdstuk over kloosters in het algemeen (van J.D. Burger) als Vermeers bijdrage hebben het inleidende karakter dat passend is voor een tentoonstellingscatalogus. Bij Vermeer denkt de lezer steeds hoopvol: 'daar is meer over te vertellen...', zoals bij zijn contstatering dat Amsterdam aan het begin van de vijftiende eeuw een stad vol kloosters in aanbouw was, terwijl ook aan de parochiekerken verder gebouwd werd. Leidde dat tot een 'Amsterdamse Stijl', zoals Vermeer even aanstipt? En welke gevolgen had een dergelijke bouwactiviteit voor de stedelijke economie? Het is een prettige gedachte dat de auteur aan een dissertatie werkt over de architectuur van Noord-Nederlandse kloosters uit de Middeleeuwen, en dat we op onze vragen dus te zijner tijd antwoord zullen krijgen.

De manmoedige poging van F. van der Ploeg en W.H. van den Bos om de roerende goederen van de kloosters te beschrijven is evenzeer passend voor een tentoonstellingscatalogus die een indruk wil geven van kloosterleven op basis van Amsterdams materiaal. De auteurs leiden er echter onder dat er geen fraaie vondstcomplexen zoals uit het Kamper Agnietenklooster bewaard zijn gebleven - ze verwijzen dus keurig naar Kampen. Een leuke bron vormt de inventaris van de keuken van het Amsterdamse klooster van Maria Magdalena in Bethaniën uit 1566.

Roerend als een trip of een stuk aardewerk maar desalniettemin van een geheel andere orde zijn de boeken die Michel Pan in 'Bezit, produktie en gebruik van boeken' behandelt. Om te beginnen tracht hij te achterhalen welke boeken de kloosters bezaten. Hij vond 89 handschriften en twaalf drukken voor de zestien vrouwenkloosters, en 95 titels voor de drie mannenkloosters. Maar zoals altijd komen ook hier de Amsterdamse mannenkloosters er bekaaid af: Pan wijdt twee bladzijden aan de heren, tegen twaalf (boeiende) pagina's aan de dames. Op basis van de statuten voor de vrouwenkloosters van het kapittel van Sion uit de tweede helft van de vijftiende eeuw constateert hij dat er in materieel opzicht goed voor de boeken gezorgd werd, maar dat in de vrouwenkloosters 'studeren ... voornamelijk het keer op keer lezen van dezelfde religieuze teksten' betekende. Ook het afschrijven van boeken was vaak een individuele daad van geloofsbeleving, zoals voor Alijt Lambertdochter die in de loop van een jaar 'op sommighe feestdagen' aan een manuscript schreef. Kwam schrijven in dit geval in de plaats van het lezen dat eveneens gepland was voor 'Heilige Dagen', momenten waarop de nonnen 'ledigher zijn dan op werkcke daghen'?

J.D. Burger sluit het tekstgedeelte van de bundel af met een intrigerende bijdrage over ‘Het

'huishoudboekje' van het Dionysius- of Nieuwe Nonnenklooster te Amsterdam van 1573 tot 1578'- 150 folia inkomsten en uitgaven die tezamen een triest beeld geven van een klooster in ontbinding. Het eind van de rekening was ook het eind van het klooster, maar de alteratie van 1578 was alleen formeel het moment dat dit ophield te bestaan. Het samenleven als gemeenschap was al eerder afgeschaft, kennelijk voor een groot deel omdat de inkomsten uit grondbezit buiten de stad door de oorlog waren weggevallen. Burger leest de rekening naast het dagboek van de pater van de Nieuwe Nonnen, Wouter Jacobszoon, dat van 1572 tot 1579 loopt. Het werd door mw. Van Eeghen in 1959 uitgegeven. Burger heeft onderzoekers aan zich verplicht door van zijn bron een transcriptie te maken die in het Universiteitsmuseum ter inzage ligt.

Ruim zestig bladzijden telt de gedegen beschrijving van 41 enigszins willekeurige opbjecten die met Amsterdamse kloosters verband houden, soms (maar lang niet altijd) vergezeld van een afbeelding. Vaak vormen de teksten een goede begeleiding bij de artikelen die vooraf gingen. Een bibliografie en enkele bijlagen (waaronder de lijst van boeken die aan Pans bijdrage ten grondslag ligt) sluiten de bundel af. Opvallend is de sterke overheersing van vrouwenkloosters - zowel getalsmatig in de stad als nu in deze bundel. Een poging de middeleeuwse mannelijke achterstand te verklaren doen de auteurs niet. Wat de huidige situatie betreft: over één van de mannenkloosters is een dissertatie in voorbereiding, zodat de mannelijke kloosterlingen die achterstand binnenkort enigszins inlopen.

F.J. Kossmann

M.K.A. van den Berg, *De Noordnederlandse historiebijbel. Een kritische editie met inleiding en aantekeningen van Hs. Ltk 231 uit de Leidse Universiteitsbibliotheek* (Dissertatie Leiden 1998, Middeleeuwse studies en bronnen LVI; Hilversum: Verloren, 1998, 845 blz., ISBN 90 6550 027 8).

De opvatting dat de middeleeuwse clerus categorisch tegen bijbelonderricht in de volkstaal gekant was, is al geruime tijd geleden naar het rijk der fabelen verwezen. Hoewel de eerste eigenlijke bijbelvertalingen in het Nederlands pas aan de vooravond van de reformatie verschenen, werden zij voorafgegaan door vrijere bewerkingen van de bijbelstof. Deze waren bedoeld voor een publiek dat enerzijds belang stelde in de bijbelse geschiedenis, maar anderzijds niet over voldoende kennis van het Latijn beschikte om de Vulgaat te raadplegen. Jacob van Maerlant had de primeur met zijn *Rijmbijbel,* die in 1271 werd voltooid. Omstreeks het midden van de veertiende eeuw kreeg dit werk gezelschap van twee onafhankelijke prozateksten, de zogenaamde Bijbel van 1360 en de *Noordnederlandse historiebijbel.* Tot voor kort heeft de laatstgenoemde tekst altijd een beetje in de schaduw van de beide andere gestaan. Het vorig jaar verschenen proefschrift van Marinus van den Berg, dat naast een studie naar achtergrond en overlevering ook een kritische editie omvat, beoogt hierin verandering te brengen.

Het genre van de historiebijbel wordt door Van den Berg kernachtig getypeerd als 'godsdienstonderwijs in de vorm van geschiedenis' (18). Kenmerkend is een vrije omgang met de canonieke tekst. Weglatingen, toevoegingen, verplaatsingen en samenvoegingen van bijbelgedeelten beoogden de boodschap toegankelijker te maken voor een publiek zonder vaktheologische achtergrond. Verder ligt de

klemtoon op de historische verhaallijn. In de *Noordnederlandse historiebijbel* (voortaan *NNHB*) ontbreken daarom, zoals gebruikelijk, de lyrische bijbelboeken en nagenoeg alle profeten, evenals trouwens het gehele Nieuwe Testament. Vaak was de hoofdbron van dergelijke werken dan ook niet de Vulgaat, maar de *Historia Scholastica* van Petrus

Comestor, een compendium van de bijbelse geschiedenis uit de twaalfde eeuw. De *NNHB* vormt in dit opzicht een buitenbeentje, omdat de auteur zich in hoofdzaak baseerde op de Vulgaat. Daarnaast heeft hij echter andere bronnen gebruikt om het bijbelverhaal aan te vullen of op te smukken, waaronder de *Historia Scholastica* en Maerlants *Rijmbijbel,* die op zijn beurt weer een vrije bewerking van de *Historia Scholastica* was. Aan de *Rijmbijbel* is onder meer een aantal typologische commentaren ontleend: dit betreft een vorm van exegese waarbij oudtestamentische aangelegenheden worden geïnterpreteerd als vooruitwijzingen naar het Nieuwe Testament.

Ofschoon de oerredactie van de *NNHB* zoals gezegd rond 1350 moet zijn ontstaan, dateren de overgeleverde handschriften alle uit de tweede helft van de vijftiende eeuw. Een curieuze bijkomstigheid is dat zes van de zeven manuscripten afkomstig zijn van dezelfde kopiist. Aangezien Van den Berg opmerkt dat deze kopiist hierbij ‘een zekere ontwikkeling doormaakte’ (81), begrijp ik niet helemaal waarom aan zijn editie uitgerekend het oudste handschrift (Leiden Ltk 231) van dit zestal ten grondslag moest liggen, te meer daar deze codex de tand des tijds niet geheel ongeschonden heeft doorstaan. Wellicht gaven praktische overwegingen de doorslag, hoewel de Leidse UB nog een alternatief (Ltk 337) in huis had. Van zwaarwegend belang is deze keuze niet, omdat de tekstbezorger naarstig heeft gecollationeerd, en waar noodzakelijk een (keurig in de voetnoten verantwoorde) emendatie heeft toegepast. Ook anderszins maakt deze uitgave een gedegen en verzorgde indruk, al zullen voorstanders van de diplomatische wijze van uitgeven de moderne interpunctie en de stilzwijgend opgeloste afkortingen vermoedelijk niet in dank afnemen. In ieder geval heeft Van den Berg zich onthouden van eigenmachtige ingrepen in de structuur van de tekst, een euvel waar de oudere uitgave van de *Bijbel van 1360* aan mank gaat. Maar als ik het goed heb begrepen is een opvolger momenteel in voorbereiding.

Tot zover de editie. Wat de inleiding betreft, merk ik allereerst op dat de inventarisatie van eerder onderzoek helaas is gegoten in de vorm van een vrij taaie opsomming. Voor het overige schijnt de auteur zijn huiswerk wederom voorbeeldig te hebben gedaan, en mijn kritiek betreft dan ook slechts detailpunten. Zo ontgaat mij enigszins waarom Maerlants *Rijmbijbel* niet als historiebijbel zou moeten worden aangemerkt (24), te meer daar dit werk in tegenstelling tot de *NNHB* wél op de alomtegenwoordige *Historia Scholastica* was geënt. Hier heeft Van den Berg zich mijns inziens iets te gemakkelijk op sleeptouw laten nemen door Vollmer, die in zijn pionierswerk de prozavorm tot genrekenmerk had uitgeroepen. Los van de vraag of men dusdoende niet te veel gewicht hecht aan een formeel criterium, had Van den Berg zijn eigen (en Vollmers) positie al bijvoorbaat ondergraven door zijn eerdere uitspraak dat de Duitse historiebijbels meestal ‘niets anders zijn dan ontrijmingen van soortgelijke vroegere teksten in dichtvorm’ (19). Verder ben ik benieuwd waar de bewering op is gebaseerd dat de boeken 1 en 2 Makkabeeën oorspronkelijk niet in de *Historia Scholastica* voorkwamen (23). Tot besluit vielen mij een paar taalkundige eigenaardigheidjes op. De formuleringen ‘kindheidslegenden van Jezus’ (22) en ‘figuren’ voor typologieën (*passim*) laten zich nog beschouwen als charmante mediëvismen, die - mocht daar nog twijfel over bestaan - getuigen van de grote betrokkenheid van de auteur bij zijn onderzoeksobject. Maar wat ik mij moet voorstellen als de auteur van de *Bijbel van 1360* wordt geïntroduceerd als ‘een uiterst vakbekwame intellectueel’ (25), zou ik graag nog eens nader willen vernemen.

De voorgaande, min of meer obligate kanttekeningen doen per slot van rekening nauwelijks af aan mijn waardering en ontzag voor het geheel. Het ten eersten male uitgeven van een dergelijke omvangrijke en gebrekkig overgeleverde tekst is sowieso

geen sinecure. De tekstbezorger heeft bovendien geen half werk geleverd. Er is niet alleen voorzien in een uitge-

breid notenapparaat en dito registers, maar ook in concordanties op onder meer de *Historia Scholastica* en de *Rijmbijbel.* Een en ander is helemáál een prestatie van formaat wanneer men bedenkt dat achter de auteur geen ambitieuze 'nieuwe vrijgestelde' in de gedaante van een AIO of OIO schuilgaat, maar een huisvader met een betrekking in het middelbaar onderwijs, die deze arbeid in zijn vrije tijd heeft verricht. Uit het achterin het boek opgenomen CV blijkt dat de auteur een lange weg heeft afgelegd om de *summos honores* te verwerven. De benodigde doctoraalbul werd voorafgegaan door het diploma Kweekschool en vervolgens, eveneens in de avonduren, de akten MO-A en -B. Wie zich onverhoopt nog mocht afvragen of Marinus van den Berg over voldoende doorzettingsvermogen beschikt, late zich overtuigen door dit proefschrift.

Raymond Harper

Th.S.B. Johnston, *Codex Hummercensis (Groningen, UB, PEIP 12). An old Frisian legal manuscript in Low Saxon guise* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 1998; Leeuwarden: Fryske akademy, 1998, 626 blz., ISBN 90 6171 858 9).

De eerste 288 pagina's van dit omvangrijke proefschrift vormen als het ware een lange inleiding op het eigenlijke onderwerp, de uitgave en vertaling van tien rechtsteksten uit Hunsingo, Fivelingo en de landschappen Humsterland, Langewold en Vredewold. Zij zijn geschreven in het Nedersaksisch, met een sterke Oudfriese inslag naar woordvorm en grammatica. Het handschrift (Groningen UB, PEIP 12) waarin deze voorkomen, wordt door de auteur niet onterecht op grond van de herkomst van de meerderheid der middeleeuwse Friese rechtsteksten - uit het Munsterse dekanaat Hummerze - het etiket *Codex Hummercensis* opgeplakt.

In de introductie wordt - veelal vanuit de overgeleverde rechtsteksten zelf - de laat-middeleeuwse Ommelander samenleving belicht, met bijzondere aandacht voor de gebieden waarvoor het handschrift klaarblijkelijk was bedoeld. Ook komt kort de problematiek van de 'ontfriesing' van Groningerland aan de orde. Hoofdstuk 1 is gereserveerd voor de familie van rechtshandschriften waartoe de middeleeuwse Ommelander codices, in het bijzonder de *Codex Hummercensis,* behoren. De uiterlijke kenmerken van dit handschrift zelf, de mogelijke schrijvers, de plaats en tijd van ontstaan, alsmede de vraag of de *Codex Hummercensis* ooit in de rechtspraktijk of als studieobject is gebruikt, en door wie, vormen de inhoud van hoofdstuk 2. Een bespreking van alle dertien teksten in het handschrift afzonderlijk naar hun inhoud volgt in hoofdstuk 3. Daarbij worden ook parallelle teksten in andere Ommelander rechtshandschriften met die in de *Codex Hummercensis* vergeleken. De Nedersaksische teksten in de codex blijken dan een consequent betere afspiegeling van hun Oudfriese voorbeelden te zijn dan die in de andere handschriften. In hoofdstuk 4 worden alle bevindingen uit de voorafgaande hoofdstukken nog eens in een synthese samengevat. Op de pagina's 289-483 vinden we de teksteditie en een Engelse vertaling. Tenslotte volgt een fors uitgevallen aanhangsel met bijlagen - daaronder een lijst van Oudfriese woorden die in de Nedersaksische teksten voorkomen - (487-586); daarna de gebruikelijke literatuur- en illustratieverantwoording, en samenvattingen in het Engels, Nederlands en Fries.

Hoewel het uitgangspunt van Johnstons dissertatie van filologische aard is, zijn er tal van raakvlakken met aanverwante disciplines, vooral rechtsgeschiedenis,

codicologie, politieke en sociaal-economische geschiedenis. De historische aspecten komen vooral in de introductie aan bod. Hier passeert in kort bestek een veelheid aan maatschappelijke ontwikkelingen de

revue. Dat de bespreking hiervan nogal eens globaal moet uitvallen, spreekt haast vanzelf. Zo wordt, blijkbaar in navolging van Van Halsema en Heek, een direct verband gesuggereerd tussen politiek-juridische ambten in de dertiende eeuw en het latere hoofdelingenwezen (24-27), terwijl in het gebied waarvoor de *Codex Hummercensis* bestemd zou zijn geweest deze ambten nu juist niet de voorwaarden voor het ontstaan van het hoofdelingenwezen schiepen.

Ernstiger bezwaren kleven aan de historische redenering waar het de 'levenswandel' van de *Codex Hummercensis* betreft. In het met veel fantasie geschreven verhaal wordt de lezer meegevoerd langs archiefkisten en boekenkasten in bijna heel het Ommeland, waarin het handschrift vanaf zijn ontstaan in het vierde kwart van de vijftiende eeuw tot de aankoop voor de Groningse Universiteitsbibliotheek (1783) zou kunnen hebben gelegen. Daarbij wordt de lezer verrast door een genealogische lawine van dochters van zusters van verwijderde *cousins* en betoudovergrootvaders, die ook degenen die enigszins thuis zijn in het Groningse elitewereldje van die dagen soms naar lucht doet happen. De auteur heeft zich met smaak verdiept in de schier onontwarbare kluwen van de high society van Stad en Lande en ventileert deze kennis graag.

Na eerst heel wat plausibeler opdrachtgevers voor de *Codex Hummercensis* te hebben besproken, kiest hij uiteindelijk voor Onno van Ewsum (271-277). Dit ligt niet zo voor de hand, daar de Ewsums vóór de zestiende eeuw in het gebied ten westen van het Reitdiep nog helemaal geen belangen hadden. En passant wordt de eerste bezitter van het handschrift dan ook nog afgeschilderd als Fries nationalist *avant la lettre.* Deze zou op grond van een pro-Friese gezindheid hebben gekozen voor het laten kopiëren van rechtsteksten die in een archaïsch, sterk Fries gekleurd Nedersaksisch, of zelfs in het Oudfries waren geschreven - een voor die tijd niet meer zo voor de hand liggende keuze (267). Ook zijn de verdere lotgevallen van het handschrift nogal speculatief en de gepresenteerde oplossingen vaak vergezocht. Welke rol zouden bijvoorbeeld de windmolens in het bezit van zowel de Ewsums als de Elama's van Uithuizen, de zestiende-eeuwse bezitters van de *Codex Hummercensis,* in het geheel gespeeld kunnen hebben (278)?

Bij alle redeneringen over de verblijfplaatsen van het handschrift tussen 1566 en 1783 mist men een zeer voor de hand liggende mogelijkheid. Op pagina 284 noot 67 geeft de auteur er blijk van notie te hebben genomen van het feit dat Abel Eppens' kroniek óók tot de geveilde bezittingen van de laatste particuliere bezitter Hemmo Arnold Werumeus behoorde. Toch heeft hij blijkbaar over het hoofd gezien dat er tussen de vererving van beide handschriften een direct verband kan hebben bestaan: van Reneko Elama naar Eppens - diens vrouw was een oomzegster - en via Eppens' dochter regelrecht in de familie Werumeus.

Men kan zich tenslotte afvragen of dit werk niet in het Nederlands in plaats van het Engels had moeten worden geschreven. Het probleem van adequate vertalingen van streektypische benamingen in een moderne taal die weinig verwantschap met de daar gebruikte (schrijf)talen vertoont, wordt door de auteur ten volle onderkend (399 vlg.). Niettemin zijn zeer veel woorden in hun Oudfriese of Nederlandse vormen blijven staan, terwijl omgekeerd een niet ingevoerde lezer achter bijvoorbeeld the *Winsum Sluice Law* (271) niet direct het Winsumer zijlrecht zal herkennen, of in *the Bomster Water Board Charter* (31) de oprichtingsakte van het Bomsterzijlvest. De omvangrijke lijst van correcties en aanvullingen, alsmede de spelling van sommige Latijnse woorden (*capitalis* in plaats van *capitales* en *prepositure* in plaats van *prepositura* [26, 31]) doen een soms wat slordige werkwijze vermoeden.

De grote verdienste van Johnstons proefschift is ongetwijfeld de nieuwe wetenschappelijke uitgave en vertaling van middeleeuwse rechtsteksten uit het

Groninger Westerkwartier, een gebied dat tot op heden in de (professionele) geschiedschrijving stiefmoederlijk is behandeld.

Echter: ook een meer afgeslankte teksteditie zou al een waardevolle bijdrage tot de (rechts)geschiedenis in het algemeen en die van de provincie Groningen in het bijzonder, zijn geweest.

H. Feenstra

K. Freienhagen-Baumgardt, *Hendrik Herps Spieghel der volcomenheit in oberdeutscher Überlieferung. Ein Beitrag zur Rezeptionsgeschichte niederländischer Mystik im oberdeutschen Raum* (Dissertatie (bewerkt) Ludwig-Maximilians-Universität München 1993, Miscellanea Neerlandica XVII; Leuven: Peeters, 1998, xi + 177 blz., 1100 BF, ISBN 90 429 0020 2).

Hendrik Herp (ca. 1410-1477) is altijd een van de minder bekende geestelijke auteurs uit de Nederlanden gebleven. Niettemin wordt zijn hoofdwerk *Spieghel der volcomenheit* geroemd als het beste wat de vijftiende eeuw op mystiek gebied heeft voortgebracht. Het boek vond niet alleen in eigen land een ruime verbreiding, maar ook in het buitenland. Het werd rechtstreeks uit het Middelnederlands vertaald in het Hoogduits, en via het Latijn in het Portugees, het Spaans, het Frans en het Italiaans. Wat de buitenlandse verbreiding van zijn werken betreft, kan Herps *Spieghel* zich, als enige, meten met Jan van Ruusbroec.

Herps sterk mystiek georiënteerde werk valt nogal uit de toon in de geestelijke literatuur van de vijftiende eeuw, die wordt gedomineerd door de moderne devotie. Hendrik Herp behoorde aanvankelijk zelf tot deze beweging, want hij was rector van de broeders van het gemene leven in Delft. Omstreeks 1450 echter trad hij in bij de franciscanen. Deze opmerkelijke overstap wordt wel verklaard uit Herps interesse voor mystiek. In de franciscaanse spiritualiteit was traditioneel veel ruimte voor de individuele ontmoeting tussen God en mens, maar de moderne devoten wantrouwden de mystiek en alles wat daarmee samenhing, ten zeerste. Bang voor dwalingen en waanbeelden, ingeblazen door de duivel, zochten zij hun heil in strenge ascese en praktische deugdzaamheid.

Het werk van Hendrik Herp kan worden gezien als de perfecte mix tussen de praktische aard van de moderne devotie en het affectieve karakter van de franciscaanse traditie. Blijkbaar was deze combinatie in het Duitse taalgebied niet voorhanden, want daar ontstond een behoorlijke belangstelling voor Herps *magnum opus.* De dominicaan Peter Kirchschlag, die tussen 1464 en 1468 de Keulse kloosters van zijn orde hervormde, leerde daar de *Spiegel der volcomenheit* kennen. Vermoedelijk was hij het die een exemplaar meebracht naar Neurenberg, waar Heinrich Haß, rector van de dominicanessen van Sankt Katharina, een vertaling in het Noordbeierse dialect van die stad maakte.

Deze vertaling, die aan de basis stond van vrijwel de gehele Duitse overlevering, vormt het uitgangspunt van de grondige studie van Kristina Freienhagen-Baumgardt. Zij werkt in de traditie van de door Kurt Ruh gepropageerde ‘überlieferungsgeschichtliche Methode’. Dat betekent dat in deze studie niet Herp als auteur noch de *Spieghel der volcomenheit* als literaire tekst centraal staan, maar de manier waarop de *Spieghel* door zijn publiek werd ontvangen. Als germaniste beperkt Freienhagen-Baumgardt zich daarbij tot de Duitse overlevering. Haar aanpak betekent overigens niet dat we het zonder informatie over tekst en auteur moeten stellen, want het eerste deel van haar boek bestaat uit een inleiding op Hendrik Herp als historische figuur en als auteur.

Het tweede deel is echter duidelijk de kern van het betoog van Freienhagen-Baumgardt. Ze beschrijft hier met indrukwekkende precisie de gang van de *Spieghel* door de Hoogduitse

geestelijke letterkunde. In tegenstelling tot wat tot dusver werd gedacht, is er maar één daadwerkelijke vertaling in het Duits geweest, die van Heinrich Haß (X*). De veronderstelde tweede redactie (Y*) blijkt een omzetting daarvan naar het Zwabische dialect te zijn, waarin verder wel een aantal kleinere ingrepen is gedaan. Daarnaast is er nog een enkelvoudig overgeleverde tekst die de *Spieghel* wel tot uitgangspunt neemt, maar niet meer als een vertaling mag worden aangemerkt.

Door nauwgezette analyse van alle beschikbare teksten én de handschriften waarin ze voorkomen, weet Freienhagen-Baumgardt een zeer gedifferentieerd stemma op te stellen. Hier blijkt de kracht van de overleveringshistorische aanpak, die optimaal werkt als men oog heeft voor alle mogelijke details. Het is dan wel noodzaak om zich niet in die details te verliezen en de lezer te overstelpen met allerlei op zichzelf belangwekkende maar voor het betoog irrelevante feiten. Die kunst beheerst Freienhagen-Baumgardt heel goed en daarom is haar boek bijzonder geslaagd te noemen. Zij brengt alle stadia en ontwikkelingen in de overlevering van de Duitse *Spieghel der volcomenheit* in beeld en heeft daar slechts 177 pagina's voor nodig. Dat is een knappe prestatie.

Het wel zeer korte derde deel van dit boek is een samenvatting van de onderzoeksresultaten plus een schets van een wijder perspectief. Freienhagen-Baumgardt stelt dat het Nederlandse karakter van de *Spieghel* in de Duitse overlevering vrijwel meteen verloren ging. De gebruikers beschouwden de tekst kennelijk als autochtoon, wat impliceert dat het vooral de inhoud van de *Spieghel* moet zijn geweest die zoveel belangstelling genereerde. Die belangstelling verklaart de auteur uit een grote interesse in het Zuiden van het Duitse taalgebied voor speculatief-mystieke teksten. Bij de verbreiding daarvan speelden de kartuizers een doorslaggevende rol. De late Ruusbroec-receptie in het Hoogduitse taalgebied, en in mindere mate die van Jan van Leeuwen, wordt ook vanuit die belangstelling verklaard.

Ter afronding: de studie van Kristina Freienhagen-Baumgardt is een goed voorbeeld van wat de overleveringshistorische benadering van middeleeuwse literatuur kan opleveren. Zij weet zich tot hoofdzaken te beperken en is mede daardoor in staat een leesbaar boek af te leveren, waar weinig op valt af te dingen. Dat Freienhagen-Baumgardt het Windesheimse regularissenklooster Diepenveen voor een zusterhuis van het gemene leven houdt (142) zij haar dan ook vergeven.

Wybren Scheepsma

Nieuwe geschiedenis

H. Bots, F. Waquet, *La République des Lettres* (Collection Europe et histoire; Parijs: Edition Belin-De Boeck, 1997, 188 blz., ISBN 2 7011 2111 6).

Dit boek is geen gewone geschiedenis van de Europese wetenschapsbeoefening in de moderne tijd. Het is geen synthese van monografieën over de intellectuele historie van Europese steden, streken en landen. Het is ook geen samenvatting van de zeer vele gegevens die zijn te vinden in de talloze studies over Europese geleerden van naam. Nee, in dit boek proberen de auteurs, met gebruikmaking van dat alles, greep te krijgen op het internationale netwerk van Europese geleerden dat vanaf de eerste keer dat dat woord viel, waarschijnlijk in 1417, steeds vaker met de naam Republiek der Letteren werd aangeduid.

Erasmus en anderen legden de basis voor die internationale geleerdengemeenschap. Het moest een gemeenschappelijk thuisland zijn van wetenschapsbeoefenaars, nauw verbonden met die andere grote gemeenschap, de christenheid, en in feite al even moeilijk als blijvende eenheid te realiseren. De bloeitijd van de Republiek der Letteren was de periode 1550-1750. De voornaamste betekenis van deze gemeenschap werd gevormd door de intense nationale en internationale, mondelinge en schriftelijke contacten tussen de verschillende beoefenaars van de wetenschap. De Europese geleerden kenden elkaar, communiceerden veelvuldig, vooral in het Latijn, wisselden nieuws uit over eigen werk en dat van anderen, stuurden elkaar hun veelbelovende studenten en hielpen elkaar bij het verzamelen van materiaal en informatie voor het onderzoek.

Langzaamaan groeide het besef, dat men samen een soort staat vormde, een geleerdenrepubliek, met eigen normen en waarden. In de loop van de tijd werd er ook steeds meer nagedacht en geschreven over dat merkwaardige verschijnsel van die ‘Respublica Literaria’. In de tijd van de Verlichting kwam er echter een einde aan dat besef tot één grote gemeenschap te behoren. In de periode van het humanisme was dat nog niet zo moeilijk geweest. In feite vormden toen alle wetenschappen één groot geheel, en had de specialisatie die eenheid nog niet verbroken. Toen die eenheid verloren was gegaan, kwam ook het einde van de Republiek der Letteren in zicht.

Vanuit verschillende invalshoeken wordt in dit boek de geschiedenis van de Republiek der Letteren beschreven. Na de definitie en de evolutie van het begrip in de loop van de tijd, komt de geografische spreiding van de intellectuele activiteiten aan de orde. Waar concentreerden zich de wetenschappers, welke plaatsen waren in Europa afwisselend centra van geleerdheid, hoe werd in feite het begrip universaliteit beleefd? Vervolgens wordt er gesproken over de burgers van de letterenrepubliek, de geleerden en ook hun helpers. Aan de orde komen hun wijze van communiceren, en ook heftig polemiseren, en de organisatievormen en instellingen van wetenschapsbeoefening zoals universiteiten. Heel interessant is het hoofdstuk over de vruchten die de geleerdenarbeid afwierp, de brieven, de boeken en de in de zeventiende eeuw steeds meer opkomende wetenschappelijke journalen en dergelijke.

Er wordt in dit boek uit heel veel bronnen geput, en daardoor is het boek zelf weer een rijke bron geworden. De opzet van het boek heeft het voordeel dat het thema telkens vanuit een andere invalshoek wordt benaderd en beschreven. Telkens komen weer andere facetten van het onderwerp aan het licht, en als je als lezer het boek dichtslaat, heb je een indrukwekkende hoeveelheid historische feiten aangeboden gekregen. Er zit aan deze opzet echter ook een keerzijde. De auteurs behandelen in bijna alle hoofdstukken heel de periode dat de letterenrepubliek een levend begrip was, nu eens van die kant, dan weer van de andere zijde, en springen daarbij ongeremd op en neer in de geschiedenis. Dat geeft overlappingen en onnodige herhalingen, die voorkomen hadden kunnen worden bij een strakkere constructie van de tekst. Een ander gevolg van de gekozen opzet is, dat je als lezer niet zo gemakkelijk greep houdt op de materie en door de vele bomen het zicht op het bos verliest.

Zoals gezegd, een rijk boek, maar juist door het vele materiaal dat verwerkt moest worden, de talloze bronnen en boeken, zijn er hier en daar fouten ingeslopen, in de vorm van verkeerde jaartallen, niet exact weergegeven boektitels en onjuistheden in de weergave van historische gebeurtenissen. Er is ook geen consequente keuze gedaan voor het vermelden van geboorteen sterfjaren van de vele genoemde geleerden. Die jaartallen staan niet in het register, maar wel op een aantal plaatsen

achter de namen in de tekst zelf, maar waarom dat nu eens wel en dan weer niet gebeurt, dat is mij niet duidelijk geworden. Het boek heeft geen noten, en dat is wel jammer. Vaak wordt in de tekst naar een bron verwezen, maar dikwijls moet men te rade

gaan bij de uitgebreide bibliografie. Die heeft echter helaas weer een andere indeling dan de hoofdstukken van de tekst zelf, en dat maakt het naslaan er niet gemakkelijker op.

Wie zo'n omvangrijk onderwerp als de Republiek der Letteren probeert te behandelen in een boek van nog geen tweehonderd bladzijden, onderneemt een waagstuk. We moeten de auteurs dan ook vooral dankbaar zijn voor het feit dat zij de sprong in het diepe hebben gewaagd. De auteurs hebben hun onderwerp al eerder in hun publicaties behandeld en zijn als weinig anderen thuis in dit omvangrijke onderwerp. Zij schreven nu samen een boek, dat op haast iedere pagina nieuwsgierig maakt en de lezer naar meer doet verlangen. Wat weten wij eigenlijk nog weinig van al die netwerken en netwerkjes die toch zo bepalend waren voor de wetenschapsbeoefening van die dagen. Het boek van Waquet en Bots nodigt echt uit daar meer aandacht aan te gaan besteden. Geen geringe verdienste, en dus een boek om de schrijvers ervan dankbaar voor te zijn.

C.S.M. Rademaker

C. Berkvens-Stevelinck, J. Israel, G.H.M. Posthumus Meyes, ed., *The emergence of tolerance in the Dutch Republic* (Studies in the history of Christian thought LXXVI; Leiden: Brill, 1997, viii + 278 blz., *ƒ* 173,-, ISBN 90 0410 768 1).

Onder auspiciën van het NIAS werd in Wassenaar in juni 1994 een colloquium gehouden met als thema en titel: 'Les Pays-Bas carrefour de la tolérance aux Temps Modernes'. De daar gehouden inleidingen zijn nu gebundeld uitgegeven in dit boek. De bijdragen aan het colloquium worden voorafgegaan door een uitgewerkte samenvatting geschreven door Jonathan Israel, een bijzonder knappe en heldere schets van het colloquiumthema. Beschreven wordt hoe de religieuze tolerantie in de jonge Republiek telkens anders werd bediscussieerd en in praktijk werd gebracht. Zeker, vergeleken met andere Europese staten had de Republiek een goede naam door haar politiek van gewetensvrijheid, maar ook in ons land hadden katholieken en lidmaten van andere kerkgenootschappen dan de bevoorrechte gereformeerde kerk niet het recht hun religieuze overtuiging in vrijheid te belijden en te beleven.

Het was stadhouder Willem I die godsdienstvrede nastreefde, maar daarin werd gedwarsboomd door predikanten en regenten. De oorlog met Spanje had daarop ook invloed. Dit wordt knap en helder uiteengezet in de bijdrage van Nicolette Mout. Op het einde van de zestiende eeuw bepleitte Coornhert algehele religievrijheid, maar Lipsius beperkte tolerantie omwille van vrede en rust in het land. Dat behandelt James Tracy, die ook uitvoerig spreekt over de invloed van Erasmus. Hans Posthumus Meyes wijst op het belang van wat irenici als Jean Hotman toen publiceerden over vrede en eenheid tussen christenen. Het werk van Sebastian Castellio komt aan de orde in de bijdrage van Hans Guggisberg. Catherine Secretan laat zien hoe eind zestiende eeuw over de feitelijke tolerantie werd gesproken in pamfletten.

Met de bijdrage van Rob van de Schoor over de receptie van Georgius Cassander komen we in de zeventiende eeuw. De strijd tussen arminianen en gomaristen bracht in de gereformeerde kerk de fundamentalistische contraremonstranten voor enige tijd aan de macht, en dat betekende een hardere aanpak van andersdenkenden. Interessant is de bijdrage van Christiane Berkvens-Stevelinck

over Geeraert Brandts *Historie der reformatie* (1677-1704), een overzicht van de bestandstwisten, dat een vurig pleidooi was voor tolerantie en invloed had tot ver buiten onze grenzen. Nadat het op het kerkelijke front wat rustiger was geworden, begon na de Vrede van Munster een nieuw tijdperk. De bestaande kerkgenootschappen vonden geleidelijk

een vorm van oecumenische tolerantie, waarover Willem Frijhoff een prachtig artikel bijdraagt. Nu echter waren het de aanhangers van de moderne filosofen Descartes en Spinoza en antitrinitariërs als de socinianen die het in de Republiek zwaar te verduren kregen. In die tijd schreef Daniel Zwicker zijn irenische publicaties waarover Peter Bietenholz schrijft.

Rond 1700 was de sfeer in de Republiek meer open en tolerant dan een halve eeuw tevoren. Het tolerantiedebat was en werd toen gevoerd door enerzijds felle theologen als Gisbert Voets en Pierre Jurieu en anderzijds liberale denkers die in die tijd steeds meer van zich deden horen in hun journalen en dictionaires. Daarover gaan de bijdragen van H.H.M. van Lieshout (over Jurieu en Pierre Bayle), Hans Bots en Rob van de Schoor (dictionaires rond 1700), Michael Heyd (Shaftesbury) en Mario Turchetti (Elie Saurin). De bundel wordt afgesloten met een boeiende bijdrage van Anthony McKenna over de militante intolerantie van de verlichtingsfilosofen tegenover kerken en religie, en een artikel van Myriam Yardeni over historiografen uit hugenotenkringen als Jacques Basnage.

Omdat elk artikel een zelfstandig verhaal is, zijn overlappingen in dit soort boeken onvermijdelijk, niet alleen wat betreft de inhoud, maar ook in de opgave van bronnen en literatuur. Jammer genoeg ontbreekt er een samenvattende bibliografie. Daar staat dan weer tegenover dat het boek, behalve een namenindex van personen en plaatsen, ook een goed register op onderwerpen bevat. Naast doublures zijn er ook nogal wat lacunes. De zeer gevarieerde bijdragen vormen samen een rijk en veelkleurig mozaïek, maar er ontbreken nog een aantal steentjes. Er zijn aspecten, personen en onderwerpen, die nu niet aan de orde komen en die men node mist. De knappe samenvatting aan het begin van het boek vangt wel veel op, maar dit sympathieke boek vraagt toch dringend om een aanvullend vervolg.

Het belang van deze bundel ligt vooral in het feit, dat nu eens vanuit verschillende invalshoeken naar een antwoord wordt gezocht op de vraag naar de werkelijke inhoud en praktische betekenis van die zo vaak geroemde verdraagzaamheid in de Republiek. Natuurlijk, gezien in breder Europees perspectief, was er in ons land meer gewetensvrijheid dan in veel andere landen. Die vrijheid was echter nog geen echte godsdienstvrijheid, omdat zowel de gereformeerde kerk als de regenten, vanuit verschillende belangen redenerend, die vrijheid meenden te moeten beperken, nu eens meer en dan weer wat minder, afhankelijk van de kerkelijke en politieke situatie van het ogenblik. Eenzelfde golfbeweging is ook te zien in de voortdurende discussie over het thema tolerantie. Dit alles nog eens duidelijk belicht en beschreven aan te bieden, dat is de waarde van deze colloquiumbundel.

C.S.M. Rademaker

G. Tournoy, J. Papy, J. de Landtsheer, ed., *Lipsius en Leuven. Catalogus van de tentoonstelling in de Centrale Bibliotheek te Leuven, 18 september - 17 oktober 1997* (Supplementa humanistica Lovaniensia XIII; Leuven: University press, 1997, xvi + 387 blz., ISBN 90 6186 836 X).

Na eer bewezen te hebben aan Erasmus en Vives, heeft de werkgroep Neolatijn van de Leuvense universiteit nu ook de schijnwerper gericht op die andere grote humanist die nog meer dan zijn twee voorgangers een sterke band met Leuven heeft gehad. In 1997 herdacht men dat het 450 jaar geleden was dat Justus Lipsius (1547-1606) geboren werd. Een goede aanleiding voor een internationaal colloquium

en een wetenschappelijke tentoonstelling. De nu voor ons liggende catalogus is de vrucht van die twee evenementen, waaraan een keur van specialisten met duidelijk voelbaar plezier heeft meegewerkt.

De catalogus zelf wordt ingeleid door drie interessante maar wat kort uitgevallen bijdragen. Gilbert Tournoy geeft een chronologisch overzicht van Lipsius' leven met daarnaast de belangrijkste gebeurtenissen in die jaren, zowel politiek als cultureel en kerkelijk. Jozef IJsewijn schetste in enkele bladzijden de verdiensten en de betekenis van de grote geleerde. Jan Roegiers beschrijft hoe Lipsius als ‘academicus’ gestudeerd en gewerkt heeft aan verschillende universiteiten, waaronder die van Leiden (1578-1591). Dan begint de beschrijving van de tentoongestelde objecten, samen 125 nummers, niet chronologisch geordend, maar ‘een aantal fundamentele karakteristieken van Lipsius' persoonlijkheid belichtend’.

Eigenlijk doet de term ‘catalogus’ zonder verdere uitleg dit rijke boek geen recht. Zeker, elk geëxposeerd boek, document of voorwerp wordt keurig, geheel volgens de regels beschreven. Maar de beschrijvingen zijn vaak veel meer dan wat een tentoonstellingscatalogus vaak biedt. Veel beschrijvingen zijn in feite korte essays of artikelen die veel nieuw materiaal aanbieden en samen een knap beeld schetsen van de mens en geleerde Lipsius. Bij het doornemen van deze catalogus ontdek je steeds weer nieuwe gegevens, tot nu toe niet blootgelegde verbanden en tot voor kort onderbelichte aspecten. De catalogusnummers worden afgesloten met kleine literatuuropgaven, die samen laten zien hoe het Lipsiusonderzoek er op dit moment voorstaat.

De eerste en de laatste sectie van de catalogus geven interessante informatie over de leefomstandigheden en de iconografie van Lipsius. De secties B, C en D geven een degelijk overzicht van de werken die Lipsius publiceerde als filoloog en historicus, als pedagoog, en als filosoof en politiek denker. In elke afdeling worden de belangrijkste publicaties in chronologische volgorde behandeld. Je krijgt de ontstaansgeschiedenis, de korte inhoud en wat er zoal na de eerste uitgave met zo'n boek nog meer gebeurde. Veel van de beschrijvingen zijn uitgewerkte bibliografische artikeltjes, en samen geven ze een goed idee van Lipsius' publicitaire prestaties. Sectie E heet ‘Lipsius als geleerde: beeld en zelfbeeld’ en geeft informatie over zijn relatie met de jezuïeten en zijn Maria-geschriften, zijn correspondentie en zijn overlijden en nagedachtenis. Sectie G behandelt de Lipsiustraditie in Leuven.

Het boek heeft twee registers, een index van drukkers, uitgevers en boekverkopers, in alfabetische volgorde van woonplaats, en een algemeen register van persoonsnamen en geografische namen. Jammer dat in die tweede index de namen voorkomend in het inleidende levensbericht niet zijn opgenomen. Wat ik meer betreur is het ontbreken van een lijst met de korte titels plus eerste jaar van uitgave van de vele publicaties van Lipsius die in de catalogus worden behandeld. Natuurlijk, je kunt met de inhoudsopgave wel een bepaald werk terugvinden, maar zo'n registertje met korte titels zou toch wel erg gemakkelijk zijn en de rijkdom aan opgeslagen gegevens beter toegankelijk maken. En juist omdat deze catalogus zoveel nieuwe gegevens biedt over Lipsius en zijn werk, zou, naast de lijst met afkortingen, ook een algemeen overzicht van de nu alleen in de noten genoemde Lipsiusliteratuur wel nuttig zijn.

Waar de nieuwe editie van de Lipsiusbrieven wordt besproken, lezen we: ‘Een moderne biografie van de Leuvense humanist laat nog steeds op zich wachten en kan pas worden geschreven wanneer de integrale correspondentie beschikbaar is’. Deze catalogus die zoveel nieuw materiaal biedt, is een flinke stap op de weg daar naartoe. Tegelijkertijd roept deze knappe catalogus bij mij de vraag op, of er nu echt met het schrijven van die biografie gewacht moet worden, totdat, over zo'n tien of vijftien jaar, de moderne uitgave van de *Iusti Lipsi Epistolae* voltooid zal zijn. Het boek dat we nu hebben laat overtuigend zien, dat de experts klaarstaan, en dat

gerust met het grote werk kan worden begonnen, ook al zijn dan nog niet alle brieven in een moderne editie voorhanden.

C.S.M. Rademaker

R. van Gelder, J. Parmentier, V. Roeper, ed., *Souffrir pour parvenir. De wereld van Jan Huygen van Linschoten* (Custode I; Haarlem: Arcadia, 1998, 208 blz., ƒ34,50, ISBN 90 6613 006 7).

Er is in de afgelopen paar jaar veel aandacht geweest voor de laat zestiende-eeuwse pogingen van Nederlanders om een vaarweg naar Azië te vinden. De reden ligt voor de hand. Het is zo'n vierhonderd jaar geleden dat Nederlandse zeelieden over de wereld uitzwierven en tot en met 2002, als het vier eeuwen geleden zal zijn dat de Verenigde Oostindische Compagnie werd opgericht, zullen ons de nodige publicaties over dit onderwerp blijven bereiken. Tot nu toe kregen de heroïsche Nova Zembla-overwinteraars Jacob van Heemskerck en Willem Barentsz met verscheidene tentoonstellingen en een handvol publicaties, de meeste aandacht. Maar in het herdenkingsjaar 1996 organiseerde de Linschoten Vereeniging, die zich sedert haar oprichting in 1908 beijvert om historische reisverslagen uit te geven, een congres over een andere wereldreiziger, namelijk zijn naamgever, Jan Huygen van Linschoten. De aldaar gehouden voordrachten zijn nu in bewerkte vorm en aangevuld met enkele nieuwe bijdragen gebundeld uitgegeven. Zonder terughoudendheid kan gesteld worden dat de samenstellers daaraan goed hebben gedaan.

Van Linschoten is een interessante figuur, een ondernemend man die de wereld bereisde en nog tijdens zijn leven door publicatie van zijn wederwaardigheden grote bekendheid verwierf. Groot gezag ook, want dankzij zijn ervaringen wist hij toe te treden tot de selecte cirkel van geografen, ondernemers en zeelieden die zich in de Republiek bezig hielden met het openleggen en in kaart brengen van de wereld. Van Linschoten reisde op jonge leeftijd in 1583 als klerk van de bisschop van Goa naar India waar hij tien jaar verbleef. Terug in zijn geboortestad Enkhuizen ondernam hij vervolgens twee reizen naar het hoge noorden om een alternatieve zeeweg naar Azië te zoeken. Zijn bevindingen tekende hij op in het *Itinerario, Voyage ofte schipvaert van Jan Huygen van Linschoten naar Oost- ofte Portugaels Indien,* dat uit meerdere delen bestaat, en in de *Voyagie ofte Schip-vaert van Jan Huygen van Linschoten van by Noorden om.* Beide werken beleefden vele drukken in vele talen zoals we uit de volledige bibliografie, opgesteld door D.Wildeman, kunnen opmaken maar het *Itinerario* spant daarbij de kroon. Het boek waarvan het gedeelte dat de Portugese zeilroutes naar Azië beschrijft onder de titel *Reys-gheschrift vande Navigatien der Portugaloysers in Orienten* als eerste verscheen, wordt gezien als de geografische bijbel voor de eerste Nederlandse zeevaarders.

De bijdragen in deze bundel zijn rond een viertal thema's gegroepeerd, te weten de Enkhuizer omgeving van Van Linschoten, zijn verblijf in Azië, zijn reizen naar het Noorden en zijn publicaties. Ik zal ze hierna kort aanstippen. Nadat A. Pos naar aanleiding van de publicatie van het *Itinerario* in het Portugees is ingegaan op het ontstaan en de inhoud van het boek, gaat J. Parmentier na in hoeverre het *Reysgeschrift* als hulp bij de navigatie van latere zeevaarders heeft gediend. Hij gebruikt bij zijn onderzoek de teksten van contemporaine Nederlandse, Engelse en Franse scheepsjournalen en maakt aannemelijk dat het werk inderdaad als zodanig heeft gefunctioneerd. In Nederland tot circa 1620. Daarna werd het voorbijgestreefd door de studies van de examinator van de stuurlieden van de VOC, Pieter Lastman, die gebruik maakte van astronomische waarnemingen die de VOC-schippers van hun reizen mee terugnamen. Het *Itinerario* zelf bleef gedurende de gehele zeventiende eeuw een *fundgrube* voor India-reizigers en reisverhalenschrijvers.

Met E. van den Boogaard volgen we de hoofdfiguur van dit boek tijdens zijn verblijf in Azië. Van den Boogaard maakt met voorbeelden duidelijk dat, hoewel Van

Linschoten zijn standplaats Goa nauwelijks heeft verlaten, zijn boek als informatiebron over de Indiase samenleving van niet te onderschatten waarde is.

J.G. Everaert laat zien dat Van Linschoten zeker niet, zoals vaak wordt gedacht, de eerste Nederlander was die in Portugese dienst in Azië belandde. Al in het begin van de zestiende eeuw varen Noord- en Zuid-Nederlanders naar Azië, niet zozeer als zeeman maar vooral als militair. Zij waren aan boord van de Portugese schepen veel gevraagd als artillerist of musketier. In hoog aanzien stonden zij echter niet. Rond 1580 nam hun aantal af om in de jaren negentig gevolgd te worden door een tweede (bescheiden) groep die zich vooral voor de (diamant)handel interesseerde. Everaert traceerde er bij elkaar zo'n zestig.

De tochten van Van Linschoten naar het hoge Noorden hebben altijd in de schaduw gestaan van zijn Indiaas avontuur, overschaduwd door Gerrit de Veers' dramatische verslag over de overwintering op Nova Zembla. D. Wildeman vergelijkt beide boeken en vraagt zich af waarom Van Linschoten zijn reisgeschrift nog publiceerde in 1601 toen toch al duidelijk was dat de route om de noord een heilloze weg was. Hij speculeert dat Van Linschoten dit misschien deed om verder onderzoek naar nog niet bekende routes levend te houden en dat mede door deze publicatie de VOC alleen het monopolie kreeg voor de bekende routes rond de Kaap en door Straat Magelhaes. P. Floore gaat in op de etnografische beschrijvingen die Van Linschoten maakte van de verschillende volken die Noord-Rusland bewonen. Met de waarnemingen van de Engelsen Burrough, Pet en Jackman en Gerrit de Veer behoren zij tot de oudste West-Europese bronnen over deze nomaden.

Wat deze bundel vooral interessant maakt is dat in bijdragen van respectievelijk V. Roeper, R. van Gelder, F. Egmond en R. Willemsen ruim aandacht wordt besteed aan de Enkhuizer omgeving waarin Van Linschoten leefde. Roeper benadert in haar openingsbijdrage nog het meest de ondertitel van het boek door de levensloop van Van Linschoten in een breed perspectief te plaatsen. Willemsen analyseert het aandeelregister van de Kamer Enkhuizen van de VOC waarin ook Van Linschoten staat vermeld. De beide andere auteurs richten hun aandacht op de vermaarde Enkhuizer stadsgeneesheer en verzamelaar Bernardus Paludanus. Zij doen dat met zoveel overtuiging dat men bijna de indruk krijgt dat de bundel over deze illustere geleerde gaat.

Overzien we nu het geheel van de bijdragen dan kan het niet anders dan dat men moet constateren dat het in deze bundel niet om de wereld van Van Linschoten gaat maar om grepen uit zijn wereld. Goede grepen, dat wel, van een hoog niveau en met verrassende invalshoeken. Grepen ook die doen verlangen naar hetgeen ontbreekt. Want naast die andere grote Enkhuizer wereldreiziger Dirck Gerritz Pomp, woonde en werkte ook de cartograaf Lucas Jansz. Waghenaer in die stad en bevoeren Enkhuizer zeelieden als eersten de kust van Guinee. Hoe communiceerden deze mensen met elkaar, stimuleerden ze elkaar, en met welke oogmerken? Soortgelijke combinaties van geleerden en praktijkmensen treffen we ook in andere steden in de Republiek aan. Het zijn punten waaraan Roeper in haar bijdrage wel aandacht besteedt maar die in het vervolg van de bundel niet systematisch worden uitgewerkt; het welhaast onvermijdelijke gevolg van een bundeling van voordrachten. Dat laat onverlet dat deze voorbeeldig verzorgde en prettig leesbare bundel, voorzien van noten en index, naast feitelijke informatie interessante invalshoeken biedt.

J.P. Sigmond

Ch. de Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten. Reformatie en katholieke herleving te Bergen op Zoom 1577-1795* (Dissertatie Nijmegen 1998; Hilversum: Verloren, 1998, 704 blz., *ƒ*65,-, ISBN 90 6550 579 2).

De hoofdtitel van De Mooij's dissertatie bevat een woordgrapje met meer dan één dubbele

bodem. Ook vroeger nodigde de naam Bergen al tot woordspel met bijbelteksten uit. Wie thans aan Bergen op Zoom denkt, zal zich echter niet snel de geslaagde invoering van een bijbelgerichte reformatie voor ogen halen. Een bewijs hoe voorzichtig men met oordelen in de geschiedenis moet zijn en hoe gevaarlijk het pseudo-weberiaans finalisme is dat in het calvinisme de logische, uitgezuiverde opvolger van het katholicisme ziet, als ware het een nieuwe stap op weg naar een rationeler samenleving. De Mooij heeft zich in zijn studie ten doel gesteld de veranderingen binnen de stedelijke samenleving te beschrijven die tussen de overgang van Bergen op Zoom naar Staatse zijde en de Bataafse omwenteling hebben plaatsgevonden. Het gaat hier om een dubbele ommekeer. De eerste, politieke overgang luidde tevens een krachtdadige invoering van de reformatie en een actieve dekatholisering in. Na de vrede van Munster tekende zich echter steeds duidelijker een proces van herkatholisering (en ten dele ook van decalvinisering) af, onder invloed van een welbewuste strategie van katholieke herleving. In bovenmoerdijks perspectief was Bergens ontwikkeling paradoxaal. Dat blijkt al uit enkele cijfers. Terwijl rond 1650 bijna tweederde van de inwoners gereformeerd was, nog geen vijfde katholiek en evenveel onbeslist, is de verhouding anderhalve eeuw later precies omgekeerd: tweederde is dan katholiek, minder dan een derde behoort tot de publieke kerk, en vooral dankzij het garnizoen is zeker 5% luthers. De eliminatie van de onbeslisten in die anderhalve eeuw is een bekend verschijnsel. Maar waar elders in Nederland vooral de publieke, gereformeerde kerk daarvan profiteerde, moet dat in Bergen de rooms-katholieke zijn geweest. Bergen op Zoom is zo een intrigerend voorbeeld van de contingentie van het calviniseringsproces. Wat ze met andere steden deelt, is niet de keus voor een bepaalde confessie, maar de voortgaande poging tot kerstening in alle confessies tegelijk. Niet de geloofsinhoud, maar de context is - zo suggereert deze casus - bepalend voor de einduitslag: katholiek of protestant. Het calvinisme is dus niet de ‘natuurlijke’ ontwikkelingsweg van de Nederlandse samenleving, maar het katholicisme al evenmin.

In de eerste twee delen beschrijft De Mooij met behulp van diepgaand archiefonderzoek, veel kennis van zaken en een goede dosis empathie tot in de details de Bergense samenleving en het calviniseringsproces tussen 1577 en 1700 (feitelijk is het pleit in 1648 al beslist). Enkele Bergense eigenaardigheden springen er wel uit. Het garnizoen (niet zelden meer dan de helft van de stadsbevolking van tussen de 7.000 en 11.000 inwoners) speelt er bijvoorbeeld een zo mogelijk nog grotere, en in het verleden nog meer onderbelichte rol dan elders, ook op religieus gebied. Als handelsstad stond Bergen vanouds op een kruispunt van contacten, invloeden en culturele stromingen. Haar duidelijke gerichtheid op Zeeland (de calvinisten) en Antwerpen (de katholieken, die tot 1801 bij dat bisdom behoorden) compliceert haar relaties met de Staten-Generaal. Dan zien we nog af van de wat merkwaardige positie van de markiezen: tijdens de oorlog waren de protestantse Oranjes met het markiezaat beleend, daarbuiten katholieke families. Maar globaal bevatten deel 1 en 2 vooral een uitmuntend onderbouwde bevestiging van de studies van H. ten Boom, J. Spaans, F. van der Pol, P. Abels en A. Wouters, en van de hier niet genoemde W. Bergsma over andere steden en streken: de reformatie verliep overal langs een veelvoud van lijnen (politiek, institutioneel, kerkelijk, ritueel, disciplinair, intellectueel, diaconaal) maar slaagde toch pas echt wanneer en voorzover de stedelijke identiteit met de kerkelijke samenviel.

Dat nu is wat de gereformeerden in Bergen op Zoom om de een of andere reden niet is gelukt, en dat is wat het derde deel van dit omvangrijke boek zo interessant maakt. Dat deel beschrijft de ongebruikelijke ommekeer van een gereformeerde

naar een katholieke samenleving en onderneemt een poging tot verklaring. De Mooij bespreekt daarvoor vijf factoren: demografische ontwikkeling, migratie, gemengde huwelijken, sociale druk en welbewuste bekering tot

een andere kerk. Vanaf het formeel herstel van de katholieke parochiestructuur in 1650 gaat het voor de Bergense katholieken weer bergopwaarts. Gesteund door een vanouds harde kern van katholieke families en gestimuleerd vanuit het Zuiden, krijgt de katholieke herleving vorm door de inzet van actieve pastoors en kapelaans (minderbroeders-recolletten) die hun zielzorglijke taken bloedserieus nemen en heel de vormenrijkdom van het posttridentijns katholicisme willen herstellen. Naar het zich laat aanzien heeft die rijke vormentaal moeiteloos de toch even gretig geaccepteerde gereformeerde taal van maatschappelijke soberheid vervangen. Vanaf 1700 was de meerderheid van de stad weer katholiek. Waarom eigenlijk? Wat was de motor van die tegendraadse ontwikkeling?

Als ik een punt van kritiek op deze studie mag formuleren, is het wel het gebrek aan vergelijking, waardoor het eindperspectief niet de kracht krijgt die het zou kunnen hebben. Bergens lot wordt weliswaar met de pogingen tot stadsreformatie elders in Nederland vergeleken, maar is dat niet te simpel? Het probleem is hier immers niet de stadsreformatie (die ligt in de zeventiende eeuw in de dominante lijn van de geschiedenis besloten), maar de herkatholisering. Wellicht meer dan in de meeste andere Nederlandse steden neemt ze hier een (overigens uitmuntend en gedetailleerd beschreven) vorm van confessionalisering aan. Rond 1690 leggen de gereformeerden zich al neer bij de splitsing van de Bergense samenleving in een protestants en een katholiek deel. Beide segmenten ontwikkelen zich vervolgens op gescheiden sporen. Het protestantse lonkt naar Zeeland, het katholieke naar Antwerpen. De loyaliteit jegens de stad is overigens niet in het geding: ook bij de katholieken komt de stad op de eerste plaats en de kerk op de tweede. Maar het vernietigende beleg van 1747, dat de machtsverhoudingen in de stad voor vele jaren schokt, betekent wel een aanslag op de tot dan bijna conflictloze omgangsoecumene.

Het is jammer dat die confessionalisering niet uitdrukkelijker tot inzet van een theoretische beschouwing is gemaakt. Graag had ik explicieter vergelijkingen gezien met steden waarin een soortgelijke (dubbele) ommekeer of segmentatie heeft plaatsgevonden, Nijmegen bijvoorbeeld, maar ook een aantal steden in het Duitse Rijk. Auteurs als Bernd Möller, Heinz Schilling, R. Po-chia Hsia, R.W. Scribner en zelfs O. Mörke ontbreken in dit boek. Juist de Duitse historiografie had echter het noodzakelijk complement kunnen bieden om Bergen in een ander perspectief te plaatsen. De Nederlandse geschiedschrijving zou beslist hebben gewonnen bij zo'n gedurfde doorbraak uit het intussen geijkte binnen-Nederlandse verklaringsmodel van de stadsreformatie. Waarom de grenzen van dat model niet wat roekelozer verlegd? Bij gebrek daaraan komt deze studie - mooi en helder geschreven, dat wel - niet echt boven de veilig verhalende en omzichtig inventariserende aanpak uit die de geijkte Nederlandse geschiedschrijving als een deugd beschouwt. De herkatholisering lijkt er niet meer dan het logisch gevolg van een opeenstapeling van afzonderlijke, op elkaar inspelende factoren. Maar is dat voldoende? Blijkt bij de wetsverzetting van 1795 niet dat Bergen zich in wezen geen protestantse stad meer voelt maar een katholieke? Hoe is dat stedelijk identiteitsgevoel veranderd? De breuk in de stedelijke eenheid die 1747 bracht verdient in dat opzicht zeker meer aandacht. Had een kort, noodgedwongen wat speculatief, maar niet minder noodzakelijk hoofdstuk over de verhouding tussen religie en stedelijke identiteit hier niet kunnen helpen om al die losse eindjes aan elkaar te knopen?

Willem Frijhoff

M.A.W. Gerding, *Johan Picardt (1600-1670). Drenthe's eerste geschiedschrijver* (Drents historische reeks VI; Assen: Van Gorcum, [Zuidwolde]: Stichting Het Drentse boek, 1997, x + 103 blz., *ƒ*35,-, ISBN 90 232 3319 0).

Johan Picardt was een in Drenthe werkzame predikant, landontginner, historicus en medicus. In de twintigste eeuw werd van hem een roemrijk symbool gemaakt voor Drenthe, ter ondersteuning van de provinciale identiteit. Veel straten en instellingen werden naar hem vernoemd. Erg ver gaat de kennis over Picardt echter niet. Deze eerste zelfstandige publicatie over hem is in vier hoofdstukken chronologisch opgebouwd. Het vijfde hoofdstuk behandelt de publicatie waarmee hij het meest bekend werd: de *Drentse Cronijck,* een geschiedenis van Drenthe.

Picardt kwam uit een predikantenfamilie. Zelf werd hij in 1623 na een studie theologie predikant in Egmond. Picardt publiceerde een voor de zeventiende eeuw uniek geschrift over zijn beroep. Openlijk beklaagde hij zich onder meer over de geringe status en slechte financiële ondersteuning van predikanten. Hij vond dit kortzichtig van de overheden, want een fatsoenlijke predikatie en een ijverig gebed waren effectief voor de gezagshandhaving. Gehoorzaamheid aan het wettig gezag werkte volgens Picardt het best vanaf de kansel.

Dat predikanten vanwege hun lage inkomen nog andere werkzaamheden hadden, was gebruikelijk. Picardt deed als predikant een medicijnenstudie en praktiseerde het medische ambt. De botanische kennis die hij door de studie opdeed, kwam hem van pas bij zijn landbouwkundige theorieën en experimenten, die volgens de auteur dan ook zijn grote liefde waren. Zij waren een belangrijke reden om na twintig jaar Egmond, predikant te worden in Drenthe. Zijn landbouwkundige ideeën kon hij nu grootschalig gaan toepassen. Over de grens in het graafschap Bentheim werd hij betrokken bij een ontginningsproject, dat naar hem ‘Picardie’ vernoemd werd. Groot succes voor de ontginningskolonie bleef echter uit. De omstandigheden waren nog niet gunstig. Zo bleef bijvoorbeeld gebrek aan mest een sterke belemmering.

De auteur ziet ook Picardts historisch werk als een afgeleide van zijn passie voor de landbouw. In zijn belangstelling voor ontginningen was hij sterk gericht op bodem en landschap. In Drenthe kwam hij daarbij vanzelf de vele prehistorische resten tegen. Picardts Drentse geschiedenis werd tot op heden echter vaak niet erg serieus genomen. Een reden daarvoor was bijvoorbeeld zijn idee dat de Drentse hunebedden gebouwd zouden zijn door reuzen. De auteur neemt het op voor Picardt en wijst op zijn nauwgezetheid en wetenschappelijke mentaliteit. Als eerste beschreef hij prehistorische sporen zoals hunebedden en grafheuvels. In zijn verklaring voor deze fenomenen zat hij er nogal eens naast, maar Picardt gaf ook zelf aan dat hij in zijn werk de waarheid niet in pacht had.

De auteur Gerding is provinciaal historicus van Drenthe en het boek is uitgegeven op initiatief van het Anjerfonds Drenthe in samenwerking met de stichting Het Drentse boek. De omvang van de tekst is beperkt, zeker vergeleken met de overdadige hoeveelheid illustraties, zoals de vele kaarten en topografische prenten. Verder zijn alle zeventien illustraties uit Picardts geschiedwerk overgenomen, waaronder negen paginagrote portretten.

Mark van Deursen

V. Roeper, D. Wildeman, *Om de Zuid. De eerste scheepvaart naar Oost-Indië onder Cornelis de Houtman, 1595-1597, opgetekend door Willem Lodewycksz* (Nijmegen: SUN, 1997, 247 blz., ISBN 90 6168 495 1).

In het vijftigste jaar na de Indonesische soevereiniteitsoverdracht rijst wellicht belangstelling voor de vraag hoe ons koloniaal avontuur begon. Vierhonderd jaar geleden ontstond de behoefte naast de handel op Spanje en de Oostzee ook zelf rechtstreeks op Oost- en West-Indië te gaan varen. Vooral de Oost werd als kansrijk gezien. Men achtte zich op scheepvaartgebied de

evenknie van Portugal en het Portugese monopolie had behoorlijke deuken opgelopen. De Nederlanders trokken zich namelijk niets aan van het feit dat handeldrijven op de buiten-Europese wereld sinds 1494 op papier tussen Spanje en Portugal verdeeld was.

Dit boek is de zuster-uitgave van *Om de Noord* waarin het verslag van de overwintering op Nova Zembla wordt vertaald. Het is een vertaling - misschien is hertaling een beter woord - in hedendaags Nederlands van de facsimile-uitgave uit 1915 in de reeks Werken van de Linschoten-vereeniging door G.P. Rouffaer en J.W. IJzerman, waaraan ook de talrijke illustraties zijn ontleend, voorafgegaan door een inleiding en een verantwoording en gevolgd door een beknopte literatuuropgave, maar zonder index. De inhoudsopgave heeft alleen betrekking op de inleiding, niet op de tekst van Willem Lodewycksz.

Voor de inleiding is naast algemene werken gebruik gemaakt van het Manuscript voorbereiding eerste schipvaart, sinds 1972 in het Scheepvaartmuseum te Amsterdam aanwezig. Bantam blijkt geen toevallige landingsplaats, maar was als bestemming gekozen als onderdeel van een groot strategisch plan. De stad beheerste Straat Soenda en was reeds een belangrijke stapelplaats voor de peperhandel op China en Arabië; bovendien lag er geen Portugees fort. Verder worden in de inleiding enige hoofdrolspelers geportretteerd en de inhoud van de *Historie* samengevat.

Deze *Historie* is deels reisverslag, deels land- en volkenkundige beschrijving. Het reisverslag is laconiek en nogal onevenwichtig: de uitreis wordt in 30 pagina's verhaald, de thuisreis in 4. Van de omstandigheden en onenigheden aan boord horen wij nagenoeg niets. Al richt het beschrijvende deel zich soms tot de ‘nieuwsgierige lezer’, het is een boek voor de praktijk, waarin gedetailleerde beschrijvingen van ankerplaatsen, prijzen en uiterlijk van allerlei handelswaar en aanwijzingen voor toekomstige reizen de boventoon voeren.

Gelet op de uitvoering neem ik aan dat het boek voor het ‘algemeen publiek’ is bedoeld. Het taalgebruik is hier goed op afgestemd en de vertaling leest vlot, alleen voor de term ‘de onzen’ is geen echt eigentijds equivalent gevonden. Wat meer verklarende noten zouden niet hebben misstaan: ik betwijfel of iedereen weet wat ‘leven volgens de regel van Pythagoras’ betekent. Voor historici denk ik dat de uitgave te weinig toevoegt aan die van 1915 om van waarde te zijn, zeker voor het interessante onderzoek dat bewerkers aanbevelen: het aanbrengen van een scheiding tussen de eigen waarnemingen van Willem Lodewycksz en de door hem gebruikte Portugese bronnen.

W. Pelt

R. Dekker, *Lachen in de Gouden Eeuw. Een geschiedenis van de Nederlandse humor* (Historische reeks; Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1997, 191 blz., ƒ34,50, ISBN 90 284 1785 0).

Gereformeerde dominees van de zeventiende eeuw hielden niet van vrolijk gelach. Hun invloed duurt tot op heden voort. Nog altijd wordt in gereformeerde kringen weinig gelachen. Zo kunnen we lezen in het boek van Rudolf Dekker over humor in de gouden eeuw. Misschien heb ik het ter recensie ontvangen om mij eindelijk eens wat op te monteren. Maar ik moet met deze mij vreemde materie natuurlijk

voorzichtig omgaan, en zal dus proberen de inhoud en bedoeling van het boek zoveel mogelijk samen te vatten in de eigen woorden van de auteur.

Nederlanders stonden in de zeventiende eeuw bekend als een vrolijk volkje. Hollandse humor beleefde een bloeiperiode. Daarvan getuigen nog de schilderijen met komische taferelen, de toneelkluchten en de gedrukte moppenverzamelingen. Er bestonden ook ongedrukte privé collecties. Eén daarvan is in 1991 uitgegeven door Rudolf Dekker en Herman Roodenburg: de

Anecdota sive Historiae Jocosae van de Haagse jurist Aernout van Overbeke. Die bundel is de belangrijkste bron voor deze studie. Overbeke laat ons zien over wie en wat de zeventiendeeeuwers lachten. Veel van zijn grappen berusten op tegenstellingen, en dan vooral met omkering van de gebruikelijke rolverdeling: man en vrouw, ouder en kind, eigen en vreemd, aards en bovenaards, recht en krom, ziek en gezond.

Overbeke heeft ook gedichten geschreven, die pas na zijn dood zijn uitgegeven. Ze werden tamelijk populair, want de bundel is vele malen herdrukt, voor het laatst in 1719. De Haagse advocaat behoorde tot een groepje burleske schrijvers, van wie Focquenbroch de meeste bekendheid heeft behouden. Deze mannen voerden een alternatieve levensstijl, waarvoor het woord bohème nog niet was uitgevonden, maar die daar wel reeds de wezenlijke kenmerken van vertoonde. Ze leefden in een anti-burgerlijke subcultuur, waar vrijere fatsoensnormen golden, met name voor het seksuele leven.

Op den duur raakte Overbeke in vergetelheid. Vooral door de inspanningen van de predikanten en de moralisten werd geleidelijk het lachen aan steeds meer beperkingen onderworpen. Humor van het soort dat we aantreffen in Aernout van Overbekes anekdotenverzameling, werd door latere generaties te grof en te plat gevonden. ‘Aan het einde van de zeventiende eeuw heeft zich kennelijk een omslag voorgedaan in de beeldvorming van de Nederlander’ (15). De houding ten opzichte van het verschijnsel humor is veranderd, zoals blijkt uit theologische geschriften, etiquetteboeken en moralistisch-litteraire werken. Zo ontstond ‘het gangbare beeld van de cultuur van de Gouden Eeuw: calvinistisch, ernstig, bedaard, en zo nodig heldhaftig’ (9). De Nederlanders kregen internationaal een reputatie van somberheid, en men ging vergeten dat er in de zeventiende eeuw heel wat afgelachen is.

Beknopte samenvattingen houden altijd het gevaar in, dat ze de betoogtrant van een boek te strak en te schematisch doen schijnen. Dat geldt ook in ons geval, maar tegelijk kunnen we zeggen, dat Dekker welbewust dat risico aanvaard heeft. Hij behandelt in kort bestek een breed onderwerp, dat nog zelden het object van systematisch onderzoek geweest is. Het onlangs verschenen boek van Verberckmoes kwam te laat om als vergelijkingsmateriaal te kunnen dienen. Dekker moest zijn eigen weg afbakenen. Onvermijdelijk zullen er dan forse lijnen getrokken worden, en is durf nodig om een bruikbaar interpretatiekader te ontwerpen.

Deze studie zal dan ook vooral te beschouwen zijn als een samenstel van hypothesen, die de vakgenoten ter nadere toetsing worden aangeboden. Twee zaken in het bijzonder zullen dan ter discussie staan. Er is ten eerste de vraag, of zich inderdaad aan het einde van de zeventiende eeuw een dergelijke omslag heeft voltrokken. De humor van Aernout van Overbeke heeft een tamelijk lage graad van verfijning. Wie er niet om kan lachen, hoeft geen sombere zwartkijker te zijn. De aanvaardbaarheid van platte grappen zegt minder over het gevoel voor humor dan over de beschavingsgraad van een samenleving.

Een tweede vraagpunt betreft onze eigen omgang met zeventiende-eeuwse cultuuruitingen. Hoeren en koppelaarsters, zegt Dekker bijvoorbeeld, worden dikwijls lachend afgebeeld. ‘Beschaafde vrouwen lachen niet, was de impliciete boodschap’ (110). Zo kun je het verleden benaderen: het is in geheimschrift te boek gesteld, aan ons nu de taak de code te ontraadselen. Mij komt zo'n interpretatie wat zwaarwichtig voor. Wie een ander voor zich wil winnen treedt hem lachend tegemoet. Ik denk dat ook beschaafde vrouwen in de zeventiende eeuw dat wisten, en er dus naar handelden. Wel geef ik toe dat Dekkers methode de omgang met de bronnen spannender maakt. Laat ieder zelf de proef op de som maar eens nemen.

A.Th. van Deursen

W.B. de Vries, *Wandeling en verhandeling. De ontwikkeling van het Nederlandse hofdicht in de zeventiende eeuw (1613-1710)* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 1998; Hilversum: Verloren, 1998, 319 blz., ƒ59,-, ISBN 90 6550 598 9).

In het nog vrijwel lege land van het meest verstedelijkte gewest van de Republiek, Holland, zijn eind zestiende eeuw de eerste buitenverblijven ontstaan. 'Hofstede' was veelal de term die men voor zo'n bescheiden landhuis bezigde, wat zowel boerderij als buitenplaats kon betekenen. Vanaf de jaren twintig van de zeventiende eeuw nam het aantal buitenplaatsen toe, ook elders in de Republiek, en kreeg het woongedeelte langzamerhand een status aparte. Er kwamen verschillende typen buitens, variërend van kleine paviljoenachtige verblijven tot flinke landhuizen, liefst met wat hectares grond erbij en een fraaie, veelzijdige, geometrisch aangelegde tuin.

Hoe zagen de welgestelde eigenaren het leven op hun buitenplaats bij voorkeur? Als we afgaan op een literair genre dat in de zeventiende eeuw tot ontwikkeling kwam, dat van de zogenaamde hofdichten, had het landelijke bestaan op een buiten alles weg van een idylle: eenvoudig, rustig en ordelijk, zodat de bezitter, ver weg van alle stadse of vergelijkbaar drukke beslommeringen, tot allerhande leerzame beschouwingen kon komen. Hofdichten vormden een typisch Nederlands-renaissancistische variatie op het bekende thema van het zuivere buitenleven, zoals dat al eeuwen eerder in tal van klassieke teksten zijn neerslag had gekregen. Dankzij het proefschrift van Willemien de Vries kunnen we nu de ontstaansgeschiedenis van dit genre volgen.

Het is een zorgvuldige studie die belangrijke correcties en aanvullingen biedt op een proefschrift dat voorheen als handboek over het hofdicht fungeerde: P.A.F. van Veen, *De soeticheydt des buyten-levens, vergheselschapt met de boucken. Het hofdicht als een tak van de georgische litteratuur* (Den Haag, 1960). Zo had Van Veen de vraag naar het hoe en wanneer van het gebruik van de genrenaam niet gesteld. Het genre bestond al in de zeventiende eeuw, was zijn conclusie en hij had dan ook weinig oog voor de geleidelijke ontwikkeling. Dankzij De Vries weten we nu dat de genrenaam in de achttiende eeuw in zwang raakte en dat eerdere dichters door vermelding van directe voorgangers een bepaalde traditie schiepen. Pas in 1710 was voor het eerst sprake van een overkoepelende term voor buitenplaatsgedichten: 'hoefgezang'. Nadien werd de variant 'hofdicht' de gebruikelijke naam voor een gedicht waarin het buitenleven van de eigenaar op een bepaald landgoed of de buitenplaats zelf centraal stond. Anders dan Van Veen heeft De Vries het zich ontwikkelende genre duidelijk afgebakend van allerlei hofdichtachtige fragmenten en van de Neolatijnse buitenlevenliteratuur, die een afzonderlijke studie vergt. Centraal in haar boek staan zeven omvangrijke buitenplaatsgedichten waaraan zij nauwgezette analyses wijdt. De twee vroegste zijn afkomstig van respectievelijk de patriciër Philibert van Borsselen, die het buitenleven van zijn adellijke zwager Snouckaert bezong (*De Binckhorst,* 1613) en de predikant Petrus Hondius over het door hem beheerde buiten van een Zeeuws burgemeestersgezin (*Dapes inemptae, of de Moufe-schans,* 1621). Na 1621 is de oogst aan vergelijkbaar lange buitenplaatsgedichten voor een aantal decennia vrijwel nihil, wat blijkt uit het 'Intermezzo'-hoofdstuk over de periode 1621-1653. Maar dan verschijntin 1653 *Hofwijck* van de diplomaat-dichter Constantijn Huygens, een gedicht op zijn eigen buitenplaats dat in velerlei opzicht vernieuwend is en toonaangevend voor het zich ontwikkelende genre wordt. Al snel volgen de buitenplaatsgedichten van twee met Huygens bevriende dichters, die ieder ook hun

eigen buitenverblijf bezingen: *Ockenburg* (1654) van Jacob Westerbaen en *Ouderdom- en Buyten-leven* (1655) van Jacob Cats. Door latere hofdichters zijn deze drie heel verschillende buitenplaatsgedichten steeds weer als voorbeelden genoemd en daarmee kunnen zij

als richtinggevend voor het genre gelden. Dat het nadien nog andere kanten op kon gaan, die eveneens een zekere navolging hebben gekregen, blijkt bijvoorbeeld uit *Kommerrust* (1663) van de dichtende glazenmaker Jan Vos voor een van zijn Amsterdamse mecenassen. Zijn mythologische vertelling-in-dichtvorm is een van de hofdichten die in het tweede 'Intermezzo' (de periode 1655-1710) aan de orde komen. De laatste analyses betreffen de hofdichten *Endenhout* en *Hogerwoert* van respectievelijk Jan Baptista Wellekens en Pieter Vlaming, die zij in 1710 in een verzamelbundel uitbrachten. Van hen is de eerste genrebenaming 'hoefgezang' afkomstig.

De benadering waarmee De Vries de literaire ontstaansgeschiedenis van het hofdicht in kaart heeft gebracht, kent wel een zekere beperking. Zij heeft, zoals zij zelf aangeeft, 'meer' gezocht 'naar de openlijk beleden opvattingen in de hofdichten dan naar hun verborgen ideologische boodschap' (Inleiding, 17) en de functie die zij het genre hofdicht uiteindelijk wil toekennen, reikt dan ook niet verder dan 'in de eerste plaats een literaire' (Conclusies, 282). De auteurs van hofdichten beoogden, aldus De Vries, vooral de droom van het zuivere buitenleven te verwoorden. Zij vindt het te ver gaan het hofdicht als een rechtvaardiging van het elitaire buitenlevenbestaan te beschouwen, zoals andere onderzoekers wel gedaan hebben. Maar werd het aloude ideaalbeeld van het buitenbestaan inderdaad zo losgezongen van zijn maatschappelijke context? Hiertegen valt het een en ander in te brengen. Blijkens een aantal van De Vries' analyses, zoals die van het toonaangevende *Hofwijck*, liggen de sporen van maatschappelijke rechtvaardiging zeker niet steeds verborgen. En een ander door haar getraceerd spoor leidt, als we wat doorredeneren, rechtstreeks naar een constituering van de sociale positie van de buitenplaatsbezitter. Het gaat om een thema dat in vrijwel alle hofdichten meer of minder uitvoerig voorkomt (trouwens ook in veel literatuur daarbuiten): het loven van God door de natuur te verheerlijken. De gecultiveerde natuur wel te verstaan, zoals de tuinen op de buitenplaats. Voorgesteld als Gods schepping en als zijn 'tweede boek' is deze natuur de ideale, dit in tegenstelling tot de niet-gecultiveerde, wilde natuur. Ideaal is ze bijvoorbeeld vanwege haar geordende functionaliteit: van hoog tot laag hebben alle mensen, dieren, planten en niet-organische zaken een passende bestemming en plaats gekregen. Zo'n ideaalbeeld kon buitenbezitters de geruststellende zekerheid bieden dat ook hun eigen, verheven status 'natuurlijk' was, dat wil zeggen: door God bedoeld en derhalve legitiem. Maar De Vries zal gevolgtrekkingen als deze vermoedelijk tot de 'verborgen' ideologie van het zeventiende-eeuwse hofdicht rekenen en daaraan heeft zij zich niet willen wagen.

Marijke Meijer Drees

L. de Vries, *Gerard de Lairesse. An artist between stage and studio* (Amsterdam: Amsterdam university press, 1998, xiv + 212 blz., ƒ59,50,-, ISBN 90 5356 250 8).

De laat zeventiende-eeuwse schilder Gerard de Lairesse (1640-1711) is tegenwoordig alleen nog maar bekend van de straten die naar hem zijn genoemd. Hij was echter in zijn tijd een beroemdheid. Afkomstig uit Luik, verhuisde hij in 1665 naar Amsterdam, waar hij nog door de oude Rembrandt werd geportretteerd en maakte snel carrière met classicistische historieschilderkunst. Hij vervaardigde ontwerpen voor een schilderij in het Paleis op de Dam (niet uitgevoerd), een reeks

voor het Hof van Holland (nog aanwezig) en vele andere schilderwerken onder meer voor de Amsterdamse schouwburg en interieurs. De kwetsbaarheid van deze kunst op groot formaat betekende echter dat er weinig van bewaard bleef. In 1690 werd De

Lairesse blind en hij besloot zijn opvattingen over schilderkunst - met behulp van zijn zoons - onder andere in het *Groot schilderboek* (1707) uiteen te zetten. Zijn doel was daarbij niet zozeer uitleg van een kunsttheorie te geven, als wel de overtuiging uit te dragen dat goede kunst gebaseerd hoorde te zijn op een coherent systeem van rationele, ideale wiskundige regels, die het 'misbruik' van de schilderkunst moesten corrigeren. Schoonheid en helderheid konden nagestreefd worden door verbeterde navolging van klassieke voorbeelden om zo bij de beschouwers, een erudiete elite van verzamelaars, deugden op te wekken. Dat was het ideaal van De Lairesse en dat werd in zekere zin zijn noodlot. Kunsthistorici uit deze en de vorige eeuw zagen in hem het prototype van een, alleen maar Franse classicistische voorbeelden volgende, cerebrale schilder, die de achteruitgang van de zo gevierde en door hem veroordeelde 'realistische' schilderkunst op zijn geweten had. De Vries wil in het spoor van de nieuwe benadering van de zeventiende-eeuwse Nederlandse schilders, die een meer omvattende kijk biedt, ook weer aandacht vragen voor het classicisme van De Lairesse.

Zijn boek is in drie delen opgezet. In het eerste bespreekt hij het probleem van de integratie van De Lairesse's werk in een Nederlandse traditie van classicisme. Het tweede deel behandelt de bronnen voor het *Schilderboek*, dat wil zeggen de Franse contemporaine kunsttheorie, de Nederlandse verhandelingen uit zijn tijd en de invloed van de persoonlijke contacten, die De Lairesse had. Daarbij gaat het om zijn geïnvolveerdheid in het Amsterdamse literaire genootschap *Nil volentibus arduum*, dat onder meer het theater wilde hervormen. De leden vergaderden diverse keren in zijn huis en hij werd door hun denkbeelden beïnvloed. De Vries bekijkt daarna de publicaties van De Lairesse en besteedt het derde deel aan zijn banden met het toneel. De schilder meende kennelijk de hooggestemde opvattingen, die hij later in zijn *Schilderboek* zou (laten) neerschrijven, daar te kunnen verwezenlijken. Wij kennen zijn theaterdecors echter alleen uit achttiende-eeuwse gravures, want de originelen zijn bij de Amsterdamse schouwburgbrand van 1772 verloren gegaan.

Om de rehabilitatie van De Lairesse te bereiken dienen echter wel enige hordes genomen worden. De belangrijkste daarvan is het probleem 'classicisme'. Wat betekent dat woord en in hoeverre bestond deze stroming alleen maar uit buitenlandse invloed, zoals de oudere literatuur steeds herhaalde? En wat moet eigenlijk onder 'barok' worden verstaan? De Vries pleit er terecht voor deze termen veel beperkter, dan tot dusverre werd gedaan, en bovendien slechts als stijlen in de Nederlandse schilderkunst op te vatten. Hij constateert een nauwe band tussen een emotioneel en zeer expressief idioom van de barok en een terughoudende strenge classicistische vormentaal. Zo kan De Lairesse's werk getuigen van een evenwicht tussen geïdealiseerde schoonheid met decorum en expressie in dramatische kracht, waardoor het in een lange traditie wordt geplaatst. Het deel over het *Schilderboek* is eveneens verhelderend, maar hier speelt een probleem uit de ideeëngeschiedenis De Vries parten. Hij behandelt de bronnen van De Lairesse namelijk één voor één, wat een brokkelige en onduidelijke indruk maakt en verontschuldigt zich met de opmerking dat het boek bladzijde voor bladzijde had moeten worden vergeleken met het werk van zijn voorgangers, en dat was niet de bedoeling. Een overbodig karweitje inderdaad want ook twee 'beelden' in essayvorm van de verschillen of overeenkomsten tussen De Lairesse en anderen hadden duidelijkheid kunnen verschaffen. De Vries legt verder sterk de nadruk op de vergelijkingen, die De Lairesse met het toneel maakte, maar verwaarloost de herhaalde verwijzingen naar de geschiedschrijving, uiteenzettingen die een historicus direct opvallen. Vanzelfsprekend zijn zij van belang voor een historieschilder. Maar al treden nogal eens herhalingen op en is het, vooral in het derde deel, niet altijd

even strak geredigeerd, toch vormt De Vries' boek een belangrijke bijdrage tot de revisie van het be-

staande beeld van de zeventiende-eeuwse Nederlandse schilderkunst en wel in cultuurhistorische zin.

E.O.G. Haitsma Mulier

Jacques Dane, ed., *1648. Vrede van Munster. Feit en verbeelding* (Zwolle: Waanders, 1998, 232 blz., *ƒ*75,-, ISBN 90 400 9219 2).

In 1998 werden ter gelegenheid van 350 jaar Vrede van Munster zes tentoonstellingen gehouden over thema's die met dit vredesverdrag van 1648 verband houden. Dit boek is de verslaglegging over dezelfde thema's, gegroepeerd in vier historische bijdragen (feit) en drie kunsthistorische artikelen (verbeelding). Een selectie daarvan wordt hier besproken.

De inleiding van Simon Groenveld, ‘De Vrede van Munster. Einde en nieuw begin’ (11-43) schetst de periode 1500-1650 in Europa als een overgangstijd. Het is een heldere samenvatting van de bestaande literatuur. Groenveld presenteert echter ook eigen opvattingen als behorend tot de historische *communis opinio.* Een voorbeeld daarvan is zijn idee dat de zeven Statencolleges van de Republiek hun oorspronkelijke bevoegdheden combineerden met de vroegere vorstelijke functies, waardoor hun macht feitelijk absoluter was dan die van vrijwel iedere Europese monarch (25); een verrassend perspectief, met name omdat de Republiek juist een 80 jaren durende strijd voerde tegen de als absolutistisch beschouwde Spaanse monarchie.

Van de historische artikelen biedt de bijdrage van de hoofdconservator van het Delfts Legermuseum Jan Piet Puype, ‘Hervorming en uitstraling. Tactiek en wapens van het Staatse leger tot de Vrede van Munster en hun invloed in andere Europese landen’ (47-81) een leesbare inleiding op een specialistisch thema. Minder goed te volgen voor de leek zijn de discussies die Puype aangaat met andere militaire historici. De vele taal- en stijlfouten zijn ergerlijk. Zo pleit de schrijver voor meer aandacht voor de cavalerie, want behalve dat deze een expliciete rol vervult, is zij ‘ook bij afwezigheid steeds impliciet manifest’ (80). Overigens fungeert in dit artikel over oorlogvoering de Vrede van Munster slechts als tijdsbepaling.

Datzelfde geldt voor het artikel van Wiebe Bergsma, ‘De godsdienstige verhoudingen tijdens de Vrede van Munster’ (83-105), waarvoor de tentoonstelling in het Utrechtse Catharijneconvent ‘Geloven in verdraagzaamheid?’ de achtergrond vormt. De auteur beantwoordt de vraag van de tentoonstelling bevestigend en schetst de religieuze pluriformiteit en tolerantie in de Nederlandse Republiek. Deze staat kent geen landskerk, maar wel een gereformeerde publieke kerk, een concept dat door Bergsma helder uitgelegd wordt. Het artikel kent helaas twee belangrijke beperkingen. De strijd binnen de calvinistische kerk tussen de orthodoxe contraremonstranten en de vrijzinnige remonstranten komt slechts in enkele illustraties aan de orde. Van de drie belangrijkste religieuze stromingen naast de calvinisten worden alleen de dopers apart behandeld; de joden en katholieken komen slechts aan bod in de paragraaf over de ‘Getalsmatige verhoudingen’.

De kunsthistorische verbeelding van de historische feiten komt aan bod in de bijdrage van Michel P. van Maarseveen en Jos W.L. Hilkhuijsen, ‘Van Breda tot Hulst - Van schilderij tot tegel. Voorstellingen van het krijgsbedrijf op schilderijen, prenten, penningen en tegels in 1625 en 1645’ (135-171). Met behulp van twee peiljaren, het jaar van het beleg van Breda en van de inname van Hulst, worden

van vier kunstdisciplines de belangrijkste ontwikkelingen weergegeven in de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden. Daarbij ligt de nadruk sterk op de schilderkunst en wordt de uiterst belangrijke historieprent enigszins onderbelicht. In verband met het thema van de bundel bevreemdt de behandeling of beter gezegd afhandeling van het afwijkende uiterlijk van de vele penningen die ter gelegenheid van de Vrede van Munster zijn

geslagen: ‘Dit heeft enerzijds met het onderwerp te maken - de vrede wordt immers op een andere manier verbeeld dan de oorlog - terwijl anderzijds nieuwe penningmakers op het toneel verschijnen’ (166); daar blijft het bij.

In ‘De Vrede verbeeld. Zeventiende-eeuwse vredes in de prentkunst’ (173-203) vergelijkt Emilie M.L. van der Maas de verbeelding van verschillende vredesverdragen van de Republiek, van het Twaalfjarig Bestand in 1609 tot en met de Vrede van Rijswijk van 1697. De bekende ets van Suyderhoef naar een schilderij van Ter Borch van de bezwering van de Vrede van Munster op 15 mei 1648 werd een voorbeeld voor graveurs van andere vredessluitingen. De graveurs, zelden zelf aanwezig, baseerden zich doorgaans op ooggetuigenverslagen of andere afbeeldingen, maar streefden naast waarheidsgetrouwheid ook naar een zo goedkoop mogelijke produktie, inclusief hergebruik van koperplaten. Van der Maas behandelt de verschillende fasen van een verdragssluiting, van de begroeting van de onderhandelaars tot en met de viering van de vrede, en gaat daarbij waar mogelijk na in hoeverre de afbeeldingen overeenstemmen met de werkelijkheid. Dat is niet altijd even nuttig. Zo telt de paragraaf ‘Eedszweren bij kaarslicht’ maar vijf regels; gemeld wordt slechts dat de afbeelding van de ondertekening van de Vrede van Rijswijk bij kaarslicht deze historische gebeurtenis juist weergeeft.

De bundel is bedoeld voor een geïnteresseerd lekenpubliek en is mijns inziens geslaagd in die opzet. Alle artikelen weten een evenwicht te vinden tussen voor leken leesbare en lezenswaardige informatie en voor vakgenoten interessante discussiebijdragen. De prachtige vormgeving van het boek sluit daarbij aan, met als enige kritische kanttekening dat de afbeeldingen doorgaans vrij klein zijn afgedrukt, waardoor details verloren gaan.

Ruud van den Berg

W. Klooster, *Illicit riches. Dutch trade in the Caribbean, 1648-1795* (Leiden: KITLV press, 1998, xiv + 283 blz., ƒ50,-, ISBN 90 6718 123 4).

In 1713 verloor Nederland het Spaanse asiento op de slavenhandel aan de Engelsen. Tot dat jaar was Curaçao hét slavendepot voor de Spaanse koloniën in de Amerika's. Dit verlies van het privilege om slaven te mogen verkopen aan de Spanjaarden veroorzaakte in 1715 een probleem op Curaçao. Voor de duizend slaven die dat jaar op het Nederlandse eiland arriveerden om verkocht te worden was geen markt. Ze bleven dan ook op Curaçao. Vanaf die tijd kozen de, illegaal opererende, slavenhandelaren er steeds vaker voor Suriname en de daaraan grenzende Nederlandse bezittingen Berbice, Demerary en Essequebo aan te doen. De prijzen die ze hier voor de slaven kregen waren ook hoger. Lobbywerk van Zeeland in de Staten-Generaal leidde in 1730 tot een uitgekleed octrooi van de WIC. Het monopolie op de Nederlandse slavenhandel dat de WIC geruime tijd had bezeten, werd grotendeels opgeheven. Het gold nog alleen maar voor de slavenhandel in Suriname, Berbice en Essequebo. De smokkelaars konden hun handelsactiviteiten nu op legale basis voortzetten.

Deze ontwikkelingen betekenden echter niet dat Curaçao zijn functie als stapelmarkt verloor. Integendeel. Gedurende de achttiende eeuw waren de omvang, waarde en winsten van de Nederlandse Caribische transitohandel, aldus Klooster, veel groter dan historici tot nu toe dachten. Smokkelaars en andere illegaal opererende kooplui namen een groot deel voor hun rekening. Curaçao, maar ook

St. Eustatius waren doorvoerhavens voor allerlei handelswaar en voor Afrikaanse slaven. Nederlandse handelaren vervoerden producten, zoals Nederlandse textiel, via Curaçao naar hun afnemers, vooral Venezolanen. De Nederlanders sloegen op de kust van Venezuela, op Curaçao en op St. Eustatius tropische producten in zoals cacao, tabak, sui-

ker, koffie en indigo. Deze producten waren afkomstig van Spaanse, Franse en Engelse koloniën in het Caribisch gebied en bestemd voor de Nederlandse - en Europese - markt.

Historici hebben tot dusver de Nederlandse economische handel en wandel in het Caribisch gebied of op aspecten (zoals de slavenhandel) bekeken of in relatie tot de commerciële activiteiten die Nederlanders ondernamen in de Oost. Vooral voor de achttiende eeuw heeft dit een verkeerd beeld opgeleverd, aldus Klooster. Dit 'oude' beeld komt er in het kort op neer dat Nederland vanaf het begin van de achttiende eeuw zijn economische positie in het Atlantisch gebied gaandeweg verloor aan vooral Engeland en Frankrijk. Klooster meent echter te kunnen aantonen dat de Nederlandse handel in en op de West in de achttiende eeuw toenam; en wel in een mate die met de Engelse handel vergelijkbaar was. Alleen Frankrijk zou Nederland voorbij zijn gestreefd.

Vooral de ingesleten traditie om Oost en West, om de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) en de West-Indische Compagnie (WIC) met elkaar te vergelijken houdt het hardnekkige vervalsdenken met betrekking tot de Caribische handelsactiviteiten in stand. Klooster wijst erop dat de functie en activiteiten van beide handelscompagnieën te verschillend waren om ze op een zinvolle wijze aan elkaar te toetsen. De tweede WIC (vanaf 1674) had vooral bestuurlijke en fiscale taken terwijl de VOC een veel omvattender takenpakket had, waarin commerciële activiteiten een zeer grote rol speelden. De VOC was ook veel beter in staat om haar monopoliepositie te beschermen. In het Caribisch gebied daarentegen bestond vanaf de zeventiende eeuw een levendige sluik- en smokkelhandel die zich formeel buiten de WIC afspeelde. Het waren deze illegale handelspraktijken die in hoge mate bijdroegen aan het relatief grote volume van de handel op en binnen het Caribisch gebied, ook in de achttiende eeuw. Klooster heeft zeker een goed punt om ervoor te pleiten beide invloedssferen en beide compagnieën op zichzelf te bekijken.

Klooster heeft een doorwrochte, goed geschreven studie afgeleverd. Hij heeft veel nieuwe gegevens boven tafel gekregen. Zijn oog voor het detail is groot. Behalve gedetailleerd cijfermateriaal lardeert de auteur zijn tekst ook met spannende verhalen. Zo gaat hij bijvoorbeeld in op de illegale contacten tussen Nederlandse kooplieden en Venezolaanse handelaren op de kust van Venezuela. Men gebruikte een systeem van wachtwoorden om contact te leggen met elkaar. Er werden vuren ontstoken op het strand ten teken dat de kust veilig was en meer tot de verbeelding sprekende zaken. De Nederlanders dreven hun illegale handel met zowel planters als slaven op de Venezolaanse kust. Een aparte groep smokkelaars waren de Spaanse geestelijken. Vanwege hun positie werden de producten die zij naar de kust vervoerden doorgaans niet geregistreerd.

Kloosters oog voor het detail heeft ook een schaduwzijde. De informatiedichtheid dreigt de - grotere - lijn van het betoog soms uit het zicht te doen verdwijnen. De inleiding kán de lezer op het verkeerde been zetten. Wellicht heeft Klooster gemeend de niet-Nederlandse lezer een dienst te bewijzen door een geschiedenis van de handel in de Noordelijke Lage Landen vanaf de 'jongste tijden' te geven, maar mijns inziens was dat niet nodig geweest. Door deze grote aanloop dreigt Kloosters nieuwe inbreng in het historische en historiografische debat over de Nederlandse economische activiteiten in het Caribisch gebied in de zeventiende en achttiende eeuw uit het oog te worden verloren. De conclusie van deze studie is weer zeer verhelderend door de duidelijke, *to the point* geformuleerde bevindingen en resultaten van Kloosters onderzoek.

De Nederlandse activiteiten in het Caribisch gebied waren grotendeels illegaal van karakter; ze waren omvangrijker dan lang gedacht is, ook of met name in de achttiende eeuw; ze waren van een andere aard dan de activiteiten in de Oost.

Angelie Sens

J. Schillings, *Het tolerantiedebat in de Franstalige geleerdentijdschriften uitgegeven in de Republiek der Verenigde Provinciën in de periode 1684-1753* (Dissertatie Nijmegen 1997, Studies van het Instituut Pierre Bayle voor intellectuele betrekkingen tussen de West-Europese landen in de nieuwe tijd XXVII; Amsterdam, Maarssen: APA-Holland university press, 1997, xxii + 253 blz., ƒ85,-, ISBN 90 302 1037 0).

Wie waren de auteurs van wat we met een modern woord recensies zouden noemen in de Franstalige geleerdentijdschriften uit de Republiek gedurende de zeventig jaar na de herroeping van het Edict van Nantes? Schillings kan ze in zijn dissertatie aanwijzen: voor zijn overzichtspublicatie - er zijn er jammer genoeg nog maar zo weinig - is hij in staat in drieëntwintig tijdschriften (van de vijfentwintig die verschenen) zestig in een bijlage opgesomde journalisten te traceren. Daarvan waren de meeste gereformeerd, niemand luthers en vele gewezen kloosterlingen. Zelden betrof het katholieken. De eerste 'generatie' was vrijwel zonder uitzondering hugenoot en alle journalisten hadden, indien zij ooit een studie ondernamen, dat gedaan in Saumur of Genève. Deze gegevens tekenen dit milieu van het liberale, liever gezegd vrijzinnige protestantisme. Want in bijna alle tijdschriften kwam de kwestie van de verdraagzaamheid aan bod. Hier vallen dan natuurlijk de grote namen van Pierre Bayle, Jean le Clerc, maar ook andere, kleiner van statuur, waren daarom niet minder belangrijk in het debat. Schillings gaat bij zijn onderzoek uit van wat de Duitse geleerde Johannes Kühn in 1923 over het begrip tolerantie had betoogd. Kühn meent, dat tolerantie en de component intolerantie - historisch gezien - neutrale concepten zijn. Zij zijn 'waardeloos' en de invulling ervan hangt volledig af van de contemporaine omstandigheden en doeleinden, die men nastreefde. Niet elke hedendaagse strijder voor mensenrechten en tolerantie zal hiermee kunnen instemmen, maar voor een historisch onderzoek naar opvattingen uit de late zeventiende en eerste helft van de achttiende eeuw in een bepaalde protestantse kring lijkt dat een juist perspectief.

Voor zijn boek heeft Schillings daarom de contemporaine ideeën als uitgangspunt genomen. Bij tolerantie dacht men toen allereerst aan religieuze tolerantie, die strict werd onderscheiden in een civiele en een kerkelijke component. Elk deel kende zijn eigen regels volgens de vrijzinnig protestanten en hun grote verwijt aan de katholieke kerk was nu juist dat zij de twee door elkaar liet lopen. Na een terugblik in vroeger tijden en de polemieken, die toen werden gehouden, introduceert Schillings de standpunten binnen de groep, die hij bespreekt door voor wat het eerste civiele gedeelte betreft de nadruk te leggen op het belang van tolerantie voor het individu en zijn geweten en het gevaar dat uitging van regelend optreden van de kerkelijke overheid. Voor het tweede, dikwijls door predikant-journalisten verdedigd, ging het meer om het bestaansrecht van verschillende kerkgenootschappen. Hier kon het model dat John Locke had verdedigd als voorbeeld dienen, waarin het kerkelijk gezag het laatste woord had. In zijn hoofdstuk over de civiele tolerantie en haar grenzen volgt de auteur talrijke diverse reacties op verschenen publicaties in de tijdschriften. De overheid had de opdracht de godsdienst zich te laten ontplooien, maar geen bevoegdheid geloofsdwang uit te oefenen. Atheïsten konden echter bij geen enkele schrijver behalve bijvoorbeeld Bayle of Etienne Luzac op tolerantie rekenen. Zij waren letterlijk 'gewetenloos' en werden dus in een staat die uitging van de zedenleer van het geloof als ongewenst gezien. Ook joden vormden voor auteurs in de periodieken een 'lastig' element, dat zich niet liet bekeren, al veroordeelden de journalisten hun vervolging door de katholieken in Oost-Europa. Naast de verfoeide socinianen, quakers en hernhutters ging het vervolgens om de

staatsgevaarlijke activiteiten van de katholieke kerk als instituut, niet om de individuele katholieke gelovige. Men toonde zich soms beschaamd vanwege de toen waargenomen verdraagzaamheid van de mohammedanen, die groter bleek dan de christe-

lijke. De kerkelijke tolerantie - het volgende grote hoofdstuk - diende eveneens het primaat van het geweten van de gelovige voorop te stellen. Maar de toenemende druk van de kerkelijke gezagsdragers op hun lidmaten had juist dit element van eigen gewetensonderzoek benard. Dat moest bovendien liefst wel volgens het dogma van de kerk te verlopen, die met die houding toch wel erg op de doctrine van de onfeilbaarheid in de katholieke kerk begon te lijken, zo werd geklaagd. De journalisten kwamen aan de hand van Locke's invloedrijke maar tegenwoordig volgens Schillings in het tolerantieonderzoek verwaarloosde *Reasonableness of Christianity* uit 1695 tot hun opstelling. In Engeland was veel over het daarin gepropageerde eenvoudige geloof te doen geweest, maar de journalisten bewonderden de verdraagzaamheid in dat land zeer. Zij verloren daarbij de reeële toestand met conflicten en repressie eigenlijk uit het oog. Ook het streven naar eenwording tussen lutheranen uit Tübingen, waar C.M. Pfaff de stuwende kracht was, en calvinisten onder leiding van J.A. Turrettini uit Genève verwekte groot enthousiasme in de tijdschriften. De stad van Calvijn was na decennia van strenge orthodoxie rond de eeuwwisseling onder invloed van de progressieve leer uit de academie van Saumur een bolwerk van vooruitstrevendheid geworden. Desalniettemin liet het resultaat van de fervente pogingen lang op zich wachten.

Schillings heeft een goed gedocumenteerd en gestructureerd boek geschreven over een materie, die op deze wijze nog niet was onderzocht. Het zal immers wel wat uithoudingsvermogen hebben gevergd om de soms zeer breedvoerige artikelen in de betreffende geleerdentijdschriften nauwlettend door te nemen. Dat kan zijn weerslag hebben op de betoogtrant van de moderne auteur, een gevaar waaraan Schillings niet altijd helemaal is ontsnapt, al heeft hij telkens samenvattingen van lange betogen opgenomen. We kennen nu in elk geval alle nuances, die het debat over verdraagzaamheid in deze Franstalige tijdschriften vertoonde.

E.O.G. Haitsma Mulier

O. Steeno, *Joannes-Remigius Jacquelart uit Nijvel (1721-1809). Professor Regius aan de medische faculteit van de oude universiteit Leuven (1745-1790)* (Leuven, Amersfoort: Acco, 1997, 139 blz., ISBN 90 334 3884 4).

Publicaties over de geschiedenis van het universitaire onderwijs en inzonderheid de geschiedenis van de geneeskunde verschijnen niet om de haverklap. De loopbaan van Jean Remi Jacquelart is dan ook een welkome, zij het bescheiden, bijdrage tot een betere kennis van dit milieu in de achttiende eeuw.

Geboren te Nijvel in 1721 begon hij na zijn medische studies een eigen praktijk in zijn geboortestad. Via de Leuvense ‘professor Rega’ lukte het hem, weliswaar niet de eerste keer, een voltijdse leeropdracht voor botanica te verkrijgen, toen nog een professoraat van de lage orde, net zoals dat van scheikunde en beide pas eind zeventiende en achttiende eeuw ingesteld. Na verloop van tijd bekleedde hij ook de koninklijke leerstoelen waarvan de titularissen, zoals de eerstgenoemde, door de regering werden aangesteld. De twee oudste leerstoelen betroffen de theorie en de praktijk van de geneeskunde en werden bezet door ‘professores primarii’, benoemd door het Leuvense stadsbestuur. Samen met de ‘professores Regii’ namen ze de examens af en streken ze de examengelden en emolumenten op. In de achttiende eeuw was echter beslist dat enkel doctors extra vergoedingen mochten

ontvangen. Toen Jacquelart zijn doctoraat wilde behalen werd dit lang tegengewerkt door zijn collega professor Van Rossum, die niet bereid was zijn inkomsten te delen met een nieuwe doctor. De invloed van deze laatste

was dermate groot dat hij erin slaagde de nochtans bekwame Jacquelart te buizen door hem tijdens de proef een onmogelijk tijdschema op te leggen voor het beantwoorden van de vragen. Het draaide dus om geld.

Een doctor genoot een jaarinkomen van ca. 3000 Brabantse gulden courant, andere collega's licentiaten ontvingen slechts 400 fl. Deze waren dan ook aangewezen op een huispraktijk. Van Rossum domineerde de medische faculteit in de tweede helft der achttiende eeuw, trok de inkomsten grotendeels naar zich toe maar leverde tijdens zijn carrière niet één persoonlijke wetenschappelijke bijdrage. Het zegt veel over de wantoestanden van deze faculteit. Het ging trouwens niet om een alleenstaand geval. Hervormingen kondigden zich pas in 1786 aan. Jacquelart genoot nochtans een uitstekende reputatie getuige het feit dat hij geneesheer was van prins Karel van Lotharingen en raadgever van aartshertogin Maria-Christina van Oostenrijk en hertog Albert-Casimir van Teschen-Saksen, gouverneur-generaal van de Oostenrijkse Nederlanden. Ten tijde van de Brabantse Omwenteling trok Jacquelart de kaart van de keizer te Leuven wat leidde tot zijn afzetting.

De waarde van deze korte studie ligt in het benaderen van de achtergronden die de loopbaan van een vooraanstaand geneesheer hebben bepaald. Zoveel is duidelijk dat de *Aufklärung* in de medische faculteit ten tijde van Jacquelart haar intrede nog niet had gedaan.

De auteur schrijft als geneesheer met kennis van zaken maar verraadt tevens geen historicus te zijn. Gekende informatie over markante figuren als Van Rossum, die zijn onbekwaamheid illustreren, blijven onvermeld. Een aantal namen is verkeerd gespeld (Van Bouchaute voor Van Bochaute, Rabiano de Belgiojoso voor Barbiano, enz.). De genealogische uiteenzettingen, ca. 30 pagina's, nemen te veel plaats in. Tenslotte ontbreken, althans in het exemplaar dat ons ter hand werd gesteld, de pagina's 112 tot 128. Dit laatste is dan wel voor rekening van de uitgeverij.

Roland Baetens

R. Raben, Dhiravat na Pombejra, ed., *In the king's trail. An 18th century Dutch journey to the Buddha's footprint. Theodorus Jacobus van den Heuvel's account of his voyage to Phra Phutthabat in 1737* (Bangkok: Royal Netherlands Embassy, 1997, 91 blz., ISBN 974 89926 5 9).

Er zijn tegenwoordig niet veel koninkrijken meer. Het koninkrijk Thailand met zijn koning Bhumibol is daaronder vrij bekend niet in het minst doordat hij zijn land in politiek opzicht vrij stabiel weet te houden. Hij heerst al vijftig jaar en dan is er alle reden een geschenk aan te bieden. Dat vonden de bezorgers van dit boek en de Nederlandse ambassade in Bangkok, zowel als het Nederlandse bedrijfsleven in Thailand ook. De eersten brachten hun historische kennis in, de ambassade haar enthousiasme en contacten, het bedrijfsleven de gelden.

Het archief van de Verenigde Oostindische Compagnie in Den Haag is een goudmijn voor informatie over die streken in Azië waar de compagnie vestigingen had. Die is hoofdzakelijk commerciëel en politiek, maar soms duikt er cultuur- of godsdiensthistorische informatie op. Dat is het geval met het verslag van het hoofd van de VOC-vestiging in Ayutthaya, Jacobus van den Heuvel. Hij verhaalt hoe hij van 6 tot 23 maart 1737 in het spoor van koning Borommakot de Wat Phra Phutthabat in de huidige provincie Saraburi bezocht. Als de koning van Thailand iets wordt

aangeboden, wat is dan toepasselijker dan het verslag van een Nederlander die een illuster voorganger volgde op een pelgrimstocht, moet Dhiravat na Pombejra gedacht hebben. Hij is in Thailand de historicus die de VOC-stukken over Thailand het beste

kent en als Thai daar met zijn kennis van hofleven en buddhisme het maximum aan informatie uit kan halen. In Remco Raben vond hij de aangewezen mede-uitgever. Deze had de eindredactie van de inventaris van Meilink-Roelofsz van het VOC-archief en promoveerde op de etnische verhoudingen in de VOC-vestigingen van Batavia en Colombo.

Het verslag van Van den Heuvel van het bezoek aan het heiligdom, de Wat, rond de voetafdruk van de Buddha, de *Phutthabat*, is relatief kort: in de ruime druk van het boek zeven pagina's. Naast de beschrijving die hij geeft van koning Borommakot en zijn gevolg in wel 150 lange, smalle gepeddelde boten versierd met drakenkoppen, klaagt Van den Heuvel over de warmte - hij wordt beschreven als zo omvangrijk dat hij niet ver kan lopen - het slechte water en de langdurigheid van het optreden van de hofdanseressen. Interessant is het verslag door een Thaise visie op de familierelatie tussen de Buddha en Christus - zij zouden broers zijn -, door de gedetailleerde beschrijving van de Wat en de voetafdruk van de Buddha en vooral door de pertinente, wetenschappelijke verklaring van maan- en zonsverduistering die Van den Heuvel een hofdignitaris voorhoudt.

Naast de originele tekst van het verslag in het Nederlands, een vertaling in het Engels, waaraan de oud-archivaris van Sri Lanka S.A.W. Mottau meewerkte, en een annotatie op deze tekst geeft het boek nog veel meer. David K. Wyatt levert een artikel over koning Borommakot, de verhoudingen aan diens hof en zijn plaats in de geschiedenis van Thailand. Raben en Dhiravat na Pombejra schreven artikelen over de betrekkingen tussen de VOC en koning Borommakot, en over de iconografie, de verering en de pelgrimsvaart rond Wat Phra Phutthabat. Vooral het eerst genoemde artikel geeft nieuws doordat het hoofdzakelijk is gebaseerd op het VOC-archief en Dhiravat na Pombejra's kennis van de Thaise geschiedenis. De VOC-handel op Thailand wordt behandeld in het brede kader van de intra-Aziatische handel en het wordt duidelijk dat de relatie VOC - het Thaise hof in de jaren dertig van de achttiende eeuw zeer gespannen was. Van den Heuvel schreef niet voor niets dat hij ‘door speciaal bevel den koning heeft moeten volgen’. Dat is wat anders dan de flaptekst zegt; daar staat dat de koning Van den Heuvel uitnodigde hem te vergezellen.

Natuurlijk is dit boek een gelegenheidsuitgave, maar wel van het betere soort. Het is rijk geïllustreerd met afbeeldingen uit het VOC-archief, en uit gedrukte eigentijdse Europese landbeschrijvingen en reisliteratuur. De recente foto's door Ping Amranand afgedrukt op hele pagina's van dit groot formaat boek zijn artistiek. Door de toegevoegde artikelen is deze tekstuitgave van wetenschappelijk belang geworden. Twee werelden worden gediend: die van de historisch geïnteresseerde leek en die van de historische wetenschap. Natuurlijk blijft er ook wat te wensen, namelijk een kaart van het huidige Thailand en een lijst van bijzondere termen en begrippen.

H.K. s'Jacob

J. van Eijnatten, *Hogere sferen. De ideeënwereld van Willem Bilderdijk (1756-1831*) (Hilversum: Verloren, 1998, 768 blz., *ƒ*120,-, ISBN 90 6550 585 7).

Ruim honderd jaar na Kollewijn worden we verrast met een nieuwe groots opgezette Bilderdijk-studie, die niet zozeer een biografie is als wel een ideeënhistorische studie.

Bij de analyse van de ideeënwereld van de meest spraakmakende denker en dichter uit de eeuwwisselingsperiode van 1800 gaat de auteur niet over één nacht ijs. Wie van dit type *intellectual history* houdt kan zijn hart ophalen. Bilderdijks werk lijkt in zijn geheel gelezen en bestudeerd. Daar-

naast toont de auteur een zeer grote belezenheid in de secundaire literatuur over al die verschillende stromingen, die in de verwarde periode rond 1800 in Europa voorkomen. Die belezenheid dwingt bewondering en respect af. Lezing van deze studie betekent een grote (kennis-) verrijking.

Het boek is vooral bedoeld als een eerste belangrijke aanzet tot een grondige herinterpretatie van auteur en werk. De opzet wordt helder aangegeven. Van Eijnatten beoogt een tweevoudige herinterpretatie: Bilderdijk is noch de calvinist, noch de romanticus, die groepen in de negentiende eeuw soms van hem gemaakt hebben. Hoe we hem dan wel moeten zien, probeert de auteur in een achttiental hoofdstukken duidelijk te maken. Zij gaan over al die levensgebieden en wetenschappen, waarop Bilderdijk meende te kunnen meepraten: de christelijke theosofie (esoterica), de moraal, de wijsbegeerte (kentheorie, natuurfilosofie), de poëzie (taal- en letterkunde), de geschiedenis en religie (theologische opvattingen). In het inleidende hoofdstuk stelt de auteur dat reeds in het begin van de jaren tachtig (dus lang voor de ballingschap van 1795-1806) bij Bilderdijk een bekering plaatsvond, die hem tot de conservatieve ‘tegen-verlichter’ heeft gemaakt, die hij de rest van zijn leven altijd gebleven is. Reeds toen begon hij Leibniz te lezen, wiens wijsbegeerte fungeerde als tegengif tegen empirisme en materialisme.

Het derde hoofdstuk over de christelijke theosofie neemt een belangrijke plaats in binnen het betoog als geheel met name waar het erom gaat Bilderdijk los te weken uit de romantiek, waarin de traditie hem zo vanzelfsprekend plaatste. We begrijpen Bilderdijks denken pas binnen zijn juiste context, als we het plaatsen binnen drie tradities: die van de theosofie, het augustinianisme en tenslotte een Romeins en Frans-aristocratisch classicisme. Alle drie worden in dit boek opgevoerd als min of meer het tegendeel van wat de romantiek voor ogen stond. Veel hangt hierbij af van hoe men romantiek wil definiëren. Bij nader inzien heeft deze constructie van drie niet-romantische tradities toch iets al te geforceerds, waardoor de overtuigingskracht van het hele betoog minder wordt. Voordat we op die drie tradities nader ingaan nog een ander punt, waar de auteur zelf op wijst. De betrekkelijke vaagheid van deze tradities wordt nog versterkt door het feit dat Bilderdijk zelf willens en wetens (aldus de auteur) ‘een muur van vaagheid’ heeft opgetrokken rond zijn ideeënwereld. Het is dan ook uiterst moeilijk zijn ideeën te traceren en te herleiden (138). Niettemin gebeurt dit toch in deze studie van het begin tot het einde. Het kan dan ook moeilijk anders dat dit betoog veel vermoedens en hypothesen bevat en dat er weinig met zekerheid herleid kan worden.

Van de genoemde drie tradities is de theosofische veruit de belangrijkste. Zij is ook de meest gevarieerde. Het theosofie-begrip heeft in deze studie veel weg van een container-begrip; het staat voor neo-platonisme, mystieke beleving van het christendom, de hermetische filosofie en ga zo maar door. Daar kan de auteur zelf weinig aan doen, zal men zeggen, de theosofie aan het einde van de achttiende eeuw kende immers vele varianten. Maar de vraag die men zich wel kan stellen is of al die varianten nu zo'n tegenstelling vormden met bepaalde aspecten van de romantiek. Er bestaat juist een hele onderzoekstraditie die juist op deze ‘occulte bronnen’ van de romantiek gewezen heeft. De auteur kent deze traditie maar doet er weinig mee. Het lijkt erop dat hij alleen maar een tegenstelling tussen theosofie en romantiek wil zien om zo Bilderdijk definitief uit de romantische traditie te bannen. Slechts één keer spreekt hij als ik het wel heb van een ‘romantische theosofie’. Bilderdijk blijft alsmaar ‘een weerbarstige zonderling, die zich...maar geen romantisch etiket laat opplakken’.

Kernpunt van de augustiniaanse traditie is het besef van de volstrekte afhankelijkheid van God, een gedachte allesbehalve vreemd aan het calvinisme.

De mens, die naar autonomie streeft, valt ten prooi aan eerzucht en hoogmoed. Vanuit deze gedachtegang wordt, aldus de auteur, Kant afgewezen en acht Bilderdijk de idee van volkssoevereiniteit een goddeloze her-

senschim. Deze traditie lijkt me echter zo algemeen dat ze moeilijk Bilderdijks denken nader kan specificeren en karakteriseren. Wellicht is dat meer het geval bij die derde traditie, die van het op Rome gerichte classicisme van de Franse aristocratie uit de zeventiende en achttiende eeuw. Zij heeft in ieder geval meer verklarende waarde voor bepaalde aspecten van Bilderdijks politieke en historische denken. Bilderdijk was royalist en monarchist, maar geen absolutist. De ideale politieke en sociale ordening was voor hem de feodale monarchie, waarin zijns inziens het romeinse eerbegrip een centrale rol speelde. Van Eijnatten spreekt over een classicistische uitwerking van de *thèse féodale.* Bilderdijks idealisering van de middeleeuwen is niet romantisch maar eerder classicistisch georiënteerd. Zijn haat tegen de koopmansstand (zij kennen geen eer) en de bourgeoisie is geen romantische karakteristiek, maar stoelt op dit aristocratisch classicisme. De gelijkenis met onder meer Southey, wiens werk Bilderdijk kende, is op dit punt opvallend. Kunnen we ook hier niet stellen dat dit aristocratisch-feodale classicisme absoluut geen tegenstelling vormt met de latere romantische idealisering van de middeleeuwen? Zij liggen meer in elkaars verlengde..

Wat de auteur in dit kader over *De geschiedenis des vaderlands* zegt, is verfrissend en verhelderend. In zijn gedeeltelijke analyse van dit werk komen zijn nieuwe benadering en interpretatie nog het meest tot hun recht, zeker waar het gaat over dat aristocratisch classicisme met zijn koopliedenhaat en idealisering van de feodale middeleeuwen. Bilderdijks geschiedwerk heeft weinig of niets met de romantisch evocatieve geschiedschrijving van doen. Zijn geschiedconceptie is duidelijk niet modern. Geschiedenis was en bleef voor hem in de eerste plaats een exemplarisch schouwtoneel, waarop zich telkens weer eenzelfde drama afspeelde en waarbij de historische acteurs ook moreel op hun daden dienden beoordeeld te worden. Tenslotte nog een laatste kritische opmerking. Er komen in dit rijke boek nogal wat waarderingsoordelen voor, zeker aan het slot. Ik betwijfel of ze ons helpen Bilderdijk beter te begrijpen. Ook de vraag naar zijn al of niet vermeende grootheid acht ik historisch gesproken weinig zinvol. De grootste verdienste van dit boek is de heroïsche poging Bilderdijk in zijn eigen context en tijd te plaatsen. De auteur doet dit onder meer door de ‘constructie’ van die drie tradities. Aan het eind van zijn studie gaat hij deze tradities expliciet waarderen en hoe! Bilderdijks theosofie is ‘bizar’, zijn classicisme verouderd en zijn augustiniaans verzet ‘monomaan en te eenzijdig’ (688). Bilderdijk slaat geen brug naar de toekomst (Wat is hier onze maatstaf?) en gezien bovenstaande negatieve kwalificaties lijkt hij in zijn eigen tijd reeds een levend anachronisme. Ik zet hier mijn vraagtekens bij. Deze waardevolle ideeënhistorische studie krijgt aan het slot wat teveel ‘whiggische’ trekken.

P.B.M. Blaas

Nieuwste geschiedenis

R. Baetens ed., *Brepols. Drukkers en uitgevers 1796-1996* (Turnhout: Brepols, 1996, 351 blz., 1882 BF, ISBN 90 5622 009 8).

Ter gelegenheid van een respectabel jubileum verscheen bij de Turnhoutse firma Brepols een fraai verzorgd, goed gebonden en met talloze illustraties verlucht feestboek. R. Baetens, die niet alleen de eindredactie maar ook ongeveer een kwart van de tekst voor zijn rekening nam,

plaatst het boek in zijn inleiding binnen de door Cole en Schumpeter bepleite ‘Enterpreneurial history’: door de geschiedenis van individuele bedrijven te schrijven ontstaat langzamerhand een beeld van de gehele economie. Baetens schetst de energie die het kostte om het over verschillende locaties uitgestrooide archief bijeen te rapen - al ontbreekt bijvoorbeeld voor de negentiende eeuw de centrale boekhouding.

Een overzicht van de geschiedenis van de Belgische papierverwerkende industrie bestond nog niet, en Baetens zag zich dus genoodzaakt *Brepols* te openen met een deel dat ‘Het tijdskader’ genoemd is, en dat vooral op de geschiedenis van papier en papierverwerking in gaat. Een tweede onderdeel, grotendeels van de hand van de archivaris van Turnhout, H.R. Kok, belicht de economische ontwikkeling van de stad. Het is wellicht eerder interessant voor geïnteresseerden in Turnhout dan voor wie over Brepols wil lezen. Boeiend is de constatering dat deze plaats in de negentiende eeuw na de afscheiding van Nederland juist hinder ondervond van de op het oog gunstige ligging bij de grens. De Belgische overheid wilde ‘door overwegingen van militair-tactische aard het aantal grensoverschrijdende verbindingen zo klein mogelijk houden’. Dit deel van het boek eindigt met een pleidooi om Turnhout nu eindelijk eens serieus te nemen als stad.

Brepols was een familiebedrijf; pas in 1994 werd de dagelijkse leiding in handen gelegd van een buitenstaander. Baetens wijst dan ook op het belang van het ‘familisme’ voor de bestudering van het onderwerp: het doel van een familiebedrijf was te zorgen voor de familie. In dit geval begon de familiegeschiedenis met P.J. Brepols (1778-1845) die zich van drukkersknecht wist op te werken tot zelfstandig ondernemer, eigenaar van een weliswaar eerst nog wankel bedrijf, maar steeds meer een man van postuur in het kleine Turnhout. De bedrijfsgeschiedenis van deze eerste periode biedt fraaie verhalen over de nog ietwat roofridderachtige praktijken waarmee ondernemers zich in de groeiende industrie elkaar titels, merken en handelsrelaties afhandig maakten. De firma Brepols groeide gestaag, en het boek staat dan ook vol foto's van fraaie fabrieken en machtige machinehallen. Plattegronden van het bedrijf of aandacht voor het architectonisch erfgoed ontbreken: dit boek gaat over de geest en over het geld, niet over pleister en baksteen.

Wat het geld betreft: *Brepols* biedt een fraaie bedrijfsgeschiedenis, ingebed in de economische ontwikkeling van België. Dat er in zekere zin sprake is van pionierswerk blijkt uit de beperkte verwijzingen naar de geschiedenis van vergelijkbare bedrijven buiten Turnhout, of naar andere bedrijven in het algemeen. Eigenlijk alleen de dissertatie van medeauteur H.A. Muntjewerff biedt het zo gewenst vergelijkingsmateriaal.

De producten van Brepols kregen een eigen afdeling. Brepols werd groot met kerk- en gebedenboeken, waarvan hij rond 1900 de grootste Belgische producent geweest moet zijn. Die markt viel in de tweede helft van de jaren zestig weg na het Vaticaans concilie. Pas na 1930 verschenen naast de religieuze titels en almanakken ook andersoortige titels: tot in de jaren zestig waren dat vooral lexicografische werken zoals Verschuerens *Modern woordenboek.* De leus was ‘Brepols is de specialist van het woordenboek’. Daarnaast kwam ook het wetenschappelijk fonds tot stand, vooral het *Corpus Christianorum* dat Mignes *Patrologiae* wil vervangen. Tussen 1951 en nu verschenen zo'n 450 delen, een prestatie van formaat in deze tijd van vastlopende reeksen en stagnerende bronnenuitgaven. De laatste jaren is Brepols zich gaan bezig houden met het electronisch uitgeven, met de microfiche en de cd-rom. Maar Brepols deed van oudsher veel meer dan boeken uitgeven. Er verschenen sierpapier, behangselpapier, centsprenten en vooral ook speelkaarten in allerlei soorten en maten, inclusief het kaartspel ‘Magie’ voor intelligente pubers.

Voor wie bij Brepols in eerste instantie denkt aan catalogi vol wezenlijke wetenschap is het curieus om te bedenken dat een groot deel van de winst tussen

1850 en 1930, dus gedurende vrijwel de helft van het bestaan van de firma, kwam uit de fabricage en verkoop van sierpapier en speelkaarten. Die producten, en de markt voor liturgische werken, maakten Brepols tot een wereldwijd opererend concern dat essentialia leverde voor de geleerde monnik evenzeer als voor de kaartende zeeman. Over dit curieuze concern verscheen nu een fraai en gedegen boekwerk, dat als bedrijfsgeschiedenis, als jubileumboek en als salontafelwerk gelijkelijk voldoet.

F.J. Kossmann

D.Th. Kuiper, e.a., ed., *Predikant in Nederland (1800 tot heden)* (Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800, V (1997); Kampen: Kok, 1997, 299 blz., ƒ39,90, ISBN 90 242 9183 6).

De Nederlandse predikant sinds 1800 vormt het thema van dit jaarboek van het Documentatiecentrum voor het Nederlands protestantisme. Het documentatiecentrum wordt overigens nergens in de bundel genoemd. De bundel sluit aan op de tentoonstelling 'Vier eeuwen domineesland', die in 1997 in het Utrechtse Catharijneconvent gehouden werd.

In het woord vooraf (7-12) stelt H.C. Endedijk dat 'de predikant in de laatste twee eeuwen van onze vaderlandse geschiedenis een belangrijke en specifieke rol heeft gespeeld'. In de negentiende eeuw had de dominee in Nederland een positie als geestelijk herder en behoeder van de 'ziel der natie'. In de twintigste eeuw en zeker sinds de jaren vijftig is deze status snel gedevalueerd. David J. Bos concludeert in '"Een kring van achtbare mannen". De sociale positie van (hervormde) predikanten in negentiende-eeuws Nederland' (13-50) onder meer dat dominees veranderden van '"ambtenaren met den titel van profeten" [tot] entrepreneurs op een ongewisse markt'.

De meeste auteurs van de in totaal tien artikelen zijn protestantse theologen en kerkhistorici. Culturele, sociaal-wetenschappelijke of economische invalshoeken komen in hun onderzoek weinig aan bod. Het verband met de genoemde tentoonstelling bestaat hoofdzakelijk in de onderwerpkeuze. Er had meer gedaan kunnen worden om de bundel voor meer lezers toegankelijk te maken.

David J. Bos stelt dat nauwelijks onderzoek is gedaan naar de sociale positie van Nederlandse predikanten in de negentiende eeuw. Enorm veel is echter verschenen over individuele predikanten. 'Sinds het midden van de negentiende eeuw is de biografie het kerkhistorisch genre bij uitstek ... Waar portretten de standaard zijn, waagt men zich niet licht aan een landschap'. Volgens Bos definiëren kerkhistorici 'maatschappij' als iets dat buiten hun terrein ligt. Hoewel in de afgelopen twintig jaar historici en sociologen methoden van elkaar hebben overgenomen, is dit bij godsdienstsociologie en kerkgeschiedenis nog steeds niet het geval. Deze forse kritiek van Bos lijkt ook van toepassing op dit jaarboek. In L.C. van Drimmelen, 'De rechtspositie van de predikant' (51-74) gebruikt de auteur ruim twintig bladzijden om op basis van het beroepscontract uit 1817 een beschrijving te geven van de genoemde rechtspositie. De conclusie is dat deze in de afgelopen tweehonderd jaar nauwelijks is gewijzigd. Een verband met ontwikkelingen in de maatschappij wordt door de auteur niet gelegd.

Hetzelfde kan gezegd worden van de artikelen van F.G.M. Broeyer, 'De predikantsopleiding in de negentiende eeuw' (75-106), J. Vree, '"De kraaienplaag". Een halve eeuw predikantenverenigingen in de Nederlandse samenleving

(1844-1892)' (107-151), en M.J. Aalders, 'Het ambtsgewaad ter discussie in de kring der afgescheidenen' (152-182). Deze artikelen zijn erg beschrijvend, ze missen een duidelijke opbouw en een heldere tekst. De invalshoek is vrijwel geheel politiek en institutioneel.

Andere artikelen zijn beter toegankelijk. Zij gaan over oefenaars (hulppredikanten), over gereformeerde missionaire predikanten en over vrouwelijke dominees. De persoonlijke betrokkenheid van de auteur van laatstgenoemd artikel: Lieke A. Werkman, 'Op eigen wijze? De geschiedenis van de vrouw in het ambt' (254-273), blijkt als zij besluit met de verzuchting dat het maar goed is dat vrouwelijke predikanten inmiddels vanzelfsprekend zijn en niet meer zijn weg te denken, want 'in tijden van secularisatie en individualisering kan de kerk alle krachten gebruiken die zich voor haar in willen zetten'.

Een artikel dat er wat betreft onderwerp uitspringt, is van Marjoke Rietveld-Van Wingerden, 'De predikant als kinderboekenschrijver' (183-205). Predikanten blijken tot het eind van de negentiende eeuw een belangrijke rol te hebben gespeeld in de kinderliteratuur, als schrijver en als criticus. De twintigste eeuw vormt wederom een breuk: het belang van de predikant nam ook in de kinderliteratuur sterk af.

Nynke Gerritsma geeft een korte schets van de bijzondere positie van echtgenotes van predikanten in 'Vriendelijk jegens allen. Predikantsvrouwen rond 1917 en 1972' (274-288). De bronvermelding beperkt zich tot een literatuurlijst. Dit artikel is het enige zonder notenapparaat.

Het jaarboek sluit af met een lijst van afkortingen, personalia van de auteurs en een personenregister.

Mark van Deursen

P.W. Klein, met medewerking van M.A.V. Klein-Meijer en I.J. van Houten, ed., *Een beeld van een academie. Mensen en momenten uit de geschiedenis van het Koninklijk Instituut en de Koninklijke Nederlandse akademie van wetenschappen 1808-1998* (Bijdragen tot de geschiedenis van de Koninklijke Nederlandse academie van wetenschappen III; Amsterdam: Koninklijke Nederlandse academie van wetenschappen, 1998, 233 blz., *ƒ*35,-, ISBN 90 6984 209 2).

Vooropgesteld: deze bespreker vindt dat er niet genoeg historische boeken kunnen worden uitgegeven. Ook heeft hij geen bezwaren tegen gedenkboeken en gelegenheidsgeschriften. Wel vraagt hij zich af wat toch de ratio geweest kan zijn achter een boek dat honderdnegentig jaar geschiedenis van de KNAW behandelt. Het is niet een echt jubileum, de Akademie wordt niet opgeheven en er heeft, voor zover wij weten, ook geen paleisrevolutie plaatsgevonden.

Waarschijnlijk heeft de publicatie van dit boek over de Akademie te maken met een 'verantwoording' van haar bestaan tegenover een groter publiek. Immers, het aantal wetenschappelijke instituten en organisaties dat onder de Akademie ressorteert is de laatste jaren zo groot geworden dat gerust gesproken kan worden van wetenschappelijke grootgrutterij op rijkskosten. Dat het een publieksboek moest worden, heeft ook consequenties gehad voor de vorm. Het boek bestaat uit stukjes tekst bij ieder jaar dat de Akademie heeft bestaan, vanaf de oprichting van haar voorganger het Koninklijk Instituut in 1808. Het geheel is gelardeerd met aantrekkelijke en gevarieerde illustraties, zodat in zekere zin gesproken kan worden van een koffietafelboek. Het boek is niet om achter elkaar uit te lezen, zoals de inleiding ook aangeeft, maar meer om af en toe eens ter hand te nemen.

Deze werkwijze heeft voor- en nadelen. Om met de voordelen te beginnen: het boek blijft zeer leesbaar omdat de korte stukjes van soms minder dan een bladzijde

zich niet lenen voor ingewikkelde exercities over wetenschappelijke ontdekkingen (al wordt dat lastiger vol te houden naar het einde toe). Een ander voordeel is dat door deze wijze van werken niet louter hoogtepunten zijn opgevoerd. Dat is sympathiek, omdat het ruimte laat voor de mislukkingen, de dwaalwegen en eigenaardigheden van de Akademie en haar meer of minder illustere leden.

Het nadeel van deze aanpak is dat het hier en daar nogal geforceerd aandoet. De lezer heeft soms het idee dat het lemma gevuld móest worden, zoals bijvoorbeeld de beschrijving bij het jaar 1893, waarin wordt gemeld dat het zo lang heeft geduurd voor de Akademie telefoon had.

Omdat het een enorme klus geweest zou zijn voor één auteur om alle 190 stukjes te schrijven is gekozen voor een team van auteurs, waarbij echter de redacteur de bulk voor zijn rekening heeft genomen. Of dat laatste de oorzaak is van het feit dat een zekere meligheid heeft toegeslagen of dat er een andere oorzaak is, dat is niet duidelijk. Maar het aantal badinerende of ronduit flauwe slotzinnen is groot. Naar aanleiding van de treinramp in de Forth of Tay in 1878 heet het: 'Weinigen die zich de dood van 73 mensen herinnerden. Of waren het er 75 geweest'? De reden is dat de bronnen beide getallen noemen.

Het grootste bezwaar is echter dat de caleidoscopische aanpak nauwelijks gelegenheid geeft om een en ander in een perspectief te plaatsen. Zo lijkt het er in dit boek sterk op alsof de leden van de Akademie in de eerste helft van de negentiende eeuw een verzameling gekken en querulanten vormen die van wetenschap weinig kaas hadden gegeten en van de wereld daarbuiten nog minder. Nu kan daar iets van waar zijn en kan het zo zijn dat veel Nederlandse geleerden uiteindelijk 'met hun rug naar de toekomst' (1884) stonden, maar in een historisch werk mag toch ook enige verklaring worden verwacht? Wel wordt aangegeven (1853!): 'nog leek de achttiende eeuw in Nederland niet ten einde'. Over het hoe en waarom geen woord. Bij de bespreking van de verdiensten van de neerlandicus Matthias de Vries (1892, zijn sterfjaar) wordt diens uitgangspunt bij de bestudering van taal geciteerd: 'De taal van vroegere eeuwen, ook de schoonste, schijnt ons alligt lamlendig, houterig of onhebbelijk, wanneer wij niet elk woord, elke uitdrukking, elken vorm, elke wending *volkomen zóó opvatten als zij in die dagen begrepen werd*' (cursivering van mij-LD). Het lijkt mij dat het aan de geest van De Vries, met name in het eerste deel van het boek, hier en daar ontbreekt.

Het zou flauw zijn alleen maar af te geven op dit fraaie boek. Dit werk geeft tal van aardigheden over de wetenschap en haar beoefenaren, over de organisatie van de wetenschap en het zet ook aan tot nadenken. Bijvoorbeeld werpt het vragen op over de rol van de geleerdenbiografie in de wetenschapsgeschiedenis, over institutionalisering. Is er aan het eind van de twintigste eeuw inderdaad sprake van meer invloed van institutionalisering op de beoefening van wetenschap of dúrven wij niet meer te schrijven over individuele wetenschapsbeoefenaren omdat ze nog in leven zijn? Of past het gewoon niet in ons paradigma? Het boek laat ook zien dat we in Nederland veel meer zouden moeten doen aan prosopografie van de geleerde stand of misschien ook wel aan onderzoek naar families van wetenschapsbeoefenaren. Voorbeelden genoeg: Vrolik, De Vries, Van der Waals. Kortom, *Een beeld van een Academie* is een boek met bezwaren, een tikje overbodig, maar tegelijk ook een erg aardig boek.

Leen Dorsman

T. Streng, *Geschapen om te scheppen? Opvattingen over vrouwen en schrijverschap in Nederland 1815-1860* (Amsterdam: Amsterdam university press, 1997, viii + 140 blz., ISBN 90 5356 265 6).

Het voorwoord van de schrijfster Nelleke Noordervliet begint al prikkelend. Zij zegt liever de uitgesproken tegenstellingen tussen mannen en vrouwen van de negentiende eeuw te zien, dan de politieke correctheid van tegenwoordig. Ook in de jaren negentig van deze eeuw worden vrouwelijke schrijvers, volgens haar, nog steeds ondergewaardeerd. Mannelijke schrijvers weten zich daarnaast ook beter te organiseren. Vrouwelijke literaire gezelschappen krijgen al snel het

stempel van ‘lesbische pressiegroepen’ opgedrukt. Noordervliet roept hen op zich moediger op te stellen: ‘Heb geduld. Heb vertrouwen. Schep moed. Schep’ (viii).

Dit boek behandelt in een goed doorwrochte analyse het beeld dat critici in de negentiende eeuw in algemeen-literaire tijdschriften verwoorden over de schrijvende en geleerde vrouw. Twee tijdvakken stonden daarbij centraal: de periodes van 1815 tot 1840 en van 1848 tot 1860. Dit waren tijden waarin men een reactie zag op de twee grote revoluties van 1789 en 1848. Werden tijdens deze omwentelingen de rechten van de vrouw meer benadrukt, in deze twee periodes werd de vrouw weer teruggedrongen in huiselijke sferen.

De eerste periode, van 1815 tot 1840, kenmerkte zich door een strikte scheiding tussen het domein van de man en dat van de vrouw. Rousseaus geslachtskaraktertheorie was in deze periode zeer populair, ook bij de literaire critici. Deze theorie trok een scherpe lijn tussen mannelijke en vrouwelijke eigenschappen. Een schrijvende vrouw kon zich beter bezighouden met het beschrijven van huiselijke tafereeltjes en het gevoelsleven van haar personages. Zij miste echter de eigenschappen om een historische roman, het meest gewaardeerde genre, te schrijven. Mannelijke eigenschappen als abstractievermogen, systematiek en rationaliteit ontbraken haar eenvoudig. Zo ontstond er een dubbele kritische norm voor vrouwelijke schrijfsters. Een roman door een vrouw geschreven werd met aparte, lagere criteria beoordeeld. Een vrouw echter die een roman publiceerde als door een man geschreven, werd onvrouwelijkheid verweten.

In de tweede periode, van 1848 tot 1860, waren de critici minder eenduidig in hun oordeel. Toch was er juist in deze periode een scherpere tegenstelling waar te nemen tussen de voor- en tegenstanders van scholing voor vrouwen. Deze verschillen zouden de voedingsbodem worden voor de latere vrouwenbeweging. Onder invloed van het protestantse Reveil gingen in deze periode ook steeds meer vrouwen schrijven. In dit tijdvak ontstond er echter een grote appreciatie voor de androgyne kunstenaar. Mannelijke schrijvers werden nu ook gewaardeerd om hun vrouwelijke eigenschappen. Zo werd de vrouwelijke schrijfster uit haar privé-domein van de roman-intime gedrukt. De auteur ziet hierin duidelijk een verschuiving van sekse - het biologische verschil tussen mannen en vrouwen - naar gender. Met dit laatste begrip doelt ze op ‘de sociale constructie van mannelijkheid en vrouwelijkheid, opgelegd op basis van verschil in geslachtsorganen, maar niet daardoor veroorzaakt’ (66).

Het boek sluit af met een korte, overzichtelijke analyse van een aantal verklaringen voor de scherpe reactie van critici op het verschijnsel van de schrijvende en geleerde vrouw. In een vergelijking met Frankrijk, Duitsland en Engeland komt hetzelfde beeld naar voren. Grote verschillen in de kritiek zijn er niet. Ook bij een vergelijking met de kritiek in de periode 1898-1933 valt vooral de overeenkomst van de dubbele kritische norm op. De doorbraakgedachte, als zou in deze periode de exponentiële groei van het aantal schrijvende vrouwen een goede verklaring zijn voor die doorbraak, wordt bekeken, maar te licht bevonden. De auteur reageert ook kort op de kritiek van latere feministische schrijfsters, die vonden dat de vrouwen in de negentiende eeuw te slaafs waren geweest - het ontbrak hen aan feminisme *avant la lettre.* Volgens de auteur maakte het echter niet uit wát ze schreven; het feit dát ze al schreven, was het belangrijkste. Toos Streng zoekt zelf aansluiting bij de stelling van Michel Foucault in *De orde van het spreken* (1996). Men wil, volgens hem, altijd de macht van het spreken controleren, selecteren, organiseren en redistribueren met een bepaald doel, namelijk om de machten en gevaren ervan te bezweren. In het hier besproken boek heeft dat vooral betrekking op de angst dat

de maatschappij in chaos zou vervallen door de revoluties van 1789 en 1848. Hiertoe moest, volgens de auteur, ook de vrouw haar plaats weten.

Storend in dit boek is echter de manier waarop deze duidelijke analyse gebracht wordt. Door de talrijke herhalingen, het gebruik van korte fragmenten - waarvoor de auteur zich overigens verontschuldigt - en het opnemen van lange gedichten is het boek niet erg leesbaar geworden. Pas na enkele malen doorlezen van het boek komt de uitstekende, maar in een menigte feitjes verstopte analyse uit de verf.

Marc van Kuik

P. Baggen, *Vorming door wetenschap. Universitair onderwijs in Nederland 1815-1960* (Dissertatie Nijmegen 1998; Delft: Eburon, 1998, 205 blz., ISBN 90 5166 650 0).

Voor zijn dissertatie is P. Baggen op zoek gegaan naar de kenmerken van het universitaire onderwijs na het intermezzo van de inlijving bij het Franse keizerrijk. De centrale stelling van dit helder en met veel gevoel voor systematisering geschreven boek is in enkele zinnen te vatten. Nadat het Organiek Besluit van 1815 'zelfstandig leren *denken*' tot doelstelling van het hoger onderwijs en wachtwoord van het overheidsbeleid had gemaakt, verschoof het academische vormingsideaal bij de wet op het 'hooger onderwijs' van 1876 naar 'zelfstandig leren *praktizeren*', en bij de wet op het 'wetenschappelijk onderwijs' van 1960 naar 'zelfstandig leren *onderzoeken* . Die mooie drieslag suggereert weliswaar een rechtlijniger en doelbewuster hoger-onderwijsbeleid dan feitelijk werd gevoerd - men leze daartoe voor de laatste periode de Rotterdamse dissertatie van J.W. Foppen, *Gistend beleid* (Den Haag, 1989), hier nauwelijks gebruikt. Maar ze geeft wel goed aan dat de wetgever op cruciale ogenblikken heldere doelstellingen formuleerde, na overleg met adviescommissies die beslist niet achter de feiten aanliepen.

Vooral vormt ze een expliciete kritiek op de cultuurpessimisten die de universiteit tot in een recent verleden een ivoren-torenmentaliteit hebben aangewreven. Overtuigend laat Baggen zien dat daarvan bij het beleid in elk geval geen sprake was. Integendeel, ook voordat de universiteit een massabedrijf werd, reflecteerde de hoger-onderwijspolitiek met een verrassende snelheid de ontwikkelingen in de samenleving. Het ideaal van 'zelfstandig leren denken' situeert hij (in een naar mijn smaak wat al te uitvoerige aanloop) al in de vroegmoderne tijd maar pas in de achttiende eeuw komt het aloude humanistische vormingsideaal door de dynamisering van de wetenschappen expliciet in dat teken te staan. De intussen reeds opkomende 'realistische' (dat wil zeggen werkelijkheids- en praktijkgerichte) vormen van opleiding maken dan een vorm van institutionalisering door die door de wet van 1876 wordt gelegitimeerd met een nieuw vormingsideaal, het 'zelfstandig praktizeren' als wetenschappelijk gevormd beroepsbeoefenaar. Praktijkgerichtheid wordt dan erkend als integraal bestanddeel van een wetenschappelijke opleiding. Mede door de groei van het natuurwetenschappelijk onderzoek, door de nieuwe wet gestimuleerd, komt het onderzoek zelf dan steeds meer centraal te staan. In 1960 wordt de geschiktheid daartoe als een kenmerk van de perfecte academicus gedefinieerd en wordt de universiteit daar welbewust naar ingericht. De drie door Baggen geformuleerde idealen zijn niet zonder meer cumulatief, al overlappen ze elkaar in de tijd natuurlijk wel. Globaal wisselen ze elkaar echter af, en het valt te verwachten dat dit proces zich in de toekomst voortzet.

De invalshoek van dit bewust wat ontmythologiserend geschreven boek is niet sociaal- of cultuur- maar pedagogisch-historisch. Het is gericht op analyse van

beleidsdoelen in wisselwerking met brede maatschappelijke ontwikkelingen en met de vormen van institutionalise-

ring van onderwijs. Het bronnenmateriaal bestaat voornamelijk uit tijdsgeschriften en wetsteksten, maar eigenlijk wordt de benadering gestuurd door secundaire literatuur. Dat is geen bezwaar in zoverre als Baggen de Nederlandse en internationale universiteitshistorische literatuur goed blijkt te kennen en zijn wat strakke synthese regelmatig aan de institutionele praktijk toetst. Desondanks zijn er wel wat bedenkingen tegen de gevolgde benadering aan te voeren. De stijl, toch al wat schools, lijdt onder zijn grote stelligheid. Een container-begrip met een veelheid van historisch bepaalde begripsinhouden, zoals ‘humanisme’, wordt nauwelijks geproblematiseerd maar vooral als synoniem voor ‘traditionele vorming’ gebruikt. Nieuwe instituties worden wel wat snel als belichamingen van nieuwe idealen beschouwd. Citaten nemen nogal eens de plaats in van debat. Behalve in termen van globale maatschappelijke ontwikkelingen wordt in het boek weinig gediscussieerd met de bestaande historiografie. Zoals vaak in sociaal-wetenschappelijke literatuur over historische thema's worden rijp en groen door elkaar opgevoerd als bewijsplaats. Mede daarom klinkt de beschreven ontwikkeling soms wat te logisch om voor een historicus aannemelijk te zijn. Zo bijvoorbeeld in de talrijke passages over de als zeer conservatief geduide rol van het Latijn als academische gebruikstaak Het behoud daarvan heet zelfs de belangrijkste verklaring voor de kloof tussen ‘humanistische’ en ‘realistische’ (Nederlandstalige) opleidingen. Geschiedschrijving komt echter tot stand in een interactie tussen conceptualisering, verbeelding, en empirisch onderzoek. Dat laatste leert dat het Latijn niet alleen een klassieke of een statustaal was, maar ook en vooral de communicatietaal van de geleerde wereld, en als zodanig lange tijd beslist niet dood. Bovendien werd de tegenstelling fors getemperd door de rol van het Frans als *lingua franca* van de republiek der letteren en later als dominante taal van de internationale cultuur. Door zijn aandacht geheel op de beleidsvorming rond de universiteiten te richten, verliest de auteur wel eens uit het oog dat de academische institutie gedragen werd door een academische gemeenschap die niet in het universitair bestel opging maar ook daarbuiten nog leven had. Wie behoefte heeft aan enkele grote lijnen, vindt hier echter een suggestieve gids.

Willem Frijhoff

E.W.A. Henssen, ed., *Het corps als koninkrijk. 150 Jaar Delftsch studenten corps* (Hilversum: Verloren, 1998, 336 blz., *ƒ*59,-, ISBN 90 6550 580 6).

Het gedenkboek dat de senaatscommissie van het DSC bij het honderdvijftigjarig bestaan wilde uitgeven, moest een werk met meerwaarde zijn. Het moest, zoals eerdere gedenkboeken, aantrekkelijk zijn voor leden en oudleden, maar daarnaast een wetenschappelijke geschiedschrijving van het corps bieden. Om aan die eis te voldoen werd een ‘hooglerarencommissie’ bestaande uit Baudet, Frijhoff en Otterspeer geformeerd, die samen met de senaatscommissie een opzet bedacht. Vervolgens werd zowel een aantal auteurs uit eigen gelederen als enkele historici en andere professionele schrijvers verzocht bijdragen te leveren.

Het fraai vormgegeven resultaat heeft zoals te verwachten een hybride natuur. Historische artikelen worden afgewisseld door journalistieke bijdragen en beschouwingen van leden en oudleden. De historische hoofdstukken omvatten een ‘geschiedenis in vogelvlucht’ (Henssen), een artikel over de beeldvorming over het

corps (Vis), twee bijdragen over herkomst, studieverloop en carrière van de Delftse corpsstudenten in respectievelijk de negentiende en de naoorlogse twintigste eeuw (Caljé), en een hoofdstuk over de lustra (Hendriksen). Meer journalistiek is een artikel geschreven door het schrijverscollectief KSTvHP, dat op basis van persmateriaal en interviews de relatie tussen corps en burgersamenleving in de afgelopen decennia

behandelt. Dat geldt ook voor een reeks korte bijdragen met ‘Delftse herinneringen’, opgetekend door Heen Montijn. Een viertal hoofdstukken van de hand van (oud)leden behandelt thema's als het leven van de corpsstudent, de mores en tradities en de betekenis van het corps voor oudleden.

Van de historische artikelen hebben die van Henssen, Vis en Hendriksen een beschrijvend karakter. Bij het eerstgenoemde, dat een overzicht wil geven, is dat begrijpelijk. Bij de twee andere was meer analyse mogelijk geweest, zeker in het geval van Vis, die een wat fragmentarische beschrijving geeft van de wijze waarop het corps zich aan de buitenwereld presenteerde, maar aan de beeldvorming óver het corps nauwelijks toekomt. Maar de beide artikelen van Caljé zijn uitstekend en leveren verrassende conclusies op. Zijn eerste bijdrage, gebaseerd op analyses van drie cohorten Delftse studenten uit de negentiende eeuw (1847, 1871 en 1898) corrigeert een onder universiteits- en wetenschapshistorici wijdverbreide misvatting, namelijk dat de studenten van de Koninklijke Akademie (1842-1864), de voorloper van de polytechnische school, gemiddeld uit een lagere sociale klasse voortkwamen dan de studenten aan de universiteiten. Menige door eerdere historici op grond van een vermeend standsverschil gemaakte gevolgtrekking zal moeten worden bijgesteld. Verder laat Caljé zien dat de Delftse studenten in de negentiende eeuw voorbestemd waren ambtenaar te worden. Het bedrijfsleven kwam pas eind van de eeuw in beeld. In zijn tweede bijdrage toont hij aan dat de tendens richting bedrijfsleven zich in onze eeuw heeft voortgezet. In tijd hiermee gelijkopgaand werd het corps steeds meer een elitair instituut. Tot eind negentiende eeuw trok het nagenoeg alle studenten, daarna meer exclusief studenten uit de hogere milieus. Caljé vermoedt dat deze tendens nog steeds bestaat: het corps lijkt, dwars tegen de democratisering in, meer en meer een vereniging van studenten uit corporale en academische milieus te worden.

Van de overige artikelen geven vooral de interviews die Montijn afnam een aardig beeld hoe corpsleden hun studententijd beleefd hebben en wat de betekenis van het corps voor hun loopbaan is geweest. De bijdragen van leden en oudleden doen dat ook, maar de toon is hier anders omdat de auteurs in eerste instantie de eigen gemeente als publiek voor ogen hebben. Insiders zullen er wel veel plezier aan beleven, de buitenstaander voelt regelmatig dát hij dat is. Frijhoff merkt in zijn voorwoord op dat de senaatscommissie moed heeft getoond door buitenstaanders in de geschiedschrijving te betrekken. Men loopt dan immers het risico dat er ‘onverwachte, zoniet ongewenste smurrie’ boven komt drijven. Het journalistencollectief dat de relatie tussen het corps en de bevolking schetst, laat het sociale gezicht van het corps zien, maar trekt ook af en toe de beerput open. Hier, en ook in sommige andere bijdragen, kan de corpshater ruimschoots de bevestiging van zijn ‘vooroordelen’ over de vereniging vinden. Hoezeer men ook zijn best doet het imago te verbeteren, voor een subcultuur van corporale *diehards* blijven dronkemanslol, ‘fysieke’ omgangsvormen en gebral tegen ‘gleuven’ blijkbaar een wezenlijk onderdeel van de corporale identiteit.

Maar Frijhoff heeft gelijk, de grotere openheid is positief en het is te hopen dat de andere corpora het Delftse voorbeeld van wetenschappelijke geschiedschrijving zullen volgen. Ze kunnen zich laten aansporen door de gedachte dat het nog beter kan.

Bert Theunissen

M. A. Beukenholdt-ter Mors, *Barrières voor meisjesonderwijs. Besluitvorming ten aanzien van voortgezet onderwijs aan meisjes in Den Haag en Rotterdam van 1850 tot 1920* (Dissertatie Rotterdam 1998; Delft: Eburon, 1998, 227 blz., ISBN 90 5166 635 7).

Hoewel de *Werdegang* van meisjes door het Nederlandse voortgezet onderwijs de afgelopen

decennia aardig in kaart is gebracht (zie bijvoorbeeld Van Essens *Opvoeden met een dubbel doel* (1990) en *Haar verstand dienstbaar aan het hart* van M. Pouwelse (1993)), voegt het proefschrift van Beukenholdt-Ter Mors daar toch nog het nodige aan toe. Om te beginnen behandelt zij ook schooltypes die tot nu toe wat stiefmoederlijk bedeeld zijn, namelijk het lager beroepsonderwijs voor meisjes en de scholen voor uitgebreid lager onderwijs (ULO). Vooral het hoofdstuk over het ULO - nog steeds een blinde vlek in de Nederlandse onderwijsgeschiedenis, en bepaald niet alleen waar het de meisjesleerlingen betreft - levert interessante nieuwe gegevens op. Zo blijkt er bijvoorbeeld uit dat de bezwaren tegen coëducatie in de puberleeftijd standsgebonden waren. Haagse jongens en meisjes uit de kleine middenstand konden rustig samen naar de ULO, terwijl dat voor hun leeftijdsgenoten uit hogere milieus ongepast heette.

In de tweede plaats nuanceert het boek het bestaande, vooral op landelijke ontwikkelingen gebaseerde beeld omdat het zich uitsluitend richt op de gang van zaken in twee grote Zuid-Hollandse steden en die met elkaar vergelijkt. De gemeentelijke autonomie blijkt tot tamelijk grote regionale verschillen te hebben geleid. Rotterdamse meisjes waren in het algemeen veel beter uit dan hun Haagse seksegenoten. Speciale meisjesscholen kwamen er eerder tot stand en ook de besluitvorming verliep sneller en soepeler. Bovendien kregen zij er eerder toegang tot de jongensscholen voor voortgezet onderwijs. In landelijk perspectief daarentegen kan ook aan Rotterdam bepaald geen voortrekkersfunctie worden toegedicht. Terwijl bijvoorbeeld provinciestadjes, het Noord-Nederlandse Hoogezand voorop, meisjes al vanaf 1871 toelieten op de jongens-HBS, moesten hun Rotterdamse zusters daar tot 1892 op wachten.

Tenslotte hanteert de bestuurskundige Beukenholdt-Ter Mors een perspectief waarmee het fenomeen meisjesonderwijs nog niet eerder is bekeken, namelijk dat van de gemeentelijke politieke besluitvorming. Haar centrale vraag is, welke ‘maatschappelijke determinanten’ - demografische verschuivingen, ontwikkelingen in wetenschap en techniek, levens- en wereldbeschouwelijke visies, financieel-economische en sociale factoren, het politieke systeem - de totstandkoming van gemeentelijk beleid hebben beïnvloed. De antwoorden ontleent ze grotendeels aan een analyse van de Verslagen van B&W en de Handelingen van de beide gemeenteraden. Daaruit komt ze tot de - niet verrassende - conclusie dat de besluitvorming in positieve zin is beïnvloed door de modernisering, waardoor de behoefte aan betere scholing toenam. Negatieve effecten schrijft ze vooral toe aan wereldbeschouwelijke visies. Zowel conservatieven als liberalen hadden bezwaren tegen de oprichting van gemeentelijke scholen voor meisjes, de eersten vanwege hun traditionele opvattingen over ‘geleerde’ vrouwen, de laatsten omdat ze een terughoudende overheidspolitiek voorstonden. Verrassender is, dat demografische ontwikkelingen volgens de auteur nauwelijks een rol hebben gespeeld. Terwijl de bevolking van beide steden tussen 1850 en 1920 zo ongeveer vervijfvoudigde, bleef het aanbod van meisjesonderwijs daar ver bij achter.

Is het boek historiografisch gezien dus waardevol, op de inhoud kan veel worden afgedongen. Het antwoord op de vraagstelling bijvoorbeeld valt er moeilijk uit te destilleren. Dat komt doordat de auteur - naar goed sociaal-wetenschappelijk gebruik - haar onderzoeksmateriaal analyseert aan de hand van een model. Helaas heeft zij gekozen voor een politicologisch model dat niet aansluit bij de vraagstelling. Terwijl die gericht is op het vinden van maatschappelijke determinanten, is het model erop gemaakt om fasen in het beleidsproces en barrières voor de voortgang ervan te analyseren. Als gevolg van die verkeerde keuze gaan vraagstelling en model in het boek elk een eigen leven leiden. De beleidsdiscussies worden geanalyseerd

aan de hand van het model, de determinanten verdwijnen intussen achter de coulissen en komen pas in het concluderende hoofdstuk opnieuw aan de orde. Maar dan is de lezer het spoor inmiddels allang bijster.

Een tweede bezwaar betreft de onproblematische manier waarop de auteur zich tot het verleden verhoudt. Zo wordt de negentiende eeuw gekenschetst ‘als de eeuw van de kleinburgerlijkheid, die zich kenmerkt door weinig vooruitstrevende opvattingen. De kerk en de kerkelijke autoriteiten houden deze mentaliteit in stand’ (199). De schoolstrijd, tussen 1850 en 1920 toch het belangrijkste conflictpunt in onderwijsland, komt niet aan de orde. En de vraag waarom meisjes in Rotterdam beter uit waren dan in Den Haag, levert uiteindelijk alleen maar een stereotype antwoord op: Rotterdam was een doortastende werkstad, Den Haag een behoudende ambtenarengemeente.

Jammer is het tenslotte, dat de auteur heeft nagelaten haar onderwerp door een genderlens te bekijken. Het boek staat weliswaar bol van de misogyne uitlatingen door Haagse en Rotterdamse autoriteiten, maar die zijn na enkele decennia vrouwengeschiedenis bepaald geen nieuws meer. Beukenholdt-Ter Mors had verder moeten gaan dan dat, zich bijvoorbeeld bij alle determinanten moeten afvragen in hoeverre betekenissen van gender erin meespeelden. Het ontbreken van een expliciet genderperspectief reduceert de inhoud van het boek al met al tot ‘meer van hetzelfde’.

Mineke van Essen

J. de Maeyer, L. van Molle, K. Maes, ed., *Joris Helleputte. Architekt en politicus 1852-1925*, I, *Biografie,* II, *Oeuvrecatalogus* (Reeks KADOC-Artes I; Leuven: Universitaire pers, KADOC, 1998, 296 en 288 blz., ISBN 90 6186 863 7).

De loopbaan van de Vlaming Joris Helleputte (1852-1925) was vol afwisseling. Hij was architect, katholiek politicus, Leuvens professor in de bouwkunst en (mede)oprichter en leider van tal van corporaties in België. Over hem is een in twee delen uitgegeven boek verschenen. Het eerste deel is een vlot geschreven en rijk geïllustreerde biografie, het tweede een catalogus van de door hem ontworpen gebouwen. In de catalogus zijn de gebouwen alfabetisch per plaats beschreven en op royale wijze afgebeeld. Hoewel op deze beschrijvingen weinig valt af te dingen, is het eerste biografische deel het belangrijkste. Hierin staan per hoofdstuk de (beroeps)activiteiten van Helleputte centraal, waarbij zoveel mogelijk de chronologie is aangehouden. Hoewel het deel door meerdere auteurs (zowel historici als kunsthistorici) is geschreven, merk je dat als lezer nauwelijks en dat is de verdienste van de redacteuren.

Het boek is de eerste biografie waarin Helleputtes loopbaan in de bouwkunst, zijn maatschappelijke betrokkenheid en zijn politieke carrière integraal worden belicht. Op het eerste gezicht - vanuit de optiek van de late twintigste eeuw - hebben zijn bezigheden weinig met elkaar gemeen. De grote waarde van het onderzoek is dat een duidelijk verband wordt aangetoond: elk initiatief had tot doel de greep van de kerk op de samenleving te versterken.

Helleputte koos in 1868 voor een opleiding tot ingenieur aan de rijksuniversiteit in Gent, zijn geboortestad. De rijksuniversiteiten in Gent en Luik hadden een monopoliepositie wat de opleiding van overheidsingenieurs betreft. In katholieke kringen bestond echter behoefte aan eigen bouwkundigen die in de behoeften van de moderne samenleving zouden voorzien met behoud van christelijke waarden. Helleputte, die zich tijdens zijn studie als een geëngageerd katholiek ontpopte, werd

in 1873 direct na zijn afstuderen docent (later hoogleraar) aan de ingenieursopleiding van de katholieke universiteit in Leuven.

Helleputte was uiteindelijk niet als civiel-ingenieur maar als architect actief; ook in zijn Leuvense lessen lag de nadruk op de bouwkunst. Hij opteerde in zijn ontwerpen voor de goti-

sche vormentaal. Voor hem was deze stijl de uitdrukking van de katholieke identiteit in een periode dat de liberalen en socialisten de invloed van de kerk op de samenleving trachtten terug te dringen. Hij vond gotiserende vormen daarom ook voor moderne gebouwen als stations en scholen geschikt. Helleputtes achtergrond als ingenieur kwam hierbij van pas. Hij combineerde de middeleeuwse vormenschat met machinaal geproduceerde materialen als ijzer alsmede technische innovaties. Het gedeelte over Helleputtes architectonische oeuvre - dat voornamelijk tussen 1874 en 1896 tot stand kwam - loopt als een trein; het is bondig en zonder jargon, zodat het voor niet-kunsthistorici goed te volgen is.

Een meerwaarde van de biografie is dat Helleputtes architectonische activiteiten op overtuigende wijze in verband met zijn ultramontaanse opvattingen worden gebracht. Studies over de neogotiek, niet alleen in België maar ook in Nederland en elders in Europa, kunnen wat dit betreft van het onderzoek profiteren. Doordat Helleputtes neogotiek zo ideologisch en maatschappelijk bepaald was, was het voor hem geen grote stap om in de politiek te gaan. Hij streefde naar een standenmaatschappij waarin een belangrijke rol voor op christelijke leest geschoeide corporaties of gilden was weggelegd. Hij probeerde dit ideaal in zijn architectenpraktijk te verwezenlijken: in plaats van grote aannemers deed hij voor bepaalde gebouwen een beroep op kleine ambachtelijke ateliers (bijvoorbeeld het Justus Lipsiuscollege in Leuven uit 1878). Helleputte was nauw betrokken bij de oprichting van gilden, zoals het Leuvense Gilde van ambachten en neringen (1885) waarin afzonderlijke beroepsgilden van de stedelijke middenklasse werden verenigd. Helleputte maakte zich ook sterk voor de oprichting van gilden voor boeren en de overkoepelende Boerenbond. De corporaties functioneerden vooral in sociaal opzicht door bijvoorbeeld in een weduwen- en wezenfonds te voorzien. Soms deden ze aan scholing of organiseerden ze sociale activiteiten. Voor het Leuvense Gilde van ambachten en neringen bouwde Helleputte een Gildehuis, uiteraard in gotische vormen, met een feestzaal als middelpunt.

Helleputtes biografen zijn geen hagiografen. Ze tonen aan dat de (mede) door Helleputte opgerichte corporaties niet goed of slechts kort functioneerden. Het Leuvense Gilde van ambachten en neringen was geen succes, onder andere door politieke meningsverschillen tussen patroons en werklieden. De gilden konden de concurrentie met de onder invloed van de socialistische beweging opgerichte vakverenigingen niet aan. Op het platteland boekten Helleputte en zijn geestverwanten met hun Boerenbond nog het meeste succes. Ook wist hij op effectieve wijze de katholieke met de Vlaamse belangen te vervlechten. Hij was daarmee een van de weinige vooraanstaande politici rond de eeuwwisseling die zijn nek uitstak voor de Vlaamse zaak. De auteurs geven - zoals goede biografen betaamt - zowel het belang als de tekortkomingen van Helleputte aan; alleen het ‘besluit’ neigt naar overwaardering.

Vanaf 1889 was Helleputte parlementslid en vanaf 1907 minister. Ook in deze posities probeerde hij zijn oude idealen te verwezenlijken. Hij moest zich ambtshalve ook met andere zaken bezighouden. Daarop wordt uitgebreid ingegaan, wat de lijn in het boek niet ten goede komt. Neem bijvoorbeeld de Kongokwestie, de rekening die België kreeg gepresenteerd voor de dubieuze praktijken van Leopold II in Afrika. De in het boek behandelde opvattingen van Helleputte vormen weliswaar een nuttig bouwsteentje voor historici die dit belangrijke onderwerp willen onderzoeken, maar in het kader van Helleputtes levenswerk, het verwezenlijken van het ultramontaanse corporatieve model, is die kwestie niet van belang. Ook activiteiten na 1889 die dichterbij zijn doelstellingen stonden, zijn in de laatste hoofdstukken meer beschrijvend - vaak met een overdaad aan namen en feiten - dan interpreterend

behandeld. Het is jammer dat hoe meer Helleputte op de maatschappelijke ladder steeg des te minder interessant

(en wijdlopiger) zijn biografie wordt. Dat komt natuurlijk ook door het feit dat de hoofdrolspeler in de twintigste eeuw niet zoveel meer te zeggen had.

Coert Peter Krabbe

M. van Baarsel, *Scholen voor de werkende stand. De geschiedenis van de Vereniging voor beroepsonderwijs Amsterdam, voorheen Vereniging Maatschappij voor de werkende stand afdeling ambachtscholen (technische scholen)* (Amsterdam: Stichting fonds Maatschappij voor de werkende stand, 1996, 68 blz., ISBN 909009 167X).

In 1997 trad voor de verplegende beroepen een door de overheid ontworpen nieuw samenhangend stelsel in werking. Vanaf 1998 zal voor de vierde klassen van het voortgezet onderwijs het vak culturele en kunstzinnige vorming op het programma staan. In het licht van deze zich in hoog tempo wijzigende onderwijsvormen in voortgezet en beroepsonderwijs is het niet onaardig een van de achterliggende geschiedenissen, die van de scholen voor de werkende stand, uitgewerkt te zien.

De auteur, Mieke van Baarsel, heeft de keuze gemaakt met name aandacht te schenken aan de periode na 1945. Ze noemt daarvoor twee redenen. De geschiedenis van voor de oorlog is in allerlei andere publicaties al ruimschoots aan bod gekomen, en bovendien was het de bedoeling vooral de teloorgang van het lager technisch onderwijs te beschrijven. De titel is wat dat betreft enigszins misleidend. Zelf schrijft Van Baarsel in haar woord vooraf al dat met deze vooropgezette bedoeling nauwelijks een nuchter waarheidsgetrouw verhaal geschreven kan worden. ‘Ik heb het geprobeerd.’ En ze is er niet in geslaagd. Uit het hele boek, dat in eigen beheer door de Stichting fonds Maatschappij voor de werkende stand is uitgegeven, klinkt de toon van bozigheid over zoveel achterstelling, waarbij vooral de overheid, wellicht terecht, het moet ontgelden.

In ‘De eerste eeuw ambachtsonderwijs in Amsterdam’ wordt beschreven hoe omstreeks 1860 zes Amsterdamse werkbazen het initiatief namen een vereniging op te richten ter ondersteuning van werknemers bij arbeidsconflicten en ongelukken, de Maatschappij tot verbetering van de werkende stand. Deze maatschappij stichtte enige jaren later een ambachtschool. De koning en zijn ministers toonden zeker belangstelling, maar de overheid gaf geen cent. Gaandeweg sprong de overheid steeds meer bij, maar het ambachtsonderwijs bleef lange tijd in particuliere handen. In ‘Onderwijsvernieuwing in de jaren vijftig en zestig’ volgen nota's, commissies en experimenten elkaar snel op. De experimenten beoogden een geschikte manier te vinden om leerlingen op het juiste moment hun schoolpad te laten kiezen.

In ‘Ontwikkelingen in de jaren zestig’ komen de drie thema's die de ontwikkelingen in die jaren kenmerkten aan de orde. Ten eerste waren er de inspecteurs van onderwijs, die vonden dat er geen specialisten moesten worden opgeleid. Ten tweede werd de leeftijd waarop de leerling een vak kon kiezen steeds hoger. Ten derde deed de externe democratisering zijn intrede. Onder invloed van de politieke trend aan het eind van de jaren zestig was men van oordeel dat een arbeiderskind evenveel kans moest krijgen op hoger onderwijs als een ander. Impliciet werd hiermee dus aangegeven dat de lts, zoals de school was gaan heten, niet goed genoeg meer was.

‘In de schaduw van de middenschool’ moest het lagere beroepsonderwijs knokken om een plaatsje. De overheid ging zich daarbij steeds meer bemoeien met het

onderwijs. Dit had, zo stelt Van Baarsel, een onophoudelijke stroom regels en voorschriften tot gevolg, maar ook hinderlijke bezuinigingen op onderhoud en aanschaf van apparatuur.

‘Het einde van het lager technisch onderwijs en de VBA’ kwam langzaam in zicht (VBA staat voor Vereniging beroepsonderwijs Amsterdam). In de jaren tachtig was de officiële ideologie van het ministerie juist weer deregulering en verzelfstandiging, wat uiteindelijk leidde tot een reeks fusies, waarna de VBA niet langer bevoegd gezag had.

In het besluit geeft de auteur naast de invloed van de overheid nog andere oorzaken van de teloorgang aan, zoals de verminderde behoefte aan industriearbeiders in Nederland vanwege de tendens om de productie naar lage-lonenlanden te verplaatsen. Ook stelt ze dat de nadruk op algemene vorming ten koste van specialisatie niet alleen afkomstig was van het ministerie. De gedachte erachter werd door veel instanties en vakorganisaties gedeeld. Bovendien werden niet alleen de VBA, maar ook de andere lts'en er het slachtoffer van. Deze en andere nuanceringen in het verhaal komen in het besluit wel wat laat. Het boek had evenwichtiger kunnen zijn, als deze nuances tussen de beleidskronkels van de overheid en de naamsveranderingen van de scholen waren vervlochten. Voor een onpartijdig verhaal moet men niet bij Van Baarsel zijn, maar door de soms scherpe oordelen is het in eerste instantie taaie onderwerp wel prettig verwoord.

Het boekje is voorzien van een notenapparaat en een lijst met belangrijke data. Achterin zit als losse bijlage een publicatie, die eerder ter gelegenheid van het 125-jarig bestaan van de Maatschappij in 1979 was verschenen.

Lianne Damen

J. Smelik, *Eén in lied en leven. Het stichtelijk lied bij Nederlandse protestanten tussen 1866 en 1938* (Dissertatie Groningen 1997, Nederlandse cultuur in Europese context. Monografieën en studies IX. IJkpunt 1900; Den Haag: Sdu uitgevers, 1997, xii + 516 blz., *ƒ*49,50, ISBN 90 12 08517 9).

De dissertatie waarop Jan Smelik eind 1997 aan de Rijksuniversiteit te Groningen promoveerde is als deel 9 opgenomen in de reeks ‘Nederlandse cultuur in Europese context’. Deze reeks verschijnt in het kader van het door NWO mogelijk gemaakte, gelijknamige prioriteitsprogramma, waarin vanuit verschillende cultuurwetenschappelijke disciplines onderzoek wordt verricht naar de plaats en de functie van de Nederlandse cultuur in internationaal, met name Europees verband. Het totale onderzoek concentreert zich op vier ijkpunten: de jaren rond 1650, 1800, 1900 en 1950-1970. In het voorwoord van Jan Bank en Maarten van Buuren - waarin de subtitel van het boek overigens merkwaardigerwijs foutief wordt weergegeven door de toevoeging ‘Een onderzoek naar ...’ - wordt de dubbele doelstelling van het onderhavige onderzoek omschreven. Deze omvat enerzijds het bieden van inzicht in de religieuze beleving van een reformatorische stroming die rond de eeuwwisseling een turbulente periode in het kerkelijk leven doormaakte; anderzijds ‘de deelstudie van een [sic] protestantse kerkmuziek’.

In de inleiding van zijn boek geeft de auteur - nadat hij onder meer in het kort de kaart van protestants Nederland in de loop van de negentiende eeuw heeft geschetst, de disciplinaire situering van zijn studie ter sprake heeft gebracht en de periodisering van het onderzoek alsmede het voorafgaand onderzoek door anderen heeft aangegeven - de drie invalshoeken aan van waaruit hij de protestantse, niet-liturgische liedcultuur wil bestuderen. Kort samengevat betreft het hier de

verzuiling (waarmee het gegeven wordt bedoeld dat ideologische groeperingen allerlei activiteiten binnen eigen kring verrichten en ten behoeve daarvan organisaties oprichten), de herkomst, ontwikkeling en verspreiding van het protestantse liedrepertoire en tot slot de overdracht van normen en waarden via de liedcultuur.

Uitgaand van de genoemde drie invalshoeken heeft de auteur zijn boek verdeeld in vijf hoofdstukken, elk voorzien van een ruim aantal paragrafen en subparagrafen. Hoofdstuk 1, ‘Muziekvisie, beschaving & verzuiling’ is een algemene beschouwing, waarin wordt ingegaan op de visie die de protestanten op muziek in het algemeen en het lied in het bijzonder hadden. Daarbij komt onder meer aan de orde welke functies aan het stichtelijk lied werden toegekend. In hoofdstuk 2, ‘Het kerklied en de niet-liturgische liedcultuur’, wordt stilgestaan bij de plaats die liederen uit liedbundels in de protestantse niet-liturgische liedcultuur innamen, waarbij de auteur zich concentreert op de Psalmberijming 1773, de Evangelische Gezangen en de Vervolgbundel; voorts wordt de invloed van de niet-liturgische liedcultuur op liturgische liedbundels, met name op de gereformeerde Eenige Gezangen uit 1933 en de hervormde Bundel 1938 nagegaan. Hoofdstuk 3, ‘Nationale en internationale aspecten’ brengt het Nederlands ‘cultureel nationalisme’ uit de negentiende eeuw ter sprake; daarna wordt onderzocht welke taalgebieden een noemenswaardige bijdrage aan het protestantse liedrepertoire hebben bijgedragen. In hoofdstuk 4, ‘Het lied en de uitwendige zending’, en hoofdstuk 5, ‘Het lied en de inwendige zending’, wordt onderzoek gedaan naar onder meer het corpus liedboeken dat speciaal ten behoeve van de betreffende vorm van zending werd uitgegeven, het repertoire dat bij voorkeur werd gezongen alsmede de functie en het gebruik van dat repertoire bij de desbetreffende vorm van zending. In een zesde hoofdstuk, ‘Balans’, vat de auteur de belangrijkste conclusies uit de voorafgaande vijf hoofdstukken samen en voorziet deze van commentaar. Drie bijlagen, registers van persoonsnamen en liederen alsmede een overzicht van archivalia, bronnen en literatuur completeren deze monografie, welke is voorzien van een samenvatting in het Duits.

Naar het stichtelijk lied bij het Nederlandse protestantse volksdeel omstreeks 1900 was, voordat Smelik dit thema ter hand nam, nauwelijks onderzoek gedaan. Daarmee is duidelijk dat de auteur met deze dissertatie, die werd begeleid door J.R. Luth en waarbij G.J. Schutte en J. Roldanus als promotores optraden, een leemte in de beschrijving van de Nederlandse cultuurgeschiedenis opvult. Wanneer de door J.P.J. Wierts (componist van het kinderlied ‘Onder moeders paraplu’) in 1915 geventileerde opvatting ‘Wie een volk in het hart wil zien, moet zijn lied kennen’ waarheid bevat en men hierbij bedenkt dat protestanten omstreeks 1900 de meerderheid van de Nederlandse bevolking uitmaakten, lijkt het bestuderen van een liedcultuur als degene die het onderwerp van deze dissertatie vormt een zinvolle bezigheid. Inherent aan het onderwerp is het gebruik van termen die in de wetenschappelijke literatuur in het algemeen niet altijd exact dezelfde betekenis hebben: termen als ‘geestelijk lied’, ‘stichtelijk lied’, ‘kerklied’, ‘gezang’ en ‘lied’ worden per studie soms geheel, gedeeltelijk dan wel in het geheel niet als equivalent van een van de andere termen gebruikt. Terecht legt Smelik rekenschap af van zijn eigen gebruik van deze termen, al is zijn omschrijving van de term lied in de musicologische zin daarvan - Smelik heeft, evenals de recensent, een musicologische achtergrond - met zijn opmerking ‘in de muziekwetenschap staat ‘lied’ voor een bepaald soort vocaal werk’ (21) wel wat erg algemeen en juist niet erg muziekwetenschappelijk van aard.

De thematiek van de studie is op logische en overzichtelijke wijze verdeeld en geordend. Een waardevolle bijdrage met betrekking tot onze kennis van buitenlandse invloeden op het Nederlandse lied wordt gevormd door hoofdstuk 3 (zie boven), waarvan de inhoud wel bij uitstek aansluit op het NWO-prioriteitsprogramma ‘Nederlandse cultuur in Europese context’.

Smelik heeft de titels gevonden van zo'n 380 protestantse liedbundels met stichtelijke liederen die tussen 1866 en 1938 werden uitgegeven. Circa 270 bundels heeft hij kunnen raadplegen; van de overige heeft hij geen exemplaar kunnen terugvinden. Het corpus van ongeveer 22.500 liederen uit de genoemde 270 bundels vormt de voornaamste bron van zijn studie. Hiermee wordt duidelijk dat de auteur er in is geslaagd, een belangrijk deel van een gebied, dat

tot nu toe als een *terra incognita* op de hymnologische landkaart gold, in kaart te brengen. Te denken geeft daarbij het feit dat de talrijke opsplitsingen die kenmerkend waren voor de protestantse zuil in de beschreven periode zich nauwelijks naar de protestantse liedcultuur vertaalden: hoewel theologen elkaar bestreden, werden binnen de verschillende denominaties door de geloven thuis veelal dezelfde liederen gezongen. Daarmee wordt duidelijk hoezeer de titel van deze studie op zijn plaats is: Eén in lied en leven.

Het is spijtig te moeten constateren dat bij het zetten van deze studie nogal wat is misgegaan (reeds de titel van de reeks op pagina ii - 'Nederlandse cultuur in Europes [sic] context' - geeft daarvan blijk); daarmee is de auteur, die erin is geslaagd een helder licht te werpen op een doorgaans als 'vervalperiode' omschreven gebied uit de geschiedenis der hymnologie, geen recht gedaan.

Albert Clement

I. de Wilde, *Nieuwe deelgenoten in de wetenschap. Vrouwelijke studenten en docenten aan de Rijksuniversiteit Groningen 1871-1919* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1998; Groninger historische reeks XVIII; Assen: Van Gorcum, 1998, 374 blz., ƒ49,50, ISBN 90 232 3369 7).

Tussen 1871 en 1920 was het aan de Rijksuniversiteit Groningen voor vrouwen goed toeven, is na lezing van dit informatieve en vlot geschreven proefschrift de conclusie. Inge de Wilde, zelf verbonden aan de dienst Onderwijs, onderzoek en planning van deze universiteit, onderbouwt die stelling met een aantal argumenten. Om te beginnen werd Aletta Jacobs, die als Nederlands' eerste vrouwelijke student veel weerstand had kunnen verwachten, op de RUG zonder enig probleem geaccepteerd. De Wilde schrijft die welwillende houding van de universitaire gemeenschap toe aan een emancipatorische traditie waarvan ze het spoor terug volgt tot de Franse tijd. De hoogleraar F.A. van der Marck bijvoorbeeld publiceerde in 1798 een pleidooi voor gelijke rechten van vrouwen, met inbegrip van die op hoger onderwijs. Voor de eerste helft van de negentiende eeuw noemt zij hoogleraren als Th. van Swinderen, die vrouwen toeliet tot zijn natuurkundelessen, en P. Hofstede de Groot die hen stimuleerde tot filantropisch werk.

Ook na de eeuwwisseling bleven de Groninger hoogleraren trouw aan hun emancipatorische principes. Zo speelde de beroemde hoogleraar G. Heymans een matigende rol bij een na 1910 fel oplaaiende discussie over de 'vrouwenstudie'. Terwijl veel binnen- en buitenlandse wetenschappers zich in die jaren uitgesproken negatief uitlieten over de studiecapaciteiten van vrouwen, vertolkt Heymans in zijn *Psychologie der vrouwen* een genuanceerd standpunt. Dat droeg ertoe bij dat er op de Groningse universiteit niet badinerend over 'de vrouw en de studie' werd gesproken, aldus De Wilde.

Een tweede argument voor het vrouwvriendelijke klimaat in Groningen ontleent De Wilde aan de aantallen ingeschreven studenten. Tussen 1880 en 1915 werden op de RuG relatief de meeste vrouwen ingeschreven. In het peiljaar 1914/1915 bijvoorbeeld maakten zij 28% van de totale studentenpopulatie uit, terwijl die percentages voor Leiden, Utrecht en Amsterdam respectievelijk 18, 23 en 22 bedroegen. Dat kwam vooral door het uitgebreide studie-aanbod. Nergens anders dan in Groningen konden studenten tussen 1878 en 1912 universitaire colleges in de moderne talen volgen, al waren het wel tweederangsstudies omdat er tot 1921

geen academische graden aan waren verbonden. Studenten maakten vooral van het onderwijs gebruik ter voorbereiding op de examens voor een lesbevoegdheid in het middelbaar onderwijs

(de MO-akte), waarvoor destijds geen aparte opleidingen bestonden. In het bijzonder voor vrouwen was dat een aantrekkelijke optie. Vaker dan mannen hadden zij namelijk een deficiënte vooropleiding - veelal de MMS - waardoor zij geen toegang konden krijgen tot de officiële academische examens. De Groningse Alma Mater bood hen zo een unieke mogelijkheid om toch een studie te volgen en een maatschappelijk waardevol diploma te verwerven.

Dat de RUG nieuwe studierichtingen als de moderne talen onderdak bood, bevorderde ook de aanstelling van vrouwelijke docenten - het derde argument waarmee De Wilde de vrouwvriendelijkheid van de Groninger universiteit onderbouwt. Jonge wetenschappen hebben vaak minder status dan de gevestigde disciplines, reden waarom nieuwkomers er eerder een kans krijgen. Vandaar in 1908 de probleemloze benoeming van Marie Loke tot lector in de Franse taal- en letterkunde, waarmee Groningen opnieuw een primeur had.

De Groningse universitaire gemeenschap beschouwde vrouwen als ‘nieuwe deelgenoten in de wetenschap’, zoals De Wilde haar boek in de titel ervan zo mooi samenvat. Haar positieve beeld staat haaks op de teneur van het boek dat Mineke Bosch in 1994 over studerende vrouwen in Nederland publiceerde, *Het geslacht van de wetenschap.* Volgens haar bestond er juist een problematische verhouding tussen vrouwen en wetenschap. Zij karakteriseert vrouwelijke studenten en wetenschapsters daarom niet als deelgenoten maar als migranten, die veel weerstanden ondervonden en zich alleen via al dan niet bewuste strategieën in het universitaire milieu staande konden houden. Is Bosch te zwartgallig, of heeft De Wilde een te rooskleurig beeld geschetst? Bij tweede lezing van het proefschrift blijft die dichotomie niet overeind. De Wilde's boek biedt namelijk ook aanknopingspunten voor een minder juichend getoonzette versie van het verhaal dat ik hierboven vertelde.

Zo is het vermoedelijk mede aan een uitspraak van de Groningse rector S.S. Rosenstein te wijten dat het voorbeeld van Aletta Jacobs pas zes jaar later voor het eerst navolging vond. In een rede, uitgesproken vlak nadat zij haar probleemloze entree maakte, zegde de rector toekomstige vrouwelijke studenten de wacht aan. Ze zouden er verstandig aan doen, aldus Rosenstein, zich alleen in te schrijven als ze ‘werkelijk door aanleg en talent daartoe worden gedreven’ (62). De welwillendheid van de Groninger hoogleraren kende dus in 1871 zijn grenzen. Dat was veertig jaar later nog steeds het geval. Ondanks zijn genuanceerde stellingname kwam professor Heymans in 1910 toch tot de conclusie dat vrouwen vanwege hun grotere emotionaliteit minder geschikt waren om te studeren dan mannen. Met zijn ‘harde’ - want op empirisch onderzoek gebaseerde - bewijzen gaf hij tegenstanders van de ‘vrouwenstudie’ een belangrijk wapen in handen. Zelfs binnen zijn eigen universitaire gemeenschap maakten die daar dankbaar gebruik van.

Ook wat het relatief grote aantal vrouwelijke studenten betreft, is een meer negatieve interpretatie mogelijk. In plaats van die toeloop te verklaren uit een uitgesproken vrouwvriendelijk studie-aanbod, kan hij ook toegeschreven worden aan opportunistische Groningse universiteitspolitiek: via het introduceren van colleges in de moderne talen probeerde de RUG namelijk de dalende studentenaantallen te keren. Dat moest wel op een koopje, vandaar de aanstelling van een vrouw als Marie Loke die bereid was haar functie te vervullen tegen het salaris dat ze ook als lerares al verdiende. De tweede Groningse vrouwelijke hoogleraar, Tine Tammes, heeft zelfs voorafgaande aan haar benoeming twaalf jaar haar talenten aan de Groningse wetenschap gewijd zonder daar *überhaupt* een vergoeding voor te ontvangen.

Met de studie van De Wilde kan de lezer dus twee kanten op. Al ontkent de auteur niet dat er grenzen waren aan de Groninger welwillendheid, ze onderwerpt die ambivalentie niet aan een analyse. In dat opzicht wreekt zich het ontbreken van een duidelijke vraagstelling waarmee ze het onderzoeksmateriaal in een samenhangend kader had kunnen plaatsen. Daardoor houdt het

boek een wat kaleidoscopisch karakter. Bovendien, zo geeft De Wilde zelf ook toe, maakt het ontbreken van andere regionale studies haar stelling dat de RUG vrouwvriendelijker was dan andere universiteiten eigenlijk onbewijsbaar. Maar ook al zou haar hypothese bij nader inzien niet opgaan, haar verhaal over het wel en wee van vrouwen binnen de Groningse Alma Mater blijft boeiend en fascinerend.

Mineke van Essen

Th. Hoogbergen, T. Thelen, ed., *Hendrik Wiegersma, 1891-1969. Medicus-pictor* (Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland IX; Tilburg: Stichting zuidelijk historisch contact, Amsterdam: Boom, 1997, xi + 273 blz., *ƒ* 59, -, ISBN 90 5352 374 X).

In de 'Inleiding en verantwoording' van de hier te bespreken bundel en tentoonstellingscatalogus benadrukt men dat het de bedoeling is de mythevorming rond de medicus-pictor Wiegersma terug te brengen tot reële proporties, om zodoende een hernieuwde appreciatie van zijn werk mogelijk te maken. Dat maakt natuurlijk nieuwsgierig zowel naar de bedoelde mythe als naar de man en de kunst die daardoor werden gehinderd.

Hendrik Wiegersma (1891-1969) was een befaamd plattelandsdokter in het Brabantse Deurne aan de rand van de Peel. Men kwam uit het hele land en van over de grens om hem te consulteren en zijn spreekuur zou wel door zeventig tot honderd patiënten per dag zijn bezocht. Er deden over de eigenzinnige dokter al gauw allerlei fantastische verhalen de ronde en zo kon hij model staan voor de dokter in het boek *Hun grond verwaait* van de streekromanschrijver Antoon Coolen. De eigen verhalen van Wiegersma over de dokterspraktijk van zijn vader in Lith aan de Maas inspireerden Coolen tot het schrijven van zijn bekendste romans: *Dorp aan de rivier* (ook verfilmd) en *De drie gebroeders.* Wiegersma bezat meerdere talenten: hij was ook schrijver van levensbeschouwelijke boeken als bijvoorbeeld *De uitingen des levens* en *Menschwording,* collectioneur, en vooral kunstschilder en tekenaar. Hij beleefde tussen 1925 en 1936 een snelle opkomst in de stroming van het expressionisme. Via de schilder Otto van Rees kwam hij in contact met kunstenaars in binnen- en buitenland: het katholieke tijdschrift *De Gemeenschap* en zijn critici, schilders van de Bergense School en Parijse kunstenaarskringen. Bekendheden als de beeldhouwer Ossip Zadkine, de schilder Constant Permeke en de dichter Adriaan Roland Holst behoorden tot zijn vriendenkring en bezochten zijn landhuis 'De Wieger' in Deurne, nu het Museum De Wieger, gewijd aan kunst uit het Interbellum.

Na de Tweede Wereldoorlog werden de successen uit zijn vooroorlogse periode niet meer geëvenaard. De kunstschilder Wiegersma, vroeger een koploper met exposities in het Stedelijk Museum en de Biënnales van Venetië, lijkt in onze tijd zelfs te zijn vergeten. Met de uitgave van dit boek wil men daarin verandering brengen. Daarbij vond men het Noord-Brabants Museum bereid, een overzichtstentoonstelling van en rond het werk van Wiegersma in te richten. Zodoende is deze bundel artikelen uitgebreid met een catalogus (158-258).

Tien schrijvers hebben in negen artikelen, ieder met een notenlijst, de verschillende aspecten van de veelzijdige kunstenaar-dokter belicht. Een zoon beschrijft zijn vader, Lex van Haterd geeft een overzicht van leven en werk, Theo Hoogbergen een beschrijving van de publicaties van Wiegersma, Rob Smolders,

directeur-conservator van Museum De Wieger schrijft over de schilder, Maarten Beks over de tekenaar. Niek Peters en Ton Wagemakers doen onderzoek naar de volkskunstverzameling van Wiegersma, Caroline Roodenburg-Schadd behandelt zijn kunstverzameling. Cees Slegers beschrijft de relatie tussen Wiegersma en Antoon Coolen en de biografische aspecten van Wiegersma in Coolens romans. Tenslotte geeft Marcel van der

Heijden een bloemlezing van de correspondentie van Wiegersma met de recensent Jan Engelman.

Zijn de tien schrijvers in de opdracht geslaagd, Wiegersma door mythen en legenden heen te loodsen naar een hernieuwde appreciatie van zijn kunst? Het vreemde is dat men nu bezig lijkt te zijn geweest een nieuwe mythe te cultiveren: de mythe van de niet te bevatten veelzijdigheid of paradoxale persoonlijkheid van Wiegersma, een echte kunstenaarsmythe zou ik zo zeggen. Over het algemeen is de taal beschrijvend, evocatief, soms juichend, zoals in het stuk van Maarten Beks. Zo ontstaat de indruk dat sommige schrijvers een partijdig standpunt innemen. Een echt kritische beschouwing van het expressionisme van Wiegersma ontbreekt mijns inziens in het geheel. Ook wordt er nauwelijks (alleen door Marcel van der Heijden) verwezen naar de catalogus.

Een meer wetenschappelijke afstand tot het onderwerp is in het boek echter ook te vinden, bijvoorbeeld in het stuk van Smolders over Wiegersma als schilder, waar de auteur de snel rijzende ster van de autodidact plaatst in de luwte van de over elkaar struikelende avant-gardes uit het begin van de eeuw en het réveil van de katholieke kunsten dat daarin plaatsvond. In het artikel ‘Verzamelen in levenssfeer’ vergelijkt Caroline Roodenburg-Schadd de kunstverzamelaar Wiegersma met grotere contemporaine collectioneurs als Regnault, Boendermaker en Kröller-Müller. De verzameling van Wiegersma (niet meer bijeen) lijkt een middenpositie in te nemen tussen een gewone kunstenaarscollectie en de meer professionele verzamelingen. Wiegersma kon zich als welgesteld arts meer permitteren dan zijn kunstenaarsvrienden en trad ook op als mecenas door hun werken aan te kopen.

In het artikel van Peters en Wagemakers wordt het onderzoek naar de volkskunstverzameling van Wiegersma, sinds 1956 in het Nederlands Openluchtmuseum, heropend. Behalve de onbekende herkomst van veel stukken, staan ook de romantische interpretatie en pathetiek van Wiegersma een nieuwe kijk op zijn omvangrijke collectie in de weg, maar deze interpretatie kan volgens de schrijvers ook om zijn specifieke betekenisgeving worden bestudeerd. Hij zag in de volkskunst van houtsnijders, evenals in de kindertekening en het werk van grotschilders, primitieven en schizofrenen ‘het expressionisme van alle tijden’: niet een moderne kunststijl, maar een primaire verbeelding van een bezielde wereld (54, 78-79).

Martha Catania-Peters

R. van Vuurde, *Engeland, Nederland en de Monroeleer, 1895-1914. Europese belangenbehartiging in de Amerikaanse invloedssfeer* (Dissertatie Utrecht 1998; Amsterdam: De Bataafsche leeuw, 1998, x + 593 blz., ISBN 90 6707 469 1).

Het is meer een thema dan een onderwerp dat Van Vuurde als object van zijn dissertatieonderzoek heeft gekozen en het heeft een mooi boek opgeleverd. Met een enkel voorbehoud is het ook een geslaagd boek te noemen. Zelf plaatst hij zijn werk in het ruime kader van de geschiedschrijving over het westerse imperialisme van het eind van de negentiende en begin twintigste eeuw. Het is een grondige verkenning van het verschijnsel dat bekend staat als de buitenlandse invloedssfeer. De voorbeelden van China, Perzië en Noord-Afrika dienen zich dan meteen aan. Op het westelijk halfrond vormde de Amerikaanse Monroe-doctrine rond de

eeuwwisseling de meest uitgesproken claim op een dergelijke invloedssfeer, maar ze week tenminste in twee opzichten af van de westerse claims in Azië en Afrika.

Washington weigerde stelselmatig aan te geven tot hoever, territoriaal en anderszins, zijn

aanspraken zich uitstrekten en het wees even systematisch de verantwoordelijkheid van de hand voor het handhaven van de internationale rechtsorde binnen het gebied dat het op enig moment door de Monroe-doctrine beschermd wilde zien tegen politiek en militair optreden van de Europese mogendheden. De Spaans-Amerikaanse oorlog van 1898 vormde hierop een uitzondering. De onwil van de VS om zich duidelijk uit te spreken, was niet alleen het gevolg van de overweging dat het voordelen bood de eigen handen vrij te houden, maar natuurlijk vooral van het feit dat de Monroe-doctrine twee gezichten had. Ze belichaamde niet alleen het imperialistische streven van de VS, maar Washington hanteerde haar ook als een soort beschermend schild voor de onafhankelijke Latijns-Amerikaanse landen tegen Europese ambities en wraakacties. Zo was ze zelfs in eerste instantie bedoeld. Die dubbele functie maakte een belangrijk verschil uit met de Europese invloedssferen in Azië en Afrika. Van Vuurde heeft zich onvoldoende het verschil in karakter van beide soorten invloedssferen gerealiseerd. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het ontbreken van enige behandeling van het pan-Amerikanisme. Juist in de door het boek bestreken periode kwam de dubbele functie van de Monroe-doctrine, economische bedreiging en politieke bescherming van de Latijns-Amerikaanse landen, het scherpst tot uiting en het doet dan ook, zacht gezegd, nogal vreemd aan dat in een studie die gewijd is aan de werking van de Monroeleer de pan-Amerikaanse Unie (met haar secretariaat in Washington D.C.!) niet eens wordt genoemd.

Dit gezegd zijnde moet worden gesteld dat Van Vuurdes studie veel lof verdient. Ze is helder opgebouwd, breed gefundeerd en aangenaam om te lezen. Van de vier delen waarin ze is opgezet, behandelen de eerste twee de belangen van Engeland en Nederland in Latijns-Amerika en hun erkenning van de Amerikaanse invloedssfeer. De laatste twee bieden uitgebreide *casestudies* over het verdedigen van die belangen respectievelijk in Venezuela (1899-1908) en Mexico (1913-1914). Waarom juist die van Engeland en Nederland? Het antwoord is dat Van Vuurde wilde onderzoeken wat de speelruimte binnen de Amerikaanse invloedssfeer was van een grote mogendheid met uitgebreide belangen in Latijns-Amerika en die wilde vergelijken met de positie van een klein land met weinig belangen. Bij een dergelijke keus lag Engeland natuurlijk voor de hand en voor Nederland golden met name praktische overwegingen zoals de beschikbaarheid van uitvoerige persreacties. Binnen dat ruime kader komt heel veel aan bod. Van Vuurde is goed thuis in het Engelse publieke debat zoals dat in kranten en tijdschriften werd gevoerd. Door de daarin gedemonstreerde warme gevoelens voor ‘neef Jonathan’ liet de Engelse regering zich natuurlijk niet leiden maar metterdaad respecteerde ze de Monroeleer wel, al was het maar uit beduchtheid voor de nog niet helemaal afgebakende zuidgrens van Canada. De *case-study* over de aanhoudende Europese conflicten met de Venezolaanse dictator Cipriano Castro laat zien hoe de Amerikaanse regering, opgejaagd door een uitbarsting van Monroeïsme in de pers, zich in 1902-1903 tegen de Engels-Duitse interventie keerde. Daartegenover riep het solo-optreden van Nederland dat op een bepaald ogenblik in 1908 liefst vier oorlogsschepen ter plaatse had, nagenoeg geen Amerikaanse reactie op. Dat brengt Van Vuurde tot de voorzichtige conclusie dat een kleine neutrale staat in dit conflict toch wat meer speelruimte scheen te hebben dan een grote mogendheid.

Een mooi hoofdstuk wijdt Van Vuurde aan de Spaans-Amerikaanse oorlog. Terwijl de grote meerderheid van de Engelse persreacties de Amerikaanse interventie op Cuba enthousiast toejuichte (‘race patriotism’), was in Nederland het omgekeerde het geval. Van Vuurde heeft hier een vroeger artikel waarin hij twaalf Nederlandse dagbladen had onderzocht, uitgebreid met tien week- en maandbladen. Dat bracht hem tot een wat andere conclusie. Was het in het artikel een kwart van de kranten

dat de Amerikaanse interventie verdedigde, in de uitgebreide versie is dat ruim een derde van de publicaties geworden, zodat hij nu spreekt over ‘een invloedrijke

minderheid'. Daarmee verbindt hij de interessante en in de literatuur al herhaaldelijk gestelde vraag of Spanjes verlies van zijn koloniën voor Nederland geen reden was tot ernstige bezorgdheid voor zijn eigen koloniale rijk. Hij meent dat het wel meeviel met die bezorgdheid op grond van het positieve zelfbeeld als kolonisator dat in Nederland bestond. Dat is een constatering die, hoe goed ook gefundeerd op het geraadpleegde materiaal, toch niet helemaal het laatste woord lijkt te zijn.

Als het immers waar was wat de bladen beweerden, dat Nederland een veel betere kolonisator was dan Spanje en meer deed in het belang van de inheemse bevolkingen, waar was dan de ethische politiek voor nodig die zich vooral in het eerste decennium zo gericht concentreerde op de 'opheffing van den inlander'? Zou het niet eerder zo zijn geweest dat er in de kringen van de koloniale *policy-makers* wel degelijk ongerustheid was ontstaan door de Spaans-Amerikaanse oorlog zonder dat dat naar buiten toe bleek?

Samenvattend moet gesteld worden dat Van Vuurde een rijke informatieve studie heeft geschreven die een belangrijke bijdrage vormt zowel tot de diplomatieke en de publiciteitsgeschiedenis als tot het historische debat op verschillende terreinen. Het boek is verzorgd uitgegeven, maar De Bataafsche leeuw had wat beter op zijn welpjes, in casu enkele misprints in de tekst moeten letten.

N.A. Bootsma

T.H.M. van Schaik, *Alfrink. Een biografie* (KDC Bronnen en studies XXXIII; Amsterdam: Anthos, 1997, 574 blz., ƒ69,50, ISBN 90 414 0117 2).

De schrijver van deze biografie is geen onbekende in onderzoeksland: op het gebied van de geschiedenis van het Nederlands katholicisme publiceerde hij na zijn dissertatie een reeks boeken, waaronder enkele biografieën. Ik vind dat het Alfrink-boek het voorlopig hoogtepunt van zijn werk is. Het is een uitvoerige studie, maar niet onhanteerbaar, goed geschreven in een wat relativerende stijl (en bij al die zware kerkelijke en theologische problemen is dat wel een pluspunt), kritisch maar niet al te gedistantieerd, met veel aandacht voor achtergronden maar tegelijk vol sprekende details. Een knap stuk werk.

Van Schaiks held is Bernard kardinaal Alfrink. In twaalf hoofdstukken schetst de schrijver Alfrinks leven, waarbij eenderde van de tekst is gewijd aan de jaren tot het coadjutorschap, 1951, de rest aan de tijd erna. Tot dat jaar leidde de Utrechtse priester een onopvallend bestaan, eerst als student in de bijbelwetenschappen in Rome en Jeruzalem en korte tijd als kapelaan in Maarssen, en vervolgens als docent in de bijbelexegese, eerst twaalf jaar lang aan het Utrechtse grootseminarie en daarna nog vijf jaar aan de Nijmeegse Theologische Faculteit. In 1951 echter werd hij uitgekozen om de oude en afgeleefde kardinaal De Jong als coadjutor bij te staan; feitelijk werd hij vanaf toen de hoogste bestuurder van het aartsbisdom en daarmee de eerste onder de Nederlandse bisschoppen. Voorlopig zette de nieuwbakken kerkleider de traditionele en autoritaire koers van zijn voorganger voort, maar al in de loop van de tweede helft van de jaren vijftig werd duidelijk dat een dergelijke opvatting van het ambt geen lang leven meer beschoren zou zijn. Modernisering, polarisering en secularisatie onder de Nederlandse katholieken bezorgden de nieuwe kardinaal heel wat hoofdbrekens, maar gaven hem ook de kans zich in de jaren zestig te profileren als pontifex en prudent hervormer in eigen land en als expliciete vertegenwoordiger van de collegialiteitsgedachte tegenover

de Vaticaanse curie in de jaren van het concilie. Geen wonder dat Van Schaik de twee omvangrijkste hoofdstukken van zijn biografie juist aan dit decennium wijdt.

Toen Alfrink in 1976 een punt achter zijn carrière moest zetten, was hij een bekend Nederlander geworden. De eerste vijftig jaar van zijn leven daarentegen kenden zijn leeftijdgenoten hem als een studiebol, zijn parochianen als een vriendelijke maar wat afstandelijke kapelaan, en zijn studenten aan seminarie en universiteit als een geleerde maar saaie professor - en daarmee was zo ongeveer alles wel gezegd. Over een dergelijk leven valt nauwelijks wat te vertellen. Op die manier is het eerste deel van het boek vooral een schets van het katholieke en meer nog het kerkelijke en clericale leven in de eerste eeuwhelft geworden. Te concluderen uit de talrijke karakteristieke verhalen, achterklap en grappen kent de schrijver dat milieu uitstekend en zo verduidelijkt dit hier en daar wat erg uitvoerige gedeelte heel fraai de vanzelfsprekendheden en het dagelijks leven van een noest werkende, clericale celibatair, en daarmee de latere confrontatie met de opstandige katholieken uit de jaren vijftig en zestig.

Dit boek is het tegendeel van een hagiografie. Er zijn zelfs passages waarin de held van het verhaal er werkelijk allerbelabberdst uit naar voren komt. Dieptepunt in dit opzicht vond ik de schets van Alfrinks optreden in de zogenaamde Huissense affaire, een ‘Opstand in de Betuwe’ (211-220). Hier lag het het aartsbisdom jarenlang overhoop met de dominicanen en hun parochianen over de sluiting van een openbare kapel. In Van Schaiks schets figureert Alfrink als een ouderwetse, tirannieke en zich superieur voelende ‘wereldheer’. In andere kwesties kreeg ik soms het gevoel dat de schrijver zijn kritische zin iets te ver dreef. Zo wil hij de overgeleverde beeldvorming rond het mandement van 1954, die een progressieve Alfrink opvoert als tegenpool van conservatieve Limburgers, herzien (waarbij hij overigens kan verwijzen naar enkele recente artikelen over het mandement) maar laat daarbij sommige fasen uit de voorgeschiedenis van het mandement, bij voorbeeld de ‘aankleding’ van het Roermondse stuk door Alfrink en zijn medestanders ten onrechte geheel buiten beschouwing (220-239).

Mocht ik een wat principiëlere kanttekening maken, dan zou die betrekking hebben op de disciplinaire achtergrond van waaruit het boek is geconcipieerd. Het is me iets te veel geschiedenis van kerk, curie, hiërarchie, clerus e.t.q. die het raamwerk van de levensschets vormt, en wat te weinig politieke, sociale en culturele geschiedenis van de Nederlandse katholieken. Natuurlijk komt ook dit laatste regelmatig aan de orde. Omdat Alfrink in de affaire-Terruwe een rol heeft gespeeld (260-262), komen ook het effect van psychologie en geestelijke volksgezondheid onder de katholieken heel even ter sprake, Alfrinks voorzitterschap van Pax Christi brengt de politiek op het toneel (370-374), en zo is er wel meer te vermelden. Wanneer een biografie echter een verhaal is over de verhouding van held en omgeving, dan wordt die laatste toch hoofdzakelijk vanuit kerkhistorisch perspectief gepresenteerd. Het duidelijkst wordt dat misschien op het moment dat de schrijver zich gedrongen voelt de historische achtergronden van het Nederlands katholicisme te schetsen en zich daarbij uitvoerig maar ook exclusief oriënteert op een al wat ouder artikel van kerkhistoricus en grootseminarie-professor Abbink, daarbij alle historiografische debatten van de laatste drie decennia of langer omzeilend (282-285). De literatuurlijst aan het einde van het boek bevestigt deze indruk.

Misschien dat de schrijver dit zelf ook in gedachte had toen hij zijn boek als ondertitel ‘*een* biografie’ (curs, van mij, PL) meegaf. Niemand weet wat de toekomst nog zal brengen, maar voorlopig mag Van Schaiks Alfrink-boek als buitengewoon betrouwbaar en lezenswaardig gelden.

P. Luykx

C. Willemsen, *Van God los. Geschiedenis van de psychiatrische inrichting Sint-Antonius, 1902-1967* (Breda: De Geus, 1997, 384 blz., ISBN 90 5226 445 7).

Van God los, zo laat H.C.A. Ernst, emeritus bisschop van Breda, in zijn ten geleide voor alle

zekerheid weten, is ‘een volksuitdrukking, die betekent dat iemand geestelijk niet helemaal gezond is’. Er dient vooral niet onder te worden verstaan dat de mensen die in Sint-Antonius waren opgenomen niet met God waren verbonden. Zij werden immers verzorgd door religieuzen en namen deel aan de kerkelijke diensten en activiteiten. Bovendien is Ernst ervan overtuigd dat evenals vroeger ook thans ‘het religieuze niet alleen ziekmakend maar meer nog genezend werken kan’. Dit is een interessante uitspraak die om nader onderzoek vraagt.

De auteur van het boek, de historicus Cees Willemsen, indertijd gedurende twee jaar leerling-verpleegkundige in Sint-Antonius maar in 1972 na een conflict ontslagen, richt zich evenwel niet specifiek op de ziekmakende of genezende werking van religie. Hooguit kan uit een enkel voorbeeld een ziekmakend effect worden afgeleid, zoals in het geval van ‘Ans Derks’ die volgens haar pastoor leed aan ‘bizarre afwijkingen op seksueel-religieus gebied’ (124) en in de jaren dertig in Sint-Antonius werd opgenomen. Of van religie een genezende werking uitging blijft onbesproken. Des te meer aandacht besteedt Willemsen aan het functioneren van Sint-Antonius als een gemeenschap van religieuzen en de geleidelijke uitholling ervan toen vanaf de jaren vijftig lekenverpleegsters hun intree deden en het tij van secularisering en reorganisatie van de geestelijke gezondheidszorg onafwendbaar bleek.

Willemsen beschrijft de geschiedenis van Sint-Antonius in het Brabantse Leur vanaf 1902, toen het als gasthuis voor zieke hulpbehoevenden en ouden van dagen werd opgericht door de congregatie der penitenten-recollectinen in Breda, tot eind 1967, toen de oprichting van de stichting Het Hooghuys het begin van samenwerking met andere psychiatrische instellingen in de regio en daarmee het eind van de relatief zelfstandige positie van Sint-Antonius markeerde. Over de periode na 1967 zal in een volgend boek worden gerapporteerd. Willemsen baseert zijn relaas over de eerste drie decennia onder meer op jaarverslagen van de congregatie en verslagen van de inspecteur van het Staatstoezicht op krankzinnigen en krankzinnigengestichten. Voor de latere periode maakt hij behalve van schriftelijke bronnen - onder meer notulen van bestuursvergaderingen, correspondentie, beknopte patiëntenstatussen - ook gebruik van mondelinge getuigenissen van religieuzen, van wie de verhalen in enkele gevallen teruggaan tot 1930. Ook een drietal dokters die vanaf vlak voor de Tweede Wereldoorlog dan wel vanaf kort daarna in Leur hebben gewerkt, ander personeel en enkele voormalige patiënten komen aan het woord. In totaal heeft Willemsen ruim veertig mensen geïnterviewd.

Het boek bestaat uit drie chronologisch opeenvolgende delen met ieder drie ongenummerde, rijk geïllustreerde hoofdstukken, aan het eind gevolgd door een overzicht van de gebruikte bronnen, een wat beknopt uitgevallen literatuurlijst en een des te uitgebreider namen- en zakenregister. Het eerste deel behandelt de periode tot 1932. Sint-Antonius ontwikkelde zich aanvankelijk van gasthuis tot ‘aangewezen inrichting’ (1910), hetgeen betekende dat men meer dan twee krankzinnigen mocht verzorgen zonder een krankzinnigengesticht te zijn, en vervolgens tot psychiatrische inrichting met een psychiater als geneesheer-directeur en althans enkele zusters met een diploma krankzinnigenverpleging. Waren aanvankelijk ook mannen opgenomen, later in deze periode werden de opnames beperkt tot vrouwen - zogenaamde rustige krankzinnigen, zwakzinnigen en epilepsielijdsters. In 1931 werkten in Sint-Antonius dertig verpleegsters op ongeveer tweehonderd verpleegden.

De tweede periode, van 1932 tot 1950, wordt begrensd door de komst en het vertrek van J.M. Kok als eerste psychiater en geneesheer-directeur van Sint-Antonius. In 1932 werd met de opening van het Mariapaviljoen voor derdeklas patiënten het klassesysteem geïntroduceerd. In het hoofdgebouw kwam spoedig

daarna een klasse-afdeling tot stand. Tevens werd in de jaren dertig geleidelijk het biologisch of medisch model ingevoerd. Psychiatrische patiënten werden als lichamelijk zieken behandeld. Naast baden- en slaapkuren en kalmeringsmiddelen werd

gebruik gemaakt van de cardiazolshockkuur en, met de komst van een tweede arts in 1938, ook van de insulinekuur en de electroshockkuur. Het schrijnende verhaal over de eerder vermelde patiënte 'Ans Derks' demonstreert hoe angstwekkend het vooruitzicht van weer een cardiazolkuur kon zijn. Daarnaast verschaffen de verhalen van de religieuzen interessante informatie over hun lange dagen en intense gezwoeg. Hun aantal steeg tot zestig in 1939, tegenover 245 patiënten.

De periode van 1950 tot 1967 was er een van verdergaande professionalisering, differentiatie en, uiteindelijk, fusie. Onder geneesheer-directeur F.J.M. Schmidt werden vanaf 1955 ook lekenverpleegsters aangenomen. Patiënten werden minder dan voorheen ingezet voor werk in het huishouden en de tuin. Daarvoor in de plaats kwamen creatieve en arbeidstherapie onder begeleiding van arbeidstherapeuten. Bovendien bleef het medisch model nog volop van kracht. Een voormalig patiënte vertelt over haar (wederom) angstige ervaringen met de insulinekuur. Voor de religieuzen bracht deze periode een versoepeling van de kloosterregel met zich mee. De komst van lekenverpleegsters betekende uiteindelijk ook dat leidinggevende posities als die van afdelingshoofd tevens door leken konden worden vervuld. Zelfs voor mannelijke leken, zoals in 1965 voor een chef-kok, werden in het kader van rationalisering en modernisering de deuren van Sint-Antonius geopend.

Willemsens boek verschaft een boeiend en dankzij de interviews levendig beeld van de geschiedenis van Sint-Antonius. Het is een geschiedenis van glorie en verval van het kloosterleven, van katholieke religieuze en politieke cultuur, en uiteraard van psychiatrische zorg en praktijk. Er is alle reden om uit te zien naar het volgende boek!

Marijke Gijswijt-Hofstra

H. Righart, P. Luykx, ed., *Generatiemix. Leeftijdsgroepen en cultuur* (Amsterdam, Antwerpen: De Arbeiderspers, 1998, 226 blz., *f* 34,90, ISBN 90 295 3508 3).

Werd de Nederlandse samenleving in de eerste helft van deze eeuw bij voorkeur in sociale klassen verdeeld en na de Tweede Wereldoorlog in zuilen, momenteel heeft het onderscheid naar generaties enige populariteit verworven. Daaraan zijn ongetwijfeld de roerige jaren zestig, met hun 'protestgeneratie', tot op zekere hoogte debet, maar de sterk gegroeide interesse in ons land voor het generatieverschijnsel in het algemeen moet toch vooral worden toegeschreven aan de publicaties van de Utrechtse socioloog Henk Becker. Bekend werd met name zijn boek uit 1992, *Generaties en hun kansen*, waarin hij de stelling verdedigt dat het behoren tot een van de door hem beschreven vier generaties bijdraagt tot de mate van slagen of falen in maatschappelijk opzicht.

De hier besproken bundel opstellen vormt de neerslag van een congresdag over het generatieconcept, einde 1996 georganiseerd door de Vereniging voor de geschiedenis van de twintigste eeuw. De bundel wordt geopend met een stuk van Becker, sterk programmatisch en solide van opzet, maar na wat hij eerder schreef over dit onderwerp weinig origineel. De slotbeschouwing is van de redacteuren die eveneens hun sporen op dit gebied hebben verdiend.

Tussen deze polen staan zes bijdragen die zeer diverse onderwerpen behandelen, onder meer afkomstig uit de literatuur-, muziek- en architectuurgeschiedenis. Voorts

komen de vrouwenbeweging en de verhouding tussen de generaties in de jaren negentig aan bod.

Het is een aardige bundel opstellen geworden waaruit voor de geïnteresseerde in het generatieverschijnsel veel valt te leren, maar van enige samenhang tussen het gebodene is nauwelijks

sprake. Als het de bedoeling is geweest het generatieschema van Becker te toetsen, dan is dat niet gelukt. Alleen Anneke Ribberink, die de aanzet tot de tweede feministische golf eind jaren zestig behandelt, gaat de confrontatie aan maar komt tot een negatieve conclusie: leden van Beckers zogeheten 'stille generatie' beten in feite het spits af. Verder gaan alleen Righart en Luykx op Beckers stellingen in. Ze blijven opvallend voorzichtig in hun formuleringen - veel vraagtekens - maar hun twijfel aan de houdbaarheid van Beckers standpunten kruipt overal door hun tekst. Ze vrezen voor te veel 'constructie'.

Het minst geslaagd acht ik het korte en weinig zeggende essay van Christien Brinkgreve over de jaren negentig en het relaas van Lutgard Mutsaers over de opeenvolgende rages in de popmuziek. Ze geeft zelf toe dat 'generatie' in deze sector een commercieel bedenksel is, het afficheren van weer een nieuw genre. Met het historische begrip generatie heeft deze etikettenplakkerij weinig van doen.

De bijdrage van Cor Wagenaar over een scholenstrijd in de architectuur van de jaren zestig is ondanks de wat rommelige opbouw zeker interessant maar het is slechts een van die *cases* zoals die in vrijwel elke tak van kunst en wetenschap van tijd tot tijd zijn te vinden.

Resteren twee bijdragen uit de literatuurhistorische hoek, die niet alleen algemene informatie verschaffen over de opmerkelijke rol van het generatiebegrip in vooral Duitse en Franse literatuurgeschiedenis, maar die ook belangwekkende observaties bevatten. Frans Ruiter komt tot de conclusie dat schrijvers wel kunnen optreden als vertegenwoordigers en woordvoerders van een generatie maar dat de kleine aantallen waarom het altijd gaat, de sociologisch noodzakelijke kwantitatieve bewerking verhinderen.

Zijn suggestie dat beter naar de lezers kan worden gekeken, wordt overgenomen door Wilbert Smulders die onder meer aan de hand van de receptie van de Beweging van Tachtig op zoek gaat naar 'het boek van een generatie' en - voor wat betreft de essayistiek - 'de polemiek van een generatie', aldus gezien door het lezerspubliek. Mooi werk!

Becker besluit zijn opstel met de uitspraak dat hij zich de beoefening van hedendaagse westerse geschiedenis moeilijk zonder aandacht voor generaties kan voorstellen. Righart en Luykx vallen hem op hun voorlaatste pagina bij met de stelling dat aangezien historici zich beroepshalve bezighouden met wat blijft en wat verandert, 'generatie een kernthema voor hen zou moeten zijn'. Onbeantwoord blijft de vraag waarom dat dan zo zelden wordt begrepen. Een professionele blinde vlek of een onhanteerbaar concept?

J.A.A. van Doorn

I.J. Blanken, *Geschiedenis van Philips Electronics N.V.,* IV, *Onder Duits beheer, 1935-1950* (Zaltbommel: Europese bibliotheek, 1997, 411 blz., ISBN 90 288 6450 4).

De oorlogsjaren 1940-1945 vormen het middendeel van de vijftien jaren waaraan Blanken het vierde deel van de Philips-geschiedschrijving heeft gewijd. Maar het zal duidelijk zijn dat de bezettingstijd mentaal het zwaarste weegt en daarom terecht de meeste ruimte in beslag neemt. Niettemin is het opvallend hoezeer in de voorafgaande tijd vanaf 1935 de oorlog een schaduw vooruit werpt en vanaf 1945

tot 1950 de gevolgen ervan worden ondervonden. De periode 1935-1950 is hiermee zinvol afgebakend.

Uit de sterk verbeterde financiële resultaten kan de leiding van de onderneming in 1935 concluderen dat Philips zich aan de omstandigheden van de economische depressie heeft aangepast. De afsluiting van de internationale markt en de belemmeringen van het internationale betalingsverkeer blijven evenwel een negatieve werking uitoefenen. Door de politieke aspec-

ten komen vooral de relaties tot Nazi-Duitsland onder druk. Positief daartegenover zijn de vergrote betekenis van de thuismarkt en de gedurige innovatieve productontwikkeling, onder andere op het terrein van de verlichtingsbronnen en de telecommunicatie. De televisie kondigt zich alleen nog aan maar het elektrisch scheerapparaat wordt in 1939 in productie genomen.

Boeiend zijn de relaties die tot de eigen overheid ontstaan, in het bijzonder tot het ministerie van economische zaken. Zij maken alles bijeen de indruk van een proces van wederzijdse gewenning. Een aparte nadruk verdient het thema van de economische oorlogsvoorbereiding. Terwijl de overheid vanaf 1936 op dit terrein activiteiten ontplooit, bereidt Philips al vanaf oktober 1934 plannen voor om in geval van oorlog personeel en materieel tijdig uit Eindhoven naar de Vesting Holland over te brengen. Oorlogsvoorbereiding is ook de in 1939 verwezenlijkte stichting van een bedrijf in Dordrecht. In hetzelfde jaar geschiedt de overbrenging van een deel van de Nederlandse productie naar Blackburn in het Engelse Lancashire. Tevens lukt het om de Engelse en Amerikaanse eigendommen in afzonderlijke trusts onder te brengen. De zetelverplaatsing is pas in 1940 een feit.

In zijn analyse van de oorlogsjaren stelt de schrijver zich zakelijk op, vanuit het streven naar overleving, zonder daarbij aspecten van ‘goed’ of ‘fout’ uit het oog te verliezen. Fascinerend is de dubbele optiek van enerzijds het beleid van de Nederlandse directie in Eindhoven en anderzijds dat van de concerndirectie in New York. Alleen een groep directie- en stafleden, onder wie Anton Philips, lukt het de overkant te bereiken en via Engeland naar Amerika te reizen. Daar wordt het bestaande bruggenhoofd uitgebouwd tot North American Philips Company (1942), mede ten dienste van de Amerikaanse oorlogsproductie. Gemakkelijk heeft Philips het niet op de zo nieuwe markt maar echt emotioneel worden pas de meningsverschillen met onze Londense regering omtrent de interpretatie van de regeling van het rechtsverkeer in oorlogstijd. Dit betrof het geheel van wettelijke maatregelen die de Nederlandse regering in Londen in mei-juni 1940 had uitgevaardigd om te verhinderen dat de Duitse bezetter Nederlandse bezittingen en tegoeden in het buitenland kon opeisen. Tevens was geregeld dat Nederlanders buiten bezet gebied geen zakelijke contacten meer mochten onderhouden met de vijand of met personen in bezet gebied. Ontheffing kon geschieden en Philips verkreeg deze ook, maar over de reikwijdte ervan verschilden de Philips-directie in New York en onze regering in Londen stevig van mening. Blanken is hier zeer openhartig over (184) en voegt daarmee een belangwekkend hoofdstuk toe aan het thema van de praktijk van dit rechtsverkeer.

Geleid door ir. Frits Philips, zoon van Anton, ondergaat het bedrijf in bezet Nederland de bekende onderbeheerstelling door de Duitsers en de gedwongen uitvoering van orders voor de Wehrmacht. Gemiddeld 24% van de totale bedrijfsomzet bestaat tijdens de bezetting uit leveringen met een militair karakter (247). Zonder doelbewuste obstructie van alle geledingen in de onderneming zou dit cijfer veel hoger zijn uitgevallen. De handhaving van de werkgelegenheid is van belang voor de continuïteit van de onderneming, het verzet tegen de arbeidsinzet, blijkend uit de vele honderden onderduikers, en de actie tot redding van joodse werknemers. In dit laatste geval gaat het om circa honderd joden die niet weg willen of kunnen, alsmede talloze andere buiten het bedrijf bedreigde joden. Uiteindelijk is deze vorm van verzet niet opgewassen tegen het venijn van de bezetter. Enige tientallen worden niettemin gered.

De laatste vijf jaren, 1945-1950, staan in het teken van wederopbouw en herstel, in de aanvang gekenschetst door het op gang brengen van de productie, inclusief de financiering, en de interne zuivering. Verbluffend is het herstel. Eind 1946 heeft

de onderneming in Nederland al 28.500 werknemers tegen 19.000 in 1939. Eveneens in 1946 vangt de decentralisatie aan door talrijke nieuwe vestigingen in ons land en sticht Philips een permanent directiebureau in Den Haag voor het onderhouden van goede betrekkingen met de overheid. Veel aandacht gaan de

herstructureringsplannen van het concern vragen. Zij waren door de oorlog op de achtergrond geraakt. In de jaren vijftig breekt mede in het kader van de nationale industrialisatie een periode van ongekende groei aan. Dan vertoont ook de Amerikaanse dochter een stormachtige ontwikkeling.

Als eindindruk resteert dat Blanken een helder, open en evenwichtig boek heeft geschreven dat tot het beste behoort wat op bedrijfshistorisch terrein het licht heeft gezien. Enige kritiek rijst alleen bij ondergeschikte punten, zoals ten aanzien van de bekende voorgenomen handelsmissie naar Zuid-Amerika (1935). In het feit dat Ernst Heldring zich toen verzette tegen het opnemen van managers in de delegatie, zie ik geen dédain voor de groeiende invloed van internationale concerns maar eerder de wens uitsluitend topfiguren op te nemen, zoals men ook tegenwoordig nog doet. Bij de talloze, zeer functionele afbeeldingen ontbreekt tenslotte naar mijn smaak veelal een informatief onderschrift, bijvoorbeeld een jaartal in ruim dertig gevallen.

Joh. de Vries

G. Harinck, R. Janssens, ed., *Het Amersfoorts congres van 1948* (Ad chartas-reeks I, Groen van Prinsterer-reeks van het GPV LXXXIII; Barneveld: De Vuurbaak, 1998, 160 blz., ƒ 24,75, ISBN 90 5560 143 8); R. Kuiper, W. Bouwman, ed., *Vuur en vlam,* II, *De organisatie van het vrijgemaakt-gereformeerde leven 1944-1994* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 1998, 352 blz., ƒ 49,90, ISBN 90 6064 944 3).

Het Gereformeerd Politiek Verbond behoort tot de stabiele elementen van het Nederlandse politieke bestel. Zijn vertegenwoordigers Jongeling, Verbrugh, Schutte en Van Middelkoop hebben sinds 1963, toen het GPV voor het eerst een zetel verwierf, zich gerespecteerde leden van de Tweede Kamer getoond. Het GPV bestond toen in 1963 reeds vijftien jaren, want als zijn geboortedag hanteert het GPV de eerste april 1948. Ondanks die ietwat frivole datum vond de oprichting plaats op stevige bodem, in een zaaltje van een gereformeerde kerk aan de Amersfoortse Zuidsingel, tijdens een driedaags congres van vrijgemaakt-gereformeerden die, ingeleid door bevlogen theologen vooral, zich bezonnen op hun politieke roeping aan de hand van onderwerpen als ‘kerk en koninkrijk Gods’, ‘de gemeene gratie’ en ‘het ambt van de overheid’.

Die themata waren gezien hun achtergronden niet toevallig. De ongeveer duizend aanwezige mannenbroeders waren gepokt en gemazeld in de gereformeerde leer en traditie, geschoold door jaren van kerkgang en bezoek aan catechisatie, knapen-, jongelings-, mannen- en (antirevolutionaire) kiesverenigingen. Als echte Kuyperianen wisten zij kerk, staat en maatschappij strijdbaar te dienen - niet weinigen hadden in de afgelopen jaren van bezetting en verzet dat ook daadwerkelijk getoond.

Zij behoorden bovendien tot het smaldeel dat zich sinds 1944 vrijgemaakt had van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Vrijgemaakt van het daar oppermachtige synodocratisch gezag dat omstreden leerbesluiten (over doop en verbond) dwingend had opgelegd en vervolgens de belangrijkste tegenstanders daarvan (de Kamper hoogleraren K. Schilder en S. Greydanus) met discutabele procedures had afgezet, elk verder protest beantwoordend met uitstoting. Hun vrijmaking was op de eerste plaats een eenvoudige daad van solidariteit met geliefde voorlieden en een

protestactie tegen hoge heren met hautaine en gladde praatjes en dominocratische gedragingen. Maar de vrijmaking had ook een voorgeschiedenis als een voor-

oorlogse kerkelijk-theologische vernieuwingsbeweging, gericht tegen de dominante verstarde Kuyperiaanse denktrant en traditie in de gereformeerde kerken. Er zat in die vrijgemaakten iets van ‘een profetische en tegenculturele partij’, constateert James Kennedy in zijn bijdrage tot *Het Amersfoorts congres van 1948.*

De voordrachten en discussies op dat Amersfoortse congres waren dus principieel en geanimeerd, maar dat kon niet verhullen dat eensgezindheid ontbrak. Met name over de eigen plaats en toekomst in de orthodox-protestantse zuil. Er waren reeds op enkele plaatsen vrijgemaakte kiesverenigingen ontstaan (de ontstaansgeschiedenis van de eerste, te Berkel in 1946, wordt in *Het Amersfoorts congres* beschreven); er klonken stemmen afscheid te nemen van het gehele antirevolutionaire beginselencomplex en zich te concentreren op een politiek alleen gebaseerd op de bijbel en de geloofsbelijdenis van de kerk. Anderen wilden minder ver gaan, en liever het antirevolutionaire erfgoed zuiveren of radicaal gaan toepassen. Gemeenschappelijk was wel een duidelijke gevoeligheid over samenwerking met de niet-vrijgemaakte gereformeerden na de kerkelijke breuk, maar er werd verschillend gedacht over de betekenis van dat zogenaamd ‘ethisch conflict’ (hoe kun je 's maandags op een kiesvereniging samen bidden met dezelfde mensen die je zondags uit de kerk gezet hadden?).

De belangrijkste opiniemaker onder de vrijgemaakten, K. Schilder, bezat kennelijk geen duidelijk beeld van de toekomst van de vrijgemaakte groep en was zeker niet uit op de opbouw van een eigen minizuil. Maar hij hanteerde die verzelfstandiging wel als een drukmiddel in de strijd om zijn kerkelijk gelijk; daarom stelde hij het ethisch conflict centraal. Het congres volgde hem en besloot contact op te nemen met de top van de ARP. Maar in de marge van het congres zonderde zich een klein en besloten groepje van ongeduldige dominees en vertegenwoordigers van vrije kiesverenigingen af en richtten een landelijke contactraad op. De premature geboorte van het GPV, zoals J.P. de Vries het in *Het Amersfoorts congres* typeert.

De AR-leider Jan Schouten stond open voor een bespreking van vrijgemaakte politiek-ideologische kritiekpunten op het AR-programma, waartoe trouwens ook anderen aandrongen zoals bijvoorbeeld de invloedrijke partij-ideoloog prof. dr. H. Dooyeweerd. Maar de kerkelijke breuk wilde noch kon Schouten bespreken: de ARP was een beginselpartij, geen kerkelijke partij, en de facto een interkerkelijke partij. Het gesprek van de vrijgemaakte delegatie met de partijtop was dus bijvoorbaat mislukt. Het maakte de vertrouwensbreuk tussen de meerderheid van de vrijgemaakten en de kerkelijk-politieke leiders van de zuil onherstelbaar. In 1950 stemde 56 procent van de vrijgemaakten op het GPV.

Dat laatste getal ontleen ik aan een handige statistische bijlage met het ledenverloop van kerkleden en hun partijkeuzes in *Vuur en vlam*, een bundel over de ontwikkeling van het vrijgemaakte organisatieleven. Wie dat boek gaat lezen, moet eigenlijk beginnen met het laatste opstel, van de hand van dezelfde Amerikaanse historicus James Kennedy die *Het Amersfoorts congres* opende. Onder de even fraaie als inzichtgevende titel ‘De kerk als tegencultuur’ geeft Kennedy namelijk een analyse en verklaring van de driftige vrijgemaakte aandrang, eigen (kerkelijke) gereformeerde organisaties te stichten, op den duur een ware minizuil vol.

De bundel biedt ook een eerste historiebeschrijving van twee ook in eigen kring zeer verschillend beoordeelde voorbeelden, het Gereformeerd Maatschappelijk Verbond (opgericht 1952; beschreven door Anton van Renssen) en de Gereformeerde Omroep Vereniging (een latertje aan de vrijgemaakte boom: opgericht in 1968, en met enige onderkoelde verbazing beschreven door Sj. Kuijper).

De eerste helft van *Vuur en vlam* is gewijd aan de bekendste vrijgemaakte organisatie, het GPV, en de betrokken bijdragen beschrijven de op het Amersfoortse congres ingezette ontwikkeling. Het GPV telde vanaf het begin twee stromingen. Alle leden wilden een politiek, gefun-

deerd op bijbel en gereformeerde geloofsbelijdenis. Of dat ook betekende, dat het (vrijgemaakte) kerklidmaatschap voorwaarde was voor het partijlidmaatschap is onduidelijk. Of diende het GPV als elke andere partij leden te werven op grond van een beginselprogramma? Bovendien kende het verbond aanvankelijk een losse, platte organisatie en weinig ervaren politici, terwijl het diende als proeftuin voor allerlei nieuwe ideeën. Dat waren dus even zoveel recepten voor tegenstellingen en conflicten. Het verhaal van die strijd tussen de 'kerkelijke' en 'politieke' stromingen is weinig verheven, maar het resultaat is duidelijk: in de strijd om de identiteit van het GPV heeft stap voor stap de 'kerkelijke' richting moeten buigen voor de 'politieke', zodat het GPV een politieke partij als alle andere is geworden, met een eigen beginselprogramma, duidelijke politieke boodschap en efficiënte organisatie, en thans rijp is voor de hoogste stap van ontwikkeling: de opheffing terwille van een samengaan met zijn ideologische dochterpartij RPF in een niet kerkelijk gebonden beginselpartij.

De opstellen in *Het Amersfoorts congres van 1948* en *Vuur en vlam* gaan dus vooral over de interne kerkelijke en partijpolitieke machinaties en ontwikkelingen, en over voormannen die ook maar mensen waren. Zij vormen deskundig en leerzaam bij tijden een ontluisterend verhaal, het verslag van de ontdekkingsreis naar eigen voorgeschiedenis van de jonge en zeer kritische vrijgemaakte generatie van nu. Dat is tevens het grootste tekort van beide bundels. De blik is vooral naar binnen gericht, de vrijgemaakte wereld wordt zelden in de bredere socioculturele context en ontwikkelingen geplaatst. De auteurs beantwoorden te weinig de vragen van de omgeving: hoe kon de vrijgemaakte minizuil ontstaan en zijn plaats in het centrum van de protestantse orthodoxe verwerven? Wat biedt het vrijgemaakte experiment? De buitenwereld heeft bijvoorbeeld meer aan een analyse en ontwikkeling van de politieke boodschap van het GPV, vanaf het begin een opmerkelijke combinatie van antirevolutionaire traditie en maatschappijkritiek. Meer aan de standpunten van zijn Haagse vertegenwoordigers in allerlei socio-politieke zaken, dan aan de finesses van hun kerk-politieke opstelling in interne vrijgemaakte discussies. Die kant van de geschiedenis en ontwikkeling van de vrijgemaakte wereld komt in *Vuur en vlam* karig aan de orde, zeker wat het GPV betreft. Afgezien dan van een bijdrage over de denkwereld van Piet Jongeling, uit de beginjaren 1948-1958 dat hij hoofdredacteur van het *Gereformeerd Gezinsblad* was, enigszins aangevuld door een bijdrage van Willem Bouwman over de huisideoloog van het GPV, dr. A.J. Verbrugh, in *Het Amersfoorts congres.*

G.J. Schutte

P. de Kroon, e.a., ed., *In verband met Brabant. Beschouwingen bij het vijftigjarig bestaan van het PON* (Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland VIII; Gemert: Stichting zuidelijk historisch contact, 1997, 252 blz., ISBN 90 70641 59 3).

Deze bundel is uitgegeven omdat het Provinciaal opbouworgaan Noord-Brabant (PON) in 1997 vijftig jaar bestond. De bundel bevat een inleiding en een negental bijdragen, verdeeld in vijf ongelijke hoofdstukken, die elk weer zijn onderverdeeld in artikelen. In de hele bundel zijn mooie foto's te vinden van Brabant anno 1997.

In het eerste hoofdstuk schetst Jan Walravens onder de titel 'Lonkend perspectief of afschrikkend toekomstbeeld, het welvaartsplan voor Noord-Brabant (1947-1949)'

(13-34) het ontstaan van het PON. De visie op de toekomst werd kort na de oorlog door de provincie vastgelegd in een drietal rapporten, die tezamen het welvaartsplan werden genoemd. Daarin werd aangegeven dat de opnamecapaciteit van de landbouw geen gelijke tred hield met de bevolkingsgroei

en dat industrialisatie noodzakelijk was. De angst bestond echter dat dit zou leiden tot verstedelijking en daardoor tot ontworteling. Dit zou verhinderd kunnen worden door de oprichting van een non-confessioneel bureau op provinciaal niveau. Daarom werd in 1947 het PON opgericht.

Het tweede hoofdstuk, met het artikel van Jos van der Lans, 'Een hartslag welke fel en snel was, het provinciaal opbouworgaan Noord-Brabant (1947-1997)' (35-66) gaat over de positie van het PON door de jaren heen. 'Zoals de bestuurders en ondernemers zich de onvermijdelijkheid van de industrialisatie hadden toegeëigend, zo eigende het PON zich de bezorgdheid toe' (45). Het PON bleef door de jaren heen aandacht houden voor groepen met een sociale achterstand. Het deed dit door het verrichten van studies en het verdelen van subsidies. Het hoofdstuk is geïllustreerd met ondermeer een personeelslijst, een lijst van publicaties en een stukje over de taken en doelstellingen van het PON.

In het derde hoofdstuk 'Het decor' (67-134) wordt een vijftal van de maatschappelijke veranderingen die van het PON bijzondere aandacht hebben gekregen, belicht. Het is opmerkelijk, en mijns inziens een tekortkoming, dat geen van de artikelen is gebaseerd op studies van het PON of op het handelen en beleid daarvan. Eén auteur slechts, Anita Koster, verwijst naar het werk van het PON, maar deze verwijzing heeft geen consequenties voor haar betoog.

Het heldere artikel 'Is middelbaar katholiek onderwijs nog nodig'? (69-82) begint met de adviezen uit het welvaartsplan. Daarna volgt een schets van de ontwikkelingen tot nu toe. In 'Het Bernhezegevoel' (83-104) wordt onderhoudend over de verwikkelingen rond een gemeentelijke herindeling geschreven, te weten de samenvoeging van Heeswijk-Dinther, waarin de abdij van Berne is gelegen, met de gemeenten Nistelrode en Heesch. De auteur vergelijkt deze met die van de andere Noord-Brabantse gemeenten en concludeert dat er in Bernheze net als elders een moeizame start was als gevolg van de grote afstand tussen bestuur en bevolking.

Dan volgt een bijdrage over vrouwenemancipatie (105-120), waarin wordt verhaald over de enorme verandering in de positie van de Noord-Brabantse vrouwen. Maar, zo merkt de schrijfster, Anita Koster, op: 'Ik ben de enige vrouw die meewerkt aan dit PON-jubileumboek en ik schrijf over het "vrouwen-onderwerp" emancipatie' (119).

Na een artikel over vreemdelingen, waarin wordt geschreven dat deze over het algemeen goed werden opgenomen in de gemeenschap, en een artikel over de ontwikkeling in het denken over arbeid, mens en samenleving, volgt 'Het commentaar' (165-198). In dit vierde hoofdstuk maakt Paul Kuypers de balans op van de modernisering van Noord-Brabant. Op een filosofische manier en met veel citaten betoogt de auteur dat die modernisering maatschappelijk niet is geslaagd. De veranderingen hebben geen individualisering tot gevolg gehad en dat zou wel wenselijk zijn geweest. Brabant zou meer afstand moeten nemen van haar hang naar traditie, omdat die in zijn ogen benauwend is en niet past bij modernisering.

Het vijfde hoofdstuk (201-223) tenslotte is gewijd aan een vooruitblik door de huidige directeur van het PON. Hij betoogt dat Noord-Brabant net als na de Tweede Wereldoorlog aan de vooravond van een nieuw tijdperk staat. De vragen van vijftig jaar geleden blijken nog steeds actueel te zijn. De antwoorden echter verschillen hemelsbreed.

Ernestine Smit

H.J.L. Vonhoff, *Liberalen onder één dak. VVD: 50 jaar liberale vereniging* (Den Haag: Sdu uitgevers, 1998, 235 blz., ƒ45,-, ISBN 90 12 08581 0).

Ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie

schetst Vonhoff de voorgeschiedenis, oprichting en ontwikkeling van deze liberale partij. Centrale invalshoek daarbij is dat de VVD sinds 1948 de liberale beweging in Nederland heeft kunnen overkoepelen, ondanks alle persoonlijke tegenstellingen. Hoofdstuk 1 ‘Liberalen onder één dak’ zet daarvoor de toon in een globale schets van de voorgeschiedenis van de liberale beweging in Nederland vanaf het begin van de negentiende eeuw.

De geschiedenis van de VVD wordt behandeld in een zevental thematische hoofdstukken, steeds met als titel ‘De VVD en ...’: Indië-beleid, Europa, defensie, onderwijs, cultuurbeleid, bestuursorganisatie en financieel-economisch beleid worden behandeld in de hoofdstukken 5-11. Daarbij is overigens de titel van hoofdstuk 10 volgens de inhoudsopgave ‘De VVD en het bestuur’, terwijl de titel boven het hoofdstuk zelf - terecht - luidt ‘De VVD en de organisatie van het binnenlands bestuur’.

Hoofdstuk 11 had uitstekende diensten kunnen bewijzen als eerste thematisch hoofdstuk. Het biedt een overzicht van de verschillende kabinetten na de Tweede Wereldoorlog, waarin de VVD al dan niet vertegenwoordigd was. Ondanks het ook hier veelvuldig ontbreken van jaartallen en van een lijst van kabinetten en VVD-ministers (niet voldoende gecompenseerd door het personenregister) krijgt de lezer zo eindelijk het totaalbeeld dat in de andere hoofdstukken ontbreekt. Opnieuw is echter een onzorgvuldigheid begaan: als titel boven het hoofdstuk zelf wordt vermeld ‘De VVD en het sociaal-economische beleid’, de inhoudsopgave daarentegen schrijft:‘De VVD en het financieel-economische beleid’. Uitsluitend het financiële beleid wordt hier behandeld; de visie van de VVD op de sociale verzorgingsstaat komt niet ter sprake.

Dat is te meer een leemte omdat de verzorgingsstaat één van de belangrijkste thema's is in de verhouding tussen de liberalen in de VVD en de sociaal-democraten in de PvdA. Hoofdstuk 2 behandelt de geschiedenis van de liberale beweging tussen 1940 en 1948. Tijdens de Tweede Wereldoorlog ontstond een vernieuwingsbeweging die politieke en confessionele tegenstellingen hoopte te overbruggen. Dat leidde tot de oprichting van de Nederlandse Volksbeweging, een partij die bedoeld was als vereniging van onder andere de sociaal-democraten en de liberale vrijzinnig-democraten en die gedragen moest worden door de Partij van de Arbeid. Toen die laatste steeds sterker socialistisch werd, leidde dit in 1948 tot de oprichting van een aparte liberale partij, de VVD. Hoe de verhoudingen tussen PvdA en VVD de landelijke politiek mede hebben bepaald tot en met het eerste paarse kabinet, komt niet duidelijk uit de verf. Vonhoff komt meer in het algemeen nauwelijks toe aan een bespreking van de verschillen tussen de standpunten van de VVD en andere partijen.

De wijze van behandeling door Vonhoff behoeft enig commentaar. In hoofdstuk 4 schetst hij ‘Het karakter van de VVD als een beginselpartij’. De liberalen zoeken steeds naar een middenweg tussen vrijheid voor het individu en bescherming van de rechtsstaat door gedoseerd overheidsoptreden. Zij moeten dit volgens Vonhoff ook doen, en wel vanuit hun beginselen: ‘Politiek handelen dat niet door beginselen wordt gedragen, leidt immers gemakkelijk tot opportunisme’(55). Van de beginselen zijn de christelijke grondslag en het humanisme volgens Vonhoff cruciaal. Tot het opportunisme behoort het uitspelen van persoonlijke tegenstellingen en affaires, een verwijt dat de VVD vaker gemaakt wordt. Vonhoff acht dat verwijt niet terecht: de discussies binnen de VVD betreffen zijns inziens wel degelijk inhoudelijke kwesties, zoals moge blijken uit de frequente aanpassing van het beginselprogramma.

Vonhoff wil de geschiedenis van de VVD dan ook niet behandelen vanuit de persoonlijke, maar vanuit de politieke discussies. Toch schetst hij in de thematische hoofdstukken slechts bij uitzondering het algemene gedachtegoed inzake het behandelde onderwerp. Een voorbeeld daarvan is hoofdstuk 9 over het cultuurbeleid, waarin een korte maar heldere inleiding wordt gegeven over de liberale ideeën betreffende overheidsbemoeienis met de culturele ontplooiing

van de bevolking. Vonhoff behandelt echter vooral de opvattingen van VVD-politici.

Daarbij aansluitend zijn in het boek in grijze kaders korte biografische schetsen opgenomen van liberale leiders uit de voorgeschiedenis en van VVD-politici. Hierbij is de keuze gemaakt om alleen de levens te beschrijven van reeds overleden politici. Deze schetsen zijn een - doorgaans geslaagde - vermenging van levensfeiten en een karakterschets en zijn los van de hoofdtekst te lezen. Ter verlevendiging en tot vermaak bevat het boek ook kaderstukjes met - niet altijd even geslaagde - anekdotes.

Vonhoff steekt zijn eigen opvattingen over inhoudelijke kwesties maar vooral over personen niet onder stoelen of banken. Met name Nijpels krijgt veel kritiek: deze heeft de partij in een interne crisis gestort door ‘chaotisch management’ en door zijn ‘indiscretie’ in de RSV-affaire (182). Bolkestein heeft de partij recent op de weg omhoog gebracht; dat de grootste VVD-verkiezingsoverwinning tot nu toe onder Nijpels tot stand is gekomen, wordt niet gememoreerd.

Met dat al is het boek geen jubileumboek in de traditionele zin van het woord. Vanuit Vonhoffs persoonlijke betrokkenheid bij de partij is het een mengeling van historische analyse en eigen visie geworden. Wie een persoonlijk beeld van de VVD wil lezen, komt in dit boek ruimschoots aan zijn trekken. Wie een politiek-historische analyse verwacht, zal teleurgesteld worden.

Ruud van den Berg

L. van Bergen, *Voor een wereld één in verscheidenheid. 50 Jaar Wereld federalisten beweging Nederland* (Cahier Studiecentrum voor vredesvraagstukken LXXIV; Den Haag: Wereld federalisten beweging Nederland, Nijmegen: Studiecentrum voor vredesvraagstukken KU Nijmegen, 1998, viii + 146 blz., ISBN 90 71701 66 2).

Het idee van een wereldfederatie vond na de Tweede Wereldoorlog veel weerklank. Het was geen nieuw idee, maar door de recente wereldoorlogen leek dit voor veel mensen de enige garantie voor een langdurige wereldvrede. Met name in Amerika en Europa ontstonden groepen die pleitten voor het instellen van een wereldregering. Staten zouden hun soevereiniteit moeten overdragen aan een wereldregering, mensen zouden wereldburgers worden en wereldwetten zouden de internationale rechtsorde, veiligheid, vrede en mensenrechten regelen. De groepen die de eerste jaren na de oorlog in Nederland ontstonden, werden in 1948 gebundeld in een voorloper van de Wereld federalisten beweging Nederland (WFBN), die op haar beurt was aangesloten bij het Wereldverbond van wereldfederalisten.

Naar aanleiding van het vijftigjarig bestaan van de WFBN in 1998 heeft het bestuur opdracht gegeven aan de historicus L. van Bergen, werkzaam bij het Studiecentrum voor vredesvraagstukken te Nijmegen, om de geschiedenis van de beweging te boek te stellen. Dit heeft geleid tot een compact boekje. In het eerste hoofdstuk wordt in grote lijnen de internationale beweging beschreven, daarna in vijf hoofdstukken de WFBN. De geschiedenis van de WFBN is verdeeld in de volgende perioden: 1948-1955 (Het eerste decennium na de oorlog), 1956-1965 (De jaren van gestage arbeid), 1966-1973 (De jaren van radicalisering), 1973-1989 (Dreigende opheffing en wederopstanding) en 1989-heden (Na de val van de muur).

In de eerste periode was de WFBN geweldig succesvol; zo'n 15.000 mensen waren aangesloten. Toen al snel bleek, zeker na het begin van de Koude Oorlog,

dat het doel niet snel bereikt zou worden, daalde de aanhang. Ondanks de a-politieke grondslag van de beweging,

die politiek en religieus neutraal was, werd de WFBN in de jaren vijftig van communisme beschuldigd. Ook interne strijd deed de beweging geen goed. Ten tijde van de eerste antiatoomprotesten en anti-Vietnamdemonstraties werd de WFBN weer actiever, alhoewel het ledental niet groot meer werd (ongeveer 300 leden in 1998). Begin jaren tachtig werkte de WFBN met andere vredesbewegingen samen in de strijd tegen de kruisraketten. Toen bleek ook weer dat er verschillende stromingen binnen de WFBN waren en dat lang niet iedereen anti-militaristisch was. De anti-kernwapenprotesten werden door sommigen gezien als symptoombestrijding en een korte-termijndoel. De laatste tijd krijgen mensenrechten en milieu als wereldomvattende problemen veel aandacht binnen de WFBN.

Een telkens terugkomend thema is de houding van de WFBN ten opzichte van de Verenigde Naties. In eerste instantie verzetten de internationale en Nederlandse wereldfederalisten zich sterk tegen de Verenigde Naties en pleitten ze voor een algehele herziening van het handvest. In de loop van de periode ging men positiever over deze organisatie denken. Wel bleef men voorstellen doen om de VN democratischer te maken en de soevereiniteit van staten te verminderen. De WFBN heeft in haar vijftigjarige geschiedenis gepoogd om invloed uit te oefenen op regeringen en politici. In hoeverre de WFBN daadwerkelijk bijgedragen heeft aan veranderingen, is niet te meten. De auteur signaleert wel dat een aantal zaken waar de WFBN al lang geleden voor pleitte nu de gewoonste zaak van de wereld zijn.

Het is duidelijk dat de auteur waardering heeft voor de bevlogenheid van de wereldfederalisten. Hij merkt in de inleiding (2) op dat hij bij het maken van dit overzichtswerk keuzes heeft gemaakt en dat bepaalde onderwerpen daardoor onderbelicht, of niet behandeld zijn. Het boek geeft vooral een overzicht van de ideeën en doelstellingen van de WFBN. Hoewel het goed is dat de auteur keuzes heeft gemaakt en dit onderkent, blijf je als lezer met vragen zitten. Behalve een paar bekende leden zoals Jan Romein en Jan Tinbergen (die hun bekendheid niet aan de WFBN te danken hebben) krijg je weinig inzicht in wie nu precies de leden van de WFBN waren en wat de werkwijze van het bestuur was.

Een enkele keer wordt een aanzet gegeven tot verdieping. Zo kondigt de auteur op pagina 40 aan dat hij nadrukkelijk stil wil staan bij H.J. Nannen, die gedurende lange tijd voorzitter van de WFBN is geweest en redacteur van het blad Wereldfederatie. Na lezing krijgt de lezer echter niet het idee, meer inzicht in de persoon Nannen gekregen te hebben. Dit neemt overigens niet weg dat het boek bruikbaar is. Door het aanhouden van de grote lijnen is het aantrekkelijk als kennismaking met deze beweging en haar gedachtegoed. Veel jubileumboeken van verenigingen en organisaties blinken immers uit in gedetailleerde beschrijvingen van bestuurlijke perikelen en zijn daardoor nauwelijks leesbaar. Dat is bij dit boek beslist niet het geval.

B.C. Meijerman

F. Hendriks, Th. Toonen, ed., *Schikken en plooien. De stroperige staat bij nader inzien* (Assen: Van Gorcum, 1998, x + 249 blz, *f*45,-, ISBN90 223 3380 8).

Vanaf eind jaren zestig klaagden sociale en politieke wetenschappers, bestuurders en politici over de stroperige staat der Nederlanden: besluitvorming in Nederland kwam uiterst moeizaam en ondoorzichtig tot stand, omdat zij over veel, deels met

elkaar verknoopte, schijven liep en daardoor telkens mogelijkheden tot obstructie bood. Meer recent werd vanuit het buitenland Nederland lof toegezwaaid voor zijn poldermodel: de Nederlandse wijze van harmonieuze besluitvorming zou de kwaliteit van de samenleving en de economie ten goede komen.

Aangenaam verrast over deze jubel uit onbevooroordeelde hoek trokken Nederlandse bewindslieden het lofkleed aan. Was er werkelijk iets veranderd of waren lof- en klaagzang uiting van één en hetzelfde verschijnsel: het Nederlandse consultatie-, compromis- en consensusmodel? Dat is in grote lijnen het thema van de bundel van Hendriks en Toonen.

De bundel biedt diverse antwoorden. Wat in tijden van neergang als kritiek wordt geuit, vertaalt zich in toejuiching ten tijde van bloei. De lof kwam voornamelijk uit het buitenland, de klaagzang had een binnenlandse oorsprong, bij gefrustreerde bestuurders die de maakbaarheidsidee aanhingen, hoewel in vroegere eeuwen ook buitenlanders al herhaaldelijk de traagheid van besluitvorming in de Nederlanden opviel. Hoe de Nederlandse wijze van besluitvorming moet worden gewaardeerd, hangt tevens af van het gekozen tijdsperspectief. Terwijl op de korte termijn de traagheid van de besluitvorming in het oog springt, is het resultaat daarvan op den duur effectief en bestendig, door de hoge graad van acceptatie wegens de eerdere betrokkenheid van alle relevante actoren. Anders gezegd, de traagheid vertaalt zich in een betere kwaliteit van de besluitvorming en 'verdient zich op den duur terug'. Bestuurders kunnen de preoccupatie met snelheid dus beter verruilen voor een preoccupatie met acceptatie van de resultaten van de besluitvorming; het tempo is van secundair belang. De adviezen uit de bundel aan klagende bestuurders komen er dan ook grotendeels op neer nog meer zorgvuldigheid en voorzichtigheid te betrachten in plaats van de door hen bejubelde daadkracht en nog meer samen te werken bij de beleidsvorming met maatschappelijke partners. Als bestuurders zich ergeren aan gebruikmaking van juridische procedures door burgers, blijft hun weinig anders over dan te zorgen dat die snel en goed worden afgerond (G.S.A. Dijkstra). Een groot deel van de stroperigheid wordt namelijk door overheidsorganen zelf veroorzaakt. Het is daarom jammer dat bij alle behandelde casus niet de sanering van het adviesradenstelsel is bekeken: heeft deze 'ontstroping' geleid tot een daadkrachtiger overheid? Voorts maakt de Nederlandse overheid zich in toenemende mate schuldig aan platte belangenafweging zonder normatiefkritische reflectie op de res publica, waardoor zij aan gezag dreigt in te boeten (W.G.M. Salet). Als bestuurders dan toch een gelegenheid voor het tonen van daadkracht zoeken, dan is de kabinetsformatie daarvoor de uitgelezen gelegenheid, tonen C.E. Peters en L.W.J.C. Hubers aan met een beschrijving van het besluit tot herziening van het politiebestel in 1989, waarbij de kanttekening kan worden gemaakt dat aan de kwaliteit van het uiteindelijke resultaat ernstig wordt getwijfeld.

Dankzij de fijnmazigheid van de besluitvormingsstructuur komen maatschappelijke vraagstukken in Nederland relatief snel op de politieke agenda terecht, zoals de socioloog/filosoof J.W. Duyvendak in een vergelijking met Duitsland, Frankrijk en Zwitserland aantoont. Bovendien bevordert het wijdvertakte net van besluitvorming een maximale inbreng van kennis. Daarnaast schetst A.C Hemerijck hoe de overlegeconomie in Nederland vanaf 1980 een proces van collectief leervermogen teweeg heeft gebracht op de terreinen van de arbeidsverhoudingen, de sociale zekerheid en het arbeidsmarktbeleid, wat de modernisering van de verzorgingsstaat ten goede is gekomen.

Het thema van het boek heeft zich in de actualiteit nog niet uitgekristalliseerd. Eigenlijk zijn de nieuw-flinkse bestuurders van de jaren negentig van de twintigste eeuw wat verlegen met de, vooral buitenlandse, lof over het consensusmodel. Baby-boomers die op het pluche zijn beland ergeren zich aan het gebruik van inspraakmogelijkheden die zij eerder zelf hebben helpen creëren. De discussies over grote infrastructurele projecten zijn daarvan een illustratie. Bovendien is niet alle besluitvorming in Nederland stroperig. Besluitvorming op het terrein van de

opsporing wordt eerder gekenmerkt door te weinig dan door te veel stroop, getuige de

uitkomsten van de parlementaire enquête opsporingsmethoden (E.R. Muller). Gevolg daarvan is dat de legitimiteit van het overheidsoptreden ter discussie komt te staan.

Waar de auteurs van de bundel te weinig bij stilstaan, is het gegeven dat de Nederlandse wijze van besluitvorming weliswaar acceptabele resultaten oplevert onder de 'normale' omstandigheden van de laat-twintigste eeuw, maar dat zij te traag is voor momenten waarop de overheid wordt geconfronteerd met grote crises. Het strekt historici tot voordeel dat twee hunner, N. Randeraad en D.J. Wolffram, hun bijdrage met die opmerking eindigen.

B.G.J. de Graaff

P.A.M. Malcontent, *Op kruistocht in de Derde Wereld. De reacties van de Nederlandse regering op ernstige en stelselmatige schendingen van fundamentele mensenrechten in ontwikkelingslanden, 1973-1981* (Dissertatie Utrecht 1998; Hilversum: Verloren, 1998, 269 blz., ISBN 90 6550 593 8).

Bij het beeld van Nederland als koene ridder, ten strijde trekkend tegen onrecht, i.c. de schending van fundamentele mensenrechten, past het citaat van een negentiende-eeuws publicist: 'Het is schooner het zedelykste dan het machtigste volk der aarde te zijn' (48). Wat dit proefschrift echter weer eens overduidelijk aantoont, is dat deze ridder niet zomaar in een opwelling zwakkeren te hulp snelt, maar daarbij toch steeds beredeneerd te werk gaat.

Voor de studie van de politieke besluitvormingsprocessen, met name van het departement van buitenlandse zaken, is vooral gebruik gemaakt van archiefonderzoek. De onderzoeksperiode beslaat weliswaar slechts de kabinetten Den Uyl en Van Agt, maar heeft als voordeel dat daarin bewindslieden optraden van verschillende politieke kleur, voor buitenlandse zaken Van der Stoel (PvdA) en Van der Klaauw (VVD), voor ontwikkelingssamenwerking Pronk (PvdA) en De Koning (ARP, CDA). Onderzocht wordt het 'reagerend' beleid, via diplomatieke gesprekken, economische sancties, acties in internationale organisaties en rechtstreekse hulpverlening aan slachtoffers, op wantoestanden in zes landen met wie Nederland een intense hulprelatie onderhield. Heel veel aandacht gaat uit naar Indonesië, voorts naar Chili, Cuba, India, Pakistan en Vietnam. Opvallend is dat een Afrikaanse casus ontbreekt.

In 1973 sprak de regeringsverklaring voor het eerst van beleidsprincipes op het gebied van de mensenrechten, nadat eerder al een aanzet voor een humanitair buitenlands beleid zichtbaar was geworden. Dit stemde overeen met Ingleharts theorie over de veranderde mentaliteit van de post-materialistische generatie uit de jaren zestig (*The silent revolution*). Ten gevolge van de in het Westen bereikte economische welvaart en politieke stabiliteit ontstond gelegenheid voor meer aandacht voor humanitaire waarden. Malcontent bestrijdt daarmee de visie van diegenen die in de (buitenlandse) politiek van Nederland al veel eerder, vanaf de tweede helft van de vorige eeuw, een idealistische traditie onderkennen. Ik denk dat Malcontent gelijk heeft. Nederland beleed misschien met de mond wel een humanitair beleid, maar handelde daar in de praktijk niet altijd naar. In de politieke besluitvorming inzake tal van ethische kwesties, zoals de afschaffing van de slavernij of kinderarbeid, de invoering van een ethisch koloniaal beleid, de toelating van vluchtelingen of asielzoekers, speelden economische of andere belangen steeds

een belangrijke nevenrol. Politicoloog Lijphart bedacht hiervoor, naar aanleiding van de Nieuw-Guineakwestie, de term ‘egocentrisch altruïsme’.

Zelfs is het de vraag of het sinds de jaren zeventig vorm gegeven humanitair beleid wel een (primair) doel op zich werd. Malcontent gaat nauwgezet na in welke mate de humanitaire

buitenlandse politiek mede bepaald werd door nationale of internationale factoren. In de praktijk botsen deze maar al te vaak met ideële belangen, al wees Van der Stoel terecht op andere positieve verbanden tussen de strijd voor de rechten van de mens en andere doelstellingen van buitenlands beleid, zoals het streven naar vrede en veiligheid. Nieuw was dat Pronk criteria vastlegde voor toekenning van hulp: de mate van armoede, de behoefte aan hulp en de mate van zelfwerkzaamheid of sociaal-politieke structuur. Tegelijkertijd kan niet ontkend worden dat zijn beleid toch vooral continuering was van reeds bestaand beleid. Omgekeerd gaven de ministers uit het volgende kabinet in woorden minder prioriteit aan mensenrechten, maar bleken humanitaire aspecten in de praktijk wel degelijk van belang. Hun beleidsnota 'De rechten van de mens in het buitenlands beleid' (1979) vormt nog steeds het uitgangspunt van het mensenrechtenbeleid. Dat betekent bevordering van mensenrechten als belangrijk onderdeel van het buitenlands beleid, maar heel nadrukkelijk steeds gekoppeld aan andere waarden en belangen. (Met dit gegeven kan de uiteindelijke conclusie van de auteur geen verrassing meer zijn).

Het belang van het koloniaal verleden, eerder besproken ter verklaring van het lange uitblijven van een op mensenrechten gericht beleid, wordt op meerdere manieren duidelijk. Aan Indonesië, tussen 1968 en 1975 het belangrijkste concentratieland, zijn tweemaal zoveel bladzijden besteed als aan de overige casus. Er was grote publieke en politieke betrokkenheid bij de slachtoffers van het regime-Soeharto. Het koloniaal schuldbesef waarmee de politici worstelden, leidde tot volstrekt uiteenlopende reacties, van grote aandrang tot sancties tot een juist terughoudender opstelling. Ook verschillen in benadering tussen de minister van buitenlandse zaken (oog voor méér factoren dan mensenrechten alleen) en de minister voor ontwikkelingssamenwerking (enger perspectief) leidden vaak tot een dubbel beleid, van stille diplomatie van de één naast openlijke druk van de ander. Opmerkelijk is dat de samenwerking tussen de partijgenoten Van der Stoel en Pronk slechter was dan tussen de liberale Van der Klaauw en CDA-er De Koning, waarmee het belang van goede persoonlijke relaties naast partij-politieke verwantschap maar weer eens wordt aangetoond. Overigens zorgde mijns inziens juist de grote persoonlijke betrokkenheid van beide PvdA-ministers voor extra fricties over de uitvoering van het beleid.

Eén van de doelstellingen van Malcontent was om via archiefonderzoek de vaak achter mooie woorden schuilgaande beleidsinitiatieven te ontleden. Ik heb uit de resultaten geen ander, maar wel helderder beeld gekregen van het gevoerde beleid. Verduidelijkt is dat er vaak verschillen van mening bestonden tussen diverse bij het beleid betrokken partijen. Onthutsend vond ik een uit de ambtelijke top afkomstig memo tegen Pronk en zijn Indonesië-nota (106). Hierin worden de door de minister veroordeelde gedwongen transmigratiepraktijken in Indonesië vergeleken met verhuizing van de hoofdkantoren van de PTT naar Groningen: 'waarom mag de Indonesische regering haar bevolkingsprobleem niet oplossen via gedwongen transmigratie [...] Zal zij dergelijke critiek bovendien niet moeilijk kunnen verwerken, wanneer die komt van een land waar gedwongen spreiding van de Rijksdiensten aan de orde is'?

Het boek leest makkelijk, zowel door helder taalgebruik als door het consequent volgehouden vrij strakke stramien. In sommige casus vind ik naar mijn smaak te weinig informatie over de aard van het bekritiseerde regime (Vietnam bijvoorbeeld). Zelfs bij wie die periode bewust heeft meegemaakt, is twee decennia later toch veel kennis weggezakt. Ik stel me voor dat geïnteresseerde jongeren voor wie deze materie nieuw is, behoefte hebben aan meer achtergrondinformatie om het mensenrechtenbeleid van de Nederlandse regering te kunnen beoordelen.

Wie, zoals ik, betreurt dat het boek maar zo'n korte periode beslaat, kan enige troost vinden in

het feit dat de lijnen op een enkel punt worden doorgetrokken. Zo komt, natuurlijk in sneltreinvaart, aan de orde de schending van mensenrechten in Turkije, Suriname, Iran en Zuid-Afrika. Ook wie nieuwsgierig is naar continuïteit of wijziging van beleid van minister-op-herhaling Pronk, kan daar iets over vinden. Ik was daarentegen ietwat verbaasd over de geringe omvang die voor de eindconclusie is uitgetrokken: slechts 7 bladzijden. Tegelijkertijd moet men na lezing beamen dat het meeste al hoofdstuksgewijs gezegd is en dat in de samenvatting niet te veel herhaald moet worden.

Op grond van zijn onderzoek veronderstelt de auteur dat het beleid op het gebied van de mensenrechten in de toekomst wel nauwelijks zal afwijken van het totnogtoe gevoerde beleid, gebaseerd op een mengeling van motieven, zonder dat afzonderlijke drijfveren daar veel invloed op uitoefenen. Zelfs onder uitzonderlijk bevlogen voorstanders van een actief mensenrechtenbeleid zoals onder het kabinet-Den Uyl, speelden altijd ook andere motieven een belangrijke rol. Malcontent bevestigt hiermee impliciet een waarschuwing van Van Staden voor het onderscheid tussen declaratoir en operationeel beleid. De marges van het beleid, ook van het mensenrechtenbeleid, blijken klein te zijn. Wat niet wegneemt dat men, verrijkt met de kennis door Malcontents onderzoek, nieuwsgierig blijft naar de samenwerking van het voor dit beleid verantwoordelijke nieuwe politieke duo, de liberaal Van Aartsen en de sociaaldemocrate Herfkens.

Het beeld over het Nederlandse beleid is verhelderd, maar één vraag blijft onbeantwoord. Als een nieuw humanitair beleid kon worden ingezet door een op welvaart en stabiliteit gevestigde orde, bovendien vaak uitgeoefend in internationale context, is er dan nog verschil in beleid met andere Westerse landen? Ik kijk uit naar een vergelijkbaar comparatief onderzoek naar de mérites van het cliché-beeld van Nederland-gidsland.

W.P. Secker

Inhoud 114e jaargang

Artikelen

Art, J., Leerssen, J. De Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging. Enkele bedenkingen. Discussiedossier,	358-368
Beyers, L. Rasdenken tussen geneeskunde en natuurwetenschap. Emile Houzé en de Société d'anthropologie de Bruxelles (1882-1921)	481-505
Bruin, G. de. Het politiek bestel van de Republiek. Een anomalie in het vroegmodern Europa?,	16-38
Chattaway, C.M. Looking a medieval gift horse in the mouth. The role of the giving of gift objects in the definition and maintenance of the power networks of Philip the Bold,	1-15
Ebels-Hoving, B. Erasmus in de aanval. Aantekeningen bij de Antibarbari,	169-191
Klemann, H.A.M.'Belangrijke gebeurtenissen vonden niet plaats'. De Nederlandse industrie 1938-1948,	506-552
Locher-Scholten, E. Van Indonesische urn tot Indisch monument. Vijftig jaar Nederlandse herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in Azië,	192-222
Meijer, H. 'Op de drempel tussen twee werelden'. A.H.J. Lovink; de laatste landvoogd van Indonesië,	39-60
Sicking, L., Fagel, R. In het kielzog van Columbus. De heer van Veere en de Nieuwe Wereld, 1517-1527,	313-327
Smaele, H. de. Politiek als hanengevecht of cerebraal systeem. Ideeën over politieke representatie en de invoering van de evenredige vertegenwoordiging in België (1899),	328-357
Wijfjes, H. Perspectief in persgeschiedenis. Recensieartikel,	223-235

Literatuuroverzicht

Aalbers, P.G. *Justitiae sacrum. Zeven eeuwen rechtspraak in Arnhem* (A.H. Huussen jr.)	373-374
Aalders, M.H.W. *Tussen kazerne en universiteit. De discussie over opvoeding en onderwijs aan de Koninklijke militaire academie te Breda in de negentiende eeuw* (P.A.J. Caljé)	291-292
Aerts, R. *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw. Het tijdschrift De Gids* (J. Tollebeek)	118-120
Aerts, R., Velde, H. te, ed. *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de Middeleeuwen* (M. Prak)	566-568
Ankersmit, F. *Macht door representatie. Exploraties,* III, *Politieke filosofie* (P.B.M. Blaas)	236-238
Anrooij, W. van. *Helden van weleer. De Negen Besten in de Nederlanden (1300-1700)* (K. Tilmans)	562-563
Baarsel, M. van. *Scholen voor de werkende stand. De geschiedenis van de Vereniging voor beroepsonderwijs Amsterdam, voorheen Vereniging Maatschappij voor werkende stand afdeling ambachtscholen (technische scholen)* (L. Damen)	627-628
Baetens, R., ed. *Brepols. Drukkers en uitgevers 1796-1996* (F.J. Kossmann)	615-617
Baggen, P. *Vorming door wetenschap. Universitair onderwijs in Nederland 1815-1960* (W. Frijhoff)	621-622

Baggerman, A., Dekker, R., ed., met medewerking van Blaak, J. *Het dagboek van Otto van Eek (1791-1797)* (E. Maes) 425-426

Bauwens, E.C.G. *Het Nationaal Gerechtshof 1802-1811 (A.H. Huussen jr.)* 286-287

Beek, R. ter. *Manoeuvreren. Herinneringen aan Plein 4* (P.H. Kamphuis) 165-166

Beekelaar, G.A.M., ed. *Gelderland tussen 1840 en 1850. Rapporten, verslagen en andere stukken omtrent de toestand in de provincie Gelderland, opgemaakt door de gouverneur in de jaren 1840-1849* (N. Randeraad) 295-296

Beekman, E.M. *Paradijzen van weleer. Koloniale literatuur uit Nederlands-Indië, 1600-1950* (G. Termorshuizen) 574-576

Beliën, H., Hoogstraten, M. van. *De Nederlandse geschiedenis in een notendop* (J.J. Huizinga) 556-557

Beliën, H.M., Horst, D. van der, Setten, G.J. van, ed. *Nederlanders van het eerste uur. Het ontstaan van het moderne Nederland 1780-1830* (E. Smit) 105-106

Berg, M.K.A. van den. *De Noordnederlandse historiebijbel. Een kritische editie met inleiding en aantekeningen van Hs. Ltk 231 uit de Leidse Universiteitsbibliotheek* (R. Harper) 587-589

Bergen, L. van. *Voor een wereld één in verscheidenheid. 50 Jaar Wereld federalisten beweging Nederland* (B.C. Meijerman) 646-647

Berghe, G. van den. *Getuigen. Een case-study over ego-documenten. Bibliografie van egodocumenten over de nationaal-socialistische kampen en gevangenissen, geschreven of getekend door 'Belgische' (ex-)gevangenen. Belgen, personen die in België gedomicilieerd waren of verbleven, en andere uit België gedeporteerde personen,* I, II (F. van Vree) 143-145

Berkvens-Stevelinck, C., Israel, J., Posthumus Meyjes, G.H.M., ed. *The emergence of tolerance in the Dutch Republic* (C.S.M. Rademaker) 594-595

Bessem, R., ed. *Oorkondenboek van het karthuizerklooster St.-Andries-ter-Zaliger-Haven bij Amsterdam (1352) 1392-1579 (1583)* (J.A. Kossmann-Putto) 259-260

Beukenholdt-ter Mors, M.A. *Barrières voor meisjesonderwijs. Besluitvorming ten aanzien van voortgezet onderwijs aan meisjes in Den Haag en Rotterdam van 1850 tot 1920* (M. van Essen) 623-625

Biemans, J.A.A.M. *Onsen Speghele ystoriale in Vlaemsche. Codicologisch onderzoek naar de overlevering van de Spiegel historiael van Jacob van Maerlant, Philip Utenbroeke en Lodewijk van Velthem, met een beschrijving van de handschriften en fragmenten,* I, *Onderzoek, appendices,* II, *Catalogus, registers, bibliografie, platen* (J. van Herwaarden) 386-388

Bijl, A. *Het Gelderse water. Waterstaatkundige en sociaal-economische ontwikkelingen in de polders van de westelijke Tielerwaard (1809-1940)* (G.J. Borger) 114

Blanken, I.J. *Geschiedenis van Philips Electronics N.V.*, IV, *Onder Duits beheer, 1935-1950* (Joh. de Vries) 639-641

Blok, P.A., e.a., ed. *'Veel tact en de noodige geschiktheid'. Gouverneurs en commissarissen in de provincie Utrecht 1814-1997. Een bundel opstellen aangeboden aan jhr. P.A.C. Beelaerts van Blokland bij zijn afscheid als commissaris van de koningin in de provincie Utrecht* (N. Randeraad) 433-434

Blussé, J.L., e.a., ed. *De dagregisters van het kasteel Zeelandia, Taiwan, 1629-1662*, III, *1648-1655* (G.J. Knaap) 268-269

Blussé, L. *Bitters bruid. Een koloniaal huwelijksdrama in de Gouden Eeuw* (M. Catania-Peters) 269-270

Boer, D.E.H. de, Cordfunke, E.H.P., Sarfatij, H., ed. *Holland en het water in de Middeleeuwen. Strijd tegen het water en beheersing en gebruik van het water* (P. van Dam) 81-82

Bonda, J.W. *De meerstemmige Nederlandse liederen van de vijftiende en zestiende eeuw* (E. Jas) 394-396

Bossenbroek, M. *Holland op z'n breedst. Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900* (H. Baudet) 130-132

Bostoen, K., met medewerking van Binnerts-Kluyver, C.A., e.a. *Bonis in bonum. Johan Radermacher de Oude (1538-1617), humanist en koopman* (R. van den Berg) 399-400

Bots, H., Lankhorst, O.S., Zevenbergen, C., ed. *Rotterdam bibliopolis. Een rondgang langs boekverkopers uit de zeventiende en achttiende eeuw* (E.O.G. Haitsma Mulier) 415-416

Bots, H., Waquet, F. *La République des Lettres* (C.S.M. Rademaker) 592-594

Boudens, R. *Kardinaal van Roey en de Tweede Wereldoorlog* (V. Viaene) 146-147

Brand, R. van den, e.a. *Grenzen verlegd. Een bijdrage tot de geschiedenis van Groeningen, Holthees, Maashees, Overloon, Vierlingsbeek en Vortum-Mullem* (R.E. van der Woude) 557-558

Bremmer jr., R.H., ed. *Franciscus Junius F.F. and his circle* (M.E.H.N. Mout) 404-405

Breuker, Ph.H., Janse, A., ed. *Negen eeuwen Friesland-Holland. Geschiedenis van een haatliefde verhouding* (W. Pelt) 560-562

Bronnen in het buitenland. Literatuurwijzer voor bronnen van de Nederlandse geschiedenis in buitenlandse archieven en bibliotheken (E.O.G. Haitsma Mulier) 61

Brouwer, J.W.L. *Divergences d'intérêts et mauvaises humeurs. La France et les pays du Benelux devant la construction européenne, 1942-1950* (C.M. Megens) 466-468

Buiks, Chr. *Laatmiddeleeuws landschap en veldnamen in de Baronie van Breda* (R. Rentenaar) 254-255

Buisman, J. *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen, II, 1300-1450,* III, *1450-1575,* Engelen, F.W. van, ed. (P. van Dam) 256-257

Carpenter, B.W. *W.O.J. Nieuwenkamp. First European artist in Bali* (T. Pollmann) 304-305

Cauchies, J.-M. *Louis XI et Charles le Hardi. De Péronne à Nancy (1468-1477). Le conflit* (A. Vanderjagt) 391-392

Chapman, H.P., e.a. *Jan Steen. Schilder en verteller,* Jansen, G.M.C., ed. (E.O.G. Haitsma Mulier) 87-88

Clercq, P. de. *At the sign of the Oriental Lamp. The Musschenbroek workshop in Leiden, 1660-1750* (K. van Berkel) 422-424

Cornelis, G.C., Witte, E., Veretennicoff, I., ed. *Roger van Geen. Een kritisch-optimistische kijk op onderwijs, wetenschap en maatschappij* (K. Wils) 308-310

Cornelissen, I. *Raamgracht 4. Mooie jaren bij het weekblad* (H. Wijfjes) 223-235

Dalen-Oskam, K. van. *Studies over Jacob van Maerlants Rijmbijbel* (J. van Herwaarden) 385-386

Dane, J., ed. *1648. Vrede van Munster. Feit en verbeelding* (R. van den Berg) 607-608

Dekker, R. *Lachen in de Gouden Eeuw. Een geschiedenis van de Nederlandse humor* (A.Th. van Deursen) 602-603

Deursen, A.Th. van. *In gemeenschap met de tijd* (K. van Berkel) 553-554

Dierikx, M. *Dwarswind. Een biografie van Anthony Fokker* (J. Mooij) 299-300

Dierikx, M. *De vrijheid in beeld. Nederland en Amerika, 1945-nu* (C.M. Megens) 157-160

Dingemans, R.P.B.A., Romme, A.A.M.P. *Nederland en het Marshall-plan. Een bronnenoverzicht en filmografie, 1947-1953* (C.M. Megens) 157-160

Dreiskämper, P. *'Redeloos, radeloos, reddeloos'. De geschiedenis van het rampjaar 1672* (J.J. Huizinga) 559-560

Drenth, A. van, Essen, M. van, Lunenberg, M., ed. *Sekse als pedagogisch motief. Historische en actuele perspectieven op opvoeding, onderwijs, vorming en hulpverlening* (N. Bakker)	244-245
Drewes, J. *Glans en glorie van de Grote Kerk. Het interieur van de Alkmaarse Sint-Laurens* (F.J. Kossmann)	75-76
Drijvers, J.W., Hond, J. de, Sancisi-Weerdenburg, H., ed. *'Ik hadde de nieusgierigheid'. De reizen door het Nabije Oosten van Cornelis de Bruijn (ca. 1652-1727)* (Z.R.W.M. von Martels)	92-94
Dudink, S. *Deugdzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland, 1870-1901* (H. de Liagre Böhl)	126-128
Duyvendak, J.W, Haan, I. de, ed. *Maakbaarheid. Liberale wortels en hedendaagse kritiek van de maakbare samenleving* (W.P. Secker)	247-248
Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, ed. *Geschiedenis van Noord-Brabant,* II, *Emancipatie en industrialisering, 1890-1945*, III, *Dynamiek en expansie, 1945-1996* (M.G.J. Duijvendak)	128-130
Eijl, C. van. *Maandag tolereren we niets meer. Vrouwen, arbeid en vakbeweging 1945-1990* (F. de Haan)	154-155
Eijnatten, J. van. *Hogere sferen. De ideeënwereld van Willem Bilderdijk (1756-1831)* (P.B.M. Blaas)	613-615
Engels, M.C. *Merchants, interlopers, seamen and corsairs. The 'Flemish' community in Livorno and Genoa (1615-1635)* (C.A. Davids)	414-415
Enthoven, V. *Zeeland en de opkomst van de Republiek. Handel en strijd in de Scheldedelta, ca. 1550-1621* (G. de Bruin)	400-402
Erftemeijer, A., Looyenga, A., Roon, M. van. *Getooid als een bruid. De nieuwe Sint-Bavokathedraal te Haarlem* (H. Koelewijn)	449-450
Erkelens-Buttinger, E.S.C., e.a., ed. *De kerk en de Nederlanden. Archieven,*	241-242

instellingen, samenleving. Aangeboden aan prof. dr. C. Dekker bij zijn afscheid als rijksarchivaris en als hoogleraar in de archiefwetenschap alsmede de paleografie van de 14e tot en met de 17e eeuw aan de Universiteit van Amsterdam (J. van Herwaarden)

Ermen, E. van. *Het kaartboek van Averbode 1650-1680* (H.J.C.M. Rombaut) 421-422

Everts, Ph., Lange, H.B.M. de, Wessels, R.A., ed. *25 Jaar Nederlands onderzoek naar oorlog en vrede* (G. van Roon) 163-164

Fasseur, C. *Indischgasten* (H. Baudet) 116-118

Fasseur, C. *Wilhelmina. De jonge koningin* (C.A. Tamse) 443-445

Fischer Fzn., J.F. *De dag-journalen met de complete authentieke geschiedenis van 's lands schip van oorlog Delft en de waarheid over de zeeslag bij Camperduin* (W. Frijhoff) 278-279

Flap, H., Arts, W., ed. *De organisatie van de bezetting* (B. de Graaff) 145-146

Freienhagen-Baumgardt, K. *Hendrik Herps Spieghel der volcomenheit in oberdeutscher Überlieferung. Ein Beitrag zu Rezeptionsgeschichte niederländischer Mystik im oberdeutschen Raum* (W. Scheepsma) 591-592

Fuks-Mansfeld, R.G., Sunier, A., ed. *Wie in tranen zaait... Geschiedenis van de Joodse geestelijke gezondheidszorg in Naderland* (M. van Kuik) 112-114

Gales, B.P.A., e.a. *Het burgerlijk armbestuur. Twee eeuwen zorg voor armen, zieken en ouderen te Maastricht, 1796-1996*, I, II, Jenniskens, A.H., ed. (B. Meijerman) 429-430

Gawronski, J. *De equipage van de Hollandia en de Amsterdam. VOC-bedrijvigheid in 18de-eeuws Amsterdam* (J.Th. Rijper) 98-99

Gelder, R. van. *Het Oost-Indisch avontuur. Duitsers in dienst van de VOC (1600-1800)* (J.R. Bruijn) 411-412

Gelder, R. van, Parmentier, J., Roeper, V., ed. *Souffrir pour parvenir. De wereld van Jan Huygen van Linschoten* (J.P. Sigmond) 597-598

Gerding, M.A.W. *Johan Picardt (1600-1670). Drenthe's eerste geschiedschrijver* (M. van Deursen) 600-601

Gerritsen, W.P., ed. *Het Koninklijk Instituut (1808-1851) en de bevordering van wetenschap en kunst* (F. Grijzenhout) 287-289

Geurts, A.J. *De 'groene' IJsselmeerpolders. Inrichting van het landschap in Wieringermeer, Noordoostpolder, Oostelijk en Zuidelijk Flevoland* (G.J. Wallagh) 461-463

Gielkens, J., ed. *'Was ik maar weer in Bommel'. Karl Marx en zijn Nederlandse verwanten. Een familiegeschiedenis in documenten* (R. de Jong) 434-436

Graaff, B. de. *'Kalm temidden van woedende golven'. Het ministerie van koloniën en zijn taakomgeving 1912-1940* (N. Randeraad) 133-134

Griffiths, R.T., e.a., ed. *Van strohalm tot strategie. Het Marshall-plan in perspectief* (C.M. Megens) 157-160

Grijp, L.P., ed. *Nationale hymnen. Het Wilhelmus en zijn buren* (A.Th. van Deursen) 570-572

Groeneboer, K., ed. *Koloniale taalpolitiek in Oost en West. Nederlands-Indië, Suriname, Nederlandse Antillen en Aruba* (A.P. Taselaar) 381-383

Groenveld, S., Wintle, M., ed. *Under the sign of liberalism. Varieties of liberalism in past and present* (N. Randeraad) 293-294

Gruben, F. de. *Les chapitres de la Toison d'Or à l'époque bouguignonne (1430-1477)* (J. van Herwaarden) 262-263

Grüter, R. *Een fantast schrijft geschiedenis. De affaires rond Friedrich Weinreb* (P. Romijn) 463-466

Haan, I. de. *Na de ondergang. De herinnering aan de jodenvervolging in Nederland 1945-1995* (A.W.F.M. van de Sande) 468-469

Ham, G. van der. *Geschiedenis van Nederland* (J.J. Huizinga) 556-557

Harinck, G., Janssens, R., ed. *Het Amersfoorts congres van 1948* (G.J. Schutte) 641-643

Hart, M.C. 't, Jonker, J., Zanden, J.L. van, ed. *A financial history of the Netherlands* (J. Mooij) 378-379

Harten-Boers, H. van, Ruyven-Zeman, Z. van, met medewerking van Coebergh-Surie, C.E., e.a. *The stained-glass windows of the Sint Janskerk at Gouda. The glazing of the clerestory of the choir and of the former monastic church of the regulars* (E.O.G. Haitsma Mulier) 398-399

Heidecker, K.J. *Kerk, huwelijk en politieke macht. De zaak Lotharius II (855-869)* (I. van 't Spijker) 577-579

Heirbaut, D. *Over heren, vazallen en graven. Het persoonlijk leenrecht in Vlaanderen ca. 1000-1305* (G. Martyn) 579-581

Hellema, P., Marsman, J. *De organisatie-adviseur. Opkomst en groei van een nieuw vak in Nederland, 1920-1960. 'Ik zie, ik zie wat gij niet ziet'* (J. Jonker) 139-141

Helvétius, A.-M. *Abbayes, évêques et laïques. Une politique du pouvoir en Hainaut au moyen âge (VIIe-XIe siècle)* (M. Vleeschouwers-Van Melkebeek) 79-81

Hendrikman, A.J., Bange, P., e.a., ed. *Windesheim 1395-1995. Kloosters, teksten, invloeden. Voordrachten gehouden tijdens het internationale congres '600 jaar Kapittel van Windesheim', 27 mei 1995 te Zwolle* (F.J. Kossmann) 73-75

Hendriks, F., Toonen, Th., ed. *Schikken en plooien. De stroperige staat bij nader inzien* (B.G.J. de Graaff) 647-649

Hendrix, P. *Henri Deterding. De Koninklijke, de Shell en de Rothschilds* (J. Mooij) 124-126

Henssen, E.W.A., ed. *Het corps als koninkrijk. 150 Jaar Delftsch Studenten Corps* (B. Theunissen) 622-623

Herwaarden, J. van, e.a., ed. *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572* (M. Boone) 383-385

Heuvel, M. van den. *Uit het leven van een anticommunist. Herinnneringen aan Oost-Europa* (C.M. Megens) 160-161

Hitters, E. *Patronen van patronage. Mecenaat, protectoraat en markt in de kunstwereld* (A.M. van der Woude) 284-286

Hoeven, P. van der. *Hoed af voor Marshall. De Marshall-hulp aan Nederland 1947-1952* (C.M. Megens) 157-160

Hofland, P., met medewerking van Hesp, B. *Leden van de raad. De Amsterdamse gemeenteraad 1814-1941* (J. Talsma) 432-433

Holleman, T. *Een verleden op de schop. Beheer en studie van het Nederlandse archeologische bodemarchief* (J. Batink) 239-241

Hoogbergen, Th., Thelen, T., ed. *Hendrik Wiegersma, 1891-1969. Medicus-pictor* (M. Catania-Peters) 632-633

Hoven van Genderen, B. van den. *De heren van de kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht in de late Middeleeuwen* (C.M. Cappon) 388-390

Huisman, M. *Mata Hari (1876-1917). De levende legende* (J.J. Huizinga) 559-560

Huizenga, E. *Een nuttelike practijke van cirurgien. Geneeskunde en astrologie in het Middelnederlandse handschrift Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 2818* (M. Gijswijt-Hofstra) 396-398

Huizinga, J.J., ed. *Van Leeuwarden naar Den Haag. Rond de verplaatsing van het stadhouderlijk hof in 1747* (W. Pelt) 101-102

Inklaar, F. *Van Amerika geleerd. Marshall-hulp en kennisimport in Nederland* (C.M. Megens) 157-160

Jansen, J., ed. *Omnibus idem. Opstellen over P.C. Hooft ter gelegenheid van zijn driehonderdvijftigste sterfdag* (E.O.G. Haitsma Mulier) 407

Jaspers, G. *De zestiende eeuw in de Stadsbibliotheek Haarlem* (G. Dorren) 263-264

Jensen, M.W., Platje, G.J. *De MARID. De Marine Inlichtingendienst van binnenuit belicht* (B. de Graaff) 141-143

Jensma, G., Vries, H. de. *Veranderingen in het hoger onderwijs in Nederland tussen 1815 en 1940* (H. Knippenberg) 289-291

Johannes, G.J. *De lof der aalbessen. Over (Noord-)Nederlandse literatuurtheorie, literatuur en de consequenties van kleinschaligheid 1770-1830* (W. Frijhoff) 424-425

Johnston, Th.S.B. *Codex Hummercensis (Groningen, UB, PEIP 12). An old Frisian legal manuscript in Low Saxon guise* (H. Feenstra) 589-591

Jong, E. de, Steenbergen, C., Vlist, E. van der. *Eene aangename publieke wandeling. Een schets van historische stads- en singelparken*, Smit, C.B.A., Sterre, M.J.W.J. van der, Sy-A-Foek, D.A., ed. (M. Catania-Peters) 430-432

Keblusek, M. *Boeken in de hofstad. Haagse boekcultuur in de Gouden Eeuw* (E. Stronks) 408-409

Kersten, A.E. *Een organisatie van en voor onderzoekers. De Nederlandse organisatie voor zuiver-wetenschappelijk onderzoek (ZWO) 1947-1988* (C.A. Davids) 471-473

Kessel, P. van, Schulte, E., ed. *Rome * Amsterdam. Two growing cities in seventeenth-century Europe* (A.M. van der Woude) 267-268

Kits Nieuwenkamp, J.F.K. *W.O.J. Nieuwenkamp (1874-1950). Beeldend kunstenaar, schrij-*

ver, architect, ontdekkingsreiziger, ethnoloog en verzamelaar van Oostaziatische kunst. Gezien door tijdgenoten (T. Pollmann) 304-305

Klein, P.W., met medewerking van Klein-Meijer, M.A.V., Houten, I.J. van, ed. *Een beeld van een academie. Mensen en momenten uit de geschiedenis van het Koninklijk Instituut en de Koninklijke Nederlandse academie van wetenschappen 1808-1998* (L. Dorsman) 618-619

Klein, M. van der. *Kranig en dwars. De Vrouwenbond NVV/FNV 1948-1998* (W. Pelt) 473-474

Klerk, L. de. *Particuliere plannen. Denkbeelden en initiatieven van de stedelijke elite inzake de volkswoningbouw en de stedenbouw in Rotterdam 1860-1950* (H. Visscher) 437-439

Klever, W.N.A. *Mannen rond Spinoza (1650-1700). Presentatie van een emanciperende generatie* (E.O.G. Haitsma Mulier) 91-92

Klink, H. *Opstand, politiek en religie bij Willem van Oranje 1559-1568. Een thematische biografie* (R.P. Fagel) 264-267

Kloek, W.Th. *Een huishouden van Jan Steen* (J.J. Huizinga) 559-560

Klooster, W. *Illicit riches. Dutch trade in the Caribbean, 1648-1795* (A. Sens) 608-609

Knaap, G.J. *Shallow waters, rising tide. Shipping and trade in Java around 1775* (J.N.F.M. à Campo) 104-105

Knotter, A., Altena, B., Damsma, D., ed. *Labour, social policy and the welfare state. Papers presented to the ninth British-Dutch conference on labour history, Bergen 1994* (J. van Merriënboer) 245-246

Koch, K., Scheffer, P., ed. *Het nut van Nederland. Opstellen over soevereiniteit en identiteit* (M. Cortel) 62-63

Koolmees, P.A. *Symbolen van openbare hygiëne. Gemeentelijke slachthuizen in Nederland, 1795-1940* (M. Stavenuiter) 426-428

Korsten, J. *Standhouden door veranderingen. De Limburgse land- en tuinbouwbond als behartiger van agrarische belangen 1896-1996* (P. Brusse) 301-303

Krijger, A., Elands, M. *Het Korps commandotroepen 1942-1997* (M. van Kuik) 150-151

Kroon, P. de, e.a., ed. *In verband met Brabant. Beschouwingen bij het vijftigjarig bestaan van het PON* (E. Smit) 643-644

Kuiper, D.Th., e.a., ed. *Predikant in Nederland (1800 tot heden)* (M. van Deursen) 617-618

Kuiper, R., Bouwman, W., ed. *Vuur en vlam,* II, *De organisatie van het vrijgemaakt-gereformeerde leven 1944-1994* (G.J. Schutte) 641-643

Künzel, R. *Beelden en zelfbeelden van middeleeuwse mensen. Historisch-antropologische studies over groepsculturen in de Nederlanden, 7de-13de eeuw* (J. van Herwaarden) 248-250

Kuyt, J., Middelkoop, N., Woud, A. van der. *G.B. Salm en A. Salm GBzn. Bouwmeesters van Amsterdam* (J.Th. Rijper) 298-299

Lagerwey, W. *Letters written in good faith. The early years of the Dutch norbertines in Wisconsin* (E. Maes) 132-133

Lamarcq, D., Rogge, M., ed. *De taalgrens. Van de oude tot de nieuwe Belgen* (R. van den Berg) 69-70

Lamens-van Malensteijn, M.M. *Oefening en bespiegeling. Het verloskundige onderwijs van M.S. du Pui (1754-1834) te Leiden* (A.M. Luyendijk-Elshout) 102-104

Leenders, K.A.H.W. *Van Turnhoutervoorde tot Strienermonde. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas-Schelde-Demergebied 400-1350. Een poging tot synthese* (M.A.W. Gerding) 78-79

Leidelmeijer, M. *Van suikermolen tot grootbedrijf. Technische vernieuwing in* 281-282

de Java-suikerindustrie in de negentiende eeuw (J.Th. Lindblad)

Lemmers, A. *Techniek op schaal. Modellen en technologiebeleid van de Marine 1725-1885* (L.M. Akveld) 100-101

Leppink, G.B., met medewerking van Wientjes, R.C.M. *Het Sint-Catharinaegasthuis in Arnhem in de eerste vier eeuwen van zijn bestaan (1246-1636)* (F.J. Kossmann) 242-244

Lith-Droogleever Fortuijn, A.M. van, Sanders, J.G.M., Synghel, G.A.M. van, ed. *Kroniek van Peter van Os. Geschiedenis van 's-Hertogenbosch en Brabant van Adam tot 1523* (M. Carasso-Kok) 252-254

Loonstra, M., met bijdragen van Woeldrink, B., e.a. *Uit koninklijk bezit. Honderd jaar Koninklijk Huisarchief. De verzamelingen van de Oranjes* (J.P. Sigmond) 66-68

Maarschalkerwaard, H.M.C.M. van, Oosterhoff, J., Arends, G.J. *Bruggen in Nederland, 1800-1940. Vaste bruggen van ijzer en staal* (K. Bosma) 110

Mackay, E. *Geschiedenis bij de bron. Een onderzoek naar de verhouding van christelijk geloof en historische werkelijkheid in geschiedwetenschap, wijsbegeerte en theologie* (P.B.M. Blaas) 238-239

Maeyer, J. de, Molle, L. van, Maes, K., ed. *Joris Helleputte. Architect en politicus 1852-1925*, I, *Biografie*, II, *Oeuvrecatalogus* (C.P. Krabbe) 625-627

Magdelijns, J.R.M., e.a., ed. *Het kapittel van Lebuinus in Deventer. Nalatenschap van een immuniteit in bodem, bebouwing en beschrijving* (F.J. Kossmann) 71-72

Mak, G. *Mannelijke vrouwen. Over grenzen van sekse in de negentiende eeuw* (J. Schuyf) 106-108

Malcontent, P.A.M. *Op kruistocht in de Derde Wereld. De reacties van de Nederlandse regering op ernstige en stelselmatige schendingen van fundamentele mensenrechten in ontwikkelingslanden, 1973-1981* (W.P. Secker) 649-651

Mandemakers, K. *HBS en gymnasium. Ontwikkeling, structuur, sociale achtergrond en schoolprestaties,* 111-112

Nederland, circa 1800-1968 (M. van Essen)

Margry, P.J., Caspers, Ch., ed. *Bedevaartplaatsen in Nederland*, I, *Noord- en Midden-Nederland*, II, *Provincie Noord-Brabant* (A.K.L. Thijs) 554-556

Maters, M. *Van zachte wenk tot harde hand. Persvrijheid en persbreidel in Nederlands-Indië 1906-1942* (H. Wijfjes) 223-235

Meel, P., ed. *Op zoek naar Surinaamse normen. Nagelaten geschriften van Jan Voorhoeve (1950-1961)* (P.C. Emmer) 476-477

Meijer Drees, M. *Andere landen, andere mensen. De beeldvorming van Holland versus Spanje en Engeland omstreeks 1650* (E.O.G. Haitsma Mulier) 419-420

Mertens, J., ed. *Crux et arma. Kruistochten, ridderorden en Duitse Orde* (M. Koopstra) 583-584

Mestrom, P.Th.R. *Uurwerken en uurwerkmakers in Limburg 1367-1850* (F.J. Kossmann) 565-566

Minco, B. *Koude voeten. Begenadigd tot levenslang. Het relaas van een joodse scholier uit het Geuzenverzet. Oranjehotel. Untermassfeld. Mauthausen. Auschwitz. Dachau* (M. van Kuik) 152-153

Moes, J. *Van bedelstaf tot marktwapen. Sociale werkvoorziening in Leiden na 1795* (E. Maes) 428-429

Mooij, Ch. de. *Geloof kan Bergen verzetten. Reformatie en katholieke herleving te Bergen op Zoom 1577-1795* (W. Frijhoff) 598-600

Moorman van Kappen, O., Coppens, E.C., ed. *De Bataafse Omwenteling en het recht. La révolution batave et le droit. Acta van het rechtshistorisch colloquium over de betekenis van de Bataafsche Revolutie (1795) voor de rechtsontwikkeling in Nederland (Utrecht-Nijmegen, 29 en 30 mei 1995). Actes du colloque d'histoire du droit sur l'importance de la révolution batave (1795) pour l'évolution du droit aux Pays-Bas (Utrecht-Nimègue, les 29 et 30 mai 1995)* (A.H. Huussen jr.) 279-280

Morelli, A., ed. *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië* (P. van Hees) 72-73

Mulder, G. *Wim van Norden. Portret van een courantier* (H. Wijfjes) 223-235

Mulder, G., Koedijk, P. *Lées die krant! Geschiedenis van het naoorlogse Parool 1945-1970* (H. Wijfjes) 223-235

Mulder-Bakker, A.B., Carasso-Kok, M., ed. *Gouden legenden. Heiligenlevens en heiligenverering in de Nederlanden* (M. van Kuik) 374-375

Nellen, H.M., Ridderikhoff, C.M., ed. *Briefwisseling van Hugo Grotius, XV, januari-september 1644* (C.S.M. Rademaker) 88-90

Nellen, H.J.M., Trapman, J., ed. *De Hollandse jaren van Hugo de Groot (1583-1621). Lezingen van het colloquium ter gelegenheid van de 350-ste sterfdag van Hugo de Groot ('s-Gravenhage, 31 augustus-1 september 1995)* (G. de Bruin) 405-406

Nicolai, H. *De Kingma-kroniek of, Hoe een familiegeheugen meer dan tweehonderdvijftig jaar intact bleef* (W. Pelt) 271-273

Nord, M. *Achterwaarts. Memoires* (H. Wijfjes) 223-235

Notenboom, H.A.C.M. *Toen de wereld nog maakbaar leek. De financiële politiek van de Katholieke Volkspartij 1967-1973* (J. Bosmans) 161-162

Omme, J. van, Aalders, A., ed. *Rebels binnen de regels. Het vrouwendispuut Arktos, 1917-1997* (D. Stam) 134-136

Oostindie, G. *Het paradijs overzee. De 'Nederlandse' Caraïben en Nederland* (J. van Goor) 576-577

Opsommer, R. *'Omme dat leengoed es thoochste dine van der weerelt'. Het leenrecht in Vlaanderen in de 14de en 15de eeuw* (J.-M. Cauchies) 82-84

Orenstein, N.M. *Hendrick Hondius and the business of prints in* 84-85

seventeenth-century Holland (E.O.G. Haitsma Mulier)

Otterspeer, W., Schuller tot Peursum-Meijer, J. *Wetenschap en wereldvrede. De Koninklijke akademie van wetenschappen en het herstel van de internationale wetenschap tijdens het interbellum* (L. Dorsman) 455-456

Pekelder, J. *Nederland en de DDR. Beeldvorming en betrekkingen 1949-1989* (J. Bosmans) 474-476

Pijfers, H., Roes, J. *Memoriale. Katholiek leven in Nederland in de twintigste eeuw* (H. Koelewijn) 458-459

Pleij, H. *Dromen van Cocagne. Middeleeuwse fantasieën over het volmaakte leven* (J. van Herwaarden) 584-585

Pol, F. van der, Smit, M., ed. *De susteren van Sanct-Agnetenhuus. De geschiedenis, materiële cultuur en spiritualiteit van het Kamper Agnietenconvent* (F.J. Kossmann) 568-569

Pollmann, T. *Volkswoningbouw 1900-1945. Een analyse van overlevingskansen* (S. Wijna) 303-304

Post, P, Touwen-Bouwsma, E., ed. *Japan, Indonesia and the war. Myths and realities* (H. Meijer) 149-150

Priester, P.R. *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw circa 1600-1910* (V. Enthoven) 572-573

Pruntel, H. *Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders heroverwogen en opgeheven* (W. Pelt) 477-478

Raben, R. Dhiravat na Pombejra, ed. *In the king's trail. An 18th century Dutch journey to the Buddha's footprint. Theodorus Jacobus van den Heuvel's account of his voyage to Phra Phutthabat in 1737* (H.K. s'Jacob) 612-613

Ravesteijn, W. *De zegenrijke heeren der wateren. Irrigatie en staat op Java, 1832-1942* (M. Ertsen, M. Leidelmeijer) 294-295

Righart, H., Luykx, P., ed. *Generatiemix. Leeftijdsgroepen en cultuur* (J.A.A. van Doorn) 638-639

Roëll, D.R. *De wereld van instinct. Niko Tinbergen en het ontstaan van de ethologie in Nederland (1920-1950)* (C.A. Davids) 137-139

Roelofsen, C.G., Coppens, E.C., ed. *L'eau et le droit. Wateringues, la construction des digues et des polders. Éléments de juridiction (16e-20e siècles). Actes des journées internationales d'histoire du droit des pays flamands, picards et wallons, Dordrecht, 16-19 mai 1996* (A.M.J. de Kraker) 569-570

Roeper, V., Wildeman, D. *Om de Zuid. De eerste scheepvaart naar Oost-Indië onder Cornelis de Houtman, 1595-1597, opgetekend door Willem Lodewycksz* (W. Pelt) 601-602

Roosenboom, H.Th.M. *De dorpsschool in de Meierij van 's-Hertogenbosch van 1648 tot 1795* (E.P. de Booy) 416-419

Roothaan, A.C.N. *Vroomheid, vrede, vrijheid. Een interpretatie van Spinoza's Tractatus theologico-politicus* (E Akkerman) 96-98

Rupp, J.C.C. *Van oude en nieuwe universiteiten. De verdringing van Duitse door Amerikaanse invloeden op de wetenschapsbeoefening en het hoger onderwijs in Nederland, 1945-1995* (P.J. Knegtmans) 469-471

Schaepdrijver, S. de. *De Groote Oorlog. Het Koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (L. Vandeweyer) 452-454

Schaik, T.H.M. van. *Alfrink. Een biografie* (P. Luykx) 635-636

Scheepsma, W. *Deemoed en devotie. De koorvrouwen van Windesheim en hun geschriften* (P. Bange) 257-259

Schilder, M., ed. *Amsterdamse kloosters in de Middeleeuwen* (F.J. Kossmann) 585-587

Schillings, J. *Het tolerantiedebat in de Franstalige geleerdentijdschriften uitgegeven in de Republiek der Verenigde Provinciën in de periode 1684-1753* (E.O.G. Haitsma Mulier) 610-611

Schneiders, P. *Nederlandse bibliotheekgeschiedenis. Van librije tot virtuele bibliotheek* (H.E. Koelewijn) 372-373

Schoeman, K.J.*J.J. Kircherer en die vroeë sending, 1799-1806* (G.J. Schutte) 108-110

Scholten, F.W.F.J., e.a., ed. *Honderd jaar Gelre. Vereniging tot beoefening van Gelderse geschiedenis, oudheidkunde en recht, 1897-1997* (F. Vogelzang) 447-449

Schoon, L. *In de schaduw van de lust. Vijfentwintig jaar Rutgersstichting (1969-1994)* (M. van der Burgt) 162-163

Schooneveld-Oosterling, J.E., ed. *Generale missiven van gouverneurs-generaal en raden aan Heren XVII der Verenigde Oostindische Compagnie,* XI, *1743-1750* (E.S. van Eyck van Heslinga) 276-277

Schrama, N. *Dagblad De Tijd 1845-1974* (H. Wijfjes) 223-235

Schryver, R. de. *Max II. Emanuel von Bayern und das Spanische Erbe. Die europäischen Ambitionen des Hauses Wittelsbach, 1655-1715* (N. Bootsma) 95-96

Schryver, R., e.a., ed. *De nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (J. Art, J. Leerssen) 358-368

Schulte Nordholt, H. *Outward appearances. Dressing state and society in Indonesia* (T. Pollmann) 282-284

Schuur, J.G.R. *Appelscha. Bolwerk van anarchisme en radicaal socialisme* (R. de Jong) 445-446

Schutte, G.J., Weitkamp, J.B. *Marken. De geschiedenis van een eiland* (S.E.M. van Doornmalen) 436-437

Simon Thomas, M. *De leer van het ornament. Versieren volgens voorschrift 1850-1930* (J.M. van Winter) 122-123

Simonse, J. *De teloorgang van het kerkelijk clubhuiswerk. Het verhaal van een secularisatieproces* (P. de Rooy) 153

Sluyterman, K., e.a. *Het coöperatieve alternatief. Honderd jaar Rabobank 1898-1998* (M.M.G. Fase) 450-451

Smelik, J. *Één in lied en leven. Het stichtelijk lied bij Nederlandse protestanten tussen 1866 en 1938* (A. Clement) 628-630

Smeyers, M., Cardon, B., ed. *Flanders in a European perspective. Manuscript illumination around 1400 in Flanders and abroad. Proceedings of the international colloquium Leuven, 7-10 September 1993* (R. van den Berg) 260-261

Smid, H.J. *Een onbekookte nieuwigheid? Invoering, omvang, inhoud en betekenis van het wiskundeonderwijs op de Franse en Latijnse scholen 1815-1863* (R. Vermij) 115-116

Smit, J.G., ed. *Bronnen voor de economische geschiedenis van het Beneden-Maasgebied,* II, *Rekeningen van de Hollandse tollen, 1422-1534* (J.A.Kossmann-Putto) 392-393

Smits, M. *Een aardse geschiedenis. De ABTB in dienst van boeren en tuinders 1917-1997* (M. van Deursen) 456-458

Snelders, H.A.M. *De geschiedenis van de scheikunde in Nederland,* II, *De ontwikkeling van chemie en chemische technologie, 1900-1950* (R. Vermij) 451-452

Spaans, J. *Armenzorg in Friesland, 1500-1800. Publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden. Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen* (W. Frijhoff) 376-377

Steeno, O. *Joannes-Remigius Jacquelart uit Nijvel (1721-1809). Professor Regius* 611-612

aan de medische faculteit van de oude universiteit Leuven (1745-1790) (R. Baetens)

Stegeman, S. *Patronage en dienstverlening. Het netwerk van Theodorus Janssonius van Almeloveen (1657-1712) in de Republiek der Letteren* (E.O.G. Haitsma Mulier) 94-95

Stols, E. *Brazilië. Vijf eeuwen geschiedenis in dribbelpas* (P.C. Emmer) 76-78

Streng, T. *Geschapen om te scheppen? Opvattingen over vrouwen en schrijverschap in Nederland 1815-1860* (M. van Kuik) 619-621

Struyker Boudier, C.E.M. *Een man van de geest. Hoofdstukken over leven en werken van Ferdinand Sassen* (L. Dorsman) 446-447

Teitler, H. *De opstand der 'Batavieren'* (J.J. Huizinga) 559-560

Tollebeek, J., Ankersmit, F., Krul, W., ed. *Romantiek en historische cultuur* (L.H.M. Wessels) 63-66

Toorn, M.C. van den, e.a., ed. *Geschiedenis van de Nederlandse taal* (M.J. van der Wal) 370-372

Tournoy, G., Papy, J., Landtsheer, J. de, ed. *Lipsius en Leuven. Catalogus van de tentoonstelling in de Centrale Bibliotheek te Leuven, 18 september-17 oktober 1997* (C.S.M. Rademaker) 595-596

Trompetter, C. *Agriculture, proto-industry and mennonite entrepreneurship. A history of the textile industries in Twente 1600-1815* (J.M. Mastboom) 412-414

Veen, A. van, ed. *G.H. Breitner. Fotograaf en schilder van het Amsterdamse stadsgezicht* (S. Haasnoot) 123-124

Veen, S. van der. *Johan Willem Ripperda. De man die geen koning werd van Corsica* (J.W. Koopmans) 270-271

Veer, J. van der. *Omstreden stadsgrenzen. Een eeuw besluitvorming over annexaties en regionale besturen rond Amsterdam en Eindhoven* (K. Bosma) 440-441

Velde, H. te, Verhage, H., ed. *De eenheid en de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland 1850-1900* (P. de Rooy) 296-298

Verhas, C.M.O. *De beginjaren van de Hoge Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland* (J.W. Koopmans) 402-404

Verhelst, K., met medewerking van Laere, R. van. *De Eerste Wereldoorlog in Limburg. Verslagen*, I, II (L. Vandeweyer) 454-455

Vijselaar, J., ed. *Gesticht in de duinen. De geschiedenis van de provinciale psychiatrische ziekenhuizen van Noord-Holland van 1849 tot 1994* (M. Gijswijt-Hofstra) 120-121

Vis, G.N.M., ed. *In het spoor van Egbert. Aartsbisschop Egbert van Trier, de bibliotheek en geschiedschrijving van het klooster Egmond* (H.M.P. Arts) 250-252

Vleeschouwers, C., Melkebeek, M. van, ed. *Registres de sentences de l'officialité de Cambrai (1438-1453)*, I, II (A.H. Huussen jr.) 393-394

Vonhoff, H.J.L. *Liberalen onder één dak. VVD: 50 jaar liberale vereniging* (R. van den Berg) 644-646

Vos, A., e.a., ed. *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad, 1629-1990* (A. Knotter) 379-381

Vos, C. *Televisie en bezetting. Een onderzoek naar de documentaire verbeelding van de Tweede Wereldoorlog in Nederland* (J.C.H. Blom) 147-149

Vos, L. de. *Veldslagen in de Lage Landen* (J.C.H. Blom) 68-69

Vree, F. van. *De metamorfose van een dagblad. Een journalistieke geschiedenis van de Volkskrant* (H. Wijfjes) 223-235

Vries, L. de. *Gerard de Lairesse. An artist between stage and studio* (E.O.G. Haitsma Mulier) 605-607

Vries, W.B. de. *Wandeling en verhandeling. De ontwikkeling van het Nederlandse hofdicht in de zeventiende eeuw (1613-1710)* (M. Meijer Drees) 604-605

Vroede, M. de. *Religieuses et béguines enseignantes dans le Pays-Bas méridionaux et la principauté de Liège aux XVIIe-XVIIIe siècles* (M. Cloet) 85-87

Vuurde, R. van. *Engeland, Nederland en de Monroeleer, 1895-1914. Europese belangenbehartiging in de Amerikaanse invloedssfeer* (N.A. Bootsma) 633-635

Wagenaar, M. *De Rijksvoorlichtingsdienst. Geheimhouden, toedekken en openbaren* (B. de Graaff) 155-157

Wagenberg-ter Hoeven, A.A. van. *Het Driekoningenfeest. De uitbeelding van een populair thema in de beeldende kunst van de zeventiende eeuw* (E.O.G. Haitsma Mulier) 409-411

Wal, C. van der. *In praise of common sense. Planning the ordinary. A Physical planning history of the new towns in the IJsselmeerpolders* (Z. Hemel) 136-137

Wal, M.J. van der. *De moedertaal centraal. Standaardisatie-aspecten in de Nederlanden omstreeks 1650* (G. de Bruin) 90-91

Wee, H. van der, Blomme, J., ed. *The economic development of Belgium since 1870* (A.C.A.M. Bots) 441-443

Weerdt, D. de, ed. *De dochters van Marianne. 75 Jaar SVV* (P. Scholliers) 307-308

Weiler, A.G. *Volgens de norm van de vroege kerk. De geschiedenis van de huizen van de broeders van het gemene leven in Nederland* (B. Ebels-Hoving) 390-391

Wennekes, W., e.a. *Het lood voorbij. Sijthoff en de Haagsche Courant. Geschiedenis van een dagbladbedrijf* (H. Wijfjes) 223-235

Wessels, L.H.M. *Bron, waarheid en de verandering der tijden. Jan Wagenaar (1709-1773), een historiografische studie* (T. Verschaffel) 273-276

Wilde, I. de: *Nieuwe deelgenoten in de wetenschap. Vrouwelijke studenten en docenten aan de Rijksuniversiteit Groningen 1871-1919* (M. van Essen) 630-632

Willemsen, C. *Van God los. Geschiedenis van de psychiatrische inrichting Sint-Antonius, 1902-1967* (M. Gijswijt-Hofstra) 636-638

Willink, B. *De tweede gouden eeuw. Nederland en de Nobelprijzen voor natuurwetenschappen 1870-1940* (R. Vermij) 439-440

Winter, J.M. van. *Sources concerning the hospitallers of St. John in the Netherlands 14th-18th centuries* (J. van Herwaarden) 563-565

Withuis, J. *De jurk van de kosmonaute. Over politiek, cultuur en psyche* (H. te Velde) 300-301

Witte, E., Tyssens, J., ed. *De tuin van Akademos. Studies naar aanleiding van de vijfentwintigste verjaardag van de Vrije universiteit Brussel* (K. Wils) 308-310

Witte, R. *De Indische radio-omroep. Overheidsbeleid en ontwikkeling 1923-1942* (J.N.E.M. à Campo) 459-461

Woestijne, K. van de. *'Altijd maar bijeenblijven'. Brieven aan C.A.J. van Dishoeck, 1903-1929,* Jansen, L., Robert, J., ed. (P. van Hees) 306-307

Yante, J.-M. *Le Luxembourg mosellan. Productions et échanges commerciaux 1200-1560* (M. Boone) 581-583

Ydema, O.I.M. *Hoofdstukken uit de geschiedenis van het belastingrecht. Over de bevoegdheid van de overheid om belastingen op te heffen en de plaats daarbij van het Romeinse recht in het bijzonder met betrekking tot de ontwikkelingen in Holland tot aan 1795* (W. Fritschy) 369-370

Zanden, J.L. van, ed. *The economie development of the Netherlands since 1870* (A.C.A.M. Bots) 441-443

Zee, S. van der. *De overkant. Mijn jaren bij Het Parool* (H. Wijfjes) 223-235

Medewerkers/sters 114e jaargang

[Om privacyredenen is dit tekstgedeelte niet zichtbaar.]

De auteurs

Leen Beyers (1975) studeerde geschiedenis en sociale en culturele antropologie aan de Katholieke Universiteit Leuven. Zij is aspirant van het F.W.O. Vlaanderen en bereidt aan de KUL een proefschrift voor over tijdsbesteding en collectieve identiteit bij de mijnwerkers in Belgisch Limburg gedurende de twintigste eeuw. Voordien was zij aan de KUL als onderzoekster verbonden aan het project ‘degeneratiedenken in wetenschap en cultuur. België, 1850-1950’.
Hein A.M. Klemann (1957) studeerde geschiedenis aan de Vrije universiteit en economie aan de VU en de Universiteit van Amsterdam. In 1990 promoveerde hij aan de VU op een proefschrift over de Nederlandse handel in de jaren dertig. Thans is hij universitair docent bij het Instituut geschiedenis aan de Universiteit Utrecht.